ספר הזכרון

סאקאלאוו-פודליאסק

ספר הזכרון

סאקאלאוו-פאדליאסק

רעדאקטאר: מ. געלבארט

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

בהוצאת
ארגון יוצאי סוקולוב-פודליאסק בישראל
סאקאלאווער לאנדסמאנשאפט אין אמעריקע
תל-אביב, תשכ"ב — 1962

דפוס „יהלום", ת"א, צ'לנוב 42, טל. 82491

ספר הזכרון סוקולוב-פודליאסק

אינהאלט

אלטע היים

סאקאלאוו־פאדליאסקי — יצחק רייזמאן 17
האדמו״ר מסוקולוב־פוד. — גד זאקליקאווסקי 29
הרב ר׳ משה צבי וינגרטן ז״ל — יצחק כספי 37
סאקאלאווער ניגון — חיים משה מייזלש 39
דעם רבינס ישיבה — מרדכי כאינע 45
אונדזער הויז אויפן שול־הויף — ח. מאדאנסקי 51
פון שטעטל — משה מאנדלבוים 56
סאקאלאוו צווישן ביידע וועלט־מלחמות — משה זאיאנייי 72
די גאס פון מיינע קינדער־יארן — ש. בר־שלום 91
די קאזע־גאס — פרץ גראנאטשטיין 97
אונדזער שטעטל — נחום זילבערמאן 104
סאקאלאוו ביזן חורבן — אברהם ביאליליעוו 109
די גרויסע שריפה — הערשל י. קויפמאן 117
חברת השכמה — יצחק רייזמאן 123
אין שטעטל — ברוך ראזנבוים 128
מיין שטעטל סאקאלאוו — ישראל כשר 132
דער זיידע שרייבט א ספר־תורה — מ. רעזניק 142
די נאכט דערציילט — משה שטיינגארט 144
איך באלייט מיין טאטן — משה שטיינגארט 145
פון שטעטלדיקן אמאל — גד זאקליקאווסקי 147
דאס עקאנאמישע לעבן אין סאקאלאוו — נטע קויפמאן 155
די יידישע קהילה אין סאקאלאוו — א. ביאליליעוו, פ. ראפאלאוויטש 170
„חברה קדישא תהלים״ — א. רובינשטיין 179
די יידישע ליי קאסע — פנחס ראפאלאוויטש 181
סאקאלאווער בעלי־מלאכות — נ. פאדעמבערג 186
דער „טאז״ אין סאקאלאוו — א. רובינשטיין, ח. ראטשטיין 190
פונעם סאקאלאווער גיהנום — ח. ראטשטיין 197
די „יבנה״־שול אין סאקאלאוו פ. ראפאלאוויטש 200
„השומר הדתי״ אין סאקאלאוו — א. רובינשטיין 206
דער „רוס״ און דער „דייטש״ — י. ארנשטיין 209
סאקאלאווער יוגנט — י. נהרי־מענדזשיצקי 211
די באוועגונג פרייהייט אין סאקאלאוו — צבי טשעכאנאווסקי 218
ציוניסטישע באוועגונג אין סאקאלאוו — י. גרינבערג 223
חדוות נעורים בקן „השומר־הצעיר״ — עדינה ילין־לנדוי 227
דער בונד אין סאקאלאוו — נתן פאדעמבערג 229
די בונדישע באוועגונג אין סאקאלאוו — ברוך ראזנבוים 233
דער בונד אין סאקאלאוו — חנינה ראטשטיין 236
מיין סביבה — נטע קויפמאן 241
בתי תפילה אין סאקאלאוו — פ. ראפאלאוויטש 255
צום היימישן שטעטל — י. ראזנבערג 284
מאבקים חברתיים בעיר — חיים בר־שלום 287
אנשי בראשית בין ציוני סוקולוב — ח. בר־שלום 288
די לעצטע דעראינערונג — לאה מארגנשטערן 289
סאקאלאוו אין דעם יארהונדערט — ח. בר־שלום 293
צווישן האמער און קאוואדלע — י. גרינבערג 304
יום מתן התהרת בלפור — מאטל פרידר־קפלן 307
אגודת ישראל אין סאקאלאוו — א סאקאלאווער 311
סאקאלאוו־פאדלאסק — אברהם שפאדל 312

חורבן

סאקאלאווער געטא — שמחה פאלאקעוויטש 323
חורבן סאקאלאוו — פנחס ראפאלאוויטש 397
אויף דער אַרישער זייט און אין וואַלד — צפורה ראזען־אחרון 431
פון דייטשן גיהנום — חנה שטוטמאן־ווישני 442
אין כישוף־ראד פון געפאַרן — גדליה ווישני 451
אויף דער אַרישער זייט — פאלא שווארץ 458
אַנטלאפן פון טרעבלינקע — שמעון גרינשפאן 465
פון יענע טעג — שמואל כהן 469
אין די דייטשע קאַצעט־לאגערן — ע. שטיינבערג 478
אין דער פראנצויזישער רעזיסטאַנץ — הערשל י. קויפמאן 518
אין אַ פארטיזאַנער דרוקעריי — א. פארביארזש 523
צווישן טויט און לעבן — ח. גרינבערג 530
צוריק אין סאקאלאוו — חוה שפאדל 536
סאקאלאוו אָן יידן — שלמה ראטשטיין 540
סאקאלאוו... נאך אַלעמען — מ. צאנין 544
געדענק רשימה פון אומגעקומענע — 548

המשך

לאנדסמאנשאפט אין שיקאגא — מ. מאנדלבוים 575
לאנדסמאנשאפט אין ניו־יארק — מ. כאינע 588
לאנדסמאַנשאַפט אין לאס אנזשעלעס — חנינה ראטשטיין 599
לאנדסמאנשאפט אין פאריז — אייזיק גאפטארניק 602
לאנדסמאנשאפט אין ישראל — ח. בר־שלום 614

ג ו י ל י א ש

בורנשטיין שמואל אברהם — 629
פנחס סובול — י. נהרי 630
דוב גולדשטיין — ח. בר־שלום 632

ג ע ש ט א ל ט ן

מרדכי גרינבערג — יצחק בן־אהרן 635
ר׳ מרדכי הלברשטט — משה מייזלש 637
חיים זילברמאן, יעקב טיקולסקי, אברהם וחייצ׳ה זיונץ, מנדל לושיצקי, יעקב לוסטיגמן
— חיים בר־שלום (פרידלוב) 639
הרב ר׳ משה דוד מורגנשטרן ז״ל — הרב ב. מ. 646
ר׳ סנדר רובינשטיין — פנחס רפלוביץ 649
ר׳ יהודה הירש סקז׳דלובר — פנחס רפלוביץ 650
ר׳ מנדל מארגנשטערן — א סאקאלאער 652
הנאך זאיאנץ — א סאקאלאווער 653
ד״ר יוסף זילבערמאן — ח. ברשלום (פרידלוב) 655
ד״ר יוסף זילבערמאן — לוי 657
ד״ר יוסף זילבערמאן — ד״ר דווארזשעצקי 658
דערציילונגען — ד״ר יוסף זילבערמאן 660
ברוך ווינאגורא — י. מאניטש 664
עסיי — ברוך ווינאגורא 667
חנה קאוואלסקי — לילי בערגער 672
אייזיק פלאטנער — „פאלקס־שטימע״ 675
לידער — אייזיק פלאטנער 676
שמעון ווייס און ישראל מארגנשטערן —
חנינה ראטשטיין 680
דערציילונגען — שמעון ווייס 685
לידער — י. י. מארגנשטערן 690
גד זאקליקאווסקי, יעקב פרידלוב, אלתר דארפסגייער, דער פעלדשער אהרן ווינס, ישראל בראם
— שמחה פאלאקעוויטש 692
בוטשע רובינשטיינס הויף — פ. גראנאטשטיין 708
אריה ציבולא — פרץ גראנאטשטיין 713
הערשל גרינבערג — גד זאקליקאווסקי 718
אלתר בן־ציון שוסטער — גד זאקליקאווסקי 720
בערל מעטער־בוימאן — גד זאקליקאווסקי 722
ר׳ יצחק׳ל סופר, אלתר חיים קאפאווי, יעקב לייב בלומבערג, הערשל לאפאטא, גאלדע די ווע׳ין, חיים ברוך וואסערטרעגער, שמואל פאסמאנטער
— אברהם ביאליליעוו 726
חיים שמואל ראזנבלים, מרדכי זלמנס (ינאגורא), ישראל יענקעלע, אברהם יואל מלמד (האכבערג), חנה שיינע חוה׳ס
— יעקב גרינבערג 733
דער אלטער יאקל, שיע דוואשעס, יאנקל חכם, מרדכי זלמנס, מרדכי לוקאווער
— הערשל י. קויפמאן 737
ר׳ פיניע אשרס — באלטשע הענדל־רייזמאן 741
קלמן יחיאל פרידמאן, אברהם שטיינוואקס, חנוך דגן, צבי בצלי, חיה די בעקערין
— יחיאל ארנשטיין 744
ר׳ פינטשע, ר׳ משה אהרן, ר׳ זעליקל
— לייבוש רובינשטיין 749
חיים משה שפילמאן — ד״ר אברהם שפילמאן 752
אברהם ווירזשבע — ח. בר־שלום 755
יידעלע גרינבערג — ק. גיסער 757
נעקראלאגן 759—816

רעדאקציע-קאלעגיע פון סאקאלאווער יזכור-בוך

פון רעכטס צו לינקס (לויטן א״ב)

ערשטע ריי: ביאליעוו א., בר־שלום (פרידלוב) ח., געלבאַרט מ., גרינבערג י.
צווייטע ריי: זאקליקאווסקי ג. ז״ל, פּאָליאַקעוויטש ש. און ראַפּאַלאָוויטש פ.

באמערקונגען:

פּאָטאָגראַפיעס פּאַר דער אָפּטיילונג וועגן חורבן האָבן צוגעשטעלט:
שבתאי גרינבערג — תל־אביב, סטודיע וואנס — יפו און עליע שטקנבערג — פּאריז.

צוליב טעכנישע סיבות, זענען סרוב צוערשט געדרוקט געווָארן די מאמרים וואָס זענען פריער אָנגעקומען.

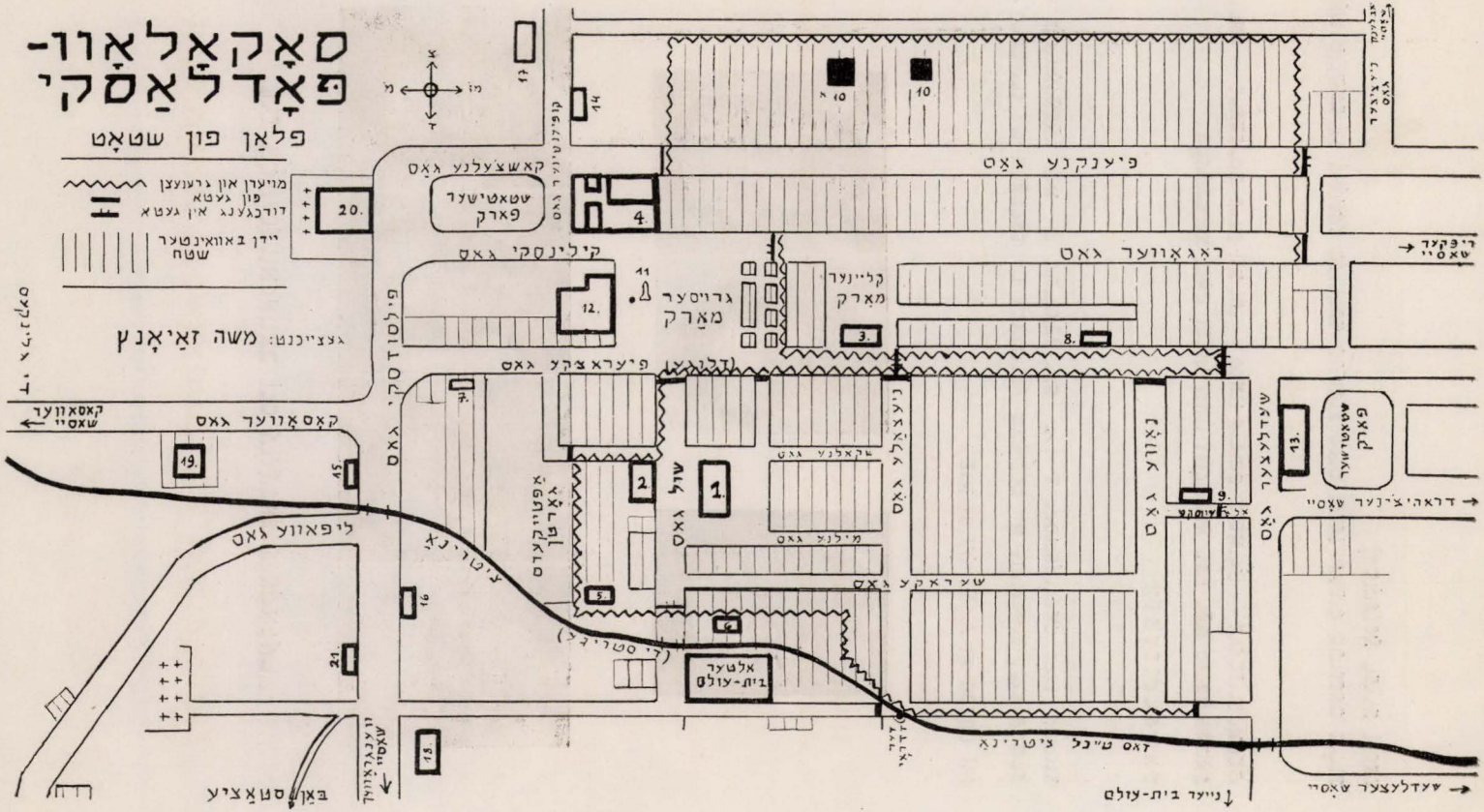
סאָקאָלאָוו-פאָדלאַסקי
פלאַן פון שטאָט
מויערן און גרענעצן פון גלטא
דורכגענג אין גלטא
יידן באוואינטער שטח
גצייכנט: משה זאיאָנץ
קאָסאָווער גאַס
ליפאָווע גאַס
ציטרינאָ
(די סטרידע)
פילוסוסקי גאַס
קאָשצעלנע גאַס
שטאטישער פארק
קילינסקי גאַס
גרויסער מאַרק
קליינער מאַרק
פיערא צקע גאַס
(דלוגע)
אפטייקעלע
שול גאַס
אלטער בית-עולם
שאקלנע גאַס
מילנע גאַס
שעראקע גאַס
ניעצאלע גאַס
נאָווע גאַס
שעדלעצער גאַס
פיענקנע גאַס
ראגאָווער גאַס
דראהיצינער שאָסיי
שעדלעצער שאָסיי
ניייער בית-עולם
דאס שיכל ציטרינאָ
באָן סטאַציע
קאָסאָווער שאָסיי
ליפאָווע שאָסיי
1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.
8.
9.
10.
11.
12.
13.
14.
15.
16.
17.
18.
19.
20.
21.

באמערקונגען צום סאקאלאוועד שטאט־פלאן

1. די שול מיטן שול־הויף.
2. דער אַלטער בית־המדרש.
3. דער נייער בית־המדרש. אַרום דעם פּלאַץ — דער קליינער מארק. אויף צו־מאָרגנס נאָך יום כּפּור 1942, איז דאָרט פאָרגעקומען די גרויסע שחיטה פון די סאָקאָלאָווער יידן.
4. דעם סאָקאָלאָווער רבינס הויף און די ישיבה. — בעת דער מלחמה זענען דאָרט געווען ארבעטס־וואַרשטאַטן.
5. די יידישע באָד און די מקוה.
6. די שטאָטישע באָד.
7. די יידישע ליי־קאַסע און האַנטווערקער־באַנק.
8. דער לאָקאַל פון „טאָז".
9. צוערשט יידישע „פּאָושעכנע שול" נומער 2, שפּעטער —פּאַרטיי־לאָקאַל פון פּועלי־ציון צ.ס.
10. חנה דעם רבס פּלאַץ 10 א) עליע שיעס (וואלמאן) — דאָרט זענען דערשאָסן געוואָרן די לעצטע סאָקאָלאָווער יידן.
11. דער גרויסער מאַרק־פּלאַץ מיטן דענקמאָל פון גלח בזשוסקע.
12. די געביידע פון סטאַראָסטווע.
13. געביידע פון מאַגיסטראַט, קינאָ־זאַל, ווי אויך רעמיזע פון די פּייערלעשער.
14. דער שטאָטישער פינאַנץ־אַמט.
16. דאָס שטאָטישע געריכט.
17. שטאָטישע עלעמענטאַר שול פאַר קריסטלעכע און יידישע קינדער.
18. די גימנאַזיע (סעליאזאנער סעקטע).
19. מיל און עלעקטראָוועג.
20. דער קאַטוילישער „קאָשטשיאָל"
21. אַ פּריוואַט (קריסטלעך) הויז. בעת דער מלחמה — זיץ־אָרט פון דער געסטאַפּאָ.

ה ק ד מ ה

שאַפן אַ יזכור־בוך מיינט: דערציילן וועגן סאָקאָלאָוו פון אַמאָל און היינט, וועגן איר לעבן און אומקום, וועגן האָפערדיקע טעג און צייטן פון גרויסע סכנות; שאַפן אַ יזכור־בוך הייסט איבערגעבן וועגן דעם געראַנגל פאַר רעכט צום לעבן און שאַפן, אַנטדעקן דעם סוד פון איר אויסדויער־קראַפט און דאָס געשטאַלט פון איר וועזענטלעכער באַזונדערקייט — שאַפן די גייסטיקע בריק צווישן סאָקאָלאָוו וואָס האָט געלעבט און פאַרלוירן געגאַנגען און סאָקאָלאָוו פון דער צוקונפט — די אַנטרינענע, לעבן־געבליבענע און זייער נאָכוווקס.

האָבן מיר דערגרייכט דעם דאָזיקן ציל? מיר האָבן זיך געראַנגלט מיט גרויסע שוועריקייטן, קודם כל צוליבן מאַנגל אין מקורות. דער„פנקס סוקולוב", — דער יסוד פון דער געשיכטע פון שטעטל — איז פאַרלוירן געגאַנגען. ס'זענען נישט איבערגעבליבן קיין שום אָנדערע וויכטיקע דאָקומענטן וועגן יידישן סאָקאָלאָוו. דער אייניציקער מקור אונדזערער איז געווען די קליינע צאָל לעבעדיקע עדות פון צווישן די אַנטרינענע און לעבן־געבליבענע אין ישראל און אין די תפוצות.

חוץ דעם איז דער מאַנגל אין געלט־מיטלען געווען אונדזער שטענדיקער באַגלייטער אין דער טאָגטעגלעכער ארבעט. און דאָך, נישט קוקנדיק אויף די אַלע מניעות, איז דאָס יזכור־בוך, וואָס ליגט פאַר אונדז, א בכבודיקע מצבה נאָך דער קהילת־סאָקאָלאָוו און אַן אויסדרוק פון אַ שטאַרקן ווילן צו דערגרייכן דעם געשטעלטן ציל.

דאָס יזכור־בוך איז געשריבן מיט טערן און בלוט דורך אַנטרינענע און לעבן־געבליבענע סאָקאָלאָווער בריידער און שוועסטער, וועלכע האָבן געשעפט זייער מאַטעריאל פון די טיפענישן פון זיערע איבערלעבונגען און בענקשאַפטן נאָך זייער פאַרלוירענער היים.

דאָס יזכור־בוך איז געשריבן איבערהויפט אין יידיש, די מוטער־שפראַך פון די קדושים, און בלויז אַ קליינער טייל אין אונדזער נאַציאָנאַלער שפראַך — העברעיש. צום באַדויערן האָבן מיר, צוליב מאַנגל אין געלט־מיטלען, נישט געקאָנט פאַרגרעסערן דעם העברעישן טייל. מיר גלויבן אָבער, אַז די קיבוצים פון די סאָקאָלאָווער אויף גאָר דער וועלט וועלן זאָרגן אַז דאָס יזכור־בוך זאָל איבערגעזעצט ווערן אין העברעיש, כדי אונדזער נאָכקומענדיקער דור אין ישראל זאָל וויסן און געדענקען דעם מקור מחצבתו, און אפשר אויך אין ענגליש, די צוממייסטן געדעטער שפראַך פון די קינדער פון די סאָקאָלאָווער אין די תפוצות.

מיר האָבן געזאָרגט אַז דאָס יזכור־בוך זאָל אַנטהאַלטן אַ נאָמענטלעכע רשימה פון די העכער פינף טויזנט סאָקאָלאָווער קדושים, אָבער צום באַדויערן איז אונדז געלונגען צו קאָנצענטרירן די נעמען פון אַ טייל פון זיי. מיר האָבן איבערגעלאָזן

ליידיקע בלעטער און ס׳איז אַ חוב פון יעדן סאָקאָלאָווער אריינצושרייבן די נעמען פון די קדושים, וועלכע געפינען זיך נישט אין דער רשימה.

דאָס דערשיינען פון בוך איז אַ רעזולטאַט און נצחון פון דער חברישער צוזאַמענארבעט פון אַלע סאָקאָלאָווער, יחידים ווי לאנדסמאַנשאַפטן. מיר שיקן איבער אונדזער ברידערלעכן דאַנק:

א. די סאָקאָלאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין טשיקאַגאָ, אירע טוער און איר אומדערמידלעכן און איבערגעגעבענעם סעקרעטאַר ה. מאדאנסקי פאר זייער גרויסער און ערשטער הילף, וואָס האָט מעגלעך געמאַכט דאָס אַנהייבן אונדזער אַרבעט;

ב. די סאָקאָלאָווער לאנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק, אירע טוער און דעם טיכטיקן פאָרזיצער מ. כאינע פאַר זייער גרויסער הילף אין דער צייט;

ג. די סאָקאָלאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין פאַריז, אירע טוער און ענערגישן פאָרזיצער א. גאפטארניק פאַר זייער הילף, ווי אויך:

ד. די טוער און לאנדסלייט אין לאָס־אַנזשעלעס, באַונדערס מ. מאַנדלבוים און חנינה ראָטשטיין.

מיר דאַנקען דעם רעדאַקטאָר פון בוך, דעם שרייבער, מ. געלבאַרט פאַר זיין אומדערמידלעכער און איבערגעגעבענער אַרבעט, וואָס האָט פיל בייגעשטייערט בייצוקומען די שווערקייטן בעת דער ארבעט.

מיר דאַנקען אונזער בן־עיר, דעם דענקער משה מייזלש פאַר זיין מיטאַרבעט און רעדאַגירן דעם העברעישן טייל פון בוך.

מיר דאַנקען אונדזער מיטארבעטער משה זאיאנץ פאר זיין פון זכרון געצייכענטן סאָקאָלאָווער שטאָט־פלאַן. ווי אויך אַלע מחברים פאַר זייער מיטארבעט צו באַרייכערן דעם אינהאַלט פון בוך.

באַזונדער דאַנקען מיר אַלע חברים און טוער פון ארגון עולי סוקולוב בישראל פאַר זייער מיפולער און פרוכטבארער מיטאַרבעט.

זאָל דאָס דערשיינען פון יזכור־בוך נאָכן חורבן פון אונדזער היים סאָקאָלאָוו דינען אַלס בריק פאַר ברידערלעכע אחריות פון אַלע סאָקאָלאָווער אין גאָר דער וועלט.

מיר באַווייזען דעם פלוצימדיקן טויט פון מיטגליד פון רעד־קאָלעגיע, דעם שרייבער גד זאקליקאָווסקי ז״ל.

קאמיטעט און רעד. קאלעגיע

ההיתה זאת בימיכם ואם בימי אבותיכם?
עליה לבניכם ספרו, ובניכם לבניהם,
ובניהם לדור אחר".

יואל א', ב—ג

הבה נספרה

בית מולדתנו, סוקולוב, חרב ונעקר מיסודו בידי רשעי־אדם שלא היו כמוהם בתולדות אדם — הנאצים ועוזריהם.

סוקולוב, בה צמחו חיינו, בה עמדה עריסת חלומות נעורינו, עיר מגורינו על שבעת אלפי יהודיה ומעלה, על בית־כנסתה המפואר ובתי־מדרשותיה, בתי־חסידיה ו„מניניה", בתי־ספריה, אגודותיה, ומוסדות חסדה ותרבותה — סוקולוב היהודית העובדת, היוצרת נכרתה ונמחתה מעל פני הארץ בתוך כל קהילות הקודש של יהדות פולין.

ניקבצה־נא איפוא ונספרה, כיצד חיו דורות של יהודים בסוקולוב, מושרשים עמוק עמוק באמונתם ומצפים לישועה.

נספרה־נא על מאבקם עם הסביבה הנכרית והעוינת על קיומם הגופני והרוחני, על הפועלים ובעלי־המלאכה והחנוונים והרוכלים, שבנפשם הביאו לחמם ונשאו בהכנעה את עול חייהם הקשים והנעלים כאחד, ועמדו בכל הנסיונות והגזירות שנתרגשו ובאו עליהם.

ובוודאי לא נשכח לספר על רוממות שבתותיה וחגיה של העיירה, על לומדי־תורה ויראי־שמים שבה, על חסידיה ומתנגדיה, פרנסיה ועסקניה, לוחמי־שחרורה וחולמי־פדותה, מהפכניה וחלוציה, — כל אותם יהודים בעלי שאר־רוח ונשמה יתרה, שכל סבל וכל צער לא יכלו להעם את האור־הגנוז היהודי והאנושי כאחד.

מאותם בשנים בנו יהודים את עיירתם סוקולוב. ברחובות ובסמטאות צרים העמידו בתיהם ומוסדותיהם — בתי־חייהם בחומר וברוח של יהדות עמוקת שרשים, איכה נמחו כולם בין לילה? איכה חרבו ונשמדו פתאום עשרים דורות של חיים יהודיים, של יצירה יהודית?

נעלה־נא, אנו השרידים המעטים השכולים, עדים־לדאבה של חורבן סוקולוב, ונחייה בזכרוננו, באהבה ובגעגועים, את עיירת מולדתנו בכל שלל צבעי עברה ונוריש את בבואתם לדורות הבאים.

בלב רועד נזכיר ונספר על הנוער היהודי הסוער והמעפיל של סוקולוב, על המורדים בגלות ובחיי גלות, על יוצרים ובונים, בוראי ערכים יהודיים ואנושיים, חולמים וחותרים לתיקון העולם — בנינו ובנותינו, אחינו ואחיותינו הנאהבים

והנלבבים, ועינינו זולגות דמעה על חייהם הצעירים שנכרתו באבם.

נשוב־נא ונצעד בזכרוננו ברחובותיה ובסמטאותיה של עיירתנו היקרה לנו כל־כך, נציץ לכל בית יהודי ונכיר פני אבות ואמהות, פני אחים ואחיות, פני חברים ודודים, נקרא־נא בשמותיהם החרותים בלבנו ונדבק בהם במר יאושם, על סף כליונם המאיים.

נספר ונספר, באזני בנינו ובני־בנינו, למען יישמר לדורי־דורות זכר סוקולוב היהודית, עיר ואם ביהדות פולין המעטירה.

לאמיר דערציילן

אונדזער היים סאָקאָלאָוו איז חרוב און אויסגעריסן געוואָרן מיט די וואָרצלען דורך די אכזריותדיקע רשעים פון אַלע צייטן — די נאצישׂ און זייערע מיטהעלפער.

סאָקאָלאָוו דער קוואַל פון אונדזער אויפגעאַנגען לעבן, דאָס וויגעלע פון אונדזערע יונגע־חלומות, אונדזער היימשטאָט מיט אירע העכער זיבן טויזנט יידן, מיט דער פרעכטיקער שול און בתי מדרשים, שטיבלעך און מנינים, בתי־ספר, פאַראיינען, קולטור און הילפס־אינסטיטוציעס — דאָס אַרבעטנדיקע און שעפעריש יידישע סאָקאָלאָוו איז פאַרשניטן געוואָרן אויף אייביק צוזאמען מיט אַלע יידישע קהילות אין פוילן.

לאָמיר דערציילן ווי אַזוי ס׳האָבן געלעבט דורות סאָקאָלאָווער יידן, פאַר־וואָרצלטע אין טיפער אמונה און בענקשאַפט נאָך גאולה.

לאָמיר דערציילן וועגן זייער געראַנגעל מיט דער פרעמדער און פיינטלעכער סביבה פאַרן פיזישן און גייסטיקן קיום ; וועגן די אין שטעטל פאַרהאַרעוועטע יידישע אַרבעטער, בעלי־מלאכה׳ס און הענדלער, וועלכע האָבן הכנעה־דיק געטראָגן דעם עול פון זייער שווער, אָבער ערליך לעבן, בייקומענדיק אַלע עקזיסטענץ באַדראָענדיקע נסיונות און גזירות.

און אודאי זאָלן מיר נישט פאַרגעסן צו דערציילן וועגן דער שבת־יום־טובדיקייט פון שטעטל, וועגן יידן לומדים און יראי שמים, חסידים און מתנגדים, פרנסים און געזעלשאַפטלעכע טוער, קעמפער פאַר יידישע רעכט אין טרוימער פון גאולה, רעוואָלוציאָנערן און חלוצי־ציון, — אָט די אַלע נשמה־יתירהדיקע יידן, וועמען קיין שום פיין און צער האָט נישט געקענט פאַרטונקלען זייער טיף יידיש מענטשלעכע ליכט.

הונדערטער יאָרן האָבן יידן געבויט זייער שטעטל סאָקאָלאָוו. און שמאָלע גאַסן און געסלעך האָבן זיי אויפגעשטעלט זייערע הייזלעך אוּן אינסטיטוציעס — די פיזישע און גייסטיקע היימן פון טיף פאַרוואָרצלט יידיש לעבן. ווי אַזוי איז דאָס מיטאַמאָל פאַרשוווּנדן? ווי אַזוי איז חרוב געוואָרן קרוב צי 20 דורות יידיש לעבן אוּן שאפן?

זאָלן מיר, די אַזוי ווייניק לעבנגעבליבענע און פאַריתומטע, די טראַגישע עדות פון חורבן סאָקאָלאָוו, מיטן כוח פון ליבע און בענקשאַפט אויפשטעלן פונ־דאָסניי אין זכרון די אַלטע היים און איר גאַנצער פולפאַרביקייט, כדי געטריי איבערגעבן איר געשטאַלט די קומענדיקע דורות.

מיט ציטער אין האַרץ זאָלן מיר דערמאָנען און דערציילן ווען די סאָקא־לאָווען ברויזנדיקער יידישער יוגנט, די מורדים קעגן גלות און גלותדיקייט, די בויער און שפּעטער פון יידישע מענטשלעכע ווערטן, די טרוימער פון אַ נייער בעסערער וועלט — אונדזערע טייערע און האַרציקע קינדער, שוועסטער און ברידער — און לאָזן פאַלן אַ טרער אויף זייער אַזוי יונג איבערגעריסן לעבן.

לאָמיר אין זכרון אַדורכשפּרייזן די גאסן און געסלעך פון אונדזער אַזוי טייער שטעטל, אַריינקוקן אין יעדער יידישער שטוב און דערקענען טאַטעס און מאַמעס, שוועסטער און ברידער, חברים און פרייַנט, אַנרופן זיי בא די אַזוי האַר־ציקע נעמען און באַהעפטן זיך מיט זיי אין זייער גרויסן יאוש בעת'ן שוידערלעכן אומקום.

זאָלן מיר דערציילן, פאַר אונדזערע קינדער און קינדס־קינדער, כדי דער אַנדענק פון דער יידישער קהילה סאָקאָלאָוו זאָל דערגיין לדורי־דורות.

חיים בר-שלום (פרידלוב)

אלטע היים

ב. סאטט: שבת נאָכמיטיק ביים טייטש־חומש

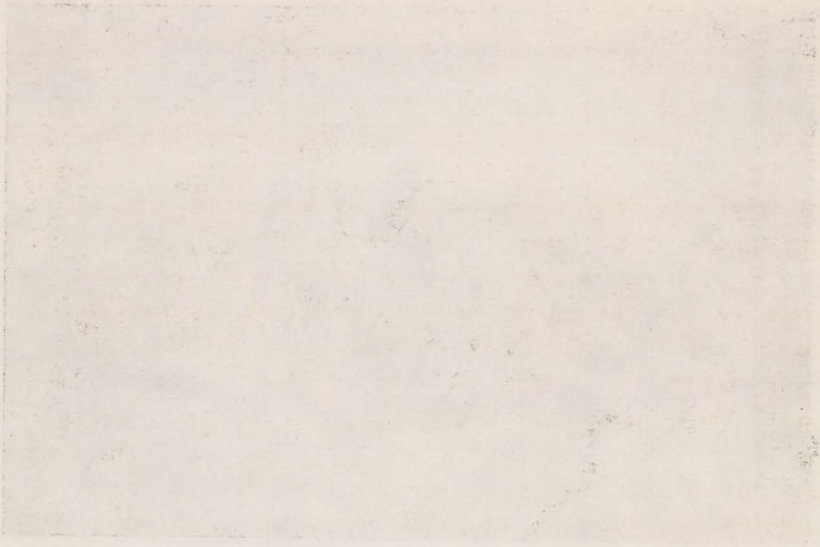

יצחק רייזמאן
(דעטרויט)

סאקאלאוו־פאדליאסקי

(איר געשיכטע און יידישער ישוב ביז ארום סוף פון 18־טן יאָרהונדערט)

סאָקאָלאָוו און פאָדליאשע איז געבויט געוואָרן אלס פריוואַטע שטאָט ארום 15־טן יאָרהונדערט און איז געווען דאָס אייגנטום פון אַ גרויסער, צו יענער צייט באַוווסטער, קישקאָוו משפחה 1).

לויטן היסטאָריקער ביעלסקי 2), ווערט סאָקאָלאָוו צום ערשטן מאָל דערמאָנט אַלס אַ שטאָט אין יאָר 1443 אין שייכות מיט די גרענעץ סיכסוכים צווישן פירשט באָלעסלאָוו פון מאָזאָוויעצק און ליטווישן גרויס־פירשט, קאזימיר יאַגעלאָן, וועמען דער פירשט באָלעסלאָוו האָט פארקויפט די ערד פון דאָראָהיצק (דראָהיטשין). לויט ביעלסקי האָט קאָזימיר יאַגעלאָן פאָרכאָפט אויך די וועגראָווער ערד. די גרענעץ צווישן מאָזאָוויע און ליטע איז דעמאָלט געווען דער טייך ליווץ, אויף וועמענס רעכטן ברעג עס געפינט זיך די שטאָט וועגראָוו.

די געגנט פון סאָקאָלאָוו און וועגראָוו איז צו יענער צייט געווען פון גרויס וויכטיקייט, ווייל עס האָבן זיך דאָרטן דורכגעקרייצט די טראַקטן: דער ליטווישער און דער דאָנציקער אין דער ריכטונג פון וואָרשע.

סאָקאָלאָוו איז אינגאנצן 16 וויאָרסט פון וועגראָוו און איז געווען אַ „פריקאהאלאָק" צו דער וועגראָווער יידישער קהילה, וועמען זי האָט געצאָלט שטייערן. די וועגראָווער קהילה איז געווען אַ טייל פון פאָדליאַשער גליל און ביז אַ געוויסער צייט אונטערגעוואָרפן דעם צענטער אין דער שטאָט טיקטין.

אין דער צווייטער העלפט פון 17־טן י"ה (אין יאָר 1665), צו דער צייט וועו די גאַנצע געגנט גייט אַריבער צום נייעם אייגנטימער, דעם קיניגלעכן פינאַנס־מיניסטער יאַן־קאָזימיר קראַשינסקי, ווערט דורכן נייעם אייגנטימער באַנייט די פריוויילעגיע, וואָס די יידן פון וועגראָוו און סאָקאָלאָוו האָבן געהאָט באַקומען פון די פריערדיקע באלעבאטים.

די געגעבענע פריוויילעגיע באפעסטיקט די עקאָנאָמישע און יורידישע לאָגע פון די יידן אין דער געגנט און די שטאָט וועגראָוו הייבט דעמאָלט אָן אַ קאַמף, זיך אָפצורייסן פון טיקטין אַלס הויפט־שטאָט פון פאָדליאשער גליל, וואָס עס געלינגט איר, און זייט דאָן איז וועגראָוו אַ צענטער און שיקט אַן אייגענעם דעלעגאַט צו די זיצונגען פון וועד ארבע ארצות.

צו וועגראָוו געהערן דעמאָלט 8 שטעטלעך און 12 ישובים, און אויך

סער סאָקאָלאָוו געהערן דאַן צו וועגראָוו אויך ציעכאַנאָוו און מעזריטש. אין יאָר 1717 ציילט דער וועגראָווער קרייז אַן ערך 20.000 יידישע שטייער־צאָלער (משפחות?), וועלכע צאָלן צוזאַמען קאָפּ־שטייער די סומע פון 3.914 גילדן מיט 27 גראָשן 3).

די אייווינער פון סאָקאָלאָוו זענען געווען מער באַלאַדן מיט דאגות פרנסה ווי די וועגראָווער און דעריבער זענען צו אונדז נישט דערגאַנגען קיין דאָקומענטן וועגן גרויסע אַקטיוויטעטן און אַ ווילן צו זיין זעלבסטשטענדיק, ווי עס איז דער פאַל מיט דער וועגראָווער קהילה. דערצו האָט מעגלעך געפירט דער פאַקט וואָס די מייסטע סאָקאָלאָווער איינווינער זענען געווען באַלעמעלאָכעס און קליינע הענדלער, וועלכע זענען געגאַנגען איבער די דערפער אויסצוזוכן זייער חיונה, ווי מיר וועלן שפעטער זעען פון די תקנות וועגן לערניינגלעך און געזעלן.

דאָ ליגט מעגלעך אויך די דערקלערונג וואָס די לאָקאַלע קהילה גופא פירט אויך נישט קיין צו גרויסע טעטיקייט און באַגרענעצט זיך מייסטן נאָר אויף די סאַמע נויטיקסטע פונקציעס פון רב און ראשי הקהל.

ווי מיר האָבן שוין פריער דערמאָנט, איז סאָקאָלאָוו געווען אַ פרי־וואַטע שטאָט, אין קעגנזאַץ צו די אַנדערע שטעט, ווו יידן האָבן געווינט, וועל־כע זענען געווען מלוכהשע שטעט.

כדי צו פאַרשטיין דעם אונטערשיד צווישן אַ פריוואַטע שטאָט און אַ מלוכהשע שטאָט און זייער באַדייטונג פאַר יידן צו יענער צייט, איז נוי־טיק זיך צו באַקענען מיטן עקאָנאָמישן מצב אין פוילן צו יענער צייט.

ווי באַווּסט איז פוילן געווען דעמאָלט דאָס קלאַסישע לאַנד פון די קעגנגעזעצטע שטאַנדן. אין דער צייט ווען די רייכע פריצים, די אזוי גע־רופענע גרויסע שליאכטע, די באַלעבאָטים פון גרויסע מאַגנאַטקעס, דערפער און שטעט האָבן באַשיצט די יידן, וואָס האָבן געווינט אויף זייערע לענדע־רייען און געצאָלט אַרענדעס, האָבן די מיטגלידער פון דער קליינער שליאַכ־טע, וועלכע האָט געזוכט פרנסה אין די שטעט, זיך געחברט מיט די יידן־פיינטלעכע עלעמענטן צווישן די גלחים און שטאָטישע אייווינער בכלל, וועלכע האָבן געקוקט — יעדער פון זיין אייגענעם שטאַנדפונקט אויף אזעלכע קיניגלעכע פאַסטנס, ווי דאָס איינמאָנען די קיניגלעכע שטייערן, וואָס יידן פלעגן האַלטן אין אַרענדע, ווי אַ פאַרלעצונג פון זייערע אויסשליסלעכע רעכט. די גלחים האָבן די דאָזיקע שנאה אויסגענוצט צוליב זייערע אייגענע חשבונות מיט יידן.

טראָץ די ספּעציעלע פריווילעגיעס, וואָס האָבן אָפּיציעל עקזיסטירט מצד דעם קעניג, האָט די שטאָטישע שליאכטע, ביי דער אקטיוער מיטהילף

פון קלער, אַנגעטון די יידישע איינווינער פון די דאָזיקע מלוכהשע שטעט גרויסע צרות און עלילת־דם פראָצעסן זענען געווען אָפטע דערשיינונגען אין פאַרשיידענע שטעט צו יענער צייט.

צו דער פאַרפאַלגונג פון יידן אין די דאָזיקע שטעט האָבן ספעציעל צוגעהאָלפן די קריסטלעכע האַנטווערקער־צעכן, ווו עס האָבן זיך גרופירט די שטאָטישע באַלעמעלאָכעס און ווו קיין יידישער האַנטווערקער האָט נישט געהאַט קיין צוטריט.

אין די מלוכהשע שטעט איז, צוזאַמען מיט דער לאָקאַלער שנאה צו יידן, שטענדיק געווען אויך אַ דרוק פון אויבן צו רעגולירן דאָס בשותפותדיקע צוזאַמענלעבן אויפן עקאָנאָמישן געביט. דאָס פלעגט געטון ווערן דורך אָפּמאַכן. אין די דאָזיקע שטעט פלעגן די יידישע קהילות שליסן אָפמאַכן מיטן מאַגיסטראַט אוּן דורך די דאָזיקע אָפמאַכן ארויסגעקריגן געווייסע פריווילעגיעס פאר די יידישע תושבים אויף אַ געוויסער צייט לכל הפחות.

אין קעגנזאַץ צו די מלוכהשע שטעט האָבן די אָנגעהעריקע צו דער שליאַכטע ווועלכע האָבן פאַרמאָגט שטעט אוּן דערפער — די אזוי גערופענע פריוואַטע שטעט — צו אַרענדירן, זיך געמיט מיט אַלע מיטלען צוציען יידן אַלס איינווינער און ארענדאַרן אויף זייערע לענדעריין און אזויארום אריינקריגן זייערע שטייערן. אויך סאָקאָלאָוו איז געווען אַזאַ פריוואַטע שטאָט אוּן די פריווילעגיעס, ווועלכע עס האָבן ארויסגעגעבן אירע באַלעבאַטים אוּן ווועלכע איז כסדר באַשטעטיקט געוואָרן פונדאַסניי דורך די איינווינער אוּן זייערע יורשים, האָט געהאַט דעם ציל צו געווינען נייע איינווינער אוּן אָנהאַלטן די אַלטע.

ווי מיר האָבן שוין פריער דערמאָנט, איז סאָקאָלאָוו אויפגעבויט געוואָרן נאָך אין 15־טן י״ה נאָר ווען יידן האָבן זיך דאָרטן אָנגעהויבן באַזעצן איז נישט געווי באַקאַנט.

באַזירנדיק זיך אויף דער אַרבעט פון נ. נ. „צו דער געשיכטע פון יידן אין די שטעט סאָקאָלאָוו אוּן ווענגראָוו“ 4), קאָן מען מיט זיכערקייט באַהויפטן, אז שוין אין דער ערשטער העלפט פון 17־טן י״ה זענען אין סאָקאָלאָוו געווען יידישע אינווינער, ווייל אין דער פריווילעגיע וואָס עס האָט אַרויסגעגעבן אין יאָר 1650 דער נייער אייגנטימער פון סאָקאָלאָוו אוּן ווענגראָוו, פירשט באָהוסלאָוו ראַדזיוויל, ווערט בפירוש געזאָגט אַז די דאָזיקע פריווילעגיעס גיט ער נישט נאָר „אנצוהאַלטן די פריערדיקע, נייערט אויך צו געווינען נייע איינווינער“.

נעמענדיק אין אַכט, אַז די שטאָט איז איבערגעגאַנגען אין זיין רשות ווען ער איז נאָך געווען מינדעריעריק אוּן די פריווילעגיעס האָט ער ערשט ארויסגעגעבן ווען ער איז געוואָרן פוליעריק, קאָן מען משער זיין, אַז יידישע איינ־

ווּינער האָבן שוין געווּוינט אין סאָקאָלאָוו פון פריער, עס קאָן אויך זייער מעג־לעך זיין, אַז נישט קיין צו גרויסע צאָל יידן האָבן געווּוינט אין די ביידע שטעט נאָך אין דער צייט פון דער קישקאָוו משפחה, אזוי ארום: סוף 16־טן אין אָנהויב 17־טן י״ה.

דר. יעקב שאַצקי, אין זיין שוין פריער ציטירטן אַרטיקל, שרייבנדיק וועגן דער צייט וועו יידן זאָלן זיך האָבן אָנגעהויבן באזעצן אין סאָקאָלאָוו, באַמיט זיך פעסטצושטעלן די צייט פון 1766־1775 אלס די צייט וועו יידן זאָלן זיך אָנהויבן באַזעצן אין די דערמאָנטע שטעט. זיין השערה באַמיט זיך דער מחבר צו באַגרינדן אויף די „תקנות״, (פאַרעפענטלעכט צוזאַמען מיטן דערמאָנטן אַרטיקל), וועלכע עס האָט אַרויסגעגעבן דער דעמאָלטיקער נייער אייגנטימער, פירשט אַנדזשיי אָגינסקי. וועלן מיר נישט פרווון אָפּפרעגן די צייט פון די דערמאָנטע „תקנות״ פון פירשט אָגינסקי, נאָר מיר ווילן אונטער־שטרייכן, אַז דער טעות פון חשובן מחבר איז באַשטאַנען אין דעם וואָס ער האָט פאַרזען, אַז דער גאַנצער ענין מיט די פאַרשידענע פריווילעגיעס איז אָנגע־הויבן געווארן נאָך אין יאָר 1650 דורכן דעמאָלטיקן באַלעבאָס פון דער געגנט, פירשט ראַדזיוויל, וואָס מיר ציטירן דאָ וויטער: די זעלבע פריווי־לעגיע האָט באַשטעטיקט דער נייער אייגנטימער, קראַשינסקי; די דאָזיקע פרי־ווילעגיע האָט באַנייט זיין יורש, דער קיניגלעכער רעפענדאַריער, יאָן קרא־שינסקי, און דאָס אָנערקענען די דאָזיקע פריווילעגיע פון שפעטערדיקן אייגנ־טימער, פירשט אָגינסקי, איז פאַקטיש נישט מער ווי אַ באַנייונג פון די אַלטע פּריווילעגיעס, וואָס עס האָבן ארויסגעגעבן פאַר די יידישע איינוווינער די פריערדיקע באַלעבאָטים פון דער געגנט.

אין די אַלע פריווילעגיעס רעדט זיך בפירוש וועגן די שוין פריער ge־געבענע פריווילעגיעס, וועלכע דער נייער אייגנטימער באַנייט; דערביי שטרייכט ער אונטער, אז ער איז דערמיט אויסן „נישט נאָר אָנצוהאַלטן די פריערדיקע, נייערט אויך צוצוגן נייע איינוווינער״. עס קאָן דעריבער קיין ספק נישט זיין, אַז דאָס באזעצן זיך פון יידן אין סאָקאָלאָוו דאַטירט זיך, ווי מיר האָבן שוין פריער דערמאָנט, פון סוף 16־טן אָדער אָנהויב 17־טן י״ה.

כראָנאָלאָגיש איז די גאַנצע געגנט פון וועגראָוו און סאָקאָלאָוו ge־וועו דאָס אייגנטום פון די פאָלגנדיקע באַלעבאָטים: קישקאָוס משפחה, באָהוסלאָוו ראַדזיוויל, קיניגלעכער פינאַנס־מיניסטער, יאָן־קאָזימיר קראַשינ־סקי זיין זון און יורש, יאן קראַשינסקי, קיניגלעכער רעפענדאַריער און צום סוף איז די שטאָט סאָקאָלאָוו איבערגעגאַנגען אינמיטן 18־טן י״ה צום פירשט אַנדזשיי אָגינסקי.

דער אַרייַנפיר פון דעם דאָקומענט, וועלכן מיר באַצייכענען מיטן נאָ־מען פריווילעגיע, לייענט זיך ווי פאָלגט:

„...מיט גאָטס חסד דער פירשט פון די בירושעס, דובינקעס, סלוצק, קאפיל און דער הייליקער רוימישער אימפעריע.. כדי נישט

נאָר אָנצוהאַלטן די פּריערדיקע, נייערט אויך צו געווינען נייע איינוווינער, פֿאַרזיכערנדיק צו אַלע אונדזערע ליבע אונטערטאָנען אונדזערע פֿאַרשידענע מינים פּרייהייטן און שוץ און פֿאַרטיידיקונג פון זייטיקע מענטשן".

דער דאָזיקער דאָקומענט איז יעדעס מאָל אויפסניי באַשטעטיקט געוואָרן פון די באַלעבאָטים, וויל די פונקטן פון דער דאָזיקער פּריווילעגיע זענען פאַקטיש געווען די גאַראַנטיע פאַר די יידישע איינוווינער פון דער שטאָט, אַז זייערע רעכט וועלן אויך אויף וויטער אָפּגעהיטן ווערן און זיי קאָנען דעריבער אומגעשטערט אָנגיין מיט זייער אַרט לעבן, וואָס זיי האָבן געפּירט ביז איצט אונטערן פּריערדיקן אייגנטימער פון דער שטאָט. די באַניצונג פון דער פּריווילעגיע איז בכן געווען אויך אין די אינטערעסן פון נייעם אייגנטימער, וועלכער האָט דאָך געמוזט זאָרגן דערפאַר אַז דער קוואַל פון שטייערן זאָל נישט אויסטרוקענען, דעריבער איז פאַרשטענדלעך, וואָס דאָס באַשטעטיקן די פּריווילעגיעס דורכן נייעם אייגנטימער פאַלט אויס כמעט אין דער זעלבער צייט וועז די קניה ווערט דורכגעפּירט.

אין 1764 ווערט אין סאָקאָלאָוו אויפגעשטעלט איינע פון די לאַנד־געריכטן פאר די פּריצים פון דראָהיטשינער טראַקט, וועגן וועלכן עס האָט דעמאָלט געהאָט באַשלאָסן דער סיים. דאָס ברענגט אַריין אַן עקאָנאָמישע אויפלעבונג אין שטעטל.

איינער פון דער אָגינסקי פאַמיליע, מיכאיל קלעאָפאס, דער לעצטער ליטווישער פינאנס־מיניסטער, האָט אין די יאָרן 1794—1793 איינגעאָרדנט אין סאָקאָלאָוו אַ טעקסטיל־ווערקייי אינדוסטרי, צו וועלכן צוועק ער האָט אַראָפּגעבראַכט פון אויסלאַנד ספּעציאַליסטן־מייסטערס. דער דאָזיקער פּרוּוו האָט זיך נישט זער איינגעגעבן און איז געווען אַ טייל פון דער דעמאָלטיקער פּאָליטיק פון די פּריצים צו אינדוסטריאליזירן דאָס לאַנד. אין סאָקאָלאָוו איז געהאַט פאַרבליבן פון דער דאָזיקער אונטערנעמונג אַ קליינע ווערקייי פון טוך, נאָר אויך די דאָזיקע אינדוסטרי האָט זיך עוואַקואירט מיטן אָנקום פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

לויט די דערמאָנטע מקורים רעדט זיך אומעטום וועגן שוסטעריי און גאַרבעריי, וואָס זאָל האָבן געבליט אין ביידע שטעט — סאָקאָלאָוו און וועגראָוו — דאָס נעמט זיך זיכער דערפון וואָס אין דער געגנט זענען גרויסע פּאָשע־פעלדער פאַר בהמות און דאָס אָפּטע גיין אויף יאָגד פון די פּריצים אין די פּאָדליאַשער וועלדער פון אַרום האָט געבראַכט אַ שפּע פון פאַרשידענע פעלן, וועלכע די גאַרבעריין האָבן אויסגעאַרבעט און פון די

אויסגעאַרבעטע לעדער האָבן שיסטערס געגנייט שיכווארג. עס מוז אָבער דאָ פעסטגעשטעלט ווערן, אַז ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה (טיילווייז אויך צווישן ביידע וועלט־מלחמות) האָט גארבערייַ זיך אַנטוויקלט איז והענגראָוו און אין סאָקאָלאָוו האָט געבליט שיסטעריי, און אַהער פלעגן קומען סוחרים פון גאנץ רוסלאַנד איינקויפן שיכווארג פאר די רוסישע מערק.

די עקאָנאָמישע לאַגע פון די יידן אין סאָקאָלאָוו איז אין דער ערשטער ריי געווען אָפהענגיק פון דער גאַראַנטיע פאַר זייער זיכערקייט און שוץ, וואָס עס האָט זיי גאַראַנטירט די געגעבענע פריווילעגיע, וועלכע האָט זיי אויך געגעבן אַן אינערלעכע אויטאָנאָמיע, האָט אָבער דורך דער קהילה און קאראָבקע אַרויפגעלייגט אַן א שיער שטייערן, וואָס זענען געווען אַן אָביעקט פון פשוטער עקספלאָאַטאַציע מצד די פריצים. מיר וועלן זיך דאָ באַמיען רעזומירן די פאַרשידענע פונקטן פון דער דאָזיקער פריווילעגיע.

די יידן האָבן געהאַט אַן אייגענעם בית־דין און מען האָט זיי נישט געצוווונגען זיך צו משפטן אין די וואָיט־ און בורמיסטש־געריכטן. נאָר אין פאַל פון אַן אָפעלאַציע האָבן זיי זיך געקאָנט וועגדן צום פריץ אָדער זיין שטעלפאַרטרעטער.

די יידן צאָלן נישט קיין שטאָטישע שטייערן און די קריסטן קאָנען זיי נישט באָשטייערן דערמיט. דער טייל שטייערן וואָס קומט פון זיי, פאַר־ טיילן זיי אַליין צווישן זיך, און זייערע עלטצטע דאַרפן צונויפזאַמלען פון זיי די שטייערן און די סומע איבערגעבן דער שטאָטישער קאסע.

אלע יידן וואָס פארנעמען זיך מיט מלאכה דארפן איינצאָלן דעם אויס־ קויף אין דעם צעך פון דער מלאכה לויטן בישפיל פון די אַנדערע צעכן;

די אינערלעכע אַרגאַניזאַציע פון דער קהלה איז באָשטאַנען פון פינף ווייַלער, וועלכע זענען אויסגעקליבן געווארן יעדעס יאָר „צום צווייטן זונטיק נאָכן הייליקן יאן" פון צווישן די באַלעבאטים, וועלכע פלעגן צאָלן נישט ווינ־ ציקער ווי 25 גילדן „סקלאדקע". די דאָזיקע פינף ווייַלער האָבן אויסגעווייַלט די עלטצטע פון דער קהילה, אויף וועלכע דער פריץ האָט געדארפט געבן זיין הסכמה.

א באַזונדערע אַרגאַניזאַציע איז געווען די „קאָראָבקע", די קאַסע פון דער קהילה. מיט דער דאָזיקער קאַסע האָבן פאַרוואַלטעט: דער פרנס חודש, דער נאמן פון דער קהלה און א נאמן פון פּריץ,

די „קאָראָבקע" האָט געהאַט דריי שליסלען, און אויף צו עפענען די קאַסע האָבן אַלע דריי פאַרוואַלטערס געמוזט זיך צוזאַמענקומען מיט זייערע שליסלען;

יעדן חודש האָט מען געמוזט צושטעלן דעם עקאָנאָם פון פּריץ א באַ־ דיכט פון די הכנסות און הוצאות פון דער „קאָראָבקע".

פון דער „קאָראָבקע" האָט מען בלויז געמעגט אַרויסנעמען געלט

אויף צו צאָלן די חובות, פראָצענטער און די שכירות צום רב און אַנדערע אָנגעשטעלטע פון קהל.

פון דער לאַנגער און דעטאַילירטער רשימה פון שטייערן וואָס יעדער מין סחורה האָט געדאַרפט צאָלן, נעמען מיר אַרויס די שטייערן אויף סחורות און אויסגעאַרבעטע אַרטיקלען כדי פאַרן לייענער צו שאַפן אַ געוויסן באַגריף פון עקאָנאָמישן מצב פון שטעטל צו יענער צייט.

פאַר סחורה, געקויפט פאַר אייגן געלט און פאַרקויפט אין שטאָט גופא, האָט מען געצאָלט צוויי פראָצענט שטייערן; אויב מען האָט די זעלבע סחורה געפירט אויף ירידים און פאַרקויפט הורטאָוונע, האָט מען געצאָלטווינציקער: פאַר סחורה וואָס דער סוחר האָט געקויפט פאַר געלטן געלט, אָדער געגנומען אויף קרעדיט, האָט ער געדאַרפט צאָלן בלויז איין פראָצענט.

אין דער רשימה פון פאַרשידענע סחורות געפינען זיך: פאַרשידענע רויע און אויסגעאַרבעטע פעלן; אייזן סחורות און טיילן צו אקערס; טיטין־בלעטער; וואַקס און אַנדערע סחורות, וואָס ווערן אַרויסגעפירט קיין אויסלאַנד. עס זענען, הפנים, געווען אַ געוויסע צאָל פראָדוקטן, וואָס מען האָט דעמאָלט עקספאָרטירט קיין אויסלאַנד.

אין צעטל פון קרעמער אויפן אָרט, ווערן דערמאָנט: בעקערס, קצבים, פישערס, בראָנפן־מאַכערס, מעל־העגדלער, אָקסן־העגדלער, עסנוואַרג־העגדלער, מעקלערס, שדכנים, שענקערס און באַלעגאָלעס.

פון באַלעמעלאָכעס זענען אויסגערעכנט: היטלמאַכערס, שניידערס, שמוקלערס, גלעזערס, בלעכער און קאָטלער. אין דער רייַ פון סוחרים־קרעמער גייען אַריין די בעקערס, בראָנפן־מאַכערס און קצבים, כאָטש זייַ האָבן אליין געאַרבעט ביי זייערע פראָדוקטן, וואָס זיי האָבן אַליין אויך פארקויפט, האָבן זיי אָבער נישט געהאַט קיין פראָבלעמען פון לערן־ייִנגלעך און געזעלן, און אויסער דעם זענען זיי געווען נישט צופיל, דאַקעגן די אַנדערע באַלעמעלאָכעס האָבן געהאַט פראָבלעמען פון קאָנקורענץ און געזעלן, מיט ווועלכע עס האָט זיך געמוזט פאַרנעמען דער צעד פון פאַך. פישערס ווערן פארראכנט פאַר סוחרים, ווייל זיי פלעגן די פיש נישט כאַפן אַליין, נייערע זיי אָפקויפן ביי די פישערס, וואָס האָבן די פיש געכאַפט אין טייך.

סיי ביי די סוחרים, סיי ביי די באַלעמעלאָכעס ווערט צוגעגעבן דער פרט, אַז אויב יענער באַרגט געלט אויף קויפן זיין סחורה, אָדער רוי־מאַטעריאַל אויף אויסצוארבעטן זיין פראָדוקט, צאָלט ער ווינציקער שטייערן; דאָס זעלבע איז ווועגן דעם ווו ער פאַרקויפט זיין סחורה, אָדער פראָדוקטן — אין שטאָט, אָדער אויסערן שטאָט, דערפון איז צו דרינגען, אַז עס זענען געווען אַ גענוג גרויסע צאָל סוחרים און באַלעמעלאָכעס, וועלכע האָבן געמוזט אָנקומען צו געבאַרגטע סומעס אויף צו קענען אָנגיין מיט זייער מסחר, אָדער אַרבעט אויף צו מאַכן אַ לעבן. דערצו איז אויך אָנצונעמען, אַז די

לאָקאַלע באַלעמעלאָכעס האָבן באַדינט אַ ווייט גרעסערע פעריפעריע ווי דאָס שטעטל מיט אירע איינוווינער גופא.

אַ ספעציעל קאַפיטל איז די אָרגאַניזאַציע פון די באַלעמעלאָכעס אין אַ צעך. לויטן פונקט פון דער חברה פון יאָר 1731 (פאראגראף 8) ווערן באַ־האַנדלט די פאַלן ווען אַ מייסטער מעג נעמען אַן אַרבעטער אים צו העלפן אין דער מלאכה און ווען ער טאָר נישט. קאָנקרעט רעדט זיך אין דעם פאַל פון היטלמאַכערס, אָבער פון די ווייטערדיקע פונקטן קאָן מען זעען, אַז די תקנה איז פון אַ חברה פאַר פאַרשידענע פאַכן, ווייל אין צווישן אָפשניט פון זעלבן פאראגראף רעדט זיך ווען דעם, אז דער באַלעבאָס טאָר נישט מיטנע־מען מיט זיך קיין אַרבעטער צו גיין מיט אים אויפן דאָרף און דאָ רעדט זיך שוין אויסדריקלעך ווען אַ שניידער. דאָס איז זיכער דערפאַר, וואָס אַ שניי־דער קאָן האָבן אַ נוצן פון זיין געהילף, ער זאָל פאַר אים אָנעמען און אויס־פאַרטיקן געווויסע אַרבעטן אויפן אָרט.

אין די זעלבע תקנות ווערט אויך באַהאַנדלט דער פאַל ווען אַ לערן־ייִנגל האָלט נישט דעם קאָנטראָקט און גייט אַוועק פון זיין באַלעבאָס פאַר דער צייט וואָס זיי האָבן זיך אויסגערעדט. לויט די תקנות טאָר אים קיין אַנדערער מיטגליד פון צעך נישט צונעמען צו דער אַרבעט אָן דער דער־לויבעניש פון די גבאים פון דער חברה.

אין פאַרגלייך מיט אַנדערע תקנות פון צעכן אין אַנדערע שטעט) זענען די סאָקאָלאָווער תקנות אויס אַ שפאָר ביסל ליבעראַלער, עס קאָן זיין אַז דאָס איז דערפאַר וואָס דער באַלעבאָס און דאָס לערן־ייִנגל, אָדער גע־זעלן זענען געווען אומגעפער אין דער זעלבער עקאָנאָמישער לאַגע, און די אינטערעסן פון צעך אויסצומיידן קאָנקורענץ זענען אין געווויסע פּרטים גע־ווען אין זייער ביידנס אינטערעסן. ביים פאַרגלייכן די תקנות פון די צעכן אין די פאַרשידענע שטעט וואַרפט זיך אין די אויגן, וואָס אומעטום זענען פאַראַנען פאַרשידענע פונקטן וועגן אויפירן זיך, וועגן קליידן זיך, וועגן אָפריידן קונים, געזעלן, א. אז. וו. דערביי זענען די שטראָפן אויפן עובר זיין אויף די תקנות אַזעלכע האַרבע (ווי פאַרטרייבן פון שטאָט, אַ יאָר צייט נישט קאָנען אַרבעטן ביי קיינעם, צונעמען דעם בגד, א. אז. וו.) בעת אין סאָקאָלאָוו זענען די שטראָפן אַ סך מילדערע.

ווי מיר האָבן שוין פריער דערמאָנט, קאָן מען מיט זיכערקייט באַ־הויפטן, אַז יידן האָבן זיך באַזעצט אין סאָקאָלאָוו אַזוי פרי ווי סוף 16־טן אוּן אָנהויב 17־טן יאָרהונדערט, נאָר וויפיל יידן עס האָבן צו יענער צייט געווויינט

אין סאָקאָלאָוו, איבערהויפט אין דעם בראשית פון דער איינוואַנדערונג אַהין, איז שוועך, אויב נישט אינגאַנצן אוממעגלעך, פעסטצושטעלן.

די ערשטע אָפיציעלע ציילוגג איז פאָרגעקומען אין יאָר 1765, ווען דער סיים האָט אויפגעלייזט דעם ועד ארבע ארצות אוּן געהייסן די יידן אריינטראָגן זייער קאָפּ־שטייער דירעקט אין דער מלוכה־קאסע. צו יענער צייט האָט גאַנץ פאָדליאַשע פאַרמאָגט 19.043 יידן אין ישובים, וועלכע האָבן פאַרמאָגט פון 89 ביז 1577 נפשות 6). היות ווי מיר ווייסן נישט וויפל ישובים עס זענען געווען אין פאָדליאַשע צו יענער צייט, קאָנען מיר נישט אָנווייזן אויף קיין שום ישוב וויפל יידן ער האָט צו יענער צייט פאַרמאָגט.

דר. שאַצקי אין זיין שוין פריער דערמאָנט אַרטיקל רעדט וועגן 163 יידן אין סאָקאָלאָוו אין שייכות מיט דער ציילונג פון 1765, נאָר ער ווייזט נישט אָן אויף וועלכן סמך רופט אָן די דאָזיקע ציפער.

וואָס שייך דער ציילונג פון יאָר 1765 איז בכלל נישט זייער קלוג אָנצוגעמען די דאָזיקע אָפּיציעלע ציפערן אַלס די ריכטיקע צאָל פון דער יידישער עדה אין וועלכן עס איז ישוב. די דערמאָנטע ציילונג איז געמאַכט געוואָרן אויף דער ספעציעלער פאַראַרדנונג פון סיים פון 1764, וועלכער האָט אָפּגעשאַפט די ועדים פון פוילן און ליטע און האָט אַליין באַשטייערט דירעקט די יידישע איינוווינער מיטן קאָפּ־שטייער, (פון איין יאָר אָן), אין דער הויך פון צוויי זלאָטעס יערלעך.

אַזאַ מין סאָרט רעגירונגס ציילונג (צוליבן צאָלן קאָפּ־שטייער) האָט פאַרשטענדלעך אונטערגעגאָבט יעדן ייד און יעדע יידישע קהילה אויף צו טון אַלעס מעגלעכע און אויסבאַהאַלטן די אמתע צאָל שטייער־צאָלער פאַר דעם רעגירונגס־רעוויזאָר, וואָס איז געקומען דורכפירן די ציילונג.

אַז אונדזער השערה איז אַ ריכטיקע, איז צו זען דערפון וואָס דובנאָוו ציטירט פון דוב בער באָלעכאָווערס זכרונות7):

„...בער באָלעכאָווער איז זיך מודה אז ער אליין האָט אויך מיט־געהאָלפן אויסצובאַהאַלטן יידישע נפשות כדי „צו פאַרמיידן בדלות צו שטעלן" זיין קהילה... אויף אַזאַ אופן האָט זיך באַקומען אַז אַ קהילה וואָס איז באַשטאַנען פון 1.300 נפשות פאַרמאָגט לויט די רשימות פון דער ציילונג נישט מער ווי 883. בכן קאָן מען זיך משער זיין, אַז אין פוילן האָבן אין 1765 געלעבט אָן ערך אַ דריטל יידן מער ווי עס גיט אָן די אָפּיציעלע ציילונג".

כדי צו באַווייזן, אַז פאַקטיש האָט אין סאָקאָלאָוו דעמאָלט געווינט א פיל גרעסערע צאָל יידן ווי די אָפּיציעלע ציילונג גיט אָן, קאָן דינען דער פאַקט פון דער גרויסער צאָל חובות, וואָס די קהילה איז געווען שולדיק — און פון די דאָזיקע חובות געצאָלט פראָצענטער. לויט די שוין פריער ציטירטע תקנות איז די קהילה געווען שולדיק צו די קלויסטערס אין פאַרשידענע

פלעצער אין אַן ארום סאָקאָלאָוו די סומע פון 23.300 גילדן, פאַר וואָס זיי האָבן געצאָלט די סומע פון 825 גילדן פראָצענט.

אויסער די דאָזיקע „הייליקע“ חובות צו די קלויסטערס, האָט די סאָקאָלאָווער קהילה נאָך געהאַט חובות צו גלחים און פאַרשיידענע פריצים אין צו די יידן אין וועגראָוו. (צו די לעצטע אַ חוב פון שטייערן — 5.000 גילדן) צוזאַמען אַ סומע פון 13.400 גילדן פון וואָס זיי האָבן געצאָלט 1.188 גילדן פראָצענט. די דאָזיקע חובות ווערן אָנגערופן אין די דאָקומענטן: „געמאַכטע אויף קאָנסענטן“. אויסער דעם האָט די קהילה נאָך געהאַט „ספעציעלע חובות צום אָפרעכענען זיך“ וואָס זיי איז שולדיק געווען צו פאַרשידענע יידן, אין דער הויך פון 1.234 גילדן. פון דער סומע האָבן זיי נישט געצאָלט קיין פראָצענטער.

ווען מיר רעכענען צוזאַמען די דערמאָנטע חובות באָטרעפן זיי צוזאַמען די סומע פון 37.934 גילדן, פון וואָס זיי צאָלן איבער 2.000 גילדן פראָצענט. לאָמיר דערצו נאָך צוגעבן די שכירות פון רב און די אַנדערע קהילה אָנגעשטעלטע, וואָס באָטרעפן צוזאַמען די סומע פון איבער 1.000 גילדן, לייגט זיך קוים אויפן שכל, אַז אין סאָקאָלאָוו זאָל צו יענער צייט נישט זיין געווען מער ווי 163 נפשות.

(פאַרגלייך: אין 17־טן און 18־טן י״ה פלעגט דעם רבס שכירות אויסמאַכן צווישן 8—10 גילדן אַ וואָך אין אַ גרויסע שטאָט, און 5—6 גילדן — אין אַ קלענערע שטאָט. אין וויטעבסק, למשל, באַקומט דער רב אין 1738 — 5 גילדן אַ וואָך; אין גאָרקי אין 1637 — 200 גילדן אַ יאָר 8).

נאָך אַ פאַקט קאָן מען בפירוש אונטערשטרייכן דעם אומזין פון אָנגעבן אַזאַ נישטיקע ציפער פון 163 נפשות אין דער אָפיציעלע ציילונג, וועגן וועלכן מיר האָבן שוין פריער דעבאַטירט, דאָס איז דער פאַקט פון דער סומע קאָפּ־שטייער, וואָס די סאָקאָלאָווער יידן האָבן איינגעצאָלט יערלעך. לויט דער דערמאָנטער פריווילעגיע האָבן יידן געצאָלט קאָפּ־שטייער 934 גילדן. אויב מען זאָל רעכענען צוויי זלאָטעס פאַר אַ נפש, האָבן דאָך אפילו לויט דער דאָזיקער אָפיציעלער ציילונג געדאַרפט זיין 467 נפשות עלטער ווי איין יאָר. אויך אין דעם פאַל מעג מען מיט זיכערקייט זאָגן, אַז די אמתע צאָל יידן איז געווען גרעסער ווי די אָפיציעלע צאָל.

א געניע סטאַטיסטיק האָבן מיר שוין פון די שפעטערע יאָרן. לויט ב. וואַשיוטינסקי9) באקומען זיך פאָלגנדיקע טאַבעלן פון די פאַרשידענע יאָרן פון אָלגעמיינע און אויך יידישע איינווינער אין סאָקאָלאָוו:

יאָר	נישט יידישע איינוווינער	יידישע איינוווינער	פּראָצענט יידן
1827	3.196	1.186	37,1
1856	3.677	2.275	61,9
1893	7.597	5.329	70,1
1909	9.738	7.092	72,8
1910	10.972	7.745	70,6

אין „סלאָוניק געאָגראַפּיטשני“ 10), זענען אָנגעגעבן פּאָלגנדע ציפערן פּאַר צוויי יאָר:

אין יאָר 1858 זענען אין סאָקאָלאָוו געווען 2,522 יידן אייך אַן אַלגעמיינע צאָל פון 3964 איינוווינער; אין יאָר 1861 זענען געווען 2.420 יידישע איינוווינער אויף אַן אלגעמיינער צאָל פון 5,154 איינוווינער. פון די אויבנגעברַאכטע ציפערן פון „סלאָוניק געאָגראַפּיטשני“ איז צו זעען, אַז די צאָל יידן האָט זיך טיילמאָל פאַרקלענערט. דאָס זעלבע איז צו זעען פון דער סטאַטיסטיק ביי וואַשיוטינסקי, ווו אין יאָר 1893 איז די צאָל יידן 5,329, און אין יאָר 1897 — בלויז 4.248.

דאָס וואָס אין סאָקאָלאָוו האָבן זיך געפונען אין אַ געוויסע צייט ווינציקער יידישע איינוווינער איז אפשר מעגלעך צו דערקלערן דערמיט וואָס אייניקע יידישע סוחרים — אָדער אפשר אויך באַלעמעלאָכעס — זענען געקומען אויף אַ געוויסער צייט און ווען זיי האָבן מער נישט געהאַט וואָס דאָרטן צו טון, זענען זיי צוריקגעפאָרן אהין פונוואַנען זיי זענען געקומען.

אויב בנוגע דער עקזאקטער צאָל יידישע תושבים אין סאָקאָלאָוו זענען מיר פיל ווייניק דערגאַנגען צו אַ געוויסן טאָלק, איז אָבער בנוגע דער עקאָנאָמישער גלידערונג פון דער יידישער באַפעלקערונג, זייערע באַשעפטיקונגען און די עקזאקטע צאָל פון באַטייליקטע אין געוויסע פאַכן, איבערהויבט אין דער בראשית צייט, כמעט נישט פאַראַנען קיין שום דאָקומענט אויף וועלכן מען זאָל זיך קאָנען פארלאָזן. עס בלייבט דעריבער זיך פאַרלאָזן אויף יעדער מעגלעכער השערה ווי אויף אַ רעיעלער מטבע.

לויטן דערמאָנטן אַרטיקל פון דר. שאַצקי („שריפטן פאַר עקאָנאָמיק און סטאַטיסטיק“) האָבן די יידישע איינוווינער אין די פריוואַטע שטעט געלעבט אַ שפאָר ביסל פרייער און געווען ווינציקער אויסגעשטעלט אויף פאַרפאָלגונגען מצד דעם קלער און נישט יידישע איינוווינער, דערפאַר אָבער האָבן זיי בדרך כלל געמוזט צאָלן מער שטייערן און דעריבער האָבן זיך די מערסטע טייל יידן אין די דאָזיקע שטעט פאַרנומען מיט מעקלעריי און מיט האַנדל. עס לייגט זיך אויפן שכל, אַז אויך אין סאָקאָלאָוו איז האַנדל און מעקלעריי געווען אַ גרויסער מקור פון חיונה, שוין צוליב דער גרויסער צאָל פריצים, וועלכע האָבן געווינט אין דער געגנט און פלעגן זיך ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן צונויפפאָרן אין שטאָט אריין.

לויטן זעלבן מחבר זאלן די באלעמעלאכעס זיין באשעפטיקט ביי מער ווי איין פאך ווייל איך באשעפטיקונג אליין האט אפטמאל נישט געגעבן גענוג אויף אן ערלעך אויסקומעניש. צוליב דעם וואס דער האנדל איז אין סאקאלאוו שטענדיק געווען אנטוויקלט און האט זיך געפירט צווישן דער שטאט און די ארומיקע דערפער, איז זייער פארשטענדלעך וואס דער באלעמעלאכע האט גייענדיק אויף די דערפער אויך געהאנדלט מיט עפעס פון וואס ער האט געקאנט פארדינען א זייטיקן גילדן.

ליטעראטור מקורים:

1) „סלאוניק געאגראפיטשני", ב. 11, ז. 30.
2) „קראניקא פאלסקא", ב. 2, קראקע, 1859.
3) ד"ר יעקב שאצקי: די תקנות פאר די סאקאלאווער יידן אין 18־טן י. ה. („שריפטן פאר עקאנאמיק און סטאטיסטיק" ב. ו: בערלין, 1928 ז: 31).
4) „יעוורעיסקא סטארינא", 1911, ז. 286.
5) משה קרעמער: „יידישע באלעמעלאכעס און צעכן אין אמא־ליקן פוילן „ייווא־בלעטער", באנד 40).
6) „ארכיוו פון דער היסטארישער קאמיסיע", באנד 8, 1898.
7) שמעון דובנאוו: „וועלט־געשיכטע פון יידישן פאלק, באנד 7, ז. 568.
8) באלאבאן: „געשיכטע פון יידן אין רוסלאנד", מאסקווע 1919, ז. 145.
9) „לודנאשטש זשידאווסקא וו קרולעסטוויע פאלסקים", ווארשע 1911, ז. 57.
10) „סלאוניק געאגראפיטשני" 10—12, ז. 30.

גד זאַקליקאָווסקי
(פתח־תקוה)

האדמו״ר מסאקאלאוו־פאדלאַסקי

רבי יצחק זעליג מאַרגענשטערן זצ״ל

דער סאָקאָלאָווער רבי ר׳ יצחק זעליג מאַרגענשטערן איז געבוירן גע־ווארן אין קאָצק אין תרכ״ט (1869), און בערך צו צוועלף יאָר (אין תרמ״א — 1881) געוואָרן א חתן פאַר דער טאָכטער פון ר׳ אברהם מרדכי שיינפעלד פון פינטשעוו (באַוווסט געווען מיטן נאָמען רב מאָטל פּינטשעווער ביי ווצמען עס איז געווען „תורה וגדולה במקום אחד״ א חסיד מפורסם, א למדן מופלג, אַן עושר און אַ פּיקח). די כלה, חיה הינדע, וואָס איז געווען עלטער פאַרן חתן, מיט אַ קנאַפּע צוויי יאָר בערך, איז געווען אַ יפת תואר, אַ שלאַנקע ווזקס, מיט זייער אַ סך חן און מידות טובות. זי האָט אויך געלייענט און געשריבז יידיש, פויליש, דייטש, אַ ביסל רוסיש און באהבנט אין יידישע לימודים. דער רבי האָט יונג חתונה געהאַט, קרוב צו 16 יאָר (1884), אָבער דער כור ר׳ יעקב מנחם מענדל הי״ד, דער וועגראָווער רב, איז ערשט געווארן אַ פּאָר יאָר נאָך דער חתונה (סוף תרמ״ו — 1886). פון דעמאָלט אָן האָט וי כמעט יעדעס יאָר געהאַט אַ קינד. וועז דער רבי האָט איבערגענומען די כסא הרבנות אין סאָקאָלאָוו, י״א טבת תר״סז (1900) איז ער שוין געווען אַ מטופל פון 9 קינדער.

וועז דער סאָקאָלאָווער רבי, ר׳ בנימין אלי, איז נאָך סוכות פון תרנ״ח (1898) אַוועק פון סאָקאָלאָוו קיין זאלאשין, האָט מען יענעם נאָך פסח זיך דערוווסט אַז דער פילעווער רבי האָלט ביי ווערן רב אין זאָלאָשין, האָט מען אָפּגערעדט מיט ר׳ פּיניע אשרס, וואָס איז געפאָרן אויף שבועות צום פילעווער רבין, ער זאָל דאָרט איבערעדן וועגן סאָקאָלאָווער רבנות, און קריגנדיק פון „פילעווער״ אַ גינסטיקן ענטפער, האָט מען אָפּגעהאַלטן אַן אספה מיט די דאָזאָרעס ביי ר׳ פּיניע אשרס, וווּ ער האָט איבערגעגעבן די פּרטים פון זיין שמועס מיטן פילעווער רבין; און אַ צווייטע אספה — ביי ר׳ פנחסלען מיט די פאָרשטייער פון די חסידים שטיבלעך, שול אוּן בתי־מדרש און מיט די אַנגעזעענע בעלי־מלאכות. מ׳האָט אַלץ ברייט אַרומגערעדט. דאָ האָבן די מתנגדים און די בעלי־מלאכות געבעטן מ׳זאָל זיי געבן צייט נאָך צוויי שבתים אוּן אין אַ צען טעג ארום איז ביי ר׳ אליעזר שכנאס די לעצטע אספה געווען וווּ מ׳האָט אויסגעוויילט די שליחים קיין פילעוו. זיי געגעבן אַ כתב רבנות

מיט חתימות אויפצונעמען דעם פילעוועד רבין פאר א רב. אזן אין כתב רבנות (געשריבן האט אים ר׳ בן־ציון שמש מיט זיין שיינעם כתב) האט מען געלאזט א לידיקן פלאץ צו פארשרייבן דעם סכום געלט, וואס זיי האבן געדארפט נעמען ביים רבין.

דער צונויפשטעל פון די שליחים איז געווען פאלגנדער:

ר׳ פנחס׳ל אייזענבערג, ר׳ פיניע אשרס הענדל, ר׳ זעליקל (דער הויף מלמד ביים „שפת אמת״) ר׳ אליעזר שכנאס ראזענצווייג, ר׳ שכנא אלי טוביהס רובינשטיין, ר׳ פייוועלע האכמאן (דער אלט־קאצקער חסיד, ר׳ יעקב שמעון, ר׳ הערשל שמערלס זשיטעלני (אן אנגעזעענער שניידער, אן עמכאדיקער כלל־טוער), ר׳ חיים דעם רבס אייזנבערג (אן איידעם פון א סאקאלאווער רב, פאר ר׳ בנימין אלין — ר׳ יודל פלאצקער) און ר׳ אלטער דוד ראזענבוים. און אפגעמאכט האט מען מיט די שליחים צוויי תנאים: א) נישט נעמען ביים פילעוועד וויניקער וויי צוועלף הונדערט רובל (אזא סומע האט מען זיך מתחייב געווען צו געבן דעם שוחט ר׳ יאסל בער סקולסקי, ווען מ׳האט געמוזט מעביר זיין פון דער שחיטה מחמת זיקנה, און סיי די גערער חסידים און סיי די קאצקער זענען אויף דעם איינגעגאנגען, וויל ר׳ יאסל בער איז נאך געפארן צו ר׳ מענדעלען און דערנאך — צום „חידושי הרי״ם. ב) נישט אויפנעמען פאר קיין רב קיינעם פון דעם פילעוועד רבינס זין, נאר דעם פילעוועד רבין אליין. דעם ערשטן תנאי — די „גרעלט־פראגע״ — האבן זיי גלייך פארענדיקט, קריגנדיק די 1200 רובל, נאר בתנאי אז פון דעם געלט וואס מ׳וועט קריגן פון שוחט, וואס מ׳וועט נעמען נאך ר׳ יאסל בערן, זאלן צוויי דריטל צוריק געגעבן ווערן, ר׳ מעשל ביאליסטאקער. (דער אלט־קאצקער חסיד ר׳ משה מאוושאווסקי האט דערציילט אז די ערשטע דריי הונדערט רובל פון די צוועלף, זענען זיין טאטנס געווען). דעם צווייטן תנאי, צו נעמען פאר א רב דעם פילעוועד רבין, האבן זיי נישט געקאנט מקיים זיין מכמה טעמים. ראשית האט דער „פילעוועד געוואלט א פאסיקן געהאלט און ער זאל זיין גאראנטירט „כתוב וחתום״ (נישט געוואלט מער האבן צו טון מיט פדיונות) און אויף דעם האבן זיי זיך גארנישט געריכט; געמיינט, אז מיט א רבין וואס האט פרנסה פון די חסידים, וועט מען בנוגע שכירות אפקומען מיט שה״י ופה״י, ושנית האט ער געוואלט א לייטישע דירה (און מיט דער צייט, אויך א באזונדערן בית המדרש) לכל הפחות. נישט קיין ערגערע דירה ווי זיינע, און ער האט זיי זיינע חדרים געוויזן, אבער געווסט האבן די שליחים, אז אזא דירה און אזעלכע שכירות איז סאקאלאוו נישט בכוח צו געבן. אהיימקומען „מיטן לייד־קן״ האבן זיי נישט געוואלט, איז ביי זיי געבליבן אויפצונעמען פאר א רב א זון פון דעם פילעוועד רבין, אזוי ווי דער סאקאלאווער רבי האט באווויזן זיך מיט זיי צו באפריינדן, אוז זיי האבן אויך געזען זיין חריפות און בקיאות, איך נגלה און אין נסתר, ווי אויך זיינע ידיעות אין „מלי דעלמא״ (וועלט־זאכן) איז ער גלייך געפעלן, בפרט אז ער האט נישט געשטעלט קיין באדינגונגען. ס׳איז געבליבן אז

דער סאָקאָלאָווער רבי ר׳ יצחק זעליג מאָרגנשטערן זצ״ל

די רביצין חיה הינדע מאָרגנשטערן ז״ל

מ׳וועט נעמען פון נייעם שוחט — האָבן זיי אים דאָס כתב רבנות געגעבן. וואָס אַן אמת, האָט ר׳ שכנא אלי טוביהס, דער רויק־שטילער און גרויסער בעל־שכל הישר, געטענהט: „וואָס איז דאָס געאייל, מ׳האָט מיט אונדז אָפּגערעדט? זאָל מען אַהיימפאָרן זיך מישב זיין, האָט אָבער דער רוב פון זיי צוריק־געטענהט, אַז די שטאָט איז שוין צו לאנג אָן אַ רב, און ר׳ יאָסעלע דיין, אַן אַכציקער שוין, קומט אָן שווער דאָס שאלות פסקענען און מ׳מוז באַלד נעמען אַ מורה הוראה. איז שוין גלייכער אויפצונעמען אַ רב און מאכן אַ סוף מיט דער לאַגע אין שטאָט.

שטאַרק צוגערעדט, מ׳זאָל אויפנעמען דעם סאָקאָלאָווער רבין פאַר אַ רב, האָט אויך זיין פאָטער, דער פּילעווער רבי, ווייל אַ צו שטאַרקע דעה האָט שוין געהאַט דער סאָקאָלאָווער רבי אין פּילעווער הויף. עס איז אַ דבר ידוע אַז דעם פּילעווער רבינס „שלום ירושלים" וועגן דער עליה פון חסידים קיין ארץ־ישראל, איז, אין זיין גרעסטן רוב, געשריבן און קאָרעגירט פון סאָקאָלאָ־ווער רבין, (דאָס איז אויך דאָ אין רבינס אַ בריוו), און געוואָלט האָבן די שליחים אַז דער רבי זאָל קומען אויף די ימים נוראים. נאָר אַזוי ווי ער האָט נאָך געדאַרפט אַ סך זאַכן דערליידיקן, און דער עיקר, דאָס גרייטן זיך צום עקזאַמען פון רוסישן בילדונגס־צענז, כדי נישט צו זיין קיין „פּאדראבין" נאָר אויך „אַ קאַזיאָנער רב", האָט ער געבעטן אָפּלייגן זיין קומען אויף נאָך סוכות. אין י״א טבת תר״ס 1900 האָט דער רבי פאַרנומען דעם כסא הרבנות.

ס׳איז אויך כדאי צו דערמאָנען וועגן דעם אימפּאָזאַנטן קבלת פנים: פון ביידע זייטן שטאָט, פון ווענגראָווער און שעדלעצער גאַסן האָבן זיך גע־צויגן קאטשן, קאַרעטעס, דאָראָזשקעס און בריטשקעס מיט רביים, רבנים און חסידים. בעלי־עגלות האָבן געריטן פאַרשטעלטע, אויף געפּוצטע פערד, און ר׳ יהושע יאָסל בעל־עגלה, דער גערער חסיד מיט דער יום־טובדיקער אַטלאַ־סענער קאַפּאַטע, זינגענדיק זיין שטענדיקן פסוק „שירו לו זמרו לו שיחו בכל נפלאותיו" פון פאָרנט רייט אויף אַ צוגאָווע פערד (געבאָרגט ביי ר׳ חיים וועלוול וויכער, דער פּשעזשאדקער אַרענדאר און אַלט־קאָצקער און גערער חסיד) מיט אַ שיין, רייך באַפּוצטן „כאמוט", באַהאָנגען מיט מעשענע גלעקלעך. פאָרויס, אויף שטאָלצן, זענען געגאַנגען יונה׳לע און אַלטער די בליאַכערעס און מענדעלע יהודיתעס אימיטן, אונטער די קלאַנגען פון מוזיק. „נאַטשאַלסטוואָ" מיט פּאָליציי אין ווייסע הענטשקעס האָבן געהאַלטן אָרדנונג, און ווען ס׳האָט אויפגעהערט די „אדלעגע" דער שפּריץ־רעגן, האָט מען דאָס פאַר אַ מופת געהאַלטן און זיך געוווּנדערט, ווען דער רבי האָט זיך באַגריסט מיט „נאַטשאַלס־טוואָ" אויף רוסיש....

פון שול האָט מען דעם רבין געפירט צו ר׳ פּיניע־אשרס הויז, ווו ער איז איינגעשטאַנען אין ר׳ לוי הענדעלס דירה, און פאַרן הויז זענען אַלע איינ־וווינער געשטאַנען און מיט ברכות און אויפלויכטנדיקע פנימער דעם רבין מקבל פנים געווען. איינדרוקספול איז געווען דער ערשטער שבת צונאַכטס, ווען גערער און קאָצקער חסידים, פון זיי אויך אַלט־קאָצקער און אַלט־גערער (פון

ר׳ משה מאָרגנשטערן ז״ל
(זון פון סאָקאָלאָווער רבי)

ר׳ משה (שכנאס) שמש ז״ל

* דעם סאָקאָלאָווער רבינס אַיידעם

** דער סטערדינער רב ר׳ בנימין הי״ד (זון פון סאָקאָלאָווער רבי).

ר׳ מענדעלען און פון „חידושי הרי״ם״) שטאטישע און פון נאענטן ארום זענען זיך צונויפגעקומען, מזל־טוב אפגעבן. זיך איבערגעוואָרפן מיט תורה שיחת־חו־לינדיקע ווערטלעך פון אלט־קאצקער בית־מדרש, מיט גרויס אויפגעהייטערקייט, און דער רבי מיט דער צעפנטער זיידענער זשופעצע און בלאנק־ווייסער וועסט, איז ביים טיש געשטאנען און געשטראמט מיט חידושי תורה און גימטו״יאות.

וועגן רבינס אנטיילנעמען אין דער באווסטער פעטערבורגער אסיפה, וואס די צארישע רעגירונג האט צונויפגערופן אין תר״ע (1910) איז שוין פיל געשריבן געווארן (ס׳איז אויך פארן א נעדרוקטער דין וחשבון, הגם ס׳פעלן דארט וויכטיקע פרטים). צווישן די פארשטייער פון די קהילות זענען אויך געווען דער גאון הדור חיים סאלאוויטשיק, דער בריסקער רב, דער ליבנאווי־טשער רבי, דער באראן גינזבורג, דער באריטער אדוואקאט שלאסבערג און דער באווסטער מיליאנער — דער באנקיר לאזאר פאליאקאוו.

אויך דער פעטערסבורגער אסיפה, זענען אריין אויך תפילות. אין רבינס׳ס א „שיחת חולין״ ווערט געזאגט, אז אויף יענער אסיפה איז ער געווען א רבי און א תלמיד. און אז די צייטונגען האבן נאר געווסט צו דער־ציילן וואס ער האט געלערנט מיט די געלערנטע, אבער נישט — וואס ער האט ביי זיי געלערנט. שפעטער, ווען פון „אגודת האורטודוכסים״ איז געווארן „אגודת ישראל״, און דער רבי, א סגן נשיא פון דער „אגודה״. איז בארימט געווארן מיט זיינע דרשות און שארפזיניק־פאלעמישע רעפעראטן, אויך מחוץ פוילן, ווען אויף די פארזאמלונגען וווּ ער האט געדעדט זענען טויזנטער צו־הערער געווען, האט ער צווישן היימישע געזאגט: „מ׳מיינט אז ערשט ביי אונדזער „אגודה״ האב איך זיך אויסגעלערנט האלטן רעדעס. די דאזיקע „שוס־טעריי״ האב איך נאך אין פעטערבורג געלערנט, און ביי דער „אגודה״ מאך איך א פאר גוטע שיך, ער פארשטייט, רבי יוחנן הסנדלר איז טאקע אויך גע־ווען א גוטער שוסטער, אבער נישט דאס שוסטעריי האט אים געמאכט פאר רבי יוחנן, און אט דער סנדלר, האט אונדז געלערנט, אז אויב מ׳וויל ס׳זאל פון אן אסיפה ארויסקומען א דבר של קיימא, מוז זי לשם שמים זיין. אוודאי זענען א סך חולאים ביי אונדז פארן אז רבנים מוזן דאקטוירים ווערן, מ׳דארף נאר השגחה טוען אז דאקטוירים זאלן קיין רבנים נישט ווערן״.

דער רבי פלעגט תמיד זיין אויף זיצונגען, אדער שיקן א פארטרעטער, און געווען גענוי אינפארמירט. אפילו ווען פרטימדיקער פילאנטראפיע, און נישט נאר געווסט, נאר געטון, אדער געזען מ׳זאל טון דאס נויטיקע. איז די ענינים פון דער „אגודה״ האט אים, על פי רוב, פארטרעטן דער זון ר׳ בנימין, הי״ד, וואס איז אויך געווען א טיכטיקער עסקן איז דער ישיבה. די שטאט האט פון רבין שטארק נהנה געווען הן איז פרנסה (ס׳זענען תמיד חסידים גע־קומען) הן פון דער ישיבה, וואס דער רבי האט מיט כל־מיני מאמצי־כוחות, מיט נדבה און אייגן געלט, אויסגעהאלטן. די ישיבה האט געשמט אין פוילן און איז ליטע. די שטאט האט, צוליבן רבין באקומען, פרעסטיזש.

שוין אין תרצ"ז (1937) ביי דער לויה פון ר' משהן (דעם רבינס זון), איז דער רבי געווען אַן ערנסטער חולה, אָבער ווי אַלע ווייסן, האָט דאָס נישט געמינערט פון זיין גאוניטקייט און פון זיינע בליצאַרטיקע מניה וביה׳קע ענטפערס אין זיין פאַלעמיק מיט אידעישע קעגנער, און פון זיינע חריפות־בקיאותדיקע שמועסן. ס׳איז אויך נישט אָפּגעשוואַכט געווואָרן זיין לעבהאַפּטיקע וואַכזאַמקייט צו פאַרשידענע געשעענישן, דערפאַר, קאָן זיין, האָבן אים די דאָקטוירים נישט געהאַלטן פאַר ערנסט קראַנק, און אפשר אויך צוליב דעם וואָס ער איז געווען אַ בן בית, אין הלכות מעדיצין און געלייענט רעצעפטן, האָט ער זיך פאַרהיט פון אומגעריכטע סיורפריזן וואָס קומען אָפט אַפּ ביי קראַנקע, נאָר דער פּלוצימדיקער אומגליק, מיט ר' מענדלען (זיין זון), דעם וועגגראַווער ר"ב, הי"ד האָט אים אַזוי צעבראָכן, אז ער האָט שוין מער נישט געקאָנט קומען צו זיך, און ווי ער האָט זיך נישט געשטאַרקט, האָט ער מער ווי עטלעכע וואָכן נישט אויסגעהאַלטן.

חסידים ווייסן צו דערציילן, ווי אין דעם יום־כּפור פון ת"ש (סוף 1939) פאַר „נעילה", ממש אין דער צייט ווען מ׳האָט דעם זון פאַרפיניקט, איז דער רבי אַרויס אין אַ יאָמערלעך געשריי: מענדל, מיין בכור, ווו ביסטו?! איך זע דיך נישט! געוואַלד יידן, זיי האָבן אים דערהרגעט! און ער איז אַוועקגעפאַלן, און ווען מ׳האָט אים געוואָלט לייגן אויפן בעט, האָט ער געבעטן, מ׳זאָל אים לאָזן זיצן איבער „נעילה". און דערנאָך האָט מען אים געלייגט אויף דעם בעט, פון וועלכן ער איז שוין נישט אַראָפּ ביזן נפטר ווערן. ג׳ חשון ת"ש, (1939) אין עלטער פון צוויי און זיבציק יאָר בערך. און חסידים האָבן איבערגעזאָגט, אויפן סאָקאָלאָווער רבי דעם פסוק וואָס דער „חדושי הרי"ם" האָט געזאָגט, ביי זיין זיידן ר׳ מענדלס פטירה, וואָס איז אויך נפטר געווואָרן ביי די צוויי און זיבציק: „את מספר ימיך אמלא". „אמלא" בטרעפט 72 (צוויי און זיבציק אין „בעל הטורים" שמות כ"ג—כ"ו, און אויך לויט די חז"ל, איז דאָ די ר"ת פון פּטירת הצדיק).

און זער דערדריקנדיק איז געווען דעם רבינ׳ס לויה, אַ פּאָר מנינים יידן האָבן זיך ממש מוסר נפש געווען, פירודיק דעם נפטר פון אָטוואָצק קיין וואַרשע. אויפן וועג זענען זיי באַפאַלן געוואָרן פון דייטשן, וואָס האָבן זיי די בערד מיט שטיקער פלייש אָפּגעשניטן, געשלאָגן מכת רצח, און זיי צעטריבן. נאָר ווי די דייטשן זענען אַוועק, האָבן די חסידים ממשיך געווען די לויה. און אַזוי מיט פאַרבונדענע פנימער, זענען זיי, מיט די לעצטע כוחות, קיין וואַרשע אַריין, נאָך גרויס מי פון חסידים און די קהילה דאָזאָרעס, דערהויפּט דורך דער אָנשטרענגונג פון ר' אייזיק בער עקערמאַן, דער אגודהשער עסקן און זשורנאַליסט, האָט זיך איינגעגעבן די לויה צו פאַרענדיקן.

דעם רבין האָט מען מקבר געווען אויפן גענשער בית־עלמין, נאָענט צום קבר פון ר' אברהם מרדכי אַלטער, דער זון פון חדושי הרי"ם, און פאָטער פון „שפת אמת".

אַזוי איז צעריסן געוואָרן די קאָצקער שלשלת און שושלת (דינאַסטיע) און צעוואָרפן ליגן אירע רינגען, ווער וועט זיי אויפהויבן, אייניקן?

און זאָל דאָ נאָך דערלויבט זיין צו פאַרצייכענען לזכרון דעם רבינס קינדער: ר׳ מענדל יעקב מנחם, דער ווענגראָווער רב — אומגעקומען; אסתר, טאובע, רחל, השם ינקום דמם. ר׳ משה (נפטר געוואָרן אין וואַרשע אין תרצ״ז, (1937), ער פלגעט צומאָל מיטן רבינס רשות פאַרטרעטן דעם רבין אין רבנות; ר׳ בנימין — סטערדינער רב, דעם אמשינאָווער רבינס איידעם. און נאָכן סאָקאָלאָווער רבינס פטירה האָבן אים חסידים פאַר אַ רבין געקרוינט, הי״ד), און תבדל לחיים ארוכים — ביילע (די רביצן פון אדמו״ר ר׳ נחום מרדכי פערלאָוו שליט״א אין ברוקלין־ניו־יאָרק); יוכבד הי״ד, און שבתי (שעפסל — געשטאָרבן קליינערהייט) און אין סאָקאָלאָוו געבוירענע זענען: רבקה (די פרוי פון ר׳ אהרן ישראל באָרענשטיין — דער זזן פון דעם סאָכאטשאָווער רבין, דער בעל־שם משמואל זצ״ל); שרה, הי״ד, און תבדל לחיים ארוכים — לאה (די פרוי פון ר׳ אהרן יעקב גרינבערג, וויצע־פאָרזיצער פון כנסת).

יצחק כספי
(תל־אביב)

הרב ר׳ משה צבי וינגרטן

דמות מענינת וכמעט אגדתית, היה הרב ר׳ משה צבי וינגרטן. רבה של סוקולוב־פודלסק, שישב בה על כסא הרבנות באמצע המאה ה־19. מחמת הלשנה של בן־בליעל בפני הרשות, נאלץ הרב ליעזוב את כסא הרבנות ולעבור לשדליץ. בה כיהן כראש אב־בית־דין וריש מתיבתא. לנטישתו של הרב ר׳ משה צבי את קהלת סוקולוב גרמו גם לא מעט חסידים קנאים שריב ומדון היה להם עם המרא דאתרא.

קודם בואו לסוקולוב־פודלסק שימש הרב משה צבי וינגרטן רב במאקוב. ובסך־הכל שימש ברבנות ארבעים שנה.

הרב ר׳ משה צבי היה למדן מופלג, בקי בתורה שבכתב, ש״ס ופוסקים. עמד בחליפת מכתבים עם גדולי הדור שפנו אליו בשאלות ותשובות. עם היותו מתנגד חריף היה לו שיג ושיח עם תורת הנסתר והרבה לעיין בספרי קבלה. חיבוריו המרובים שנמצאו אצל בן הרב ר׳ דוד, שהיה רב בחורז׳ל, היו למאכל אש באחת השרפות שם 1) רק אחד — „ספר חדושי מהר״ם צבי״, יצא לאור שנים רבות לאחר פטירת המחבר, בשנת תרנ״א, בורשה. הספר כולל פלפולים על מסכת חולין וכן דרשות של הרב המחבר. בין השאר שתי דרשות שהשמיע הרב המנוח בסוקולוב בשנת תרט״ז (1856) 2).

הרב וינגרטן היה גם עניו וירא שמים במידה בלתי רגילה. מנהג היה בידו לשבת בצום ממוצאי שבת עד לערב שבת. כן נהג לקום לטבילה במקווה בחצות הלילה ולערוך תקון חצות עד אור הבוקר. למרות היותו לוחם לוהט בחסידות, קירבוהו הללו, ביחוד הרבי יצחק מווארקא, שהיה נוהג לבקר בבית הרב וינגרטן עת בואו לקהלות בהן ישב הרב וינגרטן על כסא הרבנות. ברם, לא כל החסידים כיבדוהו. חלק מהמחנה חיפש אמתלאות כדי לקנטרו, ועד כדי השלחת כלב בעד חלון ביתו, בזמן שלוש סעודות של הרב, הגיעו הדברים 3).

לעת זקנתו, לקה מאור עיניו והרב בעינויו נפש לאין תיאור המשיך לפסוק הלכות. כשהרבי ר׳ יצחק מווארקא ראה זאת, אמר עליו, על ר׳ משה צבי: „זה יהודי אשר ביקש באמת מהשם יתברך, והאר עינינו בתורתך — וניתן לו״ 4).

1) הקדמת בן המחבר ב״ספר חדושי מהר״ם צבי״, ווארשא תרנ״א.
2) מדף ל״ט ואילך.
3) י. נ. ווינטרויב, ספר יזכור לקהלת שדלץ, באונאס־איירעס 1956, עמ׳ 548.

בימי שבתו על כסא הרבנות בסוקולוב מצא הרב וינגרטן, בעזרת פרנסי העיר, מקורות הכנסה למימון דרכי הקהלה בעיר זו. הוא הטיל מסים על השחיטה הכשרה, יין לקידוש, שמרים וקמח. גם לאחר שעזב הרב זינן את סוקולוב לא בוטל המס. בשנת 1867 הגיעה ההכנסה ממסים הנ"ל לסך של 1916 רובל. הדבר היה כצנינים בעיני השלטון הרוסי הכובש. בתזכיר סודי שהריץ היועץ המשפטי פריאוברז'נסקי אל שר הפלך בשדליץ ב־14 בספטמבר 1873, הוקיע היועץ המשפטי גביית כספים שלא בחוק 5).

מסתבר כי פריאוברז'נסקי עקב אחרי מעשיו של הרב ר' משה וינגרטן ופרנסי העיר והיו בידיו ידיעות מפורטות על ההכנסה מכל מיצרך ומיצרך מהנזכרים; עליהם הוטלו מסים.

על סיבת בריחתו של הרב מסוקולוב־פודלסק, היה שגור בפי העם הסיפור הבא 6):

מעשה במלשין שהסגיר בידי הרשות אברכים בימי „החוטפים" (קאנ־טוניסטים). הרב דמתא הזהיר במלשין שיחדול בו ממעשיו. האחרון לא שעה לדברי האזהרה. פתאום חלה המלשין בשיתוק גופו. אברים אברים. בעיירה התלחשו כי מאז חלה המלשין, נעלם הרב ועקבותיו לא נודעו. לימים נתגלה ברבים כי ר' משה צבי עוסק בסתר ביצירת גולם מחמר וככל שצורת הגולם הלכה וגדלה כן גברה מחלתו של אותו מנוול. המלשין ראה בכך ידו של הרב בדבר והתלונן עליו בפני הרשות. ר' משה צבי נאלץ לעזוב את סוקולוב ונתקבל לרב בשדליץ.

במקום כהונתו החדש לא שינה את השקפתו ואת אורח חייו. קנאותו נגד החסידים גברה: ביום א' דפסח ציווה על הרבנית לבשל כופתאות ואת הקערה עם הכופתאות הציג בחלון ביתו, כדי להפגין בפני הכל כי ענין „שרויה" בפסח אינו מן התורה.

הרב ר' משה צבי וינגרטן נפטר והוטמן בבית הקברות בשדליץ בשנת תרי"ח (1858). הקבר היה מוזנח עד שנת תרס"ד, כשהוקם על קברו „אוהל". הניח ארבעה בנים ושתי בנות. שלשה מבניו היו רבנים ידועים בקהלות ישראל.

ב„ספר מהר"ם צבי", פורטו שמותיהם של ארבעה נכבדים בסוקולוב שסייעו את בן הרב להוציא את החיבור. הלא הם: שכנא רובינשטיין, צבי טוביה בעקי, אליעזר בר"ש רוזנצוייג ודוד שלמה וייצמן.

4) ב„ספר חדושי מהר"ם צבי".
5) ועדת החמרים של החיים היהודיים בפולין 1874, עמוד 402 (רוסית).
6) יצחק כספי, מגילת פרעות שדליץ בשנת 1906, עמ' 16.

חיים משה מייזליש
(ירושלים)

סאָקאָלאוועד ניגון

יעדעס יידיש שטעטל אין פוילן, און מסתמא אויך אין אַנדערע מזרח־אייראָפּעישע לענדער, האָט זיך געהאַט זיין ניגון. דאָס גאַנצע יידישע לעבן אין די דאָזיקע לענדער איז געווען ניגון־פול, און דאָס קליינע שטעטל איז שטענדיק געווען — קאָנצענטרירטע שורש־דיקע יידישקייט. האָט דאָס שטעטל ממילא געטראָגן אין זיך אַ גרויסן חלק פונעם אַלגעמיינעם ניגון, וואָס האָט אַרויסגעזינגען פון דעם כלל יידישן קיבוץ. און מען האָט נישט געדאַרפט זיין קיין געוואַלטיקער מנגן צו דערהערן דעם ספּעציפישן און אייגנאַרטיקען ניגון וואָס האָט זיך געטראָגן פון יעדן איינעם פון די פאַרהיילקטע יידישע קיבוצים אויפן מזרח־אייראָפּעישן קאָנטינענט. דאָמינירט האָט, פאַרשטייט זיך, דער תפילה ניגון, קודם כל נוסח, און מיט אים — דער באַזונדערער סטיל פון חזנות, וואָס האָט זיך צעבליט אין יעדן קיבוץ אויף זיין שטייגער. מיט אים האָט זיך צונויפגעגאָסן דער קול תורה פון דעם בית מדרש, ישיבה און חסידים־שטיבל, און זיינע באַגלייט־ניגונים, סיי די ישיבה־שע און נאָך מער די חסידישע. בייזייער זייט איז זיך געוואקסן דאָס פאָלקס־ליד, פונעם גאַסן־ליד ביז צו דעם ראַפּינירטן, מאָדערנעם ליד. דאָן די אַלגעמיינע מעלאָדישע אַטמאָספערע פון דער סביבה, וואָס האָט געהאַט איר השפּעה און איר חלק אין דער אויסבילדונג פון דער באַזונדערע יידישע נגינה אין דעם געגעבענעם לאַנד. אין דאָס קליינע שטעטל איז דאָך געווען באָדן פון דער עכטער, פאַרוואָרצלטער יידישקייט, און ממילא אויך דער יסוד פון דער יידישער נגינה.

איך וויס אָבער בלויז פון סאָקאָלאָוו — סאָקאָלאָוו־פאָדליאַסקי אין אָפּיציעלן לשון, נעבן שעדלעץ און נאָענט צו דער מזרח־גרענעץ, פון דעם פאָדליאַשער געביט.

סאָקאָלאָוו האָט געהאַט איר אייגענעם ניגון, ער האָט זיך געפילט אין דער לופט, אַראָפּגעברומט פון די פנימער, אַרויסגעזונגען פון דעם פאַרצויגענעם חיתוך־הדיבור, אפילו פון סאָמע הילוך פון די סאָקאָלאָווער יידן, און נאָך מער — פון דער סאָקאָלאָווער יידישער יוגנט. עס איז געווען אַ הילוך, אַ פאַרבענקטער, אַן אומעטיק־אָנגענעמער, און דאָך אַ היימישער, אַן אייגענער.

סאָקאָלאָוער יוגנט איז געווען מוזיקאַליש, זי האָט ליב געהאַט צו זינגען. און געזונגען האָט מען אַלץ, מען האָט נישט שטאַרק מקפיד געווען אויף פאַר־טיאישע גרענעצן און שפראַכן־מחיצות. געווען, פאַרשטייט זיך, „אידעאַלא־גישע" נגינה פון די פאַרשידענע פאַרטיי־גרופעס, וואָס האָבן ביי דער יוגנט פאַרנומען דעם פלאַץ פון די באַזונדערע חסידים־שטיבלעך, מיט אַלע „פיטשעוו־קעס", און ממילא אויך מיט באַזונדערע ניגונים, אָדער לידער. אָבער די ליב־שאַפט צום ניגון האָט גובר געווען אַלע מחיצות. און אַז קיפניס־זעליגפעלד האָבן אָנגעהויבן פאַרשפרייטן דאָס יידישע פאָלקס־ליד און פון ארץ־ישראל האָבן אָנגעהויבן אָנצוקומען די ערשטע חלוצים־לידער, האָט זיך סאָקאָלאָווער יוגנט און אינטעליגענץ צעזינגען מיט אָזאַ דבקות, אַז עס האָט פאַרכאַפט ביים האַרץ. פון יעדןווינקל, פון די פאַרטיי־לאָקאַלן" ביז די קליינע הייזלעך אויף די לאַנגע סאָקאָלאָווער גאַסן און זייטיקע צעשיטע געסלעך האָט געפראַלט האַרציקע, מתיקות"דיקע, מיט בענקשאַפט אין טרייסט אָנגעפילטע יידישע נגינה.

די סאָקאָלאָווער יוגנט האָט זיך געהאַט אירע מוזיקאַלישע „שטאַפעטן". זי איז בכלל געווען זייער רירעוודיק. יעדן מאָנטיק און דאָנערשיטק פלעגט זיך דער אָדער יענער פון דער חברה אַראָפכאַפן קיין וואַרשע, און צוריקקו־מענדיק — מיטגעבראַכט מיט זיך דעם סאָמע לעצטן „שלאָגער" פון „קווי פּרא קווא" אָדער „מאַרסקע אָקאָ". און די פרישע קופלעטן און זאַפטיקע טאַנגאָס פלעגן באַלד ווערן אויפגעכאַפט פון דער חברה־יונגוואַרג, און דער היימישער נגינה־רעפּערטואַר איז כסדר געוואַקסן אין אָפּגעפרישט געווארן.

אָבער נישט אין דער צאָל געזונגענע לידער, אָדער אין זייער נייאיקייט האָט זיך אָנטפלעקט סאָקאָלאָווער ניגון. עס ווענדט זיך ווי מען זינגט אַ ליד. פון יענער זייט בוג, „ליטוואַקעס" מיט קורצע רעקלעך און שאַרפע קעפלער, זענען די לידער עפעס אַנדערש געזונגען. דאָכט זיך די זעלבע מעלאָדיע, אָבער — מעלאָדישער, פאַרזיסטער און פאַרבענקטער. איידער וואָס־ווען האָט זיך דאָס ליד, ווי זיין שורש זאָל האָבן געווען, צוגעפאַסט צום אַלגעמיינעם, האַרציקן טאָן פון דעם אייגענעם ניגון און געוואַרן אַ טייל פון אים. עס איז אויך פאַר־געקומען אַ נאַטירלעכער אָפּקלייב פון די אימפּאַרטירטע לידער און ניגוניס. אייניקע זענען געקומען אין אַוועק, נישט געהאַלטן זיך לאַנג; מסתמא זיך נישט גרינג צוגעפאַסט צום מוזיקאַלישן געמיט פונעם זינגנדיקן סאָקאָלאָוו. אַנדערע ווידער האָבן זיך דערהויבן צו דער מדרגה פון הויפט־ניגונים, געוואַרן אַזוי צו זאָגן, די אָפּיציעלע הימנען פון די באַזונדערע גרופן און גרופקעלעך. און ימ׳ען פון וואַרעמע חברישקייט אין געמיינזאַמען אומעט און טרוים, אַנגסטן און נגגונים און דעם ענגן און טריבן חלל אַריין פונעם קליינעם שטעטל.

* * *

סאָקאָלאָוו האָט אויך געהאַט אירע „דערגרייכונגען" אויפן מוזיקאַלישן געביט, און עס וועט אפשר קלינגען אומגלויבלעך, אָבער ס׳איז אַ פאַקט. סאָקאָלאָוו האָט אויפגעפירט ביי זיך איר אייגענע יידישע אָפערע.

אין רבינס בית מדרש, אין דעם גרויסן ליכטיקן בנין, האָט זיך אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה געגרינדעט אַ ישיבה. קאָצקער גזע האָט, ווי באַקאַנט, שטענדיק געהאַלטן פון לערנען, און טאַקע שאַרף לערנען. עס איז געווען אַ היימישע ישיבה, פאַרן אייגענעם געברויך פון שטעטל, און דעם שיעור האָבן געזאָגט היימישע בחורים פון דעם זעלבן בית מדרש. דער סאָקאָלאָווער רבי, עה״ש האָט בלויז פון צייט צו צייט זיך צוגעקוקט צי די ישיבה יינגלעך און גענומען זיי אויפן פאַרהער, און דרך אגב אויך די שיעור־זאָגנדיקע בחורים גופא. ערשט שפעטער האָבן אָנגעהויבן קומען אין דער ישיבה בחורים „מעבר לים", ס׳הייסט פון יענער זייט בוג, „ליטוואָקעס" מיט קורצע רעקלעך און שאַרפע קעפלעך, זענען זיי געווען דאָס גרעסטע חידוש אין חסידישן סאָקאָלאָוו. דעמאָלט זענען אויך אָנגעשטעלט געווארן ראשי ישיבות, באַקאַנטע לומדים און אזוי צו זאָגן „פראָפעסיאָנעלע" שיעור־זאָגער, און די ישיבה איז געווארן אַ שם דבר. פאַר מיין צייט איז נאָך אַלץ געווען „אַמאַטאָריש", אויף דעם היימישן שטייגער, אָן דעם ישבה׳שן אימפעט.

איז זיך אין און ביי דער דאָזיקער ישיבה אויפגעקומען אַ כאַר — טאַקע פון די ישיבה יינגלעך גופא. ווי שיקט זיך עס עפעס — אַ כאָר אין אַ ישיבה און נאָך אין אַ רבישן הויף, וועמען איז עס איינגעפאַלן דער געדאַנק און ווי אַזוי עס איז אַרויסגעקומען מן הכח אל הפועל — ווייס איך נישט. איך שטעל זיך פאָר, אַז פראָנטוואָרטלעך פאַרן גאַנצן ענין איז געווען יעקל גרינבערג, וואָס איז בכלל געווען „פראָנטוואָרטלעך" פאַר אַלץ מיט אַנאַנדער. יעקל איז שוין דעמאָלט געווען אַ פאַרברענטער מזרחי, אין סאָמע רבישן־אגודהשן הויף, און די אידעע פון כאָר איז מסתמא געווען פאַרבונדן מיט דעם גאַנצן קאָמפּלעקס שטרעבונגען און חלומותן פון נאָציאָנאַלן רענעסאַנס.

בקיצור, עס איז אַנטשטאַנען אַ כאָר — אַן אמתער, איינשטודירטער און דיסציפּלינירטער כאָר. דעם טענאָר און באַריטאָן האָבן צושטייער געגעבן די ברידער יעקל און דוד לוסטיגמאַן, דער לעצטער אויך אַ שיעור־זאָגער אין דער ישיבה, אַ פאָר ברידער, וועגן וועמען עס זענען אַרומגעגאַנגען מעשיות אין שטאָט און פאָר וועמען עס האָבן אפילו די צאַרישע נאָוואָבראַנצעס געציטערט. די אַלטן און סאָפראָנאָס זענען געווען די ישיבה יינגלעך גופא. אָבער דער רוח־החיה פון דעם כאָר איז געווען שמואל גאָזאָווסקי, דער זייגערמאַכער און בעל־תפילה פונעם מזרחי־מנין, אַ יוגערמאַן אַ זייד און גאָר אַ וואַשנער בעל־מנגן, און ער האָט עס איינגעשטודירט מיט דעם כאָר פאַרשידענע „שטיק", פון וועלכע עס זענען געבליבן איינגעקריצט אין זכרון די „מזמור שיר חנוכת׳ן, צווי נוסחאות, איינער שענער פונעם אַנדערן, „אהבה רבה", „נעריצך" — גרויסע קאָמפּליצירטע כאָראַלע קאָמפּאָזיציעס וואָס אין גאָט ווייסט פון וועלכן אַנאָנימען

מוזיקאַלישן שאָפער זיי שטאַמען. ערשט אין אַ צייט אין ניו־יאָרק, מיט 25 יאָר שפעטער, האָב איך צום ערשטן מאָל נאָך אַזוי פיל יאָרן דערהערט איינעם אונטערברומען אַ פסוק פון יענעם „מזמור שיר חנוכת", און יענער האָט מיר געזאָגט אַז עס איז אַ קאָצקער" ניגון. אויב די אַנדערע מזמורים זענען אויך קאָצקער, דאַן מעג זיך קאָצק באַרימען נישט נאָר מיט איר שאַרפער מחשבה, נאָר אויך מיט איר רייכער נגינה.

דער כאָר האָט אפילו געגעבן עפּנטלעכע קאָנצערטן. איינמאָל, אַ חנוכה, למשל, איז געגעבן געוואָרן אַזאַ קאָנצערט אין רבינס בית מדרש. דער עולם, עלטערן פון קינדער און איינגעלאָדענע געסט, איז געקומען קוקן אויפן וווּנדער, און מען האָט זיך צעזעצט אויף לאַנגע רייען בענק, ווי להבדיל אין אַ טעאַטער, און פון פאָרנט, אויף אַ הויכער בינע, זענען געזעסן די פני, מיטן רבינס זון בראש, און מען האָט געהאַלטן רעדעס מעניני דיומא און דער כאָר האָט געזונגען און אַז שלמה דעם מולארס, דער סאָליסט פונעם כאָר, האָט זיך צעלאָזט מיט זיין זיסן אַלט אינעם „מה בצע בדמי..." איז עס פאַרגאַנגען יעדן ביים האַרץ. אַזעלכע חידושים האָט נאָך סאָקאָלאָוו נישט געהערט און נישט געזעען.

אָבער דער הויך־פונקט איז געווען די „פאָרשטעלונג". פאָר פורים האָט דער כאָר צוגעגרייט אַן אמתע אָפּערא — עפּעס אַ גענמיש פון עקדת יצחק און מכירת יוסף מיט מגילת אסתר, וווּ די העלדן רעדן נישט אַ וואָרט פראָזע, נאָר זינגען אַלץ אין גראַמען. און די ניגונים — זיסע, נאָגנדיקע, אָדער לוסטיקע און שפאַסיקע, לויט דעם ענין, אַ שלל מיט פאָלקס־נגינה. היינט דאָס צוגרייטן די אָפּערא, דאָס „איינשטודירן" די ראָלן און דאָס צוגרייטן די „בינע". אין שטוב פונעם שרייבער פון די דאָזיקע שורות האָט זיך געפונען די „פאָבריק" פון דער הלבשה, קאָסטיומען בלע"ז, פאַר די שפילער. און וואָס פאַר אַ הלבשה! גאָלדענע קרוינען און בגדי מלכות פאַר אבימלך'ן און אחשורוש'ן, און פאַרשטייט זיך פאַר ושתי און אסתר; פליגלען — ווייסע פאַר די גוטע מלאכים און שוואַרצע פאַר — די בייזע, וואָס האָבן געהאַט צו טון מיט דער עקדה, היינט די אָריענטאַ־לישע טראַכטן פון אברהם'ן מיט זיין סוויטע, פאַר מרדכי'ן און להבדיל המנען מיט זיינע בנים, און סתם הויף־לייט און הויף־דאָמען, משרתים און יוצאי־משרתים וואָכן האָט עס געגומען צוגרייטן, אַלץ פון פאָפיר, פאַרשטייט זיך. פאַר דעקא־ראַציעס האָט מען געגוצט ליילעכער און טעפּיכער.

די פאָרשטעלונג האָט געזאָלט פאָרקומען אין סאָמע רבינס בית מדרש און מען האָט שוין געהאַט פאַרצויגן אַ שטריק אויף אָנצוהענגען דעם „פאָר־האַנג"! אָבער אין דער לעצטער מינוט איז אָנגעקומען אַ באָפעל „פון אויבן", אַז אין בית מדרש — נישט. טאַקע פורים, אָבער עד כדי כך? און די פאָרשטע־לונג האָט זיך נעבעך געמוזט אַראָפציען אין קעלער אַריין, וואָס האָט געדינט אַלס הילף־צימער צו דער ישיבה. אָבער די האַרציקע נגינה האָט אויף אַלץ **מכפר געווען.**

* * *

סאָקאָלאָוו האָט אויך געהאַט איר מוזיקאַליש וווּנדער־קינד. שלמה גאָלאָמב האָט ער געהייסן, אַ יינגעלע אַ קליינער און אַ בלאַסער, ווי עס נאַסט זיך פאַר אַן איידל יידיש קינד פון אַן אָרים הויז. די עלטערע ברידער זיינע, משכילים שוין, האָבן עפּעס דערשמעקט אין אים אַ חוש פאַר מוזיק און אים אייגעהאַנדלט אַ פידל און געשטופט, נאָכן חדר, צו נעמען לעקציעס פונעם שטאָטישן אַנטי־סעמיטישן מוזיק־לערער. נאָר אַ שטיקל צייט האָט שוין דער לערער מער נישט געהאַט קיין „תורה" פאַר אים און מיט זיין גאַנצער רוגזה האָט ער געמוזט מודה זיין, אַז דאָס יינגל „האָט עפּעס". האָבן די ברידער די אויפגעקלערטע אים געגומען קיין וואַרשע, געבראַכט אין קאָנסערוואַטאָריע. מען האָט אים דאָרט געטראָגן אויף די הענט. די פּראָפעסאָרן פלעגן אים מיטנעמען אויף אַלע קאָנ־צערטן וווּ עס זענען אויפגעטרעטן וועלט־באַרימטע פידלער, כדי מחנך צו זיין אים אין די דרכים פון העכערע נגינה. און ווען דער קליינער פלעגט אַהיים־קומען אויף יום טוב, אַדער וואַקאַציע, פלעגט ער אַרומגיין אַ פאַרחלומטער, ווי ער וואָלט אַראָפגעקומען פון אַן אַנדערע וועלט.

וווּ איז ער היינט מיט זיין פידל?

* * *

די גרעסטע דערגרייכונג פון סאָקאָלאָוו אויפן געביט פון נגינה איז געווען יחזקאל, דער בעל מוסף פון אַלעקסאַנדערער שטיבל.

יחזקאל קראמאזש האָט ער געהייסן, אָבער געוויפן האָבן אים אַלע — יחזקאל. חסידים האָבן נישט ליב קיין רב׳ס און מורה־מורינו׳ס. געווען איז ער, וועו איך האָב אים באַקענט, אַ יידּ אין די זעכציקער, אַן אָרימאַן אַן אביון, געהאַנדלט ערגעץ מיט עפּעס אויפן מאַרק און פול מיט מיחוש׳ן, ווי דער שטייגער איז. האָט אין דעם אַלטן, פאַרמאַטערטן און ליבן יידּ געלעבט אַ נשמה, וואָס האָט, קאָן מען זאָגן, נישט סאַרגעסן די הימלישע נגינה, וועלכע זי האָט אָנגע־הערט אַיידער זי איז אַראָפּ אויף דער זינדיקער וועלט. עפּעס עלעמענטאַר אוראַלטקייט איז געווען אין זיין תפילה, און דאָך סובטעל־מוזיקאַליש און היינט־צייטיק. געהערט אַמאָל ראוועלס קדיש, דעם באַרימטן מחבר פון „באַלעראָ"? איין איינציקער מאָטיוו אויסגעצויגן און פאַרצויגן אויפן גאַנצן קדיש. איז עס בלויז אַ וווּיטער און בלאסער אָפּקלאַנג פון יחזקאלס נוסח. און אַ ליכט האָט זיך געמראָגן פון זיין תפילה, אַ העלע ליכטיקע שיין פון דערהויבענער נשמהדיקייט, וואָס האָט באַשטראָלט דעם גאַנצן חלל אַרום זיין עמוד.

יחזקאל איז, ווי געזאָגט, געווען דער בעל מוסף פון אַלעקסאַנדערער שטיבל. וואָס האָט געשטעקט אין פאָליש פון דער גרויסער שול. און געדאַוונט האָט ער נוסח. וואָס דען, פראַווען חזנות אין אַ חסידיש־שטיבל? אָבער וואָס פאַר אַ נוסח! דאָכט זיך דער זעלבער וואָס הערט זיך בכל תפוצות ישראל, און דאָך — גאָר אַן אַנדערער, עפּעס נאָכגעגאַנגען דעם נוסח ביי דער זייט אוּן עס האָט

זיך באקומען עפעס גאר אנדערש, מעלאדישער און טיפער, פארצייטיק־יידישער, כמעט בית המדרשדיק עס וואלט זיך געשווירן אז אזוי האבן די לויים געפראווט זייער נגינה אין בית המקדש ביי דער עבודה. און אזוי אייגנארטיק איז דער דאזיקער נוסח געווען, אז קיינער אין שטאט האט אים בשום אופן נישט גע־קאנט אפילו נאכזאגן, אפילו נישט דוד׳טשע ראזענבוים, וואס האט אויפגעכאפט א ניגון איינס־צוויי און געקאנט נאכמאכן אלע מיני קולות און שטימען אין דער וועלט, אפילו שיחת חיות ועופות, האט אים נישט געקאנט אויפכאפן. כ׳הויב אפילו אן צו גלויבן אז אויך נאטן וואלטן נישט געקאנט איבערגעבן געגוי, אין איר גאנצער מתיקות און איידעלער מעלאדישקייט, יחזקאלס ימים־נוראים׳דיקע תפילה.

צוליב זיינע מיחוש׳ן מסתמא, אדער צוליב עניוות, האט ער אויסגעמיטן צו דאוונען פארן עמוד אין א געווייגלעכן טאג אדער שבת און געהאלטן אלע זיינע כחות און די מתנה וואס גאט האט אים געגעבן פאר ימים נוראים. און ווען איינמאל, אין א ראש חודש, ביי א פארשפעטיקטן מנין, וועט ס׳איז פשוט נישט געווען קיין אנדערער, איז יחזקאל צוגעגאנגען צום עמוד און געגומען זאגן הלל — איז בוכשטעבלעך, בחוש ממש, ליכטיקער געווארן אין בית מדרש.

און אט א דאס ליכט האבן זיי פארלאשן, דעם דאזיקן זיסן יידישן ניגון האבן זיי דערמארדעט — פארשניטן זאלן ווערן זייערע יארן אויף אלע אייביקייטן.

מרכי כאינע
(ניו-יאָרק)

דעם סאָקאלאווער רבינס ישיבה

(געווידמעט מיינע ליבע עלטערן).

ערב יום כפור (1916), ווען מיין פאָטער האָט, ווי עס איז געווען דער מנהג אין אַלע חסידישע הייזער, מיך געבענטשט צוזאַמען מיט אַלע איבעריקע קינדער, האָב איך באַמערקט, אַז דאָס מאָל איז מיין פאָטער עפּעס באַזונדער געבראָכן און צערודערט. ער האָט אַרויפגעלייגט די הענט אויף מיין קאָפּ און מיט אַ געבראָכענע שטימע מיך געבעטן זיך נעמען פעסטער צום לערנען, מיר געווינטשן, אַז צום נייעם יאָר זאָל מיין האַרץ באַגערן תורה און דערביי האָבן טרערן זיך געקייקלט פון מיין פאָטערס אויגן און די טרערן זענען געפאַלן אויף מיין פנים.

איך האָב דעמאָלט נישט גלייך פאַרשטאַנען פונוואַנען עס קומט די שבירת הלב פון מיין פאָטער אין פאַרוואָס ער איז דאָס מאָל ערב יום כפור געווען באַזונדערס רירעוד. אָבער נאָך יום טוב איז פאַר מיר דאָס רעטענישּ געווארן אויפגעקלערט: מיין פאָטער וויל, אַז איך זאָל אַרייַנטרעטן אין דעם רבי'נס ישיבה. ער אַליין האָט ביז דער התונה געלערנט אין פאַרשידענע ישיבות און שפּעטער אַלס איידעם אויף קעסט געלערנט אין אַלעקסאַנדער־שטיבל אוּן ער האָט געוואָלט, אַז אי־ך זאָל גיין אין זייַנע דרכים. מיר אַליין איז דאָס זייער נישט געווען צום האַרצן, ווייל איך האָב געוואָלט ווערן אַן אַרבעטער, אַ מאַדערנער מענטש, ובפרט ווען איך האָב געווּסט אַז ביי מיינע עלטערן איז קיין רחבות נישטאָ אוּן קוים וואָס עס קלעקט אויף פרנסה בצמצום. אָבער מיין וויידערשטאַנד האָט לאַנג נישט געדויערט, מיין פאָטער האָט געזיגט אוּן איך בין אַנגעקומען אין דער ישיבה וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען בית ישראל, צום אַנדענק פון סאָקאָלאָווער רבינס פאָטער.

ווען מיין פאָטער האָט דערהערט פון רבין, אַז הגם די יונגע ישיבה זייַנע איז שוין איבערפילט וועט ער מיך אַרייַננעמען אויב נאָר איך קען מאַכן אַ „לייענען", ד. ה. אַליין לערנען אַ בלאַט גמרא, איז מיין פאָטער געווען גליק־לעך. און נאָך גליקלעכער איז ער געווען ווען איך האָב דעם עקזאַמען אויסגע־

האלטן און איך בין גלייך אנגענומען געוואָרן אין דער כתה א׳. אויך איך אליין, וועלכער האָט פריער זיך געבונטעוועט קעגן אנקומען אין דער ישיבה, האָב שפעטער מיין מיינונג געענדערט. די גאַנצע אטמאָספערע פון דער ישיבה: דער טרויעריקער ניגון, די האַרציקע התמדה און די חברשאַפט האָבן געריעדט צו מיין האַרץ, און איך האָב שפעטער געזעען אַז א ישיבה איז נישט קיין טורמע און נישט קיין קאַזאַרמע, נאָר א וואַרימע סביבה מיט אַייגנאַרטיקע איבער־לעבונגען און אינטערעסן.

אין דער כתה א׳ פלעגט מען יעדן טאָג, פינף מאָל אין וואָך, זאָגן דעם „שיעור". די שיעור־זאָגער זענען געווען די מיטגלידער פון א ספּעציעלן וועד (קאָמיטעט) וואָס איז באַשטאַנען פון דוד לוסטיגמאַן, יעקב לוסטיגמאַן, חיים מרדכי בראָנשטיין, אברהם ציבולע, יחיאל מאיר פרינץ, שמואל ברוך סלאַדזשי־נער, פנחס טשערניצקי, הרב נחום מרדכי פערלאָוו (דעם ר׳בינס איידעם), חיים

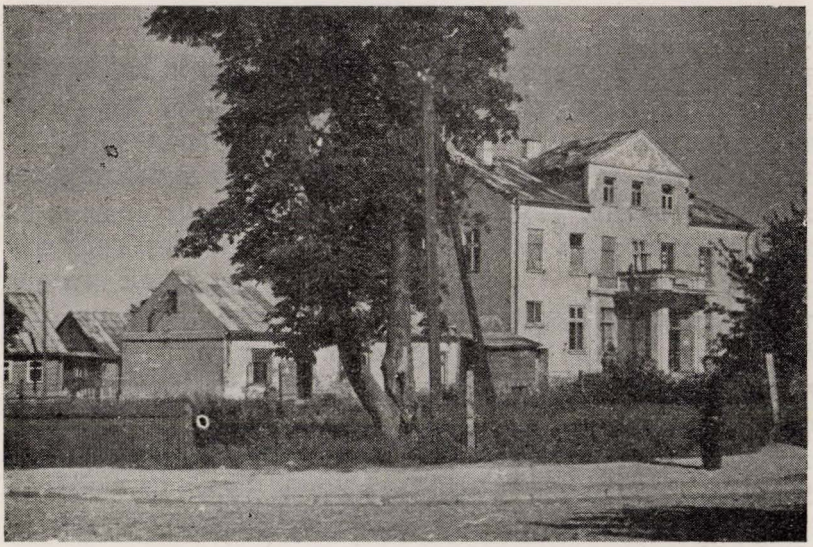

דעם רבינס וווינהויז און ישיבה

משה מייזעלס, שבתי גרינבערג, און יעקב גרינבערג. דער לעצטער איז אויך געווען דער מנהל פון דער ישיבה. זיין אויפגאַבע איז געווען צו זאָרגן וועגן רוחניות, ד. ה., וועגן לערנען. מיט דער אַדמיניסטראַטיווער זייט האָט זיך פאַר־נומען א צווייטער, דוד לוסטיגמאַן, וועלכער האָט געזאָגט אַז די ישיבה־בחורים פון דער פרעמד זאָלן האָבן געניג „טעג", און אַז אויך די אַרטיקע בחורים, קינדער פון אָרימע עלטערן, זאָלן האָבן זאַט צו עסן. צווישן די ישיבה־בחורים פלעגט קורסירן א וועריל: י. גרינבערג איז דער „טאטע" און ד. לוסטיגמאַן

איז די „מאַמע" פון דער ישיבה. ביידע זענען ווירקלעך געווען נויטיק פאַר דער עקזיסטענץ פון דער ישיבה.

אין דער ישיבה איז געווען איינגעפירט אַן אָריגינעלע אינסטיטוציע: אַז אייגענער געריכט, וואָס איז באַשטאַנען פון דרײַ ישיבה־בחורים און אין מיט־גליד פון ועד. יעדן פרייטיק פלעגט דאָס געריכט זיך פאַרזאַמלען און משפט׳ן די „זינדיקע". די זינד פון די אָנגעקלאָגטע פלעגט באַשטיין פון קומען צו שפּעט צום לערנען, ד. ה., נאָך אַכט אַזייגער אינדערפרי, רעדן אין מיטן שיעור, שלעכטע אויפפירונג אָדער גאָר דורכפאַלן בײַם „פאַרהערן". פאַר די דאָזיקע „זינד" פלעגט דאָס געריכט באַשטראָפן מידה כנגד מידה: פאַר קומען צום לערנען צו שפּעט — אין פאַרלויף פון אַ גאַנצע וואָך קומען מיט אַ שעה פריער פון אַלע; פאַר רעדן אין מיטן לערנען — שטיין אין משך פון דער וואָך די גאַנצע צייט פון שיעור (אַ שיעור פלעגט געווײַנלעך דויערן דרײַ שעה צייט). אַ חוץ דעם פלעגן די זינדיקע צייטנווײַז אויך באַשטראָפט ווערן מיט אַ געלט שטראָף. אָבער דאָס איז געווען בלויז פאַרמעל און פאַקטיש איז די געלט שטראָף פאַרביטן געוואָרן אויף לערנען אויסענווײניק צוליב בלאַט גמרא אומזיסט, אוו דאָס געלט פלעגט גיין פאַר די הילפס־פאָנדן עזרת־ישראל און לחם עניים פון וועלכע די נויטבאַדערפטיקע ישיבה בחורים פלעגן געשטיצט ווערן מיט קלײדונג אוו עסן. פאַר צוויי בלאַט גמרא האָט דער סאָקאָלאָווער רבי געצאָלט 10 קאָפּיקעס. בכלל איז דאָס קענען אַ בלאַט גמרא אויסנווײניק געווען אין דער סאָקאָלאָווער ישיבה זייער באַליבט און געשטיצט דורך דער הנהלה. דערפון איז אויך טיילווײז געווען אָפּהענגיק, די מאַטעריעלע עקזיסטענץ פון די ישיבהניקעס, וויל פאַר יעדע אויסנווײניק אויסגעלערנטע צוויי בלאַט גמרא פלעגט דער פאַרהערער אַרויסגעבן אַ קוויטל אויף צען קאָפּיקעס. פאַר יעדע אויסנווײניק אויסגעלערנטע צען בלאַט גמרא איז מען געווען באַרעכטיקט צו באַטייליקן זיך אין אַ „גורל", וווּ מען האָט געוווּנען אַ קוויטל אין דעם ווערט פון 20 קאָפּיקעס ביז אַ רובל. די „טשעקס" פון דער ישיבה האָט מען אומעטום אָנגענומען אַלס געלט, פונקט ווי מען פלעגט אין די שטאָטישע אַפּטייק אָננעמען דעם סאָקאָלאָווער רבינס רעצעפטן געשריבן אין לאַטיין. נאָכדעם ווי דער בחור האָט שוין געקענט 50 בלאַט גמרא אויסנווײניק פלעגט דער פאַרהערער אַרויסגעבן אַ „תעודה". דערנאָך האָט מען נאָך געמוזט דורכגיין אַן עקזאַמען דורך אַ מיט־גליד פון „ועד" צו קריגן דעם ישיבה „סטעמפל" אויף דער תעודה, כדי מען זאָל קאָנען אָנקומען צום העכסטן עקזאַמען צום סאָקאָלאָווער רבין בכבודו ובעצמו. און אַז מען איז אויך איבערגעקומען בשלום דעם לעצטן עקזאַמען האָט דער רבי געשטעלט זײַן פּערזענלעכן סטעמפל און געגעבן זיין אונטערשריפט. ערשט דאַן האָט מען באַקומען אַ טאַשן־זייגער מיט אַ העברעישן ציפער־בלאַט אָנגעשריבן אויפן ציפערבלאַט: בעד הצטיינות בגמרא. די זעלבע פּראָצעדור האָט מען אויך געמוזט דורכגיין וועַן מען האָט אויסגעלערנט אויסנווײניק די גאַנצע מסכתא בבא קמא, כדי צו באַקומען גאַנץ ש״ס תלמוד בבלי אין קליינעם

פאָרמאַט. דער סדר היום איז דער ישיבה איז געווען פאָלגנדיקער: פון 8 ביז 11 אינדערפרי — לערנען אויסנווייניק, פון 11 ביז 12 עסן; פון 12 ביז 3 לערנען דעם טעגלעכן שיעור; פון 3 ביז 5 נאָכמיטאָג אַ שעה אויף עסן און אַ שעה אויף לערנען דייטש, העברעיש, יידיש אָדער אַריטמעטיק; פון 5 ביז 7, איבערחזרן דעם שיעור און פון 7 ביז 8 אָוונט לערנען תנ"ך. אַרום אוו אַרום האָט יעדער ישיבה בחור געמוזט 12 שעה אַ טאָג פאַרברענגען אין דער ישיבה.

אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופאַציע האָט אין סאָקאָלאָוו אויפגעבליט די פאָליטישע טעטיקייט פון די יידישע פאַרטייען. די שטאַרקסטע „מאַכט" האָבן דעמאָלט געהאַט ביי אונדז די פועלי־ציון — אונטער דער פירערשאַפט פון: אייזיק פלאָטנער, ברוך ווינאָגראַ, שלמה האָכבערג, שמעון רבינשטיין, איטשע פארביאַזש, באַשע יעלען, ביינדל ראָזענגאַרט און שלמה שערצמאַן, — וועלכע האָבן געעפנט אַן ארבעטער־היים מיט אַ ביבליאָטעק, מיט רעפעראַטן, „קעסטל אָוונטן", א. א. וו. די רעפעראַטן האָבן געצויגן כמעט די גאַנצע יוגנט. וועג דאָס איז דערגאַנגען צו די ישיבה־בחורים האָבן אייניקע פון זיי, די געוואָגסטע, אויך אָנגעהויבן באַזוכן די „ארבעטער־היים" איינמאָל האָט מיין עלטסטע שוועסטער, רחל, מיך אָנגעוועדט מיטצוגיין מיט איר אויף אַ רעפעראַט פון אַ וואַרשעווער לעקטאָר. אָבער פאַר דעם דאָזיקן פארגעניגן האָב איך טייער באַצאָלט. אויף מאָרגן נאָך דער לעקציע, וועג איך בין געזעסן אין ישיבה און געלערנט, האָט עמיצער מיך מכבד געווען מיט אַ הילכיקן פאַטש און וועג איך בין אויפגעשפרונגען האָב איך דערזען פאַר זיך דעם רבין אַליין. „דו וועסט גיין צו די גויים אין ארבעטער־היים? דו ווילסט מיר אָפּ׳סן׳ן די קינדער?" האָט ער געשריגן, און איך האָב נאָטירלעך נישט געוואָגט אַ וואָרט צו ענטפערן. געענדיקט האָט זיך עס דערמיט, וואָס איך האָב געמוזט געבן דעם רבין תקיעת־כף, אַז אַזוי לאַנג ווי איך וועל לערנען אין דער ישיבה וועל איך די „ארבעטער־היים" נישט באַזוכן.

מען דאַרף נישט מיינען, אַז דאָס ישיבה־לעבן איז באשטאנען פון בלויז אָפּקומענישן אין מאַטערנישן. עס זענען אויך געווען פיל ליכטיקע מאָמענטן, מאָמענטן פון פרייד און פאַרגעניגנס, נאָטירלעך אין אַ רעליגיעזער פאָרם. אַ דאַנק דער טאָלעראַנץ פון אונדזער מנהל, יעקב גרינבערג, וועלכער איז אַליין געווען אַ גוטהאַרציקער און אויף זיין שטייגער אַ לעבנסלוסטיקער מענטש, וואָס האָט ליב געהאַט תורה צוזאַמען מיט חדוה און וואַרעמע בריידערלעכקייט, אַ דאַנק אים האָבן מיר געהאַט די מעגלעכקייט צו באַזוכן די „מזרחי" ביבליאָטעק, וועלכע האָט זיך געפונען נישט וויט פון דער ישיבה, און אין די פרייע שעה'ן לייענען „דברי חול" און עס איז אַ סברא, אַז דער רבי אַליין האָט וועגן דעם געוווסט און זיך געמאַכט נישט וויסנדיק. מיט דער איניציאַטיוו פון יעקב גרינבערג און מיט דער צושטימונג פון רבין אַליין האָבן מיר איינמאָל לכבוד פורים אפילו געהאַט אַ דראמאַטישע פאָרשטעלונג, אין וועלכער די ישיבהניקעס אַליין זענען

צום ערשטן מאָל אין לעבן אַרויסגעטרעטן אַלס „ארטיסטן". מיר האָבן דראָ־מאַטיזירט דאָס פּאָפולערע פּאָלקס ליד „קום אַהער דו פילאָזאָף" אין פּאָרם פון אַ בילד: דער „רבי" מיט זיינע חסידים זיצן בײַם טיש און דער רבי פירט אַ וויכוח מיטן „פילאָזאָף" (געשפּילט דורך דעם שרייבער פון די שורות), און דער וויכוח ענדיקט זיך מיט אַן אַלגעמיינעם באַגייסטערטן געזאַנג. מיר, די ישיבה־ניקעס, און די צושויער זענען דעמאָלט געווען איבערצייגט אַז מיר האָבן דער־גרייכט די העכסטע מדרגה פון קונסט אין נאָך יאָרנלאַנג: זענען מיר געווען אונטער דעם אײַנדרוק פון דעם „ספּעקטאַקל".

אָבער אומדערוואַרט איז אויף דער ישיבה געקומען אַ שטורם און אָנגע־הויבן האָט עס זיך אַזוי: יעקב גרינבערג איז געווען אײַנער פון די וואָרט־פירער פון „מזרחי" וועגן דער רבי איז געוואָרן אַן אַקטיוויסט פירער פון די אגודה־ניקעס, און וועגן דער רבי האָט געזאָגט, אַז גרינבערגס איינפלוס אויף די ישיבה בחורים ווערט אַלץ שטאַרקער, האָט ער זיך דערשראָקן. פאַר אים איז „מזרחי" געוואָרן טריף און ער האָט געציטערט, אַז גרינבערג וועט ח״ו פאַר־סם׳ען אַלע זיינע קינדער, ד. ה. די גאַנצע ישיבה. און הגם דער רבי האָט גרינבערגן ליב געהאַט, האָט ער זיך באַשלאָסן אויף אַ ראַדיקאַלן מיטל און באזייטיקט גרינבערגן אַלס מנהל. אָבער גרינבערג איז בײַ די ישיבהניקעס געווען פאָפולער און באַליבט. וועגן די ידיעה וועגן זיין דעמיסיע איז דער־גאַנגען צו דער ישיבה איז געוואָרן אַזאַ טומל, אַז דער משגיח, אברהם לייב ביאַליסטאָצקי, האָט שוין נישט געקאָנט אָנהאַלטן די געווײַנלעכע אָרדנונג.

מיטאָג צייט זענען אַלע ישיבה בחורים אַוועק אין אַ צווייטן לאָקאַל, דאָרט וווּ עס איז געווען די „שולע", און וווּ עס איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אַ שטורמישע פאַרזאַמלונג און עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו פאַרשטרייקן אוז שיקן צום רבין אַן אולטימטום. דער שטרייק־קאָמיטעט, וועלכן מיר האָבן אויס־געקליבן איז געווען דער ערשטער קרבן, וואָרים וועגן די מיטגלידער פון קאָמי־טעט זענען געקומען פירן אונטערהאַנדלונגען, האָט דער רבי, בטבע אַ גרויסער „פאַטשער", אָנגעהויבן „פלאסקען" אויף רעכטס און לינקס, און די קאָמיטעטני־קעס זענען זיך צעלאָפן (דער גרעסטער קרבן איז געווען משה ראָזענגאַרט, ער האָט געקריגן מיט אַ בלעך). דאָס האָט בלויז פאַרשטאַרקט דעם צאָרן פון אַלע ישיבה בחורים און מען האָט געפונען נאָכאָמאָל אַ פאַרזאַמלונג אין דעם זעלבן לאָקאַל — ס׳איז געווען אַ פרייטיק פאַרנאַכט — און עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו „קעמפן ביז דעם זיג". די גאַנצע שטאָט איז געגאַנגען כאָראָם און גרינ־בערג אַליין, וועלכער האָט אַרײַנגעלייגט פיל כוחות אין דעם אויפבוי פון דער ישיבה, האָט מורא געהאַט, אַז דער גאַנצער בנין וועט זיך צעפאַלן און ער האָט זיך געבעטן בײַ די ישיבהניקעס אַז זיי זאָלן אויפגעבן דעם שטרייק. אָבער אויך גרינבערג האָט נישט געקאָנט פועלן און דער שטרייק איז וווייטער אָנגעגאַנגען.

סוף כל סוף איז דער רבי וויכער געוואָרן און האָט געלאָזט וויסן דורך

זיין עלטסטן זון משה ע״ה אז ער קאפיטולירט, ד. ה., אז יעקב גרינבערג בלייבט ווייטער דער הויפט מנהל פון דער ישיבה און אז אלע ישיבה בחורים זאלן צוריקקומען אין ישיבה אריין. אויף מארגן, שבת אינדערפרי, וועלן מיר זענען געקומען צום „פארהער" פון די שיעורים פון דער וואך אזוי גוט ווי יעדן שבת, האט זיך דער רבי מיט אונדז אפגערעכנט. ער האט יעדן איינעם געפאטשט און גערופן „שטרייקער", סיי מען האט געקענט אדער נישט געקענט דעם שיעור.

צו פייערן דעם נצחון פון שטרייק זענען מיר דריי, די נאענטסטע חברים: יוסף ראזנצווייג, אברהם פיעקארסקי און דער שרייבער פון די שורות — חול המועד פסח ווען מען איז פריי פון לערנען — אלוען צום פאטאגראפיסט יודל ליבראך און פאטאגראפירט זיך אין די זעלבע קליידער וועלכע מיר האבן געטראגן אין ישיבה. איינער פון די ישיבה תלמידים וואס האט דארט געווינט אין שכנות, האט אונדז באמערקט ארייננגיין צום פאטאגראפיסט. ער איז גלייך אלוען אין דער ישיבה און דערציילט בנימין דעם רבינס ע״ה, וועלכער האט צו יענער צייט שוין אנגעהויבן טיילוויז באטייליקן זיך אין דער אדמיניסטראציע פון דער ישיבה. וועלן מיר זענען צוריקגעקומען צו דער ישיבה, איז צו־פעליק יוסף ראזנצווייג ע״ה ארייננעגאנגען דער ערשטער, האט אים בנימין דעם רבינס גלייך מכבד געווען מיט זידלעריין און פעטש. וועלן איך בין אנגעקומען מיט אברהם פיעקארסקי צו דער ישיבה, האבן שוין אייניקע חברים אונדז אפגעווארט און געוואלרנט אונדז וועגן דער שטראף וואס אונדז דערווארט, זענען מיר גלייך אלוען אהיים. יוסף ראזנצווייג איז אפגעקומען מיט א געלט־שטראף, זיין פאטער האט געמוזט צאלן א דאפלטן שכר לימוד; אברהם פיע־קארסקי האט שוין נישט געטראכט וועגן גיין וויטער אין דער ישיבה; און אויך איך האב דאן פארלארן דעם חשק וויטער צו לערנען אין ישיבה.

און נאך איצט וועלן איך דערמאנען זיך איז יענע ישיבה־יארן, פיל איך א בענקשאפט נאך דער פארגאנגענהייט, דען טראץ אלע „פעטש", קאנפליקטן און מיספארשטענדענישן צווישן דעם רבין, ישיבה־הנהלה און די תלמידים, האט די ישיבה דאך אונדז פיל געגעבן און איך גלויב, אז יעדער פון אונדז, געווענען תלמידים פון סאקאלאווער ישיבה, פילט נאך ביז היינט די גייסטיקע השפעה פון יענע יארן.

(ניו־יארק, 1946).

הערשל מאדאנסקי
(שיקאַגאָ)

אונדזער הויז אויפן שול־הוף

ווער קאָן פאַרגעסן טאַטע־מאַמע, ווייב, קינדער, ברודער, שוועסטער, קרובים און פריינט? ווער קאָן פאַרגעסן זיין היים, ווו ער איז געבוירן געוואָרן; ווו זיין מאַמע האָט ביים וויגל לידער געזונגען? און שפּעטער — די חדר־יאָרן: דער טאַטע — אַ הויכער מיט אַ שוואַרצער באָרד, מיט אַ שוואַרץ טוכן היטל, טראָגט זיין אין אַ טלית איינגעהילטן זון צום ערשטן מאָל אין חדר; ווער קאָן פאַרגעסן אַ שפּאַציר אויף די גרינע פעלדער אַרום דעם שטעטל פון בראשית — סאָקאָלאָוו?

פרייטיק נאָכמיטיק, דער שוסטערישער ווערקשטעל אַוועקגעראָומט — „גענוג שוין פאַר דער וואָך" — האָט דער טאַטע אַ זאָג געטון צו דער מאַמען, און דעם בן־יחיד פאַרן ענטל געפירט אין מקוה. די מאַמע פלעגט דעם גאַנצן פרייטיקדיקן טאָג זיין פאַרהאָרעוועט ביים באַקן חלה און צוגרייטן שבתדיקע מאכלים. שפּעטער — ווען בן־ציון שמש פלעגט אויף די סאָקאָלאָווער גאַטן רופן אין שול אַריין, איז שוין דער טיש מיטן ווייסן טישטוך געווען געגרייט מיט פאַרדעקטע חלות, און זעקס ליכטלעך האָבן מעלאַנכאָליש געפלעמלט אין די מעשענע לייכטער לכבוד דעם הייליקן שבת. אַ היימגייענדיק פון שול פלעגט דער טאַטע דערציילן, אַז אַ ייד וועלכער גייט פרייטיק פון דאָווענען, באַגלייט אים צוויי מלאכים.

ווער קאָן פאַרגעסן זיין חרובע היים. אַזאַ חורבן, אַזאַ שריפה. נעבן פאָטערס הויז אויפן שול־הויף האָט זיך געפונען דאָס אַלטע בית־המדרש, חסידים שטיב־לעך, דער בית הכנסת־אורחים, די מקוה און די באָד. אונטער דעם באַזונדערן שטיקל שטעטלדיקן הימל איז תמיד געווען טומלדיק — אַ געמיש פון פרייד און צער. פריילעכער חומש־געזאַנג פון חדר, און אַן אומהיימלעכער ווייבערישער געווייין ביים ארון־הקודש פון בית־המדרש, אויף אַ רפואה שלימה פאַר אַן עלנטן חולה; פריילעכע חופות און אָרימע לייט מיט טאָרבעס. אויך דער סאָקאָלאָווער רבי מיט זיין שמש פלעגן, גייענדיק פון מקוה, פאַרלאָזאָמערן זייערע טריט. ווען זיי האָבן זיך דערנענטערט צום שול־הויף. דעם רבינס שוואַרצער שטריימל פלעגט דעמאָלט זיין אַרויפגערוקט, און זיין זיידענע קאַפאָטע — אויפגעשפילטע,

און די לאַנגע ציצות פלעגן זיך טרייסלען אויף די ווייסע, זיידענע הויזן. דעם טאַטנס הויז איז געווען געבויט צוזאַמען מיט משה לייזערקעס. פון לעצטן האָט מען אַ גאַנצע וואָך געהערט דאָס קלאַפּן פון די ניי־מאַשינען, ביי וועלכע מיידלעך האָבן געניייט קליידער פאַר די פרויען פון שטעטל. אָבער שבת איז זיין הויז פאַרוואַנדלט געוואָרן פאַר אַ שטיבל צו דאַוונען פאַר די קאַלושינער חסידים, ווו יענקל שפּאַדל האָט געלייענט פון ספר־תורה.

מיין טאַטע איז נישט געווען קיין חסיד פון אַ רבין, נאָר פון דוד המלך׳ס תהילים, וואָס ער האָט געקענט פון אויסווייניק; ער איז אויך געווען אַ מיטגליד פון דער סאָקאָלאָווער חברת־תהילים. איז ווער קראַנק געוואָרן, פלעגט ער שנעל אַרויסכאַפּן זיין שוואַרצע לאַנגע קאַפּאָטע, מיט די פינגער צוקעמען זיין שוואַרצע באָרד, און, מיטן תהילים אין דער האַנט, גיין בעטן ביי גאָט פאַרן קראַנקן אַ רפואה שלימה.

מיין טאַטע איז געבענטשט געוואָרן מיט זיבן קינדער: זעקס טעכטער־און איין בן־יחיד. פלעגט ער דעריבער תמיד זיין פאַרהאָרעוועט, זוכנדיק פּרנסה פאַר זיין הויז־געזונט, אויך די מאַמע איז געווען זייער פרום און יעדע מינוט געריסן מיט גאָט, בעטנדיק אַז אירע קינדער זאָלן אויסוואַקסן צו גאָט און צו לייט. אויך זי איז געווען מיד פאַרהאָרעוועט העלפּנדיק איר מאַן צו פּרנסה. אין איר הארץ האָט זי תמיד געטראָגן דעם וווּנטש, אַז די קינדער זאָלן, אַ חוץ יידישקייט, אויך זיין געלערנט. פאַר אָפּגעשפּאַרטע גראָשנס האָט זי געשיקט איר עלטסטע טאָכטער צו א רביצין לערנען דאַוונען און לייענען טייטש־חומש.

תשעה־באב פלעגן זיך אין אונדזער שטוב פאַרזאַמלען ווייבער פון גאַס, ביים ליכט פון נאַפט־לאָמפּ אויפן טיש, זיצנדיק אויף די איבערגעקערטע שוס־טערישע בענקלעך, האָבן זיי אויסגעהערט דער מאַמעס איכה, און צוזאַמען מיט איר געקלאָגט אויפן חורבן ירושלים. בן־ציון שמש זאָגט דאָסמאָל מיט אַ צע־בראָכן האַרץ איכה און זיין שטימע ווערט יעדע מינוט טרויעריקער, און די יידן זיצנדיק אין זאָקן, קלאָגן אויפן חורבן. אויפן שול־הויף גייען און קומען יידן פון בית־הקברות, און יינגלעך מיט געפּאַרבטע שוועדלעך וואַרפן כסדר שטעכעדיקע בערשטלעך.

ס׳דערנענטערן זיך די טעג פון סליחות. קולות פון תקיעות און יום־נוראים־דיקע תפילות טראָגן זיך אין שול־הויף; אויך איטשל „מלאך" (שטרוסמאַן) לאָזט זיך הערן מיט זיין שיינער שטימע. לאַנגזאַם רוקן זיך אַוועק די פאַרכטיקע טעג און ס׳קומט סוכות און שמחת־תורה. נייע פריילעכע טענער פאַרפולן דעם שול הויף. די קינדער פרייען זיך מיט זייערע שמחת־תורה פענדלעך.

* * *

ווער קאָן פאַרגעסן יידישן טרויער און יידישע פרייד. אונדזער שטעטל האָט שנעל געבליט; די שול־גאַס האָט פון טאָג־צו־טאָג באַקומען אַן אַנדער

אויסזען: נייע הייזער, אַ נייע שול און בית־המדרש, די קינדער וואַקסן אונטער אונ דערמיט — נייע זאָרגן.

אויך ביי אונדז ווערט גרויס די זאָרג. ווו נעמט מען חתנים, ווו נעמט מען נדנים. די מאַמע טרייסט זיך, אַז גאָט איז אַ פאָטער. מיר האָבן אַ נייע היים, וועט אויך זיין נדן. משנה מקום — משנה מזל. די עלטערע טאָכטער וועט באַקומען נדן אַ דירה. משה לייבעלע פון קאָסאָוו איז געקומען אויף אַ שמועס און דערביי דערציילט אַז דודל, זיין ברודער זאַוועל דעם סטאָלערס זון, איז געקומען אַן אויסגעדינטער סאָלדאַט פון רוסלאַנד. ער איז אַ גוטער שוסטער, קאָן מאַכן אַ פאָר שטיוועלעך אפילו פאַרן קייסער. לייבעלע פרעגט וועגן נדן. די מאַמע שטעלט אַקעגן די טאָכטערס מעלות: זי קאָן שרייבן אַ יידישן בריוו, דאַוונען און לייענען דעם טייטש־חומש — איז דאָס אַליין נישט קיין שיינער נדן?.. אַ חוץ דעם האָבן מיר אַ שיין צימער אין אַ ניי הויז. דאָס וועט זיין פאָר די קינדער אַ ווינונג נאָך דער חתונה, נו, איז דאָס אַ גוטער נדן?.. גוט, גוט — שמייכלט משה לייבעלע. — איך וועל שוין זעען אַז די משפחה זאָל זיך פאָרגרעסערן מיט מזל...

און ווען גאָט האָט געהאָלפן אַז דודל, זאַוול סטאָלערס זון, איז אין הויז אַריין געקומען — און חנה רחל איז אַ כלה געוואָרן, איז אין הויז ביי טאַטע־מאַמע די פרייד שטאַרק געוואַקסן. אַ צעשטראַלטער האָט דער טאַטע אַ זאָג געטון צו זיין ווייב: „אַ חתונה זאָלן מיר מאַכן ביי אונדזער ערשטער טאָכטער. ווי ביי רייכע יידן פון שטאָט... זאָלן אונדזערע פריינט וויסן אַז אברהם מאַכט מיט מזל חתונה זיין טאָכטער.“ מ׳באַשטימט די צייט פון דער חתונה. עס גייען טעג, וואָכן, חדשים, אין הויז טומטל זיך. און ווען עס דערנענטערן זיך די טעג פון פאָר דער חתונה — ווערט די פרייד שטאַרקער. די מיידלעך אין הויז העלפן דער מאַמע באַקן לעקעך, בולקעלעך, קאָכן די פיש, פלייש. זיי קאָנען זיך נישט דערוואַרטן דעם טאָג פון דער חופה. משה־חיים קלעזמער רעדט אין הויז וועגן אַ פריי פאָרן שפילן. מען דערלאַנגט משהח־יימען בראָנפן, אין עס ווערט אויפן האַרצן פריילעך... אין טאָג פון דער חופה גייט די כלה אַרום אין הויז זייער שטיל, קוקט אויף אַלעמען מיט אירע שוואַרצע אויגן, און אין האַרצן נאָגט עפעס. אין דרויסן אויף דער שול־גאָס דערטראָגט זיך אַ געשרייַ: דער חתן מיט די מחותנים פון קאָסאָוו פאָרן!.. אין הויז וואַקסט דער טומל, קינדער לויפן, באַלעגאָלעס שרייען. נייע אויסגעפוצטע געשטאַלטן פון קאָסאָוו באַווייזן זיך מ׳דריקט זיך די הענט. משה־חיים שפילט האַרציק, זיין באַגלייטער שעפּסל פויקער בלאָזט די גרויסע טראָמפייט, הירש־בער ציט דעם סמיטשיק איבערן ברייטן באָס און משה־נחום מאַכט זיך פאָר אַ גאַנצן קענער אין מוזיק... מחותנים שטייען מיט פאַרטראַכטע אויגן, צוהערנדיק זיך צו בעריש בדחן. די מאַמע האַלט די אויגן צו גאָט, בעטנדיק אויף אַ גוט מזל... טאַטע־מאַמע גרייטן זיך צו פירן דאָס ערשטע קינד צו דער חופה... ווער קאָן דעמאָלט פילן עלטערנס פרייד. קלעזמאָרים גייען און שפילן.

דודל שטעלט אויף זיין שוסטער־וואַרשטאַט אין קליינעם צימער, וואָס ער האָט געקריגן נדן און הויבט אָן זוכן פרנסה... עס גייען וואָכן און חדשים, חנה־רחל קריגט אַן אַנדער אויסזען... און גאָט האָט געהאָלפן. דאָס שטימעלע פון נייגעבוירענעם יינגעלע האָט זיך ווי גלעקלעך צעקלונגען אין הויז... דעם זיידנס נאָמען, יעקב־הערש איז געבוירן... „רבונו־של־עולם! — רופט אויס די מאַמע — זאָל מיין אייניקל אויסוואַקסן אַזא יד מיט תורה ווי זיין זיידן יעקב־הערש אין קאָסאָווע איז געווען!“ פאַרטאָגס, פאַרן ברית, גייען שווער אויף איידים אין מקוה. נאָכן דאָוונען קומט אין הויז אַריין בן־ציון שמש, לייזער דער מוהל, יידן וויקלען זיך אין טליתים, גרייטן זיך צו די גרויסע מצווה. משה דער שמש פירט אַריין דעם רבין, ר׳ יצחק זעליק מאַרגענשטערן. מען ברענגט צו דאָס וויינענדיקע קינד צו רבין.

* * *

אויף דער שול־גאַס באַוויזט זיך אַ גרויסע באַקאַנטמאַכונג: מלחמה!... דייטשלאַנד האָט דערקלערט קריג. ס׳איז אַ פּאַניק. אַלע, וועלכע הזנן געדינט אין די אַרמיי, מוזן זיך צושטעלן קיין שעדלעץ. אַ געדריקטע שטימונג באַהערשט אונדזער הויז. דודל דאַרף גיין אין די מלחמה. אויף דער שול־גאַס טראָגן זיך וויינענדיקע פרויען־שטימען. פרויען לויפן אין בית־המדרש אַריין, ווייטן אַלטן בית־הקברות, אויסווייגען זייער ביטער האָרץ. חנה־רחל זיצט מיט איר קינד אויף די הענט, און פון אירע אויגן גיסן זיך טרערן... די מאַמע פרעגט זיך כסדר: צו וואָס דאַרף דער קייסער פון רוסלאַנד אַ מלחמה? פעלט אים אויס ערד אָבער רייכטום?... נאָכוואָס פאַרגיסן אומשולדיק מענטשלעך בלוט?“ טעג און וואָכן ציען זיך ווי יאָרן... מ׳קוקט אויס יעדן טאָג אַ בריוו פון דודלן. די אָרימקייט אין שטאָט פאַרשטאַרקט זיך פון טאָג צו טאָג. יידן אין אַלטן בית־מדרש צייכענען ביי דער גמרא דעם וועג וווּ די אַרמייען שטייען און גייען.

די דייטשן פאַרנעמען סאָקאָלאָוו, אָרימקייט און שרעק וואַקסט אין שטעטל. צוזאַמען מיטן הונגער וואַקסט אַ שטילע אומצופרידנהייט. אין הויז הויבן זיך אָן באַווייזן יידישע ביכער, און אין גאַס — נייע פאַרטייען, און מען הערט נייע לידער: „זאָל ווי וויט נאָך זיין די צייט פון ליבע און פון שלום, קומען וועט זי פרי אָדער־שפּעט, די צייט— זי איז קיין חלום...“

צו 12 יאָר הויב איך אָן העלפן דעם טאַטן ביים וואַרשטאַט און די מאַמע קרעכצט. „ער וועט קיין רבי נישט זיין“ — זאָגט דער טאַטע — מ׳דאַרף העלפן צו דער פרנסה.“ און כאָטש די מאַמע איז נישט מסכים, בין איך שוין צי 13 יאָר אַ קאַמאַשנמאַכער געוואָרן און אַרבעט 16 שעה אין מעת־לעת ביי טוביהלען.

1917 רייסט אויף ווי אַ שטורם דאָס גאַנצע לעבן: אין רוסלאַנד אַ רעוואָלוציע — דער קייסער ניקאָלאַי איז מער נישט דאָ; אין דייטשלאַנד אָן אויפשטאַנד. די דייטשן פאַרלאָזן פוילן. דודל קומט פון דייטשער געפאַנגנשאַפט. ער

זעט אויס האַלב טויט, אָבער דערפרייט זיך שטאַרק מיט זיין ווייב און שיין יינגעלע — יעקב הערשעלע. די מאַמע דאַנקט כסדר זיין ליבן נאָמען פאַר דעם נס. און חנה רחל קאָרמעט דעם אויסגעהונגערטן צוריק־געקומענעם. אין שטעטל סאָקאָלאָוו באַווייזן זיך נייע פירער. די נעכטיקע שוסטער ווערן גאַנצע מאַכערס... די דריי ברידער גארסקיס, וואָס פלעגן קומען צו אונדז אין הויז קויפן אַלטע שיך, ווערן פירער אין מאַגיסטראַט און אין דער פּאָליציי, און... ביי יידן ווערן געבוירן נייע פּאַרטייען: 16 שעה אַרבעט איז צופיל פאַר אַ מענטש. אין דער שול־גאַס שמועסט מען וועגן ארץ־ישראל. ס׳באַווייזט זיך אין שול חיים זילבער־מאַן, דער פירער פון דער סאָקאָלאָווער פועלי־ציון־פּאַרטיי, ציוניסטישער עסקן און טאַלאַנטפולער רעדנער אָן מיט אים — יאַנקעל טיקולסקי. חיים זילבער־מאַן רעדט פאַר די יידן וועגן העלפן בויען ארץ־ישראל ווי אַ לאַנד פאַרן פאָלק ישראל.

שבת פאַרנאַכט זאָגט די מאַמע, ווי אַמאָל: „גאָט פון אברהם, פון יצחק, פון יעקב...“ אין אַ צווייטן ווינקל פירן די קינדער הייסע שמועסן וועגן די לעקציעס פון ברוך ווינאָגורע, אייזיק פּלאַטנער א. א. און ווען גד זאקליקאָווסקי, משה שמש זון, (אין שטעטל פון די ערשטע ציון־פירער) עפנט אַ העברעישע אָוונט־שול, זענען די שוועסטערן דאָרט געווען די ערשטע שילערינס; זיי האָבן גענומען אַ חומש און אָנגעהויבן לערנען. דער טאַטע קאָן נישט פאַרשטיין: „צו וואָס דאַרפן עפּעס זיינע טעכטער דעם חומש. און בעל־הבתים פלעגן זאָגן אַז אברהם שוסטערס טעכטער קאָכן וועטשערע אין העברעיש...“

משה מאנדלבוים
(האָליוווד)

פון שטעטל

(רעמיניסצענצן)

שוין מער ווי פינף צענטליק יאָר ווען איך בין אין אַ ווונדערלעכן, ליכטיקן טאָג אין פּוילנס „גאָלדענעם יעשיען" ארויסגעפאָרן פון סאָקאָלאָוו. די בריטשקע לויפט אויף דעם ווענגראָווער שאָסיי צו דער „צווייער" באַן. מיינע באַגלייטער זענען: דער ברונעטער הערשל גרינבערג (דעם גרויסן לייזערס) און מיין שוועסטער ביילעס טאָכטער — די ליכטיקע, בלאָנדע רחל'ע. זיי זיצן אַקעגן מיר, און איבער זיי וויקלט זיך פונאַנדער אַ פּאָנאַראַמע פון גאַנץ סאָקאָלאָוו, און אַ ים פון בייטאָגיק גאָלדן ליכט — אַרומגענומען פון אַ פאַרכישופטן בלויען הימל.

מיר פאָרן אין דרייען און מיר שווייגען, אָבער מיין יינגליש האַרץ איז אומרויק און ציטערט. איך קאָן מיינע אויגן נישט אַוועקרייסן פון דער כישופדיקער פּאַנאָראַמע, פון מיינע באַגלייטער, פון רחל'עס ליכטיק געשטאַלט. איך וויל אַלץ איינזאַפּן, איינקריצן אין מיין זכרון, אין מיין האַרץ; מיטנעמען מיט זיך אַלץ פון מיין שטעטעלע, ווו איך האָב מיינע קינדער יאָרן געיתומט...

מיינע באַגלייטער ווילן איבעררייסן דאָס אָנגעשטרענגטע שווייגן, און הערשל זאָגט מיר: אַזוי גיך ווי איך וועל אַריבער די גרענעץ, זאָל איך באַלד שרייבן, און רחלע זאָגט מיר אָן, אַז אַזוי גיך ווי איך וועל אָנקומען אין פּאַריז, זאָל איך באַלד שרייבן. איך קאָן נישט רעדן, מיינע ליפּן ציטערן, מיינע אויגן ווערן פייכט, איך שאָקל מיטן קאָפּ אויף „יאָ".

און נאָך היינט איז דאָס בילד מיר נאָך אַזוי שאַרף און קלאָר; דער גאַנצער אַרום, די ווייסע שאָסייען, די ליכטיקע גאָלד-זאַמדיקע וועגן, וואָס ציען זיך דורך גרינע פעלדער, וויקלען זיך אין הויכן קאָרן, פּלאָנטערן זיך דורך גרין-בלויע וועלדלעך און פירן צו אונדזער שטעטעלע סאָקאָלאָוו.

די וועגן און שטעגן ווערן פאַרוואַנדלט און גאַסן און געסלעך — יידישע גאַסן און געסלעך, וואָס ציען זיך אין דער לענג און דער ברייט אויף דעם באַרג ארויף צום צענטער פון שטאָט, צום גרויסן מאַרק-פּלאַץ; צום „פערדס-מאַרק" אויף וועלכן עס פאַרזאַמלט זיך יעדן דאָנערשטיק דער „סאָקאָלאָווער

מאַרק"; פּויערים מיט פערד אין וועגענער מיט פאַרשיידענע פראָדוקטן וואָס קומען פון צענדליקער שטעט, שטעטלעך און דערפער.

נאָך איידער עס בלויט אויף טאָג, הויבן זיי אָן צו קומען מיט זייער געשריי און טומל, מיט דער קלאפּעריי פון די געשמידטע פערדישע שריט אויף די מיט שטיינער ברוקירטע גאַסן; עס רוישן די מיט אייזערנע רייפן באַצויגענע רעדער פון די פּויערישע וועגענער, אויף וועלכע עס ליגן, אַ חוץ פאַרשידענע אַנדערע פּראָדוקטן, אויך געבונדענע חזרים, וואָס קוויטשען אַ פאַר־

דער וואָקזאל אין סאָקאָלאָוו

צווייפלט געקוויטש. בהמות, געפירטע אין מאַרק אַריין, טרעמפלען מיט זייערע פיס און מעקען; שעפסעלעך, געבונדענע אויף די וועגענער, מעקען מיט אַזוי־פיל געבעט און געווין, ווי זיי וואָלטן שוין געזען פאַר זיך שעפסל שוחט מיטן חלף אין האַנט... עס שניידט אויך די לופט דער דינער געשריי פון עופות אויף וועגענער און קוישן — געטראָגן פון פויערטעס פון די נאָענטע דערפער.

דער מאַרק־פלאַץ ווערט גיך אָנגעפילט, און די, וואָס קומען שפּעטער, מוזן פאַרנעמען פלעצער אויף די גאַסן אַרום דעם מאַרק, אין האַרבסט, ווען די מערק זענען גרויסע, ווערט כמעט די גאַנצע שטאָט פאַרוואַנדלט אין איין גרויסן מאַרק־פלאַץ — אַן אמת'ער יריד.

סאָקאָלאָוו, דאָס יידישע סאָקאָלאָוו, לעבט כמעט פון דעם דאָנערשטיק, דעם מאַרק־טאָג. יידישע שוסטער, בלעכער, פּעלצן־מאַכער, היטל־מאַכער, בע־

קער און אַנדערע שטייגן אין מאַרק מיט זייערע סחורות אויף ספּעציעלע גע־
שטעלן, מיט געשרייען און טומל, מיט דינגענדיש פאַטשן זיך סוחר און קונה
איינער דעם אַנדערן אין די הענט — ביז מען ווערט „מושווה" אויף דעם פרייז
פאַר אַ פּאָר שטיוול, אַ פּאָר הויזן, „וואטאָפקע" אָדער אַ היטל. לעבעדיק און
טומלדיק איז אויך אין די סטראַגאַנעס, וווּ ס׳ווערט געפירט אַ גראָשנדיקער
מסחר. אויך די מאַרק־זיצערקעס אַרום די סטראַגאַנעס שרייען אויס זייערע סחורות.
און עס קלינגען זייערע בלעכערנע מאָסן און וואָגשאָלן. שטילער און געדעמפ־
טער איז דער האַנדל אין די גרויסע געמויערטע געוועלבער וואָס שטייען אינ־
מיטן מאַרק־פּלאַץ, נאָענט צו די סטראַגאַנעס און אויך אין די גאַסן אַרום
דעם מאַרק־פּלאַץ. דאָס זענען שווערע מאָסיווע מויערן, מיט גראָבע, ברייט
געמויערטע ווענט, מיט גאָטישע, שמאָלע טירן און פענצטער, מיט אייזערנע
טירן און לאָדנס, — פאַרלייגט מיט שווערע, אייזערנע „שטאָבעס" מיט גרויסע
הענג־שלעסער. אין די געוועלבער ווערט פאַרקויפט שניט־סחורה, אייזנווארג א.א.

יידן־סוחרים, „אויך מיר סוחרים" און הענדלערקעס לויפן אַרום אין
גרויסן טומל צווישן פערד און וועגענער און טאַפּן, טאַפּן און טאַפּן. מ׳טאָפּט
אין די וועגענער, און די פּולע זעק; מ׳טאָפּט בהמות עופות — ביז מ׳דער־
טאָפּט עפּעס פון וואָס מ׳זאָל קאָנען מאַכן שבת און אָפּגעבן דעם גמילות־חסד
וואָס מען האָט נעכטן ביינאַכט „געבאָפּט", כדי מ׳זאָל איבערמאַכטאָג „מער־
טשעם" אַז „דער אין הימל וועט שענקען ס׳לעבן" ווידער קאָנען „כאָפּן" דעם
זעלבן גמילות־חסד.

ביי די וועגענט און אַרום די שטיינערנע טרעפּ פון דעם „מאָנאָפּאָל", וווּ
ס׳ווערט פאַרקויפט בראָנפן, זיצן אַלטע „דזשאַדעס", באַוואַקסענע מיט לאַנגע
האָר און גראָבע גרויע בערד. מיט זייערע גרויסע בעטלער־טאָרבעס, וואָס הענ־
גען אַראָפּ פון זייערע אַקסלען, גרימפּלען אויף פידלעך, זינגען „מאָדליטוועס",
צלמ׳ען זיך און בענטשן, ווען עס וואַרפט עמעצער אַריין אַ נדבה אין זייערע
היטלען, וואָס ליגן אויף דער ערד לעבן זיי.

אָפּט ווערט אַ געשריי און אַ געוואָלד אין איין ווינקל, און אָט אין אַ
צווייטן ווינקל פון דעם גרויסן מאַרק־פּלאַץ. פויערים האָבן געגעבן צו לייזן
דעם „מאָנאָפּאָל", די פלעשער זענען שוין אויסגעלייקט — שלאָגט מען זיך
יעצט מיט געשרייען און קללות, מ׳שלעפּט „קליאניציעס" פון די פויערישע
וועגענער און מ׳שפּאָלט קעפּ, פערד, דערשראָקענע פון די קולות, צעברי־
קעווען זיך.

עס פעלט אויך נישט אויף דעם מאַרק־פּלאַץ משה פּוטערמאַן, דער
שוואַרץ־קינצלעך פון שטעטל. ער פלעגט אָטפּ אָפּטון „קונציקע שטיקלעך" —
און דערמיט בייס עולם אַרויסרופן היימלעכקייט און געלעכטער.

אינמיטן דעם טומלדיקן יריד גייט אין איילענישׁ שמואל־לייב שפּאַנקע
מיט נאָך צווי יידן אין קורצע שוואַרצע פּראָקן מיט לאַנגע הויזן איבער די
געפּוצטע קאַמאַשן, יידן מיט שפּיציק פאַרשניצטע בערדלעך, מיט שוואַרצע

האַרטע קאַפּעליושן, אין די הענט שטעקנס מיט זילבערנע קעפּ. מ׳זעט באַלד אַז דאָס זענען נישט קיין היגע. דאָס זענען סוחרים פון „טיף ראָסיי״. זיי קומען אַראָפּ, קיין סאָקאָלאָוו, צווישן מאָל אין יאָר אויסקויפן די שטיוול און קאַמאשן וואָס די סאָקאָלאָווער שוסטער אַרבעטן אויס און הענגען אויף לאַנגע שטעקנס פון וואַנט צו וואַנט הויך ביים פּולפּע איבער די בעטן אין די טונקעלע שלאָף־צימערן; הענגען אין „פּאַרן״ אין רייען, ווי די פיס פון אַרמייען, און וואַרטן אויף די סוחרים פון „טיף ראָסיי״. שמואל־דייב שפּאַנקע איז דער „קאָמיסיאָנער״ — ער פירט זיי אַרום פון אײַן שוסטער צום צווייטן. סאָקאָלאָוו איז געבענטשט מיט אַ סך שוסטערײַ; שוסטעריי איז כמעט די הויפּט־מלאכה אין שטאָט. איז אויך באַזונדערס לעבעדיק אין שטאָט דער עיקר ביי די שוסטער, ווען די סוחרים פון „טיף ראָסיי״ קומען צופּאָרן. מען פּאַקט און מען פּארקלאָפּט מיט טשוועקעס גרויסע קאַסטנס מיט שיך און שטיוול און מ׳שיקט זיי אַוועק ערגעץ „טיף אין ראָסיי״. דערנאָך גייט מען אונטערשענק צו דאָבע־חייע מאכלעס, מ׳טרינקט לחיים, מ׳פארבייסט מיט אַ פערטל ענטנס, און אין די שלאָף־צימער ביי די שוסטער ווערט א ביסל ליכטיקער — דער פּולפּע איז נאַקעט.

אין אַזעלכע גרויסע מאַרק־טעג, קומט אַמאָל אויך קיין סאָקאָלאָוו מיין מומע פון מאָנקעביץ — מיין איין־אײַנציקע מומע, אַ שוועסטער פון מיין פאַרשטאָרבענער מוטער. נאָכדעם ווי זי קויפט איין די פאַר איר נייטיקע סחורות, זוכט זי אויף דאָס חדר, ווו עס לערנט דאָס „געדעכטעניש״ פון איר אַזוי יונג פאַרשטאָרבענער שוועסטער — דער קיילעכדיקער יתום. זי קומט אַריין אין חדר, בלייבט שטיין מיט דרך־ארץ, נישט צו נאָענט צום טיש פון רבי מיט די תלמידים. דער רבי לערנט מיט מיר חומש, די מומע שטייט פובווייטנס, קוקט אויף מיר שוויגנדיק און ווינט, און ווינט. איך זאָג דעם חומש און פיל אירע ווינענדיקע אויגן אויף מיר, איך הער איר פאַרשטיקט שלוכצן. עס ווערט מיר ענג אין האַלדז און אַ שטראָם טרערן גיט זיך אַ גאָס פון מיינע אויגן איבער מיין פּנים אַראָפּ אויף די גלאַנציקע בלעטער פון מיין טאַטנס אין לעדער איינגעבונדענעם חומש...

דער רבי האָט מיך פרייגעלאָזט. די מומע האָט מיך גענומען פאַר אַ האַנט און, אַ ווינענדיקע, געפירט אין מאַרק אריין. ערשט ארויסקומענדיק פון חדר אויף דער גאַס, האָט די מומע אַנגעהויבן רעדן נאָך אַלץ אַ ווינענדיקע:

— „דיין יונגע מאַמע פוילט אין דער ערד. האָסט כאָטש עסן צו דער זעט ביי דיין שוועסטער ביילע?

יאָ, מומע, אוואדע — ענטפער איך אין געוויין.

— „דיין מאַמעס פּנים האָט געשיינט ווי די ליכטיקע זון, האָסט כאָטש אַ שבת׳דיק כאַלאַטאַלע און אַ פּריש העמד איבערצוטאָן?״

— יאָ מומע, אוואדע.״

— דיך מאמעס פנים איז געווען קיילעכדיק ווי די לבנה. האסט כאטש א גוט געלעגער?"

—— „יא, מומע, כ׳ווייס."

— וואס ווייסטו?"

— „אז דער מאמעס פנים האט געשיינט ווי די זון און געווען קיילעכ־דיק ווי די לבנה. מיך שוועסטער ביילע און מיין שוועסטער שרה־דינה האבן מיר געזאגט, און איך האב זי געזען."

— וועמען האסטו געזעען? ביזט דאך נאך אפילו איין יאר נישט אלט געווען, ווען די מאמע איז דיר געשטראבן?"

— „יא, מומע, איך האב זי געזען, די מאמע. מיר האט זיך געחלומט: ס׳איז געווען ווינטער און די מאמע האט ארומגעוויקלט א שאליק ארום מיין האלדז, איך זאל זיך נישט פארקילן. גייענדיק אין חדר ארייז, האב איך געזען איר פנים. יא, מומע, איר פנים האט געשיינט און ס׳איז געווען קיילעכדיק ווי די לבנה..."

די מומע האט זיך יעצט אויפסניי רעכט צעווייינט הויך אויף א קול און ווייענדיקע, האבן מיר זיך ביידע געפלאנטערט צווישן די פערד און וועגענער, פויערים און פויערטעס, ביז מיר זענען צוגעקומען צו די מארק־זיצערינס ארום די סטראגאנעס. דא האט די מומע געקויפט פאר מיר ביי איין מארק־זיצערין קארמעלקעס, ביי א צווייטער — לעקעכלעך; ביי א דריטער — אן עפל און „„לאנדערינקעס". די מומע האט געטריקנט מיטן פארטוך איר פארווויינט פנים און געשלוכצט: — „קיילעכדיקער יתום, קיילעכדיקער יתום". די מארק זי־צערינס האבן מיט א זיפץ אויסגעדריקט זייער מיטגעפיל צו מיין ווייענדיקע־מומע און צום קיילעכדיקן יתום — מיט אן עקסטרע קארמעלקע, אן עקסטרע לאנדערינקע, מיט אויסקלייבן פאר מיר דעם שענסטן עפל.

מיר פלאנטערן זיך צוריק ארויס פון מארק, דאס געווויין ביי מיין מומען שטילט זיך איין. — „נעם א לאנדרינקע", — זאגט זי צו מיר, — „לאנדערינ־קעס זענען גוט, זיי זענען זיס און זויער". איך נעם פון פאפיר־ענעם בייטל ארויס א לאנדערינקע, טראגט זי צו מיין מויל, וואס ווערט באנעצט פון א לעצטער טרער. איך נעם זי אין מויל: די לאנדערינקע האט צוגעקריגן א דריטן טעם — זיס, זויער און געזאלצן...

מיר זענען ארויס פון דעם מארק, פון ירידה. די מומע געזעגנט זיך מיט מיר, גיט מיר א קופערנעם זעקסער אין האנט אריין: „לעצט געלט" — זאגט מיר אן אז איך זאל ווען לערנען. — „וויל די האסט געהאט", — זאגט זי מיר — „א כשרה מאמע און אן ערלעכן טאטן. חל־המועד „מערטשעם", אז ס׳עט זיך מאכן א וועגעלע קיין מאנקעביט, זאלסטו „למאנעשעם" קומען אויף די אנדערע טעג".

עס איז שוין ווייט נאך האלבן טאג, איך גיי איצט אליין, די זון ווארעמט און טריקנט די לעצטע טרערן אויף מיין פנים און מיט אמאל פיל איך זיך

אַז מיר איז אַזוי גוט! אַזוי גוט! פריי פון חדר! אין איין האַנט א פּאפּירנעם בייטל מיט אַזויפיל גוטע זאַכן, אין דער צווייטער — אַן אויסגעוואַרעמטער זעקסער! מיין מומע איז אַזוי גוט צו מיר! דאַכט זיך אַז זי האָט מיך ליב. אויך די מאַרק־זיצערינס זענען גוט צו מיר, די גאַסן, די היזער, די גאַנצע שטאָט איז גוט צו מיר! זי האָט מיך ליב, די מומע, יאָ! דאַכט זיך זי האָט מיך ליב! מיר איז אַזוי גוט! מ׳האָט מיך ליבו — איך לויף אַ פּריילעכער אַ היים.

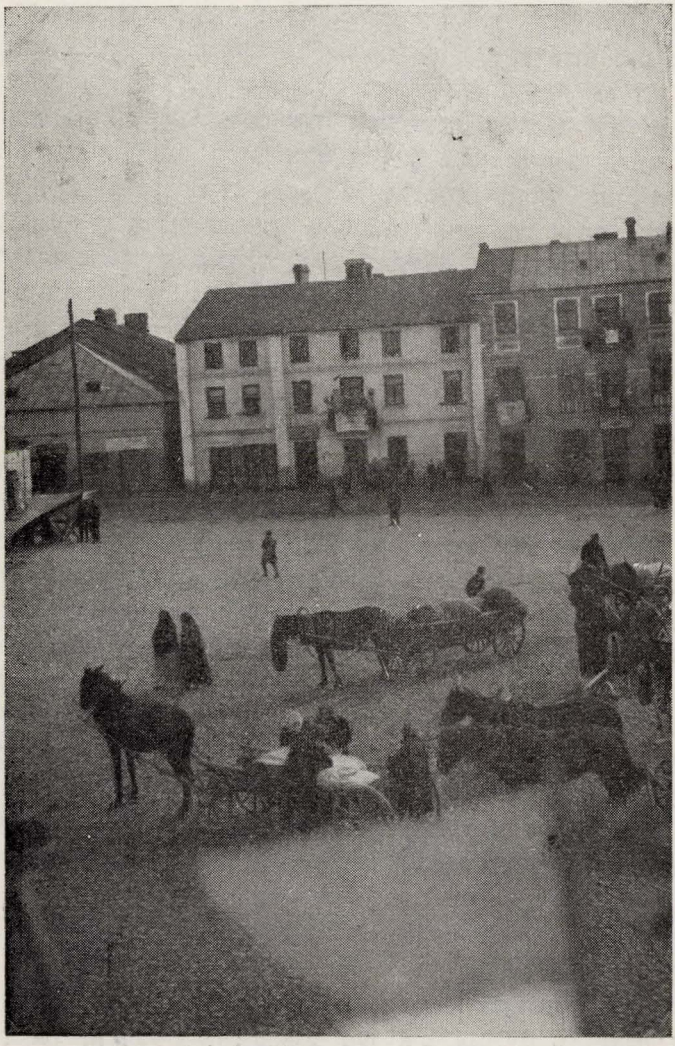

דער סאָקאָלאָווער מאַרק

ב

פרייטיק רייניקן סטרוזשעס דעם מאַרק, מ׳קערט מיט גרויסע בעזעמער און מ׳וואַרפט דאָס מיסט, וואָס איז געבליבן פון די פערד און בהמות פון דעם נעכטיקן מאַרק־טאָג, אין קאַטענס אויף גרויסע וועגענער („פאַרנאַליעס״), און עס ווערט אַוועגעפירט צו מיסטיקן די פעלדער.

די ווייסע געמויערטע געוועלבער אויפן מאַרק־פלאַץ און די ווייסע מויערן אויף די גאַסן אַרום, ווערן ווייסער, ליכטיקער. די יונגע גרינע ביימעלעך וואָס דער „משוגענער בורמישטש״ האָט געלאָזט פלאַנצן אַרום דעם מאַרק, אויף אויף די הויפּט־גאַסן, זענען יעצט אויס פרישער און גרינער. עס זעט אויס אַז דאָס אַלץ פּאַסירט לכבוד דעם שבת וואָס דאַרף באַלד אָנקומען. אַ ליכטיקע זון שיינט פון אַ ריינעם, בלויען הימל אויף די גאַסן, אויף די הייזער, אויף די יידישע הייזער מיט די רויט געפּאַרבטע בלעכענע דעכער און מילך־ווייסע קוימענס. פון די אָפענע פענצטער טראָגט זיך אויפן גאַס אַרויס אַ געשמאַקער, זיסער ריח פון פריש געבאַקענע חלות, טאָרטן, פריש געקאָכטע פיש לכבוד שבת. מיט זיסע ריחות און געזאַנג זענען אָנגעפילט די יידישע גאַסן און געסלעך, דאָס געזאַנג רייסט זיך דורך די אָפענע פענצטער אויף דער גאַס אַרויס: אַ געזאַנג פון יינגלעך אין די חדרים, „שיר — אין געזאַנג: השירים — איבער אַלע געזאַנגען!״ „מאי קא משמע לן״ — טראָגט זיך דער גמרא־ניגון פון די לערן־בחורים דורך די אָפענע פענצטער פון דעם אַלטן בית־מדרש אין פון חסידים־שטיבלעך. „שוועסטער און ברידער פון אַרבעט און נויט!״ — שטורעמט אַ געזאַנג פון די שוסטער און שניידער געזעלן דורך די אָפענע פענצטער איבער די וואַרשטאַטן, אויסגעמישט מיט דעם קלאַפן פון די שוסטערישע העמערלעך און דעם גערויש פון די שניידערישע נייַ־מאַשינען. „אוי דער זומער איז געקומען, טרא לא... אוי ער האָט מיך נישט גענומען, טרא־לאַ...״ ציט זיך אַ דין געזאַנג פון די נייטאַרינס, די זאָקאָלאָווער באַרימטע „פאַצעטקעס״.

ערב שבת גייען אויך די אָרימע לייט איבער די הייזער. איינער נאָכן אַנדערן קומען זיי אַריין און בלייבן שטיין ביי דער טיר אָן לשון און וואַרטן אויף דער נדבה. איינעם גיט מען חלה, אַ צווייטן — ברויט, אַן „אָנגעזעענעם״ אָרימאַן גיט מען אַ גראָשן, אָט קומט אַריין נאָך אַ נדבה משה־יאנקל, אַ הויכער ייד, אין הויכע שטיוול, אין אַ לאַנגען, גרויען כאַלאַט, אַ געדיכטע, אייזנגרויע באָרד און פּיאות באַהאַלטן שיער זיין גאַנץ פנים, און אויפן קאָפּ אַ בריט שוואַרץ טוכן היטל. משה־יאנקל איז אַזוי הויך, אַז ער דאַרף זיך איינבייגן אַריינצוקומען דורך דער טיר אין שטוב אַריין. אין נאָך איידער ער באַווייזט זיך אויסצוגלייכן און אויסזינגען מיט זיין מאָדנעם ניגון „א גראָ־א־שע־לע און נא־א־כע־ע־ס!״ טראָגט מען אים אַנטקעגן די נדבה און מען וווּנטשט אים, ער זאָל „גיין געזונטערהייט״. אין קיין הויז וועט מען משה־יאנקלען

נישט זאָגן „האָטס נישט פאַריבל, נישטאָ וואָס צו געבן", פאַרקערט, כאָטש ער בעט נאָר „אַ גראָשעלע און נחת", גיט מען אים אַ פירער, אַ זעקסער, משה יאַנקל איז דאָ דער בעל־קבצן אין שטעטל...

פאַרנאַכט קומען אַן סטאַדעס קו און אָקסן מיט דעם שעדלעצער שאָסיי פון פעלד, שפּאַנען לאַנגזאַם און מעלה־גרה׳ן. נאָך דער סטאַדע בהמות קומען די שעפּסן פון פעלד, מיט דעם זעלבן וועג דורך די זעלבע גאַסן. חדר ייִנגלעך האָבן ליב אַריינלויפן אינמיטן דער סטאַדע, זיין אַרומגערינגלט מיט די איבער־געשראָקענע שעפּסן וואָס לויפן אוֹן שפּרינגען איינס איבערן אַנדערן: מע־ע, די שעפּסן לויפן אוֹן שפּרונגען אוֹן הויבן אויף אַ ווייסן שטויב וואָס רויטלט זיך אין דער פאַרגייענדיקער זון. דער פּאַסטוך גייט צום לעצט, טראָגט צווויי — היינט אין פעלד געבוירענע שעפּסלעך. זייער מאַמע שלעפּט זיך קוים נאָך ביי דער זייט פון פּאַסטוך וואָס טראָגט איצט אירע קינדער, קרעכצט אַזוי ציטעריק, פּיעשטשעט זיך מ־מע־ע־ע, מ־מע־ע־ע. דאָס מאַמעשע מעקען בלייבט נאָך הענגען אין דער לופט, נאָכדעם ווי די סטאַדע איז שוין לאַנג אַוועק.

און וועז די גאָלדענע צלמים אויף די קופּאָלן פון דער רוסישער צערק־וועז אין מזרח־זייט פון שטאָט, אוֹן די גאָלדענע צלמים אויף די שפּיצן פון פּוילישן קאָשטשאָל אין מעריב זייט פון שטאָט — ברענען אין דעם רויטן שיין פון דער פאַרגייענדיקער זון, אוֹן עס לייכט אויף אינמיטן שטאָט דער גרויסער, רויטער דאָך פון דער הויכער, מאַסיוועי מויער מיט ברייטע, הויכע פענצטער מיט פיל קאָלירטע שויבן פון אונדזער סאָקאָלאָווער שול. שפּאַנט בן־ציון שמש אין זיין שבת־דיקער קאַפּאָטע אין שבתדיקע סאַמעטענעם היטל. מיט זיין ברייטע שוואַרצע באָרד און פאות און מיט ליכטיקע נשמה יתרה־דיקע פייערלעך אין זיינע אויגן, ער שפּאַנט מיט גיכע ערב שבתדיקע טריט און רופט מיט זיין אויסגעצויגענעם נאזן־קול: „אין שו־ל א־ריי־ע־ן"! שיע מילנערס ווינז־מילן, וואָס גלעטן מיט זייערע פליגל אַ גאַנצע וואָך דעם בלויעז הימל, בלייבן שטיין, רוען איצט, שטייען מיט צווויי פליגל אויסגעשטרעקט צום הימל, אַזוי ווי אין אַ געבעט, אַזוי ווי אין אַ לויב. פאַרשפּעטיקטע מאַרק־זי־צערינס יאָגן זיך אַ היים מיט זייערע קוישן און בענק; טרעגער, ווייס־פאַר־מעליקטע — פון די פינף פודיקע זעק מעל וואָס זיי טראָגן אויף זיך אַ גאַנצע וואָך, איילן זיך היים מיט שווערע, הילכיקע טריט פון זייערע, מיט פאָדקאָווע גע־שמידטע שטיוול. אינגאַנצן ווייס, אַזוי ווי פון ווייסן שטיין אויסגעהאַקטע, זענען זיי. נאָר די שטיוול זייערע, מיט די הויכע כאַלעוועס ביז איבער די קני, זענען שוין איצט שוואַרץ און גלאַנצן מיט דעם פרישן טראַן־אייל וואָס איז אויך זיי אויסגעשמירט, פאַר די קאָפּיקע אין אַ סמאַלע־געוועלב, לכבד שבת. שיינען זיי, די שטיוול, אין די לעצטע שטראַלן פון דער פרייטיק פאַרנאַכטיקער זון. אויף די סאָקאָלאָווער טרעגער רוקט זיך דער שבת פון די שטיוול אַרויף, ביז זיי טוען אַן זייערע ברייטע, שוואַרץ־טוכענע שבתדיקע היטלען.

שבת־ליכט צינדן זיך אין אַלע פענצטער. מיט שטילקייט, מיט רויקייט,

מיט הייליקייט אין אַנגעפילט די לופט... פֿאַרלאָשן ווערט דאָס רויטע פֿייער פֿון די קלויסטער־צלמים, די לעצטע זון־שטראַלן טובלען זיך אין דעם פלאַכן ראָסער פֿון דער סטריגע און שיינען פֿון דאָרט אַרויס מיט רעגנבויגן קאָליר, שוויגן אַוועק מיט דעם פלאַכן שטראָם וואָס פליסט איצט אַזוי שטיל און קיל ערגעץ פון מזרח און פליסט דורך די שטאָט ערגעץ נאָך מעריב; פליסט דורך פעלדער אין וועלדער, צווישן יידישע און פוילישע היזער, ביים פֿאַרקאַן פון דעם אַלטן בית־עולם, וואָס איז שוין היינט אינמיטן שטאָט צווישן דער סטריגע און אַלטן בית־עולם. באַהאַלטן אין הויכן גראָז אונטער אַלטע ביימער, אין דער „זדרוי", וווּ מאָרגן, שבת פֿאַרנאַכט, וועלן סאָקאָלאָווער מיידלעך, אויסגעפוצטע נאָך אין די שבתדיקע קליידער, קומען שעפּן „זדרוי־וואַסער" צו מאַכן טיי בעלד נאָך הבדלה.

שבת אינדערפרי גייט מען אויסגעפוצט אין שול אַריין, אין די בתי־מדרשים און חסידים־שטיבלעך דאָוונען. ווי אין וואָכנדיקע פרימאָרגנס, אַזוי אויך שבת, גייען די טרעגערס, בעלי עגלות און אַנדערע האָראָפּאַשניקעס צונג ערשטן מנין דאָוונען אין שול אַריין — צו פסח־משה׳ס מנין. אין שול איז נאָך אַ געהיימניספולע טונקלקייט, ס׳איז נאָך פרי און קיל אין שול, שטייען זיך די האָראָפּאַשניקעס אינגעוויקלט אין די טליתים ביי די הויכע, קאַלטע וועגנט. די מאַסיווע צוויי רייען זיילן אינמיטן דער שול נעמען צווישן זיך אַריין דעם באַלעמער און טראָגן אויף זיך די סטעלע וואָס איז געבויט האַלב קיילעכדיק און געמאַלן אַזוי ווי אַ בלויער הימל מיט שטערן. אַנדערע דאָוונער שטייען אַרום די גרויסע געמויערטע קאַסטנס — אָנגעפילטע מיט זאָמד, אין וועלכע מען שטעלט יום־כיפור גרויסע, ווייסע און געלע וואקסענע יום־כיפור ליכט. אויבן, איבער דער גאַנצער לענג פון דער מזרח־וואנט, קוקן אַרונטער די צוועלף מזלות, געמאָלן אין קיילעכדיקע ראָמען. אויף דעם ארון־קודש טאַנצן געשניצטע גאָלדענע לייבן, הערשן און פֿאַנטאַסטישע פֿייגל... די זון שיינט אויף, און דורך די הויכע פענצטער אין מזרח וואנט, פון ביידע זייטן ארון־קודש שטראָמען רויטע, גרינע, געלע און בלויע פֿאַסן ליכט דורך די קאָלירטע שויבן. די פֿאַסן ליכט בייגן זיך ווי רעגנבויגנס און ווילקלען זיך אויף קעפּ, אַקסלען און פּלייצעס — געהילטע אין טליתים...

און ווען באַלעבאַטישע יידן און חסידים גייען ערשט צום דאָוונען, האָבן שוין די האָראָפּאַשניקעס פון לאַנג געמאַכט קידוש איבער 96־קער אין פֿאַרביסן מיט טאָרט, מיט אַ טונקעלע קיילע־פיש וואָס זייערע ווייבער האָבן געמאַכט לכבוד שבת פון קליינע פישעלעך, אינגעהאַקט מיט הויט און גרעט, ס׳זאָל זיין שפּאַרוודיקער; אַנדערע עסן שוין די פֿאַרקילטע גרודעס פערפל, געשמאַלצן מיט אייל פון חיים שמואלס אליאַרניע.

צוריק פון דעם „אַנדערן" דאָוונען פון שול און בתי־מדרשים, גייט מען גרופּנווייז, אימיטן דער גאס. יידן אין שבתדיקע קאמגארנע קאַפּאָטעס, חסידים און שוואַרצע „געהאַקטע" אַטלאַסענע קאַפּאָטעס אַרומגעאַרטלט מיט זיידענע

גאַרטלען מיט ברייטע שוואַרצע סאַמעטענע היטלען און שטריימלעך; עס שיינען אוּן בליצלען די פאַרשידן קאָלירטע פאַטשערקעס און פליטערלעך, אוי זגענייטע אויף די זיידענע און אַטלאַסענע חתונה־קליידער, וואָס עס טראָגן נאָך די מאַמעס און אפילו באָבעס, שבת אוּן יום־טוב אין שול צום דאַוונען.

שבת בייטאָג פאַרזאַמלען זיך מיידלעך אוּן בחורים אין הייזער צו טאַנצן. מען טאַנצט צום אייגענעם געזאַנג, מען זינגט אוּן מען טאַנצט אַ „פאַלקע", אַ „וועגערקע", אַ „וואַלץ", אַ „ברוגזן קאַנטאר". אַנדערע גייען שפּאַצירן אין פעלד, אין וועלדל. ס׳איז נאָך די גרויסע שריפה פון ערב שבועות איז 1910, איז שטאָט איז אַ שטילע געזעלשאַפטלעכע רויקייט. נישטאָ קיין פאַרטייען, קיין באַוועגונגען; די יוגנט איז אַן עלנדע, גייסטיק־פאַרלאָזענע, אָבער אַ זוכנדיקע, אַ בענקנדיקע נאָך עפּעס וואָס מען ווייסט אַליין נישט וואָס. פון משה חיים שפּילמאַנס „ביבליאָטעקע" האָבן מיר שוין אויסגעלייענט אַלץ וואָס מיר האָבן געוואָלט. און אַז יוסף בראוורמאַן קריגט געבאָרגט אַ ביכל פון אברהם מענדל הגדולס, דערפרייען מיר זיך דערמיט ווי מיט אַן „אוצר". נעמען מיר שבת דאָס געבאָרגטע ביכל און די לעצטע נומערן „פריינד", „ראָמאנצייטונג" און „דער שטראָל", וואָס איך און אַנדערע האָבן בשותפות אַבאָנירט פון וואַרשע. נאָך דעם קומט אויס צו לויפן אַלע טאָג אויף פאָטשט, ווייל מיר קאָנען זיך נישט דערוואַרטן ביז דער „בריוווטרעגער" וועט ברענגען. מיר גייען אין נאָענסטן וועלדל און מען זיצט און מען לייענט, מען לייענט פון טאָוול ביז טאָוול, ביז דער לעצטער שורה אויף די לעצטע זייטן פון דער צייטונג און זשורנאַלן.

אַן ענגע און אינטימע גרופּע האָבן מיר זיך אויסגעטיילט פון דער דעמאָלטיקער סאָקאָלאָווער יוגנט: יוסף בראָוורמאַן, שמואלקע באָרנשטיין, אברהם יצחק גאָלדבערג, גרינטשע באָרנשטיין, זיסעלע מענדל סטאָלערס, געלע די „צוקערניקעס", נחום פרידמאַן, איך און נאָך אייניקע יינגלעך און מיידלעך. מיר האָבן זיך צונויפגעלייגט מיט אַרימע זעקסערס יעדע וואָך און זאָס געזאַמלטע געלט געשיקט קיין וואַרשע פאַר ביכער. אַ גרויסער יום־טוב איז געווען, יעדעס מאָל, וועז ס׳פלעגט אָנקומען פון דאָרט אַ פאָר ביכלעך פאַר אונדזער „ביבליאָטעק" וואָס איז געלעגן באָהאַלטן ביי יוסף בראָוורמאַן אין זיין שלאָף־חדר. זיין טאָטע, יהודה הערש, האָט זיך געמאַכט כלומרשט נישט וויסנדיק אוּן געלאָזט די ביכער ביי אים אין הויז.

גייען מיר איצט מיט אונדזערע אייגענע ביכער אונטערן אָרעם אין שפּאַציר־גאָרטן, אין פעלד, אין וואַלד. צווישן די פאַרשידענע פאָרלעך אוּן גרופּקעס, וואָס שפּאַצירן צווישן די קאַשטאַן־בוימער איז שפּאַציר־גאָרטן — אָדער אויף דעם וועגראָוועך שאָסיי, זעט מען אויך אַמאָליקע „ציצילים" פון די רעוואָלוציאָנערע יאָרן 5—4—1903, זיי האָבן שוין לאָנג אויסגעטון די בלויע בלוזעס מיט די רויטע קוטאַסן אוּן לויפן אין די וואַכעדיקע פּרימאַרגנס צום ערשטן דאַוונען מיט בלויע סאַמעטענע טלית־זעק אונטערן אָרעם...

עס גייט דאָ אויך שפּאַצירן, איינער אַליין, הערשל (דעם גרויסן לייזערס) גרינבערג, ער שפּאַצירט לאַנגזאַם, פאַרטראַכט אין אַן אייגענער וועלט, ווי עס וואָלט דאָ קיינער אַרום אים נישט געווען. דאָס פנים טונקל, בלאַס, די אויגן פֿוקן מיט שוואַרצן פייער דורך זיינע „פענסנע", פון וועלכע עס הענגט אַרונטער אַ שוואַרץ זיידן שנורעלע אויף זיין וויים געפּרעסטן, פּאַפּירענעם „האַרץ". שוואַרצע, דיקלעכע וואָנסן, ווי פון שוואַרצן זיידענעם סאַמעט אויסגעשניצט, ליגן אויף זיין ליפּ אַזוי פֿונקטלעך אויסגעלייגט און אויסגעדרייט די דינע עקלעך אויף אַרויפגעבויגן אין צווי שוואַרצע רינגעלעך; אַ קליין שוואַרץ טוכל היטעלע אויף זיין הויכן קאָפּ מיט שוואַרץ געדיכטע לאַנגע האָר. ער איז דער אינטעליגענט, דער „געלערנטער יונג" אין שטעטל. לייענט ביכער, רוסישע צייטונגען און זשורנאַלן. כלה־מיידלעך און חתן־בחורים לערנען זיך ביי אים שרייבן יידיש, רוסיש, פויליש. ער שרייבט בריוו פאַר חתנים, וואָס קאָנען נישט שרייבן צו זייערע כלה'ס, און פאַר כלה'ס — צו זייערע חתנים. ער איז אויך דער מוזיק־לערער אין שטאָט, לערנט שפּילן פידל און אַנדערע מוזיק־אינסטרומענטן. אויף אַ וואָנט אין זיין קליינעם, אייגנאַמען צימערל אויף אַ העכערן שטאָק אין אהרן קארפּלס מויער הענגט אַ פידעלע. אין די שפּעטע שעה'ן פון די לאַנגע ווינטער־נעכט, וען די לעצטע געלע ליכט־פּאַסן רייסן זיך דורך די שפּאַלטן פון די לאָדנס און לעשן זיך אויף דעם בלאַסן ביינאַכטיקן שניי. הערט מען דאָס פידעלע ווייענען... דאָס געווײַן טראָגט זיך אויף דעם בלאַסן שיין דורך זיין פענצטערל, אַ בלאַס ליכט מיט אַ דין געווײַן פאַלן און לעשן זיך, גייען אויס צוזאַמען אויף דעם קאַלטן, ביינאַכטיקן בלוילעך וויסן שניי...

ג

זונטיק, דער יידישער זונטיק אין סאָקאָלאָוו, איז נישט אינגאַנצן וואָכעדיק. דאָס קלינגען פון די גלעקער אין דער פּוילישער און אין דער רוסישער „טיפּלע", דאָס שפּאַצירן פון דער אויסגעפּוצטער רוסישער „נאַטשאַלסטוואָ", אין די יום־טובדיק געקליידעטע פּוילישע באַפעלקערונג דורך די יידישע גאַסן צו זייער „טיפּלע" און צערקווע, פאַרטרייבט אַ גרויסן טייל פון דער יידישער וואָכעדיקייט.

אַמאָל צעקלינגט זיך אין אַ זונטיק דער פייער־גלאָק אויפן פערדס־מאַרק. עס ווערט אַ געלויף פון אַלע הייפער אויף די גאַס אַרויס: ווידער אַ שריפה! וווּ ברענט?... ביי וועמען?... אָבער באַלד ווערט קלאָר אַז דאָס מאָל איז נישט קיין שריפה, נאָר אַ „סמאטר". דער גובערנאַטאָר איז דאָ אין שטאָט! אין די שטאָט וויל זיך באַווייזן מיט איר פאַרמעגן, מיט איר „פאָשאַרנע קאָמאַנדע". קלינגט דער פייער־גלאָק. אָט לויפט שוין באַלעק אין זיין העל־בלויען אוניפאָרם מיט אַ מעשענעם העלם אויפן קאָפּ וואָס בליצט אין שיין פון דער זון. ער טרומייטערט אויס אויף אַ מעשענעם טרומייטער אַ פייער ריף! און פון אַלע עקן שטאָט קומען לויפנדיק די „סטראָזש אָגניאָוע", קנעפּלען די

האַלב אַנגעטוענע בלויע אוניפאָרמען, פאַרזאַמלען זיך ביי דער „שאָפע" אויף דעם שעדלעצער שאָסיי ביי דער שעדלעצער גאַס. די ברייטע טויערן פון דער שאָפע צעעפענען זיך און מען שלעפט אַרויס די גרין און רויט געפאַרבטע פעסער מיט וואַסער, לאנגע וועגענער מיט לייטערס און פיקעס און שיקאַפּקעס". יאַקוב דער „גראָבער חזירניק" איז דער הויפּט, „דער קאָמאַנדיר", ער גיט די באַפעלן, זיין פּעט פנים גלאַנצט אין דער זון ווי דער הויכער מעשענער העלם אויף זיין קאָפּ און די מעשענע קנעפּ אויף זיין אוניפאָרם.

די פייער־בריגאַדע שטעלט זיך אויס לויט אַ סדר און גיט זיך אַ לאָז מיט אַ געלויף מיט די אַלע פייערלעשער מכשירים איבער דער שעדלעצער גאַס צום פערדס־מאַרק. מיט רויטע און גרינע פעסער, רעדער, שיקאַפקעס, וועגענער, בלויע אוניפאָרמען און מעשענע בליציקע היטלען, אַז ס׳שווינדלט אַזש פאַר די אויגן. פאַרויס אין דער ערשטער רייע פון דעם לויפּנדיקן פאַראַד, לויפט צאַלקע אַרלאָווסקי, דער איינציקער יידישער פייער־לעשער אין דער סאָקאָלאָווער פּאָשארנע קאַמאַנדע. צאַלקע איז דער פּאָנען־טרעגער פון דער פייער־בריגאַדע. לויפט ער אין דער ערשטער רייע אין זיין בלויען אוניפאָרם, טראָגט הויך די רויטע פאָן וואָס פלאַטערט איבער זיין קאָפּ און זיין ברייטע צעווואַקסענע, ווייסע באָרד פלאַטערט אויף זיין בלויען אוניפאָרם. אַזוי אַז ער זעט באַלד אויס ווי דער געגנראל פון דער פייער־אַרמיי.

צווישן קינד און קייט, יונג אין אַלט, וואָס לויפן זענען דאָס ספּעקטאַקל אויפן מאַרק, איז אויך דאָ צאַלקעס ווייב, יענטע „די גאַלערקע". זי איז יעצט די גליקלעכסטע! אין וואָכעדיקע טעג איז צאַלקע אַ שניידער, און זיין ווייב יענטע, אַ „גאַלערקע". גאָלט ביי פרומע יידישע ווייבער די כשרע קעפּ און, להבדל, ביי גויים — די „טרייפענע מאַרדעס". היינט, אין אַזאַ טאָג! איז צאַלקע נישט קיין שניידער, און יענטע — קיין „גאַלערקע".

אַבער די באמת שיינע יום־טובדיקע טעג אין סאָקאָלאָוו זענען די טעג פון אַ חתונה, אַדער, וואָס עס פאַסירט זעלטענער, אַ סיום־הספר. וואָכן און חדשים פריער גרייט מען זיך צו דער גרויסער פאַסירונג. דאָס אַליין שאָפט שוין אַ יום־טובדיקע שטימונג וואָס ווערט מיט יעדן טאָג שטאַרקער און גע־שפאַנטער ביז עס קומט דער גרויסער מאָמענט ווען יונג און אַלט, די „גאַנצע שטאָט", פירט מיט גרויס פאַראַד און מיט העלזמער חתן־כלה איבער די גאַסן צו דער חופה אויפן שול הויף; אַדער ווען מען פירט די ספר־תורה אין שול אַריין אין אַ וווּנדערלעך שיינער זומער־נאַכט. אַלע שטערן ברענען אַזוי ווי גרויסע ליכט אין הימל, צווישן די ליכט הענגט די לבנה ווי אַ גרויסער „בליצלאָמפּ" אוין באַלייכט דעם וועג צו דער שול. פאַרויס שפּאַנט יונה בלעכער אויף הויכע שטאַלצן אַ פּאַרשטעלטער אין אויסטערלישע בגדים, אַ „מאדוש־גיר" (מאַסקע) אויפן פּנים מיט אַ הויכע גאָלד־פּאַפּירענע קרוין אויפן קאָפּ. יונה בלעכער שפּאַנט פאַרויס און צוריק ווי ער וואָלט אויסגעטאַנצט אַ ברייטן שפּרייזנדיקן טאַנץ. יונה איז איצט געוואָלדיק הויך. חדר יונגלעך וואָס לויפן

אַרום אים, פאַרגלייכן אים צו עוג מלך הבשן. זיי שרעקן זיך אַז יונה וועט אַזוי לאַנג קאָמאַנדעוואָרן ביז ער וועט פאַרטשעפּען זיין קרוין אין דער לבנה, וואָס שיינט איצט אַזוי ליכטיק און זי נאָך אַרונטערוואַרפן...

נאָך יונה'ן גייען די „רייטער", פאַרשטעלטע יידן, אין איבערגעדרייטע פּעלצן, הויכע היטלען; רייטן מיט פאַרריסענע קעפּ אויף די באַלעגאַלישע פערד, ווי זיי וואָלטן געווען די אמתע „גבורי ישראל". אַרום די רייטער לויפן יונגען מיט ברענענדיקע שטורקאַצן אויף הויכע שטעקנס. די שטורקאַצן וואַרפן אַ געבלעך רויט ליכט וואָס מישט זיך מיט דעם בלויען לבנה שיין, אַנדערע בלאָזן אַרויס אַ מויל נאָפּט אויף אַ ברענענדיקן שטורקאַץ, דער אַרויסגעבלאָזענער נאפט צינדט זיך אָן, אַ פלאַם פייער לויפט דורך די לופט און וואַרפט רויטע ליכט אויף דער גאַס, אויף די הייזער, אויף דעם גאַנצן פאַראַד.

נאָך די רייטער טראָגט וועד אויף אַ הויכן שטעקן אַ ריזיק גרויסן לאַמטערן. אויף די פיר וועגט פון דעם לאַמטערן אונטערגעקלעפּט מיט דין פילפאַרביקן פּאַפּיר האָט בן־ציון שמש געאַרבעט וואָכן לאַנג ביז ער האָט אויסגעשניצט אַלע פייגל, הערשן, לייבן מנורה'ס, מגן־דוד'ס, בלומען און די פּסוקים. אין דעם לאַמטערן ברענט איצט אַ גרויסער נאפט־לאָמפּ, דער טרעגער דרייט דעם שטעקן מיט דעם לאַמטערן, און אָט באַווייזט זיך אַ פייערדיקער, ברוינער לייב מיט אַ רויטער צונג און גרינע אותיות איבערן לייב: „גבור כארי". און אָט לויפט אַ הערש מיט פאַרצווייגטע הערנער: „רץ כצבי". דער לאַמטערן שיינט מיט זיינע פיל קאָלירטע שניצעריין; מען טראָגט אים אַנטקעגן דער חופּה מיט דעם ספר־תורה, וווּ עס גייען אויך די קלעזמער. הערש־נחום מיט זיין פידעלע אינמיטן, שעפּסעלע פּויקער ביי אייך זייט, און הערש בער מיט זיך באַס, — אויף דער צווייטער. הערש נחום'ס ברוין בערדעלע מיט די זילבערנע פעדים מישט זיך אויס מיט זיך ברוין פידעלע מיט די וויסע סטרונעס, אויף וועלכע עס לויפט יעצט אַרויף און אַראָפּ מיט אַזוי פיל חשק דער סמיטשיק. ער טאַנצט מער ווי ער גייט, הערש נחום, ווי עס טאַנצן זיינע פינגער אויף די סטרונעס. ער גייט און טאַנצט הינטערוויילעכטס מיטן פנים צו דער חופּה, צו דער תורה... שפּילט און טאַנצט לכבוד דער תורה...

שעפּסעלע פּויקער, וואָס איז באַווּסט אין שטעטל פאַר זיינע שפּיצלעך און וויצלעך, וואָס ער „טוט אָפּ" די מיידלעך און יונגע וויבלעך אויף דער חתונה, איז איצט אַן „אַנדערער מענטש", אַ גרויסער ערנסט ליגט אויף זיין פנים מיט די זומערשפּרענקעלעך און רויט געשוירן בערדעלע, ער באַמיט זיך מיט זיין גאַנצן טאַלאַנט וואָס שענער און וואָס קינצלדיקער אויסצופּייקלען און אויסצוקלינגען מיט די מעשעוע טעצלעך און גלעקלעך אַרום זיך פּייקל, צום טאַקט פון הערש־נחום'ס פידעלע. אפילו הערש־בער מיט דער „יאלאשקע" (אַזוי האָט מען שטאָט געהויזקט פון זיין גרויסן באַס). וואָס גייט ביי הערש־נחום'ס רעכטע האַנט, איז איצט אויך נישט דאָס וואָס ער איז אַלעמאָל. הערש בער קאָן „אָפּרימפּלען" אויף זיין באַס אַ גאַנצע חתונה און קיין איינמאָל נישט

אויפהויבן זיינע אויגן העכער פון די שפיצן פון זיינע אויסגעטראַטענע שטיוול. הערש־בער רעדט נישט — „וואָס עט׳ר רעדן, וואָס?" ער האָט נישט וואָס צו רעדן. גיט ער שוין אַמאָל אַ ברום דורך זיין געדיכט שוואַרצע באָרד, איז דאָס ברומען זיינס אַזוי אומפאַרשטענדלעך ווי דאָס היינטיקע ברומען פון זיין באָס — ביי הערש בערן טוט זיך איצט עפעס אינעווייניק — זיין גראָבע באָרד צי־טערט, באַוועגט זיך ווי ער וואָלט עפעס געברומט; ער וויל אפשר, ווי הערש־נחום, אויך טאַנצן אַנטקעגן דער תורה. ער דרייט זיך שוואַר מיט זיין גרויסן באָס, פירט דעם סמיק אַהין און צוריק, אָט איז ער שוין מיטן פנים צו דער תורה! זיין שוואַרער קאַפּ מיטן בערייטן שוואַרץ טוכענעם היטל הויבט זיך... די באָרד זיינע ציטערט, זיינע צוויי גרויסע, פייכטע אויגן צעעפענען זיך. הערש בער האָט אַ קוק געטון אויף דער חופה, אויף דער הייליקער תורה!... אָבער באַלד ווערן זיינע אויגן צוריק האַלב פאַרמאַכט, דער קאַפּ צוריק ארונטערגע־לאָזט; יאָגנדיק דעם סמיק הין און צוריק, דרייט זיך גיך אויס — הערש־בער האָט זיך פאַרשעמט, אפשר גאָר זיך דערשראָקן פאַר דער הייליקער תורה.

אַ שאַרפער פייף שניידט די לופט! כעמיעלע איז באַוווסט אויפן מאַרק צווישן די טרעגערס און באַלעגאָלעס פאַר זיין פייפן. אַז כעמיעלע באַווייזט זיך אויפן מאַרק אַ באַרוועסער אין זיינע טראַנטעס, מיט עפעס אויפן קאָפּ וואָס דאַרף זיין אַ היטל, ווערט אַ געשריי צווישן חברה „כעמיעלע, אַ פייף!" — אָבער כעמיעלע גרויסט זיך מיט זיין טאַלאַנט. ער וויסט אַז קיינער קאָן נישט אַזוי פייפן ווי ער, לאָזט ער זיי שרייען. „אַ מכה וועט ער זיי פייפן!" איצט לויפט כעמיעלע אַ הינקנדיקער, דאָ פון דער זייט, דאָ פון יענער זייט, דער־לאַנגט אַרוק אַריין די צוויי פינגער פון זיינע הענט און ביידע זייטן מויל, גיט דאַרט אַ פאַרבויג די צונג אויף אַרויף, און יעדער פייף זיינער שניידט די הימלען! קיינער דאַרף איצט נישט בעטן כעמיעלען ער זאָל דערלאַנגען זיין באַרימטן פייף, ער הערט נישט אויף צו פייפן. כעמיעלע פרייט זיך, פייפט לכבוד דער תורה!...

די ספר־תורה האָט מען גלאָזט נעכטיקן אין שול. דער עולם צעגייט זיך, עס הערט זיך נאָך פון ווייטנס די לעצטע טריט פון די רייטער אויף זייער וועג אַ היים, עס ווערט שטיל, אַ שפּעט־ביינאַכטיקע, רויקע שטילקייט, די שטערן און די לבנה זענען איצט נאָך ליכטיקער און נאָענטער. אַזוי נאָענט אַז מען הערט זיי... דער מילך־וועג שפרייט זיך אויפן נאַכט־בלויען הימל, ווי וויסער גלאַצנדיקער אַטלאַס... עס לעשן זיך די לעצטע געלע שטראַלן וואָס שניידן זיך דורך די שפאַלטן פון פאַרמאַכטע לאָדנס. ש־ש־ש דאָס שטעטעלע שלאָפט... מיין שטעלע סאָקאָלאָוו שלאָפט...

ד

די פאַרבייגענדיקע זון האָט אָנגעצונדן דעם הימל אין דאָס פייער האָט

זיך צעפלאַקערט איבער דעם גאַנצן מערב. פייערדיקע וואלקנס פלאַטערן ווי ברענענדיקע שיפן אין אַ שטורמדיק פלאַמיקן ים.

יידן, אויף זייער וועג צו מנחה אוּן מעריב, שטעלן זיך אָפּ אוּן קוקן פאַרגאַפט אויף דעם העלישן פייער אוּן מורמלען פאַרטראַכט, „אַ סימן אויף מלחמות", אָדער מיר הדר־יונגלעך וויסן אַז דאָס איז דאָס פייער פון גיהנום אוּן אַז דאָס ברענט מען איצט אַזוי די רשעים.

דאָס בראַנדפייער וועלט אַלץ העלישער אוּן וואַרפט אַ רויטן שיין אויף דער גאַנצער שטאָט, אויף די הייזער, אויף די גאַסן, אויף די מענטשן אוּן אַלץ אפילו די שטיינער פון גאָס שיינען צוריק מיט אַ ראָזאָווע ליכט...

יונגע מיידלעך אוּן ליכטיקע זומער קליידלעך, אוּן יונגע בחורים, דער רוב אין בלויע בלוזעס מיט רויטע גאַרטלען, פאַרשלייפט אויף אַ וייט, מיט אַראָפּהענגנדיקע רויטע קוטאָסן — קומען פון די וויטיקע גאַסן אוּן געסלעך אוּן זאַמלען זיך אין רויטן שיין אינטער דעם ברענענדיקן הימל אויף דער שעדלעצער גאַס. דאָס קומט היינט דער סאָקאָלאָווער אַרבעטער־קלאַס אויף דער „בערזע".

זיי פאַרמירן זיך אין בריייטע רייען, וואָס פאַרנעמען די גאַנצע בריייט פון דער גאַס, אוּן מאַרשירן אַזוי אויף דער שעדלעצער גאַס פון דעם אָנהויב פון דעם שעדלעצער שאָסיי, ביז צום נייעם בית־המדרש אוּן צוריק. הין אוּן צוריק, היז אוּן צוריק. קומט אין רייע אַנטקעגן דער אַנדערער. שניידט מען זיך דורך, אוּן יעדע רייע גייט זיך וויטער איר וועג.

די פאָליציי דערלויבט נישט קיין פאַרזאַמלונגען, גייט מען איצט כלומרשט „שפּאַצירן", שפּאַצירן מעג מען נאָך. האָט יעדע רייע אין איר מיטן אַ רעדנער אַן „אַגיטאַטאָר", וואָס רעדט וועגן „פרייהייט" וועגן „גלייכהייט" וועגן „ברי־דערלעכקייט" פאַר יידן, פאָליאַקן, רוסן; וועגן פרייהייט פאַר אַלע זעלקער פון אַלע לענדער; פרייהייט פאַר דער גאַנצער וועלט! אוּן אין דער רויטער לופט אונטער דעם ברענענדיקן הימל עקספלאָדירן אַזעלכע, פון פריער נאָך קיינמאָל דאָ נישט געהערטע וועלטמער, ווי: „פראָלעטאַריאַט"! „קאַמף"! „בּרי־קאַדן! רעוואָלוציע"!

דאָס פייער אויפן הימל לעשט זיך. די פלאַמענדיקע וואָלקנס האָבן שוין אויסגעברענט, עס צינדן זיך איצט זילבערנע שטערן אויף אַ נאַכט בלויען הימל.

דער סימן אויף מלחמות איז אַוועק. דער סימן אויף רעוואָלוציע איז אויף דער שעדלעצער גאַס נאָך אין זיין פולן פלאַקער...

דער שעדלעצער שאָסיי

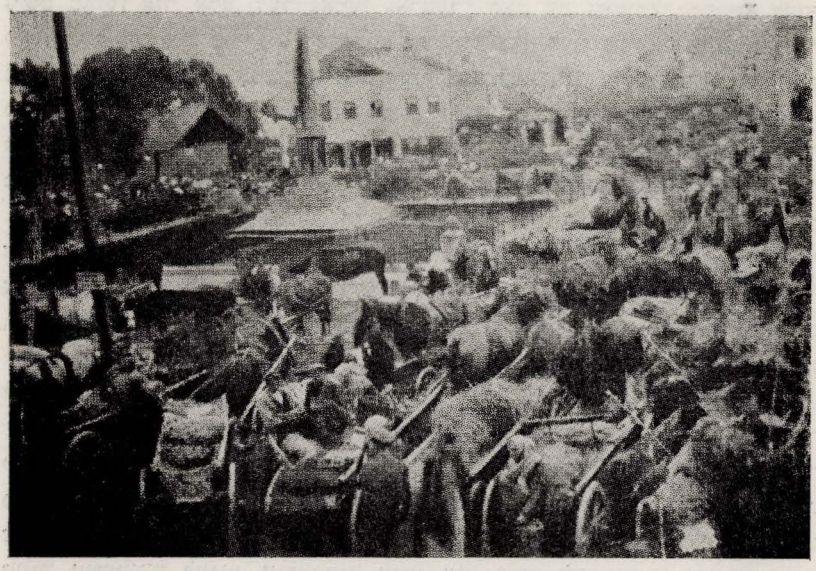

דער סאָקאָלאָווער פערד־מאַרק

משה זאיאנץ
(קרית־טבעון)

סאָקאלאוו צווישן ביידע וועלט־מלחמות

צוליב די אָפּטע שריפות אין סאָקאלאוו, איז דאָס אַלטע שטעטל, וואָס איז כמעט אינגאנצן געבויט פון האָלץ ווי אָפּגעווישט געווארן. ס׳איז נישט פאַרבליבן פון יענע צייטן קיין שום אַלטערטימלעכע געביידעס אָדער אפילו חורבות פון זיי. דער עלטסטער פּלאַץ אין שטעטל איז דער אַלטער בית־עולם, אויף וועלכן די פשוטע מצבה־שטיינער זענען שוין לאַנג אײנגעפאַלן און ממש אײנגעוואַקסן אין די ערד אַריין, וו׳ נישט ווו האָט מען נאָך אַרויסגעזעען אַ שטיין, אָבער די אויפשריפט איוף אים איז שוין פון אַלטקייט כמעט נישט מעגלעך געווען צו איבערלייענען. דער אַלטער בית־המדרש איז נישט געווען אַזוי אַלט. דער נאָמען „אַלטער״ האָט ער באַקומען מסתמא דער־פאַר, ווייל ער איז צוריק אויפגעבויט געוואָרן נאָך דער שריפה אויפן פונדאַמענט פון דער באמת אַמאָליקן אַלטן בית המדרש. אויך די גרויסע שול, וואָס מען האָט נאָך ביז דער לעצטער צייט נישט אויסגעענדיקט דאָס בויען — ספּעציעל די אינעווייניקסטע טיילן, איז אויך געבויט געוואָרן אויפן פונדאַמענט אוּן אַ טייל וועגט פון דער אַלטער אָפּגעברענטער שול.

דער אַלטער בית־מדרש האָט זיך נישט אויסגעצייכנט מיט קיין שום אַלטקייט, נישט דער בוי־סטיל פון זיין אויסערלעכן אויסזעען אוּן נישט די אינענווייניקסטע אייניכטונגען (דער ארון־קודש אָדער בעלעמער), אַ פשוטער גרויסער אוּן לאַנגער זאַל מיט גרויסע פענצטער אויף דער מזרח־וואַנט. פון גאָס האָבן עטלעכע, נישט הויכע, טרעפּ געפירט צום פאָדער־הייזל, אוּן פון דאָרט — צום אײנגאַנג אין בית המדרש אַריין.

אינענווייניק, אויף דער מזרח וואַנט צווישן די פענצטער — אַ פשוטער קלייַנער, הילצערנער ארון־קודש, אוּן א שטענדער פארן בעל־תפילה. אין דער־מיט פון בית־המדרש — אַ גרויסע מיט שטאַכעטן אַרומגעצוימטער בעלעמער. צו וועלכן ס׳האָבן געפירט פון ביידע זייטן עטלעכע טרעפּלעך. אַרום די וועגט זענען געשטאַנען לאַנגע, הילצערנע טישן מיט בענק וואָס זענען אין צייט פון דאַוונען שבתים אוּן יום־טובים געווען פיל באַזעצט מיט מתפללים, אוּן אין

די וואָכעדיקע טעג צווישן איין דאַוונען און צווייטן — מיט ישיבה בחורים. קעסט־קינדער, עלטערע יידן, שטענדיקע לערנערס. די מערב וואַנט פון בית המדרש, מיט קליינע, הילצערנע שטאַכעטלעך אָפּגעטיילטע פענצטערלעך, האָט געשאַפֿן די מחיצה צווישן מענערישן און ווייבערישן בית המדרש דעם פראָנט פלעגן פֿאַרנעמען די ווייבער, וועלכע האָבן געקענט אַ וואָרט עברי; זיי פלעגן די ערשטע אויפכאַפֿן די ווערטער פון חזן, איבערהזרן זיי הויך אויפן קול און נאָך זיי פלעגט דער גאַנצער ווייבערישער בית המדרש נאָכזאָגן דאָס דאַוונען. די ווייבערישע חזנ׳טעס פלעגן שוין וויסן צו געבן דעם טאָן ביים דאַוונען. וועט די תפילה דאַרף זיין אַ רויקע, דעמאָלט האָט זיך פון די ווייבערישע שול געלאָזט הערן בלויז אַ שטיל געמורמל, אַזוי ווי אַ תפילה בלחש, און אַז זיי פלעגן נאָכזאָגן אַ פסוק פון די ימים נוראים׳דיקע תפילות מיט אַ ווינענדיקן ניגון, פלעגן זיך גלייך דערהערן יללות און האַרצריסנדיקע קולות פון אַלע ווייבער, אַזוי ווי זיי וואָלטן געוואָלט העלפן מיט אַלע זייערע כוחות דעם חזן שפּאַלטן די הימלען. נישט איינמאָל פלעגן די קולות פון די ווייבער ווערן אַזוי שטאַרק, אַז פון דעם מענערישן טייל בית־המדרש פלעגט מען אַריבערשרייען צו זיי: „שטיל זאָל זיין ווייבער, צ׳לאָזט נישט דאַוונען!״ דעמאָלט פלעגן די ווייבער אַ ביסל באַלייַדיקטע אַראָפּלאָזן פון טאָן, נאָכזאָגן דעם חזן א ביסל שטילער, און לאָזן די מענער אַליין אויסבעטן אַלדאָס־גוטס ביים רבונו־של־עולם.

א וויכטיקן פּלאַץ אין דעם בית המדרש האָט פאַרנומען דער אויוון. ער איז געשטאַנען ביים אייַנגאַנג, ביי דער טיר, נישט וויַט פון דעם קופּערנעם האַנט־פאַס, וואָס פלעגט נוצן צו נטילת ידים. דער אויוון איז געווען פירקאַנטיק בריַיט און הויך כמעט ביז צום סופיט, געבויט פון וויַיסע קאַפלעס מיט צוויי שוואַרצע קיילעכדיקע אייזערנע טירלעך צום הייצן, א פירקאַנטיק מעשן טירל אין דערמיט פון אויוון און דאָס טירל פון דער „באניץ״ צו וואַרעמען וואַסער און קאָכן טיי. דער בית־מדרש־אויוון איז אייגנטלעך געווען אַן אינסטיטוציע פאַר זיך. זיצן אין בית המדרש „אינטערן אויוון״ איז געווען א מין שפּריך־וואָרט אין שטעטל און א באַקאַנטער אַדרעס פאַר א סך בטלנים, ליידיק־גייערס, אַרימע־לייט, קאַליקעס און היימלאָזע. אויך אויף א פאָליטישן שמועס וועגן וועלט־געשעענישן און א לעקציע מלחמה־סטראַטעגיע, פלעגן זיך יידן אַריינכאַפּן אין בית המדרש אונטערן אויוון. נישט איינמאָל פלעגט דער אַלטער בית המדרש זיך א זאָמל־פונקט פאַר יידישע היימלאָזע און אַנטלאָפענע פון פאָגראָמען און סתם געטריבענע, פון אין אָרט אויפן צווייטן, יידן אַזוי געהייסענע „פּאשעלענטשיקעס״ (אַרויסגעשיקטע, איבערגעזידלטע). די אומגליקלעכע פלעגן צווישן זיך קעמפן פאַר א פּלאַץ ביים אויוון. און אַז דער פּלאַץ ביים אויוון איז נישט געווען פאַראַפּט דורך פרעמדע, פלעגט זיך שטענדיק געפונען אַן אייגענער, א סאָקאָלאָווער היימלאָזער וויַ למשל, יידל פּלינדער א. א.

דער אַלטער בית־עולם האָט זיך געפונען ביים סוף פון דער שול־גאַס, באַרג אַראָפּ ביי דער „סטריגע״ (א קליין לויפּנדיק טייכעלע מיטן נאָמען

„ציטרינא" וואָס פלעגט אין זומער כמעט ווי אויסטריקענען. אַמייסטן האָט דאָס גענוצט די בעלי־עגלות אָנצוטרינקען זייערע פערדלעך, (און די וועש־וואַשע־רינס צום „אויסקלאַפּן" די וועש). לאַנגע יאָרן פלעגט דער אַלטער בית־עולם זיין אָפּן פון אַלע זייטן, און דעריבער מיט זיין הויכן גראָז געווען אַ גוטער פלאַץ צום פּאַשען די שטאָטישע פערד און ציגן. ערשט נישט לאַנג נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, אַדאַנק דעם וואָס דער שטאָטישער גביר בוטשע רו־בינשטיין (אָדער ווי מען האָט אים גערופן אין שטעטל — בוטשע „עסיק־מאַ־כער"), האָט געשענקט אַ גרעסערע סומע געלט צו דעם צוועק, איז דער אַלטער בית־עולם אַרומגעמויערט געוואָרן מיט אַ שטיינערנעם פּלויט. דאָס אויסזעען פון בית־הקברות איז געווען אינגאנצן ווילד און פאַרלאָזט. נישט געבליבן קיין סימן פון אַ קבר. עס האָבן זיך נאָר דאָרט געפונען עטלעכע אין דער ערד האַלב איינגעזונקענע פשוטע שטיינער, אויף וועלכע מען האָט שוין נישט געקאָנט מער אַראָפּלייענען קיין אויפשריפט, קיינער האָט זיך קיין מי געגעבן אָפּצורייניקן אַזאַ שטיין פון זיין געדיכטן מאָך און אַנטדעקן אַ נאָמען, א דאטע, וואָס האָט געקאָנט העלפן צום פעסטשטעלן די צייט פון אַנטשטייען פון דעם יידישן ישוב אין סאָקאָלאָוו. די איינציקע באַזוכער אויף דעם בית־הקברות זענען געווען ערב תשעה־באב די חדר יינגלעך, כדי צו רייסן די האַרטע קליינע באַרנדלעך פון די ביימער און וואַרפן זיי אויף די מתפללים ביים זאָגן די קינות, אָדער פאַר די ימים נוראים פלעגן איינצלנע גיין דאָרט אויף קבר אבות, לייגן קוויטלעך אויף די קברים פון די צדיקים. (אין דער צייט פון די נאַצישע אָקופּאַנטן איז דער שטיינערנער פּלויט צענומען געוואָרן, דער גאַנצער שטח פון בית־עולם פאַראַקערט געוואָרן אַז קיין זכר זאָל מער נישט בלייבן).

נאָך דער גרויסער שריפה אין 1910 איז פון דער אַלטער שול געבליבן בלויז דער יסוד און אַ טייל פון די ווענט. אויף די דאָזיקע איבערבלייבענישן פון דער אַלטער שול האָט מען אויסגעבויט די נייע שול. צוליב דעם איז די שול אויסערלעך געווען געבויט לויט דעם אַלטן אָנגענומענעם סטיל פון בויען שולן אין פאָרם פון אַ פעסטונג: דיקע און פעסט געמויערט ווענט מיט גאַנץ קליינע פענצטערלעך, וואָס האָבן זיך געפינען הויך, כמעט אונטערן דאַך (כדי מ׳זאָל זיי נישט קאָנען לייכט צעשלאָגן און אַריין אין שול, אַ גרויסע כמעט פיר־קאַנטיקע געביידע פאַרענדיקט מיט אַ האַלב רונדיקן דאַך.

אַ ברייטער פּלאַץ, ברוקירט מיט שטיינער און טראָטואר קעגנאיבער דעם אַלטן בית המדרש האָט אַרומגערינגלט די שול. דער אַריינגאַנג אין שול איז געווען פון מערב־זייט. שווערע דעמבאָווע, ברוין פּאָלירטע טירן האָבן געפירט אין פּאָליש און פון דאָרט אין שול אַריין. פון דרום־זייט האָט געפירט דער אַריינגאַנג צו דער ווייבערישער שול, וואָס האָט זיך געפונען אין דער הויך. דורך גרויסע אויסשניטן אין דער וואַנט, אָפּגעטיילט מיט הילצערנע שטאַכעטן, פלעגן די ווייבער מיטהאַלטן דאָס דאַוונען.

אין פּאָליש האָבן זיך געפינעו 2 חדרים אין וועלכע די תלמידים פון

דער „יבנה" שול האָבן דאָרט געלערנט אינדערוואָכן, און אין שבתים און יום־טובים — ווי אַ שולעכל פאַר די בעלי־מלאכות.

דער אַריינקום פון פּאָליש אין שול אַריין האָט געמאַכט אַן אימפּאָזאַנטן אײַנדרוק. דער שיין געשניצטער ארון־קודש האָט פאַרנומען די גאַנצע הויך פון דער מזרח וואַנט. עטלעכע נישט הויכע טרעפלעך האָבן געפירט צום ארון קודש, וואָס איז געווען פאַרהאָנגען מיט אַ שיינעם, מיט גאָלדענע אותיות געשטיקטן סאַמעטענעם פרוכת. פון ביידע זייטן טרעפ, ביים צוגאַנג צום ארון, זענען צוויי פון האָלץ געשניצטע און מיט גאָלד באַדעקטע לייבן געלעגן אויף דער וואַנד פון הייליקטום.

ביידע זייטן פון ארון הקודש און איבער אים ביז כמעט אינטערן סופיט, האָבן פאַרגעשטעלט אַ קונסט־ווערק פון פּאָלקסטימלעכע, הייליקע מאָטיוון; האַנט־געשניצטע אין האָלץ און גאָלד באַליישטע און אַנדערע פאַרשידענע פאַרבן, צוגעפאַסט צום נאטורעלן אויסזען פון דעם געשניצטן טייל. יעדער טייל, כמעט אין נאַטירלעכער גרויס, וואָס מען האָט געקאָנט אַראָפנעמען און צוריק אויפ־שטעלן אויף זיין פלאַץ, איז געווען אַ קונסט־ווערק פאַר זיך. די לייבן, דער סמל פון גבור כאריה, דער לויפנדיקער הירש, (רץ כצבי) און דער־מיט צע־שפרייטע פליגל שוועבנדיקער אָדלער — (קל כנשר), זענען געווען געשניצט כמעט אין נאַטירלעכער גרויס. פון איין זייט אין אַ ספּעציעל געשניצטן ווינקל איז געשטאַנען משה רבינו׳ס שטעקן, מיט וועלכן ער האָט באַווייזן די נסים פאַר די אויגן פון פרעה מלך מצרים. דער שטעקן איז געווען גרעסער פון אַ מענטשלעכן ווּוקס, פאַרענדיקט מיט אַ קיילעכדיקן קאָפּ מיט פאַרשידענע שניצעריין. נעבן אים האָבן אַרויסגעפינקלט די אבני־חן פון אהרן הכהן׳כ חושן ואפוד און, נישט אַריינפירנדיק קיין מענטשלעך געשטאַלט, האָט דער קינסטלער מיט דעם אויסגעדריקט ביידע פאַרהייליקטע מנהיגים — משה ואהרן. פון דער צווייטער זייט איז געשטאַנען אַ געשניצטער מזבח מיטן לחם הפנים אַ באַזונדערן טייל האָבן פאַרנומען פון די שבעת המינים, די פירות מיט זייערע בלעטער און זייערע נאַטירלעכע פאַרבן, און אין אַ באַזונדער ווינקל די זיבן־רייעקע מנורה, אַ שופר, אַ לולב און אַן אתרוג — אַלץ אין דער נאַטירלעכער גרויס און פאַרב: איבערן ארון־הקודש — די שני לוחות הברית מיט די אותיות פון די עשרת הדברות, און איבער די לוחות אַ גרויסע גאָלדענע קרוין — דער כתר התורה. אַלץ צוזאַמען האָט געשאַפן אַ פּרעכטיק פאָלקסטימלעך קינסט־ווערק וואָס האָט אפילו ביי אַ נישט רעליגיעזן (אָדער אַ קריסטלעכן) באַזוכער אַרויסגערופן יראת הכבוד. אויך דער בעלעמער אין דערמיט פון דער שול, די מאָדערנע שטענדערס און בענק צום זיצן. די אַלע געמאָלטע חיות, עופות און ארץ־ישראל מאָטיוון אויף די וועגט, ווי די כותל המערבי, די מוטער רחל׳ס קבר, על נהרות בבל, און די מוסטערהאַפטע ריינקייט און אָרדענונג, האָבן געשאַפן דאָס אויסזען פון אַ מאָדערנער שול.

די שול האָט געדינט נישט נאָר ווי אַ בית־תפילה, נאָר אויך ווי אַ

פלאַץ פאַר גרויסע יידישע פאַרזאַמלונגען וועגן פאַרשידענע קהילה׳שע ענינים, און וועגן די פארוואַלטונג פון דער שול איז איבערגעגאַנגען אין ציוניסטישע הענט — אויך פאַר ציוניסטישע מיטינגען לטובת קרן־קימת און קרן־היסוד. פון דעם בעלעמער האָבן זיך אויך געלאָזט הערן שאַרפע פראָטעסט־רעדעס קעגן די בלוטיקע געשעענישן אין ארץ ישראל. נאָך די רעדעס פלעגט דער גאַנצער פיל־קעפיקער פאַרזאַמלטער עולם אַרויס מיט אַ דעמאָנסטראַציע איבער זי גאַסן, מיט אויסרופן קעגן די פאַרברעכערישע הענט וואָס פאַרגיסן יידיש בלוט אין ארץ־ישראל, ביז די פאָליציי פלעגט צוטרייבן די דעמאָנסטראַציעס.

לאנגע יאָרן האָבן די סאָקאָלאָווער יידן געזאמלט געלט און געבויט זייער שול. יעדער שטאָטישער עסקן, אָנהויבנדיק פון הערשל גרינבערג, דעם יידישן סעקרעטאַר פון דעם דייטשישן בירגערמייסטער אין סאָקאָלאָוו איז צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועלכער האָט פיל מיטגעהאָלפן דער קהלה פאַרוואַלטונג ביים שאַפן דעם פרעכטיקן, קונסט־געשניצטן ארון קודש און אַליין געשענקט פאר דער שול דעם גרויסן מעשענעם הענגלייכטער פון סופיט ביזן באַלעמער, און ענדיקנדיק מיט דעם לעצטן ענערגישן גבאי פון דער שול, יבדל לחיים דעם ציוניסטישן עסקן, בנימין רובינשטיין, האָט יעדער זיך באַמיט אויסצוענדיקן און פאַרשענערן די שול. עס האָבן זיך ווירקלעך געמעגט די סאָקאָלאָווער יידן גרויס האַלטן מיט זייער שול וואָס איז געווען אַן אויס־נאָם אין די קליינע פוילישע שטעטלעך, און — פון די געציילטע אין גאַנץ פוילן.

עס האָט זיך געטראָפן אַז די יידישע גאַסן אין סאָקאָלאָוו פלעגן פאַר־קלינגען וועלן מיט געזאַנג און יידישע כלי־זמר מוזיק, וועגן דער עולם אַ צע־שטראַלטער איז רעליגיעזן עקסטאַז, האָט געפירט אונטער דער חופה אַ נייע, מיט אַ קרויז באָפוצטע ספר־תורה אין שול אַריין. פרומע ווייבער האָבן גע־נייט און געהאָפטן מיט גאָלדענע פעדעם דאָס מענטעלע; אַ שטאָטישער גביר האָט געשענקט די עץ־החיים׳ס און עמך האָט געקויפט אַן אות אָדער אַ שטאָך ביים צונויפנייען די יריעות.

און ווער איז דאָס נישט געגאַנגען זען די הקפות שמחת־תורה אין דער גרויסער שול? אפילו די „פרייע" פלעגן זיך שטופן אין דער ענגשאַפט, כדי צו כאַפן אַ בליק אויף די טאַנצנדיקע יידן מיט די ספרי תורה אויף די הענט. אין שפיץ זענען געגאַנגען די שיינע בעל־הבתים פון שטעטל וואָס האָבן באַקומען די מיוחס׳דיקע הקפות. נאָך זיי איז געגאַנגען עמך מיט די עוזר־דלים הקפות, און צום סוף פלעגן נאָכגיין די קינדער מיט די שמחת תורה פענער מיט די אָנגעצינדענע ליכטלעך, איינגעשטעקט אין די רויטע עפל אויף די שטעקעלעך פון די פענער. פון די שמחת תורה׳דיקע הקפות האָבן באַזונדערס שטאַרק געהאַלטן די שטעטלדיקע טרעגערס, בעל־עגלות און סתם ,ווילע־יונגען". דאָס איז געווען פאַר זיי די איינציקע געלעגנהייט צו זיין אזוי נאָענט פון אַ ספר תורה, און פון סאָקאָלאָווער רבין וואָס פלעגט קומען אין שול

אַריין צו די הקפות. פלעגן זיי טאַקע כאַפן די תורה מיט זייערע שטאַרקע, האַרעפאַשנע הענט, אויסקלויבן ספעציעל די גרויסע און שווערע תורה׳ס, אזן טאַנצן מיט זיי, פילן זיך מיט דער תורה היימיש, אַזוי ווי מיט אַ גוטן ברודער, נישט וועלן איר אַרויסלאָזן פון דער האַנט און אַרייַנכאַפן נאָך אַ הקפה.

דער אַלטיטשקער בן־ציון דער גרייז־גרויער שמש פון דער שול, פלעגט דאָן מוזן מאַכן אָרדענונג און הייסן אַוועקגעבן די תורה אַ צווייטן, וואָס האָט מיט אומגעדולד געוואַרט אויף זיין רייע. און פאַר בן־ציון שמש האָט מען דרך־ארץ געהאַט. וועגן אים האָבן דערציילט די חדר־יינגלעך, אַז ער איז דער אייני־ציקער, וועלכער האָט נישט קיין מורא פאַרבי צוגייַן דער שול נאָך חצות. מע׳ האָט דערציילט אַז אַיינמאָל, שפּעט אין אַווינטערדיקער פרייטיק־צו־נאַכטס,

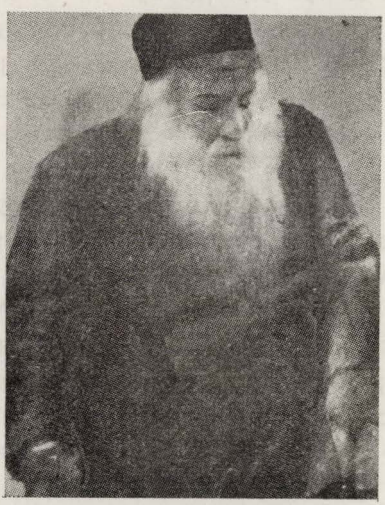

בן־ציון שמש

האָט ער, גייענדיק פאַרבי דער שול, געהערט ווי מען רופט אים אויף צו דער תורה. ער האָט באַלד פאַרשטאַנען אַז דאָס זענען געקומען זוכן אַ תיקון די אומגליקלעכע „גלגול־נשמות", וואָס צוליב זייערע עבירות אויף דער וועלט האָבן זיי נישט קיין רו אוּן קיין מקום אויף יענער וועלט. בן־ציון שמש האָט זיך נישט דערשראָקן, צוגעגאַנגען צו דער טיר פון שול, אַנגעקלאַפּט מיט זיין שווערן שטעקן, און אויסגערופן דריי מאָל אויפן קול: „מתים, אין אייער רו אַרייַן!" נאָכדעם אָפּגעזאָגט עטלעכע פסוקים פון קריאת שמע, סאיז שטיל געוואָרן אין דער שול ... מען האָט אים מער נישט אויפגערופן צו דער תורה און בן־ציון שמש איז נישט געניזוקט געוואָרן.

אין אַלגעמיין האָט דער ערשטער אָנבליק פון שטעטל נישט געמאַכט

קיין שלעכטן אײנדרוק בעיקר דער צענטער. די וועלכע האָבן געקענט דאָס אויסזען פון סאָקאָלאָוו אין דער צייט פון דער צווישער מאַכט, האָבן גוט געזען די ענדערונג און דעם פּראָגרעס וואָס סאָקאָלאָוו האָט אַדורכגעמאַכט אויף אַלע געביטן אין משך פון די עטלעכע צוואַנציק יאָר צווישן בײדע וועלט־מלחמות. נאָך דער גרויסער שריפה אין יאָר 1910, האָבן זיך אויסגעבויט צווישן פּאַראַלעל גלייכע גאַסן מיט שטאָקיקע געמײַערטע הײזער. די מאַרק פּלעצער, ווי אויך די צענטראַלע גאַסן, זענען געוואָרן אויסברוקערט מיט פּשוטע פּעלד־שטיינער („קעצישע־קעפּ") וואָס זענען פּאַרשטענדלעך נישט געווען אַזוי שיין ווי אַספאַלט־רטע גאַסן, אָבער אַ דאַנק דעם האָט מען אין סאָקאָלאָוו אין די לעצטע צייטן נישט געליטן זומער פון שטויב און ווינטער פון — בלאָטע. ביי די זײטן פון די הײזער און געשעפטן זענען געלייגט געוואָרן בריײטע טראָטוארן. די גאַסן זענען יעדן טאָג געוואָרן געקערט, און די ריינקייט פאַר די הײזער און געשעפטן איז, אונטער דער דראָונג פון געלט־שטראָפן, געוואָרן שטרענג אָפּגעהיטן. ביינאַכט איז דאָס שטעטל באַלויכטן געוואָרן מיט עלעק־טרישע גאַסן־לאָמפּן. פאַרשטענדלעך אַז די הינטער־גאַסן, וווּ די אָרימע יידישע באָפעלקערונג האָט געווווינט, זענען נישט געווען אַזוי אָפּגעהיטן. די האַלב אינגעפּאַלענע, הילצערנע הייזלעך, וואָס די שריפה האָט נישט אָנגערירט, און די „הייף", פלעגן נאָך זײַן געגנוג שמוציק. קײַן קאַנאַליזאַציע איז אין סאָקאָלאָוו נישט געווען. וואַסער פלעגן די וואַסער־טרעגערס טראָגן אין די גביר׳ישע הײזער, און די אָרימעלײַט פלעגן אַליין שלעפּן דאָס וואַסער פון די ברונעמס אין שטוב אַריין. די „פּאָמיעס", די שמוציקע וואַסערן, און אַנדערע אומריניקייטן זענען אַרויסגעגאָסן געוואָרן אין די הייף. אַ סך יידישע קינדערלעך אין סאָקאָלאָוו פלעגן אַרומגיין מיט בלייכע פּנימ׳לעך און קרומע פּיסלעך. און דער „טאָז", די יידישע געזונדהײט־אינספּעקציע, האָט נאָך געהאַט פיל אויפצוטון אויפן געביט פון סאַניטאַרע הילף פאַר די יידישע באָפעלקערונג אין סאָקאָלאָוו.

עקאָנאָמיש האָט סאָקאָלאָוו זיך ווײַניק אַנטוויקלט. אַ חוץ די צוקער פאַבריק „עלזשביעטאָוו", אין וועלכע, דרך אגב, קיין יידישער אַרבעטער האָט נישט געהאַט קיין דריסת הרגל, האָט סאָקאָלאָוו נישט פאַרמאָגט קײַן שום אינדוסטריעלע אַנשטאַלטן וואָס זאָלן באַשעפטיקן אַרבעטער און העלפן צו דער עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג פון שטעטל. די יידישע באָפעלקערונג, איז די מער־הייט אין שטעטל, באַשטאַנען פון האַנדווערקער און סוחרים. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז דאָס שטעטל עקאָנאָמיש געווען אינגאַנצן רוינירט. די אַזוי גערופענע באָלשעוויסטישע אינוואַזיע (21—1920) האָט אויך נישט וויניק רוי־נירט די באָפעלקערונג. די יידישע באָפעלקערונג, וועלכע האָט שטענדיק מער אָפּגערירט מיט געלט ווי מיט אומבאַוועגלעכע גיטער, איז צוליב דער דעמאָל־דיקע וואָלוטע־אינפלאַציע שטאַרק פאַראַרימט געוואָרן...

צו דער צייט דאַטירט זיך דער סאָקאָלאָווער הילפס־קאָמיטעט. אַדאַנק דער הילף פון אַמעריקאַנער „דזשוינט" האָט זיך אין סאָקאָלאָוו געעפנט אַ קוך,

וואָס האָט דריי מאָל אין טאָג אויסגעטיילט וואַרעם עסן פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. לאַנגע ריינען פלעגן זיך אויסשטעלן ביי דער קוך ביים אַלטן בית־מדרש, ספּעציעל קינדער, וועלכע האָבן פאַרטרעטן די שעמעווּדיקע על־טערן, פלעגן שטיין מיט די טעפּלעך און שיסעלעך אין די הענט און געדול־דיק וואַרטן ביז זיי האָבן באַקומען דאָס ביסל וואַרעמע עסן און שנעל מיט דעם אַהיים לויפן.

ביסלעכווייז האָט זיך די לאַגע סטאַביליזירט. די נייע פּוילישע זלאָטע איז געווואָרן אַ גוטע מטבע. די סאָקאָלאָווער שוסטערס און פּעלצנמאַכערס האָבן געהאַט אַ סך אַרבעט, ווייל מען האָט דעמאָלט געליפערט שטיוול און פּעלצן קיין רוסלאַנד.

די יידישע ליי־און שפּאָרקאַסע האָט געהאָלפן אַ יידישן בעל־מלאכה מיט אַ קליינע הלואה צו קויפן אַ ביסל סחורה אָדער אַ נייַ־מאַשין צו דער אַרבעט. אָבער די פּרנסה איז ביי דעם רוב פון זיי קיינמאָל נישט געווען בשפע. פלעגן טאָקע יונגע בעל־מלאכה׳שע ייִנגלעך אַנטלויפן אין די גרויסע שטאָט אַריין — דער עיקר קיין וואַרשע פאַרפולקאָמען זיך אין פּאַך, און געווען גליקלעך אַז עס איז זיי געלונגען דאָרט צו בלייבן אַרבעטן.

נישט בעסער האָט אויסגעזען דער יידישער האַנדל אין סאָקאָלאָוו. טראָץ דעם, וואָס דער האַנדל אין שטעטל איז ביז די לעצטע צייט פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה געלעגן כמעט אויסשליסלעך אין יידישע הענט, איז דאָס אינ גרעסטן טייל געווען בלויז קליין־האַנדל, און די פּרנסה בדחקות. אַ חוץ איינצלנע גרעסערע געשעפטן פון מאַנופאַקטור און שפּייז וואָס האָבן זיך אַרויפגעארבעט, האָט דער גרעסטער פּראָצענט פון די יידישע קרעמער קוים געקאָנט עקזיסטירן.

דער יידישער הענדלער האָט געצויגן זיין פרנסה מייסטן פון דעם פּוי־לישן פּויער פון די אַרומיקע דערפער, וועלכער פלעגט קומען אין שטאָט אַריין פאַרקויפן זיינע דאַרפישע פּראָדוקטן און איינקויפן אַלץ וואָס ער האָט גע־דאַרפט פון שטאָט. אין סאָקאָלאָוו האָבן יידישע קרעמערס געוואַרט אַ גאַנצע וואָך מיט אומגעדולד אויפן דאָנערשטיקן מאַרק־טאָג און געבעטן גאָט, עס זאָל דעמאָלט נישט זיין קיין רעגן, און דער הענדל זאָל נישט פאַרשטערט ווערן. דאָס איז געווען דער טאָג פון פּדיון, וועו די פּויערים פון די דערפער פלעגן זיך צונויפפאָרן מיט זייערע פערד און וועגענער און אויסשטעלן זיך אויפן גרויסן מאַרק־פּלאַץ אין צענטער פון שטעטל. אַרום דעם דאָזיקן פּלאַץ האָבן זיך קאָנצענטרירט די יידישע געווילבער און סטראָגאָנעס. געווען זענען די דאָ־זיקע געווילבער דאָס אייגנטום פון פריץ הירשמאַן. די יידן האָבן די געווילבער ביי אים געפּאַכטעט, געצאָלט דירה געלט, געליטן פון דעם פריץ׳ס וווילדע קאַ־פריזן און געווען שטענדיק באַדראָט מיט עקסמיסיע. אין די מאַרק־טעג פלעגן די קרעמער ביי די געווילבער אויפשטעלן קליינע אייניגלייג־טישלעך (שטעלעס׳ מיט שטיקלעך שניט־סחורה, ביליקע לייוונט און קאָלירטע „ציצן־שטאָף אויף

קליידלעך פאַר דאָרפישע פּויערטעס, גאַלאַנטעריע אַרטיקלען, אַ נאָדל־פאָדעם, קנעפּלעך, קעמעלעך און שפּילקעס צו די האָר און אויך אַ שטאבע ׳זייף. די סוחרים פון די „טישלעך" פלעגן זיך אַ גאַנצן טאָג קריגן צווישן זיך, צוליב קאָנ־קורענץ; שלעפּן דעם קונה ביי די פּאָלעס יצו זיין „שטעל" און איינרעדן אים אַז ביי אים איז ביליקער און בעסערע סחורה. שוין מיטוואָך אויף דער נאַ.כט האָבן זיך יידישע קרעמער געגרייט צום מאָרגנדיקן מאַרק־טאָג, געלאָפן באָרגן אַ גמילת חסד אַריינצונעמען אין געוועלב אַ ביסל מער סחורה.

די ערשטע דאָרפישע וועגענער פלעגן אָנקומען אין שטאָט אַריין גלייך מיטן פרימאָרגן. אויף די וועגענער האָט זיך געפונען פון כל־טוב. גרויסע זעק מיט פאַרשידענע תבואות און מילך פּראָדוקטן — ווייסע קעזלעך, גרויסע גאָ־מולקעס פּוטער, זויער־מילך און סמעטענע, ווי אויך עופות און אייער. אויף אַ טייל פירלעך זענען געלעגן געבונדענע קעלבלעך, אָדער אַ בהמה האָט זיך נאָכגעשלעפּט אויפן שטריק, צוגעבונדן צום וואָגן. דער רעש אויפן מאַרק איז געווען גרויס: דאָס מעקן פון די בהמות, דאָס הירזשען פון די פערד, דאָס קרייען פון די הענער און די קולות פון קויפער און פאַרקויפער האָבן אָנגעפילט דאָס שטעטל מיט ליארם און געפּילדער ביז צום פאַרטויבט ווערן. דאָס זענען אָבער געווען קולות וואָס האָבן דעם יידישן קרעמער אָנגעפילט מיט פרייד און צוגעזאָגט פרנסה. מאָרגן איז דאָך פרייטיק, און פון אַ מאַרק־טאָג איז דאָ פיש און פלייש אויף שבת.

די ערשטע אויפקויפער, וועלכע פלעגן זיך באַווייזן אויפן מאַרק צווישן די פּויערישע וועגענער, זענען געווען די יידישע תבואה־הענדלער. ווי נאָר זיי האָבן דערזעען אַ זאַק אויף אַ וואָגן, האָט מען אים אַ טאַפּ געטון און גלייך דערקענט וואָס עס געפינט זיך דאָרט. געדינגען זיך אַ ביסל און אַדורכגעקומען, אַ כאַפּ געטון דאָס זעקל אויף די פּלייצעס און געלאָפן צוזאַמען מיטן פּויער צו די רובינשטיינס אין שפּייכלער אַריין, אָפּוועגן דעם זאַק, באַצאָלט דעם פּויער און גלייך געכאַפּט אַ זלאָטע פאַרדינסט און — ווידער אַרויס אויפן מאַרק.

די יידישע קצבים פלעגן אַרומגיין צווישן די וועגענער און באַקוקן די בהמות. אַן אָרימער קצב פלעגט זיך באַגעניגענען מיט קויפן אַ קעלבל. די רייכע קצבים פלעגן אויפקויפן די גרויסע בהמות. נאָכן אַרומקוקן און באַטאַפּן די בהמה פון אַלע זייטן, האָט זיך אָנגעהויבן דאָס דינגעניש מיטן פּויער וועגן פּרייז, איינער דעם צווייטן געקלאַפּט אין די דלאָניעס און יעדער קלאַפּ האָט באַדייט אַ צוגעלייגטע אָדער אַראָפּגעלאָזטע זלאָטע. און אַז מען איז דורכגע־קומען מיטן פּרייז, פלעגן ביידע צדדים, צומאָל אויך אַ דריטער צד, אַ מעקלער וואָס האָט געהאָלפן פאַרענדיקן דעם מסחר און כאַפּן אַ פאַרדינסטל מעקלער־געלט, אַריינגיין צום „גרינעם" אין שענק אַריין, אויסטרינקען אַ גלעזל ניינציקער און פאַרבייסן מיט אַ הערינג. דער פּויער פלעגט באַקומען זיין געלט און די בהמה פלעגט גלייך אַוועקגעפירט ווערן אין שעכט־הויז אַריין.

אַ ספּעציעלער סאָרט אויפקויפערס זענען געווען די ווייבער, די אַזוי־

גערופענע „פשעקופקעס" וואָס פלעגן זיך אַרויסלאָזן צווישן די פּויערישע ווע־גענער אויפצוקויפן עופות, פּוטער און אייער. אפילו פון וואַרשע פלעגן צו די מאַרק־טעג אַראָפקומען פשעקופקעס אויסצוקאָנקורירן די פּראָדוקטן און נישט דער־לאָזן די היימישע אויפקויפערינס צו פאַרדינען אַ גראָשן. דעמאָלט פלעגט פאָר־קומען אַ ביטערער געראַנגל צווישן די ווייבער. די פּויערטעס פלעגן צוריק באַ־האַלטן די סחורה אין קויש אַריין און באַלד פאָדערן אַ גרעסערן פרייז.

עס איז נאָך קיין האַלבער טאָג נישט פאָריבער און די פּויערישע פירלעך זענען שוין געוואָרן ליידיק, אָפּגעלייזט געלט פאַר די געברענגטע דאָרפישע פּראָדוקטן, פלעגט זיך דער פּויער אַרויסלאָזן איבער די געוועלבער איינקויפן די נויטיקע פאַר אים און פאַר זיין ווירטשאַפט זאכן. יעדער פּויער האָט שוין געהאַט זיין באַקאַנט יידיש געוועלבל, ווו ער פלעגט קויפן. אפילו שפּעטער ווען עס האָבן זיך אין סאָקאָלאָוו געעפנט קריסטלעכע געשעפטן, האָט אויך דער פשוטער פּויער גיכער געקויפט ביים ייד. ביים ייד פלעגט ער די סחורה באַ־קומען ביליקער, ווייל דער יידישער קליינשטעטלדיקער סוחר האָט זיך אויס־געשטעלט אַ מינימום פאַרדינסט, כדי ער זאָל קאָנען בלויז עקזיסטירן. אין יידישן געוועלבל האָט זיך אויך דער פּויער געפילט בעסער, ער האָט זיך געקאָנט דינגען, אַמאָל אויסטוישן די סחורה און בכלל געהאַט מער צוטרוי צו זיין באַקאַנטן ייד ווי צו דעם ניי אויפגעקומענעם „פאַטריאָטישן סוחר". אפילו אין די צייטן פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, די צייטן פון אָפענעם בויקאָט און פיקעטירן די יידישע געשעפטן, פלעגט נישט איין פּויער זיך איינשטעלן פאַרשריגן צו ווערן אַלס פאַרעטער און יידישער „פאַכאָלעק", און אַריינגיין אין אַ יידיש געשעפט קויפן. אָבער דאָס זענען שוין געווען איינצלנע, געציילטע.

דער עקאָנאָמישער בויקאָט, אינספּערירט און געשטיצט דורך די פּוילישע רעגירונגס־קרייזן פון דער אַזויגערופענע „אָוושעם פּאָליטיק", האָט דעם יידישן סוחר גענצלעך רוינירט און צוגענומען פון אים דעם ביסן ברויט פון מויל. נאָך פאַר דער אָפיציעלער היטלער־אָקופּאַציע פון פּוילן אין סעפּטעמבער 1939 איז שוין פּוילן געווען אינגאַנצן באַהערשט פון דער היטלעריסטישער אַנטי־סעמיטישע העצע. ערב דעם מלחמה־אויסברוך האָט פּוילן נישט געזעען קיין שום גרעסערע געפאַר פאַר איר זעלבסטשטענדיקייט ווי... דעם יידישן האַנדל. די סאָקאָלאָווער דאָנערשטיקע מאַרק־טעג, די טעג פון האַנדל און פרנסה, זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין טעג פון אנטי־יידישע העצע און אַנטיסעמיטישע אויס־ברוכן און דער גרויסער מאַרק — אין אַ שוי־פּלאַץ פון פּאָגראָמירטע יידישע געשעפטן, צעבראָכענע און איבערגעדרייטע טישלעך און צעהאַקטע יידישע קעפּ. צוזאַמען מיט דאָרפישע פּויערים, וועלכע זענען געקומען די לעצטע צייט צו די מאַרק־טעג, פלעגן אויך אָנקומען אין שטעטל אַריין די ענדעקישע „באָ־יוווקעס" מיט שטעקנס אין די הענט און גענומען זיך צו דער הייליקער פּאָג־ראָם־מלאכה. איין טייל פון די „באָיוווקאַזשעס" האָבן פאַרנומען די פּיקעטן־

פאָסטנס ביי די יידישע געשעפטן און נישט אַריינגעלאָזט קיין קריסטלעכן קונה. אַ צווייטער טייל פון די „כלאָפּצעס" האָבן פאַרטיילט אַנטי־יידישע אויפרופן צווישן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג — אויפרופן וואָס האָבן געטריפט מיט סם פון ווילדעסטן, זאָלאָגישן יידן־האַס.

סאָקאָלאָוו האָט פאַרמאָגט דרייסטע יינגלעך, וועלכן זענען גרייט געווען זיך קעגנשטעלן און פאַרטיידיקן יידישע לעבנס און יידיש האָב־און־גוטס. עס איז נישט געווען קיין אָרגאַניזירטע גרופּן, אָבער ווי אויפן רוף זענען אַרויס אויף דער גאַס עמך, שער און אייזן געזעלן, יידישע בעלי־עגלות, קצבים און טרעגערס. בראש פון זיי האָט זיך געשטעלט דער באַקאַנטער אין סאָקאָלאָוו „ווילער־יונג" חיימקע פּאָשעלענטשיק. ווער מיט אַ שטיק אייזן, ווער מיט אַ שטעקן אָדער אַ שטיין אין דער האַנט, האָבן זיך אָנגעהויבן דערנענטערן צום מאַרק־פּלאַץ. צו קיין גרויסן פאַרמעסט איז נישט געקומען. עס איז גענוג געווען די ערשטע געשפּאָלטענע קעפּ פון עטלעכע פּולישע כוליגאַנעס און די ענדעקישע „העלדן" האָבן זיך אָנגעהויבן צוריקצוציען.

אין אָנהויב, ווען די כוליגאַנעס האָבן געבושעוועט, האָט מען די פּאָליציי נישט געזעען, און יעצט האָט זי זיך גלייך באַוויזן און זיך געמומען מאַכן „אָרדענונג". זי איז חס־ושלום נישט געקומען צו הילף די צעראַבירטע און צעשלאָגענע יידן און אַרעסטירט די אָנפאַלערס, די פּאָליציי האָט זיך געלאָזט יאָגן נאָך די יידישע פאַרטיידיקער. קיגן דער פּאָליציי איז, פארשטענדלעך, נישט געווען קיין צוועק צו קעמפן, און קיינעם פון די יידישע בחורים האָט זיך נישט פאַרגליסט אַריינצופאַלן אין זייערע הענט. זענען זיי זיך צעלאָפן און אויסבאַהאַלטן ווי אייגער האָט נאָר געקאָנט, נישט אַזוי פאַר די כוליגאַנעס, ווי פאַר די אָרדנונגס־היטער. חיימקע האָט זיך אַ לענגערע צייט געמוזט אויסבאַהאַלטן ווייל די פּאָליציי האָט אים געזוכט.

פאַרשטענלעך, אַז דער מאַרק־טאָג איז שוין געווען אַ פאַרלוירענער, די פויערים זענען שנעל אַוועק פון מאַרק־פּלאַץ און צוריקגעפאָרן אין די דער־פער. אַ טייל יידישע געוועלבער האָבן זיך נאָך שפּעטער צוריק געעפנט, אָבער קיין קונים זענען שוין נישט געקומען. דער יריד, וואָס האָט זיך געשטעלט אַזוי שיין און צוגעזאָגט אַ ביסל פרנסה, האָט זיך פאַרענדיקט מיט אַ פאָגראָם אויף יידן.

דער יידישער סענאַטאָר טראָקנהיים, וועמען מען האָט ספּעציעל פאַרבעטן, ער זאָל בייזיין אין סאָקאָלאָוו אַ דאָנערשטיקן מאַרק־טאָג און זען וואָס די ענדע־קישע „באַיוווקאַזשעס" טוען, איז דורך זיי באַלייִדיקט און באַוואָרפן געוואָרן מיט שטיינער. די אַרטיקע פּולישע מאַכט האָט אַפילו נישט געפונען פאַר נויטיק צו פאַרהאַלטן די כוליגאַנעס, נאָר געראטן דעם סענאַטאָר צו פאַרלאָזן דעם פּלאַץ.

סאָקאָלאָוו האָט זיך אייגנטלעך שטענדיק געקאָנט באַרימען מיט אירע אַנטיסעמיטן. אין שטאָט איז קיינמאָל נישט געווען קיין צוזאַמענאַרבעט צווישן

דער יידישער און קריסטלעכער באַפעלקערונג. אָפיציעל זענען יידישע ראַט־מענער געווען פֿאַרטרעטן אין שטאָט־ראַט. די ערשטע צייט — מער, ווייל די יידן זענען שטענדיק געווען די מערהייט אין שטאָט; שפּעטער — ווייניקער, ווייל די אַרטיקע מאַכט האָט אויף אַ קינסטלעכן אופן געשאַפֿן אַ קריסטלעכע מערהייט אין שטאָט דורכן פֿאַראייניקן די נאָענטע אַרומיקע דערפלעך מיט זייער ריין קריסטלעכע באַפעלקערונג צו דער שטאָט. צו די פֿאַדערונגען פון די יידישע ראַטמענער האָט מען זיך קיינמאָל נישט באַצויגן ערנסט. אָפטמאָל פלעגן די יידישע פֿאַרשטייער זיך שטאָט־ראַט זיין אַן אָביעקט פון פֿאַרוויילונג און חוזק מצד זייערע פּוילישע בייזיצערס.

אפילו אין די רויקסטע צייטן האָט אַ יד נישט געקאָנט זיך זיכער אויף אַ שפּאַציר אויסער די ריין יידישע גאַסן. גאָנץ אָפט, ווען אַ יידיש שפּאַצירנדיק פֿאַרל האָט זיך געוואָלט אַ ביסל מער אָפּזינדערן פון זייטיקע עדות אוז אַוועקגעשפּאַצירט אין אָוונט אַ ביסל ווייטער הינטערן שטאָט, אויפן קופּיענטינער אָדער וועגגראָוער שאָסיי, פלעגן זיי פון די פּוילישע כוליגאַנעס באַלייִדיקט און צעשלאָגן ווערן און דער ראָמאַנטישער שפּאַציר האָט זיך געענדיקט מיט פֿאַרדרוס און ווייטיק.

געווען איז סאָקאָלאָוו באַשאָנקען מיט צווייַ סאָרטן כוליגאַנעס: די אַזוי־גערופענע „גלינקאַזשעס" — דאָס זענען געווען אַ באַקאַנטע חברה אונטער־וועלטניקעס, פערד־גנבים, פרעטענסיע־נעמער און סתם שלעגער. צעשפּאַלטן אַ ייד דעם קאָפּ איז גלאַט געווען אַ ספּאָרט. דאָס איז אָבער געווען אַ קליינע גרופּע, מיט וועלכע מ׳האָט זיך געקאָנט אַן עצה געבן, אפילו מיט אַ טרינק בראָנפן האָט מען זיי געקאָנט איבערקויפן. ערגער זענען געווען די „באַווסט־זיניקע" כוליגאַנעס, די אידעישע אַנטיסעמיטן — די מיטגלידער פון דער פּוילישער אויסגעשפּראָכענער אַנטיסעמיטישער פּאַרטיי „נאַראָדאָווא דעמאָקראַטיא" („ענדעקעס" — אין דער צייט פון דער היטלער אָקופּאַציע זענען זיי געווען די געטרייסטע צוהעלפער פון די דייטשן און די גרויזאַמסטע מערדערס פון די יידן).

* * *

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען די מערב־קולטור האָט זיך מיט צאַרישער אָקופּאַציע כמעט נישט געווווסט פון קיין אָפּיציעלע שול אָדער אַלגעמיינע בילדונג. אויף דעם געביט האָט אויף דער יידישער גאַס געהערשט דער חדר און די ישיבה. אין חדר פלעגט פון צייט צו צייט אַריינקומען אַ לערער אויסצולערנען די חדר־יינגלעך אַ ביסל רוסיש, דער עיקר דעם דריי־גאַרנדיקן טיטל פון רוסישן צאַר.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען די מעריב־קולטער האָט זיך מיט שטורם אַריינגעריסן אין די אָפּגעשטאָנענע, פּוילישע שטעטלעך, האָט זיך אויך

אין סאָקאָלאָוו דערפילט אַן ענדערונג צום בעסערן אויף אַלע געביטן פון קולטורעלן און געזעלשאַפטלעכן לעבן. די מעגלעכקייט פון אַרגאַניזירן פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען און לעגאַלע פּאַרטייען, האָט דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן געגעבן אַ גרויסן שטויס פאָרויס. אויב אין די לעצטע יאָרן פאָרן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט אויף דער יידישער גאַס אויפן פאַרטייאיש געזעלשאַפטלעכן געביט געהערשט כמעט אויסשליסלעך דער „בונד" מיט זיין הערישן קאַמף קעגן דער צאַרישער מאַכט, איז נאָך דער באַלפור־דעקלאַראַציע אין 1917 געקומען די אויפבליונג פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע. אַזוי וויי אין אַלע שטעט אין פוילן, האָט זיך אויך אין סאָקאָלאָוו אָנגעהויבן אַרגאַניזירן די ציוניסטישע פאַרטייען אין אַלע אירע שאַטירונגען — פון דער רעליגיעזער „מזרחי" און די „בני עקיבא", „אַלגעמיינע ציוניסטן" ביז די ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע פאַרטייען „פועלי־ציון", רעכטע און לינקע מיט זייערע יוגנט־אַרגאַניזאַציעס „צעירי־ציון", חלוצישע גרופירונגען, ספּאָרט אַרגאַניזאַציעס „הפועל" און דעם „השומר הצעיר"; אין אָנהויב, די ערשטע אויף דער יידישער גאַס סקויטן־אַרגאַניזאַציע, אוּן שפּעטער — די ערנסטע ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע און חלוצישע יוגנט־באַוועגונג. די דאָזיקע אַלע פאַרטייען האָבן אויסער זייער פאַרטייאישע אַרבעט, אויך אָנגעפירט אַ פאַרצווייגטע קולטורעלע און דערציערישע אַרבעט, דראַמאַטישע קרייזן אוּן ביבליאָטעקן.

אויך אויפן געביט פון שול־וועזן זענען די פאַרטייען געווען טעטיק. דעם ערשטן פרווו אויף דעם געביט האָט געמאַכט די „פועלי־ציון" פאַרטיי נאָך פאַר דער שפּאַלטונג אויף רעכטע אוּן לינקע. די פאַרטיי האָט געגרינדעט די ערשטע קלאַסן פון אַ פאָלקס־שול מיט יידיש אַלס אונטעריכטס־שפּראַך. נישט האָבנדיק די נויטיקע געלט־מיטלען אויסצוהאַלטן די שול, האָט דער דראַמאַטישער קריזיס ביי דער דאָזיקער פאַרטיי צו דעם צוועק געגעבן ספּעציעלע פאַרשטעלונגען. פאַרשטענדלעך, צוליב די מאַטעריעלע שוועריקייטן, אוּן דער ערשטער צוליבן שפּאלטן זיך פון דער פאַרטיי, איז די שול אונטערגעגאַנגען. מיט דער שפּאַלטונג פון דער „פועלי־ציון" פאַרטיי, האָט זיך אויך צעטיילט די גרויסע צו יענער צייט „שלום־עליכם" ביבליאָטעק, ביי דער לינקער „פועלי־ציון" האָט זיך געגרינדעט די „באַראַאָוו ביבליאָטעק", אוּן ביי די רעכטע — די „ברענער ביבליאָטעק".

עס איז אויך געווען אַ פרווו פון שאַפן אין סאָקאָלאָוו אַ פרעבל־שול — אַ גן־ילדים מיט העברעיש אַלס אונטעריכטס־שפּראַך. אָבער טראָץ דער עקשנות פון עטלעכע ציוניסטישע עסקנים, וועלכע האָבן אַליין מאַטעריעל כמעט אויסגעהאַלטן דעם גן, האָט ער לאַנג נישט אָנגעהאַלטן און געמוזט זיך ליקווידירן. צום בעסטן האָט זיך אויסגעהאַלטן דער „חדר מזרחי", וואָס האָט, אויסער די טראַדיציאָנעלע חדר לימודים, אויך איינגעפירט וועלטלעכע לימודים אוּן ספּעציעל העברעיש. די „אגודת־ישראל" האָט געהאַט איר „בית יעקב" שול. דער „תלמוד־תורה" חדר האָט, וועלנדיק מיטגיין אַ ביסל מיט דער צייט, אויך אייַנ־

געפירט אַ ביסל וועלטלעכע לימודים, אָבער דאָס איז נאָר געווען, כדי פאַר דער מאַכט צו ווייזן אַז די חדר־יינגלעך לערנען זיך פּוילישׁ און זיי דאַרפן נישט גיין אין דער אַלגעמיינער שול לויטן געזעץ פון צוואַנג־בילדונג.

אָבער אויך אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ווען אין סאָקאָלאָוו איז שוין גע־ווען די „פּאָוושעכנע שקאָלע" — די פּוילישע שול פאַר יידישע קינדער, האָט נאָך גאַנץ לאַנג אויף דער יידישער גאַס געהערשט דער טראַדיציאָנעלער חדר. אין דער שקאָלע זענען אין אָנהויב געגאַנגען בלויז מיידלעך, און די בחורים — נאָר אין חדר און אין דער ישיבה. מער פאָרגעשריטענע עלטערן האָבן צו זייערע זון געהאַלטן פּריוואַטע לערערס און זיי געלערנט וועלטלעכע בילדונג אין שטוב, אָבער דעם גאַנצן איבעריקן טאָג — אין דעם טיפּיש קליינשטעטל־דיקן חדר.

געווען זענען אויך חדרים, די אַזויגערופענע „תלמוד תורה". קיין גרוי־סער אונטערשיד צווישן „תלמוד תורה" און פּריוואַטן חדר איז נישט געווען. דער זעלבער מלמד און די זעלבע תורה. די פּוילישע מאַכט האָט אפילו גע־צוווּנגען מען זאָל דאָרט לערנען אַ ביסל פּוילישׁ, אָבער די דאָזיקע לערע האָט אויסגעזען ווי די רוסישע לעקציעס אין די חדרים פאַר די צאַרישע צייטן. דער איינציקער אונטערשיד צווישן „תלמוד־תורה" און פּריוואַטן חדר איז באַשטאַנען אין דעם וואָס דאָס לערנען איז נישט געווען אין די פּריוואַטע וווינונג פון רבין, די חדר יינגלעך פלעגן זיך כאָטש נישט געפינען צוזאַמען מיטן רבינס בני־בית־ נישט אויסהערן די קילות פון די רביצן און דאָס וויינען פון די קינדער. דער רבי איז אָבער ס׳רוב געווען דער זעלבער בייזער ייד, אַ כעסן, וועלכער פלעגט די גאַנצע פאַרביטערטקייט פון זיין אייגן פאַרפינצטערט לעבן ביי יעדער געלעגנהייט אויסגיסן אויף די קעפּ פון די חדר־יינגלעך און די תלמידים פלעגן אים, פאַרשטענדלעך, אָפּצאָלן מיט דעם זעלבן אויף זייער שטייגער.

געווען איז אויך אין סאָקאָלאָוו אַ רבי, וועלכער האָט זיינע תלמידים קיינמאָל נישט געשלאָגן. מיט זיינע וווּנדערבאַרע מעשהלעך פלעגט ער אויס־טייטשן דעם חומש, מיט זיין זויבער האַלטן זיך און טאַקטישן באַגיין, האָט ער געוווּנען די הערצער פון זיינע תלמידים. געווען איז דאָס בן־ציון, דער שמש פון דער גרויסער שול. ער איז נישט געווען קיין אָפיציעלער מלמד — ער האָט נאָר געהאַלטן עטלעכע יינגלעך, וואָס האָבן די ערשטע אָנגעהויבן שפּעטער צו לערנען אין די פאָלקס־שול און, כדי נישט איבערצורייסן מיט איינמאָל מיטן חדר.

די צייט איז רייף געוואָרן פאַר אַן אַלגעמיינער פאָלקס־שול פאַר יידישע קינדער אין סאָקאָלאָוו. די פּוילישע מאַכט האָט אַרויסגעגעבן אַ געזעץ וועגן צוואַנג־שול. די ערשטע עטלעכע נידעריקע קלאַסן זענען געעפנט געוואָרן איז צוויי צימערן אין משה פּיעקאַרסקעס הילצערנעם הייזל. שפּעטער ווען די צאָל שילערס האָט זיך פאַרגרעסערט, איז די שול איבערגעגאַנגען אויף דער אָל־שעווסקער גאַס. אין אָן איין שטאָקיק הויז, וואָס איז אָפּגעדינגען געוואָרן ביי אַ

יידישן בעל־הבית. (אפיציעל: „שקאָלא פאָושעכנא" נומער 2 אין סאָקאָלאָוו — פּוילישע פאָלקס־שול פאר יידישע קינדער).

די שקאָלע נומער 1 איז געווען פאַר קריסטלעכע קינדער. אין לערן פּראָגראַם איז נישט געווען, קיין אונטערשיד צווישן ביידע שולן, נאָר מיט דעם וואָס אין דער שול נומער 2 האָט מען געלערנט זונטיק אַנשטאָט שבת. אויך די פּאַטריאָטיש־פּוילישע שטימונג איז אין די יידישע שול נישט געווען ווייניקער ווי אין די פּוילישע. צוליב די לערערס, וועלכע זענען געווען ביז גאָר אַסימילירט, נישט וועלנדיק, וויסן פון קיין שום יידישע פּראָבלעמען. דער „קיצראָוויק" פון דער שול, טרומפּער, די לערער גרינבערג, גאמפל, וואַקסבערג, די לערערינס שטיינערוווונא, מאלעוואנציק זענען אַלע געווען אויסגעשפּראָכענע אַסימילאַטאָרן. טרומפּער, גרינבערג און וואַקסבערג זענען אויך געווען לינק געשטימטע אָן אויסגעשפּראָכענע קעגנער פון ציוניזם. זיי האָבן געהאַט אַ שטאַרקן איינפלוס באַזונדערס אויף די העכערע קלאַסן פון דער שול.

יידישע פאָלקס־שול מיטן לייטער טרומפּער און לערער גרינבערג

צו טייל פון די שילער זענען צוליב דעם אויפן גאַנצן לעבן פאַרבליבן אויסגעשפּראָכענע אַנטי־ציוניסטן. לאַנגע יאָרן איז אין די שול אפילו נישט געווען קיין לערער פון יידישע רעליגיע און געשיכטע, און אַז ס׳איז יאָ געקומען אַזאַ לערער, משה מיגדאל, האָט ער אין די שול נישט געהאַט וואָס צו זאָגן. די דאָזיקע אַסימילאַטאָריש־אַנטי־ציוניסטישע אַטמאָספּערע אין שול האָט נישט זייער געפּאַסט צום שטעטל און דער דערציונג פון די קינדער לויטן גייסט פון זייערע היימען, אָבער דאָך איז די שול אַלס אַזעלכע געווען פאַרן יונגן דור פון אַז

ערשט־רַאַנגיקער באַדייטונג. דאָס איז געווען די ערשטע אַלגעמיינע נאַרמאַלע בילדונג וואָס די יידישע יוגנט האָט אָנגעהויבן צו באַקומען אין סאָקאָלאָוו. די לערערס, און ספּעציעל דער דירעקטאָר, טרומפּעלדור, זענען געווען זייער איבערגעגעבן די שול און זיי האָבן אַריינגעלייגט פיל כוחות זי אָוועקצושטעלן אויף אַ הויכן ניווא. דער רוב לערערס פון שקאָלע זענען נישט געווען קיין סאָקאָלאָווער, אויסער צוויי לערערינס: גרינבערגשאַנקאַ, וועלכע האָט זיך זייער באַליבט געמאַכט צווישן אירע שילערס ווי אַ גוטע און איבערגעגעבענע דערציערין. זי איז צום גרויסן צער פון אַלע געשטאָרבן אין דליעדיקע יאָרן, די לוויה אין וועלכע די גאַנצע שול האָט אָנטייל־גענומען איז געווען דער גרויסדרוק פון די קינדערישע ליבע צו זייער דערציערין. די צווייטע, די העלמאַנווונג האָט שפּעטער חתונה געהאַט מיטן דירעקטאָר פון דער שול, טרומפּעלדור און אַזוי אַרום אויך אים געמאַכט פאָר אַ סאָקאָלאָווער. און זיי ביידע זענען געווען די פאַקטישע פירער, און דער לעבעדיקער גייסט פון דער שול.

פאָלקס־שול מיטן לייטער טרומפּעלדור און די לערערין שטיינער

בכלל האָבן די קינדער זיך אין דער שול געפילט זייער גוט, טראָץ דער שטרענגן קיעראָווניק, וועלכער פלעגט נישט איינמאָל ציען די שילערס פאָר די אוירן. דאָך האָבן די קינדער גוט אָפּגעשאַצט וואָס עס הייסט אַזוינס אַן אַייגענע שול בלויז פאָר יידישע קינדער. נאָך מער האָט מען דאָס געקאָנט אָפּ־שאַצן ווען די שול איז עטלעכע יאָר פאָר דער מלחמה ליקווידירט געווארן, און די יידישע קינדער פלעגן מוזן לערנען צוזאַמען מיט די קריסטלעכע קינ־דער. נישט איינמאָל פלעגן זיי אַהיים גיין פון שול פאַרווויינטע פון באַליידי־

קונג און אפילו צעשלאגענע דורך זייערע קריסטלעכע חברים. דער אנטיסעמיטיזם צווישן די קריסטלעכע קינדער איז נישט געווען קלענער ווי ביי זייערע עלטערן.

עס דערמאנט זיך די פוילישע פאַטריאטישע פייערונג פון דריטן מאי. אדער די ספעציעלע פייערונג וואס מען האט געמאכט אין סאקאלאוו ביים אנטהילן דעם דענקמאל פון גלח בזשוסקי (א פוילישער פאטריאט, געהאנגען געוואָרן דורך דער צארישער מאכט נאכן אויפשטאנד פון 1863. די שול פלעגט פון קיין שום יידישע פייערונגען נישט האלטן, אבער אין די אלע פוילישע פייערונגען פלעגט זי אנטייל נעמען אויפן גרויסן מאסשטאב. צום אנטהילן דעם דאזיקן דענקמאל האט מען ארויסגעפירט אלע שול־קינדער אויפן גרויסן מארק. די שטאטישע בעלי־הבתים האבן זיך אפילו אויף אונדז נישט אומגעקוקט, און די שול קיין ספעציעל פלאץ געגעבן. ווען מען האט די קריסטלעכע קינדער געפירט קודם אין קאשטשאל ארײַן צום פייערלעכן גאטעסדינסט, האבן די לערער פון דער יידישער שול געפונען פאר נויטיק אויך צו פירן א הין אויר די יידישע קינדער און אויסגעשטעלט זיי אויפן פלאץ פאר דער קירכע. דא זענען מיר געווארן געזידלט מיטן באקאנטן פיזמון: „זשידזשי דא פאלעסטינע“ און ממש באשפיגן פון די קריסטלעכע קינדער.

נאך דער גאנצער צערעמאניע ווען דער פייערלעשער ארקעסטער האט שוין אויפגעהערט שפילן, און אלע קריסטלעכע קינדער און אנדערע אינסטיטוציעס האבן זיך שוין אנגעהויבן פונאנדערגיין, זענען מיר ערשט צוגעגאנגען צום דענקמאל און אוועקגעלייגט א ריזיקן בלומען־קראנץ אין נאמען פון אונדזער שול. נאך היינט פילט זיך דער טעם פון די באליידיקונג, אויף וועלכע אונדזערע אסימילירטע לערערס האבן מיט גארנישט רעאגירט.

טראץ דעם זאלן זיי דערמאנט ווערן צום גוטן, וויל זיי זענען געווען די ערשטע וואס האבן אונדז געגעבן דעם טעם פון וועלטלעכער בילדונג און די מעגלעכקייט ווייטער צו לערנען.

ערשטע קלאס פון דער יידישער פאָלקס־שול בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה.

יידישע („פאָוושעכנע") פאָלקס־שול.

אויספלוג פון יידישע קינדער פון דער רעגירונגס-פאלקס-שול, (שאבעסווקע)

שרה בר־שלום
(גבעתיים)

די גאַס פון מיינע קינדער יאָרן

וועז עס האָבן זיך דערנענטערט די יום־טובים אוז ס׳האָט זיך אַנגעריקט דער יעשיעז האָט זיך אַנגעצינדן אַ האָפנונג אין די הערצער ביי דעם ביסל בעלי־מלאכות אין שטעטל, בפרט ביי די שוסטערס. אַ גאַנצן זומער אַרום געגאַנגען קרוע־בלוא, אָפגעקומען מיט קיי־שפיי אָבער, „יעשיעז" צייט וועט מעז שוין קאָנען אויפהויבן דעם קאָפ — אַזוי האָט זיך דער עולם געטראַכט.

צווישן די שוסטערס אויף קאָזע־גאַס, זענען אויך געווען מער פאַר־מעגלעכע, אַזעלכע וואָס האָבן אין זייער צייט געפירט „פאָדר־אַדן", געשטאַנען אין באַציונגען מיט וואַלין און געשיקט אַהין שטיוול פאַר דער באָפעלקערונג. אָבער זייער צאָל איז געווען אַ קליינע. דאַקעגן איז דער רוב געווען אַרימע לייט, אביונים — אויסגעשטעלט בלויז אויף „פאָפראָווקעס": אונטערנייען אַ פאָר כאָלעווע׳עס, לייגן אַ פאָר זוילן, אָדער גאָר בלויז — אַ לאַטע. דערביבער איז מיטן אָנקומען די רעגנס פריילעך געווארן אויפן הארץ. מ׳וועט קאָנען עפעס וואָס אויף זיך ארויפציען, אַרייננוואַרפן אַ פאָר זלאָטעס אין געוועלב, ווי לאַנג קאָן מען שולדיק זיין?

* * *

הערשל מאָצנעס, אָדער ווי מ׳פלעגט אים רופן: „מאָצני גראָך", ער פלעגט אויף זיך זאָגן אַז ער איז שטאַרקער ווי אַרבעס, אַז ער האָלט דאָס אויס אי־געווען א נידריק, איינגעפאַלן יידל. פאַריתומט געווארן אין זיין פריער קינדהייט, און אויפגעכאָווען געווארן ביי אַ שטיף־מאַמע. צו 10 יאָר איז ער שוין געזעסן אויפן שוסטער בענקל; פאַרדינגען זיך אויף אַ „זמן": אַמאָל מיט, און אַמאָל — אָן עסן, ווי ס׳האָט זיך געלאָזט. און אַזוי איז ער אויסגעוואַקסן, געקומען צו אַ „תכלית", חתונה געהאַט און אויפגעשטעלט אַ משפחה. אָבער ווי צו זיבן, אַזוי צו זיבציק, אין נויט און פיין האָט זיך זיין וויב געמאַטערט, שווער זיך געראַנגלט, קראַנק געווארן און געשטאָרבן, און הערשעלע מאצנעס איז געבליבן מיט דריי פיצלעך קינדער אַליין.

וועז שכנים אַרום האָבן זיך געבראָכן דעם קאָפ ווי אַזוי אים צו העלפן, וואָס מאַכן מיט די קינדער?, איז ער אַליין געווען רויק, פול מיט האָפנונג. „זאָל נאָר אָנקומען דער „יעשיעז" — פלעגט ער זאָגן — „וועט שוין אַלץ גוט זיין. אַ מענטש דאַרף האָבן בטחון". עס זענען טאַקע געווען גויים, וואָס וואָלטן נישט אַוועקגעגעבן פאַר הירשקען קיין 10 זעק מיט בארשט,

כאָטש ער איז נישט געווען קיין אַזאַ וואַשנער שוסטער, האָבן זיי ליב געהאָט מיט אים צו האַנדלען. דאָנערשטיק ווען אין שטעטל איז פּאָרגעקומען דער וואָכן־מאַרק, איז ביי אים פול געווען די שטוב. הערשעלע מאצנעס דירה איז באַשטאַנען פון אַ קליין הילצערן, איינגעפּאַלן צימער מיט אַ קליין אויסגעשניטן פענצטער, נעבן וועלכן עס האָט זיך געפּינען זייַן ווערשטאַט. נאָך דעם איז געשטאַנען אַ הילצערנע סאָפקע, אַ ליימענער קוימען, אין דער זייט מיט אַ קיטשע הינטן, וואָס דאָרף מען נאָך — פלעגט ער פרעגן: איז דאָס נישט געבוג? קריסטן זעענדיק זייַן לאָגע, פלעגן אים ברענגען: ווער אַ פערטעלע קאָרטאָפל, ווער אַ ביסל יענגעלקעס, אַמאָל אַ הייפטל קרויט, און צו פסח אפילו אַ בינטל שטרוי. אַזוי איז אַוועק אַ יאָר נאָך אַ יאָר. די קינדער זענען גרעסער געוואָרן און אָנגעהויבן צו טראָכטן וועגן אַ „שטעלע". האָט אַ בעל־הבית׳טע אין שטעטל געוואָלט אַן אָרנטלעך „דינסט מיידל", האָט ז׳ געוויסט אַז זי דאָרף זיך וועגן צו הערשל מאצנעס.

און אַזוי ריקן זיך יאָרן... אַ ווינטער נאָך אַ ווינטער, אַ זומער נאָך אַ זומער, די טעכטער ביי הערשל מאצנעס וואַקסן אויף, ווערן עלטער... ווייבער רוען נישט. שכנטעס ברעכן זיך די קעפּ: ווי טוט מען אַ שידוך מיט לייַדיקע הענט? הדס פשעדזשיצקי, וואָס קוים דער „דוך" איז אין איר, איז געווען דער דאָקטאָר אויף דער קאָזע־גאַס. סיי ווינטער, סיי זומער, בייטאָג און ביינאַכט, האָט וועמען וואָס „דאָליגעט" איז מען געלאָפן צו הדס׳ן אויסגיסן דאָס ביטערע האָרץ. איז געגאַנגען אַ פרוי צו קינד, האָט הדס געמוזט זיין דאָביי. האָט מען וועמען געדאַרפט שטעלן באַנקעס, אויסלאַפּעסירן אין האַלדז, מאַכן אַ קאָמפּרעס, אויסשמירן די פּלייצעס — אַלץ האָט געטון הדס, און וואָס נישט? פאַר הדס׳ן אפּי נישט געווען קיין שווערע זאַך. אַלץ האָט זי געקאָנט. און שטענדיק איז זי געווען גרייט צו העלפן, געשלעפּט איר קליינעם, שוואַכן גוף, פון קראַנקען צום קראַנקן. קיינמאָל מיד נישט געווען, קיינמאָל נישט געזשאַלעווט.

האָט טאָקע הדס נישט געקאָנט רוען. געלאָפן פון איינעם צום אַנדערן, מישב געווען זיך מיט דעם, מיט יענעם, געפרווט אַ רעד טון מיט חיה׳לע די שדכנטע, אָדער זי האָט זיך געמאַכט נאָך טויבער, ווי זי איז געווען. (וואָס קאָן זי האָבן פון אַזאַ שידוך?) האָט זי דעריבער באַשלאָסן צוצוכאַפן זיך קיין וועגראָווע, אין דאָרט „אָנטאַפן" דעם דופק. נישט קיין גרינג שטיקל אַרבעט איז דאָס געווען. אָבער עס איז דאָ אַ גאָט אין הימל. און דורך אַ גאַנץ ריינעם צופאַל האָט זיך, געמאַכט אַ „פּאָדאָבנער" שידוך.

געטראַכט און געטון. מ׳האָט אָפּגעשמועסט אַ „ווידזעניע", און אין אַ מזלדיקן דינסטיק־טאָג האָבן מיר, אַלע מיידלעך פון אָרום, באַקוימען אַ „באַפּעל" יענעם אָוונט אָפּצוטראָגן זיך, און נישט וואָגן אפילו אַרויסצושטרעקן דעם קאָפּ, דעם חתן זאָל זיך אַמאָל נישט פאַרגליסטן צו כאַפּן אַ קוק. די „ווידזעניע" איז אַדורך מיט דערפאָלג. די כלה איז געפעלן געוואָרן מ׳האָט געשריבן

תנאים, און אָפּגעשמועסט צו די דריי חדשים אַרום — אַ חתונה. אָבער ווי גיט מען זיך אַן עצה אין אַזאַ קורצע צייט?

האָדעס איז נישט געווען די איינציקע אויפן פראָנט. פאַרנאַכט האָבן זיך צוזאַמענגענומען אַלע שכנים, און אויסגעאַרבעט אַ געניעין פּלאַן פון דער חתונה. קיילע אברהם יצחק׳ס, אַן אָנגעזעענע בעל־הביתטע, האָט קאָנטע ביי אסתר־גיטל פּיעקאַרסקע. זי וועט שוין זאָרגן פאַר די „וויפּראָווע".

רחל יענקל פיינערס, אַ נידריקע, פעסטע יידענע, איז אויך אַן איינגייערן אַהין, האָלט דעם סוד ביים אָפּטייקער, פון קאָך־רעצעפּטן ביי אים. זי ווייסט שוין גוט ווי צו פּראָווען איינגעמאַכץ. זי וועט שוין וועגן דעם זאָרגן. פייגע די מאַלערקע, וואָס האָט גאָלדענע הענט, וועט אויסהייצן ביי זיך דעם אויוון און באַקן די בולקעס, לעקעכער און ווי די סעודה־חלה צי מאַכן, דאַרף מען זי נישט לערנען.

חיה הערש־בערס, אַ הויכע יידענע מיט צוויי גוטע אויגן, זי וועט קויפן „אוביטשע", אויסקלעבן די וועגט און אויסקאַלעכן דאָס סופּיטל. בלומע די בעקערין וועט איינאָרדענען די טישן. אַז זי גרייט צו אַ טיש, קאָן דער סאַמאָראָדנער קיסר זיך זעצן עסן. בעטן — ווייסט מען שוין, וועט ס׳וויל געבן. אויך אַ טיש מיט בענקלעך וועלן שוין זיין. אַן איבערבעט און אַ קישן זענען שוין פאַראַן. ליילעכער און טישטעכער, וועט שוין חיה־שרהלע באַזאָרגן. חיה טובה וועט אויפנייען די ציכן, אפילו מאַכן מאָנאָגראמס. כלים אין קיך אַריין האָט שוין די שוואלבעליכע צוגעזאָגט (מ׳מוז נישט אַלץ דערציילן דעם מאַן) און ס׳וועט דאָך אויך נאָך פאַלן דרשה־געשאַנק.

ביי אברהם יצחק זשיזשניק איז די גרעסטע דירה אויף דער קאָזע־גאַס. מ׳נעמט אַרויס די בעטן און די שאַפע און דאָס צימער איז ריזיק. אין ווינקל אויעקגעשטעלט אַ געבעטן שטול, 2 הויכע וואַזן־טישלעך ביי די זייטן, אי־בערדעם — 2 לאַנדשאַפטן אויף דער וואַנט און אַ גרינע פּלושענע קאָלדרע אינדערמיט; דער שטול פאַר דער כלה איז גרייט; אַ הונדערטער לאָמפּ אַריינ־געדרייט: ווי ליכטיק ווי שיין, ווי פריילעך — אַ מחיה! טישן און בענק זענען שוין צוגעגרייט אין צווייטן צימער. 2 באַלאָנען סאָדע־וואַסער שטייען שוין אין קיך, און איטשעלע געטש שטייט שוין פון אינדערפרי אויף דער וואַך און היט די יינגלעך זאָלן זיך נישט צוכאַפּן דערצו.

די כלה, אַ בלייכע (נאָך נישט געהאַט היינט אין מויל), איז אין צווייטן צימער און מאַכט די לעצטע הכנות. מלכה ביכאָווסקי וועט זי שוין אָנטון מיטן גאָנצן „טשאַק". און איטקע די שייטל־מאַכערקע, וועט איר אפּלייגן די האָר. דער ריח פון די געפּילטע פיש, פילט זיך אויף דער גאַנצער גאַס. אויך די יויך איז שוין פאַרטיק, אפילו אויך די מאַנדעלעך. אַלץ איז צוגעגרייט כיד המלך. דער עולם הויבט זיך אַן גרייטן מיט אימפעט. זעקס פאַרנאַכט, וועט קומען משה חיים מיט דער קאָפּעלע אָפּשפּילן אַ שטיק. מ׳דאַרף נישט פאַר־געסן אָנשניידן ליכט אויף דער פאָדלאָגע ס׳זאָל זיין גרינג צו טאַנצן.

אַלץ איז גרייט — פיקס און פאַרטיק. די געסט פון וועגראָווע זענען

שוין געקומען. אויך פונדאַנען הויבט מען זיך שוין אָן צו באַווייזן. די קינדער־לעך, אויסגעצוואָגענע, אָנגעטון אין עסיק און אין האָניק, קאָנען זיך שוין קוים דערוואַרטן. מחותנים, נאָענטע און ווייטע, אַ גאַנצן טאָג נישט געאַרבעט, אינדערפרי אַוועק אין מקוה, זיך אויסגעפוצט: ווער אין אַן אַטלאַסענע קאַפאָטע, ווער איין אַ שבת׳דיק כאַלאַטל, אַלע זיצן שוין מיטן חתן ביי הירש־בערן. אַנטקעגן — די מחותנ׳סטעס. די שייטלעך שפיגלען אַראָפּ פון די קעפּ; די

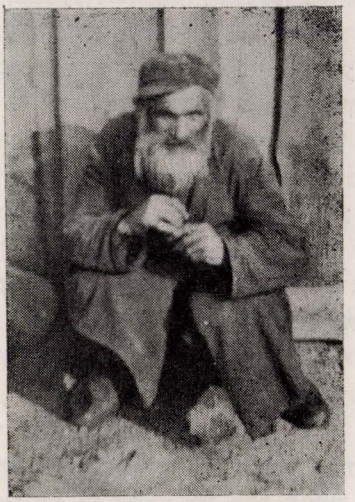

איטשעלע „געטש"

קליידלעך — ס׳שמעקט אַ קוק צו טון. ס׳וועלט פאַרנאַכט. די דערוואַרטענע שעה איז געקומען. משה חיים מיט דער קאַפעליע קומען אָן און עס הערט זיך: אוי, אוי, חתן־כלה מזל־טוב! די מיידלעך פירן אַריין די כלה און באַזעצן זי אויף דעם שטול. די גראַטשקע איז גרויס, און די שמחה האָט קיין גרענעץ. משה חיים גייט אַריין אין דער ראָל: אַ זמר נאָך אַ זמר, די שטוב אָנגעפילט מיט געסט, קיין שפילקע נישט אַריינצוואַרפן.

עס טאַנצן שוין די מיידלעך צו צווי צו דריי. פאָלקע, וואַלס, באַזונדער. משה־חיים קוקט זיך איבער: אברהם יצחק הייסט אים שפילן, אַריינגעוואַרפן פאַר אַ טאַנץ, פאַר נאָך איינעם. די שמחה איז אין־לשער, נאָך אַ וויילע, און די חופה, און הינטער דער חופה הערט זיך די כלה כליפּען: דאָס ווינט זי אויס איר פאַריתומטע יאָרן און אויפגעקומענע פרייד. עס הערט זיך אַ קלאַפּ פון צעבראָכענעם טעלער: מזל־טוב! מזל־טוב! זאָל זיין מיט מזל!

משה־חיים צעגייט פון נחת, פאַלט אַריין אין התלהבות און שפילט אַנ־אויפהער. דער עולם האָט זיך געזעצט צום עסן. שוין איינמאָל אַ סעודה! ווי

האָבן זיי געקאָנט מאַכן אַזאַ חתונה? — רעדן צווישן זיך די געסט. ס׳פאַסט דאָך פאַר גראַף פאָטאָצקי!

משה־חיים שפילט אַ מצוה טענצל, דער גאַנצער עולם שטייט אויף איין אָרט, האַנט ביי האַנט אין אַ ראָד „קינד און קייט" צוזאמען, אפילו די לאָמע פייגע איז נישט מותר. הערשעלע מאצנעס, אַ בגילופענער, טאַנצט אליין אין מיטן צימער. דער בדחן האַלט דעם עולם. ס׳שיט זיך תורה־און גלייכווערטלעך, און דער עולם וואַקסט פון נחת.

מ׳הויבט אָן אויסרופן דרשה־געשאַנק: פון חתנס צד פון כלה׳ס צד. ס׳פאַלן בעכערס, גאָפל־מעסער און אנדערע כלים. די כליזמרים ווערן מיד, און די מיידלעך זעצן זיך אָפרוען. די קינדערלעך הויבן אָן שלעפעריק ווערן. מאַמעס איילן זיך, זיי אַוועקצולייגן שלאָפן. וועגראָווער געסט פאָרן שוין אַהיים; מ׳דאַרף אינדערפרי אויפשטיין צו דער אַרבעט.

אין צימער ווערט שיטערער, שטילער; נאָך אַ ביסל, און ס׳זענען געבליבן בלויז די אייגענע פאַרמאַטערטע ווייבער. הערשל מאַנצעס זיצט אין דער זייט אַ מידער, ער הויבט אויף די אויגן און זאָגט: גאָט צו דאַנקען דערפאַר — דער עיקר בטחון!

פרץ גראנאטשטיין
(קאלומבא)

„של נעליך מעל רגליך כי המקום אשר
אתה עומד עליו אדמת קדש הוא".
(שמות)

די „קאַזע"־גאס

אַ גרויסער טייל פון דער שטעטלדיקער אָרימייט האָט געווינט אויפן „קאַזע־געסל". כמעט אין יעדער הילצערנער שטוב האָבן זיך געפונען אַ פּינף משפחות מיט אַ פּאָר טוץ נפשות. ס'האָבן די „בעלי־הבתים" פון אַלטע אייגנע־ הויקערטע כאַטעס אָפּגעצוימט מיט ברעטלעך קליניקע שמאָלע אַלקערלעך, ווי שטייגן פּאָר עופות אוּן אין זיי אַרײַנגעשטופט וואָס מער לאָקאַטאָרן.

די „פּני", די גלאַווענע, סאַמאָ־אָדנע באַלעבאַטים פון געסל זענען געווען: שמואל יאַנקל, אַ שוסטער וואָס האָט כל ימיו נישט געקאָנט מאַכן קיין פּאָר שיך; אַ ייד מיט רויטע בלוטיקע קראַנקע אויגן, דער למדן צווישן די לאָ־ טזטניקעס, וועלכער האָט אויך געדאַווענט פּאַרן עמוד, געווען בעל־קורא ביים שוסטער־מנין אוּן געקאָנט אויך אָפּשפּרעכן אַן עין־הרע, אויב ס'איז, חלילה, עמיצן פון די בעלי־מלאכות נישט גוט געווארן.

קלמן בער, אַ שנייידער פון פויערישע סוווּיסקע הויזן; אַ גראָבער, אַן אָנגעבלאָזענער, מיט אַ פּאַרשטיקט קול, אַז ער האָט געוועדט האָט זיך געדאַכט, בולבעס שיטן זיך פון אַ זאַק.

חלל מיט די וואַמפּן, ווי דאָס געסל האָט אים געוופן, אַ ייד וואָס האָט קיינמאָל נישט געגעסן אַ גוט שטיקל פלייש, נאָר אָפּגעקויפט אין די יאַטקעס אַלע ביליקע וואַמפּן אוּן דערפאַר באַקומען דעם צונאָמען.

אָט ביי די „קאַרפּן־קעפּ" פון מלך אביונס אַרמיי האָט געהויזט דאָס אָרימקייט פון שטעטל. יעדע שטוב מיט אַן אויוון, אויף וועלכן ס'איז געשטאַנען אַן אייזערנער דרייפוס. די ווייבער האָבן אויף אים געקאָכט. האָלץ האָט באַ־ דאַרפט געבן די באַלעבאָסטע. ס'פלעגן אָפּט פּאָרקומען קריגערייען, סקאַנדאַלן. אסתר מלכה, שמואל יאַנקל ווייב, אַ יידענע מיט אַ פּאַרדאַרט זויער פּנים, האָט גוט אַכטונג געגעבן מיט אירע קליינע שפּיציקע אייגעלעך, אַז די שכנים זאָלן נישט פּאַרנוצן קיין איבעריק שטיקל האָלץ. ס'איז געווען ליהודים וועו ס'פלעגט ווער וועלן קאָכן אַ ביסל בעבלעך לכבוד שבת.

— זאָג נאָר! איך האָב דיר נישט פֿאַרדינגען דעם אַלקער, אַז דו זאָלסט קאָכן בעבלעך! דו פֿאַרבראַנסט דאָך דאָס גאַנצע ביסל האָלץ וואָס איך האָב. אויב דוווילסט קאָכן בעבלעך, דאַרפֿסטו געבן אַ הוספה פֿאַרן אַלקער! — האָט אסתר מלכה געשריגן מיט אַ סקריפּענדיק קול.

— אסתר מלכהשי, איך וועל שוין מער נישט קאָכן. יואָס זאָל איך טון? איך האָב נישט וואָס צו קאָכן הינטער דער יויך אויף שבת. איך האָב נישט קיין גראָשן אין שטוב. מיין מאַן איז נאָך נישט געקומען פון דאָרף. ס׳ליגט בייַ מיר אַ ביסל בעבלעך פון יענער וואָך, וואָס אַ קריסט האָט געגעבן פֿאַרן פֿאַריכטן אַ פֿאָר שטיוול. — האָט זיך די יידענע געבעטן ווי בייַ אַ גזלן.

אַ גאַנצע וואָך האָבן די מענטשן פון געסל געאַרבעט שווער, ביטער ווי די יידן אין מצרים, אַלץ צוליב דעם איינעם טאָג שבת. יעדן באַגינען, איידער די זון איז אויפגעגאַנגען, איז יעדער אַוועק צו זיין אַרבעט. בעלי־עגלות האָבן געשפּאַנט וועגענער; קצבים, דאָרפֿגייער, זענען געגאַנגען אין דערפער; שוסטערס, שניידערס האָבן זיך געזעצט צו די וואַרשטאַטלעך. פֿאַרהאַרעוועטע, פֿאַרפֿראָצעוועטע זענען זיי געגאַנגען אַ גאַנצע וואָך ווי די פֿעיִד אין שפּאַן. איין טאָג אַבער האָט געגלאַנצט, געשיינט פֿאַר זייערע אויגן אזן האָט זיי געגעבן תענוג, פרייד אויף זייער מיזערנעם פֿיינפולן וועג. אויף אַלע שׂליאַכן אין די וועלדער און דערפער, צווישן בייזע הינט, האָט געלויכטן מיט טויזנט זונען די אָנקומענדיקע מלכה שבת. האָט טאַקע יעדער דאָרפֿגייער אַ גאַנצע וואָך נישט דערעסן; אין זינען געהאַט אַהיים צו ברענגען אַ ביסל מעל, קאַשע, אַן עוף; אָפּטמאָל אַ פישל, כדי צו פֿאַרשאַפֿן זיין וויב און קינדער אַ ביסל רחבה אין טאָג פון שבת.

אויך די וויבער האָבן זיך געגרייט. אַ גאַנצע וואָך האָט מען געגעסן דאָס ביסל געקעכץ אָנגעשמאָלצן. אַז ס׳איז געווען ברויט, קאַרטאָפֿל צו דער זעט, איז געווען גוט. זיי האָבן מער נישט פֿאַרלאַנגט. נאָר דער שבת האָט נישט געטאָרט ווערן פֿאַרשעמט. צעיאָכמעט, פֿאַרפֿאַרעט זענען די וויבער אַרומגעלאָפֿן אין די שפּיז־קראָמען און יאָטקעס. די קצבים האָבן זיי גוט געקענט פֿאַר וואָזשנע קונים. נישט איין יידענע האָבן זיי געזידלט, ווען זי פלעגט קומען פרייטיק אין גראָטשקע קויפן אַ שטיקל פלייש. דער קצב, ראובן פּענציק, אַ יד אַ כעסן, אַ שטרענגער, בייַ וועמען ס׳קויפן אַלע שטאָט־באַלעבאָסטעס, אַז ער פלעגט דערזען פרייטיק אַ יידענע פון דער „קאָזע־גאַס", פלעגט ער מיט אַ בייזן צאָרנדיקן בליק אַ זאָג טון:

— וויבעלע, וואָס ווילסטו?

— איר וויסט נישט? אַ שטיקל פלייש.

ראובן האָט שנעל אַ כאַפּ געטון אַ זייטל קעלבערנס, געמומען אַפּ־האַקן ריפּלעך.

— ר׳ ראובנשי, זייט זשע מוחל, האָט נישט פֿאַראיבל, גיט מיר אַ

שטיקעלע שעפסן־פלייש; ס׳הענגט אויף דער וואנט פעט שעפסן פלייש, לייגט צו א שטיקל וועל איך האבן ארויסצולייגן אין די קארטאפלעס פון טשאלענט.

— דאס איז נישט פאר דיר! — ענטפערט ראובן פענציק מיט רגזה.

— וואס, מיין געלט איז קיין געלט נישט? נאר נגידישע ווייבער מעגן עסן שעפסן־פלייש, די ארימעלייט טאר ניט? — ענטפערט די יידענע ניט שרעק.

— קוק איר נאר אן! צוליב אירע האב איך געקויפט ביים ריפקער פריץ א פעטן בארען! אנדערש ביסטו נישט געוווינט? כ׳האב שוין מיינע שטענדיקע קונים, די וואס קויפן פלייש א גאנצע וואך. פאר זיי איז דאס שעפסן־פלייש. איך וואלט גוט געשטאנען, וועז איך זאל דארפן אויסקוקן די טשאמפעריכעס פון דער „קאזע־גאס" זאלן קומען איין מיל אין א פרייטיק אין יאטקע.

נאכן אויסהערן ראובן פענציקס מענה־לשון, פלעגט דאס ווייבל א היים גיין א פארשעמטע.

די שבת־טריט האבן זיך געזומען פילן אין געסל. פון יעדער שטוב טראגט זיך דער ריח פון די שבת־מאכלים. אויף די פריזבעס זענען זיך אויס קינדער מיט שיסעלעך צימעס. קליינוואג מיט אויסגעשמירטע ליפן, ריזשען מיט גרויס אפעטיט וויס ברויט מיט געקאכטע שווארצע יאגאדעס. מאניעס, אין גרויס איילענישן, צואגן אויס קינדערישע קעפלעך. אפגעפוצטע מיט שווארצן שווואקס, גלאנצן באשטיוולטע הארעפאשטע פיס.

הערשל אנדער, א ייד מיט א צעדרייטער קארטאפל־נאז, מיט א צע־שפילעט אין צעכראסטעט סווויסקע העמד, פון וועלכן עס זעט זיך ארויס א שווארץ באוואקסענע ברוסט, ווי אן אויסגעקראכענע שעפסן־פעל, נאפט ארופ מיט מאזאלישע העגט דעם גרויסן טאפ בריקעוו פון קוימען, שטעלט אים אוועק אין הויף אויף דער פריזבע. ער רייבט מיט א גרויזן העלצערנעם קאכלעפל און מיט זיינע צעדרייטע פארפוילטע יאסלעס שרייט ער צו די שכנים:

— איר הערט? איר הערט? דער בריקעוו איז טעם גן־עדן, בעסער ווי פלייש. כ׳האב אים געקויפט ביי א יאבלאנער גאספאדארזש. צווייי קערץ האב איך געקויפט. ער האט א שטיק חסרון, ער דארף זיך לאנג קאכן.

שמעון אקס, דער קצב, א ייד א שווערער ווי א בער מיט א רויטן בלוטיקן קארק, וואס איז געשטאנען און אויסגעשמירט זיינע יוכטענע בריי־טע שטיוול מיט טראן, ענטפערט מיט א באסאווז קול:

— ר׳ הערשל, טראגט ארייז דעם טאפ בריקעוו צו משה ישראלס. ער האט געברענגט א מאטאר פון ווארשע, מ׳וועט אים דארטן צערייבן.

— דער מאטאר שטייט היינט. ס׳איז קאליע געווארן א שרייפל — ענטפערט פריילעך הערשל אנדער.

וועז ס׳האבן זיך געזומען לעשן די לעצטע גאלדענע שטרייפן אויף די איינגעפאלענע שינדל־דעכער און די זון האט זיך אין פייערדיקער שקיעה

אַראָפגעגליטשט צו די אומענדלעכע הימל־ראנדן, איז מלכה שבת געקומען פון איר ווייטן וועג, אויסגעשפרייט איבערן געסל איר יום־טוב־שלייער. ווי פייערלעך פון אָנקומענדיקע שיפן האָבן זיך געגומען צינדן ליכטלעך הינטער ווייס־קלאָרע פאָרהענגלעך פון די יידישע פענצטער. ווי צעבראָכענע אָדלער־פליגל האָבן זיך פאַרמאַטערטע, מידע מאַמעשע הענט געהויבן אַנטקעגן די שבת ליכטלעך — „ברוך הוא ברוך שמו".

דער ערשטער, מיטן סידור אין האַנט, קימט אַרויס פאָרנט, נעבן הילל־צערנעם טויער, מעלע קוק — אַ ייד ווי אַ דעמב, מיט אַ גלאַנצעדיקן גרויען קאָפּ, אָנגעטון אין אַליפאַגענעם לאַנגן כאַלאַט. די אַמבורסקע צונגען פון דער אונטערנייעכטס גלאַנצן אַראָפּ פון זיינע לאַנגע שוואַרצע פּיאות. ער פלעגט זיך אָפּט צוכאַפּן צום עמוד ביים שוסטער־מנין. מעלע שטייט מיט גדלות, פאָרנט נעבן שמואל יאַנקלס טויער, ווו ס׳געפינט זיך דער מנין. ער וואַרט אויף די מתפללים. ווען שער און אייזן פילט אַן דאָס אַלקערל, שטעלט ער זיך אַוועק מעשה בעל־תפילה, גיט אַ ברום מיט אַ גרילצנדיקן קול ווי אַ צעבראָכענער פלייט:

— „לכו נרננה ליי לצור ישענו".

דאָס געסל האָט געדעמערט מיט הייליקער שטילקייט. עכאָ פון גוויישע געשרייען טראָגן זיך פון דערווייטנס. אַנטקעגן מנין זיצט דער קריסטלעכער שכן קראָוואַצקי מיט אַ ווילד צעשויבערטן קאָפּ האָר, נעבן אים זיין אַלטער קודלעוואַטער הונט. ער קלאַפּט אויס זיין טעמפּע קאָסע צום מאָרגנדיקן שניט. די קלאַנגען פון דער קאָסע באַגלייטן די קולות, וואָס טראָגן זיך פון מנין — גלין, גלין, גלין און „לכו דודי לקראת כלה פני שבת נקבלה" גיסן זיך צו־זאַמען לכבוד שבת קודש.

נאָכן אָפּזאָגן שלום־עליכם, און מאָכן קידוש, זעצן זיך ווי פּטה צום סדר די אוראיניקלעך פון יוחנן הסנדלר טועם צו זיין די שבתדיקע מאכלים. זיי זינגען זמירות. אייגענע ניגונים פאַסן זיי צו צו כל מקדש. זיי בי־ענגען זיי נישט פון די חסידים־שטיבלעך. די קאַצקער, גערער, אַלעקסאַנדער מאַרשן זענען פאַר זיי פרעמד. אָן דביקות, אָן תנועות, מיט פראָסטן, געזונטן נאַטיר־לעכן נוסח. מיט דעם זעלבן ניגון, וואָס מ׳ציט אַ גאַנצע וואָך די שוואַרץ סמאָלעדיקע דראָטוועס און מ׳קאָווערט די פאָדעשוועס, פאַרפלעכט מען די שבת־זמירות. אויך די אַלע אַרבעטער־מאָטיוון, וועלכע די געזעלן זינגען ביי די וואַרשטאַטן, אַנטפלעקן זיך נאָך אַ מאָל אין אַ געלייטערטן דערהויבענעם המשך, ביי ווייסע פאַרשפּרייטע טישן, אַרום וועלכע ס׳זיצן די פרינצן פון נויט פון „קאָזע־געסל".

אויך שמואל יאַנקל איילט זיך נישט מיט זיין פרייטיק צו נאָכטסדיקער סעודה. נאָך יעדן מאָכל קוקט ער אַריין אין דער סדרה פון דער וואָך, דער־ציילט זיין ווייב אסתר מלכה די אוראַלטע יידישע מעשיות פון אונדזערע אבות און ברומט אויך צו ביי די זמירות דעם מאַרש פון דער שטאָטישער פאָזשאַרניער

קאמאנדע. נאכן אפעסן די פענציקלעך מיט לונגען־לעבער־יויך, זעצט זיך זיך ווייב צו צו אים מיט אירע שטענדיקע טענות און פרעגטענסיעס.

— שמואל יאנקל, וואס וועט זיין דער סוף? שוין העכער דריי יאר וואס דער עולם האט נישט באצאלט קיין דירה געלט פארן מנין. מיר וואלטן דאך דעם אלקער וווּ עס שטייט דער ארון מיטן ספר, געקאנט פארדינגען. פאר דעם געלט וואלטן מיר געקויפט האלץ און קארטאפל אויפן ווינטער. וואס קומט אונדז ארויס וואס מ׳דאוונט ביי אונדז? ס׳זענען דא אין שטאט גבירים מיט גרויסע קאמעניצעס, זאלן זיי געבן אן ארט וווּ מ׳זאל דאוונען. מיר זענען דאך אריבע מענטשן, מיר פארגינען זיך נישט דעם לעפל געקעכט.

שמואל יאנקל גלאצט אויס זיינע צוויי רויטע אויגן, ויט א קלאפ מיט דער האנט איבערן אפענעם חומש, וואס ליגט אויפן טיש און צעשרייט זיך:

— שטענדיק ביסטו דא מיט דיינע נארישע רייד! א מענטש זאל דאס האבן אזעלכע גרויסע אויגן. דו מיינסט מ׳וועט דיר מיטגעבן אין דער ערד ארײַן די אלטע פארפוילטע שטוב? מיר זענען דאך שוין אלטע מענטשן. מיר האבן זיך דאס גאנצע לעבן געמוטשעט, געארבעט שווער, ביטער, קיינמאל נישט געגעסן צו דער זעט, זאלן מיר כאטש עפעס געניסן אויף יענער וועלט. דו מיינסט, אז דער רבונו של עולם ווייסט נישט, אז מיר האבן אפגעגעבן אן ארט אן געלט, וווּ אלע בעלי־מלאכות זאלן האבן צו דאוונען מיטן מנין? ער זעט אלץ און ווייסט. ס׳וועט דארט יעדער זאך פארשריבן. דא אויף דער וועלט איז שוין פארפאלן מיר זענען שוין נאענט צום קבר.

אסתר מלכה גיט א דריי איר אויסגעדארט קעפל, עפנט די שמאלע אויסגעטריקנטע, פארשנופעוועטע ליפעלעך מיט גדלות און ענטפערט:

— דאס וואס מיר האבן געשריבן א ספר איז גארנישט ווערט? ווייז מיר ווער פון אלע גבירים האט דאס אן אייגענע ספר־תורה? העכער צען יאר האבן מיר געזאמלט א קערבל צו א קערבל ביז מ׳האט געענדיקט דעם ספר, פאר דעם אליין קומט אונדז יענע וועלט!

שמואל יאנקלען טוט שטארק הנאה זיין ווייבס רייד. מיט א צעשטראלט פנים וועגד ער זיך צו איר:

— זאג מיר, דו געדענקסט יענע נאכט פון סיום?

— וואס הייסט איך זאל נישט געדענקען?

— דו הערסט אסתר מלכה, ביי מיר זעט עס אויס פונקט ווי עס וואלט איצט פארגעקומען. א שיינער זומער־אונט איז עס געווען. טויזנטער יידן מיט די ווייבער און קינדער זענען דאן געווען ביי אונדז אויפן גאס. דו געדענקסט דעם גרויסן לאמטערן מיט די קאלירטע אותיות „שישו ושמחו שמחת תורה", וואס אברהמעלע מיכל שטעפערס האט אויסגעשניצט. די פארשטעלטע אויף די שטאלצן וואס זענען געגאנגען נאשפיץ פאר דעם ספר? אלע יידן זענען מיר געגאנגען טאנצנדיק ארומגענומען ביי די הענט ווי אנטקעגן משיחן. ווינט משה חיים קלעזמער מיט זיין פידעלע; ער האט דאס פאר־ארבעט א ביסל!

אַלע מאָל אַן אַנדערן מאַרש, ווי דאָס פידעלע וואָלט גערעדט. ווען ער האָט געשפּילט אַ פריילעכס און שבתאל פּויקער מיט זיין זון האָבן צוגעקלאַפּט מיט די טאַצן, האָט זיך מיר געדאַכט ווי די יידן גייען אַרויס פון מצרים און מרים הנביאה גייט אַרויס בתופים ובמחולות — מיט פּויקן און טענץ. ווען דער שמד־קאָפּ האָט ווי אַ כישוף־מאַכער גיך אַ כאַפּ געטון זיין פידעלע אונטער זיין אָפּגעגאָלטער גאָמבע, אַ צי געטון מיטן סמיק אַ טרויעריקס, אַ וויינענדיקס — האָט ביי מיר אויסגעזען ווי מ׳פאַרטרייבט די יידן אין גלות; אונדזער מוטער רחל גייט אונדז נאָך, וויינט אויף אירע קינדער, וואָס ווערן פאַרטריבן פון זייער לאַנד.

שמואל יאַנקל איז געבליבן אַ וויילע שטיל; איז צוגעגאַנגען צו דער באַנק ווו ס׳איז געשטאַנען אַ הילצערנער רינענדיקער עמער וואַסער; באַנעצט די האַרטע שווערע הענט; אָפּגעבענטשט, אויסגעטון זיין אַלטע, מיט טראָלצעס ריפּסענע קאַפּאָטע, וועלכע ער האָט געטראָגן פון זיין חתונה אָן משבת לשבת. אַזוי, מיט די ווייסע אַרבל פון זיין העמד אַרויסגעגאַנגען אויפן הויף און זיך אַוועקגעזעצט אויף אַ גרויסן שטיין, אַלע שכנים זענען שוין געזעסן אויף די פריזבעס. קלמן בער, דער שניידער, זיצט באָרוועס מיט אַ פּאָר ברייטע צייגענע תחתונים, גוט פאַרבונדן מיט אַ קרייקע אויף זיין גראָבן אָנגעבלאָזענעם בויך. ער סאַפּעט נאָכן עסן ווי אַן אויסגעפּראָפּטע גאַנדז און דערציילט מיט אַ פאַרדעמפטן דיבור:

— איך בין היינט געווען אין דאָרף ניעוויעדאָם. איך האָב דאָרטן גע־דונגען ביים טויבן טושינסקי דעם סאָד. די ביימער האָבן אַלע אָנגענומען דאָס יאָר; זיי זענען אַלע באַלייגט מיט עפּל און באַרנעס. גאָט זאָל העלפן ס׳זאָל נישט זיין קיין שטורעם וועל איך פאַר דעם געלט וואָס איך וועל פאַרדינען פאַריכטן דעם דאָך פון דער שטוב. ס׳איז שוין נישט מעגלעך אַזוי ווייטער צו וווינען. דער פּאָלעפּ מיט דער פּאָדלאָגע זענען דאָך שוין פאַרפוילט פון דעם רעגן, וואָס קאַפּעט אַריין.

דער שטאָט־לץ, דער לאַטוטניק הערשעלע מאָצנע, וועלכער איז א גאַנצע צייט געזעסן אויף אַ שטיין, געקייט געזאָטענע אַרבעס, האָט איבערגעשלאָגן די רייד:

– איר הערט, יידן, וואָס היינטיקע וואָך האָט זיך פאַרלאָפן? איך גיי נעבן אַלטן בית־המדרש, שטייט אַ ייד מיט אַ וואָגן שמאַטעס, אַלט אייזן, שרייט: „איך קויף בראָך, אַלטוואַרג". איר ווילט, ר׳ ייד, אַ ביסל בראָך? — מאַך איך צו אים — קומט מיט מיר אין שטוב, וועל איך אייך פאַרקויפן מיין בראָך. דער ייד האָט זיך נישט פאַרשטאַנען אויף קיין וויץ, ער איז פאַרפאָרן פאָרט מיט זיין וואָגן. „קומט אריין אין שטוב, פעטער!" שרייט ער צו מיר: „ווו האָט איר די סחורה?" ווייז איך אים אָן אויף מיין אַלטער, וואָס איז פונקט געשטאַנען ביי אַ באַליע גרעט. „אָט, האָט איר מיין בראָך!" דער ייד האָט אַ קלאפּ געטון מיט דער טיר און איז מיט כעס אַוועק.

— קבצניוק! — האָט זיין יידענע מיט אַ פּנים ווי אַ געפֿרוירענער עפּל געגעבן אַ געשריי — אַ מענטש זאָל דאָס גאַנצע לעבן זאָגן וויצן און אָפּטון שטיקלעך. האָט גאָר נישט אין זינען; ס׳רוקן זיך אָן די ימים־נוראים; אין שטוב איז נישטאָ קיין גראָשן; מ׳דאַרף אָנגרייטן האָלץ אויף ווינטער; מ׳דאַרף קויפן אַ פּאָר קערץ קאַרטאָפל, ס׳וועט דערנאָך זיין אַ יקרות און אים אַרט דאָס נישט. לאָכט שטענדיק פון יעדן איינעם. האָט איר שוין אַ מאָל געזאָגן אַזאַ פּריילעכן קבצן?

— שווייג שוין בהמה! האָט זיך צערעדט אַ ביסל! מיר וועלן ברוך השם האָבן גענוג קאַרטאָפל, אייגענע וועלן מיר האָבן. ביינאַכט וועלן מיר אָנקאָפּן. איך וועל קאָפּן דיך, דו וועסט קאָפּען מיך, און דאָס קליינוואַרג וואָס שלאָפּט צוזאַמען אין איין בעט וועט ווינציק קאָפּען? זאָרג נישט, ס׳וועלן נישט פעלן קיין קאַרטאָפלעס...

די שכנים האָבן זיך געקאָטשעט פון געלעכטער. פון צווייטן הויף איז אַרויסגעקראָכן אלתר מאיר נתנס, אַ דראָבנע יידל מיט אַ גרויי ציגן בערדל. די וואָנצן האָבן אים נישט געלאָזט שלאָפן, האָט ער געזומען זיין שטריי־זאָק, אים אַוועקגעלייגט אויפן גאַס און זיך געלייגט מיטן פנים צום הימל.

אין דרויסן האָט געשמעקט מיט אָפּגעשניטענעם הייי. אַ מחיהדיקער זיסער ריח פון פרישער קאָניטשינע האָט זיך געטראָגן פון די נאָענטע גויישע שייערן.. פון דעם טונקל־בלויען הימל האָבן שטערנס אַראָפּגעקוקט איבער דער לענג פון געסל. פון מאָל צו מאָל איז אַראָפּגעפאַלן אַ שטערן און איבער־געלאָזט לאַנגע זילבערנע שטרייפן. אלתר מאיר נתנס ווייב, אַ הויכע, אַ שמאָלע ווי אַ לאָפּעטע, מיט אַ שטיל פישטשענדיק קול האָט זיך געבעטן ביי איר מאַן:

— אלתר, גיי אַריין אין שטוב. ס׳פאַלן דאָך שטערנס פון הימל ווי־אָס האָסטו זיך אַוועקגעלייגט אויפן מיטן גאַסן שלאָפן?

— איך פיל זיך נישט גוט. איך וויל כאָפּן אַ דרימל אין דרויסן. גיי ברענג מיר פון חנה דעם רבס ברונעם אַ טרונק פרישע וואַסער. איך פיל זיך נישט מיט אַלעמען נאָכן עסן.

— איך האָב דאָך דיר געבעטן, דו זאָלסט זיך נישט אָנעסן צופיל מיט די בעבלעך, זיי זענען שוין פאַרליגענע. דו האָסט נישט געפאָלגט, דערפאַר פילסטו זיך נישט גוט.

— איך האָב געהאַט עפּעס אַנדערש? די שיינע פיש מיטן פלייש האָבן דאָך די גבירים אויסגעקויפט. אויך איבעראַכטאָג שבת, למען השם, זאָלסטו זיך צו יאָגן און קויפן פריער אַ פעטן עוף...

— מאַך נישט חוזק! גיי אַריין אין שטוב און לייג זיך אין בעט — האָט געטענהט זיין ווייב.

דאָס אַלטוואַרג וואָלט נאָך געזעסן און געלעגן אין דרויסן, ווען נישט די אָנקומענדיקע שפּאַצירנדיקע פּאָרלעך.

אין די שפּעטע פרייטיק צונאַכטסדיקע שעהן איז דאָס געסל געוואָרן

די ראָמאַנטישע אַלייע, דער גאָרטן פון ליבע. אַלע באַלעבאַטישע יונגעלייטלעך, ווייבער, וואָס זייערע מענער זענען אין אַמעריקע, — אַלע וועלכע האָבן זיך מיט זייערע לינקע ליבעס נישט געקאָנט ווייזן פאַר דער ליכטיקער שיין אין צענטער־שטאָט, זענען געקומען מיט זייער „טריפה סחורה". צווישן די מע־לאָנכאָלישע איינגעדרימלטע שטיבלעך. דאָרט ליגן עד היום סודות באָהאַלטן פול מיט די שענסטע דעראינערונגען פון אמתער און אפילו אָפּגענאַרטער ליבע. נישט ביי איין פרוי אָדער מאַן אין די לענדער פון תפוצות ישראל, טויכט אַמאָל אויף אין זייער זכרון דאָס געסל וווּ זיי האָבן זיך געקושט, געליבט מיט אייגענע און פרעמדע... מענער און פרויען, אין די בעסטע פריידיקסטע יאָרן פון זייער יוגנט. נישט ביי איינעם איז אפשר פאַרבליבן אַן אייביקע נישט פאַרהיילטע וווּנד אין זיין צעווייטיקט הארץ.

מיט קלאַפּנדיקע הערצער האָבן זיך די פאָרלעך געטוליעט איף די בענקלעך, וועלכע זענען געשטאַנען נעבן די שטיבלעך. דאָס געסל איז געשלאָפן אין נאַכטיקער שטילקייט. פון שמואל יאַנקלס הויף האָט זיך נאָך געטראָגן אַ דינער, ווייכער, זיסער ניגון. יחזקאל קראמארזש, דער בעל־תפילה פון אַלעק־סאַנדער שטיבל, האָט פאַרענדיקט זיינע זמירות און מיט מתיקות געוואָרקעט ווי אַ פאַרבענקטע טויב — „יבנה המקדש עיר ציון תמלא ושם נשיר חדש וברננה נעלה".

ביים שטילן אָפּקלאַנג פון זיינע לעצטע האַרציקע טענער האָבן זיך געלאָשן די צאַנקענדיקע פייערלעך פון די פענצטער אין געסל פון דער אָרעמשאַפט.

גחום זילבערמאן
(פאַריז)

אונדזער שטעטל

פון מיינע קינדער יאָרן קאָן איך זיך דערמאָנען מיט וואָס מיר סאָקאָ־לאָווער האָבן זיך געגרויסט: דער יידישער אָנטיילנעמער אין קאָשטשושסקעס אויפשטאַנד — צאלקע אברהמעלעס, יענטע דער גאלזקעס מאַן, וועלכער איז געווען אַ פייערלעשער. דער צווייטער יידישער פייערלעשער איז געווען אהרן זעליג, אַ קאנטאָניסט.

אין מיין קינדיש געמיט בין איך געווען פון דעם פאַרחידושט און זיי מקנא געווען דערמיט, וואָס זיי איז דאָס געווען דערלויבט און קיין אַנדערן ייד אין סאָקאָלאָוו — נישט.

אַ חוץ דעם האָט מען אין סאָקאָלאָוו אויך נישט אויפגעהערט צו דער־ציילן וועגן די געשעענישן בעת דעם פינפטן יאָר (1905), די מאַניפעסטאַציע, וואָס האָט זיך געצויגן פון בזשעזשאסקע ביז אין שטאָט אַריין, פון די פוילישע און יידישע אַרבעטער און בעלי־מלאכות פון די סאָציאַליסטישע באוועגונגען.

צווישן אונדזערע רעוואָלוציאָנערן אין יענער תקופה זענען באזונדערס באַקאַנט געווען: מאיר שרהלעס, קלמן יחיאל, שעפסל פערגער און אברהם גרינבערג — „לעסערס". (אין שטעטל האָט מען געשמועסט אַז ער האָט גע־וואָלט צונעמען די צוקערפאַבריק אין פּזשעזשיסק, וואָס האָט געהערט צום דייטש לעסער). מען האָט אויך דערציילט וועגן שרה־מיכאל די נייטאָרין, וועל־כע האָט אויך אָנטייל גענומען אין די דעמאָלטדיקע רעוואָלוציאָנערע מאַני־פעסטאַציעס.

צווישן די אַנדערע מעשיות פון שטעטל, געדענק איך וועגן אַ סענסאַ־ציאָנעלע ליבע, בעת משה־שמחה יואלס האָט אָפּגעגאָסן מיט וויטריאָל (זאַלץ־זויער) דאָס פנים פון שווייצערס טאָכטער.

מיר דערמאָנט זיך וועגן דעם סאָציאַלן אויסזען פון שטעטל: פון דער ראָגאָווער און קאָזע־גאָס; פון חיים־אהרקעס ביז חיים רב׳ס; נחום וואָלף, ביז דעם „אייזערנעם קאָפּ", וווּ עס האָט זיך געענדיקט די סטריגע, ביז דעם אַלטן בית־עולם; דער גביר חיים שמואל ראָזענבוים, דער מילנער, און די דערבייאיקע אָרימקייט; דער שול־הויף פון הקדש ביז דער באָד; דער פערד־מאַרק; די עטלעכע שטאָט גבירים, ווי בוטשע רובינשטיין, און אַנדערע, ביי וועלכע מען פלעגט פאַר אָרימע קראַנקע אין אַן עת צרה בעטן אַ ביסעלע יויך.

אײנמאָל פורים וועט די מגילה איז אויסגעפאַלען דאָנערשטיק, אין אַ מאַרקס־טאָג, און די אָרימע קרעמערס האָבן זיך געאײילט צו דער מגילה אונ האָבן פאַרגעסן אַוועקצורוימען די געשטעלן, טישלעך, און פעסער, האָט זיך אַ חברה שטיפער אַ לאָז געטון אויפן מאַרק־פלאַץ אַרויפ, אַראָפגעאַשטשעט די סטאָלענקעס, אַראָפגעקוילערט די פעסער און מיט דעם אָנגעפילט דעם פאָליש פון אַלטן בית־מדרש. און וועט ס׳איז געקומען ביים דעם „ויהי המן״, האָט זיך אויף זייער שטייגער אָנגעהויבן די גרויסע שלאַכט. די פעסער זענען געשפרונגען אין דער לופטן. פון די טישלעך איז געוואָרן אַש און ערד, מיט אַ שטשאָפּע האָלץ האָט מען צעכמאַליעט דעם קופּערנעם האַנט־פאַס. גלייך נאָכן לייענען איז פון די „קאָזעלעך״ געוואָרן אַ טראָגעריי פון דעם אָנגעבראָכענעם האָלץ. דעמאָלט ערשט האָבן זיך די קרעמער געכאַפט.

נאָך דער סאָקאָלאָווער שריפה, וועט דאָס שטעטל האָט זיך אָנגעהויבן צוריק אויפבויען, איז אין שטעטל געקומען אַ גאַסט — דער משוגענער בן־ציון. ער איז דעמאָלט געווען אין עלטער פון עטלעכע דרייסיק יאָר, אַ גרויסער למדן, מרה־שחורהניק, און צייטנווייז אויך פרייליך. זיין מרה־שחורה זאָל האָבן געקומען פון אַ ליבע, און ס׳איז אַ פאַקט אַז ער האָט קיינמאָל נישט אויפגעהערט צו רעדן און צו זינגען פון ליבעס. אונדזער שטעטל איז באַרייכערט געוואָרן מיט אַ גאַנצע רייע לידער וועגן געשעענישן, וואָס זענען פאָר אונדז געווען פרעמד. אַ סך לידער האָט ער אפילו אַליין איבערזעצט פון פויליש. פון זיין רעפּערטואָר געדענק איך: „דער גלח שלאָפט מיט דער בעל־ביתטע״ (פרי־מיטיוו און ראַמאַנטיש); „וואָס וועט זיין, טייערער מיינער, אַז מיר וועלן חתונה האָבן און האָבן אַ קינד, וווּ וועלן מיר נעמען אַ וויגעלע״; „דאָרט אויפן בוידעמ שטייט אַ פעסל״; „אין מאַרק שטייען הענער — מאָגער ווי די שפּענער, נאָך ערב יום־כיפור ליד: „דער פאָטשטער וואָס טראָגט די ידיעה, איינעם זאָגט ער אַן אַ גוטע בשורה, און דער צווייטער רייסט שוין קריעה; „אויף דער פיר. איך געזעגן זיך מיט דיר״ (פון מאַניושקאָס „האַלקא״) „וועך ס׳וועט צעשיידן אונדזער ליבע, זאָל האָבן אָפּגעשניטענע יאָרן״, „וועך איך וואָלט געווען אַ פייגעלע וואָלט איך צו דיר געפלויגן״ — א. א. אונדזערע לאַנדסלייט, וווּ זיי זענען, וועלן זיכער נאָך געדענקען די לידער. מיין טאַטע איז אויך פאַרכאָפּט געוואָרן פון זיין „שיר המעלות״ און חיים שמואל ראָזענבוים, דער בעל־מוסף פון דער שול, האָט געזונגען זיין וכל־מאמינים מיט דעם ניגון פון „האלקא״ — און דאָס אַלץ אַ דאַנק בן־ציונדלן.

דער פאָדעם האָט זיך אַזוי געצויגן אין אונדזער שטעטל ביזן ערשטן וועלט־קריג. ביי קלמן שעפּסלס (אַ באַקאַנטער נאָמען) וואָס האָט געווינט אַנטקעגן איבער אהרן קאַרפּעל, נעבן שטאָטישן מאַרק, איז געווען אַ פאַבריקל פון סאָדע וואַסער, וואָס האָט געהערט צו קלמן־שעפּסלס, און דער צווייטער טייל פון דעם געוועלבל — צו זיין זון יצחק־דוד, וועלכער האָט פאַרקויפט

נאַשוואַרג און סאָדע־וואַסער. (ס׳איז געווען מער „קיביציארניע" ווי געוועלב), פון די אָפּטע געסט, אויפגעקלערטע יידן, געדענק איך: ישראל־לייבוש טיי־בלום, ישראל נתע, מענדל דעם רב׳ס זון, יצחק־דוד אַליין איז געווען אַ קלוגער ייד. דאָרט איז אויך געקומען מרדכי לוקעווער־פּארדיאזר, מרדכי זלמן ווינאָגורא, מיין פּאָטער משה לייזער און שלאפמיץ, מען האָט דאָרטן געשמועסט פון פּא־ליטיק. פון די צייטונגען האָבן מיר געשעפּט די נייעס פון פראָנט, מען האָט דיסקוטירט ווער ס׳וועט יאָ, אָדער נישט געווינען. דאָס איז געווען בעתן ערשטן וועלט־קריג. דער אינטערעסאַנטסטער שמועס.

אין דער זעלבער צייט איז אונדז צוגעקומען היימלאָזע געסט פון פינסק. פאָלקס יידן פון אַ הויכע קולטורעלע מדרגה, למדנים און ישיבה בחורים, וועלכע האָבן געהאַט אַן השפּעה אויפן קולטורעלן לעבן. ווען די דייטשן האָבן אין 1915 פאַרנומען סאָקאָלאָוו, און יידן האָבן אָנגעהויבן פּרייער צו אָטעמען איז ביי משה־חיים שפּילמאַן געגרינדעט געווארן די ערשטע יידישע ביבליאָטעק, די מיטגרינדער זענען געווען די צוויי היימלאָזע: בצלאל פרידמאַן און בן־ציון גאָלדבערג. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ פאַרצווײגטע, קולטורעלע און נאַציאָנאַלע טעטיקייט. בצלאל פרידמאַן, אַ לערער, האָט געווויינט ביי אַ פּוילישן ווירט נעבן דעם שטאָט־גאָרטן. מיין חבר און פּריינד נתע קויפמאַן האָט מיך דעמאָלט איינגעלאַדן צו פאַרקויפן „דאָס יידישע פּאָלק" און די „הצפירה", וואָס איז גע־ווען נישט קיין לייכטע, אָבער דערפאַר חשובע אַרבעט.

אַ ביסל שפּעטער איז צו אונדז געקומען שלמה שערצמאַן פון שעדלעץ, ער איז געווויס געווען די אינטערעסאַנטסטע פּערזענלעכקייט, וואָס מיר האָבן דעמאָלט געקענט. (ער איז געווען סעקרעטאַר אין דעם דייטשישן באַצירקס־געריכט).

שלמה שערצמאַן גרינדעט די „פּועלי־ציון"־פאַרטיי. באַלד באַטייליקן זיך אַקטיוו אויך אייזיק פּלאָטנער, שמעון רובינשטיין, ברוך ווינאָגורא, איטשע פאַרביאָזש, נתע קויפמאַן, אַלטער שוסטער און בצלאל פרידמאַן, ס׳ווערן איינ־געאָרדנט אַן ארבעטער־הייס מיט אַ לייען און טעאָטער־זאַל פאַר עטלעכע הונ־דערט מענטשן; און דאַן ביי אהרן קאַרפּעלס אַ דראַמאַטישע סעקציע, וואָס האָט צום ערשטן אויפּגעפירט גאָרדאָנס „דער ווילדער מענטש". ס׳איז געווען צו באַוווּנדערן ווי אייזיק פּלאָטנער, וועלכער האָט קיינמאָל נישט געהאַט גע־שפּילט טעאָטער, האָט רעזשיסירט און אויך געשפּילט.

צו געדענקען זענען אויך די טאַלאַנטירטע זעלדע ראָזענבוים און בריינדל ראָזענגאַרט. צו דער זעלבער צייט זענען אָנטשטאָנען די פאַרטייען (צווישן ויי אויך „צעירי־ציון"), שולן און אָוונט־קורסן — מיט די לערער האָלצהעקער, און שפּעטער — בצלאל פרידמאַן און בן־ציון גאָלדבערג. ס׳אָנטוויקלט זיך אויך די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג צווישן יידן, אין וועמען די דייטשן זענען אַ שונה. מען גרייט זיך צום ערשטן מאָל אין סאָקאָלאָוו צו פייערן דעם ערשטן מאַי... די דייטשע מאַכט שליסט די ארבעטער־הייס; ס׳ווערט אַרעסטירט

אַ טייל פון קאָמיטעט, שערצמאַן אַנטלויפט. די ערשטע מאַי־פייערונג קומט פאָר אין וועלדל אויף דעם דראָגאָטשינער וועג, אויף יעדע 20 מעטער שטייען אונדזערע חברים און יוגנטלעכע. די פאַרזאַמלונג קומט פאָר אין דער אָנ־וועזנהייט פון שערצמאַן. פּלוצעם באַווייזט זיך פּאָליציי און פעלד־זשאַנדאַר־מעריע, מען לייזט אויף די מאַניפעסטאַציע און מען הויבט זיך אָן צעלויפן. אַ טייל ווערט אַרעסטירט און איינגעזעצט אין סאָקאָלאָווער תפיסה.

עס אַנטשטייט אַ קאָנספּיראַטיווע און שטילע באַוועגונג ביזן סוף פון קריג. די דייטשן גייען אַוועק, און פּוילן ווערט זעלבסשטענדיק. די באַוועגונג לעבט ווידער אויף, און עס עפנט זיך ווידער די „אַרבעטער־היים" ביי שמעון יאָסל־עליעס. בצלאל פרידמאַן אָרגאַניזירט די יוגנט אונטער דער לייטונג פון די „פּועלי־ציון". אין ערשטן קאָמיטעט איז געווען עליע בראווערמאַן, צביה בעקערמאַן, רבקה קאווער, מאָטל ראָזענצווייג, מלכה שטשערב, נחום זילבערמאַן, יצחק וואלצער. שפּעטער קומען אָן נאָך אַנדערע. דאָס איז דאָס שענסטע קאַפּיטל פון יענער צייט. ס׳הויבט זיך אָן אַ נייע קולטור־טעטיקייט צווישן דער יוגנט. מיר ווערן באַרייכערט מיט חיים נח ווינאָגורא, וועלכער און צוריקגעקומען פון עסטרייך, ער האַלט פאָרטראַגן אויף קולטורעלע, נאַציאָ־נאַלע און סאָציאַלע טעמען. ער גרינדעט אַ יוגנט דראַמ־קרייז, וואָס איז זיכער געווען איינע פון די שענסטע אין גאַנצן ראַיאָן. נתע קויפמאַן האַלט לעקציעס און ווערט, צוליב דעם, שטאַרק באַליבט.

אין יענער צייט איז אין סאָקאָלאָוו געווען זייער טעטיק די באַקאַנטע בונדיסטקע נעכע וואליגורא — די טאָכטער פון חיה־שרה שואלקיס, וואָס זי האָט נאָר פאַרדינט, האָט זי געגעבן פאַר דער באַוועגונג. אויך אין וואַרשע איז זי געווען אַקטיוו, דאָרט געהונגערט און צוריקגעקומען קיין סאָקאָלאָוו, ווו זי איז נאָך שווערע ליידן געשטאָרבן, פאַרן טויט האָט זי נישט געוואָלט זאָגן קיין „ווידוי" מיטן פולן באַוווסטזיין געזונגען די בונדישע „שבועה. גע־שטאָרבן איז זי אין אַ פרייטיק־צונאַכטס. שבת האָבן אַלע פּאַרטייען באַשלאָסן אַז די לויה זאָל פאָרקומען זונטיק, כדי אַלע זאָלן קאָנען אָנטייל נעמען. ס׳ווערט אַוועקגעשטעלט אַ וואַך נישט צו לאָזן פריער קובר זיין. די ברידער שפּאַנקע נעמען איבער די ערן־וואַך. די מוטער און די רעליגיעזע יידן לייגן איין וועלטן. די גאַנצע סאָקאָלאָווער יוגנט און אַלע געזעלשאַפטלעכע כוחות גרייטן זיך צו דער לויה. די עגלה ווערט באַדעקט מיט בלומען. ס׳ווערן געטראָגן טראַנספּאַ־רענטן מיט אויפשריפטן פון אַלע גרופּירונגען. איך דערמאָן זיך די אויפשריפט פון דער יוגנט: „אַ העלד קעמפט, זיגט און פאַלט".

דער צוג רירט זיך אין אַ פראָסטיקן טאָג, וואָס שניידט די הענט, די טרעגער פון די פענער און טראַנספּאַרענטן. אַ חברים־מיליץ גייט פאָרויס און רופט צו פאַרמאַכן אַלע געוועלבער. דער סאָקאָלאָווער רבי איז נישט געווען צופרידן, אָבער ער האָט גאָרנישט געקאָנט מאַכן. דער צוג גייט פון חיים רב׳ס פאַרביי דעם פערד־מאַרק אין דער ריכטונג פון דער שעדלעצער גאַס ביז

דעם פאַטאָגראַפיסט ליבראך. דאָרט וואַרט דער כאָר פון „ארבעטער־היים". אונטער דער אָנפירונג פון חיים נח ווינאָגורא. מיט געזאַנג און טרערן באַגלייטן מיר זי צו דער אייביקער רו, „מיר הויבן די הענט און שוועריִן צו קעמפן, צו קעמפן ווי דו..." ביים קבר האָט געריעדט ברוך ראָזנבוים, אַלטער שוסטער און איך — מצד דער יוגנט. קליין און גרויס האָבן אין דעם פראָסטיקן טאָג זיך געטאָפטשעט אין דעם טיפן שניי ביז דעם נייעם בית עולם.

די פוילישע נייע הערשער האָבן דערזעען ווער ס׳איז דער רעוואָלוציאָנערער כוח אין שטאָט. רעליגיעזע יידן האָבן אונדז דאָס נישט געקאָנט מוחל זיין. עס איז געבליבן אַן אומפאַרגעסלעכער איינדרוק פאַר דער גאַנצער שטאָט. און מיר, לעבנגעבליבענע, וועלן דאָס זיכער קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

דאָס איז געווען די צייט פאַרלאָזן דאָס שטעטל. מיר איז באַקאַנט אַז דער גאָלדענער פאָדים האָט זיך ווייטער געצויגן, עס איז פאַר מיר שטענדיק געווען אַ חלום צוריקצוקומען אין מיין געבוירן־שטעטל — סאָקאָלאָוו פאָדליאַסקי.

אברהם ביאליליעוו
(גבעתיים)

סאָקאלאוו ביזן חורבן

I

דאָס שטעטל סאָקאָלאָוו ליגט פאַרדרימלט צווישן די ברייטע פעלדער פון פּאָדליאַשע מיט די צונויפגעקוועטשטע הילצערנע הייזלעך, מיט דעם גרויסן „פערד-מאַרק" און דעם קליינעם מאַרק, וווהין יעדן דאָנערשטיק פלעגן זיך צונויפקומען טויזנטער פּוערים פון די אַרומיקע דערפער און ישובים מיט זייערע פערד און וועגענער, חזירים, עופות, קעלבער, תבואה א. א. וו.

דער מאַרק-געטומל פלעגט דעמאָלט איבערייסן די אידילישע שטיל קייט פון שטעטל. יידן און יידענעס זענען פאַרפאַרעט אין זייערע געוועלבער און סטראָגאַנעס, באַדינענדיק די פּויערים, וועד מיט אַ פּאָר פונט זאַלץ און נאָפט, וועד מיט קוילעטשעס, הערינג און אַנדערע זאכן. דרייען זיך יידן אַרום צווישן דעם געדיכטן פלאָנטער פון פערד און וועגענער און באַטראַכטן בנעי-מות אַ קעלבל אָדער אַ זעקל תבואה אויפן וואָגן. שטייען טאַנדייטניקעס מיט זייערע צונויפגעשלאָגענע הענגערס און טישן און פאַרקויפן זייערע אויס-אַרבעטונגען.

ס׳טרעפט אָפט אַז שיכורע פּוערים פרוווון זיך לוסטיק מאַכן און איבער-דרייען אַ יידישע בויד מיט סחורה, און באַקומען דערפאַר דעם פסק באַלד אויפן אָרט פון די קצבים, בעלי-עגלות, טרעגערס און אַנדערע חברה-לייט אויפן מאַרק. עס פלעגן זיך דערביי אויסצייכענען חיים דער וואַסער קאָפּ, יענקעלע-מאיר „קרעט" און אַנדערע. דער שלום צווישן די צדדים פלעגט זיך ס׳רוב ענדיקן אין דער שכנותדיקער שענק.

אין שטאָט געווען אַ רויזישער וואַכמישטש (אויפזעער), וועלכער טרעפט זיך מיט די יידן, נאָר בעת אַ „גאלווקע", ווען מען אָרדנט איין אין שול אַ מי שברך דעם צאָר. קיין אַנדערע אינטערעסן בינדן אים נישט מיט די יידן. נישט געווען נאָך דעמאָלט קיין פאַרטייען, נישט קיין בונטאָווטשיקעס און רעוואָלוציאָנערן. אַזוי לויפן די יאָרן, און דורות וועלן געבוירן און דורות וועלן פאַרלוירן. זיצן יידן אין בית-המדרש ווינטער ביים וואַרימען אויוון און

דערציילן זיך מעשיות וועגן נאפאלעאנען, וועגן דעם רוסיש־טערקישן קריג, און דער עיקר — מעשיות און מופתים פון גוטע יידן.

דער בית־המדרש איז אַ גאַנצן טאָג פול מיט די ניגונדיקע קולות פון בחורים און סתם יידן ביי לערנען אַ בלעטל גמרא מיט תוספות.

פרייטיקצינאַכט איז דאָס גאַנצע שטעטל מקבל שבת. אין דער שול, וואָס איז צעטיילט אויף מתפללים אין פאַליש, אין ביידע זייטן חברה תהילים, איז אויך אין שניידער שולעכל. אין שכנות איז דאָס אַלטע בית המדרש פול מיט יידן. פון יעדער גאַס שפאַרן אַרויס די ניגונים פון לכה דודי: אין גערער שטיבל, אַלעקסאנדערער, סקערניוויצער, קאָצקער און אַנדערע. פון איין עק שטעטל ביזן אַנדערן, שפרייט זיך אויס מלכותדיק דער קבלת שבת־קודש.

אויפן כסא הרבנות אין סאָקאָלאָוו זענען געזעסן באַווסטע רבנים, אַבער אַ לאַנגע צייט האָבן זיי נישט באַוויזן איינצוהאַלטן דאָס כסא הרבנות, צוליב די גרויסע מחלוקתן וואָס זענען אָנגעפירט געוואָרן דורך פאַרשידענע תקיפים. עס איז אפילו געווען אַ פאַל וועו מען האָט מיט כוח פאַרטריבן אַ רב פון שטאָט.

אַן אויסנאַם איז געווען דער רב ר׳ יצחק זעליג מאָרגנשטערן ז״ל, וועלכער איז געזעסן אויפן כסא הרבנות קרוב 40 יאָר (ביזן צווייטן וועלט קריג). אויסער רב אין שטאָט איז ער אויך געווען רבי פון אַ טייל חסידים וואָס זענען געוואָרן זיינע אָנהענגער נאָך דער פטירה פון זיין פאָטער, דעם פילעווער רבי ז״ל. דער סאָקאָלאָווער רבי איז אַמאָל אויך געווייזלט געוואָרן אין אַ רבנים דעלעגאַציע, וואָס איז געפאָרן קיין פעטערבורג; ער האָט אויך געגרינדעט און אָנגעפירט מיט אַ ישיבה אין סאָקאָלאָוו און געווען טעטיק ווי אַ דעלעגאַט אויף אַגודישע צוזאַמענפאָרן און קאָנפערענצן.

די גאַנצע אַדמיניסטראַציע פון דער קהילה איז דאָן געווען אין די הענט פון דעם אָרטיקן בירגערמייסטער, וועלכער פלעגט צוזאַמען מיטן רב און דאָזאָרעס צונויפשטעלן אַ בודזשעט פון די רעגיליעזע הצטרכותן אוו אַרויפלייגן אַזוי געוויפענעם עטאַט (שטייער) אויף די בעלי־הבתים פון שטאָט. די בריטע מאַסן האָבן נישט געהאַט קיין ידיעה פון דעם וואָס עס טוט זיך אין דער קהילה פאַרוואַלטונג און זיי האָבן זיך אויך נישט דערמיט פאַר־אינטערעסירט.

אַזוי ווי אין פיל אַנדערע קהילות האָט זיך אויך אין סאָקאָלאָוו געפינען אַ ייד אַ נדבן, ר׳ שמעון גרודקער ז״ל, וועלכער האָט מיט זיינע אייגענע מיטלען אויפגעבויט אַ הקדש אויף דער שול־גאַס, אין וועלכן אַ העלפט איז געווען באַשטימט פאַר אַרימע און פאַרוואָרלאָזטע משוגעים צום נעכטיקן און אויפהאַלטן זיך, און די אַנדערע העלפט אויף אַ תלמוד תורה.

אַ צווייטער ייד, משה מלכה׳ס אָדער משה באַריכאָווסקי, האָט אויפ־געבויט דעם נייעם בית המדרש כמעט אינגאַנצן דורך זיינע מיטלען. פון

צייט צו צייט פלעגן אויך פאַרשידענע פאַמיליעס לאָזן שרייבן אויף זייערע קאָסטן אַ ספר תורה פאַר דער שול אָדער בית המדרש, דאָס פלעגט געשען מיט גרויס פייערלעכקייט, מוזיק, טענץ און אַ סעודה פאַר אַ גרויסן עולם.

צו די פּאָפולערסטע מענטשן פון שטאָט האָבן געהערט די בעדערס (יידן, וועלכע האָבן געהאַלטן די קהילהשע באָד און מקוה אין אַרענדע). וועל־כער ייד איז דען נישט געגאַנגען אין מקוה אָדער באָד. נאַטירלעך איז דאָס געווען די אויפגאַבע פון די דאָזיקע צו דערהאַלטן די מקוה אין אַ געהעריקן מצב. וען ס׳האָט זיך געפּאָדערט אַן ערנסטער רעמאָנט, איז די גאַנצע שטאָט אַריינגעצויגן געווארן אין דעם ענין.

אַ באַזונדערע וועלט מיט איר אייגנאַרטיקער אויטאָנאָמיע איז געווען די חברה קדישא מיט אַ געוויילטן גבאי בראש דורך די חברה לייט. זייערע באַפעלן זענען געווען הייליקע. משה לייזערקעס אָדער משה מאָשעזאָן ז״ל, דער דאָמען־שניידער, וועלכער האָט אויסגענייט פאַר די סאָקאָלאָווער כלה׳ס דעם חתונה אויסשטייער, איז געווען גבאי אין שניידער שולעכל. (ער האָט אויך אַ לאַנגע צייט געפירט דאָס גבאות פון די חברה קדישא. די עסקנים זענען געווען גרייט אויף יעדן רוף, אפילו אין מיטן דערנאַכט, אין גרויסן

חברה קדישא

פראָסט, אין אַ זאַוויערוכע צו טון זייער פליכט. מיט זייער איבערגעגעבנקייט האָבן זיך אויסגעצייכנט: מאיר רייזמאַן, (מען פלעגט אים רופן — מאיר קרעטע) שמעיה טאמע, אברהמל ריידער, יודל בלאכער און אַנדערע.

אין סאָקאָלאָוו איז אויך געווען טעטיק אַ קאָאָפעראַטיווע ליי־און שפאָר־

קאָסע, וואָס איז אָנגעפֿירט געוואָרן דורך די פֿאַרוואַלטונגס־מיטגלידער: הערש טויביע בער, יהושע לינדע, משה מאָשעזאָן און אָנדערע. בוכהאַלטער איז געווען דוד אייזיק בערס עס דאַרף אויך דערמאָנט ווערן, אַז אַ גרופּע יונגע־לייט האָבן נעגרינדעט אַ חברה לינת־הצדק, ביי וועלכער עס זענען געווען טעטיק כ"י צוויי יידישע פעלדשערס יעקב פֿלינדער און יעקב ביכאָווסקי (דער לעצטער איז אויך שפּעטער געווען דער אינציקער יידישער פֿרייוויליקער פֿייערלעשער ביי דער אָרטיקער פּוילישער פֿייערלעשער־אָרגאַניזאַציע).

צווישן דער יידישער באַפֿעלקערונג זענען דאָ אין סאָקאָלאָוו נאָך נישט געווען קיין דיפֿלאָמירטע אינטעליגענטן. דער אייגציקער בחור, וואָס האָט געלערנט אין אַ גימנאַזיע, איז געווען יעקב פֿלינדערס אַ זון — יאָסעלע פֿלינדער. וועָן ער פֿלעגט קומען אויף אַ יום־טוב אַהיים מיט זיין העלן גימנאַזיסטן פֿאַלטאָ מיט די זילבערנע קנעפּ, פֿלעגט ער ציען אויף זיך די אויפֿמערקזאַמקייט פון גאַנצן עולם, און קנאה פון דער סאָקאָלאָווער יוגנט.

טראָץ דעם פֿאַרבאָט פון דער צאַרישער מאַכט איז אין סאָקאָלאָוו געווען מעטיק אַ ציוניסטישע יוגנט גרופּע, וואָס פֿלעגט געהיים דורכפֿירן געלט־זאַמלונגען פֿאַרן קרן־קיימת לישראל און אַנדערע אונטערנעמונגען. ציוניסטישע פֿאַרזאַמלונגען פֿלעגן פֿאָרקומען קאָנספּיראַטיוו, אין פּריוואַטעווינונגען. פֿאַרן הויז זענען געשטאַנען יוגנטלעכע און געהיטן, צו עס באַווייזט זיך נישט דער שטאָטישער זשאַנדאַרם און וואַכמישטש. צו יענער צייט איז אויך געווען טעטיק אַ בונדישע גרופּע, וועלכע האָט געפֿירט איר אַרבעט קאָנספּיראַטיוו.

די יידישע באַפֿעלקערונג פון סאָקאָלאָוו איז באַשטאַנען פון בערך 60% בעלי־מלאכות: שוסטערס (אייניקע הונדערט פֿאַמיליעס) פּעלצנמאַכערס, שניידערס א. א. וו. די רעשט 40% באַפֿעלקערונג: קליינע סוחרים, דאָרפֿסגייער, מלמדים און סתם קבצנים.

טראָץ דעם זינט דורות איינגעבירגערטן אַנטיסעמיטיזם ביי דער פּוילישער באַפֿעלקערונג, זענען די באַציונגען צווישן די יידן און פֿאָליאַקן געווען ענגע. זונטיק גאַנץ פרי פלעגן זיך אַרויסלאָזן די דאָרפֿס־גייער מיט זייערע זעקלעך אויף די פּלייצעס אין די אַרומיקע דערפֿער, און במשך פון דער גאַנצער וואָך פירן זייער האַנדל מיט די פּויערים, געוענטיקט אויף דעם פּרישן הייי אין די סטאָדאָלעס און אין ווינטער — אויף דעם וואָרימען אויוון ביי די פּויערים. אויף שבת פלעגן זיי קומען אַהיים צו. ווייב און קינדער און מיטברענגען — ווער אייער, קעזלעך, קאָרטאָפֿל און אַנדערע גרינוואָרג, ווי אויך אַ ביסל געלט אויף חיונה.

דאָס יאָר 1905 ברענגט אויך קיין סאָקאָלאָוו די רעוואָלוציאָנערע כוואָליע, וואָס האָט זיך געטראָגן איבערן לאַנד קעגן צאַר פון רוסלאַנד. עס באַווייזן זיך אויך אויף דער יידישער גאַס יידישע רעוואָלוציאָנערן, וועלכע גייען אָנגעטון שוואַרצע בלוזעס און רויטע קראַוואַטן. אין איינעם אַן אָוונט, וועו איבער די גאַסן פון שטאָט מארשירט אַ פיל־טויזנט־קעפּיקע דעמאָנסטראַציע

אַרבעטער פון דער נאַענטער צוקער־פאַבריק אין פּשעזדיאטקע (מיטן אַנטייל פון קיפּיעטינער און ראַגאָווער פּאַראָבקעס) גייען אויך יידישע רעוואָלוציאָנערן אין די רייען, אויך צווישן די פּאָנעך־טרעגערס. פון זיי איז כדאי צו דערמאָנען: דוד פרידמאַן, יחיאלקע ראָזנבוים (ישראל איצל קצבס אַ זון), דוד טענענבוים, קלמן יחיאל פרידמאַן, שלום און אַנדערע.

שטורמישע צייטן האָבן זיך אָנגעטראָגן אויפן שטעטל. ס׳באַווייזן זיך אָפּטיילונגען רוסישע זעלנער, אוּן באַלד הערן זיך ידיעות וועגן אַ באַמבע אַטענטאַט אויפן שעדלעצער מיליטעריסטן קאָמענדאַנט, און באַלד דערנאָך — אַ פּאָגראָם אויף יידן אין שעדלעץ, אָרגאַניזירט דורכן צאַרישן מיליטער. ס׳פאַלן בערך 50 קרבנות. אַ טויט־שרעק כאַפּט אַרום די באַפעלקערונג און פיל מענטשן צעפּאַרן זיך אין די דערפער צו באַקאַנטע פויערים אויף איבערצוואַרטן די אומרוקע טעג. אינצווישן ווערט אויך אויסגעפירט אַן אַטענטאַט דורך יידישע רעוואָלוציאָנערן אויפן סאָקאָלאָווער וואַכמיסטש קוטאָוו.

אין אייניקע יאָר אַרום (1910), ערב שבועות אינדערפרי ברעכט אין שטאָט אויס אַ שריפה. דער שטאַרקער ווינט צעטראָגט דאָס פייער פון איין עק שטאָט ביזן אַנדערן, און אין משך פון אַ פּאָר שעה איז כמעט די גאַנצע שטאָט אין פלאַמען. אַ ריזיקע צאָל נשרפים ציען זיך איבער אַלע גאַסן און געסלעך, טראָגנדיק דאָס ביסל אָפּגעראַטעוועטע האָב און גוטס אין די קריסט־לעכע קוואַרטאַלן, ווו זיי באַזעצן זיך צייטווייליק ביי באַקאַנטע פויערים אין שטובן, תבואה־שייערס, אָדער אויפן פעלד. עס דאַרף דערביי דערמאָנט ווערן די באַלדיקע הילפס־אַקציע אין די אָרומיקע שטעט: שעדלעץ, וועגראָוו, קאָסאָוו, סטעדין א. א. פונוואַנען עס זענען באַלד אָנגעקומען וועגענער, באַלאָדן מיט חלה׳ס, צוקער, מעל און אַנדערע שפּייז פּראָדוקטן.

דאָס שטעטל הויבט זיך אָן ביסלעכווייז ווידער אויפבויען, אָבער דער שאָטן פון דער שוועדערער צייט, דער ריס וואָס האָט זיך געשאַפן צווישן דער יידישער באַפעלקערונג מיט דער פּוילישער בעת די וואַלן צו דער רוסישער דומע, ווען די יידישע באַפעלקערונג האָט געשטימט פאַר די פאַלקס־דעפּוטאַטן פון די פּוילישע דעמאָקראַטישע פּאַרטייען, אוּן נישט פאַר דער „ענדעציע" אָדער פּריצישע דעפּוטאַטן, האָט אָנגעוואָרפן פּחד און פּיין פאַר די יידן אין סאָקאָלאָוו.

עס עפענען זיך איינע נאָך די אַנדערע פּוילישע קאָאָפּעראַטיוון געוואָלבער אין שטאָט און אין דאָרף, די ענדעקישע צייטונג „דוואַ־גראָשען" פאַרשפּרייט אַנטיסעמיטישן גיפט, רופּנדיק טאָג טעגלעך די פּאָליאַקן נישט צו קויפן ביי יידן. די לאָזונג „סוואָי דאָ סוועגאָ" (נאָר ביי אייגענע) איז פאַרשפּרייט געוואָרן טיף און ברייט צווישן די פּוילישע מאַסן, און דער יידישער האַנדל וועט מיט יעדן טאָג מער באַדראָט.

תשעה באב 1914 פאַלט ווי אַ שווערער וואָלקן אויף דער שטאָט די ידיעה פון אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג. איובס בשורות קומען אַן פון

שטעט און שטעטלעך. די צאַרישע חיילות צייכענען זייער וועג מיט יידישע תליות און בלוט. מחנות היימלאָזע הויבן אָן אָנקומען. זיי ווערן אויפגענומען דורכן הילפס־קאָמיטעט וואָס האָט זיך שנעל געשאַפן בראש מיט ראקאטש, בנימין עלענבערג, פנחס טשערניצקי און אַנדערע. עס דערנענטערט זיך דאָס אָפּטרעטן פון די רוסישע חיילות אויך פון סאָקאָלאָוו און פאַרלאָזן די שטאָט מיט אַ שיסעריי און רויבעריי און ס׳פאַלן דערבייַ 9 יידישע קרבנות. די שטאָט ווערט אָקופּירט דורך ווילהעלמס דייטשן.

די דייטשן זענען באַשעפטיקט מיט אַריינברענגען רייַנקייט און אָרדענונג אין שטאָט. די פאַמיליע שאַפראַן באַקומט אַ קאָנצעסיע אויף אַן עלעקטראָוועג, און סאָקאָלאָוו באַקומט דאָס ערשטע מאָל עלעקטרישע באַלייכטונג. און דער מאַגיסטראַט — אַ יידישן ראַטמאַן (הערשל גרינבערג).

צוליב די פאַרשידענע באַגרענעצונגען און רעקווירירונגען פון דער מיליטער ווערט דאָס לעבן וואָס אמאָל שווערער, אָבער די יידן אין סאָקאָלאָוו גיבן זיך ווי עס איז אַן עצה. דאָס ראָד טוט זיך אַ קער איבער — ווער עס איז געווען פריער רייַך, ווערט ביסלעכווייַז אָרימער, און עס שטייען אויף פרישע נגידים. אויך אין דער מיליץ האָבן געאַרבעט יידישע בחורים.

אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָט זיך דאָס געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע לעבן פון שטאָט אינגאַנצן געענדערט. עס פאַרשווינדט די אַלטמאָדישע הלבשה. עס אַנטשטייען ביבליאָטעקן, פאַריינען און פאַרטייען. פון צייט צו צייט גאַסטראָלירן אין שטאָט טעאַטער טרופּעס.

די דייטשע אָקופּאַציע־מאַכט ברענגט אויך אָרדענונג אין דעם פאַרוואָרלאָזטן קהילה־לעבן. עס ווערט פאַרעפנטלעכט אַ קהילה־סטאַטוט מיט דער פאַראַרדענונג פון אַלגעמיינע פראָפּאָרציאָנעלע און געהיימע וואַלן צו דער קהילה. ס׳ווערן אויסגעווייַלט די דאָזאָרעס: משה באריכאָווסקי, משה לוסטיג־מאַן, ישעיהו שאפראָן, יהושע לאנדאו און אַנדערע. די קהילה פאַרוואַלטונג: באַקומט איר אייראָפּעישן און דעמאָקראַטישן כאַראַקטער.

די מלחמה ענדיקט זיך און פּוילן ווערט צוריק זעלבסטשטענדיק. די יידן אָטעמען אָפּ לייכטער אין דער האָפענונג, אַז דאָס נייַע פּוילן וועט זיין דעמאָקראַטיש... מיט גרויס אינטערעס פאַרנעמט זיך די יידישע באַפעלקערונג: מיט די וואַלן צום פּוילישן סיים (פאַרלאַמענט). אַ דאַנק דער פאראייניקונג מיט די אנדערע נאַציאָנאַלע מינדערהייטן אין פּוילן: דייטשן, אוקראַינער, ווייסרוסן א. א. ו. ת. באַקומען אויך יידן אַ היפּשע צאָל דעפּוטאַטן.

נאָך אַ קורצער צייט פון פּוילנס אומאָפּהענגיקייט טרעט אַרויס דער פּוילישער אַנטיסעמיטיזם שאַרפער און ברוטאַלער. די אַנטיסעמיטישע פּרעסע העצט אויף שריט און טריט. יידן ווערן באַפאַלן אויף די וועגן און באַנען. די יידישע קהילה מוז אויסברייטערן אירע קאָמפּעטענצן אויך אויפן פּאָליטישן געביט. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן אינטענסיווע פּאָליטישע טעטיקייט פון אַלע פּאַרטייען — פון עקסטרעם רעכטס, ביז עקסטרעם לינקס. די וואַלן צו דער

יידישער קהילה ווערן געפירט אונטערן צייכן פון די פּאָליטישע פּראָגראַמען פון די פּאַרטייען. יעדע פּאַרטיי האָט געקעמפט, כדי צו געווינען וואָס מער פּאָרשטייער אין דער יידישער קהילה.

כדאי צו דערמאָנען די נעמען פון די קהילה פּאָרשטייער, וועלכע האָבן געלעבט און געווירקט אין די פּאָרשידענע קאַדענצן פּאַרן חורבן סאָקאָלאָוו: משה לוסטיגמאַן („אגודה"), חיים יעקב שפּאָדעל, הערש קייט און שיע זעלאניל־אס („אגודה"); חיים זילבערמאַן, מענדל לאשיצקי, מאָטל שלאפּמיץ און בנימין רובינשטיין (ציוניסטן); אַלטער חיים קאפּאָוו, פּנחס צערניצקי, קשידלאָווער, שוואַרצבאַרט, זינדל לערמאַן און שכנא ראדזינסקי („המזרחי"); בראָווערמאַן („בונד"); אברהם ציצינסקי, און אברהם ווינענבערג (האַנדוועַרקער); דוד ליבער־מאן (פּועלי־ציון לינקע; יצחק זאַרעמבסקי (פּועלי־ציון רעכטע).

דער ראַבינאַט איז באַשטאַנען פון: הרב ר' יצחק זעליג מאַרגענשטערן ז"ל (אויך סאָקאָלאָווער רבי, צו זיין טיש זענען געקומען טויזנטער חסידים פון פּוילן), ווי אויך דער מורה הוראה ר' מרדכי האַלבערשטאַט ז"ל, אַ תמימותדיקער און עניותדיקער למדן און בקי, דער נשיא פון די חב"דער חסידים.

היטלערס סם האָט אָנגעהויבן וואָס מער אַריינדרינגען אויך אין פּוילן. די בויקאָט באַוועגונג קעגן יידן, נעמט אָן אַלץ שאַרפערע פאָרמען. עס דערגייט צו אַ מצב וועו אין יאָר 1938 שטעלן די פּוילישע אַנטיסעמיטן אַוועק ביי די יידישע קראָמען פּיקעטן צו היטן אַז פּוילישע קונים זאָלן נישט אַריינגיין אין יידישע געוועלבער. אין אייניעם אַ מאַרק־טאָג, וועו די שטאָט איז פּול געווען מיט פּויערים פון דער גאַנצער סביבה איז פּאָרגעקומען אין סאָקאָלאָוו אַ פּאָגראָם. יעדער יידישער דורכגייער אין גאַס ווערט צעשלאָגן; שויבן און ביטרינעס ווערן אויסגעשלאָגן; יידישע סטראַגאַניעס ווערן אומגעדרייט און עס דערגייט צו אַזאַ לאַגע, אַז אייניקע מיטגלידער אין קהילה־פּאָרוואַלטונג, מיט דעם שרייבער פון די שורות, לויפן דורך אונטערגעסלעך צום סטאַראָסטוע בעטן הילף און שוץ. עס איז אויך אַלאַרמירט געוואָרן דער יידישער סיים־דעפּוטאַטן־קלוב אין וואַרשע, וועלכער שיקט אַרויס אַ דעפּוטאַט צו פּאָרשן און אונטערווענירן.

דאָס זענען געווען די ערשטע כוואַליעס פון דעם מבול וואָס האָט גע־האַנגען איבערן פּוילישן יידנטום ביז סעפּטעמבער 1939, וועו די היטלעריסטישע חיילות זענען אַריין אין שטאָט און האָבן אָנגעהויבן זייער טויט און חורבן.

„בית־יעקב" - גרופע אין סאקאלאוו

הערשל י. קויפמאן
(פאריז)

רי גרויסע שריפה

וועז אינעם טאג פון ערב־שבועות פון יאר 1910 זענען, ווי תמיד אין דער צייט, די סאקאלאוועד יידן געווען פארנומען מיטן צוגרייטן און פוצן די ווינונגען, כדי ארויסצובערענגען דעם יום־טוב אין שטעטל; פארשידענע שמעקנדיקע גרינסן, צווייגן מיט פרישע יונגע בלעטער און לאנגען מחיה־דיקן טאטריק האבן אנגעפילט די היימען מיט פארשידנארטיקע אנגענעמע ריחות; די מאן־און פוטער־קוכנס זענען נאך צעפארעטע געווען פארמאכט איז די אויוונס — איז אומגעריכט אויסגעבראכן א שריפה. געוומען האט זיך עס פון דעם, וואס א יידישע פרוי האט געהאט באהאלטן די אויסגעברענטע קוילן, כדי זיי נאכדעם צו פארקויפן פאר שניידערס. זי איז געווען שטארק פארנומען און אין איילעניש, וועז זי האט די צעגליטע קוילן געהאט אפגע־גאסן מיט די ערשטע פעסלעך לייטישע פאמיעס, האט זי נישט געהאט גוט אויפגעפאסט אויב דאס פייער איז טאקע אויף אן אמת געווען גוט פארלאשן. זי האט די קוילן געהאט אוועקגעשטעלט אין א קעמערל אינטער די טרעפ און איבער דעם ארויפגעווארפן א שטרוי־זאק, און נישט געהאט קיין צייט מער וועגן דעם צו טראכטן. א ביסל שפעטער האט דאס פייער זיך אבער צעשפרייט און דער שטרוי־זאק האט זיך דערפון לייכט אנגעצונדן. ס׳איז באלד געווארן צו שפעט אויסצומיידן די געפאר. א שטארקער רויך, און אויך פלאמען, האבן זיך געטראגן פונעם קעמערל, אנגעצונדן די טרעפ, און ס׳האט זיך באלד געשאפן א בהלה אז ס׳ברענט. מען האט געמוזט וואס גיכער אנטלויפן, כדי נישט ארומגעכאפט צו ווערן פון די פלאמען.

דאס פייער האט זיך אנגעהויבן אויסברייטערן און אנגעצונדן די שכנות־דיקע האלצערנע הייזער, זיך באלד פריי צעהוליעט און איינציקוויז פארכאפט א רייי בנינים אין גאס. ס׳איז געווען א פלוצימדיק אומגליק. די פאניק איז כסדר געוואקסן, און יעדער האט געכאפט אין די הענט ארויין וואס אים איז נאר געווען מעגלעך, און דערמיט אנטלאפן. די ווייבער האבן געטראגן: ווער די קינדער, ווער אן איבערבעט, אדער א קישן... די מענער האבן ארויסגע־

וויזן גרויס מסירות־נפש, כדי אפצוראטעווען אלץ וואס מען האט נאר גע־קאנט, און געהאלפן ניצל ווערן אלטע־לייט, קראנקע, פרויען און קינדער.

א שטארקער ווינט האט זיך געהאט צעהוליעט און דערמיט צוגעהאלפן אז די שריפה זאל זיך שטארקער פונאנדערפלאקערן. פון עטלעכע זייטן איז מען געווארן ארומגענומען פון די פלאמען און געצוונגען געווען צו אנטלויפן פון די באדראטע ערטער. ווידער האט א פרישע רייע הייזער געמומען ברענען, ס׳האט געמאכט דעם אינדרוק, אז די גאנצע שטאט וועט אוועק מיטן פייער.

ס׳איז געבליבן אן איינציק געזיכערט ארט, וווהין מען איז געלאפן זיך רעטעווען: דער גרויסער, אלטער יידישער בית־עלמין. צעשראקענע, הונ־געריקע, דאכלאזע פרויען מיט קינדער זענען דארט זיך צוזאמענגעלאפן איב־טערן פרייען הימל, זיך ארומגעווואלגערט אויף אין די נעכט, ציטערנדיקע פון קעלט. די מענער האבן ענערגיש געהאלפן די פייערלעשער, צי־לאקאליזירן די שריפה און אפצוראטעווען די איבעריקע טיילן שטאט.

ענדלעך האט דער ווינט זיך איינגעשטילט און מער נישט צעשפרייט די צעווילדעווטע פלאמען איבער די שוין צעווארעמטע וועגן פון די הייזער — אין דער רייע פארשלונגען צו ווערן. די פייערלעשער האבן, וו׳ ס׳איז נאר געווען מעגלעך, זיך דורכגעריסן און מיט עמערס וואסער, אפגעגאסן די וועגט און אזויארום איז געשען דער נס: דאס פייער איז געווארן אפגעהאלטן, אבער דער רוב הייזער, זענען געווען ארומגעכאפט פון די פלאמען. טשאד און רויך האבן עטלעכע טעג אנגעפילט די לופט. צום גליק זענען די טעג געווען שיינע, און דעם שיינעם יידישן יום־טוב האט דער אומגליק־לעכער עולם פארברענט וויינענדיק, פארצווייפלט, הונגעריק און אויסגעשעפט אויפן היימישן „גוטן ארט" — דעם אלטן יידישן בית־הקברות.

א גרויסער אפגעלידיקטער פלאץ האט זיך איצט געצויגן מיט פאר־קוילטע שריפהדיקע סמנים, סימעטריש גלייך ברייט און לאנג: פון אלטן בית־המדרש ביז אנטקעגן איבער די נאווע; פון די שעראקע ביז די פרינציפאלע שטאט־גאס — די דלוגע, האט זיך דאס פייער ערטערווייז געהאט דורכגעריסן, אבער נישט מיט קיין שטארקן דערפאלג, און דאס דערפאר, ווייל דא האבן זיך געפונען געמויערטע בנינים. דאך זענען אויך דא פארברענט געווארן אייניקע הייזער. ביי דער ערשטער גאס איז געלונגען דאס פייער אפצוהאלטן און בא־הערשן. נאענט פון דאנען האבן זיך געפונען די גויישע געטנער און הייזער. און די פוילישע שכנים האבן דא געקעמפט ווי גבורים און ס׳איז זיי געלונגען א חוץ קליינע אויסנאמען, זיך צו איזאלירן פון דער שריפה — דאך זענען ווי דורך א נס געבליבן דא אפגעראטעווטע עטלעכע יידישע הייזער, וואס זענען גענוען ווי אין א קלעם צווישן די ארומיקע פלאמען: פון די קיזאוס; איצל דעם מילכיקן; יאנקל בראקער, קיילע דוואשעס; שיע דוואשעס, מיין פאטערס און אברהם פעלצענמאכערס, וואס איז געווען ניי אויפגעבויט און, ווי געזאגט, א דאנק דעם גרויסן אנשטרענג פון די פייערלעשער, און דאס בא־

רויקן זיך פון ווינט, — אַנדערש וואָלטן אויך די פּוילישע הייזער, שפּייכלערס און שייערן פאַרניכטעט געוואָרן.

אין סאָקאָלאָוו האָט ביי יידן זיך קיינמאָל נישט אַרויסגעפילט קיין אָרימקייט, אין אַמעריקע האָבן אונדזערע לאַנדסלייט, ווי אויך די אַרומיקע שטעטלעך געוואַמלט און געשיקט הילף, נאָר אין סך־הכל זענען, דער ווייט גרעסטער טייל פון די פריערדיקע פאַרמעגלעכע בעלי־בתים געבליבן אומגליקלעכע אביונים אויפן גאַנצן לעבן. אַ טייל האָבן דאָס איבערגעלעבטע נישט געקאָנט איבערטראָגן, און פון עגמת נפש אָנגעהויבן קרענקען, און אויך פאַר דער צייט געשטאָרבן.

אין די ערשטע טעג נאָך דעם אומגליק, ווען דער אַשיקער באָדן איז נאָך נישט געווען גענוג אָפּגעקילט, האָבן אויף די פלעצער זיך אַרומגעדרייט פאַמיליעס־וויַיז, פרויען, מענער און קינדער; פאַרווויינטע האָבן זיי מיט האַרץ־וויטיק געזוכט אין די חורבות, נאָר ליידער אָן דערפאָלג. אין צוגאָב האָט דאָס פייער אויך געהאַט צעשטערט די פרייד פון דעם אַזוי שיינעם יידישן יום־טוב. זיי האָבן מער נישט געהאַט קיין דאַך איבערן קאָפּ, געבליבן נאַקעט און באַרוועס — אומבאַשיצטע אינטערן פרייען הימל אין דרויסן.

שפּעטער האָט מען זיך גענומען פראַקטיש אַרומקוקן, און ווער ס׳האָט נאָר געקאָנט, האָט צונויפגעזאַמלט מיטלען, כדי אויפסנייַ אָנצוהויבן בויען. ווער ס׳האָט אַזעלכע אויסזיכטן נישט געהאַט, האָט פאַרקויפט די אייגענע פלעצער, כדי מיט דעם ביסל געלט צו קאָנען ערגעץ ווו דינגען אַ ווויינונג. מען האָט אויך געמאַכט שותפות: איינער האָט געגעבן פלאַץ, און דער אַנדערער — באַצאָלט פאַר די בוי־מאַטעריאַלן, און אַזוי־אַרום האָט מען אָנגעהויבן אויפסנייַ. אין די וועלדער האָט מען אויסגעהאַקט לאַנגע דעמבעס און סאָסנעס, און איבער די שאָסייען האָבן זיך געצויגן פערד און וועגן מיט די שווערע, לאַנגע קלעצער אין שטאָט אַריין.

דער זומער איז אַדורך און דער קומענדיקער ווינטער האָט שווער געווירקט אויף די געליטענע. שווער איז אָנגעקומען צו אָרגאַניזירן און איבערצוקומען די דאָזיקע צייט, נאָר אַז מען איז איבערגעקומען דעם ווינטער, האָט מען אין דער פרילינג־צייט ממשיך געווען בויען. מען האָט געהאַקט און געזאָגט, געמויערט פונדאָמענטן, אויפגעשטאַפּלט וועגן, דאָ און דאָרטן האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן איינצלנע נייע הייזער, און דערנאָך האָט נאָך גע־דויערט אַן ערך 25 יאָר ביז די לייַדיק געבליבענע פלעצער האָבן באַקומען זייער תיקון, געוואָרן פאַרבויט, און די איבעריקע האָט מען אַרומגעצוימט מיט פלויטן, וווּ סוחרים פון האַלץ און ברעטער האָבן געהאַט דאָרטן איינגעאָרדנט זייערע גוט־גייענדיקע געשעפטן פון בוי־מאַטעריאַל.

נישט געקוקט אויף די טראַגיק פון דעם געשעענעם, האָט די לאַגע פון זיך אַליין געשאַפן אַן אויסטערלישע, און אויך קאָמישע סיטואַציעס. ס׳האָבן נישט אויסגעפעלט קיין לצים, וועלכע האָבן פון דעם געהאַט אַ סך יאָרן

שפּעטער „אָפּצולאַכן". אָט האָט אַ יידענע אין פּאַניק בעת דער שריפה זיך געהאַט אזוי פארלוירן אַז דאָס איינציקע מיט וואָס זי איז אַנטלאָפן, איז געווען — אַ קישן. דאָס זעלבע האָט אויך געטון אַ צווייטע, נאָר אין קישן איז געווען איר ניי־געבוירן קינד, און ערשט שפּעטער באַמערקט אַז זי האָט בלויז דאָס קישן — אָן דעם קינד. פאַרביילויפנדיקע מענטשן אין דער גרויסער בהלה האָבן געפינען אויף דער ערד ליגן אַ לעבעדיק קינד, וואָס האָט זיך רויק געוואַרעמט ביים פייער. מען האָט דאָס קינד אָפּגעגעבן די פאַרצווייפלטע מוטער, וועלכע האָט דערווייל איבערגעלעבט גרויס שרעק.

סאָקאָלאָווער לצים האָבן געהאַט אַ שם צוליב זייער אייגענעם וואקא־בולאר צום חוזקן, מיט וועמען אַנדערע, אַרומיקע שטעטלעך האָבן נישט גע־קאָנט קאָנקורירן. די שטאָטישע פאַרזאָרגער האָבן געטון דאָס בעסטע, כדי צו געפינען די מיטלען, צו באַזאָרגן די נויט־באַדערפטיקע מיט דער ערשטער־הילף. בן־ציון שמש האָט וועגן דעם געשיקט בריוו קיין אַמעריקע.

די געליטענע האָבן געהייסן נשרפים. פאַר די שטאָטישע לצים זענען זיי אָבער געווען איינגעטיילט אין קאַטעגאָריעס: קבצנים, דלפונים, אביונים, און די, וועלכע האָבן קיינמאָל גאָרנישט געהאַט פאַרמאָגט, האָט מען גערופן שלו־מע־זאלניקעס, לא־עליכם'ניקעס; די לעצטע האָבן אפילו אויך קיין האָפענונ־גען נישט געהאַט, און אויך אפילו נישט געחלומט צו עפּעס זיך צו דערשלאָגן. וועגן זיי האָבן די זעלבע לצים געזאָגט, אַז דאָס זענען די שענסטע בעלי־בתים פון שטעטל, מחמת זיי האָבן גאָרנישט פאַרמאָגט און צוליב דעם — אויך גאָרנישט פאַרלוירן.

צו דער דאָזיקער צייט איז אַ לאַנדסמאַן, יאַנקל דוד גיטקעס, צוריק־געקומען פון אַמעריקע, ווו ער האָט דאָרטן געהאַט פאַרבראכט עטלעכע יאָר און אָפּגעשפּאָרט אַ פּאָר דאָלאר, ער איז געווען צווישן די ערשטע, ממש אַ פּיאָנער פון בויען דירות פאַר לאָקאַטאָרן, און האָט אויך געשעפטסמעסיק אויסגערעכנט, צו האָבן פון דעם פּרנסה. די הייזער האָט ער געבויט פון ביליקן מאַטעריאל און צוערשט אויפגעבויט נאָר בלויז די ווענט און דעם דאַך, ערשט נאָכן פאַרדינגען אַ צימער, געמאַכט די פּאָדלאָגע, דעם סופיט, אַריינגעשטעלט פענצטער און אָנגעהאָנגען טירן. דער לאָקאַטאָר פון זיין זייט האָט ביים משווה ווערן אָפּגעשמועסט די פאַרשידענע איינצלהייטן: ווו מען דאַרף פאַרקלאַפּן לעכער, אונטערמויערן ציגל, אָדער אינטערלייגן שטיינער, כדי די טרעפּלעך זאָלן נישט איינפאַלן. מען איז דורכגעקומען, און אַזוי האָט מען געשלאָסן געשעפטן.

אַ צווייטער, ווייניקער מזלדיקער פּיאָנער איז געווען דער קלעזמער הערש־נחום. ווען ער איז צוגעגאַנגען בויען, האָט ער אויסער דעם פּלאַץ גאָרנישט מער פאַרמאָגט. ער האָט פאָרויס גענומען געלט ביי לאָקאַטאָרן און דערנאָך דאָך נישט געהאַט גענוג מיטלען צו ענדיקן דאָס הויז. הערש נחום קלעזמער איז אַליין געבליבן אַ בעל־חוב דאָס גאַנצע לעבן און פון

דעם זיך נישט געקאָנט אַרויסבאַקומען. אַליין האָט ער פּאַר זיך געמוזט זיך באַגניגענען מיט אַ צימער, וואָס ער האָט קיינמאָל שוין נישט געקאָנט ענדיקן. דערמיט האָט ער זיך טאַקע געהאַט איינגעקויפט אַלס שטאָטישער בעלי־בית. אָבער איז אַרויס פון דעם אַ געניזק׳טער; ס׳הייסט אַ בעלי־בית, וועלכער האָט פון זיין באַלעבאַטישקייט גאָרנישט געהאַט אויך געבליבן אַ קבצן. זיין נעבעכ־דיקע פּרנסה האָט ער געהאַט פון זיין אָפּגעריבן פידעלע אויף יידישע און נישט־יידישע חתונות. געריבן מיטן סמיטשעק איבער די הייזעריקע סטרונעס און בייַ אַזעלכע געלעגנהייטן, נעבעך, אַוועקגעקוילעט די חתונה־מוזיק. נאָך אַ נס וואָס ער, הערש נחום, האָט אין זיין קאָפּעלע געהאַט דעם באַגאַבטן פּידלער שפּילמאַן. הערש נחום האָט אָבער אַמאָל אין אַ נויט אויך געקאָנט זאָגן שיינע גראַמען און אָפּט דערמיט אַרויסגערופן טרערן אין די אויגן בייַ די נאָענטע וויבער פון דער מחותנים׳שאָפט. בכלל איז ער געווען אַ שטילער, שווייגנדיקער און מרה־שחורהדיקער. זיין אייניקער פּזמון, וואָס מען האָט אפּילו אין יאָרן שפּעטער פון אים געהערט, איז געווען, אַז זיין בויען דאָס הויז האָט בייַ אים אַרויסגעריסן די קישקעס פון בויך.

ווער ס׳האָט געהאַט פּלאַץ און מיטלען, האָט אַליין געבויט. אויך יאַנקל בראַם און זיין ברודער, ביידע טשעשלאַרעס, האָבן אויפגעבויט אַ לאַנג גרויס הויז, אויף דער הייַנטיקער שפּראַך וואָלט דאָס שיער נישט געווארן אַנגעריפן „אַ בולדינג". ביידע ברידער פון בוי־פּאַך — האָבן זיך לייכטער אַן עצה געגעבן. געלט האָבן זיי געהאַט אָפּגענומען פון דער פייער־קאָמפּ, וווּ זיי זענען געווען פּאַרזיכערט, און האָבן אויפן פּלאַץ שוין געהאַט אַ חזקה. ס׳זענען אויך געווען אייניקע וועלכע האָבן געבויט בנינים פון ציגל און דערמיט גע־וואָלט פּטור ווערן פון עוועַנטועלע שריפות.

מיט עטלעכע יאָרן שפּעטער איז אויך אונטערגעקומען אַ גאָר אַריגי־נעלער ייד, נחום וואָלף, וועלכן ס׳איז געלונגען איינצוזאַמלען אַ קאָפּיקע נאָך אַ קאָפּיקע, און צוזאַמען מיט דעם באַקומענעם געלט פון דער פייער־קאָמפּ, האָט ער געהאַט צוזאַמענגעשטעלט עטלעכע קערבלעך. וועגן זיינע אויפ־טוען האָבן די שטאָטישע לצים כסדר געהאַט אַ חשבון, וויל ער האָט זיך גערעכנט פון עמד און, צוליב זיין איצטיקע עקשנות געשפילט די ראָלע פון אַ תקיף. ער איז געווען אַ שרייער, אַ כעסן, וועמען מען האָט גערמוזט אויס־מיידן. שכנים האָבן, זענדיק אים אָנקומען, אָפּגעטראָטן דעם וועג; יינגלעך, אָפּגעריסענע וווייסע חברהניקעס, פלעגן פון אים אַנטלויפן. שיינע בעלי־בתים האָבן אים מיט דרך־ארץ געמאַכט אַ וואַרע און מיט אַ שמייכעלע באַגריסט. די שטאָטישע לצים האָבן געלאַכט פון אַזעלכע אויפטויער און געזאָגט: ס׳איז אַ מירא, אַז אַ חזיר, וואָס וועט דאָ דורכגיין און זיך איין זיינס אַ וואַנט אַנ־שפּאַרן, כדי זיך אַ לייטישן קראַץ צו טון, וועט זי נאָך, חלילה, איינלייגן. מען האָט אויך אָפּגעלאַכט פון זיינע לאָקאַטאַרן (אויפן היימישן לשון גערופן „קא־מאַרניקעס" — ממש ערשטקלאסיקע לא־יצלח׳ס פון שטאָט.)

אונדזער פריער דערמאָנטער חשובער יאנקל־דוד גיטקעס האָט זיינע הייזער אויסגעבויט אויף זיינע פּלעצער אויף דער זייט פון דער „סטריגע". זומער איז דאָ אַלץ געווען גרין פאַרוואַקסן מיט גראָז, נאָר צייטנווייז אין די באַזונדערע סעזאָנען פונעם יאָר, פלעגט דער באָדן אַרום ווערן זומפּיק צוליב דעם וואַסער ביים טייכל, וואָס פלעגט זיך אויסברייטערן איבער די נאָענטע פלאַקקייט, אַזוי אַז ס׳האָט געקאָנט דראָען מיט אַ פּאַרפלייצונג. אונדזער חשובער יאָנקל־דוד גיטקעס איז ביי די דאָזיקע זאַכן נישט געווען איבער־קלויבעריש. ערגעץ האָט ער אויך פּאַרפלאַנצט אַ בוימל, וואָס האָט נישט געהאַט קיין מזל צו קאָנען רויק וואַקסן, ווייל פּרילינגס־צייט פלעגן קומען כאָפּטעס קינדער און עס צעברעכן.

אויף דער רעכטער זייט פון די דאָזיקע הייזער איז געווען אַ גרויסער טיפער גרוב, וואָס פלעגט אויך עטלעכע מאָל אין יאָר זיך אָנפילן מיט וואַסער. מען האָט געזאָגט, אַז מען האָט דאָרטן אויך געזען פיש. נאָר דאָס איז מסתמא געווען אַזאַ פאָרשטעלונג, דאָרטיקע איינווויינער פלעגן אין גרוב אַרייַנוואַרפן בלעכוואַרג און אַנדערע אָפּפאַלעכצן, פון וואָס ס׳האָט גאָנץ לייטיש געזיפשט. און איבער דער אויבערפלאַך פונעם וואַסער האָט געגרינט ווי אַ זומפּ. אין די זומער־טעג פלעגט דער גרוב ווערן אויסגעטרוקנט, און די קינדער זענען פון דעם געווען צופרידן, ווייל זיי האָבן געהאָפט דאָרטן צו געפונען מציאות.

אויך האָט זיך פון דער נאָענט געפּינען די יידישע מקווה און אַזוי איז דער גאַנצער אָרום געווען ווי אַ באַזונדערע זאַנע, וואָס האָט באַקומען דעם צונאָמען „קליין פּאַריז", אָדער — „מלך אביונס גיטער"...

סאָקאָלאָווער יינגלעך

יצחק רייזמאן
(דעטרויט)

חברה השכמה

אַמאָליקע יאָרן איז מיר קיינמאָל נישט איינגעפאַלן צו וועלן דערגייך דעם זין פון דער עקזיסטענץ פון דער חברה השכמה, פאַרוואָס זיי דאַוונען דווקא אין דער שול, פאַרוואָס דווקא אַזוי באַגינען, צו האָבן אַזעלכע חברות עקזיסטירט אין נאָך אַנדערע שטעטלעך, א. אַז, וו. איצט, אין אָנבליק פון גרויסן חורבן, מיין איך אַז עס וועט זיין אינטערעסאַנט צו פאַרצייכענען לדורות. וואָס עס איז מיר געבליבן אין זכרון וועגן דער חברה השכמה, וווּ מיין פאָטער ע"ה איז געווען איינער פון די זיילן פון דער חברה, דער בעל קורא און שליח ציבור.

אויף וויי וויייט מיר איז באַקאַנט, האָט די חברה נישט געפירט קיין פנקס און וועז דאָס שטעטל וואָלט נישט חרוב געוואָרן, וואָלטן מיר אפשר געווען בכוח זיך צו דערוויסן פון זקנים וועגן די אַמאָליקע מתנגדישע מנינים, וועגן די מחלוקות'ן צווישן מתנגדים און חסידים, וועגן די הויפט פערזאָנען אין די דאָזיקע מחלוקות'ן, אָבער צו אונדזער גרויסן וויייטיק איז עס וווייט נישט מעגלעך מער, און מיר וועלן זיך מוזן באַנוגענען דערמיט וואָס עס געדענקט זיך פון די קינדער יאָרן, בעת איך פלעג מיט מיין טאַטן גיין דאַוונען אין שול אַריין שבת באגינען, שמחת תורה מיטן מנין צו פסח־משה נייד אַרפן אויפן יערלעכן קידוש פון דער חברה השכמה, א. אַז. וו.

דאָס וויייטערדיקע דערציילן איז בכן נישט מער ווי אַ בינטל זכרונות פון מיינע קינדער יאָרן אין שייכות מיט דער חברה השכמה אין שטעטל.

כאָטש קיין אָפיציעלע כראָניקעס וועגן דער צייט און סיבה פון דער גרינדונג פון דער חברה השכמה עקזיסטירן נישט, איז אָבער כמעט ווי זיכער, אַז די גרינדער פון דער חברה זענען געווען דער איבערבלייב פון דער אַמאָליקער מתנגדישער עדה אין שטעטל.

אין מיינע קינדער יאָרן זענען געווען די אָנפירער — וואַרשיינלעך אויך די גרינדער — פון דער חברה השכמה: פסח־משה ניידאָרף, שמעון קאַלינא און הערשל רייזמאַן. די דאָזיקע זענען, ווי איך געדענק, אַלע יאָרן געווען די אָנפירער מיט דער חברה. עס לייגט זיך זייער אויפן שכל, אַז דאָס דאַוונען באַגינען, און דאָס גראָד אין דער נישט באַהייצטער שול, איז אַן איבערבלייבעכץ פון דער מתנגדישער השפעה אין שטעטל.

עס זענען אַלגעמיין באַווּסט די מחלוקות'ן אין שטעטל, וועלכע זענען מיינסטן געפירט געוואָרן קעגן אָדער פּאַר אַ געוויסן רב; איז כמעט ווי זיכער, אַז די דאָזיקע מחלוקות'ן זענען גלייכצייטיק געווען קאַמפן צווישן חסידים און מתנגדים און אין די דאָזיקע קאַמפן האָבן די חסידים באַזיגט די מתנגדים, און די לעצטע זענען פאַרבליבן אַ קליין הייפעלע און דאָס שטעטל איז מיט דער צייט געוואָרן אַ פעסטונג פון חסידות.

מיין טאַטע ע"ה פלעגט דערציילן מיט שפּאָט וועגן דעם ווי אַזוי איינער איז געוואָרן איבערנאַכט אַ חסיד. די מעשה פלעגט גיין אַזוי:

איינער איז זיך ערגעץ ווו פאַרזעסן אינאַוונט און אַהיימגעקומען שפּעט, האָט ער שוין ממילא געדאַוונט מעריב שפּעט, געגעסן וועטשערע שפּעט, זיך געלייגט שלאָפן שפּעט, אויפגעשטאַנען דעם צווייטן טאָג שפּעט און געדאַוונט שפּעט מיט חסידישן מנין...

עס איז אָנצונעמען, אַז די דאָזיקע אָפּשפּעטערישע דערציילונג איז אַן איבערהלייבעכץ פון די אַמאָליקע מתנגדים, וועלכע האָבן נישט געהאַלטן פון דער חסידישער הנהגה אויפצושטיין שפּעט און דאַוונען שפּעט.

פון דער דאָזיקער הנחה איז פאַקטיש בלויז איין שפּאַן צו פאַרשטיין דעם אייגנטלעכן זין פון דער גרינדונג פון אַ חברה השכמה, וועלכע פלעגט יעדן שבת, סיי זומער סייווינטער, דאַוונען באַגינען אין דער שול.

מען האָט געדאַרפט פאַרמאָגן גענוג מוט און זיין גרייט אויף מסירת־נפש, כדי צו זיין בכוח אין די קאַלטע ווינטערדיקע פרימאָרגנס צו פאַרלאָזן די ווארימע שטוב און גיין דאַוונען אין דער נישט־באַהייצטער שול. לויט מיין מיינונג איז דאָס אַן איבערבלייבעכץ פון אַמאָליקן מתנגדישן קעמפערישן לעבנסשטייגער, וואָס האָט געהערשט צווישן די מתנגדים אין שטעטל פאַרן אַרייַנדרינגען פון חסידיזם.

דער עולם, וואָס פלעגט זיך פאַרזאַמלען יעדן שבת באַגינען, סיי זומער סיי ווינטער, פלעגט כמעט אינגאַנצן באַשטיין פון באַלעמעלאָכעס. כאָטש עס האָט עקזיסטירט אַ שניידער שולעכל און אפשר אויך אַ שוסטער־מנין פון צייט צו צייט, האָט דאָך די חברה השכמה צונויפגעזאַמלט כמעט בלויז באַ־לעמעלאָכעס.

די באַלעמעלאָכעס פלעגן זיך גערן פאַרזאַמלען צו דאַוונען מיט דער חברה השכמה, ווייל עס איז געווען נאָענט צו זייערע היימען אויף דער שול־גאַס, אָדער ווייל אין די קרייזן פון די האַרעפאַשניקעס איז דער מתנגדישער לעבנסשטייגער געווען מער אייגנעפונדעוועט, איז שווער צו זאָגן; קיין צו פעסטער בונד צווישן די מתפּללים אין דער חברה השכמה איז בכלל נישט געווען קענטיק אוּן יעדער איינער האָט אַן שום טענות ומענות געקאָנט קומען דאַוונען ווען ער האָט נאָר געוואָלט און אַזוי אויך נאָכן דאַוונען מיטגיין צו קידוש, אָדער אפילו קומען שמחה תורה צו דער יערלעכער סעודה.

עס האָט טאַקע נישט עקזיסטירט קיין שום חוב צו קומען דאַוונען,

דאָך איז נישט באַקאַנט קיין איין מאָל, עס זאָל האָבן געווען אַ פאַל ווען עס זאָל אַמאָל, אפילו אין די סאַמע קאַלטסטע ווינטער שבתים, נישט זיין קיין מנין ביי דער חברה השכמה. פאַרשטענדלעך, אַז די דריי, וועמען מיר האָבן פריער באַצייכנט ווי גרינדער און פירער, האָבן נישט געפעלט.

עס איז אַלעמען באַקאַנט די לעגענדע, וואָס איז אומגעגאנגען אין שטעטל וועגן דעם ווי די מתים פאַרזאַמלען זיך אין שול נאָך חצות, און ווער עס פאַרט, אַדער גייט דורך דער שול אין דער צייט, רופן זיי אויף צו דער תורה און דער אויפגערופענער מוז אַריינגיין אין שול, אַרויפגיין אויפן באַלעמער און מאַכן די ברכות. לויט ווי די לעגענדע איז דערציילט געווארן, זאָלן די מתים האָבן פאַרשווינדן ווען עס דערשיינט דער מאַרגנשטערן, באַגינען. ווען איך פלעג אַלס יינגל קומען מיט מיין טאַטן אין שול אַריין אין די טונקעלע ווינטער פרימאָרגנס, פלעג איך מיט קינדערשער נייגעריקייט זוכן סימנים פון מיסטעריעזע טריט אַרום באַלעמער, נעבן ארון־קודש און אויפן וועג צו דער זייטיקער טיר, דורך וועלכער די מתים זאָלן האָבן פריער געווען אַריינגעקומען און אַרויסגעגאַנגען.

ווינטער פלעגן די מתפללים אָנטון די טליתים אויף די גראָבע, ווינטעריקע פאַלטענעס און, פאַרשטעקט די הענט אין אַרבל, פלעגן זיי אַרומלויפן איבער די שול, קלאָפן און פוס אָן אַ פוס, — זיך צו דערוואַרעמען. אַזוי פלעגט מען אויף שנעל אָפדאַוונען שחרית, אָפלייענען די סדרה פון דער וואָך, אָפענדיקן אויף שנעל דעם מוסף און גיין ערגעץ אויף קידוש, אַדער גאָר לויפן אויף שנעל אַהיים. זייער זעלטן פלעגט ווער אַריינגיין אין קעגנאיבערדיקן בית־המדרש זיך דערוואַרעמען, דאָרטן איז דאָן געווען אין פולן ברען דאָס תהלים זאָגן.

די פריילעכסטע צייט פלעגט פאַרשטענדלעך זיין זומער. באַגינען, די זונען־שטראַלן פלעגן אַריינשיינען דורך די קאָלירטע פענצטערלעך הויך אונטערן געווילבטן סופיט און אויסלייגן פאַרשידן קאָלירטע קוואַדראַטן אָרום באַלעמער; די פייגעלעך פלעגן אָרומפליען טשאָטעסווייז אריין און אַרויס פון זייערע נעסטן אונטערן דאָך און אָנפילן די לופט מיט פריילעכן צוויטשער: די מתפללים פלעגן זיך נישט איילן. מען פלעגט זאָגן די תפילות הויך אויף קול און די גאַנצע שטימונג איז געווען ווי אַ גרופע דערוואַקסענע זין וואָלטן זיך פאַרזאַמלט צו קלאָגן זיך פאַר זייער פאָטער אויף זייער דאָליע, דערביי אַזוי זאָרגלאָז, ווייל זיי זענען זיכער אַז זיי דאָרפן אים בלויז דערמאָנען אַז זיי קוקן צו אים אַרויף, ער זאָל זיי העלפן און זיי וועלן געהאָלפן ווערן מיט אַלעם גוטן.

דאָס דאָזיקע געפיל איז ביי מיר באַזונדערס שטאַרק ווען איך דערמאָן זיך ווי שליח ציבור און מתפללים פלעגן אַריינלייגן אין די תפילות זייערע אייגענע פערזענלעכע דאגות און צרות. אַזעלכע שבתדיקע תפילות ווי נשמת

כל חי, א. אנד., וועלכע האָבן אויף זיי געווייעט מיט פייערלעכקייט, האָבן זיך אויך געמאַכט פאַר שותפים צום בורא עולם און די מלאכים. שוין דאָס אַליין האָט געשטאַרקט זייער מוט און געשפייזט זייער גלויבן מיט האָפענונג אויף באַלדיקער הילף.

כאָטש איך האָב, צוליב היסטאָרישן אמת, דערמאָנט אויך די צוויי אַנדערע גרינדער און טוער אין דער חברה השכמה, מוז איך אָבער דאָ אָפּ־געבן דעם געהעריקן פּלאַץ מיין פאָטער און דערציילן וועגן זיין הויפּט ראָל אין דער חברה.

ווען מען זאָל וועלן זיין ראָל איבערזעצן אויף אונדזער מאָדערנער שפּראַך, וואָלט מען געדאַרפט זאָגן, אַז ער איז געווען דער גייסטיקער פירער פון דער חברה. ער פלעגט דאוונען שחרית אָדער מוסף, אַמאָל — איבערהויפּט ווינטער שבתים — פלעגט ער דאַוונען אי שחרית, אי מוסף; פלעגט לייענען אין ספר און אויפרופן צו דער תורה; שמחת־תורה פלעגט ער פירן די הקפות, לייענען ביים צווייטן שולחן, זענען מען זאָל קיינעם נישט מבייש זיין און געבן אַן עליה און צו כל הנערים פלעגט ער צונויפנעמען אַלע קליינע קינדער, מאַכן מיט זיי די ברכה און אַרונטערנעמענדיק אַלעמען אונטערן טלית, פלעגט זיין פּנים שיינען, ווי ער וואָלט דאַן געווען די גליקלעכסטער פאָטער פון אָט די אַלע יידישע קומענדיקע דורות.

ווידער ביי קידוש, אָדער ביי דער שמחת־תורה סעודה, האָט ער שוין געלאָזט באַלעבאַטעווען פסח־משהן און שמעון קאַלינע. ער פלעגט זיך דעמאָלט באַמיען זיין איינער פון עולם און נישט מער.

אויב עס איז פאַראַנען אַ ספּעציעלער פרט, וואָס הייבט ארויס דעם מתנגדישן שטייגער, וואָס די חברה השכמה האָט אָפּגעהיט, איז עס אָן שום ספק דאָס אָפּהיטן שבת.

דאָס ערשטע וועלט זייער אויפפאַלנדיק וואָס די חברה השכמה דאַוונער, כאָטש זיי האָבן אָפּגעדאַוונט אַזוי פרי, זענען זיי כמעט קיינמאָל נישט געווען צווישן די „תהילים־זאָגער", וועלכע האָבן שטענדיק אָנגעפילט דעם בית־המדרש. עס איז נישט געווען ביי זיי דאָס צעיאַכמערטע זאָגן תהילים אָן דעם פאַרטראַכטן זיך וועגן פּירוש המילות, ווי עס איז געווען דער שטייגער פון די מייסטע „תהילים־זאָגער".

דער געדאַנק פון פּירוש המילות, וואָס איז אפשר דער מתנגדישער שטייגער פון נישט דערלאָזן אַריינטייטשן אין טעקסט קיין אַנדערן געדאַנק ווי דעם פשוטן טייטש פון פסוק, האָט זיך אויסגעדריקט אויך אין דאַוונען. איך פלעג זיך צוהערן ווי מיין טאַטע פלעגט אין טייל שבתדיקע פרימאָרגנס, ווען ער איז געווען ספּעציעל גוט געשטימט, אַ פאַרנעם טון זיך אויסטענה'ן מיטן בורא עולם דורך דעם פּירוש המילות פון די פסוקים אין דאַוונען.

אַ ספּעציעל אַרט אויסטייטשן פסוקים פון דאַוונען איז מיר געבליבן איינגעקריצט אין זכרון, עס איז די קדושה פון שחרית. ווען מיין טאַטע פלעגט

קומען צו דער קדושה פון שחרית, האָב איך ליב געהאַט זיך איינצוהערן יוי ער טענהט זיך אויס אויף זיין שטייגער, דורך די פסוקים פון דער קדושה, מיטן באַשעפער.

דאָס פאַרענדיקן די קדושה איז שוין ווידער געווען אין אַ טאָן פון כמעט רעזיגנאַציע: געגרויסט אויך געהייליקט זאָלסטו זיין אין ירושלים דיין שטאָט אויף אַלע דורות און אַלע אייביקייטן און אונדזערע אויגן זאָלן זען דיין קעניגן... דאָס איז שוין געווען אַן אונטערוואַרפן זיך דעם גורל און, בלית ברירה, וואַרטן אויף ביאת הגואל.

אין דעם שבתדיקן זומער פרימאָרגן, באַגלייט פון עכאָ פון הויך געוויעלבטן סופיט פון שול, געמישט מיטן געצווויטשער פון די פייגעלעך, האָט דאָס דאָ־ זיקע אויסטענהן זיך מיטן באַשעפער ביי מיר אויסגעזען צי האָבן מער עליתּ הנשמה ווי טויזנטער חסידישע ניגונים און אויסברוכן פון התלהבות, וועלכע איך האָב שפּעטער מיטגעמאַכט אין די פאַרשידענע חסידישע שטיבלעך און ביים רבין אין בית־המדרש.

ברוך ראזנבוים
(שיקאַגאָ)

אין שטעטל

אַ חתונה

אַז אין סאָקאָלאָוו איז געווען אַ חתונה, איז דאָס גאַנצע שטעטל גע־גאַנגען צו דער שמחה. סיי געבעטענע סיי אומגעבעטענע געסט... דאָס הויז, ווו די חתונה איז פאָרגעקומען, איז אינגאַנצן געווען איינגעטונקען אין ליכט און מוזיק. געסט אין הויז און אויך די טירן און פענצטער זענען געווען באַ־האָנגען מיט נייגיריקע. אויפן דאַך זענען אַרומגעקראָכן קונדייסים.

די קאַפּעליע איז באַשטאַנען פון זעקס כלי־זמרים: משה־חיים מיטן פידל, זיינע זין מיט טראָמפייטן, הערש־נחום (אויך אַ פידלער), שעפּסל מיט דער פויק און הערש־בער מיטן באַס.

משה חיים איז געווען אַ געפּוצט יידל, אַ „פאַצעט", מיט אַ האַרטן קאַפּעליוש. אַ פלינקער, פלעגט ער זיך פיין פאַרנייגן פאַר די געסט און מחותנים און אַלעמען אַריינווּאַרפן אין פריילעכער שטימונג. די מיידלעך פלעגן פאַרכאַפּט ווערן פאַר זיין עלעגאַנטישקייט. און אַז ער פלעגט אָננעמען אַ מיידל פאַרן גאָמבעלע, פלעגט זי פשוט שמעלצן אונטער זיינע הענט. „כאשע" — פלעגט ער זאָגן — „זעלדע איז אַ נעכטיקע קאַרטאָפּעלע קעגן דיר", און אַז ער האָט זיך צעלאָזט אויף זיין פידל, איז די גאַנצע חתונה אַוועקגעשוווּמען אין מוזיק.

הערש־נחום, אַ פשוטער ייד, אַ גאָטספאַרכטיקער, פאַרוואָרפן מיט קינ־דער, און דאַרף פרנסה. אַז מען האָט אים געפרופן צו אַ חתונה איז ער גע־גאַנגען, צווישן איין חתונה און אַ צווייטער, פלעגט ער זיצן אין אַלטן בית־המדרש און בעטן גאָט ער זאָל עפּעס צושיקן. דערפאַר האָבן שעפּסל פויקער און הערש־בער געהאַט זייטיקע פרנסות — פריזירערייַ.

שעפּסל פויקער איז געווען אַ בעסערער שערער, אַ ביסל אַ געפּוצטער מיט אַ שפּיציק בערדל, אַ רונדיקן היטעלע מייט אַ לאַקירטן דאַשעק. דער־פאַר פלעגט די יוגנט פון סאָקאָלאָוו גיין צו אים זיך שערן.

הערש־בער פלעגט שערן אָרימע־לייט און קינדער און דערביי שטיל

אַריינרעדן אין קאָלנער, אַזוי ווי ער וואָלט געצויגן אויפן באָס, קענן זיין ברודער שעפּסל — דעם קאָנקורענט.

„שוין לאַנג נישט געווען קיין חתונה; וועלן, קלערסטו, וועט זיין אַ חתונה? אויף אַ חתונה מאַכט מען אַ גילדן פּרנסה...“ און פלעגט אַזוי שטיל וואַרטשן ביז ער איז איינגעשלאָפן ביים קליענט אויפן קאָלנער.

צו אַ חתונה פלעגט הערש־בער זיין דער ערשטער מיט זיין גרויסן באָס. איינמאָל האָט ער זיין גרויסן אינסטרומענט, אויפגעהאָנגען אויף אַ פליג, וואָס איז געשטאַנען אויף דער וואַנט און — טראַך! דער באָס איז צעפאַלן אויף שטיקלעך. שטייט הערש־בער איבער די שטיקלעך און מורמלט: יידן, וואָלט איר נישט געגלויבט אַז דאָרט איז געווען אַ טשוואָק?

בן־ציון שמש׳ס מעשיות

אַלע יאָר פאַר הושענא־רבא פלעגט מען ביי אונדז אין שטוב פלעכטן הושענות. דער סעזאָן פון פלעכטן הושענות איז פאַר מיר געווען אַ גרויסער יום־טוב. ערשטנס — דאָס רייסן. איך און מיין פאָטער פלעגן אַרויסגיין אויפן פעלד צווישן רייפע בלעטער, קאָרן און בלומען, און באַלד איז אין דער שטוב געווארן אַ דערפרישונג: מיר האָבן געבראַכט דאָס פעלד אין שטוב אַריין... ס׳האָט געשמעקט מיט רייפן זומער.

אין אָוונט פלעגן זיך אַלע צוזאַמענקומען: מיין טאַטע, בן־ציון, משה־שכנאס און שמחה־יואל. מען האָט זיך אַוועקגעזעצט אַרום אַ טישל פלעכטן הושענות, איז אין שטוב געווארן היימלעך; אויפן קוימען האָט זיך געקאָכט אַ קרויט־בארשטש מיט ראָזענעס, און בן־ציון, אַ ייד מיט אַ רייכער פאַנטאַזיע, פלעגט נעמען דערציילן מעשיות.

„איינמאָל ביינאַכט נאָך אַ חתונה“ — דערציילט ער — „קום איך מיר אַזוי צו צו דער שול אַריינשטעלן ליכט אין עמוד, איך עפן אויף די טיר און גיי אַריין אין שול און טו אַ קוק: אַ פולע שול מיט יידן אין און אַלע אַזעלכע פרעמדע פנימער — קיין איין באַקאַנט פנים. אַ חזן שטייט אויפן באַלעמער און זאָגט מיט אַזאַ מאַדנעם ניגון „אוי לרשע ואוי לשכנו“. גיי איך צו צום שמש און זאָג אים, נו, גיב מיר אויך אַ סידור. קוק איך אַריין אין סידור אוּן ס׳מישן זיך מיר אויס די ווערטער. גיי איך צום טיש און זאָג: אין זכות פון זיידן זאָלט איר אָפּטרעטן. איז מיט איינמאָל געווארן פינצטער און ס׳איז געוואָרן אַ טומל, אַ קלאַפּעריי, אַ פייפּעריי; מען איז געלאָפן אויפן בוידעם, אויפן דאַך, אויף טרעפ, אוּן איינער האָט געטון אַ גרויסן פייף און ס׳איז שטיל געוואָרן, האָב איך דאָן אָנגעצונדן אַ ליכט און געגאנגען אַהיים.“

— און ווי אַזוי מען האָט גערופן אַ חתן אין שול אַריין, האָב איך איך שוין דערציילט?

— נאָך נישט, אדרבה, דערציילט!

— גייט אַ חתן שפּעט ביינאַכט אין דער וואַך פון דער חתונה פאַרבי דער שול, הערט ער ווי מען רופט זיין נאָמען מיט אַ ניגון און אַלע פענצטער פון שול זענען באַלויכטן. גייט ער אַריין אין שול — ס׳איז אַ חתונה און די חופה איז גאָר אויפן באַלעמער. די כלה אין ווייסן שטייט אונ ווארט, און עמיצער רוימט אים איין אין אויער — ס׳איז דיין כלה. און אַ בדחן שטייט און זאָגט גראָמען:

„כלה׳שי, כלה׳שי דאַרפסט זיך נישט זאָרגן.
וואָס דו ביסט געווען נעכטן,
וועסטו נישט זיין — מאָרגן.
פון היינט אָן וועט איר זיין אין צווייען,
אַז גאָט און לייט וועלן זיך פרייען."

אַז איך בין געקומען אין שול אַריין איז שוין געווען נאָך דער חופה. גיי איך צו צו דער כלה און פרעג: וועמענס טאָכטער ביסטו? שטעלט זי מיר אַרויס אַ צונג, הויבט זיך אויף און פליט אַוועק. אין שול ווערט מיטאַמאָל פינצטער און שטיל, ס׳הערט זיך בלויז די שטימע פון בדחן וואָס גראָמט:

אין אַ זומער נאַכט
פליט אַ ווייסע גאַנדז;
טאַנצן מכשפות אַכט
ווילד אַ שדים טאַנץ.
הו! —טאַנצן זיי אַהער
הו! — טאַנצן זיי אַהין;
פליט אַרויף אַ וואָלקן רויך —
ווערן אַלע שטום.

און ס׳איז געווארן שטיל. צינד איך אָן אַ ליכט און געפין דעם חתן אויף דער ערד אַ פאַרחלשטן...

אַ פראַלעטאַריש לויה

געשטאַרבן אַ חברטע אין סאָקאָלאָוו, נעכט וויעליגאַרע, פאַר דער מלחמה האָט די חברטע געלעבט אין וואַרשע. אַז די מלחמה האָט אויסגעבראָכן האָט די ארבעטסלאָזיקייט זי געטריבן אַהיים צו דער מאַמען אין סאָקאָלאָוו. די מאַמע האָט געהאַט אַ קרעמל צווישן די סטראַגאַנעס. דאָס קרעמל האָט שטאַרק דערמאָנט אין ש. פרוגס „אַ קרעמל". דאָרטן האָט איר געקאָנט באַקומען שפּילקעס און קנעפלעך, סטענגעס און זאַטשאַסקעס; אויירינגלעך און פאַדעם, צעפלעך און שפּיצן, און אַלץ פאַר גראָשנס. דאָרטן האָט די מאַמע געצויגן

איר פּרנסה. אַז נעכע איז געקומען אַהיים האָט זי אַרויסגעהאָלפן דער מאַמען אין קרעמל.

וועָן די דייטשן זענען אַריין קיין פּוילן, האָט דאָס קרעמל אָנגעהויבן גיין אַרונטער און ביז ס׳האָט זיך צוגעמאַכט. אין שטוב האָט מען געזומען הונגערן, און נעכע, אַן איידעלע אַן אויסגעהונגערטע, איז געשטאָרבן פון דער פּראָלעטאַרישער קרענק — סוכאָטע.

דער בונדישער קאָמיטעט אין סאָקאָלאָוו האָט באַשלאָסן צו מאַכן אַ דעמאָנסטראַציע קעגן דער פּוילישער רעגירונג, וועלכע איז שוין דאָן געווען ביי דער מאַכט. דער בונדישער קאָמיטעט האָט געפּופן די פּ״צ אָרגאַניזאַציע זיך צו פּאַראייניקן אין דער לויה. די לויה איז דאָן געווען אַ זייער אימפּאָזאַנטע, וואָס סאָקאָלאָוו האָט ביז דעמאָלט נישט געזען. עס האָט זיך געצויגן אַ דעמאָנסטראַציע איבער דער גאַנצער לענג פון דער שעדלעצער גאָס ביזן שפּאַציר־גאָרטן. די לויה האָט אויסגעפילט דעם גאַנצן פערדישן־מאַרק, פונקט קעגן דער פּאָליציי־סטאַציע. פון דאָרטן האָט די לויה געצויגן צום נייעם בית־עולם. אויפן וועג האָט מען געהערט דאָס געזאַנג פון דער בונדישער שבועה:

„ברידער און שוועסטער פון אַרבעט און נויט
אַלע וואָס זענען צעזייט און צעשפּרייט"
און —
„אַרבעטער פרויען, ליידנדע פרויען,
פרויען וואָס שמאַכטן אין הויז אין פאַבריק"

... די „פּועלי־ציון" האָבן געזונגען: —

מיר הויבן די הענט צום מזרח אוּן שווערן
ביי אַלץ וואָס מיר ליבן און הייליק מיר ערן"

ביי דער לויה האָבן געהערט אברהם גרינבערג, משה האָכמאַן, נחום זילבערמאַן און איך.

אין דער זעלבער נאַכט האָט מען אַרעסטירט אייניקע חברים, געהאַלטן זיי אַ קורצע צייט און דערנאָך באַפרייט.

אָט די לויה וועלן געדענקען אַלע, וועלכע האָבן זיך באַטייליקט אין איר.

ישראל כשר
(קיבוץ נגבה)

מיין שטעטל סאָקאלאוו

מיין טאַטן ע״ה האָט מען גערופן מאָטל גרינעס. פאַרוואָס ווייס איך נישט; אגב שטאַמט ער גאָר פון שטעטל קאָסאָוו.

די גאַנצע משפחה, אַ פאַרצווייגטע מיט פעטערס, מומעס, שנורן און אפילו די אייניקלעך, האָט מען גערופן אויף די באָבע גרינעס נאָמען, למשל: בעריש גרינעס. א. א. מסתמא איז דאָס געווען דערפאַר וואָס דער עול פון דער פרנסה איז שטענדיק געווען אויף דער באָבעס פלייצעס. די באָבע ווי איך גע־דענק זי פון מיינע קינדער־יאָרן, איז געווען אַ קליינינקע, רירעוודיקע, שטענדיק פאַרטוען, מיט אַ הויכע הויב מיט גלאַנציקע קרעלן אויפן קאָפּ און זומער און ווינטער מיט אַ לאַנגען פאַרטוך. אין די פרייע צייט אירע פלעגט זי אַריינ־קוקן אין סידור און מורמלען...

מיין זיידע משה־הערש לייזערס (אויך דעם זיידן האָט מען גערופן משה גרינעס), איז, ווי איך זע אים אין מיין זכרון, געווען אַ נידריק געוויקסיקער, מיט אַ הויכן, ווייסן שטערן, דורכזיכטיק־ווייס פנים און צוויי ליכטיקע, שוואַרצע אויגן: זומער און ווינטער איז ער געזעסן ביים קאַכל־אויוון און עוסק געווען מיט לערנען, פאַרטיפט אין די ספרים.

אין פראָסטיקע פאַרנאַכטן פלעגט דעם זיידנס צימער זיין רעש׳יק טומל־דיק, די געשרייען און די וויכוחים — שאַרפע און אויפגערעגטע, באַגלייט טיילמאָל מיט געוואַלדן עד לב השמים. די סילועטן אויף די ווענט פלעגן זיך הויבן און שאָקלען, אַלס קינד פלעג איך פשוט מורא האָבן גיין צום זיידן.... און די באַזוכן ביי אים פלעגן אויף מיר שווער ווירקן און נישט זיין צום האַרצן... אַז מיין זיידע פלעגט זיך איינעקשנען אין אַ פירוש, אַ מדרש אָדער אַ פשט, האָט אים קיינער נישט געקאָנט בשום אופן איבערצייגן. אפילו ווען מען האָט אים באַוויזן „שוואַרץ אויף ווייס"... צוליב דעם פלעגט מען רופן דעם זיידן „משה עקשן". זיין גרעסטער „קעגנער" ביים לערנען איז געווען מענדל־משה אהרונס דער שוחט. — אַ מיטלוווקסיקער מיט קורצזיכטיקע אויגן, פלעגט ער דעם ספר האַלטן כמעט נעבן פנים מיט דער שיין פאַרקעמטער באָרד; זיין כאַלאַטל, כמעט תמיד אַ העלעס מיט אַ ברייטן לאַנגן גארטל. נישט איינמאָל זענען זיי געווען אַזוי פאַרטיפט אין חקרנען זיך אַזוי ברוגזדיק, אַז זיי האָבן אויסגעזען ווי צוויי געפערלעכע שונאים...

אין בין־השמשות פלעגט מען טונקען די פינגער אין די פאַרנעפּלטע שויבן, ווען די נאַכט פלעגט שוין אַריינקומען, זענען זיי געוואָרן מילדער און נאָכלאָזן פון דעם שאַרפן געראַנגל. ביים, געזעגנען זיך — געשמייכלט גוטווי־ליק און אויף די טונקעלע שטיגן זיך נאָכגעווינטשן: „געזונטערהייט... אַ גוט יאָר...“

אַן אָפטער אַריינגייער איז געווען מענדל אידיסעס, אַ שטעפּער, וואָס האָט געהאַט אַ געוועלב אויף מאלי רינעק; שטענדיק אַן אויסגעפּוצטער אין אַ שווארצע קאַפּאָטע מיט אויסגעגלאַנצטע שיך. אַ נידעריקער און שטענדיק אַ פריילעכער. זיינע קניפּן אין מיינע באַקן געדענק איך נאָך ביז היינט...

ווען יונה בלעכער, אַ קליינער איינגעדאַרטער, מיט צוויי פריילעכע אויגן, געטראָגן אַ פאַרזשאַווערטן כאַלאַטל, האָט אליין אויסגעזעען ווי אַן אלטע בלעך, פלעגט אַריינקומען מיט זיינע מעשיות, האָט זיך די ערנסטע שטימונג באַלד געביטן. ער פלעגט אַלע פריילעך מאַכן, אפילו דער זיידע פלעגט פאַרלירן דאָס ערנסטקייט פון פּנים. טראָץ דעם איז יונה בלעכער געווען אַ ייד אַ דלפון אין „זיבן פּאָלעס“, מען פלעגט זאָגן אויף אים, אַז אַלעס קאָן ער מאַכן, — נאָר נישט פאַרדינען אויף שבת.

* * *

אין דעם געסל פון אַלטן בית־מדרש אין אַ קעלער איז געווען מיין זיידנס „פאַבריק“ פון סאָדע־וואַסער. ביים אַריינגאַנג, אין דעם תמיד פינצטערן קעלער, זענען געווען אָנגעשטעלט קאַסטנס פלעשער און פלעשלעך, גראָבע, צו־געקלעפּט מיט פאַרשידענע פאַרביקע עטיקעטן. אויף טרעפּלעך אַראָפּצוגיין נידריקער, זענען געשטאַנען מעשענע גרויסע און קליינע באַלאָנען און אַ גרוי־סער קעסל צום קאָכן דאָס וואַסער. אָבער קיינמאָל האָט מען דאָס וואַסער נישט געקאָכט, פאַרשטייט זיך אַז דער קעסל איז געשטאַנען תמיד אַ קאַלטער, נאָר פארן געזעץ...

ביי דער מאַשין מיט אַ גרויס ראָד און צוויי הענטלעך, איז געשטאַנען לייזער פּאַסנע און געדרייט דאָס ראָד. זינט איך געדענק האָט געאַרבעט איין אַרבעטער, מען האָט אים גערופן לייזער „פּאָסנע“; מען פלעגט זאָגן אַז ער האָט ליב נאָר „פּאָסנע“ מאכלים... „פּאָסנע“ פלעגט דרייען דאָס ראָד פון דער מאַשין און גלייכצייטיק צעטראָגן די באַלאָנען אין די סאָדע־וואַסער געוועלבער. דער עיקר פלעגט ער שוויצן אין די זומערדיקע דאָנערשטיקע מאַרק־טעג, דאַן פלעגט דאָס ראָד אַרבעטן אָן אויפהער, און באַזאָרגן אַלע געוועלבער מיט סאָדע־וואַסער. ערב־שבתדיקע טעג, פרייטיק, ווען מען פלעגט שוין שרייען: שבת, שבת! און יידן פלעגן שנעל פאַרמאַכן די געוועלבער, פלעגט נאָך לייזער פּאָסנע טראָגן אויף זיינע דאַרע פּלייצעס די באַלאָנען מיטן אייז. צו פיל פרנסה האָט ער פון

די אַרבעט קיינמאָל נישט געהאַט; שטענדיק געווען אַ פֿאַרהאַרעוועטער, פֿון פֿרי ביז שפּעט אין דער גאַכט געטראָגן די באַלאָנען און געדרייט דאָס ראָד אָדער געפּירט אייז. פֿונדעסטוועגן איז ער געווען שטענדיק אַ פֿריילעכער, אַ שמח בחלקו, ווי מען פלעגט זאָגן: אַ לוסטיקער דאַלעס (דלות).

דער זיידע האָט געהאַלטן אויך אַ לאַדאָווע ד. ה. אַן אייז־קעלער, ביים אַלטן אַפּטייקער אין גאָרטן. זומער צייט פלעגט זיצן דער אַלטער אַפּטייקער אין דעם שיינעם פֿרוכט־גאָרטן מיט עלטערע פֿרויען און שפּילן אין קאָרטן. די פֿרויען פלעגן רויכערן סיגאָרן (אין יענע צייטן איז דאָס געווען אַ חידוש). די יינגלעך פֿון חדר פלעגט עס שטערן ביים גנב׳נען עפּל פֿון גאָרטן דורך אַ לאָך, וואָס איז געווען אין דעם פֿאַרקן ביים אַרייגאַנג פֿון די זייט פֿון אַלטן בית־מדרש. וועגן מיין זיידע׳ס איז נפטר געוואָרן (איך בין דאָן געווען אויף הכשרה), איז געגאַנגען ר׳ מענדל משה אהרונ׳ס תשעה־באב אויפן בית הקברות און אויפן קבר פון משה־הערש לייזערס שטאַרק געווייגט, ווייל ער האָט נישט מיט וועמען צו רעדן אַ וואָרט. אין אַ קורצער צייט איז ר׳ מענדל־משה אַהרונס נסתלק געוואָרן און ביידע טרייַע חברים האָבן געפונען זייער מקום צוזאַמען.

מיין פֿאָטער, געדענק אין שטעטל: מאָטל גרינעס, האָט געשטאַמט פֿון שטעטל קאָסאָוו, אַ שוחטס אַ זון. דער שידוך איז צושטאַנד געקומען ביי אַ צוזאַמענטרעף פון ביידע מחותנים ביים אַלעקסאַנדער רבין.

נאָכן איבערייסן די קעסט, האָט דער טאַטע באַקומען זיין נדן — אַ געוועלב פון שוסטער־צידאָטן.

אין די זומערדיקע אָוונטן, פלעג איך זיצן אַלס קינד ביי אונדז אין געוועלב אויף אַ גרויסן טיש אָדער אויף אַ זאַק מיט הילצערנע טשוועקלעך, ווי מ׳פלעגט זיי רופן שפּיילן, אויסהערן די פֿאַנטאַסטישע מעשיות פון די שוסטערס, וואָס פלעגן דערציילן פון פֿאָניע גנב, וועמען זיי זענען געווען סאָלדאַטן ביים צאַר.

אַן אָפּטער אַרייַנגייער צו אונדז איז געווען יענקל שוסטער, אַ געזונטער בריייטפּלייציקער פעסטער ייד מיט אַ שוואַרץ געשוירן בערדל, דאָס קיילעכדיקע טוכן היטל פֿאַריקט אין אַ זייט. זיינע שטענדיקע מעשיות וועגן פֿאָניען, און דער עיקר די מעשה וועגן זיין טיאשקע (שווערד), האָט אויף מיר געמאַכט אַ שטאַרקן רושם, און אים שטענדיק זיך פֿאַרגעשטעלט אין מיין קינדערישער פֿאַנטאַזיע ווי בר־כוכבא. דאָס געוועלב איז געווען אָפן ביז שפּעט אין אָוונט. וועגן די נאַכט פלעגט נאָר צופאַלן, פלעגן די שוסטער שנעל קומען פון מנחה־מעריב, ביז אינדערהיים וועט פֿאַרטיק ווערן די וועטשערע, קויפן איינעם אָדער צוויי פֿאַפּיראָסן. גאָר גרויסע פֿאַרדינער פלעגן קויפן אַ האלבע שאַכטל, פֿאַרשטייט זיך, נישט פון די געהויבענע.

אונדזער שטעטל סאָקאָלאָוו האָט געשמט פֿאַר אַ שטעטל פון בעלי־מלאכות — שניידער און שוסטער. די שניידערס פלעגן אַרבעטן „טאַנדעטנע" אַרבעט פֿאַר די אַרומיקע געגנט. די אַזוי גערופענע „כאַלופּניקעס" פלעגן אַרבעטן פון פֿרי ביז שפּעט אין דער נאכט, און די סוחרים, וואָס פלעגן אַליין אויך ארבעטן,

פלעגן זיך אַרומשלעפּן מיט געפּאַקטע וועגענער אין די אַרומיקע שטעט אוּן שטעטלעך גאַנצע טעג אוּן נעכט, כּמעט די גאַנצע משפּחה פלעגט זיך שלעפּן אויף די ירידים.

יעדע בראַנזשע איז געווען משפּחה־דיק. אַז דער פאָטער האָט זיך פאַרנומען מיטן פּאַרן אויף ירידים אוּן פאַרקויפן טאַנדעטנע מלבושים, איז דאָס איבערגעגאַנגען צו קינדער אוּן אייניקלעך, אוּן געוואָרן אַ משפּחה באַשעפטיקונג. נישט אינמאָל פלעגט פאָרקומען אַ שארפע קאָנקורענץ אפילו צווישן אייגענע ברידער.

פאַרן ערשטן וועלט־קריג פלעגן שטיוול פון סאָקאָלאָוו גיין קיין רוסלאַנד. עס איז דעמאָלט פּאָפולער געווען דאָס וועגטל, אַז די לאַגע פון די שוסטער איז אַזוי גוט, אַז זיי שטעלן פייגן אין טשאָלנט.

מיין באָבע גרינע האָט מיר דערציילט, אַז ווען דער זיידע האָט נאָך געהאָט אַ געוועלב פון שוסטער־צוגאַטן, פלעגט ער טיילן „חנוכה־געלט" די שוסטער. יעדער קליענט פלעגט באַקומען אַ געבראָטענע גאַנדז מיט אַ פלאַש בראַנפן. פאַרשטייט זיך אַז די סוחרים פלעגן זיין פאַרמעגלעך און געלעבט ווי די שוסטער.

פון פרי ביז שפּעט אין דערנאָכט פלעגן די שוסטער זיצן אויף זייערע קליינע בענקעלעך און קלאַפן מיטן העמערל ווי מען פלעגט זאָגן: „ביז שפּעט אין דער נאַדל אַריין". די געזאַנגען פון די שוסטער־געזעלן פלעגן זיך טראָגן אין די גאַסן און געסלעך. ביי די שוסטער האָט זיך אָנגעהויבן אַנטוויקלען די ערשטע פּאָליטישע אַרבעטער־פּאַרטיי — דער „בונד" אין סאָקאָלאָוו. ווי מען דערציילט, האָט שעפּסל פערגער אָרגאַניזירט דעם ערשטן שטרייק ביי די שוסטער אַז מען זאָל נישט אַרבעטן שבת צונאָכטס.

די גרעסטע און הויפּט־גאַס אין שטעטל דער צענטער איז געווען — די דלוגע גאַס; זי האָט זיך געצויגן ביזן אַריינפאָר פון דער באַן. זומער פלעגט דאָרט זיין דער שפּאַציר פון דער יוגנט. ס'האָבן אויף דעם באַן־וועג כּמעט נישט געווויינט קיין יידן. די לעצטע יאָרן האָט דאָרט געווויגט חיים שמואל. וועלכער האָט אַמאָל געהאַט אין שטעטל ביים אַלטן בית־עלמין די ערשטע מיל, וואָס ער האָט געמוזט פאַרקויפן נטע פאטערקאזען, אַ ייד וואָס האָט געמאַכט אַ סך געלט ביי דעם פּאָטערקאָזער פריץ און איבערגעבויט אויף אַ גרויסע מאָדערנע מיל.

חיים שמואל איז געווען דער לאַנגיאָריקער ימים נוראים בעל־תּפילה אין דער גרויסער שול. זיינע הארציקע תּפילות האָבן מיטגעריסן אַלע מתּפללים. אויפן הויף פון חיים שמואלן איז געווען אַ ברונעם מיט אַ הילצערנעם עמער. צוגעבונדן מיט אַ גראָבן שטריק. יידן פלעגן דאָרט זומער אין די שבתים קומען טרינקען קאַלט און ווייך וואַסער נאָכן טשאָלנט.

ביים אָנהויב פון דער דלוגע־גאַס איז געווען שלמה ראָזענבערגס האָטעל — דער ערשטער „מאָדערנער" האָטעל אין שטעטל. עס פלעגן ביי אים איבּ

שטיין סוחרים, אגענטן, ארטיסטן, רעדנער און סתם „אינטעליגענטע" מענטשן. קעגנאיבער דעם האטעל איז אין א העלצערנעם הויז געווען יארן לאנג דער האטעל פון די פעדערס. אין די פינצטערע חדרים־לעך פלעגן איינשטיין פרומע יידן, על פי רוב חסידים, געקומענע צום סאקאלאווער רבין אויף די ימים־טובים.

* * *

צווישן די קאשטאן בוימער האבן זיך געצויגן די שיינע מויערן פון די דלוגע גאס — א ברוקירטע מיט קיילעכדיקע שטיינער און טראטוארן. וועלן די פויערים פלעגן קומען מיט זייערע וועגענער מיט אייזערנע רייפן אויף די רעדער בעת די מארק־טעג פלעגט דאס פארהילכן די גאנצע גאס. אויף די דלוגע־גאס זענען דער רוב די געשעפטן געווען קראמען, רעזורעס און פיוויארנעס.

מיין באבעס שענק איז געווען קעגנאיבער דעם מארק, וווּ עס איז געשטאנען בזשוסקעס „פאמניק"; דערנעבן — א ברונעם מיט א פלומפּ, וווּ די גאנצע גאס פלעגט פלומפּעווען וואסער. נעבן דעם שענק זענען געשטאנען די דאראזשקעס מיט זייערע אויסגעפוצטע פערד, וואס פלעגן פירן דעם עולם צו דער באן. אויף די טרעפלעך פון שענק פלעגן, בראש מיט זייער פירער ישראל פינדיק, זיצן די טרעגער וואס פלעגן פון צייט צו צייט נאך א פארדינסטל זיך אריינכאפן מאכן א שנאפּס. די אלטע באבע גרינע מיט די קינדער האבן געפירט דעם שענק און נישט אין איין דאנערשטיק אין א מארק־טאג, וועי די פויערים זענען געווארן בגילופין, פלעגן פליען בענק, פלעשער און גלעזער — ביז די פאליציי האט די צעבלוטיקטע פויערים געפירט אין קאזע. אין די מארק־טעג פלעגן אין שענק אפט זיצן צוויי גויים מיט האנט־גארמאשקעס, שפילן און טרינקען — מער טרינקען ווי שפילן. ביי א גרויסן פאס ביר מיט א קורפערנער פאמפּע, פלעגט שטיין דער פעטער פנחס און צאפן אין גרויסע, גראבע ביר־גלעזער און זיי אנפילן מיט א גרויסן שוים. אין די פארנאכטן פלעגט די באבע מורמלען פון איר „קרבן־מנחה" סידור און בעטן גאט אז די מארק־טעג זאלן זיין גוטע און אלעס זאל איבערגיין בשלום.

פארטאג פלעגן זיך פארשלאפענע יידן מיט טליתים אונטער די ארעמס, איך פארלאזטע כאלאטן, פון זיידנס געסל לאזן באלד אראפ צום אלטן בית־מדרש דאוונען, בעלי־מלאכות פלעגן נאכן ערשטן מנין שנעל צוריק לויפן דעם באלד אריף צום האמער און שער.

אלס קינד, און שפעטער — אלס גמרא־יינגל מיט פאה׳לעך מיט א קיי לעכיק טוכן היטל, א כאלאטל מיט א שפאלט, פלעג איך, בעתן גיין דאוונען אין אלטן בית־מדרש, זיין אין גרויס פחד, מחמת קעגנאיבער איז געווען די שול, די גרויסע, הויכע, שיינע שול מיט אירע פארשידנפארביקע פענצטערלעך. אויפן סופיט איז געווען געמאלט א בלויער הימל מיט שטערן אין פארשידענע קאלירן. די פייגל פון גאס פלעגן ארומפליען איבער דעם הויכן ארון־קודש מיט זייגע גרויי־

סע לייבן. צווישן אונדז קינדער האָט מען זיך דערציילט אַז די פייגל זענען פאַרוואָגלטע נשמות.

אויפן ערשטן שטאָק, ביים אַריינגאַנג פון עזרת־נשים זענען געשטאַנען גרויסע קאַסטנס מיט אַלטע שמות, וועגן וואָס מ׳פלעגט דערציילן אַז נשמות ליגן אין די קאַסטנס און וואַרטן אויף אַ תיקון. דאָרט איז אויך געשטאַנען אַ קאַסטן מיט זאמד, וואָס פלעגט דינען די סימנים פון אַלע ברית׳ן אין שטעטל.

נידעריקער, באַרג אַראָפּ פון בית־מדרש, איז געווען די מקווה צו באַ־דינען דאָס גאַנצע שטעטל אָרים און רייך. פאַר די גבירים, די שיינע בעלי־בתים, פלעגט דער בעדער ר׳ אברהם, וואָס האָט געהאַט אַ זייטיקע פרנסה — אַ בלעכער — אונטערלייגן נאָך אַ ביסל האָלץ.

נאָענט פון דער מקווה איז געפלאָסן די סטריגע. זייער אַ שמאָל טייכל, וואָס מ׳האָט געקאָנט אַריבערגיין מיט איין שפּרייז. דאָס איינציקע טייכל אין שטעטל, וואָס האָט געדינט די באַלעבאָסטעס צו וואַשן וועש און אַלע מצוות פון אַ גאַנץ יאָר: צום כשרן כלים אויף פּסח און ראש־השנה — צו תשליך.

כמעט מיטן אויג איז געלעגן דער אַלטער בית־הקברות מיט איינגע־פאַלענע מצבות, אַרומגערינגלט מיט אַ הויכן פּאַרקן. צווישן אונדז קינדער פון חדר פלעגט מען זיך דערציילן אַז מתים גייען ביינאַכט פון בית־הקברות דאַוונען אין שול. אין די ווינטערדיקע נעכט אַז מיר פלעגן דאַרפן דורכגיין דאָס געסל פון חדר מיט די לאמטערנעס אין די הענט, פלעגן מיר מיט גרויס שרעק שנעל די גאַס דורכלויפן. ווינטער פלעגן יידן לויפן אין דעם געסל, זיך גליטשנדיק און אָנהאַלטנדיק זיך ביי די ווענט; ווען עס איז געווען אַ פראָסט אָדער זאַוויערוכע, פלעגט נישט איינער אָפּקומען מיט שרעק ביז ער איז אָנגע־קומען אין בית־מדרש.

אין אַלטן בית־מדרש ביים אַריינגאַנג איז געשטאַנען אַ גרויסער שווע־רער טיש, ווו דער מוכר־ספרים׳ניק, אַ געלער, אַ הויכער און בייזער ייד פלעגט פאַרקויפן סידורים, טליתים און פאַרשידענע מעשה־ביכלעך. אין ווינ־טערדיקע פאַרנאַכטן, ווען עס פלעגט קומען אַ מגיד, אַ חזנדל אָדער סתם אַ „ווונדערקינד״, פלעגט ביים טיש שטיין דער גבאי פון בית־מדרש און מיט דער הילף פון די טרעגער נישט לאָזן ידעם עולם זיך צעלויפן פאַרן, איבערלאָזן אַ פּאָר גראָשן. דער טיש האָט אויך גענוצט פאַר די אָנגעפאָרענע פרעמדע אָרימעלייט (מ׳פלעגט זיי רופן „גייערס״). אַ גאַנצן טאָג פלעגן זיי גיין פון שטוב און קלייטל, און בין מנחה למעריב וואַרטן ביי דעם טיש, אַז אַ בעל־הבית זאָל זיי נעמען אויף אַ וואַרימע וועטשערע...

מיין פאָטער ע״ה, טראָץ דעם וואָס ער איז געווען אַן איבערגעגעבענער אַלטער חבר אין „מזרחי״ — איז געווען אַן אַלעקסאַנדערער חסיד; אַממערסטן פלעגט ער אָנטון דעם טלית אונטערן פּאַלטן און די יארמלקע — אונטערן טוכענעם קיילעכדיקן היטל, און ווינטער, — שבת דאַוונען אין אַלעקסאַנדערער שטיבל.

אין פּאַליש פון דער גרויסער שול, אין אַ קליין צימער, איז געווען דאָס אַלעקסאַנדערער שטיבל. שטענדיק איז דאָרט געווען ענג, און די חסדים זענען ס׳רוב געזעסן און געשטאַנען איינגעפּרעסט און געדאָוונט מיט התלהבות און ברען. דאָס שטיבל האָט געשמעקט פון שבתדיקע קאַפּאָטעס, שוואַרצע זיידענע זשופּיצעס מיט ברייטע לאַנגע גאַרטלען, וואָס האָבן זיך געבאָמבלט שאָקלענדיק ביים דאוונען...

* * *

דער נייער בית־מדרש וואָס איז געווען אין דעם געסל פון מאַלי רינעק, איז געווען אַן אַ פּאַליש, מען איז גלייך אַריינגעפאַלן דאָוונען... דער רעש וואָס איז שטענדיק געווען אין אַלטן בית־מדרש פון די פּאָרשפּעטיקטע בעלי־בתים: איז דאָ נישט געווען. אויך די ישיבה־בחורים האָבן אין דעם נייעם בית־המדרש נישט געלערנט. עס איז געווען מער פּאַר האָראָפּאַשנע מענטשן, „עמך" — שניידער, שוסטער, בעלי־מלאכות. אין די ווינטערדיקע לאַנגע פרייטיק־צונאַכטן פלעגט יוסף מענדל זשיטעלני (געראָפן: דאָס רבי׳לע) אַ קליין יידל, פון פּאָר אַ היטלמאַכער, — פּאַר די פּאָרהאָרעוועטע, אויסגעמאַטערטע פון אַ גאַנצע וואָך בעלי־מלאכות, וואָס האָבן זיך אַרומגעזעצט אַרום טישן, לערנען פּרשת השבוע אָדער דעם „מעבר יבק"... און די יידן פלעגן ביסלעכווייז אַיינדרימלען אין זיסע חלומות פון די פּאַנטאַסטישע מעשיות פון חומש...

* * *

אין דעם קליינעם מאָרק (מאלי רינעק) פלעגן זיצן די הענדלערקעס אויף נידעריקע קעסטלעך און אין זומער פּאַרקויפן רויטע קאַרשן, גרויסע גרינע זויערע אַגרעס, וואָס די חדר־יינגלעך פלעגן קויפן פּאַר אַ פּאָר גראָשן. אין דעם אוגערקעס־סעזאָן זענען געליגן גאַנצע בערג מיט אוגערקעס. ימים נורא־אים און סוכות־צייט — גאַנצע זעק מיט עפּל, באַרנעס און פלוימען; בעת די ווינטערדיקע שנייען און פרעסט האָבן די מאָרק זיצערינס, איינגעבאָבלעטע, קוים די אויגן אַרויפצוזעצן, מיט פייער־טעפּ אונטער די פיס, פּאַרקויפט געפּרוירענע עפּל מיט אַ טעם גן־עדן...

דאָנערשטיק האָבן באַלעבאָסטעס געקויפט אויף דעם מאָרק פיש, דער עיקר גרויסע לעבעדיקע קאַרפּן אָדער העכט; דאָס שטעטל איז געווען באַרימט ווי ליבהאָבער פון גוט עסן... און גרויסע לעבעדיקע פיש פלעגט מען נאָר קאָנען באַקומען אינעם דאָנערשטיקן טאָג — און ווי איז געווען די באַלעבאָסטע וואָס האָט זיך אין דעם טאָג נישט פּאַרזאָרגט מיט פיש. זי פלעגט זיך מוזן פרייטיק באַגענוגענען מיט קליינע פישלעך, פּאַר די אָרימע לייט.

* * *

מיין פאָטער ע"ה האָט אין די זומער שבתים געדאָונט אין „מזרחי" שטיבל, ביי אַלטער בעקערמאַן (קרומער קאָפּ). אַ גאַנצע וואָך האָט דאָס שטיבל געגוצט פאַר אַ חדר, דער ערשטער פראָגרעסיווער חדר אין שטעטל (אויסער די „פאָוושעכנע" פוילישע־שול), וווּ מען האָט געלערנט לימודי קודש און לימודי חול, שפעטער — געוועזן בית־ספר „יבנה". קיין יידישע שולן און מיטל־שולן זענען נישט געווען אין שטעטל, נאָר אַ תלמוד־תורה, וווּ ס׳האָבן געלערנט ס׳רוב ארימע קינדער. אַ טייל קינדער פון פאַרמעגלעכע עלטערן האָבן געלערנט אין דער פרעמד, און די גימנאַזיסטן, וואָס זענען געקומען אויף וואַקאַציע מיט זייערע גימנאזיסטישע היטלען, פלעגן אַרויסרופן קנאה...

אין „מזרחי" זענען געווען ס׳רוב מענטשן פון מיטל־שטאַנד, צווישן זיי אויך אַזעלכע, וואָס האָבן געקעמפט ביטער פאַר דעם שטיקל פרנסה...

ווען ס׳איז געקומען דער שבת פלעגן מיר גיין זיך לאָזן פאַרהערן ביי פאַרשידענע בעלי־בתים, חברים פון „מזרחי". איך געדענק אַז אַמבעסטן האָבן מיר זיך געפילט ביי פנחס ראפאלאָוויטש, ווייל ער האָט אונדז שטענדיק אויפ־געמומען מיט אַ „גוט שבת, קינדער!" און מיט אַ פריילעך פנים. צוערשט פלעגט ער מכבד זיין מיט שבת־אויבס און אַ גוט שטיקל שטרודל, און דערנאָך האָבן מיר באַדארפן זאָגן דעם שיעור פון די גמרא.

חנוכה פלעגט די שול צוגרייטן אַ טעאַטער פאַרשטעלונג און מען פלעגט שפּילן „חנה מיט די זיבן זין". די קינדער זענען געווען אין זיבעטן הימל פון פרייד.

די יוגנט פון „מזרחי" איז באַשטאַנען פון בעל־בתישע קינדער, וואָס זייערע טאַטעס פלעגן דאָוונען אין גערער, קאָצקער און אַלעקסאַנדערער־שטיבל. זייער „רעוואָלוציאָנערער" טאַט איז געווען: „קורץ געקליידט", ס׳רוב אין קאַ־פּעלושן, און דאָוונען שבת אין „מזרחי"...

פון די דעמאָלסטיקע יוגנט אין „מזרחי" איז געווען משה שפּירא, (מ׳האָט אים גערופן משה׳לע), אַן אייגעדאַרטער, אַ נידריקער, נאָר אויפן האָט ער פאַרמאָגט ברענענדיקע, לעבעדיקע. שטענדיק אַ פאַרשמייטער, אַ געבוירע־נער כלל־טוער, געווען איז ער אַ יתום, נישט געהאַט קיין טאַטן. ווי איך גע־דענק, איז ער צו דרייצן יאָר געשטאַנען צום פריזיוו (אַמאָל פלעגן טייל עלטערן נישט וועלן פאַרשרייבן די געבוירן יאָרן).

אַ באַווסטער אין שטעטל, וואָס פלעגט דאָוונען אין „מזרחי"־שטיבל איז געווען דער „טויטער" — געוועזן האָט מען אים „שמואל דער טויטער". ווי מען דערציילט, איז ער געווען אַ בן־יחיד ביי זיינע עלטערן, און ווי אַ סגולה האָט ער געטראָגן וויסע מלבושים ביז דרייצן יאָר... פון דעמאָלט איז זיין נאָמען געווען — „שמואל דער טויטער". זיין פרנסה איז געווען פאַרקויפן צייטונגען. קיין גרויסער גביר איז ער פון די פרנסה נישט געווען. מען זאָגט

„גאט שיקט שוין צו די אביונים א סך קינדער" — און ביים „טויטן" איז געווען א פולע שטוב מיט קינדער... אבער אזא פריילעך מאכער ווי שמואל דער „טויטער" איז נישט געווען אין גאנצן שטעטל — פאר יעדן איינעם האט ער געהאט א גוט פריילעך ווערטל...

און דער עיקר שמחת־תורה אין „מזרחי"־שטיבל. שמחת־תורה איז געווען דער פריילעכסטער יום־טוב. כמעט נאך שחרית, האט מען שוין אנגעהויבן קידושן. און נאכן דאוונען פלעגט מען ארומגיין אין די שטובן און ברענגען די מטעמים, וואס די באלעבאסטעס פלעגן צוגרייטן... נישט איינמאל פלעגט דער „טויטער" אליין אוועק אין א שטוב און ארויסטראגן פארן עולם כמעט אלץ וואס איז געווען צוגעגרייט אויף יום־טוב. די עיקרדיקע שמחה איז געווען מוצאי שמחת־תורה, ווען עס פלעגט שטיין א גרויס פאס ביר מיט א מעשענע פאמפע און מען פלעגט צאפן אן א סוף... איינמאל געדענק איך, ווען מיר זענען נאך קינדער געווען, איז די בגילופין געווען גאר גרויס, האט זיך שמואל דער „טויטער" אוועקגעלייגט אויף דער ערד, איינגעוויקלט אין א טלית און אנגעצונדן ליכט איבער זיין קאפ, און אלע האבן זיך געשטעלט ווייגן איבער אים ביז איינער פון די עלטערע יידן איז אנגעקומען און, זעענדיק דאס „טעאטער", האט ער גענומען אן עמער מיט קאלט וואסער און אים אפגעגאסן. גאר גיך איז דער „טויטער" אויפגעשטאנען תחית־המתים.

א חשובער און געשעצטער יד איז „מזרחי" איז געווען לייבל פרינץ. א ברייטער, הויכווקסיקער יד. געהאט האט ער א געוועלב אויף די דלוגע־גאס פון פארשידענע איילן און פארבן. ער פלעגט שטענדיק זיצן ביי זיך אין גע־וועלב אנגעטון אין אן „אויסגעפוצט" כאלאטל, פון וואס מען האט געקאנט צאפן בוימאייל... אין זיין פרייע צייט איז ער תמיד געווען פארטיפט אין די ספרים, אויך ביכער, זשורנאלן און צייטונגען. הגם ער איז געווען זייער פרום, איז לייבל פרינץ געווען א גרויסער לייענער פון ספרי חול אין געווען א גרויסער ידען אין די קלאסישע ליטעראטור. ביי אים איז געווען א בוך גע־ווידמעט אונדזער שטעטל, וואס איינער א יד האט אנגעשריבן נאך מיט הונ־דערט יאר צוריק. שבת איז לייבל פרינץ געווען שבתדיק, נשמה־יתרהדיק, מיט די שוואר־צע זיידענע קאפאטע, מיט זיינע הימל בלויע אויגן, מיט א רויטער שיינער פייערדיקער בארד, האט ער געמאכט דעם איינדרוק פון די חומש גע־שטאלטן... זיין הארציק־מתיקותדיק דאוונען ביים עמוד, בפרט אין די ימים נוראים, פלעגט „צעברעכן" די הערצער פון אלע מתפללים.

אין די שבתים, ווען די שויבן פון די פענצטער פלעגן אנהויבן טונקעלן בין־השמשותדיק, פלעגט מען פראווען שלוש סעודות און עסן חלה מיט הערינג. אנדערע ווידער פלעגן זיך אין דער זעלבער צייט זאמלען אין גרופעס אוז שטיין און שמועסן. די זון פלעגט זיך דאן פאמעלעך מעלאנכאליש רוקן העט־העט הינטערן שטעטל... די יידענעס פלעגן דאן שוין זאגן „גאט פון אברהם"... און די וואכעדיקייט פלעגט באהערשן דעם עולם. אין א שטענדיקע

גרופּע, וואָס איז באַשטאַנען פון לייבל פּרינץ, משה זאַרעמסקי, שמואל אייזן־קרעמער, גדליה פּעלער און מיין טאַטע, וואַרטנדיק אויף די ערשטע אַרויס־קומענדיקע שטערן, פּלעגן שטיין און שמועסן פון פּאָליטיקער" אָדער דער־ציילן מעשיות פון אַמאָליקע צייטן פון שטעטל סאָקאָלאָוו. איך נאָך אַ קינד, פּלעג שטיין ביי מיין טאַטן, אומגעדולדיק אויסהערן פּאַרשידענע מעשיות, וואָס זענען מיר ביז היינט פּאַרבליבן אין זכרון...

דער שטאָט־גאָרטן

„טאַנדייטער"

מרדכי רעזניק
(סענט-לאָיס)

דער זיידע שרייבט אַ ספר תורה

שרייבן אַ ספר־תּורה איז ביי אַ פֿאַלקס־מענטש געווען דער גרעסטער־ווונטש און כבוד. אָבער וועלכער ייד האָט אין יענער צייט געקאָנט טראַכטן דערפון? סיידן אַ גבֿיר. דאָך האָבן אויך אָרימע יידן נישט געוואָלט מותר זיין אויף אַזאַ גרויסע מצוה, פלעגן זיי דאָס טון בשותפות.

אויך מיין זיידע שמואל יעקב, אַ פֿאַלקס־מענטש, אַליין אַן אָרימער העגדלער, האָט זיך אַרומגעטראָגן מייט אַ חלום צו שרייבן אַ ספר־תורה וויייל פֿשוט, כדי צו דערגרייכן די גרויסע מצוה, צו וואָס ער איז ענדלעך זוכה געווען. ווען דער זיידע האָט איינגעצאָלט יצחקלן סופר די ערשטע ראַטע, אויך דאָס גאַנצע גאָר בעתן שרייבן די ספר־תורה, איז זיין פרייד געווען גרויס.

איך וועל קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן יענע נאַכט ווען ביי מיין זיידן איז שטוב איז געפֿייערט געוואָרן דער סיום־הספר. די גאַס פון שטוב ביזן בית־המדרש איז געווען פֿאַרפלייצט פון פרייד. אָנגעטון אין יום־טובדיקע קליידער האָבן מענער און ווייבער און קינדער, מיט שטורקאַצן אין די הענט אין געדיכטע רייען אַרומגערינגלט די חופּה מיט דער ספר־תורה, אויפֿן וועג צום בית־המדרש.

די ספר־תורה איז געווען אָנגעטון אין אַ בארדאָ סאַמעטן מענטעלע, אויסגענייט מיט עכט גאָלדענע פעדעם — אַ מתנה פון די קינדער פון אַמעריקע.

אַלע האָבן זיך געשטיפּט, וואָס נאָענטער צו דער חופּה, כדי צו קאָנען אַ קוש טון די ספר־תורה, אָדער כאָטש זי אָנרירן.

הגם לאַנגע יאָרן טיילן מיר שוין אָפּ פון יענער נאַכט, יאָרן פון אָפּ־געריסנקייט און בענקשן נאָך אַן עכט יידיש לעבן — דערגייען נאָך צו מיר די קלאַנגען פון יענע טאַנצנדיקע מאַסע יידן, ביים בית־המדרש.

יעדן פרייטיק צו נאַכטס און שבת אינדערפרי, פלעגט מען דאָוונען ביי מיין זיידן אין שטוב און לייענען פון זיין ספר.

איך בין נאָך דעמאָלט צי יינג געווען צו פֿאַרשטיין די וויכטיקייט אזוי גרויסקייט פון דער זאַך, אַז כ׳בין עלטער געוואָרן האָב איך אַמאָל ביי מיין זיידן געפֿרעגט: „צוליב וואָס, זיידע האָסטו געשריבן דעם ספר?"

אויף דעם האָט ער מיר געענטפערט: „איך וועל דיר זאָגן מיין קינד: איך האָב דאָס געטון צוליב צוויי זאַכן: ערשטנס וויייסטו דאָך, אַז עס איז

אַ גרויסע מצוה, אוּן צווייטנס וווייסטו דאָך אויך, אַז מיין יוסף (דער איינציקער זון) איז אַוועק קיין אַמעריקע. נו, איבער הונדערט יאָר, אַז כ׳וועל שוין דאָ נישט זיין — ווייס איך דען צי ער וועט נאָך מיר קדיש זאָגן? אַז מ׳האָט אַן אייגענע ספר־תורה — זאָגט די ספר־תורה קדיש"...

מיין טייערע זיידע!

דיין ספר־תורה, דער קדיש זאָגער, איז פאַרברענט געוואָרן צוזאַמען מיט די 6 מיליאָן יידן, און איך דיין אייניקל, ווייט פון דיין קבר שטיי געבויגן מיט גרויס דרך־ארץ פאַר דיין הייליקן ווילן.

„יתגדל ויתקדש שמה רבא".

ב. סאַטע: חדר יינגלעך.

משה שטיינגארט
(ניו־יאָרק)

די נאַכט דערציילט

וואָס דערציילט דיר די נאַכט
דאַכטער פון יודנלאַנד?
ס׳איז דער הימל דער אייגענער
וואָס נעכטן און אייערנעכטן
און אַלע נעכט וואָס זענען נישט געזעטיקטע
אין דיין חלום אַוועקגעקומען.

די נאַכט דערציילט פון גרויסן אומגליק,
די פון יידן וואָס דער שונא האָט צו ביימער צוגעהאַפּטן,
פון טרערן וואָס גראָזן זאַמלען איבער גאָרער ערד צעגויף.
און שפּאַנען די זון איין יעדן טאָפּן איין
ביים ערשטן אָנזאָג פון באַגין.

די נאַכט דערציילט פון גרויסן צאָרן —
וואָס דער תּליון האָט איבער אַלע שאַטיירן צעלייגט,
פון קול, וואָס קאָן נישט דערשטיקט ווערן
און לעצטן קלאַנג פון שמע —
גאָט, האָסט אַלע ליכטער אויסגעלאָשן,
אַלע שטערן אויסגעבלאָזן,
וואָס האָסטו מיך אַליין געלאָזט אין אָזאַ נאַכט?

איך פרעג נישט דיין רעכט,
איך מאָן נישט ביי דיר פאַראַנטס,
איך בעט בלויז ביי דיר —
לאָז מיך אויך זיין איינער פון די
אויף וועמען דו האָסט זעם תּליונס האַנט דערהויבן
איך זאָל אַ געלייטערטער צו דיר דערגרייכן.

איך באַלייט מיין טאַטן

ווילדע ווינטן, לינדע טעג.
בלינדע הימלען, דינע נעכט.
ביימער אָפּגעגרינטע,
האָבן מיך פון האַרבסט צו האַרבסט אָנגעדונגען.

מיין זכרון איז נאָך אַ קינד געווען.
די נעכטנס האָבן נאָך קיין ציפער נישט געהאַט.
כ׳האָב פריי אין פעלד זיך אַרויסגעשטעלט
און פלינק מיט וויג פון קאָרן זיך געהוידעט.
יעדער זמן האָט הויפנס טעג אויף מיר אַרויפגעציילט
און דערקענט בין איך זיך געוואָרן,
ווען דער ערשטער רעגן האָט דעם געלן ווייץ פאַרגאָסן.

דער שניטער האָט זיין שפע שוין לאַנג
אין שירעמדיקן שייער איינגעזאַמלט.
מיין טאַטע האָט זיין שאָטן מיט זיך מיטגענומען,
און בלויז אַ צווייג, מיט איינציקן בלאַט,
בין איך געהאָנגען איבער ברייטן ליידיק
פון אויסגעזומערטן פעלד.

ווער ווייסט אויף וואָסער שפּראַך ס׳רעדט די נאַכט?
ווער ווייסט, וואָס דער ווינט דערציילט דעם ווייץ,
ווען די זון וואַרעמט אויס דעם ערשטן זאַנג?
איך ווייס נאָר —
ס׳וויגט זיך נאָך אַלץ אין מיר דער ערשטער בלאַט,
און די ווילדע ווינטן, די לינדע טעג,
ווערן צוגעמאַכטע אויגן,
ווען ס׳וואַכט אין מיטן פעלד די נאַכט.

סאקאלאוו־פאדליאסק

וועו ס׳לעבט דיין זיידע קאנסטו—
אפילו אן איינציק בלאט אויף דינסטן צווייג—
גרינג אין ווילדסטן ווינט זיך וויגן.
וועו ס׳גייט אוועק דיין טאטנס שאטן,
באלייטסטו צום ערשטן מאל אויך זיך.
הינטער דיר גייט שוין קיינער נישט נאך.
דאס ליידיקע ארט ווערט פול מיט ערשטן קדיש,
וואס דו זאגסט נאך זיך אליין.

ביסט מער נישט פריי.
דיין טראט איז אויסגעמאסטן מיט שטרענגער מאס
פון די ערשטע, בלינדע הימלען.
די לינדע טעג.
ווערן בלויז אטעם פאר די ווילדע ווינטן.
די דינע נעכט —
בלויז א שמייכל צום קינד,
וואס גייט שוין אליין.

גד זאקליקאווסקי
(פּתח־תּקוה)

פון שטעטלדיקן אַמאָל

א) אין אַלטן בית־המדוש

געווען איז דאָס וועג דער נייער בית־המדרש אויף דער שׂדלעצער גאַס. ביים קליינעם מאַרק, איז פון אינעווייניק נאָכנישט געווען אויסגעפאַרטיקט. עס זענען נאָך געשטאַנען אַ טייל רושטאָוואַניעס און די מוליאַרעס האָבן נאָך אַזוי קונציק געפּאָטשעוועט די ציגל אין דער הויך, צום פאַרענדיקן די וועגט מיט די געזימסן. און פון דער צווייטער זייט, ווו מען האָט אָנגעהויבן דעקן

אין פּאָדערגרונט: דער שטיין, וואָס איז געבליבן ווי אַ זכר לחורבן פון דער שיינער סאָקאָלאָווער שול.

דעם בלעכערנעם רויטן דאַך, האָט מען געטינקעוועט און אַלץ איז געווען פאַרלייגט מיט ציגל, קופּעס ליים, וואַפּנע און צעגראָבענע ערד. איז דעריבער נישט אַזוי לייכט געווען צוצוקומען צום אַריינגאַנג. אַ חוץ דעם האָט מען געדאַרפט פאָרזיכטיק אויסמיידן די פרישע וואַפּנע־גריבער און ליים־בערג־

לעך. וואס מען האט נאר׳אס געמאכט, אנהויבנדיק פאר־גיסן דעם פונדאמענט פון אמשינאוער שטיבל, וואס איין זייט איז אנגעלענט אויף דער בית־מדרש־וואנט.

דאך האט דאס נישט אפגעהאלטן די מארק־שטייער און די בעלי־מלאכות, די געוועלבניקעס, וואס זענען אלע געווען בעלי־מלאכות, נאר מיט אן אפענער טיר פאר א קונה — און די שטענדיקע השכמהניקעס פון פיש־מארק און פון די זייטיקע נאענטע גאסן און געסלעך זיך ארייננצוכאפן גאנץ פרי אין דעם נישט פארענדיקטן בית המדרש אריין, וואס איז פאר זיי געווען ווי א צוגעשיקטע ישועה, צו פארשפארן לויפן אזא וויטענים אין אלטן בית־המדרש אריין און ארויסיאגן פון זיך די נשמה. און וואס פאר א טעם האט שוין געהאט דאס דאוונענז אין אזא אילעניש? (דאס חיי־אדב־שטיבל, אין נא־ענטן געסל, איז נאך אויך נישט געווען) און ווי מען האט נאר ארייננגעשטעלט די צוויי דיקע, בריים־לאנגע טישן פון ביידע זייטן ארון־קודש און די פיר לאנגע בענק ארום זיי, און אויף די ספרים־פאליצעס אין די געמויערטע וועגט האבן זיך באוויזן די גרויסע גמרות, די משניותן און נאך ספרים, וואס דער עולם האט מנדב געווען — האבן זיך באלד ארייננעקליבן די בית־המדרשני־קעס, די לערנערס פון יענער סביבה, אריה משה אהרונס, אברהמלע־מאיר קארצערס, באטשע אברהם מיכלס, דעם פערדהענדלערס און זיין שוועסטער־קינד, איצל פרידמאנס זון גדליה־ברוך, דער שיינער בחור, א ווויל־לערנער און א בעל־מידות, קלמן יחיאל פרידמאנס ברודער.

און אזוי איז צוגעקומען נאך א בית־מדרש, פון תורה ותפילה. נאר קיין עלטערע, שטענדיקע יושבים, ווי אין אלטן בית מדרש, זענען אין נייעם נישט געווען. האט דאס אן השגחהדיקע לערנען צוגעצויגן בחורים אויך פון ארום אלטן בית־המדרש, און ווען מען האט ארייננגעשטעלט די איבעריקע גרויסע טישן, האבן חברה מיט די פון מעסערלעך און „ציגיינערלעך" אויסגעשניצט אויף זיי די פיראונזעכציק שאך־קעסטלעך (אויף די מזרח־טישן האבן זיי נישט מעז־פנים־געווען דאס צו טון) און צוגעשניטן פון אלטע ווייסע טאוו־לענע גילזן־פושקעס קליינע פירקאנטיקע טאוועלעך, אנגעשריבן אויף זיי מלך, מלכה, זקן, סוס אזוי אלע שאך־כלים מיט די פענדלעך (פויערים), זיי אפגע־שווארצט מיט טינט; געטיקען אן אויסגעלאשן שוועבעלע, א גוט איינגע־ביסנס פון אויבן, איז עס געווארן ווייך ווי א פענזיקל. אזוי האבן זיי געהאט ווייסע און שווארצע שאך־שטיקעס און דעם ערשטן שאך געשפילט, ווען עס איז נישט געווען קיין גרויסער חשק צו לערנען. ממילא האט זיך שוין עמיץ אהין ארייננגעפלאנטשעט, כדי צו כאפן א קוק, אויך א קעסט־איידעמל און אזוי צוקוקנדיק זיך אוועקגעזעצט מאכן א שאך. פון די בעסטע צוקוקערישע שאך־שפילער, איז געווען הענעך דוד איצלס אן אמת חסידיש־שטילער יונגערמאן, אן עניוותדיקער, מיט תורה און חכמה, וואס פלעגט אנהויבן מיט ווייזן „א גאנג", זיך בעטנדיק: גזלן, וואס טוסטו? קוילעסט זיך דאך אפ, פארטאטש!

אַזוי פלעגט אויך אַהין פאַרבלאָנדזשען אַן אויסגעסטראָצלטער בחור, אונ־טער וועמענס קליינעם טוכן היטעלע עס איז שוין געווען אַ גוט־פאַרשוירענע־און גלייך־פאַרקעמטער גזשיבע. געצויגן איז נייעם בית־המדרש אַריין, אין די האַרבסטיקע, נאָך ימים־נוראים־דיקע קאַלט־כמורנע טעג (פון ווינטער שוין אָפּ־געריסן) האָבן אויך די צוויי שיינע און ריינע קאַכלאָוע אויוונס די הויכע, וואָס האָבן דערגרייכט ביז צו די באָפּוירהאָנגטע פענצטערלעך פון וועיבערישן בית המדרש, וואָס מען האָט געהייצט מיט שטיין־קוילן און פאַרמאַכט מיט טאָפּלטע הערמעטישע טירלעך, און מיט אַזאַ שיין מעשן הענטל — נישט ווי דער ברייטער, אומגעלומפּערט־מגושמדיקער ציגל אויוון אין אַלטן בית־המדרש, וואָס רויכערט אָפּט און ווי מען שטעלט זיך נאָר אַנידער וועט מען באַקאַלעכט ווי גרויס מען איז, נישט צום דערריינקן, סיידן מען טוט אויס דאָס כאַלאַט און מען בלייבט שטיין אין די הויזן. אַ שיין פּנים האָט עס...

אַזוי זענען אויך צוגעקומען די יונגערע בחורים פון אַלטן בית המדרש און אייַדער וואָס ווען, מען האָט נאָך רעכט נישט באַווייזן זיך אַרומצוקוקן, איז דער אַלטער בית המדרש כמעט ווי אויסגעלייַדיקט געוואָרן פון זיינע לערנערס. געבליבן זענען בלויז עטלעכע עלטערע בחורים. אברהמעלע משה לייזערקעס, דעם שניידערס, דער קורצזיכטיקער ספּרא־רבא מיטן שיינעם כתב־יד און דעם בעל־עגלה׳ס דער ציכטיקער, גוט־פאַרקעמטער, שטיל־קלוגער בחור, חיים־חייקל, רב זעליקלס אייניקל, דער שיינער זינגער, אברהמעלע זיסקינדס מיטן אָפּגעהאַקטן פינגער פון דער לינקער האַנט (מסתמא צוליבן פריזיוו) און פון די יונגערע — ישראלקע ציבולע, די גרויסע רויזעס, חנא דוד גיטקעס, דעם הויכן שוסטערס און משה באָטשע עסיקמאַכערס, דער רוסיש־קענער. בקיצור, דער אַלטער בית המדרש, אַ מקום תורה פון שנים קדמוניות, האָט אָנגעהויבן פוסטעווען. דאָס האָבן די ערשטע באַמערקט די חסידישע קרע־מער, פון נאָענטן גרויסן מאַרק, זיך אַריינכאַפּנדיק אָנווואַרעמען אַ ביסל און אין אייַנוועג מעיין זייַן אין אַ ספר.

דערזעענדיק די אויסגעלייַדיקטקייט, האָבן זיי געפרעגט דעם אַלטן שמש, רב שמואל אליין און רב בן ציונען, דעם שול־שמש, וואָס האָט געזאָגט, „עין־יעקב" פאַרן עולם אין בית־מדרש: פונוואַנען האָט זיך דאָס דערנומען די פוסטקייט? האָבן זיי די אַקסלען געהויבן, זיי ווייסן נישט. נאָר וען מען האָט געפרעגט חיים יאָסל סטאָליאַר, דעם בית מדרש־גבאי, וואָס ווינט נעבן נייעם בית המדרש און זעט ווער אַלץ עס לערנט דאָרט, איז מען דערגאַנגען, אַז דאָס האָט זיי דער נייער בית מדרש צוגעצויגן, ווי אַ מאַגנעס, וווּ די לער־נערס זענען דעם גאַנצן טאָג אָן השגחה. ווי די פרייַ פייגל. אַ חוץ דעם האָט נאָך אייזיקל, שמשון היטלמאַכערס אייַדעם, אין דער בית־מדרש־מויער אין פראָנט־ווינקל אַ נאַש־געוועלבל, ווו מען קריגט אַ קישקעלע, אַ באבקעלע, אַ „שפּיגעלע" (אַ קיכעלע, וואָס פון מיטן האָט אַרויסגעשפּיגלט אַ צוקערקע), אַ דין מצהלע מיט אַן אייל־גלאַנץ אַ געזאַלצנס, אַ פלעשל שווארץ ביר, וואָס

דער שווארצער חיים דער מלמד מאכט אליין, און נאך פארשידענע משקאות און פארבייסעכצער, צו יעדער צייט. בפרט אז ער גיט נאך אויף באַרג... — דאס אלץ האט צוגעצויגן די יינגלעך, וואס האבן אנגעהויבן לערנען פאר זיך.

בקיצור, מען האט אנגעהויבן קלערן, ווי מאכט מען, אז דער אלטער בית המדרש זאל ווידער ווערן א מקום־תורה. ווי לאזט מען עס פוסטעווען אזא מקום קדוש, ווו דער גרויסער צדיק רבי לוי יצחק באַרדיטשעווער האט דאַרטן געדאַוונט? (וועו ער איז אנטלאפן פון זשעלעכאוו) און צו מנחה צו, ווען עס זענען געקומען אין אלטן בית־המדרש אריין כאפן א קדושה די בעסערע תלמידים, וואס ווילנען אין דער נאענט — בער לייב, יוסף עקיבא יאסלס, איטשע מאיר אברהם יענקלס — האבן זיי וועגן דעם איבערגערעדט אויך מיט מענדל רב לייבעלעס, וואס האט געווילנט אין שכנות, און מען איז געקומען לכלל דעה, אז מען זאל פון די חסידים־שטיבלעך שיקן לערנען יעדן טאג עטלעכע בחורים און קעסט־איידעמס אין אלטן בית מדרש אריין.

אזוי האט מען זיך באלד צענויפגערעדט מיט די גבאים פון די חסידים שטיבלעך און אין די נאענטסטע טעג האט מען געזען ווי חסידישע יונגעלייט און חתן־בחורים, פילן אן דעם אלטן בית המדרש און לערנען בהתמדה אזוי, אז גאנץ אפט האט מען געווסט, אז אויב מען וויל ערנסט א לערן טאן, דארף מען גיין אין אלטן בית המדרש אריין. און אזוי אויך האבן יינגלעך די דאנערשטיקע משמר־נעכט, וועו מען פלעגט אויף זיין א גאנצע נאכט, געמאכט איז אלטן בית המדרש, ווו עס איז געשטאנען פון דער לינקער זייט ארון קודש א משמר־טיש. און אין די אוונטן איז שוין קיין ארט נישט געווען, ווו א גמרא אוועקצולייגן.

ב) די משמר נאכט

צו די חברים, וואס האבן באשלאסן צו לערנען, ווו די גרויסע, די דאנערשטיקע משמר־נאכט, זענען צוגעקומען חברים פון קאצקער און אלעקסאנדערער און אויך פון גערער שטיבלעך, מיט ווען מיר האבן געהאט גענוג לערנט אין איין חדר, אלעזר קלמן יחיאלס, אברהמעלע מענדל הגדולס, יודל שכנא אליטוביה׳ס, שאולקע דעם רבס, רב בנימין אליס, משה ישראל מענדלס, און יענקעלע יהושע יאסלס, דער איינציקער וואס האט שוין געלערנט איז א ישיבה און אהיימגעקומען אזא אויסגעפוצטער, אז עס האט פון אים גע׳פעכלט. סך הכל איז ער געווען עלטער פון אונדז מיט א האלב יאר. נאר שיע יאסל, דער בעל עגלה מיט דער אטלאסענער קאפאטע, האט אים נישט געקאנט מער האלטן אין חדר, האט יענקעלע געזאגט: אויב אזוי, פאר איך קיין לאמזשע, אין דער ישיבה. איצט, אהיימקומענדיק האט ער אונדז דערציילט ווי נישט פרום זיי זענען דארט, ער האט אליין געזען א רב דאווענען א גארטל, און נישט געהאט קיין לאנגע פיאות און — המקצר בעליונים מאריך

בתחתונים, דאָס הייסט אַ קורצע קאַפּאָטע און לאַנגע הויזן, און אָן אַ שטריימל, נאָר אַ היטל מיט אַ הויכער דענקע, און אַז דער רב גייט שוין אין אַזאַ הולך, ווי איז שוין מיט די פּשוטע יידן? האָט אים טאַקע שיע יאָסל געזאָגט, אַז מען קאָן נאָך דאָרט ווערן אַ מתנגד. נאָר יענקעלע, וואָס איז שוין געווען אָנ־געשמעקט מיט „ליטע", האָט געזאָגט, אַז אים ירצה השם, בלי נדר, אין אָנ־הויב מרחשון, פאָרט ער ווידער אין אַ ישיבה, עס קאָן זיין קיין ביאַליסטאָק. און אַזוי ווי ער איז געווען אַ מענטש מיט אָרדענונג, האָבן מיר אים איבער־געגעבן אָנצופירן מיט אַלץ וואָס מען דאַרף אויף דער משמר־נאַכט.

דאָס ערשטע וואָס יענקעלע שיע יאָסלס האָט געבעטן איז געווען, אַ גרויסן שבתדיקן טישטוך, אַ לעבל האַלב־זיידן ברויט (שיטנע) און אַ לעבע־לע געבייטלט ברויט, קאַרטאָפליעס, מעסערס, לעפלען און גאָפּלען. מיר האָבן זיך נישט געשפּאַרט מיט אים. איז ער דאָך אויסגעווען אַ וועלט, נאָר צו גאָפּ־לען זענען מיר נאָכנישט געוווינט געווען. ווייטער, וועגן בולקעס, אַ שבתדיקע חלה? — איז דאָך עס דאָך דאָנערשטיק, וועט איו אָוונט זיין פרישע. אַזוי האָט מען געקויפט ביי מינדל מאיר פּאָטשנערס פעטע „פּאָטשטאָווע" הערינג, שואלקע דעם רבס, וואָס האָט געוווינט נאָענט, האָט געברענגט אַן אַלטע קו־פּערנע קווארט מיט צוויי אויערן צום וואַשן, צום עסן, ווי דער דין איז, כדי מען זאָל נישט אונטערשטעלן די הענט אונטערן האַנטפאַס. שפּעטער זענען מיר אַוועק צו חיה די בעקערקע, רב נפתלי פּינחסעס ווייב און געקויפט פערצן אייל־קיכלעך פאַר אַ „צוואנציקער" און עטלעכע אייער־קיכלעך. נאָר ווען חיה די בעקערקע האָט אונדז געפרעגט צוואָס מען נעמט דאָס און מיר האָבן איר געזאָגט, האָט זי געגעבן אַ צולאָג, עטלעכע מאָן קיכלעך און אַ גע־פלאָכטענע שבתדיקע חלה, און ווען מיר זענען שוין געשטאַנען ביי דער טיר, האָט זי אונדז צוריקגערופן און געפרעגט, וואָס נאָך מיר האָבן צוגעגרייט, האָט מען איר געזאָגט, אַזוי האָט זי געהייסן אַריינברענגען די הערינג, נאָר למען השם באַלד, ס'איז דאָך דאָנערשטיק ביינאַכט, אַ רענדל אַ מינוט, און אַז מיר האָבן איר געברענגט די הערינג, האָט זי צוויי באַלד ריין געמאַכט. אַרויסגענומען דעם גייץ, אָפּגעשיילט, צעשניטן, אָנגעשאָטן אויפן ראַנד פון טעלער אַ ביסל געמאָלענעם פעפער און געזאָגט: נאַטס, דאָס איז צו די קאַרטאָפליעס, און נאָך די איבעריקע הערינג זאָלט עץ קומען שפּעטער, און ווען מיר זענען שפּעטער געקומען איז שוין געווען צוגעפּראַוועט, אויף איין טעלער צעהאַקטע הערינג מיט ציבעלעס, מאָנטשקע, עסיק, געווייקטע און אויסגעקוועטשטע חלה, געמישט אַלץ צום טעם. און די לאַנגע שטיקער הע־רינג־מילך ביי די זייטן, ריין, שיין און מלא חן: נאַטס, זאָגט זי, דאָס איז אַ קראַץ־באָרשטש (אַזוי האָט זי דאָס אָנגערופן) און אין צווייטן טעלער — צעשניטענע הערינג מיט קיילעכדיקע פּעניצלעך ציבעלעס, אָפּגעצוקערטע וואַ־סער מיט עסיק, די רויגן ביי דער זייט. אַזוי ווי אויף אַ רייך מאַל־צייט. און אַראָפּגענומען פון וואַנט־שענקל צוויי טעלערס, צוגעדעקט, געזאָגט: קיין עסן

האלט מען נישט אפגעדעקט. ארומגעוויקלט מיט א פילקע, און אונדז אריינ־ שטעקנדיק אין די קעשענעס א פאר פרישע פאשליאדקעס מיט ציבעלעס און מאן, אנגעזאגט מיר זאלן למען השם, אפברענגען די טעלער.

נישט־קשה, עס איז אונדז גאנץ גוט צונוץ געקומען, קיין סך געלט האבן מיר נישט געהאט. די מאמעס האבן געזאגט, אידער געלט, וועלן זיי אונדז מיטגעבן עפעס געקעכטס, עלעהיי א חסידישע וועטשערע.

אזוי זענען מיר אריין אין בית המדרש מיט אלדאס גוטס און אויך מיט די ברכות, וואס חיה די בעקערקע האט אונדז געבענטשט מיט אזא אויפ־ געלויכטענער אויסשטראלונג אין אירע פייכטלעכע אויגן ווינטשענדיק: מיר זאלן תמיד באגערן צו לערנען די הייליקע תורה.

די שוין אפגעברענטע קארטאפליעס, האט מען אוועקגעשארט פון פייער אין זשאר אריין, זיי זאלן נישט קאלט ווערן, דא האט יענקעלע שיע יאסלס געזאגט: חברה, א קווארטירל בראנפן דארף מען, י"ש איז ראשי תיבות ירא שמים! לויפט ווער נאך א ביסל אקעוויט. און אזוי ווי עס איז אונדז געבליבן געלט, וואס חיה די בעקערקע האט נישט געוואלט נעמען, פארן געבעקס, האט יענקעלע אונדז געהייסן קויפן נאך פארבייסעכץ ביי דער אלטער חנה־חיהן, וועמען מיר פלעגן רופן רב חנה־חיה, צוליב איר אלטקייט, אזא פיצעלע ווייבעלע, א פיצל געוועלבעלע און אזא הויכן מאן, זענען מיר אריין צו דער אלטיטשקער, געקויפט עטלעכע דרייסיק סיראפ־קיכלעך פאר א גילדן. צווי־ האט זי אונדז געגעבן א צולאג. אזוי האט זיך אויסגעליידיקט דאס שויבן־ שענקעלע, וואס איז געהאנגען אויף משקולת. און ווען זי האט געציילט די סיראפ־קיכלעך (צו עטלעכע מאל) האבן מיר דערווייל אריינגעקוקט דורך דער שויבן־טיר און געזען דאס הויכע „הימלבעט", דאס איינציקע שוין אין שטעטל. פון חנה־חיהן זענען מיר אריין צו גרונען, מיטן פארדרייטן קופקעלע, וואס דער טשיפיקל פון פארנט איז איר שטענדיק געווען פארקרוקט איבערן אויער, און האט מען איר דאס געזאגט, האט זי אזא האסטיקן דריי געטון דאס קופקעלע, אז דאס טשיפיקל איז אויסגעקומען ביים צווייטן אויער. ביי איר האבן מיר גענומען עטלעכע „קישקעלעך", א דרייער א שטיק און אראפ אין בית המדרש אריין. דא איז אנגעקומען משה ישראל מענדלס מיט א טשיניק אפגעצוקערטן טיי, וואס מען האט אריינגעשטעלט אין אויוון אריין. און גלעז־ לעך מיט טעפעלעך האט ער ארויסגענומען פון די קעשענעס, נאך אים איז אריין אפרים רחלע פישלס מיט א ריינדל צוגעריישטן לעבער, און דערמיט האבן זיך געענדיקט די הכנות.

ביסלעכווייז איז זיך דער עולם צעגאנגען און מיר זענען אליין געבליבן. רב שמחה יואל דער אלטער אונטער־שמש מיטן בריטן פוטערנעם קאלנער האט אונדז געגעבן עטלעכע חלבענע ליכטלעך — דעם אלטן רב אלי טוביהס ארבעט — ווי עס מאכט זיך, טאמער ווערט קאליע דער לאמפ, און ער איז הער לעצטער ארויס פון בית המדרש. ערשט איצט האבן מיר זיך צעזעצט

אַרום משמר־טיש, וואָס נידעריק, איבער אים איז געהאָנגען אַן עלעפער־לאָמפּ, כמעט אַלע האָבן זיך געזעצט ביי דער וואַנט, מיט דער פּלייצע צום פענצטער, כדי נישט אַרויסצוקומען צו דער אַנטקעגנאיבערדיקער שול, וואָס מען האָט דערציילט אַז ביינאַכט קומען טויטע דאָרטן דאַוונען. (שפּעטערצו איז דאָס אונדז פון זינען אַרויס).

אָפּגערעדט האָבן מיר אָנצוהויבן אַ מסכתא און ענדיקן, און נאָך אַ שקלא וטריא איז געבליבן עס זאָל ווער צוגיין צו די ספּרים־פּאָליצעס. פּאַר־מאַכן די אויגן און אָנטאָפּן אַ דינע גמרא, אַרויסנעמען און די, ווען מיר לערנען. אַזוי האָט מען אַרויסגענומען די מסכתא חגיגה, וואָס האָט נישט מער ווי דריי פּרקים. געלערנט האָט מען זאָלבע צווייט אין אַ גמרא. און אויב די ביידע איז עפּעס קשה געווען, האָט איינער אַ פּאַטש געטאָן איבער דער גמרא, האָבן אַלע מפּסיק געווען, און ווער עס האָט געווּוסט האָט מסביר געווען, ווען נישט, האָבן זיך אַלע אין דעם פּאַרטיפּט און לסוף געפּונען אַן אויפּקלער. אַזוי האָבן מיר געלערנט מיט חשק און ברען דעם ערשטן פּרק „הכל חייבין בראייה". אַלע זענען מחויב זיך צו באַווייזן אין בית המקדש אין די דריי יומם טובים. אַ מסכתא וואָס מיר האָבן קיינמאָל נישט געלערנט און דאָך אַזוי היימיש, חומשדיק און עשרים וארבעהדיקע מקומות. ווי מיר האָבן נאָר אָנגעהויבן לערנען זענען מיר שוין געווען אין ארץ ישראל. צוזאַמען מיט די עולי רגלניקעס אין ירושלים. אין בית המקדש. מיט די כוהנים און לוויים ביי די תרומות ומעשרות. אָט איז מען מקריב די „עולת ראייה" וואָס קיינער עסט נישט. אָט־דעם קרבן שלמים, וואָס אַ חוצן חלב און אַ פּאָר קלייניקייטן מעג מען אַלץ עסן אין ירושלים, דער קרבן הייסט „שלמי חגיגה". בקיצור, מיר זענען אויסגעווען אויף אַלע ארץ ישראל וועגן און שטעגן. איז דאָך אונדז אַזוי גוט געווען. און פּלוצים זיך אַ פּאַרהאַק געטון און שטיין געבליבן, ביי דער משנה ואין דורשין בעריות בשלשה, ולא במרכבה ביחיד. און געמוזט אַוועק פון ארץ ישראל, פון ירושלים, פון בית המקדש. און עפּעס אַזוי שווער, גיי פּאַרשטיי וואָס עס איז אין הימל מעשה מרכבה? דאָ האָבן מיר מעיין געווען אין משניות. און געזען ווי דער ברטנורא מאַכט געוואַלדן אויפן רמב"ם, פּאַרוואָס ער זאָגט, אַז מעשה בראשית איז די טבע און מעשה מרכבה איז גאָר אַ חכמה. נו, מירן זיך גיין אַריינמישן צווישן רמב"ם און ברטנורא? — אַזוי האָבן מיר אויף גיך אַ פּרעפּל אפּ געטאָן די משנה און עס האָט נישט לאַנג געדויערט ווי מיר האָבן זיך ווידער געפּונען אין ירושלים און אין בית המקדש מיט די כוהנים ולוויים, און צייט אַ שעה, אַנדערטהאַלבן זענען מיר אין לעצטן פּרק אַריין, איז אונדז וואַרעם און וואַרעמער געוואָרן. אַזא התלהבותדיקער וואַרעם־האַרציקייט, האָט זיך אין די איברים צעגאָסן מיט אַזאַ נצחונותדיקן געפיל. נאָך אַ שעה, עפּעס מערער, און פּאַרענדיקן די מסכתא. נאָר יענקעלע שיע יאָסלס, דער בעל־סדר, טוט אַ פּאַטש אַן טיש: חברה, אַ הפסקה! האָט מען די גמרא פּאַרמאַכט אַ טישטוך געשפּרייט, די

סעודה געגרייט. ביים עסן, ווי געניטע חסידים האָט יעדער אַ רבינס אַ תורה איבערגעזאָגט (וואָסי. קנאַפּ זיך אָנגעהערט?) דאָ איז איינער מיט „אַ פרייַ־לעכס" אַרויס, האָבן אַלע אונטערגעכאַפּט. אַ ראָד געמאַכט און אין א טאנץ אוועק. און וועג מען איז, אונטער יענקעלעס קאָמאַנדע, אין אַ פּאַטש־טאַנץ אַרויס און מען האָט דאָס אין גאַס דערהערט, איז דער אַלטער סטראַזשניק איוואַנאָוו, מיט וועמען קליינוואַרג האָבן יידיש געריידט, און וואָס פלעגט מאַכן אַ שהכל איבער אַ שמעק טאבאַק, אַריין זען וואָס פאר א שמחה עס איז. האָט מען אים מכבד געווען מיט אַ „לחיים" און אין ראָד אַרײַנגענומען. דאָ האָט דער אַלטער סטראַזשניק די פאָלעס אין פּאַס פאַרשטעקט, די שווערד אָפּגעשפּיליעט, אויף אַ באַנק געלייגט, און מיט די אָפּצאַסן און טילקעס אַ קאָזאַטשאָק אויסגעקלאַפּט. זיך אין הארצן געקלאַפּט: יעי באָגו „אַלע, מיר, יידן, שוין איך אַלט". געבעטן נאָך אַ קאָפּיטשקע, די שווערד ענומען אוי אַרויס.

און אין יענעם כעלות, נאָכן ענדיקן די מסתּא חגיגה, האָבן אַ טייל פון אונדז באַשלאָסן זיך דורכצורעדן מיט יענקעלע שיע יאָסלס, מכוח פאָרן אין אַ ישיבה.

נטע קויפמאן
(עכו)

דאָס יידישע עקאנאמישע לעבן אין סאקאלאוו

דער יידישער האַנדל אין סאָקאָלאָוו איז געווען פון אַ קליינעם מאסשטאַב. ס׳רוב געשעפטן האָבן זיך געפינען אין סטראַגאַנעס און געוועלבער, וואָס הערשמאַן, דער פריץ און בעל־הבית פון שטאָטישע ערד, האָט אַמאָל אויס־געבויט. אַ קלענערער פּראָצענט פון די סוחרים האָבן געהאַט זייערע אייגענע געוועלבן. און די רעשט סוחרים האָבן געפירט זייערע עסקים אויף מאַרק־טישלעך צווישן די סטראַגאַנעס און געוועלבן פאַר אַן אָפּצאָל אין דער מוני־ציפּאַלע מוסדות.

די עקאָנאָמישע אונטערנעמונגען, הן פון דער מלאכה, און הן פון האַנדל, וואָס האָבן באַדינט דאָס לעבן פון דער באַפעלקערונג פון דער אייגענער שטאָ־טישער און דאָרפישער סביבה, און די באַפעלקערונג פון די דערפער פון דער נאָענטער סביבה, צו וועלכע מ׳איז געפאָרן אויף די דאָרטיקע יריד טעג, זענען געווען קליין און באַגרענעצט. ערשטנס ווייל אַלע סוחרים און בעלי־מלאכות זענען אָפּהענגיק געווען אין קרעדיטן, אין וועלכע זיי האָבן שטענדיק געפילט אַ דוחק. די פּריוואַטע קרעדיטן האָבן געקאָסט טייער און זענען בכלל געווען ווייניק, און די געזעלשאַפטלעכע קרעדיטן האָבן נישט אין אַלע דורות עקזיס־טירט. ווען זיי האָבן יאָ אין די לעצטע יאָרצענדליקער עקזיסטירט אין דער פאָרם פון אַ „ליי־קאַסע", און „גמילות־חסד קאַסע" ביי דער חברה „תפארת בחורים" — האָבן זיי מיט זייערע קרעדיטן דעם נצרך ווייניק, אָבער דאָך געהאָלפן נישט אומצופאַלן. ד. ה. פאַר די קליינע סומע געלט, וואָס ער האָט באַקומען (אין הלוואה), האָט ער נאָר געקאָנט קויפן אַ ביסל רויע סחורה אויסצואַרבעטן אָדער פאַרקויפן אין געשעפט אבי־ווי עס איז צו פאַרדינען אויף פּרנסה.

די צווייטע סיבה פון באַגרענעצטע מעגלעכקייטן פון האַנדל אין מלאכה איז געווען די קאָנקורענץ וואָס האָט זיך יאָר־איין און יאָר־אויס געשטאַרקט צווישן די אייגענע און פרעמדע סוחרים, הענדלער און בעלי־מלאכות אויפן מאַרק, דאָס האָט אויפגעגעסן דעם ריווח פון זייערע עסקים.

דער מעמד פלעגט זיך אַ ביסל בעסערן ווען סוחרים פון די ראַנד־געביטן פון לאַנד זענען געקומען אויפקויפן די סחורה ביי די בעלי־מלאכות און הענדלער אויפן אָרט. אַזעלכע סעזאָנען האָבן געוויסע בראַנזשעס אויפ־

געלעבט; די פלייסיקע האָבן באַוויזן אָפּצושפּאָרן אַ גילדן „אויף אַ שלעכטער צייט". אָדער זאָמלען געלט אויף אַן אייגענע ווינונג, וואָס איז געווען דער שטענדיקער חלום פון די איינוווינער פון אונדזער היים־שטאָט.

די לעדער בראַנזשע

אַן אויסנאַם איז ביי אונדז געווען די לעדער־בראַנזשע, וועמענס פאַכמענער עס האָבן „געלעבט און געלאָכט" נאָר אין סעזאָנען וועלן סוחרים פון די רוסישע גובערניעס אין די צאַרישע צייטן, אָדער סוחרים פון די קרעסן אין די יאָרן פון אומאָפּהענגיקן פּוילן, האָבן געמאַכט גרויסע באַשטעלונגען. דעמאָלט האָבן זיי „געקאָוועט" טאָג און נאַכט און פאַרדינט „אָפּצוועסן". אויב אַזעלכע סוחרים אָדער זיערע באַשטעלונגען זענען נישט אָנגעקומען, זענען די וואַרשטאַטן און מאַשינען (אַ חוץ קליינע אויסנאַמען) פון דער דאָזיקער בראַנזשע געווען באַדראָט אָפּצושטעלן (צוצודעקן) זיך. סיי די בעלי־בתים און סיי זייערע געזעלן זענען געווען אויף גרויסע צרות. פון די דאָזיקע ספערן פון די לעדער־פאַכן, צווישן די אַרבעטסלאָזע, זענען געווען אַזעלכע מיט ווייניק קוואַליפיקאַציעס (פאַרטאַטשעס, לאַטוטניקעס) און דערפאַר נישט צוגעפּאסטע אין אַ שלעכטער צייט וועלן עס פאָדערט זיך אַ בעסערע אַרבעט אויפן היימישן מאַרק, וואָס איז סיי ווי צו קליין געווען פאַר אַזויפיל לעדער־פּראָדוצענטן (שיך און שטיוול). עס זענען דעריבער אַרויסגעקומען „עקאָנאָמישע וואַנדלער" ד. ה. אַזעלכע, וואָס זענען געצוווונגען געווארן דורך זייער נויטלאַגע איבערצוגיין צו אַנדערע באַשעפטיקונגען, כדי נישט אונטערצוגיין.

צווישן די לעצטע געהערן די דאָרפסגייער. זיי האָבן אויפגעקויפט ביי די פויערים אַלטע, אָפּגעטראָגענע פּעלצן, שטיוול, חזיר־האָר, פעלן פון חיות און בהמות. ס׳זענען אויך געווען דאָרפס־פאָרער, יידן, וואָס האָבן מיט אייגענע פערד און וואָגן ווייט אָנגעשפּאַרט איבער די דערפער פון דער סביבה און אויסגעביטן ליימענע און פאָרצעלייענע כלים און גלאָזוואַרג אויף אַלט אייזן, שמאַטעס, און אַנדערע אָפּפאַלן ביי די פויערים פון די דערפער. צווישן די דאָרפס־פאָרער זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן אויפגעקויפט אייער, עופות און קעלבער, און זיי געפירט קיין וואַרשע.

פון די לעדער־בראנזשע זענען אויך אַרויסגעקומען בעלי־עגלה׳ס, טרעגער, גאַסן־מעקלער, האָלצהעקער און מדינה־גייערס. אין שטאָט זענען געווען צוויי טרעגער־קאָמפּאַניעס, וואָס האָבן צווישן זיך געהאַט מחלוקתן פאַרן גילדן פאַרדינסט מחמת אונדזערע קליינע שטאָט איז בכלל וויניק בכוח געווען צו געבן...

די יידישע האָלצהעקער, וואָס האָבן קאָנקורירט מיט די גויישע האָלצהעקער, האָבן דעמאָלט מיט די יוגנטלעכע חלוצים „מזרחי" פאַרפירט אַ קאַמף פאַר די רעכט צו האַקן דאָס האָלץ ביי די בעלי־הבתים אין שטאָט.

די מעקלער האָבן זיך תּמיד געדרייט, יעדער מיט אַ זאַק אויפן אָרעם צווישן די פּויערים אויפן מאַרק „אויסגעדינגען" אוּן „אַריבערטראָגן" אין די תּבואה סוחרישע שפּייכלער פאַר 20—10 גראָשן ריווח אַ „קניה"... די דאָרפסגייער אוּן די דאָרפספאָרער האָבן, מצמצם זייענדיק אפילו זייער טרוקן ברויט, קוים געזשיפּעט.

אַזעלכע דאָרפספאָרער האָבן זעלטן אויסגעגלייכט זייער בילאנס פוּן הוצאה אוּן הכנסה אוּן פאַר ווייב אוּן קינד וויניק פרנסה געבראַכט. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זייערע פערד אָפט געפטרט, ווייל אנשטאָט עסן, האָבן זיי געגעבן צו טרינקען... אַ חוץ דאָרפספאָרער אָדער דאָרפסגייער זענען געווען ביי אונדז יידישע דאָרפישע שניידער, שוסטער אוּן זייגער־מאַכער א. א. זיי פלעגן זונטיק פרי אַוועק אין די דערפער אוּן ערשט פרייטיק פאַרנאַכט צוריק־קערן אַהיים אויף שבת. אין פריערדיקע דורות האָט דער דאָזיקער מין דאָרף־בעל־מלאכה אַ פּנים פאַרגעשטעלט מיט זיך אַן אָנגעזעענעם שיכט פוּן דער אַלגעמיינער יידישער באַפעלקערונג פוּן אונדזער געבוירנשטאָט. אַ ראיה פאַר דעם זענען די תּקנות פוּן שניידער־צעך אין די פּיפּציקער יאָרן פוּן אַכט־צענטן יאָרהונדערט. („ייוואָ"־בלעטער, באַנד 40.) זייערע פאַראַגראַפן פלעגן אויך רעגולירן די רעכט פוּן געזעלן באַטיליקן זיך אין אַרבעט אויפן דאָרף.

קושניערס

אויך אנדערע, אויפן סעזאָן אויסגעשטעלטע פאַכן, האָבן מיטגעמאַכט ירידות אוּן עליות.

אַזאַ איז געווען דאָס קושניער־פאַך, אין וועלכן די יידן זענען געווען אָנגעזעען באַטיילּיקט, אוּן געהאַט אויסצושטיין אַ שטענדיקע שטאַרקע קאָנקו־רענץ מצד די פּוילישע קושניער. געווען צייטן וועָן די צוגעגרייטע פּעלצן־לאַגערן זענען געבליבן ליגן אוּן נישט פאַרקויפט געוואָרן אין סעזאָן, אוּן נייע קרעדיטן איז נישט לייכט געווען צו קריגן, ווייל מ׳האָט די חובות פוּן פאָריקן יאָר נישט געצאָלט. אָבער ביי די פּעלצן־מאַכער זענען אַזעלכע קריזיסן געווען פּעריאָדיש אַלס רעזולטאַט פוּן אַ צייטווילּיק פאַרשטאָפּטן מאַרק, סיי דאָ אין דער אייגענער נאָענטער סביבה, סיי דאָרטן פונוואָנען די סוחרים פלעגן קומען. האָבן וויניק געענדערט זייער פּראָפּעסיע, אוּן דער מאַטעריעלער מעמד איז קיינמאָל נישט געווען קיין פאַרצווייפלטער, הגם שטענדיק אָפּהענגיקע אין קרעדיטן (פּריוואַטע אוּן געזעלשאַפּטלעכע) צו פינאַנסירן זייערע וואַרשטאַטן, ס׳זענען אפילו צווישן זיי געווען עשירים, אָבער די פאַכן פוּן דער לעדער־בראַנזשע זענען פּערמאַנענט געווען אויסגעשטעלט אויף אַרבעטסלאָזיקייט. דערפאַר זענען זייער ווינציק, אפילו פוּן די גרעסערע ווערקשטאַט־פּירער געווען אין דער לאַגע אַרויפצוארבעטן זיך אוּן וועָרן אַ באַזיצער פוּן אַן אייגן הויז...

שניידער סעקטאָרן און די אַרבעטס־באַדינגונגען

פון די היפשע צאָל שניידער־וואַרשטאַטן זענען אין סאָקאָלאָוו געווען צוויי טיפּן: מאַגאַזין און פּריוואַטע. די ערשטע האָבן געאַרבעט פאַרן היימישן מארק און פאר יריידים אין אַנדערע שטעט. אין פריערדיקע צייטן פלעגן זיי יעדן דאָנערשטיק אין מאַרק־טאָג אויפשטעלן לענג אויס דעם גרויסן מאַרק זייערע לייוונטענע שטעלן אוּן מיט זייערע עלעגאַנטע מלבושים, רייצן די אָנגעפאַרענע דאָרפישע שיקסעס און שקצים. די לעצטע יאָרן האָבן שוין כמעט אַלע מאַגאַזין־שניידערמייסטער געהאַט צוגעפאַסט זיך צום געשמאק און שטייגער פון דער מאָדערנער צייט און פאַרקויפט זייערע אויסאַרבעטונגען טאָג־טעגלעך אין געוועלבן, אָבער אויף יריידים אין אַנדערע שטעט אַריין זענען זיי געפאַרן מיט לייוועטענע שטעלן ווי אַמאָל.

די דאָזיקע מאַגאַזין־שניידערמייסטער האָבן באַשעפטיקט פיל אַרבעטער, וועלכע זיי האָבן אַנגאַזשירט דורך אינדיווידועלע פאַרשטענדיקונג, אָדער דורך דער פאַרמיטלונג פון פּראָפעסיאָנעלן נאָדל־פאַריין.

אין אָנהויב פון די צוואַנציקער יאָרן האָבן די שניידער־מייסטער אייגענעפירט דעם סיסטעם פון שטוב אַרבעט. די מלבושים זענען פּראָדוצירט געוואָרן ביי די אַזויגערופענע „כאַלופּניקעס" אין דער היים, וועלכע פלעגן קריגן באַלוינט פון שטיק. די „כאַלופּניקעס" האָבן אויך באַשעפטיקט אַרבעטער וועמען זיי האָבן געצאָלט וואָכן־לוין. דער דאָזיקער סיסטעם פון מאַגאַזין־שניידערייַ איז אויפגעקומען אין אָנהויב פון באַנייטן אומאָפּהענגיקן פוילן אין געהאַט פאַר אַ ציל צו ווערן זיך קענן די גרויסע שטייערן פון די רעגירונג, וואָס האָט ביי ווערקשטאַט־פירער און פאַבריקאַנטן אויסגעמאַסטן די שטייערן לויט די צאָל באַשעפטיקטע אַרבעטער. דער סיסטעם איז פאַר די פאַרמעגלעכע שניידערמייסטער געווען לטובה, אָבער פאַר די וואָכן־לוינער אוּן „כאַלופּניקעס" איז ער געווען אומגעזונט. די אויסנוצונג דורך די אַרבעטסגעבער איז אויסגעקומען גרעסער מיט וויניקער מעגלעכקייטן צו פאַרטיידיקן זיך. וויל אַ קאָמף פון די וואָכן־לוינער מיט זייערע בעלי־בתים, די „כאַלופּניקעס" האָט קיינמאָל נישט געהאַט קיין דערפאָלג, אוּן אַריינציען אויך די „כאַלופּניקעס" אין אַן אַלגעמיינער אַקציע קענן די שניידער־מייסטער, האָט זיך אויך קיינמאָל נישט איינגעגעבן. דערפאַר איז דער ארבעטס־לוין ביי די וואָכן לוינער קיינמאָל נישט געווען רעגולירט, און דער אַרבעטס־לוין — נישט געזעצמעסיק באַשטימט.

כדי צו אילוסטרירן דאָס אויבן געזאָגטע איז כדאי צי דערמאָנען דעם פאָלגנדיקן עפּיזאָד: אין יאָר 1926 איז דער פּראָפעסיאָנעלער נאָדל־פאַריין אַריין אין אונטערהאַנדלונגען מיט די שניידער־מייסטער וועגן אויפירן דעם אין פוילן געזעצלעך אַכט־שעהדיקן אַרבעטסטאָג, אז די אונטערהאַנדלונגען האָבן נישט געבראַכט קיין דערפאָלג, האָט אַ מאַסנפאַרזאַמלונג פון נאָדל־אר־

בעטער אין שטאָט ארויסגערופן אַן אַלגעמיינעם שטרייק, צו וועלכן עס זענען אויך צוגעשטאַנען די „כאַלופּניקעס". די שניידער־מייסטער, האָבן אַלץ געטון כדי דעם שטרייק צוצעברעכן. זיי האָבן דעמאָלט גערופן צו הילף דעם שטאָט־סטאַראָסטע און דעם אַרבעטס־אינספעקטאָר און זיי האָבן געפּועלט ביי די דאָזיקע „היטער פון געזעץ" אַז זיי זאָלן מאָכן אַ דרוק אויף די פירער פון שטרייק. די מייסטער האָבן טאַקע גערופן אַ קאָנפערענץ ביים סטאַראָסטע אוּן געסטראָשעט די פּאָרשטייער פון די שטרייקנדיקע מיט שווערע קאָנסעקווענצן. (פּאַרשיקן אין קאַרטוז־בערעזע, מיט אַ משפט פּאַר עקאָנאָמישן טעראָר א. א.). אַז דער וועג האָט זיי נישט געהאָלפן און דער שטרייק איז פּאָרגעזעצט גע־ווארן, האָבן די מייסטער געזוכט אַנדערע וועגן, כדי די „כאַלופּניקעס" זאָלן זיך צוריקציען פון דעם שטרייק. ענדלעך איז דער שטרייק איבערגעריסן געוואָרן, זעקס וואָכן אַרבעטסצייט איז געגאָנגען פאַרלוירן, נישט דערגרייכענדיק דעם ציל אייגצופירן דעם אָבט שהדיקן אַרבעטס־טאָג.

צווישן די מאַגאַזין־שניידער אַרבעטער זענען געווען פיל אָרימע מענטשן, אָבער זיי זענען געבליבן ביי דער בראַנזשע.

אויך אין פּריוואָטן סעקטאָר פון דער שניידער בראַנזשע האָבן די מייסטערס, די בעלי־בתים אפילו געלעבט אין אַ בעסערן מעמד, און די אַר־בעטער זייערע האָבן געדאַרפט די הילף פון פּראָפעסיאָנעלן פאַריין, כדי אויס־צובעסערן זיך אַ ביסל זייערע לעבנס באַדינגונגען. קליין איז געווען זייער צאָל און זיי האָבן זיך מיט דער שער־אוֹן־נאָדל, צו וועלכע זייערע עלטערן האָבן זיי צום לעבן צוגעגרייט, נישט געשיידט.

היטלמאַכער

וויפיל היטלמאַכער ס׳זענען ביי אונדז געווען, איז הפּנים צופיל געווען פאַר דער שטאָט און סביבה. אַ חוץ איינער פון זיי, אַ פאַרמעגלעכער, וועלכע־האָט באַשעפטיקט אַרבעטער, זענען אַלע געווען אָרימע־לייט, און נויטיק גע־האָט הילפס־פּרנסות, כדי ווי עס איז דורכצולעבן. אַזעלכע האָבן געהאַנדלט מיט פיש, מיט סעדער, אָדער זייערע פרויען זענען געווען פאַרדינערקעס, אויך זיי זענען געבליבן ביי דער „שער און נאָדל".

אין דער קליין־מלאכה פון סאָקאָלאָווער יידן האָט אַן אָנגעזען אָרט פאַר־נומען דאָס אויספאַריכטן און איבערבייטן אַלטע פּעלצן, אַלטע שיך און שטיוול. איבערניצעווען אַלטע היטלען אָדער מלבושים, אַ חוץ דעם פאַריכטן אַלטע וועגענער. ראָווערן, און רימאָרסקע פערד־באַקלייִדונג. און אָט די ווערקשטאָט־פירער, וואָס יעדער פון זיי איז געווען „אַ גביר פון אַ גראָשן פיר", פלעגן אין יריד־טעג אויסשטעלן זייערע סחורות אויפן מאַרק, חנפענען און ציען צו זיך די קונים (די פּוערים פון די דערפער) מיט קאָנקורענץ־פרייזן, אַ ביסל לייכטער איז געווען דער משא־ומתן וועו דער קונה איז געקומען צום בעל־

מלאכה אַהיים, דעמאָלט האָט ער צוטרוילעך גערעדט צום „סטאַרי זאקאָנני" און ער, דער „סטאַרי זאקאָנני" האָט דעם „פאַניע דאָברו־דזשעיו" מיט כבוד אָפּגעגעבן די נייע שטיוול אָדער פּעלץ מיט אַ זיכערן פאַרדינסט פאַר זיין אַרבעט. מען דאַרף אויך באַמערקן אַז דאָס „ציען" די קונים, וואָס איז אָנגע־גאַנגען צווישן די סוחרים פון די סטראַגאַנעס און מאַרק־טישלעך, האָט שטענ־דיק געמאַכט א באדויערלעכן איינדרוק.

סטאָלארעס און מולאַרעס

סטאָלאַרעס זענען ביי אונדז געווען צוויי סעקטאָרן: מעבל און בניו. דער ערשטער סעקטאָר האָט געאַרבעט פאַר מאַגאַזינען און פּריוואַטע בא־שטעלונגען. נישט פיל זענען געווען אַזעלכע ווערקשטאַטן, נאָך ווייניקער — די צאָל אַרבעטער וואָס זיי האָבן באַשעפטיקט. דער רוב אַזעלכע בעלי־מלאכות האָבן געאַרבעט אַליין און געהאַט פּרנסה. דאַקעגן די אַרבעטער וואָס זענען יאָ געווען באשעפטיקט אין טייל אַזעלכע וואַרשטאַטן, האָבן באַדאַרפט די הילף פון פּראָפעסיאָנעלן פאַריין, כדי אויסצובעסערן זייערע אַרבעטס־לוינען.

די סטאָליארעס, די בוימייסטער, האָבן זעלטן באַשעפטיקט וועמען אַלס לוין־אַרבעטער: זיי האָבן געאַרבעט בשותפות און לוין־אַרבעטער זעלטן באַ־שעפטיקט. צוליב דער אַלגעמיינער אָרימקייט פון שטאָט, איז די אַנטוויקלונג פון בוי געווען זייער אַ שוואַכער. נאָך פון דער צייט פון דער גרויסער שריפה אין 1910 יאָר זענען געווען ליידיקע פּלעצער אפילו אין די יאָרן פון צווייטן וועלט־קריג.

די מולאַרעס זענען אַלע געווען אָרימע יידן.

בעקער

דאָס איינציקע פאַך, וואָס האָט אין אַלע יאָרן נישט געוווסט פון קיין קריזיסן, איז געווען ביי אונדז די בעקעריי. די בעקערייען האָבן שטענדיק געאַרבעט און באַשעפטיקט אַרבעטער. דער פּראָפעסיאָנעלער פאַריין האָט מיט דערפאָלג געזאָרגט פאַר זייערע אַרבעטס־באַדינגונגען. אויב עס האָט אַמאָל געטראָפן אז, צוליב וועלכע עס איז סיבה, איז איינער פון די אַרבעטער געוואָרן אַרבעטס־לאָז, האָט דער פאַריין געטיילט די אַרבעט אין אַלע בעקערייען און באַשעפטיקט דעם אַרבעטסלאָזן.

קאָוואַלעס

צווישן די זיבן יידישע קאָוואַלעס וואָס האָבן לעצטנס געהאַט זייערע

„קוזשניעס" אין סאָקאָלאָוו, זענען געווען אַזעלכע וואָס זענען געבוירן, גע־ווַאקסן און געאַרבעט אַלע יאָרן אין די דערפער ביז דער בייזער גייסט פון די „נארא"־לייט, די פוילישע היטלעריסטן, האָבן דערגרייכט אין די דערפער און אָנגעשטעקט די פויערים מיט זייער זאָאָלאָגישן אַנטיסעמיטיזם און די יידישע קאָוואַליעס פון דאָרטן פאַרטריבן. אַ חוץ צווייַ יונגע־לייט, שומרים צו איין קוזשניע, זענען אַלע שוין געווען גרויע זקנים, נישט קיין גבירים און נישט קיין עשירים, נאָר קליין באַלעבאַטישע נאָך געזונטע, באַערדיקטע יידן, וואָס האָבן אַליין אָדער מיט דער הילף פון ווייב ביים מיעך געאַרבעט אין קוזשניע פון השכמה ביז שפּעט אין אָוונט; פאַריכט און געשמידט וועגענער, אַקערס, און פערד, פאַרדינענדיק אויף באַשיידענע פרנסה. זיי האָבן געדאַוונט פרום, תהילים געזאָגט און אין דער פרייער צייט געזעסן אין בית־המדרש ביי טישן פון לערנערס און איינגעהאָרכט זיך אין דעם לימוד הספרים.

זיי זענען אַלע געווען ווי פון אין טאַטע־מאַמע געבוירן, אַלע פשוטע, בכבודיקע און אָנגעהאָרעוועטע מענטשן אוּן שטענדיק אַזעלכע שטילע, שוויי־גנדיקע, אַז עס האָט זיך געדאַכט (און עס איז אמת געווען) אַז זייערע שטענדיקע שווערע אַרבעט מיט די האָמערס, און דאָס בלוי־גרינע אייזן, אַ עסנדיקע מיעד־פייער שווייסט אַרויס פון זיי דעם כוח צו רעדן.

אָט די יידן האָבן אויך געטיילט דעם גורל פון אומקום צוזאַמען מיט דער סאָקאָלאָווער יידישער עדה.

דאָס פאַרהעלטעניש פון די ספּעציעלע באַרופן ביי די זיבעציק פּראָצענט יידן, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט פיזישער אַרבעט, איז בלפי די פוילישע איינווינער פון שטאָט אין געגנט, אויף פאָלגענדיקן פּראָצענטועלן אופן:

אַלע משא בעל עגלות זענען געווען	יידן
אַלע דאָראָזשקאַזשעס (אַ חוץ איין פּאָליאַק)	"
אַלע משא טרעגערס	"
אַלע גאַרבער, בייגער, רימערס און שטעפּער	"
אַלע מעבל־סטאָליארעס	"
אַלע שטריקמאַכער, מאַרקזיצער, און סאדאָווניקעס	
קאָוואַלעס, שלאָסער, בוימייסטער	80% יידן
בעקער, שוסטער, און קצבים	80% יידן
קושניערס	60% יידן

(אויך דער האָלץ און קוילנהאַנדל איז געווען אין יידישע הענט).

פוילישע סוחרים זענען די לעצטע צייט געווען פאַרעכנט פינף ביז זעקס פּראָצענט פון דער גאַנצער געגנט. אין דעם דאָזיקן חשבון זענען געווען

די אינדיווידועלע צוזאַמען מיט די נייע אויפגעקומענע פּוילישע געשעפטן פון פּאַרשידענע טיפּן און סיי די „ספולקעס" (קאָאָפּעראַטיוון).

דאָס פּוילישע האַנדווערקערטום פון דער גאַנצער געגנט שטעלט זיך פאָר אין פּראָצענטן אויף פאָלגנדיקן אופן: קושנירעס — פערציק פּראָצענט; שוסטער, בוימייסטער, קאָוואַלעס און שלאָסער — צוואַנציק פּראָצענט; בעקער און קצבים אויך צוואַנציק פּראָצענט; פּאָליאַקן אין דער לאַנדווירטשאַפט און דאָס שטאָטישע באַאַמטענטום — הונדערט פּראָצענט.

פון דעם חשבון פון די עקאָנאָמישע פונקציעס אין לעבן פון ביידע נאַציאָנאַל־שטאַמיקע באַפעלקערונגס־מאַסן, איז לייכט צו זען די פולע אָפּהענגיקייט איינער פון צווייטן, און די פריינדלעכע השפעות, וואָס דער דאָזיקער שותפותדיקער גורל האָט געדאַרפט האָבן אין זייער היסטאָרישן און קעגנאַרטיקן צוזאַמענלעבן. און באמת האָט זינט דורות אין יעדן מאַרקטאָג פון דער וואָך, אין יעדן דאָנערשטיק באַגינען די אויפגייענדיקע זון איבער פּוילנס האָריזאָנטן מיט ברכה באַגלייט די גאָלדענע וועגן; מיט פארהאָרעוועטע שפּע, וואָס פּאָדליאַשער פּויערים האָבן פון זייערע דערפער, מיט אַלע וועגן צו די גאַסן פון סאָקאָלאָוו געפירט און אַזויפיל די שטאָט איבערגעפילט. אַזש די מערק האָבן זיך געבראָכן. און די יידן, די קליינע און גרויסע סוחרים און בעלי־מלאכות האָבן זייערע לעבנס שכנים און גורל־שותפים געדינט מיטן אַרויס־שטעלן זייערע אויסאַרבעטונגען און סחורות צו „פאַניע דאָברו־דזשעיו" צו פאַרקויפן, און פולער קעגנזייטיקער אַכטונג און צוטרוילעכקייט.

פונקט אַזוי ווי אין גאַנצן לאַנד, אַזוי אויך אין אונדזער געגנט, האָבן סיי די פריצים פון די הויפן סיי די פויערים פון די דערפער, געהאַט צו פאַרבינדן זיך מיט יידן אין זייערע קליינע און גרויסע עסקנים, אויך די שטאָטישע פוילישע באַפעלקערונג, די בעלי־מלאכות, האָבן זיך געוועדעט צו יידן, כדי צו פאַרגרינגערן זיך דאָס לעבן. אַרבעטנדיק פאַר יידן: שיך, פעלצן און אַ דאַנק דעם געווארן, „מיט לייטן גלייך". ביי יידן האָבן זיי אַמאָל געאַ־בעט, פאַרדינענדיק צום לעבן, און ביי יידן האָבן זיי געגאָסן פון קרעדיטן ביים אייַ־קויפן זיך זאָכן פאַר זייער לעבנס־באַדאַרף...

אויך צווישן פּאָליאַקן פון אַלע שיכטן זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געהאַט „זייערע יידן" וואָס האָבן ביי זיי „נושא־חן" געווען און געווינען זייער צוטרוי, און האָבן זיי אונטערגעהאַלטן אין אַן „עת צרה" — אָדער בכלל גערן געהאַט זייער פריינטשאַפט — אַזעלכע דערשיינונגען זענען אָבער געווען זעלטענע, נישט צו פאַרגלייכן צו די אויבנדערמאָנטע האַנדלונגען פון פריינט־שאַפטלעכע באַציונגען פון יידן צו פּאָליאַקן...

דאָך האָבן די יידן כמעט קיינמאָל נישט געווסט פון אמתער מנוחה...

דער יידישער האַנדעל און מלאכה, די יידישע מענטאַליטעט, האָבן שטענ־

דיק געוועקט קנאה ביי אַלע יענע פון דער פוילישער געזעלשאַפט. וואָס האָבן געצויגן צו ווערן סוחרים, און בעלי־מלאכות, און פאַרנעמען די יידישע ערטער אין די שטעט — און פונקט אַזוי ווי אין גאַנץ פוילן, אַזוי אויך אין אונדזער געגנט, זענען אַזעלכע בעלי־קנאה געוואָרן די טרעגער פון דעמאַגאָגישע און כוליגאַנישע השפעות, פאַרסמענדיק די פוילישע אַרומיקע סביבה מיט אָפענע און באַהאַלטענע שנאה, אפילו צו די יידן וועלכע האָבן אַזעלכע דעמאַגאָגן און כוליגאַנעס אמאָל געהאָלפן. און אָט די אָפענע און באַהאַלטענע קנאה און שנאה וואָס איז שטענדיק געווען באַגראָבן ביי די פוילישע שכנים, האָט אין פאַרשידענע צייטן מיטן יידישן קרבן זיך געזעטיקט, פאַרהוילנדיק די שפורן פון די מערדער... ר׳ הערשל אָרקעס ז״ל דער שניידער (אַמאָל אַ פאָפולערער טיפ אין שטאָט, אַ פאַרקאָכטער תהלים־זאָגער אין „שניידער־שטיבל" ביי די „חברה תהלים" און אַ שרייעדיקער שליח ציבור ביי מנחה מערב אין „אַלטן בית־המדרש", איז ווי זיין שטייגער אַמאָל אַוועק אַרבעטן אויפן דאָרף און איז שוין אַ לעבעדיקער צוריק נישט געקומען. דער יידישער דאָרפס איינוווי־נער ר׳ דוד פון סאוועשס ז״ל אַ קליינהענדלער אויף די דערפער איז דער־הרגעט געוואָרן גייענדיק פון איין דאָרף צום צווייטן. דער סאָקאָלאָווער פיש הענדלער לייזער ז״ל איז דערהרגעט געוואָרן גייענדיק פון שטאָט אין דאָרף אַריין נאָך פיש קויפן (אין די אַלע פאַלן זענען די מערדער נישט געפינען געוואָרן) דאָס איז געווען „אַמאָל" נאָך אין די בעסערע צייטן, און אין אויפ־גערודערטע צייטן פון „עלילת־דם" האָבן זיי מיט כוליגאַנעס אינטערגעהאַלטן דעם שקר קעגן אונדז און אין צייטן פון קאַטאַקליזם, גלייך מיט די מערדער געמאַנט דאָס בלוט פון די יידן. און צוליב דעם וואָס אין אַלע דורות זענען געווען אַזעלכע וואָס זענען אָפן אָדער באַהאַלטן געווען יידישע שונאים, טראָץ די ברידערלעכקייט וואָס יידן האָבן זיי אַרויסגעוויזן — אויף וועלכע די פאָליאַקן אַליין פלעגן אַמאָל מודה זיין בעטנדיק הילף ביי יידן — איז ביי די פאָליאַקן גופא זייער פאָפולער געווען, אַ צינישער שפרוך וואָס האָט כאַראַק־טעריזירט זייער באַציונג צו יידן:

„יאַק ביעדא, טאָ דאָ זשידא... פאָ ביעדזשע —

פאָצאַלוי מניע, זשידזשע.

(אין אַ נויט — דאַן צום ייד; נאָך דער נויט, קיש מיר, ייד).

די פראָפעסיאנעלע באַוועגונג

איידער די יידישע אַרבעטער פאַרטיי „בונד" איז אויפגעקומען אין סאָקאָ־לאָוו, האָט אין יידישן לעבן זינט דורות געהערשט אַן אומבאַהאָלפענע אָרימ־קייט, סאָציאַלע אומגערעכטיקייט, גייסטיק געזעלשאַפטלעכע אָפּגעשטאַנענקייט און אַבערגלויבן. — פונקט אַזוי ווי אין די פריערדיקע דורות, האָט אויך דער־

נאָך נישט עקזיסטירט קיין שום פאַך אויסבילדונגס־אַנשטאַלט פאַר דער יידי־שער יוגנט. דער רוב אונטערגעוואַקסענע מיידלעך ביי אָרימע עלטערן זענען געוואָרן „דינסטן", געפאָרן קיין וואַרשע, געפּטרט זייערע יאָרן און געזונט אין עבודת־פּרך, טאָג און נאַכט ביי טעמפּע נגידעסטעס. דעמאָלט זענען אַזעלכע מיידלעך געשטאָרבן פון „סוכאָטע", וואָס איז אין אַזעלכע קרייזן געווען אַן אָפטער גאַסט, אַ טייל אַזעלכע מיידלעך זענען געבליבן אין דערהיים, צוצאַנקנדיק אין דחקות און נויט. נאָר אַ קליינער טייל האָט זיך איינגעגעבן צו גיין לערנען שניידעריי אָדער אַן אַנדערע מלאכה, אָפּפינצטערנדיק אויף דער לער־יאָרן, „נאַנטשען" די קינדער און רוימען די שטוב פון דער מייסטעראָווע. נאָך דער „לער" האָבן זיי מיט זייערע דערגרייכטע קענטענישן ווייטער געמוזט בלייבן אַרבעטן פאַר אַ גראָשנדיקן לוין וואָס דער מייסטער אָדער מייסטראָווע האָט באַשטימט פאַר אַ פערצן, זעכצן שעהדיקן אַרבעטסטאָג. ווען אַזעלכע מיידלעך האָבן שוין יאָ דערגרייכט אַ ביסל פאַך־קענטעניש און פאַרלאַנגט אַ ביסל אַ בעסערן אַרבעטס־לוין, זענען זיי אַרויסגעוואָרפן געוואָרן, און זייערע אַרבעטס־פּלעצער האָבן פאַרנומען אַנדערע לערנמיידלעך.

דעם זעלבן שקלאַפערישן גורל האָבן אַדורכגעמאַכט די יינגלעך פון אָרי־מע עלטערן. אויך זיי האָבן זיך יאָרן געמאַטערט אויף דער „לער", אויספירנ־דיק פאַרשידענע ברודיקע שטוב אַרבעטן. און נאָך דער „לער" זענען זיי ווידער געצוווּנגען געווען צו אַרבעטן פערצן, זעכצן שעה אַ טאָג. פאַר אַ לוין וואָס דער אַרבעטס־געבער האָט באַשטימט.

און אַז אַן ארבעטער האָט דערגרייכט אַ געוויסע מדרגה אין פאַך־קענ־טעניש און פאַרלאנגט אַ בעסערע באַלוינונג, האָט ער זעלטן געפינען אַ בעלן, ווער עס זאָל זיינע הענט קויפן. ס'רוב איז זיין אַרבעטס־פּלאַץ פאַרנומען גע־וואָרן דורך אַן אַנדערן „לער"־אָדער „האַנט־יונג", וואָס דער מייסטער האָט שטענדיק געפינען.

די געשיכטע פון די פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען אין סאָקאָלאָוו, הויבט זיך אָן מיטן אויפקומען פון „בונד" אין די ערשטע יאָרן פון צוואנציקסטן יאָרהונדערט. ווי אַ פּאַרטיי, וואָס איר טעאָריע און פּראָגראַם באַזירט אויף קארל מאַרקס לערע וועגן דער קלאַסן צעטיילונג וואָס עס הערשט אין דער מענטשלעכער געזעלשאַפט, און וועגן דער עקאָנאָמישער עקספּלאָאַטאַציע פון דעם אַרבעטס־מענטש מצד די קאַפּיטאַליסטישע קלאַסן. די ערשטע פירער פון דער בונדישער פּאַרטיי האָבן צוזאַמען מיט זייער פּאָליטישער און רעוואָ־לוציאָנערער אויפקלערונג, אויך געפירט אומלעגאַל אַ פּראָפעסיאָנעלע אַרבעט צווישן די אַרבעטער; אָרגאַניזירט און אַרויסגעשטעלט עקאָנאָמישע פאָדערונ־גען צו די אַרבעטסגעבער וועגן העכערן לוין און קלענערן אַרבעטס־טאָג (דער נאָמינירטער אַרבעטס־טאָג, וואָס די פּראָפעסיאָנעלע אָרגאַניזאַציע האָט דע־מאָלט געפאָדערט פאַר די אַרבעטער, איז געווען צוועלף שעה): פון זיבן אינ־דערפרי ביז זיבן אין אָוונט (פון „שעה צו שעה" האָט מען עס דעמאָלט גערופן).

פריער האָבן די אַרבעטער געאַרבעט פערצן, פופצן און זעכצן שעה אין מעת־לעת...

און אויב עס האָט נישט געהאָלפן דער גוטער ווילן פון געזעלשאַפטלעכער און פּראָפּעסיאָנעלער וועגדונג, ד. ה. אויב וואָר פון די אַרבעטסגעבער האָט זיך פאַרקשנט, און נישט געוואָלט אונטערשרייבן די געהעכערטע לוין־פּאָדערונג, אָדער אינגאַנצן נישט געוואָלט אָנערקענען דעם פּראָפּעסיאָנעלן פאַריין, איז די „שטרייק־קאָמיסיע" אָדער די „באיוווקע" פון אַרבעטער געשטאַנען אויף דער וואַך און נישט דערלאָזט, אַז עס זאָלן זיין שטרייק־ברעכער. און אויב וועמען פון די אַרבעטער האָט זיך פאַרגלוסט צו ווערן אַ שטרייק־ברעכער, האָט די „באיוווקע" אַזעלכע מיט שטעקענעס גוט מקיים פסק געווען. ביי דער אַרבעטער־יוגנט בכלל איז דעמאָלט געווען אין דער מאָדע צו שפּאַצירן מיט לייכטע „שטשין־שטעקעלעך" אין די הענט. דעם עלטערן דור איז עס אַ פּנים נישט געווען געפעלן, האָבן זיי יעדן איינעם יונגן מענטשן, וואָס האָט געטראָגן אַזאַ שטעקעלע, גערופן „שטרייקער", וויל מיט אַזעלכע „שטשין"־שטעקענעס האָבן די אַרגאַניזירטע אַרבעטער זיך געווארט קעגן דער שטרייק־ברעכעריי, וואָס איז דעמאָלט געווען אַן אָפּטע דערשיינונג צווישן די אַרימע, אָפּגעשטאַנענע אַרבעטער. חוץ דעם האָט דער מייסטער פון דעם שטרייק־ברעכער געדאַרפט צאָלן אַ סומע געלט אַנטשעדיקונג וואָס דער פּראָפּעסיאָנעלער פאַריין האָט באַשטימט.

צוליב דעם וואָס די עקזיסטענץ און טעטיקייט פון „בונד" אין יענע יאָרן איז פאַר די יידן אין סאָקאָלאָוו געווען אַ נייעס, און צומאָל אַ גזירה שלא כתובה בתורה, איז די פּראָפּעסיאָנעלע אַרבעט צושטאַנדגעקומען מיט גרויסע שוועריקייטן. מער ווי דער געזעלשאַפטלעכער פסיכאָלאָגישער מאָמענט, האָט אין אונדזער שטאָט באַשוואָרט די פּראָפּ־אַרבעט דער סאָציאַל־עקאָנאָמישער כאַראַקטער פון יידישן לעבן וועגן וועלכן ס׳איז אויבן דערמאָנט. די אַזויגערהפּענע „אַרבעטס־פּלעצער" זענען באַשטאַנען פון קליינע וואַרשטאַטלעך פון כל המינים, וועמענס אייגנטימערס זענען געשטאַנען מיט אין פוס אַלס מייסטער, און מיטן צווייטן פוס — גרייט צו גיין אַרבעטן אויף שכר יום אין אַנדערע וואַרשטאַטן אבי צו האָבן פרנסה. ס׳זענען אויך געווען אַרבעטער, וואָס האָבן נישט געקאָנט נאָכקומען די פאָדערונגען פון פּראָפּ־פאַריין פאַר זייערע אייניציקע באַשעפטיקטע האָנט־יונגען, עס האָט געטראָפן אַז אַזעלכע „מייסטערס" האָבן לפנים אונטערגעשריבן די לוין־פאָדערונג פון פּראָפּ.־פאַריין, און אין דער וויירקלעכקייט האָט זיך גאָרנישט געביטן, זיך נישט פאַרבעסערט די אַרבעטס־לאָגע פון זייערע אַרבעטער.

די שטרייק־קאָמיסיע פלעגט דערפאַר שטענדיק זיין באַשעפטיקט אוז קאָנטראָלירן די אַרבעטס־פלעצער נאָך זיבן אַזייגער אין אָוונט, כדי צו פאַר־זיכערן אַז דער צוועלף־שעהדיקער אַרבעטס־טאָג ווערט נישט געברָאָכן, אוז צי ס׳ווערט אָפּגעהיטן דער פרייער שבת־צו־נאַכט וואָס פלעגט אין דער

פאריין־זקופה פארנעמען אן אנגעזען ארט אין ארבעטס־חשבון פון דער וואך.

פון דער דאזיקער מאדנער לאגע איז געבוירן געוואָרן די שטיק־אדער פארן־ארבעט אין פארשידענע פאכן, און דאך האט זיך א פראפעסיאנעלע ארבעט געפירט א דאנק דער איבערגעגעבענער פאליטישער טעטיקייט פון די בונדי־שע רעוואלוציאנערן. מיט זייער טעטיקייט אין דער פראפעסיאנעלער באוועגונג האבן זיי קעגנגעווירקט די אמאליקע סאציאלע צעשטויבטקייט און דעקלאסירונג אין יידישן לעבן, געהויבן דעם מאראל און גייסט ביי די ארבעטער און פארבעסערט זייער עקאנאמישע לאגע.

מיטן אנטשוויגן ווערן פון „בונד" אין סאקאלאוו, האט אויפגעהערט יעדע פראפעסיאנעלע ארבעט צווישן די יידישע ארבעטער, ווידער זענען די ארבעטס־געבער געוואָרן די בעל־הבתים, וואס האבן באשטימט דעם לוין און די ארבעטס־צייט. געצויגן פון פרי באגינען ביז 12—10 ביינאכט, און א צוגאב — אן א באלוינונג ארבעטן א ביסל שבת־צו־נאכט...

דער הויפט־מעכאניזם פון דער גאנצער בונדישער טעטיקייט איז געווען דער פארטיי־קאלעקטיוו, וואס איז באשטאנען פון דריי אדער פינף מענטשן. זיי האבן אנגעפירט די ארבעט קאנספיראטיוו און נישט אלע פארטיי־חברים האבן געוווסט פון וועמען ער באשטייט, דער קאלעקטיוו האט געהאט אונטער זיך פארטרויונגס חברים. די לעצטע זענען געווען די פארבינדלער מיט די פארשטייער פון די פאכן, אדער בכלל מיט ארבעטער גרופן פון דער מאסע, צווישן וועמען דער „בונד" האט געפירט זיין ארבעט אויף אלע געביטן.

צוליב דעם וואס דער „בונד" און זיין טעטיקייט איז געווען אומלעגאל, און די רוסיש־צארישע פאליציי האט זיי שטענדיק געהאט „אויפן אויג", האט נישט עקזיסטירט קיין שטענדיק באשטימט ארט פאר זיינע צוזאמענטרעפן. די זיצונגען פון דער אנפירערשאפט זענען אפגעהאלטן געוואָרן אין ספעציעל צו־געגרייטע ערטער, באוואכטע פון דרויסן פון פארטרויונגס־חברים. די הויפט אדרעס פון טרעפן זיך מיט דער מאסע איז געווען די „בירזשע" אויף דער דלוגא־גאס מיט דער שטיינערנער ברוקאוואניע. אין דער זייט פון די גע־וועלבן האט יעדן אוונט געווישט פון די שפאצירנדיקע ארבעטער. צווישן זיי זענען אויך געווען בונדישע אקטיוויסט טוער וואס האבן צעטיילט פראקלא־מאציעס, איבערגעגעבן וויכטיקע פאליטישע נייעס, אויפגענומען נייע מיט־גלידער, ארגאניזירט פאליטישע און עקאנאמישע אקציעס א. א. וו. געווים האט די אומלעגאלע לאגע פון „בונד" אויך געשטערט און באשוועדט די ארבעט אויפן פראפעסיאנעלן געביט. עס זענען געווען פאלן וועו ארבעטס־געבער האבן שפעקולירט אויף דער אומלעגאלער לאגע פון פראפ.־פאריין און זיינע אקטיוויסט טוער, און דעריבער אפגעזאגט אונטערצושרייבן די סדערונג פון פראפעסיאנעלן־פאריין. עס פלעגן אין אזעלכע פאלן אויסקומען זייער פרימי־טיווע האנדלונגען און פארענדיקט אזעלכע קאנפליקטן איך שול פארן לייענען דאס ספר אדער ערגעץ אין א שענק, ממילא לטובה די ארבעטער.

אין יאָר 1916, ווען פוילן איז געווען אָקופירט דורך די דייטשן, אוּן דער רעזשים איז געווָארן ליבעראַלער ווי דער צאַרישער, איז אין סאָקאָלאָוו אויפגעקומען די נייע יידישע אַרבעטער פאַרטיי, „פּועלי־ציון", אוּן באַלד נאָך איר איז אין אַ קלענערע מאָס באַנייט געווָארן די עקזיסטענץ פון דער בונדי־שער פאַרטיי. די ביידע פאַרטייען האָבן זיך פאַרשטענדיקט אוּן רעאָרגאַניזירט אין אַ גרויסן מאסשטאָב די פראָפעסיאָנעלע פאַריינען אין שטאָט. די אָקופאַציע מאַכט האָט זיי נישט לעגאַליזירט, אָבער אויך נישט אָנגעוועגדעט קעגן זיי אַזאַ פּאָליציישע פאַרפאָלגונג ווי קעגן די בונדישע פראָפעסיאָנעלע פאַריינען בשעתו פון דער פּאָליצי אין די צאַרישע צייטן. ס׳איז געווען אין מלחמה צייט אוּן די באַפעלקערונג האָט געלעבט אויף אַ נאָרמירטער הונגער־באַשפייזונג, אין די יידישע פאַכן האָט געהערשט אַרבעט־ אוּן פּרנסה־לאָזיקייט, די ספעציעלע פאַראָרדענונגען פון די דייטשן האָבן פאַרבאָטן צו דיספּאָנירן מיט געוויסע אַרטיק־לען, וואָס זענען געווען דער יסוד פון יידישן האַנדל אין מלאכה, דאָך האָבן אַלע אַרגאַניזיר־אַקציעס פון די פאַכן זיך באַלד פאַרענדיקט מיט גרויס דער־פאָלג, די אַרבעטער, סיי די באַשעפּטיקטע סיי די אַרבעטסלאָזע, זענען געקומען מאַסנווייז אוּן אויפגענומען אונדזער אויפקלערונג מיט באַגייסטערונג. בייגע־טראָגן צו דעם האָט דאָס געמיט פון דער יידישער מאַסע, וואָס האָט זיך גע־פילט באַפרייט אוּן דערהויבן נאָכן פטור ווערן די צאַריש־פינצטערע דעספּא־טישע מאַכט, אונטער וועלכע זי האָט זיך שטענדיק געפייניקט. דער דאָזיקער אויסערגעווייניעכער היסטאָרישער פאַקט, וואָס אויף די גאַסן פון שטאָט טרעטן נישט מער די רוסישע קאָזאַקן, די קאָטאָווס, די זאשיקס אוּן אנדערע רוסישע סאַטראַפּן, וואָס האָבן טאָג טעגלעך יידן באַליידיקט אוּן דאָס לעבן פאַרביטערט, האָט געמאַכט גלויבן אין די אידעאַלן פון פרייהייט אוּן אויס־לייזונג.

בייגעטראָגן צו אונדזער דערפאָלג האָט אויך דאָס, וואָס אין דעם זכרון, פון דער יידישער מאַסע אין אַלגעמיין, אפילו צווישן די יידישע קעגנער פון „בונד", האָט דאָך געלעבט דער אָנדענק פון „בונדס" פאַרגאַנגענהייט. די צרות וואָס יידן האָבן איבערגעלעבט פאַר די צען יאָר, וואָס דער „בונד" אין סאָקאָלאָוו האָט אויפגעהערט צו עקזיסטירן, די שרעק פאַר פּאָגראָם אין זעקסטן, זיבעטן אוּן אַכטן יאָר, דער ביליס־פּראָצעס אוּן די בלוטיקע איבער־לעבונגען אין ערשטן יאָר פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

אין דער אָרגאַניזאַציאָנעלער אוּן פראַקטישער אַרבעט פון די פראָפעסיאָ־נעלע פאַריינען זענען מיר געגאַנגען אין די וועגן פון דער בונדישער טראַדיציע, יעדעס פאַך האָט געהאַט זיין פאַרוואָלטונג; יעדע פאַרוואָלטונג — אַ פאַרשטייער אין דעם אַלגעמיינעם פראָפעסיאָנעלן ראַט, וואָס האָט אָנגעפירט מיט אַלע אַקציעס אוּן אַרבעטן פון פראָפעסיאָנעלן פאַריין. די פאַרטרעטער אוּן ראַט זענען געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט זייערע פאָליטישע ארבעטער־פאַרטייען, אוּן אַלע אַקטועלע פאָליטישע פראַגן ביי די פאַרטייען זענען געלעגנטלעך

באַהאַנדלט געוואָרן אויף אַרבעטער פּאַרטאַמלונגען. אויך מיר האָבן איינגעפירט שטרייק־קאָמיסיעס, כדי צו קעמפן קעגן שטרייקברעכער, אָבער ווייניק אויס־געוואָגט דאָס דאָזיקער סיסטעם, ווייל די אַרבעטער־מאַסן אַליין האָבן ביי אַלע אַקציעס וועגן לוינהעכערונג מיט כבוד דעמאָלט געזאָרגט, אַז עס זאָל נישט זיין קיין דערשיינונגען פון שטרייקברעכעריי, און די אַרבעטס־צייט איז אָפּגע־היטן געוואָרן לויט אָפּגעשטימטע נאָרמעס פון די פּאַך־פּאַרטאַמלונגען. דאָך האָבן אויך אין אונדזער טעטיקייט פּאָסירט קאָנפליקטן מיט אַרבעטסגעבער, וועלכע האָבן זיך פּאַרענדיקט מיט געווינסן פּאַר די אַרבעטער.

אין די יאָרן 18—16 און די ערשטע העלפט פון 19־טן יאָר זענען קיין עקאָנאָמישע לאַנגדויערנדיקע שטרייקן נישט פּאָרגעקומען, (אין דער דאָזיקער צייט האָב איך דעלעגירטער פון דער פּאַרטיי „פּועלי־ציון" פּאַרנומען דעם אָמט פון פּאָרזיצער און סעקרעטאַר פון פּראָפעסיאָנעלן אַרבעטער־ראַט. דער צווייטער דעלעגירטער פון „פּועלי־ציון" איז געווען אלתר שוסטער (אומגעקומען) און דער דריטער דעלעגירטער פון „בונד" איז געווען דער חבר איטשע שפּאָנקע.

די לוינפּאָדערונגען פלעגן די אַרבעטסגעבער באַקומען צוגעשיקט אין די וואַרשטאַטן. אין משך פון אַ טאָג־צוויי האָבן זיך געפירט די אונטערהאַנ־דלונגען מיט זיי ביז אַלע האָבן אונטערגעשריבן די לוין־פּאָדערונגען אין פּראָפּ־פּאַריין. נאָר ביי אַזעלכע נעבעכדיקע קליינע מייסטערלעך וואָס איך האָב אויבי־דערמאָנט, האָט זיך אָפּט געטראָפן אַז ער האָט געבעטן „רחמים" און נישט באַשטאָנען אונטערצושרייבן די אַרויסגעשטעלטע לוין־פּאָדערונגען.

פּאַר די פּריער דערמאָנטע יאָרן, איז נאָר איינמאָל די פּראָפעסיאָנעלע־פּאַריינען געגעבן געוואָרן אַ באַפעל אויסצופירן אַ פּאָליטישן שטרייק, סאָלי־דאָר מיט די פּאָליטישע אַרבעטער־פּאַרטייען „פּועלי־ציון" און „בונד" וואָס האָבן אויך עקזיסטירט אומלעגאַל.

עס האָט זיך געהאַנדלט אין פּייערן דעם ערשטן מאי פון 17־טן יאָר די דייטשע מאַכט אין סאָקאָלאָוו האָט זיך מקדים געווען און האָט אין 23־טן אַפּריל פון דעם יאָר אין מיטן דערנאָכט אַרעסטירט דעם פּאַרטיי־קאָמיטעט פון „פּועלי־ציון", וואָס האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם אין שטאָט, האָבן די פּראָפּ־פּאַריינען אַלצדינג געטון, כדי דער טאָג פון ערשטן מאי זאָל טאַקע אויסזען ווי אַן אַרבעטער יום־טוב און אין די וואַרשטאָטן זאָל מען נישט אַרבעטן.

באַלד אינדערפרי האָבן די פּאַרטרויונגס־חברים וואָס די פּאַרטיי „פּועלי־ציון" האָט צוגעגרייט אויף דעם טאָג אויף אַ קאָנספּיראַטיוון אופן מיר געגעבן צו וויסן, „אַז אַלץ גייט גוט" און ווירקלעך האָבן זיך אין די גאַס באַווייזן אַלעמאָל אַנדערע יומטובדיק געקליידעטע אַרבעטער און באַלד פּאר־שוווונדן, כדי נישט צוציען די אויפמערקזאַמקייט פון דער דייטשער זשאַנדאַר־מעריע. די פּאַרטרויונגס חברים האָבן נאָכדעם אויסגעפירט דעם לעצטן באַפעל און סודותדיק באַפוילן חברים אוּן חברות צו זאַמלען זיך אין וואַלד צווישן קילאָמעטער פון שטאָט. אָבער טראָץ דעם וואָס אַלץ איז געווען גוט

צוגעגרייט אוּן פאַרטרויונגס חברים זענען געווען צעשטעלט איבער דעם גאַנצן וועג פון שטאָט ביזן וואַלד, האָט זיך די דייטשע זשאַנדאַרמעריע דערפון דערוווסט און אין מיטן דער פייערלעכקייט אוּן די באַגייסטערטע רייד פון חבר שלמה שערצמאַן, (אַן אַקטיוויסט טויער ביי די „פּועלי־ציון") בעת די בעסטע שטימונג אוּן באַגייסטערונג פון אירע צוגרייטער, צווישן זיי אויך די חברטע באַשע יעלין, איז אָנגעפלויגן די דייטשע זשאַנדאַרמעריע אויף פערד אוּן שפּיר־הינט, אַרומגערינגלט דעם וואַלד אוּן וועמען זיי האָט זיך אייגנגעבן צו כאַפּן, האָבן זיי אַרעסטירט, אוּן שפּעטער פאַרפירט פּראָצעסן אוּן באַשטראָפט מיט גלט אוּן אַרעסט.

אין 1920—1919 זענען נאָך דער שפּאַלטונג פון דער פאַרטיי „פּועלי־ציון", נאָך אין מיטן יאָר, צוגעקומען אין שטאָט נאָך צוויי אַרבעטער־פאַרטייען: אייגע די רעכטע „פּועלי־ציון" אוּן די צווייטע — די קאָמוניסטן (רעקרוטירט פון „בונד" אוּן „פּועלי־ציון") פון „בונד" איז צוליבן אַוועקגיין פון די יוגנט־לעכע אַרבעטער־טויער, אין יענער צייט שוין נישט געווען קיין פאַרשטייערשאַפט אין די פּראָפּעסיאָנעלע פאַריינען. די רעכטע „פּועלי־ציון" האָבן צונויפגענומען זייערע פאַרטיי־חברים אוּן געפירט אַ באַזונדערע פּראָפּעסיאָנעלע אַרבעט. די לינקע „פּועלי־ציון", וואָס האָבן אין יענער צייט זיך געאייניקט מיט די קאָמוניסטן אוּן שותפותדיקער אַרבעט אין דער פּראָפּ.־באַוועגונג, האָבן מיט דער צייט פאַרנאַכלעסיקט זייער פליכט אויף אַזוי וויַיט אַז די קאָמוניסטן זענען דאָרט געווארן די פאַקטישע אַקטיוויט טויער. צוליב דעם וואָס די פּראָפּעסיאָנעלע פאַריינען האָבן שוין דעמאָלט עקזיסטירט לעגאַל, איז פאַר די קאָמוניסטן, וואָס זענען אין זעלבסטשטענדיקן פויליִן געווען אומלעגאַל, געווען אַ גוטער שאַנס פאַר זייער פאָליטישער פאַרטיי־אַרבעט. אַ דאַנק זייער פלייסיקער איבערגעבענער אַרבעט אין די פאַריינען פון די פאַכן, האָבן זיי פאַרגרעסערט די צאָל מיטגלידער אין זייער פאַרטיי, און אַזויאַרום געווען און געבליבן די בעסטע אין שטאָט פּראָפּעסיאָנעלע טויער ביזן סוף 39־טן יאָר. (די פּראָפּעסיאָנעלע טויער ישראל אלתר, דוד פרידמאן, פיעלטע און פסח שטוטמאַן — (אומגעקומען) פאַר דער תקופה זענען פאַרגעקומען זייער וויניק שטרייקן, אַ חוץ דער גרויסער שטרייק פון די נאָדל־אַרבעטער פאַר אַן אַכט שעהדיקן אַרבעטס־טאָג אין יאָר 1926.

אברהם ביאליליעוו
געוועזענער סעקרעטאַר פון דער סאָקאָלאָווער קהילה
(גבעתיים)

פנחס ראפאלאוויטש
(תל־אביב)

די יידישע קהילה אין סאָקאָלאוו

לויט היסטאָרישע מקורות וועלט דאָטירט די אַנטשטייונג פון דער קהילה סאָקאָלאָוו פון 15־טן יאָרהונדערט. אין יאָר 1665 וועלן שוין דערמאָנט דאָרטיקע יידן אין צוזאַמענהאַנג מיט דער פּריווילעגיע וואָס דער אייגנטימער פון סאָקאָלאָוו און וועגראָוו, יאָן קראשינסקי, האָט אַרויסגעגעבן צו דערמוטיקן דאָס באַזעצן זיך פון יידן.

די פּריווילעגיע פון יאָר 1665 אָנערקענט די יידן אַלע רעכט וואָס זיי האָבן דערווארבן פון די פּריערדיקע בעלי־בתים פון סאָקאָלאָוו און דערלויבט זיי צו האָבן אַן אייגענעם בית־דין. סאָקאָלאָוו איז דעמאָלט אַריבער צו נייע בעלי־בתים (מיכאל אגינסקי), און ער באַשטעטיקט זיי די פּריווילעגיעס צו אַנטוויקלען אין שטאָט מלאכה און האַנדל.

אין 18־טן יאָרהונדערט גיט דער בעל־הבית פון שטאָט (יאָן אגינסקי) אַרויס תקנות וועגן אויסקלויבן ראשי־הקהילה יעדעס יאָר דעם צווייטן זונטיק נאָך דער חגא פון הייליקן יאן, אויף פאָלגנדיקן אופן: די ראשי־הקהילה פאַרשרייבן די נעמען פון אַלע בעלי־הבתים, וועלכע צאָלן נישט וויניקער ווי 25 גילדן אַ יאָר „סקלאַדקע". די נעמען וועלן פאַרשריבן אויף קאַרטלעך און איבערגעגעבן דעם רב פון שטאָט. דער רב לייגט אַריין די אַלע קאַרטלעך אין דער אָנוועזנהייט פון גאַנצן המון אין אַ זאַק, גיט אים דריי מאָל אַ טרייסל און מיט דער רעכטער האַנט נעמט ער אַרויס 5 קאַרטלעך. יעדעס קאַרטל באַזונדער לייענט ער איבער און פאַרשרייבט אויף אַ ליסטע. די פינף אויסגעווילטע קלויבן אויס די קהילה־פאַרוואַלטונג, וועלכע פירט אָן מיט אַלע ענינים פון די יידן.

ליידער זענען די פנקסים פון דער קהילה פאַרניכטעט געוואָרן בשעת די 2 גרויסע שריפות, וואָס זענען פאַרגעקומען אין שטאָט. אויך דער לעצטער

פּנקס, וועלכער האָט זיך געפֿונען ביים מורה הוראה, רב מרדכי האַלבערשטאַט זצ״ל, איז פֿאַרלוירן געגאַנגען אין די צייטן פון דער פּינצטערער היטלער עפּאָכע. דערייבער האָבן מיר נישט קיין פּרטים פון דעם קהילה־לעבן ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אונטער דער צאַרישער הערשאַפט

אין די צייטן פון דער צאַרישער הערשאַפט אין פּוילן איז געגרינדעט געוואָרן דער אַזוי־גערופענער „דאָזאָר בוזשניצי", וועלכער איז באַשטאַנען פון דריי דאָזאָרעס מיטן רב פון שטאָט. דער דאָזיקער ראַט האָט צוזאַמען מיטן בירגערמייסטער פון שטאָט געפֿירט די קהילה־ענינים און באַשטייערט די יידן פון אייגענע הייזער מיט קהילה־שטייער („עטאַט"), אויסצוהאַלטן דעם רב און די קהילה־אינסטיטוציעס וויַ: שול, מקוה, בית־עלמין א. א. וו. די עטאַט־ליסטעס און ביוראָ־אַרבעטן פלעגן געפֿירט ווערן דורך אַ באַאַמטן פון אָרטיקן מאַגיסטראַט.

פון די לעצטע דאָזאָרעס, וועלכע האָבן געלעבט אין דער צייט ווען די צאַרישע מאַכט איז פאַרטריבן געוואָרן פון פּוילן, זענען באַקאַנט ר׳ אַלטער ראָזענבלום (אַלטער דוד׳ס ז״ל), אַ ייד אַ תלמיד־חכם, מחבר פון אַ ספר וועגן דיני ברכות. ער האָט געהאַט אַ באַנק געשעפטל ביי זיך אין שטוב; ר׳ הערש טוביה בער, אַ רעפֿרעזענטאַטיוועך בעל־הבית פון אַ הויז; משה מאָשעזאָן — אַ דאַמען־שניידער, גבאי פון דער חברה־קדישא און דער שטאָט־רב, הרב יצחק זעליג מאַרגנשטערן זצ״ל, (סאַקאַלאָווער רבי, אַן אייניקל פון קאָצקער רבין, ר׳ מענדעלע זצ״ל).

דאָס אויפֿנעמען אין שטאָט אַ רב, אַ שוחט, אַ חזן אָדער אפילו אַ בעדער האָט אַרויסגערופֿן גרויס אויפֿזען. ס׳האָבן זיך געשאַפֿן צדדים און עס איז אַנגעגאַנגען אַ לאַנגער און עקשנותדיקער קאַמף ביז דער קאַנדידאַט איז אויפֿגענומען געוואָרן.

עס איז אָפט געקומען אפילו צו אַן אינטערוועניץ פון דער אָרטיקער מאַכט, און אין בעסטן פאַל — צו אַ בוררות פון פּרעמדע רבנים. די מחלוקותן וועגן אַ בעדער זענען דערגאַנגען אַזוי ווַיט, אַז אויף דעם באָדן האָט מען אַמאָל פאַרברענט די באָד און ס׳איז אפילו דאָרט געקומען צו אַן עקספּלאָזיע פון אַ פּאַרע־קעסל.

קהילה פאַרמעגן

א) דער אַלטער יידישער בית־עלמין, וואָס האָט זיך געפֿינען ביים ראַנד פון דער שול־גאַס אויף דער צווייטער זייט פון טייכל צעטיניץ („די סטריגע"),

האט פארנומען א שטח פון בערך 500 דונאם באדן, דער בית־עלמין רעכנט זיך פון דער ערשטער צייט ווען די קהילה איז אנטשטאנען.

ב) דער נייער בית־עלמין, וואס האט זיך געפונען 3—2 קילאמעטער פון שטאט און האט געהאט א שטח פון בערך 1000 דונאם באדן, דאטירט זיך פון בערך 50 יאר פארן לעצטן חורבן פון יידישן ישוב אין סאקאלאוו.

ג) די שול, איז געווארן געבויט אויף דער שול־גאס צווישן מאל: איינ־מאל פאר 100 יאר און דאס צווייטע מאל — נאך דער גרויסער שריפה פון סאקאלאוו, אין יאר 1910. אין דער שול פלעגט מען אויסער די תפילות בציבור שבתים און ימים־טובים אויך אפריכטן אפיציעלע פייערלעכקייטן, ווי אויך תפילות בעתן ענדיקן דאס שרייבן א ספר־תורה. מען האט די ספר־תורה ארויינגעשטעלט אין ארון־הקודש מיט גרויס פאראד, מוזיק און טענץ אין דער

דאס נייע בית־המדרש

אנווענדהייט פון גרויסע מאסן מענטשן. דארט פלעגט מען אפריכטן תפילות און מי שברך פאר די צארן, און נאכדעם — פאר דעם פוילישן מלוכה־פרע־זידענט — אין דער צייט ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה.

פיל יארן האט אין דער שול ימים נוראים געדאוונט חיים שמואל ראזנ־בוים, וועלכער האט צוגעציגן א גרויסן עולם מתפללים דורך זיין זיסע, לירישע שטימע, וואס פיל סאקאלאווער געדענקען זי נאך ביז היינט.

ד) דאס אלטע בית־המדרש וואס האט זיך אויך געפונען אויף דער

שול־גאַס קעגנאיבער דער שול, דאַטירט זיך פון בערך 80 יאָר פאַרן חורבן סאָקאָלאָוו. אין בית־המדרש פלעגן זיך פאַרזאַמלען פיל בחורים נאָכן ענדיקן דאָס חדר, אוּן יונגע־לייט, וועלכע פלעגן גאַנצע טעג אוּן נעכט לערנען ש״ס ופוסקים.

דאָרטן פלעגן האַלטן זייערע דרשות פאַרשידענע מגידים אוּן בעל־דרשנ׳ס צווישן מנחה אוּן מעריב. דאָרט איז אויך געווען אַ גרויסער וואַרימער אויוון, וווּ טרעגער, בעלי־מלאכות, בעלי־עגלות א. א. פלעגן זיך אַרײַנכאַפן פון מאַרק, זיך צו דערוואַרעמען אַ ביסל, אוּן גלייכצייטיק זאָגן אַ פאָר קאַפּיטלעך תהלים.

ה) דער נייער בית־המדרש, וואָס איז געבויט געווארן בערך 42 יאָר פאַרן חורבן סאָקאָלאָוו אין צענטער שטאָט אויף דער דלוגא גאַס דורך ר׳ משה באריכאָווסקי (משה מלכה׳ס).

אין דעם בית־המדרש פלעגט מען לערנען כמעט אַ גאַנצן טאָג אוּן נאָכט, דאָרט האָבן זיך מערסטנטייל גרופירט ציוניסטיש־געשטימטע יונגע־לייט. דאָרט זענען אויך געהאַלטן געוואָרן דרשות וועגן ארץ־ישראל.

ו) די באָד אויף דער שול גאַס נעבן דעם אַפּטייקערס סאָד.

ז) דער הקדש — אַ הילצערנע געביידע אויף דער שול־גאַס — אויפן ראַנד פון די גריבער פון נאַפאָלעאָנס צייטן. דאָרט איז געווען אַ מקום־מקלט פאַר אָרימע, היימלאָזע אוּן אומנאָרמאַלע מענטשן. אין אַ טייל פון דער געביידע האָט זיך געפינען אַ תלמוד תורה אוּן אַ ישיבה.

אַ חוץ דעם זענען אין שטאָט געווען אַ פאָר צענדליק חסידישע מנינים אוּן שטיבלעך — גערער, אַלעקסאַנדערער, אַמשינאָווער, סקערניעוויצער, „חיי־אדם״, ביאַלער, פילאָווער, אָטוואָצקער, פוריסאָווער, ראַדזינער, ווי אויך דאָס גרויסע בית־המדרש אין רבינס הויז, וואָס האָט אויך געדינט פאַר דעם רבינס ישיבה א. א.

סאָציאַלע הילף

אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון אַ גרופּע יונגע לייט איז געגרינדעט גע־וואָרן דער לינת־הצדק צו באַדינען די קראַנקע — אויסבאָרגן פאַרשידענע כלים: פּענכערס, באַנקעס א. א. וו. אוּן געבן מעדיצינישע הילף.

אַ גרויסע ראָל האָט געשפּילט אין שטאָט די ליי־קאַסע, וואָס האָט באַ־דינט כמעט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג מיט הלוואות אוּן אָפּשפּורונגען, אין שפּיץ פון דער קאַסע איז געשטאַנען ר׳ הערש טוביה בער ז״ל אוּן ר׳ דוד צוקערמאַן אוּן יבדל לחיים — ר׳ מרדכי עלנבערג (אין ישראל).

הגם די קהילה האָט זיך נישט פאַרנומען מיט סאָציאַלער שטיצע, האָבן

זיך דאָך דערמיט פאַרנומען פאַרשידענע גבאים און גבאי׳טעס, וועלכע פלעגן פון צייט צו צייט זאַמלען חלות אויף שבת, ברויט א. א. וו. און דאָס פאַרטיילן צווישן אָרימעלייט.

מקורות פון פרנסה אין סאָקאָלאָוו

אַלס הויפּט מקור פון פרנסה, איז געווען די שיך־בראַנזשע וואָס האָט אָנגעשפאַרט אין די ווייטסטעווינקלען פון רוסלאַנד, אפילו אויפן ווייטן מזרח. (באַשעפטיקט דאָביי בערך 300 פאַמיליעס). קיין סאָקאָלאָוו פלעגן קומען קאָמיסיאָנערן פון די ווייטסטע ערטער אין רוסלאַנד, איינצוקויפן די שטיוול. אין שטאָט איז אויך געווען אַ באַדייטנדיקע צאָל שניידערס און פעלצנמאַכערס, וועלכע פלעגן צעפירן זייער פראָדוקציע אויף די אָרומיקע מערק. אַ גרויסער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג איז באַשטאַנען פון תבואה סוחרים.

די מקוה

דאָרפס גייערס, וועלכע פלעגן אָרומגיין פון זונטיק ביז פרייטיק איבער די דערפער פון דעם גאַנצן סאָקאָלאָווער קרייז און אויפקויפן ביי די פויערים פעלן און פאַרשידענע לאַנדווירטשאַפטלעכע פראָדוקטן, ווי אומעטום, זענען אויך געווען טרעגער, בעלי־עגלות, מעקלער און — מלמדים. ווי אויך אַ גרויסע צאָל גרעסערע און קלענערע שפּייז־ און אַנדערע געוועלבער.

אַלטע היים

ערשטער וועלט־קריג 1914—1918

דאָס שטילע, כמעט אידילישע שטייגער־לעבן פון סאָקאָלאָוו האָט זיך געצויגן אָן שום וועזנטלעכע ענדערונגען אין משך פון לאַנגע דורות ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה. בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן צענדליקע היימלאָזע משפחות אָנגעהויבן קומען פון פאַרשידענע ערטער פון פוילן, וווּ דער פראָנט איז אַדורך.

מיט גרויס איבערגעבנקייט האָט דעמאָלט די אָרטיקע קהילה אַלץ געטון כדי צו לינדערן דעם גורל פון די היימלאָזע. ס׳איז געשאַפן געוואָרן אַ קאָמיטעט צו זאָרגן פאַר זיי מיט ברויט און אַ דאַך איבערן קאָפּ.

ביים באָזעצן סאָקאָלאָוו דורכן דייטשן מיליטער זענען דורך די אָפּטרעטנדיקע רוסישע פּאָגראָמטשיקעס־קאָזאַקן, געפאַלן אַ פּאָר צענדליק יידן.

די עקאָנאָמישע לאַגע אין סאָקאָלאָוו ווערט זייער אַ שווערע; מענטשן הויבן פשוט אָן צו הונגערן און אין שטאָט פאַרשפּרייטן זיך טיפוס און אַנדערע קראַנקהייטן.

אין 1916 פאַרעפנטלעכט די דייטשע אַדמיניסטראַציע אַ סטאַטוט, וואָס ברעכט אַריין אָרדענונג אין קהילה־לעבן, פירט אײַן אַלגעמיינע, פראָפּאָרציאָנעלע און געהיימע וואַלן צו די קהילה אינסטאַנצן און בריטערט אויס די קאָמפּעטענצן פון דער קהילה וואָס טראָגט אַ רעליגיעזן כאַראַקטער.

אַלס דאָזאָרעס ווערן דעמאָלט אויסגעווײַלט: ישעיהו שאַפראָן, משה מאָשעזאָן, הערש טוביה בער, ח. ש. ראָזענבוים און יהושע לאַנדוי; אַלס סעקרעטאָר ווערט באַשטימט אברהם ביאַלילעוו.

צום ערשטן מאָל האָט די קהילה אַדורכגעפירט אַ רעגיסטראַציע פון דער יידישער באַפעלקערונג. די ביוראָ פון דער קהילה אַמטירט אין איינעם פון די זייטיקע צימערן אין שול, און שפּעטער — אין אַ צימער ביים נייעם בית־המדרש.

די קהילה־פאַרוואַלטונג אַרבעט אויס צום ערשטן מאָל זעלבסטשטענדיק איר יערלעכן בודזשעט פאַר די קהילה־הצטרכותן. זי פאַרנעמט זיך מיט אַריינ־ברענגען אָרדענונג אין אַלע ענינים פון דער קהילה, פירט איין אָרדענונג אויפן בית־הקברות, אַרבעט אויס אַ פּלאַן פון די קברים מיט גאַסן און נומערן, וואָס זענען פריער נישט געווען.

די קהילה־פאַרוואַלטונג פאַרנעמט זיך דעמאָלט אויך מיטן רעמאָנטירן און אויפּפרישן די שול. ס׳ווערט אויך אויפגעבויט אַן ארון־קודש, באַצירט מיט שיינע שניצערייען. צי וואָס ס׳ווערן אָנגאָזשירט צווישי ספּעציעלע האַלץ־שניצערס פון מעזשריטש. דערבי איז כדאי אונטערצושטרייכן די גרויסע פאַר־דינסטן פון ערשטן יידישן סעקרעטאַר פון מאַגיסטראַט, הערש גרינבערג, וועל־כער האָט אַריינגעלייגט פיל מי ביים רעמאָנט פון די שול מיטן ארון־הקודש.

סאָקאָלאָוו־פאָדליאַסק

דער דזשאָינט

אין דער שווערער עקאָנאָמישער לאַגע פון דער יידישער באַפעלקערונג העלפט פיל אַרויס דער אַמעריקאַנער „דזשאָינט". צו דעם צוועק ווערט געוויילט אַ קאָמיטעט וואָס פירט אָן מיט דער אומזיסטער קוך, פון וועל־כער עס האָט גענאָסן כמעט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון סאָקאָלאָוו. אין שפּיץ פון קאָמיטעט זענען געשטאַנען: ראקאטש, בנימין רובינשטיין, פנחס טשערניצקי, בנימין עלנבערג, מרדכי עלנבערג און אַנדערע.

אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון דער יידישער קהילה, ווערט דעמאָלט געשאַפן אַ הילפס־קאָמיטעט, „סומך־נופלים", וואָס פאַרנעמט זיך מיט מאַ־טעריעלער און מעדיצינישער הילף פאַר אָרימע. בראש פון קאָמיטעט זענען געשטאַנען: הערש קייט, לייב אַלטמאַן ז"ל, אברהם אייזנבערג און אנדערע; אָלס סעקרעטאַר — ברוך דאבזשינסקי.

געזעלשאַפטלעכע אַרבעט

אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע טרעטן אַריין אין יידישן לעבן פון סאָקאָלאָוו פיל ענדערונגען. דאָס נאַפט־לעמפל טרעט אָפּ דאָס אָרט דעם עלעקטרישן ליכט, וואָס איז אַרײַנגעבראכט געוואָרן דורך ישעיהו שאַפּ־ראַן, דעם בויער פון דער עלעקטראָוועניע אין דער שטאָט.

אַ גרויסער טייל פון דער יידישער יוגנט פאַרטוישט דאָס טיכענע היטל אויף אַ קאַפּעליוש, דאָס לאַנגע כאַלאַטל — אויף אַ קורצן אנצוג. עס ווערן געגרינדעט צוויי ביבליאָטעקן און פאַרטייען: מזרחי, ציונים כלליים, „פועלי־ציון" לינקע, „פועלי־ציון" רעכטע, „בונד" א. א. וו.

די שטאָט באַזוכן פאַרשידענע וועדנער, ליטעראַטן, זינגער אוּן קאַנ־צערט אַנסאַמבלען. ס'ווערט אויך געגרינדעט אַ יידישע פאָלקס־שול (אַנגעפירט דורך יידישע לערער), און דאָס חדר „יבנה" (דורך די „מזרחי").

דער אויפקום פון דער פוילישער מלוכה 1918

אין דער ערשטער צייט פון אויפקום פון דער פויליישער מלוכה אַרבעט די יידישע קהילה־פאַרוואַלטונג אויף די זעלבע יסודות וואָס פריער. צוליב די אָפּטע מדינה פאַרפאָלגונגען וואָס האָט זיך פאַרמערט אין די צייטן ווען די „ענדעציע" איז געווען ביי דער מאַכט, ווערט די יידישע קהילה־פאַרוואַלטונג פאַרוואַנדלט אין אַ מין נאַציאָנאַלע אינסטיטוציע, וואָס מוז זיך פאַרנעמען אויך מיט פּאָליטישע פראַגן, כדי רעכטלעך צו פאַרטיידיקן די יידישע באַפעלקע־רונג, קעגן דיסקרימינאַציעס און עקסצעסן.

אין די צייטן פון די וואַלן צום פויליישן סיים, נעמט די קהילה אָן אַקטיוון אַנטייל ביים מיטהעלפן שאָפן דעם נאַציאָנאַליטעטן־בלאָק, ביי וועלכן יידן מיט דייטשן שטימען אין סאָקאָלאָווער קרייז פאַר די נאַציאָנאַליטעטן־ליסטע.

אין יאָר 1923 ווערט פאַרעפנטלעכט דער פּוילישער קהילה־סטאַטוט, און אין שטאָט קומען פאָר וואַלן פון אַלע יידישע, עקזיסטירנדיקע פּאָליטישע פאַרטייען. דער וואַל־קאַמף איז זייער אַן אינטענסיוועד. עס קומען פאָר וואַל־מיטינגען, בעת וועלכע רעדנער פון פאַרשידענע פאַרטייען באַקעמפן זיך קעגנ־זייטיק. ס׳ווערט געוויילט אַ ראַט פון 13 פערזאָן, און אַ פאַרוואַלטונג פון 8 פערזאָן.

אין דער שפּיץ פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג שטייט סקשידלאָווער און פון ראַט — קאַפּאָווי, אַלס דאָזאָרעס זענען אין דער פּוילישע תקופה געוויילט געוואָרן: סקשידלאָווער (מזרחי), לוסטיגמאַן (אגודה), קייט (אגודה) ישראל גאָלדפאַרב (אגודה), קאַפּאָווי (מזרחי), לוסטיגמאַן (אגודה), קייט (אגודה), ישראל מאַן (פועלי־ציון לינקע), מ. לאשיצקי (ציונישטן), ציטינסקי (האַנטווערקער), וויינבערג אברהם (האַנדווערקער), פערגער (האַנדווערקער), ב. רובינשטיין (ציו־ניסטן), י. מ. אַרנשטיין (אגודה), ראדזינסקי (מזרחי), ראַפּאַלאָוויטש (מזרחי), (אויף זיין אָרט גייט אַריין י. גאָלדפאַרב — אגודה), זאַרעמבסקי (פועלי־ציון רעכטע), סענדער רובינשטיין (מזרחי), יואלקע שלאפמיץ (ציונים), ח. ש. ראָזנ־בוים (מזרחי), מ. עלסטער (האַנדווערקער), ראדזינסקי (מזרחי), און שפּאַדל (אגודה).

די קהילה אַרבעט אויס איר בודזשעט וואָס ווערט באַשטעטיקט דורכן ראַט און דורך די אָרטיקע מאַכט.

דער בודזשעט נעמט אַרום, אויסער די הצטרכותן פון דער קהילה, אויך פאַרשידענע סובוועניצן פאַר קרן־קימת, קרן־היסוד, בית־יעקב שולן, ווי אויך אונטערשטיצונגען פאַר די אָרטיקע סאָציאַלע אינסטיטוציעס: ווי „סומך נופ־לים", „טאָז", „תלמוד תורה", „מזרחי" שול א. א. וו. צו די וואַלן איז געשאַפן געוואָרן אַ בלאָק פון האַנדווערקער און „אגודה" קעגן מזרחי און ציונים.

אין דער צייט אַרבעט דער אַמעריקאַנער „דזשאָינט" אין פוילן, און אַ דאַנק זיינע אונטערשטיצונגען פירט די קהילה אַדורך אַ גרונטלעכן רעמאָנט פון דער באָד, וו׳ עס ווערן אינסטאַלירט וואַנעס, שפּריצן און קאַפּל־מקוואות; אַרום די ביידע בית־עלמינס ווערן אויפגעשטעלט פאַרקנס.

די שחיטה־פראַגע

די קהילה האָט אַ גרויסן טייל פון איר מי און ענערגיע פאַרוועגדעט אַריינצוברענגען אָרדענונג. די הכנסות פון שחיטה, וואָס איז געווען אין די פּריוואָטע הענט פון די שוחטים, זענען, לויט אַ הסכם מיט די שוחטים, איבער־געגאַנגען צו דער קהילה.

אַ לאַנגדוירנדיקן קאַמף האָט די קהילה־פאַרוואַלטונג געמוזט אויס־שטיין מיט די שחיטה באַגרענעצונגען, וואָס די פּוילישע סיים־דעפּוטאַטין, פּרוי פּריסטאָראָווא האָט אַדורכגעפּירט אין פּוילישן סיים. מען האָט געדאַרפט שטענ־

דיק קעמפֿן פאַרן דערהאַלטן דעם נויטיקן קאָנטיגענט פון כשרער שחיטה פאַר דער יידישער באַפעלקערונג.

עס איז אויפגעבויט געוואָרן אַ שעכט־הייזל פאַר דער שחיטה פון עופות — וואָס האָט מעגלעך גענאַכט צו האַלטן אַ קאָנטראָל איבער די הכנסות פון דער שחיטה, און עס האָט אויסגעמיטן דאָס פאַראומרייניקן די פֿלעצער דורך די שוחטים, וועלכע פלעגן פריער שעכטן פריוואָט אין פאַרשידענע ערטער.

די יידישע קהילה איז פאַקטיש געווען די פאַרטרעטערין פון דער יידישער באַפעלקערונג אין שטאָט. ביי פאַרשידענע פייערלעכקייטן און מלוכה אימפֿרעזעס און ביים פאַרטיידיקן יידן אין דער צייט פון דער בויקאָט־אַקציע קעגן יידישן האַנדל וואָס די פוילישע אַנטיסעמיטישע אָרגאַניזאַציעס האָבן אָנגעפירט.

אין דער צייט פון דער העכסטער בויקאָט שפּאַנונג אין 1938, איז בעת אַ מאַרק־טאָג אויסגעבראָכן אַ פֿאָגראָם אין שטאָט, קעגן יידישע הענדלער. און קראָמען, ס׳איז אַלאַרמירט געוואָרן די אָרטיקע מאַכט, ווי אויך דער קלוב פון די יידישע סיים־דעפּוטאַטן. ס׳איז אַדורכגעפירט געוואָרן אַ רעגיסטראַציע פון די געליטענע, וועמען מען האָט געמוזט העלפן צוליבן אָנקומענדיקן פּסח.

די יידישע קהילה־פאַרוואַלטונג האָט אָפט קאָאָרדינירט איר טעטיקייט צוזאַמען מיטן קלוב פון די יידישע ראַטמענער אין שטאָט־ראַט, וואָס פֿלעגט אָפהאַלטן זיינע זיצונגען אין לאָקאַל פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג. די יידישע קהילה־פאַרוואַלטונג האָט געאַרבעט אונטער דעם פאָרזיץ פון קהילה־פאָרזיצער ה׳ חיים יעקב שפּאַדעל ביזן לעצטן מאָמענט וועלן ס׳איז אויסגעבראָכן דער צווייטער וועלט־קריג.

„חברה קדישא תהלים"

(פרטים פון סאָקאָלאָווער פנקס)

היסטאָרישע דאָקומענטן און מאַטעריאַלן זענען אין סאָקאָלאָוו כמעט ווי נישט פאַראַן; די גרויסע שריפה אין יאָר 1910 האָט אַ סך פאַרניכטעט און עס איז דעריבער, שווער צו שאַפן אַ בילד פונעם אַמאָליקן יידישן לעבן אין דער שטאָט.

איינער פון די איבערגעבליבענע דאָקומענטן פונם וויטן עבר איז — דער פנקס פון דער „חברה קדישה תהלים", וועלכן מען האָט אָנגעהויבן שרייבן אין יאָר תק"ע (1810).

דער דאָזיקער פנקס, האַלט 172 זייטן פון גרויסן פאָרמאַט. די אויפשריפטן אויפן שער-בלאַט לויטעט: „שייך לחברה הקדישא תהילים פ"ה, סוקולוב שבתי יהודא שו"ב"; די ערשטע פאַרצייכנונג אין דעם פנקס איז געמאַכט געוואָרן „יום א' כ"ג איר תק"ע לפ"ק", (1810).

נאָך דער הקדמה וועגן דער באַדייטונג פונעם תהילים-זאָגן — געשריבן מיט גרויסע כתיבה-אותיות — קומען 17 תקנות פון דער חברה, וועלכע באַשטימען די פליכטן און אויפגאַבן פון די חברה-מיטגלידער.

לויט די תקנות, איז יעדער איינער, וואָס געהערט צו דער חברה, פאַרפליכטעט צו זאָגן יעדן טאָג 21 קאַפּיטלעך תהלים און דאָס — נישט שנעל, נאָר „מלה במלה", וואָרט ביי וואָרט; דער, וואָס שטייט פאָרן עמוד דאַרף באַזיצן אַ געשמאַקע שטימע, שמחה און כוונת הלב (תקנות א' ב' און ג').

וועגן דער קעגנזייטיקער איבערגעבנקייט און חברשאַפט צווישן די מיטגלידער דערציילן די תקנות ו' און ז', וועלכע פאַרפליכטן די גאַנצע חברה צו זאָגן תהילים, אויב איינער פון זיי איז קראַנק געוואָרן; דאָס זעלבע אויך אין פאַל ווען איינער איז געשטאָרבן — זענען 10 פערזאָן מחויב צו האַלטן „משמר" און אין די שבעה-טעג קומען צום דאָזיקן איין הויז פונעם נפטר.

די חברה איז אויך מחוייב (תקנה ח') אָפצוהיטן די יאָרצייטן פון המנוח הרב הקדוש בן רחל (ט"ו) און המנוח הרב הגאון והמפורסם מר שבתי בי פעטל שנפטר בשם טוב (כ"ח תמוז).

די פראָצעדור פון אָנעמען נייע מיטגלידער אין דער חברה איז נישט געווען קיין לייכטע. בקשות אָנגענומען צו ווערן אין דער חברה זענען באטראַכט געוואָרן נאָר אויף די אַלגעמיינע אסיפות — חול המועד סוכות (תקנה ט'). די בקשות האָט מען איבערגעגעבן דעם „גבאי החודש", וועלכער האָט זיי פאַרגעשטעלט פאַר 18 מענטשן. דאָס איינשרייב-געלט האָט באַטראָפן

נישט ווייניקער פון „ארבעה ועשרים זהוב פויליש ועגת דבש ויי״ש לח״י האנשים ההם״ (תקנה י׳).

די זעלבע ח״י (18) פּערזאָן, וועלכע דעצידירן אויך וועגן אויסשליסן פון דער חברה, באַשטייען פון געוויילטע משגיחים, גבאים, אַ נאמן און 3 רואי־חשבון (תקנה י״א); דער מיטגלידס־אָפּצאָל באַטרעפט פאַר יעדן איינעם 1 גדול פּויליש וועכנטלעך (תקנה י׳ד), די שטראָף פון נישט קומען זאָגן תהילים „בכנופיא״ באַטרעפט 1 „גדול פּויליש״ אין וואָכן טעג, און 3 — שבתים און ימים־טובים. פאַר די געלטער ווערט יעדער ראש חודש כסלו געפּראַוועט אַ גרויסע סעודה.

דאָס זענען די תקנות פון דער חברה, אָנגענומען און פעסטגעשטעלט יום א׳ כ״ג אייר תק״ע לפ״ק און געחתמט מיט אייניקע צענדליק אונטער־שריפטן.

די הכנסות פון דער חברה האָבן באַטראָפן אין דעם זעלבן יאָר — תק״ע — 498 זר״ש און די הוצאות — 774 זר״ש.

כדאי צוצוגעבן, אַז צו דער חברה האָבן אויך געהערט פרויען און קינ־דער, נאָר אין באצוג צו זיי זענען די תקנות מילדערע.

די אַלע 172 זייטן זענען געדיכט באַשריבן און אַנטהאַלטן פאַרצייכנונ־גען, נאָטיצן און אויפשריפטן וועגן די אסיפות, אָננעמען און אויסשליסן מיט־גלידער, שטראָפן א״א. די דאַטע אויפן לעצטן עמוד איז פון יאָר תרנ״ה, דאַ־קעגן איז אויף אַ פריערדיקן בלאַט אין פּנקס אָנגעגעבן אויף אַ שפּעטערע — און ווייזט אויס אויך די לעצטע — דאַטע פון ראש חודש סיון תרס״ז, ווען ס׳איז איבערגעריסן געוואָרן דאָס ווייטערדיקע כראָנאָלאָגישע פאַרצייכנען אינעם פּנקס.

די לעצטע פאַרצייכנונגען אינעם פּנקס האָט געמאַכט ר׳ בן־ציון שמש, וועלכער איז נפטר געוואָרן נישט לאַנג פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה איי־עלטער פון 84 יאָר.

(אליעזר רובינשטיין „שעדלעצער וואָכנבלאַט״, 1937).

פנחס ארפאלאוויטש
(תל־אביב)

די יידישע ליי־קאַסע

די יידישע קאָאָפּעראַטיווע ליי־און שפּאָר־קאַסע אין סאָקאָלאָוו איז אָרגאַ־ניזירט געוואָרן אין יאָר 1907.

דער הויפּט איניציאַטאָר פאַרן אויפשטעלן אין סאָקאָלאָוו די אויבנדער־מאָנטע קאָאָפּעראַטיווע אינסטיטוציע איז געווען ר׳ מרדכי עלענבערג. נישט לייכט איז אים אָנגעקומען צו פאַרווירקלעכן די אידעע. דער סקעפּטיציזם פון פאַרשידענע שטאָטישע בעלי־בתים צום געדאַנק פון קאָאָפּעראַציע און פּחד פון עפּעס נייעס, האָט פאַרלאַנגזאַמט איר ענטגילטיקע דערגרייכונג. אָבער אַ דאַנק די ענערגישע אַרבעט פון ר׳ מרדכי עלענבערג צו שאַפן די געהעריקע צאָל מיטגלידער וואָס איז נויטק געווען לויטן געזעץ, האָט די ליי־קאַסע אנגעהויבן איר טעטיקייט.

די פאַרוואַלטונג פון די ליי־קאַסע איז באַשטאַנען פון פאָלגנדיקע אָנגע־זעענע שטאָט בעלי־בתים:

ר׳ חיים שמואל ראָזענבוים, פּנחס פוטערמאַן, נטע פינקלשטיין, חיים לייב לעווין, נחמן־יוסל מאָרגענשטערן, חיים טוביה בער און מרדכי עלענבערג אַלס טעכנישער פירער פון דער ליי־קאַסע.

בערך 200 יידישע ליי־קאַסעס האָבן דאַן עקזיסטירט אין קאָנגרעס פּוילן, דער פּראָגראַם פון די אַלע אינסטיטוציעס איז געווען צו העלפן דעם יידישן קליין־הענדלער און האַנטווערקער מיט הלואות אויף לענגערע טערמינען מיט קליינע צינזן.

די באַוועגונג פון אָרגאַניזירן אין די שטעט און שטעטלעך די קאָאָפּע־ראטיווע פינאנציעלע אינסטיטוציעס איז דערמוטיקט געוואָרן דורך די „יק״א״ געזעלשאַפט, וועלכע האָט זיי מיט אַ ברייטע האַנט פינאַנציעל געשטיצט. דער אייגענער קאַפּיטאַל פון די ליי־קאַסע איז באַשטאַנען פון מיטגליד־אָפּצאָלונגען און פקדונות פון די אָרטיקע יידישע באַפעלקערונג אָבער דער הויפּט־קאַפּיטאַל איז געווען די פינאַנציעלע הילף פון די „יק״א געזעלשאַפט.

די פאַרוואַלטונג האָט געפירט אַן אינטענסיווע טעטיקייט און זי דער־הויבן צו אַ חשובן עקאָנאָמישן פאַקטאָר אין שטאָט. מיטן אויסברוך פון דעם ערשטן וועלט־קריג אין יאָר 1914, ווערט דאָס יידישע עקאָנאָמישע לעבן פאַראַ־ליזירט. די מיטגלידער קאָנען נישט צוריקצאָלן זייערע הלואות.

די טעטיקייט פון די ליי־קאַסע ווערט אָפּגעשטעלט.

רעארגאניזאציע

דאס אנטשטיין פון דעם אומאפהענגיקן פוילן האט באדייטנדיק געענדערט די עקאנאמישע סטרוקטור אין לאנד. דער האנדל און מלאכה האט זיך געניטיקט אין נייע אינוועסטיציעס, אנטשפרעכנדיק צו די נייע עקאנאמישע באדינגונגען. ליידער האבן די אנטוווערקער נישט געהאט קיין פינאנציעלע מעגלעכקייטן דאס צו דערגרייכן. אויך די סוחרים האבן זיך געמאטערט אין פינאנציעלע הילף כדי צו קאנען שאפן די סחורה פאר זייערע קליענטן.

אין אנבליק פון דעם מצב האט די סאציאל־עקאנאמישע אפטיילונג ביי דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין פוילן באשלאסן צי ארגאניזירן א קער־פערשאפט, וואס זאל זארגן פאר רעארגאניזירן די יידישע ליי־קאסעס און געבן זיי די נויטיקע פינאנציעלע הילף פאר זייער טעטיקייט. א דאנק די אינטענסיווע ארבעט פון דער אפטיילונג איז אין פארלויף פון א קורצע צייט ארגאניזירט געוואָרן די „געזעלשאפט פארן קאאפעראטיוון פארבאנד" אין ווארשע. די געזעלשאפט האט רעארגאניזירט די ליי־קאסעס און געגעבן פינאנציעלע הילף אין די ראמען פון זייערע מעגלעכקייטן.

די יק"א און „דזשאינט"

דער באשלוס פון „דזשאינט" און די „יק"א" צו באטיליקן זיך מיט פינאנציעלער הילף פאר דער רעארגאניזאציע פון די קאאפעראטיוון געזעלשאפטן און ליי־קאסעס, האט פונדאמענטירט די קאאפעראטיוון באוועגונג און פארשנעלערט דעם טעמפא פון די רעארגאניזאציע אויף סטאבילע יסודות.

די פארשטייער פון די אויבנדערמאנטע, וועלט בארימטע סאציאלע געזעלשאפטן האבן ארגאניזירט דעם „רעוויזיאנס־פארבאנד" וואס האט אנגעפירט מיט די גאנצע קאאפעראטיוו טעטיקייט און איז געווען די צענטראלע פארשטייערשאפט פון גרעסטן טייל ליי־קאסעס און פאלק־בענק אין פוילן.

אין שפיץ פון דעם רעוויזיאנס־פארבאנד זענען געשטאנען ד"ר מאיר קלומל, רפאל שערעשעווסקי, אינזש. א. בערקענהיים און אנדערע. דער רעוויזיאנס פארבאנד האט אויך ארגאניזירט אן אינספעקטארן־ראט פון קוואליפיצירטע קאאפעראטיוו טוער, ווי חיים שאשקעס, מיכעלסאן, גאלדפארב א. א.

די אינספעקטארן האבן באזונדט יעדע ליי־קאסע, אנגעווויזן די ריכטליניען פאר זייער טעטיקייט, ארגאניזירט נייע ליי־קאסעס און געהאט איבער זיי די אויפזיכט. די קאאפעראטיוו באוועגונג האט זיך שנעל אנטוויקלט און במשך פון א קורצע צייט האבן שוין עקזיסטירט הונדערטער ליי־קאסעס אין פוילן מיט די צענטראלע באנק פאר קאאפעראטיוון אין ווארשע.

אין יאר 1920 ווערט צוריק געעפנט די יידישע ליי־קאסע אין סאקאלאוו אין הויז פון וועלוועל יאספערשטיין אויף דלוגא גאס 22. די פארוואלטונג איז

באַשטאַנען פון יעקל טיקולסקי, מענדל לאשיצקי, יצחק סקאלע, משה משהזאָן שבתיל פערגער, פֿלאַטנער און בנימין רובינשטיין.

דער פֿערסאָנאַל איז באַשטאַנען פון יואלקע שלאַפמיץ, ברוך ישראל יעדלין און יבלח"ט משה האָכבערג (איצט אין ישראל). די ליי־קאַסע אין סאָקאָלאָו אַנטוויקלט אַ ברייטע טעטיקייט. די צאָל מיטגלידער שטייגט פון טאָג צו טאָג. די באַפעלקערונג האָט צוטרוי צו איר טעטיקייט, זיי ברענגען זייערע פקדונות אין די ליי־קאַסע; דער פּייענ־קאַפּיטאַל פֿאַרגרעסערט זיך אַ דאַנק דעם האָט זי די מעגלעכקייט צו געבן אירע מיטגלידער גרעסערע הלוואות.

דעוואלואַציע

אין יאָר 1923 לעבט איבער פּוילן אַ דעוואָלואַציע פון פּוילישן זלאָטי, דאָס איז גורם צו אַ שווערן עקאָנאָמישן קריזיס. דער האַנדל און מלאכה ווערט ווי פֿאַראַליזירט. די מיטגלידער, וועלכע זענען שולדיק הלוואות, קאָנען זיי נישט באַצאָלן. דער פינאַנציעלער באַזיס פון די ליי־קאַסע ווערט איינגעבראָכן, און די סכנה פון ליקווידאַציע פון די אַזוי וויכטיקע אינסטיטוציע איז גרויס. די פֿאַרוואָלטונג פון די ליי־קאַסע ווערט נישט פֿאַרצווייפלט און באַשליסט צו מאַכן אַלע אָנשטרענגונגען צו דערמעגלעכן איר וויטערע עקזיסטענץ. די פֿאַר־וואַלטונג אינטערווענירט אין רעוויזאָנס־פֿאַרבאַנד און בעט הילף צו רעטעוון די ליי־קאַסע פון ליקווידאַציע.

דער רעוויזיאָנס־פֿאַרבאַנד קומט אַנטקעגן און באַשטעטיקט אַ כאַדייטן־דיקע סומע אלס לאנגטערמיניקע הלואה. אַ דאַנק דעם ווערט געראַטעוועט די ליי־קאַסע פון אונטערגאַנג.

די ליי־קאַסע באַקומט די רעכט אַלס באַנק

די פּוילישע וואָלוטע האָט זיך סטאַביליזירט און די עקאָנאָמישע לאַגע האָט זיך געבעסערט. די הורטאָוויקעס גיבן ווידער סחורה אויף קרע־דיט קעגן וועקסלען. די קראָמען און ווארשטאַטן זענען מער נישט ליידיק ווי פריער און דער פּדיון שטייגט. די דעטאַליסטן צאָלן די וועקסלען פּינקטלעך. די קרעמער און האַנטווערקער באַקאָמען זיך אָבער צוליב דעם וואָס אַלע וועקסלען ווערן געשיקט אויף אינקאַסאָ אין די פּוילישע בענק פון „האַנדל און אינדוסטרי" — די איינציקע באַנק וואָס האָט עקזיסטירט אין סאָקאָלאָוו. די קלייניע קרעמער און בעלי־מלאכות האָבן דאָרט נישט געהאָט קיין קרעדיט און געמוזט צאָלן די וועקסלען אין אויסגעשטעלטן טערמין ביז 12 בייטאָג, אַנדערש איז דער וועקסעל געגאַנגען צום פּראָטעסט. היות, די הורטאָוויקעס האָבן נישט גע־קאָנט שיקן זייערע וועקסלען אויף אינקאַסאָ נאָר אין אַ באַנק, איז געווארן נייטיק צי שאַפן אַ יידישע באַנק.

באַטראַכטנדיק די לאָגע, האָט דער ראַט און פֿאַרוואַלטונג באַשלאָסן רע־ אָרגאַניזירן די ליי־קאָסע אַלס באַנק. די אַלגעמיינע פֿאַרזאַמלונג פון די מיט־ גלידער פון דער ליי־קאָסע האָט מיט פֿרייד אָקצעפּטירט דעם באַשלוס.

די פֿאַרוואַלטונג האָט אונטערגענומען אַלע געהעריקע שריט און נאָך אַן אינטענסיווע אַרבעט, און מיטהילף פון רעוויזיאָנס־פֿאַרבאַנד האָט זי באַ־ קומען די דערלויבעניש אויף דעם. אין אַ געוויסן טאָג איז די שילד פֿון דער ליי־קאָסע געטוישט געוואָרן אויף אַ גרויסע שילד: באַנק פֿאַר קליינהענד־ לער און האַנטווערקער".

ס׳איז געווילט געוואָרן אַ ראַט און פֿאַרוואַלטונג פון דער באַנק פון פֿאָלגנדיקע מיטגלידער, לויטן אלף בית: משה גרינבערג, אהרן הענדלער, אברהם זאַיאָנץ, חיים זילבערמאַן, מענדעל לאשיצקי, משה משהזאָן, משה סעבער, ישראל פישער, משה פּערעלשטיין, אלתר חיים קאפּאָווי און יבלח״ט בנימין רובינשטיין און פּנחס ראפּאלאָוויטש.

די טעטיקייט פון די באַנק

מיטן עפענען די באַנק טרעט אַריין די קאָאָפּעראַטיוו באַוועגונג אין סאָקאָלאָוו אין אַ נייער פאַזע. פון אַלע עקן פוילן קומען אָן וועקסלען אויף אינקאַסאָ. דער אומזאָץ פון די באַנק האָט זיך פילפאַך פֿאַרגרעסערט, פּקדונות פֿליסן, אַ דאַנק דעם ווערט די מעגלעכקייט צו פֿאַרגרעסערן דעם סכום פון די הלוואות פֿאַר די מיטגלידער.

אויך דער רעוויזיאָנס־פֿאַרבאַנד באַשטעטיקט אַ באַדייטנדיקן סכום געלט צו דיספּאָזיציע פון די באַנק צו מאַכן רעדיסקאָנטעס פון וועקסל־פֿאָרטפּעל אין די צענטראַל־באַנק פֿאַר קאָאָפּעראַטיוון. מיט אין וואָרט די יידישע פֿאָלקס־ באַנק איז אַ קאָלאָסאַלער פאַקטאָר פֿאַר די יידישע קרעמער אין באַלמעלאָכעס צי געפינען פרנסה פֿאַר זייערע משפּחות.

דער קליינער פּערסאָנאַל פון דער ליי־קאָסע איז מער נישט געניג פֿאַר די ברייטע טעטיקייט פון דער באַנק. דאָס פּערסאָנאַל פֿאַרגרעסערט זיך, ס׳ווערט אַנגאַזשירט אברהם צישינסקי אַלס טעכנישער לייטער און יצחק שלאָפמיץ אַלס צווייטער בוכהאַלטער.

אַלגעמיינע פֿאַרזאַמלונגען

די יערלעכע אַלגעמיינע פֿאַרזאַמלונג פון דער באַנק פֿלעגט זיין דאָס גרעסטע פון טאָג. די פּרעקווענץ פון די מיטגלידער און די פֿאַרזאַמלונגען איז געווען גרויס, און די דעבאַטן זענען שטענדיק געווען ערנסט, מיט אַכטונג און ליבע צו דער אינסטיטוציע. די רעדנער אין דער דעבאַטע האָבן אונטער־ גרעשטראָכן די גרויסע באַדייטונג פון דער באַנק פֿאַר די יידישע מאַסן, און די פֿאַרשלאָגן זענען געווען נאָר אין דער ריכטונג פון אָפּהיטן די אינסטיטוציע.

די אויסערנפּאָליטיק

ווידער קומט צרות אויף יידן, די אַנטיסעמיטישע ווירטשאַפט „אָוושעם" פּאָליטיק פון דעם דעמאָלסדיקן מיניסטער סקלאַדקאָווסקי צעטרייסלט דעם יידישן האַנדל און מלאכה. אין פּאָרשידענע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן עפענען די ענדעקעס קריסטלעכע קראָמען און וואַרשטאַטן. אין סאָקאָלאָוו ווערן געעפנט אַ גרעסערע צאָל פּוילישע קראָמען און וואַרשטאַטן, וועלכע רייסן אַרויס דעם קונה פון יידישן געוועלב. אַנטדערטהאַלבן יאָר זענען געשטאַנען ענדעקישע שקצים „פּיקעטן" ביי די יידישע קראָמען און נישט געלאָזט צוקומען קיין קריסטלעכן קונה. אָפטמאָל זענען די שקצים באַפאַלן מיט שטיינער די יידישע קרעמער אדער בעלי־מלאכה, צעהאַקט זיי די קעפּ, וויל זיי האָבן נישט גע־ וואָלט שליסן די קראָמען. די לאַגע איז ממש קאַטאַסטראָפאַל די קלענערע קרעמער אין די אויפקויפערס אין מאַרק הונגערן בוכשטעבלעך. דער שווערער מצב האָט וויטער פאַרוואָסגעזאָגט אַ קריזיס פון די באַנק.

די פאַרוואַלטונג קעמפט מיט מסירות נפש פאַרן דערהאַלטן די עקזיס־ טענץ פון די באַנק, כדי צו געבן הילף די יידישע הענדלער און בעלי מלאכה אין זייער שווערן קאַמף קעגן די אַנטיסעמיטישע פּאָליטיק פון דער פּוילישער רעגירונג.

אונדזערע קרעמער, בעלי־מלאכה, בעלי־עגלות און דאָרפס־גייער, האָבן אַרויסגעוויזן אַ קאָלאָסאַלע גבורה אין זייער שווערן קאַמף קעגן די אַנטי־ סעמיטן צו דערהאַלטן זייערע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס. צעבראָכענע און הונ־ געריקע האָבן זיי באַוואָכט די קראָמען און וואַרשטאַטן און זיך נישט געלאָזט ליקווידירן.

קוים האָבן זיך באַוויזן סימפּטאָמען פון יידישן נצחון איבער דעם שטאַרקן קעגנער, ברעכט פּלוצים אויס די צווייטע וועלט־קריג, וועלכע האָט געבראַכט דעם חורבן אויף די יידן אין גאַנץ פּוילן. מיט דעם אומקום פון אונדזערע יידן אין סאָקאָלאָוו, איז אויך פאַרשווונדן די יידישע פּאָלקס־באַנק, וואָס איז אויפ־ געשטעלט געוואָרן מיט מסירת־נפש פון ערלעכע עסקנים, געטריבן פון די אידעען צו העלפן די ברייטע יידישע פּאָלקס־מאַסן אין זייער שווערן עקאָנא־ מישן קאַמף אין דעם אַנטיסעמיטישן פּוילן.

ס׳איז כדאי אויך צו דערמאָנען אַז אין די יאָרן פון 30—1929 האָט זיך געגרינדעט אין סאָקאָלאָוו די „באַנק־קיפּיעצקי" („האַנדלס־באַנק"). דער גרינדער און דירעקטאָר פון דער באַנק איז געווען ר׳ לייבוש ראָזענפעלד ז״ל. אין דער „באַנק־קופּיעצקי" האָבן זיך ס׳רוב קאָנצענטרירט די גרעסערע כוחרים פון שטאָט. די באַנק איז געווען אויפגעשלאָסן אין דעם ראַוויזיאָנס־ פאַרבאַנד פון דער אגודה. די פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פון: הרב משה מאַרגענשטערן, הערשל זאַלצבערג, טוביה ציפּעלעוויטש און אַנדערע.

נאָכן טויט פון ר׳ לייביש ראָזענפעלד, עטלעכע יאָר פאַרן לעצטן וועלט־ קריג, האָט זיך די באַנק ליקווידירט.

נתן פֿאדעמבערג
(לאס־אַנדזשעלעס)

סאקאלאוועך בעלי־מלאכות

סאָקאָלאָוו איז געווען אַ שטעטל פון בעלי־מלאכות, קליין־הצנדלער, דאָרפס־גייער און, האָרעפאַשניקעס. אַלע האָבן געאַרבעט שווער פאַרן שטיקל ברויט און מקיים געווען דעם פסוק: בזעת אפיך תאכל לחם — מיט דער פולער מאַס.

די דאָרפס־גייער פלעגן גיין צופוס צענדליקער וויאָרסטן, טראָגנדיק אויף זיך שווערע פּעק: העמערלעך, קאָפּיטעס, טשווקלעך, שטיקלעך לעדער, געוואַנט, שערלעך, נאָדלען, פאָדעם און אַנדערע זאַכן צו פאַריכטן פויערישע שיך און מלבושים. אין זאָק האָט מען אויך געטראָגן דעם טלית און תפילין אוז אַ ביסל שפייז, מען זאָל חלילה נישט דאַרפן עסן ביי די גויים.

אויפן דאָרף האָט מען זיך אַוועקגעלאָזט מאָנטיק באַגינען, כדי צו טרעפן די פויערים איידער זיי גייען ארויס ארבעטן אויפן פעלד. אַז מען האָט געקריגן אַביסל אַרבעט, האָט מען זיך אָפּגעשטעלט, פונאַנדערגענומען דאָס געפּאַק. אַוועקגעזעצט זיך. אָפּגעאַרבעט ביז שפּעט אין דער נאַכט ביי אַ נאַפּט־לעמפּל. נישט געגעסן קיין געקעכטס, נאָר ברויט מיט טיי, און געשלאָפן אין די שייערן אויף אַ ביסל שטרוי. אַז עס איז געווען אַרבעט אַ גאַנצע וואָך, איז געווען גוט. אויב נישט איז מען אוועק זוכן טעג ביי אַנדערע פויערים. פרייטיק פאַרטאָג האָט מען געגומען דעם פּאַק אויף די פלייצעס, מיט אַביסל קאַרטאָפל, קרויט און מייערן וואָס דער „גוטער פויער" האָט געגעבן, און מיט אַ פולן זאָק „מתנות" זיך געלאָזט אַהיים צו דער פאַמיליע אויף שבת.

די סאָקאָלאָווער בעלי־מלאכות פלעגן אַרבעטן „גאָטס שטונדן" פיר, פינף פאַרטאָג האָט מען שוין געהערט קלאַפן שוסטערישע העמערלעך. נייען מאַשינען, הובלען ברעטער, שאָבן פּעלצן און קאָוועס אייזן ביי די שמידן. אָפּגעאַרבעט עטלעכע שעה, איז מען דערנאָך געגאַנגען דאָוונען און אָנבייסן, און ווידער זיך אַוועקגעזעצט אַרבעטן ביז מנחה, אָפּגעגעסן וואַרעמס און אָפּגעאַרבעט ביז שפּעט אין דער נאַכט, און דאָך נישט געהאַט צו עסן צו דער זעט. די וואַכנדיקע טעג איז מען ווי עס איז דורכגעקומען, אָבער שבת, איז געלעגן ווי אַ שוועדער משא אויף יעדן בעל־מלאכה און האָרעפאַשניק אַ גאַנצע וואָך צייט.

דאָס גאַנצע שטעטל איינווינער האָט געהאָפט אויף דעם דאָנערשטיקן מאַרק־טאָג. וואָס איז אָפּטמאָל געווען פאַר וועמען אַ טאָג פון פרייד, און פאַר

אַנדערע — אַנטוישונג. אין דעם טאָג איז געווען אָפּהענגיק אַ גאַנצע וואָך פּר־נסה פאַר די פאַמיליע. פאַרטאָג האָט מען שוין געהערט דאָס טראַסקען פון די פּויערישע וועגענער און דאָס קלאַפּן פון די פערדישע קאָפּיטעס אויף די שטיין ברוקירטע גאַסן. און אזוי שנעל ווי די פּויערים פלעגן זיך באַווייזן אויפן מאַרק, פלעגט ווערן טומלדיק און פריילעך אין אונדזער שטעטל סאָקאָ־לאָוו.

מ׳פלעגט אויפשטיין באַגינען. אַוועקגיין אין בית המדרש. שנעל אָפּ־דאַוונען, אָפטמאָל איבערהיפּערן, אַביסל געקריוודעט דעם רבונו של עולם, זאָל ער אויך וויסן אַז עס איז מאַרק־טאָג אין סאָקאָלאָוו.

די בעלי־מלאכות האָבן איינגעשפּאַנט די פרויען און קינדער צו טראָגן די שטיוול, היטלען, פּעלצן גאַרניטורן, בלעכוואַרג און אַנדערע אויסגעאַרבע־טע זאַכן. בערג מיט סחורות האָבן פארפולט דאָס שמאָלע שטיקל פּאַס צווישי די סטראַגאַנעס פון אהרן קארפּלס מויער אויף ראגעווער גאס, ביז אייזיק מענ־דעל שוסטערס מויער ביי דעם ראָג פון שעדלעצער גאַס.

די ערשטע וואָס פלעגן זיך באַווייזן אויפן מאַרק־פּלאַץ, זענען געווען די תבואה־הענדלער. זיי פלעגן לויפן בליץ־שנעל פון איין וואָגן צום צווייטן טאַפּן, קוקן, שטעקן די הענט אין די זעק, ארויסנעמען אַ ביסל תבואה, אויס־שפּרייטן עס אויף דער דלאניע און מיטן פינגער צעשפּרייטן, מען זאָל קאָנען בעסער זעען די גרויס און קוואליטעט. נאָכדעם האָט מען זיך גענומען דינגען, אויסגעדינגען און אַ היים געפירט.

דער אמתער יאַריד האָט זיך אָנגעהויבן ווען די פּויערים האָבן אויס־פאַרקויפט זייערע פּראָדוקטן און זיך באַוויזן ביי די געשטעלן פון די בעלי־מלאכות. דערביי האָבן זיי געמאַכט קולות, און איבערגעשריגן איינער דעם אַנ־דערן ביי דעם דינגען זיך וועגן פּרייז, אַז מען האָט קוים געקאָנט פאַרשטיין איינער דעם צווייטן. די מאַרק־זיצערס, וואָס פלעגן זיין אַ גאַנצע וואָך קעגנ־איבער דעם „מעשענעם הויז" נאָענט פון נייעם בית־המדרש, פלעגן יעזן דאָנערשטיק איבערטראָגן זייערע „געשעפטן" צו די „סטראַגאַנעס" און אויף אַ „צעבראָכענעם" פּויליש לאָזן וויסן די פּויערים, אַז זיי האָבן צו פאַרקויפן: פרישע בולקעס, קוואַס, סאָדע־וואַסער, זאַלץ, פעפער, הערינג, זייף און אַנדערע זאַכן וואָס מען קריגט נישט אויפן דאָרף.

די סאָקאָלאָווער בעלי־מלאכות פלעגן זייער אָפט ארומפאָרן אויף ירי־דים אין פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך פון פּוילן. אַ טאָג אָדער צוויי פארן יריד פלעגן לייבקע דער בעל־עגלה אָנטון זיינע שטיוול מיט די לאַנגע כאָ־לעוועס. אויף זיינע ברייטע אַקסלען פלעגט הענגען אַ כאַלאַט, אָדער אַ בורקע און גיין פון איין בעל־מלאכה צום צווייטן, פרעגן אויב זיי ווילן פאָרן מיט אים אויפן יאַריד, און איבער די שטיינערנע גאַסן פלעגט אָפּקלינגען דער קלאַנג פון זיינע פּאָדקעוואַטע שטיוול.

דעם טאָג פארן יריד פלעגט לייבקע אָנפּאָיען די פערד, איינשפּאַנען

זיי אין דעם לאַנגן וואָגן, צונויפנעמען די סחורות מיט די פאסאזשירן אוז געלאָזט זיך אין וועג אריין. ער איז געפֿאָרן פֿאמעלעך, איבערגעדרימלט די נאכט סיי ווינטער אין די שנייען און פרעסט, סיי זומער טיילמאָל דורכגענעצט פון רעגן ביז מען איז געקומען צום יריד.

א גאַנצן טאָג איז מען געשטאַנען ביי די געשטעלן, צווישן איין קונה און דעם אַנדערן האָט מען געכאַפט א ביסן אין מויל אַריין. נאָכן יאַריד האָט מען איינגעפאַקט די סחורה, אָפּגעדאָוונט א מנחה, אָפּגעגעסן וואַרעמס, אַריינ־געזעצט זיך אין וואָגן און זיך געשלעפט א היים.

די לאַנג פון די לערן־יינגלעך איז געווען א שווערע. מען פלעגט זיי אויפוועקן באַגינען אָנצוטראָגן וואַסער אין הויז אַריין. האַקן האָלץ, הייצן דעם אויוון, טראָגן וועש צו דער „סטרי־גע" אין אָפּהיטן די קינדער. געאַרבעט ביז 10—12 ביינאַכט; שבת צו נאַכטס און פֿאַר די יום־טובים — גאַנצע נעכט. פון פריד, שפיל און טון עפּעס אַליין, האָט מען נישט געוווסט.

פֿאַרשקלאַפּט, קאָנטראָלירט פון דער פריעסטער יוגנט; א סך אַנאַלפא־בעטן געווען, נישט געהאַט קיין געלעגנהייט אפילו אויסצולערנען זיך לייענען א יידיש ביכל, און אָפּגערעדט פון שרייבן. דערפאַר האָבן זיי זיך אויסגעלערנט זינגען, און נישט איינמאָל פלעגט מען הערן אונטערן טאָקט פון די שוסטערי־שע העמערלעך זינגען: „העמערל, העמערל קלאָפּ, קלאָפּ שטאַרקער א טשוואָק נאָך א טשוואָק", אָדער: „בין איך מיר א שניידערל, לעב איך מיר טאָג־אויס, טאָג־איין לוסטיק פריילעך", מען האָט אויך געהערט די קלויזניקעס זינגען אברהם רייזינס „מא קא משמע לן, דער רעגן וואָזשע לאָזט ער מיך צו הערן"

אָט די מאָדנע אומבאַקאַנטע קלאַנגען פלעגן זיך צעטראָגן איבערן שטעטל ווי שיינע סימפאָניעס פון פֿרי ביז שפּעט אין דער נאַכט. און אזוי זינגנדיק פלעגן זיך וועבן געדאַנקען און געפילן פון בענקשאפט צו אַן אַנדער לעבן. פֿראַגן האָבן אָנגעהויבן אַריינדרינגען אין די מוחות. באַגרענעצט איז אָבער געווען דאָס וויסן, קולטורלאָז די סביבה און מ׳האָט נישט געקריגן קיין ענטפער אויף די פראַגן וואָס האָבן געעגבערט אין קאָפּ.

די טוער פון 1905, די„ציצילסטן", ווי מען פלעגט זיי רופן, זענען גע־ווען קאָנספּיראַטיוו, האָבן נישט געוואָלט אָפּגעבן זיך מיט די יונגע שנעקעס האָט מען אַליין געמומען זוכן א וועג אָפּטמאָל פאַרבלאָנדזשעט און שיעור נישט מאַרדאַרבן זיך מיט „שלעכטע שפּייז", אָבער דער געזונטער חוש האָט אָפּגע־טיילט דאָס שלעכטע פון גוטן. דער ווינט האָט די פסולת ארויסגעבלאָזן אוז מען איז אוועק אויפן גלייכן וועג.

„ליכט" האָט אָנגעהויבן אַריינדרינגען פון די וואַרשאַוויאַקעס: נעכט וועליגורע, גרינטשע מאַנדעלבוים, געלע גרינבערג, וואָס פלעגן קומען א הי־פאַר פּסח און פאַר סוכות און מיטברענגען אַלטע יידישע צייטונגען, פראָקלא־מאַציעס, ביכלעך. משה חיים שפילמאַן (אָדער קלעזמער) האָט געעפנט א בי־בליאָטעק און געבראַכט ביכלעך צום לייענען פאַר א געוויסן אָפּצאָל. שפּעטער

האָבן זיך אַרגאַניזירט גרופּן בחורים און מיידלעך און אַליין געשאַפן ביבליאָטעקן. מען האָט געלייענט געזובערעוועט, געדאַנקן, געפילן און פראגן וואָס זענען געלעגן פאַרשלאָפן, נישט נאָרענטפערט. און וועָן די דייטשן — די שפּעטערדיקע באַרבאַרן — האָבן אין 1915 פאַרנומען אונדזער שטעטל און געגעבן אַ ביסל קולטורעלע אוּן פּאָליטישע פרייהייט, איז מען געוואָרן אי־בעראַשט צו זען דאָס וויסן אוּן פאַרשטענדעניש וואָס די שטילע, נאַיווע בחורים און מיידלעך האָבן אַרויסגעוויזן.

ס׳האָט זיך צעבליט און פונאַנדערגעוואַקסן אינטיליגענטע און באַוווּסט־זיניקע קולטור־טוער מיט פאַרשטענדעניש פאַר קולטורעלע, נאַציאָנאלע און וועלט־פראָבלעמען.

עס זענען געשאַפן געוואָרן קולטור־קלובן, פּאָליטישע פאַרטייען, דראַמאַטישע קרייזן, און ווי אין יעדן שטעטל — אזוי ביי אונדז — מיינונגס־פאַרשידנהייטן וואָס האָבן שפּעטער געפירט צו צעטיילן אויף געזעצלעכע פּאָליטישע אידעאָלאָגיעס. פון אין זייט די „פּועלי־ציון" מיט אייזיק פלאטנער, ברוך ווינאָגורא, שערצמאַן, איטשע פאַרביאַזש, שלמה האָכבערג און אַנדערע; פון דער צווייטער זייט: פון „בונד": ברוך ד׳אָזענבוים, נאסקע פאדעמבערג, איטשע שפּאנקע, נעכע וועליגורע א. א. וו. מען האָט געבראַכט רעדנער, דיסקוטירט, איין גרופּע מיט דער אַנדערע האָט געפירט אַ קאַמף אוּן צוזאַמען דערמיט איז מען אויך געוואָרן אינטעליגענטער, באַוווּסטזיניקער אין אונדזער שטעטל האָט לאַנגזאַם דערצויגן דיכטער (אייזיק פלאטנער) ליטעראַטור־קריטיקער (ברוך ווינאָגורא). שרייבער, לערער, פּאָליטישע טוער א. א. וו.

דער „טאָז" אין סאָקאלאוו

(טעטיקייטס־באַריכט)

שוין לאַנג האָבן זיך פאַרשידענע פּערזאָנען אַרומגעטראָגן מיטן גע־דאַנק צו שאַפן אַ „טאָז"־אָפּטיילונג אין סאָקאָלאָוו. אמת, אַז אינסטיטוציעס וועמענס אויפגאַבע ס׳איז צו דערטיילן מעדיצינישע הילף דער אָרעמער בא־פעלקערונג, האָבן שוין אויך פריער עקזיסטירט, אָבער זייער טעטיקייט איז נישט געווען קיין קאָאָרדינירטע און פּערמאַנענטע און האָט זיך באַגרעניצט אויף אינצלנע געביטן. און ס׳איז פאַרשטענדלעך אַז אויך די רעזולטאַטן זענען געווען נישט באַפרידיקנדיקע. ס׳זענען דעריבער געמאַכט געוואָרן פרווון פון פאַרשידענע קרייזן צו גרינדן אין סאָקאָלאָוו אַזאַ אינסטיטוציע וואָס זאָל קאָנען באַפרידיקן די באַדערפענישן פון דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג אין שטאָט, און וואָס איר אויפגאַבע זאָל זיין — נישט בלויז צו געבן הילף אין נויט־פאַלן, נאָר אויך, דורך אַ טאָג־טעגלעכער אויפקלערונגס־אַרבעט, הייבן דעם סאַניטאַרן ניוואָ פון די יידישע מאַסן, — אַ געביט וואָס איז אין משך פון יאָרן פאַרנאכלעסיקט געוואָרן. פון זיך אַליין איז קלאָר געוואָרן, אַז אַן אינסטיטוציע, וואָס איז דערצו באַרופן, איז נאָר „טאָז".

ליידער האָבן זיך די פרווון פון די יחידים נישט איינגעגעבן, צוליבי פעלן פון אַ פאַרשטענדעניש מצד דער ברייטער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט אין סאָקאָלאָוו און מאַנגל אין געלט־מיטלען. ערשט נאָך דער שאַפונג פון היגן צענטראַלן הילפס־קאָמיטעט איז די איניציאַטיוו ווידער באַנייט געוואָרן, און דאָמאָל מיט דערפאָלג, אַ דאַנק די ערשטע געלט סומען, וועלכע דער הילפס־קאָמיטעט האָט אַסיגנירט אויף דעם צוועק און דעם גוטן ווילן פון דער „טאָז צענטראַלע אין וואַרשע.

אַזוי איז אַנטשטאַנען די היגע „טאָז" אָפּטיילונג, וועלכע האָט זיך גלייך דערוואָרבן סימפּאַטיע ביי אַלע שיכטן פון דער היגער באַפעלקערונג, דאָס איז געקומען צום אויסדרוק אין דער גרויסער צאָל מיטגלידער (278), וועלכע האָבן דעקלאַרירט זייער אַנגעהעריקייט צו דער אינסטיטוציע.

אַמבולאַטאָריום, דענטיסטישער־קאַבינעט, שול־היגענע

צוקוקנדיק זיך צו דער גרויסער נויט אין שטאָט, וואָס איז נאָך מער געוואַקסן דורך די באַקאַנטע „געשעעניסן" פוז פאַריקן יאָר, און וואָס האָט

זיך אויך אָפּגעראפן אויפן סאניטאַרישן צושטאַנד פון דער היגער יידישער באַפעלקערונג, האָבן די גרינדער פון דער נייער אינסטיטוציע באַשלאָסן צו אַלעם ערשטן צו עפענען אַן אַמבולאַטאָריום אונטער דער לייטונג פון ד״ר גראדזשענטשיק.

אין משך פון דער צייט, ד. ה. פון 20־טן יאַנואַר ביז דעם 20־טן נאָוועמבער 1938, זענען אין אַמבולאַטאָריום געמאַכט געוואָרן 499 אונטערזוכונגען, אַ חוץ דעם 66 וויזיטן אין די ווינונגען פון די קראַנקע.

די מעדיצינישע אונטערזוכונגען אין אַמבולאַטאָריום און אין די פריוואַטע ווינונגען, לויט די באַזונדערע חדשים

חודש:	אמב:	פריוו.ווינונגען	ס״ה.
יאַנואַר	17	—	17
פעברואַר	53	3	56
מערץ	80	20	100
אַפּריל	41	14	55
מאי	74	15	89
יוני	71	7	78
יולי	50	7	57
אויגוסט	15	—	15
סעפּטעמבער	14	—	14
אָקטאָבער	34	—	34
נאָוועמבער	50	—	50
אלג. ס״ה	499	66	565

באַקענענדיק זיך מיטן סאָציאַלן אָפּשטאַם פון די אונטערזוכטע, איז פעסטגעשטעלט געוואָרן אַז זיי רעקרוטירן זיך פון די אָרימסטע אין שטאָט; נישט אין איינעם פון זיי האָבן שוין פון לאַנג געזעסטע פאַרשידענע קראַנקהייטן וואָס האָבן זיך כסדר אַלץ מער אַנטוויקלט.

די אָרימקייט פון אָט די מענטשן האָט זיי נישט דערמעגלעכט אונטערזוכט צו ווערן פון אַ דאָקטאָר; אַן ענדערונג אין דער לאַגע איז אַריינגעטרעטן מיטן באַשטימען דעם מינימאַלן אָפּצאָל פון אַ וויזיט אין אַמבולאַטאָריע (50גר.).

אַ גרויסע צאָל פון די וואָס זענען אונטערזוכט געוואָרן דורכן „טאָג״־דאָקטאָר, האָבן אויך באַקומען הנחה־און טיילווייז אומזיסטע רעצעפטן. (154 רעצעפטן זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן ביז דעם 1־טן יוני).

דער דענטיסטישער־קאַבינעט האָט דערטיילט הילף 203 פּערזאָן, דערבייַ דאַרף באַמערקט ווערן אז דער קאַבינעט איז געווען טעטיק ביז דעם 14־טן

יוני — און מיט הפסקות וואס זענען פאראורזאכט געווארן דורכן מאנגל אין געלט־מיטלען.

בייַ אַ גאר גרויסער צאל קינדער פון „בית יעקב" און „תלמוד־תורה" זענען געמאכט געווארן צאן־בלאמבעס אין אפצאל.

מיטן דענטיסטישן־קאבינעט האט געלייטעט די פרוי ד"ר ר. נעלקען.

אלע קינדער פון דער „בית־יעקב", „תלמוד־תורה" חדרים און אלגעמיינע שולן זענען אונטערזוכט געווארן פון 5—3 מאל אַ חודש דורך אַ דאקטאר, וועלכער האט זיי ביי דער געלעגנהייט אויך געגעבן די געהעריקע פראפילאקטישע אנווייזונגען.

ליכט־הייל־קאבינעט, טראן

אַ דאנק דער ערשטער שפענדונג פון דער „טאז"־צענטראלע איז דער־מעגלעכט געווארן צו עפענען אַ ליכט־הייל־קאבינעט. אין משך פון דער קורצער צייט, ד. ה. פון 7־טן ביז דעם 20־טן ד. ח. זענען געמאכט געווארן 204 באשטראלונגען מיטן קוואַרץ־לאמפּ.

ווי עס איז פאַרויסגעזען וועלן געמאכט ווערן אַזעלכע באשטראלונגען אלע קינדער פון שטאט וואס נויטיקן זיך נאר אין דעם, וויַיל דער אפצאל איז זייער אַ צוטריטלעכער און באטרעפט פון 10 ביז 30 גראשן.

אין פאריקן ווינטער איז ארויסגעגעבן געווארן 250 פלעשלעך טראן, פון זיי 37 אומזיסט און 213 — צו הנחה פרייזן.

קאלאניע

איינע פון די וויכטיקסטע מאמענטן אין דער אַרבעט פון „טאז" איז דאס ארויסשיקן קינדער אויף קאלאניעס, נאטירלעך אַז די פראגע האט עקזיסטירט פאר דער היגער אפטיילונג בעת זי איז צוגעטרעטן צו דער ארבעט זומער־צייט.

צוליבן נישט האבן די באדינגונגען, וואס זענען נויטיק צו עפענען אן אייגענע קאלאניע, האבן מיר זיך פארבינדן מיט דער „טאז"־אפטיילונג אין וועגראוו. און ס׳איז באשלאסן געווארן אַז די סאקאלאווער קינדער זאלן אויפגענומען ווערן אין דער קאלאניע אין יארניץ.

עס מוז פעסטגעשטעלט ווערן, אַז די קאלאניע־אקציע אין פארגאנגענעם זומער איז געווען איינע פון די שענסטע לייסטונגען פון דער היגער אפטיילונג, הגם נישט אלע קינדער, וואס האבן זיך גענויטיקט אין פרישע לופט און גוטע דערנערונג, האבן געהאט די מעגלעכקייט דערפון צו גענייסן. דאס איז אבער נישט געווען אונדזער שולד, וויַיל מיר האבן הייַיאר דיספאנירט מיט זייער באשרענקטע מעגלעכקייטן.

עס זענען דורך אונדז אַרויסגעשיקט געוואָרן אויף דער קאָלאָניע אין אָטוואָצק 5 קינדער, און אויף דער זומער קאָלאָניע אין יארניץ — 64, פאַר וועלכער מיר האָבן אינגעצאָלט דער וועגראָווער „טאָז"־אָפּטיילונג די סומע פון 2240 זל. (35 זל. פון אַ קינד). צוגעבנדיק דערצו די רייזע־הוצאות, וואָס האָבן באַטראָפן 103,10 זל. באַקומט זיך די אַלגעמיינע סומע פון 2343,10 זל.

אויף דעם האָבן מיר באַקומען אינגעצאָלט:

פון	17	קינדער	צו 10 זל.	—.170 זל.
„	16	„	„ 20 „	—.320 „
„	5	„	„ 25 „	—.125 „
„	2	„	„ 30 „	—.60 „
„	10	„	„ 35 „	—.350 „
„	5	„	„ 38 „	—.190 „
„	2	„	„ 40 „	—.80 „
„	7 *)		אומזיסט	
צוזאַמען	64			—.1295 זל.

די רעשט פון באַטראָפן 978.00 זל. איז געדעקט געוואָרן פון דער „טאָז"־קאַסע.

צו אונדזער גרויס צופרידנהייט האָט די קאָלאָניע געהאַט אַ זייער גוטע ווירקונג אויף די קינדער, וועלכע האָבן אין דורכשניט צוגענומען אויף דער וואָג צו 2 קילא, און וועמענס געזונט־צושטאַנד ס׳האָט זיך באַדייטנדיק פאַרבעסערט.

די קאָלאָניע איז איניקע מאָל באַזוכט געוואָרן דורכן ד״ר גראדזשענטשיק, אַנדערע פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער און איינגעלאַדענע געסט.

באַשפּייזונג און באַקליידונג

די באַשפּייזונג פון אָרימע יידישע שול־קינדער ווערט געפירט דורך אַ ספּעציעלער סעקציע וואָס באַשטייט פון לערער, מיטגלידער פון דער „טאָז"־פאַרוואַלטונג א. א. אונטער דער לייטונג פון ה׳ י. נעלקען.

ביז דעם פאַריקן יאָר איז די באַשפּייזונג געפירט געוואָרן דורך אַ ספּעציעלן קאָמיטעט, און מיטן איבערנעמען די לייטונג פון דער באַשפּייזונג אַקציע דורכן „טאָז" האָט זיך די לאַגע אויף דעם געביט פיל געענדערט צום בעסערן, און כאָטש אין אונדזער רשות זענען געווען זייער קליינע געלט־סומען, זענען די רעזולטאַטן געווען זייער צופרידנשטעלנדיקע.

אין פאַרגאַנגענעם ווינטער איז די באַשפּייזונג פאַרגעקומען אין די זאַלן פון „טאָז", וואָס ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר זייער פראַקטיש.

*) פאַר די 7 קינדער האָבן אינגעצאָלט אייניקע פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער די סומע 70 זל.

פון דער באַשפּייזונג־אַקציע האָבן געגאָסן אין משך פון די ווינטער־חדשים 305 קינדער פון די אַלגעמיינע שולן „בית־יעקב" אוּן תלמוד תורה". די באַשפּייזונג האָט געקאָסט 860 זל. מאָנאַטלעך.

מיט אַ קורצע צייט צוריק האָט די זעלבע סעקציע פונאַנדערגעטיילט מלבושים 115 אָרימע קינדער.

פאַרוואַלטונג פון „טאָז" אין סאָקאָלאָוו.

פאַרשידנס

עס זענען פאָרגעקומען 39 זיצונגען און באַראַטונגען פון דער „טאָז" פאַרוואַלטונג.

אין משך פון דער צייט ד. ה. ביז דעם 20־טן נאָוועמבער זענען דער־האַלטן געוואָרן 127 בריוו. אַרויסגעשיקט איז געוואָרן — 107. פון צייט צו צייט זענען אויך דערשינען קאָמוניקאַטן און מעלדונגען פון דער „טאָז" פאַרוואַלטונג א. א. דרוק־אויסגאַבן.

עס זענען איינגעאָרדנט געוואָרן 14 אימפּרעזעס, פון וועלכע עס דאַרפן באַזונדערס דערמאָנט ווערן דער חנכה־ און פּורים־באַל וואָס האָבן געבראַכט אַ באַדייטנדיקע הכנסה פאַר אונדזער אָפּטיילונג, ווי אויך דער אויפטריט פון זינגער משה מיאדאָווסקי אוּן 2 פאָרלעזונגען פון ד"ר י. קאַנטאָר (וואַרשע). (די קליינע צאָל אימפּרעזן דערקלערט זיך דערמיט וואָס זינט דער אַנטשטייונג פון היגן „געזעלשאַפטלעכן קלוב", ווערן אַלע פאַראַנשטאַלטונגען איינגעאָרדנט דורך אים אוּן די הכנסה גייט לטובת דעם „טאָז").

אין משך פון דער צייט איז אונדזער אָפּטיילונג באַזוכט געוואָרן דורך

אָקאָלאָווער יידישע קינדער, וואָס זענען באַשפייזט געוואָרן דורכן „טאָז"

שליחים פון דער „טאָז" צענטראַלע אין ווארשע: ד"ר מ. שלייכער (שעדלעץ), י. פעלד און י. אַלטוסקי (2 מאָל).

אין די דורך דער לאַנדעס־צענטראַלע צונויפגערופענע צוזאַמענפאַרז האָבן זיך באַטייליקט: אין דער דריטער לאַנד־קאָנפערענץ — ד"ר ג. גראַדזשענטשיק; קאָלאָניע קאָנפערענץ — י. נעלקין און ש. רובינשטיין; שול־היגיעניע־קאָנפערענץ — ד"ר גראַדזשענטשיק און י. עלענבערג.

ביים „טאָז" איז אויך טעטיק אַ לעזע־זאַל וואָס איז פאַרזען מיט אינ־לענדישע און אויסלענדישע פּרעסע.

(פון „טאָז"־ביולעטין, 1938 —
רעד. א. רובינשטיין, ח. ראַטשטיין).

פונעם סאָקאָלאווער גיהנום

(פּאָגראָם פון פּוילישע כוליגאַנעס)

אַזוי ווי דער לעצטער דאָנערשטיק, פאַר פּסח, איז אַריבער אָן גרעסערע געשעענישן, האָט מען אָנגעהויבן גלויבן אַז אפשר וועט זיך דאָך אַ ביסל איינ־שטילן; בפרט ווען ס׳האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז דער בויקאָט איז דאָ באַשטימט געוואָרן נאָר אויף 4 וואָכן ד. ה. ביז פּסח, און פון איצט אָן וועט שוין זיין בעסער. אָבער שוין די ערשטע טעג יום־טוב האָבן באַוויזן, אַז דאָס זענען נישט מער ווי פאַלשע אילוזיעס. ס׳איז געוואָרן אוממעגלעך אַדורכצוגיין בשלום די גאַס, מען זאָל נישט צעשלאָגן ווערן. אַזוי צ. ב. ש. איז דער עטלעכע 80־יעריקער משה פייערשטיין דעם ערשטן טאָג יום־טוב געטראָפן געוואָרן מיט אַ שטיין אין פוס און געמוזט ליגן צו־בעט. דעם צווייטן טאָג זענען צעשלאָגן געוואָרן מלכה בעקערמאַן, פייגע באָטשאַן א. א. מאָנטיק ביינאַכט האָט מען אויס־געהאַקט די שויבן ביים שניידער ליפּע ראָטשטיין, אויפצומאָרגנס, דינסטיק ביי־נאַכט, איז אין פענצטער פון פעלדשער א. וואַנס, אַריינגעוואָרפן געוואָרן אַ ריזיקער שטיין, וועלכער האָט אַדורכגעבראָכן דעם לאָדן און אַריין אין שטוב. אויך אין הויז פון מנחם ראָזן זענען אַלע שויבן אויסגעהאַקט געוואָרן.

אָבער דאָס, וואָס ס׳האָט זיך אָפּגעשפּילט דעם לעצטן דאָנערשטיק, חול־המועד פּסח, שטייגט איבער אַלץ, וואָס ס׳איז ביז היינט געשען אין סאָקאָלאָוו. ס׳איז גענוג אַדורכצוגיין די גאַסן, איבער וועלכע ס׳איז פאָרגעקומען דער איבער־פאַל און זעען די בערגלעך גלאָז אויף דער ערד און די אויסגעהאַקטע שויבן, פאַרשטעלט מיט ברעטלעך אין קישענס. מ׳דאַרף אויך זעען די פאַרבאַנדאַזשירטע קעפּ — כדי צו האָבן אַ שטיקל באַגריף פון די ענדעקישע העלדישקייטן...

דאָנערשטיק, פון באַלד אינדערפרי, האָבן זיך באַוויזן זייער פיל פּיקעטן, וועלכע האָבן באַלד גענומען אַרויסשלעפּן די קריסטלעכע קונים פון די יידישע קראָמען. דערביי איז געשען פאָלגנדיקער טשעקאַווער פאַקט: אין אַ יידיש גע־וועלב איז אַריינגעגאַנגען אַ גלח עפּעס קויפן. די פּיקעטן האָבן אים גענומען אַרויסרופן, ער האָט זיי אָבער נישט געפאָלגט און איינגעקויפט זיך די נויטיקע זאַכן. ווען ער איז נאָכדעם אַרויס אויפן גאַס, האָבן אים די פּיקעטן גענומען נאָכלויפן מיט אויסרופן: „זשידאָווסקי קשאָנדז“...

ווען די באַנדעס האָבן געזען, אַז זיי בלייבן „אַרבעטסלאָז“, ווייל די יידישע קראָמען זענען שוין ליידיק, אָן קונים — האָבן זיי אָנגעהויבן אַריינוואַרפן אין די קראָמען שטיינער און איבערקערן די סטראַגאַנעס; די סחורות זענען צע־ראַבירט און פאַרניכטעט געוואָרן. אָבער דאָס איז פאַר זיי נאָך געווען ווינציק;

ס׳האט זיך דערהערט אַ פייף און מען האט אַנגעהויבן שלאָגן, ווו מען האט נאָר געזען אַ יד. אין איילעניש האט מען אַנגעהויבן צו שליסן די געוועלבער, דערביי זענען אַ סך צעשלאָגן געוואָרן.

ביי פאָלגנדיקע העגדלער זענען פאַרניכטעט און צעראַבירט געוואָרן: די סחורות: מ. קוקאָווקע, מ. ווישניעווסקי (פון ווענגראָוו), פ. זאַקליקאָווסקא, ב. ב. באַמער, ש. פרידמאַן, ה. סוקעניק, א. ציבולסקי, א. ד. גאָלד־פאַרב און אַנדערע.

דער שרייבער פון די שורות איז אַרומגעריגלט געוואָרן פון אַ באַנדע כוליגאַנעס, אונטער דער אַנפירונג פונעם ענדעק שוועגטאָכאָווסקי, און איז שטאַרק צעשלאָגן געוואָרן.

די כוליגאַנעס האָבן זיך אַ לאָז געטון אויף די אַרימסטע. גאַסן שעראָקע און וויניצע, און אַנגעהויבן פּאָגראָמירן. די אייגווינער האָבן זיך קעגנגעשטעלט, אָבער די צאָל כוליגאַנעס האָט געהאַלטן אין איין וואַקסן. אויף די דאָזיקע גאַסן איז כמעט אין קיין איין הויז נישט געבליבן קיין גאַנצע שויב. אין איין ווינונג, וווּ די כוליגאַנעס האָבן געגומען אויפברעכן די טיר, כדי אַריינצורייסן זיך, האָט דער אייגנטימער זיך פאַרטיידיקט מיט אַ האַק אין האַנט, ערשט דאַן זענען זיי אָפּגעטרעטן.

צווישן די אָנפירער מיט די באַנדעס, האָט מען געזען דעם באַקאַנטז „העלד" סטשינסקי, דעם אינקאַסענט פון דער היגער פייער־קאַסע פּיטשקע, יאָן שוויענטאָכאָווסקי און דעם ראַטמאַן רעטשקע.

צוזאַמען איז אויף די גאַסן: שעראָקע, וויניצע, פּיענקנע, ניעצאַלע, אַל־שעווסקע, נאָווע א. א. אויסגעהאַקט געוואָרן קנאַפּע 500 שויבן. אין אַ יידישער יאַטקע איז אַריינגעפאַלן אַ קריסט, אַ כאַפּ געטון דאָס מעסער פון טיש און אַנטלאָפן דערמיט אין גאַס אַריין.

אָט איז אַ רשימה פון די צעשלאָגענע און פאַרוווּנדעטע: הערשל סוקעניק, זיין שוועסטער בלימע סוקעניק, וועלוול ראָזענבוים (שוויער פאַרוווּנדעט, געמוזט אַנקומען צו אַ דאָקטאָר). יעקב טשעכאַנאָוויטש, משה פּערלשטיין, חנינא ראָט־שטיין (2 ווונדן אין קאָפּ), בנימין קאָכאַנאָוויטש, מאָטל גאָלדפאַרב, גיטל טשע־כאַנאָוויטש, (שוויער פאַרוווּנדעט, געמוזט אַנקומען צו אַ דאָקטאָר). רחל הערשבערג, שמעון וויערזשביצקי, פייגע הענדעל, יוסף פענצאָק, משה ראָזנצווייג, שמואל עקיבא האָכבערג, ישראל נייד׳ארף (שוויער פאַרוווּנדעט, געמוזט אַנקומען צו אַ דאָקטאָר), אברהם פרידמאַן, שואל׳קע ראדזינסקי, משה ווישניעווסקי (פון ווענ־גראָוו, שוויער פאַרוווּנדעט; אַ דאָקטאָר האָט אים געמוזט פאַרנייען די ווונדן), יענטע הימלפאַרב, דוד ליטעווסקי און ישראל יצחק גליקסמאַן.

די קהילה האָט גלייך נאָך די געשעענישן אַוועקגעשיקט טעלעגראַמעס צום פּרעמיער סקלאָדקאָווסקי און לובלינער וואַיעוואָדע.

זונטיק איז אַהער אַראָפּגעקומען אַן אויספּאָרשונג־קאָמיסיע פון שעדלעץ און 2 העכערע פּאָליציי־אָפּיצירן פון לובלין.

אַלטע היים

אַ קליינער, אָבער כאַראַקטעריסטישער עפּיזאָד: איבער די גאַסן איז אַרומגעגאַנגען אַ שכור׳ער קאַפּראַל פון שעדלעץ און פּאַרטשעפּעט די יידישע דורכגייער, בעת ער האָט אָנגעטראָפן אויפן דאָזיקן א. ח. קאָפּאָווי, האָט זיך דער לעצטער קעגנגעשטעלט, דער קאַפּראַל האָט דאָן אויסגערופן: „וועז איך האָבן ביי זיך אַ רעוואָלווער, וואָלט איך דיך דערשאָסן אויפן אָרט". ס׳איז אָנגעקומען אַ פּאָליציאַנט, אָבער גלייך האָבן זיך געמאָלדן קריסטלעכע „עדות", וואָס האָבן אַליין געהערט, ווי ה׳ קאפּאָווי האָט פריער דעם קאַפּראַל פּאַרטשעפּעט. דער ליגן איז זיי אָבער נישט געלונגען און דער קאַפּראַל איז אַרעסטירט און אָפּגעשיקט געוואָרן קיין שעדלעץ. אָבער דעם זעלבן פּאָרנאַכט האָט מען אים ווידער גענצן אַרומגיין אין גאַס. צום מיטינג, וואָס איז פּאָרגעקומען זונטיק אין קינאָזאָל, איז ספּעציעל געקומען פון וואַרשע אַדוו. סטיפּולקאָווסקי (באַקאַנט פון פּשיטיקער פּראָצעס). דער מיטינג האָט צוגעציגן עטלעכע טויזנט פויערים פון גאַנצן קאַנט אַרום. די פּאָליציי־וואַך איז געווען פאַרשטאַרקט. צו קיין אַרויסטרעטונגען איז נישט געקומען.

אין רעזולטאַט פון דער אויספּאָרשונג, וואָס האָט דאָ אַדורכגעפּירט די שעדלעצער און לובלינער אויספּאָרשונגס־מאַכט, זענען זונטיק ביינאַכט אַדורכגעפּירט געוואָרן אַרעסטן צווישן די ענדעקעס אין סאָקאָלאָוו און אַרומיקע דערפער. ס׳זענען אַרעסטירט געוואָרן די ברידער שעמבאָווסקי, בולבעטאָווסקי, טעשקא, די ברידער סטשינסקי א. א.

בעת מען האָט זיי מאָנטיק פאַרנאַכט אָפּגעפּירט קיין שעדלעץ, האָבן זיך פאַרן פּאָליציי פּאָסטערונעק פאַרזאַמלט עטלעכע צענדליק היגע ענדעקעס, געמאַכט אַ לאַנג־דויערנדיקע אָוואַציע מיטן היטלער־גרוס.

היינט האָבן דאָ אַלאַרמירט די יידישע איינוווינער פון דאָרף לאָזאָוו וועגן אַ מוראדיקן חורבן וואָס ס׳איז פאַרגאַנגענע נאַכט געמאַכט געוואָרן אין זייערע ווינונגען. די לאָדנס זענען צעבראָכן געוואָרן, די שויבן מיט די פורטקעס צעהאַקט, און די שטובן זענען פול מיט שטיינער. אַן אַלטער ייד (פּאָלאקעוויטש), איז שווער פאַרוווונדעט געוואָרן.

אין דאָרף טריבניץ האָט מען פאַרגאַנגענע נאַכט געמאַכט אַן איבערפאַל אויף דער ווינונג פונעם איינציקן יידישן איינוווינער, מען האָט אַ־יינגעוואָרפן שטיינער און אויך אריינגעשאָסן.

אין מאָמענט ווען כ׳פאַרענדיק דעם בריוו, גיט מען איבער, אַז נאָר וואָס זענען אין אַ סך הייזער אויסגעהאַקט געוואָרן די שויבן.

דער קריזיס צוליב די געשעענישן איז געוואַלטיק. קיין בעלי־מלאכות אַרבעטן נישט, טייל קרעמער זענען שוין געצוווונגען צו שליסן די קראָמען. נישט האָבנדיק צו צאָלן קיין דירה־געלט.

אַ יידישער קיבוץ ווערט חרוב.

חנינא ראָטשטיין, 1937.

פנחס ראפאלאוויטש
(תל־אביב)

די „יבנה"־שול אין סאָקאָלאָוו

די ערשטע שריט אויפצושטעלן אַ רעליגיעז־נאַציאָנאַלן חינוך־אַנשטאַלט אין סאָקאָלאָוו זענען געמאַכט געוואָרן אין יאָר 1918, וועָן ר׳ יעקב גרינבערג, דער געזעלשאַפטלעכער טוער און דעמאָלטיקער פאָרזיצער פון „מזרחי" אין סאָקאָלאָוו, — איצט וויצע־פאָרזיצער פון כנסת (ישראל־פאַרלאַמענט) — האָט מיט דער מיטהילף פון אַ גרופּע „מזרחי"־חברים געגרינדעט דעם „חדר מזרחי", וואָס האָט זיך געפונען אין „מזרחי"־לאָקאַל, אויף ניעצאַלא־גאַס, אין הויז פון אַלטער בעקערמאַן. דער מורה (לערער) פון דעם חדר איז געווען ר׳ יצחק שמידמאַן, איצט איינער פון די אָנגעזעענסטע רבנים אין אַמעריקע.

הרב שמידמאַן איז געקומען און זיך באַזעצט אין סאָקאָלאָוו בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה, צוזאַמען מיט אַ גרופּע היימלאָזע יידן, וואָס זענען געווען אַרויסגעטריבן פון פינסק און אומגעגנט. ער איז שוין דאָן געווען אַ תלמיד־חכם, באַשאָנקען מיט פּעדאַגאָגישע פעיקייטן און מיט אַ טיפן רעליגיעז־נאַציאָנאַלן באַוווּסטזיין, און אָן אַן איבערגעגעבענער חבר פון „מזרחי". אַ דאַנק די אַלע מעלות טובות זיינע, איז ער אָנגאָזשירט געוואָרן אַלס מורה אין דעם „מזרחי־חדר" און ער האָט טאָקע זיין אויפגאַבע דערפילט בשלימות, אַרויסווייזנדיק פיל איבערגעבנקייט און פאָראַנטוואָרטלעכקייט. ער האָט אין די הערצער פון זיינע יונגע תלמידים איינגעפלאַנצט אַ ליבע צו עם ישראל, ארץ־ישראל אוּן תורת ישראל. פיל פון זיינע תלמידים האָט מען שפּעטער געטראָפן ביים גרינדן די חלוצישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס ביים „מזרחי" אין פוילן, ביי אַקטיוועָר אַלגעמיין־ציוניסטישער און „מזרחי"־אַרבעט אין לאַנד־פאַרנעם.

צוליב פאַרשידענע סיבות איז דער „מזרחי־חדר" געשלאָסן געוואָרן אין יאָר 1921.

מיטן אָנטשטיין פון דער אומאָפּהענגיקער פוילישער רעפּובליק איז דערשינען דאָס געזעץ וועגן צוואָנגס־בילדונג, וואָס האָט אַרומגענומען אַלע קינדער אין עלטער פון 14—6 יאָר. די רעגירונג האָט געזאָרגט פאַרן גע־פינען די געהעריקע שול־געבוידעס אין אַלע שטעט און דערפער. די ערשטע

צייט האָט די רעגירונג געעפנט באַזונדערע שולן פאַר יידישע קינדער. די דאָזיקע שולן האָט מען גערופן „שבתווקעס", ווייל מען האָט אין זיי נישט געלערנט אין די שבתים, און דער לערער־פערסאָנאַל איז באַשטאַנען פון יידן, אַזוי, אַז די יידישע קינדער האָבן זיך אין זיי גוט געפילט. נאָך אַ קורצער צייט זענען אָבער די דאָזיקע שולן ליקווידירט געוואָרן, הגם די למודים אין זיי זענען געפירט געוואָרן אין גייסט פון דעם אַלגעמיינעם לערן־פראָגראַמען און אין דער פוילישער שפראַך. אין רעזולטאַט פון דעם זענען יידישע קינדער געווען געצוווּנגען צו לערנען אין די אַלגעמיינע שולן, צוזאַמען מיט די קריסטלעכע קינדער. אין סאָקאָלאָוו האָט זיך די שול געפונען אין אַ גרויסן בנין אויף דער קופיענטינער־גאַס, אין אַ געגנט, וואָס איז געווען באַוווינט פון די פוילישע „מיעשטשאַנעס".

די נייע פאַראָרדענונג פון דער שול־מאַכט האָט פאַר די יידישע על־טערן געשאַפן אַן ערנסט פראָבלעם, וואָס האָט געפאָדערט אַ דרינגענדיקע לייזונג שוין בלויז צוליב די פאָלגנדיקע צוויי סיבות: א) די למודים אין דער שול האָבן זיך אָנגעהויבן 8 פרי און געענדיקט 2 נאָכמיטיק. די קינדער, וועלכע האָבן אין דער שול פאַרברענגט 6 שעה האָבן, אַהיימקומענדיק פאַר־מאָטערט נישט געקאָנט ווי געהעריק אָפגעבן זיך מיט למודי־קודש אָדער האָבן בכלל שוין נישט געקאָנט גיין אין חדר. ב) דער אַנטיסעמיטיזם פון די פאָליאָקן האָט אויך אָנגעשטעקט זייערע קינדער, וועלכע פלעגן אין שול פאַר־שאַפן בזיונות און ליידן זייערע יידישע שול־חברים. דאָס אַהיימגיין נאָך די למודים איז געווען אַן אָפקומעניש ממש פאַר די יידישע קינדער, וואָס זענען אָפט באַפאַלן געוואָרן דורך די קריסטלעכע שילער מיט שטעקנס און מיט שטיינער. במשך פון דער צייט האָבן די יידישע קינדער אין גרופּעס קעגנגע־שטעלט זיך און גאַנץ אָפט אויך גוט באַצאָלט די שקצים פאַר די שיקאַנעס. טיל־מאָל האָט אויך פאַסירט דאָס פאַרקערטע, מחמת די קריסטלעכע קינדער זענען געווען די מערהייט. די אָפטע אינטערווענצן פון די יידישע עלטערן ביי דעם דעמאָלטיקן שול־דירעקטאָר פראָווצקי האָבן וויניק־וואָס געווירקט. ער האָט געגעבן צו פאַרשטיין, אַז טראָץ זיין גוטן וויל האָט ער נישט קיין מעגלעכקייט, צו באַאיינפלוסן די קריסטלעכע שילער, זיי זאָלן נישט שיקאַנירן זייערע יידישע חברים, און דאַביי אויסגעדרוקט זיין מיינונג, אַז זיין פאַריי־טיידיקן די „זשידעס" קאָן גאָר האָבן אַ פאַרקערטע ווירקונג. אגב, פראָווצקי איז געווען באַקאַנט ווי אַ דעמאָקראַט און פאַטריאָט און אין דער צווייטער וועלט־מלחמה איז ער דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשן.

אין אָנבליק פון דער לאַגע האָט דער „מזרחי" אין סאָקאָלאָוו אויף אַן אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג באַשלאָסן אויפצושטעלן אַ רעליגיעז־נאַציאָנאַלע שול, וואָס זאָל אויך אָנערקענט ווערן דורך דער מאַכט. אין דער שול, וואָס דאָרף אָנגעהערן צו דער שול־נעץ פון „יבנה" ביים „מזרחי" אין פוילן, זאָל מען לערנען לימודי קודש אין אַ בריטער מאָס און אויך לימודי חול לויטן אַלגע־

מיינעם לערן־פראגראם פאר שולן פון אזא טיפ, וואס באפריילן זייערע שילער פון לערנען אין די מלוכהשע שולן („שקאלא פאושעכנא).

די פארזאמלונג האט אויסגעוויילט א ועד החינוך (פעדאגאגישער ראט), וואס איז באשטאנען פון פאלגנדיקע חברים: סענדער רובינשטיין, הערשל זאלצבערג, משה (בער לייבס) גרינבערג, יהודה הערש סקשידלאווער, הערצקע (איצל מילכיקערס זון) ווייסבערג, מרדכי ליקעווער, פארביאזש, שכנא ראזדזינסקי (מרדכי זלמנס איידעם) הי"ד, און יבדלו לחיים, פנחס ראפאלאוויטש,

„יבנה"־שול אין סאקאלאוו

לייביש שולעוויטש, אברהם ביאלילעוו, שמואל קליינמאן. דער שרייבער פון די שורות איז אויסגעוויילט געווארן אלס פארזיצער פונעם ועד, און שמואל קליינמאן איז באשטימט געווארן אלס מנהל פון דער שול.

די ערשטע זיצונג פון ועד איז פארגעקומען ביי סענדער רובינשטיין ז"ל אין שטוב. אויף דער זיצונג זענען צוגעטיילט געווארן די באזונדערע ועד־מיטגלידער. זייערע פונקציעס אין די הכנות צו עפענען די שול: א) שאפן דעם געהעריקן לאקאל פאר דער שול, ב) אנגאזשירן דעם לערער־פערסאנאל און ג) פארזיכערן די נויטיקע געלט־מיטלען. די חברים, אויף וועלכע עס איז ארויפגעלייגט געווארן די זארג פאר שאפן די געלט־מיטלען, האבן שטארק זיך געקוועלט אנצונעמען די זיי אנגעטרויטע אויפגאבע און עס איז שווער געווען צו באפרייען זיי פון דעם פחד פאר די פארשטייענדיקע שווערקייטן, וויסנדיק אויך, אז אן די געהעריקע געלט־מיטלען וועט חלילה צונישט ווערן

דער גרויסער פּלאַן. די ספּיקות זענען געווען ערנסטע און די שטימונג אַ געדריקטע. געראַטעוועט די לאַגע האָט דאָן ר׳ סענדער רובינשטיין ז״ל.

איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דעם מאָמענט, ווען ר׳ סענדער האָט אין האַרציקע ווערטער זיך געוויענדעט צו די חברים און אַפּעלירט צו זיי נישט צו שרעקן זיך פאַר די שווערישקייטן בעת עס האַנדלט זיך אין אַזא הייליקן ענין, ווי די דערציונג פון יונגן דור. עס איז נישט קיין צייט צו מאַכן אַזעלכע חשבונות — האָט ער דאָן געזאָגט — ווען עס האַנדלט זיך וועגן גורל פונעם דור, וואָס איז די צוקונפט פון אונדזער פאָלק און דער יסוד פון זיין קיום. זיינע האַרציקע ווערטער האָט ר׳ סענדער פאַרענדיקט מיט אַ דערקלערונג, אַז ער נעמט אויף זיך די פּערזענלעכע פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר אַ העלפט פון די הוצאות, וואָס זענען נויטיק פאַר דעם צוועק. זייַנע ווערטער האָבן געהאַט די געהעריקע ווירקונג, דער ענין איז געוואָרן דערליידיקט און די חברים זענען ענערגיש צוגעטרעטן צו דער אַרבעט.

נישט לייכט איז אָנגעקומען צו געפינען אַ לאָקאַל פון 3 צימערן פאַר די 3 כיתות (קלאַסן) פון דער שול, ווייל ווי באַווּסט זענען אין סאָקאָלאָו קיינמאָל נישט געווען קיין פרייַע דירות און באַזונדערס אַזאַ דירה, וואָס זאָל זיין פּאַסיק פאַר אַזאַ בית־ספר. נאָך גרויסע אָנשטרענגונגען איז געלונגען צו דעם צוועק צו באַקומען דעם פּאָליש פון דער גרויסער שול. דער פּאָליש איז באַשטאַנען פון צווייַ גרויסע חדרים אין בייַדע זייטן פון אַריינגאַנג אין שול. אין איין חדר האָבן שבת געדאַוונט די שנייַדערס און אין דעם צווייטן די לאָמאַזער הסידים. איך האָלט פאַר מיין חוב צו דערמאָנען די הילף, וואָס מיר האָבן באַקומען פון ר׳ פּסח־משה ניידאָרף, דער גבאי פון ערשטן מנין, און פון ר׳ איצל מילכיקער, דער דעמאָלטיקער הויפּט־גבאי אין דער שול. זיי האָבן געהאָלפן באַקומען דעם פּאָליש פאַר דעם בית־ספר „יבנה״. די דריטע כיתה האָבן מיר אייגלאָקירט אין לאָקאָל פון „מזרחי״.

כדי נישט מקפּח צו זיין — דורכן עפענען דעם בית־ספר — די אַרטיקע מלמדים אין זייער פּרנסה, האָט דער ועד החינוך באַשלאָסן צו אָנגאָזשירן עטלעכע גוטע מלמדים אין שטאָט אָלס לערער אין דער שול. אַ שוועריקייט פּראָגע איז געווען צו באַקומען אַ מורה (לערער), וואָס זאָל זיין אַ שומר תורה ומצוות, צום אונטערריכט פון העברעיש און צום לערנען אַ טייל פון די למודי־קודש אין העברעיש, ווי דאָס זעט־פאַר דער פּראָגראַם פון די „יבנה״ שולן. אָזוי ווי אין סאָקאָלאָו איז נישט געווען קיין פּאַסיקער קאַנדידאַט איז דער מנהל, ר׳ שמואל קליינמאַן אַרויסגעפאָרן קיין שעדלעץ און נאָך גרויסע אָנשטרענגונגען איז אים געלונגען צו אָנגאָזשירן אייניעם פון די בעסטע מורים אין שעדלעץ, אַן אָלטער „מזרחי״־חבר, אויסגעצייכנטער פּעדאַגאָג מיט א לאָנגיאָריקער דערפאָרונג ר׳ דוד מאָרגנשטערן. גלייכצייטיק האָבן מיר פאַר די למודי־חול אָנגאָזשירט לערער, וועמענס קוואַליפיקאַציעס האָבן אָנטשפּראָכן

די פאָדערונגען פון דער אָפּיציעלער שול־מאַכט און זענען געווען פאַראַנט־ווארטלעך פאַר איר.

די דערעפענונג פון בית־הספר איז פאָרגעקומען נאָך פּסח מיט דער באַטייליקונג פון אָרטיקע געזעלשאַפטלעכע עסקנים פון פאַרשידענע ריכטונ־גען און דעם חשובן ערן־פאָרזיצער פון „מזרחי" און באַקאַנטן עסקן ר׳ חיים־שמואל ראָזנבוים ז״ל. די תלמידים פון אַלע דריי כיתות האָבן זיך פאַרזאַמלט אין דער גרויסער שול — אַלע אין יום־טובדיקע מלבושים — שטראַלנדיקע פון פרייד, וואָס זיי זענען ענדלעך פּטור געווארן פון די שיקאַנעס פון די שקצים און בעיקר — וואָס זיי וועלן לערנען לימודי־קודש און לימודי־חול אין איין אין דעם זעלבן בית־ספר. אויף די פיל באַגריסונגען פון די געסט און פון די מיטגלידער פון ועד החינוך האָבן געענטפערט די נאָך גאָר יונגע תלמידים, וואָס האָבן שוין אָבער אַרויסגעוויזן אויסערגעווענלעכע פעיקייט: ישראל־מאיר וויסבערג, משה פערלא הי״ד און יבל״ח אליעזר רובינשטיין. זייערע אַרויסטריטן זענען אויפגענומען געווארן דורכן גרויסן עולם מיט גרויס באַגייסטערונג.

די ערשטע צייט נאָך דער דערעפענונג פון בית־ספר האָט דער ועד החינוך שווער געמוזט זיך מיען כדי צו קאָנען דעקן דעם בודזשעט און אפּי איז מען געווען געצווונגען צו באַצאָלן די לערערס זייער געהאַלט פון די אייגענע טאַשן. די איינציקע הכנסה איז דאָן געווען דער שכר־לימוד, אָבער, אַז דער דעפיציט איז געוואַקסן מיט יעדן חודש. אָנערקענדיק די וויכטיקייט פון דעם דאָזיקן חינוך־אָנטשטאָלט, האָט די פאַרוואַלטונג פון דער יידישער קהילה באַשטעטיקט אַ יערלעכע סובוועניץ פאַר דעם בית־הספר. אונדזערע פאָרשטייער אין שטאָט־ראָט, אָלטער־חיים קאפּאָווי, פּנחס טשערניצקי און יבל״ח אברהם ביאלילעוו, האָבן באַווירקט די יידישע ראָטמענער פון אַלע ריכטונגען און אונטערגענומען אַן אַקציע צו באַקומען אַ סובוועניץ אויך פון מאַגיסטראָט. אַלע צוזאַמען האָבן נאָך אַ לאַנגן און שווערן קאַמף מיט די אָנטיסעמיטישע ראָטמענער, די ענדעקעס, דורכגעפירט אַ באַשלוס צו באַשטע־טיקן דער שול אַ יערלעכע סובוועניץ פאַר אונדזער חינוך. פון צייט צו צייט פלעגט מען אויך באַקומען שטיצע פון דער „יבנה"־צענטראָלע ביים „מזרחי" אין פוילן. אַ דאַנק די אַלע שטיצעס האָבן מיר מער־ווייניק געקאָנט דעקן דעם בודזשעט.

יעדן חודש זענען אין אַלע כיתות פאָרגעקומען בחינות (פריוווגען) וואָס זענען געווען אַ גייסטיקע איבערלעבונג און אַ סאַטיספאַקציע פאַר דער שוו־רער אָרבעט אויפצוהאַלטן די שול, וויל זיי האָבן באַווּיזן דעם כסדרדיקן פאָר־שריט פון די שילער אין זייערע לימודים. אַזעלכע בחינות פלעגן אויך דורכ־פירן די רבנים, וואָס פלעגן ווילן אין שטאָט אין „מזרחי"־אָנגעלעגנהייטן און זיי זענען געווען אָנטציקט פון די דערגרייכונגען פון די שילער און פון

זייערע גרויסע פעיקייטן. די היטלער־שווערד וואָס האָט חרוב געמאַכט אונדזער שטאָט, האָט פאַרשניטן די לעבנס פון די דאָזיקע פיל־צוזאָגנדיקע תלמידים. בלויז איינצלנע פון זיי האָבן זיך געראַטעוועט און לעבן איצט אין ישראל. איך האַלט פאַר מיין חוב צו דערמאָנען די אַלע מורים, וועלכע האָבן אין משך פון יאָרן דערצויגן די הונדערטער תלמידים אין דעם סאָקאָלאָווער בית־ספר „יבנה" צו ליבשאַפט פאַר תורה און מצוות, פאַר ארץ־ישראל און דעם יידישן פאָלק: דוד מאַרגשטערן און שלמה יאַבלאָנקא פון שעדלעץ; די ברידער משה און נחמן מגדל — זאַראָמב; א. פּלאטניק וויסאָקי־ליטעווסק, דער שרייבער אייזיק רוסקאָלענקער — קאָלנע; יונה באַנדרימער — אָסטראָוו־מאָזוויעצק; די סאָקאָלאָווער: משה קאָטלאַרסקי, יונה פּאָסמאנטער, ישראל זינגער, עקיבא ליכטנשטיין (פּעסע חיה׳טשעס זון), עקיבא שטערן הי״ד יבל״ח יצחק שולעוויטש, און חיים וויידלער — דער לערער פאַר לימודי־חול. אַלע האָבן דערפילט זייער אויפגאַבע מיט מסירות און ליבשאַפט און געהאָט אַ גרויסן חלק אין דער גייסטיקער אַנטוויקלונג פון דער שיינער סאָקאָלאָווער יוגנט.

יהא זכרם ברוך.

אליעזר רובינשטיין
(רמת־גן)

די רעליגיעזע יוגנט־אָרגאַניזאַציע „השומר הדתי" אין סאָקאָלאָוו

דער „השומר הדתי" אין סאָקאָלאָוו — געגרינדעט אין יאָר 1929 — איז געווען איינע פון די ערשטע און פון די גרעסטע אָפּטיילונגען פון דער דאָזיקער רעליגיעזער סקויטן־אָרגאַניזאַציע ביי דער „מזרחי"־ און „תורה־ועבודה"־באַוועגונג אין פוילן. ווי אין אַנדערע שטעט, איז אויך די אָפּטיילונג

גרופּע פון „השומר הדתי".

איז סאָקאָלאָוו געשאַפן געוואָרן דורך דער אין דער שטאָט גרויסער און אייג־ פלוסרייכער „מזרחי"־ און „צעירי־מזרחי"־אָרגאַניזאַציע, מיטן ווילן צו שאַפן אַן אַנטשפּרעכנדיקע רעליגיעז־נאַציאָנאַלע אַטמאָספער פאַר דעם יונגן דור נאָכן פאַרענדיקען די לער אין דער מלוכהשער פאָלקס־שול, אין דער „יבנה"־ שול פון „מזרחי" און אין אַנדערע עלעמענטאַרע לערן־אַנשטאַלטן. ווי אין אַ שטאָט, וואָס האָט נישט פאַרמאָגט קיין שום יידישן, אויך נישט אַלגעמיין־ מלוכהשן, אַנשטאַלט פאַר מיטל־בילדונג, האָט אַזאַ יוגנט־אָרגאַניזאַציע אויך

געהאַט צו דערפילן — און דער „השומר־הדתי" אין סאָקאָלאָוו האָט ווירקלעך דערפילט — אַן ערשטראַנגיקע דערציונגס־און בילדונגס־אויפגאַבע צווישן דער אונטערוואַקסנדיקער יוגנט, וואָס האָט געזוכט די געזעלשאַפטלעכע ראַם פאַר פאַרברענגען, לערנען, און רעליגיעז־נאַציאָנאַלן אויסלעבן־זיך.

השומר הדתי אָרגאַניזאַציע אויף אַ ל"ג־בעומר אויספלוג אין וואַלד

די אָרגאַניזאַציע האָט צוערשט געפירט איר טעטיקייט אינעם „מזרחי"־לאָקאַל, וווּ עס איז אויך געווען דער „מזרחי"־מנין, די ביבליאָטעק פון „צעירי־מזרחי" און די „יבנה"־שול. איר פאַטראָן און גייסטיקער פאָטער איז געווען דער פאָרזיצער פון „מזרחי" אין סאָקאָלאָוו, ר' פנחס ראַפאַלאָוויטש, וועלכער איז זייער אָפט אויפגעטרעטן פאַר אירע יונגע מיטגלידער מיט זיינע גייסט־רייבע פאָרטראָגן וועגן יידנטום און יידישער געשיכטע, געגעבן שעורים אין יהדות א"א. די דאָזיקע לעקציעס און פאָרטראָגן זיינע, ווי אויך דער פאַקט, וואָס אַזאַ אַלגעמיין־אָנערקענטע און דורך אַלעמען געשעצטע פערזענלעכקייט ווי ער, ווירקט אין דער דאָזיקער יוגנט־אָרגאַניזאַציע, האָבן דעם „השומר־הדתי" באַוונדערס באַליבט־געמאַכט ביי יונג און אַלט אין שטאָט, און גע־בראכט אין אירע רייען פיל יינגלעך און מיידלעך פון רעליגיעזע — און אויך פרייע — היימען.

מיט דער צייט זענען אויך אַרייגעטרעטן אין דער אַרבעט די אונטער־געוואַקסענע מיטגלידער פון דער אָרגאַניזאַציע און עס איז אויך אויסגעברייט־טערט געוואָרן איר דערציונגס־און קולטור־טעטיקייט. אין דער אָרגאַניזאַציע זענען פאָרגעקומען שעורים פון עברית, פאָרטראָגן אויף אַלע געביטן פון

יהדות־וויסן, געשיכטע פון ציוניזם און פון רעליגיעזע באַוועגונגען אא״וו. די אַרגאַניזאַציע איז אַריבער אין אַן אייגענעם לאָקאַל (אויף פּיענקנא־גאַס) אין האָט זיך אויך אויסגעצייכנט מיט איר טעטיקייט אויפן רעליגיעזן געביט אין שטאָט און אין דער אַלגעמיין־ציוניסטישער אַרבעט (קרן־קיימת לישראל, ציוניסטישע פאַראַנשטאַלטונגען א״א).

די לייטונג פון דער אַרגאַניזאַציע איז באַשטאַנען פון אירע יונגע מיט־גלידער: אליעזר רובינשטיין, ישראל מאיר וויסבערג (אַ באַגאַבטער און אידעלער בחור, אַ פעיקער שילער פון „תחכמוני" אין וואַרשע; זיין יונגערער ברודער; שמעון וויס, איז געווען אַ יונגער און פיל־צוזאָגנדיקער יידישער שרייבער), חנא גרינבערג, יעקב־משה פּערלא, מיכאל ראָגאָוויץ, אבא גאָלדבלאַט א״א. פון די „צעירי־מזרחי"־חברים זענען געווען אַקטיוו: משה שאפירא, יצחק שולעוויטש, ישראל גאָלדבערג, שלום פעדער, אברהם ביאליעוו א״א., ווי אויך דער לערער פון דער „יבנה"־שול יונה באנדרימער; די חברים פונעם סאָקאָלאָווער הכשרה־קיבוץ פון „החלוץ־המזרחי" פלעגן אָפט קומען אין לאָקאַל און מיטהעלפן אין דער אַרבעט. שוין אין דער ערשטער לאַנדעס־קאָלאָניע פאַר מדריכים אינסטרוקטאָרן, וואָס איז פאַרגעקומען אין זאַקאָפּאַניע אין יאָר 1931, האָבן זיך באַטייליקט צוויי מדריכים פון דער סאָקאָלאָווער אָפּטיילונג, — משה שאפירא און אליעזר רובינשטיין. שפּעטער האָבן זיך אין אַזעלכע זומער־קאָלאָניעס (אין זאַקאָפּאַנע, סטאָצק־לוק., יארניץ א״א.), באַטייליקט פיל מיטגלידער פון דער אַרגאַניזאַציע. די סאָקאָלאָווער אָפּטיילונג האָט אויך דערפילט אַ וויכטיקע אויפגאַבע אין דער טעטיקייט פון דער דאָזיקער אַרגאַניזאַציע אין לאַנד־מאסשטאַב: האָט געדינט אַלס קרייז־סעקרעטאַריאַט פאַר פאָדליאשע, האָט געגרינדעט נייע אָפּטיילונגען און געהאָלפן זיי אין זייער אַרבעט, האָט זיך באַטייליקט אין אַלע לאַנד־קאָנפערענצן, געווען פאַרטרעטן אין דער לייטנדיקע אינסטאַנץ פון דער לאַנדעס־באַוועגונג, אא״וו; האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ העקטאָגראָפירטע צייטונג „קולנו" און פאַרשידענע בראָשורן, וואָס זענען אויך פאַרשפרייט געוואָרן אין אַנדערע ערטער — (רעדאַגירט דורך אליעזר רובינשטיין, וועלכער האָט זיך אויך סטאָביל באַטייליקט אין דער לאַנד־פּרעסע פון „מזרחי" אוו „השומר־הדתי" אין פּוילן: „די יידישע שטימע", „אהלנו", „הד השומר הדתי" א״א).

אַ גרעסערע צאָל חברים פון דער אָפּטיילונג האָבן דורכגעמאַכט הכשרת אין קבוצים פון „השומר הדתי" (איינער פון זיי אין אַ דאָרף ביי סאָקאָלאָוו) און דערנאָך עולה־געווען קיין ארץ־ישראל. ערב דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט דער „השומר־הדתי" געציילט ביי צוויי הונדערט מיטגלידער, וועלכע זענען כמעט אַלע אומגעקומען אינעם גרויסן חורבן פון יידישן סאָקאָלאָוו.

השם ינקום דמם!

יחיאל אורנשטיין
(תל־אביב)

דער „רוס" און דער „דייטש"

(פון דער ערשטער וועלט־מלחמה)

אין אָנהויב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן זיך אין שטעטל (ווי אומעטום, מסתמא) דיי יידן צעטיילט אין צוויי גרופּעס, אין „רוסן" און אין „דייטשן". די שמועסן־פירער פון ביידע גרופּעס זענען געווען ר׳ בערקע ליטוואַק און ר׳ משה מענדל אָרענשטיין. בייטאָג האָבן זיך די ויכוחים געפירט ביי ר׳ אהרן־אשר זאַיאָנץ אין געוועלב, און אין דערפרי און אין אָוונט — אין אַלטן בית־המדרש. אגב זענען די ויכוחים ביי ר׳ אהרן־אשרן נישט געווען אַזעלכע „ברענענדיקע", ווייל ר׳ אהרן אשר, האָט געקאָנט אַזוי פּקחותדיק הערן, זעען און שווייגן, ער האָט דערמיט אָפּגעקילט די צעהיצטקייט, און בוררות־מעסיק, מיט אַ שמייכל, געקאָנט אַזאָג טון, אַז „אילו ואילו דברי אלוקים חיים". אַז אַלץ איז דאָך פון רבונו של עולם, כביכול. ר׳ משה מענדל, דער געלאַ־סענער, פלעגט אַנטשוויגן ווערן אויף אַ צייט, אָבער דער הייס־בלוטיקער ר׳ בערקע, האָט אויף קיין איין מינוט זיך נישט געקאָנט אָפּהאַלטן: c׳טייטש"? — האָט ער געטענהט — „טאַקע „דברי אלוקים חיים" אָבער הרבה שליחים למקום. אַ סך שליחים ביי אים אויבן און מיר דאַרפן טון אונדזער שליחות בשלימות" — און דער ויכוח האָט זיך ווידער צעפייערט, אָבער נישט מיט אַזאַ „ברען" די אָפּגעקילקייט האָט אָנגעהאַלטן ביז מנחה צייט, ווען מ׳איז געקומען אין אַלטן בית־המדרש כאַפּן אַ „קדושה". דאָ האָט יעדער פון זיי געוואָלט אַריבערציען אויף זיין זייט יענעמס אָנהענגער. און דער ויכוח האָט זיך צעפלאַקערט נישט אָפּצוקילן, און די קולות זענען אויפגעגאַנגען עד לב השמים. ר׳ בערקע ליטוואַק, דער „רוס" האָט אויפגעוויזן באותות ומופתים, אַז דאָס גרויסע מעכטיקע רוסלאַנד, מיט אַזוי פיל סאָלדאַטן, מוז מנצח זיין: ס׳אי־דיר נישט די יאַפּאַנישע־רוסישע מלחמה פון 1904, ווען גענעראַל סטעסל (גאָר נישט קיין רוס) האָט פאַרקויפט פּאָרט־אַרטור די יאַפּאָנטשיקעס פאַר 10 טויזנט רובל, דער כאַבאַרניק, דער לאַפּקע־בחור, אָבער אין די 10 יאָר, איז דאָך די רוסישע אַרמיי געוואָרן גוט אויסמושטירט מיט אַלערליי כלי־זין. און דער רוסישער נצחון, וועט זיין לטובת יידן, און ר׳ משה מענדל האָט געטענהט, פּונקט קאַפּויר. אַז די דייטשן מיט זייער הויכער קול־

טור און דיסציפלין, באַשטייט זייער איין סאָלדאַט פּאַר 10 רוסישע. און זיי וועלן אויך אַריינברענגען אָרדענונג און ריינקייט אין פּאַרגרעבטן רוסלאַנד. וואָס דאַרף גאָרנישט און האָט גאָרנישט, און מ׳קאָן אים איינרעדן צו מאַכן פּאָגראָמען וועג נאָר מ׳וויל. אָט הערט מען שוין נייע גזירות און מ׳טרייבט פון די דערפער און פון גרענין־שטעט. דעריבער וועט דער דייטשישער נצחון ברענגען ישועות פּאַר יידן.

ר׳ בערקע ליטוואַק איז אַ פּאָפּיראָסן־מאַכער און האָט זיי אַליין פּאַר־קויפט. זיין פּאַרקויף־פּלאַץ איז געווען אויף דער דלוגא־גאַס, ביים פּאַרקאַן. אַנטקעגן ר׳ יודל בליאכאַרס סטראָגאַן, האָלטנדיק זיין אומלעגאַלער סחורה, אין די פּולאָנגעפּאָקטע קעשענעס. וועג די מלחמה האָט זיך צום „בוג״ דער נענטערט, און דורך דער דלוגע האָבן מאַרשירט די רוסן מיט די שווערע הארמאַטן און כלערליי „אָבאָזן״ איז בערקע ליטוואַק מיט דער בריט־לאַנגער באָרד אין גאַס אַרויס. געשטאַנען אַ צעלויכטענער, מיט אָפּענע פּושקעס פּאָפּיראָסן. און זיי אומזיסט געטיילט די סאָלדאַטן זאָגנדיק: „פּאָזשאַלוסטע, סקאָלקע כאָטשיש״, ביז עטלעכע פּאָניעס האָבן זיך אויף אים אַ וואַרף געטוי. אַרויסגערופֿן ביי אים די אַלע פּושקעס פּאָפּיראָסן און אים אַ פּאָר גוטע „בוכטשעס״ דערלאַנגט, און פּאָר אַ צולאָג, שטיקער באָרד אויסגעריסן, קריצ־דיק מיט די ציין, „טי זשידאָווסקאַ מאָרדאַ״, און פּאַרענדיקט מיט אַ שלשלת־דיקן „מי שברך״.

און בערקע ליטוואַק, אַ צעשלאָגענער, האָט מיט אַ צעבראָכן געמיט געפּילט, ווי זיין וועלט איז אים אונטערגעגאַנגען, און אַ פּאַרשעמטער, זיך אַריינגערוקט אין אַ דערנעבנדיק געסעלע.

און אַ ביסל שפּעטער האָט דאָס זעלביקע געטראָפן מיט ר׳ משה מענדל אָרענשטיין, אויך ער האָט זיך אַנטוישט, פון זיינע הויך־קולטורעלע דייטשן. אין די ערשטע טעג פון דער דייטשער אָקופּאַציע, שטייענדיק פּאַרן געוועלב, מיט עפּל־קוכן און נאָך דעליקאַטעסן, זענען צוגעקומען עטלעכע דייטשישע אָפּיצירן, געהייסן אָפּוועגן צוויי בלעכן עפּל־קוכן פון בעסטן סאָרט, געבעטן דאָס גוט פּאַרפּאַקן, און אַנשטאָט צו באַצאָלן, האָבן זיי זיך צעכאָטשעט ווי צעהירזשעטע פערד, און אים אין פּנים אַריינגעשריגן: „דו פּאַרפּלוכטער, שמו־ציקער יודע!״ און אים דערלאַנגענדיק מיט אַ שפּיצרוט איבערן קאָפּ, פּאַרשווונדן.

יענעם טאָג האָט ר׳ משה מענדל דאָס געוועלב פּאַרמאַכט, און נישט אַוועק, ווי תמיד אין בית־המדרש אַריין, נאָר אַ צעבראָכן־קראַנקער זיך אין בעט געלייגט, געפּילט ווי זיין וועלט וואָלט אים אונטערגעגאַנגען.

יצחק נהרי־מענדזשיצקי
(קיבוץ יגור)

סאָקאָלאוועי יוגנט

סאָקאָלאָוו — אַ שטעטל ווו אַלע יידישע שטעטלעך אין פּוילן. קיין אַנאַלפאַבעטיזם איז אין סאָקאָלאָוו כּמעט נישט געווען. יינגלעך האָבן געלערנט אין חדרים, און וועמען ס׳האָט געגליקט — אין ישיבות. מיידלעך — אין דער פּוילישער רעגירונגס פּאָלקס־שול (פּאָוושעכנע). אויך אַ סך יינגלעך האָבן געלערנט אין דער פּוילישער פּאָלקס־שול, איבערהויפּט אין די העכערע קלאַסן. די יינגלעך, וועלכע האָבן די ערשטע יאָרן געלערנט אין די

אַ גרופּע „פּועלי־ציון" („פּרייהייט")

חזירים, זענען צוליב פּאַרשידענע סיבות (אין חדר האָט מען געמוזט צאָלן אוז אין תלמוד תורה האָט נישט געפּאַסט), איבערגעפּירט געוואָרן אין דער פּאָלקס־שול.

קיין מיטל־שול איז אין סאָקאָלאָוו נישט געווען, און נאָר יחידים האָבן זיך אַרויסגעריסן אין די אַרומיקע שטעט (וועגראָוו, שעדלעץ און אויך

ביאַליסטאָק אָדער וואַרשע), זיך דערגענצן אין אַ פאַך־שול, אָדער גימנאַזיע, און אייַנצלנע אויף די פינגער צו ציילן — אין די הוך־שולן. די איבערוויגנדיקע מערהייט האָט זיך דאָס צוליב עקאָנאָמישע סיבות נישט געקאָנט דערלויבן. און דערפאַר ווערט פאַרשטענדלעך דער דראַנג צו זעלבסט־לערנען, זיך צו אָרגאַניזירן אין יוגנט־אָרגאַניזאַציעס.

אַ זייער וויכטיק אָרט האָבן פאַרנומען די ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, און אפילו די פאָליטישע פאַרטייען זענען אַנגעפירט געוואָרן דורך יונגע טוער, ספעציעל די זייער שטאַרקע ציוניסטישע פאַרטייען פון אַלע שאַטירונגען.

די חלוצישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס: „החלוץ", „פרייהייט", „החלוץ־הצעיר" און „השומר הצעיר", האָבן געציילט אין די סוף צוואַנציקער יאָרן, און ספּעציעל פון 1930 ביזן אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה, העכער טויזנט אָרגאַניזירטע יוגנטלעכע. די יוגנט האָט געיוכט אַן ענטפער — נישט נאָר זיך צו אַנטוויקלען געזעלשאַפטלעך און קולטורעל — נאָר אויך „תכלית". אין סאָקאָלאָוו זענען נישט געווען קיין שום מעגלעכקייט זיך עקאָנאָמיש אייַנצוואָרדנען, און דער ציוניזם, באַזונדערס דער אַרבעטער־ציוניזם האָט געוועקט, געמוטיקט,

אַ גרופּע פון „באַפרייונג"

געוויזן אַ וועג, און הונדערטער זענען אַנגעצונדן געוואָרן מיטן גלויבן פון ציוניזם און זיך גאָריסן קיין ארץ־ישראל.

איך בין געווען טעטיק אין „החלוץ" און „פרייהייט", און געווען דער גרינדער פון „החלוץ־הצעיר" אין די יאָרן 1927—1935 (ביז מיין עליה קיין

ארץ־ישראל), אין די זעלבע יאָרן אויך אַקטיוו אין דער פּאָליטישער פּאַרטיי „פּועלי־ציון־צ. ס.“

נישט נאָר פּאָליטישע קאַמפן און פּאַרמעסטונגען איז געווען דער אינהאַלט פון די דערמאָנטע אָרגאַניזאַציעס, נאָר אויך קולטורעלע ליטעראַרישע טעטיקייט פון אַלגעמיין יידישן אָדער וועלטלעכן כאַראקטער.

די ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון י. ח. ברענער איז געבויט געוואָרן זורך יחידים, געהאָלפן פון די אָרגאַניזאַציעס מיט הונדערטער אַקטיוועַ לייענער. כדאי ביי דער געלעגנהייט צו דערמאָנען די חברים יוסל ראָזנצווייג, זישע פרידמאַן און יוסל רובין ז״ל, וועלכע האָבן מיט איבערגעבן־קייט געבויט די ביבליאָטעק, נישט געשפּאָרט קיין מי און צייט אויף צו פאַרגרעסערן די צאָל לייענער און דערוואַרטן נאָך נייע ביכער.

און נישט נאָר פאַסיוועַ לייענער: פאַרשידענע ליטעראַרישע שמועסן אָדער ליטעראַרישע משפּטים, קעסטל־אָוונטן אָדער צוזאַמענטרעפן מיט יידישע שרייבער און דיכטער. מיט איין וואָרט, די ביבליאָטעק איז געווען איינע פון די וויכטיקסטע אינסטיטוציעס אויף צו לעשן דעם דורשט פון די יוגנט־לעכע (און נישט נאָר יוגנט) צו וויסן און לערנען, וואָס זיי האָבן ערגעץ אַנדערש נישט געקאָנט באַקומען.

די ביבליאָטעק האָט געציילט טויזנטער יידישע ביכער: אָריגינעלע און איבערזעצונגען פון די קלאַסישער ליטעראַטור. — כמעט אַלץ וואָס איז דערשינען אין יידיש. איצט איז די געלעגנהייט צו באַצייכנען, אַז יוסל ראָזנצווייג, זישע פרידמאַן און יוסף רובין האָבן יאָרן, טאָג אין טאָג אויס, זיך אָפּגעגעבן אין דער ביבליאָטעק שלא על מנת לקבל פרס ווי זייער אייגנציקע גייסטיקע סאַטיספאַקציע, ממש אַ יום־טוב, איז ביי זיי געווען ווען זיי האָבן באַקומען אַ נייעם לייענער, אָדער געבראַנגט פון וואַרשע נייע ביכער.

צענדליקער עסקנים זענען געווען אין סאָקאָלאָוו: אין דער ביבליאָטעק. אָדער אין די יוגנט אָרגאַניזאַציעס. אין דער פּאַרטיי אָדער דראַמאַטישער קרייַז. די שול־אָרגאַניזאַציע די פרעבל־שול, פרייַער סקויט (ביי „פרייהייט“), „קרן־קיימת“, „קרן־היסוד“ — אַלץ איז געטון געוואָרן פרייוויליק, מיט איבערגעגעבנקייט און התלהבות און נישט איינמאָל האָט דער עסקן געדאַרפט דעקן „קלייניע“ אויסגאַבן פון דער אייגענער טאַש...

דער כאַראַקטער פון די אָרגאַניזאַציעס. נישט געוווען אין סאָקאָלאָוו קיין „גאָלדענע יוגנט“ און נישט קיין אַסימילאַציע. די אָרגאַניזאַציעס האָבן אויסגעשולט אייגענע אָנפירער און טוער. קרייַז זענען זיך צונויפגעקומען עטלעכע מאָל אין וואָך. געווען אַ מאַנגל אין געזעלשאַפטלעכע לאָקאַלן, איז מען זיך צונויפגעקומען אין פריוואָטע הייזער און געלייענט, געהערט אַ לעקציע וועגן קולטור, ליטעראַטור, סאָציאָלאָגיע אָדער געזעלשאַפטלעכע פראָבלעמען.

די טעטיקייט איז געווען אַ פאַרצווייגטע: זעלבסט־בילדונגס קרייַז, אויס־

פֿלוגן, זומער־קאָלאָניעס, ווינטער סעמינאַרן — צענטראַלע אָדער פֿון ראַיאָן, א. א. איין טעטיקייט האָט מער אָדער ווייניקער דערגענצט די צווייטע.

די יוגנט האָט איבערגעריסן מיט דעם פריערדיקן דרך אוין באַקומען אין דער באַוועגונג אַ וועלט־באַנעם פון נאַציאָנאַלער און סאָציאַלער באַפרייונג, ערנסט זיך צו איר באַצויגן, נישט געזען אין דעם קיין אַבסטראַקטן אידעאַל, נאָר פֿאַרקערט — באַרירט יעדן איינעם פֿערזענלעך און פֿאַרשטאַנעז, אַז נאָר מיט זיין אינדענטיפֿיצירונג מיט שטעלן זיך אין דער מחנה פון פֿאָרווירקלעכער, איז די גאַראַנטיע אַז זיינע אידעאַלן זאָלן נישט ווערן קיין אוטאָפּיע.

די אינערלעכע באַציונגען זענען געווען שיינע חברישע און פֿאַמיליאַרע. געווען אַנטוויקלט דאָס געפיל פון קעגנזייטיקער הילף, מיט אין וואָרט: די אַרגאַניזאַציע איז ביי אים געווען אַ צווייטע און, פיל מאָל — אַ בעסערע היים...

די יוגנט האָט כמעט נישט באַקומען קיין שום מוזיקאַלישע דערציונג. נישט געווען אין שטאָט קיין כאָר, קיין אָרקעסטער און נישט געהערט קיין סימפֿאָנישע קאָנצערטן; נישט געווסט פון קלאַסישע מוזיק אָדער מאָדערנע... דער בלאָז־אָרקעסטער פון די פֿאָזשאַרנע־קאָמאַנדע האָט געשפּילט (לויט באַדאַרף) טרויער אָדער פריילעכע מאַרשן, און דאָס אויף אַ גאַנץ נידעריקן ניוואָ... גע־

אַ גרופּע יוגנט פון „חלוץ הצעיר" — 1930

לערנט אַ ביסל געזאַנג אין דער פֿאָלקס־שול אָדער מיטגעבראַכט מיט זיך יידישע מאַטיוון פון טאַטע־מאַמע: פון ימים־נוראים אָדער סתם חסידישן געזאַנג און דביקות.

אַבער די יוגנט האָט געזונגען. געווען אַנטוויקלט דאָס יידישע פֿאָלקס־

ליד. נישט געקאָנט קיין נאָטן, אָבער דאָס ליד איז געגאַנגען פון קרייז צו קרייז, פון שטאָט צו שטאָט, פון געגנט צו געגנט — דורך זומער קאָלאָניעס סעמינאַרן אָדער קאָנפערענצן. ספּעציעל די ארץ־ישראל לידער, וואָס זענען געבראַנגט געוואָרן דורך א״י שליחים. הונדערטע פאָלקס־לידער, לידער — אָדער סתם חסידישע ניגונים זענען אַרומגעגאַנגען ביי דער יוגנט. אַ קוריאָז: איך האָב אַמאָל צו אַ פֿאַרשטעלונג פון „החלוץ־הצעיר" אין „דאָם־לודאָווי", פֿאַרפֿאַסט 3—2 פֿאָליטישע פֿאַראָדיעס צו באַקאַנטע פאָלקס־מאָטיוון און אין עטלעכע יאָר אַרום האָט לייבל שפּיזמאַן (סעקרעטאַר פון „פרייהייט"), מיך געכאַפּט אין ווילנע און מיר געוואָלט פֿאַרקויפן (פֿאַרן פּרייז, אַז כ׳זאָל אים אויסלערנען אַ ניי יידיש פאָלקס־ליד) אָט די 3—2 פֿאַראָדיעס, וועלכע זענען ניי, גלייך פון דער נאָדל־אַראָפּ...

נישט ווייניק לידער האָט אויך געליפערט דאָס יידישע טעאַטער. אום־אָפּהענגיק פון זיין ניוואָ (וואָס איז אין קליינעם שטעטל נישט געווען קיין גע־הויבענער). די יוגנט פלעגט אַרויסנעמען דעם קערן, די נייע פּאָר אים אַנט־פּלעקונג און אויף זיין אייגנאַרטיקן געזונטן אופן דאָס פֿאַרדייען.

נאָך נישט געווען, אין יענער צייט קיין קלאַנג־פילם אָדער ראַדיאָ. די אינטואיציע און עמפּינדלעכקייט האָבן דערגענצט די באַגרענעצטע מעגלעכקייטן, מיט איין וואָרט: די יוגנט איז געווען געלאָדן פול מיט פרייד און לעבן: אַן אידעאַליסטישע, אַ טאַנצנדיקע און אַ זינגנדיקע.

די פֿאַרטיי „פועלי־ציון" (צ. ס.) מיט אירע הונדערטער חברים איז דאָס אייגנטלעך געווען אַן „עלטערע יוגנט־אַרגאַניזאַציע". דער רוב מיטגלידער זענען קוים דערגאַנגען צו 30 יאָר (איך אַליין בין אַריין אין דער פֿאַרטיי קוים אַלט זייענדיק 17 יאָר), מיט דער געשיכטע און רייכער פֿאַרצוויגטער טעטיקייט פון דער פועלי־ציון פֿאַרטיי, וועלן זיכער זיך פֿאַרנעמען אַנדערע חברים; איך וויל נאָר דאָ דערמאָנען עטלעכע, בעתן חורבן אומגעקומענע חברים: אלטער שוסטער: אַ פֿאַרטיי פּירער אין פּוילן, דאָס גאַנצע לעבן אַן אַרבעטער. טראָץ זיינע שווערע דאגות פּרנסה, איז ער נישט מותר געווען אויף זיינע געזעלשאַפטלעכע פֿליכטן. געווען אַ טוער און דערציער. נישט שטענדיק מצליח געווען זיך אַליין צו העלפן, אָבער גרייט געווען שטענדיק צו העלפן אַ חבר. געווען באַ־ליבט נישט נאָר אין די פֿאַרטיי־קרייזן. געווען אַ פּירער נישט נאָר אין די ראַמען פון קליינעם שטעטעלע סאָקאָלאָוו; אין די שפּעטערע יאָרן אין ביאַ־ליסטאָק געווען איינער פון די דאָרטיקע פֿאַרטיי־פּירער.

יצחק שקאלע: מורי ורבי — די לעצטע צענדליקער יאָרן געווינט אין וואַרשע, געווען פון די גרינדער און פּירער און אויך אַ סובטעלער, און אינדי־ווידועלער געפילסמענטש — געקומען צום סאָציאַליזם, קודם כל צוליב עטישע און מענטשלעכע טעמים. אַ ציוניסט מיט לייב און לעבן. געווען אָנגעזאָפּט מיט קולטור און וויסן. זיך באַצויגן צום בוך ווי צו אַ הייליקטום. אין יאָר

1933, ווען היטלער איז געקומען צו דער מאַכט האָט עס ביי אים דערוועקט אַ וויידערגעפיל צו פלייש און בלוט און געוואָרן אַן עטישער וועגעטאַריער. ער האָט געשטיצט די טעאָריע, אַז דאָס גאַנצע שלעכטס און רציחה קומט פון עסן פלייש און בלוט. אין די לעצטע יאָרן זיך אויך געהקרנט אין פילאָזאָפישע פראָגן.

אין היטלעריסטישן גיהנום איז סקאַלע געווען אַקטיוו אין וואַרשעווער געטאָ; אַ טוער אין די פאַלקס־קוכן, אויך געהאַלפן אַרגאַניזירן אין געטאָ אַ העברעיש־יידיש שול־נעץ. געווען נאָענט צו די „החלוץ" קרייזן. אומגעקומען אין געטאָ־וואַרשע.

יצחק זאַרעמבסקי אַ פאַלקסטימלעכער טיפּ, אַן אימפולסיוו ענערגישער טוער; נישט געקאָנט זיין קיין פּאַרטיי־קאָמיטעט אָן דעם ענערגישן זאַרעמבסקי — דער אייביקער קאַסירער פון דער פּאַרטיי, וועלכער האָט שטענדיק געדעקט די פאַרטיי־דעפיציטן פון דער אייגענער קעשענע... ער איז אויך תמיד גרייט געווען צו העלפן אַ חבר אין נויט. ער איז געווען דער באַליבסטער חבר אין דער פּאַרטיי, און זיין שטוב — דער צענטער פון די „פּועלי־ציון" עסקנים; ערלעך און עטרעי איז ער געווען איבערגעגעבן דער באַוועגונג אוז דעם יחיד אָן שום תנאים און באַגרעניצונגען, אַ זעלטענער טיפּ, ביי וועמען דאָס וואָרט און האַרץ זענען געווען אייניק...

חנוך זאַיאָנץ — דער אינטעליגענטער בחור. אַ קעגנזאַץ פון זאַרעמבסקי און אפשר גאָר אַ דערגענצונג: ישוב הדעת, לאָגיק, רויק און געזעצמעסיקייט. זיך נישט געאיילט און קיינמאָל נישט פאַרשפּעטיקט... רוב צייט — סעקרעטאַר פון דער פּאַרטיי, געווען פון די וויכטיקסטע פּאַרטיי־טוער. אַן אייביקער שמייכל אויף די ליפּן. זיך באַצויגן מיט כבוד צו יעדן איינעם, אַרויסרופנדיק קעגנזייטיקן רעספּעקט. נישט געווען קיין וויכטיקע פּאַרטיי־אַקציע, ביי וועלכער ער זאָל נישט זיין דער נערוו און דער טאָן־געבער אין דער באַוועגונג. און נישט נאָר אין די פּאַרטיי־ראַמען: אין יעדע אַלגעמיין־געזעלשאַפטלעכע פּאַרטיי טעטיקייט איז זאַיאָנץ געווען דער שליח. זיינע קענטענישן און איבערגעגעבנקייט האָבן געברענגט דער פּאַרטיי, און אויך אים אַליין, אַנערקענונג און ברכה.

אויסערלעך — רויק. אָבער אינערלעך — וווייט־וויט נישט רויק. געחלומט וועגן ארץ־ישראל, און נישט איינמאָל מיר דערציילט וועגן זיינע „חלומות", ווי אַזוי ער וועט זיך אויסבויען זיין לעבן אין א"י, געחלומט — און נישט דערגאַנגען...

דאָס זענען נאָר עטלעכע פון די צענדליקע טוער, אַ חוץ די עלטערע זענען די מיינסטע געווען אינטים נאָענטע חברים. די מערדערישע האַנט האָט אָפּגעמעקט דעם רעזערוו פון יידישער האָפענונג און פאַרווירקלעכער פון אידעאַלן.

אַ גרופּע פון דראַמקרייז ביי דער „פועלי־ציון", 1922

צבי טשעכאנאָוויצקי
(חיפה)

די באוועגונג „פרייהייט" אין סאקאלאוו

די פּאַרטיי „פּועלי־ציון" צ. ס. מיט איר יוגנט באַוועגונג „פרייהייט" זענען געווען אַ שטיק געשיכטע פון אַלגעמיינעם פּאַרטיי לעבן אין סאָקאָלאָוו.

איך וויל דערמאָנען מיט וועלכע שוועריקייטן די חברים פון „פרייהייט" איז אויסגעקומען צו פירן איר טעטיקייט. קיין לאָקאַל איז נישט געווען, די שמועסן וואָס מיר פלעגן פירן וועגן די אויפגאַבן פון אונדזער יונגט־באַוועגונג וויי אויך קולטור־אַרבעט, איז פאָרגעקומען אין אַ צימער פון חברים. דער ערשטער קאָמיטעט פון „פרייהייט" אין סאָקאָלאָוו אין יאָר 1927 וואָס איז באַשטאַנען פון די חברים: א. שפּאַדעל, חנה זאקליקאָווסקי, ר. מיגזאל, דוד שטוטמאַן, משה אברהם קאַנדל און דער אומגעקומענער חבר מ. זשעפּקע. די „פרייהייט" אין סאָקאָלאָוו וויי אין אַלע יידישע ישובים אין פוילן, האָט פאַרוואָרצלט דעם ציוניסטיש־סאָציאַליסטישן געדאַנק צווישן דער יידישער יוגנט. מיר זענען געווען טעטיק אין אַלע ציוניסטישע אונטערנעמונגען וואָס זענען אַדורכגעפירט געוואָרן דורך די ציוניסטישע פּאַרטייען אין סאָקאָלאָוו.

יעדן שבת פלעגן מיר זיך טרעפן אין ריפקער וואַלד, וווּ מיר פלעגן פאַרברענגען אַ גאַנצן טאָג מיט פאַרשידענע ספּאָרט־שפּילן, וויי אויך הוראַטענץ און צום שלוס אַ חברישן שמועס.

די פּאָליציי האָט אונדז ענדלעך באַמערקט און עטלעכע חברים זענען אַרעסטירט געוואָרן, צווישן זיי די אומגעקומענע חברה שיינע טענענבוים. די „פרייהייט" איז סאָקאָלאָוו האָט מיטגעאַרבעט מיט דער פּאַרטיי „פּועלי־ציון" און אין אַלע ציוניסטישע אינסטיטוציעס געווען פאַרטרעטן: „קרן־קימת", „שקל"־אַקציעס און וואַלן צום ציוניסטישן קאָנגרעס און אין אַלע פּאָליטישע אַקציעס, וואָס זענען געמאַכט געוואָרן דורך די יידישע באַפעלקערונג: שטאָט־ראַט־און גמינע־וואַלן, וווּ די פּאַרטיי האָט געהאַט איר פאָרשטייערשאַפט.

אין יאָר 1936 האָט די פּאַרטיי באַשלאָסן, אַז די חברים פון „פרייהייט", און עלטער פון 18 יאָר, גייען איבער אין דער פּאַרטיי. מיר, די יוגנטלעכע, נעמען איבער די אַרבעט אין „פרייהייט". דער קאָמיטעט וואָס איז געוויילט געוואָרן דורך די אַלגעמיינע פאָרזאַמלונג באַשטייט פון: וואַלקע שוסטער. פישל פעלמאַן, שיינע טענענבוים, זלמן סאָבאָל (אַלע אומגעקומען פון די

נאַצי־מערדער), שרה פליישער (אַמעריקע) און הערשל טשעכאַנאָוויטש (איז ישראל).

מיר האָבן שוין געהאַט אַ לאָקאַל פאַר דער ברענער־ביבליאָטעק ביי דער פּאַרטיי „פועלי־ציון" צ. ס. דער לאָקאַל איז געווען ביי אַלטע שפּילמאַן (געשטאָרבן אין פאַרשיקונג אין רוסלאַנד) די קולטור־אַרבעט איז פאָרגעקומען מיטן אַנטייל פון די פאַרטיי חברים. דער אומגעקומענער ליבער חבר הענעך זאַיאַנץ פלעגט אָפט עפּנטלעך שמועסן אויף ליטעראַרישע טעמעס; פרץ גראַניטשטיין והענגן באָרכאָוויזם; יצחק מענדזשיצקי — וועגן דער חלוצישע באַוועגונג. ש. שמוטמאַן — וועגן מענדעלעון אוּן י. ל. פרץ, יעדן פרייטיק איז פאָרגעקומען אַ קעסטל אָוונט מיט אַנטייל פון די חברים פון דער פּאַרטיי. די שמועסן פלעגן ווערן באַזוכט דורך פיל יוגנטלעכע פון פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס. אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון די חברים יצחק זארעמבסקי, יחיאל עלענבערג, יוסף ראָזענצוויג (אַלע אומגעקומען) און אביש וויערזשבע (געשטאָרבן אין ישראל), באַשליסט די פּאַרטיי צו נעמען אַ גרויסן און באַקוועמען לאָקאַל ביי הערשל פישער. די „פרייהייט" וועט ממש די גרעסטע יוגנט־אָרגאַניזאַציע אין סאָקאָלאָו. אויף אַ פאַרזאַמלונג פון לעדער־פאַריין, וואָס איז געווען אונטערן איינפלוס פון דער יידישער קאָמוניסטישער פּאַרטיי אין סאָקאָלאָו, ווערט אין נאָמען פון „פרייהייט" געווויילט דער חבר טשעכאַנאָוויצקי אין דער פאַרוואַלטונג. דאָס איז געווען אַ דאַנק דער גרויסער צאָל מיטגלידער פון אונדזערע חברים אין לעדער־פאַריין, און דעם אַקטיוון אַנטייל וואָס מיר האָבן דאָרט גענומען. אויף דער איניציאַטיוו פון נ. קויפמאַן ווערט געשאַפן אַ קאָמיטעט צו זאַמלען; געלט פאַר די שפּאַנישע קעמפער, וו' די חברים פון „פרייהייט" נעמען אַ גרויסן אַנטייל. אויך די סאָקאָלאָווער באַפעלקערונג האָט זיך דערצו וואַרים אָפּגערופן.

אין יאָר 1934 איז אויך אין סאָקאָלאָו געפּייערט געוואָרן די אָקציע פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל. בראש פון דער אָקציע איז געשטאַנען דער חבר הענעך זאַיאַנץ. אויך דאָ נעמען די חברים פון „פרייהייט" אַן אַקטיוון אַנטייל, ספּעציעל דער חבר מאָטל זיידנער און דער שרייבער פון די שורות. מיר פלעגן גייען אויף אַלע שמחות זאַמלען געלט. איך וויל באַמערקן, אַז אויך אונדזערע עלטערן פלעגן מיט גרויס פרייד געבן פאַר ארץ־ישראל. באַזונדער וויל איך זיך אָפּשטעלן וועגן דעם חבר הענעך זאַיאַנץ. עס איז געווען ממש אַ וווּנדער, וויּ ער האָט געאַרבעט; יעדן טאָג פאַרזאַמלונגען מיט אַלע אָרגאַניזאַציעס. מיר האָבן באַשלאָסן צו שאַפן 500 זל. אוּן מיר האָבן עס דערגרייכט אַ דאַנק זיין אַקטיוואָר טעמיקייט.

נאָך דער אָקציע באַשליסט די ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל צו נעמען אַ גרויסן לאָקאַל, דאָס הויז, וואָס איז אמאָל געווען די פאָוושעכנע שול, ווערט די באַראַכאָוו־הייס פאַר דער גאַנצער ליגע: „פועלי־ציון" צ. ס., „פריי־הייט", „החלוץ", „החלוץ הצעיר" „עובד" און „הפועל". די ליגע איז געוואָרן

דער גרעסטער כוח אויף דער סאָקאָלאָווער גאַס. זומער פלעגן מיר, די „פרייהייט" חברים, מאַכן פארשידענע אויספלוגן, באַזונדערע אין סטערדין, ווו עס איז געווען א גרויסע „פרייהייט"־אָרגאַניזאַציע. מיר פלעגן שבת נאָך מיטיק פאָרן קיין סטערדין און, צוזאַמען מיט די דאָרטיקע חברים פאַרברענגען אין וואַלד ביי הורא־טענץ און שמועסן וועגן „פרייהייט" פּראָבלעמען. דער אויספלוג פלעגט זיך פאַרענדיקן מיט אַ מסיבה און אַ פאָרשטעלונג פון דרום־קרייז ביי דער „פרייהייט" אין סטערדין. איך וויל דערמאָנען אַז אַ דאַנק דער „פרייהייט", וועלכע האָט געשיקט אַ סך חברים אויף הכשרה (און זענען שפּעטער עולה געווען) געפינען זיך היינט אין פאַרשידענע פּונקטן אין ישראל.

קרן־קימת אין סאקאלאוו

1928

קרן־קימת אין סאקאלאוו

1921

י. גרינבערג
(תל־אביב)

די ציוניסישע ארגאניזאציע אין סאקאלאוו

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין סאָקאָלאָוו איז געגרינדעט געוואָרן שוין אין יאָר 1901. די גרינדער זענען געווען: לייביש רובינשטיין, נטע פינקעלשטיין, יעקב טייטלבוים, אברהם מאָסנזאָן (משה־לייזערקעס זון) און אברהם־יצחק ראָזן. צו דעם קליינעם קרייז סימפּאַטיקער־מיטהעלפער האָבן געהערט: פינטשע מלמד, חיים־שמואל ראָזנבוים, איצל דראַטעווקע א.א. די דאָזיקע ציוניסטישע גרופּע האָט זיך באַזונדערס אָפּגעגעבן מיט: פּאַרשפּרייטן דעם ציוניסטישן שקל; אַבאָ־נירן די „הצפירה"; פּאַרשפּרייטן אַקציעס פון דער קאָלאָניאַל־באַנק, ציוניסטישע ביבליאָטעק א.א. איבעריק צו זאָגן, אַז די דאָזיקע גרופּע האָט געהאַט אויסצו־שטיין רדיפות — סיי פון דער מאַכט און סיי פון יידן, וועלכע האָבן נישט „גע־האַלטן" פון ציוניזם, אָבער האָבן מורא געהאַט פאַר דער מאַכט, — און זי האָט געמוזט פירן איר טעטיקייט איז קאָנספּיראַציע און מיט גרויס פאַרזיכטיקייט. צו דער דאָזיקער ציוניסטישער גרופּע האָבן, פאַרשטייט זיך, געהערט יידן פון פאַרשידענע שיכטן פון דער סאָקאָלאָווער באַפעלקערונג, וועלכע זענען אָלע גע־ווען פאַראיניקט מיט דער אידעע פון שיבת־ציון, און עס איז נאָך דאָן נישט געווען קיין פּלאַץ פאַר דער פונאנדערטיילונג און פאַרטייען, וואָס איז געקומען מיט יאָרן שפּעטער. טראָץ דעם וועלט דערציילט, אַז אויף דער גרויסער אַרבע־טער־דעמאָנסטראַציע אין יאָר 1905 איז אויך געטראָגן געוואָרן אַ פאָן פון „פועלי־ציון", ד. ה. — פון יידישע־ציוניסטישע סאָציאָליסטן.

אין יאָר 1912 איז די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין סאָקאָלאָוו אַרגאַני־זירט געוואָרן פונדאָסניי. צווישן די אַקטיוויסטן פון דער אָרגאַניזאַציע געפינען מיר: יאָסל פלינדער (אַ סטודענט), ראובן העלסטער, הערשל צעבוליע, דוד לוס־טיגמאַן (אַ בוכהאַלטער) און יעקב גרינבערג. די אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט גע־ציילט ביי הונדערט מיטגלידער — אויך פרויען האָבן געהערט צו איר, — האָט געפירט איר טעטיקייט אויף אַ קאָנספּיראַטיוון אופן, דורך „ממונים" אויף קליינע גרופּן, וואָס זענען באַשטאַנען פון נישט מער ווי 10—8 מיטגלידער, וועלכע האָבן נישט געקענט איינער דעם אַנדערן און האָבן פיגורירט אין די רשימות מיט זייערע איניציאַלן בלויז. נאָר דער „ממונה" איז געווען דער פאַרבינדלער צווישן זיי. די מיטגלידער האָבן אויך געצאָלט אַ מיטגלידס־שטייער פון 6 גראָשן (3 קאָפּיקעס) אַ וואָך.

די טעטיקייט פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע האט ארומגענומען: פארשפרייטן שקלים, אויפשטעלן ערב יום־כיפור „קערות" פאר נאציאנאלן פאנד. פארשפרייטן קינסטלערישע אנזיכטס־קארטן פון „בצלאל", איבערשיקן געלט קיין אדעס צום „אדעסער פאלעסטינער קאמיטעט" און באקומען פון דארט קבלות, פארשפרייטן בראשורן און די „קאפיקע־ביבליאטעק", שאפן אבאנענטן אויף דעם זשורנאל „דאס אידישע פאלק", וואס איז אין די יאָרן 1913/14. פארשפרייט געווארן אין סאקאלאוו אין 50 עקז., דעם „העולם", ארגאן פון דער ציוניסטישער יועלט־באוועגונג (אין עקז.) און די „הצפירה" (עטלעכע עקז.), פאר וועלכער עס איז געווען א באזונדערער אינטערעס אין דער צייט פון ציוניסטישן קאנגרעס אין ווין (אין יאָר 1913).

אין יאָר 1913 האט באזוכט סאקאלאוו א. טריוואקס, מיט זיין באטיילי־קונג איז צווישן אנדערן פארגעקומען א פרויען־פארזאמלונג, וואס איז אבער אין מיטן פונאנדערגעלאזט געוואָרן מיטן באקומען א ידיעה, אז די פאליציי וויסט וועגן דער פארזאמלונג. אין שטאט איז אנטשטאנען א גרויסער טומל ארום דער ציוניסטישער ארגאניזאציע, וואס האט אנגעהאלטן א לאנגע צייט, ביז צום אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין יאָר 1914, וועו עס איז אויך איבערגעריסן געוואָרן יעטוועדע ציוניסטישע ארבעט.

די טעטיקייט פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע איז יוידער באנייט גע־וואָרן מיטן אנהויב פון דער דייטשער אקופאציע אוז איז געפירט געוואָרן — אין פולשטענדיקער פרייהייט — אויף א רעגולערן אופן. צום קאמיטעט פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע האבן דאן געהערט: יאנקל טיקולסקי, חיים זילבער־מאן, ד"ר ראקאטש, מענדל לאשיצקי, יצחק סקאלע, אליעזר שאפראן, אברהם און חיהטשע זאיאנץ, יעקב לוסטיגמאן און יעקב גרינבערג. דער קאמיטעט פלעגט אפהאלטן זיינע זיצונגען אין דער ווינונג פון יעקב טיקולסקי. איך געדענק, אז כדי אויסצומיידן אומאנגענעמלעכקייטן, וואס איך האב געקענט דערוואַרטן וויי דער מנהל פון דעם סאקאלאוער רבינס ישיבה, וועלנדיק, אז מען זאל נישט וויסן וועגן מיין באטייליקן זיך אין די דאזיקע זיצונגען, פלעג איך יעדעס מאל, ארויפגייענדיק צו יאנקל טיקולסקי אויף א קאמיטעט־זיצונג, פארלעשן דאס נאפט־לעמפל וואס האט דארט געברענט אין הויז...

פון צייט צו צייט פלעגן אויך באזוכן אונדזער שטאט, אין ציוניסטישע אנגעלעגנהייטן, די פירער פון דער ארגאניזאציע פון וואַרשע און אנדערע שטעט. אזוי האבן אונדז באזוכט: ד"ר גאטליב, אדוו. מ. הארטגלאס, יוסף העפטמאן, אדוו. אלחנן לעווין פון שעדלעץ א. א. די ארגאניזאציע האט זיך וויטער פאר־נימעז — אבער אין א ברייטערן פארנעם — מיט פארשפרייטן ציוניסטישע פרעסע, אויסהאלטן א ציוניסטישע ביבליאטעק, קרן קיימת־ארבעט, דורכפירן די „פעטיציע" צו דער דייטשער רעגירונג וועגן ארץ־ישראל און אנדערע ציוניסטישע ארבעטס־געביטן.

„מזרחי"

דערנאָך איז געקומען די דיפערענציאַציע — דאָס אַנטשטיין פון באַזונ־ דערע ציוניסטישע גרופּן, מיט באַזונדערע אידעאָלאָגישע ריכטונגען. אין יאָר 1916 האָט באַזוכט סאָקאָלאָוו י. ל. שטשאראנסקי פון צענטראַל־קאָמיטעט פון „מזרחי" אין וואַרשע און געגרינדעט אין סאָקאָלאָוו אַ סניף פון „מזרחי". שטשא־ ראנסקי האָט אויך באַזוכט און געהאַט אַ שמועס מיטן סאָקאָלאָווער רבין זצ"ל און ער האָט שויז כמעט ווי געהאַט באַקומען דעם רבינס הסכמה צוצושטיין צום „מזרחי". איך האָב אָבער אָפּגעהאַלטן דעם רבין פון דעם דאָזיקן שריט, ווילכן איך האָב געהאַלטן פאַר נישט געווינטשן צוליב פאַרשידענע טעמים. דער וועד פון „מזרחי" איז באַשטאַנען פון: חיים־שמואל ראָזנבוים, פאַלובא, אליעזר שאַפראָ, פּנחס טשערניצקי, שמואל־לייב כץ, דוד׳טשע וואַרשאָווסקי (איצט אין מעקסיקע), חיים־הערש קנאָרפעל, משה באָרכאָווסקי, יהודה־הערש סקשידלאָווער, משה גרינ־ בערג און יעקב גרינבערג. אין די דעמאָלטדיקע וואַלן צו דער קהלה־פאַרוואַל־ טונג, זענען אַלס ראשי הקהל אויסגעוויילט געווארן בלויז „מזרחי"־מיטגלידער — משה באָרכאָווסקי, הערש־טוביה בער, משה לוסטיגמאַן. פּנחס טשערניצקי — יעלכע האָבן אויך פאַר די וואַלן געגעבן אַ שריפטלעכע פאַרזיכערונג, אַז זיי וועלן פירן זייער טעטיקייט לויט די אינסטרוקציעס פון וועד פון דער „מזרחי"־ אָרגאַניזאַציע. אויף דער „מזרחי"־קאָנפערענץ, וואָס איז פאָרגעקומען אין וואַר־ שע אין יאָר 1916, זענען אויך געווען דעלעגאַטן פון סאָקאָלאָווער סניף: משה באָרכאָווסקי, הערש־טוביה בער און חיים־שמואל ראָזנבוים. אין שטאָט־ראַט זענען אויך אויסגעוויילט געווארן צוויי „מזרחי־פאָרשטייער — אַלטער קאָפּאָווי און פּנחס טשערניצקי. די „מזרחי"־אָרגאַניזאַציע האָט אויך גלייך געשאַפן אַן אייגע־ נעם „מניז", וואָס איז אויך געווארן אַ צענטער פאַר רעליגיעזער טעטיקייט אוז תורה־לערנען.

עס איז כדאי איבערצוגעבן פאָלגנדיקן עפּיזאָד, וואָס איז זייער כאַראַקטע־ ריסטיש פאַר די באַדינגונגען, אין וועלכע עס איז אויסגעקומען צו פירן די ציוניסטישע אַרבעט. אַ געוויס טאָג איז אויף מיין אַדרעס אָנגעקומען אַ טעלעג־ראַמע פון צענטראלן שקל־קאָמיטעט אין וואַרשע מיט פאָלגנדיקן אינהאַלט: „פּושיסטאָמפּיטש דאָ ספּושעדאָזשי שקלאָ". דאָס האָט געדאַרפט באַדייטן, אַז מען זאָל צוטרעטן צום שקלים־פאַרקויף. ווייזט אויס, אַז די פּאָסט, האָט די טע־ לעגראַמע מיט אָזאַ אויסטערלישן אינהאַלט איבערגעגעבן דער מאָכט, וועלכע האָט נישט געקענט „פאַרשטיין" די אינסטרוקציע „צו פאַרקויפן גלאָז" (צוליב אַ טעות האָט זיך אין דער טעלעגראַמע באַקומען אַנשטאָט „שעקלאָ" דאָס וואָרט „שקלא" — אויף פּויליש: גלאָז). צוליב דעם איז באַלד דורכגעפירט געווארן אַ רעוויזיע אין „מזרח"־לאָקאַל, אַן אויספאָרשונג צווישן די מיטגלידער און ערשט שפּעטער איז אויפגעקלערט געווארן, אַז דאָס איז נישט מער ווי אַ טעות אין דער טעלעגראַמע...

שפּעטער איז אויך געשאַפן געוואָרן די אָרגאַניזאַציע „צעירי מזרחי" — פאַר יונגערע אַנהענגער פון „מזרחי", „החלוץ המזרחי" — פאַר די יעניקע מיט־גלידער, וואָס האָבן זיך געגרייט עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל און האָבן פאַר־דעם געדאַרפט דורכמאַכן אַן „הכשרה". עס איז אויך געשאַפן געוואָרן אַזא הכשרה־קיבוץ אין סאָקאָלאָוו. צו יענער צייט זענען אין סאָקאָלאָוו געווען 50 אַבאָנענטן פון „המזרחי", דעם אָרגאַן פון דער „מזרחי"־באַוועגונג. דער „מזרחי" האָט גע־פירט אַ זייער לעבהאַפטע טעטיקייט און פלעגט אויך באַזוכט ווערן דורך די פירער פון דער פאַרטיי אין וואַרשע, רבנים און שליחים. אַזוי האָבן באַזוכט סאָקאָלאָוו איז שליחות פון „מזרחי": יצחק ריווקינד, העשל פאַרבשטיין, הרב נייפעלד (די פאַרזאַמלונג איז געמסרט געוואָרן צו דער פאָליציי און איז איבער־געריסן געוואָרן אינמיטן. הרב נייפעלד ז"ל האָט דאַן געמוזט פאַרלאָזן די שטאָט), הרב ראַפאַפאָרט פון יענדזשעיעוו, הרב דינעס א.א. די דאָזיקע „מזרחי"־אָרגאַניזאַציע האָט זיך שפּעטער שטאַרק אַנטוויקלט, מיט אירע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, „יבנה־שולע א. א. דער „מזרחי"־סניף אין סאָקאָלאָוו איז געוואָרן איינער פון די גרעסטע און שענסטע אָפּטיילונגען פון דער דאָזיקער פאַרטיי אין פוילן און האָט גע־שפּילט אַ וויכטיקע ראָל אינעם ציוניסטישן און אַלגעמיין־יידישן לעבן אין שטאָט.

חדוות נעורים בקן השומר־הצעיר

תמצאו מהם היום בקיבוצים בארץ: באילון בצפון ובנגבה בדרום, במסילות ותל־עמל בעמק בית־שאן ובמקומות אחרים. נושאים הם בלבם את זוהר ימי נעוריהם בקן „השומר הצעיר" בעיירה הקטנה סוקולוב.

היה הקן פינה של ארץ־ישראל במציאות האפורה של העיירה. נערים ונערות היו מתכנסים בד׳ אמות של כתלי הקן, — מקודם ברחוב דלוגה במעונם של הציונים הכלליים ואחר כך ברחוב רוגובסקה, ובסוף במועדונים, לא רחוק מ„שולהויף". המו הקירות משירה עליזה, בקעו משם קולות ההורה הארצישראלית. שמעו זאת בחוץ ובהתחלה התיחסו לנערים השובבים בזלזול ובקלות־ראש. הורים אדוקים התנגדו לכך וניהלו מאבק עם בניהם ובנותיהם. אולם אלה הצעירים מצאו כאן, בתנועת הנוער, את ביתם, פה באו על סיפוק מאווייהם, מאווי נעורים, פה מצאו את שמחת נעוריהם.

אולם לא תמיד רקדו ושרו. עת לרקוד ועת ללמוד. היו אלה רציניים מאוד בלימודיהם. כאן העמיקו את השכלתם, ביססו את דרכם הרעיונית. בצמא שתו את תורת מדריכיהם ואף הזמינו אנשים מבחוץ וגם משכילי העיר (זלמן גרינברג ז״ל, חיים זילברמן ז״ל, לוסטיגמן ז״ל, ולהיבדל לחיים — משה מייזליש וחיים פרידלוב) להרצות בפניהם ולהרחיב את אופקיהם.

קסם הקן לנערים בעיר. באו בני טובים, אך באו גם בני שכבות אחרות. לכולם קסמה חדוות הנעורים הממוזגת ברצינות ובידיעת התפקידים החלוציים המוטלים על הנוער העברי.

לא תמיד ישבו בין כתלי הקן. בקייץ התנהלו הפעולות ביערות הקרובים. קבוצות וגדודים היו קובעים את פגישותיהם בחורשה (אין ברעזענעם וועלדל), או ביער (אין ראָגאָווער וואַלד) או ליד המחלבה של מנדלבוים.

מלאי רושם היו טיולי הקן בל״ג בעומר. היה זה מאורע בעיירה. זקן וילד יצאו לפנות ערב לפגוש את השומרים הצועדים באון תחת דגליהם. תמהו גם הגויים ל„סקאוטים היהודים" הגאים.

הצטינו נשפי הקן, שנערכו מדי פעם ובהם הפגינו אנשי „השומר הצעיר" את הישגיהם. בתשואות היו מתקבלות הצגות החוג הדראמטי, שירת המקהלה, תרגילי התעמלות וכדומה.

הקן היה מצטיין בכל הפעולות הציוניות והחלוציות בעיר. ראשונים היינו באיסוף כספים למען הקרן הקימת, פעילים בסניף „החלוץ" ובליגה למען ארץ־ישראל העובדת.

צמח הקן בסוקולוב בסוף שנות העשרים. תנועת נוער לא היתה קיימת עד אז בעיר. הנוער המתבגר הרציני היה מוצא את מקומו במפלגות ונסחף לתוכן בלי לדעת. באה גננת מעיר אחרת ומצאה את הדרך ללבות הצעירים. ארגנה אותם ארגנה אותם ויסדה את הקן של השומר הצעיר בסוקולוב.

בשנים האחרונות קשתה הפעולה. גברה האנטישמיות ובא הקץ לטיולים־ ההעליזים בשדות וביערות. מועקה והרגשת הבאות היתה בלב הצעירים. ובכל זאת בתוך הקן נשכחו מעט הצרות והודלקו הלבבות.

באותם הימים בגרו חניכי הקן ונעמדו בפניהם תביעות ההגשמה. נשרו מהקן אלה שלא היו מוכנים לכך. האחרים יצאו להכשרה ואחר כך עלו.

לא גדול הוא האחוז של אותם הצעירים שהגיעו להגשמת מאווייהם. את אלה, כאמור, תמצאו בארץ בקיבוצים, אבות ואמהות לבנים ההולכים בדרכיהם. רבים שלא הגיעו לכך תמצאו בארץ, באמריקה הצפונית והדרומית וגם בליבם נושאים הם בהאבה את זכר הימים ההם.

נזכור גם את אלה שחתרו להגיע למטרתם ונקטפו באיבם ביד הזידים.

נתן פאדעמבערג
(לאס־אַנזשעלעס)

דער „בונד" אין סאָקאָלאָוו פון 1900 ביז 1911

דער „בונד", וואָס איז אַרגאַניזירט געוואָרן אין סאָקאָלאָוו אין אָנהויב 1900 פון אברהם (לעסער) גרינבערג, לייבל פאָדעמבערג, שעפּסל בערגער, דער שווארצער יאָסל, אברהם טשישינסקי, קלמן יחיאל פרידמאַן און אַנד., איז די ערשטע פאָליטישע נאַציאָנאַלע פּאַרטיי, וואָס האָט, לויט מיין מיינונג, אַרײַנגעבראַכט אין אונדזער שטעטל אַ נייע אידעע און זעלבסשטענדיק דענקען, דאָס איז די פּאַרטיי וואָס האָט אויפגעוועקט ביי די אַרבעטער־יוגנט, און טייל־ווייז ביי די ישיבה בחורים, דאָס באַווּסטזיין צו קעמפן פאַר עקאָנאָמישע פאַרבעסערונג און פּאָליטישע, נאַציאָנאַלע און קולטורעלע אַקטיוויטעט.

פון יאָר 1900 ביז 1905, האָט זיך דער „בונד" כמעט ווי נישט אָנגעזען ביי אונדז אין שטאָט; פון צייט צו צייט פלעגט זיך באַווייזן אַ בראָשורקע, אַ פראָקלאַמאַציע וואָס פלעגט איבערגיין פון האַנט צו האַנט „צו זיכערע מענטשן". און געלייענט געוואָרן מיט גרויס אינטערעס און פאַרזיכט. עס פלעגן זיך אָפט באַווייזן „פרעמדע מענטשן" מיט לאַנגע נישט געשוירענע האָר, רויטע העמדער איבער די הויזן אַרומגעגאַרטלט מיט אַ גראָבע סטענגע, און קנייטלעכלעך מיט פראַנדזן האָבן זיך מיטגעבאָמבלט ביים גיין. די מענטשן פלעגן צוציען אויפמערקזאַמקייט פון אונדז יונגע בחורים „שנעקעס" ווי מען פלעגט דעמאָלט רופן דאָס יונגווארג. מיר פלעגן זיי נאָכגיין מיט נייגיר און אינטערעס ביז מען פלעגט אונדז אַוועקטרייבן. ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווסט, זענען די מענטשן געווען „אַגיטאַטאָרן". זיי פלעגן אָפט קומען קיין סאָקאָלאָוו פון שעדלעץ און פון אַנדערע גרעסערע שטעט צו געבן אינסטרוקציעס די גרינדער פון „בונד", ווי אַזוי צו פאַרמירן „בירזשעס", פירן אַגיטאַציע צווישן די אַרבעטער און אָרגאַניזירן פאַרשידענע אַקציעס.

די אויפקלערונגס־אַרבעט פון „בונד" איז אָנגעפירט געוואָרן אויף די „בירזשעס", געשטנדלעך, וועלדלעך, אונטער די „שייערן" און אין אַנדערע געהיימע פלעצער. אַלץ איז געווען זייער קאָנספיראַטיוו. אָבער עס האָט דאָך אָנגעהויבן צוציען די אויפמערקזאַמקייט פון דער פּאָליציי, וואָס האָט געוואָרפן אַן אויג אויף די „פרעמדע מענטשן", מיט זייער מאָדנע קליידונג און אויך אויף די נאָכגייענדיקע צוהערער. די פּאָליציי האָט אָנגעהויבן נאָכפאָלגן,

נאָכפאָרשן זייער אַרבעט און אין יאָר 1905 האָט שוין די סאָקאָלאָווער פּאָליציי אַרויסגעריסן אַ סך פירער פון דער יונגער, יידישער בונדישער אָרגאַניזאַציע, זיי אָרעסטירט און אַוועקגעשיקט אין שעדלעצער גובערניאַלער טורמע אויף פאַרשידענע טערמינען.

דער ערשטער אַרעסט איז געקומען אומדערוואַרט. די יונגע „בונדישע" פירער זענען, אין אָנהויב, געווען אַ ביסל דערשראָקן, און דאָס האָט אויף אַ קורצער צייט אונטערגעבראָכן די טעטיקייט פון „בונד", אָבער די אַרבעט האָט זיך ביסלעכווייז געזומען צוריק איינשטעלן און די טעטיקייט איז פאַר־געזעצט געווארן.

פרוכטבאַר איז געווען דער באָדן פאַר „בונדישער" אַקטיוויטעט אין סאָקאָלאָוו, אַ שטאָט פון אַ סך טאַנדייטניקעס ווי: שוסטער, שניידער, היטל־מאַכער, פּעלצנמאַכער, שטעפּער און אַנדערע. וואָס פלעגן פאַרקויפן זייערע סחורות אויף די מערק, ירידים און סוחרים פון ווייטן רוסלאַנד. די אַרבעטער ביי די דערמאָנטע מלאכות פלעגן אַרבעטן 18—16 שעה אַ טאָג און פאַר די יום־טובים — גאַנצע נעכט פאַר אַ וישטיקן, זמניקן, (האַלב יערלעכן) אָדער אַ יערלעכן געהאַלט. כאָטש דער אַרבעטער און באַלעבאָס פלעגן זיך טרעפן צוזאַמען אין בית המדרש ביים דאַוונען, אָדער ביי אַ לחיים אויף שמחות, אָדער אויגערופן ווערן צו אַן עליה צו דער זעלבער ספר־תורה, פונדעסטוועגן האָט געטליעט אין האַרצן אַ באַהאַלטענער פאַרדרוס, אַן אומצופרידנקייט צו זייערע באַלעבאַטים פאַר די אומציילקע אַרבעטס־שעה־ן טעגלעך פאַר קליינע שכירות. אייניציקע אַרבעטער פלעגן אינדיווידועל, אויף אַזאַ אָדער אַנדערן אופן בעטן דעם באַלעבאָס אַ העכערונג. מיט ווייניק אויסנאַמען פלעגן זיי קריגן און גע־מוזט אָפּאַרבעטן דעם זמן פאַר דעם פּרייז וואָס זיי האָבן זיך לכתחילה פאַר־דונגען.

די בונדישע טוער האָבן אויסגענוצט די שווערע לאַגע פון די אַרבע־טער. פאַרשפרייט פראָקלאַמאַציעס, בראָשורן, אַגיטירט און געווען ביי זיי דאָס באַווייסטזיין. פאַמעלעכווייז האָט די אַגיטאַציע אָנגעהויבן ווירקן. דער שלום צווישן אַרבעטער און באַלעבאָס איז געווארן שוואַכער. די אַרבעטער האָבן זיך אָנגעהויבן איבערצייגן, אַז דאָס בעטן אינדיווידועל ביי דעם באַ־לעבאָס אַ גרעסערן געהאַלט, איז אין מערסטע פאַלן אַרויסגעווארפענע רייד. אין אַ געוויסן טאָג האָבן די אַרבעטער דערקלערט אַ שטרייק קעגן משה שמחה יואלס. די פאָדערונג איז געווען: 12 שעה אַ טאָג אַרבעט ביי די זעלבע שכירות.

אַ רעש איז געווארן אין שטעטל. די באַלעבאַטים האָבן אַזאַ זאַך קיין־מאָל נישט געהערט. אַזאַ חוצפה: שטעלן פאָדערונגען צום באַלעבאָס און אויפהערן אַרבעטן, אויב מען גיט נישט נאָך — אַזעלכעס איז קיינמאָל נישט פאָרגעקומען אין דער געשיכטע פון סאָקאָלאָוו. משה שמחה יואלס האָט גע־רופן די עלטערן פון די אַרבעטער ווי מיטשולדיקע אין שטרייק. אָבער צום

גרויסן וווּנדער האָט ער אויסגעפונען, אַז אין שטאָט זענען פאַראַן „ציציליסטן". וואָס רעדן דערצו אָן די אַרבעטער.

משה שמחה יואלס איז געווען איינגעשפאַרט. ער וועט זיך נישט בעטן ביי די „לאָבוזעס" זיי זאָלן צוריקגיין צו דער אַרבעט. זאָלן זיי שטרייקן אויב זיי ווילן — האָט ער געטראַכט. וועט די שטרייקער האָבן אים געדראָט, אַז זיין וועלן צעווַאַרפן זיין געשטעל מיט שטיוול אין אַ מאַרק־טאָג, האָט ער נאָכגעגעבן די פאָדערונגען.

דער ערשטער געווינערער שטרייק איז געווען אַ גרויסער זיג פאַר דעם יונגען „בונד" אין סאָקאָלאָוו. דאָס האָט צוגעגעבן מוט צו וויטערדיקער אַרבעט און פֿאַמעילעכעווייז האָבן זיך געגומען פאַרשפרייטן אין אַלע

אַ בונדישע גרופּע פון יאָר 1910.

„בראָנזשעס", פאַר אַ 12 שעה־דיקן אַרבעטס־טאָג. אין אַ קורצער צייט אַרום איז דעם „בונד" געלונגען איינצופירן אַ 12 שעהדיקן אַרבעטס־טאָג אין אַלע סאָקאָלאָווער פאַבריקלעך.

דער „בונד" האָט אין ערשטן פּעריאָד פון זיין גרינדונג פון 1900 ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה אין 1914 אַריינגעבראַכט צו אונדז אין שטעטל דעם קלאַסן־באַווּסטזיין ביי די אַרבעטער פאַר עקאָנאָמישער אויסבעסערונג, אַנגערעגט צו לייענען, לערנען און צו דערהייבן דעם קולטורעלן מצב ביי די אָפּגעשטאַנענע און אומוויסנדיקע, אַ קורצער פּעריאָד, אָבער אַ גרויסע און וויכטיקע אַרבעט פאַר יענער צייט.

סאָקאָלאָוו־פאָדליאָסק

די מלחמה פון 1914 האָט אַוועקגענומען אייניקע „בונדישע" פירער צו דער מלחמה, אַנדערע האָבן פאַרלאָזט אונדזער שטעטל. ס׳איז נישט געבליבן קיין טויער פאַרצוזעצן די אַרבעט, אַ חוץ דעם איז געווען אַ צערודערונג אין שטעטל. אמת עס האָט געטליעט ביי די אַרבעטער פון פריער דער באַווסט־זיין. וואָס זיי האָבן דערווארבן פון דער „בונדישער" אַגיטאַציע.

דערווייל האָט מען געלייענט, וואָס מען האָט געקריגן: אַ פראָקלאַמאַציע, אַ בראָשור. מ׳איז געווארן באַווסטזיניקער, רייפער און ווען די דייטשן האָבן אָקופירט אונדזער שטעטל און עס האָט זיך, ווי נישט איז איינגעשטעלט אַ „נאַרמאַל" לעבן — זענען געקומען צום אויסדרוק יענע געדאַנקען וואָס דער „בונד" האָט אויפגעוועקט. עס איז שוין געווען אַן אינטעליגענטע און באַ־ווסטזיניקע יוגנט.

עס זענען געשאַפן געווארן קולטור־קלובן. פאָליטישע פאַרטייען. דראַ־מאַטישע קרייזן. ווי אין יעדן שטעטל, אַזוי ביי אונדז אין סאָקאָלאָוו, האָבן זיך געשאַפן מיינונגס־פאַרשידנהייטן, וואָס האָט געפירט צו אַ צעטיילונג פון אונ־דזער סאָקאָלאָווער יוגנט אויף צוויי קעגנזעצלעכע פאָליטישע אידעאָלאָגיעס. פון איין זייט די „פועלי־ציון" בראש מיט ברוך ווינאָגורא, אייזיק פּלאָטנער, איטשע פאַרביאַזש, נתן קויפמאַן און אַנדערע, און פון דער צווייטער זייט — דער „בונד" מיט נאסקע פאָדעמבערג, ברוך ראָזנבוים, איטשע שפּאַנקע, שמואלקע באַרנשטיין, נעכע וועליגורא, געלע גרינבערג און אַנדערע, דער „בונד" האָט געדונגען ביי אהרן קאָפלס אַ לאָקאַל אויף אַ קלוב. מען האָט אַראָפגעבראַכט רעדנער און איינגעאַרדנט פאַרלעזונגען, געעפנט אַ ביבליאָטעק, אויסגעשריבן די בונדישע „לעבנס־פראַגן", פון וואַרשע און אַנגעפירט אַ ביסל פאָליטישע אַרבעט.

די אַרבעט האָט זיך בריט צעוואַקסן און געבליט. אין 1918, ווען עס האָט זיך געענדיקט די ערשטע וועלט מלחמה און עס האָבן זיך באַוויזן מעגלעכקייטן צו עמיגרירן, זענען כמעט אַלע בונדישע טויער אַוועק פון סאָקאָלאָוו קיין אַרגענטינע, ארץ־ישראל, פאַרייניקטע שטאַטן און אַנדערע לענדער. דער יונ־גערער דור, וואָס איז געבליבן, האָט אויפרגענומען די אַרבעט פון זייערע פריערדיקע חברים פון „בונד" ביז צום אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג אין חורבן.

ברוך ראזנבוים
(שיקאַגאָ)

די בונדישע באוועגונג אין סאקאלאוו

אויף וויפיל איך האָב זיך אָריענטירט איז שוין אין 1905 געווען אין סאָקאָלאָוו אַ בונדישע אָרגאַניזאַציע, אָבער נישט קיין גאַנץ באַוווסטזיניקע. ס׳איז געווען אַ „בונד" אַ „פאַמאַשטש־בונד", אָבער מער אַ סטיכישע — איך גע־דענק בלויע העמדלעך מיט רויטע קוטאַסן, פּאָלעריזעס מיט ברייטע קאָפּעליושן.

קיין ביבליאָטעק אָדער פאַריינען זענען דאָן נישט געווען. פון צייט צו צייט פלעגט מען דאָ און דאָרטן געפינען פראָקלאַמאַציעס. חברים פלעגן און אַ שבת פאַרכאַפּן דעם בית־המדרש אין מיטן דאַוונען, און איינער פלעגט האַלטן אַ רעדע — איז געקומען פּאָליציי און אָרעסטירט די פאַרזאַמלטע.

איניקע אַטענטאַטן זענען אויך פאָרגעקומען אין סאָקאָלאָוו, ווען מען האָט דערשאָסן קאטאָוון און אַנדערע. פיר בונדיסטן זענען דערנאָך אָרעסטירט געוואָרן, אָפּגעזעסן צוויי יאָר אין שעדלעץ און שפּעטער באַפרייט געוואָרן. איך געדענק דעם טאָג פון זייער באַפרייונג. פאָר פּסח — די גאַנצע יוגנט פון סאָקאָלאָוו איז זיי געגאַנגען באַגריסן. אויפן שעדלעצער שאָסיי האָבן זיך געצויגן „מחנות" יונגע מענטשן... אַ כאָר האָט געזונגען ש. אַנסקיס:

„אין זאַלציקן ים פון מענטשלעכע טרערן
געפינט זיך אַ שרעקלעכער תהום,
ער קאָן שוין נישט טיפער אוּן פינצטערער ווערן
און צייכנט אַ בלוטיקן שטראָם."

ווייטער געדענק איך דעמאָנסטראַציעס פון בונד צוזאַמען מיט די פּוילישע מאַסן קעגן די צאַרישע הערשער. צווישן 1905 ביז 1916 איז געווען שטיל אין שטעטל.

חול־המועד פּסח אָדער סוכות פלעגן זיך קאַמאַשן־מאַכער (דער אינטע־ליגענטער עלעמענט צווישן די אַרבעטער) פאַרזאַמלען אין אַ פריוואָט הויז, וווּ איינער האָט געהאַלטן אַ „רעדע" און מען האָט פאַרשריבן אַלע פאַר־זאַמלטע, און מען האָט דאָן באַשלאָסן אַ העכערונג פון 5 רובל אויפן זמן (אַ זמן איז 6 חדשים). אַזוי שנעל ווי ס׳איז אַוועק דער יום־טוב זענען אַלע אַוועק צו דער אַרבעט אָן אַ העכערונג. די פאַרזאַמלונגען זענען בלויז געווען יום־טובדיקע. איצט איז שוין נאָך יום־טוב, צו וואָס אַ פאַרזאַמלונג?

אַ ברייטע פאַרטיי באַוועגונג אין סאָקאָלאָוו הויבט זיך אָן אין 1916 בעת דער דייטשער אָקופּאַציע אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. ווען איך בין

פון וואַרשע געקומען קיין סאָקאָלאָוו האָט שוין דאַן עקזיסטירט אַן אַלגעמיינע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט זיך רעקרוטירט פון פאַרשידענע חברות ווי: „לינת הצדק", הכנסת־כלה, גמילות־חסדים", א. א. וועלכע האָבן אַרויסגעהאָלפן דער אָרימקייט אין דער היים.

די בונדישע באַוועגונג הויבט זיך אָן מיטן פאַרשפרייטן די בונדישע וואָכן־צייטונג — „לעבנס־פראַגן". די „לעבנס־פראַגן" זענען באַלד די ערשטע וואָך פאַרקויפט געוואָרן 150 עקזעמפלאַרן. אויפן גאַס האָט מען אין אָ שבתדיקן טאָג שוין געזען יינגלעך אוּן מיידלעך שפּאַצירן אויפן טראָטוּאַר מיט דער צייטונג. מיר האָבן געזען פאַרזאַמלונג אין וואַלד. ס׳איז אויס־געקליבן געוואָרן אָ קאָמיטעט, וועלכער זאָל אָרגאַניזירן אוּן לעגאַליזירן די בונדישע באַוועגונג.

דער ערשטער לאָקאַל פון „בונד" איז געווען ביי הערשל שמערלס אויפן צווייטן שטאָק; אָ קליינער לאָקאַל, נאָר גרויס גענוג פאַרן אָנהויב. דאָרטן זענען אָפּגעהאַלטן געוואָרן די מיטינגען, איינגעאָרדנט געוואָרן לעק־ציעס, פאָרלעזונגען, זיצונגען אוּן ד. ג.

שפּעטער צו האָבן מיר געזומען פאַרשפרייטן בונדישע ליטעראַטור. פון די ביכער געדענק איך:

„פון מיין נאָטיץ־בוך" — פון וולאדימיר מעדעם
„טורמע־זכרונות" — פון וולאַדימיר מעדעם
„עקאָנאָמישע שמועסן" — פון ב. מיכאַלעוויטש
„קולטור און דער אַרבעטער־קלאַס" פון מ. טערמאַן
„וועבער־ליבע" — פון י. ל. פרץ
„פליגן און שפּינען" — (אָן אָ נאָמען)
„אונדזער שטימע" — אָ חודש זשורנאַל.

אונדזער קליינער לאָקאַל איז דאַן געוואָרן ענג פאַר אונדז און מיר האָבן געדונגען ביי אהרן קאַרפעלס דעם גאַנצן צווייטן שטאָט, וואָס איז באַשטאַנען פון אָ גרויסן ליכטיקן לייען־זאַל, אָ גרויסן פאָרזאַמלונג־זאַל, א בופעט־זאַל, אָ קוך און ביבליאָטעק צימער.

מיר האָבן אין דעם לאָקאַל געבויט אָ בינע. דעם לאָקאַל האָבן מיר לעגאַליזירט אוּן געוואָרן „גראָסער־קלוב", אויפן נאָמען פון בראָניסלאָוו גראָסער, וועלכער איז געווען איינער פון די גרינדער פון „בונד" אין פּוילן.

אין דעם גראָסער־קלוב האָבן מיר געפּירט אָ ברייט פאָרצווייגטע קול־טור טעטיקייט, געעפּנט אָ ביבליאָטעק, איינגעאָרדנט לעקציעס, פאָרלעזונגען אוּן רעפעראַטן. עס האָבן ביי אונדז רעפעריט — מ. אָזשעך, ב. שאַפּראָן, ד. ניימאַרק אוּן אַנדערע.

מיר האָבן דאָרטן געגירנדעט אָ דראַמאַטישע סעקציע אוּן אויפגעפּירט, אונטער דער רעזשי פון אברהם גרינבערג, „גנבים" פון פ. בימקאָ; „די נבילה" פון פ. הירשביין; דער „אינטעליגענט" פון פ. הירשביין אוּן אָ

רייע אַנדערע פיעסן. דער קלוב האָט עקזיסטירט ביז מיין אָפּפאָרן קיין אַמעריקע. אויף דער איניציאַטיוו פון „בונד" איז געגרינדעט געוואָרן אַ פּראָפעסיאָנעלער פּאַריין. סאָקאָלאָוו האָט פּאַרמאָגט אַ גרויסע צאָל שוסטער, שניידער אוּן קאַמאַשן־מאַכער. מיר האָבן אָט די אַרבעטער אָרגאַניזירט אין אייַן פּאַריין מיט פּאַרשידענע סעקציעס אוּן דערקלערט אַן אַלגעמיינעם שטרייק פון אַלע אַרבעטער, וועלכע זענען געווען מיטגלידער אין דעם פּאַריין. מיר האָבן געפּאָדערט אוּן געווּנען וואָכן־אַרבעט, 8־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג אוּן אַנדערע פּאָדערונגען. מיר האָבן אפילו געווּנען אַ לוין־העכערונג ביי די בעקער, טרעגער אוּן סטאָליער, וועלכע זענען געווען קליין אין צאָל. אָט דער פּאַריין, ווי מען האָט מיך אינפּאָרמירט, האָט עקזיסטירט אַ לאַנגע צייט.

אָט דאָס איז דאָס קאַפּיטל פון דער בונדישער באַוועגונג אין סאָקאָלאָוו אין מיין צייט.

חגינה ראָטשטיין
(לאָס־אַנזשעלעס)

דער „בונד" אין סאָקאָלאָוו

מיט די ווייטערדיקע שורות פרעטענדיר איך נישט צו שרייבן די פולע געשיכטע פון „בונד" אין סאָקאָלאָוו, ליידער איז פונעם עלטערן דור בונדיסטן, וועלכע האָבן געדענקט דאָס „פינפצן יאָר", דוכט זיך, ווייניק פאַראַן צווישן די לעבעריקע, און אַזוי אויך פונעם שפּעטערדיקן פּעריאָד.

גרופּע פון יוגנט־בונד „צוקונפט"

בעת דער דייטשער אָקופּאַציע אין דער ערשטער וועלט־מלחמה און גלייך ביים אַנטשטיין פונעם אומאָפּהענגיקן פּוילן, געדענק איך בלויז אַ בונדישן לאָקאַל אין אהרן'ס קאַמעניצע.

די ווייטערדיקע אויפּלעבונג פון אַ בונדישער באַוועגונג ביי אונדז אין שטאָט, דאָטירט זיך פון יאָר 1927, און עס האָט זיך אָנגעהויבן פאַרקערט וויַ אין רוב שטעט, ווו די בונדישע אָרגאַניזאַציע האָט געשאַפן אַ יוגנט־און קינדער־אָפּטיילונג (באַקאַנט אַלס יוגנט־בונד „צוקונפט" און „סקיף") — איז

ביי אונדז אינעם דערמאָנטן יאָר אַנטשטאַנען אַ בונדישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע, און שפּעטער אַן אָרג. פון „בונד" און „סקיף".

געווען ביז דעמאָלט איינצלנע בונדיסטן, וועלכע האָבן אָנגעהאַלטן זייער בונדישע טראַדיציע דורך לייענען די „פאָלקס־צייטונג". דער באַקאַנטס־טער צווישן זיי איז געווען אברהם שוואַרצפאַרב. ער פלעגט אויך פאַר־שפּרייטן אייניקע נומערן פון בונדישן יוגנט זשורנאַל „יוגנט־וועקער". און אַזוי איז געשען אַז דער זשורנאַל איז אָנגעקומען צו מיר אין נאָך אייניקע יוגנטלעכע באַקאַנטע. און דאַן האָבן מיר געגרינדעט אַן אָרג. פון י. ב. „צוקונפט" די גרופּע איז באַשטאַנען פון 7 יוגנטלעכע, אָבער אין אַ קור־צער צייט איז די צאָל געוואַקסן צו אַריבער פופציק. אַ לאַנגע צייט האָבן מיר נישט געהאַט קיין לאָקאַל און די אַרבעט פלעגט אָנגעפירט ווערן אין די שבתים אויפן פרייען פעלד — (באַקאַנט „הינטער די שייערן") אויפן וועג צום בערעזענעם וועלדל, און אין די פאַרנאַכטן פלעגן זיך אַלע צונויפקומען

Jednodniówka
פרייז 10 גראָשן
SOKOŁOWER WEKER
סאָקאָלאָווער וועקער
Sokołów, d. 8 grudnia
1933
יוגנט־בונד „צוקונפט" איז פוילן. סאָקאָלאָווער קאָמיטעט
צו דער סאָקאָלאָווער ארבעטער־יוגנט.

צייטשריפט פון יוגנט־בונד „צוקונפט", 1933.

אויף דער „בירזשע", וואָס איז געווען אויפן ליידיקן פּלאַץ אין פראָנט פון אונדזער הויז נעבן אַלטן בית־מדרש.

מיט דער צייט האָבן מיר געדינגען אַ לאָקאַל, און ס'האָבן זיך אָנגע־הויבן אָפּרופן עלטערע בונדיסטן, און ס'איז געגרינדעט געוואָרן אַן אָרגאַ־ניזאַציע פון „בונד", פון סאָצ. קינדער פאַרבאַנד „סקיף" און אַ סאָציאַליסטי־שער האַנדווערקער־פאַריין. אין יענער צייט שטייט צו צום „בונד" דער לערער פון די „פּאָוושעכנע" שולן חיים לייב וויידלער. אַליין נישט קיין סאָקאָלאָווער (געשטאַמט פון גאַליציע), איז ער אָנגעקומען קיין סאָקאָלאָוו אין 1922. ווייד־לער איז געוואָרן איינער פון די אַקטיווסטע טוער אין דער אָרגאַניזאַציע און איר פאָרזיצער. בעת די שטאָט־ראַט וואַלן אין יאָר 1930 איז ער אויס־געוויילט געוואָרן אַלס בונדישער ראַטמאַן. ווען ער איז אין 1934 פּלוצים

געשטאָרבן פון אַ האַרץ־אַטאַק, האָט זיך אין דער לויה באַטייליקט כמעט דאָס גאַנצע שטעטל. עס איז געטראָגן געוואָרן קרענץ, און צום ערשטן מאָל איז דאָן עפּנטלעך געטראָגן געוואָרן אַ רויטע פּאָן פון דער „צוקונפט" אָרג. צו די שלושים נאָך זיין טויט האָט די בונדישע אָרגאַניזאַציע אָרויסגעגעבן אַ געדרוקטע אויסגאַבע.

* * *

אַ גרויסער טייל פון דער יוגנט אין אונדזער שטעטל, האָט זייער יונג אָנגעהויבן אַרבעטן, און דעריבער נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט צו לערנען זיך. איינע פון די הויפּט אויפגאַבן פון דער „צוקונפט" אָרג. איז געווען דאָס אָרגאַניזירן אָוונט־קורסן צו לערנען לייענען און שרייבן — אָנגעפירט דורך דעם דערמאָנטן ווייזלער און רחל רובינשטיין (פרוי פון שמעון רובינשטיין), אַ געווען לערערין אין אַ „צ.י.ש.א."־שול אין ביאַ־ליסטאָק. ביי דער „צוקונפט" האָט אויך עקזיסטירט אַ דראַמאַטישער קרייז, וואָס פלעגט פון צייט צו צייט אויפפירן איינאַקטערס און סצענקעס. אַ באַזונדערע פרייד האָט אין לעבן פון די יוגנטלעכע אַריינגעטראָגן דאָס טרעפן זיך אין זומער־לאָגערן און צוזאַמענפליען, אַזוי האָט זיך די סאָקאָלאָווער אָרג. באַטייליקט אין צוזאַמענפליען, אַין קאָלושין, שעדלעץ און וואַרשע, אויך געהאַט אַ זומער־לאָגער צוזאַמען מיט די שעדלעצער אין פּאָדניעשניע צווישן שעדלעץ און סאָקאָלאָוו, און אַ ווינטער לאָגער — אין אַ דאָרף. אין 1933 גינג די „צוקונפט" אָרויס אַן איינמאָליקע געדרוקטע אויסגאַבע ביי אונדז: אין שטאָט. דער „סקיף" האָט אַרויסגעגעבן אַ זייער שיינע וואַנט־צייטונג א. נ. „חברשאַפט".

אַ גרויסער יום־טוב איז געווען דאָס אָראָפּברענגען אַ רעדנער פון וואַרשע (און סאָקאָלאָוו האָט דוקא געוואָלט האָבן די באַרימטסטע), זענען טאַקע געקומען די ח"ח ה. ערליך, יעקב פּאַט, ב. שעפּנער, ד. ניימאַרק ז. אָרטור, א. א. מיט יעדער וויכטיקער וועלט־געשעעניש האָבן די יוגנט־לעהע מיטגעלעבט: צי דאָס איז געווען דער סאָצ. אויפשטאַנד אין עסטרייך, אָדער דער בירגער־קריג אין שפּאַניע, ס'האָט דעמאָלט געזשומעט אין לאָקאַל ווי אין אַ בינשטאָק.

אַזוי האָט אַ יוגנט געהאָפּט און געטרוימט פון אַ בעסערן מאָרגן...

אפישן פון דראמקרייז א. נ. „שלום־עליכם"
ביים פראפעסיאנעלן פאראיין, 1936.

פריוואַט־גרופּעס אין סאַקאַלאָוו צווישן בייזע וועלט מלחמות

נטע קויפמאן
(עכו)

מיין סביבה
(פאַר און נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה)

די פּאַראַלעלע אַנטוויקלונג פון די יידישע פּאָליטישע פּאַרטייען און די נייע יידישע ליטעראַטור, האָבן האַרט פאַרן ערשטן וועלט־קריג, משפיע געווען אויף דעם קולטור־רענעסאַנס ביי אונדזער סאָקאָלאָווער יוגנט. דעמאָלט, אין 12־טן יאָר פון דעם יאָרהונדערט, וואָס איז געווען אַ יאָר פון מאָראַלישן וויי ביים יידישן כלל צוליב דעם עלילת־דם פּראָצעס וואָס די „שוואַרצע־מאה" פון

בעריש עפּעלבוים

רוסלאַנד האָט פאַרפירט קעגן דעם ייד מענדל ביילים פון קיעוו. אין יענער צייט איז געקומען פון פּולאַווע קיין סאָקאָלאָוו הערשל קייט (אומגעקומען ביי די דייטשן) צו אַרבעטן אַלס זעצער אין דער נייער טיפּאָגראפיע אין דער פראָנ־טאָווער דירה אין דער נייער מויער פון משה סטראג אויף דער דלוגאַ גאַס. צווישן די דעמאָלטיקע פריינט ווי שלמה האָכבערג א. א. זענען באַזונדערס צו דערמאָנען צוויי שרייבער, וועלכע האָבן זייער יוגנט פאַרבראַכט אַ

געוויסע צייט אין סאָקאָלאָוו. איינער פון זיי איז געווען בעריש עפּעלבוים, וועלכער איז אין יענע יאָרן געוואָרן אַ סאָקאָלאָווער איידעם. ער האָט געוווינט אויף שעראָקע גאַס, און דאָרטן געוועבט זיינע יוגנע, ערשטע חלומות און זיך געגרייט שטעלן די ערשטע ליטעראַרישע טריט. ער פלעגט זיך טרעפן מיט יוגנטלעכע, מער אויפגעקלערטע אַרבעטער פון יענער גאַס און אַרומיקער סביבה און זיך אויך געקלאָגט אויף דער גייסטיקער ענגשאַפט אין קליינעם שטעטל און סוף סוף אַנטלאָפן אין דער וועלט אַריין, איבערלאָזנדיק אַ שטאַרקן רושם אויף זיינע באַקאַנטע.

דער צווייטער איז געווען דער דעמאָלט נאָך יונגער אַרבעטער שלמה שיינבערג, וועלכער איז אין די צוואַנציקער יאָרן באַקאַנט געוואָרן אין דער יידישער ליטעראַטור אַלס אַן עסייאיסט און איבערזעצער.

דער דאָזיקער בחור, שלמה שיינבערג, דעמאָלט אין עלטער בערך זיבעצן־אַכצן יאָר, האָט געטראָגן אין זיך די שטימונגען פון דער צייט. ער איז אויך געווען אָנגעלאָדן מיט טרוימען און בענקשאַפטן פון אַ יונגן יידישן שרייבער, וואָס זוכט קאָנטאַקט מיטן יידישן כלל אין זיין לעבן, בעיקר מיט די יוגנט.

די ערשטע השפעה זיינע איז געווען אַ גייסטיק וועלטלעכע, באַקענענדיק זיי מיט די אידעען פון דער השכלה, פון וועלכע די יוגנטלעכע האָבן שוין עפּעס געוווסט, האָט ער זיי פאַראינטערעסירט מיט ביכער און שרייבער פון דער וועלט־ליטעראַטור, געלייענט און רעציטירט זייערע שאַפונגען, כאַראַקטעריזירט און אויפגעקלערט זייערע העלדן און אידעען. דאַביי האָט ער זיך באַנוצט מיט עמאָציאָנעלע אַרטיסטישע הוויות, ארוירופנדיק באַגייסטערטע אָנערקענונג און ליבשאַפט צום ליטעראַריש קינסטלערישן וואָרט, אָבער צום מיינסטן ליבשאַפט און התלהבות האָט ער אַליין אַרויסגעוויזן, געוועקט און אַרויסגערופן ביי זיינע חברים צו די ליטעראַרישע שאַפונגען פון די באַקאַנטע יידישע שרייבער.

חיים נח און ברוך ידידיה ווינאגורא

דער גייסטיק געראָטנסטער פון די יוגנטלעכע איינגייער אין הערשל קייטס דרוקעריי, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן זינט דער חברשאַפט מיט שלמה שיינבערגן, איז געווען ברוך ידידיה ווינאָגורע (אומגעקומען ביי די דייטשן), דער יונגערער זין פון דעם באַוווסטן למדן און מלמד פון דערוואַקסענע בחורים, ר׳ מרדכי זלמנס. ברוך ידידע, ווי אַ סך אַזעלכע יינגלעך אין יענער צייט, האָט געאַרבעט און אין די אָוונטן אַוועק אין ביאלער שטיבל לערנען און דערנאָך דערשמעקט דעם גייסט פון אפיקורסות פון זיין עלטערן ברודער חיים נח ווינאָגורע, וועלכער איז שוין דעמאָלט געווען פאַרהייראַט און אַלס לערנער נאָך געזעסן אויף קעסט ביי זיין שווער און שוויגער אין שעדלעץ.

אין אָנהויב יאָר 1921, ווען איך האָב זיך געפינען אין רוסלאַנד אין שליחות פון דער פּאַרטיי „פּועלי־ציון" און נישט געקאָנט פון דאָרטן צוריק־פאָרן, האָב איך דאָרט צופעליק געטראָפן חיים נח׳ן. ער איז אַהין געקומען אין סוף פון צוואַנציקסטן יאָר צוזאַמען מיט דער דעמאָלט פון פוילן צוריק־טרעטנדיקער רויטער אַרמיי. חיים נח האָט דאַן געשפּילט אין יידישן מלוכה־טעאַטער מיט גרויס דערפאָלג.

דאָס לעצטע מאָל האָב איך געזען חיים נח׳ן אין יאָר 1939 אין ביאַליס־טאָק, וווּ ער איז דעמאָלט געווען לייטער פון יידישן מלוכה־טעאַטער ביי דער

חיים נח ווינאָגוראַ

יידישער קולטור־סעקציע, וואָס רוסלאַנד האָט געשיקט אויף די געווען כּוילישע געביטן. ער האָט זיך דעמאָלט ביי מיר פיל אויסגעפרעגט וועגן גורל פון די יידן אין פוילן בכלל, און ספּעציעל וועגן גורל פון די יידן אין אונדזער שטאָט. ער האָט יעדן געדענקט און יעדן געפרופן ביי זיין נאָמען און געוואָלט וויסן צו ער לעבט אָדער געוואָרן אַ קרבן פון די דייטשן. באַזונדערס האָט ער זיך אויסגעפרעגט וועגן זיינע עלטערן וואָס האָבן שוין נישט געלעבט. און ער האָט באַדויערט וואָס ער האָט מיט זיי נישט געקאָנט האָבן קיין קאָנטאַקט אַלע זיינע יאָרן, וואָס ער איז אין רוסלאַנד.

וועג ער האָט פון מיר געהערט אַז זיין ברודער ברוך פלעגט זיי שיקן יעדן חודש געלט פון פּאַריז, איז ער געווען שטאַרק געירעט, עס האָט אים וויי געטון וואָס ער האָט נישט געהאַט דעם זכות צו העלפן זיינע אַרימע

עלטערן, וועמען ער האָט שטאַרק ליב געהאַט, און באַדויערט זייער מאַטעריעלן עלנד אין סוף פון זייער לעבן.

סיי חיים נח, סיי אייזיק פּלאַטנער, וועלכער איז ווי אַ יידישער שרייבער אויך געווען איינער פון דער יידישער קולטור־סעקציע אין ביאַליסטאָק — ביידע האָבן מיר דעמאָלט דערציילט אַז זיי שרייבן פאַרן יידישן טעאַטער אין רוסלאַנד.

פון דעמאָלט אַן האָב אַיך מער נישט געהערט פון חיים נח׳ן, און היינט וויס איך נישט אויב ער לעבט. איך וויס אויך נישט דעם גורל פון זיין קליינער משפּחה: זיין פרוי, אַ פּעיקע אַרטיסטין, (זיי האָבן חתונה געהאַט אין רוסלאַנד. נאָך אין די יוגנט־יאָרן האָט זי אַרויסגעוויזן טאַלאַנט אין דער מאָלעריי־קונסט).

* * *

אין דעם ברודער חיים נח׳ן, האָט זיך ברוך ידידיע מתקנה געווען און אַליין אויך זיך אָנגעהויבן שטעלן פראַגן און פּילפּלען זיך ביזן אַריינטערעפּן אין

אַ גרופּע מיט די שרייבער אייזיק פּלאַטנערן (דער ערשטער רעכטס) און ברוך ווינאָגורצן (דער דריטער רעכטס)

הערשל קייטס דרוקערייַ, און פונקט אַזוי ווי אין חדר און ישיבה ביי דער גמרא, אַזוי אויך דאָ ביי חברישע שמועסן וועגן שרייבער און ביכער, האָט ער אַרויסגעוויזן אַ גייסטיקע רירעוודיקייט און שכלדיקע קלאָרקייט ביים אָפּשאַצן די באַהאַנדלטע ווערק און זייערע שעפער. ער איז דערפאַר באַלד געוואָרן און געבליבן דער איניציאַטאָר פון די דעמאָלטיקע חברישע צוזאַמענטרעפן אין

פֿאַרווייַלונגען אין דער דרוקעריי, סיי אין דער צייט פון שלמה שיינבערג — און סיי נאָכדעם וועלן דער לעצטער האָט אונדזער שטעטל פֿאַרלאָזט.

אַדאָנק ברוך ידידיען איז די דרוקעריי אין משך פון אַ פּאָר יאָר געווען אַ גייסטיקער צענטער, צו וועלכן עס האָט געצויגן אַלע יוגנטלעכע, וואָס האָבן געדורשט נאָך וויסן, קולטור און געזעלשאַפט. ממילא האָבן זיך אונטער זיין אינפלוס באַרייכערט די אידעען פון זיינע נאָענטע חברים, און דורך זייער השפּעה האָט זיך אויך געריפט דאָס דערוואַכנדיקע קולטור־ און געזעלשאַפט־לעכע באַווּוסטזיין פון געוויסע קרייזן יוגנטלעכע אין אונדזער שטאָט אין אַלגעמיין. אַז די צייט איז געקומען, און די פֿאַסירונגען אין גאַנג פון ערשטן וועלט־קריג האָבן אומדערוואַרטעט געבראַכט דעם אונטערגאַנג פון דער צאַרישער רוסישער אָקופּאַציע אין פוילן, און דערמיט געשאַפֿן די מעגלעכקייט פאַר גע־זעלשאַפטלעכע און קילטורעלע איניציאַטיוו און אָרגאַניזאַציע, וואָס איז פריער אין אַלע יאָרן געווען פֿאַרבאָטן. בעת די יידישע מאַסן, דערוועקטע פון גייסט פון יענער צייט צו קולטור־געזעלשאַפטלעכע באַנייונג, האָבן נויטיק געהאַט וועגווייזערישע איניציאַטיוו, איז ברוך ווינאָגורא געוואָרן אַ געזעלשאַפטלעכער פירער און פֿאַלקס־טריבון אין שטאָט.

זיינע איבעראַשענדיקע רעדעס האָבן געצינדן דאָס באַווּוסטזיין אין די הערצער פון די מאַסן צוהערער און גערופן צום לעבן אינסטיטוציעס וואָס האָבן נאָך קיינמאָל אין סאָקאָלאָוו נישט עקזיסטירט: די אַלגעמיינע יידישע ביבליאָטעק, לייען־זאַל און דראַמאַטישער קרייז; שפּעטער — פּאָליטישע פּאַרטייען, די „אַרבעטער־היים", פּראָפּעסיאָנעלע פאַראיינען, באַראָכאָוו־שול און אַנדערע.

אָבער נישט בלויז אויף דער קליינער טריבונע פון סאָקאָלאָוו האָט ברוך ווינאָגורע געווירקט. אין זיין יוגנטלעכן עלטער ווייזן זיך שוין אַרויס זיינע גייסטיק געזעלשאַפטלעכע פעיקייטן אויף די טריבונעס פון די שטעט און שטעט־לעך אין קאָוונער ליטע, וווּ־אַהין דער אומרויקער געזעלשאַפטלעכער גייסט פון יענער צייט האָט אים, צוזאַמען מיט זיינע צוויי נאָענטסטע חברים, געבראַכט.

אַזוי ווי אין זיין געבוירן שטאָט סאָקאָלאָוו, האָבן אויך דאָרטן אין ליטע, די יידישע מאַסן זיך באַגייסטערט פון זיינע קלינגענדיקע, איבערצייגנדיקע רע־פעראַטן וועגן טעאָריע און פּראָגראַם פון דער נייער יידישער אַרבעטער פּאַרטיי „פועלי־ציון". זענען אַזעלכע אָרגאַניזאַציעס אויפגעקומען אין אַלע שטעט פון לאַנד — און ביי יעדער אָרגאַניזאַציע — די קולטורעלע געזעלשאַפטלעכע און פּראָפּעסיאָנעלע אינסטיטוציעס. ביי דער געלעגנהייט וויל איך דערמאָנען אַז אין יענער צייט, אין יאָר 1919, האָבן מיר אַלע אין ליטע אָנגעטראָפן אויף אַ גרויסע אָפּגעשטאָנענקייט. קיין שום פּאַרטיי — ציוניסטישע אָדער בונדישע א. א. וו. האָט נישט עקזיסטירט. אָבער נאָכדעם ווי עס זענען פּאָפולער גע־ווָארן די „פועלי־ציון" אָרגאַניזאַציעס, וואָס ווערן אין די שטעט און שטעטלעך געשאַפֿן, האָבן זיך אויפגעכאַפּט פון זייער שלאָף ציוניסטישע, בונדיסטישע און קאָמוניסטישע פּאַרטייען.

זיינע נייגונגען צום שרייבן האָבן זיך אין אים דערוועקט אין זיין יוגנט־לעכן עלטער. צו 18 יאָר שרייבט ער צום ערשטן מאָל וועגן י. ל. פרץ, און זינט דעמאָלט האָט ער געשריבן און געהאַלטן פאָרלעזונגען אויף ליטעראַרישע טעמען. נאָכן באַזעצן זיך אין פּאַריז, ביים סוף פון די צוואַנציקער יאָרן, ווידמעט ער זיין פרייַ צייט (ער איז דעמאָלט געווען אַ טריקאָטאַזש אַרבעטער) אויף שרייבן ליטעראַריש קריטישע אָגהאַנדלונגען איבער ביכער פון יידישע שרייבער אין אַמעריקע.

נאָך צווויי יאָר מאַטערניש און מאַטעריעלע נויט און דחקות, ביי דער פולער איבערצייגונג אַז די אַרבעטער־באַוועגונג איז ליטע איז שוין אויסגע־וואַקסן צו אַ געהעריקער הויך, פֿאָרט ברוך ידידיע ווינאָגורע אַריבער פון ליטע קיין דייטשלאַנד אין דעם אינדוסטריעלן צענטער פון לאַנד (אין „רור־געביט"), און גייט אַרבעטן אין אַ קוילן־גרוב. דאָרט אַרבעט ער אָפּ זעקס וואָכן. ער ווערט ביי דער אַרבעט פאַרחלשט. דער דאָקטאָר שטעלט פעסט הויכע מעמפע־ראַטור און אַן אַנצינדונג אין בויך, און פאַראַרדנט צו פירן אים אין שפּיטאָל. (אַן ענלעכן גורל האָט אַ ביסל שפּעטער אויך געהאַט זיין חבר, דער שרייבער פון די שורות. מיט וועמען ער האָט צוזאַמען פאַרלאָזט ליטע. און געלאָזט זיך קיין דייטשלאַנד זוכן דעם „בלויען פויגל" פון דעמאָלט אַזויפיל געלויבטער סאָציאליסטישער אַרבעטער־באַוועגונג).

אויפן דריטן טאָג פון מיין זיין אין שפּיטאָל האָב איך דורך די גרויסע נידריקע פענצטער באַמערקט ברוך ווינאָגורס אויסגעמאַטערטע געשטאַלט בלאָנדזשען און זוכן דעם אַריינגאַנג. איך האָב אים געראָפן, ער האָט אויסגע־לאָדן זיינע קעשענעס און אויסגעלייגט אַרום מיר כל המינים פרוכטן פון די טייערסטע סאָרטן. וועג איך בין אַרויס פון שפּיטאָל האָב איך אים ווידער געפונען אַ קראַנקן אין אַן אַנדער שפּיטאָל.

וועגן ברוך ידידיען אַלס געזעלשאַפטלעכער פאָליטישער פירער, און טאַלאַנטירטער רעדנער, געדענקען נאָך זיכער די לעבנגעבליבענע יחידים, די שארית־הפליטה פון די יידישע מאַסן פון די שטעט און שטעטלעך אין פּוילן, ליטע און פֿאַריז אָדער אין אַנדערע לענדער פון דער וועלט. זיין ליטעראַרישע ירושה — קריטיק איבער ווערק פון דער יידישער ליטעראַטור — וועט, האָפענ־טלעך, מיט דער צייט באַקומען אַ תיקון.

אויך זיין פרוי, די דיכטערין און קונסט־מאָלערן חנה קאָוואַלסקי, (טאָכ־טער פון וולאָצלאָווקער רב קאָוואַלסקי), האָט פון אירע גרויסע מעלות נישט געמאַכט קיין וועזן. איר ליטעראַריש וויסן און באַדייטנדיקן אינטעלעקט האָט זי תמיד אַרויסגעבראַכט אין פאָלקסטימלעכער, האַרציקע מענטשלעכקייט. דאָס איז געווען איר טבע, דערפאַר האָט זי קיינמאָל נישט געגעבן צו פילן איר יחוסדיקן אָפּשטאַם, און געווען אידעאַליסטיש און גלויביק אין מענטש און אין זיין צוקונפט, אין דער יידישער מאַסע, און שטענדיק אינספּירירט איר מאַן

צו געזעלשאַפטלעכער און ליטעראַרישער אַרבעט, זיך תמיד דעצידירט אויף אַ שוועך לעבן.

דערפאַר איז זי געווען ברוכן אַ חבר, אַ מענטשלעכער פריינט, ביז צו זייער טראַגישן אומקום דורך די דייטשע מערדער.

חיים-לייב האכבערג

צווישן די יינגעלייט, וואָס האָבן אַהין אָנהויב צוואנציקער יאָרן זיך דער־נענטערט צו אונדז, איז אויך געווען חיים לייב האָכבערג, דער העברעישער לערער, וואָס איז יונגערהייט געשטאָרבן אין דער קרעסן־שטאָט קאָוועל, וווּ ער האָט די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן גאַרבעט אַלס לערער אין דעָר דאָרטיקער „תרבות"־שול און גלייכצייטיק געווען עסקן פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין וואָלינער ראַיאָן.

פאַלקסשול מיטן לערער חיים לייב האָכבערג

חיים־לייבן האָב איך צום ערשטן מאָל באַקענט, וועו איך האָב געלערנט בייַ זיין טאַטן אין חדר (ברוך יוסף מלמד ז"ל) ער האָט שוין דעמאָלט געלערנט אין ישיבות אין דער פרעמד און געווען פיל יאָרן עלטער פון מיר. איך געדענק, אַז יעדעס מאָל וועו ער איז אַהיים געקומען אויף אַ יום־טוב, איז בייַ זיינע עלטערן געווען אַ גרויסע פרייד, ווייל ער האָט געקענט אין יעדן ספר, וווּ זיין פאָטער האָט אים פאַרהערט; צומיינסטנס האָט זיך געפרייט זיין האַרציקע מאַמע און גוטע רביצין שיינדל. חיים־לייב איז געווען פאַר איר אַ נחת און אַ טרייסט אין אָרימען לעבן. „ער באַגערט צו לערנען" — פלעגט זי שמייכלענדיק זאָגן — און די שכינה „רוט אויף זיין קאָפּ". זי וויסט נישט — פלעגט זי זאָגן —

וואָס אין איר חיים לייבלעך איז שענער: זיין נשמה אַדער זיין גוף; וי ווייסט נאָר, אַז ביידע ליכטיקן איר האַרץ.

אין די ערשטע יאָרן פון נאָך דער גרויסער שריפה, איז ער אויך געווען צווישן די דערוואַקסענע בחורים לערנערס וואָס זענען געצווונגען געוואָרן צו זוכן אַ מעמד אין לעבן. ער איז אַראָפּגעקומען פון די ישיבות אין דער פרעמד, חתונה געהאַט און געוואָרן אַ מאָדערנער לערער, אַ משכיל, וואָס האָט מיט זיין קורצער קליידונג, ראַזירט פּנים, שיינעם קאָפּ האָר און אייראָפּעישע מאַניערן, אימפּאָנירט די אַרבעטער יוגנט, וואָס זענען געלאָפּן צו איר זיך לערנען שרייבן.

דערקענט האָב איך חיים־לייבן נאָך אונדזער צוריקקער פון אויסלאַנד. פונקט ווי אַנדערע געווען לערנערס, איז ער פריי און אָפן געגאַנגען אויפן וועג פון יידיש נאַציאָנאַלן קולטור־רענעסאַנס און זיך באַגייסטערט מיט יעדער וועלטלעכער קולטור דערשיינונג.

מיר, די חברה, וואָס פלעגן צו אים קומען, האָבן זיך שנעל אינגעלעבט מיט אים, זיין אייגלעך פרוי אסתר און זיינע צוויי שיינע מיידלעך, — שרה'לע און חנה'לע. ער האָט אונז חבריש צונויפגעפירט מיט די לערערס און לערערקעס פון דער פּאָושעכנע שול פאַר יידישע קינדער, מיט וועלכע ער האָט דעמאָלט צוזאַמענגעאַרבעט אַלס לערער פון רעליגיע.

שרייבנדיק וועגן דער לערערשאַפט, דאַרף אויך דערמאָנט ווערן די „פּוילישע פּאָושעכנע שול". פון נאַציאָנאַלן שטאַנדפונקט איז די שול געווען אָנגעוואָרפן די יידישע קינדער, וואָס האָבן זיך געניטיקט אין אַ שול אין גייסט פון לעבן און קולטור פון זייער פאָלק אין אונטערריכט פון זייער מוטער־שפּראַך. די קינדער וואָס זענען אַדורכגעגאַנגען אפילו אַלע „אַדזשיאַלן" האָבן קיינמאָל נישט געמאַכט דעם אייגדרוק פון רייפע, מיט קענטענישן, פאַרקערט: אַלעמאָל, ביי יעדער געלעגנהייט, האָט זיך אַרויסגעוויזן די נישט געוגנדיקייט, נישט דערגאַנגענקייט אין די לימודים וואָס זיי האָבן געלערנט.

אברהם שמחה האָכבערג

אין דער חברישער גרופּע אייגייער אין הערשל קייטס דרוקערייי זענען געווען די צוויי ברידער, אברהם שמחה און שלמה מאיר האָכבערג. — ר' ברוך יוסף מלמד'ס צוויי זין, וואָס האָבן נאָכגעטון דעם ביישפיל פון נאָך אַזעלכע דערוואַקסענע יינגלעך, פון נאָך דער גרויסער שריפה פאַראַרימטע משפחות, און זענען געוואָרן קאָמאָשנמאָכער. זיי האָבן זיך אַריינגעטראָפן אין דער חברותא פון דער דרוקערייי און אַרויסגעווויזן בקיאות אין די חברישע שמועסן וועגן ביכער און שרייבער, מיטמאָכנדיק סיי דאָס „האזארדישע" שאַך־שפּילן און סיי די פריילעכע פאַרווייילונגען, וואָס איז צווישן די חברים דאָרטן אָנגעגאַנגען. נאָר נאָך מער ווי אַלע אַנדערע חברים, האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דער שטילער

סענטימענטאַלער און אַ ביסל צוריקגעהאַלטענער אברהם שמחה, איז זיך מתקנא אין די דיכטער און שרייבער וועלכע ער לייענט... באַהאַלטן און שטיל האָט ער געזאַמלט אין זיינע בוזים־קעשענעס שטיקלעך פאַפּיר מיט אייגענע דיכטע־רישע שאַפונגען. נאָר פאַר יחידי סגולה האָט ער זיין סוד פון שרייבן אויפגעדעקט, און נישט פרעגנדיק קיין מבינות האָט ער זיי נאָכן אַדורכלייענען שנעל צוריק באַהאַלטן...

שוין נאָכדעם ווי שלמה שיינבערג איז געווען אַוועקגעפאָרן פון סאָקאָ־לאָוו, איבערלאָזנדיק אַ בענקשאַפט ביי יעדן אין האַרץ — אין חברה האָט דער־פילט אַז זיי זענען אינגאַנצן אַראָפּ אויף אייגענע ליטעראַרישע קעסט, און די חברשאַפט צווישן זיי איז געשטאַרקט געוואָרן, ביז איך אויך געווען איינער פון די, וועמען אברהם שמחה האָט זיין סוד פאַרטרויט. פון די פיל שטיקלעך פאַפּיר, פאַרשריבענע מיט קליינע לידער, וואָס ער פלעגט מיר פאָרלייענען, געדענק איך אויך אַזעלכע פערזן וואָס האָבן געהאַט אין זיך רייפקייט פון דיכ־טערישער שאַפונג:

אָט איז אַ ביישפיל פון פערזן וואָס האָבן בערך אַזוי געקלינגען:

„פאַרוואָס שטראַלן און פינקלען די שטערן ביינאַכט?
זייער ליכטיקייט — ווי ווערט זי געמאַכט, ווי ווערט זי געמאַכט?
די נאַכט, די נאַכט איז דאָך אַ פינצטערער תהום, —
און די שטערן, ווער צינד זיי אין רוים?...
און פונוואַנעט דער כוח פון די שטערן צו שטראַלן,
און אין תהום־פינצטערניש נישט ווערן פאַרפאַלן?
איז אפשר די שטערן צו מענטש צו גלייכן,
ס׳איז יעדער געלאָדן מיט אַ האַרץ אַ רייכן.
און יעדנס האַרץ פון ליבשאַפט נאָר טראַכט,
און אין ליבשאַפט איז ער גובר די נאַכט?!"

איך געדענק, אַז אַלע זיינע לידער, וואָס ער האָט מיר געלייענט, זענען געווען געשריבן אויף ראָמאַנטישע טעמעס. די פערסאָנאַזשן זענען געווען שטערן און געליבטע. דאָקעגן פון דער נויט, אין וועלכע ער איז געווען געבוירן און גע־וואַקסן, האָט ער מיט קיין שורה נישט דערמאָנט...

פון דחקות וואָס ער האָט געליטן און אָנהויב פון ערשטן וועלט־קריג, איז אים דאָס האַרץ אָפּגעשוואָכט געוואָרן. זיינע חברים וואָס האָבן זיך אַליין אויך דעמאָלט אין דחקות געמאַטערט צוזאַמען מיט זייערע עלטערן, ווייל אַ סך יידישע פרנסות זענען געווען אונטערגעגאַנגען, האָבן אים ווייניק געקאָנט העלפן. ער איז קראַנק געוואָרן און האָט זיך אַ צייט געמאַטערט אויף זיין געלעגער, און אַ טאָג פאַרן שטאַרבן געמאָלדן זיינע אַרומיקע, אַז ער „וועט באַלד אינשלאָפן אויף אייביק"...

דער דאָזיקער אומגעריכטער, אויסטערלישער טויט פון דעם יונגן אברהם

שמחה'ן, האָבן זיינע חברים באַטראַכט ווי דעם „ערשטן קרבן" וואָס דער סאָציאַלער מולך האָט פון זיי אַוועקגעריסן.

בצלאל פרידמאן

און די יידישע פאָלקס־שול אין סאָקאָלאָוו

צווישן די יידן וואָס ניקאָלאי ניקאָלאיעוויטש, דער צאַרישער מלחמה הויפט־קאָמאַנדיר האָט באַפוילן צו פאַרטרייבן פון זייערע באַזעסענע שטעט און דער־פער אין דער אָייט פון ערשטן וועלט־קריג, זענען געווען וואַנדערנדיקע היימ־לאָזע מִשפחות, וואָס האָבן אין סאָקאָלאָוו געפינען זייער מקום מנוחה. איינע פון די משפחות מיטן נאָמען פרידמאַן, געשטאַמט פון בריסק, האָט באַלד אין אַנהויב פון דער דייטשער אָקופּאַציע געעפנט אַ קליינע „טשיינע" (טייהויז) אין דעם טויער פון גד ראָזענבוים אויף דער דלוגע־גאַס.

די איינגייער אין דער „טשיינע", וואָס זענען באַשטאַנען פון אין די דחקות לעבנדיקער אַרבעטער אוּן פאָלקס־מענטשן, האָבן זייער הונגער אַ ביסל געשטילט מיט קליינע פּאָרציעס שוואַרץ ברויט, — טיי אָדער קאַוואַ, געזיסט מיט „סאַכאַרינקעס", וואָס מען האָט דאָרטן באַקומען צו קויפן.

אין דער „טשיינע" אָדער אין דרויסן ביים אַרײַנגאַנג, פלעגט זיך אַמאָל באַווייזן און באַלד צוריק פאַרשווינדן אַ סטודענטיש געקלייד־עטער, שלאַנקער, שוואַרצחנעוודיקער בחור, וועלכער האָט געצויגן אַלעמענס אויפמערקזאַמקייט, אָבער מיט קיינעם נישט פאַרבונדן קיין באַקאַנטשאַפט דאָס איז געווען דע־זון פון דעם אייגנטימער פון דער אָרימער „טשיינע". זײַן נאָמען איז געווען בצלאל פרידמאַן, וועגן וועמען זיין פאָטער האָט דערציילט, אַז ער איז צוליבן קריג געצוונגען געוואָרן איבערצורייסן זײַן שטודיום אויפן פילאָלאָגיש־פאַ־קולטעט.

דער דאָזיקער בצלאל פרידמאַן וואָס האָט געמאַכט דעם אינדרוק פון א שטילן פארחלומטן און זיך צוריקהאַלטנדיקער יונגער בחור, איז נישט בייגעשטאַנען דעם גייסט פון יענער צייט; די כוואַליעס פון געזעלשאַפטלעכן און פּאָליטישן אויפשטייג, האָט דעם רוב יידישע אַרבעטער געבראַכט אין די רייען פון די אַרבעטער פאַרטיי „פועלי־ציון" און איר גרויסן לאָקאַל פון דיר „אַרבעטער־היים". צוליב דעם וואָס פרידמאַנס סענטימענטן זענען געווען פאַר ליטעראַטור און פּעדאַגאָגיק, אין וועלכע ער איז שטענדיק עוסק, געווען און אַרויסגעוויזן פעיקייטן און באַגייסטערונג, האָט מען אין זעלבן יאָר 19.6 גע־עפנט אַוונט־קורסן פאַר יוגנטלעכע און דערוואַקסענע, אַ דאַנק דעם דערפאָלג פון די אַוונט־קורסן וווּ פרידמאַן איז געווען הויפט־לערער, וואָס זענען באַזוכט געוואָרן פון פיל צענדליקער פון די אָרימסטע פאָלקס־קרייזן, האָט די פאַרטיי אין יאָר 1917, מיט פיל אָנשטרענגונג געעפנט די פיר קלאַסיקע יידישע פאָלקס־שול פאַר קינדער אין יענער צייט פון די געציילטע יידישע פאָלקס־שולן אין

פּוילן מיט דער יידישער אונטעריכטס־שפּראַך, כאָטש פּעדאַגאָגישע האַנטביכער פאַר יידישע שולן איז נאָך דעמאָלט געווען קנאַפּ, איז שוין אָבער רייך געווען די יידישע מאָדערנע ליטעראַטור מיט קלאַסישע און אָריגינעלע שאַפונגען און דערמיט געזיכערט דעם דערפאָלג פון דער מאס בילדונג און דערציונג פאַר די קינדער פון דער פאָלקס־שול. אויך די עלטערן פון די שילער זענען געווען צופרידן מיט אונדזער פאָלקס־שול און קיינמאָל נישט אָפּגעזאָגט זייער קליינעם צושטייער.

די פינאַנציעלע באַזע פון דער פאָלקס־שול זענען געווען די סובסידיעס פון צענטראַל־קאָמיטעט פון „פועלי־ציון" און די איינקונפטן פון די טעאַטער פאָרשטעלונגען און קאָנצערטן פון „דראַמאַטישן קרייז", וואָס האָט עקזיסטירט ביי דער „פועלי־ציון" אין סאָקאָלאָוו. אַ חוץ בצלאל פרידמאַן האָבן געאַרבעט אַלס לערער, געשיקטע פון וואַרשעווער צענטראַל־קאָמיטעט פון „פועלי־ציון", די סטודענטן: פייוול סאַמעט און האָלצקענער, וועלכע האָבן זיך דעמאָלט מיט זייערע משפחות באַזעצט אין סאָקאָלאָוו.

ס׳איז כדאי צו באַמערקן אַז דער לערער האָלצקענער איז געווען אַ סטודענט פון מעדיצינישן פאַקולטעט, צוליב דער מלחמה געמוזט איבערייסן זיין שטודיום און אויסגעוויילט זיין פאָליטישע צוגעהעריקייט אין דער ציוניסטישער באַוועגונג.

נאָכן אויפשטיין פון זעלבסטשטענדיקן פוילן, פאָרט בצלאל פרידמאַן אַוועק קיין אַמעריקע, און דאָרט ווערט ער איינער פון די אָנגעזעענסטע לערער און טוער פון דעם יידישן שול־וועזן. שרייבט אויך פאַרעפנטלעכט לירישע לידער אין מיטן פוו זיינע יונגע בליענדיקע יאָרן געשטאָרבן.

אַלע לערער האָבן געהאַט גענוג פאָרשטענדעניש און ליבשאַפט צו די קינדער, וועלכע זיי האָבן דערצויגן; אַלע אָן אויסנאַם האָבן געשטאַמט פון פאָראָרימטע יידישע עלטערן, און מסתמא מיט גרויסע שוועריקייטן אַדורכגעגאַנגען די יאָרן פון שטודיום.

עס איז געווען צווישן זיי איינע אַ ציוניסטקע (קעזמאָן) איינע פון „בונד" (מאַניע) און די לעצטע לוקסענבורג און סאָלאָוואַנטשיק זענען געווען אומפאָרטייאישע, אמתע פאָלקס־קינדער. די מערהייט פון זיי אַלע האָבן געאַרבעט אין סאָקאָלאָוו זינט אַלע יאָרן פון דער עקזיסטענץ פון דער „פּוילישער פּאָווסעקנער שול". ביז אין סוף יוני 1939 יאָר.

חוץ דעם לערער יעקב גרינבערג און זיין פרוי די לערערין מאַניע אַראַבטשיק וואָס האָבן איבערגעלעבט די מלחמה יאָרן אין רוסלאַנד, און אויך די לעצטע קעזמאָן, איז נישט באַקאַנט ווער פון די אַנדערע לערער ס׳האָט זיך געראַטעוועט פון אומקום...

כבוד זייער אָנדענק.

סאָקאָלאָוו־פאָדליאַסק

שלמה שערצמאן

נאָך איינער, אַ יונגער בחור, האָט זיך שוין אין אָנהויב פון דער דיי־טשער אָקופּאַציע אין יאָר 1915, באַוויזן אין שטאָט. ער פלעגט איילנדיק שטענדיק אַדורכלויפן די גאַסן ווי אַ פרעמדער, וואָס וויל גאָרנישט זען אוּן מיט קיינעם נישט האָבן קיין מגע ומשא... אויך ער איז געווען סטודענטיש געקליידעט. נישט האָבנדיק אויף זיך לענגלעכן ברונעטן פנים קיין ספּעציעלע שטריכן פון יידישן אָפּשטאַם, האָבן נייגעריקע „אַלצווייסער" אין שטאָט גע־פסקנט אַז דאָס איז „אַ דייטש", וואָס אַרבעט אין דער „רעבערזשע" ביים קרייז־שעף אוּן „האַלט זיך אויף" אין דער אכסניה פון פיניע הערש לייזערס אויף וועגגראָווער גאַס.

אַרויסגעוויזן האָט זיך אַז דאָס איז אַ יידּ. אוּן אַרבעט אַלס דער ערשטער סעקרעטאַר ביים קרייז־שעף, באַהערשט עטלעכע שפּראַכן, אַ חוץ „אַ ביסל יידיש"... יידישע קילטור איז אים געווען פרעמד, צו יידיש לעבן, נישט צוגעווינט, דערפאַר אָבער מיט אַ סך פאַרשטענדניש אוּן נייגעריקייט פאַר אַלצדינג, וואָס עס טוט זיך אויף דער יידישער גאַס — דאָס איז געווען שלמה שערצמאַן...

אַ פּנים אַז אויך צו אים איז דערגאַנגען דעמאָלט דער אויפלעבונג פון געזעלשאַפטלעכן לעבן ביי דער יידישער יוגנט אין שטאָט, אוּן עס האָט אים געצויגן אַרויסצוגיין פון די אָרימע נודנע חדרים, פון דער אכסניה, וווּ ער האָט בלית־ברירה געוווינט נאָך דער אַרבעט אַזוי ווי ער איז געווען אַ ליידנ־שאַפטלעכער שאַך־שפּילער, האָט ער אוודאי געזוכט מיט וועמען זיין ליידנ־שאַפט צו שטילן, ביז ער האָט זיך דערפרעגט צו הערשל קייטס דיוקעריי אוּן גלייך אונדז חברה פאַרגעלייגט צו מאַכן מיט אים אַ פּאַרטיע, אוּן בעתן שפּילן אונדז איבעראַשט מיט זיינע נייע געניג אוּן געניאַלע פּראָיעקטן אוּן דער־מיט געווינען אונדזער אָנערקענונג. ער האָט אויך געווינען פאַרטיעס, וואָס ער האָט געשפּילט „בלינדערהייט"... קורץ נאָכדעם איז ער געקומען אין „אַרבע־טער־הויז" כדי שפּילן שאַך. אויך „בלינדערהייט" אוּן געווינען ביי עטלעכע פאַרטנערן מיט אַמאָל. ענדלעך האָט ער דערקלערט, אַז עס פאַרכאַפּט אים דער גייסט פון דער יידישער מאַסע, וואָס ער זעט יעדן אָוונט אין דער „אַרבעטער־הויז"; אַז ער איז אָנטציקט פון די דיסקוסיעס וואָס מען פירט דאָרט איבער ליטעראַטור אוּן פּאָליטישע פראַגן, דערפאַר בעט ער מ׳זאָל אים דערלויבן צו דעקלאַרירן זיך אַלס חבר אין דער פּאַרטיי „פועלי־ציון".

פון דעמאָלט האָט זיך זיין „שאַך ליידנשאַפט" איבערגעצינדן אויף געזעלשאַפטלעכע אַרבעט פאַרן יידישן אַרבעטער־קלאַס, אוּן אָריענטירנדיק זיך, שנעל אין פּראָגראַם פון דער פּאַרטיי, איז ער געוואָרן אַ ליידנשאַפטלעכער רעדנער.

אוּן הגם דאָס רעדן איז אים אָנגעקומען שווערלעך, (אוּן מיט דעם

יידישן לשון אויך אַ ביסל געמאַטערט זיך), פונדעסטוועגן האָט ער זיינע צו־הערער באַלד געוויינען. מיט יראת הכבוד זענען זיי געזעסן און גוט איינגע־הערט זיך, וואָס דער חבר שערצמאַן רעדט.

כאָטש ער האָט געהאַט אַזאַ הויכע שטעלע ביים „קריז־שעף", פונדעס־וועגן איז ער געווארן דער מיט־שותף אין די שווערסטע קאַנספיראַטיוות פלע־נער אין פאָליטישע אַקציעס פון דער פּאַרטיי. אין דער פלאַנירונג און דורכפירונג פון אַ גרויסע אַרבעטער פאַרזאַמלונג אין וואַלד, דעם ערשטן מאי פון 1917 א. א.

וועגן זיין אָפּשטאַמונג און היים האָט ער אונדז קיינמאָל גאָרנישט דער־ציילט מ׳האָט אָבער געשמועסט אז ער שטאַמט פון אַ פאַראָרימטער בעל־הבתישער שטוב אין שעדלעץ, וואָס האָט זיך דערווייטערט פון דער יידישער סביבה. זיין מוטער, אַן אלמנה, האָט געשטרעבט, אַז איר זון זאָל ענדיקן די הויך־שול און באַקומען אַ דיפלאָם, וואָס איז אין דער צייט פון דער רוסישער הערשאַפט פאַר יידן געווען שווער צו דערגרייכן. מיטן אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה זענען די האָפענונגען אינגאַנצן פאַרשוווונדן... נאָכן פּאַרטרייב די דייטשן פון פוילן, האָבן מיר געטראַכט, וועלן מיר אים שוין בכלל נישט זען, ווייל דאָס לעבן יונט אונדז פּאַרטראָגן אויף פאַרשידענע וועגן פון דער וועלט. אין זכרון וועט יעדער טראָגן די דערמאָנונג פון לעבן און אונדזער געבוירנשטאָט.

באַשערט איז אָבער געווען מיט שערצמאַנען נאָכאַמאָל צו טרעפן זיך אָבער שוין נישט אין פוילן, נאָר אין ליטע. אין די זומער חדשים פון 1919 האָבן מיר אויף די גאַסן פון קאָוונע דערזען שערצמאַנען אין אַ טרויעריקן מצב: זיין הויכע, נישט סימעטרישע פיגור איז אָפּגעטראָגענע קליידער, זיין פנים קרענקלעך בלאַס, אָפּגעמאָגערט און זיינע אויגן — אויסגעלאָשן. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז פונקט אַזוי ווי מיר, האָט ער פאַרלאָזט זיין היימלאַנד און געלאָזט זיך אין דער וועלט אַריין זוכן דעם בלויען פויגל פון פרייהייט. און דאָס דאָרטיקע פּאָליציי־געריכט האָט אים פאַרמשפט אויף 25 שמיץ און דריי חדשים טורמע פאַר אַריבערגיין אומלעגאַל די גרענעץ. צוליב דער טאַר־טור, איז ער נאָך קראַנק געווען פון די וווּנדן אויפן לייב. דאָך האָט ער שוין געאַרבעט אַלס איבערזעצער אין איינעם פון די ליטווישע מיניסטעריומס. ער איז געווען מוטלאָז, און מער צו אונדזער פאַרטייאישער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט נישט אַרויסגעוויזן קיין אינטערעס. וועגן זיין געזונט האָט זיך געבעטן איז ער אַ פאַר מאָל אַראָפּגעקומען צו אונדז קיין „ווילקאָווישקי", וווּ עס האָט זיך געפינען אונדזער וווינאָרט אין דעם הויפּט־קאָמיטעט פון דער פאַרטיי.

ער האָט חתונה געהאַט מיט אייניער פון אונדזערע בעסטע חברטעס אין ליטע, אייגע ראָזענבוים. אַן אָפּשטאַמיקע פון אַ בכבודיקער סוחרישער שטוב.

אַ יוגנט גרופּע אין יאָר 1919

תּרבות בית־ספר מיטן לערער גד זאַקוקאָווסקי

פנחס ראפאלאוויטש
(תל־אביב)

בתי תפילה אין סאקאלאוו

נאָכן חורבן בית המקדש איז די שול און בית המדרש געווָארן דער גייס־טיקער־צענטער, דער מרכז רוחני פון יידישן פאָלק.

די חז"ל רופן זיי אן „מקדש מעט", אויף דעם פסוק „ואהי להם למקדש מעט" זאָגט די גמרא „אלו בתי כנסת ובתי מדרשות" (מגילה כ"ט)

אין דעם שווערן גלות וועג האט דער ייד אין זיי געהאַט דעם שוץ־פונקט קעגן אַסימילאַציע; זיי האָבן געשטאַרקט זיין קשר מיטן בורא־העולם און תורה, דאָס געפיל פון נאַציאַנאַלע אייניקייט, דעם יסוד פון אַרגאַניזירן סאָציאַלע הילף פאר די נויטבאַדאַפטיקע אין די ראַמען פון כלל ישראל.

צוזאַמען מיטן חורבן סאָקאָלאָוו זענען אַוועקגעקומען פאָלגענדע 21 בתי תפילה, אין וועלכע ס' האבן געדאַוונט טויזנטער יידן. צווישן זיי — גרויסע בתי תפילה, ווו מ'האט געדאַוונט טעגליך ביי טאָג און ביי נאַכט, און דאָס קול תורה האָט נישט אויפגעהערט אַ גאנצן מעת לעת, ווי אויך קלענערע בתי תפילה, ווו מ'האָט געדאַוונט נאָר שבת און יום־טוב

*

די גרויסע שול האָט זיך געפונען אין א שיינעם גרויסן בנין, וואָס איז אויפ־געבויט געווָארן נאָך די שריפה אין יאָר 1910 אויף בוזשניצקא גאַס.

אין דער שול האָט געדאַוונט א חזן וואָס האָס באַקומען מאַנאַטליכן געהאַלט פון דער קהילה, דער לעצטער שול־חזן איז געווען ר' אשר מאנדלבוים, דער מחותן פון ר' מענדל דעם רב'ס. ער האט פיל יאָרן געווויגט אין ווארשע, געווען אן עושר, שפעטער געווָארן אַ יורד. אין רעזולטאַט פון זיין לאַנג האָט ער אָנגע־נומען דעם אַמט אַלס חזן אין דער סאָקאָלאָווער שול. ער איז געווען אַ בן־תורה, געדאַוונט נוסח חסידים, געזונגען וואָרקער און מאדזשיצער נגונים, געווען מער בעל־תפילה ווי חזן, זיינע תפילות זענען געווען אויסגעפילט מיט יראת שמים. אין די ימים הנוראים האט ער געדאַוונט אין שול נאר שחרית.

איבער 40 יאָר איז ר' חיים שמואל ראָזנבוים געווען דער ימים הנוראים בעל מוסף פון דער שול. ער האָט פאַרמאָגט א שיינע לירישע שטימע און געדאַוונט ראש־השנה און יום־כפור אן ר' חיים שמואל'ן אלס שליח ציבור.

דער קאָזשניצער מגיד זצ"ל האט געזאָגט אז אין דעם ניגון וואָס אַ ייד זינגט שפיגלט זיך אָפּ זייַנע מעשים אין דעם אַלטעגליכן לעבן. אין די נגונים און תפילות פון ר' חיים שמואל'ן האָט זיך אויסגעדריקט זיין איידעלע נשמה און מידות טובות.

2 מנינים האבן שבת געדאַוונט אין שול. א מנין וואָס האָט זיך געזופן „השכמה" זײַ האבן געדאַוונט באַגינען, און שפעטער — דער צווייטער מנין.

די פאַרטרעטער פון שול־גבאי ביים „השכמה" מנין זענען געווען ר׳ הערשל רייזמאַן און ר׳ פסח נײַדאָרף.

גבאים: די שול האָט נישט געהאַט קיין ספּעציעלע פאַרוואלטונג. די מת־פללים האָבן געוויילט אַ גבאי, וועלכער זאָל זאָרגן פאר אלע שול־באַדערפענישן. ביי א גרעסערע זאַמל־אקציע, ווי צום ביישפיל פאַר רעמאָנט א.ד.גל. האט דער גבאי צו הילף אײַנגעלאַדן אָנגעזעענע שול בעלי־בתים.

אין משך פון די לעצטע 15 יאָר פארן חורבן זענען אין געוויסע צייט־אבשניטן, געווען גבאים: ר׳ איציל ווייסבערג (מיליציקער) בנימינטשע רובינשטיין, ר׳ בנימין עלינבערג און ר׳ ראובן פענציק. סאיז כדאי צודערמאָנען אז בנימינטשע רובינשטיין האָט אין קאדענץ אדורכגעפירט אַ גרונטלעכן אינערליכן און אויסערליכן רעמאָנט פון דער שול און אויך ווערבירט צווישן די מתפללים פיל סימפּאַטיקער פאר די רעליגיעז ציוניסטישע אידעע.

יארן לאנג איז דער שול שמש געווען ר׳ בן־ציון — א סימפּאַטישער מענטש מיט א הדרת פנים, א לעגענדארע געשטאַלט, מיט אהבת ישראל און איידעלע זיטן, אלע, קליין און גרויס, האָבן אים זייער ליב געהאַט און רעספּעקטירט. ווען ר׳ בן־ציון האָט פרייטיק פאר ליכטצינדן אויסגערופן אין מיטן מאַרק מיט זיין אייגנאַרטיקע מעלאדיע: „אין שול אריין!" — האבן אלע קרעמער און בעלי־מלאכות מאַמענטאַל געשלאָסן זייערע קראָמען שנעל א היים מקבל שבת זײַן. מ׳האט געפילט ווי ר׳ בן־ציון ז׳ל האט מיט זיין רופן „אין שול אריין" אראפגע־בראַכט די קדושת השבת אין שטאָט.

די שול איז געווען דאָס צענטראַלע אָרט פאר אלע נאַציאָנאַלע, מלוכה׳שע און יידישע פייערונגען און מאַסן־פארזאמלונגען.

דער אלטער בי״ח־המדרש — אויב די שול געווען דאס צענטראַלע אָרט לתפילה איז דער אַלטער בית המדרש געווען דער מרכז לתורה ולתפילה.

פון באגינען ביז 12 בייטאג האט מען דארט געטראָפן מנינים דאוונענען. נאך א הפסקה פון עטלעכע שעה האט זיך אנגעהויבן דאַוונענען מנחה און מעריב. מענדל שוחט האט פאַרלאָזט שפעט ביינאַכט דעם בית המדרש, זענען שוין אַנגע־קומען די תהילים ואגער וועלכע האבן געדאוונט ביי דעם ערשטן מנין. דער אלטער בית המדרש, איז ווינטער געווען וואַרם און זומער קיל.

אין אים האט מען געטראָפן זיצן די באקאַנטע שטאָט לומדים ר׳ העניך כהן, ר׳ ישראל העניך שוואַרצוואָרט, ר׳ מרדכי זלמנס (וויניגורא), הרב יעקב קאַרפל, אשר נעלקענבערג (אברהם טשארניצקעס אייידעם) ר׳ בער לייב גרינבערג (א מלמד) ביי אפענע גמרות אַדער מתוכח זיין אין א שוערע סוגיא.

בי״ד דעם טיש לינקס פון אַריינגאנג אין בית המדרש פלעגט זיצן ר׳ יעקעל בראָקער מרדכי פאַרביאזש (ליקאָווער), משה קוטלאַרסקי, יוסף (מענדל דניאלס), שמועסן איבער א פרק מורה נבוכים אדער איבער פארשידענע וועלט פאָליטישע

ענינים. יעדער פון זיי זאָגט זיך אַרויס זיין מיינונג. די צווייטע העלפט פון בית־המדרש איז באזעצט דורך די לערן־בחורים און יונגעלייט, ווי פעקער, נטע גאָר־פינקעלס איידעם, דער באקאנטער בחור גדליהו די גלעזערקעס, אן עילוי, געלעבט אין דחקות, פיזיש שוואַך, (ישראל גאָלאָנד שוחטס זון). אין די זייטן ביים באַלעמער זיצן די קרעמער און בעלי מלאכות, רובן זיך אָפּ פון זייערע שווערע גראָע ארבעט; דערוואַרעמען זיך זייערע שוואַכע ביינער, שמועסן און האָבן נישט געהאַט קיין גרויס חשק אומקערן זיך אין זייערע אַרימע קאלטע שטובן.

גבאים — אין די לעצטע 20 יאָר פּאַרן חורבן האָט דער בית המדרש געהאַט 2 גבאים .א לענגערע צייט איז געווען גבאי ר׳ חיים יוסף רובינשטיין, וועלכער איז שפעטער עולה געווען קיין ארץ־ישראל, נאָך אים ביזן חורבן איז געווען גבאי דוד שידלא, זיי האָבן געזאָרגט פאר אַלע באדערפענישן פון בית־המדרש און געווען איבערגעגעבן זייער אויפגאבע.

בעלי תפילות — אין די ימים הנוראים זענען געווען ר׳ שמואל יוסל שוחט. ער האָט געדאַוונט שחרית, און ר׳ יודל שוואַרצבארב (מאנצאר) מוסף. דער הויפט משורר איז געווען ר׳ איצעל, (נטע קויפמאַנס שוויער). א דאנק אים האָט דער בעל מוסף געקאָנט ענדיקן דאָס דאוונען, ווייל ער פלעגט אין מיטן דאַוונען הייזעריק ווערן. נאָר ר׳ איצעל האָט ארויסגעהאָלפן. אין די לעצטע 10 יאָר איז געווען שמש פון בית המדרש ר׳ חיים יעקעל. ער איז געווען א גרויסער בן־תורה און בעל מדות, נישט געמישט זיך אין מחלוקת, נישט געוואָלט הערן קיין רכילות. זיין פרייַע צייט האָט ער אויסגעניצט נאָר צו לערנען. מ׳האָט אים קיינמאָל נישט געזען שמועסן מיט וועמען ס׳איז, וועז דאָס איז נישט געווען אין ענין בית המדרש אדער צדקה. קיין געלט פון די בעלי בתים האָט ער נישט געמאַנט, ווי ס׳פירן זיך אנדערע שמשים. וועז א בעל־הבית האָט אים געוואָלט מהנה זיין, איז אים נישט אַנגעקומען לייכט, אז ר׳ חיים יעקעל זאָל מסכים זיין עפעס צו נעמען.

שעורי תורה — עס איז פיל געלערנט געוואָרן. ס׳זענען אַרגאניזירט געוואָרן פארשידענע חברות, ווי חברת משניות, חברת עין יעקב, חברת ש״ס אוז אויך פרשת השבוע.

ר׳ בן־ציון שמש איז געווען דער מגיד שיעור פון עין יעקב. נאָך זיין פטירה האָט פארטגעזעצט דעם שיעור ר׳ חיים יעקעל שמש.

די חברה משניות האָט געהאַט א גרופּע וועלכע האָט זיך געוועקסעלט אין פאַרזאָגן דעם שיעור. די גרופּע מגידי השיעור איז באשטאַנען פון ר׳ שמואלקע ישראל מרדכי׳ס, ר׳ ישראל גאָלדפאַרב, ר ׳יהושע אפרים׳ס (א מלמד), יעקעל רחל הינדעס פרידלוב (חיים פרידלובס פאַטער) און ישראל ישעיה גרינבערג. (יעקב גרינבערגס פאַטער). זיי האָבן געלערנט משניות און זיך בריט מתוכח געווען אין דעם לערנען.

די מגידי שיעור פון חברת ש״ס זענען געווען ר׳ ישראל העניך, ר׳ שמואלקע ישראל מרדכ׳ס און דער לעצטער איז געווען ר׳ מרדכי שוחט (מענדל שוחט׳ס

זון). ער איז געווען אַ גרויסער למדן מיט פעדאַגאָגישע פעיקייטן. זיין אָרט לערנען האָט צוגעצויגן אַ קאָלאָסאַלע צאָל צוהערער. פרייטיק צו נאַכטס האָט ר׳ יוסף מענדעלע (דאָס רבילע) געלערנט פרשת השבוע, ער איז געווען א גלענצענדער מגיד. זיין לערנען חומש האָט געהאט דערפאָלג. נאָכן לערנען האט דער גבאי געטיילט ביר מיט ארבעס לשם עונג שבת.

די חברה תהלים איז באשטאנען פון עטליכע צענדליק מתפללים. איך געדענק נאר א טייל פון זיי וועלכע איך דערמאן איצט: ר׳ יואל וועלוויל ריבק, א ער־ליכער און פרומער ייד מיט א הדרת פנים. דערצויגן זיינע קינדער אין רעליגיעז נאציאנאלן גייסט. שכנא טשערניצקי, א בן תורה, א סטאבילער תורם אויף קרן־היסוד. גדליה משה מאנקא, א טוער אין האנדווערקער פאראיין, געווען א געוויסע צייט דאָזאָר פון דער יידישער קהילה. ישעיה טאמע, פון פאַך א שוסטער, א ג׳ע־זעלשאפטלעכער עסקן, אַקטיוער טוער אין דער חברה קדישא, מיטגליד אין ראַט פון די יידישע פאלקס־באַנק. שמחה סאָדאָוניק, מענדל קאווער, שמואל גדליה, אייזיק מענדל סופיצקי, יצחק אלעזר׳ס און אנדערע טייערע יידן וועלכע איך געדענק נישט איצט זייערע נעמען.

נישט קיין רעגן און נישט קיין שניי האָבן זיי אָפגעהאַלטן פון קומען ווי שטענדיק אין דער באשטימטער צייט אין בית המדרש. זיי האָבן בתמימות פינקט־ליך מקיים געווען דעם ערשטן סעיף אין שלחן ערוך: „יתגבר כארי לעמוד בבוקר לעבודת בוראו שיהא הוא מעורר השחר".

דער ניי ע ר בית המדרש איז געשטאַנען אויף שעדליצער גאַס אין רעכטן פראָנט פון שטאָט. דער אריינגאַנג איז געווען פון מאַלירינעק. דער בנין פון בית המדרש איז געווען מיט א שטאָק, אויף וועלכן ס׳האָט זיך געפונען די עזרת נשים.

דער הויפטאיניציאטאָר פון דעם נייעם בית המדרש איז געווען ר׳ משה מלכה׳ס בירָאווסקי. ער האָט אָנגעפירט מיט דעם בויען און אויך געגעבן באַדייטנדיקע תרומות צו דעם צוועק. ער פלעגט זאָגן אז דער בית המדרש איז די מצבה און פאַראייביקונג פון זיין אָנדענקן (ער איז געווען קינדערלאָז).

ר׳ משה מלכ׳ס איז געווען פון די חשובע בעלי בתים אין שטאָט, ער איז נישט געווען קיין למדן אָדער געבילדעט, ער האָט זיך אָבער גוט געהאַלטן אין דער געזעלשאפט, געווען א געזעלשאפטלעכער טוער, א דאָזאָר אין דער קהילה, א ראָטמאן אין שטאָט־ראַט, פון די ערשטע חובבי ציון אין סאָקאָלאָוו, שפעטער אין מזרחי.

די מתפללים אין דעם בית המדרש האָבן זיך קאָנצענטרירט מערסטנטייל פון מעריב זייט סאָקאָלאָוו, איבערהויפט בעלי מלאכות, סאָדאָווניקעס און קליינע קרעמער. אין די ערשטע צייטן האָט מען דאָרט נאָר געדאַווענט אין דער וואָכן און שבת. קיין שיעור תורה איז אין אים נישט געווען; אָבער מיט דער צייט האָבן זיך דאָ קאָנצענטרירט אויך מתפללים בני תורה און דער נייער בית המדרש איז געווארן א צענטער פון תורה און תפילה. נאָך מנחה מעריב האָבן זיך אווע־

געזעצט א גרעסערע צאל בעלי בתים און בעלי מלאכות, יודעי ספר, ביי די טישן און געלערנט ביז שפעט אין דער נאכט. צווישן זיי האָט מען געזען לערנען ר׳ מרדכי מורה הוראה, ר׳ מרדכי זלמנס ווינאגורא, ר׳ שמעלקע ישראל מרדכי׳ס, יעקעל חיים׳ס אַדערשיין, מענדעלע חיים׳ס אייזענבערג, אלתר שניידער, זונדל לערמאַן ,אברהם אייזענבערג, ר׳ מנחם מיענדיזיצקי, אברהם שמואל גרינבערג, הערצקע ווייסבערג, שמואל גאלדפאַרב און אנדערע. אויך א גרופע בחורים וואָס וואָס האָבן געלערנט אין אַלטן בית המדרש, האָבן זיך אריבערגעטראָגן ביינאכט לערנען זייער שיעור אין נייעם בית המדרש.

צווישן מנחה מעריב האָט ר׳ יוסף מענדעלע (דער רבילע) געלערנט תהילים. אַ טייל פון זיי זענען געבליבן אין בית המדרש ביז שפעט און געשמועסט איבער פארשידענע ענינים.

שבת נאכמיטיק האָט ר׳ משה קאַלשינער (א היטל מאַכער) געלערנט מיט א גרופע יידן מדרש רבה.

דער ערשטער גבאי און פירער פון בית המדרש איז געווען ר׳ משה מלכה׳ס, וועלכער האָט כסדר געזאָרגט פאר פארשענערן און פארברייטערן די השפעה פון דעם בית המדרש. נאָך זיין טויט האָט זיין ברודער הערש בער, פון פאַך א שוסטער, איבערגענומען דאָס גבאות. ס׳איז כדאי צו דערמאָנען, אז ער האָט ליקווידירט זיין שוסטער ווערקשטאָט און זיך אינגאַנצן איבערגעגעבן צו דער הייליקער ארבעט.

ר׳ הערש בער, א ייד א בעל מלאכה, אן איש תם, האָט דערפילט זיין אויפ־גאבע בשלימות. נישט נאר א גבאי איז ער געווען, נאָר אויך א שמש. ער האָט אליין געטון אלע ארבעטן פון א שמש. געהייצט ווינטער דעם אויוון, געעפענט פאַרטיאָג דעם בית המדרש אוֹן צוגעלייגט האָלץ אז די מתפללים זאלן האָבן וואָרים ביי דעם דאוונען. זיין פנים האָט געשטראַלט פון שמחה וועז ער האָט געזען ביינאכט זיצן אן עולם און לערנען.

כדי צו פארלייכטערן די ארבעט פון ר׳ הערש בער אויף אנדערע געביטן, ווי רעפרעזענטירן דעם בית המדרש אין געווסע מוסדות אָדער געלט זאַמלונגען, האָבן די מתפללים געוויילט א פארוואַלטונג וואָס איז באשטאַנען אויסער ר׳ הירש בער אלס הויפט גבאי, אויך פון פאָלגענדע בעלי בתים: ר׳ משה שיינע חוה׳ס (ראָזענצווייג) און דוד מולמוטוקער (פארבשטיין).

דער גרעסטער טייל דרשות פון פארשידענע מגידים איז געהאַלטן געוואָרן אין דעם נייעם בית המדרש.

סאָקאָלאָוו האָט געהאט מזל צו מגידים, ווייל די שול און בית המדרש בעלי בתים האבן גערן געגעבן זייערע תרומות פאר מגידים. א דאנק דעם פלעגן די מגידים זיצן אין סאָקאָלאָוו עטלעכע טעג און געהאַלטן זייערע דרשות אין די בתי מדרשים, אמערסטן אין נייעם בית המדרש. ס׳האָבן געזאָרגט פאר זיי די ברידער איטשע און אבא ביכאָווסקי, שלמה שטוטמאן, דוד׳ל פרוזעזאַדסקי (א שניידער) און איצעל (אויך א שניידער — געווויגט אין ארונס הויז). זיי האבן זיך באַמיט אז דער מגיד זאָל האָבן מיט וואָס אוועקצופאָרן פון סאָקאָלאָוו. וועז דער

מגיד אז פארבליבן אויף שבת אין סאָקאָלאָוו, איבערהויפט א גוטער מגיד, האָט ער געהאַלטן זיין דרשה אין נייעם בית המדרש. דאָס איז געווען כדי צו האבן א גרויסע צאָל צוהערער. און ווירקליך דער בית המדרש איז געווען פול מיט מענער און פרויען, וואָס זענען געקומען הערן די דרשה. דער נייער בית־המדרש איז אויך געווען דער צענטראַלער אָרט פאַר אלע ציוניסטיש־מזרחיסטישע פאר־זאמלונגען. דארט פלעגן רבנים פון מזרחי, קרן קימת, קרן היסוד האלטן זייערע פארטראָגן, וועקן און רופן צו ארבעט פון ארץ ישראל אויפבוי. דער רוב מת־פללים זענען געווען טריי דעם אידעאל פון שיבת ציון, ביי וועלכן די שטאָטישע מוסדות ווי שטאָט־ראַט אָדער קהילה האָבן זייערע שטימען געגעבן פאר ציוניטיש־מזרחיסטישע רשימות. די מזרחי־חברים, תלמידי חכמים און סתם בני־תורה, וועלכע האבן געדאַווענט און געלערנט אין דעם בית־המדרש, האבן געהאט א גרויסע השפעה אויף די מתפללים.

שמחת בית השואבה איז אין נייעם בית־המדרש געפייערט געווָארן מיט גרויס שמחה ביז שפעט אין דער נאַכט. דער מורה הוראה, א בראצלאַווער חסיד האָט געטאַנצט צוזאמען מיט פשוטע יידן שעה'ן לאנג און זיי מיטגעריסן מיט זיין דבקות אין די עולמות העליונים. ר' מענדעל יהודית'ס איז געגאנגען אויף די בימה מיט שטאָלצן, צוזאמען מיט די קינדער אויסגעטאַנצט פארשידענע טענץ און גע־זונגען אם אין אני לי מי לי — אם לא עכשיו אימתי. ער האָט אריינגעבראַכט שמחה אין די צעבראָכענע יידישע הערצער.

דעם רבינס בית המדרש. וועו דער סאָקאָלאָווער רבי זצ"ל האָט געבויט זיין הויז, וואָס איז געשטעלט געווָארן צווישן פיענקנע און גרויסן מארק, איז גלייך־צייטיק געבויט געווָארן אין פארטער א גרויסער בית המדרש פאר די הונדערטער סאָקאָלאָווער חסידים, וואָס פלעגן קומען צום רבין אויף די ימים טובים.

ווי באקאנט האָט דער סאָקאָלאָווער רבי געהאַט טויזנטער חסידים און פאר־שידענע שטעט אין פוילן.

שבת האָבן דארט געדאַווענט די אלטע סאקאלאָווער חסידים, אין די וואָכן־טעג האָבן אין אים געלערנט די ישיבה בחורים. א ישיבה ווי באַווסט איז געגרינדעט געווָארן אין סאָקאָלאָו דורך די זין פון רבין זצ"ל — די רבנים ר' משה און בנימין הי"ד. די ישיבה האָט געטראָגן דעם נאָמען פון סאָקאָלאָווער רבינס פאטער, דער פילעווער רבי ר' ישראל זצ"ל, מחבר פון ספר „שלום ירושלים". ער איז געווען פון די גדולי התורה, געפופן צו טון פעולות פאר באזעצן יידן אין ארץ ישראל. אין אויבנדערמאַנטן ספר שרייבט ער: „ישוב ארץ ישראל על ידי עם ישראל, בסדר עולם יתנהג לפדות הארץ מיד האכזרים ויהיה פתח תקוה לצמיחת ישועה מעט מעט"...

שבת פארן דאוועגען האָט דער רבי זצ"ל געזאָגט א טיפן שיעור פאר די לומדישע ישיבה בחורים. אויך די אלטע חסידישע תלמידי חכמים האבן זיך צו־געהערט צום רבינס לומדישן שיעור און נאָכהער געדאַווענט אַזוי ווי מען האָט געזאָגט אין קאָצק, אז מען לערנט פארן דאוועגען א בלאַט גמרא, ווייסט מען וואָס מען דאַווענט.

אין רבינס בית המדרש האבן געדאַוונט שבת בערך 10 מניינים מתפללים, צווישן זיי פאַלגענדע באקאנטע חסידים, תלמידי חכמים: ר׳ מענל זארעמבסקי, א גרויסער תלמיד חכם און חסיד, געפאַרן נאך צום קאַצקער רבין זצ״ל און גוט פארשטאַנען דעם מהות פון קאַצקער חסידות. ער איז געווען א מסתפק במועט, געשטארבן בטהרה אין דער סאַקאַלאַוועך מקוה.

ר׳ אייזשע הענדעל, א תלמיד חכם מיט חסידיש נגידיש רחבותדיקן פארנעם, געווען א מפורסם צווישן אלע קאַצקער חסידים. ער איז געווען דער יועץ אין רבינס הויף און געאַכטעט ביי אלע שיכטן אין שטאַט. זיין שטוב איז געווען א בית ועד לחסידים. זייער אפט, און בפרט מוצאי שבת, פלעגן חסידים צוזאמענ־קומען ביי ר׳ אייזשע אין שטוב טרינקען טיי, וואס האַט א גוטן טעם און ריח. ער אליין פלעגט דערלאנגען די טיי פאר די חסידים און געהאַט גרויס שמחה פון די מצוה מחיה זיין א יד מיט א גוטע גלאַז הייסע טיי און דערביי זאַגן און לערנען דברי תורה, שארפזיניקע קאַצקער רעיונות. ער איז געווען א סוחר געהאט א קראַם פון מאַנופאקטור, געקומען אין געשעפט אריין נאָר נאָך דעם ווי ער האַט פארענדיקט זיינע פרימארגן שעורי תורה און תפילה בציבור. גלייכצייטיק האַט ער פיל געטון פאר דער עקזיסטענץ פון דער תלמוד תורה אין שטאַט און אויך העלפן נויטבאַדערפטיקע. ער האַט אלץ געטון מיט מסירות נפש.

ר׳ יעקב סלאוויטצער, א יד פון דער אלטער וועלט. א תלמיד חכם מובהק מיט א ברייטן פארנעם אין לערנען, האַט אויך געהאַט אַ ברייטע ידיעה אין מחקר. זיינע שמועסן אין לערנען זענען געווען אינטערעסאַנט; פיינט געהאַט בתכלית השנאה דעם שקר, זיינע מאטעריעלע באדערפענישן זענען געווען מינימאַלע. באגנוגט זיך מיט שמחה פון לערנען און עבודת ה׳.

ר׳ אשר נעלקענבוים, א זון פון אסטראַווער רב און איידעם פון אברהם אַשערניצקי, געהאַט סמיכה אויף רבנות, א יונגערמאן א חריף, און דאָך נישט געזוכט קיין רבנות נאר געארבעט ביי זיין שווער אין די סאַדעוואַסער פאבריק, געזאַגט דערביי ״יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך״.

ר׳ משה ליסטיגמאן, א גרויסער בן תורה, יעדן אוונט איבערגעלאַזט די פיוונע ביי זיין פרוי און ארויף צו זיך אין שטוב לערנען זיינע סטאַבילע שעורי תורה. געווען א געוויסע צייט פארזיצער פון דער יידישער קהילה אין שטאַט, א טעטיקער חבר פון אגודת ישראל. זיין עסקנות איז געווען אן ערליכע און גע־וויסנהאַפטע.

אלתר חיים קאפאווי און פנחס טשערניצקי, ביידע באקאנטע טעטיקע געזעל־שאַפטלעכע טוער אין שטאַט אלס פאַרשטייער פון ״מזרחי״. זיי האָבן מיט דערפאַלג און ווירדע פאַרטיידיקט די יידישע אינטערעסן אין שטאַט־ראַט, ווי אויך אין אנדערע אלגעמיינע שטאַטישע קערפערשאפטן. פיל געלייסטעט פאר דער עקספאַנסיע פון מזרחי אויף אַלע געביטן.

ר׳ לייזער שוחט גאלאנד, דער זון פון ר׳ שבתי׳ל שוחט, א בן תורה און בעל מדות טובות. פארמאַגט פיל עניוות. ער האַט געהאַלפן אַרימע לייט, איז געווען זייער באליבט ביי אלע שיכטן אין שטאַט.

ר׳ מענדיל שבתל׳ס גרינבערג פון די אַלטע חסידים, א בן תורה און געזעלשאַפטלעכ באמונה, דערצויגן זיינע קינדער לתורה וחסידות, געווען פון די שליחי ציבור אין די ימים הנוראים ביים סאָקאָלאָווער רבין.

ר׳ ישראל ווייסבאַרד, א חסיד מיט א ברען, גוט געלערנט א בלאַט גמרא און זוכה געווען עולה צו זיין קיין ישראל.

ר׳ משה שאולקעס, א בן תורה, געלעבט פון מלמדות, נישט באקלאָגט זיך אויף זיינע באדינגונגען, אויפגענומען באהבה און גלויבן אז זיין גורל איז אזעלכער. ער האָט געשעפט שמחה און כח פון דעם קאָצקער חסידות קוואל.

ר׳ חיים נח טוכלענדער, א בעל הבית, פאַרמאָגט אין זיך א נאַטירלעכע אינטעליגענץ, געווען ראַטמאַן אין שטאָט־ראָט, געטון טובות יידן, וואָס האָבן זיך געוויטיקט אין זיין אינטערוועניץ ביים בירגערמייסטער אָדער ביי די פריצים מיט וועלכע ער האָט געהאַנדלט.

ר׳ יוסף שפיגלשטיין און ר׳ ישראלקע גראַנאַטשטיין, איבערגעבענע סאָקאָלאָווער חסידים. זיי זענען געווען די גבאים פון רבינס בית המדרש און אַקטיוע טוער אויפן געביט פון שאפן הילף וועו דאָס איז נייטיק געווען.

אַלעקסאַנדערער שטיבל

אין הויז פון ר׳ פנחס׳ל אייזענבערגס קינדער אויף ראגאָווסקי גאָס האָט זיך געפונען דאָס אַלעקסאַנדערער שטיבל. דאָ האָט געדאַוונט א גרויסע צאָל מתפללים. בכלל האבן זיך אין סאָקאָלאָוו געפונען אסאך אַלעקסאַנדערער חסידים, צווישן זיי תלמידי חכמים, עסקנים, נגידים און נדבנים און סימפאַטישע מענטשן.

דאָס אלעקסאַנדערער חסידות באזירט זיך אויף אהבת ישראל, נישט אונטערשעצן קיינעם, מקרב זיין אלע צו עבודת השם, ווייל יעדער ייד איז הייליק און טייער.

די גרויסע חסידישע פערזענלעכקייט ר׳ פנחס׳ל אייזענבערג האָט איבערגעלאָזן אַ גרויסע גייסטיקע און דערציערישע השפעה אויף זיינע תלמידים, און זיי האָבן זיך באמיט פאָרטצוזעצן דעם וועג, אין וועלכן ער האָט זיי געפירט.

מ׳דערציילט אז אין יאָר תר״ע 1910, נאָך דער פטירה פון דעם באוווסטן אַלעקסאַנדערע רבין, דער „ישמח ישראל״, האָט א טייל חסידים געוואָלט אז ר׳ פנחס׳ל זאָל ווערן רבי, אבער ער האָט דעם פארשלאג אָפגעווָאָרפן און אליין געפאָרן צו דעם „תפארת שמואל״, דעם ברודער פון אַלעקסאַנדערער רבין, וועלכער איז געוואָרן דער ממלא מקום פון ישמח ישראל. אין דעם שטיבל פלעגט מען דאָוונען יעדן טאָג שחרית וערבית ווי אויך פלעגן קומען אַ טייל חסידים יעדן אָוונט לערנען צוזאמען.

די קעגנזייטיקע באציאונגען פון איינעם צום צווייטן זענען געווען פרייַנטלעכע און פול מיט אהבה. אַמבולטסטן האָט מען דאָס געזען אין פאַל וועו איינער פון די מתפללים האָט זיך געוויטיקט אין הילף. ס׳איז דאן נישט נויטיק געווען קיין מאָביליזאַציע פון די אַלע, וועלכע האָבן געדאַרפט געבן זייערע תרומות, פרייווילִיק האָט יעדער געברענגט און דאָס ווי אמשנעלסטן.

איך וויל דערמאָנען נאָר א טייל פון די אנגעזענע אַלעקסאנדערער חסידים: ר׳ יחזקאל קראמארזש, אן אַלטער ווּאַרקער חסיד, פיזיש שוואַך און קראַנק, אָבער גייסטיק שטארק, געלערנט פון דערפרי ביז שפעט ביינאכט. יאָרן לאנג איז ער דער שליח ציבור (בעל מוסף) אין די ימים הנוראים אין אַלעקסאנדערער שטיבל. זיין דאַוונען איז געווען מיט התלהבות און מלא חן. ווען ער איז געשטאַנען פארן עמוד און געדאַוונט וואָלט קיינער נישט געגלויבט אז ר׳ יחזקאל איז א קראַנקער מענטש.

ר׳ מענדל טיקולסקי (מענדל ר׳ לייבעלס), א זון פון בראקער רב, א גרויסער תלמיד חכם און חסיד מפורסם, געהאַט סמיכה אויף רבנות, אבער נישט געוואָלט אננעמען קיין רבנות־אַמט. זיין פרנסה איז געווען פון מסחר. ער האָט געהאַט אַ גרויס מאנופאקטור געשעפט אין מיטן מארק. קיין פיל צייט האָט ער נישט אוועק־געגעבן פארן מסחר, מחמת זיין פרוי ליבע, וועלכע איז געווען באקאנט אלס צדקת, האָט אים געהאָלפן אין געשעפט. די גרעסטע טייל האָט ער מקדיש געווען פאר לערנען מיט בחורים און יונגעלייט שעורי תורה — אין ברייטן פאַרנעם.

ער האָט פאַרמאָגט א גרויסע מאָס אהבת ישראל. אין די יארן פון ערשטן וועלטקריג, בעת די עקאָנאָמישע לאגע ביי יידן איז געווען זייער קריטיש און פיל יידן האָבן געהונגערט, האָט ער זיך מיטבאַטייליקט אין דעם צער און אפ־געשפאַרט, כדי צו קענען העלפן די אַרימע־לייט — לויט די גמרא אין תענית י״א „בזמן שהצבור שרוי בצער אל יאמר אדם אלך לבית ואוכל ואשתה ושלום עלי נפשי אלא יצער עצמו עם הצבור״.

ער האָט אויך געהאָט א פאָזיטיווע באַציונג צו בנין ארץ־ישראל. ס׳איז כדאי צו דערמאָנען אז נאָך דער באלפור־דעקלאראציע, ווען די יידן אין סאָקאָלאָוו האָבן דעמאנסטרירט די שמחה פון דער געשעעניש, איז ר׳ מענדל ז״ל געגאַנגען אין שפיץ פון דער מאניפעסטאציע און געשטראלט פון שמחה.

ר׳ יאנקעלע שאלעוויטש, אן איידעם פון ר׳ מענדל ר׳ לייבעלס, א קרוב פון אמשינאָווער רבין, א גרויסער תלמיד חכם מיט מדות טובות. ער איז דערצויגן געוואָרן אין בתי מדרשים פון אלעקסאנדער און אמשינאָוו. דאָרט ה/ט ער קולט געוואָרן אין בתי מדרשים פון אלעקסאנדער און אמשינאָוו. דארט האָט ער קולט זצ״ל, מחבר פון ספר „ישמח ישראל״, האט אים שטארק געאכטעט.

אויך די חסידים און בעלי־בתים אין סאָקאָלאָוו, האָבן געקענט די מעלות פון ר׳ יענקעלע. אלע האָבן זיך באצויגן צו אים מיטן גרעסטן יראת הכבוד. דעם גרעסטן טייל פון זיין צייט האט ער אוועקגעגעבן פאר תורה און עבודת ד׳.

אפט פלעגן צו אים קומען אלעקסאַנדערער חסידים און סתם יונגעלייט בני־תורה הערען זיינע תורה־שמועסן וואָס זענען געווען זייער אינטערעסאַנט. ר׳ יענקעלע איז אויך שטענדיק גרייט געווען אויסצוהערן די אלע יידן וואָס זענען צו אים געקומען זיך אפריידן די צרות. נאך אזא שמועס מיט יידן פלעגט ר׳ יענקעלע אפט פארמאכן זיין גמרא און ארויס אין שטאָט שאפן הילף פאר דעם נויטבאדערפטיקן.

ער האָט געהאט א פאָזיטיווע באציונג צו ארץ־ישראל און גערן געזען ווי זיינע זין, איינגעזעסענע חסידישע יונגעלייט אין שטאָט, זענען אריינגעטרעטן אין דער „מזרחי" און זיך באטייליקט אין איר אנטויקלונג.

ער האָט זוכה געווען אז דער גרעסטער טייל פון זיינע קינדער זענען נאָך פארן חורבן עולה געווען קיין ארץ־ישראל און מיטן חלוצישן ברען מיטבאטייליקט זיך אין דער ארבעט פון בנין הארץ ברוח התורה.

ר׳ אברהם כהן באצן, אן איידעם פון ר׳ מענדל ר׳ לייבלעס.

ער איז געווען א מיוחס, אָנגעהויבן זיין יחוס פון שמעון הצדיק. יעדן אוונט האָט מען געטראפן ר׳ אברהם כהן לערנען אין אלכסנדר שטיבל ביז שפעט אין דער נאכט.

ער איז געווען א צנוע און פארמאָגט פיל מדות טובות געבענשט מיט א טיב עין. קיינמאל נישט קריטיקירט, נאָר תמיד געזען דאָס גוטע אין יעדן ייד.

זיינע מאַטעריעלע באדינגונגען זענען געווען נישט קיין גלענצענדע, אבער דאָך זיך נישט באקלאָגט אויף דעם — פארקערט: געווען שמח בחלקו. נישט געשטרעבט צו עשירות, ער האָט אין זיין לעבן מקיים געווען דעם רוף פון נביא, „הגיד לך אדם מה טוב ומה ד׳ דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלוקיך"

ער האָט זוכה געווען צוזאמען מיט זיין פרוי שרה לאה, א גוטהארציקע און קלוגע פרוי, עולה צו זיין קיין ארץ ישראל צו זייער זון ברוך און טאָכטער רויזע, וועלכע זענען געקומען אלס חלוצים קיין ארץ ישראל.

ר׳ וועלוועלע האלבערשטאט, דער ברודער פון מורה הוראה אין שטאָט, א תלמיד חכם און חסיד, געווען באשיידן און פארמאָגט אין זיך פיל טאקט און געהערט צו די אנגעזעענע בעלי בתים תלמידי חכמים אין שטאט.

ר׳ וועלוול און זיין פרוי זענען פון די ערשטע אומגעקומען בעת דעם נאצישן באָמבאדירן די שטאָט.

ר׳ משה מענדל ארנשטיין, לעצטנס געהערט צו סלאוויטשער ,חסידים א שיינער בן תורה, באריימט אין שטאָט אלס גרויסער חכם און אן אקטוויסט טוער אין אגודת ישראל. מ׳האָט אים געוופן מיניסטער פון דער אגודת ישראל. די פארטיי האָט אים געוואָלט שיקן אלס איר פאָרשטייער אין פארשידענע געזעל־שאפטלעכע אינסטיטוציעס, אבער ער האָט זיך פון דעם אָפגעזאָגט. ס׳איז געווען א גייסטיק פארגניגן צו דיסקוטירן מיט אים. ער האָט לאָגיש געדענקט און זיך גוט צוגעהערט צו דער מיינונג פון אנדערן צד.

ר׳ שכנא רובינשטיין געהערט צו דער אלטער גווארדיע אלעקסאנדערער חסי־דים .א בן תורה און עושר. געריעדט געלאָסן און מיט שכל, באשיידן און ערלעך. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט מקיים זיין די מצוה פון גמילות חסדים. פיל אָרעמע קרעמער און בעלי מלאכות האָבן זיך געהאָלפן אין זייער

פרנסה מיט די גמילות חסדים וואָס זיי האבן באקומען בייַ ר׳ שכנא רובינשטיין. ער האָט געהאָט אַ פאָזיטיוועַ באַציאונג צום רעליגיעזן ציוניזם און דערצויגן זיינע אלע קינדער אין דעם גייסט.

ר׳ הירש טוביה בער, א בעל הבית, א חסיד, פון די נגידים אין שטאָט, געווען א געזעלשאפטלעכער עסקן. דאָזאָר אין דער יידישער קהילה. זיין געזעלשאפטלעכע אַרבעט האָט ער דערפילט באמונה.

ר׳ בנימין עלענבערג (דורך זיין ערשטע פרוי געווען א קרוב מיטן אַלעק־סאַנדערער רבין), יאָרן לאנג געווען דער יידישער פאָרשטייער אין מאַגיסטראָט און וויצע־פאָרזיצער פון דער יידישער קהילה פארוואלטונג. א דאָנק זיינע גע־שעפטלעכע פאַרבינדונגען מיט פריצים, האָט ער געטון פיל טובות אַרימע יידן, וואָס פלעגן האנדלען אין די הייף מיט די פריצים.

ר׳ יוסף זשיטעלני, א תלמיד חכם און בעל צדקה. יעדן טאג באַגינען נאָך פארן זון אויפגאנג איז ר׳ יוסף שוין געזעסן בייַ דער גמרא און געלערנט זיינע סטאבילע שעורים, נישט געמישט זיך אין דער שטאָט פאָליטיק קיינעם נישט קרי־טיקירט. פארמאָגט א לב טוב, געגעבן צדקה אן פרסום.

ר׳ פנחס׳ל אייזענבערג ז״ל — קינדער ר׳ עזריאלקע, ר׳ מרדכי, ר׳ חיים יוסל און אייַדעם שמואל יוסף מיאַדאָוויניק, אלע תלמידי חכמים און סימפאַטישע מענטשן, געהערט צו די שיינע און חסידישע יונגעלייט אין אלעקסאַנדער, באשיידן און טאַקטפול געגעבן צדקה איבער זייער מאַטעריעלע מעגלעכקייטן.

ר׳ מנחם מיענדיזשעצקי, א גרויסער בן תורה און חריף, פארמאָגט חכמה און תבונה, מסירות נפש פאר יעדן ייד, א׳בערגעלאָזט זיין געשעפט מיט די קונים, כדי צו טוען א טובה א ייד. וועַן ס׳איז נויטיק געווען צו שאפן געלט אויפצושטעלן אַ געפאַלענעם קרעמער אָדער בעל מלאכה אין שטאָט, איז ר׳ מנחם געווען פון די ערשטע, וועלכע האָבן אויף זיך געמומען די אקציע אדורכצופירן. א דאנק זיין אומדערמידלעכע ענערגיע און פארשטענדעניש פלעגן אזעלכע אקציעס געקרוינט ווערן מיט דערפאָלג. ער איז געווען פון די אַקטיוויסטע און פעאיקסטע יידישע פארשטייער אין שטאָט־ראָט, ווי אויך אין דער יידישער קהילה. נאָך די פטירה פון ר׳ יחזקאל קראמארזש האָבן די אלעקסאַנדערער חסידים פשוט אים געצוווּנגען צו זיין דער בעל־מוסף אין די ימים הנוראים אין שטיבל. ער האָט געדאַווּנט האר־ציק און מלא טעם. ער איז געווען מפורסם ביים אלעקסאַנדערער רבין און זיינע חסידים אלס חריף און חכם.

ר׳ ישראל ישעיה גר־נבערג, דער לעצטער גבאי פון אַלעקסאַנדערער שטיבל, ער האָט ערנסט געזאָרגט פאָר אַלע באַדערפענישן אין שטיבל, געקענט דעם מאַטעריעלן מצב פון זיינע מתפללים און דערפילט דעם מאָמענט וועַן ווער פון זיי נויטיקט זיך אין מאַטעריעלע הילף. דאָן האָט ער נישט פאַרזוימט קיין מינוט און די הילף דערלאַנגט אלס מתן בסתר. ער איז אויך געווען פון די הויפט גבאים אין דער חברה קדישא דערפילט די מצוה פון חסד של אמת בשלימות און לשם שמים.

אמשינעווער שטיבל. וועז מען האט געבויט דעם נייעם בית המדרש האט מען גלייכצייטיק צוגעבויט נעבן נייעם בית המדרש א קליין הייזל ספעציעל פאר אן אמשינעווער שטיבל. די הויפט פינאנסיעלע שטיצע פאר דעם צוויעק האבן געגעבן ר׳ פנחס פוטערמאן און ר׳ חיים לייב לעווין, אמשינעווער חסידים. ר׳ פנחס פוטערמאן איז געווען פון די שטאטישע נגידים מיט אן אריסטאקראטישן פארנעם, חסידיש נגידישן גלאנץ, א דאזאר אין דער יידישער קהילה און פאר־וואלטונגס־מיטגליד אין אנדערע אינסטיטוציעס אין שטאט.

ר׳ חיים לייב לעווין איז געווען מער פאלקסטימלעך, אויך אן עושר און א איבערגעבענער אמשינעווער חסיד מיט א ברייטער האנט פאר צדקה. קיין גרויסער עולם אמשינעווער חסידים אי׳ז נישט געווען אין סאקאלאוו, דאך האט מען דא ביז דער לעצטער צייט פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה געדאוונט יעדן טאג. אויב עס האט געפעלט איינער אדער צוויי פערזאן צום מנין האט מען ארויס־גערופן יידן פון שכנות׳דיקן בית המדרש וואס איז געווען פול מיט מתפללים. שבת און יום טוב האבן דארט אויך געדאוונט א גרעסערע צאל מתפללים וואס האבן נישט געהאט קיין שייכות מיט אמשינעווער חסידים. עס זענען געווען בית המדרש מתפללים. וועז זיי האבן זיך פארשפעטיקט צום דאוונען אין בית המדרש, זענען זיי אריין אין שטיבל.

די הויפט פערזענלעכקייט איז געווען ר׳ שמעון חותם, א ייד מיט א פאט־ריארכאלישן אויסזען, געזעסן ע ל התורה ועל עבודה, געקאנט דערציילן מעשיות פון אמשינעווער רבי׳ס, וואס זייער אינהאלט איז געווען אהבת־ישראל. ר. שמעון חותם איז געווען דער איינציקער מוהל אין שטאט, טויזנטער יידישע קינדער האט ער אריינגעבראכט אין ברית ישראל. ער פלעגט זומער און ווינטער אין די גרעסטע פרעסט פארן אין די דערפער ארום סאקאלאוו, ווו ס׳האבן זיך גע־פונען יידן, כדי מל צו זיין די נייע געבוירענע יידישע קינדער. נישט אויסמאל פלעגן אים די שקצים אין די דערפער באווארפן מיט שטיינער, אבער ער האט געהאט פון דעם שמחה, זאגנדיק אז די מצוה וואס מען טוט מיט מסירת נפש, האט א קיום.

קיין געלט פאר זיין טרחה האט ער נישט גענומען. נישט איינמאל וועז ער האט געהאט א ברית ביי אן אריימאן, האט ער מיטגענומען מיט זיך לעקעך און בראנפן, כדי נישט צופארשעמען די עלטערן, וואס האבן נישט געהאט די מעגלעכקייט דאס צו געבן.

ר׳ יעקעל אדעלשטיין (יענקעל חיים׳ס), א ייד א תלמיד חכם פון די הויפט גבאים אין דער ת״ת. אליין א שוואכער, האט ער דאך פיל געלייסטעט פאר דער עקזיסטענץ און אנטוויקלונג פון דער תלמוד־תורה. אויך געשאפן צדקה פאר נויטבאדערפטיקע. קיין פרוי פייגע דעם רבס, פלעגט זאמלען נדבות און דאס געלט פונאנדערטיילן צווישן בכבודיקע פאמיליעס „מתן בסתר״.

ר׳ אברהם יואל האכבארג, א בן־תורה. יעדן טאג געלייענט באשטימטע שעורי תורה אין אלטן בית־המדרש. געלאמט אויף א פוס, אבער דאס האט אים נישט געשטערט באגינען און אין אוונט צו גיין אין בית־המדרש. זיין פרנסה האט עו

געהאַט פון פאַרקויף אין מאַרק אייזן־גאלאנטעריע. זומער אין די גרעסטע היצן און ווינטער אין די גרעסטע פרעסט, איז ער געזעסן אויף דעם בענקעלע ביי זיין טישל אויסקוקענדיק א קונה.

ר׳ ברוך סאַפירשטיין, דעם מורה הוראה׳ס עלטערער איידעם, א בן־תורה און קלוגער ייד, פארמאַגט א לב טוב, דערנערט זיין משפחה פון א קליין שפייז געוועלבל און איז שטענדיק גרייט געוען מיטצונעמען אן אורח צו זיין וועטשערע. ער האַט געגעבן צדקה איבער זיינע מאַטעריעלע מעגלעכקייטן.

ר׳ אהרן וואנס, דער יידישער פעלדשער אין שטאַט, א בן תורה און אַ פרומער ייד. באַליבט ביי אלע שיכטן אין שטאַט. זיין פאַך האַט ער באטראַכט אַלס היליקע אַרבעט. ביי אַרימע קראַנקע פלעגט ער צוזאַמען מיטן רעצעפט וואָס ער האַט אָנגעשריבן, איבערגעלאָזט עטלעכע זלאָטעס צו קויפן דעם רעצעפט און אויך פראַדוקטן פאַר די קינדער אין שטוב.

יעקעל עקיבא׳עס (צעכאַנאָווסקי), געהאַט א יאַטקע און א הינער־הענדלער, א פשוטער ייד, אַבער ערלעך און פרום. די חסידישע יידן פלעגן ביי אים קויפן פלייש, געהאַט צו אים דעם פולן צוטרוי אויף כשרות. ער איז געווען אן איבער־געגעבענער אַמשינעווער חסיד, באַמיט זיך צו שאפן יעדן טאָג א מנין צו דאוונען אין שטיבל מנחה מעריב בציבור, ווייל דאָס איז דער ווילן פון אַמשינעווער רבין.

ר׳ ברוך סאַפירשטיין און חיים רינעצקי (יענקעל חיימס איידעם) זענען געווען די שטיבל בעלי תפילות אין די ימים הנוראים. דער ערשטער האַט געדאַוונט שחרית און דער לעצטער — מוסף.

בית תפילה דחסידי אַטוואַצק (וואַרקע). — די אַטוואַצקער חסידים האָבן געדאַוונט שבת און יום־טוב אין לאָקאַל פון „סומך־נופלים", וואָס האַט זיך געפונען אין די קעלער שטובן פון אַלטן בית־המדרש. גבאי איז געווען ר׳ פייוויש ליבראך, דער איידעם פון ר׳ ישעיהו שאפראן, א ייד א בן־תורה מיט א ברייטן פארנעם, אן אָנגעזעענער חסיד ביים רבין און פון די שענסטע בעלי־בתים אין שטאַט. ער האַט זיך נישט געמישט אין די שטאַטישע פאָליטיק און פלעגט נאָר אָנטייל נעמען אין גאָר וויכטיקע יידישע אַלגעמיינע באראטונגען.

ער איז געווען בַּעל שחרית אין די ימים הנוראים — בעל מוסף איז געווען ר׳ יצחק מענדל מאַנדעלבוים (דער איידעם פון ר׳ מענדל דעם רב׳ס) א תלמיד חכם און אַ חסיד. אין די לעצטע יאָרן געווען מלמד מיט גרעסערע יינגלעך און פאַרמאָגט פעדאַגאָגישע פעאיקייטן. ער האַט געדאַוונט מיט טעם, געזונגען זייער שיין און געהאַט אן אויסערגעווייניעלעכע תפיסה. ס׳איז געווען פאר אים צו הערן 2 מאל א ניגון, האַט ער אים גלייך נאָכגעזונגען. אין די לעצטע יאָרן פאַרן חורבן האַט ער געדאַוונט מוסף אין נייעם בית־המדרש, אויף זיין אָרט אין שטיבל האַט געדאַוונט מוסף ר׳ שמחה לענדער.

פון צייט צו צייט האַט אויך דאָ געדאַוונט ר׳ חיים שמואל ראָזענבוים. דאָ האַט אויך געדאַוונט ר׳ משה קאָטלארסקי. ער איז געווען אייניקע יאָר מלמד ביי

דעם אָטוואָצקער רבין, געלערנט מיט זיינע קינדער. א גרויסער בן־תורה און אַן איבערגעבענער אָטוואָצקער חסיד. ביי דער אַנטשטייאונג פון בית ספר „יבנה" איז ער אַנגאַזשירט געוואָרן דורך די מזרחי אַלס מורה לתלמוד אין דעם אויבנ־דערמאָנטן בית הספר.

בית תפילה פון ביאַלער חסידים. — אין דעם אויבנדערמאָנטן בית התפילה האָבן זיך קאָנצענטרירט א גרעסערער צאָל מתפללים ביאַלער חסידים, וועלכע זענען נאָך די פטירה פון ביאַלער רבין ר׳ יענקעלע זצ״ל געפאָרן צו זיינע זין, וועלכע האָבן געווינט אין פארצעווע שפעטער אין שעדליץ מעזריטש און לובלין.

נישט קוקענדיק אויף דעם, וואָס דער ביאַלער עולם האָט זיך צעטיילט צווישן די זין פון ביאַלער רבי׳ן זצ״ל, האָבן זיי אלע געדאָוונט צוזאמען, און ס׳האָט געהערשט צווישן זיי אהבה אחוה ורעות. ביז אין יאָר 1928 האָבן זיי געדאָוונט אין א שיינעם גרויסן לאָקאל אין הויז פון ר׳ אברהם פאַסמאַניק אויף שעדליצער גאס. נאָך זיין פטירה האָבן זיי צוליב פארשידענע סיבות פארלאָזט דאס אָרט און איבערגעגאַנגען דאוונען אין בנין פון תלמוד תורה אויף נאָווע גאס.

גבאים. — במשך פון די לעצטע 15 יאָר פאָרן חורבן זענען געווען גבאים: בסירוגין, ר׳ יהושע אפרים׳ס, נאָך אים — ר׳ ישראל גאָלדפאַרב, און דער לעצטער גבאי איז געווען ר׳ שבתי גאָלדפארב (יצחק לייבישס זון).

בעלי תפילות. — די ביאַלער חסידים אין סאָקאָלאָוו האָבן זיך נישט אויס־געצייכנט מיט קיין גרויסע און טאָלאַנטירטע זינגערס. די בעלי תפילות זענען געווען יידן יראי שמים, וואָס האָבן געקאָנט אביסל זינגען, און בעיקר דעם נוסח התפילה.

די ביאַלער חסידים האָבן פארמאָגט אין זיך פשטות און ענייוות. טיף אדורכ־געדרונגען מיט אמונת צדיקים, געווועסט פון פיל מעשיות און מופתים פון „גוטע" יידן. זיי האבן גוט דערציילט די מעשיות און מיט טאַלאַנט זיי מסביר געווען.

צווישן זיי זענען געווען רבנים און לומדים, אבער קיינמאל נישט דעמאָנ־סטרירט מיט זייער לומדות און נישט געשאָפן קיין דיסטאַנץ צווישן זיך מיט די פשוטע יידן.

די חשובע אָנגעזעענע ביאַלער חסידים אין סאָקאָלאָוו זענען געווען ר׳ מרדכי וויניגורא (מרדכי זלמנ׳ס), א גרויסער למדן און חריף. ער האָט געהערט צו די לומדים אין שטאָט. פאַרמאָגט אין זיך איינגעבוירענע אינטעליגענץ, קלאָר געווען דער יידישער היסטאָריע, פארשטאנען אסטראָנאָמיע און געהאט ידיעות אין טעכנאָלאָגיע.

וועו ווער פון די תלמידי חכמים און לומדי תורה האָבן זיך אָנגעטראָפן אויף וועלכע ס׳איז שווערע שטעלן אין תלמוד און נישט געקאָנט פארשטיין דעם ענין, האָט ר׳ מרדכי זלמנס שנעל און דייטלעך דערקלערט דעם פשט. ער האָט זיך זיינע אלע יאָרן געמאָטערט פאַר פרנסה. א געוויסע צייט דערנערט זיין

משפחה מיט דעם וואָס זיין פרוי האט געבאקן באָבלעך, אבער קיינמאל זיך נישט באקלאָגט אויף זיין מצב. א רייַע יאָרן איז ער געווען מלמד ביי דעם מעזריצער רבין, געלערנט מיט דעם רבינס זון, איינגעפלאַנצט אין זיי תורה ויראת שמים, אהבה צו מענטשן. אין די לעצטע יאָרן איז ער געווען מגיד שעור אין רבינס ישיבה און גלייכצייטיק דער גייסטיקער דערציִער פון די תלמידי הישיבה. אלע תלמידים האָבן אים ליב געהאַט אהבת נפש.

ער איז קלאר געווען אינאלע איינצלהייטן פון ביאלער חסידות און געווען מפורסם צווישן דעם בילַער עולם. עטלעכע יאָר פארן חורבן האָט ער ארויס־געגעבן א ספר וואָס אנטהאַלט חדושי תורה; א טייל פון דעם ספר אַנטהאַלט אן אַבשאַצונג איבער די שושלת לענצנע — ביאלא וואָס רופט צו אמונת ד׳ און אמונת צדיקים.

ר׳ יונה ליקעווער, א ייד א תלמיד חכם און שאַרפער ביאַלער חסיד, אויך סערלעך אויסגעזען ווי א בטלן, אָבער ווייט געווען פון בטלנות, געהאַט אויך א ידיעה אין וועלטלעכע ענינים. ער האָט נישט געטראָגן קיין וואָלענע מלבושים, ער האָט געמאַכט טינט פאר סופרים, בתים צו תפילין, געלעבט אין דחקות און קיינמאל נישט געוואָלט נעמען קיין הילף.

ר׳ ישראל גאָלדפאַרב, א בן תורה, א מגיד שעור און משניות אין אלטן בית־המדרש. געגעבן צדקה און גמילת־חסדים אָן פירסום. פיל בעלי מלאכות און תבואה אויפקויפער האָבן אדאָנק זיינע גמילת חסדים געהאַט די מעגלעכקייט צו פארדינען וואָס ס׳איז צו קאָנען דערנערן זייערע ארעמע משפחות. ער האָט געפירט אַ געניעין חשבון פון זיינע פאַרדינסטן און פון זיי א צענטל פאַרטיילט אויף צדקה, אָבער אלץ אָן פירסום. א געוויסע צייט געווען דאָזער אין דער קהילה געשטימט צוזאמען מיט „מזרחי״ און ציוניסטישע פארשטייער פאר געבן א סובסידיע פאר קרן קימת לישראל נישט קוקנדיק וואָס די אגודה פארשטייער האָבן געשטימט אַנדערש. ער האָט געזאָגט: איך וויל נישט און קען נישט קיין פאָליטיק, גאולת הארץ איז א מצווה און די יידישע קהילה מוז געבן א סובסידיע פאר דעם הייליקן צעווק. אויך זיין פרוי צירייל, א צדקת, האט אפגעשפארט פון די הוצאות אין שטוב פאר צדקה צוועקן.

ר׳ אברהם ראָזענבאַנד, א בן תורה, א גרויסער מאמין אין צדיקים, א בעל צדקה און מכניס אורחים. שטענדיק געטראָגן דאָס קאפעל אונטערן היטל. אפילו דאן ווען ער איז געקומען אין א מלוכישן אמט, ווו מ׳האָט דאָס היטל אראָפגענומען, איז ער געבליבן אין קאפל נישט רעכענענדיק זיך מיט דעם וואָס די גויים לאכן פון אים. מיט גרויס איבערגעבנקייט האָט ער געטיילט שבת באַגינען הייסע קאוווע מיט מילך די אַלע יידן, וועלכע זענען געגאַנגען באַגינען אין בית המדרש דאוונענען אַדער לערנען. ווינטער אין די פראָסטיקע טעג האָבן זיך די יידן פשוט מחיה געווען מיט ר׳ אברהם׳ס הייסע קאווע מיט מילך. אין שבתדיקע באגינעז שעהן, איז זיין שטוב פול געווען מיט אזעלכע יידן.

חיים דוד ראזענצווייג, יצחק אליעזר׳ס זון, שבתל שוחטס איידעם, געהאנדלט

ערלעך, געגעבן צדקה, יידן, און קריסטן האָבן זיך באצויגן צו אים מיט דרך ארץ אדאנק זיין סאָלידקייט און ערלעכקייט.

שמואל גאָלדפאָרב, א זון פון ר׳ ישראל גאָלדפאָרב, פון די חשובע יונגעלייט אין ביאַלער שטיבל רעליגיעז און באַווסטזיניק, א שיינער בן תורה, באזיצט גוט די פוילישע שפראך, אן אקטיווער חבר פון צעירי אגודת ישראל, פארמאָגט אין זיך פיל עניוות. די פּאַרטיי האָט אים געוואָלט שיקן אלס זייער פאָרשטייער אין שטאָט־ראַט און קהילה, אבער ער האָט זיך קאַטעגאָריש אָפּגעזאָגט, אַנטלויפנדיק פון כבוד און פרסום.

די ברידער יצחק און יהושועלע ראָזענצוויג, יראי שמים, פאָרמאָגט אין זיך טראָץ זייער יחוס פיל פשטות, די זין פון ר׳ אליעזר שכנאס, א באַקאַנטע פערזענלעכקייט אין סאָקאָלאָוו.

ר׳ הערשל אבישי׳ס, א בעקער פון ראָזאָוע ברויט, אן איינפאכער ייד, נישט קיין גרויסער בן תורה, אבער מיט זיין גאַנצן אינערליכן וועזן געווען צוגעבונדן צום ביאַלער בית התפילה.

ר׳ יהושע אפרים׳ס, א תלמיד־חכם, געלעבט פון מלמדות אין שווערע באַדינגונגען, געווען פון די מגידי השעור אן דער חברת משניות אין אלטן בית־המדרש, קיינמאָל זיך נישט באַקלאָגט אויף זיין מאַטעריעלן מצב, געווען א מסתפק במועט און שטענדיק צופריידן.

בית התפילה דחסידי גור. — די געוער חסידים אין סאָקאָלאָוו האָבן געהאַט אן אייגן שטיבל אין אַ קליין הויז, וואָס ס׳איז געבויט געוואָרן ספעציעל צו דעם צוועק אויף שקאָלנע גאַס. די צאָל מתפללים אין דעם בית התפילה זענען געווען בערך גלייך צו די צאָל מתפללים אין אַלעקסאַנדערער שטיבל, אַזוי אז די צוויי בתי התפילה זענען געווען די גרעסטע חסידים שטיבלעך אין סאָקאָלאָוו.

אויסער שבת און יום טוב האָט מען געדאַוונט אויך אין דער וואָכנס און אין אָוונט געלערנט בצוותא.

ווי באַווסט, האָבן די גערער חסידים געדאַוונט תפילה בזמנו. זיי האָבן זיך שבת און יום טוב געשטעלט דאַוונען 7.30 אין דער פרי, נאָך שחרית געמאַכט א הפסקה אויף א שעה. די מתפללים האָבן אין דער שעה געלערנט, נאָכהער פאַרענדיקט דאָס דאַוונען.

אין די לעצטע יאָרן פאר דער ליקווידאַציע פון סאָקאָלאָווער יידנטום זענען געווען די גבאים פון שטיבל ר׳ איטשע מאיר גאָלדבערג (מענדל סטאלאס איידעם) מיכאל נתן לייט (פעסל חייטשעס איידעם) און, דאַט זיך, אז אויך יהושועלע גאָלדרייך (ר׳ ר׳ באטשעס איידעם).

די ימים נוראים בעלי תפילות זענען געווען ר׳ דודטשע ראזענבוים (ר׳ חיים שמואלס זון) און ר׳ ישראל העניך שוואַרצבאַרד. דער ערשטער האָט געדאַוונט שחרית און דער צווייטער — מוסף. צווישן די מתפללים האָט זיך געפונען א גרעסערע צאל תלמידי חכמים, אנשי מעשה, אויך עטלעכע באקאנטע גבירים. איך וועל נאר דערמאָנען אייניקע פון זיי:

ר׳ באטשע רובינשטיין, א בן תורה און חכם, יעדן טאג האָט ער קובע געווען עטלעכע שעה צו לערנען. נישט קוקנדיק אויף זיינע גרויסע געשעפטן, האָט ער צוזאמען מיט מיכאל נתן ליכט געלערנט 2 שעה יעדן אוונט. די חסידים האבן געזאָגט אז ר׳ מיכאל נתן האָט באקומען א מאָנאַטלעכן געהאלט פון ר׳ באטשע פאַר דעם קומען יעדן אָוונט צו אים אין שטוב צוזאמען לערנען, און ווען ר׳ מיכאל נתן איז געקומען האָט ר׳ באטשע מאָמענטאַל פאַרלאָזן די ביורא און געשעפטן, אויסגעטון זיך פון די האַנדלסוועלט און אַריין אין די וועלט פון תורה און גייסט.

ר׳ באטשע איז געווען א ליבלעכער מענטש, געשטרעבט צו שלום, מיט זיין פקחות האָט ער שטענדיק געפונען דעם וועג פאר אחדות און זוכה געווען אז זיינע קינדער האבן פארגעזעצט זיין דרך און געווען דער המשך פון ר׳ באטשע רובינשטיין.

ר׳ באטשעס הויף איז געווען זייער פאָפולער אין שטאָט. די ערשטע נדבות פלעגן געזאמלט ווערן ביי ר׳ באטשע און זיינע קינדער, וועלכע האָבן אלע געווויינט צוזאמען ביי אים אין הויז. האָט מען באדארפט א מיטיק פאר א קראנקן אַרעמען ייד, איז דאָס אָרט געווען ביי פייגע באָטשעס און אירע קינדער. ער האָט קיינמאָל נישט געפירט קיין דיסקוסיעס מיט זיינע קינדער, וועלכע זענען געווען אקטיווע עסקנים אויפן געביט פון ישוב ארץ־ישראל, און געווען זייער צופריידן פון די אַלע תרומות פאר בנין ארץ־ישראל, וואָס זענען געגעבן געוואָרן דורך זיינע קינדער.

ס׳איז כדאי צו דערמאָנען, אז ווען דער פלויט פון אַלטן בית עולם איז געווען צעבראכן, די גויים שכנים האבן אויף אים געפאשעט בהמות, האָט ר׳ באטשע אויף זיין פריוואטן חשבון אויפגעשטעלט א גדר וועלכער האט באטראָפן ביי 8000 זלאָטעס — אין יענער צייט אַ גרויסע סומע געלט.

ר׳ ישעיה שאַפראַן געקומען פון סטאַניסלאָוו נעבן מינסק אין יאָר 1916 קיין סאָקאָלאָוו. אויפגעשטעלט אַ גרויסע מיל מיט אן עלעקטראָמאָטיע וואָס האָט געגעבן ליכט אין אַלע הייזער אין די שטאָט. א ייד א חסיד א בן תורה פאַרמאָגט אין זיך אינטעליגענץ און טאָקט. ער איז נישט געווען אָפיציעל קיין פאָרשטייער אין די אַלע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, אָבער די עסקנים האָבן ביי אים געפרעגט עצות אין פארשידענע פאַרפלאָנטערטע יידישע געזעלשאַפטלעכע פראָגן און זיך געראטנט מיט זיין מיינונג. אויך פון זיין הויז איז אַרויסגעגאַנגען צדקה און גמילת חסדים פאַר אויפצושטעלן געפאַלענע קרעמער און בעלי מלאכה. אַז דער גערער רבי איז געווען אמאָל אין סאָקאָלאָוו איז ער איינגעשטאַנען ביי ר׳ ישעיה שאַפראַן.

אָפיציעל האָט ער געהערט צו אגודת ישראל, אָבער ער איז גלייכצייטיק געווען א חובב ציון. ער האָט אפט געשטעלט די פראגע פאראָוואָס פאראייניקן זיך נישט די צוויי ׳עליגיעזע פאַרטייען: מזרחי מיט אגודת ישראל. ער האָט עטלעכע מאָל באזוכט ארץ־ישראל קרוב פארן חורבן, ער האָט זיך געפונען א לענגערע צייט אין ארץ־ישראל און אין תל־אביב געקויפט א הויז.

זיין גרויס פארמעגן אין סאָקאָלאָוו איז ליידער אריינגעפאלן צו גויים, נאר דאָס הויז אין תל־אביב איז דער איינציקער רכוש וואָס איז געבליבן פון אים פאר זיינע אייניקלעך. אלע קינדער זענען אומגעקומען. געראטעוועט פון די היטלער־הענט האָט זיך זיין איידעם ר׳ יצחק וואָלקאָוויץ מיט עטלעכע קינדער (געפינען זיך איצט אין ארץ־ישראל).

ר׳ העניך כהן (דוד איצלס) און ר׳ ישראל העניך שוואַרצוואָרט בעלי־בתים לומדים, זיי, מיט ר׳ מרדכי זלמנס, האָבן געבילדעט דעם חוט המשולש פון די גרעסטע בעלי בתים לומדים אין שטאָט, האָבן געהאט סמיכה אויף רבנות אבער געבליבן בעלי בתים און נישט קיין רבנים.

ר׳ העניך כהן איז געווען ראש מתיבתא אין סאָקאָלאָווער ישיבה. ער האָט פאַרמאָגט א כח הסברה, זיינע שעורים פאַר די תלמידי ישיבה זענען געווען אַרכיטעקטאָניש געבויט און פאַרשטענדלעך פאַר אלע תלמידים. ער איז געווען א חכם אין אלע ענינים, אויך וועלט ענינים זענען אים נישט פרעמד געווען. ר׳ העניך איז געווען א חריף און בקי, געלערנט בעומק און מיט טאַלאַנט. אלע תלמידי חכמים האבן ליב געהאט צו שמועסן און לערנען מיט ר׳ העניך׳ן וואָס האָט קלאָר און לאָגיש באַגרינדעט זיינע חדושים. ר׳ חיים לייב האָכבערג איז געווען זיין איידעם.

ר׳ ישראל העניך שוואַרצוואָרט, דער שאַרפער קאָפּ און בקי, איז געבליבן א קרעמער. זיין קראם פון טאַפעטן האָט זיך געפונען אין זיין ירושה־הויז אין מארק. ער האָט ווייניק פאַרברענגט אין זיין קראָם. זיין סטאַביל אָרט איז געווען אין אַלטן בית המדרש ביי די גרויסע ווילנער גמרות און פוסקים. ווען דער מורה־הוראה זצ״ל האָט זיך נישט געפונען אין סאָקאָלאָוו האָבן די בעלי־בתים געפרעגט ביי אים אלע שאלות.

ער האָט אויך געהאַט אַ גרויסע ידיעה אין ספרי מחקר, זיי אויסגענוצט מסביר צו זיין דעם אמת פון די אמונה בד׳ ובתורתו. געווען פון די ערשטע חברים פון רעליגיעזן ציוניזם געבליבן א סימפאַטיקער פון מזרחי.

ר׳ בער לייב גרינבערג (דער פעטער פון ר׳ יעקב גרינבערג) א תלמיד חכם מובהק און מחדש. געלערנט מיט גרויסע בחורים, מקיים געווען לימוד התורה מתוך עוני. זיין ווייב האָט געפירט א קרעמל און געשפייזט די משפחה. ער איז שטענדיק געזעסן און געלערנט, געדענקט ש״ס און פוסקים. אין די לעצטע יאָרן איז ער געוואָרן א סגי נהור, געלערנט פון זכרון.

ר׳ מענדל משה אהרנס פשעננאַ, א גרויסער מתמיד און עובד ד׳. נאָך האלבער נאַכט האָט ער זיך שוין געפונען אין בית המדרש אָדער אין גערער שטיבל און געלערנט. זיין פרנסה אין די לעצטע יאָרן איז געווען פון פאַרקויפן איבער די דערפער אביסל מאנופאקטור און גאלאנטעריע. די דאָרפס יידן האָבן דערציילט, אז ווען ר׳ מענדל האָט ביי זיי גענעכטיקט, פלעגט ער ביינאכט אויפשטיין לערנען. זיינע מאַטעריעלע באדינגונגען זענען געווען שווערע, ער איז אבער געווען גייסטיק רייך און שטארק.

ר׳ יענקעלע הערשבערג, א גרויסער בן תורה, געוועדט ווייניק, פיל געלערנט און פֿאַרמאָגט א לב־טוב. אין זיינע שוועכע מאָטעריעלע צייטן האָט ער זיך געטיילט זיין אָרעמע וויעטשערע מיט אָרימע לייט. שטענדיק דן געווען יעדן ייד לכף זכות, די שטאָט האָט זיך געקאָנט אויף זיינע מעלות און אים שטארק געאַכטעט.

ר׳ יהושע יוסל בעל־עגלה, אַ לוסטיקער אָרימאַן, פֿאַרנדיק אויף די וועגן האָט ער געהאַט מיט זיך ספרים צום לערנען און געווען תמיד בשמחה.

ר׳ אברהמלע חיימ׳ס אייזענבערג, א בן־תורה, איז געווען א ראַטמאַן אין שטאָט־ראַט און עסקן אין פיל אנדערע פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס, פארזיצער זון „סומך־נופלים.

ר׳ אברהמלע אייזענבערג, געפֿונען ר׳ אברהמלע חיימס, א בן תורה און יחסן, אן אייניקל פון פלאָצקער רב. ער האָט יעדן אוונט געהאַט אַ סטאבילן שעור אין גערער שטיבל און געווען באַקאַנט צווישן די גערער חסידים. ער איז אויך געווען א געזעלשאפטלעכער עסקן אויף פארשידענע געביטן, ווי ראַטמאַן אין שטאָט, פארזיצער פון דער סומך־נופלים געזעלשאפט, פארוואלטונגס־מיטגליד אין דער באנק קופיעצקי און אויך אין דער גמילת־חסדים קאסע.

ר׳ אלתר כץ, געפֿונען אלתר גייער, א בן תורה און גערער חסיד. א גאנצע וואָך געוואנדערט איבער די דערפער עפעס קויפן און פארקויפן, געלעבט בצמצום אבער זיך נישט געקלאָגט. געווען א מסתפק במועט. געלעבט אין שטיבל און געווען בשמחה.

ר׳ מתתיהו קוקאוועקע, א ייד א בן תורה מיט מדות טובות, געלעבט פון מלאכה. ער האָט געהאַט א בעקעריי ביי דעם רבין אין הויף און אין מיטן דער נאַכט שטייענדיק ביי דעם אויוון, פלעגט ער יעדע פרייע צייט אריין אין רבינס בית המדרש „אריינכאפן״ א פרק משניות אדער בלאט גמרא.

פון זיינע שווערע אויסגעהאַרעוועטע גראָשנס פלעגט ער אויך געבן צדקה איבער זיינע מעגלעכקייטן.

ר׳ ברוך דאָבזינסקי א בן תורה, א קלוגער ייד, לעצטנס געפירט די סאָציאַלע אינסטיטוציעס, ביקור־חולים און גמילות־חסד־קאסע, געזאָרגט פאַר אן אָרימאַן און נויטליידנדיקן ייד, אז ער זאָל באקומען ווי אמשנעלסטן דעם גמילת־חסד, וועו אין דער קאַסע איז נישט געווען קיין געלט, האָט ער זיך באַמיט צו באַקומען אַ הלואה פון בעלי בתים, כדי קאָנען געבן דעם נויטבאַדערפטיקן דאָס גמילת־חסד.

ואחרון אחרון חביב — ר׳ מנחם רובינשטיין, א גרויסער בן תורה און פון די גרעסטע הורטאָווע קאָלאָניאל־סוחרים אין שטאָט, מפורסם אין גור, געהאַט א ברייטע האַנט צו געבן צדקה און מכניס אורחים. אלע שיכטן אין שטאָט האָבן זיך באצויגן צו אים מיט גרויס רעספעקט.

ר׳ מענדל דעם רבס, א למדן און א גרויסער חכם, באַזיצט אן אייזערנע לאָגיק. אלע פֿאַרפלאָנטערטע סכסוכים אין גרויסן מאַסשטאַב האָט מען געבראַנגט

פאר אים צו אנטשיידונג. זיין פסק־דין איז געווען א געזעץ. אלע האָבן געגלויבט אַז ר׳ מענדל מיט זיין גרויס פקחות פאַרטראַכט זיך גוט איבער אן ענין.

בית תפילה דחסידי לומאז.

דאָס לומאזער שטיבל האט זיך געפונען אין רעכטן חדר פון פאליש אין דער גרויסער שול. געדאוונט האט מען דאָ נאָר שבת און יום־טוב און די וואָכנטעג האָבן דאָ געלערנט די תלמידים פון בית־ספר „יבנה". די לעצטע יאָרן פארן חורבן איז געווען גבאי ר׳ איצעל ווייסבערג (מילקיקער) א פשוטער ייד. זיין פרנסה איז געווען פון פאַרקויפן כשרע פוטער און קעז. דער רבי זצ״ל האָט געגוצט נאָר די פוטער וואָס מען האָט געקויפט ביי ר׳ איצל מילקיקער. ער האָט פארמאָגט א גוט הארץ, און אז אן אריימאן האָט ביי אים געקויפט עטלעכע דעקא פוטער אָדער קעז פלעגט ער נאָך צולייגן נאָך עטלעכע דעקאָ. איך וועל פון דעם קיין גרעסערער אָרימאָן נישט ווערן — פלעגט ער זאָגן. צו ימים נוראים זענען געווען בעלי תפילות ר׳ בנימטשע ווישנע א שטעפער פון פאָך און גלייכצייטיק א בן־תורה און איבערגעבענער לומאזער חסיד. יעדן טאָג פלעגט ער קומען אין בית המדרש לערנען. ר׳ איצל ווייסבערג (מילקיקער) און לעצטנס ר׳ פייוועל זלאָטאגוויאזדע (נטע גורפינקעלס אייידעם), א געזעלשאַפט־לעכער עסקן און נדבן. ער האָט פיל געלייסטעט אַלס מיטגליד פון קאָמיטעט פאַר סאָציאַלע הילף אין געטאָ צו באַשפייזן די אָרימע נויטבאַדערפטיקע יידן. ער איז אויך געווען אַן אַקטיווער חבר אין „מזרחי" און לייכט געגעבן זיינע שפענדן פאַר אלע ארץ־ישראל פאָנדן. דאָ האָבן אויך געדאַוונט די גוט באַקאַנטע בעלי־בתים:

ר׳ נטע גורפינקעל (פאַטריקוסער), וועלכער האָט געקויפט די מיל ביי ר׳ חיים שמואל ראָזענבוים, א פשוטער ייד, דורכגעדרונגען מיט אמונה און ליבע צו תורה. געגעבן צדקה אָרימע לייט און אויף אַנדערע אַלגעמיינע יידישע שטאָטישע באַדערפענישן. געמומען פאַר זיינע טעכטער יונגעלייט לומדים און זיי געהאָלטן ביי זיך אין זיין געשעפט. אַז דער לאמאזער רבי פלעגט קומען קיין סאָקאָלאָוו איז ער איינגעשטאַנען ביי ר׳ נטען.

דווטשע זאלצבערג, א שיינער בן תורה און פקח. ער האָט גוט פארשטאנען קאָצקער חסידות. געווען א סימפאַטישער מענטש, קיינמאָל זיך ניט געבייזערט. אויף זיין פנים איז שטענדיק אויסגעשפרייט געווען א שמייכעל, הגם זיין פרנסה איז געווען א שווערע.

ר׳ מיכאל ווישנע, א בעל־מלאכה, פון פאָך א שטעפער, געלעבט ערליך פון זיין ארבעט און געהאט דערפאָלג. זיין אמונה איז געווען פעלזנפעסט. אָפט געלערנט עין יעקב און שלחן ערוך. ער האָט פיינט געהאָט ליגנס אָדער גוזמאות, ווען ער האָט געהערט פון ווען ס׳איז דערציילען א גוזמא, איז ער אַרויס פון די כלים און פראָטעסטירט. ער האָט געהאַט אן אָפענע האַנט צו געבן צדקה בסבר פנים יפות.

ר׳ יעקעל ראָזן, א בן־תורה און תמים. ער האָט זיך געמאַטערט שווער און

ביטער צו קאָנען דערנערן זיין משפחה, אבער נישט באַקלאָגט זיך אויף זיין שווערער לאגע. נישט געקוקט דערויף, האָט ער מיט דער מיטהילף פון זיין אינ־טעליגענטע בכבודיקע פרוי געמאַכט אַלע אָנשטרענגונגען, כדי צו דערציען זיינע קינדער לתורה וחכמה.

בית התפילה פון סקערנעוויצער חסידים

די סקערנעוויצער חסידים אין סאָקאָלאָוו האָבן א לעגערע צייט נישט געהאַט קיין סטאַביל אָרט צום דאַוונען. אַמאָל האָבן זיי געדאַוונט ביי ר׳ משה פיעקאַרסקי, שפעטער — ביי ר׳ וועלוועל בראָניצקי (מאשאַנזניק), ענדליך האָבן זיי געדונגען א שטוב ביי ר׳ בעריל עקיבא׳ס אויף דלוגא גאַס און דאָרט גע־דאוועט ביז צום חורבן סאָקאָלאָוו. אין סקערנעוויצער שטיבל האָט מען געדאַוונט אויסער שבתות וימים טובים אויך אין די וואָכנטעג. אין אָוונט האָבן די מתפללים געלערנט שעורי תורה.

גבאי פון שטיבל איז געווען ר׳ יצחק אריה פישער. א בן־תורה און חסיד, געזאָרגט אַז אין שטיבל זאָל זיין ליכטיק און וואַרים. און ווען ס׳איז נייטיק געווען צו שאַפן פאָר וועמען פון די מתפללים הילף, האָט ר׳ יצחק אריה די אַקציע אדורכגעפירט מיט מסירת נפש און ברען.

בעלי תפילות אין די ימים הנוראים זענען געווען ר׳ משה פיעקאָרסקקי (בעל מוסף), א תלמיד חכם מובהק. אין זיין גרויס געשעפט פון מאנופאַקטור איז ער יעדן טאָג געווען נאָר עטלעכע שעה און די גרעסטע טייל פון מעת לעת האָט ער מקדיש געווען צו לערנען. וועז מ׳פלעגט אריינקומען צו ר׳ משה פיעקאָרסקי אין שטוב, האָט מען אים געטראָפן לערנען. ער איז געווען מפורסם אין סקערניוויץ.

דאָ האָט אויך געדאַוונט ר׳ הערשל זאלצבערג, פון די חשובע יונגעלייט אין שטאָט, א בן־תורה און חכם. אין פאַל פון אַ שוועד און פאַרפלאָנטערט בוררות האָט מען זיך צו אים געוואָנדן, ער זאָל זיין דער פוסק אחרון. אן אַקטיוועד חבר פון „מזרחי״ און מיטגליד פון ועד החינוך פון ביה״ס יבנה.

ר׳ שלמה ראובן לינדענהיים, אן איידעם פון ר׳ משה פיעקאָרסקי, א תלמיד־חכם און פון די בעסטע יונגעלייט צווישן די סקערנעוויצער חסידים בכלל. ער איז געווען מפורסם נאָך ביים אלטן סקערנעוויצער רבין אלס תלמיד חכם און חסיד.

ר׳ וועלוועל מאשאנזניק, א בעל מלאכה, א יודע ספר. די ארבעט האָט אים טאַקי דערוואַרעמט צו חסידות און מעשים טובים. ער איז געווען א מכניס אורחים און געגעבן צדקה.

ר׳ ראובן ביאַלילעוו, א בן תורה און קלוגער ייד, נאָך געפאָרן צום אַלטן סקערנעוויצער רבין זצ״ל. געדענקט די גאַנצע השתלשלות פון וואַרקע ביז סקערנעוויץ. יעדן טאָג אין אָוונט געקומען אין שטיבל לערנען. הגם נישט קיין אָפיציעלער חבר פון „מזרחי״, פלעגט ער דאָך פאָר זיי שטימען ביי די וואַלן.

בית תפילה דחסידי פילעוו.

דאָס פילעווער שטיבל האָט זיך געפונען אין אַ גרויסע שטוב ביי ר׳ אליעזר

רענדל אויף דלוגא גאס. די פילעוועד חסידים אין סאָקאָלאָוו זענען געווען קליין אין כמות, אבער גרויס אין איכות. דער גרעסטער טייל פון זיי זענען געווען תלמידי חכמים, צווישן זיי יונגע לייט, גרויסע בני־תורה, און באגאבטע בעלי תפילה און זינגער, ווי מענדל גאָלדזאק (דער איידעם פון ר׳ שמואל יוסל שוחט); יוסלי בערנבליט, איידעם פון יהושע העלפמאן (היינט חזן אין אמעריקע); ישעיהו שטערן, איידעם פון יצחק אלעזרס און יוסל, דער איידעם פון ר׳ חיים דוד ראָזענצווייג, א גרויסער למדן און צדיק, געהאַט סמיכה אויף רבנות.

ווען די אויבנדערמאָנטע האָבן געזונגען זמירות ביי שלוש סעודות שבת פארנאַכט, איז דער הויף געווען פול מיט צוהערער. די שירה האָט פשוט געקלונגען ווי די שענסטע סימפאָניע.

גבאי איז געווען ר׳ לייבל אַלטמאַן, א בעל מלאכה, א בעקער, אן ערלעכער ייד און איש אמת. געגעבן צדקה איבער זיינע מעגלעכקייטן, מקיים געווען הכנסת אורחים בסבר פנים יפות. זיין שטוב האָט מען געהרופן אברהם אבינו׳ס שטוב, ווייל וועלכער אריבאַן ס׳איז אריין צו אים הונגעריק, איז ארויס זאַט. ניט געקוקט אויף זיין שוועכע ארבעט וואָס האָט אים בארויבט דעם שלאָף ביינאַכט. ווייל די בעקערס האָבן געארבעט נאָר ביינאכט, האָט ער זיך אויך מיטבאַטיליקט אין די טעטיקייט פון פאַרשידענע פילאַנטראָפישע אינטיטוציעס, ווי חברת סומך נופלים און גמילת חסד קאסע.

אין די ימים הנוראים האָט געדאַוונט מוסף ר׳ שמואלקי ישראל מרדכי׳ס גרינבערג, א גרויסער תלמיד־חכם, געלערנט טיפזיניק, געהאַט אַן אויסערגעווייגלעכן זכרון. דאָס לערנען האָט אים גייסטיק דערהויבן און געשאַפן גרויס שמחה. (שחרית האָט ער געדאַוונט אין נייעם בית המדרש).

שחרית האָט געדאַוונט אברהם שמואל גרינבערג, דער פאָטער פון שבתיל גרינבערג, א בן־תורה און צנוע, ליב געהאַט פשטות, נישט געליטן קיין קריטיק איבער וועלכן ס׳איז ייד און געהאַנדלט ערליך. זיין וואָרט איז געווען קדוש. אַלע סוחרים אין וואַרשע, מיט וועמען ער האָט געהאַנדלט, האָבן געריטמ זיין ערלעכקייט. פון זיינע קינדער האָבן זיך געראטעוועט זיין זון שבתיל און זיין טאָכטער מרים הירשבערג, געפינען זיך אין ישראל.

אין יום־הכפור האָט געדאַוונט שחרית ר׳ אליעזר הענדל, א בן־תורה, אַן אנגעזעענער חסיד, אויסגעהאלטן אויף זיין חשבון אלע הוצאות פאר דעם שטיבל וואָס ער האָט געגעבן אין זיין דירה אומזיסט. אין דער צייט ווען זיין עקאָנאָמישער מצב איז געווען גוט, האט ער געגעבן צדקה מיט א ברייטער האנט. געווען פון די הויפט גבאים אין תלמוד תורה.

אינטערעסאנט איז געווען ר׳ אברהם לייב ביאליסטאָצקי, א למדן, א חריף און מגיד שעור אין סאָקאָלאָווער רבינס ישיבה, שפעטער פריוואָט מלמד אין סאָקאָלאָוו. ער איז געווען אַ שטאָלצער מענטש און פריי געזאָגט דאָס וואָס ער דענקט, פיינט געהאַט בתכלית השנאה דעם שקר, קיינעם נישט נושא פנים געווען.

יוסעלע אייגבינדער, א ייד א תמים, א גרויסער אֲרימאן און זיך געגרויסט וואָס ער איז א פילעוועך חסיד.

הערצקע ווייסבערג, געבוירן און דערצויגן אין סאָקאָלאָוו, געהערט צו די באַוווסטזיניקע יונגעלייט. פאַרמאָגט איינגעבוירענע אינטעליגענץ און טאַקט, אָבגעשפאָרט פון זיין ברויט אין שטוב און געגעבן זיינע קינדער א רעליגיעז וועלטלעכע דערציאונג. זיינע זין ישראל, מאיר, שמעון און יעקעלע האָבן פיל דערגרייכט. געהאָלפן אין דעם אלעם האָט אים זיין קלוגע און ענערגישע פרוי שרה, וועלכע האָט פארשטאנען און געוווסט וואָס ס׳איז דערציאונג, מוסר נפש געווען פאַר געבן אירע זין אַ רעליגיעז נאַציאָנאַלע און וועלטלעכע בילדונג.

ר׳ דוד ראזענבערג, בן־תורה און חכם, געהערט צו די אנגעזעענע יונגעלייט אין פילעוו. ער האָט פאַרמאָגט ברייטע ידיעות אין תלמוד, ווי אויך אין אנדערע וועלטלעכע געגענשטאנדן, אויך געווען א גוטער פעדאגאָג און געווירקט פאָזיטיוו אויף די יוגנט צו דערהאַלטן זיי ביי יידישקייט.

ר׳ דוד טשערניצקי, א גרויסער קאָפ אויף א קראנקן אויסגעקרימטן גוף, אז מ׳האט אים געפרעגט א פסוק אין תנ״ך, האָט ער גלייך געזאָגט געווי אין וועלכן פרק ער געפינט זיך, ער וואָלט היינט זיכער געווען צווישן די אלופי התנ״ך אין ישראל.

בית התפילה דחסידי פאריסאָוו

די פאַריסאָווער חסידים האָבן געדאַוונט שבת און ימים־טובים אין לאָקאל פון דער תלמוד־תורה.

פאריסאָווער חסידים זענען אין סאָקאָלאָוו געווען בערך 2 מניינים, דאָך האבן זיי, א דאַנק דעם וואָס מיט זיי האָבן אויך געדאַוונט שכנים און סתם בעלי־בתים, געהאַט א גרעסערע צאָל מתפללים.

גבאי איז געווען ר׳ אלתר שניידער, דער זון פון ר׳ שמואלקע חיים׳ס, א בן־תורה און איבערגעבענער פאַריסאָווער חסיד. פרום און גוט, א גרויסער בעל־בטחון און אוהב ישראל. ער איז געווען דער יסוד פון דעם פאריסעווער שטיבל. ער איז אויך געווען גבאי אין דער תלמוד־תורה און, נישט געקוקט אויף זיין שוואכן געזונט, האָט ער זיך אקטיוו באַטייליקט ביים שאפן געלט פאר דער תלמוד תורה.

בעל מוסף אין די ימים־הנוראים איז געווען ר׳ אברהם פריילעך, א בן־תורה און טאַקטפולער מענטש, א גוטער בעל־תפילה און שיינער מנגן. ס׳איז געווען א פארגניגן צו הערן אים דאוונען אדער זינגען אין דער באגלייטונג פון זיינע זין. (ער איז אויך געווען א פאַרוואַלטונגס־מיטגליד פון דער באַנק־קופיעצקי).

אויך האָבן דאָ געדאַוונט ר׳ שמואלקע חיים׳ס שניידער, א יודע ספר, יעדן אוונט געלערנט אין דער חברה משניות אין אלטן בית המדרש, דערצויגן זיינע קינדער לתורה ויראת שמים, ליב געהאַט תורה און געגעבן צדקה.

זיין זון לייביש שניידער, מאַטעריעל גוט סיטואירט, פון די נגידים אין שטאָט, געהאַט א שם פאַר אן ערלעכן סוחר, באַקאַנט אין שטאָט אַלס א גומל

חסד. פיל יידן האבן ביי אים באקומען גמילות חסדים, פלעגט אפילו אליין פאר־שלאגן צו נעמען ביי אים א גמילות חסד און אויך געגעבן צדקה.

משה מיסטאווסקי, א יונגערמאן א בן תורה און ירא שמים.

קאליש־ינער שטיבל.

די קלושינער חסידים זענען מערסטנטייל באשטאנען פון ערלעכע און אבגעגעבן אַ חדר אין זיין דירה צו דעם צוועק אן געלט). אין די ימים הנוראים האבן זיי געדאווונט אין שול צוזאמען מיט די שול מתפללים.

די קאליש־ינער חסידים זענען מערסטנטייל באשטאנען פון ערלעכע און פשוטע גוטע יידן. מ׳האט זיי געטראפן אין אווונט לערנען אין די חברה משניות און עין יעקב, זאגן תהלים באגינען אין אלטן בית המדרש. יעדעס יאר האבן זיי׳ אראפגעבראכט זייער רבין הרב ר׳ נפתלי הי״ד פון קאלושין אויף עטלעכע טעג מיט א שבת. דער רבי פלעגט איינשטיין ביי ר׳ חיים יעקעל שפאדעל אדן שטוב. די חסידים האבן אין די טעג איבערגעלאזט די ארבעט און געפילט זיך יום־טובדיק און נאענט צו דעם רבין.

גלייכצייטיק וויל איך דא דערמאנען אז ר׳ חיים יעקל שפאדל איז געווען דער לעצטער פארזיצער פון דער יידישער קהלה אין סאקאלאוו. ער האט זיין אויפגאבע דערפילט ערליך און געוויסנהאפט. אַ גרויסן טייל פון זיין צייט האט ער פאר די כלל־ארבעט אפגעגעבן נישט קוקנדיק, הגם דאס האט אים געשטערט אין זיינע פריוואטע אינטערעסן. דאָ האבן אויך געדאווונט די ברידער פון ר׳ חיים יעקעל שפאדעל: ר׳ אברהם און משה שפאדעל, יידן בעלי־מלאכה, יודעי ספר און גוטהארציקע מענטשן.

ר׳ שמואל רזשעפקי, א שטילער רעליגיעז ערליכער ייד. געגעבן צדקה גמ״ח און מכניס אורחים. דערצויגן זיינע קינדער צו תורה ויראת שמים.

ר׳ ירחמיאל ריבאק, א רעליגיעזער ייד, א נגיד, א חבר אין דער פאר־וואלטונג פון האנטווערקער־פעראיין, פארשטייער פון די האנטווערקער אין שטאט־ראט. גרייט געווען צו געבען א גמילות חסד.

און אנדערע ערלעכע יידן: ר׳ משה משהזאן, א דאמען־שניידער און יודע־ספר, געווען גבאי פון דער חברה קדישא, פארוואלטונגס־מיטגליד אין די קאאפעראטיווע קליינהענדלער און האנטווערקער באנק, געגעבן צדקה און געהאלפן קראנקע.

ראדזינער שטיבל

די ראדזינער חסידים האבן געדאווונט שבת און יום־טוב אין הויז פון תלמוד־תורה. זיי האבן זיך אונטערשיידט פון אלע אנדערע חסידים מיט דעם תכלת אין זייערע ציצית. ווי באוווסט האט דער ראדזינער רבי זצ״ל, א גרויסער גאון אויף אלע געביטן און מחבר פון פיל וויכטיקע הלכה ספרים, געפונען דעם חלזון און אדאנק דעם באנייט די מצוה פון תכלת אין די ציצית. קיין נגידים איז צווישן זיי נישט געווען. ס׳רוב געהערט צו „מזרחי״.

גבאי איז געווען ר׳ יעקב, דער איידעם פון ר׳ שמואל אלטמאן, א שיינער

בן־תורה און חסיד און שוועד געאַרבעט אויף פרנסה. ער פלעגט שטענדיק זאָגן: „יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך".

דער בעל מוסף אין די ימים הנוראים איז געווען ר' יעקל קיווייקא. א בן־תורה. אויסגעניצט זיין פרייַע צייט צו לערנען אַדער קוקן אין א ספר און קלאָר געווען אין דעם גרויסן וכוח אין יענער צייט איבער דער תכלת.

בעל שחרית איז געווען ר' פסח אלטמאַן, דער זון פון ר' שמואל אַלטמאַן. אויך ער ווי זיין שוואָגער יעקעלע, איז געווען א בן־תורה און קלוגער ייד, געלעבט אין שוועדע מאַטעריעלע באַדינגונגען. אָבער געהאַט בטחון אַז זיין לאַגע וועט זיך בעסערן. ער האָט דערצויגן זיינע קינדער לתורה ויראת שמים און אייַנגעפלאַנצט אין זיי ליבע צו ארץ־ישראל.

צו די ראַדזינער חסידים האָט אויך געהערט ר' אהרן אשר זאַיאַנץ, א ייד מיט א סך מעלות. א בן־תורה און וועלטלעך געבילדעטער, פאַרמאָגט איינגע־בוירענע אינטעליגענץ. ער האָט געדענקט לאָגיש. וועד ס'האָט געהאַט עפעס א קאָמפליצירטן ענין, האָט געפרעגט אן עצה ביי ר' אהרן אשרן. האָט וועד געדאַרפט אָנשרייבן אַ פוילישע ביטע צו דער מאַכט, איז מען געקומען צו ר' אהרן אשרן, וועלכער האָט דאָס גלייך געטון בסבר פנים יפות, שוין נישט רעדענדיק פון אָנצושרייבן יעדן טאָג פיל ענגלישע אַדרעסן פאַר די אלע טאַטעס און מאמעס צו זייערע קינדער אין אמעריקע.

ר' שמואל אלטמאַן, א בעל מלאכה (א בעקער), געאַרבעט בייטאָג און בייַ־נאַכט, א יודע ספר און ירא שמים, דערצויגן זיינע קינדער לתורה ויראת שמים, געגעבן אַרימעלייט און ארבעטסלאָזע ברויט און קרעדיט. ווען מ'האָט אים געפרעגט ווו וועלן זיי נעמען צו באַצאָלן, האָט ער געענטפערט: צו זאָלן זיי דערווייל נישט עסן? ג' וועט העלפן און זיי וועלן מיר באַצאָלן.

בית תפילה פון „מזרחי"

אין סאָקאָלאָוו האָט עקזיסטירט א גרויסער סניף פון „מזרחי", וועלכער האָט געציילט בערך 200 דעקלאַרירטע חברים. צווישן די חברים האָבן זיך געפונען פיל תלמידי חכמים און בני־תורה חסידים און מתנגדים. דער סניף „מזרחי" אין סאָקאָלאָוו איז געווען מפורסם אין די מזרחי צענטראַלע מיט זיין איכות און כמות.

הגם א באַדייטנדיקער טייל פון די „מזרחי" חברים האָבן געדאַווענט אין די שטיבלעך, האָט אויך אין סניף געדאַווענט שבת און יום טוב א גרעסערע צאָל מתפללים. אין די וואָכנטעג האָט דאָרט געלערנט א כתה פון בי"ס „יבנה". אין די אָוונטן האָט דאָ די יוגנט פון מזרחי געפירט זייער אַרגאַניזאַציאָנעלע טע־טיקייט. דער גבאי פון דעם מנין איז יאָרן לאנג געווען ר' יהודה הירש סקזשידלאָווער, וועלכער האָט מיט איבערגעגעבנקייט געזאָרגט פאַר די באַדער־פענישן פון דעם מנין און אפילו פארן קידוש נאָכן דאַוונען פאַר אלע מתפללים.

דער אינקאַסענט פון די נדרים און אַנדערע תרומות איז געווען שמואל

פאַסמאַנטער. ער איז אויך געווען דער גבאי פון שלש סעודות. בעת די „מזרחי" שלוש סעודות האָט מען געזאָגט דברי תורה, געפירט שמועסן וועגן פראָבלעמען פון דער באַוועגונג ווי אויך שירה בציבור. די עלטערן האָבן אויך מיטגעבראַכט זייערע קליינע קינדער.

אַלע שבת האָט אן אנדערער חבר געגעבן דעם שלש סעודות. שמואל פאַס־מאַנטער, דער גבאי, פלעגט שוין וועגן דעם זאָרגן. ס׳האָט זיך אָבער ארויסגע־וויזן אז פיל שבתות האָט ער, הגם אַליין אן אָרימאַן, פאַר זיין אייגן געלט צוגעגרייט דעם שלוש סעודות.

שבת פארן דאַוונען האָט ר׳ לייב פרינץ, (שפעטער מרדכי כשר, משה ניימאַן און משה גרינבערג) געזאָגט א שעור גמרא פארן צבור. זומער בייטאָג האָט פרקי אבות געלערנט פנחס ראפאלאָוויטש, אין די שעורים האָבן זיך באטייליקט א גרויסע צאָל צוהערער, אפילו פון סתם בעלי־בתים אין שטאָט און אויך יוגנט.

די ימים נוראים בעלי תפילות זענען געווען ר׳ לייבל פרינץ און ר׳ זינדל לערמאן און משה ניימאן. ר׳ לייב פרינץ האָט געדאַוונט מוסף, איז געווען א בן תורה, געלערנט חובת הלבבות אין מורה נבוכים, געהאַט א שיינעם נוסח תפילה און געדאַוונט מיט התלהבות.

ר׳ זינדל לערמאן, א בן־תורה און אָטוואָצקער חסיד, א גרויסער עושר, האָט געדאַוונט שחרית, ער האָט פיל געהאָלפן זיין אָרימע משפחה און אנדערע אָרימעלייט. ער איז געווען דער פאָרשטייער פון „מזרחי" אין דער קהילה פאָר־וואַלטונג, איבער 2 קאָדענצן.

נאָך דער פטירה פון ר׳ לייבל פרינץ האָט געדאַוונט מוסף ר׳ משה ניימאַן, געהאַט אַ דרוקעריי אין סאָקאָלאָוו, האָט פאַרמאָגט פיל מעלות. תורה חכמה און מדות טובות. שטענדיק געווען פון די ערשטע נותנים אויף צדקה־צוועקן און ווי אויך ביי אלע ארץ־ישראל אָקציעס. זיין דאַוונען האָט שטאַרק אויסגענומען ביי די מתפללים. בעל תוקע איז געווען ר׳ מרדכי שר, אן אַלעקסאַנדערער חסיד, אבער האָט געדאוונט א גאנץ יאר אין „מזרחי". ער האָט געהערט צו די גרעסערע בני תורה אין שטאָט און געווען אַ גרויסער עניו. אן אוהב ישראל.

דאָ האָבן אויך געדאַוונט די גוט באַקאַנטע אַקטיוויסט „מזרחי" חברים ר׳ סענדער רובינשטיין, ר׳ שמואל לייב כץ, ר׳ שמואל פינקעלשטיין, ר׳ משה גרינבערג און שכנא ראָדזינסקי — (פארשטייער פון „מזרחי" אין דער קהילה פארוואלטונג). פיל צייט אוועקגעגעבן פאר כלל ארבעט, ווי אויך יבלח״ט — ר׳ לייביש שולעוויטש, בן־ציון שולעוויטש און ישראל בער, (איצט אין ישראל). ציוניסטישער מנין.

די ציוניסטן האָבן געדאַוונט שבת אין יום־טוב אין לאָקאַל פון דער יידישער קליינהענדלער און האנטווערקער־באנק אין הויז פון ר׳ וועלוול סאפערשטיין אויף דער צעד שעדלעצער גאס.

די הויפט איניציאַטאָרן פון דעם מנין זענען געווען: ר׳ יענקעל טוקאָלסקי,

חיים זילבערמאַן, מענדל לאַשיצקי, ישראל לייביש טייבלום, און — יבלח״ט: ר׳ בנימינטשע רובינשטיין, ישראל מילגראם און חיים סקאצנאדיק ע״ה גבאי פון מנין איז געווען אליעזר עלבלינג (דער גראָער לייזער). אין די ימים הנוראים האָט געדאַוונט שחרית ישראל לייביש טייבלום. ער האָט געדאַוונט מיט רעש און געזונגען חסידישע נגונים פון דער צייט ווען ער איז געווען א סקערנעוויצער חסיד. ר׳ חיים זילבערמאַן האָט געדאַוונט מוסף. ער האָט געדאַוונט געלאַסן און מיט הארץ. אין זיינע תפילות איז געקומען צום אויסדרוק זיין גירסא דינקותא אין סקערנעוויצער שטיבל אין שעדלעץ, ווו ער האָט זיך געיעכנט צווישן די גוטע לערנער נאָך פון זיין יוגנטלעכע חסידישע תקופה.

חיים זילבערמאַן איז געווען פון די פירער און טריבון פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע אין סאָקאָלאָוו. א גלענצענדער רעדנער וואָס האָט געווירקט מיט זיינע רעדעס אויף אלע צוהערער, א מיטגליד אין ציוניסטישן צענטראַלן פאַרטייראַט, ציוניסטישער פאַרשטייער אין שטאָט־ראַט און פארוואַלטונגס־פאַרזיצער פון יידישע האַנדווערקער און פאָלקס־באַנק. ער פלעגט זאָגן אַז גייסטיק דערהויבן פילט ער זיך שבת באגינען ביים שרייבער פון די שורות בעתן לערנען א בלאט גמרא.

דער מנין האט פיל געהאָלפן אקטיוויזירן די חברים לטובת די ציוניסטישע פאַנדן, ווי אויך ביים פאַרשפרייטן די ציוניסטישע אידעע צווישן די ברייטע מאַסן אין שטאָט.

בית התפילה „חיי אדם״

נעבען דעם נייעם בית־המדרש צווישן דלוגא און שלעפאַ־גאַס האָט זיך געפונען דער בית התפילה „חיי אדם״. דער מנין איז אַרגאַניזירט געוואָרן דורך ר׳ שלמה יהודה׳ס. ער איז געווען דער רבי פון דעם מנין און געלערנט יעדן אָוונט מיטן צבור דינים פון חיי אדם.

ר׳ שלמה יהודה׳ס איז געווען א פשוטער שניידער, דערצו אן ערלעכער ייד, א בן־תורה. ער האָט געהאַט א גרויסע השפעה אויף די מתפללים פון זיין שול, זיין הדרכה און דרשות שבת נאָכן לייענען האָבן געווירקט אויף די צוהערער אין נייעם בית־המדרש. ער פלעגט אויך לערנען מיט א גרופע יידן שבת נאכן עסן פרקי אבות אדער חיי אדם.

אין די ימים נוראים האָט מען אויף ר׳ שלמה יהודה׳ס וווּנטש, געדאַוונט צוזאמען אין נייעם בית המדרש.

גבאי פון דעם שולעכל איז געווען אלתר בעקערמאַן, א קוואליפיצירטער שניידער. ער האָט געארבעט פאר די פריצים און פאר די אינטעליגענטע יידישע יונגעלייט. נאָכן טויט פון ר׳ שלמה יהודה׳ס האָט אים פאַרטרעטן אין דעם בית התפלה יונה פסאמאנטור. ער האָט געלערנט „חיי אדם״ מיט די מתפללים און שבת נאָך קריאת התורה — די הפטורה. אין די וואָכנס האָט ר׳ יונה פסאמאנטור דאָ געלערנט מיט קינדער אלס מלמד, שפעטער אנגאָזשירט געוואָרן אלס מורה אין בית ספר „יבנה״.

די צאָל מתפללים איז נישט געווען קיין גרויסע, אָבער דער מנין האָט עקזיסטירט ביז דעם חורבן.־סאָקאָלאָוו.

דער שניידער מנין

אין פֿאָליש פון דער גרויסער שול האָט עקזיסטירט א מנין — געוויפן די שניידער־שול. דער רוב מתפללים איז דאָרט באשטאַנען פון שניידער און פּעל־צנמאכער. זיי האָבן געדאַווענט באזונדער נאָר שבת און יום טוב און די ימים־נוראים האָבן זיי געדאַווענט צוזאמען מיטן גרויסן צבור אין דער שול ווו ר׳ חיים שמואל ז״ל איז געווען דער שליח צבור.

גבאי אין דער שניידער־שול איז געווען ר׳ בונעם ציפּעלעוויטש, א פשוטער ערלעכער יִיד, א גרויסער גביר און אלע זייַנע יארן א בעל מלאכה, ער האָט אפּגעהיטן יעדן טאג תפילה בצבור, געשטיצט ישיבות און תלמוד־תורה אין ליב געהאָט צו באַרגן יידן א גמילות חסד.

ר׳ הערשל לאָפּאַטאַ איז געווען דער בעל קורא, ווי אויך בעל תפילה. בעת די ימים טובים געבענטשט גשם און טל. די מתפללים האָבן אים רעספּעקטירט און געהאָלפֿן מיט גמילות חסדים.

דאָ האָט אויך געדאַווענט דער אַלטער ציפּעלעוויטש מיט זייַנע זין טוביה, לייביש און פרץ. זיי האָבן זיך אויסגעצייכנט אין די מצוה פון הכנסת אורחים אויף שבת. יעדן שבת האָט ר׳ טוביה און זיין ברודער לייביש אַהיימגענומען צו זיך אן אָרימען אורח, און געגעבן בסבר פנים יפות א גוטע שבת סעודה. אויך טוביה, ווי זיין ברודער בונים, פלעגט גערן געבן אַ ייד אַ גימלות חסד.

ר׳ בנימין שטשערב, אַ שטילער רויקער מענטש, פון די גרעסערע טאַנדייטער אין שטאָט, געהאָט א שיין געוועלב פון הלבשה אין מיטן מאַרק און דערצויגן זייַנע קינדער אין רעליגיעז נאַציאָנאַלן גייסט. זיין בן יחיד קלמן איז געווען פון די אקטיוע טוער אין די צעירי מזרחי און האנדווערקער פאראיין אין סאָקאָ־לאָוו. ער האָט געגעבן צדקה אין די ראַמען פון זייַנע מאַטעריעלע מעגלעכקייטן.

דער גרעסטער טייל שניידער און פּעלצנמאַכער, וועלכע האָבן געווויגן אויף שיראקא און נעצאַלע גאָסן זענען געווען סטאַבילע מתפללים פון שניידער מנין. אלע ערלעכע און טייערע יידן, געלעבט פון שווערער ארבעט און געהאפט אויף בעסערע צייטן. דער רוב פון זיי האָט געטיילט די שבתדיקע סעודה מיט אָרימעלייט, וועלכע האָבן א גאנצע וואָך געווואַנדערט פון שטאָט צו שטאָט קלייבנדיק נדבות כדי צו דערנערן זייערע הונגעריקע משפחות.

בית התפלה תפארת בחורים

א גרופּע יוגנטלעכע מיט שלמה שטוטמאן בראש, האבן בשעתו באשלאָסן צו אָרגאַניזירן א בית התפילה צעירים מיטן נאָמען „תפארת בחורים״ — אין לאָקאַל אויפן ערשטן שטאָק איבער דעם „חיי אדם״ מנין. די אידעע האָט געהאָט דער־פאָלג. די צאָל יונגעלעכע מתפללים האָט זיך פארגרעסערט, אַזוי אז דער מנין האָט געצייילט עטלעכע צענדליק מתפללים, צווישן זיי גוטע בעל־תפילות. ביי

דעם בית התפילה האָט אויך עקזיסטירט א גמילת־חסד קאסע פאר די מתפללים, וואָס האָבן זיך אין דעם געגייטיקט.

גבאי ראשון איז געווען ר׳ שלמה שטוטמאַן. ער האָט געזאָרגט פאר אלע באדערפענישן פון דעם בית התפילה און פיל פון זיין צייט אוועקגעגעבן. דער גבאי שני איז געווען ר׳ אלתר פעלדמאַן, געהאָט אַ געוועלב פון טאַנדייט הלבשה אין די סטראאַנעס. ער האָט אביסל געהאָלפן ר׳ שלמה שטוטמאן אין זיין ארבעט פאר דעם בית התפילה, יעקעל קאגאַן, משה פייערשטיינס איידעם, פון פאַך א שניידער, איז געווען איינער פון די גוטע בעלי תפילות אין תפארת בחורים.

י. ראזנבערג
(וואַרשע)

אויף די וועגן צום היימישן שטעטל

יעדעס מאָל, וועַן ס׳קומט מיר אויס צו זיין אויף דער פֿאָדליאַשער ערד, באַהערשט מיך אַ נאָגנדיקע בענקשאַפֿט. וויפֿל דערמאָנונגען פֿון דער נאָענטער פֿאַרגאַנגענהייט טויכן אויף, וועַן דער צעשטרייטער בליק קוקט אויף דעם אין הארצן איינגעשניטענעם דרימלענדיקן פּייזאַזש פֿון סאָסנע און זאַפּטיקע פֿאָד־ליאַשער לאָנקעס.

די באַן טראָגט זיך אויף מזרח פֿון וואַרשע — קיין שעדלעץ. אַ העלער זוניקער זונטיק־פּרימאָרגן. מענטשן צעשמייכלט, גאַנצע משפּחות מיט צעשפּילטע קינדער פֿאָרן אויף אָפֿרו אין די נאָענטע וועלדער.

פֿון צווישן די סאָסנעס, וואָס באַוועגן קוים מיט די קרוינען לענגאויס דער באַן־ליניע שניידט זיך דער צוג אַריין ווי נישט באמערקט פֿון זיך אליין קיין שעדלעץ. וועט קאָן איצט זאָגן, אַז דורך דער דאָזיקער ציכטיקער, בנעימות־דיקער סטאַציע זענען אין משך פֿון אַ קנאַפּ יאָר פֿאַרבייגעפֿאָרן פֿון גאַנץ אייראָפּע עשאלאָנען מיט צום טויט פֿארמשפּטע יידן צום גאָר נאָענטן, וויסטן שחיטה־אָרט, וואָס הייסט טרעבלינקע.

נישט ווייט פֿונדאַנען איז אין משך פֿון 8 חדשים, בייטאָג און ביינאַכט געגאַנגען אין הימל פֿאַר די אויגן פֿון די איינוווווינער פֿון צענדליקער שטעטלעך און דערפֿער דער טויטער, שטיקנדיקער פֿלאַם און רויך פֿון די קרעמאַטאָריעס. און אויף די אַרומיקע פעלדער האָט זיך בייטאָג און ביינאַכט געטראָגן דער שוידערלעכער יאָמער־געשריי.

אָט, אויף דער סטאַציע, אויף די דאָזיקע סאָסנעס און זאָמד, האָבן געקוקט מיליאָנען מענטשלעכע אויגן פֿון די וואָגאָנעס, וואָס זענען לאַנגזאָם פֿאַרבייגעפֿאָרן זייער לעצטן וועג לענגאויס די פּעראָנען פֿון דער שעדלעצער סטאַציע. נישט ווייט פֿון דאָנען ליגט טרעבלינקע. איבער איר הוילער קבר־ערד רוישן היינט שטילע פעלד־בלימעלעך און מארגאריטקעס...

פֿון די 17 טויזנט שעדלעצער יידן זענען דאָ בלויז פֿאַרבליבן עטלעכע יידישע משפּחות. דער אָנדענק פֿון די 17 טויזנט פֿאַרשניטענע יידן איז פֿאַר־אייביקט געוואָרן אין סאָמע צענטער פֿון דער שטאָט. אויפֿן פּלאַץ, ווו עס האָט זיך אַמאָל געפֿונען דער אַלטער יידישער בית־עולם איז אויפֿגעשטעלט געוואָרן אַ באַשיידענער דענקמאָל לכבוד זייער אָנדענק.

פֿון שעדלעץ לאָזן מיר זיך מיט אַן אויטאָמאָביל קיין סאָקאָלאָוו. צוזאַמען מיט אונדז פֿאָרט עליע שטיינבערג פֿון פֿאַריז, וועלכער האָט מיט פיל יאָרן צוריק פֿאַרלאָזט דאָס שטעטל, איצט וויל ער מיט די אייגענע אויגן אָנקוקן, באַטרעטן די געסלעך, ווו עס האָט זיך דורך די אָפּענע פענצטערלעך געטראָגן דאָס געזאַנג פֿון די שניידער־און שוסטער־געזעלן וועגן אַ שענערער און יושר־דיקער וועלט.

פֿאַרן מיר איבער די פֿאַדליאשער ערד. מיטן שאַסיי, וואָס פֿירט פון שעדלעץ קיין סאָקאָלאָוו. פֿאַרשוווּנדן זענען דאָ די סימנים פון דורותדיקן יידישן לעבן. בלויז די פֿארבליבענע בית־עולמס זאָגן עדות, אַז דאָ זענען יידישע ישובים געווען, אַז דאָ האָבן אומעטום, אפילו אין די דערפֿער יידן געווויינט. אויף די פֿאַדליאַשער פעלדער האָבן יידן געקעמפט פֿאַר דער פרייהייט און אומאָפהענגיקייט פון פוילן, קעגן די צאַרישע חיילות. אָט דאָ נישט ווייט, אין קאָצק, געפינט זיך דער קבר פון בערעק יאָסעלעוויטש. אויף דער דאָזיקער ערד האָבן יידישע בחורים אָנגעשפּיזט זייערע באַגנעטן אינעם האַרץ פון די היטלעריסטישע מענטשן־חיות.

אונדזער אויטאָ פֿאַדרייט זיך אויף אַ זייטיקן, זאַמדיקן וועג צווישן געדיכטע סאָסנע־וועלדלעך. אין דאָרף וואָלאָ־וואַדינסקא, אויפן מיליטערישן בית־עולם צווישן די לאַנגע ברידער־קברים, איבער וועלכע עס וויגן זיך שלאַנקע סאָסנעס און בעריאָזעס, געפינען זיך די קברים פון אַכט יידישע זעלנער, וועלכע זענען דאָ צוזאַמען מיט זייערע פּוילישע חברים געפֿאַלן אין שלאַכט מיטן היטלעריסטישן מיליטער, דעם 17 סעפּטעמבער 1939. די בעריאָזעס באַשיצן די אַכט קברים מיט זייערע אַראָפּגעהאָנגענע צווייגן און אויף די מיט־גראָז באוואקסענע בערגלעך האָבן וועמענס הענט צעווארפן בינטלעך פרישע פעלד־בלומען.

אָט איז דאָס דאָרף סוכאַזשעבראַ. דאָ האָבן געווויינט יידישע פויערים, יידן מיט ברייטע פּלייצעס, געדיכטע, קאָלטענעוואַטע בערד מיט צעאַקערטע, אָפּגע־ברענטע פּנימער, וואָס האָבן פון אבות־אבותינו געצויגן זייער חיונה פון דער מאַמע־ערד און פֿאַרקויפט זייער מילכווארג אין די ארומיקע שטעטלעך, און שוין איז דאָס דאָרף פֿאַדניעשנא, די מחיצה צווישן שעדלעץ און סאָקאָלאָוער פֿאַוויאַט. דער שאַסיי ציט זיך נאָך ווי אַ שמאָלע סטענגע דורך פעלדער און וועלדער און פלוצים פֿאַלט ער אַריין צווישן הייזער און הייזלעך. די קליינע — הילצערנע און די העכסטע איינשטאָקיקע. סאָקאָלאָוו — דאָס שטעטל שווימט ארויס אום־געריכט. מען דארף באמת האָבן אַ גוט אויג, צו באַמערקן וועו די פעלדער פאר־וואַנדלען זיך אין גאסן.

אָט איז די שעדלעצער גאס און באַלד וועלן מיר אַרויס אויף דער דלוגע. אַ סך האָט די מלחמה דאָ חרוב געמאַכט. פֿאַרשוווּנדן, צעשטערט, זענען די אַמאָליקע הייזער. די שטיינער זענען אָבער נאָענט און באַקאַנט. שוין געפינען מיר זיך אויפן אָרט פון „ליבע די בעקערינס" געוועלב, די „בערזע" פון די יידישע טרעגער און באַלעגאָלעס. מיר פֿאַדרייען זיך באַרג־אַראָפּ צום אַלטן יידישן בית־המדרש, וווּ עס האָט זיך געפונען דער שול־הויף און „מלך־אביונס גיטער" — די קליינע צעהויקערטע, אייגעבויגענע הייזקעס פון דער יידישער אָרעמקייט. דאָס קעניגרייך פון די פורמאַנעס, שוסטער און פעלצנמאַכער, וועמענס שטיבלעך עס האָט אויף איין שפאן אפגעטיילט פון אלטן בית־עולם דאָס שמאלע מוטנע סטרונע־וואַסערל „ציטרינקא".

אויפן אַלטן בית־עולם, וואָס איז אַרומגעצוימט מיט דראָט, איז אויסגע־וואַקסן אַ געדיכטער סאָסנע־וואַלד. כאָטש דער הימל איז א טיף־בלויער און די

זון ברענט, איז דאָ פינצטער. מען קען זיך קוים דורכרייסן דורך די שמאָלע שטעגעלעך און סטעזשקעס. די סאָסנעס שטייען געדיכט, און פאַרפּלאָנטערטע מיט זייערע צווייגן, וואָס דערמאָנען אין פאַרבראָכענע הענט. ווי אַמאָל אויף דער באַוואָקסענער מיט ווילד־גראָז ערד די בית־עולם־עפּעלעך, וואָס מיר, ווייס־חברה׳ניקעס, פלעגן דאָ קלייבן...

פון געסל צו געסל — מיר גייען נישט — נאָר לויפן. אָט דאָ האָט געוווינט „שמאקעדעסקע" דער דאָרפס־גייער און סאדאָווניק און דאָרט „שלמה פערציקער" דער מלמד. דאָ ווידער איז מען אין חדר געגאנגען. און ווייטער אויף לינקס ציט זיך די ליפאָווע גאַס, אָדער ווי יידן פלעגן איר אָנרופן „צווישן די ביימער", איבער וועלכער דו גייסט זומער־צייט אונטער אַ חופה פון בלעטער.

אָט איז דער שפּאַציר־גאָרטן לעבן קלויסטער, וואָס פלעגט רוישן מיט יידישער יוגנט, נאָך מער האָבן זיך צעוואַקסן די קאַשטאַן־ביימער, נאָך געדיכטער זענען געוואָרן זייערע קרוינען. אוי! ווען די אַלטע ביימער זאָלן קאָנען רעדן! וויפל ליבע־שעפּטשעריי אויף מאַמע־לשון האָבן זיי אויסגעהערט?...

אויפן קליינעם מאַרק איז פאָרגעקומען די שחיטה פון די סאָקאָלאָווער יידן. דריי טעג האָבן דאָ די פאשיסטישע מערדער פשוט געשאָכטן די שוצלאָזע קרבנות. די הייזער אַרום דעם פּלאַץ זענען צעשטערט געוואָרן. עס זענען שוין אויסגעוואַקסן אַנדערע, רויט־ציגלדיקע פּאַרטער־הייזער. אויף דער שכנותדיקער ראגאָווסקי־גאַס שטייט נאָך דאָס האלב־חרובע הויז מיט אויסגעריבענע, צעקרי־שלטע ציגל פון „מעשענעם". דאָ איז עליע שטיינבערג געבוירן און דערצויגן געוואָרן. אין פינצטערן מרהשחורהדיקן קאָרידאָר עפענען זיך טירן און עס רוקן זיך אַרויס ווייס־פלאקסענע קעפלעך פון קינדער. און מיר דאַכט זיך אויס, אַז אָט, אָט וועט פון וועלכער טיר באווייזן זיך אַ היימיש פנים... שטיינבערג פירט זיין בליק איבער די פיר ווענט, וואָס זענען אַמאָל געווען „זייער שטוב", דורך די פענצטער זעען זיך די פעלדער און לאָנקעס און נאָך אַמאָל דערשפּירט מען דעם גרויליקן אמת, אַז קיינער, קיינער איז נישט געבליבן...

אויף לינקס פון דער ראָגאָווער גאס ציט זיך דער ניעטשעצער שאָסיי. דאָ פלעגן יידן קומען שבת צום „וואַסער־בוים". נאָך איצט שטייט ביים וואַסער די אַלטע, איינגעבויגענע וויינענדיקע ווערבע. אסיען צו ווערט דער שפּיגל פון וואַסערל אָנגעפילט מיט גאָלדענע און קופּערנע בלעטער, ווי מיט סרערן פון דער וויינענדיקער ווערבע נאָך אירע אַמאָליקע באַזוכער...

ס׳איז שוין פאַרנאַכט, שווער זיך אָפּצורייסן פון היימישן שטעסל. עס ווילט זיך פאַרקריצן אין האַרץ, אין זכרון אַלץ, וואָס מען האָט געזען. ווען מיר פאַרלאָזן דאָס שטעטל זעצט זיך שוין די זון אַ צונטער־רויטע הינטערן ראַנד פון וואַלד. דעם וועג קיין שעדלעץ באַגלייט אונדז שוין אַ זילבערנע לבנה, ווי זי וואָלט וועלן מיט איר קאַלטן, גלעטנדיקן גלאַנץ שטילן דעם וויי פון דער אויפ־געטייעטער ווונד אין האַרץ.

(צוגעשיקט פון אסתר ראזענבערג—אנא, אין ישראל)

חיים בר-שלום
(גבעתיים)

מאבקים חברתיים בעיר — חלוצים באים

בשנת 1933, שנה אחת לפני עלותי ארצה, נתנסיתי באחד מנסיונותי בפעילותי הציונית. והמעשה שהיה כך היה.

לסוקולוב הגיעה קבוצת של נוער חלוצי של „הפועל המזרחי" להכשרה במקום. זה היה מאורע חברתי בעיר. אמנם סוקולוב היהודית היתה עיר של עמלים, עיר אשר רב תושביה חיו על יגיעת כפיים, עיר אשר העמידה מתוכה לוחמים נאמנים ואמיצים לזכויות האדם העובד. אבל המעשים לחוד וההלכה לחוד. קרנה של עבודת כפיים היתה ירודה והעוסקים בה לא זכו לכבוד יתר. רק בודדים מבין עובדי כפיים זכו להיות נציגי צבור. אפילו במפלגות הסוציאליסטיות הנציגים ברובם לא נמנו עם אנשי עבודה ממש. בבית המדרש וב„שטיבל" מקומם בל יזכר בין אנשי „הכותל המזרחי". האיש העובד היה מבודד ונתון באוירה של זלזול. אפילו האחרון בדרג של התגרנים ראה את עצמו יחסן כלפי בעל המלאכה ועל אחת כמה וכמה כלפי הפועל. אין תימה שבאוירה של זלזול בערך העבודה גם העובדים בעצמם ראו בעבודתם רק הכרח הגורל שיש להשתחרר ממנו.

לכן בואו של נוער יהודי לעיר לעסוק בעבודת כפיים פשוטה כמו „גויים" ממש הכה בתדהמה את ה„בעליבתים" שבעיר — איזה שגעון — טענו הם — יהודים חוטבי עצים?

אבל בשביל המוני העמלים זה היה כעין עלית נשמה. עלתה קרנם וכבודם בעיני אחרים ובעיקר בעיני עצמם.

לא קל היה להשיג עבודה בשבילם. בתי חרושת יהודיים בעיר לא היו. במוסדות המוניציפליים לא היתה דריסת רגל לעובד יהודי. בית החרושת הגדול לסוכר ע"י העיר, שהעסיק מאות פועלים גם הוא היה סגור בפני פועלים יהודיים, לכן העבודה היחידה האפשרית היא חטיבת עצים ועבודות נקיון אצל יהודים.

לעיר נוסף נוף חדש שאבות אבותיהם של יהודי המקום טרם ראוהו:

בקר בקר יוצאות קבוצות נוער יהודי, בחורים דלי גוף, לחטוב עצים ולעשות עבודות פשוטות שונות.

לכתחילה התנהל הדבר כשורה, אבל לא עברו ימים וקפץ עליהם רגזם של הקומוניסטים — יהודי המקום. מחשש של עלית קרנם של החלוצים בעיני עמלים התחילו להפריע לחלוצים בעבודתם. תחת הסיסמה: „נגד הוצאת עבודה מידי העובדים הלא יהודים". הדברים הגיעו עד למלחמה ממש. הנערים היו חוזרים מעבודתם זבי דם.

אנשי „המזרחי" וביחוד ר' יהודה צבי סקשודלובר ז"ל אשר פעל באומץ ומסירות למען הענין, היו אובדי עצות.

קמתי והצטרפתי למגינים עליהם. יום יום הייתי מופיע במקום עבודתם של החלוצים כדי לעמוד לעזרתם נגד מתקיפיהם הקומוניסטים.

פניתי למצפונם של הקומוניסטים וכאשר לא נענו הטחתי בפניהם דברים קשים. כנראה שזה הפריע להם והם החליטו להתנקם בי. הגיעה אלי ידיעה

שאורבים לי ושבועות רבים לא יצאתי בערבים מן הבית ובכל זאת הצליחו בזממם. באחד הימים לפנות ערב ארבו לי ברחוב דלוגה ופצעוני במכת ברזל בראש. ד״ר גרודינציק ז״ל חבש את פצעי וכאשר נודע לו סיבת ההתנפלות הצטרף גם הוא למאבק.

המקרה של ההתנפלות עורר את דעת הקהל והתחילו תגובות מכל עבר. בסופו של הדבר הסתלקו הקומוניסטים מהמערכה הבזויה. ואני מאמין שאלה מהקומוניסטים דאז החיים עמנו מצטערים על משגם.

אנשי בראשית בין ציוני סוקולוב

הם הופיעו עם הופעת המרד החברתי בחיי יהדות מזרח אירופה על סף המאה העשרים. זה היה מרד של כוחות עולים בציבור נגד קפאונה הרעיוני והחברתי של העיירה, מרד נגד אזלת־יד מול הסערה הקרבה והולכת ומאיימת למוטט את היסודות של חיי היהודים בגולה זו

הם עלו מתוך סדנת רוח היהדות, מתוך בית המדרש ו„השטיבל", נסערים ע״י רוח התחיה הלאומית והחברתית אשר תבעה מהפכה בחיי הגולה.

הציונות קסמה להם בחזונה הנעלה, ברוח העפלה שבה.

חבורה קטנה של חובשי בית המדרש, כמנין במספר, הניחה את היסוד להסתדרות הציונית בסוקולוב.

לא קל היה להיות ציוני בימים ההם. היה בכך משום קריאת תגר על ההוי של קנאות דתית ושמרנות מאובנת והרגלי דורות של „שב ואל תעשה".

הם נאבקו עם ההורים, הוחרמו ע״י הסביבה, הוצאו מבתי המדרש וה„שטיבלאך" ונרדפו ע״י שלטונות הצאר, אשר ראו בהם סכנה למשטרם.

החבורה הקטנה הזאת היותה התא הראשון של פעולה צבורית־לאומית בעיר, הגרעין אשר גדל והסתעף במשך הזמן לתנועה רבת פנים בציבוריות היהודית בסוקולוב בשנים שלאחר־מכן.

אם קמו בסוקולוב בתי ספר, ספריות, תנועות נוער, אם אורגנה נציגות יהודית דמוקרטית במוסדות המוניציפליים, אם התנהל מאבק רצוף לזכויות היהודים בעיר — הרי יש לזקוף כל זה לזכותה של אותה החבורה הציונית, אשר כוח השפעתה נמשך אפילו אחרי שההסתדרות הציונית התפלגה לסיעות ולפלגים נוגדים.

היתה בחבורה זו רוח של ראשוניות, אשר נשארה נאמנה למהותה בחלוף העתים. הפרימט של נאמנות לעם ולציון הוא קבע את דמות־דיוקנה.

מעטים מביניהם ראו נחת בחייהם האישיים, בהיותם חצויים בין הכרח של חיי יום־יום וביזפעילותם להגשים את חלומם על שיבת ציון.

רובם אינם עוד בחיים: מי שקדים ומהת ומי שנספה בשואה.

זכיתי לחיות בימי נעורי את חיי התנועה הציונית במחיצתם והנני נושא בלבי אהבה והוקרה על הערכים הגדולים שהקנו לי.

אני מעלה בעטי הדל ציונים לזכרם של אחדים מביניהם כסמל של רבים אשר המשיכו בדרכם.

לאה מארגנשטערן
(תל־אביב)

די לעצטע דעראינערונג

אַ שלאַנקע, מאַיעסטעטישע פיגור, געמאָסטענע טריט פון אַריסטאָקראַטישער חשיבות, צאַרטע הענט און מילדע אויגן, פון וועלכע עס האָט שטענדיק אַרויסגע־שטראַלט גוטסקייט געפּאָרט מיט פרומקייט און צניעות, — אַזוי האָב איך אין מיינע קינדעריאָרן געזען מיין מאַמע, און אַזוי וועט זי שטענדיק בלייבן אין מיין זכרון.

איך האָב געקענט אַ סך פּוילישע רביצינס; זיי אַלע האָבן מיט זיך פּאָרגע־שטעלט אַ בעזונדער טיפּ פון אָריסטאָדאָקסישער אַריסטאָקראַטיע און די מערהייט פון זיי האָבן פאַרמאָגט אַ ספּעציפּישן חן. אָבער אין מיינע אויגן האָט קיינע פון פּוילישע רביצינס מיט מיין מאַמע נישט געקענט זיך פאַרגלייכן.

אין סאָקאָלאָוו האָבן אַלע, אַלטע און יונגע, רעליגיעזע און נישט־רעליגיעזע יידן זיך בעצויגן צו מיין מאַמע מיט אַ בעזונדערן רעספּעקט. פאַר זיי איז זי געווען די רביצין, די סאָקאָלאָווער „פּוירסט ליידי", די באַלעבאָסטע פון רבינ׳ס „הויף". פאַר מיר אָבער איז זי געווען אַלץ: מיין מאַמע, מיין וועג־וויזער און מיין אייניציקע און בעסטע פריינדין. אין מיינע אויגן איז נישט דער רבי, מיין פאָטער, נאָר זי, מיין מאַמע, געווען דאָס שטראַלענדע ליכט און דער צענטער פון הויף, און אַלע מיינע בעסטע יוגנט הערינערונגען זענען פאַרבונדן מיט איר, וועלכע איז געווען פאַר מיר דער אידעאַל, דער מוסטער־מענטש.

ביי מיינע עלטערן בין איך געווען די מוזינקע, די יינגסטע פון עלף קינדער (אַכט שוועסטער און דריי ברידער), און אַלע האָבן מיך געבאַלעוועט, געצערטעלט און איך בין דערצויגן געוואָרן אין אַן אַטמאָספערע פון רחבות און מאַטעריעלע באַקוועמלעכקייט. אָבער איך מוז זאָגן, אַז גאָנץ גליקלעך האָב איך מיך קיינמאָל נישט געפילט. דער שטרענגער רעזשים פון מיין פאָטער׳ס הויף איז נישט געווען צוגעפאַסט צו מיין נאַטור, צו מיין יונגער צאַפּלענדיקער נשמה. עפּעס האָט אויף מיר געדריקט און איך האָב זיך געפילט ווי אַ געפאַנגענע, ווי אַ צוגעשמידטע. מיר פלעגט זיך שטענדיק דאַכטן: ערגעץ ווו איז דאָ אַ גרויסע וועלט, צו וועלכע מען לאָזט מיך נישט צו, ערגעץ־ווו אויסערהאלב דעם „הויף" איז דאָ אַ קאָכעדיק לעבן, פרייהייט, שוואונג און איך דאָ מוז לעבן ווי אין אַ געפענגעניש. אָפּט מאָל, אין די אָוונטן, פלעג איך שטיין שעה׳ן לאַנג ביים פענצטער, אַרויסקוקן אין גאַס, בעטראַכטן די יוגנט וואָס שפּאַצירט אַרום פּראַנק און פריי, און איך פלעג טראַכטן מיט ווייטיק: אַה, ווי גוט און ווויל איז זיי אַלע, וואָס קענען זיין פריי

און נאַטירלעך, גיין שפּאַצירן אין שטאָטישן גאָרטן, זיך חברן מיט וועמען דאָס האַרץ גלוסט! איך האָב זיי מקנא געווען און אין יענע שעה'ן בין איך געווען גערן בערייט אָפּצוגעבן דעם גאַנצן פּראַכט און רחבות פון אונזער הויף פאַר איין ווינקעלע פון דער „קאָזע גאס" (די גאַס פון די אָרעמסטע). אָבער ענדערן מיין לאַגע האָב איך נישט געקענט דען מיין פאָטער האָט מיר שטרענג פערבאָטן זיך אויסצומישן מיט דעם פּראָסטן עולם און איך בין ווייטער געבליבן די געפאַנגענע „פּרינצעסין". דאָס אַלץ האָט אין מיר אַרויסגערופן אַ ברויזענדן צאָרן, גערעכטע און אויך אומגערעכטע פּרעטענזיעס און ביסלעכווייז האָב איך אָנגעהויבן באַט־ראַכטן דעם גאַנצן „הויף" ווי מיין באַדריקער, וואָס וויל ביי מיר אַוועקרויבן מיין יוגנט און פרייהייט.

און אויב איך האָב דאָס דורכגעהאַלטן און נישט אַריינגעפאַלן אין קיין מרה שחורה, האָב איך עס געהאט צו פערדאַנקען דער ליכטיקער געשטאַלט פון מיין מוטער, וועלכע האָט מיט איר גוטסקייט, טאַקט און טאָלעראַנץ פערזיסט מיינע קינדער־יאָרן.

ווען זי האָט חתונה געהאַט איז זי אינגאַנצן 15 יאָר אַלט געווען. זי האָט אין איר קינדהייט קיין וועלטלעכע שולע נישט בעזוכט און קיין בילדונג נישט געהאַט, אָבער שפּעטער האָט זי — איך ווייס נישט ווי אַזוי — זיך אויסגעלערנט צו לייענען און שרייבן גאַנץ קאָרעקט פּויליש און דייטש און זי פלעגט זער גערן לייענען ביכער און צייטונגען אין די ביידע שפּראַכן. מיין פאָטער האָט דאָס נישט זייער געשמעקט, אָבער ער האָט עס געדולדעט, דען ער האָט גוט געוווסט, אַז מיין שטרענג־פרומער מוטער וועט עס חלילה נישט שאדן. אָבער מיין מוטער, וועלכע איז געווען מערקווירדיק טאָלעראַנט צו מענטשן, האָט געמאַכט נאָך אַ שריט ווייטער און צוגענומען לערער פון שפּראַכן אויך פאַר אונדז, די קינדער. מיר, ד. ה. די ווייבער, האָבן זיך געהאט אונדזער בעזונדער וועלטל. אין אַלגעמיין האָבן מיר נאַטירלעך געמוזט זיך צופּאַסן צו אַלע רעגעלן פון דעם שטרענגן הויף־רעזשים. אָבער מען האָט אונדז דערלויבט צו האָבן אויך אונדזער אייגן ווינקל און סיי מיין פאָטער און סיי די חסידים האָבן זיך בעצויגן דערצו מיט טאָלעראַנטן ביטול: עט, זאָלן דאָרט די ווייבער אַביסל זיך נאַריש מאַכן און זאָלן זיי אין זייער עזרת נשים ליייענען וואָס זיי ווילן, שאדן וועט עס קיינעם נישט.

איך בין איבערצייגט, אַז מיין מוטער איז געווען פון נאַטור געבענטשט מיט אַ פיינעם עסטעטישן געשמאַק. זי האָט ליב געהאַט שיין זיך קליידן און געווען אַ גוטער מבין אויף קליידער, אַזוי ווייט, אַז די בעסטע שניידער פון די וואַרשע־ווער סאַלאָנען פלעגן זיך שטאַרק רעכענען מיט איר געשמאַק. און פּונקט ווי זי איז געווען אַ מבין אויף קליידער, אַזוי איז זי אויך געווען אַ מבין אויף מענטשן און פערמאָגט אַ געבוירענעם פּסיכאָלאָגישן חוש. אין „הויף" האָבן זיך אַרומגעדרייט טויזנטער מענטשן פון אַלערליי סאָרטן און מיין מוטער פלעגט יעדן איינציקן ריכטיק אָפּשאַצן לויט זיין ווערט. בטלנים, און ספּעציעל חונפים, טעלער־דעקער, האָט זי נישט געקענט פערטראָגן.

מיין מוטער האָט געמוזט פירן די גאַנצע ווירטשאַפט פון הויף, און דאָס איז געווען פאַרבונדן נישט בלויז מיט גרויסע אויסגאַבן, נאָר אויך מיט זאָרגן, חשבונות און אַמאָל אויך מיט פארשידענע קרענקונגען. אָבער מיט אַ מערקווירדיקער לייכטקייט האָט מיין מוטער געטראָגן די גאַנצע לאַסט אויף זיך און די אדמיניסטראַציע פון דעם הויף איז דורך איר געפירט געוואָרן מוסטערהאַפט. פאַר אַלץ האָט זי געפונען צייט און אַלץ האָט זי געטראָגן אויף איר קאָפּ. מען מוז וויסן, אַז אונדזער משפחה איז געווען אַ זייער פערצווייגטע, מיט איידעמס, שנירן און אייניקלעך. זיי אַלע האָבן זיך בעצויגן צו איר מיט גרויס ליבשאַפט און רעספעקט און ביי יעדער שמחה אָדער עת צרה און אויך ביי יעדן משפחה־סכסוך, איז מיין מוטער געווען די צענטראַלע פיגור, מיט וועלכער אַלע האָבן זיך געראַטנט, אפּ איר מיינונג איז געווען אין אַלע משפחה־פראָגן דעצידירנדיק. דאָס אַלץ האָט געפאָדערט פון מיין מוטער אַ סך צייט, אויפמערקזאמקייט, און נערוון. אָבער זי האָט אויף אַלץ געפונען צייט און אַלץ אַדורכגעפירט מיט וועראַמער ליבשאַפט און מערקווירדיקער לייכטקייט. און אַחוץ די אַדמיניסטראַציע פון הויף און די זאָרגן פון דער משפחה, האָט נאָך מיין מוטער שטענדיק גע־זאָרגט פאַר פרעמדע און געגעבן פיל צדקה אָפן און בסתר פאַר אַרעמע בכבודיקע פאַמיליעס. איך געדענק, אַז אייגמאָל וועו איינע פון מיינע עלטערע שוועסטער האָט חתונה געהאַט און מען האָט שוין געדאַרפט גיין צו דער חופה, האָט מען פלוצלונג אַנטדעקט אַז מיין מאַמע טראָגט נישט איר צירונג. אין הויף איז געוואָרן אַ גערודער: וווּ איז דער רביצינס צירונג? און ווי אַזוי קען מען דען גיין צו דער חופה, אויב די רביצין האָט נישט קיין צירונג אויף דעם האַלדז? מיין מוטער האָט געמוזט אויס־זאָגן דעם סוד, אַז זי האָט פערזעצט די צירונג, ווייל זי האָט געמוזט העלפן אַ ב׳כבוד׳יקער פערארעמטער פאַמיליע.

מיין לעצטע אומפאַרגעסלעכע דעראינערונג: איך געזעגן זיך מיט מיין מאַמע נאָכדעם ווי איך האָב באַשלאָסן צו פערלאָזן סאָקאָלאָוו און אַריבער קיין וואַרשע. וועו מען האָט זיך דערוווסט וועגן מיין באַשלוס איז אין הויף געוואָרן אַ גערודער. אַלע, און אויך איך אליין, האָבן געפילט, אַז דאָס בעדייט נישט סתם אַריבערפאָרן אין אנאַנדער שטאָט, נאָר עס מיינט: אָפשיד, אויף אַ סך יאָרן, אָדער אפשר אויף אייביק. און אַלע זענען אַרומגעגאַנגען אָנגע׳ברוגז׳ט, פערטרויערט. מער פון אַלע איז געווען פערזאָרגט און ברוגז מיין פאָטער, וועלכער האָט געסטראַשעט, אַז ער וועט זיך מיט מיר נישט געזעגענען און אָפפאָרן אָן אַ זיי־גענט פון מיין פאָטער, איז אפילו פאַר מיר, די „רעוואָלוציאָנערקע" געווען אַ טראַגעדיע. בלויז מיין גוטע, טאָלעראַנטע מוטער האָט מיך געטרייסט, ווישנדיק די פאַרווייניגטע אויגן: — פערפאַלן, קינד, איך זע, אַז דאָ איז פאַר דיר קיין פּלאַץ נישטא. אָבער וואַרט צו עטלעכע טעג ביז דער טאָטע וועט זיך בערויקן און דיר געבן אַ ברכה... ענדליך איז דער פאָטער אַביסל ווייכער געוואָרן און זיך מיט מיר געזעגנט מיט אַ ברוגז׳ן „פאַר לחיים ולשלום" און איך בין אָפגעפאָרן מיט אַ צעבראָכן געמיט. אָבער וועו איך האָב שוין געהאַט אָפגעפאָרן אַ שטיק וועג אין דער דראָשקע,

איז פלוצלעם מיט די לעצטע כוחות אָנגעלאָפן מיין מאַמע, אָפּגעשטעלט די דראָזשקע און פאַלנדיק מיר אויפן האַלדז צו מיר געזאָגט: — מיין קינד, איך בין געלאָפן נאָך אַמאָל זיך געזעגענען מיט דיר, דען איך האָב צו דיר אַ בקשה. דו ווייסט, אַז איך בין שטענדיק געווען צו דיר אַ גוטע מאַמע און דער מאַמעס האַרץ זאָגט, אַז איך וועל דיך שוין אַזוי גיך נישט זען, ווייל איך פון דיר אַ קלייניקייט: דו זאָלסט מיר צוזאָגן, אַז דו וועסט פרייטאָג־צו־נאַכטס בענטשן ליכט... נאָך דעם טראַגישן טויט פון מיין פאָטער איז מיין מוטער און די גאַנצע פאַמיליע אריבער קיין ווארשע. אַ שטיק צייט האָב איך נאָך דאָ אין אַמעריקע בעקומען פון מיין מוטער בריוו פול מיט בענקשאַפט און צער. אָבער מיטאַמאָל האָבן די בריוו אויפגעהערט אָנקומען און שפעטער האָב איך זיך דערוווסט, אַז ביי דער ליקווידאציע פון ווארשע איז אויך מיין מוטער און כמעט די גאַנצע פאַמיליע אומגעקומען. פון אונדזער גרויסער פאַרצווייגטער פאַמיליע האָבן זיך געראַטעוועט בלויז דריי.

חיים בר־שלום (פרידלוב)
(גבעתיים)

סאקאלאוו אין אנהויב פון דעם יארהונדערט

די סאָקאָלאָווער יידישע קהילה האָט געציילט אין אָנהויב פון דעם יאָרהונדערט בערך 4500 נפשות, וועלכע האָבן באָווינט אַ גאַנץ קליינעם שטח. צווישן הויפט־גאַסן — דלוגע און ראָגאָווסקע — האָבן דערכגעשניטן דע לענג פון שטעטל און, צוזאַמען מיט נאָך אַ צענדליק קורצע גאַסן און געסלעך, ווי אויך אַ גרויסער מאַרק־פלאַץ אין צענטער. האָבן געבילדעט דאָס יידישע סאָקאָלאָוו.

צווישן די גאַסן זענען בלויז אייניקע געווען ברוקירט מיט רונדע נישט בעאַר־בעטע שטיינער, און אַז אַ וועגעלע איז דורכגעפאָרן האָט עס אָפּגעהילכט איבערן גאַנצן שטעטל. די איבעריקע גאַסן זענען געווען ערד־וועגן, און אַז עס איז געקומען דער ווינטער האָט מען געבראָדזשעט אין טיפע בלאָטעס.

דאָס איז געווען אַן אָפּגעשלאָסענער שטח, כמעט אַ געטאָ, פון ווו יידן האָבן נישט געוואָגט אַריבערצוגיין די גרענעץ, וואָס האָט שוין געהייסן „אונטער דער שטאָט", הגם דאָרט האָבן געווינט פּאָליאַקן.

מען האָט געווינט צונויפגעקוועטשט אַ הויז צו אַ הויז, כמעט אַן הייף, און אַז מען האָט חתונה געמאַכט אַ קינד איז צוגעקומען אַ בוידעם־שטיבל. בלויז געציילטע משפחות האָבן „ריזיקירט" צו ווינען „אויסער דער שטאָט" און הגם זיי האָבן געהאַט גרעסערע און לופטיקערע דירות, איז זיי קיינער נישט מקנא געווען — פאַרקערט, מען האָט געזען אין דעם אַן אָפּקערן זיך פון יידישקייט.

די ווינונגען זענען באַשטאַנען פון קליינע, האַלב איינגעפאַלענע הילצערנע נידעריקע הייזלעך, די דעכער — געדעקט מיט שינדלען אָדער פּאַפּע און — זעלטן מיט בלעך. אַ בלעכענער דאַך איז געווען אַ סימן פון „גבירישקייט". די ווענט און דעכער זענען צומיינסטן געווען באַדעקט מיט מאָך פון אַלטקייט. די דאָזיקע הייזלעך האָבן געדענקט אַ סך דורות; כמעט אַלע זענען געווען „אונטערגעבויט" ד. ה. וועו דער אונטערשטער טייל פלעגט אָנהויבן זינקען פון פאַרפוילטקייט, האָבן די יידישע „טשעשלארעס" געפונען אַ וועג ווי אַזוי ארונ־טערצוגעבן שטיקלעך וועגט און מאַכן צוריק אַ „ניי הויז".

דאָס אין אַרעמקייט פאַרזונקענע שטעטל האָט געשאַפן ספּעציפישע מלאָכה׳ס: אונטערבויען הייזער, אונטערנייען שטיוול און איבערניצעווען מלבושים. עס איז כדאי זיך צו דערמאָנען ווי אַזוי עס האָט אויסגעזען דער אינעווייניק פון אַזאַ ווינונג פון אַ דורכשניטלעכן יידן אין יענער צייט. אַז מען האָט געעפנט

די טיר, וועלכע איז געווען פאַרמאַכט אויף אַ „קליאַמקע", האָט מען זיך גלייך געפונען אין דער אַזוי גערופענער קיך. דאָ איז געשטאַנען אַ באַנק פאַרן עמער וואַסער און אונטער אים דער „פאָמעשאַף" (א כלי אויף שמוציק ווואַסער), ביי דער זייט — דער קוימען צו קאָכן און א „קאפע" פון וואנען עס האָט געפירט אַ לאָך אין דימניק פאַרן רויך. אויף דער קיך אונטער דער קאַפּע איז געשטאַנען אַ דרייפוס פון אייזן, אונטערגעהייצט פון אונטן, אויף אים — די טעפּ צום קאָכן. און אַז עס איז געווען אַ שטאַרקער ווינט, פלעגט דער רויך, אָנשטאָט אין דימניק, אַרייַנגיין אין שטוב. ווען איך האָב געלערנט אין חדר ביי ר' ישראל לייבעלע מלמד, פלעגט דאָס אָפט געשעען, און יעדער מאָל פלעגט ער זיך פאַנאַנדערשרייַען: שרה מינדל, ביסט גורם צו ביטול תורה!

שפּעטער פלעגט מען שוין מאָכן אַ פּלאַטע מיט פייערקעס און דער רויך איז נישט געגאנגען דורך דער קאַפּע. אין דער קיך איז אויך געשטאַנען א סאָפקע ווו עס פלעגט שלאָפן אַן „איבעריק קינד", אָדער דאָס לערן־ינגל, ווייל די קיך האָט אויך געדינט אַלס ארבעטס־וואַרשטאַט. איבערהויפּט, ביי שניידער און שוסטער.

נאָך דעם איז געקומען די „שטוב" ד. ה. דער חדר וווּ עס זענען געשטאַנען די בעטן פון טאַטע־מאַמע און א סאָפקע פאַר קינדער. (אַז עס האָט נישט געסטאַיעט פלעגט מען אויסבעטן אויף בענקלעך אָדער אויף דער פּאָדלאָגע) ווי אויך אַ טיש מיט בענקלעך פון פאַרשידענעם אויסזען (אָפט געירשענטע פון דורות). די שפּאַרעס אין די וועגט אויסגעקלעפּט מיט ליים און אָפּגעקאַלכט (ביי פאַרמעג־לעכע געקלעפּט מיט טאָפּעטן). די פּאָדלאָגע איז ניט אומעטום געווען פון ברעטער עס זענען געווען נישט וויניק וווינונגען וווּ די פּאָדלאָגע איז בעשטאַנען פון איינ־געקלאַפּטע ערד. נאָך אין יאָר 1933 פאַר מיין עולה זיין קיין ישראל, האָב איך געזען אַזאַ פּאָדלאָגע אין הירש־נחום כליזמרס הויז.

נישט בעסער האָט אויסגעזען די הלבשה. זומער האָט מען געטראָגן אַ כאַלאַטל, אין יעשען פלעגט מען אָנטאָן נאָך אַ כאַלאַטל און ווינטער אין אַ פראָסט האָט מען אויף די צוויי כאַלאַטלעך אָנגעטון אַ פּאַלטן, און אַז דער פראָסט פלעגט אויסטריקענען די פאַרבלאָטיקטע עקן פון די דריי מלבושים, האָט זיך דער גאַנג פון אַזאַ אָנגעבערדיקטן יידן זיך געלאָזט הערן פון גאַנץ ווייט. נישט בעסער האָט אויסגעזען די וויבערשע הלבשה. זומער האָבן זיי זיך „גיעסטראָיעט" אין ביליקע לייוונט קליידלעך און איז ווענטער האָט מען זיך אָנגעטאָן אייניקע „האַלקעס" — אייַנע אויף דער אנדערער.

דערפאַר ווען עס איז געקומען דער שבת פלעגט מען זיך אויספוצן, מענער און פרויען אין חתונה מלבושים, ד. ה. מלבושים וואָס מען האָט געמאַכט צו זייער חתונה, אפילו ווען דער חתונה־טאָג זייערער האָט זיך שוין „געזילבערט". די מלבושים פלעגן דורכמאַכן אַ סך „אָפּראַציעס": צוערשט איבערדרייען, דערנאָך לאָטען און צום סוף איבערמאַכן פאַר קינדער. שיך אָדער שטיוול נייע האָט מען געמאַכט באין ברירה. וועלן פנחס אהרון דער לאָטע־מאַכער האָט גע„פסקנט" אַז

די אַלטע זענען שוין אַרויסצוואַרפן אויפן מיסט. פאַרשטענדלעך אַז די נייע שטיוול זענען געווען אונטערגענייטע — „די אַלטע כאַלעווע זענען בעסער ווי די נייע" — האָבן יידן געטענהט.

שווער און ביטער איז געווען דער גערמאַנגל פאַרן שטיקל ברויט, אין בוכ־שטעבליכן זין פון וואָרט, און אַז יידן האָבן נישט געהאַט קיין פרנסה, האָט מען געמאַכט פרנסה פון שפאָרן. אַז מען האָט געקאָנט „אָפשטופן דאָס מויל" איז מען געווען צופרידן. מען האָט גשעפאָרט פון שטיקל ברויט פון ביסל קאַרטאָפל, אפילו פון קאַפּ זאַלץ. דאָס נאַפּט־לעמפּל האָט מען געהיטן אַז עס זאָל זיך חלילה נישט „צופלאַקערן", אַז דאָס פייער אין קוימען זאָל נישט „אַווען מיטן ווינט". פלעגן ווייבער גיין איינע צו דער צווייטער „כאַפּן אַ קויל" כדי אייניצושפּאָרן שוועבעלעך.

איינער פון מיינע מלמדים, דער שוואַרצער חיים ז"ל, פלעגט מיך שיקן אין געוועלבן קויפן אַ שטיקל הערינג און דערביי אַנזאָגן, „נאָר אַ ווייַדל". אַז איך האָב געבראַכט דעם ווייַדל הערינג, פלעגט ער אים אַוועקלייגן אויפן טיש, אָפּ־מעסטן מיט אַ בליק, מאַכן מיטן מעסער 5 צייכנס און דאַן צושניידן אויף 5 טיילן פאַר די 5 קינדערלעך.

ווייס ברויט האָבן געפעסן נאָר רייכע, אָלע איבעריקע האָבן געגעסן שוואַרץ־ברויט, און נאָר דאָס „היימישע", ווייל דאָס „דייטשישע" ד. ה. ברויט געבאַקן אין מאַדערנע אויוונס האָט געקאָסט טייערער און עס עסט זיך מער...

אייער האָט מען געגעסן פסח און מילך האָט מען געטרונקען וועט מען איז געווען הייזעריק. און וועט יידן, אויסגעהונגערטע פון דער גאַנצער וואָך, פלעגן זיך צוכאַפּן צו די שבתדיקע און יום־טובדיקע מאכלים, האָט דאָס זיי פאַרשאַדט.

די דאָזיקע אָרימקייט איז געווען אַ רעזולטאַט פון דער פרנסה־לאָזיקייט, — דער שטענדיקער באַגלייטער פון דער איבערוויגנדיקער מערהייט יידן אין סאָקאָ־לאָוו, חוץ אַ גאַנץ קליינע טייל פון פאַרמעגלעכע, וועלכע איז בטל בששים גע־ווארן אין דער אַלגעמיינער נויט.

דער רוב פון דער יידישער באַפעלקערונג איז געווען אַרבעטנדיקע. שוסטער, שניידער, סטאָלער, קאָוואַלעס, היטל־מאַכערס אַ. אַנד. זיי פלעגן האָרעווען שווער און ביטער, נעכט און טעג, כדי צו פאַרדינען זייערע אָרעמע גראָשנס. און נישט אָלע האָבן געהאט די אַרבעט אין שטאָט. טייל פון זיי פלעגן זיך אַרומפלאָנן איבער די דערפער, וואַלעגרן זיך אַ גאַנצע וואָך אויף פרעמדע געלעגערס, כדי צו געפינען ארבעט. אויך די הענדלער פלעגן זיך אַרומפלאָנן מיט די ווייבער און קינדער אויף די יריידים צו פארקויפן אַ ביסל סחורה. נאָך ערגער איז געווען די לאַגע פון די אַזוי גערופענע — דאָרפס־גייער. מיט אַ זעקל אויף די פלייצעס האָבן זיי זיך געשלעפט איבער די דערפער, אָפּגעקומען מיט אַ שטיקל ברויט און געוואָרט אַז אַ פויער זאָל פאַרקויפן עפעס אַ „מציאה". זייענ־דיק אויסגעשטעלט אויף באַלייַדיקונגען און אפילו אויף אָנפאַלן פון אָנגרייצטע הינט.

און נישט בלויז די מענער האָבן געטראָגן דעם עול פון דעם שווערן לעבן,

אויך אַ גרויסער טייל פון די סאָקאָלאָווער יידישע פרויען האָבן זיך מיטבאַטייליקט אין דעם געראַנגל פאַר פרנסה.

זיי זענען געווען פאַרקויפערינס אין די געוועלבן, געשטאַנען אין די גרעסטע היצן און קעלטן מיט טישלעך סחורה אין גאַס, געפאָרן אויף ירידים, געמאַכט קרייטשיקעס, שייטלען, געאַרבעט אין די בעקערייען גאַנצע נעכט, געטראָגן סחורה אין די הייזער צו פארקויפן אויף אויסצאָלונגען, געזעסן בײַ די שניידער־מאַשינען ביז שפּעט אין דער נאַכט מיט האַלב פאַרמאַכטע אויגן פון מידקייט, און גלייכצייטיק געטראָגן דעם עול פון זיין מאַמעס צו קינדער און זאָרגן אַז אין שטוב זאָל קיין הונגער נישט זיין. זיי זענען פאַר דער צייט אַלט און קראַנק געוואָרן, און אַז מיר דערמאָנען זיך אין דעם שווערן לעבן פון אונדזערע טאַטעס און מאַמעס, גייט אויף אונדז אַן אַ טיפער ווייטיק.

אין די פרימאַרגנס און פאַרנאַכטן פלעגן יידן מתפלל זיין אין די בתי־מדרשים און שטיבלעך, און בעטן אויף אַ ישועה. טייל פלעגן אָפשפּאָרן דעם לעצטן גראָשן און אַוועק צום רבין מיט אַ „קוויטל". מען האָט געהאָפט אויף הילף, אויף דער גאולה פון דעם שווערן לעבן.

אָבער די ישועה איז נישט געקומען, אויך דאָס דאָזיקע אָרימע לעבן פון די סאָקאָלאָווער יידן האָט געשטאָכן די אויגן פון דער, אייגענעווארצעלטער מיט יידן שנאה, גוויישער סביבה, וועלכע איז אין אָנהויב פון דעם יאָרהונדערט פאַר־וואַנדלט געוואָרן אין אַ געזעלשאַפטלעכער אנטיסעמיטישער באָיקאָט־באַוועגונג אונטער דער לאָזונג „פאַליאַקן פאַר פאַליאַקן" („סוואָי דאָ סווגאָ"). מען האָט געטריבן יידן פון די דערפער, באַזייטיקט פון ארבעט אין די פריצישע הויפן. אין די שטעט זענען אַנטשטאַנען קאָאָפּעראַטיוון, וועמענס הויפט־ציל איז געווען צו קעמפן מיטן יידישן האַנדל און מלאכה. דאָס לעבן איז געוואָרן נאָך שווערער און אויסזיכטסלאָזער.

אין אָנבליק פון דער שפּעטערדיקער טראַגישער אַנטוויקלונג, קען מען פעסט־שטעלן אַז דאָס איז געווען דער אָנהויב פון סוף פון יידישן לעבן אין סאָקאָלאָוו.

אָבער ווער האָט געאַנט וועגן אַזאַ שרעכליכן סוף?...

דאס געזעלשאפטלעכע לעבן

די שווערע עקאָנאָמישע לאַגע פון דער יידישער באַפעלקערונג אין יענער צייט איז אויך געווען אַ רעזולטאַט פון געזעלשאַפטלעכער אָפּגעשטאַנענקייט. זינט פיל דורות האָט דאָס שטעטל געלעבט אָפּגעשלאָסן אין אירע טראַדיציאָנעלע פערשטיינערטע פאָרמען, און איז געווען אומבאהאָלפן כלפי די אָנקומענדיקע סכנות. צו דער דאָזיקער צוריקגעשטאַנענקייט האָט אויך צוגעהאָלפן די צאַרישע מאַכט, וועלכע האָט אונטערדריקט יעדע געזעלשפּטלעכע איניציאטיוו.

די רעוואָלוציאָנערע כוואַליע אין 1905 האָט אויך אין סאָקאָלאָוו אויפגעוועקט רעוואָלוציאָנערע כוחות. די יידישע אַרבעטער אין שטעטל, דער צומייסט ליידנ־דיקער און באַוולטער טייל אין דער אַלגעמיינער נויט, האָבן געזוכט אַ גרויסן

אנטייל אין אַלגעמיינעם קאַמף קעגן דער צאַרישער רעאַקציאָנערער מאַכט. צענדליקער אַרבעטער מיט זייערע פירער זענען פאַרשיקט געוואָרן אין די תפיסות. אָבער נאָך דעם אָפּפלוס פון דער רעוואָלוציאָנערער כוואַליע, זענען געבליבן וויניקע קאָנסטרוקטיווע שפורן אין לעבן פון די יידישע ארבעטער אין שטעטל.

אויך די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, וועלכע איז אַנטשטאַנען יענע צייט אין סאָקאָלאָוו, האָט וויניק וואָס געענדערט דאָס קאָנסערוואַטיווע געשטאַלט פון שטעטל, זייענדיק באַגרענעצט אין איר טעטיקייט, צוליב דעם געראַנגל מיט דער צאַרישער מאַכט, ווי אויך מיט די פרומע שיכטן.

די גרויסע השכלה באַוועגונג וואָס האָט אָרומגענומען די יידן אין רוסלאַנד און וועלכע האָט גהאַט אַ גרויסע קאָנסטרוקטיווע השפּעה אויף זייער לעבן, איז קיין סאָקאָלאָוו נישט דערגאַנגען. חדר מתוקן איז אין סאָקאָלאָוו געווען הס מלהזכיר. אַז יענקל פלינדער, דעם פעלדשערס זון, איז געוואָרן אַ סטודענט, איז ער געווען אַ בן־יחיד אין שטעטל.

דער מאַנגל אין דינאַמישע מאָדערנע כוחות האָט גורם געווען אַ פאַרשפּעטי־קונג פון מאָדערנע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס אין סאָקאָלאָוו. אין יענער צייט האָט בלויז עקזיסטירט דער „לינת הצדק", איינער פון אירע גרינדער, דער לאַנג־יאָריקער ציוניסטישער עסקן בנימין רובינשטיין, לעבט מיט אונדז אין ישראל.

אפילו די גרויסע עמיגראציע־באַוועגונג צווישן יידן אין רוסלאנד אין סוף פון 19־טן יאָרהונדערט, איז קיין סאָקאָלאָוו נישט דערגאנגען. פאָרן קיין אמעריקע האָט געהייסן אין שטעטל: פאַרלאָזן די יידישקייט, אַרויסגיין צו שמד ר״ל. די ערשטע סאָקאָלאָווער וועלכע האָבן געוואָגט צו עמיגרירן, זענען געווען די מצד דער צאַרישער מאַכט פאַרפאַלגטע רעוואָלוציאָנערן פון 5־טן יאָר. און אַז עס האָט ווער אַנדערש עמיגרירט איז געווען אַ סימן, אז באו מים עד נפש, פשוט נישטאָ קיין ברויט. די משפחות פלעגן זיך שעמן וועיזן דעם פנים. איך געדענק אַז חיים לייב דער אַרליאַרניק איז אַוועק קיין אמעריקע, איז געווען א סענסאַציע אין שטעטל. מען האָט זיך געפרעגט: — ס׳טייטש ווי קומט עס אַז אַ יד אַ חסיד זאָל אוועק אין אַ גוייש לאנד?

אָבער די דאָזיקע אַנטלאָפענע אין „גוויישן לאַנד", זענען געווען דער אייני־ציקער מקור פון גרויסער הילף פאַר סאָקאָלאָווער יידן אין זייערער גרויסע נויטן אין די קומענדיקע יאָרן.

עס וואָלט אָבער געווען אַ טעות אַז עס האָט נישט עקזיסטירט אין יענער צייט צווישן די סאָקאָלאָווער יידן קיין קעגנזייטיקע הילף. זי האָט עקזיסטירט, אָבער אין אירע ספעציפישע טראַדיציאָנעלע פאָרמען.

קודם כל די בתי־תפילה. זיי זענען געווען אַן אָרט נישט בלויז פאַר תורה און תפילה, נאָר אויך אין אַ גרויסער מאָס, פאַר ענינים וואָס זענען בין אדם לחברו. מען האָט געזאָרגט פאַר אַ געפאַלענעם, פאַר אַ קראַנקען, מען האָט גע־דאַגה׳ט אַז אַ יד זאָל קאָנען חתונה מאכן אַ קינד. אַז עס איז געפאַלן דאָס פערד ביי א בעל־עגלה האָט מען געשאַפן אַן אַנדערס. אין די בתי־תפילות האָט געהערשט

דאָס קעגנזייטיקע אחריות־געפיל, בעזונדערס אין חסידים שטיבלעך און אין קלענערע מנינים.

חוץ דעם האָט עקזיסטירט צווישן סאָקאָלאָווער יידן אַ ספּעציפּישע, נישט אַרגאַניזירטע הילפס אינסטיטוציע, די אַזוי גערופענע גימלות־חסד אינסטיטוציע. געבן אָדער נעמען אַ גמילות־חסד איז געווען דער נאַטירלעכער גאַנג פון ווירט־שאַפטלעכן לעבן. ווו וואָלטן געזומען די צענדליקער הענדלער איינצוקויפן אַ ביסל תבואה אין דאָנערשטיקן מאַרק־טאָג? פון וואַנען וואָלטן די אָרעמע קרעמער גע־נומען גלעלט אויף צו פֿאָרן קיין וואַרשע אייַנצוקויפן אַ ביסל סחורה? און ווי אַזוי וואָלטן יידן געקאָנט באַצאָלן א וועקסל צו דער צייט — וועו נישט די פונקציע פון גמ״ח. מען האָט געזומען אַ גמ״ח אויף אַ וואָך, אויף אַ טאָג און אַפילו „געכאַפּט״ אויף אַ פּאָר שעה, אבי זיך דורכצודרייען. דאָס איז געווען א מין קאָלעקטיוור אַנאַנימער באַווּגלעכער קאַפּיטאַל, וואָס איז געגאַנגען פון האַנט צו האַנט. אַ מין גייענדיקע באַנק אָן פונקציאָנאַרן און אַ באַשטימטן זיץ־פלאַץ. די דאָזיקע ספּאָנטאַנישע קעגנזייטיקע הילף איז געבוירן געוואָרן אויפן שויס פון דער יידישער נויט.

וועו איך פרעג זיך פון וואַנען האָבן סאָקאָלאָווער יידן גענומען כוח צו טראָגן דעם עול פון זייער שווערן וואָכנדיקן לעבן, גייען אויף די זכרונות וועגן זייער שבת יום־טובדיקייט.

איך דערמאָן זיך אין מיינע מלמדים: דער בריסט בייניקער שוואַרצער ר׳ חיים, ר׳ ישראל לייבעלע מיט זיינע צוגויפגעגאַסענע באָרד און פיאות, ר׳ יוסף עקיבא יעקלס, מיט זיין הויכן עילויישן שטערן און ר׳ הענאך דוד הערצלס, דער קנאי לדבר תורה — זכרונם לברכה.

זיי האָבן געווויגט ד׳ על ד׳, מסתפקים במועט, אָבער וועו אַ יינגל פלעגט אַרויסווייזן חשק צום לערנען, פלעגט זייער פנים אויפשיינען פון פרייד — די פרייד פון אהבת התורה.

איך דערמאָן זיך אין די פול געפֿאַקטע בתי־מדרשים אין די לאַנגע ווינטער נעכט, ווו די יידן פלעגן זיך טובלען אין די לויטערע וואַסערן פון תורה און תפילה. עס דערגייען צו מיינע אויערן די הילכיקע קלאַנגען פון די זמירות אין די פרייטיק צונאַכטסן און פון די נאָגנדיקע תפילות אין די ימים נוראים, וועו יידן האָבן אויסגעווויגט זייער צער און פיין. עס בליצט אויף אין מיין זכרון יענער פריידיקער רעש פון אַ חתונה אין שטעטל. בליץ־לאָמפּן פאַרלייכטן די שטוב און די גאַס, מען שפּילט און מען טאַנצט, עס טאַנצן מחותנים, שכנים, עס טאַנצט די גאַנצע גאַס.

איך דערמאָן זיך אין די פלייצנדיקע פרייד פון אַ סיום־הספר אין שטעטל. פון אַלע גאַסן און געסלעך שטראָמען אויסגעפוצטע יידן אין דער ריכטונג צו דער שול. דער אַריינגאַנג אין דער שול־גאַס איז פאַרשפּאַרט פון געדראַנג פון מענטשן. אונטער דער חופה טאַנצן יידן מיט פאַרמאַכטע אויגן. יאָ, די דאָזיקע תמימותדיקע אמונה און שמחה זענען בייגעקומען דעם צער פון די וואָכעדיקע טעג.

דער שטורעם

לענג אויס די מערב־זייט פון דעם גרויסן פירקאַנטיקן מאַרק־פּלאַץ איז גע־שטאַנען די לאַנגע, געמויערטע געביידע, די אזוי גערופענע „רעבערזשע" (אפשר אַן אַלט פּוילישר נאָמען פון אַ גרויסע אָנגעזעענע געביידע) די דאָזיקע געביידע האָט מיט זיך פאַרקערפּערט די מאַכט אין שטעטל זינט דער לעצטער צעטיילונג פון פוילן — די צאַרישע מאַכט. די „רעבערזשע" איז געווען דאָס זיץ־אָרט פון דער פּאָוויאַטאָווער נאַטשאַלסטוואָ און אויך פון דער פּאַליציי.

אין פראָנט פון הויז איבער דעם ברייטן טויער איז געווען צוגעבויט אַ הילצערנער באַלקאָן, געשטיצט אויף הילצערנע סלופּעס. אויף דעם באַלקאָן פלעגן דערשיינען די פּאָוויאַטאָווע צאַרישע נאַטשאַלניקעס, אויסגעפּוצטע אין פאַרבן־רייכע מונדירן, באַהאָנגען מיט מיליטערישע אויסצייכענונגען, און אַראָפּקוקן מיט בליקן פון הערשער אויף דעם אויסגעשפּרייטן שטעטל. פון דאַנען פלעגן זיי נאָכפאָלגן דעם גאַנג פון יידישן לעבן. אַריינדרינגען זייערע בליקן אין יעדן יידישן הויז און געוועלב און דערביי טראַכטן: אָט זיי אַלע זענען ביי אונדז אין די הענט.

אין אַ יומא דפגרא, אַז עס פלעגן אַראָפּקומען הויכע געסט, די גובערנאַ־טאָרן פון שעדלעץ אָדער לובלין, אָדער גאָר אַ מיליטערישע סוויטע, אין דער צייט פון מאַנעוורעס, פלעגט אַן אָרקעסטער שפּילן אויפן באַלקאָן און „איינגעמען" דאָס שטעטל מיט זיינע שיינע רוסישע מאַרשן.

די דאָזיקע געביידע האָט דערמאָנט דעם פיל יאָריקן געראַנגל פון דער סאָ־קאָלאָווער קהילה מיט דער צאַרישער אַכזריותדיקער מאַכט. יידן פלעמן זיך ווי ווייט מעגלעך דערווייטערן פון דעם הויז, אָדער שנעל פאַרבייגיין.

אַז מען האָט אַמאָל געזען אַ גרופּע יידן, אָנגעטאָן אין שבתדיקע מלבושים, אריינגיין דורך דעם ברייטן טויער וואָס אונטערן באַלקאָן אין דער געביידע, האָט מען גלייך פאַרשטאַנען: דאָ גייען ראשי־קהל אָפּבעטן אַ גזירה.

איצט, אין דער שפּעטער נאָכמיטיק־שעה פון איינעם פון די אויגוסט טעג 1915, שטייט די „רעבערזשע" אַן אויסגעליידיקטע, עס הערט זיך א האַרמאַטן שיסעריי. דער פראָנט דערנענעטערט זיך, די צאַרישע באַאַמטע זענען שוין עוואַ־קואירט. עס זענען בלויז געבליבן דער קליינגעוויקסיגער פּאָוויאַטאָווער נאַטשאַל־ניק איוואַנאָוו מיט זיינע צוויי געהילפן. פון צייט צו צייט לויפן פאַרביי רעשטלעך פון צעשלאָגענעם רוסישן מיליטער. דער מאַרק־פּלאַץ איז פּוסט. יידן שטייען ביי זייערע האַלב־פאַרמאַכטע געוועלבן, צעשראָקענע פאַרן מאָרגנדיקן טאָג.

פלוצים פאַרפאָרט אַ וואָגן, געשפּאַנט צו אַ פּאָר פערד, און פאַרהאַלט זיך פאַר דער „רעבעזשע". אויף דעם באַלקאָן דערשיינט דער נאַטשאַלניק איוואַנאָוו. מיט אַ שטאַרן בליק נעמט ער אַרום דאָס שטעטל, ווי ער וואָלט מיטאַמאָל דערזען דעם סוף פון דער צאַרישער, דורות לאַנגער, הערשאַפט.

באַלד נאָכדעם גייט ער אַרויס דורך דעם ברייטן טויער אין באַגלייטונג פון 2 באַאַמטע, זעצט זיך אויף דעם וואָגן, און לאָזט זיך אין דער ריכטונג צו מזרח.

דאָס האַסטיקע פאָרן פון וואָגן אויף דעם ברוק הילכט אָפּ אין דער פוסטקייט פון שטעטל. יידן שטעקן אַרויס פאָרזיכטיק די קעפּ פון די הייזער און געוועלבן, קוקן נאָך מיט זאָרג דעם אָפּפאָרנדן וואָגן און פרעגן מיט פחד: די צאַרישע אכזריותדיקע מאַכט איז אַוועק, ווער וועט קומען אויף איר אָרט? ווי וועלן אויסזען די נייע הערשער?

דער פחד פון די יידן האָט געהאַט אַ יסוד. די נאָנטסטע טעג זענען געווען טעג פון שרעקליכע יסורים פאַר סאָקאָלאָווער יידן. איבער 10 יידן זענען דער־מאָרדעט געוואָרן דורך די צוריקגייענדיקע קאָזאַקן. יידישע געשעפטן ווערן צערויבט.

עס איז כדאי צו פאַרצייכענען אַ פאַקט פון קידוש־השם פון אַ סאָקאָלאָווער יידן אין יענעם פאָגראָם־טאָג. שלום גאָלדשטיין ז״ל (זיין זון געפינט זיך אין ישראל, הרצליה), אַנטוואָפנט דעמאָלט 2 רוסישע זעלנער, וועלכע זענען באַפאַלן אַ יידן, און ברענגט צוריק דעם רויב צו די באַפאַלענע.

די דייטשע אקופאציע

די דרייאַריקע דייטשע אָקופּאַציע אין סאָקאָלאָוו איז געווען אַ תקופה פון שווערע ליידן. הונגער און עפידעמישע קרענק האָבן געבושעוועט און געבראַכט אומציליקע קרבנות. די דייטשע אכזריותדיקע מלחמה־גזירות (אפשר שוין אַן אַנזאָג אויפן שפּעטערדיקן נאַציזם) האָבן פאַרמאַכט יעדן וועג פאַר פרייען האַנדל און אַרבעט. עס איז אַנטשטאַנען אַ שמוגלער לעבן. דאָס פאַרדינען אויף אַ שטיקל ברויט איז געווען פאַרבונדן מיט דער סכנה פון שווערער שטראָף. אָבער די דאָזיקע תקופה האָט אויך געבראַכט אַן אַנטשפּאַנונג פון דער שרעק פאַר די צאַרישע פאַגראָמטשיקעס און פוילישע אַנטיסעמיטן, וואָס האָט באַהערשט די סאָקאָלאָווער, אָזוי ווי אַלע יידן אין פוילן, ערב און נאָך דעם אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

די פאַר מלחמהדיקע באַוועגונג אונטער דער לאָזונג „פאָליאַקן פאַר פאָליאַקן״, איז מיטן אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מכשיר אין די הענט פון די צאַרישע פאָגראָמטשיקעס צו יידן פאַרפאָלגונגען. גלייך נאָך די ערשטע מפלות פון רוסישן מיליטער, האָבן זיך אַ שאָט געטאָן גזירות קעגן יידן. מען האָט געזוכט אַ שעיר לעזאזל און אים געפינען אין ייד. „יידן זענען שפּיאָנען״ — האָבן זיי צוגעטראַכט, און שטענדיק האָבן זיך געפונען עדות צווישן דער פוילישער באַפעלקערונג, וועלכע האָבן „אליין געזען״.

אויך אין סאָקאָלאָוו אין דעם פאָגראָם טאָג פאַרן פאַרלאָזן פון די קאָזאַקן די שטאָט, האָט אַ טייל פון דער פוילישער באַפעלקערונג מיטגעהאָלפן די קאָזאַקן צו צערויבן די יידישע געשעפטן.

אויך אין סאָקאָלאָוו האָט זיך טיף איינגעקריצט אין מיין זכרון, בעיקר וועג

איך דערמאָן זיך אין די „הייליקע בילדער" וואָס האָבן זיך באַוויזן מיטאַמאָל אויף אַלע קריסטלעכע הייזער, כדי דערמיט אָנצווויזן די קאָזאַקן די ריכטיקע אַדרעסן וווּ צו מאָרדן און רויבן.

מיטן אָנקומען פון די דייטשן האָבן סאָקאָלאָווער יידן פריי אָפגעאָטעמט און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ תקופה פון אַ גרויסן געזעלשאַפטלעכן אויפשוווּנג. די דעמאָלסדיקע דייטשע מאַכט האָט צוזאַמען מיט דער מלחמה־אכזריות אויך אריינגעבראַכט קיין פוילן עפּעס פון דעם גייסט פון אייראָפּעאישן ליבעראַליזם. סאָקאָלאָוו האָט מיט גרויס אימפּעט אָנגעהויבן צו פאַרוועלטליכן איר געשטאַלט. עס זענען גלייך אָנטשטאָנען וועלטליכע קולטור־אינסטיטוציעס: ביבליאָטעקן, פראָפעסיאָנעלע פאַראיינען, העברעישע און יידישע שולן, קינדער־היימען און הילפס־קאָמיטעט פאַר סאָציאַלע הילף. באַזונדער האָפּערדיק האָט געווירקט אויף דער יידישער באָפּעלקערונג דער פאַקט פון באַשטימען יידישע באַאַמטע אין שטאָטישע אינסטיטוציעס. צום ערשטן מאָל אין דער געשיכטע פון יידישן סאָקאָלאָוו זענען צוגענומען געוואָרן יידן אין דער מיליץ. הערשל גרינבערג ז״ל וועלט באַשטימט אַלס וויצע־בירגערמייסטער. יידן האָבן געאַרבעט אַלס סאַניטאַרן פון געזונטהייט־אָמט. עס אָנטשטייען נייע געזעלשאַפטלעכע כוחות וואָס רייסן אַרויס דאָס שטעטל פון איר פאַרגליווערטקייט און אויסזיכטסלאָזיקייט.

די לעגאַליזאַציע פון די פּאָליטישע פּאַרטייען ברענגען צו אַ פרוכטבאַרע פּאָליטישע אויפקלערונגס־אַרבעט צווישן דער יוגנט, באַזונדער צווישן דער ציוניסטישער יוגנט. די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע איז אַרויס אויף אַ בריטן שלאָך פון איר טעטיקייט.

נישט קוקנדיק אויף איר אינערלעכע צעשפּליטערונג אין דער „מזרחי", „פּועלי־ציון" און אנד. ווי אויך אויף איר הויפּט־טעטיקייט פאַר שיבת־ציון, איז די ציוניסטישע באַוועגונג אין סאָקאָלאָוו געבליבן די הויפּט־טרעגערין פון גערעַנגל פאַר די יידישע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס, פאַר פרייהייט פון יידישער דערציאונג, פאַר פולער בירגערליכער און נאַציאָנאַלער גלייכבאַרעכטיקונג. די דאָזיקע טעטיקייט, וועלכע האָט אויפגעבליט אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע, איז גע־וואָקסן נאָך דער אנטשטייונג פון פוילן אָן אַן אונטערברעכונג ביז דעם טרא־גישן סוף.

סאָקאָלאָוו אין באפרייטן פוילן

דער וועג פון יידישן סאָקאָלאָוו, זינט דער אַנטשטייונג פון אַ פריי פוילן — פון 1918 ביז 1939 — איז געווען אַ וועג ווו האָפענונג און יאוש האָבן געווירקט צוזאמען.

אין דעם טאָג וועו עס איז געפאַלן די דייטשע אָקופּאַציע מאַכט, איז אנט־שטאַנען אין שטאָט אַ פאַראַם־שטימונג. מען האָט מורא געהאַט פאר איבערפאַלן

מצד די פאָליאַקן. איך געדענק אַז אין דעם זעלבן אָוונט איז פאָרגעקומען אַ צווישן־פּאַרטייישע באַראַטונג אין קעלער שטוב פון אַלטן בית־המדרש וועגן אָרגאַניזירן אַ זעלבסט־שוץ.

די אָנפאַלן פון פּוילישע זעלנער אויף יידן, און דער פאַקט אין לעמבערג האָבן באַלד אָפּגעשוואַכט, אויב נישט צעשערט, די האָפענונגן אַז אין אַ באַפרייטן פוילן איז דאָס אָרט אויך פאַר אַ פריי יידיש לעבן.

אַ גאָר שווערן נסיון איז סאָקאָלאָוו אויסגעשטאַנען אין 1920, אין דער צייט פון דער דאַמאָלסדיקער באָלשעוויסטישער אינוואַזיע אין פוילן. די פּוילישע־באָלשעוויסטישע מלחמה האָט אויפגעדעקט די טראַגישקייט פון יידישן גלות אין פוילן. די באָלשעוויקעס האָבן אויסגענוצט דעם פּוילישן אנטיסעמיטיזם, כדי צו דערוועבן אָנהענגער צווישן דער יידישער באָפעלקערונג, און די פּאָליאַקן האָבן אידענטיפיצירט יעדן יידישן קאָמוניסט מיט דער גאַנצער יידישער באָפעלקערונג.

אויף דעם נייעם יידישן בית עולם האָב איך געזען צעשפּאָלטענע און צעשאָסענע קעפּ פון יידישע סאָלדאַטן אין פּוילישן מיליטער, וועלכע זענען געפאַלן אין קאַמף בייַם איינגענעמען סאָקאָלאָוו דורך די באָלשעוויקעס און אין אייניקע וואָכן אַרום זענען סאָקאָלאָווער אומשולדיקע יידן דערשאָסן געוואָרן דורך פּוילישע סאָלדאַטן נאָכן צוריקטרעטן פון די באָלשעוויקעס. דערנאָך זענען געקומען אַ ביסל רוייקע יאָרן — יאָרן פון אויפבוי.

יידן האָבן געקעמפט פאר גלייכע רעכט, וויל די יידישע יוגנט האָט געגלויבט אין אויפקום פון ליבעראַלע כוחות אין פוילן. עס זענען געווען צייטן פון אַ צוזאַמענאַרבעט אין סאָקאָלאָווער שטאָט־ראָט, פון געבן שטיצע פאַר יידישע אינסטיטוציעס א. א. וו.

אָבער די דאָזיקע האָפענונגען זענען שנעל צערונען געוואָרן גלייך נאָך דעם, וועג אפילו די סאַנאַציע פּאַרטיי, וולכע האָט אָנגהויבן איר וועג מיט ליבעראַלע לאָזונגען, האָט זיך אַרויסגעזאָגט פאַר אַן עקאָנאָמישן קאַמף מיט דער יידישער מינדערהייט. די באָווסטע „אוושעם" לאָזונג פון פראָפעסאָר באָרטעל.

דער אויפקום פון היטלעריזם אין דייטשלאנד האָט פריי געמאַכט דעם וועג פאַרן זאָלאָגישן אַנטיסעמיטיזם אין סאָקאָלאָוו און אין גאַנץ פוילן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ פיזישער קאַמף קעגן יידן: פיקעטן בייַ די געוועלבן, כוליגאנישע אָנפאַלן אין דער סאָקאָלאָווער קהילה, האָבן דערנענטערט צו דער קאַטאַסטראָפע.

אין 1933, באַלד נאָך דעם ווי עס איז אַנטשטאַנען די היטלער־רעגירונג אין דייטשלאנד, האָט די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, צוזאמען מיט מזרחי, געראָפן אין שול אַ פראָטעסט־מיטינג פון סאָקאָלאָווער יידן.

איך דערמאָן זיך ווי איך בין געגאַנגען, צוזאמען מיט משה שאפירא ז״ל און געראָפן די יידן צו פאַרלאָזן די געוועלבן און גיין אין שול. איך בין געשטאַנען אויפן בעלעמער צוזאמען מיט חיים זילבערמאָן ז״ל און יבל״ח פנחס ראָפאַלאָוויטש, און געראָפן צו אַ פול געפאַקטער שול מיט יידן צום קאַמף קעגן היטלער

דייטשלאַנד, צום באַיקאָט אויף דייטשע סחורות, מיר האָבן געוואָרנט פאַר דער גרויסער אָנקומענדיקער סכנה.

אַז איך דערמאָן זיך, אַז נישט די פאַרזאַמלטע יידן אין שול, און נישט מיר אויפן בעלעמער, האָבן טיף אין האַרץ נישט געגלויבט אַז די סכנה איז אַזוי נאָענט. דער גלויבן אין מענטש האָט פאַרפירט...

שבת פאַרנאַכט דעם 2־טן פעברואַר 1934 אין דעם טאָג פון מיין פאַרלאָזן סאָקאָלאָוו, האָב איך געמאכט מיין לעצטן שפּאַציר אין מיין היימשטעטל. איך בין געגאַנגען איבער אַלע אירע גאַסן און געסלעך, כדי איינצוזאַפּן אין זיך מיין היים אויף אייביק.

וועג איך בין געווען ביים סוף פון מיין שפּאַציר האָט מיך פלוצים אַרומגע־נומען אַ רחמנות־געפיל אויף מיין שטעטל, און איך האָב זיך דערפילט ווי אַ דעזערטער וואָס פאַרלאָזט זיין מחנה, וועלכע געפינט זיך אין אַ סכנה. עפעס האָט דאָס הארץ געזאָגט אַז די סכנה איז נאָענט...

י. גרינבערג
(תל־אביב)

צווישן האמער און קאוואדלע

(זכרונות פון די געשעענישן אין סאָקאָלאָוו
בעת דער באָלשעוויסטישער אינוואַזיע נאָכן ערשטן וועלטקריג)

אין יאָר 1920 האָבן די באָלשעוויקעס פאַרטריבן דאָס פוילישע מיליטער פון די דורך די לעצטע פאַרנומענע רוסישע טעריטאָריעס און אויך פאַרנומען אַ היפּשן טייל פון פוילן. אין חודש אויגוסט פון זעלבן יאָר אויך בערך צוויי וואָכן האָט דאָס רוסישע מיליטער אָקופּירט סאָקאָלאָוו. ביים פאַרנעמען די שטאָט זע־נען נישט פאָרגעקומען קיין גרויסע שלאכטן, דאָס פוילישע מיליטער איז געווען אין ריקצוג ביז צו דער ווייסל־ליניע. דאָך זענען געווען מיליטערישע קרבנות פון ביידע זייטן. צווישן די געפאַלענע פוילישע זעלנער זענען געווען אַן אָנגע־זעענע צאָל יידן.

די קורצע צייט בעת די באָלשעוויקעס זענען געווען אין סאָקאָלאָוו איז זייער באַציונג צו דער באַפעלקערונג געווען קאָרעקט, מ׳קאָן זאָגן — אַ פריינטלעכע; זיי האָבן איינגעאָרדענט פאַר דער באַפעלקערונג מיטינגען, פאַרוויילונגען און שפּילערייען. זייער באַציונג צו דער יידישער באַפעלקערונג איז געווען אַ באַ־זונדערס פריינטלעכע, מחמת אַ גרויסע טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט זיך געקענט פאַרשטענדיקן אין רוסיש, אגב זענען געווען אַסך יידן אין דער רוסישער אַרמיי. מ׳דאַרף געדענקען אַז דאָס איז געווען אין די צייטן, ווען אַנטיסעמיטיזם איז אין רוסלאַנד געווען שטרענג פאַרבאָטן, און אָפיציעלער אנטי־סעמיטיזם — אַ פאַרברעכן.

אין פוילן דאַקעגן האָט אין יענער צייט געבושעוועט דער אנטיסעמיטיזם. די פוילישע געזעלשאַפט איז געווען אַדורכגעפרעסן פון שנאת ישראל, די מפלות אויף די שלאכט־פעלדער זענען אַויסגעגאנגען צו יידישע קעפּ. די פרעסע האָט געהעצט קעגן יידן. די אַרמיי איז געווען פאַרפעסטעט מיט אנטיסעמיטישן גיפט באַזונדער גענעראַל האַלערס ארמיי־גרופּן, די „האַלערטשיקעס". מ׳האָט עפנט־לעך געשלאָגן יידן אין די גאַסן, געשניטן בערד א. ד. ג. ס׳איז געווען פאַלן ווען מ׳האָט אַרויסגעוואָרפן יידן פון די לויפענדיקע צוגן, מ׳האָט אויסגעטראַכט די ווילדעסטע בלבולים אויף יידן, צווישן אַנדערע אַז זיי גיסן קאָכנדיק וואַסער אויף דעם אָפּטרעטענדיקן פוילישן מיליטער, שפּיאָנירן פאַר רוסלאַנד, און טראָגן געהיימע טעלעפאָנען אין די בערד...

ס׳איז זיך לייכט פאָרצושטעלן די שטימונג ביי דער סאָקאָלאָווער יידישער באַפעלקערונג ווען ס׳איז פאַר זיי קלאָר געוואָרן, אַז די רוסישע אַרמיי טרעט פּלוצים צוריק. געוויסע עסקנים און יוגנטלעכע האָבן פאַרלאָזן די שטאָט, אַ

טייל זענען אַוועק אין שכנותדיקן שטעטל — דאָרט ווי מ׳קאָן זיי נישט, און אַ טייל — אַוועק מיט דער רוסישער אַרמיי.

די טריומפירנדיקע פוילישע אַרמיי האָט זיך באַצויגן אכזריותדיק צו די יידן אין די וועגן, עטלעכע און דרייסיק קרבנות און טויטע זענען געווען פון די סאָקאָלאָווער יידן אין דער אומגעגנט. אָבער אַסך מער פאַרוווונדעטע צעקאַליעטשעטע און צעשלאָגענע.

ווען דאָס פוילישע מיליטער איז צוריק אַריין אין סאָקאָלאָוו, זענען די דאָרטיקע יידן געוואָרן אָפּגעריסן פון דער וועלט — מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה. ס׳איז געווען א מורא זיך צו באַווייזן אין גאַס, די געשעפטן — געשלאָסן, די הייזער פאַרמאַכט, ווער ס׳האָט זיך געוויזן אין גאַס, האָט מען געכאַפּט אויף אַרבעט צו טרייבן בהמות, ס׳איז געווען פאַרבונדן מיט סכנות נפשות, די לאָגע האָט אָנגעהויבן צו ווערן קאַטאַסטראָפאַל. ס׳האָט אויסגעפעלט שפּייז און ס׳איז געווען אַ געפאַר פון עפּידעמיעס. ס׳איז דעמאָלט געלונגען איבערצושיקן אַן אַלאַרמירנדיקן בריוו דורך אַ קריסטלעכן שליח צום יידישן נאַציאָנאַל ראָט קיין וואַרשע. אַדאַנק זייער אינטערוועניץ, און אויף אַ וווּנק פון „אויבן", האָט זיך די לאָגע אַביסל געענדערט, און ס׳איז אַפּילו אַראָפּגעקומען אַ מיליטערישע אויספּאָרשונגס קאָמיסיע אונטערצוזוכן די געשעענישן.

פון אַ פאַרבליבענעם נאָטיץ איז צו זען די שטימונג צווישן די סאָקאָלאָווער יידן אין יענער צייט:

שומר, מה מלילה?

פרייטיק פאַרנאכט, שאָטנס שלייכן אַרויס פון גוויישע געסלעך, די שפּיץ־בייַמער בייַם קאָשטשיאָל ווערן טונקל און שפּרייטן מרה־שחורה. פאַרשעמט און איינזאָם שטייט די שול — קיינער קומט נישט. איר שאָטן נעמט אַרום די שכנישע נידעריקע יידישע הייזלעך, ווו זי וואָלט זיי וועלן אויסהיטן פון דעם אומגליק וואָס רוקט זיך אויף זיי.

אויף די יידישע גאַסן איז שטיל ווי אויף אַ בית־עולם, יידן געפינען זיך הינטערן שלאָס און ריגל, פינסטער אין די הייזער און נאָך ערגער די געמיטער פון זייערע איינווויינער. וואָס איז אייגענטלעך פאָרגעקומען אין שטעטל און מיט וואָס האָבן זיך די יידן פאַרזינדיקט?

כאָטש מיר לעבן אין צוואַנציקסטן יאָרהונדערט — דערויף זאָגט אויך עדות די עלעקטרישע דראָטן־נעץ איבער די גאַסן, און די שרעק פון עלילת־דם איז מער נישט חל, הענגט אָבער אַ נייער בלבול איבער די יידן פון שטעטל. אַ בלבול וועגן פאַראַט, העלפן דעם שונא. שיסן אויף דעם אייגענעם מיליטער און ענלעכעס. דער פחד איז גרויס, אויך דאָס קליינוואָרג זיצט צוזאַמענגעטוליעט איינס צום צווייטן, קוקט שטום אויפן טאַטן, דער מאַמען, אויף אַלע אַרומיקע. אַלץ

איז פאַר די קינדער אַ נייעס, אַ רעטעניש און זיי האָבן אפילו מורא צו פרעגן.

און יעדעס מאָל ווען ס׳הערן זיך טריט פון מיליטער, צעוואַקסט זיך די שרעק נאָך שטאַרקער און מאַכט ציטערן דאָס האַרץ, גליווערן דאָס בלוט. אויך די דערוואַקסענע, זיצן הילפסלאָז, פאַרצווייפלט און דערשלאָגן, די אויגן צום דרויסן. דער ליבער דרויסן, דער באַקאַנטער מאַרק, ווי האָט ער זיך פאַרענדערט, אין זיין שטילן שווייגן ליגט עפעס אכזריותדיקעס, גרויזאַמעס באַהאַלטן. אָט וועט עפעס שרעכלעכעס אויפרייסן אין דאָס פאַרגעפיל האָט נישט אָפגענאַרט, ס׳איז געשעען...

אין דער דריקנדיקער טויטשטילקייט הערט זיך אַ פאַרטעמפט קלאָפן פון רייסן אַ טיר. דאָס אין אָנהויב שוואַכע קלאָפן פאַרשטאַרקט זיך. די באַהאַלטענע יידן אין די הייזער ברעכן די הענט פאַר פאַרצווייפלונג צום רבונו של עולם. מען וואַרט אויף ניסים און זיי קומען נישט.

ס׳הערט זיך אַ הייזעריקער סקריפּ פון אַן אויפגעבראַכענער טיר. און דער־מיט דער ערשטער פאַרצווייפעלטער געשריי. מען שרייט שוין פון אַלע גאַסן און געסלעך פון אַלע הייזער און הייזלעך, פון די בוידעמער אין קעלער. אַ שטאָט האָט הימלשרייענדיק געבעטן רחמים צו גאָט, צו מענטשן אין סתם אין דער וועלט אַריין. און שיסעריין — איז געווען דער ענטפער.

שפּעט ביינאַכט, די „ארבעט״ איז אין רעכטן ברען, די געשריין ווערן שוואַכער ווּאָס האָט געזאָלט געשעען איז שוין געשעען.

אין הימל שווימט שטיל אין הויך אַ פאַרטראַכטע לבנה. זי האָט זיך מסתמא פאַרטראַכט איבער ענצעלנע אַזעלכע נעכט, ווּאָס דאָס פאָלק ישראל האָט שוין אַדורכגעמאכט.

שומר, מה מלילה?...

מאטל פרידר-קפלן
(תל־אביב)

יום מתן הצהרת בלפור בעיירתנו

את יום מתן הצהרת בלפור אני זוכרת כאלו הייתי אז אדם מבוגר ואני רק ילדה קטנה. היה זה חג לאומי ראשון ויחידי, אשר יהודי סוקולוב חגגוהו ברוב עם ופאר והשמחה היתה רבה וכללית.

אני הרגשתי באותו יום את השמחה ואת התקוה של כל עם ישראל. תקוה של תקומת עם במולדתו, אם כי טרם יכולתי להבין את משמעותו של המושג „הכרזת בלפור".

אותה הרגשה נפלאה עברה אלי מאמי אשר לשמחתה לא היה קץ באותו יום. היא היתה כולה נתונה לאידיאל של תקומת עמנו, היתה בקיאה בכל הבעיות של התנועה הציונית והתקוה להגשמת האידיאל נתנה טעם וענין לחייה הקשים. אמי, כל ימיה חכתה לנס הגדול שיתרחש והאמינה שבמהרה בימינו יעלו אלפים ורבבות יהודים — והיא בתוכם — למולדתם בארץ־ישראל.

האמונה הזאת חשלה את אמי ואפשרה לה לעמוד איתנה ואופטימית בחזית הקשה של חיי יום יום. אותו יום סתיו מאוחר לא היה דומה לימים שקדמו לו ולא לאלה שבאו אחריו, היה זה ממש יום קיץ נהדר. אני זוכרת היטב את היום החם והבהיר כשהשמש עוטפת את העזרה בכסוי של זהב לכבוד החג הגדול.

מהבוקר המוקדם התחילו נשי העיר לקשט את חלונותיהם וגזוזטראותיהן הפונות לרחובות הראשיים של העיירה. כל אחת השתדלה שהגזוזטרה שלה תהיה היפה ביותר. היה לי הרושם שקיימת איזה התחרות בין הנשים ובליבי קויתי ששלנו תהיה היפה מכולן.

אני לא זוכרת מאמי כל העת שהיא קשטה את גזוזטרת מעוננו אשר השקיפה לככר השוק.

את חזית הגזוזטרה קשטה אמי במרבדי קטיפה אדומים. באמצע המרבד תלתה את תמונת המנהיג הציוני תאודור הרצל, אשר השקיף מתוך מגן דוד עשוי סרטים לבנים וכחולים. מעל לגזוזטרה נתלו מנורות חשמל, בכדי להאיר את הגזוזטרה עם רדת החשכה. בשני צדיה עמדו עצי אשוח ועל ידם שני דגלי לאום גדולים ומסביב לכל הרבה דגלונים קטנים ופרחים. כך בערך נראו כל הגזוזטראות מסביב לככר השוק. אותה ככר אשר שמשה מקום לחגיגות, לא היתה אף פעם כה יפה, מהודרת וחגיגית כמו באותו יום.

הבתים המקושטים האלו היו באותו יום ריקים מאדם כי כולם יצאו לחוג

ברוב פאר בתופים ומחולות, באספות עם ומסיבות את החג הגדול, של התגשמות תקות עם ישראל לחזור למולדתו.

לבושי בגדי חג התאספו כל אנשי סוקולוב, ציונים ולא ציונים בככר שלפני בית הכנסת.

בכל העיר שבתה המלאכה, נסגרו החנויות. מנהיגי התנועות הציוניות עם פרח לבן וכחול בדשיהם התיצבו בראש התנועות. כל ילדי בתי־הספר וילדי החדרים נכחו בככר עם מוריהם ורביהם כדי לקחת חלק בתהלוכה אשר כמוה טרם ראתה עיירתנו.

התהלוכה צריכה היתה לעבור ברחובות הראשיים של עיירתנו.

מסודרים זוגות זוגות עמדו אנשי התנועות, ילדי בתי־הספר כשדרות של אנשים, ומעל כולם נפרשו שמים כחולים ובהירים והשמש חממה ונסכה שמחה בלבבות החוגגים. מעולם לא ראיתי קהל כה גדול באותה ככר.

ראשי הציבור עמדו מדי פעם לפעם בין המחנות ונתנו הוראות שונות. אני זוכרת היטב את פניהם הקורנות של מנהיגי הציונות בעיירתנו חיים זילברמן, מנדל לשיצקי ורקודש ז״ל ועוד. אנשים אלו שבלב ובנפש היו מסורים לאידיאל של תקומת העם.

הסדר היה למופת, בלי רעש הרגיל באספות והתקהלויות של יהודים. עמדנו וחיכינו להתחלת התהלוכה. כל קבוצה עם דגלה בראש. אחרי התהלוכה היו צריכות להתקיים אספות עם, מסיבות ורקודים.

הקהל עמד דרוך וחיכה. אני מתארת לעצמי כי כך דרוכים ומתוחים עמדו היהודים לפני הר סיני וחכו למשה.

הזמן חלף וחלף והתחיל להתמשך ולא באה אותה ההתחלה. הרגשתי כי דבר מה אינו כשורה. מדי פעם בפעם ראיתי את המנהיגים הציוניים עוברים בין טורי ילדי בתי־הספר ומתלחשים ביניהם. נדמה היה לי שעל פניהם עבר צל של דאגה.

— מה קרה — חשבתי, איה פניהם הקורנות שמלפני כמה רגעים? מה מדאיג אותם?

לפתע נשמע רעם של אבנים נופלות, מטר של אבנים ירד לפתע על עיירתנו.

פני העסקנים הקדירו עוד יותר. כתפיהם נפלו, גבם התכופף. והנה באה פקודה — פקודה או לחש? לא היתה זו פקודה: „קדימה צעד״ זאת היתה פקודה לנסיגה. בבהלה במהירות התחלנו לסגת ברחובות הצדדיים של עיירתנו. מפחדים לעבור את הרחובות הראשיים, כי שם היתה ממש סכנת נפשות להופיע באותו רגע. אף אחד לא שמר כבר על הסדר. הדגלון שהחזקתי בידי נשמט. פחד אחז בי וכל רצוני היה להמלט. איך הגעתי הביתה איני זוכרת אבל פה נודע לי מה קרה ומי הפריע לנו לחוג את חגנו.

בהתערבות כומר קתולי בטלה המשטרה את הרשיון של החגיגות. אותו כומר היה איש גבה קומה, רזה מאד, וגמיש תנועה. הבעת פניו היתה דומה לאותה של

הצורר הגרמני הגדול. שפתיו צרות ומהודקות, אף מחודד ועיניו האפורות הזכירו במבטן להב של סכין. ידעתי אותו משחר ילדותי ופחדתי מפניו. כשהיה עובר על ידי נדמה היה לי שדוקר הוא אותי במבטו. היה לי הרושם שמשתוקק הוא להס־תער על מחנה הילדים היהודים המשחקים ברחוב ולרמוס אותם ברגליו. היה ידוע בכל העיר כשונא ישראל גדול.

אותו „משרת ה׳" היה מחנך בגמנסיה בעיירתנו. הוא יצא ביום חגנו בראש חניכיו להפריע ליהודים לשמוח. הם באו לככר השוק והתחילו להמטיר אבנים על הגזוזטראות והחלונות המקושטים. הם שברו שמשות ולא הפסיקו את מלאכתם עד שלא נעלם הקשוט הכחול־לבן האחרון.

עמדתי על מרפסת ביתנו בין שברי זכוכית ודגלים קרועים כשאכזבה וצער גדול משתלטים עלי. הבינותי בפעם הראשונה את משמעות היותנו בגלות.

די אגודת ישראל אין סאקאלאוו

צווישן זיי פאַרשידענע שטרעמונגען פון דער סאָקאָלאָווער געזעלשאַפט האָט אויך די אגודת שלומי אמוני ישראל פאַרנומען אַ באַדייטנדיקן פּלאַץ.

די אגודה אין סאָקאָלאָוו איז אַנטשטאַנען נאָכן ערשטן וועלטקריג. בראש פון דער אגודה איז געשטאַנען הרב בנימין מאָרגענשטערן ז״ל, דעם סאָקאָלאָווער רבינס זון. ער האָט מיט עקשנות און ברען אַקטיוו פיל געלייסטעט צו דער אַנט־וויקלונג פון דער אגודה און צוגעציגן צו איר חשובע בעלי־בתים פון שטאָט. צו דעם דערפאָלג האָט פיל געהאָלפן די אויטאָריטעט פון סאָקאָלאָווער רבין, וועל־כער איז געווען וויצע־פאָרזיצער פון צענטראַלן קאָמיטעט פון דער אגודה אין פוילן.

זייער אָפט פלעגן באַזוכן סאָקאָלאָוו אָנגעזעענע אגודה־פירער פון צענטראַל־קאָמיטעט ווי ר׳ אלכסנדר זישע פרידמאן ז״ל, הרב הערשהאָרן, דער יאוואַזנער רב און אַנדערע, וועלכע האָבן געפירט אַ בריייטע אַגיטאַציע פאר וועריירן חברים צו דער פאַרטיי. די מאַסן פאַרזאַמלונגען און פאַרטראגן פלעגן פאָרקומען אין רבינס בית־מדרש.

די אַקטיוויסטן טויער, וועלכע האָבן געהאָלפן אָרגאַניזירן די אגודה זענען געווען: ר׳ ברוך לאשיצע, ר׳ משה ארנשטיין, ר׳ הירש קייט, ר׳ יצחק וואלאנאוויץ, ר׳ אליעזר הענדעל, ר׳ אברהם אייזנבערג, ר׳ יהושע שלעכטא, הרב הענאך כהן און אַנדערע.

מיט אַ קורצער צייט שפעטער האָט זיך אויך אָרגאַניזירט די צעירי אגודת ישראל, וועלכע האָט זיך רעקרוטירט פון אַ טייל תלמידים אין רבינס ישיבה, בית־מדרש בחורים און אַנדערע. די יוגנט־אָרגאַניזאַציע איז געווען זייער אַקטיוו און מיטגעהאָלפן דער אגודה, הויפטזעכלעך ביי וואַלן צו די אָרטיקע שטאָטישע אינ־סטיטוציעס: שטאט ראט, קהילה־פאַרוואַלטונג א. א.

אין דער שפּיץ פון צעירי אגודת ישראל זענען געשטאַנען יעקב גאַלאַנט (יעצט אין ישראל), שיע זעלאניל־אס, פישל יאַבלאָנאָוויטש, שמואל גאָלדפּאַרב, מענדל שעדלעצקי, ישעיהו שטערן, ישראל גרינבערג, הערשל גרינבערג הי״ד, אברהם ווייסבאַרט (יעצט אין ישראל) און אַנדערע.

אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע איז געגרינדעט גע־וואָרן די בית־יעקב שולע אין סאָקאָלאָוו, אין וועלכער ס׳האָבן געלערנט 100 מיידלעך אין שול־עלטער; די שולע האָט זיך געפונען אין הויז פון אליעזר הענ־דעל אויף דער דלוגע גאַס.

אַ געוויסע תקופה איז געווען לערערין פון בית־יעקב שולע די פרוי קאַרפּעל טאָכטער פון ראש ישיבה הרב שמחה וואָלפאָווסקי ז״ל, און אַנדערע, וועלכע זענען געשיקט געוואָרן פון דעם בית־יעקב סעמינאַר אין קראקא. די בית־יעקב שולע האָט געגעבן די קינדער פון דער אַלגעמיינער פּוילישער פּאָלקס־שולע ידיעות אין יידישקייט און רעליגיעזע דערציאונג.

די אגודה איז געווען פארטרעטן אין פּאַרשידענע אינסטיטוציעס פון שטאָט: קהילה־פּאַרוואַלטונג, שטאָט־ראט, ועד תלמוד־תורה, סומך נופלים און אזע.

זייערע פּאַרשטייער אין שטאָט ראט זענען געווען הערש קייט, יצחק וואל־נאוויץ, מנחם מענדזיצקי, אברהם אייזענבערג. אין דער קהילה: משה לוסטיגמאן, חיים יעקב שפּאדעל, הערש קייט, שיע זעלאנילאס, ישראל גאָלדפּאַרב.

אין דער קהילה פּלעגן פּאַרקומען אָפּטע און פּאַרביסענע שטרייטן צווישן די אגודה פּאַרשטייער מיט די ציוניסטישע און אַנדערע גרופּירונגען. אין שטאָט־ראט האָבן אָלע יידישע פּאַרשטייער געפירט אַן איינהייטלעכע טעטיקייט צו פּאַרטיידיקן די אַלגעמיינע יידישע אינטערעסן אין שטאָט.

א סאקאלאוער

אברהם שפאדל
(רמת־גן)

סאקאלאוו־פאדלאסק

(אַ שפּאַציר איבער די יידישע גאַסן)

א. דלוגא גאס

די הויפּט גאַסן וואָס האָבן אַדורכגעשניטן דאָס גאַנצע שטעטל און איר גאַנצער לענג, זענען געווען: פּיעקנע, ראָגאָווסקע און די דלוגע. די צענטראַלע גאסן פון סאָקאָלאָוו מיט אירע דריי שטאָקיקע מויערן און געשעפטן זענען געווען: ראָגאָווסקע און דלוגע. זיי האָבן ווי אַ רינג ארומגענומען דעם שטאָטישן גרויסן מאַרק, דעם פיש־און גרינוואַרג מאַרק („מאַלי רינעק") מיט די קלייטן (סטראַגאנעס), וווּ ס׳האָט זיך קאָנצענטרירט דער גאַנצער יידישער האַנדל פון שטעטל.

סאָקאָלאָוו איז געווען באָקאַנט אין דער גאַנצער געגנט מיט אירע גרויסע, ריזיקע מערק. יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק פלעגן זיך צונויפּאָרן טויזענטער פויערים פון די ארומיקע דערפער מיט אָנגעפּראָפּטע וועגנער פון כל־טוב: תבואה, קעלבלעך, פוטער, הינער, אייער און עופות. סאָקאָלאָווער יידן האָבע געשעפט זייער פרנסה פון די מערק; דער גאַנצער עקאָנאָמישער מצב פון שטעטל איז פון זיי געווען אָפהענגיק. די מערק זענען געווען דער באַראָמעטער פאר קרעדיט פון די וואַרשעווער און לאָדזשער הורט־סוחרים, וועלכע האָבן „געשפּירט" וועו ס׳איז געווען אַ גוטער, אָדער שלעכטער מאַרק.

די דלוגע גאָס איז געווען די שענסטע אין שטעטל. אויף דער גאָס איז געווען קאָנצענטרירט דאָס גאַנצע עקאָנאָמישע, פּאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע לעבן פונם שטעטל, כמעט אַלע גבירים פונם שטעטל האָבן געווינט אויף דער דלוגע. דאָרט האָט זיך געפינען דאָס גרויסע געשעפט פון פאַרטיקע מלבושים פון ירחמיאל ריבאק (דער שווארצער ירחמיאל) וואָס האָט געגעבן פרנסה עטלעכע צענדליק יידישע שניידער: דאָס געשעפט פון פעלצן פון די ברידער טוביה און בונים שטשיפעלעוויטש; דאָס קאָנטאָר פון די בני־בוטשעס (בוטשע רובינשטיין און זיינע זון) בשותפות מיט הערשל זאלצבערג — די גרעסטע תבואה סוחרים אין שטעטל. אַרום זייער קאָנטאָר און גרויסע תבואה סקלאדן בייס סאָקאָלאָווער באָן־הויף, האָבן צענדליקער משפחות געשעפט זייער פרנסה דורך צושטעלן די ביי די פויערים אויפגעקויפטע תבואה; די סאָדע־וואַסער פאַבריקן פון בערל קיווע

(בערל פאזנגארד) משה שטערניצקי מיט זייער לאָדאָוניעס (אייז קעלערן) וואָס פלעגן באַזאָרגן די בעל־הבית׳טעס מיט אַ שטיקל אייז אין די זומערדיקע שבתים; די ווייַן געשעפטן פון יצחק אהרון מאָרגענשטערן און שכנה טשערניצקי; די רעסטאָראַנען (אונטער־שענקען) פון משה פערלשטיין, משה גרינבערג (גרינעס שענק, ווו די געסט זענען ס׳רוב געווען די באלעגאָלעס, וועלכע זענען געשטאַנען קעגנאיבער), און יעקב קיוויקע; די בעקערייען פון ליבע קאוועס, אסתר גרינבערג (וואָס זענען געווען באַקאַנט אין שטעטל מיט זייערע וויעטשערוווקעס); די האָלץ סקלאַדעס פון זלמן זיידענבורג, יחיאל וואלמער, יואל שפאדל און שבתילע גאָלדפאַרב; דער האָטעל פון שלמה ראָזענבערג;; דער חסידישער האָטעל פון פנחס פעדער (וואָס פלעגט זיין איבערפילט מיט חסידים פון די ארומיקע שטעט, געקומענע צום סאָקאָלאָווער רבין; די דרוקעריי פון הערשל קייט אַ בעל־מיוחס — געשטאָמט פון רבנים; און דאָס ביכער געשעפט פון אהרן זאיאַנץ (אייגער פון די אינטעליגענטע יידן אין שטעטל). דאָרט איז אויך געווען דער פרויען קליניק פון ד״ר גרשון גרודזשענטשיק)א הארציקער, איבערגעגעבענער יידן, וואָס האָט זיין פרייער צייט אוועקגעגעבן געזעלשאַפטלעכע ארבעט, אַקטיוו מיטגעאַרבעט אין דער פועלי־ציון (רעכטע), אַלס לאַוויניק אין שטאָט־ראַט. אויף דער גאַס איז געווען דאָס סאָדע געוועלבל פון בנימינטשע (דער זאַמלפונקט פון עמך און סתם ליידיק גייַער). די דיסקוסיעס וועגן „וועלט־פראָבלעמען״ פלעגן צוציען די אויפמערקזאמקייט פון פאָליציאַנט גורסקי, וואָס פלעגט דעריבער דאָרט זוכן פאַלי־טישע „פארברעכער״... די היץ פון די דיסקוסיעס פלעגן וועלן אָפגעקילט מיט באַניקערן און אַ קאַלטן טרונק סאָדע־וואַסער. דאָרט האָבן זיך אויך געפינען צוויי אפטייקן — די איינציקע קריסטלעכע געשעפטן.

אויף דער גאס זענען געווען די ברענער־און באָראָכאָוו ביבליאָטעקן מיט טויזנטער ביכער. די לייען־זאַלן האָבן געדינט ווי דער קולטור־צענטער פונם שטעטל. אין די זאַלן פון מאַגיסטראַט־קינאָ „דאָס ליודאָווי״ פלעגן פאָרקומען פאָרלעזונגען און טעאַטער פאָרשטעלונגען, אָפטמאָל דורך אייגענע כוחות, ווי אויך דורך פרעלעגענטן און טעאַטער טרופעס פון ווַארשע. אויף דער דלוגע גאָס האָט זיך געפונען דער נייער בית המדרש. דורך די אָפענע פענצטער האָט מען געקאָנט הערן דאָס קול פון שטאָט־חזן, און נישט איין יִיד האָט זיך פלוצים אָפגעשטעלט אין מיטן גאָס אריינצוכאַפן אַ קדושה. אַ ברוך הוא אָדער אַן אָמן. אין אַ באַזונדער גרויסן צימער פון נייעם בית־המדרש איז געווען די ביורא פון דער סאָקאָלאָווער יידישער קהילה, ווו ס׳האָט אין לעצטן צענדליק יאָר פאָרן צווייטן וועלט־קריג אַמטירט דער לאַוויניק אין שטאָט־ראט און פרעזעס פון דער יידישער קהילה, ר׳ חיים יעקב שפאדל, און דער קהילה־סעקרעטאַר אברהם ביילעוו. אויף די זיצונגען פלעגן זיך אָפשפילן געזעלשאַפטלעכע און פאָליטישע קאמפן פון די פאַרטייען פאר דער העגמאָניע אין דער קהילה. באַזונדערס העפטיק איז געווען דער קאַמף ביים באַשטעטיקן דעם קהילה־בודזשעט. דאָ פלעגן די

ציוניסטישע פארטרעטער, ווי מענדל לאשיצקי, יצחק זארעמבסקי, דוד ליבערמאן קעמפן מיט דער אגודהשער מערהייט פאר סובסידיעס פארן קרן־קימת, קרן־היסוד און אַנדערע ציוניסטישע פאָנדן.

די דלוגע גאס איז אויך געווען דער טרעף־פונקט, וואָס פלעגט נאָך דער ארבעט פול ווערן מיט שפּאַצירנדיקע, באַזונדערס די יוגנט בעת שבתדיקע אָדער יום טובדיקע אָוונטן. נישט איין שידוך אָדער ליבע איז דאָרט געשלאָסן געוואָרן. דער שפּאַציר פלעגט זיך אָנהייבן פון קליינעם גאָרטן ביים רוסישן קלויסטער אויף דעם קרייץ וועג: שעדלעצקי־רעפקאווסקי־דלוגע, און זיך ציען דורך דער דער גאַנצער דלוגע ביז דעם גרויסן שפּאַציר־גאָרטן אויף דער קאָשטשיושקע גאס ביים קאַטוילישן קלויסטער, ביז דער גרויסער מיל און עלעקטראָוניע פון ר׳ ישעיהו שאפראן. ווייטער שפּאַצירן האָט מען נישט געוואָגט, צוליב די פוילישע כוליגאַנעס, וועלכע פלעגן באַוואַרפן מיט שטיינער.

ב. די ראגאווסקא גאס

אויך די ראָגאָוער גאַס האָט זיך געהאט איר יחוס, און אויך זי איז געווען אַנגעזאַפּט מיט יידיש לעבן, מיט יידיש האָב און גוטס. אויך אויף דער גאַס איז געווען אַ קייט פון יידישע קלייניע און גרויסע געשעפטן. דאָ האָט זיך געפונען דאָס גרויסע פאַרבן־געשעפט פון שכנה רובינשטיין; די גאַלאַנטעריע געשעפטן פון חיים סקאצנאריק, יוסל ראָזענצווייג; די קאָלאָניאַלע הורט־געשעפטן פון חיים זילבערמאַן, משה ראָזענצווייג (משה שיינע חוה׳ס) און יוסף זשיטעלניע (אַ פאַרברענטער אַלעקסאַנדערער חסיד, אַ קנאי); די בעקרייען פון יענטע מאטל טויביעס, שמואלעכל בעקער; די האָלץ און קוילן־סקלאדן פון בניומטשע רובינ־שטיין, ראובן ביאלילעוו און אברהם שפּאדל (אין דעם סקלאַד האָבן פיל פון די סאָקאָלאָווער אין ישראל אַדורכגעמאַכט זייער הכשרה פאר זייער עולה זיין).

אויף דער ראגאווער גאַס, אין גרויסן הויז פון שטאט־גביר אהרון קאָפל, איז געווען דער ערשטער פועלי־ציון קלוב „ארבעטער היים״, דער ערשטער לאָקאַל, ווו יינגלעך און מיידלעך זענען זיך צונויפגעקומען (און אַרויסגערופן אַ שטורם צווישן די עקסטרעם רעליגיעזע יידן פון שטעטל). די גרינדער פון דעם פאַראיין זענען געווען: חיים נח ווינאגורא, אייזיק פלאטנער, אסתר שוסטער, שמעון רובינשטיין און נטע קויפמאַן. זיי האָבע דעמאָלט אַריינגעבראַכט ליכט און וויסן צווישן די יוגנט. פון דעם ארבעטער־פאראיין איז אויך ארויס דער רוף צו די סאָקאָלאָווער יוגנט, איבערצואַנדערשן זייער לעבן דורך פאָרן קיין ארץ־ישראל.

אויף דער גאַס אין הויז פון הערש לייזער בראם איז געווען די קינדער־ביבליאָטעק, (געגרינדעט דורך הערשל מאדאנסקי און זישע פרידמאַן) וואָס האָט צוגעצויגן אַ גרויסן טייל פון דער סאָקאָלאָווער יוגנט. דער עיקר די אביטוריענטן

פון דער פאָוושעכנער שול, זיי אָנגערעדט צו לייענען יידישע ביכער און באַקענען זיך מיט דער יידישער ליטעראטור. די קינדער־ביבליאָטעק האָט זיך שפּעטער, נאָך אינערלעכע קאַמפן פון פאַרשידענע שטרעמונגען אין קאָמיטעט פאַראייניקט מיט דער ברענער ביבליאָטעק און דערמיט געוואָרן די גרעסטע ביבליאָטעק אין שטעטל.

אויף דער ראָגאָווסקי גאס, איז געווען דאָס אַלעקסאַנדערער שטיבל. דאָרט האָט זיך געפירט די אַקציע קעגן דער השפּעה פון דער „אגודה" אויף די סאָקאָלאָווער רעליגיעזע יידן. באַזונדערס בייַ שטאָט־ראָט, אָדער קהילה־וואַלן, ווען די אַלעקסאַנדעדער חסידים זענען אַרויס מיט אַן אייגענע ליסטע, מיט מנחם מענדערזשיצקי בראש.

אָבער דער עיקר יחוס פון דער ראגאווסקי גאַס נעמט זיך פונם סאָקאָלאָווער רבינס, ר׳ יצחק זעליק מאָרגענשטערנס, הויף. דער סאָקאָלאָווער רבי האָט ג׳שמ׳ט אויך אויסער די גרענעצן פון פוילן ווי אייגער פון די גרעסטע רביים אין פאַרמלחמה׳דיקן פוילן. ער איז געווען אייגער פון די גרינדער פון דער אגודת־ישראל, צו זיין וואָרט האָט מען זיך תמיד צוגעהערט.

טויזנטער חסידים פלעגן קומען פון גאנץ פוילן צו זיין טיש שעפן זיין תורה און חכמה. ער איז געווען אַ קלוגער ייד, געוווסט צו באַגיין זיך מיט זיינע צאַנקדשים. זיין תורה־זאָגן איז געווען צונויפגעמישט מיט פילפול און שוערן טייטש וואָס נאָר יחידים האָבן פאַרשטאַנען.

ג. פיענקנע גאס

די פיענקנע גאס, וואָס איז אגב נישט געווען אין אייגקלאנג צווישן איר נאָמען אוּן אמתדיקן אויסזען, איז שוין געווען אַ געמישטע. אויך קריסטן האָבן דאָרט געווויגט. זי איז געווען מער א ווויגנוגס־געגנט אוּן ווייניקער — אַ האַנדלס־צענטער. אָבער אויך די פיענקנע גאס האָט געהאט איר באַדייט אוּן גרויסן צוּשטייער צום יידישן לעבן אין אויסזען פון שטעטל סאָקאָלאָוו.

אויף דער פיענקנער גאס האָט זיך געפונען דער גרויסער סקלאַד אוּן די מחסנים פון בעטאָנרערן, צעמענט, קאַלך אוּן אַנדערע בוי מאַרטעריאַלן, וואָס האָט געהערט צו ר׳ יעקב עדעלשטיין (אַן איידעם פון חיים דעב רב׳ס), ער איז געווען אַ ייד אַ למדן, א ירא־שמים, געזעסן יומם ולילה אוּן געלערנט אוּן זיין ווייב פייגע (חיים רב׳ס) האָט געפירט די געשעפטן. ער האָט געהאט אויף ווועמען זיך צו פאַרלאָזן. אין זעלבן הויף האָט געווויגט מענדעלע חיים רב׳ס, אַ למדן אוּן קלוגער ייד, וואָס איז געווען מפורסם מיט זיינע קלוגע עצות; אברהם אייזענבערג (אברהם חיים רב׳ס), וועלכער איז געווען ראטמאן אין שטאָט־ראָט, אוּן דאָרט משפּיע געווען דורך זיינע „פוילישע" רעדעס. דער דאָזיקער ריזיקער הויף, וואָס האָט זיך געצויגן איבער די גרינע פעלדער ביז אברהם ראָזנבאַנדס ציגעלניע, איז געווען אַ פלאַץ פאַר דער יידישער יוגנט פון שטעטל צו כאַפן אַ ביסל פרישע לופט, נישט געשטערט צו ווערן פון די כוליגאנישע פוילישע שקצים.

אויף דער זעלבער גאַס, אין דער דריי שטאָקיקער מויער פון ר׳ יענקל מאנעסעס (יעקב קאנסטאנטינער), זענען געווען די חדרים פון די בעסטע מלמדים, ווי ר׳ נפתלי קירשענבוים, יעקל מאיר אפאטשנער און ר׳ יענקל תם (יעקל סלאוויטיצער, וואָס פלעגט זיך באַרימען אַז ער האָט געלערנט אין איין חדר מיטן סאָקאָלאָווער רבין ר׳ יצחק זעליק, און פון בורא העולם באַשטימט געווארן אנטקעגן צו גיין משיחן), אַ זעלטענער יידישער טיפ וואָס האָט געקענט גאַנץ ש״ס און פוסקים פון אויסנווייניק. פלעגט זיין אַ מסתפק במועט און פאַסטן יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק. פאַר זיינע תלמידים פלעגט ער טענהען אַז דער עיקר ביי אַ מענטש דאַרף זיין נישט דער חומר נאָר דער יוצר, נישט געבן קיין סך דעם זינדיקן גוף, נאָר די נשמה. ער איז טאקע געווען אַ ייד א קבצן, הויט און ביינער, פון זיין מלמד׳ס געהאַט קוים אָפצוועסן — און דאָס אויך אַ דאַנק דער מיטהילף פון זיין זוגתו פריידקע, וועלכע פלעגט באַזאָרגן מיט מילך די בעל־הביתעס פון די רייכע הייזער. אָט די דאָזיקע חדרים זענען געווען די בריק צו דעם רבנ׳ס ישיבה, צו די צוקונפטיקע שוחטים און רבנים.

אויף דער פיענקנער, נאָענטער צו דער ניעצייעצקער גאַס, ווו ס׳האָבן זיך שוין אָנגעהויבן די קריסטלעכע הייזער, זענען געווען די תבואה שפייכלערס פון די ברודער שולקע און אבוש וויעזשבע (אייגער פון די שטאטישע טוער פון די רעכטע „פועלי־ציון״), אַ בעל־נדבן פלעגט געבן נדבות מיט דער ברייטער האנט. דאָס פארטייאישע לעבן איז געווען זיין חיות, אומעטום ליב געהאט צו זאָגן זיין וואָרט; דער סקלאַד פון עליע שיעס (אליהו וואלמער) אַ קליין, דאַר יידל, אָבער אַ גרויסער מנגן און בעל תפילה, ליב געהאט דעם עמוד. זיינע בנים, יחיאל, אברהם און יהושע, פלעגן אים אונטערהאלטן אין כאָר, זיין דאוועגען ראש־השנה און יום־כפור אין אַלעקסאַנדערער שטיבל האָט צוגעציגן פיל חסידים.

אויף דער פיענקנער גאס אין הויז פון משה־מלכס האָט געווינט הערשל רייזמאן, דער איינציקער יידישער באאמטער אין סאָקאָלאָווער שטאט־ראט, אזעל־טענער טיפ מיט אַ פענאָמענאַלן זכרון. ער אליין איז געווען אַן „אַדרעסן־בוך״. ער האָט געקענט יעדן פון שטעטל מיטן נאָמען און זיין ווויבנט־אָרט, האָט ווער געוואָלט וויסן אַן אַדרעס, איז מען געגאנגען צו הערשל רייזמאן, אַ פעסט געבויטער ייד מיט אַ ברייטער ווייסער באָרד, געווען באַקאַנט ביי יידן און קריסטן.

אָבער דער עיקר שיינקייט פון דער גאס נעמט זיך פון סאָקאָלאָווער רבנ׳ס ישיבה, וואָס האָט זיך געפונען אויף דער גרענעץ פון דעם יידישן און קריסטלעכן טייל פון דער גאס.

די סאָקאָלאָווער ישיבה האָט געהאט הונדערטער בחורים פון שטעטל און פון דער ארומיקער געגנט, דער סאָקאָלאָווער ר׳ יצחק זעליק אַליין, האָט געוואַכט איבער די ישיבה־בחורים, זיי זאָלן חס־ושלום נישט געשטרויכלט ווערן. דער רבי אליין פלעגט געבן א שיעור, צונויפגעפלאָכטן מיט מוסר,

✶

אָבער נישט נאָר די דריי הויפּט גאסן זענען געווען יידישע. אויך צו אַנדערע גאַסן און געסלעך זענען געווען אָנגעזאַפּט מיט יידיש לעבן, מיט יידישע ליידן און פּריידן און ספּעציפּישער יידישע אייגנאַרטיקייט. די גאסן ניעצאַלע, נאָווע, בוזשניטשנע און שעראקא און אירע געסעלעך, זענען ס׳רוב געווען באַווויינט פון ארבעטער און אַנדערע בעלי־מלאכות. דאָ האָבן געווויינט שטעפּערס, שוסטער, שניידער, בעלי־עגלות, קצבים און אַנדערע בעלי־מלאכות. דאָ פלעגט דאָס קלאָפּן פון די שוסטער־האַמערס, ניי־מאַשינען און דאָס געזאַנג פון די ארבעטער פלעגט פארהילכן די גאַסן.

אויף דער נאווער גאס, אין הויז פון מאטעס חיים בנימינס, האָט געווויינט ישראל פישער (פאָרזיצער פון די האנטווערקער), א מיטלווואקסיק געפּוצט יידל, מיט אַ קורץ געשוירן בערדל. זיין גאַנג און זיין אַרט קליידונג האָבן אויסגערופן דרך־ארץ ביי עמך.

דאָ האָט געווויינט משה אהרון רימארזש, אַ שווער לייביקער ייד, שטענדיק מיטן ברייטן טלית־קטן אויף די ברייטע אַקסלען, אַ פאַרברענטער חסיד פון קאַ־לאָשינער רבין. ביים דאווענען פלעגט ער איבערזאָגן יעדעס וואָרט צוויי מאָל, וואָס פלעגט אַרויסרופן אַ געלעכטער ביי די קינדער.

דאָ האָט געווויינט אברהם נירענבערג, דער בעל־מנגן פון קאַלאָשינער שטיבל, געהאָט אַ באַסאָווע שטימע. אַז ער האָט אָנגעהויבן זינגען, האָט ער אַרויסגעלאָזט אַזעלכע קולות, אַז די בעלקעס פון הילצערנעם הייזל האָבן געציטערט.

דאָ האָט געווויינט יוסף גרינשפּאן (דער שווארצער יוסף) דער חסיד צווישן די בעלי עגלות אַ ייד, פעסט געבויט ווי א דאָמב, האָט ליב געהאט דאָס גלעזל, פלעגט זיין באַרימט מיט זיי טאַנצן אויפן טיש אָדער אויפן פאַס ביר יעדן שמחת תורה אינם קאַלאָשינער שטיבל.

אויף דער ניעצאַלעס גאַס, אין צווייטן הויף ווי ס׳איז געשטאַנען אַמאָל דאָס קאָצקער שטיבל, אין הויז פון יענקל דעם טשעשלער קראָם, האָט געווויינט משה׳לע זשיטעלניע, דער בעל־גמילות־חסד (א יידל מיט צוויי גרויסע אויגן גלעזער, וואָס פלעגט זיין גאַנץ געלט צעטיילן גמילות חסדים). צענטליקער יידן פון שטעטל האָבן געהאַט צו פאַרדאַנקן זייער בידנער פרנסה דעם גמילות חסד צום דאָנער־שטיקן מאַרק.

אויף דער זעלבער גאס אויפן וועג צום „זדראי״, דעם אייניציקן ברונעם וואָס פלעגט באַזאָרגן מיט ווייכע וואַסער די יידישע באַפעלקערונג, אין דעם צוויי שטאָקיקן שיין און ריינעם האָלצערנעם הויז, געהערט דעם לעדער סוחר שמואל רובינשטיין, שמואל חיים יוסל׳ס, האָט געווויינט חיים לייב האָכבערג, דער איינציקער העברעישער לערער אין שטעטל.

דער שול־הויף און די שטראקא גאס

די גאסן שטראקע, בוזשניטשנע, שקאָלנע ווי מען האָט זיי געקופן — דער שול הויף — זענען געווען געבינדן און אַריינגעפלאָכטן איין געסל אין צווייטן און ס׳וואָלט געווען שווער זיי פונאַנדערשיידן. דאָ האָט זיך קאָנצענטרירט דאָס גאַנצע כלי־קודש פון שטעטל: די שטאָטישע גרויסע נייע שול, וואָס איז נאָך דער סאָקאָלאָווער שריפה צוריק אויפגעבויט געוואָרן: די שול איז געווען די שענסטע אין גאַנץ פאָדליאַשער געגנט. דער אָרון־קודש און די וועגט זענען געמאָלט געוואָרן דורך דעם בעסטן קונסט־מאלער פון מעזריטש. די שול איז געווען די פעסטונג פון די מתנגדים, די בעסטע חזנים, מיט ר׳ חיים שמואל ראָזענבוים בראש, פלעגן דאָוונען אין דער שול. חיים שמואלס דאוונען פלעגט צוציען אַ גרויסן עולם מתפללים, דער עיקר אין די ימים־נוראים. אין דער נייער שול, האָרט ביים אַריינגאַנג, און צוויי באַזונדערע לאָקאַלן, האָבן זיך געפינען די שניידער שול, דאָס לאָמזשער שטיבל און די תפארת בחורים שול. אַנטקעגן דער נייער שול איז געשטאַנען דאָס אַלטע בית־המדרש וואָס איז שטענדיק געווען פול מיט מתפללים, און איז אויסגענוצט געוואָרן, דער עיקר אין די בין־השמשות און אין די שבת׳ים, אַלס טריבונע פאַר פאַרשידענע רעדנער און שליחים סיי פון די וועלטלעכע און סיי פון רעליגיעזע פאַרטייען. דאָ איז שטענדיק געווען אן עולם. שטאנען די באָד (בעת צווייטן וועלט־קריג — אינערגעבויט און מאָדערניזירט) נישט ווייט פון דער שול, אין בית־המדרש, האָרט ביים טייכל סטרוגע, איז געוואָס איז געווען אַ קוואַל פון הכנסה פאַר דער יידישער קהלה און געפירט געוואָרן דורך די בעדער אברהמלע בלאכער און מאיר רייזמאן.

אין דער צווייטער זייט פון דער סטריגע, אַנטקעגן חיים שמואל ראָזענבוימס מיל, אויף דער גרענעץ פון שטעטל איז געווען דער אַלטער בית־עולם, וואָס פלעגט שרעקן דאָס יידישע קליניוואַרג מיט די הויכע מצבות מיט די פון אַלטקייט אָפּגעריבענע אותיות. פאַרשידענע לעגענדעס פלעגן דערציילט ווערן צווישן די קינדער וועגן דעם בית־עולם, אַז יעדע נאכט קומען זיך צונויף די טויטע אין דער גרויסער שול, נעמען אַרויס די ספר־תורות און לייענען די פרשה פון דער וואָך. און ווי איז דעם, וואָס גייט אַדורך אין דער אַלבער נאכט דורך דער שול: ער ווערט פון די טויטע אויפגערופן צו די תורה און מוז זאָגן די ברכות. און אַז משיח וועט קומען, וועט אליהו הנביא אַרויפשטעלן איין פוס אויף דער שול, דעם צווייטן אויפן בית־עלמין און מיט זיין לאנגן שטעקן אָנקלאָפן אין די שטיינערנע מצבות און אויפוועקן צו תחית המתים.

די שטראקא גאס וואָס האָט ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה פאַרמאָגט טיפע גרובער אין מיטן גאַס, וואָס פלעגן אין דער רעגן־צייט אָנגעפילט ווערן מיט וואַסערן און באַדראָען די הילצערנע הייזקעס פון משה לייזערקע (די סרעזעס פון די חברה קדישה) דוד גוטקעס, איצעל מילכיקער און לייבעלע גאמבקעס. אירע וואַסערן זענען זעלטן וועז אויסגעטרוקנט געוואָרן, אפילו נישט אין די הייסע

זומער־טעג. נאָכדעם ווי די גריבער זענען נאָך די ערשטער וועלט־מלחמה דורך די מאַכט פֿאַרשאָטן געוואָרן, איז די שעראָקע גאס געוואָרן איינע פון די יידי־שיסטעשע גאסן פון שטעטל, נייע הילצערנע הייזקעס זענען אויפגעשטעלט גע־וואָרן אין ביידע זייטן פון דער גאַס, דאָ זענען געווען די הייזער פון הערשל פלאטנער און די שטאָטישע תלמוד־תורה פון אגודת־ישראל און פון „מזרחי" — איינגעפירט דורך די בעסטע מלמדים, ווי יהושע פרוים, (דעם קאוואלס איידעם) יונה מידלאַרסקי און קאָפּל קאוואר. די תלמוד־תורה איז באַזוכט געוואָרן דורכן רוב פון דער סאָקאָלאָווער יוגנט. די תלמוד־תורה לאָקאַלן פלעגן אין די שבתים און יום־טובים פֿאַרוואַנדלט ווערן אין חסידים־שטיבלעך: ראַדזינער, אַמשינאָווער, פֿאָרסאָווער, סקערניוויצער, ביאלער חסידים האָבן דאָרט געפֿראָווען חסידות. די חסידישע ניגונים ביי שלוש־סעודות און מלווה־מלכות פלעגן פאַרהילכן די שע־ראָקע און אַרומיקע געסלעך. נישט ווייט פון דער תלמוד־תורה, אנטקעגן דעם הויז פון יענקל שרה ביילים דעם בעקער, איז געשטאַנען דאָס גערער־שטיבל, ווו ס׳פלעגן ביז שפעט אין דער נאַכט געלערנט ווערן דער דף־יומי, וואָס איז איינגעפירט געוואָרן דורך די רביים און רבנים פון יענער צייט. די לומדים פון גערער שטיבל, ווי דודטשע חיים שמואלס, ישראל הענעך, אברהם אייזענבערג, און זלמן זיידענבורג, פלעגן פאַר די חסידים אין פשוטע יידן (וואָס פלעגן זיך אריינכאַפּן אויף אייגצוהערן זיך דברי־תורה) — אויפקלערן און פונאנאדער־טייטשן אין א פשוטע שפראַך דעם זין פון דער גמרה. דאָס קול פון גמרה לערנען, וואָס איז אָפּטמאָל באַגלייט געוואָרן מיט חסידישן ברען און עקסטאַז, פלעגט אויפוועקן די אַרומיקע געסלעך פון איר דרימעלדיקער שטילקייט.

אויף דער זעלבער שעראקער גאַס, אַנטקעגן די תלמוד־תורה לאָקאַלן, טיף אין מיטן גרויסן הויף, אַרומגערינגלט מיט שמעקנדיקע סאָסנאָווע קלעצער, האָט זיך אין אַ גרויסן צימער, וואָס איז געשפענדעט געוואָרן דורך דעם ווירט פון דעם האָלצערנעם הויז, ר׳ חיים יענקל שפאדל, איז געווען דאָס קאַלאָשינער חסידים־שטיבל פונם רבין ר׳ נפתלי שאפירא, אַ הויכער ייד מיט אַ פאטריארכאלער וויייסער באָרד און געקרייזלטע פיאות. זיין גאַנג אוֹן הדרת פנים פלעגט אַרויס־רופן דרך־ארץ און יראת־הכבוד פון די מענטשן, וועלכע זענען געקומען אין זיין באַרירונג. ער איז געווען אַ גרויסער למדן און ירא שמים, האָט אָבער נישט געהאָט קיין מזל ווי די אַנדערע רביים אין פוילן. זיינע חסידים זענען נישט געווען קיין גרויסע גבירים און נישט קיין גרויסע למדנים, נאָר פשוטע עמך־מענטשן, האָראַ־פאַשניקעס, יעדעס יאָר אין אָנהויב פון חודש אב, פלעגט דער רבי נפתלי באַזוכן זיינע חסידים, שבת יום־טובדיק פלעגט דעמאָלט אויסזען די שעראקא גאַס. דער טאָג ווען דער רבי איז אָנגעקומען איז געווען אַ יום־טוב פאַר אַלע איינווויינער פון דער גאס. פון יעדן וואַרשטאט, פאַבריקל, אָדער קראָם, זענען די מענטשן אַרויס מקבל־פנים זיין דעם רבין. זיי האָבן זיך געפילט דערהויבן וואָס אויך זייער גאַס איז זוכה אויפצונעמען אַ חסידישן רבין.

אויף דער שעראקער גאס זענען געשטאַנען די וויגעלעך פון די ברודער שלום

און קלמן לעקאָך, זעלעדע ראָזנבוים און האָכמאַן — די שפּעטערדיקע רעוואָלוציאָנערן און ארבעטער טוער, מיטגלידער פון ערשטן „רעווקאם", די וואָס האָבן אָנגעפירט מיט דער סאָקאָלאָווער שטאָט פארוואלטונג, נאָכדעם ווי די באָלשעוויקעס האָבן אין 1920־טן יאָר פארנומען די שטאָט סאָקאָלאָוו.

אויך דאָס וויגעלע פון יינג אומגעקומענעם נאָוועליסט שמעון ווייס (ווייסבערג) איז געשטאַנען אויף אַ בוידעם שטיבל פון א הויז אויף דער שעראקא גאס, וואָס האָט געהערט צו זיין זיידן איצל מילכיקער (יצחק ווייסבערג).

סאָקאָלאָווער יידן, צעשפּרייט אויף אַלע קאָנטינענטן, ווען ביזן לעצטן אָטעם־צוג פון זייער לעבן, מיט ליבע און ציטער געדענקען זייערע אומגעקומענע יידן, וועלכע האָבן געלעבט און געשאַפן אין די באָקאַנטע גאַסן און געסלעך פון שטעטל.

חורבן

שמהה פֿאַליאקעוויטש
(תל־אביב)

סאקאלאוער געטא

די דייטשן זענען אַריין אין שטעטל מיט אַ כוואַליע פון טעראָר.

באַלד פון ערשטן טאָג, וועו זייערע זעלנערישע שטיוול האָבן באַטרעטן די סאָקאָלאָוער גאַסן, האָבן זיך געגומען שיטן אויף יידן שוועדע פיזישע און מאָראַלישע יסורים. מיט שרעק האָבן יידן אַרויסגעשטעלט אַ פוס אין דרויסן, געציטערט פֿאַר דער צעבושעוועטער הפקרדיקייט — רויב, אָנפאַלן, כאַפערייען צו דער אַרבעט און כלערליי דערנידעריקונגען.

אין אַזאַ אַטמאָספער האָבן די דייטשן שפּעטער נאָמינירט דעם „יודנראַט". אָלס „יודנעלטסטער" איז באַשטימט געוואָרן דער דעמאָלטיקער פּרעזעס פון דער יידישער קהילה חיים־יאַנקל שפּאדעל, וועלכער איז אָבער קורץ נאָך דעם געשטאָרבן. נאָך זיין טויט האָט דער באַקאַנטער פּאָלקס־דייטש שולץ געראָטן דער דייטשער מאַכט צו נאָמינירן אָלס פּאָרזיצער פון יודנראַט נחום לעווין, וועלכער האָט טאָקע גלייך געקריגן און אָנגעטון אַ גרינע לענטע מיט דער אויפֿשריפט „אויבעריודע".

אָלס זיינע נאָענסטע מיטאַרבעטער אין יודנראַט האָט דער פּרעזעס איינגעלאָדן דעם מיל־אייגנטימער אליעזר שאַפּראָן, דעם פּעלצן־סוחר טוביה טשיפּעלעוויטש, דעם טאַנדייטער ירחמיאל ריבאַק, ווי אויך יצחק שעדלעצקי און יאַנקל זשיטעלני. אָלס סעקרעטאַר פון יודנראַט איז באַשטימט געוואָרן דער בוכהאַלטער יצחק שלאָפּמיץ.

ביים יודנראַט איז באָלד געשאַפֿן געוואָרן אַן ארבעטס־רעסאָרט, וואָס האָט אָנגעפירט מיט די צוואַנגסארבעטן. בראש פון דאָזיקן רעסאָרט איז געשטעלט געוואָרן קלמן ראָזן („קלין"). ער האָט אָרגאַניזירט ארבעט־דרוזשינעס, וועלכע מען האָט אַרויסגעשיקט אויף פֿאַרשידענע פּלעצער אין שטאָט און אויסער דער שטאָט. דורך דעם האָט דער יודנראַט באַוויזן טיילווייז אָפּצושטעלן דאָס כסדרדיקע כאַפּן אויף די גאַסן און אַרויסשלעפּן פון די הייזער, אַ מעטאָד וואָס די דייטשן האָבן פריער געהאַט אָנגעוועגדעט. ביי דעם אַרבעטס־רעסאָרט פונעם יודנראַט איז אויך געשאַפֿן געוואָרן אַן „אָרדנונגס־דינסט", וואָס האָט מאָביליזירט און גערופֿן די יידן צו ארבעט. די דאָזיקע אָרדנונגס־דינסט, אָרגאַניזירט דורך יוסף סוקעניק, איז געווען דער קערן פון קורץ נאָך דעם געשאַפֿענער יידישער פּאָליציי, מיט גראנאַטענע־היטלען אויף די קעפּ, בלויע לאַמפּאַסן אויף די אָרעמס און מיט גומיטשטעקלעך אין די הענט.

די הכנסות פון דעם יודנראַט זענען באַשטאַנען פון די שטייערן וועלכע די יידישע באַפֿעלקערונג האָט געמוזט צאָלן. אַ באַזונדערער הכנסה־קוואַל פֿאַרן

יודנראַט איז געווען דאָס אויסקויפן זיך פון צוואַנג־אַרבעט. די פרייזן פאַר דעם זענען געווען לויטן אייגזען פון די יודנראַטניקעס. זיי פלעגן, נאָכן אָפּנעמען די פאַרהעלטניסמעסיק גרויסע סומעס פון די פאַרמעגלעכע, אויספילן די אַרבעטס־ליסטעס מיט נעמען פון אַנדערע, וואָס האָבן זיך געמוזט „פאַרקויפן" צו דער אַרבעט. די אָרעמע יידן מיט זייערע משפחות האָט די אַרבעט געראַטעוועט פון הונגער, כאָטש זיי האָבן פאַר דער שווערער אַרבעט באַקומען גראָשנס. אָרעמעלייט און פליטים פון אַנדערע שטעט, זענען פאַקטיש באַפרייט געווען פון די שטייערן. זיי זענען דערפאַר געווען די ערשטע צו אַלע צוואַנג־אַרבעטן און ביים געשיקט־ווערן אין די לאַגערן.

עס זענען נאָך געווען רעסאָרטן פאַר סאַניטאָרע אויפזיכט, פאָסט, אַפּראָווי־זאַציע און סאָציאַלע הילף.

עטלעכע מאָל אין דער וואָך האָט דער „אויבעריודע", דער פרעזעס, זיך געמוזט מעלדן צום־ראַפּאָרט פאַר די דייטשן, אָפּנעמען פון זיי באַפעלן, אינסטרוק־ציעס און אָפּגעבן באַריכטן פון דער אָפּגעטוענער אַרבעט פון יודנראַט. פאַר דער אויספירונג פון די באַפעלן איז ער פערזענלעך געווען פאַראַנטוואָרטלעך. די יידישע באַפעלקערונג האָט געמוזט זיין געהאָרכזאַם און אויספירן אַלע אינס־טרוקציעס און באַפעלן פון דער דייטשער מאַכט וואָס זענען פאַרעפנטלעכט געוואָרן דורכן יודנראַט. אַלע באַפעלן און פאַראָרדענונגען זענען געדרוקט געוואָרן אין צוויי שפּראַכן: דייטש און פויליש.

אָנהייב 1941 האָט דער קרייז־האופטמאַן, גראַמס אַרויסגעבן אַ פאַר־אָרדענונג, אַז די שטאָטישע יידן איז שטרענג פאַרבאָטן צו קומען אין די דאָרפישע געביטן, אָס זענען באַזעצט דורכן דייטשן מיליטער. אין סאָקאָלאָוו, נאָענט פון דער גרענעץ, מיט די צענטליקער דערפער ביים טייך בוג, זענען געווען פיל דייטשע גאַרניזאָנען. די דאָזיקע גזירה האָט דעריבער שטאַרק געטראָפן די יידישע דאָרפסגייער, וואָס זענען אין יענער צייט געווען אין אַ גרויסער צאָל. יידן זענען אַרומגעאַנגען צווישן די פויערים מיט קוישלעך גאַלאָנטעריעזאַכן און באַקומען דערפאַר שפּייז. מען האָט פאַרשטאַנען, אַז די פאַראָרדענונג האָט אַ שייכות מיט די מיליטעריש צוגרייטונגען ביי דער גרענעץ. בלויז די שטענדיקע יידישע דאָרפס־איינווינער האָבן געקאָנט בלייבן אויף זייערע ערטער.

אין מיטן יוני האָט די דייטשע מיליטער־מאַכט אין שטאָט פאַראָרדנט, מען זאָל צוגרייטן לופט־שוץ־גרובנס. די ערד אַרום די הייזער איז צעגראָבן געוואָרן אין שמאָלע זיגזאַגישע ראָוועס. מלבושים און ווערט־זאַכן האָט מען באַהאַלטן אין דער ערד. מען האָט איינגעפּאַקט רוקזעק מיט די נויטיקסטע זאַכן, גרייט צו לויפן. ווהין? —

די נאַכט פון 22טן יוני איז פאַר סאָקאָלאָווער יידן געווען אַ וואַך־נאַכט. מיר האָבן שוין געוווסט אַז בלויז געצייטלטע שעה'ן טיילן אונדז אָפּ פון די אָנקומענדיקע געשעענישן. אונדזערע הערצער און געדאַנקען זענען דעמאָלט

געווען מיט די שכנותדיקע סאָוויעטן אויף דער אַנדערער זייט בוג. יידישע ליפּן האָבן תפילה־געטון, אַז די היטלעריסטישע בעסטיע זאָל צעשמעטערט ווערן דורך דער רויטער אַרמיי.

ווי נאָר ס׳איז טאָג געוואָרן האָבן אַלע פּלוצלינג דערהערט אַ געדיכטע קאַנאַדע פון אַרטילעריע־שאָסן. די רואיקע אומגעגנט לענגאויס דער גרענעץ איז אויפגעציטערט געוואָרן פון די הילכיקע אויפרייסן. פון מערב זענען מיט אַ פאַרטויבנדיקן געוויש אָנגעקומען פיל עסקאַדרעס באָמבאַרדיר־עראָללאַנען. גלייך נאָך דעם איז די לופט אויפגעטרייסלט געוואָרן פון די שווערע באָמבן־אויפרייסן. פון שטעט און דערפער פון דער אַנדערער זייט בוג זענען אויפּגעגאַנגען רויך־וואָלקנס. שרעקלעכע האָט מען זיך צוגעהערט צו די אויפּרייסן און געקוקט אין טיפן האָריזאָנט אויף מזרח; מען האָט געוואָרט מיט שפּאַנונג אויף דעם וואָס ס׳וועט ווייטער געשען. ערשט אין די פאַרמיטאָג־שעהן האָבן טויבע אָפּהילכן פון אַרטילעריע־שאָסן אָנגעזאָגט, אַז דער קריג טראָגט זיך איבער ווייטער אויף מזרח־זייט.

אין דעם זעלבן טאָג האָט מען שוין געזען פירן דורך דעם ריפקער שאָסיי מחנות סאָוויעטישע קריגס־געפאַנגענע. די טראַנספּאָרטן זענען געגאַנגען אין דער ריכטונג צו שעדלעץ. מיט אַ פּאָר טעג שפּעטער האָט מען זיך דעוווסט, אַז אין דאָרף סוכאָשעברע איז שוין פון פריער געווען גרייט אַ מיט דראָט־פאַרצוימטער גרויסער שטח — אַלס לאַגער פאַר די קריגס־געפאַנגענע.

* * *

אין יולי 1941 האָבן מיטאַמאָל אָנגעהויבן זיך פונאַנדערטראָגן קלאַנגען, אַז די דייטשע שטאָט־אַדמיניסטראַציע גרייט זיך בקרוב איינצופירן אין סאָקאָלאָוו אַ געטאָ פאַר די יידן. די דאָזיקע קלאַנגען האָבן אַרויסגערופן אַ גרויס צערודערונג. פאַרמעגלעכע יידן האָבן געזומען אײַנקויפן און צוגרייטן זיך שפּייז. אויך די קריסטן האָבן אָנגעהויבן ליקווידירן זייערע געשעפטלעכע פאַר־בינדונגען מיט די יידן. מאַסן יידן האָבן זיך אָנגעהויבן באַמיען וועגן קריגן אַרבעט אין מיליטערישע אַרבעטס־פּלעצער, בכדי צו קאָנען האָבן אַ קאָנטאַקט מיט מעגטשן און ערטער אויסערן געטאָ־געביט.

די צערודירונג האָט נישט לאַנג אָנגעהאַלטן. דער קרייז־האופטמאַן, איז מען געווויר געוואָרן, האָט זיך צייטווייליק געלאָזט איבערקויפן און אָפּגעלייגט די גזירה. די שפּאַנונג האָט נאָכגעלאָזט.

עס זענען פאַריבער בלויז געציילטע וואָכן און ווידער האָט מען אָנגעהויבן רעדן — דאָס מאָל גאַנץ ערנסט — וועגן אַ געטאָ. פון שעדלעץ זענען דערגאַנגען באַאומרואיקנדיקע ידיעות, אַז עס קומט פאָר אַן „איבערשיכטונג" פון די דאָרטיקע יידן. זיי וועלן קאָנצענטרירט אין די ריין־יידישע גאַסן. עס

האָט נישט לאַנג געדויערט און עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין שעדלעץ ווערט ווירקלעך איינגעפירט אַ געטאָ. פיל שעדלעצער יידן, וועלכע האָבן געהאַט קרובים און פריינט אין סאָקאָלאָוו, זענען געקומען זיך באַזעצן ביי אונדז אין שטאָט, וואָס האָט געשמ׳ט מיט דער „מילדערער" באַציונג פון די דייטשן צו די יידן.

נאָכן איינפירן דאָס געטאָ אין שעדלעץ זענען אונדזערע עקאָנאָמישע באַציאונגען מיט די דאָרטיקע יידן איבערגעריסן געוואָרן. דאָס האָט פאַטאַל געווירקט אויף די סאָקאָלאָווער יידן. קודם־כל, אויף פיל בעלי־עגלות און סוחרים, וועלכע האָבן דורך דעם שעדלעצער וועג אַרויסבאַקומען סחורות פון וואַרשעווער געטאָ. חוץ דעם, האָבן סאָקאָלאָווער יידן איצט אָנגעהויבן צו פאַרשטיין, אַז די געטאָ־געפאַר דערנענטערט זיך שנעל אויך צו זיי.

אַנהייב אויגוסט האָט דער פּרעזעס פון יודנראַט, נחום לעווין, געלאָזט וויסן, אַז די לאַגע האָט זיך פאַרערגערט: גראמס איז געוואָרן פאַרעקשנט און אַ געטאָ אין סאָקאָלאָוו קאָן ווערן אַ פאַקט, אויב מ׳וועט ווידער נישט איבערקויפן די דייטשע מאַכט און דאָס מאָל מיט אַ נאָך גרעסערער געלט־סומע. דער פּרעזעס האָט אַפּעלירט צו אַלע יידן, זיי זאָלן נישט קאַרגן קיין געלט־פאַר דעם רעטונגס־צוועק. דער יודנראַט האָט דעמאָלט אויסגעמאָסטן יעדן אַ שטייער, לויט זיין איינזעעניש. די סומע איז שנעל צוזאַמענגענומען גע־וואָרן, ווייל יעדער ייד וועלכער האָט נאָר געהאַט די מינימאַלסטע מעגלע־כקייט, האָט אַליין געברענגט דאָס געלט, בכדי אָפּצושטופּן די דראָענדיקע געפאַר, וואָס האָט געלויערט איבער דער שטאָט.

אין דער צווייטער העלפט אויגוסט 1941 האָט מען פּלוצעם באַמערקט, אַז דער פּוילישער אינזשיניער באָנק פון פּויזן האָט מיט עטלעכע גע־הילפן אָנגעהויבן אויסמעסטן די לענג פון דער פּיענקנע־גאַס ביזן רבינס הויז, און אויף דער אַנדערער זייט שטאָט — פון שעדלעצער גאַס ביזן שול־הויף. מען האָט געזען אין דעם אַ סימן, אַז דער געטאָ־פּלאַן הויבט אָן ווערן ווירקלעכקייט. ס׳איז שנעל באַקאַנט געוואָרן, אַז די דייטשע מאכט האָט דעם אינזשעניער באָנק איבערגעגעבן די טעכנישע אַרבעט ביים רעאַליזירן דעם פּלאַן פונעם סאָקאָלאָווער געטאָ.

מיט אַ פּאָר טעג שפּעטער, נאָכן אויסמעסטן די גאַסן, האָט דער יודנ־ראַט באַקומען אַ באַפעל צוצושטעלן יעדן טאָג צו דער דיספּאָזיציע פון אינז־שעניער באַנק יידישע אַרבעטס־הענט, וויפל ער וועט נאָר האַלטן פאַר נויטיק.

אין די לעצטע טעג פון אויגוסט האָבן יידישע צוואַנג־אַרבעטער, אונטער דער אָנפירונג פון אינזשעניער באָנק, אָנגעהויבן אויסבויען אין צוויי ערטער צו צוויי הויכע ציגל־זיילן, איינער אַנטקעגן צווייטן; פון ביידע זייטן פון דער ראָגאָווסקע־גאַס, לעבן משה ראָזענצווייגס געוועלב (אין די „סטראַגאַנעס"), און אויפן יאַבלאָנער וועג, ביי משה פּיעקאַרסקיס הויז.

מיר האָבן הילפלאָז צוגעזען ווי מ׳הייבט אָן אַרומצוימען אונדז. אַלע יידן, וואָס האָבן געווינט צעשפרייט איבער דער שטאָט, האָבן געקריגן אַ באָפעל זיך אַריבערצוקלויבן אין די באַשטימטע גרענעצן פון „יודנראַיאָן". ביים פאַנאַנדערטיילן די ווינונגען האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז עס וועט נישט גענוג זיין, אפילו אין דער גרעסטער ענגשאַפט צו באַזעצן אַלע אין דעם שטח פון די פריער אויסגעמאַסטענע גרענעצן.דער פרעזעס האָט ווידער פאַרהאַנדלט מיט גראַמסן און „אָפּגעקויפט" ביי אים אַ טייל הייזער פון דער פיעראַצקי־גאַס: פון שול־הויף ביזן שעדלעצער וועג. ער האָט דערצו מסכים געווען מיטן בעדינג, אַז פון פאַרנט זאָלן פאַרמויערט ווערן אַלע אַריינגענג. ביי דער טראַנזאַקציע איז אויך צוגעטיילט געוואָרן א האַלבער „זדראי" פאַר די יידן.

דער יודנראַט האָט באַקומען א פאַראַדענונג צוצושטעלן די נויטיקסטע מאַטעריאַלן פאַרן אַרומצוימען דאָס געטא: שטעכל־דראָט, טשוועקעס, ציגל, צעמענט, דרענגלעך און דיקע הילצערנע סלופעס. די געטאָ־גזירה איז פון די דייטשן באַגלייט געוואָרן מיט דער צינישער פאַראַדענונג, אַז יידן זענען געצוונגען אַליין אויסצופירן די דאָזיקע אַרבעט.

פריער, פאַרן אויספרעסן דאָס געלט, און די פאַרשידענע ווערטפולע מתנות, האָבן די דייטשן געהאַט „פאַרזיכערט", אַז צוליב געאָגראַפישע טעמים איז אין סאָקאָלאָוו נישט דורכפירבאַר דער געטאָ־פּלאַן.

אָנהייב סעפּטעמבער 1941 איז שוין די אַרבעט אַרום געטאָ אָנגעגאַנגען. טאָג־טעגלעך אין פולן פאַרנעם. צווישן די ציגל־זיילן אויף דער ראָגאָווסקע, נעבן די „סטראַגאַנעס", איז אויפגעשטעלט געוואָרן א שלאַבאַן, נעבן משה פּיעקאַרסקיס הויז האָבן יידישע סטאָלאַרעס געמאַכט א הויכן מאסיוון טויער פון צוויי טירן, וואָס האָט פאַרנומען די גאַנצע ברייט פון דער ראָגאָווער גאַס.

אויף דער פיעקנ׳, נעבן דעם רבינס הויז, וואָס איז געבליבן אויף דער קריסטלעכער זייט, איז אויפגעשטעלט געוואָרן איבער דער ברייט פון דער גאַס א הויכע ציגלנע וואַנט, וואָס איז אויבן געווען באַצויגן מיט שטעכל־דראָט און אויסגעפילט מיט שטיקער גלאָז פון צעהאַקטע פלעשער. אויף דער זעלבער גאַס, ביים ניעטשיעצער וועג, איז אויפגעשטעלט געוואָרן נאָך אַזא וואַנט.

אין דער צווייטער זייט האָט זיך די פאַרצוימונג אָנגעהויבן נעבן בית־המדרש פון דעם פרושנע־גענסל, אַנטקעגן דעם שול־בארג, און זי האָט זיך געצויגן ביז אַראָפּ צו דער שטאָטישער באָד, וווּ ס׳איז אויך אויפגעשטעלט געוואָרן א שלאַבאַן.

אַלע געסלעך און דורכגענג, וואָס האָבן געפירט צו פיעראַצקי־גאַס און שעדלעצער־גאַס, זענען פאַרמויערט געוואָרן. עס איז בלויז געבליבן א שמאָלער דורכגאַנג — אין א פאַרמויערטער וואַנט — צום קלייניעם מאַרק ביי דער

ניעצאלע. דער דורכגאנג האט געדינט אויף צו קאנען אריבערגיין די גאס דורך דער פיערצקי, וואס האט אפגעטיילט ביידע העלפטן פונעם געטא.

איבער צוויי וואכן האט געדויערט דאס אויפשטעלן די סלופעס, וואס האבן געהאט צו פיר מעטער די הויך, און זענען געווען אפגערוקט איינער פון צווייטן דריי מעטער. זיי האבן זיך געצויגן איבער דער גאנצער לענג פון געטא, געמאכט א קריז ארום אפענע פעלדער פון ביידע זייטן שטאט: פון דער זייט פון רבינס הויז, און שול־הויף אראפ, ביזן שעדלעצער שאסיי.

סוף סעפטעמבער האט זיך אנגעהויבן די ארבעט פון ארומציען די סלופעס מיט דיקע געדיכטע ליניעס פון שטעכיקן דראט. די ארבעט איז אנגעגעגן מיט א שנעלן טעמפא. א סך פוילישע אויסוורפן זענען דערביי באשטימט געווארן אלס מייסטער און אויפזעער איבער די יידישע גרופן צוואנגארבעטער. די דייטשע מאכט־פארשטייער, אין באגליטונג פון פוילישן אינזשעניער באנק, זענען טאג־טעגלעך געקומען נאכקוקן די ארבעט.

אין אקטאבער 1941 איז פארענדיקט געווארן די ארבעט ארום סאקאלאווער געטא. דעמאלט איז שוין אויך געווען פארענדיקט די „אקציע", פון דעם אויפגעצוונגענעם איבערטראגן זיך אין געטא. יעדע חורבה, יעדער שפאן ערד, וואס האט פאר דעם קריג געקאנט דינען נאר אלס שטייג פאר עופות, איז באזעצט געווארן מיט יידן, וואס זענען ארייניגעפאקט געווארן אין א ענגשאפט, אין די שרעקלעכסטע באדינגונגען. די סאקאלאווער יידן מיט בערך צוויי טויזנט פליטים פון אנדערע ערטער, וואס האבן דא געלעבט, זענען מיטאמאל געבליבן פארשפארט הינטער די געטא־דראטן. אין דער זעלבער צייט איז ארויסגעקלעפט געווארן אויף די וועגט אין דער פוילישער זייט שטאט א אויפרוף, אונטערגעשריבן פון קרייז־האופטמאן, גראמס, און זיין פארטרעטער, ד"ר הערמאן. אין אויפרוף האט זיך געזאגט:

„צו דער פוילישער באפעלקערונג! פון היינט א האט געגומען עקזיסטירן דער „יודנראיאן" אין סאקאלאוו־פאדליאסקי. ווי אין אלע שטעט פון „געגנראלגוווערנעמענט", זענען אויך די היגע יידן איזאלירט געווארן. דאס עפנטלעכע פוילישע לעבן איז געווען באדראט פון דעמאראליזאציע און אנשטעקנדיקע קראנקייטן מצד די יידן. די גאנצע פוילישע באפעלקערונג ווערט שטרענג אויפגעפאדערט נישט צו קומען אין באריהרונג מיטן „יודנראיאן". ווער ס'וועט ברעכן די פארארדענונג פון דער דייטשער מאכט, שטעלנזיך אויס אויף א הארבער שטראף".

אויף די וועגט פון יודנראט אין געטא איז ארויסגעהאנגען געווארן א צווייטער קורצער אויפרוף מיט אזא אינהאלט:

„צו די יידישע איינווינער פון „יודנפערטל"!

אלע יידישע איינווינער פון „יודנראיאן" ווערן אויפגעפאדערט נישט איבערטרעטן די פאר זיי באשטימטע גרענעצן פון דעם אפגעשלאסענעם געביט. יעדער יד, וואס די מאכט וועט אים טרעפן אויסער דער גרענעץ

אָן אַ ספּעציעלער דערלויבעניש, וועט באַשטראָפט ווערן מיט דער גרעסטער שטראָף: טויט! בלויז די יידן, וועלכע באַזיצן אַרבעטס־קאַרטן פון דייטשן אַרבעט־אַמט, ווי אויך די שטענדיקע צוואַנג־ארבעטער, קאָנען פאַרלאָזן דאָס געביט, נאָר אין דער ריכטונג צום אַרבעטס־פּלאַץ. יעדער ייד, וואָס וועט מיס־ברויכן מיט די רעכט, וועט באַקומען אַ שטרענגע שטראָף. דער יודנראַט ווערט אויפגעפֿאָדערט אָפּצוהיטן, אַז דאָס געזעץ זאָל פּינקטלעך אָפּגעהיט ווערן דורך אַלע איינווינער פון „יודנראַיאָן".

דייטשע באַקאַנטמאַכונג וועגן סאָקאָלאָווער געטאָ.

* * *

מיטן אַנטשטיין פון געטאָ האָט די דייטשע מאַכט פאַראָרדנט, אַז די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג מוז דורכגיין אַ רעגיסטראַציע, כדי צו באַקומען גאָלע דאָקומענטן, ספּעציעל־באַשטימטע פאַר די געטאָ־איינווינער. מיט דעם דאָזיקן דאָקומענט האָט יעדער ייד געזאָלט אָנערקענט ווערן אַלס „לעגאַלער" איינווינער פון „יידן־פּערטל". דאָס האָט אים אויך געדאַרפט גאָבן די רעכט צו באַקומען די שפּייז־קאַציעס. פאַר נישט האָבן אַזאַ דאָקומענט וועט דראָען טויט־שטראָף.

ביים יודנראַט זענען טעטיק געווען ספּעציעלע באַאַמטע, וועלכע האָבן דורכגעפירט אַלע שרייפטלעכע פאָרמאַליטעטן, וואָס זענען געווען פאַרבונדן

מיטן אַרויסגעבן די גאַלע דאָקומענטן. וועלן די רעגיסטראַציע האָט זיך געענדיקט, זענען אַלע פֿאַרמולאַרן מיט די פּאָטאָגראַפיעס אָפּגעשיקט געוואָרן צו דער שטאָטישער מאַכט. די דייטשן האָבן אָפּגעלייגט פֿון איין טערמין צום צווייטן דאָס אַרויסגעבן די קאַרטן. לסוף איז אין גאַנצן שטיל געוואָרן מיט דעם ענין.

קורץ נאָך דעם איז געקומען אַ צווייטע רעגיסטראַציע. ס׳האָט זיך באַוויזן אַ מעלדונג, אַז אַלע יידישע מענער אין עלטער פון 15 ביז 60 יאָר מוזן רעגיסטרירן זייער געזונט צושטאַנד, פּאַך און זייער באשעפטיקונג אין געטאָ. פּוילישע מאַגיסטראַט־באַאַמטע, וועלכע די דייטשן האָבן געשיקט בייזיין ביי דער שטרענגער רעגיסטראציע, האָבן געווּסט צו דערקלערן, אַז מ׳זוכט דער־מיט ספּעציעלע פאַכלייט פֿאַר די גרויסע אַרבעטס־וואַרשטאַטן פון מיליטער, וואָס דאַרפן געשאַפֿן ווערן אין געטאָ. זיי האָבן אפילו געווּסט אָנצוגעבן, וואָס פֿאַראַ פאַכן עס וועלן זיין די נויטיקסטע און מער לוינבאַרע. פריווילעגירט און די ערשטע צו ווערן באַשעפטיקט האָבן געזאָלט זיין שניידער, שוסטער, שטעפּער, סטאָליערס און שלאָסער, פֿאַר נישט רעגיסטירן זיך האָט געדראָט מיט פֿאַרשיקט ווערן אין קאָנצענטראַציע־לאַגער. נאָך דעם ווי עס זענען רע־גיסטרירט געוואָרן אַלע מענער אין דערמאָנטן עלטער, זענען קאָפּיעס פון אַלע פאפירן אָוועק צו דער שטאָטישער מאַכט. פון די אַרבעטס־וואַרשטאַטן, וואָס האָבן געזאָלט געשאַפֿן ווערן אין געטאָ, האָט זיך אויסגעלאָזט דאס זעלביקע, ווי מיט די גאָלע דאָקומענטן.

נאָך דער צווייטער איז געקומען אַ דריטע רעגיסטראַציע. דאָס מאָל בלויז פון אַרבעטס־אומפּעיקע, ווי: טובערקולאָזע, קריפּלען און כראָניש־קראַנקע. יידן האָבן פֿאַרשטאַנען. אַז די קראַנקע זענען זיכערע קאַנדידאַטן צו בלייבן אין דער היים און דערמיט אויסצומיידן צוואַנג־אַרבעט. האָט זיך דערייבער בעת די רעגיסטראַציע טייל געזונטע געלאָזט פֿאַרשרייבן פֿאַר קראַנקע. פאר גוט־באַצאָלט האָט מען ביים יידישן דאָקטאָר האָלצער ארויסגעקריגן אַ צייגניש, אז מען ליידט אויף פֿאַרשידענע קרענק. יידן האָבן „איינגעהאַנדלט" קראַנקע הערצער, מאָגן־קאַטאַרן, אַסטמע, און אפילו שטייפּע־פיס, וואָס דאַרפן אָנקומען צו שטעקעלעך אין די הענט... אין דער אַרבעטס־אָפּטיילונג ביים יודנראַט האָט מען געווּסט ווער ס׳איז קראַנק און ווער ס׳האָט אַ „געקויפּטע" קרענק. די לעצטע האָבן געהאָט אַ מעגלעכקייט פֿאַר גאלט זיך אויסצוקויפּן פון דער טעגלעכער צוואַנג־אַרבעט.

נאָך די דערמאָנטע רעגיסטראציעס, האָט דער אַרבעטס־אינספּעקטאָר לעבע פאַראַרדנט, מ׳זאָל אים צושטעלן אַ רשימה פון אַלע יידישע אַרבעטס־פּעיקע מענער, אין עלטער ביז 35 יאָר. שנעל האָט זיך אין געטאָ פאַרשפרייט אַ קלאַנג אַז די מענטשן שטייען פאַר אַ געפאַר פאַרשיקט צו ווערן אין קאָנצענטראציע־לאגערן איבער פאַרשידענע פונקטן אין פוילן. אַן אומרואיקייט האָט אַרומגע־כאָפּט די אַלע. די לאַגע איז געוואָרן זייער ערנסט, ווייל ד״ר הערמאַן האָט

שוין געהאַט אין זיינע הענט גענויע פּרטים וועגן דער פולער צאָל געטאָ־איינוווינער. די אַנטשטאַנענע פּאַניק האָט באַאומרויקט דעם יודנראַט. נחום לעווינען איז דאַן געלונגען איבערצוקויפן פאַר אַ פעטן פּרייז גראַמסן און הערמאַנען ס׳איז שטיל געוואָרן מיט דער רשימה פאַרן אַרבעטס־אינספּעקטאָר. דערווייל האָט די שפּאַנונג נאָכגעלאָזט און יידן האָבן אָפּגעאָטעמט, כאָטש אויף ווי לאַנג — האָט קיינער אין געטאָ נישט געוווסט.

די באַאַמטע פון דער שטאָט־אַדמיניסטראַציע, מיטן פּוילישן בירגער־מייסטער בראש, זענען געבליבן אויף זייערע שטעלעס, ווי פאַר דעם קריג. אויך די פּוילישע פּאָליציי מיטן קאָמענדאַנט, אַנטאָניעוויטש, זענען ווי פריער געבליבן אַמטירן אין דער פּאָליציי־געביידע אַנטקעגן גרויסן מאַרק. די דייטשן זענען געווען פאַראינטערעסירט, אַז אַלע נידעריקע אַמטן זאָלן זיין באַזעצט פון פּאָליאַקן. בלויז אין שפּיץ פון די אַמטן. האָבן געמוזט שטיין דייטשן. די דייטשע הויפּט־רעגירער איבער דער גאַנצער אומגעגנט, זענען אויך געווען די הערשער איבערן געטאָ אין סאָקאָלאָוו.

ווער זענען געווען די דייטשע רעגירער אין שטאָט, וואָס האָבן פאַר־שאַפט די יידן פון סאָקאָלאָוו און אומגעגנט אַזויפיל פּיין און דערנידערונג און צום סוף זיי פאַרטיליקט?

איך וועל דערמאָנען בלויז די יעניקע, וועלכע זענען געווען אויף די אָפיציעלע אָנפירנדיקע אַמטן:

דער קרייז־האופּטמאַן גראַמס, אַ דייטש אין די פערציקער, איז געווען אַ מאַיאָר פון ס. ס. דעם אַמט האָט ער פאַרנומען פון אָנהייב דער דייטשער אָקופּאַציע אין סאָקאָלאָוו ביז דער צייט פון פאַרניכטונג. מ׳האָט זיך דערוווסט, אַז גראַמס מיט זיינע געהילפן אַרבעטן אויס אַלע טעכ־נישע איינצלהייטן פון עוואַקואַציע־פּלאַן. פּלוצעם איז אָבער די שטאָט פאַר־פלייצט געוואָרן פון מאַסן יידישע פּליטים, וואָס זענען אויסגעוואָרצלט געוואָרן פון זייערע היימען אין דער געגנט פון לאָדזש־קאַליש. יענע געגנט איז דע־מאָלט פאַראייניקט געוואָרן מיטן דייטשן רייך.

אויך אויף דער פּוילישער באַפעלקערונג אין די ווייטסטע דערפער האָט דער נאָמען גראַמס אָנגעוואָרפן שרעק. דער קלענסטער ברוך פון זיינע פאַראָרדענונגען איז נישט דורך שטראָפלאָז.

ד״ר הערמאַן האָט פאַרטרעטן דעם אַמט פון דעם לאָמען באהו, גראַמס רעכטע האַנט ביז סוף 1940. דעם פּלאַץ פון דעם שטענדיק־שיכורן אַוואַנטו־ריסט באהו, וועלכער איז אַוועק אין ביאַליסטאָקער געגנט.

מיט איין מאָל האָבן זיך אָבער איבערן געטאָ אַ שיט־געטאָן פיל אנטי־יידישע פאַראָרדענונגען. דער צוביסלעך איינגעשטילטער טעראָר איז פּלוצים ווידער פאַרשאַרפט געוואָרן. אין גאַס האָבן זיך באַוויזן פּלאַקאטן מיט באַפ־עלן, אונטערגעשריבן פון הערמאַנען. יידן האָבן זיך לכתחילה געווונדערט אויף דעם „מילדן" ד״ר הערמאַן. מען האָט נישט פאַרשטאַנען, וואָס עס איז

מיט אים געשען. מ׳האָט געפונען אַ תירוץ, אַז מסתמא מאַכט אים „ווער" קאַליע, מען אלבט אויף אים אויס אַ דרוק. פון יודנראַט האָט מען גענומען אָנווענדן די אַלטע עצה — מען האָט געפּרוווט ווירקן אויף אים, בעטן און שענקען אים ווערטפולע מתנות. עס האָט אָבער ווייניק געהאָלפן. אין געטאָ האָט מען אָנגעהויבן פילן, אַז די לאַגע האָט זיך געענדערט צום שלעכטן; אַז ד״ר הערמאַן הויבט אָן שטעכן מיט זיינע ביז איצט פאַרשטעלטע שפּיציקע נעגל.

ד״ר הערמאַן האָט קעגן יידן אָנגעוואָנדן אַ ספּעציעלע מעטאָדע. ער האָט מיט אַ וויסנשאַפטלעכן סיסטעם צוגעגרייט די פּלענער קעגן יעדער שיכט פון דער באַפעלקערונג אין פּאַדליאַשער געגנט. אפילו ווען ער האָט שוין איבערגענומען די גאַנצע מאַכט אין יידישע פראַגן, ער איז שוין געווען דער באַפעלגעבער פון פאַרשטאַרקטן טעראָר איבערן געטאָ, פלעגט ער נאָך אויך כלומרשט אויסדריקן „באַדויערן" פאַרוואָס די זשאַנדערמעריע דערשיסט יידן אויסערן געטאָ אָן אַן אויספאָרשונג, אָן א געריכט...

אין דער צייט פון אויפשטעלן דעם פאַרניכטונגס־לאַגער אין טרעבלינ־קע — נישט ווייט פון סאָקאָלאָוו — איז ער דאָרט געווען דער באַפעלגעבער ביים אויספרווון די שוידערלעכע פּיין־מעטאָדן אויף די סאָקאָלאָווער, סטער־דינער און קאָסאָווער יידן. ער האָט דאָס איינגעאָרדנט אויף אַזאַ אופן, אַז די יידן זענען פאַרכאַפּט געוואָרן כלומרשט „אָן זיין וויסן". שפּעטער, ווען אַ געוויסער טייל פון די פאַרכאַפּטע יידן איז שוין געהאַט אומגעקומען און דער רעשט איז געבליבן אין אַ האַלב־טויטן־צושטאַנד — האָט ער זיך פּלוצלינג באַוויזן און באַפוילן צו פאַרריכטן די עוולה לגבי זיי. ער האָט געהייסן אָפּפירן זיי קוים לעבעדיקע אָהיים.

גענוי ווי גראַמס, איז ער אויך געווען אַ כאַבאַר־נעמער, אָבער דאָס לאָזן זיך איבערקויפן איז ביי אים שטענדיק געווען פאַרבונדן מיט זיינע צוגעטראַכטע פּלענער אויף שפּעטער.

אין דער צייט ווען די דייטשן האָבן פאַרניכטעט די שעדלעצער און לאָשיצער יידן, זענען די יידן פון סאָקאָלאָווער געטאָ זיך צעלאָפן, הערמאַן האָט באַלד גערופן צו זיך די פאָרשטייער פונעם יודנראַט און פאַרלאַנגט פון זיי, אַז אלע זאָלן בלייבן אויף זייערע ערטער. ער האָט פאַרזיכערט מיט זיין „ערן־וואָרט", אַז קיינעם אין געטאָ דראָט נישט קיין געפאַר, ער נעמט אַלע אונטער זיין שוץ. נאָך דעם, ווי עס איז אים געלונגען צוריק אַריינצונאַרן אין געטאָ די האָפענונגסלאָזע יידן פון די פעלדער און וועלדער, פונוואַנען זיי זענען געקומען באַרויבטע און געפּייניקטע, איז ער אַליין געוואָרן דער הויפּט־אָנפירער פון דער פאַרניכטונג־אַקציע.

דער דאָזיקער מערדער האָט ליב געהאַט צו פירן מיט זיינע קרבנות אַ סאַדיסטישע שפּיל, אפילו אין דער לעצטער רגע. ווען די ערשטע פיר טויזנט געפאַנגענע יידן זענען שוין געזעסן אַרומגערינגלט אויפן שול־הויף

אין גסיסה־אָגסטן און געוואָרט אויפן טויט — איז ד״ר הערמאַן צווישן זיי אַרומ־געלאָפן מיט עמערס וואַסער און דערלאַנגט יעדן צו טרינקען. אויך שפּעטער, וועו די יידן זענען שוין געווען פאַרשפּאַרט אין די טראַנספּאָרט־וואַגאָנען, גרייט צו זייער לעצטער וועג קיין טרעבלינקע, האָט ער פאַראָרדנט ברענגען הונדערטער ברויטן מיט וווּרשטן. דורך די פאַרקראַטעוועטע פענצטער האָט ער אריינגעשטופט אין די וואַגאָנען און אַריינגעשריגן:

— פאַרטיילט אייך, פאַר יעדן גלייכע פּאָרציאָנען...

* * *

אויף דער פילסודסקי־גאַס, אין שכנות פון ד״ר פערלאָווסקי, איז אַ גאַנץ הויז געווען פאַרנומען פון דייטשן אַרבעטס־אַמט. אַ גאַנצער שטאָב מיט דייטשע און פּוילישע באַאַמטע איז געווען באַשעפטיקט אין די ביוראָ־צימערן, געזעסן איבער ביכער און צעטלען מיט צענדליקער טויזנטער נעמען. דאָס איז געווען די צענטראַלע פון צושטעלן אַרבעטס שקלאַפן פון סאָקאָלאָווער געגנט פאַר דער דייטשער קריגס־אונדוסטריע. דאָ איז באַשטימט געוואָרן ווער פון די פּאָליאַקן עס דאַרף אַוועקגעשיקט ווערן ווי אַן „אַרבעטס־כוח קיין דייטשלאנד. אויף טויזנטער נעמען פון יידן אין עלטער ביז פופציק יאָר זענען רעגיסטרירט אין אַרבעטס־אַמט אין באַזונדערע רעגיסטראַציע־ביכער. די יידישע נעמען זענען געווען די ביליקסטע אויף דער „בערזע פון אַלגעמיינעם שקלאַפן־האַנדל. דער פירער פון פאַראַנטוואָרטלעכער פאַר דעם גאַנצן שטאָב באַאַמטע אין אַרבעטס־אַמט איז געווען דער אַרבעטס־אינספּעקטאָר לעבע.

זעלטן־ווען מ׳האָט לעבען געטראָפן אין אַ ניכטערן צושטאַנד. זייגע בלויע שפּיזיקע אויגן, שטענדיק פאַראָסטנע פון בראָנפן, האָבן געפינקלט און געשפּראָצט מיט גיפט. דעם ווילדן כוח פון זיינע שוואַרצע שלעגער־הענט האָבן פּיל יידן געפילט אויף זיך. צו זיין הפקרדיק פאַרריסנקייט האָבן אים גוט געפאַסט זיין שוואַרצער מונדיר און די לאַנגע געפלאַכטענע גומי־בייטש אין האַנט.

אין אַזאַ צורה פלעגט עד גאַנץ אָפט זיך באַווייזן אין געטאָ. ווי אוך ווינד איז געווען צום דעם ייד, וואָס האָט צו דער צייט נישט אַראָפגעצויגן פאַר אים דאָס היטל. ווי נאָר ער פלעגט אַריבערטרעטן די גרענעץ פון געטאָ האָבן זיך יידן איבערגעגעבן איינער דעם אַנדערן דעם אָפּגערעדטן סימן — נומער „זעקס״. אַלע האָבן דעמאָלט געוווסט, אַז לעבע איז אָנגעקומען אוך מ׳דאַרף פאַרשוווּנדן.

אייניקע פאַקטן וועלן כאַראַקטעריזירן די ווילדע דייטשע חיה־געשטאַלט, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען לעבע.

מיר איז אַמאָל אויסגעקומען צו זיין אין אַרבעטס־אַמט, כדי צו שטעמפלען מיין אַרבעטס־קאָרטע. איך האָב דעמאָלט צום ערשטן מאָל אַליין צוגעזען לעבעס ברוטאַלקייט.

אין פאָדערצימער פון אַרבעטס־אמט האָט יעדן טאָג דיזשורירט אַ יידישער פּאָליציאַנט. ער איז געווען דער פאַרבינדלער צווישן ארבעטס־אינספּעקטאָר און דעם יודנראַט. יענעם טאָג האָט געהאט דינסט דער יידישער געטאָ־פּאָליציאַנט יאַנקל פאַרבשטיין. ער איז צופעליק געשטאַנען אַזוי אַז ער האָט נישט באַמערקט דאָס פלוצמדיקע אַריינקומען פון אַרבעטס־אינספּעקטאָר אין קאָרידאָר. פאַרבשטיין האָט נישט באַווייזן אויגנבליקלעך צו סאַלוטירן פאָר אים. אין לעבן האָט זיך מאָמענטאַל צעצונדן די רציחה. ער איז אַרויפגעפאַלן אויף פאַרבשטיינען, ווי אַ ווילדע חיה און געשלאָגן אים מיט די הענט און פיס. די קלעפ זענען געפאַלן אויף אים ווי אייזערנע פרענטן. אַ צעבלוטיקטער, קוים אַ לעבעדיקער, האָט זיך פאַרבשטיין אַרויסגעריסן פון דעם הויז און איבערגעלאָזט זיין פאָליציי־היטל אויפן דיל. די באַאַמטע, וואָס זענען געזעסן אינעווייניק האָט ווייניק אינטערעסירט דאָס געשריי פון קאָרידאָר. ס׳האָט אויסגעזען, אַז לעבעס געשלעגן זענען פאַר זיי נישט קיין נייעס.

נאָך אַ פּאָקט פון לעבעס אגזריותדיקייט: מענדל בלעכערס איידעם, אַ סטאָליער, איז געשיקט געוואָרן צום אַרבעטס־אינספּעקטאָר אויסצופירן פאַרשידענע אַרבעטן אין זיין שטוב־ווירטשאפט, דער ייד האָט זיך אפט פאַרקלאָגט אין דער אַרבעטס־אָפּטיילונג ביים יודנראַט, אַז ער ווערט פון לעבען באַלייִדיקט און אפילו געשלאָגן, מיטן אויסרייד, אז ער מאַכט נישט די אַרבעט, וואָס די הויזווירטין פאַרלאַנגט פון אים, לויט איר ווילן. דער יידישער סטאָליער האָט געווסט, אַז אויב ער וועט זיך נישט יעדן טאָג צושטעלן צו דער אַרבעט — דראָט אים פאַרשיקט צו ווערן קיין טרעבלינקע, האָט ער געמוזט אויסטראָגן אָלע פּיינען אין לעבעס שטוב ביז צום לעצטן טאָג פון זיין אַרבעט. דעמאָלט, פאַרן אַוועקגיין, האָט זיך לעבע באַווייזן מיט אַ גרויסן הונט, וואָס איז אַ צערייצטער אַרויפגעשפּרונגען אויפן סטאָליער. לעבע האָט דערביי געשריגן צום הונט: „באַצאָל דעם יודע פאַר זיין אַרבעט!...״ דער ייד איז אַהיימגעקומען מיט אַ צעביסן לייב און צעריסענע פאָר־בלוטיקטע קליידער.

אין געטאָ איז יעדן באַקאַנט געווען די געשיכטע מיטן קאַלישער בעקער ווידאָווסקי, וועלכער האָט געבאַקן צוקער־געבעקס פאַרן הויז פון אַ־בעטס־אינספּעקטאָר. חדשים־לאַנג האָט ווידאָווסקי טאָג־טעגלעך אַהין געטראָגן די בלעכן מיט קוכן פון פאַרשידענע סאָרטן און מינים ביז איין מאָל, אַ זונטיק, איז געשען, אַז די דערלאַנגטע קוכנס האָבן נישט געוג געשמעקט די געסט ביים אַרבעטס־אינספּעקטאָר. צומאָרגנס האָט לעבע אַרויסגערופן צו זיך דעם יידישן בעקער און איז אים באַפאַלן מיט דער גומי־בייטש. פאַר לעבען איז ווייניק געווען בלויז דאָס שמייסן. ער האָט געלאָזט אַרעסטירן דעם בעקער, אונטער דער באַשולדיקונג פון אַריינטון סם אין די קוכנס. נאָך אַ פאָר טעג זיצן אין אַרעסט, איז דער יידישער בעקער פאַרמעפט געוואָרן אויף דרייסיק טעג אַרבעטס־לאַגער אין טרעבלינקע. מען האָט אים אַוועק־געפירט און ער איז שוין פון דאָרט קיינמאָל נישט צוריקגעקומען. מיט וואָס

פֿאַראַ טויט דער יידישער בעקער איז אומגעקומען, האָט געווּסט בלויז לעבע, וועלכער איז געווען אַן אָפּטער גאַסט אין טרעבלינקע.

לעבע האָט געהאַט אַ מיטאַרבעטער — אַ יונגער פּויזנער פּאָליאַק. איז יידישע ענינים איז ער געווען זייַן נאָענטסטער ראַטגעבער. ער האָט אים געהאָלטן פֿאַר אַ ספּעץ אין דער „יידן־פֿראַגע". לעבע פלעגט אָפּט קומען אין יודנראַט אין זייַן באַגלייטונג. איין מאָל האָט דער פּאָליאַק געהאָלפֿן באַפֿרייַען אַ זון פון אַ רייכן פּויער פון פֿאַרן קיין דייטשלאַנד אויף צוואַנג־אַרבעט. לעבע האָט זיך וועגן דעם דערוווסט, האָט ער פֿאַרמשפּט זייַן ביז דעמאָלט נאָענטן מיטאַרבעטער, מען זאָל אים אַרויספֿירן אין אַ זונטיקדיקן טאָג אין מיטן גרויסן מאַרק און מען זאָל אויף אים אָנהענגען אַ שילד מיט אַ גרויסער אויפֿשריפֿט:

„איך האָב זיך געלאָזט איבערקויפֿן, דערפֿאַר קומט מיר טרעבלינקער אַרבעטס־לאַגער".

דער אורטייל האָט דעם פּאָליאַק נישט אויסגעמיטן. ער איז טאַקע אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

ביי צוואַנג־אַרבעטן אין געטאָ איז געווען איינגעפּירט, אַז אַלע מענער ביז פופציק יאָר האָבן דערהאַלטן צעטלעך וועגן גיין אַרבעטן צו די דייטשן איין טאָג אין דער וואָך. אויף אַזאַ אַרבעטס־טאָג האָט אויך געדאַרפט גיין א געוויסער גאַלאַנטעריע־הענדלער וועמענס נאָמען איך האָב פֿאַרגעסן. צוליב זיין שוואַכן געזונט, האָט דער ייד געדאַרפט צושטעלן זיין פופצן־יעריקע טאָכטער אויף אַ טאָג אַרבעט. דאָס מיידל, אַן אויסגעטרוקנטע פון הונגער, האָט נישט געהאַט קיין כוח אויסצולייזן איר פּאָטער. האָט לעבע אַרויסגעפֿאַדערט זי צו זיך אין אַרבעטס־אָמט צום אויספֿאָרשן. דאָס דערשראָקענע מיידל האָט נישט געקאָנט ענטפֿערן קיין וואָרט דעם צערייצטן און ווילדן לעבע. האָט ער באַפּוילן זי זאָל מיטגיין מיט אים צוריק אין געטאָ. ביים שלאָבאָן, אויף דער ראָגאָווסקע־גאַס, האָט ער אַרויסגעצויגן פון טאַש זיין איינגעוויקלטע גומי־בייטש און אָנגעהויבן שמייסן דאָס מיידל. זי האָט יאָמערלעך געשריגן. לעבע האָט אַזוי שמייסנדיק זי געטריבן צום יודנראָט. דאָס מיידל איז געפֿאַלן אויף דער ערד, געקאָלערט זיך אויף די ברוק־שטיינער אונטער לעבעס זעלנערישע שטיוול. זי איז געלאָפֿן און געפֿאַלן, באַנעצנדיק די שטיינער מיט טערפן און בלוט, ביז אירע געווייגען זענען פֿאַרשטיקט געוואָרן צווישן די וועגט פון יודנראָט. מיט דער דאָזיקער אינקוויזיציע־סצענע האָט לעבע געוואָרנט די יידן אין געטאָ צו זיין געהאָרכזאָם צו זיינע באַפֿעלן.

לעבע האָט ליב געהאַט זאַמלען בילדער פון יידן אין פֿאַרשידענע פֿאָזעס, וואָס זאָלן זיי פֿאַרשטעלן, וואָס ווילדער און משונהדיקער — וואָס ענלעכער צו יוליוס שטרייכערס קאַריקאַטורן. איך האָב לעבן געזען אַרבעטן מיט זיין פּאָטאָ־אַפּאַראַט, ביים זאַלמען אזעלכע „יידן־בילדער".

אין 1941, אום יום־כיפּור, האָבן סאָקאָלאָווער יידן געדאַווענט אין דער

גרויסער שול, מיט אַ ספּעציעלער דערלויבעניש פון קרייז־האופטמאַן. די שול איז פול געווען מיט מתפּללים, וואָס זענען געקומען הערן דעם באַליבטן אַלטן בעל־תּפילה, ר׳ חיים שמואל ראָזנבוים. פון עמוד און בעלעמער האָבן געקלונגען זיין האַרציק דאַוענען און זיינע טרייסטווערטער צו די שטעטל־דיקע יידן, מען זאָל נישט פאַלן פון מוט. „מיט אמונה אין האַרצן וועט לייכ־טער זיין איבערצומראָגן אַלע פּיינען". וועג ער האָט אויפגעהויבן זיינע הענט צום הימל און אויסגעשריגן מיט געווייז: „גאָט! האָב רחמנות אויף דיין פאָלק ישראל" — איז לעבע אָנגעקומען און ער האָט באַוויזן אויפצוכאַפּן דאָס בילד.

אויבן אין שול, אויף דער גאַלעריע איז לעבע געבליבן שטיין מיט זיין פאַטאָגראַפיר־אַפּאַראַט און האָט אָפּגעוואַרט „פּיקאַנטע" סצענעס. אין מיטן דאַוונען זענען געקומען פאַרצווייפלטע מאַמעס און געזומען איינרייסן ביים ארון קודש פאַר זייערע שטאַרבנדיקע קינדער. לעבע האָט שנעל אָנגע־שטעלט דעם אָפּאַראַט. בעת דער שטילער שמונה־עשרה איז ער אַראָפּ צווישן די יידן און אויפגעכאַפּט זיי ביים בויגן זיך...

יצחק שלאַפמיצן מיט נחום לעווינען האָט ער באַדאַנקט מיט מאַכן פון זיי אַ ספּעציעלע אויפנאַמע אין די טליתים.

אין די טעג פון פאַרניכטונג איז לעבע געווען צווישן די אַקטוויסטע רוצחים.

* * *

בריניג איז געווען דער רעפערענט פאַר יידישע פראַגן ביי דער אַדמיניסטראַטיוור מאַכט אין סאָקאָלאָוו. מ׳פלעגט אים זעען אין גאָס אין אַ גרינעם מונדיר. אויף דער רעכטער האַנט האָט ער געטראָגן אַ רויטע לע־נטע מיט אַ שוואַרצן האָקנקרייץ, ווי אַ גרויסע פאַרגליווערטע שפּין. דאָס קורצע שטיקל וועג פון זיין ווינונג אויף דער ליפּאָווע ביזן נייעם סטאַראַ־סטווע־בנין, איז ער שטענדיק געגאַנגען מיט דער ביקס אויפן אַקסל, ווי אין אַ מיליטערשן מאַרש.

צווישן יידן איז ער געווען באַקאַנט פאַר נישט קיין אַגרעסיוון און אָפּט אפילו פאַר אַ באַהאַלטענעם יידן־פריינט.. אין געטאָ איז יעדן געווען באַקאַנט זיין נאָמען, צוליב די זייער פיל פאַלן פון אַנטקעגנקומען יידישע בקשות. אַלס הויכער באַאַמטער האָט ער שטענדיק געהאָט די מעגלעכקייט אַרויסצוווייזן גוטן ווילן, מיט עפּעס צו פאַרלייכטערן די שווערע לאָגע, איבער־הויפּט ביים צוטיילן אָפּראָוויזאַציע פאַרן געטאָ. זיין אונטערשריפט האָט זיך געפונען אויף די אין געטאָ גוט־באַקאַנטע „קראַנקן־שיינען", מיט וועלכע יידן האָבן לעגאל געמעגט פאָרן מיט דער באַן קיין וואַרשע צו אַ דאָקטאָר. מען האָט געשמועסט, אַז דאָס אַרויסגעבן יידן די דאָזיקע שיינען שטאמט פון זיין איניציאַטיוו.

צו בריינינגן אין הויז פלעגן אַריינקומען יידן פון געטאָ, כדי דאָרט צו מאַכן הויז־אַרבעט. פאַר אַריינטראָגן צו אים אַ פּאָר עמערס וואסער, אָדער פאַר צעהאקן ביי אים אַ ביסל האָלץ, פלעגט מען דאָרט קריגן און ברענגען אַהיים פולע טאַשן ברויט און קאַרטאָפל. זיין פרוי, וואָס איז געווען זייער העפלעך, האָט אַריינגענומען די יידישע אַרבעטער אין אַ זייטיקן צימער און זיי געגעבן אָפּצועסן ביז זאַט־ווערן.

בריינינגן האָבן יידן באטראַכט ווי איינעם פון עלטערן דור דייטשן, מיט איבערבלייבעכצן פון מענטשן־פריינטלעכע טראַדיציעס — נאָך פון פאַר דער ערשטער וועלט־קריג. אין דעם גאַנצן אַרום פון צעבושעוועטן טעראָר, אין קרייז פון הערשער־אויסוווורפן, האָט ער זיך אַרויסגעזען מיט זיין מילדע־רער באַציאונג.

וועגן בריינינגן האָט מען זייער פיל גערעדט צום־גוטן אין דעם ער־שטן האַלבן יאָר נאָכן איינפירן דאָס געטאָ. מיט דער צייט אָבער — מיטן פאַר־שאַרפן זיך פון רעזשים און די וואָס אַ מאָל שטרענגערע געטאָ־פאַראָרדע־נונגען — האָט ער זיך טאַקטיש גענומען צוריקציען פון זיין „גוטע פאַרש־טענדעניש" פאַר יידישע ליידן. ווען מ׳איז שפּעטער פון יודנראַט געגאַנגען צו אים מיט אינטערווענצן, כדי צו בעטן אַ פאַרלייכטערונג אין אַ וועלכע ס׳איז צרה, האָט ער זיך העפלעך פאַרענטפערט, אַז דאָס איז איבער זיינע רעכטן. ער האָט דערביי באַדויערט פאַרוואָס ער קאָן דאָס נישט ענדערן צום גוטן.

ס׳איז פאָריבער אַ שטיקל צייט. וועגן בריינינגן איז שטיל געוואָרן. מען האָט נישט געהערט פון אים, ווי ער וואָלס מער נישט געזעסן אין דער אָפּטיי־לונג פאַר „יידישע פראַגן".

אין יוני 1942, נאָכן באַזוך פון וואַרשעווער גובערנאַטאָר, ד״ר פישער, אין סאָקאָלאָוו, האָבן יידן אינסטינקטיוו דערפילט, אַז עס גרייט זיך עפּעס גרויזאַמס פאַרן שטעטל. נחום לעווין איז אַוועק צו בריינינגן אויפקלערן די לאַגע. דער רעפערענט פון דער יידישער אָפּטיילונג האָט געהאלטן פאַר נוי־טיק קלאָר צו מאַכן דעם פּרעזעס וועגן דער אין אַלגעמיין־געענדערטער לאַגע צום שלעכטן. סאָקאָלאָווער יידן — האָט ער אָבער פאַרזיכערט — זענען פאָר־געשטעלט געוואָרן פאַר דער העכערער מאַכט אין וואַרשע, ווי אַרבעטער, איינגעטיילטע אין באַטאַליאָנען, וואָס זענען ניצלעך איך דער קריגס־צייט.

ער האָט געוווסט אָנצורופן שטעט, ווו גרויסע יידישע אַרבעטער־גרו־פּן זענען געבליבן אין געטאָ, אַלס נאָרמאַל־באַשעפטיקטע ביי די דייטשן, בעת אַנדערע טיילן פון דאָרט האָט מען „ערגעץ פאַרשיקט". סאָקאָלאָווער יידן — האָט ער צוגעגעבן — דאַרפן זיך נישט באַאומרואיקן. זייער גורל ליגט אין די זיכערע הענט פון דער אַדמיניסטראַטיווער מאַכט, וועלכע נויטיקט זיך שטאַרק אין די יידישע אַרבעטס־כוחות. ווי זיין שטייגער, האָט בריינינג דאָס געגעבן צו פאַרשטיין ווייך און מילד און דערביי פאַרלאַנגט צוטרוי צו זיינע פאַרזיכערונגען.

אין די טעג ווען די יידן זענען אַנטלאָפן פון געטאָ, האָט בריינינג פּער־זענלעך אינטערווענירט אין יודנראַט און דאָרט ווידער אויפגעקלערט, אַז מיט זייער אומצוטרוי צו דער דייטשער מאַכט, קאָנען סאָקאָלאָווער יידן פאַר־לירן די רעכט, וואָס האָבן זיי געשיצט ביז איצט. ער האָט געראָטן אַלע יידן צוריקצוקומען, דעמאָלט וועט נישט געענדערט ווערן די לאָיאַלע באַצי־אונג צו זיי און סאָקאָלאָווער יידן וועלן ווייטער קאָנען עקזיסטירן אין געטאָ.

בריינינג האָט געוווינט אויף דער ליפּאָווע־גאַס, אַנטקעגן ספּאָרט־פּלאַץ, ווו עס האָט זיך געפונען דער אַרבעטס־לאַגער „אונטערקונפט־פאַרוואַלטונג". איך האָב דאָרט געאַרבעט צוזאַמען מיט אַנדערע יידן. וואַסער פאַרן גאַנצן לאַ־גער פלעגן מיר ברענגען פון ברונעם אויף בריינינגס הויף.

בעת די סאָקאָלאָווער יידן זענען אַנטלאָפן פון געטאָ און דערנאָך טיי־לווייז אָנגעהויבן זיך צוריקצוקערן, זענען מיר אַמאָל געגאַנגען נאָך וואַסער. אויפן וועג איז אונדז אַנטקעגנגעקומען פון קאָסאָווער שאָסיי אַ גרופּע יידן — איבערגעטון אין פּויערישע קליידער. ווען די יידן האָבן זיך דערנענטערט צו אונדז, האָבן מיר אין זיי גלייך דערקענט היימישע פּנימער. זיי זענען געקומען געוואָר ווערן צי מ׳קאָן צוריק אַריין אין שטאָט. בכדי נישט צו ציען אויף זיך די אויפמערקזאַמקייט, זענען מיר צוזאַמען אַריין אין הויף פון בריינינגס הויז נאָך וואַסער. דאָרט האָבן מיר זיי געגעבן אַלע נויטיקע אינפאָרמאַציעס. דורכן פענצטער האָט אונדז באַמערקט פרוי בריינינג. באַלד נאָך דעם איז זי אַראָפּ־געקומען פון שטוב מיט אַ פּעקל אין די הענט.

— זענט איר אַלע יידן? — האָט זי געפרעגט מיט אַ ווייכער, באַרואי־קנדיקער שטימע.

מיר זענען שטיין־געבליבן דערשראָקן פון איר פּלוצעמדיקן באַווייזן זיך. מיר האָבן נישט פאַרשטאַנען, וואָס זי איז אויסן מיט איר פראַגע. איינער פון אונז האָט געענטפערט, אַז מיר זענען געקומען פון לאַגער נאָך וואַסער.

זי אונדז שמייכלנדיק אויפמערקזאַם־געמאַכט; פונאַנדערוויקלענדיק דערביי דאָס פּעקל צעשניטן ברויט און וווּרשט, האָט זי דאָס צעטיילט צווישן די וואָס זענען געשטאַנען אַמנאָענטסטן צו איר.

די יידן האָבן איר באַדאַנקט.

—איך האָב פיל מיטלייד מיט אייך. פאַרוואָס זענט איר אַנטלאָפן פון שטאָט? אָט, זעט, יידן אַרבעטן דאָ אַנטקעגן און עס פּאַסירט זיי גאָרנישט. אַלע דאַרפן צוריקקומען און זיך ווידער שטעלן אין דינסט פון דער דייטשער ווערמאַכט.

נאָכן באַקענען זיך מיט דער לאַגע אין שטאָט, זענען די יידן אַוועק אין דער ריכטונג פון וואַנען זיי זענען געקומען.

בריינינג פלעגט גאַנץ אָפט אַריינקומען אין לאַגער און מיטנעמען מיט זיך אַ פּאָר יידן צו זיך אויף הויז־אַרבעט. אַזעלכע אַרבעטער פלעגן, ווי גע־זאָגט, צוריקקומען מיט פולע טאַשן שפּייז און מיט פּעקלעך סיגאַרעטן. מיר

האָבן געוווסט, אַז אינעם אַנטקעגנאיבערדיקן הויז פון בריינינגן וווינען גוטע דייטשן, פאַר וועלכע מען דאַרף זיך נישט שרעקן.

ווען עס זענען געקומען די טעג פון פאַרניכטונג, איז אַנטקעגן אונזער לאַגער, אין אַ מיליטערישן באַראַק, נאָענט פון בריינינגס־הויז, איינקוואַרטירט געוואָרן אַ גאַנצע אָפּטיילונג באַוואָפנטע פּוילישע פּאָליציי און אוקראַינער. זיי האָבן פריער געהאַט פאַרטיליקט די סטערדינער יידן. בייטאָג זענען די מערדער געווען פאַרנומען מיט דער בלוטיקער אַרבעט און יעדן אָוונט פל־עגן זיי צוריקקומען און דאָ בלייבן נעכטיקן. נאָכן ענדיקן מיט די יידן פון סטערדין, זענען די באַנדיטן אַוועק צוהילף דער אויסראָטונגס־אַקציע אין ווענגראָוו.

אין יענע טרויעריקע טעג האָט מען פּלוצלינג באַמערקט, ווי בריינינג ברענגט אַריין צו די רוצחים קעסטלעך מיט פלעשער בראָנפן.

ווען די פאַרניכטונגס־אַקציע איז אָנגעגאַנגען אין סאָקאָלאָווער געטאָ, האָבן זיך אין אונדזער לאַגער געראַטעוועט איינצלנע אַנטלאָפענע פון געטאָ. פון זייערע שרעקלעכע דערציילונגען זענען מיר איבערראַשט געוואָרן, הע־רנדיק אויך וועגן בריינינגס ראָל אין דער אויסראָטונג פון די יידן.

זיי האָבן דערציילט:

בריינינג איז אַרומגעלאָפן איבערן געטאָ אין שפּיץ פון אַ באַוואָפנטער באַנדע, מיט זיין ביקס אין האַנט. ער האָט געזוכט אין יעדן ווינקל באַהאַלטענע יידן; געזוכט געלאַסן, אויסגערעכנט, פּלאַנמעסיק. ער האָט אַרומגעפירט מיט זיך אַ געפאַנגען יידיש יינגעלע, וואָס האָט נעבן יעדן יידיש הויז געמוזט אויס־שרייען די איינגעחזרטע פּאָר ווערטער אויף יידיש:

— „יידן, קומט אַרויס פון די באַהעלטענישן! אַלע כאַפּערס זענען שוין אַוועק! איך גיי אַרום אין די גאַסן, קיינער טוט מיר נישט קיין שלע־כטס"!

נאָך דעם פלעגט דאָס יינגעלע שטיל בלייבן און בריינינג מיט זיין באַנדע האָבן אָנגעשפּיצט די אויערן אַרום די ווענט, אויפצוכאַפּן יעדן שאָרך, יעדע באַוועגונג פון אונטער דער ערד... אין פיל ערטער איז דער מערדער אויף אַזאַ אופן געפאַלן אויף די שפּורן פון זיינע קרבנות.

אין יענע טעג האָבן מיר אין לאַגער געזען בריינינגן אַהיימקומען פון זיין אַרבעט אין געטאָ אין די זעלבע קליידער ווי תמיד, מיט דער ביקס אויפן אַקסל און מיט דעם זעלבן רואיקן גאַנג. אַ פּאָר מאָל האָט ער געברענגט צו פירן צו זיין הויז פולע וועגענער מיט זאַכן, אויסגערויבטע פון די ליידיקע יידישע הייזלעך.

נאָך דער ליקווידאַציע פון די סאָקאָלאָווער יידן, פלעגט בריינינג ווידער אַריינקומען צו אונדז אין לאַגער, זיך ווענדן צום לאַגער־פירער, ער זאָל אים שיקן אַ פּאָר יידן צו דער אַרבעט, יעדער פון אונדז האָט געוואָלט אויסמיידן די אַרבעט ביי אים. מיר האָבן צווישן זיך איינגעאָרדנט, אַז יעדער זאָל גיין

נאָך דער ריי, איבערצוקומען די אַרבעט אין זיין הויז.

אין איינעם אַ טאָג איז אויסגעפאַלן די ריי אויף מיר צוזאַמען מיט ישראל גרינבערגן. אויפגענומען האָט אונדז ברינינגס פרוי, ווי תמיד העפלעך און שמייכלנדיק. זי האָט געוואָלט מכבד זיין מיט עסן. מיר האָבן זיך אָבער אָפּגעזאָגט, נישט געוואָלט נעמען פֿאַרן ענדיקן די אַרבעט. דערנאָך האָט זי אונדז אַראָפּגעפירט אין אַ קעלער, אָנגעוויזן ווו מיר דאַרפן אויסשטעלן אין אָרדענונג די אָנגעוואָרפענע פּעק און קאָסטנס. די דייטשקע האָט גלייך באַמערקט די שטימונג וואָס האָט אונדז באַהערשט זעענדיק די דאָזיקע פּעק, און זי האָט געוואָלט אָפּוועגדן אונדזער אויפמערקזאַמקייט פון דעם רויב.

— איז דאָס ריכטיק, אַז יידישע מוטערס האָבן טויט־געשלאָגן זייערע קליינע קינדער אין געטאָ? — האָט זי געפרעגט, גלעטנדיק דערביי איר קליינעם ממזר נעבן זיך.

מיר זענען געשטאַנען פֿאַרשטימט און גאָרנישט געענטפערט..

— מיין מאַן האָט מיר דאָס דערציילט, אָבער מיר איז שווער צו גלויבן אין דעם. קאָן אַ זעלכעס מעגלעך זיין?

— מער האָט אייער מאַן נישט געהאַט וואָס צו דערציילן פון געטאָ?

— האָט ישראל פלוצים געפרעגט, קוקנדיק איר גלייך אין פּנים אַריין.

— ניין, מיין מאַן האָט נישט גערן פיל צו רעדן... וועג עס פאַסירט אָבער עפּעס באַזונדערס, אינטערעסאַנטס — דערציילט ער עס מיר...

— פֿאַרשטייט איר נישט, וואָס עס האָבן באַדייט די שאָסן און אויפרייס? אין געטאָ? האָט איר נישט געהערט וועגן הונדערטער דערשאָסענע יידן אויף די גאַסן — קינדער, פרויען, אַלטע לייט? האָט איר נישט געזען טרייבן אַלע יידן פון שטאָט צו דער באַן? ווייסט איר ווירקלעך נישט, אַז די יידן ווערן דערמאָרדערט אין טרעבלינקע? — האָט ישראל אַ צעצונדענער געשמיסן די ווערטער גלייך אין פּרצוף דער דיישטקע, וואָס האָט זיך געריצט מיט אונדזער טרויער.

— דאָס איז נישט ריכטיק! מען איבערזידלט זיי בלויז. איר זענט צופיל אויפגערעגט — האָט זי געזאָגט. זי האָט זיך דערביי צוריקגערוקט צום אַרויסגאַנג און אָנגעווין מיטן פינגער אויף דער וואַנט, ווי אַזוי אויסצושטעלן די קאָסטנס. זי איז גיך פֿאַרשוווונדן.

מיט געליימטע הענט און פֿאַרשטומטע פון צער האָבן מיר אָנגעהויבן אונדזער אַרבעט. אויפן האַרצן איז געווען אַזוי שווער. מיר האָבן געוואָלט וואָס גיכער אַרויסקומען פון דעם קעלער.

* * *

אויף פּילסודסקי־גאַס, נעבן אַרבעטס־אָמט, האָט זיך געפונען די קאָמענדאַנטור פון דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע. דאָ איז געווען דער צענטראַלער

שטאַב פון אלע פּאָליציייאישע אָפּטיילונגען אין דער גאַנצער אומגעגנט.

די זשאַנדאַרמעריע איז געווען אומבאַגרענעצט אין איר מאַכט אויסצופירנדיק די געזעצן און באַפעלן פון די אָנפירנדיקע מאַכט־אַרגאַנען. יעדע פאַראַרדענונג, וואָס איז איבערגעגעבן געוואָרן אין די הענט פון די זשאַנדאַרן — איז אויסגעפירט געוואָרן מיט פייער און בלוט. אויב אין באַצוג צו דער פוילישער באַפעלקערונג האָבן די זשאַנדאַרן אָנגעוועדעט אין אַ געוויסער מאָס זייערע רעכט לויט די אָקופאַציע־געזעצן, איז זייער באַציאונג צו יידן שוין אין גאַנצן געשטאַנען אויסערן געזעץ. אין די הענט פון דער זשאַנדאַרמעריע איז דאָס לעבן פון יידן געווען פולשטענדיק הפקר.

די סאָקאָלאָווער זשאַנדאַרמעריע, וואָס איז געווען טרויעריק־באַרימט אין דער גאַנצער אומגעגנט, האָט אויסגעטיילט אַן אָפּטיילונג, וועלכע האָט זיך באַזונדערס פאַרנומען מיט די יידן אין געטאָ. אין שפּיץ פון דער זשאַנדאַרמעריע, וואָס האָט געהאלטן אויפן אויג די גאַנצע גרענעץ־ליניע אַרום געטאָ, איז געשטאַנען אַ באַוווסטער יידן־מערדער, דער זשאַנדאַר לאָלעק.

זיין ריכטיקער נאָמען איז פאַר יידן געווען אומבאַקאַנט. געוווסט האָט מען, אַז ער שטאַמט פון נידערשלעזיע, ער געהערט צו די פּאָליאַקן, וועלכע האָבן זיך ביי דער דייטשער הערשאַפט אָנגעגעבן אַלס פאָלקס־דייטשן.

די רשימה פון לאָלעקס קרבנות איז אַ לאַנגע. איך וועל דערמאָנען בלויז עטלעכע פון זיי:

אַ קאָלישער פּליט, מאיר ליכטענבערג, האָט געווואָונט אין געטאָ ביי דער גרענעץ נעבן „זדראי". דער הונגער, וואָס האָט געפּיניקט זיין ווייב און קינדער, האָט אים געטריבן פון געטאָ אַרויס. יעדעס מאָל, ווען ער איז אַרויס דורכן געהיימען לאָך, האָט ער געבעטן ביי גאָט, ער זאָל זיך נישט אָנטרעפן אויף לאלקעס אויגן. ביז אין מאָל, אין אַ שנייאיקן טאָג, איז לאָלעק געפאלן אויף זיינע שפּורן.. וועג דער ייד האָט אין שוץ פון דער נאַכטיקער טונקלקייט זיך געוואָלט אַריינבאַקומען צוריק אין געטאָ דורך דעם לאָך, זענען אויף אים געפאַלן אַ פּאָר ביקסן־שאָסן. ליכטענבערג איז געפאַלן טויט. לאָלעק האָט אויף זיין קרבן אָנגעטשעפּעט אַ צעטעלע, געשריבן מיט האָנטשריפט: „דער אַרויסגאַנג פון געטאָ — פאַרשטאָפּט"..

אין אַלטן בית־המדרש האָבן געלעבט פליטים. דערנעבן, אין אַ פאַרבאָרגן אָרט, איז אויך געווען אַ מאַסקירטער אַרויסגאַנג פון געטאָ. ס׳פלעגן זיך אַרויסקריגן דורך דעם אָרט אַ פּאָר יידישע פרויען, איבערגעטון פאַר דאַרפישע פויערטעס. זיי האָבן מיטגענומען מיט זיך אַ ביסל סחורה אין די דערפער און דאָרט האָבן זיי דערפאַר באַקומען שפּייז־פּראָדוקטן.

איין מאָל איז לאָלעק אָנגעקומען אַ רייטנדיקער אויף זיין פערד און באַמערקט אויפן וועג אין דאָרף אַריין צוויי פרויען, וואָס האָבן אים אויסגעזען פאַרדעכטיק. ער האָט פאַרלאנגט דאָקומענטן.

ביידע פרויען, וואָס האָבן גוט געקענט לאָלעקן, האָבן זיך צעווויינט,

געבעטן רחמים ביים מערדער. איין פרוי איז געווען אין די העכערע חדשים. דער זשאַנדאַר איז שנעל אַראָפּ פון פערד, געבליבן שטיין אַנטקעגן דער פרוי, מיטן צעעפנטן מאַנטל, וואָס האָט זיך באַוויזן פאַר אים אַ שוואַנגערדיקע. אַזוי אַריינקוקנדיק זיך אין איר, האָט לאָלעק אַריינגעשאָסן אין איר בויך אַ סעריע קוילן פון זיין אויטאָמאַטישן רעוואָלווער. פאָליאַקן, וואָס זענען פאַרבייגעגאַנגען אויף דעם וועג, האָבן דערציילט, אַז די צווייטע יידישע פרוי האָט זיך געוואָרפן אויפן מערדער מיט אַ שטיין.

אין ראָוו ביי דער זייט פון ריפקער שאָסיי געפינט זיך זייער ביידנס קבר.

— אויפן קליינעם מאַרק האָט אין אַ קעלער געווינט אַ שוסטער. ער איז געווען פון די דרייסטע גייערס פון געטאָ אין די דערפער אויפן קאָסאָ־ווער וועג. דאָרט פלעגט ער זיין טעג און נעכט ביי באַקאנטע פויערים. פאַרזאָרגט מיט אַרבעט און שפייז, פלעגט ער זיך לאָזן צוריק אין געטאָ אַריין מיט זיין שמוגל.

נאָך פאַר דעם קריג האָט מען צווישן די פויערים גוט געקענט דעם דאָזיקן יידישן שוסטער, וואָס פלעגט קומען אין די דערפער, באַהאָנדלען מיט די באַשטעלטע שטיוול. יאָרנלאנג האָט ער געהאנדלט מיט די פויערים און איז געווען פארהיימישט מיט זיי. אין דער צייט פון געטאָ, וועז דער הונגער האָט זיך באַוויזן אין זייער קעלער־שטוב, האָט ער זיך דערמאָנט אין זיינע באַקאנטע פויערים; ער האָט געגלויבט, אַז זיי וועלן אויף אים רחמנות האָבן און אים מיט עפּעס העלפן.

דעם שוסטער האָט דאָס מזל באַגלייט אויף די געפערלעכסטע וועגן. אין די דערפער צווישן זיינע היימישע פויערים האָט ער דערוועקט צו זיך מיטלייד.

דורך אַ מסירה האָט זיך לאָלעק דערוווסט, אַז אין די דערפער גייט אַרום אַ פארשטעלטער ייד. לאָלעק האָט שוין פינקטלעך געווווסט וועגן דעם יידנס אויסזען און אין וועלכע טעג ער גייט דאָרט אַרום. האָט ער זיך אַראָפּגעלאָזט אויף יענע וועגן, באַהלטענערהייט נאָכגעפאָלגט דעם יידן. ביים פארלאָזן דאָס דאָרף צוריק צום געטאָ, האָט לאָלעק אים אָנגעטראָפן אוז זיך געוואָרפן אויף אים, ווי אַ חיה אויף איר קרבן. עס זענען דערביי מיט־געווען דעם מערדערס פוילישע רויב־שותפים. אין אַ קליין וועלדל הינטערן דאָרף איז דער יידישער שוסטער געפאַלן טויט פון לאָלעקס רוצחישע הענט.

נאָך דער פאַרניכטונג איז לאָלעק אַרומגעאַנגען אין די נעכט צווישן די טויטע געטא־הייזלער, געלויערט אויף אַ לעבעדיקן צייכן, טאָמער אַטעמט נאָך ערגעץ־ווו אַ פאַרבאָרגענער ייד אונטער דער ערד.

צווישן יידן, מלך פישער און יאַנקל מאָרגענשטערן, זענען גראָד געקומען פון קורטשעווער אַרבעטס־לאַגער מיטן פלאָן זיך אַריינקריגן אין זייער פאַרלאָזטע הייזער אין געטאָ. זיי האָבן ביי זיך געהאַט פוילישע

דאָקומענטן. ביידע חברים האָבן געהאַט אָפּגערעדט צווישן זיך, צוזאַמען אַוועקצופאָרן ערגעץ־וווּ אַלס אַריער. צו דעם צוועק האָבן זיי געדאַרפט דאָס באַהאַלטענע ביסל געלט פון זייער שטוב אין געטאָ.

אין שוץ פון דער נאַכט זענען זיי מיט שטילע טריט אַריין אין טויטן געטאָ. צווישן די ווענט האָט זיך יעדער איינער צוגעשלייכט צו זיין שטוב. אין דער בית־עולמדיקער שטילקייט האָט לאָלעק דערהערט עפּעס אַ פאַר־דעכטיקן גערויש. זיינע אָנגעשפּיצטע אויערן האָבן אים דערפירט צו מלך פישערס וווינונג. ווען מלך איז שוין געווען צוריק ביים אַרויסגאַנג, איז אויף זיין פּנים געפאָלן אַ פאַרבלענדנדיקער ליכט־שיין און אין זעלבן מאָ־מענט — אַ פּאָר שאָסן. אויך יאַנקל מאָרגענשטערן איז אַ וויילע שפּעטער געפאַלן פון זיינע שאָסן ביים אַרויסבאַקומען זיך פון געטאָ.

אין דער זעלבער נאַכט האָט לאָלעק געטרונקען צוזאַמען מיט זיין מערדער־באַנדע פאַרן צוגערויבטן געלט פון די צוויי געפאַלענע חבירם.

* * *

דער קרייז־האַופּטמאַן גראַמס האָט באַשטימט דעם פּאָליאק סורדיק אַלס קאָמענדאַנט איבערן געטאָ. זיין אויפגאַבע איז געווען אָפּצוהיטן, אַז אַלע אַנטי־יידישע פאַראָרדענונגען זאָל שטרענג אויסגעפירט ווערן. ער האָט געקריגן די מאַכט אָפּצוהיטן די אינערלעכע „אָרדענונג" אין געטאָ. די יידישע געטאָ־פּאָליציי איז געשטעלט געוואָרן אונטער זיין אויפזיכט אין באַפעלן.

טאָג־טעגלעך איז סורדיק געקומען אין געטאָ. ער איז געוואָרן דער געפערלעכסטער פיינט אין געטאָ. אַלץ, וואָס יידן האָבן אויסבאַהאַלטן האָט ער דערשנאַפּט. ווי אַ שפּיר־הונט האָט ער אַלץ נאָכגעשמעקט. יעדע זאַך, וואָס הערמאַן האָט געדאַרפט אויפכאַפּן אין געטאָ, האָט ער עס דערזען מיט סורדיקס אויגן.

ווי אַזוי שטילט מען איין דעם דאָזיקן מסור? — דאָס איז געווען די פראַגע, וואָס האָט באַשעפטיקט אַלע יידן אין געטאָ. יידן האָבן דעם צעלאָזע־נעם יונג אָנגעהויבן איינשלעפערן מיטן בראָנפן־ריח. ער איז ליידנשאַפטלעך געווען געפאַנגען פונעם ביטערן טראָפּן, וואָס האָט אים געמאַכט נאָך פלעגמאַ־טישער און פוילער.

סורדיק איז אָבער געווען פול מיט באַהאַלטענעם חשד, אַז אין געטאָ ווערן נאָך אָפּגעטון פאַרבאָרגענע זאַכן, וועגן וועלכע ער ווייסט נישט און ער פאַרלירט דערביי זיין שוחד־געלט.

ער האָט גענוי געוווּסט וועגן אַלע פאַרניכטונגס־פּלענער קעגן סאָקאָלאָ־ווער יידן און ער האָט אויסגערעכנט, אַז עס איז אים נאָך געבליבן זייער ווייניק צייט און ער דאַרף אַריינכאַפּן וואָס מער עס לאָזט זיך; אַז ער דאַרף

ווי געהעריק אויסנוצן זיין פּאָזיציע אַלס געטאָ־קאָמענדאַנט, ווייל עס דער־נענטערט זיך דער סוף פון די יידן און מיט זיי — דער סוף פון זיין געלט־און גאָלד־קוואַל.

ווי אַזוי באַקומט מען אַרויס וואָס מער געלט פון די געטאָ־יידן וואָס שטייען שוין ביים ראַנד פון אומקום? דאָס איז איצט געווען סורדיקס הויפּט־„זאָרג". און דאָ איז אים געקומען צוהילף — יוזף דער קוימענקערער.

* * *

אויף דער פּוילישער זייט פון שטאָט פלעגט ער גיין אין מיטן גאַס, נישט אויפן טראָטואַר, צוזאַמען מיט אַנדערע שפּאַצירער; ער האָט געשפּרייזט שנעל, ווי ער וואָלט זיך געשעמט פאַר זיינע פויזנער קאַמעראַדן מיט זיין שוואַרצער מלאכה.

קומענדיק אין געטאָ צו זיין אַרבעט איז ער געווען גאָר אַן אַנדערער. דאָ איז ער געגאַנגען אַ געלאַסענער, אויפן טראָטואַר, מיט געמאָסטענע טריט אומקוקנדיק זיך אויף אַלע זייטן. ער פלעגט שטיין בלייבן ביי אַ הויז, לאַנג באַטראַכטן עס און צום סוף אַריינגיין צו די שכנים אָנזאָגן, זיי זאָלן אַראָפּ־נעמען די טעפּלעך פון די קאָך־אויוועלעך.

צו די יידן, מיט וועלכע ער האָט זיך פאַרהיימישט, פלעגט ער אַליין אַריינגיין אין שטוב און אַראָפּנעמען די כלים פון דער קיך. דערביי פלעגט ער גוט אַריינקוקן אין די טעפּלעך. נאָך דעם איז ער אַרויף אויפן דאַך אויס־רייניקן די סאַזשע פון די קוימענס.

אין אַנדערע שטובן פלעגט יוזעפן גאָר אַיינפאַלן אַריינגיין בעטן אַ שוועבעלע צו פאַרויכערן אַ סיגאַרעט. ער פלעגט דאָס מאַכן פלעגמאַטיש און בשעת מעשה גוט אַרומגעקוקט זיך אין אַלעווינקעלעך פון דער שטוב. זיינע אויגן האָבן אויך דערגרייכט די מלבושים־שענק, צו די טישן, ווי מען האָט געגעסן אָדער געגרייט זיך צום עסן.

זייער אָפט פלעגט יוזף קומען רייניקן די קוימענס פון די הייזלעך וואָס זענען געשטאַנען נאָענט צו דער געטאָ־גרענעץ. דאָ האָט ער נישט זעלטן געקאָנט זען אין מיטן העלן טאָג ווי אַזוי קריסטן פון דער אַרישער זייט און יידן פון געטאָ פאַרשטענדיקן זיך הינטער די וועגנט מיט אָפּגערעדטע האַנט־צייכנס. באַלד נאָך דעם איז פון אונטער דער ערד אויסגעוואַקסן אַן איינגע־בויגענער פּאָליאָק, וואָס פלעגט עפּעס אונטערווואַרפן ביי די געטאָ־דראָטן, אַ שוועריקן זאַק אָדער אַ קליין פּעקעלע, און שנעל אַנטלויפן, ווי עמיצער וואָלט אים געיאָגט.

אָט פאַרגנבעט זיך צו די געטאָ־דראָטן אַ דרייסטע קריסטין, שטעקט אַריבער דורך די דראָטן־לעכער אַ טאָרבע שפּיז און באַקומט דערפאַר, דורכן זעלבן וועג, אַ פּעקעלע און — זי איז שוין נישטאָ. דאָס אַלץ קומט פאָר אין אַן אויגנבליקלעכער שנעלקייט.

פון זיין אַרבעטס־פּלאַץ, פון די הייזער־דעכער, האָט יוזעף געקאָנט זען וואָס יידן טוען אַלץ כדי צו דערהאַלטן זייער קיום. קיינער האָט נישט געוווסט און נישט געקאָנט זיך פֿאַרשטעלן, אַז יוזעף קוקט זיך צו און זעט וואָס מען טוט, ביז עס איז געקומען סורדיק איינמאָנען „וואָס אים קומט" פֿאַר־שידענע זאַכן, וואָס זענען געווען פֿאַרצייכנט אין דער לאַנגער רשימה אין זיין האַנט. סורדיק פלעגט דערבּיי זאָגן אַ טריאומפירנדיקער: „אין געטאָ קאָן גאָרנישט פֿאַסירן איך זאָל וועגן דעם נישט וויסן".

אַזוי האָבן יידן זיך דערוווסט, אַז פֿאַר יוזעפן דעם קוימענקערער דאַרף מען זיך אויסהיטן ווי פֿאַר אַ שפּיאָן, אַ מסור, און יוזעף אַליין האָט שנעל פֿאַרשטאַנען, אַז מען היט זיך פֿאַר אים. דאָס האָט שוין אָבער נישט געהאָלפֿן — סורדיק האָט געמוזט באַקומען די פֿאַרלאַנגטע געלט־סומעס.

סורדיק האָט געווווסט, אַז אויך יוזעף שלעפּט געלט פון די געטאָ־יידן. ער האָט אָבער גאָרנישט געקאָנט טון און נישט געשטערט אים אין דעם, אָבער מיט איין באַדינג — ער זאָל אים ווייטער ברענגען ידיעות פונעם געטאָ.

דער שוואַרצער קוימענקערער איז געווואָרן אַ געשפּענסט פֿאַר די געטאָ־יידן. ווי נאָר יוזעף פלעגט אַריינקומען אין געטאָ און נעמען זיך צו זיין אַרבעט, האָט שוין די גאַנצע גאַס געווווסט, אַז מען דאַרף זיך אויסהיטן, און דער מסור האָט אומזיסט געזוכט עפּעס פֿאַרדעכטיקס. ער האָט זיך אָבער נישט איבערגענומען פון דעם נישט קאָנען אַנטדעקן עפּעס־וואָס, וואָס זאָל צונוץ קומען אים און סורדיקן. ער האָט ווייטער איבערגעבן סורדיקן מסירות, ליג־נערישע מעשיות, וואָס זענען געבוירן געווואָרן אין זיין מיט בראָנפן פֿאַרגאַ־עסנעם מוח. אַזוי האָבן די צוויי פֿאַליאַקן וואָס האָבן אַליין געליטן פון די דייטשן, געזויגן דאָס בלוט פון די געטאָ־יידן.

יום־כיפּור תש"ב (1942) איז סורדיק אויך אַרויסגעגאַנגען מיט הערמאַ־נען אויסקוקן, וווּ עס וועט קאָנען זיין אַ גרעסערער זאַמל־פּלאַץ פֿאַר די גע־פֿאַנגענע יידן, וועלכע מען וועט מיט אַ טאָג שפּעטער צונויפזאַמלען כדי צו־פירן קיין טרעבלינקע. צומאָרגנס האָט זיך סורדיק געבאָדן אין יידיש בלוט. היימישע יידן, ביי וועלכע ער האָט ווי אַ פּיאָווקע כסדר געזויגן געלט, האָט ער אַליין געשלעפּט צו דער שחיטה. אַ צעווילדעוועטער איז ער אַרומגעלאָפֿן און געכאַפּט יידישע קרבנות. ער האָט טריאומפירט פון וויסטן נצחון איבער די סאָקאָלאָווער יידן. אין יענע טעג איז זיין פּויזנער אַנטיסעמיטישער טרוים פֿאַרווירקלעכט געווואָרן. דאָס יידישע שטעטל סאָקאָלאָוו איז צוזאַמען מיט גאַנץ פּוילן געווואָרן יידן־ריין...

* * *

ווער ס׳הדט אין געטאָ געוואָלט זען אַ יידן, וועמען ס׳איז פּרעמד דאָס געפּיל פון פֿאַרלוירנקייט און אומזיכערקייט, וואָס האָט באַגלייט יעדן ייד —

האָט נאָר געדאַרפט אַ קוק־טאָן אויף דעם איבער פופציק־יעיקן, נידעריק־געוויקסיקן, רונדיק־אויסגעפילטן פּרעזעס, נחום לעווין, מיט זיין געלאָסענעם גאַנג, ווי ער וואָלט געציילט זיינע טריט, אָן פּחד, אָן אַ שפּור פון אומרו און זאָרג אין זיינע וואַכזאַמע אויגן, וואָס האָבן דרייסט געקוקט אויף אַלע זייטן, מעשה באַלעבאָס. ער איז תמיד געגאַנגען מיט אַ ברוינער לעדערנער טעקע וואָס האָט אַראָפּגעהאָנגען פון זיין האַנט ביז דער ערד, מיט אַ גרינער לענטע, פון וועלכער ס׳האָט דייטלעך זיך אָנגעזען דאָס איינציק־געדריקטע וואָרט „אויבעריודע".

פֿאַר דער מלחמה האָט מען לעווינען געקענט אין טטעטל, ווי אַ „דריי קאָפּ". בעת ער האָט נאָך געפּירט זיין גרויסן האַנדל, זענען זיינע געשעפטן געגאַנגען „אויף רעדער". וען ס׳האָט ווער אַ מאָל איינגעהאַנדלט ביי אים אַ וואַגאָן אייל־קערנער, אָדער אַ וואַגאָן תבואה און די טראַנזאקציע האָט זיך אַרויסגעוויזן אַלס פּיקטיוע, האָט לעווין געקאָנט באַווייזן זיין קונה, אַז שולדיק איז גאָר די „ערשטע האַנט". די „האַנט" איז אין אמתן באַעוולט געוואָרן פון לעווינען, דורך באַקומען טשעקן אָן דעקונג. אין זיינע מסחרים האָט לעווין תמיד געווויסט, ווי אַזוי אַלץ צו „רעגולירן" און שטענדיק וויידער שטיין־בלייבן אויף די פֿיס.

אַלס באַווייז, ווי ווייט נחום לעווין האָט געגלויבט אין זיין איבערקויף־פֿאָליטיק, קאָנען דינען זיינע באַקאַנטע רייד:

„וועז איך האָב אַ צוטריט צו היטלערן, וואָלט איך אויך אים איבערגע־קויפט"

לעווין, וועמען ס׳איז אָנפֿאַרטרויט געוואָרן דאָס לעבן פון אַ שטעטל יידן, און וואָס יידן האָבן אויף אים אין גורלדיקע טעג געקוקט, ווי אויף דעם איינציקן רעטער, איז צו לעבנס־וויכטיקע ענינים צוגעגאַנגען מיט ברוטאַלע סוחרישע קאַלקולאַציעס.

אַ פּאָר פּאַקטן פון לעווינס מעשים וועלן אים אַוועקשטעלן אין שפּיגל פון זיין טעטיקייט אין געטאָ אַלס פּרעזעס:

וועז די דייטשן האָבן אָנגעהויבן מאַכן זייערע צוגרייטונגען צום אָנגריף אויף די סאָוויעטן ביים בוג, האָבן זיי דערלויבט זיך באַוועגן אין די דערפער. נאָענט פון דער גרענעץ, נאָר די דאָרטיקע יידישע איינוווינער. אין יענער צייט איז אַרעסטירט געוואָרן אַ קאַלישער יד, אַ פּליט אין סאָקאָלאָוו, מיט אַ קוישל גאַלאַנטעריע־אַרטיקלען. די דייטשישע גרענעץ־וואַך האָט דעם יד אָנ־געזומען פּאָר אַ שפּיאָן און אים איבערגעגעבן דער געסטאַפּאָ אין שעדלעץ. נאָענטע קריבים פון אַרעסטירטן, וואָס האָבן זיך באַמיט אים צו באַפרייען, זענען אינפֿאָרמירט געוואָרן פון די, וואָס זענען געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט דער געסטאַפּאָ, אַז פּאָר פּינף טויזנט זלאָטע קאָן מען דעם יונגמאַן ראַטעווען פון טויט. האָבן די קרובים גלייך אָנגעהויבן זוכן מאַטריעלע הילף.

אַ יונגע פּריילין פון קאַליש, אַ געווען שכנה פון אַרעסטירטן, האָט

אַוועקגעשענקט איר נייעם פוטערנעם מאַנטל צו העלפן ראַטעווען דעם צום טויט־פאַרמשפּטן ייד.

ביים נאָכזוכן אַ קונה אויף דעם וועריפולן מלבוש, זענען די קרובים דערגאַנגען צום פּרעזעס נחום לעווין, וועמען ס׳איז שטאַרק געפעלן דער עלע־גאַנטער לאַפקענער מאַנטל. נאָר אַזוי ווי זיין טאָכטער, דאָס כלה־מיידל, רחלע, איז שוין געווען באַקליידט מיט אַ זשרעבאַק־מאַנטל, האָט דער פּרעזעס גע־האַלטן, אַז דעם מלבוש דאַרף ער קויפן ווי אַ מציאה.

נחום לעווינען איז גוט באַקאַנט געווען דער אַרעסט פון דעם יידישן פּליט און אויף וואָס פאַר אַ צוועק דאָס געלט איז באַשטימט. דאָס האָט אָבער נישט געהאָט קיין ווירקונג אין זיינע האַנדלס־קאַלקולאַציעס. איבער צוויי וואָכן האָט געדויערט ביז דער מאַנטל איז פאַרקויפט געוואָרן צו אַ פאָליאַק, פאַר אַ טאָפּלטן פּרייז, וואָס דער פּרעזעס האָט געוואָלט באַצאָלן. דאָס געלט האָט אָבער שוין נישט געקאָנט ברענגען קיין נוצן. דער ייד איז אין צווישנצייט אומגעבראַכט געוואָרן.

אין געטאָ איז באַקאַנט געווען, אַז נחום לעווין האָט אין דער אַפראָוויזאַציע־אָפּטיילונג, ביים מאַגיסטראַט, אויפגעגעבן די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג צוזאַמען מיט די פּליטים אויף מער וויפּל זי איז ווירקלעך געווען. מען האָט געדאַרפט וועגן דריי טויזנט צוגעשריבענע נעמען. פון די יודנראַט־קרייזן האָט מען געזאָגט: צווי טויזנט נעמען. נחום לעווין האָט גע־האַלטן דעם ענין פאַר זיינס אַ וויכטיקן אויפּטו, שאַפּנדיק אַזוי ארום פאַר דעם געטאָ מער שפּייז.

אין געטאָ האָט זיך קיינער נישט פאַרנומען מיט נאָכפאָרשן, וויפּל קילאָ ברויט אַ טאָג יידן באַקומען פון די איבעריקע צווי טויזנט נעמען. דער בעס־טער סטאַטיסטיקער איז דער הונגער, אין פיל יידישע הייזער האָט מען נישט פאָרזוכט קיין איין ביסן ברויט פון לעווינס סוחרישן אויפּטו מיט די כאַבאַר־ניקעס אין דייטשישן אַפראָוויזאַציע־אָמט.

אין געטאָ האָבן בלויז וויניקע פאַרשטאַנען דעם רעזולטאַט פון אָנגעבן אַ פאַלשע ציפער פון דער צאָל יידן אין שטעטל. די דייטשן האָבן לויט דער צאָל אַרויסגעגעבענע שפּייז־קאַרטן פאַר דער יידישער באַפעלקערונג, געפאָ־דערט יידישן ארבעטס־כוח פאַר זייערע קריגס־צוועקן און אַרבעטס־לאָגערן.

וויסנדיק וועגן אַ גרויסער באַפעלקערונג אין געטאָ, האָבן זיי טאָגטעג־לעך זיך אַרומגעיאָגט מיט די אַנטלויפנדיקע און זיך אויסבאהאלטענע יידן, און איינגעאַרדנט נאָכט־אָבלאָוועס אין די יידישע הייזער.

גראָמס און ד״ר הערמאַנס פאַרניכטונג־רשימה פון סאָקאָלאָווער יידן זיי וואַרשיינלעך געווען באזירט אויף דער ליסטע פון אַפראָוויזאַציע־אָמט. איבער צען טעג אוז נעכט האָבן זיי די איבעריקע יידן נאָכגעזוכט אין אַלע פאַרבאַרגע־טסע ווינקלען, אין פאַרשידענע בונקערס, קעלערס, אטטער דער ערד אוז איבערן גאַנצן שטח פון אומגעבראַכטן געטאָ.

נחום לעווין האָט אין אַ יוני־טאָג 1942, פאַראָרדנט, אַז יידן זאָלן זיך פון דער פרי ביז ביינאַכט נישט באַוועגן אויף די גאַסן פון געטאָ, אויסער אין אַ נויטפאַל. אין דעם טאָג האָט געדאַרפט אָנקומען קיין סאָקאָלאָוו ד״ר פישער. לעווין האָט ערנסט געגלויבט, אַז דער גורל פון די סאָקאָלאָווער יידן ליגט אין די הענט פון די לאָקאַלע מושלים, גראַמס און ד״ר הערמאַן. זיין גלויבן איז געווען אַזוי פעסט, אַז ער האָט אַלעמען אַרום זיך, אַלע יידן אין געטאָ, מיט כוח געוואָלט אים אויפצווינגען, אפילו נאָכן וויזיט פון ד״ר פישער, וואָס האָט בעת זיין באַזוך געחתמעט דעם טויט־אורטייל איבער די יידן פון סאָקאָ־לאָוו און אומגעגנט.

באַלד נאָך דעם האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאַציע פון וואַרשעווער־ געטאָ. סאָקאָלאָווער יידן האָבן געזען פאַרבייפאָרן די טראַנספאָרט־וואַגאָנען. אָנגעפולטע מיט וואַרשעווער יידן, אויפן וועג קיין טרעבלינקע.

סוף אויגוסט זענען פאַרניכטעט געוואָרן די שעדלעצער יידן און אויך אַלע שכנותדיקע קהילות. די יידן אין שטעטל האָבן זיך געקלאַמערט איינער אין אַנדערן. וויייטע פאַמיליעס האָבן געפונען צווישן זיך קרובהשאַפט. מען האָט באַמיט זיך צו האַלטן צוזאַמען.

די געטאָ־יידן פלעגן זיך טוישן, ביים האַלטן וואַך, במשך לאַנגע נעכט. עס זענען אָפּגערעדט געוואָרן צייכנס, סימנים צו סיגנאַליזירן בעת אַ געפאַר. עס איז קלאָר געוואָרן, אַז דאָס אומגליק דערנענטערט זיך. אין דער זעלבער צייט האָט נחום לעווין נישט אַרויסגעוויזן קיין שום אויסערלעכע סימנים פון אומרו. פאַרקערט, אין די שמועסן, וואָס ער האָט געפירט מיט זיינע מיט־אַרבע־ טער און שכנים, האָט ער געזאָגט, אַז ער נעמט אויף זיך די אחריות פאַר אַלע־ מענס גורל. ער האָט געראפן צו פאַרהאַלטן זיך רויק און זיכער.

גראַמס און ד״ר הערמאַן האָבן דערקענט אין לעווינען אַ מענטש מיט אַ שוואַכן כאַראַקטער, וואָס וועט זיין געהאָרכזאַם אַלע זייערע פאראָדענונגען, האָבן זיי אים אַריינגעצויגן אין אַ נעץ פון כאַאַר און קאָרופּציע.

אויך אַן אַנדערער אויף זיין אָרט וואָלט נישט געקאָנט באַהערשן און ענדערן די האָפענונגסלאָזע סיטואַציע. אָבער צווישן סאָקאָלאָווער יידן האָט זיך אַנטוויקלט אַ בונטאַריש געפיל, וואָס איז אַמשטאַרקסטן געקומען צום אויסדרוק אין מאָסן־אַנטלויפן פון געטאָ. דאָס דאָזיקע געפיל, וואָס וואָלט די דייטשן פאַרשאַפט פיל שווערייקייטן ביים אויספירן די מערדעריש פלענער, איז אייי־ געשלעפערט געוואָרן דורכן פרעזעס, וואָס האָט פאַרטושט די סכנה מיטן אויפ־ צווינגען צו גלויבן אין די דייטשישע הבטחות.

מוצאי יום־כיפור 1942, וען יידן אין געטאָ האָבן מיט אָפענע אויגן געזען זייער לאָגע און דער גרעסטער טייל געטאָ־איינוווינער איז געזעסן מיט דער גרעסטער פאַרצווייפלונג אויף פּעקלעך נעבן די צוגעגרייטע באַ־ העלטענישן — איז נחום לעווין רויק געשלאָפן נאָכן יום־כיפור־טאָג און ביי

אים אין שטוב זענען געזעסן יידישע פּאָליטיי־לייט, חברים פון זיין טאָכטער, זאָרגלאָז פּאַרטון אין קאָרטן־שפּיל.

שעפּסל גרינבערג (איצט אין ישׂראל), איז געקומען אין דער זעלבער נאַכט צום פּרעזעס אין שטוב אַריין, אויפמערקזאַם מאַכן אים אויף די ערנסטע סימנים פון דער טויט־סכנה. נחום לעווין האָט אים מיט אַ בייזן טאָן געדראָט מיט פּאַרשיקן קיין טרעבלינקע פּאַר אַרויסרופן אַ פּאַניק־שטימונג אין געטאָ.

אַ פּאָר שעה נאָך דעם, אין גרויען פרימאָרגן, האָט זיך אָנגעהויבן די פּאַרניכטונג.

* * *

האַרבסט 1942. אויף דעם קליינעם מאַרק האָבן אויסגעשלאָגן די לעצטע שעהן פון יידישן לעבן אין שטעטל. פון אונטער דער ערד זענען בסדר אַרויסגעשלעפּט געוואָרן די רעשטלעך יידן פון די פּאַרבאָרגנסטע פּאָרהעלטענישן.

יידן זענען געזעסן אויף די שטיינער רעזיגנירטע, מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ. באַוואָפנטע סאָלדאַטן זענען געשטאַנען אַרום זיי, ווי דער מלאך המוות ביי אַ גוססדיקן.

אין מיטן פון דער צונויפגעקוועטשטער מאַסע יידן איז געזעסן דער יונגער אויסגעבליכטער פון שרעק און הונגער, משה סאָליאַזש. אָט דאָ, האָט ער דערפילט אין דער גאַנצער שאַרפקייט די גרויסע סכנה. ער האָט זיך געקנאַדערט וואָכנלאַנג אין אַלע ווינקעלעך פון געטאָ, אין פינצטערן ערדישן לאָך. אַלע שרעק־מינוטן האָבן זיך צוזאַמענגענומען און ווי אַ דונער איבער זיין קאָפּ אָפּגעהילכט: דאָס זענען די לעצטע מינוטן פון לעבן.

צו זיין יונגערן חבר, בערעלע שולץ, וואָס איז געזעסן לעבן אים מיט פּחד אין די אויגן, רעדט ער אַריין אין אויער:

— געדענק, אַזוי ווי מיר האָבן געערדט. ווען דער לאַסט־אויטאָ מיט אונדז וועט זיך פאַרדרייען צום וועלדל אויפן קאָסאָווער וועג, שפּרינג איך דער ערשטער און דו נאָך מיר. פאַרגעס נישט צו לויפן זיג־זאַגיק ביז צום וואַלד.

— אפשר שוין נישט כדאי, אויך אין וואַלד איז דער טויט פאַר יידן — האָט בערעלע געענטפערט אַ רעזיגנירטער.

— אַלע טויטן, אָבער נישט טרעבלינקע! נישטאָ צו פאַרלירן!

— ביסט זיכער, אַז די ערשטע קויל וועט אונדז נישט טרעפן און מיר וועלן נישט בלייבן ליגן ווי דערשאָסענע הינט אין פעלד?

— אין וואַלד האָסטו נאָך האָפענונגען, אָבער אין טרעבלינקע — באַשליס שנעל, די צייט איז קורץ!

— איך שפּרינג נאָך דיר!

וען די לאסט־אויטאס, פול אנגעשטאפט מיט די לעצטע יידן, האבן זיך שפעטער מיט גערויש אוועקגעלאזט אויפן וועג קיין טרעבלינקע, זענען צום אפענעם גענט־טויער אנגעקומען צווי פויערים, אונטערשטופנדיק א טויט־דערשראקענע יונגע פרוי. א צעיושעטע באנדע פוילישע יינגלעך האט זיי נאכגעשריגן:

„דא געטא! דא געטא!" (אין געטא ארויף, אין געטא ארויף!).

אין מיטן פון קליינעם מארק האבן זיי שטיין־געלאזט די פרוי אין צעריסענע קליידער, פון וועלכע עס האבן ארויסגעקוקט שטיקער לייב. זי איז געשטאנען א פארלוירענע, מיט דעם לעצטן צאפל פון איר לעבן.

איינער פון די צווי פויערים, מיט א צלמל, וואס האט ארויסגעקוקט פון זיין צעפענט העמד, האט, אראפציענדיק זיין היטל, געזאגט מיט אזא אונטערניקן טאן צום דייטש מיט א „טויטן קאפ" אויף זיין ברוסט:

— מיר האבן אייך געברענגט צו טרייבן א יידישקע, וואס האט זיך ארומגעבלאנקעט אויף די וועגן צווישן די דערפער.

— איך, פאניע, האב ארייננגערעדט אין דער יידישקע, אויפן וועג צום געטא, אז אזא מוז זיין איר גורל. וווּ לויפסטו? מוזט גיין אהין, וווּ אלע דיינע יידן זענען געגאנגען!

דער דייטש האט אנגעשטעלט זיין בינאקל צו דער פרוי און אויס־געשריגן באפעלעריש.

— איך פאראדן אנדערש! דו יידישקע, בלייבסט לעבן! אלע דיינע יידן זענען אוועק קיין טרעבלינקע, נאר דו וועסט בלייבן אין שטאט ארבעטן ביי אונדז.

ביידע פויערים האבן נישט געקאנט באנעמען די מילדע באציאונג צו זייער קרבן. דעם גאנצן וועג האבן זיי זיך פארגעשטעלט, אז באלו־ביי דער שוועל פונעם געטא וועט איר דער ערשטער דייטש מיט א ביקס־קאלבע דעם קאפ צעשפאלטן און נאך דעם וועלן זיי באקומען זייער לויז.

— יידישקע, וועסט עסן ביי אונדז ברויט מיט שפעק און צוטרינקען רום — האט א צווייטער דייטש מיט א בראנפן־שטימע, זיך אנגערופן הינטער אירע פלייצעס, צווויינקנדיק מיט אן אויג צו די באוואפנטע אוקראינער.

— צום טייוול! ווילסט נישט לעבן מער, יידישקע?! טא קלייב אויס וועלכן טויט דו ווילסט: דערשאסן וועלן ווי א הונט דא, אדער גיין צו דיינע קאמעראדן קיין טרעבלינקע? איך גיב דיר אין מינוט צייט צו ענטפערן!

— האט דער דייטש באפוילן מיטן רעוואלווער אנטקעגן אירע אויגן.

אין ליידיקן געטא האבן אפגעהילכט שאסן.

אויף דער ערד, פאר די פיס פון די דייטשע רוצחים און פוילישע שקצים, איז געלעגן דער לעצטער קרבן פון סאקאלאווער געטא...

נאך דער פארניכטונגס־אקציע האבן די דייטשן איבערגעלאזן אין געטא איבער פופציק יידן, מענער און פרויען, ריין צו מאכן דעם געטא.

די דאָזיקע יידן האָבן אונטער אַ שטרענגער וואַך סאָרטירט די זאַכן פון די פאַרלאָזטע יידישע הייזער, אין ספעציעל אייגעאָרדנטע מאַגאזינען, וווּ עס זענען צונויפגעזאַמלט געוואָרן די מער־קאָסטבאַרע חפצים, כדי זיי שפּעטער אָפּצושיקן קיין דייטשלאַנד. די זאַכן פון אַ קלענערן ווערט זענען ליציטירט און פאַרקויפט געוואָרן די פויערים פון די דערפער און די פּאָ־ליאַקן פון שטעטל.

צווישן די פאַרבליבענע יידן האָט זיך אויך געפונען חיה־איטע פּערל־שטיין (איצט אין ישראל), וואָס איז אָנגעקומען צו דער זשאַנדאַרמעריע אויף אַרבעט.

זי דערציילט:

— דעם גאַראַזש אויף חנה־דעם־רב׳ס פּעלד האָבן די דייטשן פאר־וואנדלט אין אַ זאַמל־פונקט פאַר די געצוילטע יידן, ווָאס זענען נאָך דע־פאַרניכטונג אָנטדעקט געוואָרן דורך די רוצחים אין באַהעלטענישן. די זשאַנ־דאַרמעריע האָט איינגעפונען, אַז דאָ וועט זיין דאָס פּאַסיקסטע אָרט פאַר די געכאָפּטע, וואָס דאַרפן אַוועקגעשיקט ווערן קיין טרעבלינקע. דער גאַראַזש איז געווען אַ לאָנגער הילצערנער באַראַק, וואָס האָט פריער געדינט אַלס מאַגאזין פאר קאסטנס ביר און בראַנפן און א שטיי־פּלאַץ פאַר די אויטאָס מיט וועלכע מען האָט די סחורה צעפּירט אין דער אומגעגנט. מיט די זעל־בע אויטאָס, וואָס האָבן פריער געהערט צו יידן, האָבן די זשאַנדאַרן אַוועק־געפירט די געכאפּטע יידן קיין טרעבלינקע.

אַ טויט־שרעק איז באַפאַלן די יידן אין באַראַק, וועו עס האָט זיך דערהערט דאָס אויפשליסן דעם פאַרזשאַוועדטן שלאָס. די טיר האָט זיך אויפגעפראַלט מיט אַ גרילץ און די דייטשן האָבן אַריינגעוואָרפן אַ פרישע גרופּע יידן אין דער פינצטערניש פון באַראַק.

איינמאָל, ביים אויפשליסן די טיר, האָט מען פון יענער זייט באַראַק געהערט אַ פרעך געלעכטער. אין דער אָפּענער טיר האָבן די זשאַנדאַרן אַריינגעשריגן: „איצט וועט אייך זיין פריילעכער, מיר האָבן אייך געבראַכט יודן־שוישפילער".

ווער זענען די דאָזיקע פון קאָפּ ביז פיס שוואַרצע יידן? פונוואַנען קומט די סאַזשע אויף זייערע פּנימער און אויף זייערע קליידער?

איינער פון זיי, קיימעס דער בעקער, האָט דערציילט:

— וועו מען האָט אין געטאָ אָנגעהויבן רעדן וועגן אויסבאַהאַטן זיך, האָב איך פון מיין באַק־אויוון געמאַכט אַ וועג צו באַהעלטענישן, וואָס האָט זיך געצויגן ביז צום דאַך־קוימען.

דאָרט זענען מיר אין רויך און סאַזשע געשטאַנען ווי אין אַ קלעם־טעג און נעכט אָן עסן און אָן טרינקען, שטיקנדיק זיך מיט דער שרעקלע־כער לופט, ביז די פיס האָבן זיך אייגעבראָכן און מיר האָבן געמוזט פּוּ דאָרט אַרויס. נעבן אונדזער הייזל האָט אונדז באַגעגנט אַ זשאַנדאַר. אזוי זענען מיר געקומען אַהער.

זיי זענען צוזאַמען מיט אונדז געשטאַנען און דורך די שפּאַלטן פון הילצערנעם באַראַק אַרויסגעקוקט אויף דער פּיענקנע־גאַס, אויף די אויפ־געריסענע ליידיקע הייזלעך ווו עס איז שוין נישט געווען קיין סימן פון אַ מענטשלעך לעבן. פונדאַנען האָבן מיר אויך געזען דעם נאָך אָפּענעם מאַסן־קבר, ביי וועלכן זשאנדארן פלעגן נאָך דערשיסן די איינצלנע אָפּגעפונענע יידן.

איינמאָל האָט לאָלעק דער זשאַנדאַר געבראַכט אַהער איינע אַ פרוי פון די קאַלישער פּליטים, סאָניע בענעש. לאָלעק האָט איר באַפוילן אַריינ־גיין אין קבר און זיך אַוועקלייגן. דאַן האָט ער געצילט צו איר זיין רע־וואָלווער. נאָכן ערשטן שאָס איז די פרוי געבליבן לעבן. נאָכן צווייטן שאָס האָט לאָלעק אַריינגעשריגן צו איר אין קבר אַריין: צום טייוול, דו לעבסט נאָך?! נאָכן דריטן שאָס, און די פרוי האָט נאָך געלעבט, האָט לאָלעק פון מאָרד־משוגעת געקאָפּעט מיט די פיס אין דער ערד און גע־רעוועט ווי אַ ווילדע חיה: דריי מאָל געצילט אין דיין קאָפּ און קיין איין מאָל נישט געטראָפן! קריך שנעל אַרויס פון גרוב און גיי וווהין דו ווילסט!

נאָך אַ פּאָר טעג אַרומוואַנדערן אין דער געגנט איז סאָניע בענעש, די געראַטעוועטע פון קבר, צוריקגעקומען אין געטאָ און מיט נאָך אַנדערע יידן אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין גאַראַזש. דאָ האָט זי דערציילט אירע איבער־לעבענישן פון די לעצטע טעג. און פאַרענדיקנדיק האָט זי אַ זאָג געטון אַ פאַרצווייפלטע: און איצט איז געבליבן דער לעצטער וועג — קיין טרעבלינקע.

צוזאַמען מיט די איבעריקע יידן אין גאַראַזש איז זי שפּעטער אַוועק אין איר לעצטן וועג.

דייטשן כאַפּן יידן צו דער אויסזידלונג קיין טרעבלינקע

* * *

באַלד נאָך דער ליקווידאַציע, ווען דאָס שטעטל יידן איז שוין געווען דערשטיקט אין די טרעבלינקער גאַז־קאַמערן און דערשאָסן אין מאַסן־קברים אין געטאָ, האָט דער קאָמענדאַנט פון טרעבלינקע צוגעפירט נחום לעווינעז צו אַ קאַלך־גרובן און דאָרט אים דערשאָסן.

קורטשעווער אַרבעטס־לאַגער

דאָס אויפשטעלן פון דערנעבנדיקן טרעבלינקער לאגער האָט ניטש געלאָזט רוען די סאָקאָלאָווער יידן; די געפאר איז איצט געווארן נאָך גרעסער, ממושדיקער, נענטער. דאָס שרעק־וואָרט — טרעבלינקע — האָט זיך איינגעוועבט אין טאָג־טעגלעכן געטאָ־לעבן; איז געווארן אַ מוראדיק געשפענסט וואָס האָט פאַרפאָלגט יעדן איינעם. מען האָט זיך אָנגעהויבן שרעקן פאַר נייע גזרות און נייע פארשיקונגען.

קורץ נאָך דעם איז באַקאַנט געווארן, אַז דער יודנראַט האָט באַשלאָסן איינצוארדנען אין קורטשעוו ביי שטשעגלאַטשין אַ יידישן אַרבעטס־לאַגער. דאָס האָט געדארפט זיין אַ מין בארויקונגס־מיטל אין אָנבליק פון טרעבלינקע און גלייכצייטיק אַ באַווייז פאר די דייטשן, אַז אין געטאָ ווערן אלע ארבעטס־פעיקע יידן באשעפטיקט ביי פראָדוקטיווע ארבעטן.

אויף דרום־זייט פון סאָקאָלאָוו, בערך פופצן קילאָמעטער פון דער שטאָט איז געווען אַ גרויס גוט, וואָס מען האָט גערופן דער „קורטשעווער הויף". דאָרט זענען געווען גרויסע ווילדע שטחים איבער וועלכע סאָקאָלאָווער יידן האָבן אָנגעהויבן דורכפירן אַן אויסגעארבעטן באַוואָסערונגס־פּלאַן, כדי צו פאַרוואַנדלען די ווייסטענישן אין פרוכטבארער אַקער־ערד.

דעם גוט־באזיצער האָבן די יידן פאַרגעלייגט צו געבן פאַר אַ גאַר נידעריקן לוין אַרבעטס־הענט פון געטאָ ארויס אויף דורכצופירן אָט דעם פּלאַן. פאַר דעם צווועק האָט דער פּריץ געדארפט דערלויבן אויפצושטעלן ביי אים אַ סטאַבילן ארבעטס־לאַגער. אויך די דייטשע פארוואלטונג אין קורטשעווער הויף האָט אין דעם פּלאַן דערזען אַ באַדייטנדיקן פראָפיט. ווען דער פּלאַן איז אויך אָנגענומען געווארן דורך דער דייטשער מאַכט אין סאָקאָלאָוו, האָט דער יודנראַט גענומען ווערבירן מענער צו דער אַרבעט.

אין פרילינג 1942 האָט דער יודנראַט צעשיקט צו פיל יידישע מענער אַרבעטס־צעטלען מיט אַזאַ אינהאַלט:

„אין קורטשעוו איז איצט געשאַפן געווארן אַ יידישער אַרבעטס־לאַגער.

דאָס אויפֿשטעלן דעם לאגער איז פֿארן נוצן פון דער יידישער באַפֿעלקערונג, וואָס שטייט פֿאַר גרויסע געפֿאַרן. יעדער, וואָס באקומט אַזאַ אַרבעטס־צעטל, דארף זיך גלייך מעלדן אין זיינע אייגענע אינטערעסן. קיגן דעם, וואָס וועט אויסמיידן זיין פֿליכט גלייך זיך צו מעלדן, וועלן אָנגענומען ווערן שטרענגע מיטלען".

אונטערן אייַנדרוק פון די דערציילונגען פון די צוריקגעקומענע פון טרעבלינקע, האָבן יידן זיך באַציגן מיט אומצוטרוי צו אזעלכע „אייַנלאַדונגען" צו אַרבעט, און אויסער וויניקע אויסנאַמען, נישט געמאָלדן זיך. מורא־האָבנדיק פֿאַר רעפּרעסיעס מצד דעם יודנראַט, האָט דער גרעסטער טייל זיך אַראָפּגעלאָזט אין אונטערערדישע באַהעלטענישן.

דער יודנראַט האָט דאָן געלאָזט אין גאַנג גאַנצן דעם גאַנצן פֿאַליציי־אַפּאַראַט. מען האָט געזוכט אין אלע פֿארבארגענע ערטער. נאָך צוויי טעג און נעכט פֿאַליצייאישע באלאגערונג, רעפּרעסיעס און דראָאונגען קעגן די איבעריקע פֿאַמיליען־מיטגלידער, איז אים געלונגען צו כאַפּן אַ גרויסן טייל פון די אויס־באַהאַלטענע.

וועַן דער ערשטער טראַנספּאָרט יידן איז אָנגעקומען אין קורטשעווער לאַגער און געלאָזט וועגן זיך וויסן דורך בריוו, איז פארשוווندן די שרעק. אַן אַרבעטס־צעטל אין קורטשעווער לאגען אריין האָט אויפגעהערט צו זיין פֿאַר־דעכטיק, נישט קוקנדיק אויף די שווערע אַרבעטס־באדינגונגען, האָבן זיך געפּונען פיל פֿאַראַרימטע יידן, וואס זענען גרייט געווען פֿאַר אַ באַשטימטער סומע געלט צו פֿאַרטרעטן אַנדערע, וואָס האָבן זיך געקאָנט אויסקויפן פון דער צוואַנג־אַרבעט אין קורטשעוו.

אין געטאָ איז באַלד באַקאַנט געוואָרן, אַז אין לאגער האָט מען געשאפֿן אַ זעלבסטשטענדיקע קיך און אַז יעדער אַרבעטנדיקער באקומט טעגלעך אַ קילאָ ברויט. צו די שווערע אַרבעטן האָבן יידן זיך שנעל צוגעווויגט. דער קורטשעווער לאַגער איז פֿאַר זיי געוואָרן אַן אויסלייזונג פון שלאָפלאָזע נעכט ביי כאַפּעריי־ען אין געטאָ.

נאָענט צו די זומפּיקע פעלדער האָט אַ הויכער דראָטענער צוים ארום־גערינגלט דעם שטח פון ארבעטס־לאגער. הונדערטער יידישע שקלאפן האָבן אָנגעפּילט די הילצערנע פערד־שטאַלן. די אָנפּירונג פון לאגער האָט איינגעטשעלט אַן אינערלעכע אָרדנונג, מיט אַ לייכטן רעזשים. דער אַרבעטס־רעגולאמין איז געווען אונטער דער אויפזיכט פון דער ספּעציעלער געשאַפענער יידישער לאגער־פֿאַליציי. די קיך האָט צוגעשטעלט עסן צו דער זעט. אַ סאַניטאַר־קאָמיסיע האָט געזאָרגט פאַר מעדיצינישער הילף. שווערע קראנקע זענען צוריק אַפּ־געשיקט געוואָרן אַהיים.

דער יידישער אַרבעטס־לאַגער אין קורטשעוו איז באַקאַנט געוואָרן אין דער אומגעגנט. מיט אַ צעטל וואָס איז געווען געשטעמלט „קורטשעווער יודן־לאגער", האָבן יידן זיך געקאָנט באַוועגן פון לאגער אין שטאָט אַריין און

צוריק. אפילו די דייטשע זשאַנדאַרמעריע האָט רעספּעקטירט אַזאַ צעטל. יעדן חודש זענען געטוישט געוואָרן די אַרבעטער. וועט ס׳האָט געוואָלט בלייבן לענגער, האָט באקומען פריי אַ טאָג אין דער וואָך צו גיין אין שטאָט אַריין. די ארבעט אויף די פעלדער איז אָנגעגאַנגען אונטער דער אויפזיכט פון פּוילישע אויפזעער. מען האָט געאַרבעט גרופּנווייז. יידן האָבן זיך איינגעלעבט מיט די פּוילישע ארבעטס־אויפזעער, וואָס האָבן זיך נישט אזוי באַצויגן צו זיי ברוטאל. פון שלאָגן ביי דער אַרבעט האָט מען נישט געהערט.

אין דער צייט וועז דאָס קורטשעווער לאַגער־לעבן האָט זיך סטאַביליזירט מיט דערטרעגלעכע באדינגונגען, האָבן זיך אויף דעם געטאָ אַ שאָט געטאָן נייע גזרות און רעפּרעסיעס. טאָג און נאַכט איז אָנגעגאַנגען א כאפּעריי אויף אַרבעט, יונגערע מענער זענען, מיט איבערייסן, געלעגן פארשטעקטע אין פּינצטערע בוידעם־לעכער און אין אונטערערדישע באַהעלטענישן. אין מיטן ברען פון די כאַפּ־אקציעס אין געטאָ, פלעגן די כאַפּערס באַפּרייען יעדן ייד, וואָס האָט ביי זיך געהאַט אַ צעטל פון קורטשעווער ארבעטס־לאגער. דער דאָזיקער פאַקט האָט די יידן אין געטאָ געצווונגען צו רעספּעקטירן דעם פּאַס. די פּאַרהאַלטענע געטאָ־יידן האָבן מקנא געווען די, וואָס האָבן זיך געפונען אויף די זומפּיקע פעלדער. נאָך אזעלכע כאַפּעריען פלעגן יידן זיך מאַסנווייז מעלדן פריוויליק אלס קאנדידאטן אויף ארבעט אין קורטשעווער לאַגער. אַזוי איז דער לאגער אין אַ קורצער צייט איבערפילט געוואָרן מיט מער מענטשן, וויפל די ארבעטס־פּלענער האָבן פארלאנגט. דער דראַנג נאָך קורטשעוו האָט געמוזט אָפּגעשטעלט ווערן מיט אַ מעלדונג פון יודנראַט, אַז קיין נייע אַרבעטס־קאָמאַנדאַטן ווערן נישט אָנגענומען.

זומער 1942, וועז קיין טרעבלינקע זענען טאָג־טעגלעך געלאָפן איבער־פולטע צוגן מיט יידן; וועז פון סאָקאָלאָווער געטאָ פלעגן יידן פארשיקט ווערן אויף „ארבעט" אין אומבאַקאַנטע ערטער פונוואַנען קיינער איז נישט צוריק־געקומען, איז דער קורטשעווער לאגער זיך צעווואקסן און געציילט איבער־טויזנט יידן. ד״ר הערמאַן איז געווען אינפאָרמירט וועגן דעם מאסן־צופלוס פון סאָקאָלאָווער יידן קיין קורטשעוו. ער האָט אָבער נישט געהאַט דאקעגן, אז יידן זאלן זיך קאָנצענטרירן אין אָט דעם פונקט. פון אָנהויב פלעגט ער אָפט קומען אין ארבעטס־לאגער נאָכקוקן די „אָרדנונג". ער האָט אָבסערווירט די אַרבעטס־גרופּן אויף די פעלדער. אַממיינסטן האָט אים אינטערעסירט די צאָל יידן אין קורטשעוו.

אין די שרעקלעכע טעג פון אויסראָטונגס־אַקציעס אין סאָקאָלאָוו האָט דער קורטשעווער לאגער אויפגענומען יידישע פליטים פון געטאָ. די צאָל יידן האָט דעמאָלט דאָ דערגרייכט איבער טויזנט פינף הונדערט, די פון שטאָט אָנטלאָפענע יידן, וואָס זענען בשלום אָנגעקומען קיין קורטשעוו, האָבן אונטערן אייַנדרוק פון נאָך עקזיסטירנדיקן יידישן לעבן אין לאגער, זיך געשאָפן אַ פאַרצווייפלטן גלויבן, אַז זיי האָבן זיך גערעטעוועט פון טויט. אין דער אמתן, ווי עס האָט זיך

שפּעטער ארויסגעוויזן, האָט ד״ר הערמאַן פארוואנדלט דעם יידישן ארבעטס־לאָגער ווי אַ שטייג, ווו ער האָט אריינגעקריגן אַלע פון געטאָ אַנטלאָפענע יידן אין די טעג, ווען דאָס יידישע סאָקאָלאָוו איז פֿאַרטיליקט געוואָרן.

אָקטאָבער 1942 איז ד״ר הערמאַן פֿאַרפֿאַרן אין קורטשעווער לאגער. דאָס באוויזן זיך פון דעם מאַסן מערדער האָט דאָס מאָל ארויסגערופן טויט־שרעק ביי די לאגער־יידן. דאָס מאָל איז ד״ר הערמאַן געקומען מיט אַ נייעם טייוולאָנישן פּלאַן. זיין מערדערישע כוונה איז געווען פֿאַרשלייערט. פאר דער אָנפירונג פון לאגער האָט ער אויפגעקלערט, אַז אזוי ווי עס קומען אין קורצן אָן די פרעסט, וויל ער פֿאַרן לאגער באַזאָרגן אַ גרויסן קוואַנטום פון קאַרטאָפל און קרויט. צו דעם צווועק האָט ער פֿאַראָרדנט, אַז אין לאגער זאָלן אויסגעגראָבן ווערן טיפֿע, לאנגע גריבער פֿאַר די הונדערטער זעק קאַרטאָפל, וואָס האָט, לויט זיינע רייד, געדארפט זיין דאָס הויפּט־שפייז פאר די לאגער־מענטשן אין משך פון ווינטער. ד״ר הערמאַן האָט געווּסט, אַז די סאָקאָלאָווער יידן קענען אים שוין גוט, מיט זיינע טייוולאָנישע אינפאַלן, האָט ער געראַדט מיט אָן ערנסטן טאָן און זיך באַמיט ארויסצורופן וואָס מער צוטרוי צו זיינע רייד. ער האָט פֿאַרגעשטעלט ארבעטס־פּלענער אויף אַ לענגערע צייט.

נאָך ד״ר הערמאַנס באזוך אין לאגער, האָט זיך קיינער פון די יידן שוין נישט געמאַכט קיין אילוזיעס. מען האָט געווּסט ווי זיך צו באַציען צו זיינע פארזיכערונגען. יעדער אינער אין לאגער האָט געפּילט, אז דער טויט־אורטייל הענגט איבער זיין קאָפּ. נישט געקוקט דערויף, האָט מען אָבער געמיינט, אַז די צוגעזאָגטע שפּייז־טראנספֿאַרטן וועלן אָנקומען, ווייל עס זענען דאָך געווען פֿאָרויסגעזען גרויסע ארבעטן אויף די פעלדער. דערפאר האָט מען אין לאגער אויסגעגראָבן לאַנגע גריבער, וואָס זענען געשטאַנען אָפן, גרייט פאַר די קאַר־טאָפל־טראנספֿאַרטן.

וועו איך האָב אין נאָוועמבער, 1942 פארלאָזט סאָקאָלאָוו אויפן וועג קיין וואַרשע, מיט אַרישע פּאפּירן אין טאַש, האָב איך געווּסט אַז די יידן אין קורטשעווער לאַגער לעבן אין טויט־שרעק. אין סאָקאָלאָוו האָבן די פֿאָליאַקן געווּסט פֿאַרצוזאָגן טערמינען, וועו דער קורטשעווער לאַגער דארף פארניכטעט ווערן.

שוין זייענדיק אין דייטשלאנד, אויף צוואַנג־אַרבעט, אלס פֿאָליאק צווישן פֿאָליאקן, איז מיר געלונגען צו דערגיין וועגן טראגישן סוף פון די רעשט סאָקאָלאָווער יידן אין קורטשעווער לאגער. עס האָט מיר וועגן דעם דערציילט איינער אַ קורטשעווער פֿאָליאק, א געוויסער סטאַניסלאָוו כאַמעלאנטשיק. דאָס קאָן באַטראַכט ווערן ווי א גבית עדות.

סטאַניסלאָוו כאַמעלאַנטשיק איז געווען מיינער אַ שכן אין פּוילישן ארבעטס־לאגער אין דייטשלאנד. וועו איך האָב זיך דערוווסט, אַז ער איז פון דאָרף קורטשעוו, האָב איך אָפּט אים ארויפגעפירט אויף געשפּרעכן וועגן די יידן אין קורטשעווער לאגער. ער האָט נישט געווּסט, אַז ער רעדט מיט אַ פֿאַרשטעלטן

יידן. איך בין דעריבער געווען אונטערן איינדרוק, אַז ער דערציילט מיר דעם גאַנצן אמת.

כאַמעלאנטשיק האָט מיר דערציילט:

— איך בין געווען איינער פון די פוילישע אויפזעער איבער די יידן ביי דער ארבעט. דעם 26־טן נאָוועמבער 1942 בין איך, ווי יעדן טאָג אין דער זעלבער צייט געוקמען אָפצונעמען די גרופּע יידישע ארבעטער. וועז איך האָב זיך דערנענטערט צום לאגער, האָב איך דערזען מיליטעריש אויטאָס מיט שוועדישע מאשין־ביקסן, גרייט צום שיסן. ארום די לאגער־דראָטן זענען געשטאַנען גע־דיכטע באַוואָפנטע וואכן פון אוקראַינער און פון דער זאָנדערדינסט. איך האָב זיך צו זיי דערנענטערט און זיי אויפגעקלערט דעם ציל פון מיין קומען. מיט שפּאָט האָבן זיי מיר געענטפערט: קוק זיך גוט איין, וועסטו זען וואָס מיר מאכן פון די יידן. איך האָב זיך דערנענטערט צו די דראָטן און דערזעען ווי ארום יעדן באראק, ווו די יידן זענען געווען פארשפּארט, זענען געשטאַנען באַוואָפנטע סאָלדאטן אין קאמפּס־גרייטקייט. אַנדערע האָבן גרופּנווייז ארויסגעפירט די יידן צו די אָפענע גריבער, ווו עס זענען געשטאַנען צעדליקער אוקראינער אין גרינע מונדירן. מיט אייזערנע דרעגער האָבן זיי געהאַקט איבער די קעפּ. נאָך אַ זעץ איבערן קאָפּ איז דער ייד גלייך אריינגעפאלן אין גרוב.

ד״ר הערמאַן האָט אָנגעפירט מיט דער אַקציע. ער איז ארומגעלאָפן ארום יעדן גרוב און אָנגעוויזן די שלעגער צו טוישן די ערטער, כדי די גריבער זאָלן גלייכמעסיק אָנגעפילט ווערן. ד״ר הערמאַן האָט נישט געלאָזט באניצן קיין הייס געווער ביים אָנהויב פון דער אַקציע, כדי די לאגער־מענטשן זאָלן זיך נישט באַלד אריענטירן, אַז מען פירט זיי צום טויט צו די אָפענע גריבער. גיך האָבן די יידן דערפילט וואָס עס קומט פאָר. פון די באראקן האָבן זיך מיט אַ מאָל דערטראָגן געשרייען. ס׳האָט אויסגעזען ווי די אינעווייניק פארשפּארטע יידן ווילן דורכרייסן די באראקן־וועגט. ווילן זיך ארויסרייסן פון זיי מיט די לעצטע כוחות. די אוקראינער האָבן זיך צוריקגעצויגן פון די באראקן. ד״ר הערמאַן האָט געגעבן אַ באַפּעל און גלייך האָט אַ האָגל מיט קוילן פון די שוועדע מאַשין־ביקסן זיך אַ שאָט געטון אויף די וועגט פון די בארַאקן. דער פריער־דיקער פארצווייפלונג־אויפברויז האָט זיך איינגעשטעלט. מען האָט איצט געהערט גסיסה־קרעכצן פון פארווונדעטע, דורכגעשאָסענע יידן. די פארניכטונג איז וויייטער אָנגעגאנגען. ווידער האָבן אוקראינער און די זאָנדערדינסט־טרופּן ארויסגעשלעפּט די יידן און מיט די באַגנעטן אויף די ביקסן געשטויסן מענטשן צו די אָפענע גריבער. די יידן האָבן אויסגעזען פארלוירן. מ׳האָט אויך געזען יידן, וואָס האָבן זיך געאַמפערט, געשאָלטן, נישט געלאָזט זיך טרייבן, די זענען גלייך דערמאָרדעט געוואָרן נאָך איידער זיי זענען דערגאַנגען צום גרוב. דאָס האקן איבער די קעפּ האָט געדויערט שעהן־לאַנג. יעדע פאָר מינוט האָבן זיך די מערדער געטוישט מיט די אייזנס. אין פראָסטיקע ווינטער־טעג האָט דאָס ביי זיי אויסגעזען, ווי עפּעס אַן אַרבעט זיך צו דערוואַרעמען אין דער שטאַרקער

קעלט. ס׳איז געווען אַ שרעק צו קוקן, ווי הונעדרטער מענטשן פֿאַלן ווי אונטער־געהאַקטע בוימער און די גריבער ווערן פֿארפולט מיט טויטע און נאָך לעבעדיקע קערפּערס. איך האָב מער נישט געקאָנט קוקן, בין איך אַוועק פון די דראָטן צוריק אין דאָרף אריין.

שפּעטער האָט מען ביי אונדז דערציילט, אַז אַזוי ווי דער ווינטער־טאָג איז געווען צו קורץ פֿאר אזא מאסן־פֿארטיליקונג, האָבן די דייטשן לסוף באנוצט מאשין־געווער און דערמיט צוגעאיילט דאָס אומברענגען אלע לאגער־יידן. קורטשעווער פֿאַליאקן זענען דערנאָך געפֿונען געווארן מיט לאָפּאַטעס צו פּאַר־שיטן די גריבער. דער גאַנצער לאנגער שטח האָט אויסגעזען ווי א שעכט־הויז. דער שניי איז באַדעקט געווארן מיט קאלוזשעס בלוט. די טריט פון טויזנטער פיס אין וויס־רויטן שניי זענען געבליבן, ווי די לעצטע סימנים פון דעם מאַסן־מאָרד אין קורטשעווער ארבעטס־לאגער.

קיין טרעבלינקע

דאָס איז געווען דעם 10־טן אָקטאָבער 1942. אויף דער באַן־סטאַנציע אין סאָקאָלאָוו איז געשטאַנען א לאנגער צוג מיט יידן, געפירט פון אַ ווייטן וועג. עס וויזט אויס, די מערדער אין סאָקאָלאָוו האָבן געווּסט, אַז אין טרעבלינקער גאז־קאַמערן איז נאָך קיין פּלאַץ נישטאָ. מיר האָבן געציילט דאָן הינטער די לאגער־דראָטן — שוין דער פערטער טויט־צוג אין זעלבן טאָג... שטייט דער לאַנגער צוג מיט די צווייי לאָקאָמאָטיוון און וואַרט אויף אַ באַפעל, ווען דער וועג צו די טויט־קאַמערן וועט פריי ווערן פאר די פרישע קרבנות, צווישן וועלכע אויך איך האָב זיך געפונען.

אויף דער באַן־סטאַציע טרייבט מען אונדז ארונטער פון לאסט־אויטאָ, ארומגערינגלט מיט באַוואָפנטע מערדער, אַנדערע מערדער קוקן נאָך אין די וואַגאָנען ווּהין מען קאָן נאָך אַריינקוועטשן אַ פּאָר יידן. איך האַלט מיך פעסט פאר די הענט מיט מיין אלטן פריינט, דעם זעכציק יעריקן לאָדזשער ייד בוב, מיר ווילן זיך נישט שיידן, אויך אין די לעצטע מינוטן פון לעבן איז נישט גוט צו זיין אליין. אַ פּוילישער פּאָליציאַנט פרעגט מיך, צו איך וויס, וווּ איך פאָר?

יאָ, זאָג איך, די וואָס שיקן מיך אהין, וועלן אויך דעם וועג נישט אויסמיידן. א זעץ מיט דער קאַלבע פון ביקס איז געווען דעם פּאָליציאַנטס ענטפער. באַלד פירט מען אונדז צו אַ וואגאָן, וווּ די מערדער מאכן פּלאַץ פאר נאָך א פּאָר יידן.

אין וואַגאָן, וואָס עיפשט פון כלאריק און מתים־געדוך, בלייב איך און מיין אלטער פריינט שטיין, פארקווטשטע צווישן דייטש־רעדנדיקע יידן, וואָס מען פירט זיי שוין דעם צווייטן טאָג כלומרשט אויף אַרבעט — קיין טרעבלינקע. זיי פרעגן אונדז ווי ווייט איז נאָך אהין?... וואָס פאר אַן ארבעט איז דאָרט?... איך וועל אויפגעציטערט. זאָל איך זיי זאָגן דעם אמת, אַז מען פירט זיי צום טויט? אָבער נאָך וואָס, וועט מען וויסט נישט, איז לייכטער דער טויט. פאָר אַ מענטש, וואָס האָט אַזעלכעס נישט איבערגעלעבט, איז אוממעגלעך זיך פאָרצושטעלן ווי שוידערלעך עס איז צו זיין מיטן באַווּסטזיין, אַז דער טויט איז אומפאַרמיידלעך און דערנענטערט זיך. איך בין מקנא געווען די, וואָס זענען אָפּגענאַרטע געפירט געווארן כלומרשט אויף ארבעט צו אזא שוידערלעך שרעקלעכן אומקום. איך וויל זיך אומדרייען, כדי אריינקוקן אין האַלב פינסטערן וואַגאָן, ווי עס זעען אויס די דייטשע יידן, וואָס וואַרטן שוין מיט אומגעדולד צו קומען אין דעם „אַרבעטס־לאַגער", בכדי צו קאָנען זיך אויסרוען פון שוידערלעך־שוועכן וועג. אָבער איך קאָן זיך נישט אומדרייען. אזוי פארקווטשט בין איך. עס הערן זיך שטילע קרעכצן פון גוסנדיקע מענטשן. איינער בייזערט זיך אויפן צווייטן, ווי יענער וואָלט שולדיק געווען אין דער ענגשאַפט, וואָס האָט געבראָכן די ביינער און נישט געלאָזט אטעמען. מיר זענען צענויפגעפרעסט איינער צום צווייטן, באגיסנדיק זיך מיט אַ קלעפיקן טויט־שווייס. אַן אלטער מאן לויט זיין שטים, וואָס האָט נאָך קוים געקאָנט רעדן, שעלט אומאויפהערלעך די גאַנצע וועלט. איין ברודער פרווט מיט די לעצטע אָנשטרענגונגען פריי מאַכן אַ שטיקל אָרט פאר זיין שוין שטאַרבנדיקן צווייטן ברודער. עס ווייזט זיך ארויס, אַז מיר האָבן נאָך ענגער געמאַכט אין דעם טויט־וואַגאָן, וואָס איז געווען שוין אזוי אָנגעשטאָפּט, אז די וועגט האָבן זיך שיער נישט צעשטויסן. מען הוסט און מען שטיקט זיך פון די גאזן פון דעם אויסגעשאָטענעם כלאָריק אין דעם וואַגאָן, פון מענטשלעכער אומריניקייט, פון דעם עיפוש פון די טויטע, ס׳האָט געטרוקנט אין האַלדז. וואסער! אביסעלע וואסער צו באַנעצן די פארטרוקנטע ליפן!

מיין אַלטער פריינט פרעגט מיך, צי כ׳וועל האָבן כוח אויסצוהאַלטן זיין קאָפּ אויף מיין אַקסל. אַזוי אַן אָנגעשפּאַרטער, מיט אַ שווערן אטעמען, וווּנטשט ער זיך אַזוי צו קאָנען שטאַרבן און נישט אָנקוקן טרעבלינקע. ער פרעגט זיך אַליין: „צי ווייסט די וועלט פון דעם שוידערלעכן פאָרברעכן?" ער רעכנט אויס נעמען פון זיינע נאָענטסטע, וואָס לעבן שוין נישט מער, דערמאָנט פיל מאָל דעם נאָמען פון זיין יונגסטן זון, דעם יונגן שילער הערשל בוב, וואָס איז מיט אַ פאָר טעג צוריק דערמאָרדעט געווארן אין לאגער.

אזוי גייען פאַרביי שעהן, עס ווערט נאַכט, אין וואגאָן ווערט אַ מורא־

דיקע פינצטערניש. מיר שטייען צוואַמענגעפּרעסט אין טויטלעכען שרעק און וואַרטן, ווען דער צוג וועט זיך רירן פון אָרט אויפן וועג צום טויט.

פון צייט צו צייט הערן מיר שאָסן און שוידערלעכע געשרייען פון פאַרווונדעטע און דערשראָקענע. אין אַ דערנעבנדיקן וואגאָן האָט מען אַנגעהויבן רייסן די טיר. דאָס איז געווען געגנוג, אַז די מערדער זאָלן גלייך אַנהייבן שיסן אין דער טיר, וועלכע די קוילן האָבן דורכגעלעכערט און אַריין אין די מענטשלעכע קערפּער.

דאָס קרעכצן פון די פאַרווונדעטע וועלט לאַנגזאם שטילער, ווי דער אָנקומענדיקער טויט וואָלט זיי פארשטילט, און ווידער הערשט א טויט שטילקייט וואָס צעברעכט און מאטערט.

א שרעקלעכע מידקייט פיניקט מיך, גוט וואָס מיר זענען אזוי צוזאַמענגעפּרעסט אוּן קאָנען אייַנער דעם צווייטן אונטערהאַלטן. עס פייניקן מיך פאַרשידענע געדאַנקען, איך האָב איצט אין זינען אוּן עס שטייען מיר פאר די אויגן אלע מיינע נאָענטסטע, וואָס זענען מיר אזוי ליב אוּן טייער געווען, אלע פאר וועלכע איך האָב געלעבט. מיין אומשולדיק קליין עופהלע, וואָס אַ דייטשע בעסטיע האָלט דאָס ביים פיסל אוּן צעקלאפט דאָס קעפל אַן אַ וואַנט אָדער אַן דער ערד. זיי אלע זענען שוין נישטאָ אוּן איך גיי איצט צו זיי. פאר וואָס שפּעטער? צוזאמען מיט זיי וואָלט מיר לייכטער געווען, געטיילט זיך אין דעם מאַמענט מיט דעם זעלבן גורל וואָס זיי. אין די געדאַנקען לויפן פאַרבי די יוגנט־יאָרן, מיין היים, ווו איך האָב זיך דערצויגן נישט ווייט פון דעם אָרט, וואָס איז איצט געווארן דער שוידערלעכער אומקום פון צענדליקער טויזנט יידן אַ טאָג. מען דערמאָנט זיך, ווי עס וואָלט ערטש נעכטן געווען, די צייטן פון ליבע אוּן האַרמאָנישן פאמיליע־לעבן, אָט ערשט נעכטן האָב איך דאָך נאָך געהאַט די געפילן פון פאַטערלעכער ליבע צו אַ קינד, צו אַ פרוי, צו בריידער אוּן שוועסטער. איז ווירקלעך שוין א סוף צו דעם דאָזיקן לעבן? אזוי לויפן די געדאַנקען אין פיינפולן טראָכטן, ווי עפעס אַן אומבאשטימטעס וואָלט אויף אַ מאָמענט געווואָלט פאריאָגן דאָס געפיל, אַז מען שטייט שוין ביים ראַנד פון טויט. וועלן די מענטשן־פרעסער אונדז אין גאַנצן מיטן וואַרצל ארויסרייסן? ניין! ערגעץ אין דער ווייטער וועלט, וווּ די טייוולעשע נעגל וועלן נישט דערגרייכן, בלייבן מיר נאָך לעבן צווישן ברידער. עס וועלן נאָך לעבן אַזעלכע, וואָס וועלן אונדזערע נעמען דערמאָנען.

עס שטיקט דער כלאָריק, עס מאַטערן די טויט־קאָנוולסיעס פון די נעבן מיר שוין שטאַרבנדיקע. אויך מיין אלטער פריינט פארלירט די קרעפטן — עס ווילט זיך אים אזוי אוועקלייגן אוּן אויסהויכן די נשמה — זאָגט ער מיר שעפּטשענדיק אין אויער — פאַרוואָס שטייט דער צוג? פארוואָס איז נאָך קיין פּלאַץ נישטאָ פאַר אונדז? פאַרוואָס ווערן דאָרט די מערדער שנעלער נישט פאַרטיק?

עס קומט דער פרימאָרגן, וואָס שלאָגט זיך אריין דורך דעם פאר־

קראטעווטן פענצטערל, ווידער די ליכטיקע שיין! אָבער פאר די אויגן דרייען זיך שווארצע רעדער, שווער מיר צו דערזען דאָס ליכט, בעסער די אויגן פארמאכן, דאָס ליכט איז שוין נישט פאר אונדז... עס דערהערן זיך שטאַרקע באַוועגונגען פון מערדעריש שנעלע טריט, און באַלד דערנאָך אַ געדיכט שיסן פון האַנט־ און מאשין־געווער. די שיסעריי זאָגט אָן, אז דער צוג רירט פון אָרט. און שוין שלעפּן אונדז די צוויי לאָקאָמאָטיוון. דורך די שפּאַרעס זע איך צום לעצטן מאָל די פעלדער און וועלדער, דעם זון־אויפגאנג, ווי זי וואָלט פון אַ באַהעלטעניש ארויסקריכן, אויף צו בלייבן אן עדות און צו קוקן צו דער מערדערישער שאַנד־טאַט, וואָס ווערט אָפּגעטון אונטער איר. איך קוק צום לעצטן מאָל מיט צעשטרייטע בליקן אויף דעם אומעטיקן פייזאזש פון סאָסנע־ביימער, אין זומפּן, גרויע אומעטיקע געבייטלעך, פויערישע כאַטקעס, אלץ בלייבט הינטער מיר. דאָס אַלץ בלייבט נאָך לעבן. אָפּקלאַנגען פון געדיכטע ביקסן־שאָסן רייסן זיך אריין אין די רוישנדיקע אויערן. איך קוק מיך ארום נעבן מיר, אלעמענס פּנימער זענען אזוי בלאס! זע איך אויך אזוי אויס? איך באַווע מיט מיין קאָפּ. יאָ, איך קאָן אים נאָך רירן. לאַנגזאַם, לאַנגזאַם, הייבט דער צוג אָן האַמעווען זיין שנעלקייט, עס זאָגט אָן, אַז טרעבלינקע דערנענטערט זיך.

דער וועג צום טויט

א טאָג אין טרעבלינקע

דער צוג בלייבט שטיין און אַ מוראדיקע שפּאַנונג כאַפּט אלעמען אַרום. דער מאָמענט דויערט אַבער קורץ, מען הערט באַוועגונגען צווישן די וואגאָנען און באַלד הייבט וויידער אָן צו גיין די באַן, אָבער שוין מיט אַ צווייטן גאַנג, לאַנגזאַם ווי צו דערפאַרן אויפן ריכטיקן אָרט. עס פאַרהאַקט זיך דער אָטעם און אין אַ קורצער ווייַלע ארום בלייבט דער צוג שטיין. מערדערישע הענט רייסן אויף די פאַרהאַקטע טידן מיט ווילדע חיהשע געשריען צום אַראָפּגיין.

עס שווינדלט מיר פאַר די אויגן, אָבער איך פאַרמאָג נאָך קרעפטן צו האַלטן זיך אויף די פיס, איך רייס מיך ארויס פון דער איינגעפרעסטער מענטשן־מאַסע אין וואַגאָן. אַ סך פון די פריער שטייענדיקע אין ענגשאַפט פאלן איצט אום ווי פארשטיפּטע, דער גרעסטער טייל באַווייזט נאָך אראָפּצוקריכן האַלב לעבעדיק. ביים אויסשטייגן באַמערק איך ווי דער צוג איז קירצער געוואָרן אויף אַ מער ווי אַ העלפט. איך קאָן דאָס נישט פאַרשטיין. עס פארדריסט מיך וואָס איך בין נישט אין יענעם טייל צוג, וואָס איז נישט דערפאָרן קיין טרעבלינקע. איך קוק מיך ארום און דערזע, נישט ווייט, אַ וואַקזאַל־געביידע מיט דער אויפשריפט „טרעבלינקע". עס הערט זיך דאָס שפּילן פון אַן אָרקעסטער. אין ערשטן אויגנבליק בין איך ווי צעמישט. וואָס שפּילט דער אָרקעסטער? וואָס עפּעס אויף דער באַן־סטאַציע? איך האָב מיך פאָרגעשטעלט, אַז איך פאָר גלייך אריין אין די טויט־קאמערן. ביז דעם מאָמענט האָב איך מער ווי טויט ארום זיך נישט געזען. און וויידער הויבן מיך אָן צו באַהערשן פיינלפולע געדאַנקן, אויסגעמישט מיט אומפארשטענדלעכע האָפּנונגס־געפילן, אפשר געפינען מיר זיך נישט אין פארניכטונגס־לאגער, נאָר אין דעם ארבעטס־לאגער טרעבלינקע נוממער 1? איך אָטעם אין פרישע לופט, וואָס מישט זיך אין מיר אויס מיט די פאוליעפושטע ריחות פון טויט־צוג. 4 אוקראינער אין טונקל גרינע אנצוגן הייבן אָן קלאפּן נעבן מיין וואגאָן מיט אַ גומע איבערן קאָפּ, דאָס קלייבז זיי אויס, ווער עס איז נאָך פעיק אראָפּצוטראָגן די טויטע פון די וואַגאָנען אין די שוין צוגעגרייטע אָפענע גריבער. איך בין צווישן די אויסגעקלויבענע, פיל אזעלכע קלייבט מען אויס, ווייל עס זענען פאַראַן א סד טויטע אין די וואַגאָנען.

די ס. ס. און אוקראינער שלאָגן מכות־רצח מיט גומעס און שטעקנס. עס ווערן צעבלוטיקט פנימער און קעפּ פון די האַלב משוגענע יידן. פון די גומעס און שטעקנס שפּריצט יידיש בלוט. ווילדע געשרייען פאַרהילכן: „אויסשטעלן זיך אין רייען!"

עטלעכע טויזנט מענטשן שלעפּן זיך מיט פּעק, זעק, וואליזעס, ראַנצן אויף די פּלייצעס. צווישן זיי אַ טייל פרויען מיט קינדער אויף די הענט; אלטע לייט, וועלכע האַלטן זיך קוים אויף די פיס און ווערן אונטערגעהאַלטן פון זייערע נאָענטע קרובים. אַ מוטער שרייט מיט ווייניקע קולות און טרייסלט איר קינד, וואָס איז שוין טויט, טרייסלט עס ווי זי וואָלט עס געוואָלט אויפוועקן פון אייביקן שלאָף. קראַנקע מיט בלאַסע פנימער באַמיען זיך צו מאַכן געזונט און רירעוודיק אונטער די שטרענגע באַפעלן פון די מערדער.

עלטערן היטן אָפּ זייערע קינדער, אז זיי זאָלן זיך נישט פארלירן. פון אַנדערע ערטער הערט מען שרייען און ווייניקע קינדער, וואָס זוכן זייערע פארלוירענע עלטערן. מען הערט רופן נעמען פון אַזעלכע, וואָס האָבן זיך פארלוירן פון זייערע נאָענטע, עס שרייען פון פּארצווייפלונג די, וועלכע האָבן אין די וואגאָנען געלאָזן טויט זייערע נאָענטסטע קרובים. אין א דער־בייאיקן וואגאָן שטייט אַ יונג פארצווייפלט מיידל, וואָס וויל נישט אריס־גיין פון וואגאָן. דאָרט איז טויט געבליבן די מוטער, מיט וועלכער זי וויל זיך נישט שיידן, מערדערישע הענט טוען זיך שנעל מיט איר דער־לייזיקן און שלעפּן זי ארונטער. אַ געדראַנג פון טויזנטער יידן, אַלט און יונג, קראנקע און געזונטע. צונויפגעדריקט אין רייען, באוועגן זיך לאנג־זאם אלע אין ריכטונג צו דער „וואַקזאַל"־געביידע, אונטער די ארנונגס־באַפעלן פון אוקראינער און דייטשן. אַ טייל מערדער קוקן אויף די יידן מיט עפּעס אַ פארדעכטיקן, צוריקגעהאַלטענעם חוזקדיקן בליק און באפעלן מיט א צינישן געלעכטער שנעלער זיך פארטיק מאַכן צום רעגיסטרירן זיך... אויף דער צווייטער זייט וואַקזאַל...

ווען לענגאויס דער באַן־ליניע איז שוין געווען אָפּגעריניקט פון די אלע, וואָס האָבן געדארפט אריבערגיין דעם „וואַקזאַל", זענען נאָר געבליבן די, וואָס זענען אויסגעקליבן געוואָרן צו באַגראָבן די טויטע פון די וואָגאָנען. מען סאָרטירט אונדז אין גרופּן צו 10 מאָן. אומגעפער ביי אַ 20 אזעלכע גרופּן זענען מיר געווען, מען טרייבט אונדז ווידער אריין אין די וואגאָנען, און דער צוג רירט אויף אייניקע מינוטן, ביז ער בלייבט ווידער שטיין. נישט ווייט פון דעם אָרט, צווישן זאַמדיקן באָדן, ארומגערינגלט מיט סאָסנע וועלדלעד, געפינען זיך אויסגעגראָבענע גריבער. די מערדער באַפעלן אראָפצוטראָגן די טויטע און אריינשליידערן אין די גריבער, די ארבעט מזו צוגיין שנעל לויט די באַפעלן פון די מערדער. פון מיין גרופּע שטייען אייניקע אין די וואַגאָנען און שלעפּן אַרונטער די טויטע, און די וואָס שטייען אויף דער ערד, טראָגן זיי אריבער צו די גריבער.

שטייען די מערדער און קוקן זיך צו ווי צו אַ געוועלעכער ארבעט, ווי מיר שלעפּן די טויטע און ווי מיר ברעכן זיך אין דרייען. מיר טראָגן אין שלעפּן געיאָגטע, נישט דעם אָטעם צו כאַפּן, מיר זענען ווי לעבעדיקע

מומיעס, וואָס באוועגן זיך ווי היפּנאָטיזירטע, נאָכן ווילן פון די מערדער, געטריבן פון ווילדע געשרייען און אומברחמנותדיקע קלעפּ. ס. ס. לייט מיט אויסגעטשעלטע ביקסן שטייען אין די זייטן און אָבסערווירן, צו יעדער באוועגט זיך לויט זייערע ווילדע באַפעלן.

פיל פון די באַגרעבער האָבן דערקאָנט אין די טויטע זייערע נאָענטע קרובים, ווען וועלכער פון די באגרעבער האָט נאָך געקאָנט דערביי אַרויס־ווייזן געפילן פון צוזאמענברוך, האָבן דאָס די מערדער גלייך דערשטיקט מיט די הילף פון שטעקנס און גומעס. געווען פיל פאלן פון דערשיסן ביים שלעפן די טויטע, בפרט די, וועלכע האָבן זיך פיזיש איינגעבראָכן. מיינע פאַרשטיינערטע גלידער ווערן אין מיר דערציטערט, ווען איך מוז מיין אַלטן פריינט בוב שלעפן צום אָפּענעם גרוב. זיין ווילן איז דאָך געווען שטאַרבן נישט אָנקוקנדיק טרעבלינקע... איך בין אים מקנא, וואָס ער קאָן שוין נישט זען און פילן דעם דאָזיקן שוידער. שנעל ווערט דער צוג אויס־געליידיקט און פאַרט אָפּ מיט די לוידיקע וואגאָנען אין דער זעלבער ריכ־טונג פון וואנען ער איז געקומען. איינצלנע פון די מערדער פאָרן מיט, און מיר בלייבן נאָך פארזאמלט, עס זעט אויס, אַז מיר זענען נאָך נישט פאַרטיק מיט דער ארבעט.

די מערדער באַפעלן: מיר זאָלן זיך אויסזעצן. ווער עס וועט זיך רירן פון אָרט, וועט אריינגעשליידערט ווערן אין דעם אָפּענעם קבר. מיר בלייבן זיצן, יעדע גרופּע באזונדער. אַלע זענען פארשטומט. קיינער רעדט נישט. מען קוקט אפילו נישט אייגער אויפן צווייטן. קיינער קאָן נישט רעדן. די טויט־ אטמאָספער האָט אונדז באהערטש. אלץ איז אָפּגענומען, אָבגעטויט, יעדע אייגנשאפט פון פילן און טראכטן, מיר זענען איצט שאָטנס פון מענטשן, וואָס זייער לעבן איז שוין אוועקגענומען.

זיצן מיר אזוי אומבאוועגלעך, ארומגערינגלט מיט וואלד און אָפּענע מאסן־קברים. עס האָט אונדז שוין אויפגעהערט צו קימערן דאָס שוידער־לעכע, עס שרעקט שוין נישט מער דער טויט. עס איז פארלוירן געגאנגען דער ווילן צום לעבן, ווייל מען האָט אויפגעהערט צו טראַכטן. מען פילט נישט די וואַרעמקייט פון דער זון און נישט קיין צימער פון דעם גרויל. מען האָט אויפגעהערט צו זיין מענטשן.

אזוי גייט פארביי א שעה־צוויי, וואָס ציט זיך ווי אַן אייביקייט, די זון איז שוין געגוג הויך אויפגעגאַנגען אויפן הימל, ווארעמט און בא־לייכט די מערדער און זייער ארבעט.

עס דערהערט זיך דאָס קלאַפּן פון באַן־רעדער, עס דערנענטערט זיך צו אונדז די אנדערע העלפט צוג, וואָס איז געבליבן ערגעץ צווישן אַ וואַלד.

די מערדער באַפעלן: אויפשטעלן זיך און ווידער די זעלבע ווילדע יאָגעניש אראָפּצושלעפּן די מתים פון די וואגאָנען. דאָסמאָל איז דאָ ווייניקער

טויטע, אָבער דער גרעסטער טייל זענען פרויען און קינדער.

אין איין וואָגאָן שטויסן מיר זיך אָן אויף אַ טויטע פרוי, וועלכע ליגט צוזאמענגעדריקט מיט אַ קינד, וואָס איז געבליבן אין אירע פאַר־שטייפטע הענט. זיכער האָט די מוטער איר טויט קינד נישט אַרויסגעלאָזט פון די הענט, עס צוגעדריקט צו זיך מיט מיטערלעכער ליבע און פאַר־צווייפלונג, פילנדיק, אז אויך זי שטאַרבט צוזאמען מיט איר קינד, דאָס מויל פון דער מוטער איז אַזוי געבליבן פאַרקרימט ביי דער לעצטער קללה, וואָס זי האָט געגעבן דער וועלט פון די מערדער.

אין די וואַגאָנען געפינט מען ליגן אויסגעטונקען אין כלאָריק־קאַלך שפּילצייג פון קינדער, ווייסע ברויטן, איינגעפאַקט געוויכערט פלייש, ציגאַרן־שאַכטלען, ברילן, דער איינציקער אָנדענק פון די, וואָס האָבן מיטגעמאַכט דעם לעצטן וועג אין די טויט־צוגן.

ווען די מערדער האָבן פעסטגעשטעלט, אז מיר זענען שוין פארטיק מיט דער ארבעט, ווערן די גרופּן פונאנדערגעטיילט. דער גרעסטער טייל בלייבט אָבער אויף די זעלבע ערטער, און איך האָב זיי שוין מער נישט געזען. איך געפין זיך צווישן די גרופּן, וואָס ווערן געטריבן לענגאויס דער באן־ליניע, וואָס זענען ביי די זייטן באַוואַקסן מיט בוימער, אין דער ריכטונג צום פארניכטונגס־לאגער.

מיט לאַנגזאַמע טריט, קוים וואָס מען שלעפּט די פיס, דערנענטערן מיר זיך צום אָרט פון די צום טויט־פארמישפּטע, צו דער „וואַקזאל־־־גע־ביידע. איצט הערט מען שוין נישט דאָס שפּילן פון אָרקעסטער. נישטאָ וועמען מער צו נאַרן, די פּאָר צענדליק קרבנות, וואָס ווערן איצט געטריבן, פאר זיי דאַרף מען שוין נישט קיין אָרקעסטער, מיר זענען שוין פארטויבט און מאַכטלאָז.

צווישן מיין גרופּע געפינען זיך טשעכישע יידן, וואָס וויסן נאָך אַלץ נישט, וואָס פאַראַ גורל עס דערוואַרט זיי. איינער מיטן צווייטן טאָר־זיך נישט צוזאמענרעדן, ווער עס היט נישט אָפּ די פאַראַרדנונג, ווערט זיין קאָפּ געשפּאָלטן מיט דער הילצערנער קאלבע פון ביקס.

מיר גייען אריבער די וואקזאל־גלייזן, עס מאכט אן איינדרוק פון אַ ריכטיקן וואָקזאַל. אַ פענצטערל פון אַ קאָסע, שילדלעך מיט אויפשריפטן פון פארשידענע שטעט, פאַרמאַכטע טירן מיט פארשידענע איפשריפטן. אַ באאמטער פון דער דאָזיקער געביידע, אין א גראנאט אנצוג, קוקט זיך צו ווי מיר ווערן געטריבן פון די מערדער דורך דער דאָזיקער געביידע. וואָס פּוסטעווט איצט. מיר גייען אדורך אַן אויסגעטרעטענעם פלאץ און עס איז לייכט צו דערקאָנען, ווי הונדערטער טויזנטער פיס זענען דאָ פארביי. עפּעס שרעקלעך באַאומרואיקנדיק האָט אויסגעזען דער פלאַץ, וואָס איז געווען הויך ארומגעצוימט מיט שטעקיק דראָט. מען זעט נאָך דאָ ארום־וואלגערנדיקע זאכן, ווי אלטע מלבושים, צעריסענע וואליזעס, כלים. די

טשעכישע יידן קוקן זיך באַאומרויקט ארום, א מוראדיק געפיל כאַפּט אלעמען ארום, מיר בלייבן אַ וויילע שטיין און באַלד פירט מען אונדז ווייטער צווישן אַ גאַנץ הויכער וואַנט פון דראָטן, באַדעקט מיט צווייגן. מיר גייען אַלע פאַרביי אַ לאַנגען און זייער ברייטן גרוב, אָנגעוואָרפן מיט שטעכעדיקע דראָט, און באַלד דערזעט מען הילצערנע טורעמס, פון וועלכע עס קוקן אראָפּ מערדער ביי אָנגעשטעלטע גרויסע מאשין־ביקסן פון אלע זייטן. עס נעמט ארום אַ שרעקלעך געפיל. נישטאָ שוין קיין וועג אויף צוריק.

מיר ווערן ווייטער געטריבן אויף א פרישן גרויסן פּלאץ, וואָס איז געוואלדיק ארומגעצוימט, אייניקע מאָל גאַנץ הויך מיט אַ נעץ פון געדיכטן דראָט. אויפן מיטן פּלאַץ שטייט אַ גרויסע געביידע, ביי די זייטן שטייען באראקן, מען זעט לאַסט־אויטאָס פון דערווייטנס זעט מען אַ סך ציווילע מענטשן און מיליטעריש־באַוואָפנטע מערדער, אין שווארצע און גרינע אַנ־צוגן. עס דרייען זיך ארום מערדער מיט האַנט־גראנאטן, אויטאָמאַטן, רע־וואָלווערן אין די הענט, מען זעט נאָך רעשטלעך פון דעם פריער גרויזאַ־מען צוג פון דער פיל טויזנט־קעפּיקער מאַסע. זיי זענען נאַקעט און ווערן געטריבן „זיך באָדן", אין דער ריכטונג צו דעם באראק, וואָס שטייט אין מיטן פון ריזן־פּלאץ. עס הערן זיך מוראדיק ווילדע געשרייען פון די מערדער, געשרייען פון פארצווייפלטע יידן, וועלכע האָבן' דערזען דעם טויט. די געשרייען ווערן אויסגעמישט מיט בילן פון צעווילדעוועטע הינט, דאָס אַלץ זאָגט אָן דעם סוף פון לעבן.

די פריש־געקומענע טשעכישע יידן קוקן אומרואיק אויף אלע זייטן, זיי קאָנען נישט פארשטיין, ווו זיי געפינען זיך, אין זייערע צעשראָקענע אויגן און בלייכע פּנימער דערקענט מען, ווי עס פּייניקן זיי ווילדע גע־דאַנקען. ווו זענען זייערע קרובים, וואָס זענען דאָ פריער אויסגעשטיגן? ווו איז די אַרבעט אין לאַגער, וואָס זיי האָבן זיך פאָרגעשטעלט? ווו־הין גייען די נאַקעטע מענטשן? וואָס באַדייטן די ווילדע געשרייען? אַ מוראדיקע שרעק און הילפלאָזיקייט באהערשט אלע. פאַר מיר איז אַלץ קלאָר. איך ווארט אָפּ דעם טויט, וואָס איז אומפארמיידלעך אין דעם דאָ־זיקן גיהנום.

מיר שטייען אַזוי אַ קורצע צייט מיט אראָפּגעלאָזטע אויגן. מען האָט מורא צו קוקן אין די אויגן פון טריאומפירנדיקע מערדער, מען קוקט אויף דער ערד, וואָס וועט אונדז באַלד אין איר אייביקייט פארשלינגען. אזוי שטייען מיר ארומגערינגלט מיט מערדער, וואָס וואַרטן־אָפּ דעם באַ־פעל, וואָס צו מאכן מיט אונדז.

עס באַווייזט זיך אן ס. ס.־אָפיציר מיט אַ טויטן קאָפּ אויף דער ברוסט, מיט אַ פּיסטאָלעט אין דער האַנט, באַגלייט פון אוקראינער, וועלכע האָבן אונדז געטריבן, און מען הייבט אָן ווידער פונאַנדערטיילן די גרופּן.

איך מיט נאָך אייניקע יידן ווערן צוגעפירט צווישן גרויסע בראקן, וועלכע זענען אָנגעפילט מיט מלבושים און שוכוואַרג. אין אַ ווינקל פון אזא בראק זיצן אייניקע יידן און ציען רינגעלעך אויף שטריקלעך. מיר בלייבן זיצן אזוי ווי זיי, די פיס אונטער זיך, ביי פולע קעסטלעך מיט רינגעלעך און ציען עס אויף שטריקלעך, ביז זיי ווערן פיל צום פארבינדן.

אין מויל איז אזוי טרוקן מיט שטויב. עס וואָלט זיך אזוי געוואָלט א שלוק טון אַ ביסל וואַסער צו דערהאַלטן נאָך די קרעפטן, וואָס גייען לאנגזאם אויס.

א יינגל פון אנטקעגנאיבער אונדז, וואָס טוט אויך די זעלבע ארבעט, בעט ביי אַ מערדער אַ ביסל וואַסער, דער אוקראינער ווייזט אים אויף אַן עמער וואסער, וואָס שטייט נישט ווייט פון אונדז ביי אַ לייטער. דאָס גע־פיניקטע יידישע יינגל, וואָס זעט אויס אזוי שרעקלעך פארמאַטערט מיט פארטריקנטע ליפן, הייבט זיך אויף און גייט צום עמער, דער אוקראינער גייט אים נאָך. דאָס יינגל בייגט זיך אין איבער דעם עמער, מיט אַן אָפן מויל, ווי ער וואָלט געוואָלט דעם גאנצן עמער איינשלינגען. בעת דאָס יינגל בייגט זיך אזוי, גיט אים דער אוקראינער אַ קאָפּ אין פנים מיטן זעלנערישן שטיוול און טרעפט אים גלייך אין די אייגן אריין. דאָס אומ־גליקלעכע יינגל כאפט זיך פארן אויסגעהאָקטן אויג. אַ שטראָם בלוט גיסט זיך אין זיין אָפן מויל — אַנשטאַט דעם וואַסער צום טרינקן, דער או־קראינער לאַכט סאדיסטיש און פרעגט זיך אויף פויליש: „וועסט נאָך וועלן טרינקען? — מאַרש צו דער אַרבעט!" דאָס יינגל קאָרטשעט זיך אין פיז וויטיק און ווערט אוועקגעשלעפט פון מערדער.

און מיר זיצן נאָך אַלץ ארויף אויף די שטריקלעך די רינגלעך. אונדזערע הענט ציטערן צוזעענדיק די דאָזיקע סצענע. איך פיל שוין נישט, אַז אין מויל איז מיר אזוי שלעכט, אזוי טרוקן די צונג, באַקלעפט מיט זאָמד. איד דאַרף שוין נישט קיין טראָפן וואסער אין מויל.

אויפן טויט־פלאַץ איז איצט שטיל. די קולות זענען פארשלונגען געוואָרן אין די טויט־קאמערן. בלויז צו אונדזערע פיין נעמט ניטש קיין סוף. מען זעט פיל מערדער זיך ארומדרייען אין אַ שיכורן צושטאַנד, פון דערווייטנס רוישן אומאויפהערלעך מאָטאָרן, פון לאגער־פלאץ פארן ארויס און אַריין לאַסט־אויטאָס. דער גיהנום האָט געביטן זיין אויסזען. אַ פריש אָנגעקומענער וואָלט דורכאויס נישט פאַרשטאַנען, אַז ער געפינט זיך איצט אין אזא שרעקלעכן פארניכטונגס־לאגער.

פלוצלונג דערהערט מען פייפן. שכורע מערדער מיט ווילדע קולות רופן:

— אויפשטעלן זיך!

אַ דערציטערטער רייס איך מיך אויף פון דעם אָרט און פאַל צוריק אַ נידער, די פיס זענען מיר אינגעבראָכן. איך קאָן שוין מער נישט שטיין.

עס פּרווון מיך אונטערהאַלטן די, וואָס האָבן מיט מיר געארבעט. אין דעם מאָמענט לויפט צו אַן אוקראינער און הייבט אָן מיט אַ גומע אונדז צו שלאָגן איבער די קעפּ. עס רינט בלוט פון די פּנימער און קעפּ. אים צו הילף קומען נאָך אנדערע מערדער און שלאָגן אונדז איבערן גאַנצן לייב. זייערע גומעס ווערן אויסגעטונקען אין אונדזער בלוט. איצט קאָן איך שוין שטיין אויף די פּיס. האַלב משוגענע ווייסן מיר נישט, וואָס מיר זאָלן טון, וואָס די מערדער פארלאנגען פון אונדז, אָנקוקנדיק די ווילדקייט פון די מערדער אין שכורן צושטאַנד, דאָס חיהשע ברומען מיט קריצנדיקע ציין אָן ווילדע אויגן, וואָס זענען אזוי בלוטדורשטיק, די צעטראָגנקייט און די שרעק, וואָס איז אויסגעגאָסן ביי יעדן געפיניקטן ייד אויפן צעבלוטיקטן פּנים, זאָגט אָן, אַז אונדזער גורל איז געצייכנט. ווער ווייסט, וואָס פאַראַ טויט די ווילדע מערדער האָבן אונדז אויסגעקלערט צו שטילן זייער איצטיקע ווילדקייט.

אַ מתים־באַרג

עס קומען נאָך ס. ס.־מענער און הייסן טרייבן אלעמען צום ארויס־גאַנג דורך אַ טויער פון דאָרט, נעבן דער באַן־ליניע, וווּ עס שטייט אַ ליי־דיקער קורצער צוג און וווּ לאסט־אויטאָס פירן צו מלבושים געפאַקט אין ראָלן.

וואָס זאָל דאָס באדייטן? נישט טויטן פירט מען אונדז? די מערדער שפילן זיך נאָך מיט אונדזער גורל? מען וועט ווידער ארבעטן, וען די כוחות גייען שוין אויס.

פון דערווייטנס הינטער אונדז טרייבט מען נאָך אנדערע יידן אויפן זעלבן אָרט. פון דער אונטערשטער פּאַרטיע דערטראָגן זיך משונהדיקע לידער, וואָס גרילצן אין מיינע אויערן. דאָס געזאַנג, ווי געשרייען פון משוגעים, ווערט אויסגעמישט מיט אַ חוזקנדיק לאַכן פון די צעיושעטע מערדער, וואָס קייכן און ווילן זיך פון זייערע קרבנות. אונדזער גרופּע פארנעמט אַן אָרט נישט וויט פון צוג. מיר בלייבן שטיין ווארטנדיק, ביז עס וועלן אָנקומען די טרייבנדיקע פון הינטער אונדז. עס דערנענטערט זיך דאָס געזאַנג פון די גרופּעס יידן, וואָס ווערן געטריבן אין מיליטעריש־מארש. זיי מארשירן פארביי אונדז, ארומגערינגלט מיט פיל באַוואָפנטע מערדער.

עס גייען לעבעדיקע מתים און שלעפן צום טאַקט זייערע פיס, וואָס זענען ווי שטאָלצן, וואַרפן מיט די הענט, וואָס הענגען ביי זיי נאָך ווי די בייטשן. שרייען פון די מיילער אַ משונהדיק לידּ, וואָס ווערט דיריגירט פון די וואנדאלן, א שדים־מאַרש מיט אַ דיבוק־געשריי פון די הונדערטער טויזנטער יידן, וואָס די טרעבלינקער קאלך־אויוונס האָבן דאַן שוין געהאַט איינגעשלונגען.

די לעצטע גרופּע, וואָס ווערט געטריבן, באַשטייט פון אַ 12—15 יידן. עס שלעפט זיך נאָך אַ יונגערמאַן, ווערט שטאַרק געשלאָגן. דער דאָזיקער ייד קאָרטשעט זיך אונטער די גומי־שטעקנס, וואָס פאלן אויף אים און שרייט און רופט עפּעס מיט אַן איבערנאַטירלעכן כוח. די דאָזיקע גרופּע ווערט גלייך איזאָלירט פון אלע. מיט שרעק קוקן מיר צו זיי און קאָנען נישט פאַרשטיין, וואָס עס קומט פאָר, צו די געשרייען פון דעם איינעם פאראיניקן זיך נאָך מער פון דער גרופּע, מען דערהערט אויסרופן יידן... יידן... אַ טויט... שנעל קומען נאָך אַנדערע מערדער, ווערט רינגלען ארום די דאָזיקע גרופּן און שלעפן זיי אוועק טיפער אין פעלד, פונדער־ווייטנס, אין דער לופט, צעטראָגן זיך די זעלבע געשרייען פון די געשלאָגענע. די מערדער האַנדלען געוואלדיק שנעל און פארשלעפן די קרבנות. די צעיושעטע מערדער הייבן אָן אויך אונדז שלאָגן און טרייבן אין דער זעלבער ריכטונג. מען באפעלט אונדז שנעל זיך אויסטון. אלע ריסן פון זיך אַראָפּ די קליידער, מיר בלייבן נאַקעט. דאָס אַלץ קומט פאָר מיט אַ בליץ־שנעלקייט, לויט די באַפעלן פון די מערדער.

מיט ווילדע געשרייען באַפעלן די מערדער זיך אויסשטעלן אויף די קני מיט די הענט הויך אויסגעצויגן, די פריער פאַרשלעפּטע גרופּע ווערט געשלאָגן מכות־רצח. דער יונגערמאַן, וואָס האָט פריער געשריען, ליגט שוין אָן א זייט אויפן זאמדיקן באָדן אַ טויטער. די גאנצע גרופּע ווערט מוראדיק געקאַטעווועט. עס קומט אַ מערדער מיט אַ הונט, וועלכער רייסט און בייסט שטיקער פון די, וואָס ווערן אזוי שרעקלעך געשלאָגן אוך געשטאַכן מיט באַגנעטן. איך פאַרמאַך די אויגן. זאָל איך בעסער נישט

זעען, וואָס עס טוט זיך. פאַרוואָס אַזוי פיל מאַטערנין פאַרן טויט? דער טויט אליין איז דאָך נישט אזוי שרעקלעך ווי דער גרויל און פּיין פאַר אים. פארוואָס קלאַפּט נאָך מיין האַרץ? פאַרוואָס לעב איך נאָך?

אָבער אין דעם שרעקלעכן גיהנום טרעבלינקע קומט נישט אָן דער טויט אזוי לייכט. די מערדער האָבן ליב די סאדיסטיש־בלוטיקע שפּיל מיט זייערע קרבנות און מיר מוזן פארגלייווערטע אַזוי קניען.

נאָך אַ מאַסאַקרע

ווען פון דער גאַנצער גרופּע יידן איז שוין געווען אַ שטיק בלוטיקע מאַסע, הייבט אָן אויטאָמאַט שיסן איבער אונדזערע קעפּ. איצט מעג איך שוין מיינע אויגן אויפמאַכן. דע מענטשן־פרעסער קריגן מיטלייד אויף אונדז און שוין וועט אַ קויל אָן ענדע מאַכן צו אונדזערע ליידן.

גאָט מיינער! קיינער פאלט דאָך נישט טויט פון אונדז! אויטאָמאַטן שיסן און מיר אלע קניען ווייטער מיט די אויסגעצויגענע הענט! וואָס קומט דאָ פאַר? דאָס שפּילן זיך די מענטשן־פרעסער אזוי מיט אונדז. אזוי לייכט קומט נישט אָן דער טויט אין טרעבלינקע פון די, וואָס זענען נישט באַלד געטויט געוואָרן אין די גאז־קאמערן.

טויט־פארגליווערט, דערפיל איך שטארקע קלעפּ אויף מיין נאַקעטן קערפּער. ווי לאַנג עס האָט געדויערט, ווי די גומי־שטעקנס האָבן איבער־געריסן מיין פארגליווערונג, געדענק איך נישט. איך האָב דערזען ארום זיך שטייענדיק שוין אויף די פיס נאַקעטע יידן. די מערדערלעכע קלעפּ

האָבן מיך צוריק אויף די פיס געשטעלט. מיט ווילדע באַפעלן ווערן מיר געיאָגט צוריק צום צוג.

איך לויף נאָקעט נישט וויסנדיק, וואָס מיט מיר טוט זיך, ווי גע־טראָגן פון אַ שטורעם־ווינט. ביים צוג שטייען יידן און פילן אַן די וואַ־גאָנען מיט די גרויסע פּעק מלבושים. מיר ווערן צוגעטריבן צו אַ וואַגאָן. איך מיט נאָך אַנדערע זעקס יידן קריכן ארויף אויף אַ וואַגאָן און פאַר־פּאַקן די מלבושים, וואָס מען דערלאנגט אונדז פון אונטן. דער וואגאָן ווערט לאַנגזאַם פארפולט. די מערדער ווילדעווען און יאָגן־צו די ארבעט.

איך דערפיל אַ שטאַרקע שרעק פאַר אַזאַ טויט, וואָס איך האָב מיט מינוטן צוריק געזען. עפּעס הייבט מיר אָן שווינדלען פאר די אויגן. איך וויל אנטלויפן־ עס פאלט מיר אין אַ געדאַנק: אפשר זיך באַהאַלטן אָט דאָ, אין דעם לאָד צווישן די קליידער, ווער ווועט דען זען? די מערדער זענען שיכור און זענען מיך נישט. די יידן, וואָס זענען מיט מיר, ווען איך לאָזן צוערשט אַראָפגיין, איך ווען בלייבן דער לעצטער אָן זיך באַהאַלטן אין דעם לאָד, וואָס איך גרייט פאר מיר צו, איינפאקנדיק די ראָלן. מען מוז אַנטלויפן פון דעם שרעקלעכן גיהנום!

דער געדאַנק צעטרייסלט מיינע אָפּגעטויטע נערוון. יעדע סעקונדע, וואָס פאַרציט זיך, — זענען שעהן. דאָס פענצטערל פון וואַגאָן פאַרשטעל איך, אז עס זאָל נאָך מער טונקל ווערן, דער געדאַנק און ווילן צו אַנטלויפן איז ביי מיר אַ ספּאַנטאַנער אויסברוך, וואָס האָט מיך אינגאַנצן צע־־ טרייסלט. נישט פון קעלט טרייסלט זיך איצט מיין נאָקעטער קערפּער אין דעם פארנאכט אין וואַגאָן, דאָס ארבעט מיין אונטערבאיוווסטזיין, דאָס האָבן זיך צעשאָקלט די פריער אָפּגעטויטע נערוון. עס טרייסלען זיך מיינע הענט און פיס, עס ווארפט זיך אין משוגעת־קאָנוווליעס מיין גאנצער קערפּער.

עס דערהערן זיך פייפן און באפעלן אראָפצוגיין פון די וואַגאָנען, זיך אויסשטעלן אין גרופּן. ווילדע געשרייען פון די מערדער און ווידער שלעגעריי. איך זע ווי די האַלב־טויטע יידן, וואָס האָבן מיט מיר געארבעט אין וואגאָן, הייבן אָן אַראָפקריכן. קיינער פון די אַראָפקריכנדיקע קוקט זיך נישט אום, וואָס הינטער אים טוט זיך, לאָזן זיך אַראָפּ ווי אין אַן אום־ענדלעכן טיפן אָפּגרונט, וואָס דאַרף זיי גלייך פאַרשלינגען.

און איך ליג שוין פארשטעקט אַן איינגעקאָרטשעטער אין מיין מל־בושים־לאָד. איך פאַרמאַך די אויגן, כאָטש אַרום מיר איז אַ פינצטערניש. מיין האַרץ קלאפט אזוי שנעל ווי די מערדערישע אויטאָמאַטן.

עס דערהערן זיך טריט. איך האַלט־אויף מיין אָטעם. עמיצער פאַר־האַקט די טיר פון וואַגאָן.

אַ קאַלטער שוויים האָט באַדעקט מיין נאָקעטן קערפּער, דערפילנדיק אז מען דערוויטערט זיך פון דעם אָרט. הייסט עס, אַז די טיר איז שוין

אינגאַנצן צוגערוקט און איך בין שוין פארשטעלט פון די מערדערישע אויגן.

פּלוצלונג דערפיל איך ווי דער צוג הויבט אָן רירן! איז עס ווירקלעך אזוי, אָדער דאַכט זיך מיר דאָס בלויז? יאָ! דער צוג גייט! איך קריך האסטיק ארויס פון לאָך, באַפריי מיך פון די פּעקלעך, וואָס האָבן מיך פאַרשטעלט, דעק אָפּ דאָס פאַרשטעלטע פענצטערל. עס רייסט זיך אַריין אַ העלע לבנה־ליכט. איך דערפיל ווי דער צוג צעלויפט זיך מיט אַ שנעל־קייט. מיינע געדאַנקען הויבן אָן זיך שנעל קאָנצענטרירן, ווו און ווי אזוי צו שפּרינגען. איך שטעק אַרויס דעם קאָפּ דורך דעם פענצטערל און קוק מיך ארום — איצט זעט מען נישט די מערדער אויף די וואַגאָנען־טרעפּלעך גרייט צום שיסן. עס כאַפּט מיך ארום די נאַכט־ליכטיקייט, עס שווינדלען מיר פאר די אויגן די טעלעפאָנישע סלופּעס און ביימער, וואָס פארשווינדן פאַרביי דעם דורכלויפנדיקן צוג. מיינע אלע חושים זענען קאָנצענטרירט אָט צו דעם פענצטערל, דורך וועלכן איך מוז ארויסגעשפּרינגען. אזוי לויפט דער צוג מיט מיין ארויסגעשטעקטן קאָפּ, וואָס גאַרט איצט זיך צו באַפרייען, ווי אַ ווילדע חיה פון אַ שטייג.

רוישן די לויפנדיקע רעדער אזוי שטאַרק אין מיינע אויערן? אָדער שרייען די מתים אזוי ארויס פון די קליידער? יענע מתים פון דעם ריזיקן מאסן־קבר אין וואַלד. נישט קיין קליידער ליגן דאָ, עס ליגן צונויפגעפּרעסט די טויטע, וואָס זענען נאָך נעכטן אין די קליידער געווען. און פון אָט די קליידער האָבן זיי זיך ערשט צעשריגן, עס שרייען ארויס די קינדער פון די קליידלעך, עס שרייען די אַלטע לייט פון זייערע ווארעמע ווינטער־מאַנטלען, עס שרייען מוטערס פון זייערע פרימאָרגן־ראקן.

עס האָבן זיך ערשט צעשריען די מאַסן־קברים פון טרעבלינקע.

עס שרייט דער באַרג מתים, וואָס איז ערשט פארקאַטעוועט געוואָרן. אָט דער באַרג מתים, וואָס האָט מיך פארטשעלט פון די מערדערישע אויגן.

טרעטן אצינד מיינע נאַקעטע פיס אויף די בערג מתים און רייסן זיך צום פענצטערל וואָס יידן, געפירטע קיין טרעבלינקע, האָבן די אייזערנע קראַטעס מיט די הענט אַוועקגעריסן. דער צוג פאָרט פאַרביי דער באַן־סטאַ־ציע פון שטעטל קאָסאָוו־לאצקי. איך ציטער פון אויפרעגונג, איין בינטל נערוון בין איך איצט. אלץ אין מיר איז קאָנצענטרירט צו איין פארלאַנג: וואַרפן זיך פון לויפנדיקן צוג. אַן איבערמענטשלעך סטיכישע קראפט הייבט אויף מיינע פיס צום פענצטערל. איך שטעק אַרויס איין פוס, דעם צווייטן, רוק ארויס דעם קאָפּ. מיין קערפּער ווערט איינגעבראָכן אין צווייען, מיינע הענט קלאַמערן זיך אָן די ראַמען פון פענצטערל. אַזוי טראָגט מיך אַ וויילע דער צוג, שניידנדיק די לופט, איך פאַרקריץ די ציין פון ווילדקייט און שרעק און ווארף זיך ווי אין אַ טיפן אָפּגרונט פון לויפנדיקן צוג...

* * *

וועו איך בין צום באווּסטזין געקומען, האָב איך דערפילט אַ שטאַרקע קעלט, וואָס האָט מיך געשוידערט. איך הייב מיך אָן אַרומקוקן — ווו געפין איך זיך איצט? ווי לאַנג ליג איך שוין דאָ? כ׳וויל זיך דערמאָנען ווי אזוי קום איך אַהער?

איך דערפיל נאָסע גראָז אונטער מיר. איך לייג מיך מיטן פּנים צו דער נאַסקייט. מיינע פּארטריקנטע ליפּן און די אויסגעטריקנטע צונג ווייקן זיך אין פייכטקייט און לעשן מיין פּארברענט מויל, וואָס זויגט די נאָסע גראָזן.

איך שלינג די פייכטקייט, אַזוי ווי איך וואָלט דעם טיפֿערסטן ווין געטרונקען, איך דערפיל אַ דערמוטערונג, די קעלט און דאָס נאָסע גראָז האָבן מיך אויפגעלעבט. איך הייב זיך אָן אָפּגעבן אַ דין־וחשבון וואָס מיט מיר טוט זיך. איך גלויב מיר אליין בישט, אַז דאָס איז אַ ווירקלעכקייט.

אָבער איך בין דאָך נאַקעט! איך זע הימל און ערד און איך — בין אַ נאַקעטער.

די לבנה שווימט איבערן הימל און מיינע אויגן לויפן נאָך און שלעפּן מיך מיט אין אומענדלעכע וועלטן.

אַ פּארבייליפּנדיקער צוג מאַכט מיך נאָך מער וואכעדיק. איך קוק מיך נאָך מער ארום, ווו איך געפין זיך און איך הייב אָן צו פּארשטיין: אז איך האָב מיך פּאַלנדיק אַראָפּגעקייקלט אין אַ טיפּן ראוו וואָס געפינט זיך ביי דער באַן־ליניע, וועלכע ציט זיך אויף אַ הויכקייט לענגאויס דעם ראָוו,

וו וועל איך מיך איצט אהינטון? ווי געפינט מען אַ רעטונג נאַקעטערהייט? איך בין דאָך צווישן קלידער געווען, פּארוואָס האָב איך נישט ארויפגעשלעפּט אויף זיך אַ מלבוש? איך הייב אָן צו פילן, אז מיין נאַקעטקייט האַלט אין מיין וויידערשטאַנד קעגן דעם ביטערן גורל מיינעם, עס באַהערשט מיך אַ מאַכטלאָזיקייט. איך ציטער אינגאַנצן. עס קלאַפּט אַ צאָן אָן א צאָן. מיין קערפּער באַדעקט דער נאַכטיקער טוי, וואָס איז צעשפּריצט אין דער הארבסטיקער לבנה־נאַכט, איך קריג אַ פּאַרלאַנג מיט עפּעס זיך צו שיצן קעגן דער קעלט. איך הייב מיך אויף, אָבער כ׳קאָן קוים שטיין. עפּעס בין איך אזוי אין גאַנצן צעטרייסלט, אָבער איך טראַכט וועגן דעם נישט, איך וויל אצינד זיך נאָר שיצן קעגן דער קעלט, וואָס מאַטערט מיך, איך דערזע פון דערווייטנס אַ וואַלד און עס הייבט מיך אָן ציען אהין. דאָרט איז זיכער נישט אזוי קאַלט. איך לויף אין דער ריכטונג צום וואַלד. אַצינד יאָגן מיך שוין נישט די מענטשן־פּרעסער צום טויט, אצינד ווער איך געיאָגט פון אָן אינערלעכן אינסטינקט, וואָס שטויסט מיך צום וועג פון רעטונג.

אין וואַלד שטייען ארום מיר אומבאוועגלעכע ביימער, צו וועלכע איך טוליע זיך אונטערשפּרינגנדיק פון קעלט, און מיט מיר טאַנצט מיט דער שאָטן מיינער, איך קאָן שוין גוט מיין וואלדישע היים, איך האָב שוין דאָ

געטאָגט און געגעבטיקט, איצט האָב איך נישט קיין שרעק פֿאַרן ביינאַכט אין וואַלד. אָבער איך בין דאָך נאַקעט, און עס וואָלט זיך אזוי געוואָלט, אַז אלע ביימער זאָלן זיך צוזאמענרוקן און מיך טוליען און מיך פארשטעלן פון דער קעלט, וואָס שניידט מיר דאָס לייב.

פֿלוצלינג דערהער איך ווי מען פייפט. עס ענטפערט אַ צווייטער, אַ דריטער, אין מיינע אויערן שניידט זיך אַריין אַ געפייפערייַ.

האָט מיך ווער דערזען און לויערט אויף מיר? איך קריך שנעל ארויף ווי אַ מאַלפּע אויפן בוים, דערגרייך ביזן שפּיץ און קלאמער זיך אין אָן די צווייגן. דאָ וועט מיך שוין קיינער נישט דערזען, אוּן אפילו ווען יאָ וועט מען אַנטלויפן, פּאַר אַ מאַלפּע אויף אַ בוים אין וואלד דערשרעקט זיך יעדער.

זיץ איך אזוי אויף די פעסטע צווייגן, וואָס האַלטן מיך פעסט און מיט מיינע הענט דריק איך די צווייגן איבער מיר אוּן שאָקל זיך מיט מיט דעם שפּיץ פון בוים, וואָס וויגט מיך אהין און אַהער.

די ביימער שאָקלען זיך, ווי זיי וואָלטן געשעפּטשעט א טרויער־תפילה איבער די יידישע מאסן־קברים אין טרעבלינקע. איך שאָקל זיך מיט מיט די ביימער וואָס האָבן זיך צעדאַוונט. איך זע איצט אלע טרעבלינקער מתים, אי־בער וועלכע בלויז די ביימער זענען געבליבן קדיש זאָגן.

* * *

עס ווערט ווידער שטיל אין וואלד. און איך קלאמער זיך מיט די הענט אָן די צווייגן, קעמפּנדיק מיט דער טויט־מידקייט און מאַכטלאָזיקייט מיט דער ציטערנדיקער קעלט, וואָס ווייל מיך פון בוים ארונטערשליידערן.

לנגזאַם פארלירט די לבנה איר נאַכטיקע ליכטיקייט אין דעם גרויען פרימאָרגן וואָס פאריאָגט די נאַכט. די זון הייבט אָן אויפגיין און צעצינדט מיט אירע גאָלדשטראלן דעם גרויען פרימאָרגן.

ווידער זון־ליכטיקייט. איך שרעק זיך פאר איר ליכט, אָבער איך גאָר נאָך איר ווארעמקייט. און איך קוק טאַקע ווי זי טוט זיך דערהויבן, איך ווייל זי שוין האָבן איבער מיין בוים, איבער מיין נאַקעטן קערפּער. די צווייגן זענען נאָך נאָס און איך שאָקל די טראָפנס אין מיין דורשטיק מויל. איך הער אויף צו ציטערן פון קעלט, אָבער דער הונגער הייבט מיך אָן צו מאַטערן. איך ווייל געפינען א ווענג צום לעבן. אז איך האָב געפונען אַ ווענג פון טרעבלינקער גיהנום, מוז איך אָנהייבן זוכן דעם ווענג צום לעבן.

איך קוק מיך ארום, פון מיין בוים זע איך דערפער און קאָלאָניעס אוּן די ברייטע פעלדער אין אַ זייט פון וואַלד.

וואָס מאכט מען נאַקעטערהייט? ווען זיך דאָ אין וואלד נישט באַווייזן קיינער, וואָס זאָל גרייט זיין מיר צו העלפן?

עס דערהערן זיך טריט, שענלע טריט ווי איינער וואָלט געלאָפן. ווער איז דאָס? עס לויפט אַ הונט. נאָך אים גייט אַ וואלד־וועכטער אין אַ טונקל גרויען אָנצוג, אָבער פֿאַר אים האָב איך מורא, דאָס פלעגן די וועכטער אין וואַלד אָנווייזן די דייטשן אויף באהעלטענע יידן. ביי אים קאָן איך קיין רעטונג נישט געפינען, ער וועט מיך צוריקשיקן קיין טרעבלינקע. ער פֿאַר־שווינדט פייפנדיק צום הונט, ווי ער וואָלט מורא געהאַט אליין צו בלייבן אין וואַלד.

אזוי זיץ איך אויף דעם בוים, פילנדיק ווי דער טאָג פארשווינדט און אויך מיין ביסל כוחות לאָזן זיך מיר אויס, נישט וויסנדיק ווי אזוי צו געפינען אַ רעטונג אין מיין פארצווייפלטער לאגע. די זון הייבט אָן פאר־גיין און איך דערפיל אַ שרעק פֿאַר דער אָנקומענדיקער נאַכט. איך דער־פיל ווי די נאַכט־קעלט וועט מיך פון בוים אַראָפֿשמעטערן. אזוי מאַטערג־דיק זיך אין מיינע פינצטערע געדאַנקן, דערהער איך ווי עס טרייבט ווער בהמות צום אויסגאַנג פון וואַלד, איך קוק זיך אויפמערקזאַם צו און דערזע אין מיין ריכטונג קומט אָן אַן אַלטע פויערטע מיט אַ קליין פויעריש מיידל. וואָס טראָגט א קוישל אין האַנט און די אלטע פויערטע טרייבט מיט אַ צווייג די בהמות, וואָס קומען אין דער ריכטונג פון מיין בוים. איך כאַפּ מיך שנעל אויף פון די צווייגן, וואָס האָבן זיך שוין אין מיין לייב איינגעשניטן, אזוי הייב אָן שנעל אַראָפקריכן מיט דער זעלבער מאַלפּישער שנעלקייט, ווי איך בין אויף דעם בוים ארויף, וועו איך בין אראָפּגעשפרונגען, האָב איך דער־הערט אַן אויסגעשריי אָנרופּנדיק גאָטס נאָמען...

די אלטע פויערטע, אָנגעטון אין אַ פויעריש העמד, וואָס איז ביז דער טאַליע געווען באָצויגן מיט אַ פויעריש ברייט און לאַנג האלב־קליידל, אויף וועלכן זי האָט געטראָגן אַ פּאַרטוך, האָט פון שרעק פארלוירן פון איין האַנט די עקן פון פארטוך, אויסשיטנדיק די וואַלד־געוויקסן, וואָס זי האָט געהאַט אנגעקליבן. דאָס פויערישע מיידעלע האָט פעסטהאַלטנדיק דאָס קוישל זיך ציגעטוליעט צו דער אלטער פויערטע, זוכנדיק שוץ ביי איר באָבעז אַ ווייענדיקע פון שרעק... נאָך אַ קורצער וויילע געלינגט מיר צו באַהערשן זייער שרעק און פארלוירנקייט. איך דערצייל זיי שנעל, פון וואנען איך קום. איך זאָג צו זיי: האָט גאָט אין האַרצן און גיט מיר עפעס הילף. די אַלטע פוירעטע איז שטאַרק געירט געוואָרן און האָט מיר געגעבן ברויט און מילך. געגעבן מיר דעם פארטוך צו פארדעקן אַ האַלבן נאַקעטן קער־פער און אָנגעוויזן מיר דעם וועג אין דער ריכטונג צו דער שטאָט. איך האָב זיך דאָן געפונען 16 קילאָמעטער פון סאָקאָלאָוו־קאסאוו.

די פויערטע, וועלכע האָט מיר צוגעזאָגט צו ברענגען נאָך עפעס קליידער אין וואַלד, האָט זיך שוין מער נישט געוויזן. איך בין ווידער אליין געבליבן אין וואַלד, אָפּגעריסן פון דער לעבעדיקער וועלט. דאָך האָט מיר די ערשטע הילף פון דער אַלטער פויערטע צוגעגעבן דערמונטערונג. איך

האָב באַשלאָסן, וועט עס וועט צופאלן די נאַכט, וועל איך זיך לאָזן אויפן וועג, אזוי ווי זי האָט מיר אָנגעוויזן. וועט די נאַכט איז צוגעפאלן, האָב איך אָנגעהויבן וואַנדערן איבער די וועלדער אין דער ריכטונג פון דער שטאָט, לאָזנדיק זיך פירן פון אַן אומבאשטימטן גורל. איך האָב געוואַנט דערט אין וואַלד און די לבנה האָט מיר באַלויכטן דעם וועג. אַ שרעק האָט מיך באַהערשט אין דעם דאָזיקן אויסטערלישן גאַנג. איך בין געלאָפן ווי פון אַ פאַטום געיאָגט.

אזוי וואַנדערנדיק בין איך דערגאַנגען צום ראַנד פון וואלד, נישט וויסנדיק וווּ איך געפין זיך. איך בין ארויס אויף פעלדער און דערזען, שיטערע צעווארפענע פויערישע קאָלאָניעס. איך באשליס איבערגעבן מיין גורל אין די הענט פון אַזאַ פויער, אפשר וועל איך ווידער אָנטרעפן אויף אַ גוטן מענטשן.

שטיל אויף אלע פיר, עס זאָל מיך קיינער נישט דערזען, קריך איך צו נאָענט צו אַ פויערישע ווירטשאפט און באהאלט זיך צווישן אַ סטויג אויסגעדראָשענע שטרוי און וואַרט ביז דער פויער וועט זיך באווייזן פאַר־טאָג ארום זיין כאַטע.

ליג איך אזוי איינגעגראָבן אין דעם שטרוי, וואָס האָט מיך צוגע־דעקט און געווארעמט און קאָן נישט באַקומפן די טויט־מידקייט, איך הייב אָן דרימלען, ביז איך פאַל אַריין אין אַ טויט־מידן שלאָף. אין שלאָף ווער איך באַהערשט פון שרעקלעכע קאָשמאַרן, עס חלומט זיך מיר דער טרעב־לינקער גיהנום, ווי די מערדער יאָגן מיך נאָך איבער די פעלדער און וועל־דער, און זיי כאפן מיך, ווען איך ליג פארשטעקט אין לאָך. די מערדער שלעפן מיך צום מאַסן־קבר אין וואַלד צווישן זאַמדן, איך קאָרטשע זיך אין דרייען אין טויטלעכע קאָנוואָלי'עס, און עס דאַכט זיך מיר, אַז איך ליג שוין צווישן די טויטע.

* * *

אויפגעוועקט האָט מיך א פויער, ארויסשלעפנדיק מיך פאַר אַ נאָקעט ארויסגעשטעטקן פוס פון דעם איינגעגראָבענעם שטרויענעם לאָך. איך בין ווי צעטומלט און קאָן נישט פארשטיין, וווּ איך געפין זיך. איך קום אָבער שנעל צו זיך און דערצייל דעם פויער, פון וואַנען איך קום און הייב אים אָן בעטן הילף. ער האָט אויף מיר באקומען רחמנות און פירט מיך ארויף אויף אַ שטאַל־בוידים, גיט מיר אָנצוטון אַ פאָר הויזן און אַ פויעריש העמד, באזאָרגט מיך מיט עסן און מיט וואסער ארומצוווואשן די בלוט־פלעקן. האָבנדיק שוין צוגעדעקט מיין נאָקעטן קערפער און געשטילט דעם הונגער, האָב איך מיך אָנגעהויבן דערפילן צוריק אין מיין מענטשלעכער ראָל. איך האָב דערזען, אז דער שיקזאָל פון רעטונג באַגלייט מיך. איך

האָב ווידער געקריגן אַ שטאַרקן דראַנג צו זוכן די וועגן צום לעבן מיט דער בלינדער האָפענונג, אַז דער גליקלעכער שיקזאַל וועט אויך ווייטער נישט פארלאָזן. ביי דעם פויער בין איך געבליבן אַ גאַנצן טאָג צווישן די שטרויענע סנאָפּעס אויפן שטאַל־בוידעם.

ביינאַכט קומט צו מיר דער פויער און זאָגט מיר, אז איך מוז פארלאָזן די באַהעלטעניש, ווייל די קאָלאָניסטן ריכטן זיך אויף אַן אָבלאַווע מצד די דייטשן. איך פֿאַרלאָז דאָס אָרט דאַנקענדיק דעם פּייער, וועלכער זאָגט צו מיר:

— אַז די ביזט פון טרעבלינקע ארויס, וועט דיך שוין דער טייוול נישט נעמען.

זייענדיק שוין אָנגעטון אין פוירישע קליידער, האָב איך מיך געלאָזט אויפן וועג קיין סאָקאָלאָוו, וווהין איך האָב נאָך געהאַט 11 קילאָמעטער, איך בין געגאַנגען דורך וועגן שוין גוט אויסגעטרעטענע דורך טויזנטער יידן, וואָס האָבן דאָ געוואַנדערט און געוואָלט געפינען אין פארצוויפלונג אַ רעטונג. איך האָב שוין געקאָנט יעדן וועגל און שטעגל.

אויף דער אַרישער זייט

נאָכן אַנטלויפן פון טרעבלינקער פארניכטונגס־לאגער בין איך מיט אַריש פּאַפּירן אַוועק קיין וואַרשע, וווּ איך האָב זיך אַרומגעשלעפּט איבער גויאישע גאַסן און אין די נעכט זיך אייסבאַהאַלטן אין חרובע הייזער. דורך אַ צופאַל בין איך אָנגעקומען אין אַן אַנשטאַלט פאר היימלאָזע פּאָליאַקן, דאָרט געלעבט איבער א חודש צייט און דערנאָך דורך דער געסטאַפּאָ געפאנגען געוואָרן מיט אַנדערע איינווינער פון דער זעלבער אַנטשאַלט. אין דעצעמבער 1942 בין איך מיט די זעלבע גרופּע ארעסטירט און פארשלעפּט געוואָרן אין דעם פּאָליאקן־לאגער „לייטן־שטראסע" אין וועסטפאלן (דייטשלאַנד), וווּ איך האָב געארבעט ביז צו דער באַפרייונג דורך דער אמעריקאַנער ארמיי, דעם 10־טן מאי, 1945 אין קוילנשאַכט „צעכע האָלאַנד" אין לאגער נעבן וואטנשייד, זעקס קילאָמעטער פון עסען.

איבער צוויי מיט אַ האַלב יאָר האָב איך געלעבט אונטער אַ גוויישער מאסקע. דער דאָזיקער צייט־אָפשניט אין מיין לעבן איז געווען פול מיט אומגעוויינלעכע פּאַסירונגען און ראַנגלענישן צו דערהאַלטן דאָס נאַקעטע לעבן.

אין קוילנשאַכט „צעבע האָלאנד"

...אין דעם טאָג האָב איך געהאַט אַ וווּנטש עפּעס זאָל מיט מיר פּאַסירן ביי דער אַרבעט. שוין איניקע טעג מאַכט דער דייטשער מייסטער אַדאָלף צייכנס פּאר מיר מיט זיין קרייד־שטיפט נאָך אַ מעטער מער קוילן אויסצוגראָבן; ס׳זעט אויס אז ער וויל לאַנגזאַם ארויסציען פון מיר דאָס ביסל חיות. מיר איז פאַרגעקומען וויּ ער באַהאַלט זיך אויס אונטער מיר אין דער פינצטער מיט זיין פארלאָשענער לאָמפּ, אַבסערווירט מיך פארשעריש וויּ איך שטיי אין אונטערערדישן שטויב־וואָלקן ביי אַראָפּפאלנדיקע שטיקער קוילן פון דער געפלאצטער קוילנוואַנט פון דעם לופט־האַמער, וואָס טראַסקעט ווי אַ שוועָרע מאַשין־ביקס.

א ווילדער צאָרן האָט זיך אין מיר אָנגעצינדן; מיט די ציינער האָב איך זיך געוואָלט איינבייסן אין דער קוילנוואַנט, וואָס האָט זיך אַקעגנגעשטעלט דער בויערמאשין מיט דער ארטקייט פון איר אוראלטער איינגעוואַקסנקייט אין די טיפסטע טיפענישן אינטער דער ערד. איך רַאנגל זיך מיט פארבייסענע עקשנות קעגן דער רויער ווילדער נאַטור; מיין האָנט ציטערט פון דעם לופט־האַמער אין די קוילן וואַנט, וואָס פלאַצט אויף מיט קראַך ביים צעפאַלן שטיקער־ווייז.

א ברום ווי פון אַ פאַרוווּנדעטן אקס האָט זיך פון מיר ארויסגעריסן. אַ שטיק קויל איז אָפּגעשפרינגען אויף דעם שין־ביין פון מיין פוס. די בויער־מאשין איז מיר ארויסגעפאלן פון דער האָנט. מיט פארקריצטע ציין בין איך געבליבן שטיין אויף איין פוס. איך האָב גלייך דערהערט דאָס בייזע קול פון אַדאָלפן: — פאַרוואָס האָסטו אַוועקגעוואַרפן דעם האָמער?

ביידע האָבן מיר זיך א ווילע איינער דעם צווייטן געקוקט אין די שווארצע פנימער. אַן אויסצורעדן אַ וואָרט האָב איך אָנטקעגן שיין פון אדאָלפ׳ס לאָמפּ אַנטבלויזט דעם פארוווּנדעטן פוס.

אַדאָלף האָט אַראָפּגעבויגן זיין קאָפּ צו מיין פוס אין געזאָגט גלייכגילטיק: „די וווּנד איז אַ לייכטע. איך גיב דיר נאָך איינעם צו הילף, און פארענדיקט די שיכט. אַדאָלכ האָט מיך געקענט פאַר אַ „פאָזנאַנטשיק" וואָס האָט דעם מוט זיך אים קעגנצושטעלן — האָב איך אַ שריי געטון אין זיין פרצוף, נישט מיט מיין קול:

— „דו הורן־זון! פּרוּוו נאָר דו אַליין אַרבעטן אויף איין פוס!

כ׳וועל דיך אָנקלאגן פארן לאגער־קאָמענדאנט פאר בייזוויליק אויסמעסטן צו פיל ארבעט, און פאר צווינגען מיך ארבעטן אַ פאַרוווּנדעטערו"

אַדאָלף האָט מיך אָפּגעמאָסטן מיט אַ שאַרפן בליק, אויסגעשפיגן אין מיין זייט און אַוועקגעקראָכן באַרג אַראָפּ. אין געציילטע מינוטן האָט ער זיך צוריק ארויפגעדראפעט מיט אַ באנדאזש און אַ שיין, ארויסצופאָרן אין מיטן דער

אַרבעט פון קוילן־גרובן. דער דאָקטאָר פון דער ערשטער הילף האָט מיר אויס־געשריבן אַ קראַנקן־שיין אויף צען טעג אין לאגער שפיטאַל.

דאָס לאַגער שפיטאָל זיך געפונען אין אַ גרויסן, רויט געפֿאַרבטן הילצערנעם בארַאק, ארומגעצוימט מיט ווייסע געקאלכטע שטריק; דער פראנט אויסגעפיצט מיט פארשידנפארביקע בלומען. אַ לאַנגער קאָרידאָר האָט אָפּגעטיילט די ביורא־צימערן פון דעם בריטן זאַל, ווו עס זענען געשטאַנען שורות־וויז לאנגע רייען בעטן.

—„טשאָלעם סטאניסלאוו"! — איך קוק זיך אום: אין קאָרידאָר און אין קראנקן זאל גריסן און קוקן מיר נאָך באַקאַנטע פנימער פון לאגערניקעס מיט ארומגעבונדענע קעפ און הענט, הינקענדיקע מיט שטעקנס, אָנגעשפאָרטע אויף קוליעס; אַנדערע זענען געליגן אין די בעטן.

דער הויפט־סאַניטאָר, וועלכער האָט מיך ביים אָנקומען אויפגענומען אין זיין ביוראָ־צימער, האָט מיר אָנגעווויזן אויף אַ ליידיק בעט, איבערלאָזענדיק פאר מיר אַ שטעקן.

דאָס ערשטע מאָל, נאָך איבער אַ האַלב יאָר זיך וואלגערן איבער שמוציקע געלעגערס, האָב איך זיך דאָ אויסגעלעגט אין אַ זויבער בעט, איך אַ ווייס ליילעך, א קישן, מיט אַ וואַרימען צודעק. אַ חלום געווען: אַ בעט אָן ליין, אָן וואַנצן; — האָב איך געוואָלט אז דאָס געשעניש זאָל אריינדרינגען טיפער און מיך אָנפילן כאַטש מיט אַ ביסעלע אינערלעכע מנופה; אָבער דאָס געפיל פון נשמה פרייד איז מיר פרעמד געווען, מער ווי אַ ביסעלע פריי אָפּעטעמען האָב איך נישט געקאָנט.

נעבן מיין בעט איז געלעגן מיט אַ פאַרבאַנדאַזשירטער האַנט דער גרויסער סטעפאן, מיין בארַאק־שכן. סטעפאַן, מיט דער קראנקער האַנט אויף דער ברוסט, האָט פארנומען די גאַנצע לענג און בריט פון זיין בעט. ער איז געלעגן דאָס ערשטע מאָל אין שפיטאָל און מקנא געווען יעדן ערנסטן פארוווּנדעטן וואָס איז אויף אַ לענגערע צייט באַפרייט געוואָרן פון דער אַרבעט אין קוילן גרובן.

נאָכן דערוויסן זיך וועגן מיין פאַרפאַל ביי דער ארבעט, קוקט זיך סטעפאן איין אויף מיין פארבאנדאזשירטן פוס אין דרייט מיטן קאָפּ:

— „סטאניסלאוו, האָסט נישט קיין מזל, אַ שאָד, אַ שאָד, אַ פעסטערן זעץ — אין דער פוס איז אויף צוויי העלפטן. וואָלסט אַ יאָר צייט נישט אָנגעקוקט מער דעם פאַרשאָלטענעם קוילן־גרובן"...

— „סטעפאן, איז דאָך שוין בעסער דער טויט, געענדיקט, און א סוף מיטן קוילן־גרובן".

לאַכט פון אונדז ביידע יורעק, אָן אָפּטער פאציענט אין דעם שפיטאָל:

—„צום טייוול! נאָך וואָס פטרן דאָס לעבן! לערנט זיך אויס פון מיר: איין חודש אין גרובן — דעם צווייטן אין שפיטאָל. מען דארף נישט צו פיל זיך איבערארבעטן פאר די „שוואבעס". פאר אזא הינטיש לעבן, וואָס מיר

האָבן דאָ, איז דאָס אויך פאַר זיי צופיל".

דרייט איבער סטעפאן זיין שווערן גוף מיטן פנים צו יורעקן און פרעגט אים:

— „ווי אזוי מאכסטו דאָס? וועז איך ארבעט אין גרובן קוקן אויף מיר פון אלע זייטן שוואַבסקע אויגן".

יורעק, וואָס איז אין לאגער באַקאַנט געווען אלס „זשיווי כלאָפּ" (לעבעדיקער יונג), האָט יעצט אָנגעשטעלט אן ערנסט פנים:

— „פארשטיי סטעפאן! אין קוילן־גרובן איז ווי אויף אַ פראָנט; דאָרט פלאצן איבער די באָמבעס, דאָ פלאצן — שטיינערנע סופיטן, דאָרט ווערט אַ זעלנער אַמאָל פארוווּנדערט און פארלאָזט דעם פראָנט — אויך דאָ אין גרובן זענען דאָ אזעלכע פאַרפאַלן פון וואָס מען לייגט ווייניק און מען מאַכט אַ לעבן אין שפיטאָל. מען דאַרף אָבער קאָנען „מאַנקערירן", אין דער מאַמען אריין די שוואַבעס!.. דאָס פריערדיקע מאָל בין איך דאָ געלעגן מיט אַ לייכטע וווּנד אויפן פוס. אָבער יורעק — ער האָט א וויז געטאָן מיט אַ פינגער אויף זיין קאָפּ — ווייזט וואָס צו טוען; אַמאָל אַ ביסעלע זייף באַשמירט, אַ מאָל מיט אַ ביסעלע זאלץ באַשאָטן די וווּנד — ביז איך האָב מיך אזוי א גאנצז חודש ארויסגעדרייט פון גרובן. יעצט בין איך אינערלעך קראנק, האָב פיבער, טו איך אַ פּאָר קלעפּ מיטן עלנבויגן אין דער וואַנט ביים מעסטן מיר די היץ, און דער טערמאָמעטער אינטערן אָרעם ציט אָן. וועז איך וויל — אפילו ביז ניין אין דרייסיק.. אין זייער מאַמען אריין די שוואבסקע מאָרדעס".

נאָכן דערציילן האָט זיך יורעק צעשאָקלט פון לאכן. קאלערט זיך אויבער סטעפאן מיט זיין מגושמדיק פליישיק פּנים אויף איין זייט, הירזשעט וויאַ פערד, קוים וואָס איך פארשטיי וואָס ער רעדט צו מיר:

— „אַ יידישן קאָפּ האָט ער אויף זיך, יורעק!"

— „אין דו, סטעפאן, — האָסט אויף זיך אַ פערדישן קאָפּ, אין דיין מאַמען אַריין. א יידישער קאָפּ וואָלט דאָ געהאָנגען אין מיטן לאגער אויף אַ תליה" — האָט יורעק אַ צעצונדענער ארויסגעסיקעט פון צווישן זיינע ציין.

— „און דו וואָלסט געוואָלט זיין דער תליון?" — האָב איך יורעקן געפרעגט מיט אַ געמאַכטן שמייכל אויפן פנים.

— „יאָ! ווי גאָט איז מיר ליב!"

— „ביזטו נישט קיין פרומער קריסט, יורעק!"

— „וואָס פאַרדרייסטו, סטאניסלאָוו, דעם קאָפּ מיט גלויביקייט אין פאל מיט די זשידעס. ביי אונדז אין שטאָט האָט דער גלח געוואָרנט, מיר זאָלן נישט געבן קיין הילף און נישט אויסבאַהאַלטן קיין איין יידּ".

— „ביי אונדז אין פּאָזנאַן האָב איך מער קיין יידן נישט געזען זינט די דייטשן זענען אריין".

— „יאָ, דערפאַר רעדסטו אזוי סטאניסלאַוו"" — האָט מיר יורעק מוחל געווען — אויך ביי אונדז אין „קאָנגרעסווקע" איז איצט מיט די יידן דאָס זעלבע..."

סטעפאַנס בעט האָט אַ קרעכץ געטון, וועג זיין האַלבער גוף האָט זיך דערהויבן ווי אַ שווערער קלאָץ, ער האָט ארויסגערעדט ווי פון אַ פוסט פאָס ארויס:

— „נישט אמת, אַז מען האָט שוין אַלע יידן אויסגעשניטן? פיל פון זיי בלאָנקען נאָך ארום איבער די דאָרפישע וועגן, אָבער די כלאָפעס ווייסן וואָס צו טון מיט זיי. אָט, זענען צו אונדז אין דאָרף געקומען צוויי יידן, שנייַדערס, אַנטלאָפענע פון געטאָ. אַ פאָר וואָכן האָבן די יידן געאַרבעט ביי אונדז אין שטוב. מיר האָבן די יידן דערפאר צוגעזאָגט אַ באַהעלטעניש און זיי האָבן אין דעם געגלויבט ווי אין זייער גאָט. פלוצעם: זשאַנדאַרמעריע איז דאָ אין דאָרף, זוכן פון שטוב צו שטוב. וועג די דייטשן האָבן זיך דערנענטערט צו אונדזער כאַטע, האָבן מיר די יידן ארויסגעיאָגט. קליינווארג זענען זיי נאָכגעלאָפן מיט געשרייען „זשיד"... „זשיד"... די זשאַנדאַרמען זענען אָנגעלאָפן ווי אָנגערייצטע הונט, און די יידן זענען ווי האָזן אויף יאגד דערשאָסן געוואָרן..."

איך האָב פרייער אָפגעאָטעמט וועג דאָס גלעקל האָט זיך צעקלינגען צו שטעלן זיך אין דער ריי נאָך עסן...

דאָס ערשטע יידן־געשפרעך ביי מיין נאָר וואָס אָנקומען אין שפיטאָל, האָט אויף מיר אָנגעוואָרפן אַ שרעק. כאָטש איך האָב שוין אַ פאָר חדשים געלעבט אין אַזאַ אטמאספער, האָבן מיך דאָך מיינע איצטיקע שכנים אין שפיטאָל אָנגעפילט מיט אומרו, מיר איז פארגעקומען אז מיין גוויישע מאַסקע וועט דאָ ווערן דורכזיכטיקער. דאָ איז צופיל ריין און באַקוועם, צופיל טאָג... צופיל ליכט... דאָ האָט מען צופיל צייט צו רעדן; צופיל אויגן וואָס זוכן ניי־געריק אַ פרעמד פנים — פרעמדע אויגן וואָס דרינגען אריין אין מענטשן...

ווי שטענדיק אין אַזעלכע מאָמענטן, האָט אין מיר עפעס געזופן זיך באַהערשן און — ווייטער שפילן מיין ראָל...

אויפצומאָרגנס בין איך געשטאַנען פארן לאגער דאָקטאָר, אַ מיטל־יאָריקער, טונקלהויטיקער דייטש מיט אַ לענגלעכע אדלער נאז אויף זיין סעמיטיש פנים. איך וואָלט געשווויירן אז ער איז אַ ייד. נאָר דער האָקנקריי־זשעטאָן אויף זיין קלאפע האָט ביי מיר גלייך אוועקגענומען דעם ערשטן אייַ־דרוק. נאָכן באַטראַכטן דעם פוס, האָט מיר דער דאָקטאָר אויסגעטאָפט אונטער דער קני. נאָכדעם — מיט די שפיצן פינגער אַ שטאָך געטון אין „דעכע" (דיך — צווישן די פיס) און געקוקט מיר גלייך אין די אויגן אריין:

— „קיין שמערצן?"

— „ניין".

נאָכן אונטערזוכן מיך האָט דער דאָקטאָר אויפמערקזאם געמאַכט דעם הויפט־סאַניטאר, ער זאָל ביים באַהאַנדלען מיך אַבסערווירן די ביידע ערטער

פון קראנקן פוס, דער עיקר דעם „דיך" כדי צו פארהיטן פאר אַ שווערע אָנצינדונג.

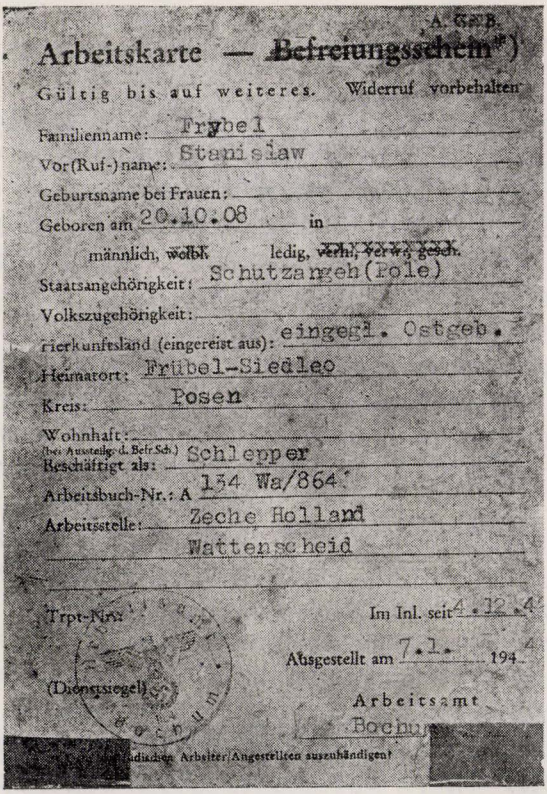

A. Gr. B.

Arbeitskarte — ~~Befreiungsschein~~*)

Gültig bis auf weiteres. Widerruf vorbehalten

Familienname: Frybel

Vor(Ruf-)name: Stanislaw

Geburtsname bei Frauen:

Geboren am 20.10.08 in

männlich, ~~weibl.~~ ledig, ~~verh., verw., gesch.~~

Staatsangehörigkeit: Schutzangeh(role)

Volkszugehörigkeit:

Herkunftsland (eingereist aus): eingegl. Ostgeb.

Heimatort: Frübel-Siedleo

Kreis: Posen

Wohnhaft:

Beschäftigt als: (bei Ausstellg. d. Befr.Sch.) Schlepper

Arbeitsbuch-Nr.: A 134 Wa/864

Arbeitsstelle: Zeche Holland Wattenscheid

Trpt-Nr.:

Im Inl. seit 4.12.4

Ausgestellt am 7.1. 194 4

(Dienstsiegel)

Arbeitsamt Bochum

Ist dem jugendlichen Arbeiter/Angestellten auszuhändigen!

מיין אַרבעטס־קאָרטע אויפן נאָמען סטאַנעסלאָוו פריבעל

מיט אפשר אַ פּאָר טעג שפּעטער האָב איך דערפילט שמערצן אויף דעם אָרט, ווו דער דאָקטאָר האָט געשטאָכן מיט זיין שפּיצן פינגער. איך האָב אָנגעהויבן נאָכקוקן ווי אזוי עס ווערן באהאַנדלט די קראַנקע מיט אזעלכע וווּנדן ווי ביי מיר און באַמערקט, אַז אַ טייל פון זיי באַקומען איינשפּריצונגען.

איינמאָל, ביים באַטראַכטן די רויט־צעפּלאמטע וווּנד אויפן פוס, האָט מיר דער הויבט־סאניטאר געהייסן אַנטבלויזן דעם אינטערשטן טייל פון בויך. אויסמיידנדיק דאָס צו טון, האָב איך דערקלערט דעם סאניטאר אז איך זיל נישט מער קיין שמערצן אויסער ארום די וווּנד און געגלויבט אז ער נעמט ערנסט מיינע ווערטער.

אָבער פון דעם מאָמענט האָט אין מיר עפּעס אָנגעהויבן טאָטשען וויַ אַ וואָרעם. דער ווייטיק אין דעם ערט אויף מיין קערפּער, וואָס האָט גענומען זיין פּאַרבאָרגן פּאַר גוויישע אויגן, האָט מיר אָנגעהויבן פּאַרשאַפן, אַ חוץ פּיזישע יסורים, אויך פּסיכישן אומרו. איך האָב באַמערקט, אַז דער סאַניטאַר קוקט מיר נאָך ביים גיין, ביים זיצן, און אפילו ביים עסן. ער האָט אָנגעהויבן פּירן מיט מיר צו אָפּטע געשפּרעכן, כלומרשט פּאַרבייגייענדיק, נישט דירעקט. ס׳איז אים שטאַרק אָנגעאָנגען ווי איך פּיל זיך. אָבער אַזאַ אויפּמערקזאַמקייט האָט דער סאַניטאַר, אַ חוץ מיר, קיינעם נישט געשענקט.

מיין דעמאָלטיקע פּאָטאָגראַפּיע אויף דער צווייטער זייט פון דער אַרבעטסקאַרטע

וואָס פאר א פּלענער — האָב איך מיט זאָרג געטראַכט — קלערט מע איצט אויס, כדי צו קאָנען ווייטער באשיצן מיין לעבן? אויב עס איז געפאלן א חשד אויף מיר ווי אַ ייִד. וואָס זאָל איך איצט טון? אַנטלויפן? דאָס האָט אויסגעזען אין מיינע באדינגונגען נישט אקטועל. איז מיר קיין אַנדער אויסוועג נישט געבליבן ווי אָנהויבן באַהערשן די לאגע וואָס האָט זיך געשאַפן ארום מיר אין שפּיטאָל. קודם דערדריקן אין זיך דעם פּסיכישן אומרו. איך האָב זיך אָנגעהויבן אָפּט באַטיילקן אין די געמיינזאַמע פּאַרווילונגסשפּילן אין שפּיטאָל: דאָמקעס, דאָמינאָ, דער עיקר קאַרטן. איך האָב אין גרעסטן טייל מיינע מיטשפּילער געלאָזט געווינען ביי מיר געלט. דאָס האָט זיי נאָך מער פּאַרהיימישט מיט מיר. דעם סאַניטאַר האָב איך אויפגעהערט אויסמיידן, און אפילו מיט אַ כוונה באזוכט מיט פּאַרשידענע אויסריידן, ער

זאָל אין מיר נישט דערקענען קיין געפיל פון שרעק פאר אים. מיינע קור־צע באַגעגענישן מיטן סאַניטאר אין זיין ביורא־צימער האָבן געהאַט פאר אַ ציל אים נאָענטער צו דערקענען, כדי זיך וועגן אים קאָנען שאַפֿן אַ בילד.

דער סאניטאַר, אַ ווייניק רעדעוודיקער, האָט מיר אויגעזען אין די פערציקע יאָרן: אַ מאָגערע, קורצע פיגור, שווארץ־האָריק, מיט צוויי בולט שאַרף דורכדרינגלעכע אויגן אין זיין בלאַסלעך מאַט פנים. ביי דער אַרבעט ארום די קראנקע, אין וויסן פארטוך, אַן ערנסט פארטראכטער, האָט ער גע־מאַכט דעם איינדרוק, ווי ער, דער הויפּט־סאַניטאַר האַרף דאָס פעסטשטעלן די דיאגנאָזע ביים קראַנקן.

איינמאָל — דאָס איז געווען אין אָנהויב ביים אָנקומען אין לאַגער, האָט דער סאַניטאַר, ווען איך בין פאַרביגעגאַנגען זיין אָפענעם פענצטער, מיטן פינגער מיך אַ רוף געטון צו זיך, מיך געפרעגט פון וואַנען איך שטאַם. ער האָט מסתמא געוואָלט אין מיר דערקענען זיינעם אַ באַקאַנטן, צו וועמען. לויט זייגע ריידן, איך בין אים געווען זייער ענלעך. דעם מאָמענט, האָב איך זיך געטראכט, האָב איך אים אפשר אויסגעזען פארדעכטיק. שוין באַלד אין אָנהויב פון מיין אָנקומען אין לאַגער, און איצט אין שפּיטאָל פון דער נאָענט, האָט דער סאניטאַר די מעגלעכקייט דעם חשד פאָרצוזעצן; אָבסערווירן מיינע זשעסטן, שפּראַך, אייגנשאַפֿטן און מיין אלגעמיינע אויפפירונג. די גע־דאַנקן וואָס האָבן מיך אָנגעהויבן באַהערשן, האָב איך גלייכצייטיק אָנ־געהויבן באַקעמפֿן, טרייבן פון זיך. מיט אַ סוגעוטיזון כוח האָב איך באַ־הערשט איבערגעטריבענע געדאַנקן וואָס זענען אַ רעזולטאַט פון מיינע טרא־גישע איבערלעבונגען, און איצט קומען אויף פסיכישע קאָנפליקטן אין מיין אי־נערלעכע איינזאַמקייט אין אזא אויסטערלישער פאַר מיר פרעמדער וועלט...

אויב דער סאניטאַר איז מיך ווירקלעך חושד אז איך בין אַ באַהאַלטענער ייד אין וויל מיך פאראטן, — טראכט איך וויטער — וואָלט ער דעם עק־ן איבערגעגעבן צו דער „געסטאַפּאָ" וואָס איז געשטאַנען אין ענגען קאָנטאַקט מיט דעם לאגער פירער. טוט ער דאָס נישט — מיינט ער נישט מיין שלעכטס. איך מאָל זיך יעצט דעם סאניטאר אין מיינע מחשבות גאָרנישט פאר אזעלכ: וואָס ער איז מיר פאָרגעקומען. איצט, דאָכט זיך מיר, אַז ער לייגט נישט מער קיין ספּעציעלע אויפמערקזאמקייט אויף מיר, און איך פיל שוין נישט מער זיינע שפּיציקע דורכשטעכנדיקע אויגן; ער הויבט מיך אָן אפילו פארנאכלע־סיקן און אויסמיידן. אָט איז ער היינט געווען אין קראנקן־זאל קאָנטראָלירן, נאָכזעען צו אלץ איז אין אָרדנונג, און צו מיין בעט נישט צוגעקומען. אין דער רשימה צום דאָקטאָר בין איך שוין צוויי טעג נישט געווען. די פאַקטן שטארקז מיך, הגם דער פוס פארשאפט מיר זאָרגן; דאָס געשווילעכץ אין דער „דעך" פארגרעסערט זיך, די ווארעמע קאָמפרעסן מיט דער בלעכענער קאווע־באַ־קע, וואָס איך מאַך אין געהיים, העלפן גאָרנישט. מיט שוועריקייט טרעט איך מיטן קראנקן פוס, וואָס איך הויב אָן נאָכשלעפּן.

דעם ערשטן זונטיק אין שפיטאָל האָב איך פונקט געטראָפן אַן אַל־
געמיינעם רו־טאָג. אָלע לאגערסטן זענען אויף דעם טאָג באַפרייט געוואָרן פון
דער אַרבעט. אין די קוילן שאַכטן איז שטיל געוואָרן דאָס געוויש פון די
מאַשינען. אין די שכנותדיקע פוילישע אַרבעטס־לאגערן איז באַקאַנט געווען
אַז אויף דעם זונטיק קומט פאָר אין וואַנטשייד, לייטן־שטראסע נומער צוויי
אַ גרויסע „זאבאווע" (פארווילונג).

אַ לויטערע פרילינגס זון האָט געשיינט איבער די בראקן־דעכער פון
דער בוימער־אַלי; אין מיטן דעם לאגער־שטח האָט געשמעקט מיט בליעכץ
און גרינע גראָזן.

נאָך אַ באָקס־סצענע, האָט זיך ביי אַ פול געפאקטן עולם אַנגעהויבן
דער הומאָריסטישער טייל פון דער „זאבאווע".

אין בראק איז געוואָרן אַ גערידער. מיט אָנגעשפיצטע אויגן האָבן אלע
געקוקט צו דעם אָרט, ווו ס'האָט זיך אַוועקגעשארט אַ צעהאָנגענע קאָלדרע; אויף
צוזאמענגעריקטע טישן האָט זיך באַוויזן אַן איינגעקאָרטשעטער, מיט אַן אויס־
זען ווי אַ קריפּל וואָס האָט זיך לאַנגזאַם מיט שווערע קרעכצן דערהויבן,
אונטערגעשפארט אויף אַ שטעקן און שטיין געבליבן איינגעהויקערט אין אַ לאַנ־
גער קאַפאָטע, א צעדרייטן הוט אויפן קאָפ און דאָס פנים מיט א לאַנגע קאָל־
טענעוואטע באָרד... — „גארבאטי זשיד! (הויקערדיקער ייד) גארבאטי זשיד"!
— האָט זיך דער עולם צעשריגן. וועג דעם געהילפס־סאַניטאַר איז קוים גע־
לונגען איינצושטילן די צעווילדעווטע געשרייען, האָט דער, וואָס איז געווע־
פארשלייערט פאר אַ ייד, אָנגעהויבן רעדן שטאָמלדיק, באַגלייט מיט משונה־
דיקע זשעסטיקולאציעס.

— „אי אי — אי... איך בין א יד פון פוילן... געווען איז מיר אַמאָל
גוט... (אויסגעשפיצט דעם בויך) געלעבט פון אָפנאַרן די גויים... (די הענט
געשטיפט אין די טאַשן) איצט„ פאנאַוויע, איז מיר זייער שלעכט„. אָנגע־
ווויזן אויף זיין אויסזען) אוי ווי שלעכט... (געשאָקלט מיטן קאָפ) געמאכט מיט
אונדז כיק... כיק... כיק... (מיטן פינגער געקיצלט איבערן האַלדז) לאָזט מיך
דאָ בלייבן מיט אייך... (אויסגעשטרעקט ווי אַ בעטלער די הענט). לאָזט מיך.
לאָזט מיך..."

פארכליניטע פון געלעכטער, האָבן זיך די לאגערניקעס אָנגעהאַלטן אין־
נער ביים צווייטן. עס האָט אויסגעזען ווי אלע צושויער זענען פארשיכורט גע־
וואָרן פון דעם בילד, כמעט געפאלן פון געלעכטער.

איך בין געזעסן אין דער רייע צווישן די קראנקע, אָנגעלעגט דאָס
פנים איבער שטעקן, און אַזוי אַרום אויסבאַהאַלטן מיינע פאַרבאָרגענע גע־
פילן פון חרפה, פון עלנט ווי אין אַ וואַלד צווישן ווילדע חיות.

וועג כ'האָב דערהויבן דאָס פנים, האָב איך זיך אומגעריכט אָנגעטראָפן
מיט די שארפע אויגן פון סאניטאר... איך האָב דערפילט ווי אין מיר וואַלט
זיך עפעס אָפגעריסן... דעם אויסדרוק אויף מיין פנים האָב איך פארדעקט

מיט די שמערצן פון מיין פארוווּנדערטן פוס...

„וואָס איז סטאַניסלאַוו, האָסטו ווייטיק?

דער סאניטאַר וואָס האָט זיך גלייך דערנענטערט צו מיר, האָט די פראגע געשטעלט זייער מילד, לייגנדיק זיין האַנט אויף מיין אַקסל.

אויפהויבנדיק דאָס פּנים, וואָס איך האָב געהאלטן אַראָפּגעלאָזט צום פיס, האָב איך אים געענטפערט:

— טוט אַ ביסל וויי, קאָן זיין צוילבן באַנדאַזש וואָס איז לויז גע־אויפן פוס".

— ט׳גיי אין שפּיטאָל אריין. איך קום שפּעטער אַ קוק געבן צו דיר".

ווען איך בין ארויס פון באַראַק, האָבן אין מיינע אויערן נאָך געקלינ־גען די שווערע גרילצנדיקע טענער פון די צעצויגענע הארמאָניעס אין די הענט פון די מוזיקאַנטן מיט צעשאָקלטע קעפּ. טאַנצדיקע פּאָרלעך לאָבן גע־טופּעט מיט די פיס צום טאַקט, באַגלייט מיט אויסגעשרייען „הוהא, הו־הא!"

ס׳איז שוין געווען שפּעט נאָך האלבן טאָג. דער לאנגער קאָרידאָר אין שפּיטאָל איז געווען פּוסט, די טירן פון די ביוראָ־צימערן — געשלאָסן. איך בין געבליבן שטיין אין מיטן קאָרידאָר, געקוקט אויף דער רשימה פון די קראַנקע, וואָס זענען געווען פארשריבן אויף מאָרגן צום דאָקטאָר.

דערנאָך בין איך אריין אין קראנקן־זאל און דאָ אָנגעטראָפן אַ טויטע שטילקייט. בלויז אַ פּאָר שווערע קראַנקע זענען געליגן אין די בעטן צעוואָרפן איבערן זאל. איינער האָט עפּעס געשטאַמלט צו מיר. אַ וויילע בין איך שטיין געבליבן אַ צעטומלטער ביז איך האָב אויסגעפונען מיין בעט.

ליגנדיק איז פאר מיין דמיון נאָך בולטער געשטאַנען דאָס פּנים פון סאניטאר. וואָס מער איך האָב זיך פארטראכט וועגן אים, אלץ שוואַכער זענען געוואָרן מיינע צווייפלונגען, צו ער מיינט טאַקע מיך, דעם באַהאַלטענעם ייד. ט׳וואָס שטעלט מיט זיך פאָר דאָס דאָזיקע געשטאַלט? ווער באַהאלט זיך אויס אונטער דעם ווייסן פאַרטוך? אַ דייטשער געסטאַפּאָוויעץ אָדער אַ פּוילישער פּראָוואָקאַטאָר צווישן די לאַגער מענטשן? דאַרף איך דאָס זיין דער ערשטער געפאנגענער אין זיין געהיימער נעץ, דער ערשטער קרבן דאָ אין לאגער? שטיי איך ווידער אין אָנבליק פון טויט? איך האָב דאָס פּנים איינ־געבראָכן אין קישן, געבליבן ליגן ווי אין אַ פינצטערן תהום...

פּלוצים האָב איך דערהערט אונטער מיין ריקן שטילע טריט, וואָס האָבן זיך פארהאלטן נעבן מיין בעט; באַלד נאָכדעם — אַ גערויש פון פּאפּיר. איך האָב א וויילע איינגעהאלטן דעם אָטעם און אויפגענומען די פארדעכטיקע שטילקייט ארום מיר. נאָכדעם האָב איך זיך פויל איבערגעדרייט, צעעפנט די אויגן און דערזען פאר מיר דעם סאניטאר... גלייך האָב איך זיך אויפגעזעצט און מיט אויסגעצויגענע הענט אַנטבלויזט דעם קראנקן פוס.

דער סאניטאַר האָט, אַנשטאַט זיך אומקוקן אויפן פוס, גענומען מיין האַנט, אָנגעשטעלט זיינע פינגער שפּיצן אויף מיין פולס, דערנאָך זיך טיף

אינגעקוקט אין די רויט צעצינדענע ווונד און אומגעריכט אַ שטעק געטוי מיט די פינגער־שפּיצן אין „דיך" פון קראנקן פוס.

איך האָב אַ ציטער געטון...

— „ס׳טוט דיר דאָך שטאַרק ווייַ. אה?"

— ניין — האָב איך געענטפערט, פארטושנדיק דעם גרימאס אויף מיין פּנים.

— ט׳וואָס האָסטו אַזאַ ציטער געטון?"...

— „דאָס אָרט איז ביי יעדן מענטש „עמפּינדלעך".

אַ ווייַלע זענען אונדז ביידנס אויגן געבליבן שטעקן איינער אַנטקעגן צווייטן, און צווישן ביידע האָט געהאָנגען אַ פּראַגע־צייכן: „ווער ביסטו"?...

נאָך אַ קורצן שטיל שווייגן האָט דער סאניטאר זיך אָפּגערופן, באַיוועגנדיק נערוועז מיטן קאָפּ.

— „מאָרגן וועל איך דיר צעווייסן טון, וועלכע שעה דו זאָלסט זיך מעלדן צו מיר. דיין פוס פאָדערט אַ ספּעציעלע באַהאַנדלונג..."

וועז דער סאניטאר איז ארויס פון קראנקן־זאל האָב איך גלייך נאָכגעקוקט די זאַכן, וואָס זענען געלעגן אויף מיין נאַכט טישל. אין זעלבע אַרײַנונג וואָס פריער, איז געלעגן דאָס פוילישע בוך, אַ דייטשע צייטונג, אַ דאָמינע און די קאָרטן. בארירט איז געווען דאָס פּאַק פאפיר פון אַ דערהאַלטענעם שפּייז פּאַקעט פון דער פרוי ראָגאָזשאַנסקי, אַדרעסירט צו סטאַניסלאוו פריבעל, געשיקט אַנאַנים פון יאדוויגא ביעלעצקא, סאָקאָלאוו־פּאָדליאסקי, קופּיעטינסקא 91. נעבן דעם איז געלעגן אַ פּאָסט־קאַרטל וואָס איך האָב צו זיך אליין געשיקט נאָך פּארן אריינגען אין שפּיטאָל. אין קארטל, געסטעמפלט פון באכומער פּאָסט־אַמט, האָט זיך געלייענט:

„ליבער קאָלעגע סטאַניסלאַוו וויצעק פון דארטמונד איז געווען ביי מיר. ער ארבעט, ווי דו, אין אַ קוילן־שאַכט. מיר איז בעסער — איך ארבעט ביי מיין פאך אלס שלאָסער אין באַכום. אין דערהיים, אין דאָרף, איז נישטאָ ווער ס׳זאָל די עלטערן ארויסהעלפן ביי דער ארבעט אין פעלד. די מאַטקע (מאַמע) — נאָר זי ווייניט פּאַרוואָס מ׳האָט אונדז פּאַרשיקט פון דער היים. שרייב וועלכן זונטאָג דו ווועסט זיין מיין גאסט. זשי! (לעבו). דיין קאָלעגע בראָנעק.".

איך ליג אויפן בעט און טראכט: האָט דער סאניטאַר געמומען ערנסט דאָס צוגעגרייטע, כדי צו ציען זיין אויפמערקזאמקייט צום לייענען? זענען דאָך דאָס שטאַרקע באַווייזן קעגן זיין פּאַרפּאַלגונגס־חשד אויף מיר? באַפאלט מיך אָבער אַ צווייטער געדאנק: האָב איך נישט דערמיט קיין פעלער געטוזי? האָב איך נישט אליין אריינגעלייגט אין זיינע הענט באווייזן, אז איך שטיי אין קאָנטאַקט מיט נאָך אַזעלכע, פאר וועלכע ער איז מיך חושד? האָט ער טאַקע אזוי פארשטאַנען? וואָס זאָלן באַדייטן זיינע וועךטער — איך זאָל זיך מעלדן צו אים; וואָס מיינט ער דערמיט? האָט ער שוין וועמען איבערגעגעבן

וועגן מיר, און איך וועל דארפן שטייען פאר אַ קריץ־פייער? גאָט! ווי נעמט מען כוח בייצושטיין אזא נסיון נאָך אַזוי פיל מאָל ראנגלענישן מיטן טויט? וועט מען מיר גלויבן וואָס איך וועל זאָגן?... וועט עמיצער אויסשטרעקן אַ האַנט צו מיר, אָדער איך וועל מיט שאַנד אין שפּאָט אויפגעהאָנגען ווערן אין מיטן לאגער. אַ תליה פאר אן אויסגעפונענעם ייד צווישן אזוי פיל גויים. דער לעצטער ייד... און יורעק וועט זיין מיין תליון? יורעק, וואָס עסט און שלאָפט מיט מיר צוזאמען און האָט אפילו דרך ארץ פאר מיינע פרומע „מאָ־דליטוועס" אין לאגער־קלויסטער?

פון קאָרידאָר האָבן זיך צו מיר דערטראָגן אומבאַקאַנטע טריט. באַלד איז אין קראנקן־זאל פול געוואָרן מיט רעש און געלעכטער. סטעפאן איז צו צי מיין בעט, מיך אַ טרייסל געטאָן: „העי סטאַניסלאַוו! פארוואָס ביסטו אוועק פון דער „זאבאווע"?

— „ס'האָט מיך דערקוטשעט" — האָב איך אים, אַ פאַרשלאָפענער געענטפערט...

יורעק, צום טאַקט פון „אַ מאַזורעק", וואָס ער האָט זיך אונטערגעפיפט, האָט זיך, א גוט געשטימטער, אַנגערופן:

— „סטעפאַן, לאָז אים שלאָפן. סטאַניסלאַוו איז שוין צו אַלט פאר „זאבאווע"; אים איז ליבער זיך „מאָדלען" אין קלויסטער... און אויך דו, איך דיין מאַמען אריין, ביזט אין דייטשלאַנד ווי אַ געשלאָגענער ייד!"

„אין דיין מאַמען אַריין" — האָט סטעפאַן געשריגן — „מיך רופסטו געשלאָגענער ייד? אַליין ביסטו ווי דער הויקנדיקער ייד פונקט אַזוי ווי דו האָסט היינט פאַרגעשטעלט"...

מיין האַרץ האָט אַנגעהויבן האסטיקער קלאפן. איך האָב יורעקן אַ שטויס געטון אין דער זייט מיטן פוס, — „דאָס ביסטו געווען אַזוי פאר־שלייערט פאר אַ ייד? ווי גאָט איז מיר ליב, איך האָב דיך נישט דערקענט, פון וואנעט, יורעק, קאָנסטו דאָס אזוי טיפאָווע נאַכמאַכן די יידישע שטי־קלעך?"

יורעק, וואָס האָט מיך אין יידישע ענינים געהאַלטן פאר זייער נישט קיין דערפארענעם, האָט מיר אויפגעקלערט:

— „דו, סטאַניסלאַוו, אין דיין „פאַזנאַן" האָסטו נישט געהאט צוטון מיט אזא באַשעפעניש וואָס רופט זיך „ייד", ביי אונדז אין זשיראַרדאָוו האָבן מיר אומעטום געהאט יידן, אין אלע גאַסן, כמעט אין יעדן הויז; און טאַקע אַנטקעגן איבער אונדז, וון מיר האָבן געווויינט, האָבן מיר געהאט יידישע שכנים, רייכע פאבריקאנטן פון ווייסע לייוונט; יידן באַוואָקסענע מיט בערד און פייסאקעס (פיאות). פון קינדווייז אָן האָב איך צוגעזען זייער לעבן, איך געדענקט אפילו נישט בלויז זייערע חתונה'ס, נאָר אויך זייערע לויה'ס איך האָב דעם „זשיד" געקענט מיט אַלע זיינע אייגנשאַפטן ווי גאָט איז מיר לעב, נעם, סטאניסלאוו, און שטעל אויס צווישן טויזנט פאַליאקן איך ייד אין די

זעלבע קליידער וואָס אַלע, וועל איך אים גלייך דערקענען...

איך האָב יורעקן איבערגעהאַקט דאָס רעדן.

—„דערצייל מיר, וער האָט דיך דאָ אויסגעפונען פאר אן ארטיסט?“

יורעק האָט מיר שטאַלץ געענטפערט:

— זשיראַרדאָוער אין לאַגער קענען מיך פאַר אַ זעלבן, וואָס קאָן פאַר־שטעלן קאָמישע שטיקלעך. פאָריקן זונטיק האָב איך דאָ אין שפיטאָל פאַר־געשטעלט אַ „יד“. די קראנקע האָבן זיך געשאָקלט אויף די בעטן פון גע־לעכטער מיט אַזעלכע געשרייען אז דער הויפט־סאניטאר איז געקומען צו־לויפן נאָכקוקן וואָס ס׳איז געשען: שטעל זיך פאָר, סטאַניסלאַוו: דער סאַניטאַר, וואָס גייט שטענדיק ארום מיט אַ זויער פּנים און ארויסגעקוועטשטע אויגן — אים האָב איך געמאַכט לאכנדיק. וועז איך האָב געענדיקט, האָט ער מיר פאַר־געלייגט דאָס זעלבע פאָרצוטשעלן היינט אויף דער „זאבאווע“...

— קענסטו דעם סאַניטאַר נאָך פון פוילן?“

יורעק האָט אַ הייב געטון מיט די אקסלען און פארגרימט דאָס פנים.

— דער טייוול וויסט אים פון וואַנעט ער שטאַמט. איך קען אפילו נישט זיין נאַמען, פאר איינעם זאָגט ער, אז ער שטאַמט פון שלעזיען — ער רעדט גוט דייטש — פאר א צווייטן איז ער פון קאָנגרעס־פוילן. אין לאגער דער־ציילט מען אז ער שטאַמט גאָר פון די רוסישע געביטן. איך האָב אים אליין געהערט רעדן רוסיש מיט איוואן דעם פריזירער, און וועמען גייט עס אָן פון וואנען ער טשאַמט?...

אין קראנקען זאל האָט זיך באוויזן יאנעק דער געהילפס־סאניטאַר מיטן גלעקל אין האַנט. אַלע האָבן געזומען אויף גיך צוזאמענלייגן די דאָמינעס, דאָמקעס, קאָרטן און אַנדערע שפילעריין. יעדער קראנקער האָט פארנומען זיין בעט. אין זאל איז געווארן פינצטער.

איך בין געבליבן ליגן אין בעט ארומגענומען מיט דער חשכות. דער־שווער איבערגעלעבטער טאָג האָט אויף מיר געדריקט ווי אַ שווערע משא. דער מוח — נישט פעיק מער צו טראכטן. אלע אברים אין מיר האָבן פאר־לאַנגט אַנטשפאנונג. איך בין שווער איינגעשלאָפן.

אויף צומאָרגנס בין איך געשטאַנען אין דער ריי דער צווישן די קראַנקע, צו באַנדאַזשירן דעם פוס. וועז דער סאַניטאַר האָט מיך דערזען, האָט ער מיך ארויסגענומען פון דער ריי, אַוועק מיט מיר אין אַ זייט און שטרענג, באַפע־לעריש, געזאָגט:

— „דו ווערסט יעצט נישט באַהאַנדלט! אכט אין אָוונט קום אַריין צו מיר אין מיין ביוראָ־צימער, וועל איך באַשליסן וואָס צו מאַכן מיט דיין פוס...“

— „וואָס איז דען מיט מיין פוס וואָס פאַדערט אַ ספּעציעלע באַהאַנדלונג?“

— האָב איך געפרעגט, אונטערשפּאַרנדיק זיך אויפן שטעקן, איינצוהאַלטן מיין גלייכגעוויכט.

דער סאַניטאַר האָט אַנגעשטעלט אויף מיר זיינע אויגן און אַ וואַרף

געטון די ווערטער:

„אָן פּראָגן! יעצט גייסטו צוריק אין דיין בעט!"

פּאַר מיר איז קלאָר געווארן, אַז דער סאַניטאַר הייבט אָן אָפּן אַראָפּ־צו רייסן פון מיר די מאַסקע. עפּעס פּלאַנט ער קעגן מיר און וויל דעם פּלאַן דערפירן צום סוף.

איך בין געלעגן אויפן בעט און געטראַכט וועגן קומענדיקן צוזאַמענטרעף מיטן סאַניטאַר. איך האָב פּאַרגעפילט אַז דאָס וועט זיין די וואָג שאָל פון מיין וויטערדיקן לעבן אין דעם לאַגער, ווו דער גורל האָט מיך פּאַרוואָרפן נאָכן אַנטלויפן פון טרעבלינקע. פּאַרשידענע פּלענער האָב איך אָנגעהויבן פּאַרטראַכטן. דער ערשטער פּלאַן איז געווען — איך זאָל אויס־באַהאַלטן ביי זיך אַ שארף מעסער אויף דעם מאָמענט, ווען איך וועל זעען אַז איך בין שוין אין גאַנצן אַ פּאַרלוירענער. דעמאָלט וועל איך זיך וואַרפן אויפן טאַניטאַר, אים דערשטעכן און דערנאָך — זיך אַליין. איך האָב אָבער ביי זיך נישט געפּינען געווג פּיזישן און מאָראַלישן כוח דאָס דורכצופירן. דער געדאַנק איז מיר פּאַרגעקומען ווי אַ זעלבסטמאָרד.

נאָר אַ פּלאַן איז מיר אויסגעקומען רעאַלער און לאָגישער. דעם פּלאַן האָב איך אָנגעהויבן פּאַרטראַכטן און דורכפירן.

ווען ס׳האָט זיך דערנענטערט די צייט פון צוזאַמענטרעף, האָב איך געמאַכט אַ שמועס מיט די צוויי לאָגער שקצים סטעפאַן און גזשיגאָרש און זיי דערציילט אַז מיר טרעפט זיך צו קויפן אַ ביליק פּעקל קליידער וויי אויך אַ קוכן, וואָס האָב זיי געבעטן מיר העלפן. פּאַר דער הילף וועלן זיי פון מיר באַקומען קוכן און אַ פּעקל ציגאַרעטן. זיי דאַרפן קומען האַלב 9 אין אָוונט מיך אָפּוואַרטן ביי דער טיר פון סאַניטאַר. אויב איך וועל זיך פּאַרשפּעטיקן — זאָלן זיי אַרויסקומען זיך דאַרט פרעגן אויף מיר. באַלד נאָכן אַריינקומען אין צימער האָט מיר דער סאַניטאַר אַ פרעג געטאָן, וואָר ס׳זענען די ביידע.

— „מיינע גוטע חברים נאָך פון פּוילן" — האָב איך דערקלערט.

— „פון וואַנען זענען די ביידע, זיי זענען מיר פון ערגעץ קענטיק"

— „מיר האָבן צוזאַמענגעלעבט ווי פּליטים פון פויזנער אומגעגנט אין סאַקאָלאָוו־פּאָדליאַסקי".

— „געהאָט אַ טעות"... — האָט דער סאַניטאַר קוים אַרויסגערעדט, אונטערברומענדיק אונטער די נאָז.

נאָכן קורצן געשפּרעך האָט דער סאַניטאַר מיר אָנגעוויזן מיטן פינ־גער, וווּ איך זאָל זיך אָוועקזעצן. איך בין געבליבן זיצן מיטן פנים אַנטקעגן אַ שפּיגל אויף דער וואַנט און צוגעזעען, ווי ער טוט זיך אָן דאָס ווייסע פּאַר־טוך, פּאַרויכערט לאָנגזאַם אַ ציגאַרעט, בלייבט אַ ווייל שטיין פּאַרטראַכט און אַ שפּרייז געטון צו די גלעזערנע שאַפקעס מיט מעדיקאַמענטן, געזוכט עפּעס מיטן פנים נאָענט צו די פּלעשלעך, פּאַרמאַכט און ווידער געעפנט די שאַפקעס, געגאַנגען אַ פּאָר מאָל איבערן צימער, שטיין געבליבן לעבן

מיר און צעעפנט מיין העמד אונטערן האַלדז. דערנאָך האָט ער אַריינגע־
שמעקט אַ טערמאָמעטער אונטער מיין אָרעם, אַ קוק געטון אויפן זייגער און
געבליבן זיצן אין דער זעלבער פּאָזע, ווי איך. מיר האָבן זיך ביידע אין
שפּיגל צוגאָמענגעטראָפן מיט די בליקן. אויף זיין פּנים האָב איך גלייך
דערקענט אַז ער שטעלט אָן אַ טאָן צו רעדן. באַלד האָט ער מיר טאַקע
דערציילט, אַז עמעצער האָט אים אָפּגעשטעלט, און ערשט פון שמועס דער־
קענט אין יענעם אַ ייד, וועלכן ער האָט געהאָלפן אַנטלויפן פון פּוילן.

איך האָב געוואָלט דער סאַניטאַר זאָל באַמערקן, אַז איך פאַרשטי־
זיך גאָר נישט אויף דעם. איך האָב איצט פאַר אים געוואָלט בולטער ברענ־
גען צום אויסדרוק מיין קראַנקן צושטאַנד, האָב איך מיט אַ שוועריר שטים,
קוים וואָס מען האָט געקאָנט דערהערן, אים געענטפערט אַז פאַר מיר איז
איצט נישט טשעקאָווע דאָס וואָס איך האָב געהערט דערציילן און איך בין
דאָ אַריין געקומען באַהאַנדלט ווערן ווי אַ קראַנקער.

דער סאַניטאַר האָט אַרויסגעצויגן דעם ציגאַרעט פון מויל און פאַר־
לייגט אַ פוס אויף אַ פוס.

— „דאָס דאַרף איבערהויפט נישט שטערן אונדז זיך אַ ביסל אוג־
טערצוהאַלטן ווען די שטימונג איז צום רעדן...“

איך האָב, ווי אים נישט הערנדיק, אַרויסגעצויגן דעם טערמאָמעטער
און אַ אָוועקגעלייגט לעבן סאַניטאַר... אים האָט אָבער איצט דאָס נישט אינ־
טערעסירט. ווי איינרעזשיסירט האָט ער וויידער אָנגעהויבן דערציילן:

—„קיין וואטענשייד בין איך געקומען פון קאַסעל. דאָרט בין איך
אויך געווען, ווי דאָ, דער הויפּט־סאַניטאַר אין אַ לאַגער. איינמאָל זענען
אַריין צו מיר צוויי פרויען, וואָס האָבן געאַרבעט אין דער קיך, מיט אָפּגע־
בריטע הענט. איינע פון זיי איז מיר פאַרגעקומען אַלס יידישקע. זי האָט
אַ לאַנגע צייט געלייקנט אין דעם... אָבער מיינע אויגן האָבן מיך נישט גע־
נאַרט... זי האָט גאָמוזט אין דעם מודה זיין... נאָך דעם זענען מיר געוואָרן
זייער פאַרהיימישט אויף אַזוי ווייט, אַז זי האָט מיר שפּעטער פאַרטרעטן מיין
ווייב, וואָס איך האָב איבערגעלאָזן אין דער היים“...

דער סאַניטאַר איז שטיל געבליבן; זיינע אויגן האָבן מיר כסדר אָבסער־
וירט אין שפּיגל. פאַר מיר איז קלאָר פעוואָרן דער ציל פון זיינע רייד, און
פון זיין אָנקוקן מיך אין שפּיגל. איך האָב אַ דריי געטון דאָס פּנים צום
סאַניטאַר, אָפּגעמאַסטן אים מיט אַרויסגעזעצטע אויגן, פאַרקריצט די ציין
און אים שאַרף אָנגעקוקט.

— „וואָס קוקסטו אַזוי פרעך אויף מיר!“ — האָט ער אויסגעשריגן,
אויפשפּרינגענדיק פון שטול.

— „וואָס פאַר אַ ציל האָבן דיינע יידישע געשיכטעס קענן מיר? וואָס
פאַר אַ געמיינזאַמעס האָב איך דערמיט? זאָג! ענטפער!!“

ביידע זענען מיר געבליבן שטיין איינער אַנטקעגן צווייטן מיט ברייט

צעעפנטע אויגן, פון קאָרידאָר האָט זיך דערהערט שווערע, שלעפנדיקע טריט. די אומגעריכטע צעעפנטע טיר האָט איבערגעהאָקט די צעצינדענע שטימונג צווישן אונדז ביידע. סטעפּאַנס גרויסער קאָפּ האָט געשטעקט אין די צעעפנטע טיר און געפרעגט ווען כ׳קום אַרויס.

דער סאַניטאַר וואָס איז שטיין געבליבן ווי אַ צעמישטער, האָט געווארפן מיט די אויגן פון מיר אויף סטעפּאַנס קאָפּ, וואָס האָט אויסגעזען צווישן דער טיר ווילד און אָנגעוואָרפן שרעק. דעם איינדרוק האָב איך נאָך מער פאַרגרעסערט ביים סאַניטאַר, ווען איך האָב זיך דערנענטערט צו דער טיר ווען סטעפּאַנ׳ס קאָפּ האָט זיך צוריק געצויגן. אין קאָרידאָר האָב איך אים דערקלערט אַז מיר קאָנען איצט נישט גיין צו וואַלעצקי, ווייל ער אַרבעט נאָכט־שיכט... מאָרגן מיטאָג־צייט וועלן מיר זיך זעען מיט אים.

— „ס׳שאַדט נישט, ס׳שאַדט נישט. זאָל זיין מאָרגן" — האָט סטעפּאַן פאַר גוט געזומען מיינע רייד און זיך אַוועקגעשטעלט מיט בערישע טריט צוריק אין קראַנקען־זאַל.

ווען איך בין צוריק אַריין אין צימער, איז דער סאַניטאַר געזעסן ביי זיין שרייב־טיש מיטן טערמאָמעטער אין דער האַנט... די נאָרוואָס צערייצטע שטימונג איז פון אים פלוצעם פאַרשוווונדן... אַ מילדער, מיט ווייכע רייד, האָט ער מיך געפרעגט צו כ׳האָב פיבער און געהייסן אָפּוויקלען דעם באַנדאַזש.

— „וואָס האָט דער כלאָפּ געוואָלט פון דיר פונקט איצט?" — האָט דער סאַניטאַר וויטער געפאָרשט.

— „אַ פּריוואַטער ענין"... — האָב איך געענטפערט קורץ.

—„ווי אַזוי האָט ער געוווסט אַז דו געפינסט זיך ביי מיר אין צימער?"

— ער האָט זיכער געזעען, ווען איך בין דאָ אַריין"...

דער סאַניטאַר האָט ווי אינגעשטימט מיט מיינע רייד און זיך געהייסן וויזן דעם קראַנקן פוס. באַטראַכטנדיק די ווונד, האָט ער שטרענג אַ קוק געגעבן אויף מיר, און פון זיין מויל האָט זיך אַרויסגעשיט וועדטער ווי הייסע קוילן:

— „דו האָסט אָנגעשוואָלעכץ אין „דיך"... דו באַהאַלסט דאָס אויס פאַר מיר... זאָג מיר אָבער דעם אמת, וואָס איז די סיבה פון אויסבאַהאַלטן?"

— זיץ איך איצט מיט אַ סאַניטאַר אָדער אַן אויספאָרשער?"

— ביי דער פראָגע — מיט אַן אויספאָרשער..."

— „פאַר אַן אויספאָרשער זיץ איך?"...

אַ שטאַרקע באַוועגונג פון הענטל אויף דער טיר האָט אָנגעהויבן קלאַפן ווען דער סאַניטאַר האָט אַ דריי געטון מיטן שליסל און אַ ביסל צעעפנט די טיר האָט זיך אין צימער אַריין געשטויסן גזשעגאָרזשעס אָטלעטישע פיגור... גזשעגאָרזש האָט געפינטלט מיט די אויגן און זיך דרייסט אָרומגעקוקט אין צימער און ווויליונגעריש געפרעגט, אויב מיר האָבן שוין

געענדיקט די שפיל...

גזשעגאָרזשן האָב איך שנעל אַ כאַפּ געטאָן אונטערן אָרעם, מיט אים אַרויס אין קאָרידאָר און שטיל דערציילט אַז פראַנעק אַרבעט היינט נאָכט־שיכט און מאָרגן גייען מיר צו אים. ער איז מסכים געווען.

ביים אומקערן זיך צוריק אין צימער האָט דער סאַניטאַר מיך אָפּגע־וואַרט אין די צעפּענטע טיר, דערנאָך פאַרשלאָסן, געגומען דעם שליסל צו זיך אין טאַש און אָנגעהויבן נערוועז גיין איבערן צימער ביז ער האָט זיך אָפּגעשטעלט מיט געבייטע פויסטן... פון אונטער מיין רוקן האָב איך דער־הערט זיין פאַרסאָפּעטע שטים.

— „דו ביזט אין לאַגער אַ פאַרדעכטיקער טיפּ! אַרגאַניזירסט אינ־טריגעס, זאָג גלייך וואָר דו ביסט. זאָג דעם אמת...

— „מיין נאָמען איז סטאַניסלאָוו פריבעלי!", — האָב איך אויסגעשריגן צו אים.

— „נישט ריכטיק!. נישט ריכטיק... דיין נאָמען איז משה... אָדער יונה!... אַ זשיד ביזטו!.. יאָ, דער וואָס זיצט דאָ איז אַ זשיד. אַ זשיד."

איך האָב נאָך אין שפּיגל באַוויזן צו זעען זיין אויסגעצויגענע, דראָענ־דיקע האַנט איבער מיין קאָפּ: איך האָב דערפילט אַ ציטער איבער מיין לייב און געבליבן אין אָנמאַכט מיט אַן אַראָפּגעלאָזטן קאָפּ און מיט נאָכהענ־גענדיקע הענט...

איך וויס נישט ווי לאַנג ס'האָט געדויערט ביז איך האָב געקאָנט אַרויס־רעדן אַ וואָרט... וועז איך האָב אין שפּיגל ווידער דערזען דעם סאַניטאַרס אויגן אָנגעשטעלט אויף מיר, האָב איך זיך אַ וואַקלדיקער אויף מיינע פיס איבערגעזעצט צום שרייב טיש, וווּ ס'איז פון דער צווייטער זייט געזעסן דער סאַניטאַר.

„נו וואָס האָסטו מיר יעצט צו זאָגן, וועז דיין מאַסקע איז אַרונטער גערישן, און דו זיצט פאַר מיר מיט דיין יידיש פנים?"...

די גיפּטיקע וווערטער האָט דער סאַניטאַר געזאָגט מיט אַ סאַרקאַסטישן שמייכל, אויסציענדיק זיין קאָפּ איבערן שרייב־טיש נאָענטער צו מיר...

— „פאַניע סאַניטאַרזשע, איך בין דיר גרייט עפּעס צו זאָגן וועז דו וועסט מיר אויסהערן מיט געדולד און שענקען מיינע וווערטער אַ ביסל אויפמערק".

— „וואָס פאַר אַ טשעקאָווע קאָנסטו עס מיר דערציילן" — האָט דער סאַניטאַר באָווגט מיט חוזק זיין קאָפּ — „נו, דערציל, איך וועל הערן."

— „איך וויס נישט מיט וועמען און פאַר וועמען איך רעד דאָ" — האָב איך אָנגעהויבן מיט אַ ציטערדיקע שטים — „קאָנ זיין מיט אַ פאַר־מאַסקירטן דייטש, וואָס וועט נאָכן ענדיקן מיט מיר, זוכן אַ צווייטן קרבן אין אַ לאָגער, איך וויל אָבער גיכער גלויבן אַז איך רעד פאַר אַ פּאָליאַק, אַ קריסט וואָס גלויבט אויפריכטיק אין גאָט... וואָס האָט אַ מענטשלעך

האָרץ... וואָס איז אַליין אַ געראָדפּטער ביי די דייטשן. אַלס אַזעלכער בין איך זיך פֿאַר דיר מודה, אַז איך בין ווירקלעך אַ ייד...

צו וואָס בין איך אַהער געקומען קיין דייטשלאַנד, און ווי אַזוי האָב איך געקאָנט אַהער קומען אונטער אַ פּרעמדן נאָמען, דאָס איז פֿאַרבינדן מיט מיין לעבנסגעשיכטע בלויז פון לעצטן האַלבן יאָר. דאָס וואָס איך האָב איבערגעלעבט אין דער קורצער צייט, וואָלט גענוג געווען פֿאַר אַ מענטשן, וואָס האָט געלעבט הונדערט יאָר, און ער זאָל נאָך שטאַרבן ווי אַ שוועך געפֿיניקטער...

איך ווייס נישט צו דיר איז באַקאַנט טרעבלינקער פֿאַרניכטונגס־לאַגער, וווּ די דייטשן האָבן איינגעאָרדנט אַ פֿאַבריק צו טויטן מענטשן. איך בין פון דאָרט אַנטלאָפֿן אַ נאַקעטער געציילטע מינוטן פֿאַרן אומברענגען. גאָט האָט מיר אַנטקעגענגעשיקט אויף דעם וועג גוטע מענטשן.. דאָס ערשטע מלבוש, אַ פֿאַרטוך, האָט מיר געגעבן אַן אָלטע פּוילישע פרוי אין אַ וואַלד, דאָס ערשטע העמד, מיט וואָס איך האָב צוגעדעקט מיין פֿאַרווונדעט לייב, האָט מיר געגעבן אַ פֿאָליאַק מיט אַ מענטשלעך האַרץ. און אַן אנדערער פֿאָליאַק האָט מיך אַרײַנגענומען צו זיך אין שטוב, וווּ איך האָב צוריק באַקומען דאָס געפּיל פון אַ מענטש... אפֿילו דאָ אין לאָגער געפּינען זיך אַ פּאָר פֿאָליאַקן, וואָס ווייסן מיין פֿאַרגאַנגענהייט. צוויי פון זיי האָסטו געזען איצט אין דיין צימער. די דאָזיקע פֿאָליאַקן האָבן מיר צוגעהאָלפן קומען קיין דייטשלאַנד. אויך זיי זענען פֿאַראינטערעסירט, איך זאָל דאָ נישט ענטדעקט ווערן אַלס ייד, דאָס וואָלט אויך געווען פּאָר זיי אַ זיכערער טויט...

איך בין דיר מוחל דיין דעטעקטיוו פֿאַרפֿאָלגונג קעגן מיר ביז יעצט, איך בין זיכער, אַז דו האָסט נישט אָפּגעגעבן קיין רעכנונג וואָס דו האָסט געטון קעגן מיר. דו, אַליין אַ געפּיניקטער פֿאָליאַק, וואָס שטרעבט נאָך צו זיין אַ פּרייַער מענטש אין דיין פֿאָטערלאַנד, ביזט דאָך אויך אַ פּרומער קאַטאָליק. איך זע דאָך ווי פרום דו „מאָדליעסט" זיך אין לאגער קאָשטשאָל. פּרעג דעם גלח רוטשעווסקי, צו דו האָסט געמעגט אַזוי טון אפילו קעגן אַזעלכן ווי איך. זאָל דיר דער גלח זאָגן, צו דו דאַרפסט מיר רודפן אָדער געבן שוץ... ביזטו ווירקלעך אַ גלייביקער קאַטאָליק — ט׳גיב מיר הילף... גיב מיר שוץ... איך אַפּעליר צו דיין מענטשלעך געוויסן... וועסטו זיין קעגן מיר אָנדערש, שטעלסטו איין דאָס לעבן פון אַלע גוטע פֿאָליאַקען וואָס האָבן מיר מענטשלעך געהאָלפן... דאָס איז אַלץ וואָס איך האָב דיר געוואָלט זאָגן, און איצט טו מיט מיר ווי דיין האָרץ און געוויסן דיקטירן דיר.

נאָך מיינע רייד איז אין צימער שטיל געוואָרן. לאַנגע מינוטן זענען מיר בײַדע געזעסן: ער מיט זיין פּנים אין די הענט — איך — פֿאַרוואָרפֿן דעם קאָפּ אויפן ראַנד פון דער שטול, אַ שווער סאַפּענדיקער, ווי נאָך אַ לאַנג לויפן...

גורלדיקע מינוטן האָבן זיך געצויגן פֿאַר מיינע אויגן. מיין ווייטער־

דיק לעבן איז געווען אין די הענט פון דעם סודותפולן מענטש וואָס איז געזעסן פֿאַר מיר. איך האָב געציטערט פֿאַרן ערשטן וואָרט וואָס ווען באַלד אַרויס פון זיין מויל — אַ וואָרט וואָס ווען באַלד באַשטימען צו מיינע רייד האָבן אָנגעריכט אין אַ מענטשלעכן געוויסן, אָדער אַ ווידוי פֿאַרן טויט...

די שטול, אויף וואָס ס׳איז געזעסן דער סאַניטאַר, האָט זיך אַ רוק געטון פון אָרט. דער סאַניטאַר איז אויפגעשטאַנען, ער איז צו צו דער גלעזערנער וואַנט־שאַפֿקע, אַרויסגענומען פון דאָרט אַ קליין פלעשעלע, און אַ האַלבע גלאָז וואסער, האָט ער אַריינגעציילט אַ פּאָר טונקעלע טראָפנס און מיר דערלאַנגט צום מויל...

— „טרינק, וועסט זיך באַרויקן"...

—„פֿאַניע סאַניטאַרשע" — האָב איך זיך געבעטן קוים אַרויסצורעדן

— „שענק מיר אַ וואַרעם וואָרט — פון דעם וועל איך זיך גיכער באַרויקן"...

— „איך וועל דיר קיין שלעכטס נישט טון"...

— „דערקלער מיר דאָס אויפריכטיק, און קלאָרער"...

דער סאַניטאַר האָט זיך אַוועקגעשטעלט נעבן מיר ביים שרייב־טיש, פֿאַרלעגט אַ פּוס אויף אַ פּוס. די הענט אויף הינטן אונטערגעשפּאַרט אין ראַנד פון טיש, מיטן פּנים צו דער זייט, ווי איך בין געזעסן, און אָנגעהויבן רעדן שטיל, ווי נאָר איך אַליין זאָל קאָנען הערן:

— פון איצט אָן, נאָך דיין מודה זיין, איז די דראַמאַטישע שפּיל צווישן אונדז ביידע געענדיקט. האָסט געמוזט קאַפּיטולירן פֿאַר מיר... אָבער דו האָסט דיין ראָל גוט געשפּילט ביזן לעצטן מאָמענט, ווען איך האָב דיך געצוווונגען אויפהייבן די הענט פֿאַר מיר. איך בין אַ לאַנג יאָריקער געהיימאַגענט פון דער פּוילישער פֿאָליציי אין טשענסטאָכאָוו. איך האָב נאָך מיין פּראָפעסיע נישט פֿאַרגעסן, כאָטש איך טראָג דאָ אין שפּיטאָל אַ וויסן פֿאַרטוך... איך זאָג דיר אויפריכטיק: פֿאַריאָג פון זיך די שרעק פֿאַר מיר. קריג צוטרוי צו מיר. אויך מיין נאָמען איז סטאַניסלאָוו — סטאַניסלאָוו סילווע־סטער, אַ גוט באַקאַנטער נאָמען געווען צווישן די טשענסטאָכאָווער יידן... האָלט דאָס פֿאַר אַ סוד... געדענק אין לאָגער האָב נישט מיט מיר קיין נאָענטע באַקאַנטשאַפט, לעב דאָ שטיל אָן אַוואַנטורעס. מייד אויס שפּילן אין קאָרטן. פיר נישט קיין איבעריקע געשפּרעכן, איבערהויפט מיט די אינטעליגענטן אין לאָגער. פֿאַרוואָרף דיינע מאַניערן, גיי פּראָסטער, שווערער פּויעריש; שנייך אויס די נאָז אין מיטן גאַנג און נוץ נישט קיין נאָז־טיכל — דעמאָלט וועסטו קיינעם נישט ווערן פֿאַרדעכטיק... ווייל אין לאָגער זענען דאָ אויגן וואָס אָבסערווירן... געדענק אין דעם וואָס איך זאָג דיר אָן"...

נאָך זיינע רייד, וואָס האָבן מיר אָנגעפּילט מיט חיות, האָב איך אַ געריטער, דריקענדיק אים די האַנט, געזאָגט:

— „איך האָב ווידער מזל געהאַט צו באַגעגענען אין מיין טרויעריק לעבן אַ גוטן מענטשן"...

דער סאניטאר האט זיך צעשמייכלט און געדרייט מיטן קאפ אויף נייז...

— „איך וויס נישט וואס איז אזוינס גוט זיין. מיך האט קיינער נישט געקענט פאר אזעלכן, ספעציעל די יידן... אבער דאס שטערט מיר נישט צו האסן די דייטשן פאר זייערע מערדערייען. איך האב פיל צוגעזעהן וואס די דייטשן האבן געמאכט מיט די יידן אין טשענסטאכאוו. איך זע אין דיר אזא טשענסטאכאווער יד וואס איך האב שטארק באדויערט, כאטש איך האב די יידן נישט ליב געהאט..."

שפעט אין אוונט האט מיך דער סאניטאר באגלייט צו מיין בעט...

פנחס ראפאלאוויטש
(תל־אביב)

חורבן סאקאלאוו

דער שעדלעצער חורבן פון די יידן אין חודש אלול 1942 האָט מיט אמאל אַ סוף געמאַכט צו אַלע הבטחות מצד די ליגנעריש דייטשישע מער־דער, אַז די געטאָס אין פּאָדליאַשע ווערן נישט ליקווידירט, נאָר אַנערקענט אַלס אַרבעטס־פונקטן פאַר די דייטשישע וואר־מאַכט.

מיר, סאָקאָלאָווער יידן, פּאַרשלאָסענע אין געטאָ, האָבן דערזען אז די אויסראָטונג־כוואַליע דערנענטערט זיך צו אונדז. דער פּחד פאַר די יסורי־מות און די גאז־קאמערן האָט אלעמען שרעקלעך צעטרייסלט. דערשראָקענע און צע־טומלטע זענען די יידן אין געטאָ געלאָפן אייגנער צום צוויטן. אַלע האָבן געפרעגט די זעלבע פראַגע. וואָס טוט מען און ווהין לויפט מען נאָר לידער האָט קיינער קיין ענטפער אויף דער פראַגע נישט געגעבן.

די פּאַרטייפלונג ווערט גרעסער פון מינוט צו מינוט. מיט אמאל הערט מען, אַז יידן אַנטלויפן פונ׳ם געטאָ. מענער, פרויען, קינדער, מו־טערס מיט זויגלינגען אויף די הענט הויבן אָן אַנטלויפן איבער פעלדער גערטנער, וואָס פירן ביז די קיפּיטינער, ניטשיצער אוּן ראָגאָווער וועל־דער, נישט געקוקט אויף דער שטרענגער דייטשישער פּאַראַדענונג, אַז יעדער יד, וואָס וועט אַריבערגיין די גרענץ פונעם געטאָ, ווערט דערשאָסן.

זענען יידן געלאָפן אָן א ציל, נישט וויסנדיק אַליין ווהין זיי לויפן. איינס האָבן זיי יאָ געוווסט: זיי אַנטלויפן פון די דייטשישע רוצחים, וועל־כע וועלן דאָך זיכער קומען פון שעדלעץ, נאָכדעם ווי זיי האָבן איבער די דאָרטיקע יידן געמאַכט אַ בלוט־באָד. און אויב זיי האָבן עס געקאָנט דורכ־פירן לגבי די שעדלעצער יידן, פאַר וואָס וועלן זיי עס נישט דורכפירן איבער די סאָקאָלאָווער יידן?

און ווירקלעך האָבן די סאָקאָלאָווער יידן נישט געהאַט קיין טעות, ווען די אויסראָטונגס־אַקציע קעגן יידן אין שעדלעץ איז נאָך אַנגעגאַנגען מיט זייער גאַנצער ברוטאַלקייט און ברען, איז אַנגעקומען קיין סאָקאָלאָוו אַ ברי־גאַדע געסטאַפּאָווצעס ספעציעל צו פאַרניכטן יידן.

זיי זענען אַריין אין די קריז־מאַנשאפטן, כדי צו באַקומען געניט אינ־סטרוקציעס פון ד״ר הערמאַן, וועלכער האָט אַנגעפירט מיט דער גאַנצער פאַר־ניכטונגס־אקציע נישט בלויז אין סאָקאָלאָוו, נאָר אויך אין וועגראָוו און אין קאָסאָוו.

ד״ר הערמאַן, וועלכער האָט שוין געהאַט געניט ידיעות וועגן דעם אַנטלויפן פון די יידן פון דער שטאָט, האָט פאַראַרדנט אַפּצולייגן די שחיטה

אויף נאָך אַ חודש צייט ביז די יידן וועלן זיך אומקערן צוריק אין געטאָ. נאָך עטלעכע וואָכן אין די וועלדער און פעלדער, האָט זיך דער רוב יידן הונגעריקע, דורשטיקע און פאַרצוויפלטע אומגעקערט אינם געטאָ, ווייל די קריסטלעכע באַפעלקערונג האָט זיי וויניק געהאָלפֿן. פארקערט — אַרגאַניזירטע באַנדעס שקצים זענען אויף די וועגן באַפאַלן די הילפלאָזע און די צום טויט פאַרמשפּטע יידן. באַרויבט זיי אין צעשלאָגן, אָפט צוגענומען די מלבושים פון דערוואקסענע און אפילו פון קליינע קינדער און צוריק געטריבן אין געטאָ אָדער אַנגעריצט די דייטשישע זשאַנדאַרמעריע, וועלכע האָט מיט טייוולאָנישן פארגעניגן פארגאָסן יידיש בלוט. אויך די באַקאַנטע גויים, וועמען מ׳האָט געגלייבט אַז זיי וועלן געבן תילף, האָבן זיך אָפגעזאָגט דאָס צו טאָן. ס׳האָט זיך באַשטעטיקט די ווערטער פון נביא ירמיהו: „קראתי למאהבי והמה כמוני.“ נאָר איינצעלנע קריסטן האָבן רחמנות געהאַט אויף די אומגליקלעכע וואַנדערער וואָס זענען אַנטלאָפן פון אַ זיכערן טויט. זאָלן זיי טאַקי דערמאָנט ווערן צום גוטן, ליידער זענען דאָס נאָר געווען יחידים. אַ טייל האָבן זיך געשראָקן פאַר זייערע שכנים, אַז זיי וועלן איבערגעבן די דייטשן וועגן דערלאנגען הילף פאר יידן.

מיטן צוריקקומען פון די אַנטלאָפענע יידן אין געטאָ במשך פון עטלעכע טעג, און הערנדיק די טרויעריקע ידיעות וועגן די באַציונגען פון די קריסטן צו זיי, איז אויף אלע יידן אין געטאָ געפאַלן אַ שווערע פאניק. די ידיעות האָבן אלע אויפגעטרייסלט. מיט אַמאָל זענען צעריסענע אַלע חלומות וועגן ראַטעווען זיך. ווייל עס האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז מיר געפינען זיך דער עיקר צווישן שונאים.

נאָכט, ס׳שטיקן די וויזיעס פון טרעבלינקע ס׳הערן זיך שטאַרקער די קולות פון די געטריבענע יידן דורך די דייטשישע טייוולנים אין די גאַזקאַמערן, אַ געיאָמער: „מה חטאנו ומה פשענו“? פאַר וואָס הרגעט מען אונדז? די קולות רייסן די הערצער פון יעדן ייד אין געטאָ, מען קאָן מער דאָ נישט בלייבן. יידן גנבענען זיך אַרויס פונעם געטאָ און דעם שטשעגלאָטשין־קורטשעווער לאַגער. וו׳ס׳האָבן געאַרבעט עטלעכע הונדערט יידן ביי טריקענען זומפֿן פון די וויסטע פעלדער, וואָס האָבן געהערט צום קורטשעווער פריץ.

אויך איך בין געווען צווישן די אַנטלאָפענע און, נישט קוקנדיק אויף די סכנה וואָס האָט אויף אונדז געלויערט מצד די דייטשן און די פוילישע באַנדעס, זענען טאָג־טעגלעך גרעסערע גרופּעס אַנטלאָפן פון געטאָ אין דעם אויבן דערמאָנטן לאַגער — דערווייל ווי דער אייניציקער אויסוועג.

במשך פון עטלעכע וואָכן איז די צאָל יידן אין לאַגער פאַרדרייפאַכט געוואָרן. דער רוב אויפן וועג צעשלאָגענע און בארעבעוועטע, מאָנכע אפילו לגמרי נאַקעט און בארוועס. דער קאָנטאַקט פון לאַגער מיט די שטאט איז צוליב די פארשטארקטע דייטשישע וואַך־פאָסטנס, כסדר געוואָרן שווערער. די טעג זענען שוין נישט קיין זומערדיקע, די נעכט — גאָר קאַלטע אוי

רעגנדיקע. די נאַקעטע און באַרוועסע יידן ציטערן פון קעלט. דער ווייטיק איז גרויס, אָבער ליידער זענען וויניק אַזעלכע, וואָס זאָלן עפּעס אַוועקגעבן פון זיך פאר יענעם. איך ליג ביינאַכט אויף דער פּריטשע אין לאַגער אוּן קאָן קיין אויג נישט צו מאַכן. עס ווארפט און שוידערט מיך. איך פּיל די קעלט פון די אומגליקלעכע קליידערלאָזע יידן, וועלכע געפינען זיך אין לאַגער און איך באַשליס מאָרגן צונויפרופן אַ באַראַטונג פון די עסקנים אין אַמאָליקן סאקאלאוו, בכדי מיר זאָלן אָרגאַניזירן אַ הילפס־אַקציע צו דעם צוועק.

אויף דער באַראַטונג, אין וועלכער ס׳האָבן זיך באַטייליקט בי־צוואַנציק פּערזאָן, איז באַשלאָסן געוואָרן צו שיקן אַ דעלעגאַציע פון פינף מענטשן: הרב יעקב קארפל — דער איידעם פון ראש הישבה ר׳ שמחה וואָלפאָווסקי; הרב אשר ראָזענבלום (אברהם יעקב שמעונס טשערניצקעס איידעם; לייזער עלבלינג (דער גרויער לייזער); משה פּעלצענמאכער און — יבדל לחיים — דער שרייבער פון די שורות.

היות ס׳איז געווען ערב יום כיפור, איז באַשלאָסן געוואָרן פאַרן דאָוונען וועגן דעם צו מעלדן דעם גאַנצן עולם. ס׳איז כדאי צו דערמאָנען, אַז נאָר יום כפור האָבן מיר געהאַט די מעגלעכקייט צו דאָוונען בציבור, מחמת מיר זענען נאָך פיל שתדלנות מצד די יידישע קהלה אין סאָקאָלאָוו, באַפרייט געוואָרן פון דער אַרבעט.

ראש השנה דאַקעגן האָבן מיר געמוזט אַרבעטן אויף די ווילדע פעל־דער. יונה פאסמענטע, דער איידעם פון אברהם מידלארסקי — אַ בראַצלאווער חסיד, האָט פון טיפן גרוב, ווו ער האָט געאַרבעט שטייענדיק אין דע־העלפט אין וואסער, ארויסגעדאָוונט אויפן קול און צוקומנדיק צו „ובכן תן פּחדך", האָט ער געזאָגט מיט אַזעלכע יללות, אַז די אַלע ארומיקע זענען מיט־געריסן געוואָרן און אַלע ווי איינער האָבן אויסגעשריגן: „וכל הרשעה כולה כעשן תכלה, כי תעבור ממשלת זדון מן הארץ".

יום כיפור צווישן שחרית און מוסף האָט פּנחס טשערניצקי געמאָלדן דעם עולם וועגן דעם באַשלוס. דער עולם האָט די ידיעה ענטוזיאסטיש אויפ־געמומען און געווינטשן הצלחה אין דער אַקציע, בעיקר: מיר זאָלן צוריק קומען בשלום.

דער קאָמענדאַנט פון לאַגער איז געווען אַ שטשעגלאָטשינער גוי, אַן אוג־טערוועלטניק, וועלכער האָט ליב געהאַט דעם ביטערן טראָפן. פאַר געלט האָט מען ביי אים געקראגן אַ פאסירשיין.

מוצאי יום כפור האָבן מיר פאַר אַ שיינע מתנה געקראָגן פון אים די „פשעפוסטקע" כדי צו פאָרן אין שטאָט אריין אין שליחות פון לאַגער צו העלפן מיט קליידער נויט־באַדערפטיקע און נאָקעטע.

צופעליק איז יום כפור געווען אין לאַגער שלום גלעזער מיט זיין פערד און וואָגן און ער איז געקומען מסכים געווען אונדז מיטנעמען אין שטאָט

צומאָרגנס נאָך יום כּפּור, זעקס אַ זייגער אינדערפרי זענען מיר ארויס פון לאָגער. מיר האָבן געגלויבט אז „שליחי מצוה אינם נזוקים". מיר זענען געווען זיכער אַז עס וועט אונדז געלונגען במשך פון צוויי טעג אַ דורכצופירן מיט דערפֿאָלג די אַקציע, קענענדיק די טיפּע פֿאַרשטענדניש און בריייטהאַרציקייט פון אונדזערע סאָקאָלאָווער, אפילו אין די שוועריסטע מאָמענטן פון גענאָ. אפילו די, וועלכע האָבן געשמ׳ט פֿאַר קמצנים, האָבן אינעם געטאָ לייכט געגעבן זייער שטיצע פֿאַר נויטבאַדערפֿטיקע. און טאַקע אַ דאַנק דעם האָבן מיר, דער יידישער קאָמיטעט פֿאר סאציאלע הילף, געהאַט די מעגלעכקייט צו פירן במשך פון קנאַפּע דריי יאָר הילפס־קיכן, וווּ מיר האָבן געטיילט בערך טויזנט פּינף הונדערט מיטאָגן פֿאַר דערוואַקסענע און פיר הונדערט פרישטיקן פֿאַר קינדער, וווּ אויך מעדיצינישע הילף.

צוויי קילאָמעטער פֿאַר סקרישעווע קומט אונדז אָקעגן אַ קריסט, זאָגן־דיק: „יידן, וווּ פֿאָרט אירי? ווייסט איר דען נישט אַז אין סאָקאָלאָוו פֿאַרניכטעט מען אַלע יידן?"

די ידיעה האָט אונדז פֿאַרגליווערט. קומענדיק צו זיך נאָך עטלעכע מינוט, האָבן מיר צווישן זיך באַראָטן וואָס איז צו טון. משה פּעלצנמאכער האָט אונדז איבערצייגט אַז מיר זאָלן אונדזער נסיעה פֿאָרזעצן, מאָטיווירנדיק, אַז די קריסטן האָבן א הנאה איבערצושרעקן יידן און דאָס איז פּשוט ביי זיי אַ וויץ.

אויפן וועג פון סקרישעוו קיין ריפקי באַגעגענען מיר מחנות דייטשן, און פיל אויטאָס, באַוואָפנט מיט מאַשין געווער. מיר ווייסן נישט אין וועלכע ריכטונג זיי פֿאָרן. אַ טויט־שרעק נעמט אונדז אַרום. מיר פילן אַז עס גרייט זיך עפּעס אין דער אומגעגנט. פון דער פּראַקטיק האָבן מיר שוין געווּסט וואָס ס׳באַדייטן אַזעלכע „באַוועגונגען" פון די בלוטדורשטיקע חיות און וואָס פֿאַר טרויעריקע רעזולטאַטן זיי ברענגען. מיר ווילן זיך צוריקציען פון שאַסיי, נאָר ס׳איז שוין נישט פֿאראן מער קיין שום מעגלעכקייט דערצו, אין קעגן אונדזער ווילן פֿאָרן מיר פֿאָרויס און די נערוון ווערן וואָס אַמאָל שוואָכער, מער אָנגעצויגן און רייסן זיך ווי טוכלע פעדעם. דער קערפּער גליווערט. פּלוצים דערהערן מיר אַ יאָמערלעך געשריי פון אַ יינגל: „פֿאָרט נישט אין שטאָט אַריין! מ׳הרגט אויס אַלע יידן! אַנטלויפט!"

איך דריי דעם קאָפּ אין אַלע זייטן בכדי צו זעען, ווער עס רופט. איך זע נישט קיינעם. דאָס קול גייט פון די בריייטע פעלדער. קיין צורה פון אַ מענטש זעט מען נישט. הרב קאַרפּל שרייט אויס „ס׳איז דאָך אַ בת קול מן השמים"! וואָס טוט מען אין אַזאַ מצב? נאָך אַ שווערן געראָנגל באַשליסן מיר שנעל צו פֿאָרלאָזן דעם וואָגן און אומקערן זיך צופיס דורך זייטיקע וועגן קיין שטשעגלאָטשין.

מיר לויפן שוין עטלעכע שעה און מיר ווייסן נישט וווּ מיר געפונען זיך. מען האָט אפילו פון דערווייטנס געזען אַ שטוב, אָבער מיר האָבן מורא

געהאַט אהין אריינצוגיין אויספרעגן וועגן דעם וועג. ווי באוווסט האָבן די דייטשן געצאָלט יעדן גוי פינף הונדערט גילדן פאַר צושטעלן אַ יידישן קאָפּ.

מיר האָבן אָנגעטראָפן אויף אַן אלטע קריסטין, זי האָט אונדז באַדויערט, ארויסגעוויזן מיטלייד און געוויזן דעם וועג קיין קורטשעוו. מיר לויפן ווייטער. אין אָוונט זענען מיר אָנגעקומען אין לאַגער.

דער גרויסער פּלאַץ און אלע בארַאקן זענען געווען איינגעהילט אין אַ טיפן טרויער. פון די באַראַקן הערט זיך דאָס וויינען פון די יתומים נאָך זייערע טאַטעס און מאַמעס, שוועסטער און ברידער, וועלכע שטיקן זיך איצט אין די בלאָמבירטע וואַגאָנעס אין ענגשאפט. אויפן וועג קיין טרעבלינקע.

איך דערשלעפּט זיך אין מיין בארַאק. ווי כ׳האָב איבערגעטראָטן די שוועל, בין איך געפאַלן אין חלשות. ווען מ׳האָט מיר דערמונטערט, האָב איך דערזען אַז איך געפין זיך שוין צוריק צווישן מיינע ברידער און שוועסטער.

די ידיעה אַז די פינף יידן, וועלכע מ׳האָט געשיקט אַלס שליחי מצוה, לעבן און געפינען זיך שוין אין לאַגער, האָט זיך שנעל פאַרשפרייט צווישן אַלע יידן.

מיט אַמאָל האָבן הערש טוביה יאבלאנאוויטש און ישראל ראָזנבוים אַראָפּגעצויגן פון זיך ווער אַ רעקל און ווער אַ סוועטער מיט אַ פּאַלטאָ, און האַלטנדיק דאָס אין די הענט, זיך געוואָנדן צו די איבעריקע נאָכצוטון דעם ביישפּיל. זאָל יעדער פון אונדז עפּעס געבן, ווער אַ העמד, ווער אַ פּאָר שיך א. א.

במשך פון אַ קורצע צייט האָט זיך געפונען אינעם באַראַק וועש און קליידער וואָס אונדזערע יידן האָבן, ממש פון זיך אַראָפּגענומען. צומאָרגנט באַגינען, איז דאָס גלייך צעטיילט געוואָרן צווישן די נאַקעטע און באַרוועסע יידן אין לאַגער.

פינצטערע טעג האָבן זיך אָנגעהויבן אין לאַגער. די פּאניק וואָס האָט געהערשט אין די לעצטע וואָכן פאַר דער אויסראָטונג פון די יידן אין שטאָט, האָט זיך איבערגעטראָגן אין לאַגער. יעדער טאָג האָט געברַאכט איובס בשורות. די פּראָגע צי ווער דער לאגער בלייבן אָדער ליקווידירט ווערן, האָט אָפּגעשוואַכט דעם כח אזוי, אַז מיר האָבן פאַר זיך נישט געזען קיין שום רעטונג.

דערווייל איז מען באגינען יעדן טאָג געגאנגען צו דער ארבעט אין געשטאַנען אין די גריבער, וואָס זענען געווען פול מיט וואסער און ווערים. די באגינען שהען זענען קאַלטע, ס׳איז דורך אַלע ביינער, נאָר ערגער פון אַלץ איז וואָס קיינער גלויבט נישט, אַז די יסורים און פּיין וועלן מציל זיין פון טויט. די לאַגע ווערט יעדן טאָג שוועריקע. די ספעציעלע שפּייז צוטיילונגען פון די דייטשן איז געווען אַ הונגער ראציע: טעגלעך צוואַנציק דקא ברויט און אַ האַלבע קילאָ קאַרטאָפּל אויף אַ קאָפּ, צו דעם איז דאָס

ברויט געווען אַ געמיש פון מעל מיט זאָמד. די קאַרטאָפל — האָלב פאַר־פוילטע און אַ סך ווערעמדיקע. דער הונגער — צוזאמען מיט פּחד פאַר־טויט, האָט מיט אַמאָל געענדערט די פנימער פון די יידן אין לאגער. וויסע און — גרעלע, אמת, איינער שטאַרקט דעם צווייטן און העלפט לויט מעגלעכ־קייטן. עס קומען נאָך איינצעלנע יידן וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פון גע־טאָ, אויסבאַהאַלטנדיק זיך עטלעכע וואָכן אין קעלערס אָדער אין אַנדערע לעכער. אַ פּחד נעמט אָן, זיי אָנצוקוקן. עס איז פּשוט שווער זיי צו דערקע־נען: איינגעבויגענע און איינגעשרומפענע, דערשראָקענע און קראַנקע.

מאַנטיק דעם 2 נאָוועמבער 1942, איז צו אונדז דערגאַנגען אַ ידיעה אַז דער לאַגער וועט ליקווידירט ווערן, און אַלע אירע אַרבעטער וועלן צע־שיקט ווערן אין פאַרשידענע פונקטן צו וואַלד אַרבעט.

מיר האָבן זיך נישט געמאַכט קיין אילוזיעס און נישט געגלויבט אין די אַלע הבטחות. פאַר אונדז איז געווען קלאָר אז דער ציל פון די דייטשן איז פשוט צו ברענגען די סאָקאָלאָווער יידן אין וואַלד און זיי דאָרט דער־שיסן פונקט אַזוי ווי זיי האָבן געטון מיט די ווישקאָווער און פולטוסקער יידן.

נאָר ליידער איז נישטאָ קיין אויסוועג ווו צו גיין און ווו צו אַנטלויפן. מיר זיצן אויף אַן אינדזל, ארומגערינגעלט פון שונאים

אין אַ געוויסן אָוונט זענען פאַרגעקומען סודותדיקע באַראַטונגען פון אַ גרופּע יוגנטלעכע, געוועזענע מיליטער לייט, און ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן אייגצוקויפן אַ ביסל געווער כדי צו קאָנען זיך קעגנשטעלן די דייטשן. ס׳איז אָבער נישט געלונגען, מחמת די שמירה איבערן לאַגער איז פאַר־שטאַרקט געוואָרן.

דעם 10־טן נאָוועמבער 1942 קומען אין לאַגער שליחים פון די יידן אין די ארבעטס־פלאַצווקעס אין פארשידענע דערפער ביי די פריצים, אַ דאַנק דעם זענען זיי נישט אומגעקומען אין די שחיטה פון די יידן מוצאי־יום כפור אין סאָקאָלאָוו.

די יידן האָבן דערציילט אז אין די אַלע פונקטן איז פארעפנטלעכט געוואָרן אַ באַקאַנטמאכונג, אונטערגעשריבן פון דעם קרייז־שעף, אַז אַלע יידן פון די „פלאַצווקעס" מוזן ביז דעם 30־טן נאָוועמבער 1942 פאַרלאָזן די פונקטן. און אַריבערפאָרן אין די ספעציעלע קלייניע געטאָס, אין קאָסאָוו, מעזריטש, קאלאשין, און ווער פון די יידן ס׳וועט זיך געפונען נאָך דעם 30־טן נאָוועמבער אויסער די אויבנדערמאַנטע געטאָס, וועלן אויפן אָרט דערשאָסן ווערן.

די שליחים האָבן זיך איינגעשטעלט דאָס לעבן, אַרויסגענבנדיק זיך פון די אַרבעטס־פונקטן, און געקומען אין לאַגער, ווו ס׳האָבן זיך געפונען איבער־טויזנט יידן, כדי צו פרעגן זיך אן עצה, וואָס ווייטער צו טון.

די מיינונגען פון די יידן אין לאגער זענען צעטיילט: אייניקע האָבן גע־זאָגט, אַז אזוי ווי אין לאַגער איז אַזאַ באקאנטמאכונג נישט פאַרעפנטלעכט

געווארן איז אַ סימן אז דער לאַגער וועט אפשר ווייטער בלייבן. דעריבער איז זייער גלייך אַז די דאָרטיקע יידן זאָלן זיך אַהערשמוגלען. אנדערע האָבן געטעהנ׳עט אַז דער לאַגער וועלט פאַרעכנט פאַר אַ קליינעם געטאָ. און אזוי וי ס׳איז נישט קיין ספק אַז די כוונה פון די דייטשן איז צונויפצוזאמלען אַלע יידן אין די קליינע געטאָס, כדי זיי מיטאַמאָל אומצוברענגען און מאַכן אַ סוף צו די רעשטלעך נאָך לעבעדיקע יידן, וועלן זיי אויך ליקווידירן דעם לאגער. מיר האָבן זיי געווארנט נישט צו גיין אין די געטאָס, נאָר זוכן מעגלעכקייטן צו שאַפן זיך ערטער ביי גויים אַדער גיין אין די וועלדער, וויל די קליינע געטאָס זענען אַ זיכערער טויט.

דעם 20־טן נאָוועמבער 1942 זענען די פוילישע אויפזעער באגינען גע־קומען אין לאגער און ארויסגעפירט די גרופּעס צו די ארבעט. מען דער־קענט אין זייערע פנימער אַז זיי ווייסן עפעס שלעכטע נייעס פאַר אונדז, אַבער זאָגן גאָרנישט. די נייגעריקייט וואַקסט פון מינוט צו מינוט. דאָס האַרץ קלאפט פון שרעק. די אַרבעט הויבט זיך אָן. זוכנדיק אַ גע־לעגנהייט עפעס ארויסצובאַקומען פון די גויים וועגן אונדזער גורל, איז אונדזערע גרופּע געפאלן אויף אַ המצאה אָפּצושטעלן אויף אַ וויילע די אַר־בעט און אָנגעהויבן צו רעדן אינער צום אַנדערן און זענען ווי אַזוי די אויפ־זעער וועלן זיך באציען צו דעם ענין.

געווייגלעך פלעגן די אויפזעער נישט לאָזן מאַכן קיין אַלגעמיינע הפסקות ביי דער ארבעט. אָבער דאָס מאָל האָבן זיי דערויף גאָרנישט רע־אַגירט. זייערע קאַלטע באַציונגען צו אונדזער ארבעט האָט פאַרויסגעזאָגט גרויסע געשענישן. ענדלעך האָבן מיר אָנגעהויבן צו דערגיין דעם סוד, אַז אין קורטשעווער דירעקציע איז דאָ אַ פאַראַרדנונג פון גראַמסן, דעם קרייז־שעף איבער וועגראָוו, סאָקאָלאָוו און אומגעגנט, אָפּצושטעלן די אַר־בעט אין די שטשעגלאָטשינער פעלדער און די יידן פונעם לאַגער איבערזי־דלען אין געוויסע גרופּעס אין די פאַרנומענע רוסישע געביטן ווי אויך אין די ביאַלאָוועזשער וועלדער אויסצוהאַקן די ביימער. פרויען און קין־דער וועלן איבערגעשיקט ווערן אין די קליינע געטאָס, וואָס זענען ספּעציעל פאַר זיי אויפגעשטעלט געווארן.

די ידיעה וועגן די פאַראַרדנונגען האָט זיך שנעל פאַרשפרייט איבערן לאַגער און געמאַכט אויפציטערן גרויס און קליין. די פאַניק וואַקסט פון מינוט צו מינוט. מערקווירדיק ווי די קינדער זענען אין די שווערע מאָמענטן מיט אַ מאָל גרויס געווארן. צוגלייך מיט די דערוואַקסענע מענטשן. זיי האָבן פאַר־שטאַנען די גרויזאַמקייט פון דער לאַגע. אַ קליינע צאָל פרויען, וואָס זענען געווען ענלעך צו קריסטנס, האָבן געגומען זייערע קינדער און אַוועק איבער דערפער זוכן אַ באַהעלטעניש. אויך אַ קליינע צאָל מענער האָבן זיך ארויסגע־גנבעט פון לאַגער צו באַקאַנטע קריסטן אין פאַרשידענע דערפער. נאָך דער מל־חמה האָט מען פון די אַלע יידן כמעט קיינעם נישט געטראָפן אין סאָקאָלאָוו, זיי

זענען מסתמא אומגעקומען אויף די וועגן, אָדער ביי די גויים אין די בונקערס.

אין לאַגער איז אַ כאַאָס, אַ צעמישונג. מ׳ווייסט נישט וואָס צו טון, אוּן ווי אזוי זיך צו ראַטעוונען. דעם 22־טן נאָוועמבער 1942 איז געקומען דער אינ־ זשיניער, אַ פּאָליאַק, וועלכער האָט אָנגעפירט מיט דער אַרבעט אין לאַגער, אוּן דערקלערט אַז דאָס ליקווידירן דעם לאַגער איז אָפּגעלייגט געוואָרן אויף אַ חודש. ווי ס׳האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, האָבן אים די דייטשן אָפּגענאַרט אוּן אויסגענוצט צו זייערע טייוולאָנישע צוועקן, כדי אויפצוהאַלטן די יידן פון אנ־ טלויפן, אָדער טראַכטן וועגן אַן אויפשטאַנד.

די יידן אין לאַגער האָבן סיי ווי סיי נישט געגלויבט אין די אַלע הב־ טחותן. די אַלע וועלכע האָבן געהאַט וווּהין צו לויפן, האָבן דעם לאַגער פאַר־ לאָזט אין די פינצטערע טעג פון חודש נאָוועמבער, זייענדיק אויסגעשטעלט אויף אַלע סכנות. אייניקע זענען אויך אַוועק אין די ניי אויפגעשטעלטע, קליינע געטאָס. האָפּנדיק אַז זייערע פריינט, אַלטע תושבים אין די ערטער, האָבן זיכער באַ־ קאַנטשאַפט מיט גויים, אָדער געהיימע ערטער אין וואַלד, און אַ דאַנק זיי זיך אפשר ראַטעוונען פון טויט.

פּנחס יעקב לעווין און הענעך מנחם רובינשטיין האָבן געהאַלטן אַז צום בעסטן איז זיך אַריבערצו שמוגלען אין די פאַרנומענע רוסישע געביטן, אויף די צווייטע זייט פון טייך בוג, וואָס איז דערווייל נישט באַדראָט.

מאָטל סמינאווער איז געווען א גוטער שווימער, האָט ער אַרגאַניזירט אַ גרופּע פון איבער צוואַנציק פערזאָן, וועלכע האָבן באַשלאָסן אריבערצו צו שווי־ מען דעם בוג אין די פינצטערע נעכט, בעת די דייטשע וואַך איז נישט אזוי וואַכזאַם אין זייער שמירה.

דער פלאָן איז געווען אַז נאָך דער אַרבעט אין די פעלדער וועלן זיי זיך אויסבאַהאַלטן אין די גריבער און ביינאכט אריבערשווימען דעם בוג, וואָס איז געלעגן סך הכל 2 קילאָמעטער ווייטער.

מיר האָבן צוזאַמענגעשאָפט א ביסל געלט פאַר די גרופּע באַזאָרגנדיק זיי מיט ברויט. דאָס געלט איז נויטיק געווען עוועטועל זיך אויסצוקויפן אויפן וועג פון שקצים שאנטאזשיסטן.

בכדי די פוילישע אויפזעער זאָלן זיך נישט אריינטירן פון דעם גאַנצן פּלאָן, האָבן מיר זיך מיט זיי געזעגנט ביי דער ארבעט. מיר האָבן זיך צעשיידט איינער פון צווייטן. די גרופּע איז אוועק צום בוג. נאָך דער באַפרייאונג האָט מען אויך קיין איינעם נישט געטראָפן. פלוצלונג איז אין 25־טן נאָוועמבער 1942 געקומען אין לאַגער אַן אויטובוס מיט דייטשישע זשאַנדאַרמעריע און זאָנדער־ דינסט און אדורכגעפירט אַ שטרענגע רעוויזיע אין אלע באַראַקן, אויף דער פרא־ גע פון פוילישן קאָמענדאַנט וואָס זיי זוכן, האָבן זיי אים געענטפערט, אַז מ׳האָט זיי איבערגעגעבן וועגן גרויסע קוואַנטומס לעדער אין לאַגער וואָס איז אַרויס־ געשמוגלט געוואָרן פון געטאָ, פון די אַרויסגעשיקטע יידן. ביים דורכפירן די

רעוויזיע האָבן זיי נישט געשפּאָרט קיין קלעפּ ווער ס׳איז זיי נאָר אונטערגעקו־מען אינטער די הענט, הגם זיי האָבן קיין לעדער נישט געפונען. גלייכצייטיק האָבן זיי איבערגענומען אַ גענויען באַריכט פון דער לאַגער־קאָמאַנדע וועגן דער צאָל יידן וואָס געפונען זיך אין לאַגער. ס׳איז שוין מער נישט געווען קיין צווייפל, אַז דער טאָג פון אומקום דערנענטערט זיך. איך, צוזאמען מיט נאָך פול יידן, האָבן מיר באשלאָסן שוין צו אַנטלויפן פונם לאַגער.

אינדרויסן איז געלעגן אַ טיפער שניי. ס׳האָט גענומען בושעווען אַ זאַ־וויערוכע אזוי אַז מ׳האָט דעם וועג ׳נישט געקאָנט דערקענען. דאָך זענען מיר ארויס פון לאַגער, צעטיילנדיק זיך אויף פאַרשידענע וועגן. איך בין אַוועק צו מיין משפּחה אויף ארבעט אין מאַיאָנטעק „ב". אַ האַלב טויטער און געפרוי־רענער בין איך שפּעט ביינאַכט אָנגעקומען אין דעם דאָרף. צומאָרגנס ניין אַ זיי־גער האָבן מיר געהאַט די שרעקלעכע בשורה, אַז אַלע יידן אין לאַגער זענען בעסטיאַליש דערמאָרדעט געוואָרן, ה׳ ינקום דמם.

אין דעם מאַיאָנטעק האָבן זיך געפונען עטלעכע און צוואַנצייק יידישע נפשות, און צווישן זיי קינדער אין עלטער פון צוויי ביז 13 יאָר. די דערוואַק־סענע זענען געווען אַ טייל פון סאָקאָלאָוו און אַ טייל פון דאָרף אסטרוועק, אויך עטלעכע פון פּולטוסק. מיטן מאיאנטעק האָט פארוואלטעט אַ זשאָנצע, וועלכער האָט זייער ליב געהאַט מתנות און אַ דאַנק דעם האָבן זיך אַריינגעכאַפּט נאָך עטלע־כע יידן צווישן די ארבעטנדיקע, הגם זיי זענען נישט געקומען מיט אַן אַרבעטער צעטל פון אַרבעטס־אַמט. דער זשאָנדצע האָט די אַלע יידן געגעבן אַ שטוב וואָס האָט אַמאָל געדינט אַלס ווערקשטעל פון סטאָלעריי. פאַרשטייט זיך אַז די שטוב איז געווען צו קליין אריינצונעמען די עטלעכע צוואנציק נפשות. נאָר פאַר א מתנה האָט דער זשאָנדצע אויפגעשטעלט פּריטשן, וואָס האָבן דערמעגלעכט די יידן אַריינצוקוועטשן זיך אין די איינציקע שטוב, וואָס האָט געדינט צום קאָכן עסן און שלאָפן.

דער בעל־הבית איבער דער ווירטשאַפט איז געווען ר׳ משה שיינע חוה׳ס. ער האָט געזאָרגט אָפּצונעמען די קארטאפל, וואָס מ׳האָט געטיילט פאַר די אַר־בעטנדיקע, ווי אויך צוקויפן די נויטיקסטע פּראָדוקטן ביי די פּויערים אין דאָרף, בכדי צו קאָנען די נשמה דערהאַלטן.

געקאָכט דאָס עסן האָבן די פרויען, וועלכע האָבן געהאַט קליינע קינדער און געמוזט בלייבן מיט זיי אין שטוב. די איבעריקע מענער און פרויען האָבן געאַרבעט אין פעלד ביי קאָפּן קאַרטאָפל, בוראקעס, קרויט, מייערן א.א.וו.

ווען איך בין ביינאַכט אָנגעקומען אין דעם מאַיאָנטעק נאָכן אַנטלויפן פון שטשעגלאָטשינער לאַגער, האָב איך די אַלע יידן דאָרט געטראָפן אין אַ שרעק־לעכן פאַרצווייפלטן מצב. אין שטוב איז געווען פינצטער און קאַלט: פון צייט צו צייט הערט מען אַ קרעכצן און אַ שטיל געוויין פון אַ פרוי, שעפּטשענדיק די ווערטער: „ווי גייט מען און וואָס טוט מען? וואָלט כאָטש מיין מאַן געווען דאָ מיט אונדז, וואָלט מיר שוין לייכטער געווען".

איך פּילּ אַז מיינע כּוחות גייען אויס. נאָר צום מייסטן צעברעכט מיך די רייד פון קינד צו דער מאַמע: „מאַמעשי, ווייַן נישט, דער טאַטעשי וועט נאָך קו־מען צו אונדז“...

אין מיינע געדאָנקען לויפן אַדורך די ווערטער אין תהילים: „כי שחה לעפר נפשנו דבקה לארץ בטננו קומה עזרתה לנו“.

אַ גאַנצע נאַכט האָט כמעט קיינער פון אונדז קיין אויג נישט צוגעמאַכט. און אויך די קינדער האָבן זיך אָפט איבערגעוועקט. באַגינען, ס׳איז נאָך פינ־צטער אין דרויסן, דער פּאַרטיזאַנטער קומט צו דער טיר פון שטוב און איז מודיע אז די יידן גייען נישט מער צו דער אַרבעט. זיי האָבן דערהאַלטן אַ פּאַר־אָרדענונג פון דער פּאַרטיזאַנטונג אין קורטשעוו, צו וועלכן עס אינטערליגט אויך דער מאַיאָנטעק, אז די יידן זאָלן פארלאזן דאָס אָרט און אָפּפּאָרן קיין קאסאוו, ווו עס עקזיסטירט אַ קליינער געטאָ פּאַר יידן. זיי זענען גרייט צו געבן אַ וואָגן, מיט וועלכן מיר זאָלן קאָנען אָפּפּאָרן קיין קאָסאָוו. ווער ס׳וועט אַהין נישט פּאָרן נאָר אַנדערשוווּ. מוז אַוועק צו פוס. דער לעצטער טערמין צו פּאַר־לאזן דאָס דאָרף איז דעם 29־טן נאָוועמבער 1942.

דער מאַיאָנטעק איז אַ קילאָמעטער ווייט פון דאָרף, ווו ס׳האָבן זיך גע־פונען פויערים, וועלכע באזיצן אייגענע קאָלאָניעס, אָפּגערוקט איינע פון די צווייטע. דאָקעגן אין מאַיאָנטעק האָבן אַלע פּראָבקעס געווינט אין בלאָקן. יעדער בלאָק איז געווען באַווינט פון אַ היפּשע צאָל פּראָבקעס.

פּאַרשטייט זיך אַז ס׳איז נישט מעגלעך געווען צו טראכטן פון קאָנען זיך אויסבאַהאלטן אין מאיאנטעק ביי וועמען ס׳איז אין שטוב. מורא האָבענדיק פּאַר דעם שכן.

דעריבער האָבן מיר, אַ טייל פון די יידן, זיך געלאָזט אין דאָרף זוכן אַ באַהעלטעניש. אפשר וועט זיך פּאָרט געפונען אן איידעלער גוי וואָס וועט כאָטש צייטווייליק, וועלן ראַטעווען פון די דייטשן.

אַלע האָבן אָבער געעגנטפערט, אַז זיי קאָנען נישט העלפן קיין יידן, מחמת מורא פאַר די אייגענע קינדער. נאָר מיט איין זאַך זענען זיי גרייט געווען אַנט־קעגן צוקומען: צוצונעמען דאָס געלט און די זאכן פון די יידן. און אויב מיר וועלן איבערבלייבן נאָך דער מלחמה, וועלן זיי עס אומקערן. די כוונה איז גע־ווען אַ קלאָרע: זיי ווילן זיין די יורשים פון דעם וואָס יידן האָבן נאָך געהאַט אין דעם מאַמענט.

מיר שטייען ווי איבערגעבראַכענע אין די העלפט, פול מיט יסורים און זאָרג: ווּהין איצט גיין? קיין שום וועג פירט נישט אַ היים, קיין שום וועג וועקט נישט קיין האָפנונגען. ווי יעדער מענטש אין עת־צרה, הויבן מיר די אויגן צום הימל, אָבער איבער אונדז שלענגלען זיך אָפּגעריסענע געדאַנקן וואָס זוכן אַ בא־העלטעניש. אַן אויסוועג, כדי צו בלייבן ביים לעבן אין דערוואַרטן זיך אויף דע־באַפרייאונג און נאָך זען די נקמה איבער אונדזערע מערדער, און זיך נאָך טרעפן מיט נאָענטע.

מיט אַמאָל זענען די אַלע מחשבותן איבערגעריסן געוואָרן. אַ פּאָניק האָט ארומגעכאפט דעם גאנצן קיבוץ. ס׳איז געקומען צו לויפן א קאסאווער בחור פון שטשעגלאָטשין, זיין פּנים איז מער געווען ווייס ווי ביי אַ טויטן. ער האָט אונדז אָנגעזאָגט: „אַנטלויפט שוין פונעם דאָרף! מען הרגעט אויס אַלע יידן אין לאָגער! זיי קאָנען באַלד קומען אַהער ליקווידירן די יידן!"

איבערגעבנדיק די ידיעה, איז ער אוועקגעפאלן אין חלשות. מיט שוועריקייט האָבן מיר אים אויפגעוועקט. ער האָט אונדז דערציילט, אַז ער איז אַליין אַנטלאָפן פון אַ גרויסן קאָנצענטראַציאָן לאָגער, וואו מען האָט אַלע יידן פאַרברענט. ער האָט אונדז אויך דערציילט, אַז אין דער נאָענטער אומגעגנט זענען נאָך פאַרבליבן אַ פּאָר יידן, וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אין וועלדער, כדי צו זוכן אַ רעטונג. אַ טייל פון זיי זענען אַוועק קיין קאסאוו.

איך מיט מיין פרוי האָבן געפונען אַ קריסטלעכע פאַמיליע וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אין זייער קעלער. מיין פרוי האָט זיך אַ פּאָר מאָל אַרויסגעוואָגט אין דער נאָכט, כדי צו באַקומען עסן. אַמאָל האָט זי אַ פּאָר שעה נישט געקענט אומקומען. אַ פּאָליציי־מאַן האָט זי אָנגעהאַלטן, אָבער ווי זי האָט אים אַ פּאָר ווערטער אויף פויליש אָנגעזאָגט, האָט ער זי אַוועקגעשיקט. אַ פּאָר מאָל האָבן מיר אַליין אַרויסגעוואָגט, אָבער מיר האָבן זיך נישט אַוועקגעוואָגט פון דער הויפּט־גאַס פון דער שטאָט, ווייל מיר האָבן זיך דערמאָנט, אַז אין דער שטאָט זענען נאָך פאַרבליבן אַ פּאָר יידן, וואָס האָבן זיך אויך באַהאַלטן, כדי צו זוכן אַ רעטונג.

אַ פּאָר וואָכן נאָך דעם ווי מיר זענען אָנגעקומען אין דעם דאָרף, האָבן מיר דערהערט, אַז אַ גרויסע אָפּטיילונג פון דייטשע סאָלדאַטן, וואָס האָבן זיך צוריקגעצויגן פון פראָנט, האָבן זיך אָפּגעשטעלט אין דער שטאָט. מיר האָבן זיך אַ פּאָר מאָל אַרויסגעוואָגט, כדי צו זען, צי מען קען ניט אַרויסגיין אויף דער גאַס, אָבער מיר האָבן זיך אַלע מאָל אומגעקערט, ווייל מיר האָבן אַלע מאָל דערזען, אַז אויף יעדן טויער פון יעדן הויף שטייט אַ דייטשער סאָלדאַט מיט אַ מאַשינען־גאַוועהר אין די הענט.

אַ פּאָר טעג שפּעטער האָבן מיר דערהערט, אַז די דייטשע סאָלדאַטן האָבן זיך שוין אַוועקגעצויגן פון דער שטאָט, אָבער מיר האָבן זיך נישט אַרויסגעוואָגט, ווייל מיר האָבן נאָך אַלע מאָל דערזען, אַז אויף יעדן טויער פון יעדן הויף שטייט אַ פּויליש סאָלדאַט מיט אַ מאַשינען־גאַוועהר אין די הענט.

אין דער צייט, ווען מיר זענען אַליין אין דער שטאָט, האָבן מיר דערהערט, אַז אַ גרויסע אָפּטיילונג פון דייטשע סאָלדאַטן איז אַרומגעכאפט דעם גאנצן קיבוץ. ס׳איז געקומען צו לויפן א קאסאווער בחור פון שטשעגלאָטשין, זיין פּנים איז מער געווען ווייס ווי ביי אַ טויטן. ער האָט אונדז אָנגעזאָגט: „אַנטלויפט שוין פונעם דאָרף! מען הרגעט אויס אַלע יידן אין לאָגער! זיי קאָנען באַלד קומען אַהער ליקווידירן די יידן!"

איבערגעבנדיק די ידיעה, איז ער אוועקגעפאלן אין חלשות. מיט שוועריקייט האָבן מיר אים אויפגעוועקט. די ידיעה האָט געמאַכט א סוף צו אלע טראכטעניש־ן און אַלע זענען זיך צעלאָפן אין פאַרשידענע וועגן, ווי אויך אין די נאָענטע וועלדער, כדי צו זוכן אַ רעטונג. אַ טייל זענען אַוועק קיין קאסאוו.

איך מיט מיין פרוי האָבן געפונען אַ קריסטלעכע פאַמיליע של חסד. זיי האָבן רחמנות געקראָגן און מסכים געווען אונדז אויסצובאַהאַלטן. מיין פרוי האָט געהאַט אַ פארזיכערונג פון אַ קריסטלעכער פרוי וואָס פלעגט קויפן ביי אונדז אין געוועלב. אז זי וועט זיך באמיען צו העלפן אין א עת צרה. די פרוי איז געווען זייער אַן אייידלע, ממש אַ יידן פריינדין, איר מאַן — אַ באַאמטער ביי דער פוילישער רעגירונג. ער איז געווען אַ מיטגליד אין דער ענדעקישער פּאַרטיי, האָט אָבער געטאַדלט דאָס אומברענגען יידן. אין יענער צייט איז דאָס געווען אַ גרויסע מדרגה.

שפּעט ביינאַכט זענען מיר אָנגעקומען אין דעם דאָרף, וווּ ס׳האָט געווינט די קריסטלעכע פאַמיליע און געבעטן ביי זיי רעטונג. מיין פרוי איז צו זיי אריינגעגאַנגען מיט גרויס פאָרזיכטיקייט, אַז קיין שכן זאָל עס נישט באמערקן. די נאַכט איז געווען אַ פראָסטיקע. איך בין געשטאַנען באַהאַלטן אונטער די בוימער און געציטערט פון קעלט און פּחד, טאָמער דערזעט מיך ווער פון די פּויערים אין דאָרף. יעדע מינוט איז ביי מיר געווען אַ יאָר. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דעם מאָמענט, וועו איך האָב דערזען אַ הונט, גרויס ווי אַ לייב, האָט זיך פון אַ זייטיקן וועג דערנענטערט צו די ביימער וווּ איך בין געשטאַנען, דאָס בלוט איז מיר שיער נישט פארגליווערט געוואָרן פון שרעק און פּחד. איך בין אַוועקגעפאַלן, דער הונט איז צו מיר צוגעגאנגען, מיך ארומגעלעקט פון אלע זייטן און צוריק אַוועק.

דורך דער צייט האָט מיין פרוי דערווייל מיט טרערן אויסגעבעטן די הסכמה פון בעל־הבית, אונדז אויסצובאַהאַלטן ביי זיך.

איך מוז גלייכצייטיק דערמאָנען, אַז דעם גרעסטן חלק אין דעם דערגרייכן די הסכמה ביים מאַן האָט געהאָט זיין פרוי, וועלכע האָט צוזאַמען מיטגעווויינט ער זאָל אונדז אריינענעמען צו זיך.

דער קריסט האָט נישט געלאָזט אַז מיין פרוי זאָל אַרויסגיין, מיך אַרייננעמען אין זאַמען אין זיין שטוב, מורא האָבנדיק, אַז טאָמער וועט ווער פון די שכנים עס באַמערקן. אַליין איז ער צוגעקומען אונטער די ביימער און מיר שטילערהייט געהייסן אים נאָכגיין. אַזוי בין איך אַריין צו אים אין שטוב.

צומאָרגנס אין אָוונט האָט ער אונדז איבערגעפירט אין דער סטאָדאָלע

וואָס איז געשטאַנען אין הויף, נישט ווייט פון דער שטוב. אזוי האָבן מיר זיך דאָרט געפונען 22 חדשים ביז' צו דער באַפרייאונג.

די ערשטע טעג זענען מיר געלעגן אין דער סטאָדאָלע צווישן די סנאָ־פעס אָפּגעשניטענעם קאָרן, פֿאַרשטעלט פון אלע זייטן, אַז קיינער זאָל אונדז, חס ושלום נישט זעען. אָבער דער בונקער איז נישט געווען קיין געזיכערטער. דער בעל־הבית האָט מיך געזאָגט, אַז ס׳איז נויטיק אויסצוגראָבן אַ גרוב אונטער די תבואה אין דער סטאָדאָלע און אים גוט פארמאסקירן. דאָס דאָרף זיין דער בונקער זיך אויסצובאַהאַלטן.

פארשטענדלעך אַז מיר האָבן זיך באַלד געמוזט צו דער נישט לייכטער אַרבעט. מיר האָבן געמוזט מאַכן זייער גיך, קיינער פון די שכנים זאָל נישט הערן קיין שום שאַרך פון דער סטאָדאָלע. אין פאַרלויף פון צוויי טעג איז דאָס גרוב 190 צמ לאַנג, הונדערט צוואַנציק ברייט און 90 די הויך, פאַרטיק געוואָרן. די דעק איז געווען באַדעקט מיט סנאָפּעס שטרוי און האַלק; אין אַ זייט — אַ גוט פאַרמאַסקירטע, קלייניע עפענונג, וואָס האָט געדינט צום אַריין־ און אַרויסגיין פונעם גרוב.

נאָכן פאַרענדיקן אונדזער פינצטערע דירה, זענען מיר גלייך אַריבער ווּוינען אין דעם גרוב. די ווירטשאַפט איז באַשטאַנען פון אַ טלית און תפילין און אַ קאָלדרע מיט עטלעכע העמדער. שווער איז אין אָנהויב געווען צו ליגן אין דעם לעבעדיקן קבר. מיר האָבן מורא געהאַט אפילו אַ האָסט צו געבן, אַ וואָרט אויסצורעדן, טאָמער וועט אַ גוי דורכגיין און עס דערהערן. גאנצע טעג און נעכט האָבן מיר געווויינט און נישט געקאָנט אַפּזיפצן, ביז דער קוואַל פון טרערן איז אויסגעטרוקנט געוואָרן, און דאָס האָרץ איז געווען אַזוי פאַר־קלעמט אַז מיר האָבן שוין מער נישט געקאָנט ווויינען און זיפצן. מיר האָבן זיך געפילט ווי לעבעדיקע מתים וואָס דרייען זיך ארום ווי גלגולים אויף אַ בית־הקברות.

עס ציען זיך די פינצטערע טעג און נעכט אין דעם גרוב. די נצחונות פון די דייטשן אויף אלע פראָנטן מאַכן נאָך פינצטערער אונדזערע טעג און האָפע־נונגען, אַרויסצוקומען פון דעם גרוב אויף די ליכטיקע שיין.

צום מייסטנס האָט אויף אונדז געווירקט די ידיעה אַז די לעצטע 200 יידן, וואָס זענען געבליבן אין סאָקאָלאָוו אלס ארבעטער, האָט מען שוין אויך אַוועקגעשיקט קיין טרעבלינקע, דערמיט איז געווען דער כתימת הגולל איבער אלע סאָקאָלאָווער יידן אינטער די נאצישע מערדער.

אונדזער אבלות איז געווען זייער שטאַרק און מיר האָבן נישט גע־קאָנט קומען צו זיך, דאָס פּנים פון בעל־הבית איז אויך געווען פאַרכמורעט. מחמת ער האָט געריסכנט אַז דאָס אויסבאהאלטן זיך ביי אים וועט נישט דויערן אַ לענגערע צייט. ער האָט געגלויבט אַז מיר וועלן קאָנען אריבערקומען צו די יידן אין שטאט און זיך פאַראייניקן מיט זיי אלס ארבעטער אין קליינעם געטא. און דאָס האָט אויף אונדז אָנגעוואָרפן אַ פּחד מיר זאָלן נישט מוזן

אַוועק פון דער באַהעלטעניש.

מיר פילן אַז די כוחות גייען אויס און נישט לאַנג וועלן מיר קאַנען אויס־האלטן. די פיס גייען נישט. דער קאָפּ — שווינדלט און צרות אחרונות משכי־חות את הראשונות. די געפאַר פאר מיין שוואָגער מיט זיין פאַמיליע אומגע־בראכט צו ווערן, האָט אונדז אויפגעוועקט דו כוחות צו זוכן אַ וועג צו ראַטע־וון זיי.

נאָך שווערע און סכנותפולע באמיונגען איז מיין שוואָגער געלונגען צו־זאמען מיט יעקב שמעונס אן אייניקל און זיין פרוי צו באקוומען א גרוב אין א סטאַדאָלע ביי א פויער איין קילאָמעטער ווייטער פון אונדז. פאר דעם גרוב האָבן זיי גוט באַצאָלט.

נאָך עטלעכע חדשים, וועז דער גוי האָט שוין געהאַט צוגענומען ביי זיי א שפּאַר ביסל געלט, און זיך גלייכגעשטעלט זיין אָפּגעלאָזענעם מאיאנטעק — האָט ער זיי אָנגעזאָגט אַז ער קאָן ביי זיך נישט האַלטן זעקס נפשות, נאָר צוויי. און אזוי ווי מיין שוואָגערס פאמיליע איז באַשטאַנען פון פיר נפשות, פאַלט אויף זיי דער גורל צו פאַרלאָזן דעם סכראָן. אויב נישט — וועט דער פויער צייטוויי־ליק אַווק פון דער אָפּגעלאָזענער כאַטע מיט די פעלדער, צו זיין שווער אין אַ צווייטן דאָרף, וואָס האָט באַדייט, זיי איבערלאָזן צו שטאַרבן פון הונגער. די איניציאטיוו פון דעם געמיינעם אָנשטעל איז געקומען מצד די באלעבאָסטע זיי־נע. זי איז געווען אַ שרעקלעכע אַנטיסעמיטקע, נאָכן אויסזייגן דאָס געלט פון די יידן, האָט זי געוואָלט פון זיי פטור ווערן. עס האָט נישט געהאָלפן דאָס וויי־נען פון דער מאמע, מיין שוועגערין חנטשע, בעטנדיק רחמים ביי די גויע, אויך אַ מוטער פון קליינע קינדער. די גויע האָט פאַרלאַנגט אַז במשך פון עטלעכע טעג זאָלן זיי פארלאָזן די „קריאוווקע".

מיין שוואָגער און שוועגערין האָבן נאָך געהאט פיל באַקאַנטע קריסטן אין פארשידענע דערפער אין דער סביבה. די קריסטן זענען געווען די שטא־בילע קונים ביי זיי אין געוועלב, געהאַלטן זיך ממש ווי נאָענטע פריינט. כאָטש די אַלע ידידים האָבן שוין געהאט אָפּגעזאָגט זייער גרייטקייט, זיי אויסצובא־האלטן ביי זיך, דאָך אין איצטיקן שווערן מאָמענט ווען קיין אויסוועג צו רא־טעווען זיך איז נישט געווען — האָט מיין שוועגערין באַשלאָסן נאָכאַמאָל צו פרווון וועקן ביי זיי רחמנות, כאָטש פאַר אירע צווויי קינדער, די איינציקע ממשיכים פון דער גאַנצער משפּחה.

דער וועג איז געווען אומגעהויער אין סכנה, ווייל די פוילישע שקצים פלעגן דערהאַרגענען די יידן וואָס האָבן זיך ארומגעבלאָנקעט אויף די וועגן. די קינדער געדענקן נאָך הייַנט דעם גרויזאמען און טראגישן מאָמענט ווען זייער מוטער איז אַרויס איבער די דערפער זוכן פאַר זיי אַ רעטונגס־ווינקל. דאָס ווייַנען און קלאָגן פון דער גאַנצער משפּחה האָט געעפּנט אלע זיבן הימ־לען. די גאַנצע עטלעכע טעג פון איר נישט זיין, האָבן די קינדער נישט גע־קאָנט איינשלאָפן.

נאכן וואנדערן עטלעכע נעכט איבער פעלדער און וועלדער — בייטאג האט איר קיין שום קריסט צוליב מורא פאר מסרן נישט ארויסגעלאזט — איז איז זי צוריק געקומען צעבראכן אין פול מיט יאוש. אומעטום דער זעלבער תירוץ: מען האט מורא פאר א מסירה מצד די שכנים און פאר זייערע קינ־דער, וועלכע האבן הנאה געהאט פון גרויסן יידישן אומגליק.

מיין שוועגערין האט ביי זיך געהאט א קופאן סחורה, וואס זי האט אפגענומען פון אַ באקאנטן קריסט, כדי דאס צו פארטוישן אויף ברויט. איינ־מאל, ארויסגייענדיק נאך אן אפזאג פון א קריסט, איז איר נאכגעגאנגען זיין זון און צוגערויבט די סחורה. דערביי האט ער געדראט אז זי זאל זיך גיך אפ־טראגן פון דארף, אנדערש וועט מען זי דערהארגענען. דער קריסט, ביי וועמען זיי זענען געווען באהאלטן האט פון זיי געפאדערט אומבאדינגט צו פארלאזן דאס ארט. דער מצב איז געווארן האפנונגסלאז.

דער „סכראן" אין וועלכן זיי האבן זיך געפונען צוזאמען מיט פנחס טשער־ניעצקי און זיין פרוי, איז געווען בסך הכל אַ קילאמעטער ווייט פון אונדזער באהעלטעניש. אויך זיי האבן זיך געפונען אין אַ סטאדאלע, וואס איז געשטאַ־נען אין פעלד, אַ ביסל ווייט פון שאסיי, ווי געווינלעך איז אין די סטאדאלע געווען אַ קאלטע קעגנאיבער די טיר, וואס פלעגט געעפנט ווערן נאר דע־מאלט, ווען מ׳האט געמליטשעט די תבואה, כדי דער ווינט זאל אוועקבלאזן די פלעווע פון דער תבואה.

מיין שוואגער שבתל האט באשלאסן, איידער זיי וועלן פארלאזן דעם „סכראן" ביי דעם קריסט, וואס דאס באדייט אַ זיכערער טויט פאר דער גאַנ־צער משפחה, זאל ער אונדז וועגן דעם איבערגעבן, און אויב מיר וועלן יאָ בלייבן לעבן, זאלן מיר נעמען נקמה אין דעם גוי, וועלכער האט ביי זיי צוגענומען דאס גלעט, און נאכן איינקויפן זיך דערמיט פערד און קו — דערנאך ארויס־געטריבן אין די הענט פון מלאך המות. הרצחת וגם ירשת.

די נעכט פון סוף חודש זענען געווען פינצטערע, שבתיל איז שפעט אין דער נאכט צוגעקומען צו דער קלאטקע אונדז איבערגעבן זייער מצב. די בשורה האט אונדז דערשיטערט, אונדזער טרייסט, ליגנדיק אינעם גרוב, איז געווען די קליינע משפחה; אן זיי האבן מיר נישט קיין אינהאלט אין אונדזער לעבן.

מיר באשליסן זיי צו ראטעווען ביי אונדזער קריסט און אים בעטן ער זאל זיך דערבארעמען איבער די פיר נפשות און זיי ארויננעמען צו אונדז אין גרוב. דערווייל אבער זאל מיין שוואגער ווירקן אויף דעם קריסט ווי זיי געפונען זיך איצט, אז ער זאל זיי נאך האלטן לכל הפחות דריי טעג. ביז מיר וועלן איבערשמועסן וועגן דעם מיט אונדזער בעלי־בתים. די נאכט איז פאר אונדז געווען אַ שרעקלעכע. מיר האבן אפילו געווסט אז אונדזער קריסט באַ־דיערט געגנג דערויף וואס ער האט אונדז ארויננגענומען. ער האט דאך געמיינט אז דאס איז אן ענין פון וואכן, און נישט פון יארן. וואס וועט זיין מיטן עסק?

עור קאָן, צוליב פאַרזיכטס־טעמים, נישט איינקויפן קיין עסן פאַר אונדז 2 נפשות אוּן מיר אפילו הונגערן שוין אויך, אוּן דאָרט געפינען זיך 4 נפשות, צווישן זיי — צוויי קליינע קינדער.

מיר געפונען נישט קיין שום לאָגישן יסוד פאַר דעם פּלאַן, אָבער מיר באַשליסן צו זיין דרייסט אוּן בעטן. אוּן ווען ח"ו מיר וועלן נישט מצליח זיין, זאָלן מיר זיך טיילן מיטן גורל וואָס דערוואַרט זיי. ווי יעדן טאָג ברענגט די קריסטן אויך היינט אַריין אינעם שייער אַ שטיקל ברויט מיט שוואַרצע קאָווע אויף פּרישטיק. אין דעם מאָמענט האָבן מיר מיט געוויין אָנגעהויבן איבערגעבן וועגן דעם אומגליק אוּן געבעטן נאָך ראטעוועז די פּיר נפשות, וואָס זענען דער אינ־האַלט פון אונדזער ווייטערדיקן לעבן. מיר וועלן זיך אין גרוב מיט זיי טיילן מיטן שטיקל ברויט וואָס מיר קריגן צוגעטיילט.

די איידעלע קריסטן איז געשטאַנען ווי דערשיטערט אוּן מיט אונדז טיף מיטגעווויינט. זי האָט צוגעזאָגט אַלץ צו טון, אַז איר מאַן זאָל דאָס דערלויבן. די טייערע לוצינע האָט טאַקע איבערגערעדט מיט איר מאַן אוּן געבעטן צו רא־טעווען אויך די פּיר נפשות. דער קריסט איז נאָך אייניקע שעהן אריין צו אונדז אין סטאָדאָלע מיט אַ שטרענגן פאַרווּרף, הלמאי מיר צעברעכן דאָס הארץ פון די פרוי, אוּן אַפּעלירט צו אונדזער שכל: היתכן, ווי קאָנען מיר דאָס פּוּן אים פארלאנגען בעת ער האָט נישט פאַר זיין פאַמיליע געגוג עסן, אויך קאָן דער גרוב נישט אריינגעמען זעקס נפשות אוּן ער זעט נישט פאָר, אַז מיר זאָלן דאָ אויס־האַלטן אפילו עטלעכע וואָכן. נאָר מיר האָבן זיך געהאַלטן ביי אונדזערס. מיר וועלן זיך שוין ווי ס׳איז צוגויפדריקן. אוּן וואָס שייך מיט עסן — וועלן מיר זיך טיילן מיט דעם וואָס מיר האָבן באַקומען ביז היינט.

ביינאַכט אין מיין שוואָגער נאָכאַמאָל צוגעקומען צו דער קלאַטקע, כדי צו דערוויסן זיך אויב אונדזער בעטן זיך ביי דעם קריסט האָט עפּעס אַ ממשות, מיר באַשליסן, אַז אויך מיין שוועגערין חנטשע זאָל ביינאַכט אַריינגיין צום קריסט בעטן, ער זאָל זיי ראַטעוועז.

זי איז טאַקע ביינאכט אריין צו אים אין שטוב, געפאַלן צו זיינע פיס אוּן געבעטן ראַטעוועז אירע צוויי קינדער די טייערע לוצינע האָט צו דעם צוגע־האַלפן. ענדלעך האָט ער געזאָגט, אַז ער וועט זיך נאָך פאַרטראַכטן. די קריסטן האָט דאָס אויסגענוצט אוּן שטילערהייט געזאָגט צו מיין שוועגערין, אַז זי זאָל זיך מאַרגן שפּעט ביינאַכט צוזאמען מיטן מאַן אוּן קינדער אַריינכאַפּן צו אונדז אין דער סטאָדאָלע. די קריסטן האָט איר דערביי צוגעזאָגט אז זי וועט נישט פארשליסן די סטאָדאָלע. אוּן אַז זיי וועלן שוין זיין ביי אונדז אין גרוב וועט שוין איר מאַן נישט ארויסוואַרפן פון דעם אָרט. וואָס עס וואָלט געהייסן, אַז ער האָט זיי איבערגעגעבן אין די הענט פון די דייטשישע מערדער.

צומאָרגנס אין אָוונט, אין פינצטערניש פון דער נאַכט, האָבן זיך אינ־ציקוויזיז אריינגעגנבט אינם גרוב מיין שוואָגער מיט די שוועגערין אוּן זייערע צוויי קינדער. ווי בעטלער האָט יעדער אויף די פּלייצעס מיטגעבראַכט מיט זיך

אַ טאָרבע אַלטוואַרג. די באַגעגעניש איז געווען זייער רירנדיק אָבער אלץ אין שטום לשון, אויב ווער וועט הערן, איז מען שוין פארלוירן.

ווען די זון האָט אויפגעשיינט, האָט מען ערשט געקאָנט זעען: אַ שרעק איז געווען צו קוקן אויף זיי: די פּנימער געל מיט שווארצע פּאַסן אינטער די אויגן. די אויגן אַליין — צעשראָקענע. די קינדער האָבן אויסגעזעען פיל קלע־נער, ווי זיי וואָלטן געוואַקסן אַראָפּ, דאָך דערקענט מען אַז פון שמחה, צוליב ניצל ווערן פון אַ זיכערן טויט, באַווייזט זיך אַ שמייכל אויף זייערע פּנימער.

אונדזער איידעלע לוצינע ווייזט זיי ארויס אַ פריילעך פּנים, וואָס דער־מונטערט אַלע. זי באמיט זיך אויך ווי ווייט מעגלעך צו פאַרגרעסערן די פּאָר־ציעס ברויט, כדי מיר זאָלן עס קאָנען טיילן פאר זעקס נפשות. מיר באַקומען אויך אַ ביסל מער זופּ. מיר הונגערן צוזאַמען, אָבער זענען גליקלעך. און די קליינע שרהלע זאָגט, אַז מיר וועלן שוין יאָ איבערלעבן, וועלן מיר באַלד אַוועקפאָרן קיין ארץ־ישראל.

ס׳ציען זיך די טעג הונגעריקע, נישט אויסגעשלאָפענע.

אלע זעקס נפשות האָבן נישט געהאַט קיין אָרט ווו זיך אַוועקצולייגן, האָבן מיר געמוזט שלאָפן אין גרוב זיצנדיק, אָנגעלעגט אויף די ווענט פון גרוב.

מיר אַלע זענען געווען צעבראָכן. מען זעט נישט קיין סוף צו די צרות. און ס׳דאַכט זיך אַז אונדזער פּיין איז נישט מער ווי פארן טייוול... שווער איז געווען צו זעען דעם הונגער פון קליינע קינדער. מיר זעען אַז זיי מאַטערן זיך נעבעך שטאַרק איבערצוטראָגן די יסורים. זיי האָבן געגעסן רויען קאָרן, וואָס מיר האָבן ארויסגענומען פון דער תבואה.

אַ שטראַל פון ליכט און האָפענונג זענען געווען די געהיימע בלעטלעך, וואָס וואַצעק, דער זון פון אונדזער באלעבאָסטע, האָט געבראַכט. מיר באקו־מען פארשיידענע דערמוטיגנדיקע ידיעות, דאָס יינגל איז אין כאַראַקטער גע־ווען ענדלעך צו זיין מוטער. ער פלעגט אונדז שטארקן און מוטיקן מיט זיינע פאנטאסטישע ידיעות, אַז די דייטשישע מפּלה איז נאָענט, און מיר וועלן בקרוב זיין פריי.

איינער פון אונדז האָט תמיד זיך צוגעהערט די באַוועגונג אין דרויסן אויפן שאָסיי — עטלעכע הונדערט מעטער, ווייט פון „סכראָן", ווייל ס׳איז צייט געווען זיכער: אויב ס׳פאָרט אַן אויטאָ זענען עס נאָר דייטשן, מחמת פּאָ־ליאקן זענען דעמאָלט מיט קיין אויטאָ נישט געפאָרן.

ווען מ׳האָט געהערט אז עס פאָרט אַן אויטאָ, זענען מיר גלייך פון שייער אַראָפּ אין גרוב און פאַרמאַסקירט די עפענונג.

איינמאָל אין חודש יולי 1943, אינדרויסן איז ווארעם און שיין, די פעל־דער שטיין צעבליטע און די ערד־באַזיצער מאַכן פאָרברייטונגען אַראָפּצו־

נעמען די תבואה. זענען מיר דורך די שפּאַרעס קיינדער גייען אַ הויס פון דער שול זינגענדיק און טאַנצדיק. מיר זענען פול מיט קנאה און פּראַטעסט קעגן אונדזער פינצטערן לעבן. פּאַרטיפּט אין טרויעריקע מחשבות שרייט פּלוצלינג דער קליינער יצחק: אַז ער הערט דאָס קלאַפּן פון אַן אויטא.

אין גרויס שרעק און איילעניש האָבן מיר זיך אלע שנעל אַראָפּגעלאָזט און פּאַרמאַכט אין סכראָן, אָנגעשטרענגט הערן מיר אין וועלכער ריכטונג דער אויטאָ פּאָרט.

נאָך עטלעכע מינוט הערן מיר שוין קולות פון אָנגעפּרעסענע דייטשן אין די ריכטונג. די היץ אינם גרוב איז שרעקלעך, און די הערצער וואַרפן זיך פון פּחד זייער קומען אינם דאָרף איז זיכער צו געפונען באַהאַלטענע יידן.

מיר הערן ווי די דייטשע מערדער דערנענטערן זיך צו אונדזער שייער. פּראַלן אויף די טויערן און דרינגען אין אים אריין. זיי צעוואַרפן די בינטז שטרוי, בילנדיק דערבייַ: „צווישן די בינטן שטרוי געפונען זיך פּאַרפּלוכטע יידן". זיי טרעטן אויפן סכראָן צוזאמען מיט הינט. מיר דערווארטן דעם טויט; אָט וועלן זיי וואַרפן גראַנאַטן. אָבער נאָך עטלעכע מינוט זוכן און נישט געפונען, זענען זיי מיט כעס ארויס פונם שייער. דאָן איז מיר געקומען אויפן געדאַנק דער פּסוק פון תהילים פּרק ק"ב: כי השקיף ממרום קדשו ה' משמים אל ארץ הביט לשמוע אנקת אסיר לפתח בני תמותה. לספר בציון שם ה' ותהלתו בירושלים. דאָס ניצל ווערן פון טויט אין דעם שרעקלעכן מאָמענט, האָט אונדז געגעבן האָפענונג, אַז מיר וועלן איבערלעבן די צרות און נאָך זוכה צו זיין צו לעבן ווי מענטשן.

לויט אונדזער השערה איז דאָס שיקן די געסטאַפּאָ אין דעם דאָרף אינטפּירירט געוואָרן פון אונדזער פּוילישן שכן, וועמען מיר האָבן איבערגעגעבן סחורה מיטן געלט פארן ליקווידירן דעם געטאָ אַלס פּקדון. כדי ער זאָל בלייבן דער יורש פון דעם רכוש, האָט ער מסתמא געמסרט ביי דער זשאַנדאַרמעריע. אַזוי האָט אויסגעזען די פּריינטשאַפט פון רוב פּאָליאַקן צו די יידן. דערפאַר זענען די פּאָליאקן, וואָס האָבן געהאַלפן ראַטעווען יידן, נאָך גרעסערע ווי חסידי אומות העולם.

ס'איז ווייטער אַוועק אַ וואָך נאָך אַ וואָך. מיר ווייסן שוין דעם סוף פון די קליינע געטאָס און דעם גרויזאַמן אופן פון זייער פאַרניכטונג. די צווי קינדער, וואָס זענען מיט אונדז געווען, האָבן מיט טרערן אין די אויגן געבעטן, אַז מיר זאָלן נישט ווייגען, נאָר האָפן אויף דער באַפרייונג.

אין דאָרף גייט דער טאָג אדורך נאָרמאַל, אָבער ביי אונדז אינם גרוב האָט זיך די צייט אַוועקגעלייגט ווי אַ געהיימנישפולע בעסטיע. מיר פילן זיך שוואַך און דערשעפט פון די כוחות פון הונגער און פּחד. און אָט אזוי גייט אדורך אַ טאָג נאָך אַ טאָג אין דערווארטונג אויף די הילף וואָס דאָרף קומען.

ווי ס'איז באַקאַנט איז אין סאקאלאוו דאָנערשטיק געווען דער מאַרקטאָג. פון אלע ארומיקע דערפער פלעגן זיך צונויפקומען די פויערן אין

שטאָט אַריין, איינצוקויפן וואָס זיי באַדאַרפן. אין די פרימאַרגן שעהן פלעגן מיר שוין הערן דאָס פאָרן פון די פֿויערים. אין אַ געוויסן דאָנערשטיק אין חודש אויגוסט, 1943, הערן מיר מער נישט פאָרן איבערן שאָסיי. מיר קוקן ארויס פון די שפּאָרעס פונעם שייער און זעען צווישן די דאָרטיקע גויים אן אומרויקע באוועגונג. באַלד קומט אריין די באַלעבאָסטע מיט פאַרבראָכענע הענט און דערציילט אונדז אַז די אינטערערדישע אָרגאניזאַציע האָט דערשאָסן אַ דייטש אין דאָרף, און ביי אַזאַ פאַל מאַכן די דייטשן אַ סעלעקציע. זיי ארעסטירן די אָנגעזעענע באַלעבאָטים פונעם דאָרף און אַמאָל טרייבן זיי אַלע־מען ארויס. זי האָט מורא אַז טאָמער פאַרברענען זיי די סטאָדאָלע, וווּ מיר געפונען זיך, וועט דאָך אַלעס ענטדעקט ווערן און דאָן וועט מען זיי דערפאַר־דערשיסן. זי בעט אונדז, מיר זאָלן אויף צייטווייליק אַוועק אין וואַלד ביינאַכט, ביז עס וועט איבערגיין דער צאָרן.

מיר וויסן, אַז וען מיר זאָלן איצט ארויס אין וואַלד וועלן מיר דאָרט געפונען דעם טויט דורך די אונטערערדישע פוילישע אַנטיסעמיטישע באַנדעס, וואָס הארגענען געטראָפענע יידן. מיר פאַרזיכערן, אַז אפילו וען דער שייע־ווט ברענען, וועלן מיר פון דאנען נישט ארויס. מיר וועלן נישט שטעלן אין סכנה דאָס לעבן פון די משפּחה, וואָס ראַטעוועט אונדזער לעבן. ס׳איז געלונגען צו בלייבן אינעם גרוב.

איינמאָל זענען אין דעם דאָרף אָנגעפאָרן פיל אויטאָס מיט זשאַנדאר־מעריע און זאָנדער־דינסט און אָנגעהויבן רעווידירן יעדע שטוב און שייער. די דייטשן האָבן אויך געטאָפּט איבער אונדזער „סכראָן". זיי האָבן געזוכט יוגנ־טלעכע אוועקצושיקן קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט. אַראָפגעווארפן די אוי־בערשטע סנאָפּעס שטרוי וואָס האָבן צוגעדעקט אונדזער „סכראָן". אָבער דעם „סכראָן" האָבן זיי נישט ענטדעקט. מיר זענען וויטער ניצל געוואָרן פון אַ זיכערן טויט.

זיצנדיק אין גרוב, הערן מיר ווי עמעצער עפּנט שנעל די טויערן פו־שייער. אַ ציטער נעמט אונדז אדורך. ביי דער ערעפנונג באווייזט זיך דער זעכצן יאָריקער זון פון באַלעבאָס און גיט איבער, אַז די דייטשן האָבן געליטן אַ גרויסע מפלה ביי סטאַלינגראַד. די גאַנצע דיישישע אַרמיי אויף דעם פראָנט סטאַלינגראַד — מאָסקווע איז פון די רוסן געוומען געפאָנגען, און די דייטשן ווערן צעשלאָגן אויף אַלע אַנדערע פראָנטן, אַזוי אז גאָר נאָענט שטייט פאר־אונדז די באַפריאונג.

ס׳איז שווער צו באַשרייבן די פרייד פון דער בשורה. מיר פילן אַ שטראָם פון האָפנונג, אויפמונטערונג. דער יוולן צום לעבן ווערט איצט שטאַר־קער און אינהאלטספולער.

איינמאָל איז אין דעם דאָרף ווידער אָנגעקומען אַ גרופּע דייטשישע ס. ס. אָפיצירן און האָבן עוואַקואירט ביי די פוילישע איינוווינער, וועלכע האָבן געהאַט שיינע ווינונגען — צווישן זיי אויך ביי אונדזער באַלעבאָס.

אין דעם שייער, ווו מיר זענען געווען, האָט זיך באַלד אַ גרופּע דייטשי־ שע זעלנער אויסגעשפּרייט אויפן שטרוי.

מיר זענען געבליבן אין גרוב צוויי טעג אָן ברויט און וואַסער. די בא־ לעבאַסטע האָט גאָרנישט געקאָנט אריינגעבן אין גרוב. מיר האָבן געפילט אז מיר גייען אויס פון הונגער און דאָרשט. פלוצלינג, אין מיטן דער נאַכט האָבן די דייטשן פארלאָזן דאָס דאָרף און דערמיט זענען מיר אָפּגעראַטעוועט גע־ ווארן פון אַ הונגער־טויט.

די באַלעבאַטים האָבן אונדז געבראכט ידיעות, אַז די דייטשישע אר־ מיי האָט אָפּגעשטויסן די רוסישע אַרמיי און זי גייט פאָרויס. די ידיעה האָט אונדז ווידער דערשיטערט. מיר האָבן באַדויערט וואָס מיר זענען נישט אויס־ געגאַנגען פון הונגער אין יענע טעג אין גרוב. ווי ס׳האָט זיך באַלד ארויסגע־ וויזן, איז דאָס געווען א הפסקה פאַר אַ גרויסן שטורם. יולי 1944, אין מיטן דער נאַכט, האָבן מיר אין גרוב דערהערט ווי עראָפלאנען רוישן איבער אונדז. מיר זענען ארויס פונעם גרוב אין שייער און געזעען דורך די שפּאַרעס פון די ווענט אַז אויפן הימל בילדן זיך גרויס־באלויכטענע לאָמפּן און ס׳ווערט ליכ־ טיק ווי אין מיטן טאָג. די עראָפלאַנען פליען אין דער ריכטונג פון סאָקאָלאָוו. און באַלד הערן מיר די שטאַרקע דעטאָנאַציעס, וואָס צעריסט די לופט. עס פאַלן באָמבעס איינע נאָך די אַנדערע. די ערד ציטערט. און די סטאָדאָלע וואקלט זיך ווי א פארשיכערטע, מיר זענען די פלאמען אין פארשידענע זייטן פון דער שטאט.

דער לופט־אָנגריף האָט זיך געצויגן איבער צוויי שעה. צומאָרגנס האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז דאָס איז געווען איבער סאקאלאוו. ווו ס׳זענען דער־ הארגעט געוואָרן איבער צוויי טויזנט דייטשן, ווי אויך אַ היפּשע צאָל פּאָ־ ליאקן.

נאָך דער באָמבאַרדירונג איז אין דאָרף, ווו מיר זענען געווען, אָנגע־ קומען פיל מיליטער. אַלע פריוואַטע הייזער זענען עוואַקואירט געוואָרן. אויך די שייערן זענען פיל געוואָרן מיט דייטשע זעלנער. מיר זענען ווייטער גע־ בליבן אינעם גרוב פעסט פאַרמאַכט. אונדזער פּראָוויאַנט איז געווען אַ צוויי קילאָדיק ברויט מיט אַ פלאש וואסער. די היץ איז געווען שרעקלעך אין גרוב. מיר האָבן זיך דערנערט מיט אַ שטיקעלע ברויט פון עטלעכע גראם אוץ א קאווע־לעפעלע וואסער.

די קאַמפּן האָבן זיך אָנגעהויבן אינעם דאָרף. מיר זענען ווי אַ שייער, געטראָפן פון שראָפּנעלן, ברענט. מיר ליגן אין גרוב פארחלשטע, דערשטיק־ טע און פילן אז עס זענען די לעצטע מינוטן פון אונדזער לעבן. איך קוק אויף די ליגנדיקע מענטשן. זייערע ליפּן זענען פארברענט פון דאָרשט. דאָס פנים — געל ווי אַ וואַקס. איך וועק זיי איבער, זיי קאָנען נישט רעדן. איך קוק שוין נישט אויף דער סכנה, און שטילערהייט רוק איך אַוועק דאָס קלעצל האָלץ פון די טיר פונעם גרוב, כדי אַריינצולאָזן אַ ביסל לופט. איך דערהער אַ באַוווע־

גוגנ, וואָס הילכט אָפּ אינעם הויף, אַלע פּאָרן אָפּ. דאָס דערוועקט אין מיר האָפּע־נונג, אז עס קומט פּאָר אן ענדערונג. איין די פּרימאָרגן שעהן, אין אַ קורצן צייט נאָך דעם, קומט לוצינע און קלאַפּט אריין אינם גרוב, זאָגענדיק: — איר זענט גערַאַטעוועט. די רוסישע אַרמיי איז שוין אין דאָרף" — כ׳האָב ברייט געעפנט דעם גרוב, ארויסגענומען די פּאָרשמאַכטע נפשות אויף דער לופט. פון גרויס פרייד האָבן זיי זיך דערמינטערט.

אָט אין דעם מאָמענט פון באָפרייאונג אין דער אויסגעטרוימטער מי־נוט, ברעכט אויס אונדזער טיפער ווייטיק אין אַ געוואַלדיקן יאָמער — מיט איינמאָל דערפילן מיר די גרויסע איינזאַמקייט, מיט וועלכע עס וועט אויסקו־מען צו גיין צו דער פרייהייט; ערשט דערפילט מען די האַרצריסנדיקע בענק־שאַפט נאָך די נאָענטע; און די שוידערלעכע ווירקלעכקייט. דער ערשטער פאַר־לאנג איז געווען וואַסער! מיר זענען אַלע געווען אויסגעטרוקנט פון היץ און דורשט. שוין נישט רעדנדיק פון הונגער. ביסלעכווייז זענען מיר געקומען צו זיך און אָנגעהויבן פילן אונדזער ישועה. די באַלעבאָסטע האָט אַריינגעברענגט אַ ברויט מיט שווארצע קאָוע. די קינדער זענען צעשטראַלט געוואָרן, זענע־דיק אַ גאַנץ ברויט. מיר האָבן געמיינט אז אין אייניקע סעקונדען וועט מען דאָס אויפעסן. דער מאָגן איז אָבער געווען איינגעשרימפן און נישט פאַרנומען דאָס וואָס די אויגן האָבן געוואָלט עסן.

ביסלעכווייז זענען מיר געקומען צו זיך און אָנגעהויבן פילן אַז מיר לעבן. מיר שטייען ווייטער ביי אַ שפּאַרע פון שייער און קוקן ארויס. צום דאָרף שטראָמט כסדר רוסיש מיליטער, פוסגייער, קאוואלעריע, טאַנקן און מאשין־גע־ווער. אַ טייל בלייבט אין דאָרף און פאַרנעמען די אָפּענע שייערן.

מיר געפונען זיך אין דעם מאָמענט אין דער גרעסטער שפּאנונג, וואַרטע־דיק אז דער באַלעבאָס זאָל דערלויבן ארויסצוגיין פונעם גרוב אויף דער פריי, ווי אַ פויגל פון דער קלאטקע. דער בעל־הבית קומט צו אינדז אין זאָגט, אַז ער וויל, מיר זאָלן זיך נישט ווייזן אין דאָרף. ער האָט מורא פאר זיינע שכנים. ער וועט, זאָגט ער, פאר אזא טאָט באַצאָלן מיטן לעבן. אין בעסטן פאַל דראָט א סכנה אַז זיין דירה און פאַרמעגן זאָל ווערן פאַרברענט. ער וויל אז דער ענין זאָל בלייבן אַ סוד. מיר האָבן זיין פאַרלאַנג דערפילט בשלמות. דער באַלע־באָס האָט פאַרמאכט דעם שייער מיט אַ גרויסן שלאָס, און מיר זענען פאַר־בליבן אין שייער און אַכטונג געגעבן אַז טאָמער וועט ער מיט וועמען ס׳אי־עפענען, זאָלן מיר גלייך אַראָפּ אין גרוב.

דעם 9־טן אויגוסט, 1944 דערגרייכט צו אונדז די ידיעה, אַז ביי דעם דאָרף ראגעוו, בערך זעקס קילאָמעטער פון סאָקאָלאָוו, האָבן די דייטשן זיך פאַרפעסטיקט און שטעלן אַ העפטיקן וויידערשטאַנד. אייניקע שעהן שפּעטער קומט אריין אין שייער די באַלעבאָסטע מיט פאַרבראָכענע הענט, דערציילנ־דיק אז די דייטשן האָבן צוריקגעשטויסן די רויטע אַרמיי אויף פיער קי־לאָמעטער, און אַז די רוסן ציען זיך צוריק. ס׳וועט אונדז פינצטער אין

די אויגן, מיר ווייסן נישט וואָס צו טאָן: צו זאָלן מיר פארלאָזן דאָס גרוב און לויפן איבער דער צווייטער זייט „בוג", מיר גלויבן, אַז דאָרט וועלן די צעשלאָגענע דייטשן נישט אזוי שנעל צוריקגיין אָדער בלייבן אויפן אָרט, מחמת לויפנדיק אויף די וועגן איז נישט קיין קלענערע סכנה דערהארגעט צו ווערן דורך די פוילישע נ.ס.ז.־באנדעס וועמענס פראָגראָם איז צו ליקווידירן יעדן געראָטעוועטן ייד פון די דייטשן. אונדזערע באַלעבאָטים ווייסן אליין נישט וואָס צו עצהן — פון זייער זייט וואָלטן זיי שוין געווואָלט זיך באַפרייען, פון דער צווייטער זייט — אונדז צו ראטעווען, ענדלעך האָבן מיר זיך דעצידירט צו בלייבן אויפן אָרט און נישט לויפן.

מיר לעבן ווייטער איבער שווערע שעה׳ן. די שמחה איז מיט אַמאָל צעשטערט געוואָרן. מיר לעבן ווייטער אין פחד. די נערוון זענען אָנגעצויגן אויף די העכסטע שטופע. זיי רייסן זיך ווידער ווי טוכלע פעדעם און מיר קאָנען זיך נישט באַהערשן.

צו אודזער גליק זענען די שהן נישט געווען לאַנגע, אין אָוונט האָבן מיר געהערט דורך די שפּאַרעס, ווי דער גלח פונעם דאָרף דערציילט אונדזער באַלעבאָסטע, אז די דייטשן ציען זיך שוין צוריק פון ראָגאָוו און די רויטע אַרמיי גייט פאָרויס. די פרייד אין דעם מאָמענט איז נישט צו באַשרייבן. צומאָרגנס באגינען ברענגט די באלעבאָסטע די ידיעה אז די רוסן שטייען שוין צוויי קילאָמעטער פון דער שטאָט און זיי גייען פאָרויס. מיר וואָרטן געדולדיק אויף דער בשורה, אַז סאָקאָלאָוו איז שוין פאַרנומען. יעדע מינוט איז אַ יאָר, צוליב סטראטעגישע טעמים איז דאָס פארנעמען די שטאָט אָפּגעלייגט געווארן מיט צוויי טעג. ענדלעך דעם צוועלפטן אויגוסט 1944, זעקס אַ זייגער פארטאָג, זענען די פאראייניקטע ארמייען אריין אין שטאָט. און אויף דעם בנין אויפן שעדלעצער וועג, אויף וועלכן ס׳האָט זיך געפונען פיר אין א האלב יאָר די דייטשישע פאָן, איז אוייפגעהאָנגען געוואָרן די פאָן פון נצחון.

עלף א זייגער פארמיטאָג באקומען מיר אַ דערלויבעניש פון אונדזער באַלעבאָסטע, אַז אייניקע פון אונדז זאָלן אייניציקוויז, געהיים, אַז קיינער פון אונדזערע שכנים זאָלן נישט זען,אַרויסכאָפן זיך פונעם שייער און גיין אין שטאָט.

מיר באשליסן אז די קינדער מיט זייער שוין פאלנדיקן, אָפּגעשוואכטן פאָטער, זאָלן נאָר בלייבן אינעם שייער. איך און מיין פרוי און שוועגערין חנטשע זאָלן גיין אין שטאָט אריין.

נישט טראָכטנדיק לאַנג, האָבן מיר זיך אייניציקווייז ארויסגענבעט פונעם שייער דורך דער הינטער טיר פון כלעוו און אוועק אויף פארשידענע וועגן ביז אונטערן דאָרף. אויף דעם שאָסיי, וואָס גייט אין שטאָט אריין, האָבן מיר זיך צוזאמענגעטראָפן און אָנגעהויבן גיין אין שטאָט אריין, בערך פופציק קילאָמעטער.

די שמחה פון דער הילף, האָט געהויבן אונדזערע אויסגעדאָרטע פּיס,

אין משך פון עטלעכע שעה זענען מיר געווען אין ראגאוו. דאָרט האָבן מיר זיך אַ ביסל אָפּגערוט. באַקאנטע קריסטן האָבן זיך געצלמט, זעענדיק יידן, אויפגעשטאַנענע תחית־המתים; געקוקט מיט באַדויערן ווי אַזוי מיר זענען אויס; געגעבן ברויט און מילך און זיך געפרייט. מיר האָבן עפּעס געגעסן און געגאַנגען ווייטער.

דער שאָסיי האָט געציטערט פון די מאַשינען און טאַנקען, אויפן וועג צום פראָנט. מיר האָבן זיך מיט די לעצטע כוחות געשלעפּט אין שטאָט אַריין.

ענדלעך פארן זון־אונטערגאַנג, זענען מיר געשטאַנען אויף די פעלדער פון שטאָט, באַלד אַוועק אויפן ריפקער וועג, און פון דאָרטן אַריין אין שטאָט. ווהין און צו וועמען גייט מען? וועמען זאָלן מיר זוכן, און וועמען זאָלן מיר געפונען?

מיר גייען אויף ביידע זייטן גאַס. מיר שטייען שוין ביי די יידישע הייזער. אָט דאָ האָט געווינט יצחק לייבישעס טאַכטער, דאָ האָט דאָך געווינט רפאל רחל די טרינעציערינס איידעם. מיר שטייען שוין ביי די הייזער פון אליעזר הענדל, הערשל פישער, יודל קרייטמאַן, אברהם אשער און אַנדערע נאָר פון די פענצטער קוקן גאָר ארויס אומבאַקאַנטע, נישט יידישע פנימער. מיר גייען און גלויבן נישט וואָס מיר זעען. סאקאלאוו אָן יידן! מיר גייען ווייטער און מיר דערזען צעשטערטע הייזער פון שלעפּאַ גאַס, ווו ס׳האָבן געווינט שמולקע ישראל מרדכיס. די הייזער זענען מער נישטאָ. מען דערקענט אפילו נישט אַז ס׳איז דאָ אַמאָל עפּעס געווען. דאָס נייע בית־המדרש — אַ קלוב פאַר פויליש יוגנט; אונדזער הויף אויף מאַלי־רינעק — צעשטערט דורך באָמבעס, געפאלן אין יענע היסטאָרישע נעכט, וואָס האָט אונדז געגעבן כוח אויסצוהאַלטן די שווערע וואָכן פאר דער באפרייאונג. מיר בלייבן שטיין אין מיטן גאַס, נישט האָבנדיק ווו אַריינצוגיין. ארום אונדז פארזאמלען זיך א גרויסער המון שטאָטישע קריסטן, צווישן וועלכע ס׳האָט זיך פאַרשפּרייט די ידיעה, אז מיר זענען דאָ. אין שטאָט האָבן אונדז דאָך אַלע געקענט ווי אַנגעזעענע סוחרים. יעדער פון זיי, האָט זיך באמיט ארויסצווייזן פריינטשאפט און אונטערגעשטראָכן, אז זיי האָבן געהאָלפן יידן. דער און יענער יד איז ביי זיי געווען אויסבאַהאַלטן א געוויסע צייט. זיי האָבן געוואָלט פארטושן דאָס גערא־בעווען יידישע האָב און גוטס. מיר זוכן — אפשר זענען נאָך געקומען יידן אין שטאָט אריין. מיר געפינען נישט קיינעם. א ציטער נעמט אונדז דורך. אוי, ווו זענען די סאַקאַלאַווער יידן? איז טאַקע פון זיי קיינער נישט פארבליבן? א מבול פון טרעטן גיסט זיך פון די אויגן, ווו זענען זיי אַלע אַהינגעקומען פון יידישן שטעטל? ווו זענען זיי אַלע, וועלכע איך האָב אַזוי ליב געהאַט? צו זענען טאַקע אלע פארברענט און דערשטיקט געווארן אין טרעבלינקע און דערמאָרדערט אויף אנדערע וועגן? ווי אזוי נעמט מען נקמה?

די מחשבות פליען מיר אין קאָפּ. איך ציטער אינגאַנצן. די נאַכט איז צוגעפאלן. מיר האָבן נישט ווהין צו גיין. מיין הויז איז צעשטערט, אלע אַנ־

דערע יידישע הייזער וואָס שטייען נאָך זענען באַזעצט פון אומבאַקאַנטע קריסטן פון די דערפער. די קריסטן עצהן אונדז, צו גיין אין דער פּוילישער שול אויף נעטשעצער וועג, וואָס איז מיט אייניקע טעג צוריק אָפּגערייניקט געוואָרן פון דייטשן. אין דער שול געפינען זיך נאָך עטלעכע בעטן און שענקעס. מיר קאָנען דערווייל דאָרט וווינען, אַ טייל פון זיי זענען גרייט צו געבן אַ נאַכט־לעגער, ביי זיך אין שטוב. פּלוצעם רייסן זיך אריין דורך דעם המון קריסטן אַ גרופּע פון זעקס יונגעלייט און פּאַלן אַרויף אויף אונדזער האַלדז אויסרופנדיק: „מיר זענען יידן"! דאָס האָט מיך אויפגעוועקט פון דער פּאַרצווייפלונג כ׳האָב זיך געקושט מיט די מענטשן, וועלכע איך האָב פריער נישט געקענט. ס׳האָט אונדז געבונדן אין זאַך: מיר זענען יידן — געראַטעוועטע פון די היטלער מערדער.

די זעקס יינגעלייט זענען געווען פון פארשידענע שטעטלעך אין לובלינער געגנט, וועלכע זענען געשיקט געוואָרן דורך די דייטשן צוזאמען מיט אלע יידן אין די שטעטלעך קיין טרעבלינקע. זיי זענען אָבער אין מיטן וועג געשפּרונגען פון צוג און נאָך טראגישע גלגולים נאָך דער באַפרייאונג פון סאקאלאוו געקומען אין שטאָט זוכן יידן. אונדזער שמחה פון דער באַגעגעניש איז געוואָרן אומגעהויער און מיר אלע צוזאמען זענען אַוועק אין דער אויבנדערמאָנטער שול, כדי זיך אַ ביסל אויסרוען. א פּחד האָט אונדז דאָרט ארומגענומען. דער שאָטן פון די דייטשן האָט אונדז באַגלייט אויף יעדן שריט און טריט. מיר האָבן באַשלאָסן צו פארלאָזן דעם בנין און מיטגענומען מיט זיך עטלעכע שענקעס. בעסער איבערנעכטיקן אין איינעם פון די איינגעפאלענע יידישע הייזער אויף נעצאלא־גאס, אַנטקעגן דעם נייעם בית־המדרש אינם הויז פון ר׳ מנדל שבתל, דער זיידע פון שבתל גרינבערג — איצט דער איינציקער יורש פון דעם הויז.

אַ העלפט פון דעם הויז איז געווען באַשעדיקט; געשפּאָלטענע וועגט, דער סופּיט צעקלאַפּט. אַ סכנה געווען דאָרט אַריינצוגיין, אָבער אין דער צווייטע העלפט איז געווען בעסער. די אַנדערע דירות זענען געווען פאַרנומען פון גויים — אָבער איצט געשלאָסן. זיי זענען מסתמא אַנטלאָפן פון שטאָט בשעת דער באָמבאַרדירונג.

צומאָרגנס האָבן אָנגעהויבן קומען די איינוווינער און האָבן זיך צעשפּרייט אין דעם יידישן הויז, כאָטש זיי האָבן געהאַט אין דאָרף אָדער הינטער דער שטאָט אייגענע הייזער. מיר האָבן געבעטן די גויים זיי זאָלן צוריקגעבן די דירות, מחמת דאָס הויז האָט דאָך געהערט צו יידן, וועלכע זענען געבליבן לעבן; כאָטש צווי דירות, וווּ מיר זאָלן זיך קאָנען צוזאמען איינאַרדנען.

אין דער צווישן־צייט זענען אָנגעקומען נאָך עטלעכע יידן פון סאקאלאוו אָזוי אַ די צאָל האָט שוין דערגרייכט פינף און צוואַנציק נפשות.

די קריסטן האָבן נישט געהאַט קיין חשק באַלד איבערצוגעבן עטלעכע

דירות זיי האָבן דעם ענין אָפּגעלייגט אויף שפּעטער. מיר האָבן גע־
נעכטיקט אין דער צעבראָכענער דירה.

צומאָרגנס האָבן מיר באַשלאָסן זיך צו ווענדן צו דעם בירגערמייסטער אין
סאָקאָלאָוו, ער זאָל געבן צו אונדזער רשות עטלעכע דירות פון אַ יידיש הויז.
זענען מיר דאָך סאָקאָלאָווער „אָביוואַטעלעס"!

צו יענער צייט איז בירגערמייסטער געווען דער פּאָטאָגראָפיסט פענדיק.
ער איז פּאָר דער מלחמה אָנגעגאַנגען ווי א דעמאָקראט. איך בין געווען מיט
אים זייער באַפֿרייַנדעט, און נישט איינמאָל צוזאַמען מיט די יידישע עסקנים
אין שטאָט זיך בראטן וועגן פּארשידענע שטאָטישע ענינים, בעת ער איז נאָך
געווען וויצע־בירגערמייסטער.

צוזאמען מיט גרינבערגן און אשר סאפּירשטיין, זענען מיר אריין צום
בירגערמייסטער און אים געבעטן עטלעכע דירות. ער האָט אונדז געגעבן אָן
עצה, מיר זאָלן אַריבערפֿאָרן קיין וועננגראָוו, מחמת דאָרט זענען פֿאַראַן פּופּ־
ציק יידן. די שטאָט וועננגראָווע איז נישט באַמבארדירט געוואָרן, דאָרט איז
פּאראן גענוג דירות. דאָ אין סאָקאָלאָוו זענען מיר בסך הכל עטלעכע אָן
צוואנציק נפשות. צו וואָס זאָל זיצן אין סאָקאָלאָוו אזא קליינע גרופּע יידן. מיר
זענען געווען אַנטוישט פון זיין עצה, און דעם גוי שטרענג געפרעגט: „צי
ווילסט דו איצט מאַכן אַ נייעם געטאָ אין וועננגראָווע פאר יידן? צו ווילסט דו
אונדזערע דורך די דייטשן בארויבטע הייזער, פארהאלטן פאַר דיינע פּאָליאקן?
דאָס וועט זיך דיר נישט איינגעבן". און מיר האָבן פארלאָזט זיין צימער. דער
גוי האָט זיך א ביסל דערשראָקן און צומאָרגנס געשיקט רופן, אָבער מיר זע־
נען מער צו אים נישט געקומען.

ווי מיר האָבן זיך דערוווסט, האָט ער צוזאמען מיט נאָך אַזעלכע דע־
מאָקראטישע עסקנים געהאַט ביי זיך א היפש ביסל איבערגעלאָזן יידיש פאר־
מעגן. צוליב דעם האָט ער נישט געוואָלט האָבן אין שטאָט קיין עדות צו דער־
קענען דאָס יידישע אייגנטום.

זעענדיק אַז מיר האָבן וויניק צו דערוואַרטן הילף פון דער אָרטיקער
מאַכט, האָבן מיר באשלאָסן אַנצוווענדן אלע מיטלען, כדי צו באפרייַען עטלע־
כע דירות אין דעם אויבנדערמאָנטן הויז פאר די לעבן געבליבענע, היימלאָזע
יידן. צו אונדזער גליק איז געלונגען איבערצוצייגן אייניקע פון די לאָקאַטאָרן,
וועלכע האָבן געהאַט שיינע דירות אונטער דער שטאָט און אויך באַקומען פון די
דייטשן אַ דירה אין שטאָט, זיי זאָלן אונדז אָפּטרעטן די דירה. און מיר אַלע, 25
יידישע נפשות, האָבן זיך אריינגעצויגן אין דער ווויינונג, וואָס איז באשטאנען
פון איין צימער מיט אַ קיך, ווי איין משפּחה האָבן מיר געגעסן צוזאַמען;
מיר זענען געשלאָפן אויף דער פּאָדלאָגע, אויסגעבעט מיט שטרוי אזוי ווי אין
אַ הקדש.

די רעשט גוישע לאָקאַטאָרן אין דעם הויז, ביי וועמען א ייד איז
געווען ווי א פּעסט, האָבן אָנגעהויבן ביסלעכווייז פארלאָזן דאָס הויז און במשך

פון אייניקע טעג האָבן מיר געהאַט פיר פרייע דירות וואָס מיר האָבן צווישן זיך פארטיילט. מיט איינמאָל איז געוואָרן ר׳ מנדל שבתל׳ס ז״ל הויז דער איינציקער יידישער פונקט אין דעם גוישן סאָקאָלאָוו. דעם ערשטן שבת האָבן מיר געדאַוונט מיט מנין. יעדער טאָג האָט געברענגט צו אונדזער הויז נאָך לעבנגעבליבענע סאקאלאווער יידן. און במשך פון א וואָך צייט דערגרייכט די צאָל לעבעדיקע סאקאלאווער יידן 36 נפשות. און מיט דעם האָט זיך עס געענדיקט.

די עלטסטע פון די געראַטעוועטע זענען געווען משה שטוטמאַן (היינא אין ישראל). און משה מיעדזעשינסקי פון דאָרף ליזק ביי יאבלאנא.

דאָס נייע בית־המדרש וואָס איז געשטאַנען קעגן דעם הויז, ווו מיר האָבן זיך איצט געפונען, איז געווען פול מיט איינקווארטירטע סאָוויעטישע זעלנער. זיי פלעגן זייער אָפט אונדז באזוכן, צוליב נייגעריקייט, כדי אָנצו־קוקן איבערגעבליבענע יידן. הינטער דער שטאָט האָט זיך אויך געפונען פיל מיליטער, צווישן זיי אויך יידן. אז די יידישע זעלנער און אָפיצירן האָבן זיך דערוווסט וועגן אונדז, זענען זיי גיך געקומען, מיטברענגענדיק ברויט און קאָנסערוון, וואָס איז געווען שווער צו באקומען אפילו פאר געלט. זיי האָבן מיט טרערן אין די אויגן אונדז געקושט און פאַר גרויס שמחה געדריקט צום הארצן.

איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דעם רירנדיקן מאָמענט, ווען שבת אינדערפרי איז אַ דיוויזיע פון מיליטער מיט טאַנקען און פאַרשידענע שווער־געווער געבליבן שטיין אויף דער שעדלעצער גאַס, ווארטענדיק אויף אַ באַ־פעל פון גענעראַל־שטאַב צו מאַרשירן. אין דעם מאָמענט איז פון אַ טאַנק ארויסגעשפרונגען אַ הויכער יידישער אָפיציר, וועלכער האָט זיך דערוווסט אַז נישט ווייט פון אים געפונען זיך יידן. ער איז ארויפגעפאַלן אויף מיר און אָנגעהויבן קישן און וויינען. יידיש האָט ער געקענט געציילטע ווערטער, רו־סיש ווידער האָב איך נישט געקענט. ער האָט צעפראלט דעם זעלנערישן שינעל און אויסגערופן: „איך האָב אַ יידיש האַרץ״, וואָס פאַר טייערע זענען דאָס די רוסישע יידן. זייער הארציקייט און מסירת נפש פאר א ייד איז דאָך אזוי גרויס! מיר האָבן זיי געזעען אין שווערע באדינגונגען, דיסציפליניירט, צווישן גויים אין מיליטערישע קליידער. טראָץ דעם האָבן זיי אַרויסגעוויזן אַזוי פיל ווארעמקייט און אונדז געהאָלפן אריבערצוטראָגן די ערשטע שווערע טעג און אויך געבראכט זייער יידישן פעלד דאָקטאָר צו אונדזערע קראנקע. ווי אייביק זענען די ווערטער: „מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ״.

זונטיק באגינען זענען מיר, עטלעכע פערזאָן, ארויסגעגאַנגען אויפן סאָקאָלאָווער בית־החיים, כדי צו מתייחד זיין זיך מיט אונדזערע קדושים. גלייכצייטייק זיי איבערגעבן די בשורה, אז ס׳איז פארבליבן א יד ושם פון די סאָקאָלאָווער יידן.

אַריינקומענדיק אין בית־הקברות איז אונדז פינצטער געוואָרן פאַר די

אויגן. א הימלישער כוח האט געשטארקט איבערצוטראגן דעם ווייטיק וואס האט אונדז ארומגענומען, זעענדיק דעם שרעקלעכן בזיון פון אומשולדיקע קדושים. מענטשלעכע אברים האבן זיך געוואלגערט איבערן בית־הקברות. די מצבות צעשמעטערטע, פיל פון זיי זענען פארשוווּנדן פון די קברים.

קבורת מת מצווה.

מיר זענען גלייך אוועק אינם שטעטל און אלארמירט אלע ייִדן, מקיים צו זיין „קבורת מת מצווה". עטלעכע טעג האט געדויערט ביז מיר האבן געמאכט א שטיקל ארדנונג אויפן בית־הקברות. שווער איז געווען צו ווירקן אויף די גוישע שכנים פונעם בית הקברות, זיי זאלן מער נישט שיקן זייערע בהמות דארט צו פאשן. מיר זענען געווען געצווונגען צו זיכן אנדערע וועגן צו ליקווידירן דעם חילול בית־הקברות.

צו דעם אנטיסעמיטישן בירגערמייסטער, דעם פאטאגראפיסט, האבן מיר מער נישט געוואלט גיין און באשלאסן זיך צו וועגן וועגן דעם ענין צום סטאראסטוע, ווי אויך צום קאמענדאנט פון דער פאליציי, אין די ערשטע טעג פון דער באפרייונג האט סטזשעליץ, דער שטענדיקער וויצע־סטאראסטע פארטראטן דעם סטאראסטע, א פאזנאנטשיק, וואס איז אנטלאפן צוזאמען מיט די דייטשן פארן איינעמען סאקאלאוו דורך דער רויטער ארמיי סטזשעלעץ איז געווען איינער פון די צען פאטערס, וואס די דייטשן האבן דערשאסן זייערע זין עטלעכע חדשים פאר דער באפרייונג אויף דער

שעדלעצער גאַס פאַר די אויגן פון אַלע סאָקאָלאָווער „מיעשטשאַנעס". צווישן די דערשאָסענע האָט זיך אויך געפונען פראָווינצקי, דער דירעקטאָר פון דער פאָלקס־שולע אויף קופיטינער שאָסיי; צווי לערער פון דער דערמאָנטער פאָלקס־שולע; דער זון פון „ענדעק" דאָמבראָווסקי, און נאָך עטלעכע יוגנט־לעכע, פאַר פאָליטישע טעטיקייט. די גענטאַפּאָ האָט זיי שרעקלעך געפיניקט און פאַרן שיסן זיי מבזה געווען פאַר די אויגן פון זייערע על־טערן און שטאָטישע איינוווינער.

ווי געזאָגט איז סטזשעליץ געווען איינער פון די עלטערן פון די דער־שאָסענע צען פערזאָן. א דעלעגאַציע פון עטלעכע פערזאָן האָבן זיך פאַר אים פאַרגעשטעלט און געבעטן, אז ער זאָל געבן א פאַראַרדנונג דער פאָליציי צו דערליידיקן דעם ענין. סטזשעלעץ האָט אונדז פריינטלעך אויפגענומען אָן צוגעזאָגט אלץ צו טאָן, ער האָט דערביי אונטערגעשטראָכן, אַז דאָס איז איצט נישט קיין פראָגע בלויז פון אים, דאָך וועט ער טאָן אַלץ וואָס איז נאָר מעג־לעך.

סטזשעליץ האָט זיך פארבינדן מיט דעם פאָליציי־קאָמענדאַנט פון שטאָט, אויך מיט דעם הויפט ריכטער פון פאָלקס־געריכט, כדי זיך אינפאָר־מירן די יורידישע זייט. מיר האָבן אויך אויסגענוצט פראָטעקציע ביי דעם פאָליציי־קאָמענדאַנט. ענדלעך האָט דער פאָליציי־קאָמענדאַנט ארויסגעשיקט עטלעכע פאָליציי־לייט אויפן בית־הקברות און געצוווּנגען די גויים מאָמע־טאַל ארויסצוטרייבן די בהמות פונעם בית־החיים. דערמיט זענען מיר באַ־פרייט געוואָרן פון קאשמאר פון שענדן די קברים. אָבער נאָך אן הפסקה פון עטלעכע וואָכן האָבן זיי ווידער גענשיקט די בהמות אויף דעם בית־הקברות.

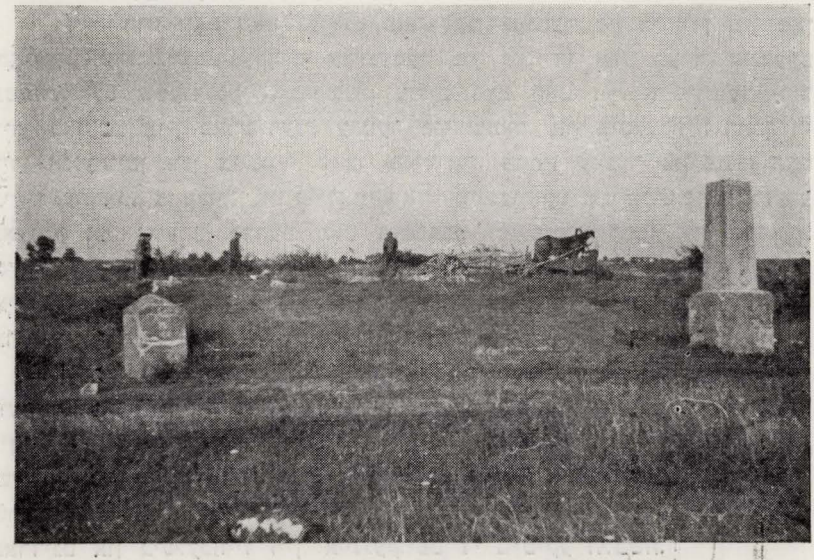

א טייל פון סאָקאָלאָווער בית־הקברות

מיר האָבן דעריבער באַשלאָסן, אַז כל זמן ס׳וועט זיין גראָז אויפן בית־החיים, זאָלן יעדן טאָג באזוכן צוויי מענטשן דאָס אָרט, כדי נישט צו דער־לאָזן אויספירן דעם חלל בית־הקברות. איינמאָל איז פאָרגעקומען אַ געשלעג צווישן שמעון גרינשפאַן און יהודה מיט עטלעכע גויים, וועלכע האָבן זיך אנטקעגנגעשטעלט די פאָדעערונג פון זיי, תיכף אַראָפצוטרייבן די בהמות פון דעם הייליקן אָרט. דער רוב פון די גויים שכנים האָבן בייטאָג נישט גע־שיקט זייערע בהמות אויף דעם בית הקברות.

* * *

אונדזער קליינער קיבוץ אין סאָקאָלאָוו האָט ביסלעכווייז זיך פאַר־גרעסערט. פון פארשידענע שטעטלעך פון דער אומגעגנט זענען געקומען גע־ראָטעוועטע יידן. און במשך פון 2 חדשים האָט זיך שוין מיט אונדז געפונען 98 נפשות.

אויסער די שטענדיקע תושבים זענען געווען ביי אונדז צענדליקער־היימלאָזע אורחים אויפן וועג צו זוכן פארשידענע קרובים. מעגלעך אַז אונד־זער ווארעמע הכנסת אורחים האָט צוגעצויגן די אַלע פאריאושטע און צע־בראָכענע, כדי צו געפונען אַ טרייסט־וואָרט, אַ געפיל פון נאָענטקייט וואָס האָט זיי אזוי שטאַרק געפעלט. מיר האָבן זיך באמיט זיי צו מונטערן און מש־פּיע. זיין צום נאָרמאַלן לעבן. אין די ערטשע חדשים נאָך דער באָפרייונג איז נישט געווען קיין „מיינס און דיינס"; און פיל פאלן איז אונדז געלונגען זיי ארויסצוציען פון תהום פון יאוש.

דאָס הויז וואָס האָט געדינט פאר דעם צענטער פון די יידן אין סאָ־קאָלאָוו, האָט נישט געקאָנט אריינעמען ביי זיך די אלע בערך הונדערט נפשות אַלס שטענדיקע איינוווינער. צוליב דעם האָט זיך אַ גרויסער טייל יידן באַזעצט איין פארשידענע ערטער פון שטאָט. און ביסלעכווייז האָבן די יידן אָנגעהויבן זוכן צייטווייליק צו פארדינען, מחמת קיינער פון אונדז האָט נישט געטראַכט צו בלייבן אין פוילן וואָס איז דורכגעווייקט מיט בלוט פון אונדזערע נאָענטע אוּן טייערע. יעדער האָט געטראַכט ווי צומשנעלסטן אַרויסצופאָרן. ס׳איז נאָר געווען אַ פראָגע פון צייט, ווייל די צווייטע זייט פון דער ווייסל איז נאָך געווען אין די הענט פון די דייטשן, און יעדער האָט נאָך געהאָפט צו געפינען געראַטעוועטע קרובים.

אַ חוץ דעם האָט געשטערט די גרויסע אָרימקייט — יעדער איז גע־ווען כמעט נאַקעט און בארוועס. מען האָט געזוכט אַ מעגלעכקייט צו קאָנען זיך באַקליידן. יידן זענען געפאָרן קיין לובלין און געברענגט פון דאָרט פאר־שידענע פראָדוקטן וואָס האָבן אויסגעפעלט אין די קליינע שטעטלעך. זייף שוועבעלעך, הייוון, און פארשידענע לעבנס־מיטלען, זיי האָבן נישט שלעכט פארדינט און ביסלעכווייז זייך איינגעקויפט די נויטיקע הלבשה.

דאָס פאָרן קיין לובלין, די דעמאָלטיקע הויפּט־שטאָט פון באָפרייטן פּוילן, איז געווען פארבינדן ממש מיט מסירת־נפש. דאָרט האָט זיך געפונען דער זיץ־אָרט פון דער צייטווייליקער פּוילישער רעגירונג, ווי אויך דער געזעראל־שטאָב. נאָר גאָר יינגע מענער, דער עיקר מיט אַ גוישן אויסזען, האָבן זיך געקאָנט דערלויבן אונטערצונעמען אזא רייזע. ווי געזאָגט האָט אין די ערשטע צייטן געהערשט צווישן אַלע יידן אַ געפיל פון אייניקייט. די יוג־געלייט האָבן איבערגעגעבן די סחורה פון לובלין צו די אָרטיקע יידן צו פארקויפן אויפן מאַרק, אזוי אַז אַלע האָבן אָנגעהויבן פארדינען. אַ דאַנק דעם האָבן מיר, די פון טויט געראַטעוועטע, אָנגעהויבן באַקומען אַ מעג־לעכקייט זיך צוגרייטן אַוועק צופאָרן.

א טייל פון דעם קליינעם קיבוץ האָט זיך אויך באמיט צוריקצובאקו־מען דאָס ביי גויים איבערגעלאָזענע פארמעגן. איך האָב פארן קריג געהאַט אַ גרויס מאַנופאַקטור געשעפט אין סאקאלאוו, ס׳איז מיר געלונגען אַ טייל פון מיין סחורה אויסצובאַהאַלטן ביי באַקאַנטע קריסטן. אויך ש׳ גרינבערג האָט געהאַט איבערגעגעבן זיין סחורה צו קריסטן אין דער האָפנונג צוריק צו באקומען. זענען דאָך דאָס געווען באקאַנטע און אינטעליגענטע קריסטן פון דער שטאָט.

ווי ס׳האָט זיך שפּעטער ארויסגעוויזן איז דאָס געווען אַ גרויסער טעות. נאָך שווערע מי און אָנשטרענגונגען איז געלונגען אָפּצונעמען אפשר פינף פּראָצענט פון דעם, וואָס מיר האָבן זיי איבערגעגעבן אין פּקדון. אלע ווי איינער האָבן זיי געהאַט אין ליגנעריען ענטפער: די דייטשן האָבן צו־גענומען.

מיין מעבל פון שטוב האָב איך געפונען ביי דעם גוי גורסקי. וועג מיר האָבן געפאָדערט צוריק דאָס מעבל, האָט ער געטענהט, אַז ער האָט עס געקויפט ביי די דייטשן. מורא האָבנדיק ארויסצוטראָטן מיט אַ געריכטלעכע תביעה, בכדי נישט גורם זיין צו די יידן שיקאַנעס, האָב איך דערווייל מותר געווען אויף די תביעה, אַ פאַסיקע צייט אין ליידער נישט געקומען.

ש. גרינבערג האָט אַוועקגעגעבן א גרויסן טייל סחורה און מלבושים דעם שוסטער קאָזאַק. צווישן די מלבושים האָט זיך אויך געפונען אַ פאַלטנדל פון זיין יצחק. וען גרינבערג האָט זיך געוועגדעט צו אים, ער זאָל אים צוריקגעבן די סחורה, האָט ער אויך געטענהט אַז מ׳האָט ביי אים די גאַנצע סחורה צוגערויבט. אויך דאָס פאלטנדל האָט ער נישט געוואָלט אָפּ־געבן. ווי ס׳האָט זיך ארויסגעוויזן האָט ער פאר דער סחורה און די זאַכן געקויפט אַ הויז און אַ גרויסע שטאַל.

משה שיינה חוה׳ס ראָזענצווייג הי׳ד האָט מיר דערציילט, אַז וען ער האָט זיך געראַטעוועט פון דער אקציע אין געטאָ, האָט ער געענטיקט איין נאַכט ביי דעם דערמאָנטן גוי, כדי זיך ארויסצוראטעוועז פון געטאָ און כדי צו קומען קיין בארטקאָוו, ווו זיין שנור רחל ליבע קאָווערס טאָכטער האָט

זיך געפונען. דער גוי האָט ביי אים צוגענומען דאָס גאנצע געלט וואָס ער האָט געהאַט.

דאָס זעלבע איז אויך געווען ביי פיל אנדערע מער „אַנשטענדיקע" קריסטן. אויב זיי האָבן שוין יאָ צוריקגעגעבן, איז עס ס׳רוב נאָך געווען אייניקע פּראָצענט פון דעם, וואָס זיי האָבן צוגענומען, און דאָס אויך נאָך שוועׂרער מי און אינטערוועניצן פון סאָקאָלאָווער גלח, וועלכער האָט זונטיק אין א רעדע געפון די גויים זיי זאָלן די אומגליקלעכע יידן אָפּגעבן די אלט פּקדון באקומענע זאָכן.

פּארשטייט זיך, אַז ביי אזא מצב האָט קיינער פון די יידן נישט געקאָנט טראַכטן וועגן באזעצן זיך סטאביל אין סאָקאָלאָוו. א טייל יידן פלעגן גיין אין די אַרומיקע דערפער עפּעס קויפן אָדער פאַרקויפן, און אזוי זיך דערווייל געפירט דאָס יידשע לעבן אין סאָקאָלאָוו.

א צעאָקערטער שטח פון יידישן בית־הקברות אין סאָקאָלאָוו.

מיר האָבן אויך איינגעאַרדנט א מקום תפילה אין דעם הויז פון מענדל שבתלס, ווו ס׳האָט זיך געפונען דער צענטר פון דעם יידישן קיבוץ. יעדן שבת האָבן מיר געדאוונט תפילה בציבור. אלע מתפּללים האָבן געזאָגט קדיש נאָך אונדזערע סאָקאָלאָווער קדושים. יעדעס וואָרט איז געווען פול מיט טרערן און וויטיק און מ׳האָט גלייכצייטיק דערפילט א דערלייכטערונג צו דאָפּענע וווּנדן אין האַרצן.

מיר האָבן באָקומען אין דער שול אריין צוויי ספּרי־תורות, וואָס זע־

נען ניצל געוואָרן פון פארניכטונג. איין ספר תורה האָבן מיר באקומען אָן געלט פון אַ קריסט, וועלכער האָט עס געהאַלטן ביי זיך עטלעכע יאָר. די צווייטע האָבן מיר געקויפט פאר געלט ביי אַ שוסטער, וואָס האָט געמאַכט פון די יריעות בראנזוילן צו שיך. ער האָט געפאָדערט אַ סך געלט. אָבער מיר זענען אַדורכגעקומען. נאָך דער טראַגיזאַקציע מיטן שוסטער, האָבן גויים אָנגעהויבן ברענגען פארשידענע ספרים, וויסנדיק אַז מיר וועלן פאר דעם באַצאָלן אַ בעסערן פרייז ווי פאַר פאק־פאפיר. מיר האָבן צונויפגעזאַמלט פיל זעק מיט צעריסענע ספרים און זיי קובר געווען אויפן בית־הקברות.

די טעג פון די ימי־נוראים דערנענטערן זיך. מען דערמאָנט זיך אין יענע יאָרן. ווי לאַנג איז דען וועט אין סאָקאָלאָוו האָט עקזיסטירט אַ ברויזן־דיק, שיין יידיש לעבן: לומדים, חסידים און סתם בעלי־בתים, פשוטע בעלי מלאכות — זיי אלע האָבן דאָך אין זיך פאַרמאָגט אזוי פיל פאָלקסטימלעכ־קייט, ברייטהאַרציקייט, יידיש וויסן און אינטעליגענץ.

אין די טעג פון ראש־השנה אין יום־כפור האָט זיך דאָך געוודערט אין שול און אין די בתי־מדרשים: גערייניקט, אָפגעפרישט, צוגעטשעלט בענק. טישן, כדי זיי זאָלן קאָנען אויפנעמען אין זיך די אַלע יידן וואָס קו־מען דאוונען. ווער איז דען נישט געקומען אין די שולן? איצט, ליידער, קיין זכר נישטאָ פון דער שיינער שול, וואָס איז געשטאַנען אין דער שול־גאָס, די אייניקע שיינע און קונסט־געמאָלטע שול אין פאדלאשע איז דורך די דייטשן אויפגעריסן געוואָרן מיטן פונדאמענט.

דאָס אלטע בית המדרש איז פארוואנדלט געוואָרן פאר א ביורא פון

זכר לחורבן (דער שטייק) פון דער סאָקאָלאָווער שול.

מאגיסטראט, ווו עס זיצן דאָרט גרויסע אנטיסעמיטן. אין נייעם בית־המדרש — איינקוואָטירט רוסישע זעלנער. איך ציטער אויף פון די ווערטער: „אלוקים באו גויים בנחלתך".

די פענצטער פון אונדזער דירה אין ר׳ מענדל שבתל׳ס הויז, שטייען פונקט קעגן דעם נייעם בית־המדרש, איך קאָן נישט אָפרייסן מיינע אויגן פון אים. ס׳דאָכט זיך מיר, אַז איך הער די קולות פון די מתפללים אין די טעג פון די ימים הנוראים, וועלכע בעטן ביים בורא עולם, א שנה טובה, גע־זונט און פרנסה. זכרונות שפינען זיך ווייטער, ס׳דערמאָנט זיך אלע חזנים און בעלי תפילות. שליחי ציבור אין דער שול און אין בתי מדרשים, האָבן געדאָוונט מיט אזוי פיל הארץ און טעם: ר׳ חיים שמואל ראזענבוים מיטן כאָר דאָוונט מוסף אין שול, האַרציקע תפילות; זיין „מכלכל חיים" פלעגט געוונגען ווערן אַ גאַנץ יאָר דורך די אַרבעטער ביי די ווארשטאטן; זיין דרשה פאַר תקיעות אוּן דער „הנני העני ממעש". ר׳ שמואלקע ישראל מרדכיס און ר׳ ישראל הענעך אין דעם נייעם בית־המדרש, און מנחם מיענ־דזשיצקי אין אַלעקסאַנדערער שטיבל, יעקב קיוויייקאָ אין ראַדזינער און ישראל גאָלדפאַרב אין ביאַלער דודטשע ראָזענבוים — אין גערער: אליעזר הענדל און אברהם שמואל גרינבלאַט — אין פולעווער שטיבל, ביים רבין אין הויף ווו ס׳איז ראש השנה אָנגעקומען אַ גרויסער עולם פון פארשידענע שטעט און שטעטלעך, דער הויף פון רבין איז געווען פול מיט חסידים אין זיידענע בעקעשעס און שטריימלעך. אלתרל ע״ה האָט געדאָוונט מוסף מיט התלהבות און טעם; דער רבי זצ״ל האָט געפירט „טיש" ביז שפעט אין דער נאַכט. איצט איז אַלץ חרוב. נישטאָ קיין זכר פון דעם אלעם.

די זכרונות ציען זיך אלץ ווייטער און ווייטער. איך זאמל אלע מיינע כוחות צו שטאַרקן זיך און געפין אַ טרייסט אין די ווערטער פון נביא; וועל־כע איך שריי אויס ווי אַ תפילה: „תבא כל רעתם לפניך ועולל למו כאשר עוללת לי על כל פשעי כי רבות אנחתי ולבי דוי" (איכה א׳ פסוק כ״ב).

עס באַהערשט מיך אַן אומגעהויער אינערלעכער ווילן פאַרצווייפלט אַ פאַסיק אָרט פאַר אַ מקום לתפילה אויף די ימים נוראים צו דאוונען. אין אָוונט האָב איך צונויפגערופן אַ גרויסן טייל פון אונדזערע ברידער אוּן איבערגעבן, אַז ס׳וואָלט זייער גלייך געווען צו נעמען א רואינירטע שכ־נותדיקע דירה פון מענדל שבתל׳ס הויז און מאַכן אין איר מינימאַלע תיקו־נים, כדי דאָרט זאָל קאָנען דאוונען אַ גרויסער עולם. כ׳האָב אויך פאַרגע־שלאָגן, אז מיר זאָלן איינלאָדן די וועגראָווער, קאָסאָווער און סטעראדי־נער יידן, אלע זענען מסכים.

משה שטוטמאן, משה מיעדזשערסקי פון דאָרף ליזוק און שבתיל גרינ־בערג האָבן געגומען אויף זיך די אויפגאבע פאַרצובריייטן די דירה אויף ראש השנה. אַ טייל יידן פון די אויבנדערמאָנטע שטעט, צווישן זיי — שמואל

בערל און חיים פון קאסאוו, יונגעלייט פון דראגאטשין און סעמיאטיטש אין פון סטערדין זענען געקומען קיין סאקאלאוו דאוועגען מיט אונדז צוזאמען.

קיינער פון די יידן האָט נישט געטראַכט צו רעמאנטירן, אָדער אפילו צו מאכן תקונים אין אַנדערע צעבראָכענע דירות. מחמת יעדער ייד איז געזעסן אויף דער וואליזקע, נאָך אַ טאָג, און מיר וועלן דאָך פארלאָזן די פוילישע ערד מיט יידיש בלוט פארגאָסן דורך די דייטשן און פוילישע „נאַראָוצעס". מיר בעטן אַז דער טאָג זאָל קומען ווי צומשנעלסטן.

ענדלעך די אָפענסיווע האָט זיך אָנגעהויבן. די דייטשן אַנטלויפן פון פוילן. אַלע געביטן אין פוילן זענען שוין אין די רוסישע הענט. די האָפענונגען האַלטן ביים פארווירקלעכט ווערן. עטלעכע טויזנט יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין די אַרבעטס־לאַגערן פון די מערב געביטן, זענען ניצל געוואָרן פון אַ זיכערן טויט.

דאָס רוסישע מיליטער, וואָס איז געשטאַנען אין סאָקאָלאָוו, האָט זיך שטופנווייז ארויסגעצויגן פון שטאָט און אוועק אין די נייע פארנומענע געביטן. נאָר אַ קליינע צאָל פון זיי זענען געבליבן, דאָס אויך אונטער דעם שטאָט.

די „נאראוצעס", וועלכע האָבן זייער אנטיסעמיטיזם אויסבאַהאַלטן די גאנצע צייט, האָבן נאָכן אָפטרעטן פון רוסישן מיליטער, מיט אַמאָל אויפגעהויבן די קעפ. און ווידער באַנייט די באַנדיטישע אָנפאלן אויף יידן וואָס האָבן זיך געפונען אין דער שטאָט. ס׳איז נישט דורכגעגאנגען קיין אייַנ וואָך, אַז ס׳זאָלן נישט אומקומען דורך זיי יידישע לעבנס.

ווי א באַמבע האָט געווירקט די ידיעה, אַז די „נאַראָוצעס" האָבן באַשאָסן די יידן אין סעמיאטיטש, ארויסגענומען יידן פון דער באן און זיי אויפן אָרט דערהרגט. די באוועגונג פון די יידן אין לאַנד איז געוואָרן זייער גרעפערלעך. ביינאַכט האָט מען מורא געהאַט ארויסצוגיין אויף דער גאס. מיר האָבן ווידער געלעבט אין פחד און געוואָלט וואָס גיכער פאַרלאָזן סאָקאָלאָוו.

אין דעם מאָמענט זענען געווען צווי שטעט, וווּ ס׳האָבן זיך געפונען גרעסערע יידישע קיבוצים: פראגע און לאדזש; קלענערע יידישע קבוצים האָבן זיך געפונען אין לובלין און אָטוואָצק.

דער באַשלוס פון די יידן אין די שטעטלעך איז געווען ארויסצופאָרן קיין פראגע אָדער לאָדזש. די סאָקאָלאָווער יידן האָבן באשלאָסן אריבערצופאָרן קיין לאָדזש, במשך פון עטלעכע טעג האָבן מיר ווידער בליץ־שנעל ליקווידירט אַלץ און אַריינגעפאָרן קיין לאָדזש. אין סאָקאָלאָוו זענען נאָך פארבליבן איינצעלנע יידן, אָבער שפעטער זענען זיי אויך געקומען דאָרט אהין. סאָקאָלאָוו איז געבליבן יידן־ריין.

אין יאָר 1946 האָט זיך אָנגעהויבן דאָס צוריקומען פון די פוילישע יידן פון רוסלאנד, צווישן זיי אויך יידן פון סאָקאָלאָוו. די טראנספאָרטן זע־

נען צוממייסטן איבערגעשיקט געוואָרן אין די פארנומענע דייטשישע גע־ביטן אין אויבערשלעזיען, נידערשלעזיען, שטעטין און אנדערע.

לאָדזש איז געווען דער צענטער פון דער שארית הפליטה. דאָרט האָט זיך נאָך דערקענט אַ יידיש לעבן אין מיניאַטור. ס׳איז געווען אַ קהילה אַ יידישער קאָמיטעט. פארשידענע הילפס־אינסטיטוציעס. דאָס האָט געבראכט דערצו, אז די יידן וועלכע זענען געקומען פון רוסלאנד, האָבן זייער ערשטע רייזע געמאַכט קיין לאָדזש, כדי זיך צו טרעפן מיט באַקאַנטע, וואָס זענען געבליבן לעבן.

אויך אונדזערע סאָקאָלאָווער פון רוסלאַנד זענען דעמאָלט געקומען קיין לאָדזש.

ערשטער סאָקאָלאָווער קאָמיטעט נאָך דער מלחמה אין לאָדזש (פוילן)

צפורה ראָזען־מחרזן
(חיפה)

אַויף דער אַרישער זייט און אין וואלד

אין מיין געבורט־שטעטל סאָקאָלאָוו־וואָדלאסקי בין איך דאָס לעצטע מאָל געווען פאַר דער מלחמה, אין סוף אויגוסט 1939. איך האָב שוין מער קיינמאָל נישט געזען מיינע אומפאַרגעסלעכע עלטערן, שוועסטער און ברי־דער. איך בין געפאָרן קיין בריסק, ווו איך האָב געווויינט נאָך מיין חתונה.

דעם דריטן יוני 1941, ביינאַכט, האָבן די היטלעריסטן אַרומגערינגלט מיין שטוב, אַריינגעריסן זיך אינעווייניק, גערויבט און דעמאָ־לירט אַלץ וואָס ס׳האָט זיך געלאָזט. מיין מאַן האָבן זיי מיט גענומען מיט זיך און צוזאַמען מיט אַ סך אַנדערע יינגע און געזונטע יידן דערשאָסן אין בריסקער פעסטונג, וועו מען איז נאָך געווען אין פאַרצימער, האָב איך אים דערלאַנגט ברויט און באַלד געוואָרן דורך די דייטשן אַזוי מער־דערליך צעשלאָגן מיט די קאָלבעס פון די ביקסן, אַז איך בין גע־פאַלן צו דער ערד אינגאַנצן באַגאָסן מיט בלוט, אַזוי אז איך בין נאָכדעם אַ לאַנגע צייט קראנק געווען.

דער גיהנם וועלט וואָס אַמאָל שרעקלעכער. נאָך עטלעכע טעג מוזן אַלע יידן אָנטוון אויפן רעכטן אָרעם די לענטעס מיטן אויסגעזייטן געלן מאָגן דוד. אַ פאָר חדשים שפעטער ווערן מיר פאַרשפאַרט אין געטאָ, ארומגערינגלט מיט שטעכנדיקן דראָט, ווו מיר ליידן הונגער און קעלט. פון טיפוס שטאַרבן אויס א סך מענטשן — ספעציעל קליינע קינדער. אויך מיין איינציק קינד שטאַרבט פון טיפוס. ביינאַכט קומען פון דער אַרישער זייט כוליגאַנעס, גנבים אוז מערדער, רויבן און מאָרדן אין געטאָ, אוקראינער, היטלעריסטישע אַגענטן, שפּיאָנירן אין געטאָ, זוכן יידישע בונטאָווטשיקעס און איזדעקעווען זיך איבער די יידן, גאָלן זיי אָפּ די בערד, באפעלן זיי טאַנצן אין מיטן גאַס, צושפילנדיק דערבייַ מיט גאַרמאָשקעס.

איך האָב באוויזן צו מאכן א באַזוך ביי מיין שוועסטער מאַטל אין פּינסק, וועלכע איז אויך געבליבן אן עלנדע אלמנה מיט צוויי קליינע קינ־דערלעך וועו די דייטשן האָבן דערמאָרדערט איר מאַן באַלד נאָכן אויסברוך פון קריג. איך האָב געוואָלט געפונען עפעס אַ באַהעלטעניש פאַר אונדז ביידע. אָבער איידער איך האָב באַוויזן נאָכאַמאָל צו קומען קיין פּינסק, איז זי צוזאַמען מיט די קינדערלעך שוין געווען אומגעקומען.

אז איך פלעג זיך ארויסגנבענען פון געטא דורך די שטעכיקע־דראטן פלעג איך שטענדיק וואנדערן אן שום דאקומענטן. מיינע דאקומענטן אלס יידישע און די לענטע מיטן גלזן מגן־דוד פלעג איך פארקאפן אין דער ערד.

אין בריסקער געטא האבן אנגעהויבן אנקומען פליטים פון וואלין און אוקראינע. געווען זענען דאס מייסטן יידן וואס זענען געשפרונגען פון די צוגן, אויפן וועג צו די טויט־לאגערן.

איך מיט א גרופע פון 62 יידן אין געטא, נישט וועלנדיק גלויבן אין די אפטימיסטישע פראפאגאנדע פון ארטיקן יידן־ראט, האבן מיר אנגעהויבן טראכטן וועגן א ווידערשטאנד, אדער ארויסבאקומען זיך אין וואלד ארײן. איך האב געמאכט באקאנטשאפט מיט א וויסרוסישע פרוי אויף דער ארישער זייט, וועלכע פלעגט מיר צושטעלן פאר פארשידענע זאכן א ביסל שפייז, מעדיקאמענטן, סם (טיילמאל געפעלשטן) אזן עטלעכע פיסטאלעטן. דערווייל האט מיך געמסרט די דינסט פון מיינע שוויגער־עלטערן (א יידישע פרוי — צום באדויערן), אז איך גיי ארויס פון געטא. אין א געוויסן פרימארגן איז געקומען צו מיר אן אוקראינער אין א געסטאפא־מונדיר און געוואלט מיך ארעסטירן. צוליב דעם, וואס ער איז געווען בלויז איינער אליין, איז מיר געלונגען אים איבערצוקויפן מיט אן אנצוג, בלוזקע און צוויי טישטיכער.

עס איז מיר געלונגען אנקניפן א קאנטאקט מיט א פאליאק אין עטלעכע קריגס־געפאנגענע, וואס האבן געארבעט ביים פונאנדערנעמען די איי בערבלייבענישן פון די צעשטערטע הייזער. פאר ברויט און טאבאק האב איך פון זיי באקומען א ביסל אויפרייס־מאטעריאל. מיר האבן געזאמלט אמוניציע און באשלאסן עפעס אויפצוטון, וועגן אנהויבן א ווידערשטאנד אין געטא איז נישט געווען וואס צו טראכטן, ווייל אונדזערע געווער זאפאסן זענען געווען זייער קלייניע, און מיר האבן נישט געהאט קיין שום אונטערשטיצונג פון דער ארישער זייט. צווישן די 22 טויזנט פארשפארטע יידן איז געטא, צונויפגעדריקטע אין עטלעכע ענגע גאסן (עטלעכע צענדליק משפחות אין איין דירה) האבן נאר געציילטע געגלויבט, אז די יידן שטייט פאר אן אנטגילטיקע פארניכטונג. די מערהייט האט בעסער געוואלט גלויבן אין די גוטע צוזאגן, וואס דער יידן־ראט האט פארשפרייט אין נאמען פון דער דייטשישער מאכט.

מיר האבן ארויסגעשיקט די ערשטע גרופע מענטשן אין וואלד ארײן אבער נאך עטלעכע טעג זענען צוריקגעקומען נאר אייניקע פון זיי. א טייל פון זיי זענען דערמארדעט געווארן אין וועג און אויך אין וואלד. אלע האבן געהארגעט יידן: „אקאוצעס" (א מיליטערישע פארמאציע פון פוילישע נאציאנאליסטן וואס האבן געקעמפט מיט די דייטשן אויף דער אקופירטער פוי־

לישער טעריטאָריע, אזוי גערופענע „אַרמיאַ קראַיאָוואַ" — א. ק.), אוקראַ־ינער, סתם־פּאָליאַק און פאַרשטענדלעך — די דייטשן.

עטלעכע באַקאַנטע פּליטים פון קאָוועל האָבן מיר אָנגעוויזן אויף אַ פּלאַץ ווו מען קאָן זיך אויסאַרבעטן אַן ארישען דאָקומענט. קולינסקי, דער שוואָגער פון סאָקאָלאָווער דאקטאר גראָדזיענטשיק, צו וועלכן איך בין אָנגע־קומען וועגן דעם דאָזיקן ענין, האָט מיר געזאָגט, אַז ער וואָלט מיך אַראָפּגע־וואָרפן פון אַלע טרעפּ, ווען ער ווייסט נישט ווער איך בין (ער איז געבליבן לעבן). פרימאַרגן, דעם 14 אָקטאָבער, 1942 איז מיר געלונגען אַרויסצוגיין אויף דער אַרישער זייט. דאָ האָבן זיך געלאָזט באַמערקן גרויסע זאַמלונגען פון מיליטער און זשאַנדאַרמעריע, מען האָט געשמועסט וועגן נאָנטן ליקווי־דירן דעם געטאָ. דעם זעלביקן טאָג, אַרום 10 אַ זייגער, בין איך שוין געווען צוריק אין געטאָ און וועגן דעם אַלעמען דערציילט מיינע חברים פון אונ־טערגרונט. מיר האָבן דורך געוויסע פאַרטרוילעכע פּערזאָנען וועגן דעם אויך גלייך מיטגעטיילט דעם יודנראַט. איך אַליין האָב פּערזענלעך גערעדט מיטן וויצע־פּרעזעס פון יודנראַט, דערציילט אים אַלץ און זיך פאַרטרויט פאַר אים, אז איך אנטלויף פון געטאָ. ס׳האָט אָבער אויף זיי נישט געווירקט. זיי האָבן נישט געקלערט וועגן אַרויס פון געטאָ. דער וויצע־פּרעזעס האָט אויך מיר געראַטן צו בלייבן אין געטאָ און טיילן דעם גורל פון אַלע. דעם פּרעזעס האָבן די דייטשן מיט אַ טאָג פריער אַרעסטירט מיטן אויסרייד, אַז אויפן פּעלץ וואָס מ׳האָט געגעבן איינעם פון די דייטשישע דיגניטארן, האָט מען געפונען אַ לויז.

דעם זעלבן טאָג האָב איך באוויזן צוזאַמען מיט אַ גרופּע פון עלף פּערזאָן צו פאַרלאָזן דעם געטאָ. מיר זענען געווען באַוואָפנט מיט רעוואָל־ווערן, אַ ביסל מעדיקאַמענטן, ברויט און וואַסער און אויך צוויי קאָמפּאַסן. אונדזער ציל איז געווען אָנצוקומען אין דער געגנט פון ביאַליסטאָק. מיר זענען געגאַנגען צו צוויי־דריי פּערזאָן, אָפּגערוקט איין גרופּע פון דער צוויי־טער אויף אַ הונדערט מעטער בערך, און מיר האָבן געהאָפט אָנצוקניפּן אַ קאָנטאַקט מיט די פּאַרטיזאַנער. מיר האָבן געוווּסט, אַז דאָס געטאָ אין ביאַליסטאָק, וואָס האָט געהערט צום מזרח־פּרייסישן געביט, וועט נישט אזוי שנעל ליקווידירט ווערן. ביינאַכט בין איך צוזאַמען מיט צוויי חברים אָנגעקו־מען אין וואַלד. אויפן וועג אין וואַלד אַריין האָבן מיר באַמערקט א סך אוי־טאָס און וועגענער, פול געפּאַקט מיט דייטשע זעלנער און זשאַנדאַרמעריע, ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אז דעם זעלבן אָוונט, אַרום ניין אַ זייגער, איז דאָס געטאָ געוואָרן אַרומגערינגלט. אויף צומאָרגנס האָבן מיר שוין געטראָפן צוויי אַנטלאָפענע פון געטאָ. איינער פון זיי, דער 17־צן יעריקער זון פון ד״ר ליי־בראָוויטש. מיינע גוטע באַקאַנטע מיטגלידער פון דער אונטערערדישער בא־וועגונג, האָבן נישט געוואָלט פאַרלאָזן דאָס געטאָ, זיי האָבן זיך שפּעטער אַליין פאַרסמט און דעם זון איבערגעלאָזט אַ בריוועלע מיט אַן אַדרעס פון אַ באַ־

קאַנטע קריסטין, ביי וועלכער ער וועט זיך קאָנען ראַטעווען. די דאָזיקע פאַ־
מיליע האָט אים אָבער ארויסגעטריבן און אזוי איז ער אָנגעקומען אין וואַלד
אַריין.

שפּעט אין אָוונט האָט זיך אָנגעהויבן אַ שיסעריי צווישן די פּאַרטי־
זאַנער און אַ דייטשישער אָפּטיילונג. פון מיין גרופּע זענען געפאַלן זעקס
פערזאָן. דערווייל ווייזט זיך אַרויס, אז די פּאַרטיזאַנער ווילן אונדז נישט אָנ־
נעמען, זאָגנדיק אַז יידן זענען פּאַרעטער אין די פּאַרטיזאַנקע איז נישט קיין
באַהעלטעניש פאַר אונדז. נאָך אַ געניע אונטערזוכונג האָבן זיי אונדז אָנט־
וואָפנט, אָבער גלאָזט לעבן. מיר האבן באַשלאָסן לאָזן זיך קיין ביאליסטאק.
דאס וועטער איז געווען קאַלט, נאַס און פראָסטיק. מיר האָבן אָנגעהויבן
שטאַרק ליידן פון הונגער. דאָרשט און קעלט. אויף די פעלדער איז שווער
געווען צו געפונען אפילו אַ בלעטל צום דערנערן זיך. וואַסער האָבן מיר גע־
טרינקען פון די קאַלוזשעס. די שיך אויף די פיס זענען זיך צעפאַלן. איך
האָב די פיס אַרומגעוויקלט מיט שמאַטעס און אַזוי אַרום געשלעפּט זיך אין
די בלאָטעס. מיך האָט מען די ערשטע אַרויסגעשיקט אין דעם נאָענטסטן
דאָרף צו באַקומען עפּעס עסן. באַגלייט האָט מיך פינצטערניש און דאָס ביי
לעריי פון די הינט. איין פרימאָרגן בין איך אָנגעקומען צו אַ ברונעם, פון
וועלכן אַן אלטיטשקע פרוי האָט געזומען וואַסער. איך האָב זי שטארק גע־
בעטן, זי זאָל מיך אַרייגלאָזן צו איר אין כאַטע אַ ביסל זיך דערוואַרעמען.
זי האָט אָבער מורא געהאַט פאַר אירע קינדער, און מיך געהייסן אויס־
באהאלטן זיך צווישן די נאָענטע בוימער און וואַרטן. ווען די קינדער איז
זענען אַרויס פון שטוב, האָט זי מיר ארויסגעבראַכט ברויט מיט קאשע.
אַ גליקלעכע בין איך מיט דעם אַוועק צו מיינע חברים אין וואַלד. מיר האָבן
זיך געפונען נישט ווייט פון וויסאקא־ליטעווסק. מען האָט אָבער געמוזט גע־
בענען אַ גרענעץ. אויף דער ערד זענען געווען אויסגעלייגט עלעקטריזירטע
דראָטן, וועלכע האָבן ביים באריר זיי גלייך אַלאַרמירט די גרענעץ־וואַך. צו־
ליב מיין אויסזען מיט אַ ביסל אַ פאַריסענע נאָז, האָט מען מיך געשיקט די
ערשטע. מיטן צופאַלן די נאַכט האָב איך זיך געזירט אין וועג אַריין, צי־
טערנדיק אינגאַנצן פון מורא און קעלט. באגינען בין איך אָנגעקומען צו די
מויערן פון געטאָ אין וויסאָקא־ליטעווסק. מענטשן פון געטאָ האָבן מיר גע־
געבן צייכנס, איך זאָל מיך שנעל אויסבאַהאַלטן, ווייל ס׳איז נאָך די פאָליציי־
שעהן. אין עטלעכע שעה אַרום האָב איך געמאַכט אַ פרווו אַריינצובאקומען
זיך אין געטאָ. איך האָב קוים באוויזן אריין, ווי ס׳האָט זיך דערהערט דער־
רוצחישער אויסגעשריי: „האַלט!“ איך הויב אויף דעם קאָפּ און דערזע אויפן
וועכטער־טורם אַ דייטש מיט די אויסגעשטרעקטע ביקס קעגן מיר. איך האָב
באַוויזן שנעל אַריינצושפּרינגען אין דער ערשטער טיר פון אַ הילצערנעם
באראק און דאָ האָט זיך פאַר מיינע אויגן פאַרגעשטעלט אַ שרעקליך בילד.
אויף בעטלעך זענען געלעגן קוים זשיפּיענדיקע פרויען מיט פנימער פון

טויטע, דאָס איז געווען די פרויען־אָפּטיילונג פון געטאָ־שפּיטאָל פּאַר טי־
פוס קראַנקע.

פּאַרשטייט זיך אַז דער דייטשישער וועכטער איז מיר נאָכגעלאָפן און
פון זיינע הענט האָט מיך אַרויסגעראַטעוועט דער אַדמיניסטראַטאָר פון דאָ־
זיקן שפּיטאָל יעקב פרידמאַן. דער זעלבער האָט באוויזן נאָך דעם זעלבן
טאָג צו ברענגען מיינע חברים פון וואַלד. זיי זענען געבליבן דערווייל אין
דעם געטאָ אַ ביסל זיך אונטערהיילן און אויסרוען, זיי האָבן זיך שוין מע־
פון דעם פלאַץ נישט געוואָלט רירן. איך האָב זיך איינע אַליין געלאָזט וויי־
טער אין וועג אַריין און מיטן צוג גליקליך אָנגעקומען קיין ביאַליסטאָק. שפּע־
טער איז מיר באַקאַנט געוואָרן, אַז ביים ליקווידירן דאָס געטאָ אין וויסאָקא־
ליטעווסק האָבן זיך מיינע פּברים אַליין אויפגעהאָנגען, כדי נישט אַריינצי־
פאלן אין די הענט פון די מערדער.

איינזאַם אַליין דריי איך זיך אַרום אין ביאליסטאָק אויף דער אַרישער
זייט, נישט האָבנדיק וווּ דעם קאָפּ אַוועקצולייגן. בייטאָג פלעג איך גייען אין
די הייזער אַרבעטן פּאַר אַ ביסל עסן, און ביינאַכט — שלאָפן אונטערן פּריעזן
הימל. קיינער האָט מיך נישט געלאָזט ביי זיך איבערנעכטיקן, ווייל איך
האָב נישט געהאט קיין דאָקומענטן. איינמאָל איז מיר געלונגען זיך אַריינ־
צוגנבענען אין די רייען פון אַ גרופּע יידישע אַרבעטער, וועלכע די זשאַנ־
דאַרמעריע האָט געפּירט צוריק אין געטאָ אַריין נאָך אַ שווערן אַרבעטס־
טאָג אויסער די מויערן פון געטאָ.. אַריינקומנדיק אין געטאָ האָב איך זיך
געמאָלדן אין יודנראַט און דערציילט זיי, אַז אויף וואַלין, אוקראינע, און קאָ־
גרעס־פּוילן זענען די געטאָס ליקווידירט געוואָרן אין די יידן אויסגעמאָר־
דעט. מען האָט אָבער נישט געגלויבט און מיך באַטראַכט אַלס אַ פאַנטא־
זיארקע. איך האָב אָנגעהויבן זוכן סאָקאָלאָוער. איך האָב געפונען נאר
איינעם, דוד לייזערקעס אַ זון, אַ שוסטער, ער האָט וועגן גורל פון די סאָקא־
לאָוער יידן גאָרנישט געווּסט. שפּעטער איז מיר באַקאַנט געוואָרן וועגן
דער ליקווידאציע פון די סאָגאָלאָוער יידן.

עס איז מיר דאָ געלונגען אָנצוקניפּן קאָנטאקט מיט די אונטערערדי־
שע גרופּן, וועלכע האָבן צוגעגרייט דעם אויפשטאַנד אין ביאליסטאָקער גע־
טאָ. געווען צווישן זיי מענטשן פון פּאַרשידענע פּאַרטייען: ציוניסטן, בונ־
דיסטן און קאָמוניסטן.

די ראָל, וואָס איז מיר געוואָרן אָנגפאַרטרויט, איז נישט געווען קיין
גאָר לייכטע. איך האָב זיך מיט אייגענע כוחות געדאַרפט איינאָרדנען אויף
ארבעט אויף דער אַרישער זייט. ביים אַרויסגייען פון געטאָ דורך אַ לאָך
אין דער מויער, האָב איך אָנגעטראָפן אויף אַ צען־יעריק יינגלע, אָנגע־
טון אין אַ לאַנגען פּאַלטאָ מיט אַ היטל, אַראָפּגערוקט איבער די אויערן. ער
פלעגט זיך פון צייט צו צייט אַרויסגנבענען אויף דער אַרישער זייט און
פּאַרשאַפן דאָרט אַ שטיקל ברויט פּאר זיין משפּחה אין געטאָ. דאָס גע־

שטאַלט פון דעם קינד איז מיר כסדר געשטאנען פאַר די אויגן ווי אַ סימ־
באָל פון אונדזערע אומשולדיק פאַרפיניגטע קינדערלעך.

דער אונטערערדישער אנטיפאשיסטישער קאָמיטעט האָט מיך קאָנ־
טאקטירט מיט אַ געווייסן פאָליאַק, וועלכער האָט מיר געדאַרפט העלפן בא־
קומען אַרישע דאָקומענטן און בכלל העלפן זיך איינאָרדנען אויף דער אַרי־
שער זייט. ער האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן אַלס העסלעכער אַנטיסעמיט,
וועלכער האָט געפונען אַ פלאַץ פאַר מיר נאָר אויפן יידישן בית עולם. פאַר־
שטענדלעך, אַז איך האָב זיך שנעל אָפגעטראָגן פון זיינע אויגן און געגעבן
וועגן דעם צעוויסן אין אונטערגרונט. איך פלעג זיך וויטער מוזן אויסבא־
האַלטן אין פאַרשידענע לעכער און צווישן חורבות פון איינגעפאַלענע הי־
זער. איינמאָל האָבן מיך די איינווינער פון אַזאַ הויז געפאַקט און פאַריאָגט
פון דאָרט, נישט איבערגעבנדיק מיך אין די הענט פון דער פאָליציי.

נאָך צוויי יונגע מיידלעך זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן אויף דער אַרי־
שער זייט. זיי האָבן געהאַט אַרישע דאָקומענטן און ס׳איז זיי געלונגען זיך
איינצואָרדנען אלס דינסטן אין פריוואַטע קריסטלעכע הייזער. זיי פלעגן מיר
ברענגען עפּעס עסן אין מיין באַהעלטעניש אַריין, און אז ס׳האָבן זיך גע־
מאַכט טעג פון כאַפענישן אין שטאָט, די אַזוי גערופענע „לאפאנקעס", פלעג
איך גאַנצע טעג בלייבן אָן עסן. זיצנדיק אזוי איינמאָל אין אַ לאָך־באַהעל־
טעניש, האָב איך באַשלאָסן זיך וועגן אין אַ פאַבריק נאָך אַרבעט, איך האָב
מיר אויסגעקלערט אַן אַרישן נאָמען און עס האָט מיר אָפגעגליקט. איך
בין געוואָרן אָנגענומען אויף אַרבעט אָן דאָקומענטן און אפילו ארויסצובא־
קומען אַ דאקומענט פון אַרבעטס־אַמט אויף פּראָדוקטן. איך האָב געאַרבעט
אַלס לערן־מיידל בייַם שפּינען פעדעם, מיין לערערין איז געווען אַ 14 יע־
ריק פּויליש מיידל, אין דער צייט האָט מען אָנגעהויבן אַרויסגעבן פּאַס־
פּאָרטן פאַר דער באַפעלקערונג, די אַזוי גערופענע „קען־קאָרטן". איך האָב
אָנגעגעבן מיין נאָמען אַלס סטעפּאַנסקאַ עמיליאַ און אויף דעם דאָזיקן נאָמען
האָב איך ארויסבאקומען אַ צייטווייליקן דאָקומענט און שפּייז־קאָרטע אוּן
נאָך צוויי וואָכן האָב איך געדאַרפט קומען אָפּנעמען מיין „קען־קאָרטע". איך
האָב געפונען אַ צימערל אויפן דריטן שטאָק אויף די כאַנייקעס. אַלץ וואָלט
שוין געווען גוט ווען נישט מיין געזונט צושטאַנד. איך האָב געהאַט אַ שרעק־
ליכן אויסזען, געווען אינגאַנצן אָפּגעשיט מיט בלאָטערן אין די הויט פון
פנים האָט זיך מיר געשיילט. דער פאַבריקס־דאָקטאָר, אַ פּאָליאַק, האָט מיר
געהיילט. איך האָב שוין געאַרבעט אין דער פאַבריק בערך אַ צען טעג,
ווען איינמאָל פלוצעם איז צו מיר צוגעגאנגען איינער, אַ יינגער אַרבעטער
און מיך אָנגעהויבן קאָפן מיט די פיס; אַן אַנדערע האָט צו מיר געשריגן „גיי
צום ראבין" און מיין 14 יעריקע לערערין האָט מיר צעוויסן געגעבן אַז
באַלד וועט מען קומען פון דער געסטאַפּאָ מיך נעמען. אַלע האָבן זיך אַרום

מיר פארזאמלט. איך האב פארשטאנען אז עפעס איז דאָ געשען אַרום מיר. איך האָב זיך אַבער נישט פאַרלוירן, ווייל איך האָב נישט געהאַט קיין אַנדערן אויסוועג. אַנטלויפן האָב איך נישט געקאָנט, קיין סם האָב איך אויך נישט געהאַט. איך האָב שנעל ארויסגעכאַפט מיין דאָקומענט און צוגעלאָפן צום מייסטער, אַ פאַלקס־דייטש, און פאַרקלאָגט זיך פאַר אים אין וואָס מען איז מיך חושד. „איך וויס פון דעם", האָט ער מיר געענטפערט — „איך האָב נאָך נישט צעוויסן געגעבן דערפון דעם דייטשישן דירעקטאָר פון דער פאַבריק". דער מייסטער האָט זיך אַנגעהויבן אויספרעגן צווישן די אַרבעטער פון וואַנעט עס נעמען זיך קלאַנגען אז איך בין אַ יידישע, און דאָ האָט זיך ארויסגעוויזן, אז א געווייסער אלטיטשקער, אַ באַדינער ביי דער וואָג אין דרויסן ביים וועגן רופ־שטאָף פון די מאַגאַזינען פאַר דער פאַבריק, האָט דאָס ארויסגעלאָזט דעם קלאַנג וועגן מיר. אַרויסגייענדיק צו אים, האָב איך צו מיין איבעראַשונג דערקאָנט אין אים מיין געוועזענעם שכן, דעם וועכטער פון הויז, וווּ איך האָב געווינט אין בריסק. איך האָב זיך געוואַנדן צו אים און אַנגעהויבן איבערצייגן, אַז ער האָט אַ פאַטאַלן טעות, און צו גיט ער זיך אָפּ אַ רעכנונג, מיט וואָס דאָס דראָט מיר. ער האָט אַנגעהויבן צוריק צו ציען זיינע ווערטער. ער איז אַריין צוזאמען מיט מיר צום מייסטער אין פאַבריק און דערקלערט פאַר אַלע אז ער האָט אַ טעות געהאַט, אז פון דערווייטנס האָט זיך אים אויסגעדאַכט, אז איך בין ענלעך צו אַ באקאנטע יידישקע.

איך האָב אַנגעהויבן צו אַרבעטן אין אַ קוך ביי אַ פאַבריק, וואָס האָט לאָזן די פאבריק. איך האָב זיך געוענדעט צום דאָקטאָר פון דער פאַבריק און געקלאגט זיך אז איך בין קראַנק אויף די אויגן, ער האָט מיך געשיקט אויף אַ קאָמיסיע און פון דאָרט האָט מען מיך אָפּגעשיקט צו אַן אויגן־ספּעציאליסט פון רויטן־קרייץ. באַטראַכט האָט מיך דער ד״ר קערשמאַן פון וואָלין, וועלכן מען פלעגט ספּעציעל ברענגען פון געטאָ אויף אַזעלכע אונטערזוכונגען. זייענדיק מיט אים אונטער פיר אויגן אין פינצטערן צימער, האָב איך אים דערציילט דעם אמת וועגן מיר און געבעטן, ער זאָל געבן אַ דיאַגנאָזע וואָס זאָל מיר העלפן באַפרייען פון דער פאַבריק.

איך האָב אַנגעהויבן צו ארבעטן אין דער קוך ביי אַ פאַבירק וואָס האָט אויסגעארבעט אייל. איך בין געשטאַנען אויף אַ לייטער און געמישט אין אַ קעסל, עס זאָל נישט צוברענען.

מיין צימער פלעגט זיין אַ טרעף־פונקט פאַר די פאַרבינדלער פון געטאָ און וואַלד. עס פלעגן אויך קומען איבערנעכטיקן געשיקטע פון געטאָ אויף דער ארישער זייט. מען פלעגט דאָ אָפהאַלטן בארטונגען און זיך גרייטן צום אויפשטאַנד אין געטאָ. איך פלעג צושטעלן פאַרשידענע ידיעות און אויך געווער.

איינמאָל האָט מיך די פאַרוואַלטערין פון קיך מיטגענומען מיט זיך אין מאגאזין אַריין ברענגען פּראָדוקטן. דאָרט האב איך געטראָפן אַ חבר פון ווארשע, וועלכער האָט אויך דאָ געאַרבעט אויף ארישע פּאַפּירן. ווי ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, איז ער אויך געווען אַ מיטגליד פון דער אונטערערדישער באַוועגונג. (ער הייסט לאפאטאס, געפינט זיך אין לאַנד און אַרבעט אַלס לע־רער אין עפולה). אויף דער פאַבריק האָב איך זיך געמאַכט פאַר אן אנאלפא־בעטין וואָס קען נישט קיין וואָרט דייטש. ס׳איז מיר געלונגען פון צייט־צי־צייט אויף דער פאַבריק צו קויפן אייל און אויסטוישן ביי דייטשן אויף גע־ווער. ס׳איז אויסגעבראָכן דער אויפשטאַנד אין געטאָ. די לעבן־געבליבענע זענען אַנטלאָפן אין די וועלדער, ווו זיי האָבן געשאַפן אַ יידישע פּארטיזא־נער גרופּע. צווישן אַנדערע זענען געווען; רבקה וואיסקאווסקוי און חייקע גראסמאן. די דורך די דייטשן געכאַפּטע יוגנט אין געטאָ פלעגן זיי מאַסנ־ווייז אויפהענגען אויף די באַלקאָנען פון די געטאָ־הייזער.

אַ שווערע איבערלעבונג איז דאָס געווען פאַר מיר ווען איך האָב גע־מוזט צוזען ווי מען שלאָגט די יידן, וועלכע מ׳האָט געברענגט צו צוואַנגס־אַרבעט אין דער פאַבריק, ווו איך האָב געאַרבעט. איך האָב אויך איינמאָל געמוזט ביי זיין ביים אויספירן אַ טויט־אורטייל איבער צוויי יינגלעך, ביי וועלכע מ׳האָט נאָך דער אַרבעט געפונען אַ ביסל אייל־קערנדלעך. מ׳האָט זיי ביידע אויפגעהאָנגען אויפן הויף פון דער פאַבריק.

דאָס הויז, אין וועלכן איך האָב געוווינט, האָט זיך אָנגעהויבן אַלץ מער צו באַפעלקערן. קעגן איבער מיין צימער האָבן זיך אַריינגעצויגן וווי־נען צוויי קריסטלעכע פאַמיליעס, און איבער דער וואַנט — אַ פאַמיליע. פון וועלכער איין זון האָט געדינט אין דער געסטאַפּאָ. אַז איך פלעג אַרויפ־קומען צו זיך אין צימער, פלעג איך לאָזן די טיר אָפן צו ווייזן אַז איך האָב זיך נישט מיט וואָס אויסצובאַהאַלטן. דאָס צימער מיינס איז געווען צעטיילט אויף צוויי טיילן. איין טייל גוט פאַרמאַסקירט, אין וועלכן ס׳האָט זיך שטענ־דיק געפונען עמיצער אָפּצוטראַנספּאָרטירן אין וואַלד אַריין. נחום שפּירא פון קאָוועל האָט זיך ביי מיר אויסבאַהאַלטן 10 טעג. מיר האָבן צווישן זיך אָפּ־גערעדט, אַז ווער ס׳וועט איבערלעבן, זאָל זיך באַמיען אויפצוזוכן וועמען פון דעם צווייטנס פאמיליע און דערציילן וועגן זיין לעבן און אומקום. איך האָב אים אָפּגעפירט ביז אַ דריי קילאמעטר אונטער דער שטאט. איך האָב מיט־גענומען אַ קליינעם פּיסטאָלעט (פראַנצויזישע מאַרקע). ער האָט אָנגעטראָפן אויף אַ דייטשישן פּאַטרול און געוואָרן דורך זיי ראַנירט אין פוס. נישט ווילנדיק זיך איבערגעבן אין זייערע הענט, האָט ער זיך אַליין דערשאָסן. אויף צומאָרגנס נאָכן אַרויספירן אים אויפן וועג אין וואַלד אַריין, האָב איך געהאַט אַ האַלוצינאַציע: איך האָב עמיצן געזען אין אַ שרעקלעכן צושטאנד ווי ער גוססט, אָפּגייענדיק אין בלוט. ס׳האָט זיך טאַקע דערנאָך אַרויסגעוויזן, אַז אין דער צייט ווען איך האָב אַדורכגעמאַכט די דאָזיקע האַלוצינאַציע, איז

ער אומגעקומען.

איך פלעג טראָגן אין וואַלד אַריין געווער, אָנגעפילטע אָקומולאַטאָרן און מעדיקאַמענטן. איך האָב צוויי מאָל אַנטייל גענומען אין אַן אָנפאַל אויף דער פאַבריק־וואך און אַזוי ארום גענומען געווער. איך האָב איינמאָל פאַר־שלעפערט אַ וועכטער פון דער פאַבריק, וווּ איך האָב געאַרבעט, און די חברים האָבן ביי אים צוגענומען די ביקס. איין חברטע אונדזערע האָט געארבעט אַלס אַרישע אין דער געסטאַפּאָ. זי פלעגט אונדז פון דאָרט באַזאָרגן מיט דאָ־קומענטן און אויך ברענגען ידיעות, וען זיי גרייטן זיך צו מאַכן אַן אַקציע קעגן די פארטיזאנער. די דאָזיקע חברטע, די געלע רבקה, האָט דערשאָסן איין געסטאַפּאָוויץ פאַר איר אָנטלויפן אין וואַלד אריין. ביי מיר פלעגט מען אויסבאהאלטן קוילן־טאַשמעס צו אויטאָמאַטן, וואָס מען פלעגט אויפ־קויפן ביי דייטשן פאַר בוים־אייל און חזר־פעטס. זיי פלעגן גערן מאכן אזא טויש, וויל זיי האָבן געדאַרפט די דאָזיקע פּראָדוקטן צו שיקן צו זייערע פאַמיליעס קיין דייטשלאנד.

אין אָנהויב האָבן אונדזערע מענטשן געלעבט אין וואַלד אַלס אַ באַ־זונדערע גרופּע, אויסגעפירט פארשידענע אונטערנעמונגען, און אַרויסבאַ־קומען עסנוואַרג ביי די דאָרפישע באַפעלקערונג, אַלץ אויף אייגענער האַנט. אונטער דעם אָנפידונג פון רבקה וואָיסקאווסקא (זי לעבט און געפינט זיך אין פוילן), ערשט אין 1943 האָט מען אונדז אָנגענומען אין דער פאַרטיזא־נער אָפּטיילונג פון „קאסטוש קאלינאווסקי" אונטער דער אָנפירונג פון גע־נעראל קאפוסטא און קאמענדאנט וואיטשעכאָווסקי. אין דער דאָזיקער פאַר־טיזאַנער־אָפּטיילונג האָט געהערשט אַ שרעקלעכער אַנטיסעמיטיזם. זיי, די רוסן, וויס־רוסן און פּאָליאַקן, פלעגן שיכורן, זידלען זיך און נישט איינ־מאָל פאַרגוואַלדיקן פרויען. די יידן פלעגן אויספירן די פאַראַנטוואָרטלעכסטע און גענערלעכסטע אויפגאָבן. דאָס האָבן זיי אויפגעריסן צוגן און סטרא־טעגישע פונקטן הינטערן פראָנט, אויך די עלעקטראָ־סטאַנציע אין ביאַלי־סטאָק האָבן זיי אויפגעריסן.

מיך האָבן זיי בשום אויפן נישט געוואָלט אָננעמען אין וואַלד אַריין. דערווייל האָט מען אָנגעהויבן שווער באַמבאַרדירן די שטאָט. אַ באָמבע האָט געטראָפן אין דעם הויז, וווּ איך האָב געווויינט. דאָס הויז איז געצלעך צע־שטערט געוואָרן (אויפן הויף פון דעם הויז האָבן זיך געפונען מאַגאַזינען פון שוועבל). איך האָב זיך פשוט מיט נסים געראַטעוועט פון אַ זיכערן טויט, וויל אַ מינוט פריער בין איך אַרויס פון הויז. צוויי חברטעס פון אונטער־גרונט האָבן מיר געבראַנגט אַ באַפעל צו פארלאָזן ביאַליסטאָק אין פאַרן קיץ; סאלניק, נאָענטער צום פראָנט. איך האָב אַדורכגעלעבט צוויי שרעקלעכע טעג נאָענט פון פראָנט און זיך צוריקגעקערט מיט זייער וויכטיקע ידיעות פאַר די פאַרטיזאַנער. איך וויל אויך דאָ דערמאָנען אַ פאַל מיט אַ יונג יידיש מיידל, אַ פאַרבינדלערין פון דער אונטערגרונט־באַוועגונג, חיה ראָזענבערג פון

לובלין, זי האָט אַ לענגערע צייט אויסבאַהאַלטן אַ ייד אין א באהעלטעניש צווישן חורבות פון אַן איינגעפאַלענעם הויז. ווען זי האָט זיך איינמאָל דער־נענטערט צום באַהעלטעניש, געברענגט מיט זיך אַ פּאָר שטיוול און געוואָלט אַרויספירן דעם ייד אין וואַלד אַריין, זענען פּלוצים אַרויס עטלעכע דייטשי־שע אַגענטן און געוואָלט איר כאַפּן, זי האָט אָנגעהויבן אַנטלויפן און איז דורך זיי דערשאָסן געווארן אויפן אָרט. כבוד איר אָנדענקן. איך וויל אויך דערמאָנען נאָך אַ פאַל. ביי מיר האָט זיך אויסבאַהאַלטן אַ געוויסער יוסף פינ־קעלשטיין מיט זיין 14ניעריקער טאָכטער, שפּעט אין אָוונט קלאַפּט ביי מיר די שכנטע פון איבער דער וואַנט און גיט מיר צו וויסן אַז די געסטאַפּאָ איז דאָ אויפן הויף און פרעגט זיך אויף מיר. און ווירקלעך האָט זיך גע־לאָזט הערן די שווערע טריט פון זייערע שטיוול. מיר האָבן זיך געזעגנט מיטן לעבן. איך האָב געבעטן ביי פינקעלשטיינען, ער זאָל מיך פריער דער־שיסן און דערנאָך זאָל ער מאַכן וואָס ער וויל. ער האָט זיך אָבער פאַרעקשנט, אַז ער מוז צום ערשטן דערשיסן אַ דייטש. דערווייל זענען די געסטאַפּאָ־לייט אַרויף אויפן ערשטן שטאָק און אָנגעהויבן גייען אויפן צווייטן שטאָק, אָבער פּלוצעם אויסגעדרייט זיך און אָנגעהויבן גייען צוריק. עס האָט זיך אַרויס־געוויזן, אַז זיי האָבן גאָרנישט געמיינט מיך. אַזוי האָט געפעלט אַ סע־קונדע, אַז מיר זאָלן זיך אַליין דערשיסן.

נאָך אַ פאַל איז געווען. איך בין איינמאָל געקומען צו דער טיר פון מיין צימער און געטראָפן דאָס שלעסל פון דאָרט אַראָפּגענומען, איך בין גע־ווען זיכער, אַז מען האָט מיך אָבסערווירט, און עפּעס איז דאָ געשעען. איך בין נישט אַריין אין צימער, נאָר געלאָפן זיך טרעפן מיט איינעם פון די פאַר־בינדלער און אים דאָס דערציילט. איינער פון די חברים, איבערגעטאָן אַלס דייטש, איז געגאַנגען זעען וואָס דאָרט קומט פאָר, ער איז אַריין אין צימער און נישט טרעפנדיק קיינעם, האָט ער געגעבן דעם אָפּגעשמועסטן צייכן און דער באהאלטענער יוסף פינקלשטיין איז אַרויס פון באַהעלטעניש. דערזענ־דיק דעם „דייטש" איז ער געפאַלן אין חלשות. אויך דאָס האָט זיך פאַרענ־דיקט צום גוטן.

ס'איז גאָרנישט צו פאַרשטיין, ווי אַזוי די נערוון האָבן אויסגע־האַלטן, כאָטש איך בין געווען יונג און געזונט. איך בין געווען זייער דער־שעפּט און אויסגעמאַטערט פון שלאָפלאָזע נעכט און פון שטענדיק אָנגע־שטרענגטע וואַכזאַמקייט, מורא האָבנדיק, אַז יעדער איינער שפּיאָנירט מיך נאָך.

דעם 7־טן יולי 1944 בין איך שוין געווען אַ באַפרייטע. איך האָב אָפּ־געגעבן מיין ארישן פּאַספּאָרט און באַקומען אַ דאָקומענט צוריק אויף מיין נאָ־מען. ביאליסטאָק איז געשטאַנען אינגאַנצן אין פלאמען.

איך האָב באַקומען צוויי אויסצייכנונגען פאַר דרייסטקייט אַלס פאַר־בינדלערן צווישן די פּאַרטיזאַנער. טרויעריק איז געווען אויף דער נשמה נאָך דעם דאָזיקן שרעקלעכן קאַטאַקליזם.

איך בין אַוועק קיין גראָדנע זוכן מיין פאַמיליע, ווייל איך האָב געוווסט אַז מיינע צוויי ברודער דאַרפן זיך געפונען אַלס פאַרשיקטע אין רוסלאַנד. ארויסגעווײַזן האָט זיך, אַז זיי האָבן זיך צוריקגעקערט פון רוסלאַנד מיט דער אַרמיי און דעמאָביליזירט זיך אין פּוילן.

שווער געווען דאָס לעבן אויך נאָך דער באַפרייונג. נישט געפונען קיינעם פון די נאָענסטע; די אינזיימקייט האָט אָנגעפילט דאָס האַרץ מיט טרויער אין בענקשאַפט נאָך אביסעלע גליק, און נישט איינמאָל האָט זיך געשטעלט די פראַגע צוליב וואָס און צוליב ווען לעבן? אין דאָך האָט דער לעבנס־אינסטינקט געפאָדערט וווייטער צו בלייבן לעבן.

אין סאָקאָלאָוו בין איך געווען דאָס ערשטע מאָל אין יאָר 1949 ווען ס׳האָבן נאָך דאָרט געווווינט צוויי יידישע פאַמיליעס. דאָס לעצטע מאָל בין איך געווען אין סאָקאָלאָוו אין יאָר 1957, עטלעכע וואָכן פאַר מיין אַפּפאָרן קיין ישראל. איך בין געווען אין וועגראָוו, קאלושין אין שעדלעץ, כמעט אויף גאַנץ פאָדליאַשע און קיין ייד נישט געפונען. אין שעדלעץ, האָט מען מיר געזאָגט, וווינען יאָ עטלעכע יידן.

אין סאָקאָלאָוו בין איך אינגעשטאַנען אין האָטעל „פאָדליאשאנקא" אין דער ראָגאָווער גאס. דאָס לעבן אין די שטעט איז אַזוי ווי אָפּגעשטאָרבן. דער אויסערלעכער אויסזען פון שטעטל איז געענדערט. דער גרויסער מאַרק איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ שטאָט־גאָרטן. די סטראַגאַנעס — געשלאָסן (אין אַ טייל פון זיי זענען איצט פאַרשידענע מאגאזינען). לעבעדיק איז נאָר אין די קרעטשמעס, ווו מען שיכרט, און אויף דער אויטאָבוס־סטאַציע, ווו עס דרייען זיך און פאָרן אויף שפּעקולאַציע די פּויערים פון דאָרף. קיין יידן זענען איז סאָקאָלאָוו נישטאָ, אָבער מען רעדט נאָך פיל וועגן זיי. אין דער שלעכטער קאָניונקטור זענען נאָך היינט אויך שולדיק די יידן.. פון אַ ייד נעמט מען גערן לאַפּווועק, און דעמאָלט איז מען העפלעך צו אים. צו מיין אָפּפאָרן האָב איך געמוזט אַרויסנעמען אין סאָקאָלאָוו עטלעכע דאָקומענטן, און דאָס — האָט מען מיר געזאָגט — דאַרף דויערן צוויי טעג, אָבער פאַר אַ האַלבן ליטער בראָנפן האָב איך זיי באקומען אין פאַרלויף פון עטלעכע שע.ה. דער באַאַמטער האָט זיך גלייך דערמאָנט ווער מיין פאָטער איז געוווען, כאָטש אין דער אמתן האָט ער נישט אָנגעהויבן צו וויסן דערפון. איך בין געקומען צו אונדזערס אַ געוועזענע שכנ׳טע, צו דער וויגאַנאווסקין, דעם בעקערס טאָכטער, און זי געפרעגט, צו זי קאָן מיר עפּעס דערציילן וועגן גורל פון מיין פאַמיליע. די רציחה האָט זיך אין איר אַזוי אָנגעצינדן, אַז איך האָב מורא געהאַט, זי זאָל מיך נישט צעבייסן, אַזוי ווי איר משוגענער הינט פלעגט אַמאָל בייסן אונדזערע קינדער.

הייליק זאָל זיין דער אָנדענק פון אַלע אונדזערע אומפאַרגעסלעכע אומגעקומענע דורך די היטלעריסטישע מערדער און זייערע מיטהעלפער.

(יידיש מ. ז—ץ)

חנה שטוטמאן - ווישני
(נס־ציונה)

פון דייטשן גיהנום

אין די ערשטע טעג פון זייער אַריינקומען, האָבן די דייטשן געכאַפט צו דער אַרבעט בלויז מענער. דערנאָך האָבן זיי אויך אָנגעהויבן כאַפן פרויען. אין דער קאַמער ביי אונדז אין שטוב פלעגן זיך דעמאָלט אָפט אויסבאַהאַלטן מענער, וועלכע ס׳איז געלונגען נעלם צי ווערן פון די כאַפערס. איינמאָל זענען צו אונדז אַריין דייטשע זשאַנדאַרן און פֿאַרלאַנגט פון מיין מוטער זי זאָל אָנווייזן וווּ די באַהאַלטענע זענען, דערביי זי צעשלאָגן און אַליין אָנגעהויבן זוכן, אָבער די קאַמער נישט געפונען. די וואָס האָבן זיך נישט צוגעשטעלט לויטן באַפעל פון דער יידישער קהילה, האָט די דייטשישע זשאַנדאַרמעריע צוזאַמען מיט דער יידישער פֿאָליציי אַרויסגענומען פון די שטובן, מחמת אויף די גאַסן האָבן יידן מורא געהאַט אַרויסצוגיין. די דייטשן האָבן געשלאָגן יידן, אָפּגעשוירן די בערד, צעראַבירט דאָס האָב און גוטס און מיט אויטיבוסן עס אַוועקגעפירט. איינמאָל זענען אַ כאַפּטע זשאַנדאַרן ווילד אריינגעלאָפן אין בית־המדרש און, שיסנדיק אויף דער ווייבערישער שול, דערהרגעט אַ יידישע פרוי.

די דייטשן האָבן די געכאַפּטע יידן צוגעפירט צום הויז פון דער קהילה (גמי־נע). דאָרט האָט יעדער באַקומען צוגעטיילט זיין פֿאָרציע ברויט. אין יענער צייט איז די פֿאַרוואַלטונג פון דער יידישער גמינע באַשטאַנען פון פֿרעזעס נחום לעווין און די מיטלידער יצחק שלאפמיץ, קלמן (געראפן „קלין") א. א.

ס׳האָט נישט געדויערט לאַנג און די יידישע גמינע האָט באַקומען אַ שטרענגע פאַראַרדנונג, אַז אַלע יידן מוזן אויף די אַרבעל טראָגן לענטעס מיט מגן־דוד׳ס. די ביטערע גזרה האָט די יידן שווער געטראָפן און יעדער איינער האָט געפילט אַז עס קומען אָן שווערע צייטן.

די פאַרשטייער פון דער יידישער גמינע האָבן געראפן די יידישע באַ־פעלקערונג אויסצופירן דעם באַפעל , ווייל אַנדערש וועלן זיין קרבנות. פונ־דעסטוועגן האָט זיך נישט יעדער איינער געוואָלט צופאַסן צו דער גזרה. האָבן טאַקע די דייטשן געשאָסן אויף יידן אויף דער גאַס אָן אַ לענטע.

מיט חדשים שפעטער האָבן זיך אין סאָקאָלאָוו פלוצעם אָנגעהויבן באַווייזן פיל יידן פון קאַליש, וועלכע די דייטשן האָבן פון דאָרט אַרויסגע־טריבן.

ביים סוף פון יאָר 1941 איז אין סאָקאָלאָוו אָנטשטאַנען די געטא. די יידן פון די ארומיקע שטעטלעך זענען געוואָרן געצוווּנגען אַריינצוקומען

אין אונדזער געטאָ. וואָס איז אומעטום געווען פאַרמויערט מיט ציגל און שטעכיקע דראָטן און געוואָרן געהיטן פון דייטשישע, פוילישע און אויך יידישע פאָליציי. באַלד איז ארויס אַ באַפעל אַז פאר פאָליאקן איז פאַרבאָטן אריינצוגיין אין געטאָ. דערמיט איז דער גאַנצער האַנדל מיטאַמאָל געווארן ווי אָפגעשטאָרבן. די וואָס האָבן זיך געהאַט אָנגעגרייט שפּייז, האָבן ווי ס׳איז דורכגעלעבט — דער הונגער איז געווארן מוראדיק. באַלד איז אויסגעבראָכן א טיפוס־עפּידעמיע, און די שטערבלעכקייט איז געווען אומגעהויער. דער קאָמענדאַנט פונעם געטאָ, סורדיק, אַ פאָליאַק פון פויזן, האָט נישט דערלויבט אַז ביי די לויות, (צענדליקער אין אַ טאָג) — זאָלן זיך פאַרזאַמלען גרופּעס.

דאָס כאָפּן יינגע מענטשן אויף אַרבעט האָט נישט אויפגעהערט. די יידישע גמינע (איצט — יידן־ראַט), האָט געמוזט צושטעלן דעם קאָנטינגענט. די אַרבעטס מענטשן האָט מען אַרויסגעפירט פון געטאָ צו דער אַרבעט וואָשן וועש אין דייטשישע שפּיטעלער, רייניקן שניי אויף די שאָסייען, בריקן, קלאָזעטן, א. א. וו. ווען די ס.ס.־לייט האָבן זיך געוואָלט פאַרווייַלן, האָבן זיי געשלאָגן מכות רצח וועמען ס׳איז זיי אונטערגעקומען אונטער די הענט. מאַנכע האָבן זיי דערשאָסן און דערביי געקייכט פון געלעכטער. די אַרבעטער זענען יעדן פאַרנאַכט צוריקגעקומען אין געטאָ.

בעדך מיט דריי חדשים שפּעטער, האָט זיך דער מצב אין גאַנצן גענדערט. די דייטשן האָבן פונעם יידן־ראַט שטרענג געפאָדערט די אַרבעטס פעיקע אָפּצושיקן אין די אַרבעטס־לאגערן. זיי האָבן איינגערעדט דעם יידן־ראַט אַז די יידן וועלן נאָר אַוועקגעשיקט אויף אַרבעט.

איינמאָל איז אין געטאָ דערגאַנגען א קלאַנג, אַז מען פאַרניכטעט די יידן אין טרעבלינקע. דער קלאַנג איז געקומען פון א באַן־מאַשיניסט, וועלכער איז מיט דער באַן אַריינגעפאָרן קיין טרעבלינקע אזש ביז צום פאַרניכטונגס־לאַגער. דער באַן־מאַשיניסט האָט דערציילט די פּויערן, אַז ער האָט אַליין געזען ווי מען פאַרניכטעט די יידן און געבעטן גוטע גוים, אַז זיי זאָלן דאָס צעוויסן געבן אין סאָקאָלאָווער געטאָ. גוטע פּויערים האבן דאָס באַלד געטאָן. מען האט אויך איבערגעגעבן די ידיעה פון א פּויער, וועלכער זאָל האָבן געזען פאָרן א לוקסוס־צוג מיט אויסגעפּוצטע אויסלענדישע יידן, וועלכע האָבן געפרעגט די דורכגייענדיקע פּויערים, ווו עס געפינט זיך טרעבלינקע. די פּויערים זענען אַזוי ערום געווען זיכער, וווהין מען פירט די יידן און זיי האָבן דורך עמיצן געלאָזט וויסן אין סאָקאָלאָווער געטאָ. אין געטאָ איז אַנטשטאַנען אן אומבאשרייבלעכער פאניק.

מיין פאָטער משה שטוטמאַן, דער שוואָגער אשר יאספערשטיין און איך, זענען פון אַרבעטס־פּלאַץ סקרישעוו אָנגעקומען אין שדלעצער געטאָ. דאָס איז געווען שוין נאָך דער ליקווידאַציע פון סאָקאָלאָווער געטאָ. אויסער אונדז, זענען אין דעם געטאָ אָנגעקומען פיל יידן פון די ארומיקע ארבעטס־

פלעצער. די יידן זענען געקומען אויסגעדארטע, דערשעפטע און שטארק פארלייזיקטע. ס׳איז געווען שרעקלעך צוצוזען דאס דאזיקע בילד. אז מיר האבן געזען וואס דערווארט אונדז אין דעם נייעז געטא, האבן מיר באשלאסן צוריקצופארן קיין סקרישעוו. ווו מיר האבן געהאט באקאנטע פויערים, און פאר א סך געלט — האבן מיר געטראכט — וועט אונדז געלונגען זיך ביי זיי אויסצובאהאלטן. מיר האבן אנגעטראפן אויף דעם באקאנטן פויער סטאניסלאוו ראסאכאצקי, וועלכער האט געהאט שטיין זיין כאטע ביים הויפט־שאסיי אין מיטן דארף. מיר האבן מיטן פויער משווה געווארן פארן פריז פון זיבן טויזנט זלאטעס, אונדז צו האלטן ביז די דייטשן וועלן פארלאזן פוילן. דער פויער האט פארזיכערט, אז ווי לאנג די מלחמה זאל נישט דויערן, וועט ער אונדז נישט ארויסטרייבן.

די כאטע פון דעם פויער ראסאכאצקי איז באשטאנען פון אין שטוב. ער האט אין א וינקל הינטערן אויוון צונויפגעקלאפט א וועגטל און אונדז דארט ארייגעלאזט. נישט וויסנדיק פון וואנען, זענען זיינע שכנים דערפון געווארן געווארן און געפרעגט, ווי קומט עס גראד איצט אזא וועגטל? סטאניסלאוו האט זיך פארענפערט אז ער האט עס געמאכט דערפאר, וויייל ער דארף דארט אוועקשטעלן די תבואה, מחמת די דייטשן זוכן ארום זיין קאג־טינגענט.

אז די שכנים זענען אוועק, האט דער פויער אנגעהויבן זיך שרעקן פאר דער „קריאווקע". ער האט זיך מיט אונדז דורכגעשמועסט און ס׳איז געווארן באשלאסן צו גראבן א גרוב אונטער דער פאדלאגע. מיר האבן זיך געזומען גלייך צו דער ארבעט און אויסגעגראבן א טיפן גרוב ביז צום דרויסן — אין גערטנדל ארײן.

אז מיר האבן שוין געהאט פארטיק דאס גרוב, האט דער פויער פארדעקט דעם דרויסנדיקן טייל מיט ברעטער און דערויף אנגעשיט פולע הויפנס ערד. מיר האבן אינם גרוב אויסגעגראבן קליינע לעכער, כדי ארויסצוקוקן און גלייכצייטיק כאפן לופט, און אזוי האבן מיר דוירכגעלעבט זיבעצן חדשים

איינמאל וועז מיין פאטער און שוואגער זענען געגאנגען זיך פארשאפן ברויט (דער פויער האט מיט אונדז אפגעמאכט, אז מיט אלץ וועט ער אונדז אויסבאהאלטן, אבער נישט מיט ברויט, מחמת ער טאר נישט באקן מער ברויט ווי תמיד, כדי ס׳זאל נישט פאלן קיין פארדאכט ביי זיינע שכנים). האבן צוויי „אקאוצעס" („ארמיא קראיאווא" — אנטיסעמיטישע מיליטער־רישע פארמאציע) אונדז געזען גיין. די „אקאוצעס" האבן אונדז נאכ־שפיאנירט און אויסגעפארשט אין וועלכע כאטע מיר באהאלטן זיך אויס.

אין א וואך ארום האבן ביי דעם פויערס טיר אנגעקלאפט א באנדע „אקאוצעס". דער פויער האט זיי געעפנט די טיר. איינער פון דער באנדע האט שטרענג געפאדערט פונ׳ם פויער, ער זאל ארויסגעבן די ביי אים אויס־

באַהאַלטענע יידן. צו ערשט האָט אונדזער פויער, אַ שטאַרק צעטומלטער, געלייקנט. נאָר ווען זיי האָבן געדראָט אַז זיי וועלן אים דערשיסן און אונטערצינדן זיין כאַטע, האָט ער געעפנט די „קריאווקע" (באַהעלטעניש) און געהייסן אונדז אַרויסגיין.

מיר זענען אַרויס מיט ציטערדיקע פיס. איינער פון די באַנדע האָם באַפוילן אַז מיר זאָלן זיך אויסלייגן אויפן דיל מיט די פנימער אַראָפּ. אַז מיר האָבן אַזוי געטאָן, האָט ער געזאָגט, אויב מיר וועלן אויסגעבן דאָס אָרט וווּ מיר האָבן באהאלטן די טויזנט ליטער בראָנפן, וועלן זיי אונדז לאָזן לעבן.

מיין שוואָגער האָט זיך דערמאָנט אין וואָס עס גייט. ער האָט אַמאָל דערציילט פאַר אַ באַקאנטן פויער אַז ער האָט באַהאַלטן עפעס א ביסל בראָנפן איז דאָס אָנגעקומען צו אַנדערע פויערים, און פון דעם ביסל איז געוואָרן טויזנט ליטער. מיין שוואָגער האָט געענטפערט, אַז ער קאָן מיט זיי מיטגיין און אָנווייזן די באַהעלטעניש. די באַנדע האָבן איבערגעלאָזט מיין פאָטער אינעם גרוב און מיך מיט מיין שוואָגער מיטגענומען.

אַז מיר זענען אַריין אין זייער קאָלאָניע, האָט מיין שוואָגער זיי געשילדערט, וווּ דאָס באַהעלטעניש פון דעם באַגראָבענעם בראָנפן געפינט זיך, זענען עטלעכע פון זיי צוגעפאָרן צו דעם אָרט און, צוריקקומענדיק, דערקלערט אַז אונדזער שילדערונג איז אַ ריכטיקע. היות ווי זיי האָבן נישט געקאָנט אויפגראָבן די באַהעלטעניש, מחמת די נעכט זענען געווען באַלויכטן פון די קיילעכדיקע לבנה, האָבן זיי אונדז דערווייל באַפרייט. מען האָט אונדז אָפּגעפירט אין דערבייאיקן וואַלד און געגעבן עסן. מען האָט אונדז באַפוילן, נישט אַוועקצוגיין פון דעם אָרט, ביז זיי וועלן דעם בראָנפן אַרויסנעמען פונעם באַהעלטעניש און דערבייַ פאַרזיכערט אַז נאָכן אַרויסנעמען דעם בראָנפן, וועלן מיר געניסן פון זייער הילף.

מיר האָבן פאַרשטאַנען אַז אויב זיי וועלן נישט טרעפן אפילו דאָס ביסעלע בראָנפן — און וועז אפילו זיי וועלן יאָ טרעפן — וועלן זיי אונדז טון אַזוי וויַ זיי האָבן געטאָן מיט אַנדערע יידישע פאַרטיזאַנער.

מיר זענען באַלד פון דעם אָרט אַוועקגעגאַנגען און זיך אומגעקערט צו דער כאַטע וווּ מיין פאָטער האָט זיך געפונען.

וועז מיר זענען אַריין אין דער כאַטע, האָט דער פויער זיך שטאַרק געחידושט ווי אַזוי מיר האָבן געקאָנט צוריקקומען לעבעדיקע. מיר האָבן מיין פאָטער שוין דאָרט נישט געטראָפן. דער פויער האָט געזאָגט, אַז מיין פאָטער האָט אים געבעטן זאגן, אַז מיר זאָלן גיין אין סקרישיווער סאָד, וואָס איז ביים שאָסיי. מיר זענען גלייך אַהינגעגאַנגען און טאַקע דאָרט געטראָפן דעם טאַטן.

און אַזוי האָבן מיר לאַנג געוואָגלט אין די וועלדער, אויסשטייַנדיק הונגער און שרעק.

איינמאָל אין אַ זומער נאַכט, וועז מיר האָבן שוין נישט געקאָנט אויס-

האַלטן דעם הונגער, האָבן מיר באַשלאָסן דורכצוגיין דעם שאָסיי, וואָס האָט געפירט צו אַ קאָלאָניע, ווו ס׳האָט געוווינט אַ קריסטליכע משפּחה. ווען מיר זענען אַריבער דעם שאָסיי, האָבן אונז פאַרהאַלטן דייטשישע סאָלדאַטן. קו־קנדיק אין דעם אָרום, האָבן מיר געזען פיל דייטשיש מיליטער. מיר האָבן געטראַכט אַז מן הסתם געפינט זיך נישט ווייט דער פראָנט. היות ווי מיר האָבן ניט געהאַט קיין דאָקומענטן, האָבן צוויי דייטשישע זעלנער אונדז אַרעס־טירט. גייענדיק מיט די זעלנער איז מיין שוואָגער געלונגען צו אַנטלויפן, מען האָט מיך מיטן טאַטן אָפּגעפירט אין דאָרף סקרישעוו. די צוויי באַ־וואָפנטע זעלנער האָבן אונדז צוגעפירט צו אַ גרויסע פּויערישע כאַטע. באַלד איז פון דאָרט אַרויסגעקומען אַ דייטשישער אָפיציר, אונדז באַטראַכט און אַרויסגעזאָגט זיין מיינונג, אַז מיר מוזן זיכער זיין רוסישע שפּיאָנען. דער אָפיציר האָט אַרויסגעגעבן אַ שטרענגן באַפעל, מען זאָל אונדז תיכף אָפּשיקן צו דער זשאַנדאַרמעריע אין סאָקאָלאָוו.

ווען מיר זענען געבראַכט געוואָרן קיין סאָקאָלאָוו, זענען דאָרט די זשאַנדארמעריע שוין געהאַט אָפּגעטראָטן. מיר האָבן פארשטאנען אז די רויטע ארמיי דערנענטערט זיך מיט ריזן שריט. מיר האָבן ממש זיך גע־געסן פון ווייטיק, וואָס מיר האָבן נישט אויסגעוואַרט אין וואַלד נאָך עט־לעכע טעג.

די צוויי זעלנער זענען מיט אונדז אוועק קיין ווענגראָווע. אָבער אויך דאָרט זענען די זשאַנדאַרמעריע שוין נישט געווען. האָבן זיי זיך מיישב געווען און אונדז איבערגעגעבן דעם מיליטער שטאַב.

אין שטאַב האָט מען אונדז געפאָרשט ווער מיר זענען. צו ערשט האָבן זיי זיך גענומען צו מיר. איינער פון זיי האָט מיט אַ לעדערנעם ראַפּניק גע־נומען מיך מכבד זיין מיט שטאַרקע קלעפּ איבערן גאַנצן קערפּער, שריי־ענדיק אַז איך זאָל אויסזאָגן דעם אמת. וויינענדיק, האָב איך נישט אויפגע־הערט צו טענהען, אז צוליב די שטאַרקע שיסערייען ביים פראָנט, בין איך אַנטלאָפן פון דער היים, און פאַרגעסן מוטצונעמען דעם דאָקומענט. אויף דער פראַגע, ווער דער אלטער איז, האָב איך געענטפערט אז איך קען אים אין גאַנצן נישט און גייענדיק אויפן וועג, האָב איך אים צופעליק באַגעגנט.

נאָך דער אויספאָרשונג האָט מען מיך, אַ צעווייטיקטע פון די קלעפּ, אַריינגעפירט אין אַ שפּייכלער וואָס איז געשטאַנען אינם הויף. אינדרויסן ביי דער טיר האָט זיך אַוועקגעשטעלט אַ זעלנער מיט אַ ביקס אין האַנט.

דערנאָך האָט מען צו דער אויספאָרשונג אַריינגעפירט דעם טאַטן. אויך דער טאַטע האָט געטענהט דאָס זעלביקע. האָבנדיק אַ חשד אַז מיר זענען רוסישע שפּיאָנען, האָט אַן אָפיציר גענומען באַטאַפּן דעם טאַטנס בגדים טאַפּנדיק זיין וועסטל קעשענע, האָט ער אָנגעטראָפן עפּעס אויף אַ דיק אָרט. ער האָט צעשניטן דאָס וועסטל און ס׳איז אַרויסגעפאַלנן אַ מאַגן דוד לענ־טע. אַז די דייטשן האָבן עס דערזען, האָבן זיי דעם טאַטן פאַרוווּנדערט

געפרעגט: „יזנד זי יודע?" דער טאַטע, דערשטוינט וואָס ער אַליין האָט נישט געדענקט אַז ער האָט אין געטאָ איינגענייט די לענטע אַלס אָנדענק, האָט זיך אָנגעשטרענגט צו פאַרהאַלטן רויק און גענומען לייקענען אַז ער איז אַ ייד. האָט אַן אָפיציר אַ וווּנק געטון צו די זעלנער, זיי זאָלן דעם טאַטן אַריינפירן אין אַ צווייטן צימער און אים אונטערזוכן, צו ער איז געמלעט. דער טאַטע האָט זיך באַלד מודה געווען אַז ער איז אַ ייד און זיך ביי זיי געבעטן, אַז אויב זיי האָבן בדעה אים צו שיסן, זאָלן זיי עס שוין טאָן, נאָר נישט אים פייניקן.

באַלד האָט דער טאַטע דערזען וווּ מען פירט צו אים אַריין אַ גרויסן ווילדן הונט. דער טאַטע האָט אינגאַנצן געציטערט פון שרעק. דער הונט האָט דעם ציטערדיקן אַון אויסגעדאַרטן טאַטן באַטראַכט און נישט גע־רירט זיך פון אָרט. אַז די אָנוועזנדיקע דייטשן האָבן דאָס געזען, זענען זיי געבליבן שטיין דערשטוינט, אַון איינער פון זיי, אַן אָפיציר, האָט אָנגע־הויבן רעדן צום הונט ער זאָל דעם טאַטן צובייסן. אָבער דער הונט האָט אַראָפּגעלאָזט דעם קאָפּ און בשום אופן נישט געוואָלט זיך צורירן צום טאַטן. זענען די דייטשן, ווילד און צעיושעט צוגעלאָפן צום האַלב־נאַקעטן טאַטן און אים מערדערלעך געשלאָגן. זיי האָבן אים שטאַרק צעבלוטיקט, אויסגע־האַקט די ציינער און שלעפּנדיק אים אַ פאַרחלשטן איבערן הויף, אַריינגע־וואָרפן אין דעם שפּייכלער וווּ איך האָב זיך געפונען.

דער טאַטע איז געבליבן ליגן כמעט אָן באַוווּסטזיין. מיט אַלע כוחות האָב איך אָנגעהויבן דעם טאַטן צו מינטערן. געקומען אַ ביסל צו זיך, האָט ער אויפגעהויבן אַ האַנט און מיט אַ געבראָכן קול געשעפּטשעט: „רבונו של עולם, וואָס ווילסט דו פון אונדז האָבן?" און באַלד האָט ער גענומען מיט מיר זאָגן ווידו. איך בין געוואָרן אויפגעציטערט און זיך געשלאָגן דעם קאָפּ אין וואַנט. שפּעטער ווען איך בין געלעגן אַ דערשעפּטע פון וויינען, האָב איך געזען ווי דער טאַטע האָט זיך פּלוצלונג אויפגעשטעלט, צוגעגאַנגען צו דער פאַרמאַכטער טיר און זי געפּרוווט עפענען. צו מיין דערשטויגונג, האָט זיך די טיר אַליין געעפנט. ס'איז געוואָרן פאַרטאָג. דער טאַטע האָט דערזען ווי די בעל־הביתטע פון דעם הויז, וווּ דער מיליטער שטאַב איז איינ־געשטאַנען, גייט אַריין אין קלאָזעט. האָט ער זי אַ פרעג געטאָן, וועגן דער „וואַך", ווייל ער דאַרף זיך גיין דערליידיקן. די בעל הביתע האָט אים גע־ענטפערט, אַז דער וואַך־פּאָסטן איז אַוועק שלאָפן.

ווען די בעל־הביתטע איז צוריק אריין אין איר שטוב, האָבן מיר פאַרשטאַנען אַז זי גיט אונדז די געלעגנהייט צו אַנטלויפן. מיר האָבן אין איילעניש פאַרלאָזט דעם שפּייכלער און אַנטלאָפן מיט אַ הינטערוועג. מיר זענען אַוועק אויפן פעלד און זיך געאיילט ערגעץ צו אַנטלויפן, נישט וויסנ־דיק וווּהין. ענדלעך האָבן מיר דערזען אַ וועלדל און דאָרט אהין געגאַנגען. שטייענדיק ביים וועלדל האָבן מיר מורא געהאַט אַריינצוגיין, נישט זייענ־

דיק זיכער צו דאָס איז ריין פון „אַקאָוצעס". זעענדיק ווי איבערן גאַנצן פעלד שטייען סנאָפּעס שטרוי, זענען מיר אַרונטער אין איינעם פון זיי. בערך מיט צוויי שעה שפּעטער, האָבן מיר דערזען צולויפן דייטשישע זעלנער מיט גע־ווער אין די הענט, נאָך זיי זענען נאָכגעלאָפן אַ כאָפּטע פֿאָליאַקן און גע־שריען אין וועלדל אַריין: „זשידקי, גייט אַרויס פון וואַלד".

און אַז קיינער פון וועלדל האָט זיך נישט באַוויזן, האָבן די זעלנער אָנגעהויבן אַריינשיסן. די שיסעריי איז געווען אזוי שטאַרק, אַז ס׳האָט זיך אונדז געדאַכט אַז דער באָדן הויבט זיך אויף.

וועז די זעלנער זענען שוין געהאַט אַוועק, האָבן מיר פונדעסטוועגן נאָך מורא געהאַט אַפערצוקריכן פון דעם סנאָפּ שטרוי און געבליבן אַזוי זיצן איבער די נאַכט.

פאַרטאָג זענען מיר אַפערגעקראָכן מיט צעווייטיקטע גלידער און גע־וואָלט אַוועקגיין פון דעם אָרט. פלוצים איז פאַר אונדז אַרויסגעוואַקסן אַ פּוי־ער, און געפרעגט ווּהין מיר גייען. אַז מיר האָבן ביי אים געבעטן אַ שטיקל ברויט, האָט ער אונדז געהייסן וואַרטן ביז ער וועט אונדז ברענגען. מיר האָבן נישט געוואָלט וואַרטן און געגאַנגען ווייטער. דער טאַטע איז שטיין געבליבן און געזאָגט, אַז ער האָט מער נישט קיין כוח צו גיין. מיר האָבן נישט געהאַט קיין אַנדערע ברירה, און ווידער אַרונטער אונטער אַ סנאָפּ שטרוי. איך האָב דעם טאַטן איבערגעלאָזט אויפן אָרט און זיך געלאָזט זוכז שפּייז.

איך בין אריין אין אַ קאָלאָניע. עפענעדיק די טיר פון אַ שטוב. האָב איך געזעען שטיין אַן עלטערן קריסט. איך האָם זיך פאַר אים פאַרגע־שטעלט אַלס קריסט, דערציילט אַז צוליב די שטאַרקע שיסעריי־ען פון נאָנטן פראָנט, האָב איך פאַרלוירן דאָס געשפּאַן און געבעטן ביי אים אַ שטיקל ברויט. דער קריסט האָט מיך געהייסן צוזעצן צום טיש און אַ וווּנק געגעבן צום ווייב, אַז זי זאָל מיר דערלאַנגען עסן.

וועז איך האָב געגעסן מיט אַ שטאַרקן אַפעטיט, האָט דער בעל־הבית, נישט אַראָפּגעלאָזט פון מיר דאָס אויג, געזאָגט: „מיין נישט אַז איך ווייס נישש, אַז די ב׳זט אַ יידישקע. מען דערקאָנט עס אין דיר. נאָר האָב נישט קיין מורא. איך וועל דיך נישט אויסגעבן און נישט טאָן קיין שלעכטס". זע־ענדיק אַז איך האָב צו טאָן מיט אַן אַרנטלעכן מענטש, האָב איך פאַר אים אלץ דערציילט. ער האָט מיר מיטגעגעבן עסן אויף פאַרן טאַטן.

צוריקקומענדיק איז דער טאַטע נאָך געלעגן אַן כוח. איך האָב געמוזט דאָס ברויט צעקייען פארן טאַטן, מחמת ער האָט שוין נישט געהאַט קיין צאָן אין מויל. מיר זענען געבליבן זיצן ביז נאַכט, וועז מיר האָבן זיך אַוועקגע־שטעלט צו גיין וויייטער ביזן סאָקאָלאָוער בית־עולם, האָט דער טאַטע געפילט אַז זיינע פוס טו־אָגן אים מער נישט און צו מיר אַזוי געזאָגט: „הער אויס טאַכטער, זעסט דאָך אַז איך קאָן שוין נישט גיין, לאָז מיך איבער און גיי

אַליין. דו ביזט דאָך יונג! נאָר אַז די וועסט איבערלעבן די מלחמה, זאָלסטו נישט פאַרגעסן אַז דיין טאַטע איז אויף דעם פלאַץ אומגעקומען אַדער אויסגעאַנגען פון דערשעפונג."

כ'האָב דערפילט ווי דאָס הארץ פלאצט אין מיר, כ'האָב זיך געשטאַרקט און מיטן גאַנצן כוח אויפגעשטעלט דעם טאַטן אויף די פיס. ער האָט זיך אין מיר אַנגעלעָנט און מיר האָבן געשטעלט שוועָרע טריט. וועָן ער איז זיך אַ ביסל צעגאַנגען, איז ער ביסלעכווייז געקומען צו זיך. מיר זענען געגאַנגען אַ גאַנצע נאַכט.

אינדערפרי האָבן מיר אויפן וועג געטראָפן צוויי באַוואָפנטע דייטשישע זעלנער. אין גרויס שרעק בין איך מיטן טאַטן אַריין צווישן די זאַנגען תבואה. אז די דייטשן זענען שוין פון אונדזערע אויגן פאַרשוווּנדן, האָבן מיר צווישן די געדיכטע זאַנגען זיך פאַרלוירן. איך האָב דעם טאַטן געפּרוּפט הויך אויפן קול אָבער קיין ענטפער נישט געהערט. איך האָב אַרומגעזוכט דעם טאַטן איבערן גאַנצן וועג. באַלד האָב איך ווידער דערזען צוויי באַוואָפנטע דייטשן בין איך נעבן זיי אַדורכגעגאַנגען מיט אַן אויפגעהויבענעם קאָפּ. די דייטשן האָבן זיך אויף מיר נישט אומגעקוקט. אין דעם מאָמענט האָב איך דערהערט אַ שאָס און אויך אַ געשריי: „געוואַלט"! מיר האָט זיך אויסגעדוכט, אַז זיי האָבן דעם טאַטן דערשאָסן.

איך האָב אָנגעהויבן לויפן וואָס וויייטער פון דעם אָרט; נישט זייענדיק זיכער אויב דער טאַטע איז טאַקע דערשאָסן געוואָרן, בין איך געגאַנגען צום סאָקאָלאָווער בית־עולם. איך האָב געדענקט דעם טאַטנס אָנזאָג, אַז אויב מיר וועלן זיך פאַרלירן, זאָל מען זיך זוכן אויפן סאָקאָלאָווער בית־עולם.

זייענדיק שוין נישט וויייט פון סאָקאָלאָווער בית־עולם, האָב איך באַגעגנט צוויי פויערים, דערקענענדיק אַז איך בין אַ יידישקע, האָבן זיי צו מיר געזאָגט, איך זאָל פון דעם אָרט אַנטלויפן מחמת דער גאנצער געגנט ארום איז פיל מיט דייטשיש מיליטער. בין איך פון דאָרט אַוועק און געגאַנגען צום דאָרף ריפקי.

קומנדיק אויפן אָרט, האָב איך אָנגעטראָפן דעם גאנצן פראָנט אוז שוין נישט געקאָנט אין ערגעץ גיין. די דייטשן פרעגן מיך, וווהין איך גיי, און איך האָב זיי געענטפערט, אַז איך גיי צו מיר אין שטוב. האָבן זיי מיר געראָטן אַז איך זאָל וווייטער נישט גיין, ווייל דאָרט זענען שוין די רוסן. בין איך צוריקגעגאַנגען אַ שטיקל וועג און אריין אין אַ פויערישע כאַטע, און ביי די פויערטע געבעטן אַ שטיקל ברויט. זי האָט מיר געגעבן אַ גאַנצן לאָבן ברויט. אָפּגייענדיק עטלעכע כאַטעס, כדי צו זיין וואָס וויייטער פונם מיליטער, האָב איך געזען זיצן אַ יונגע קריסטן מיט דריי קליינע קינדער. די קריסטן האָט ביטער געווויינט, פרעגנדיק זי פאַר וואָס זי וויינט, האָט זי מיר דערציילט, אַז היות ווי אירע פעלדער ליגן וויייט פון איר דאָרף,

איז איר מאַן מיט אַ זון געבליבן דאָרט בייַ די רוסן און אַזוי אַרום איז זי מיט די קינדער צעשייד געוואָרן פון דער פאַמיליע. איך האָב איר צוגעזעדט, אַז זי זאָל בלייבן מיט מיר. זי האָט מיך געפאָלגט. איך האָב איר אַוועקגעגעבן אַ האַלבן לאַבן ברויט. שפּעטער זענען די דייטשן אַנטלאָפן און די רוסן זענען אַריין מיט אַ שטורם.

אַז איך בין שוין געווען פריי, בין איך קודם געגאַנגען קיין סקרישעוו זוכן דעם טאַטן. איך האָב דאָרטן געטראָפן פינף יידן. די יידן האָבן פון טאַטן נישט געהאַט קיין ידיעה. איך האָב שוין געהאַלטן דעם טאַטן פאַר אַ פאַרלוירענעם. מיט צוויי טעג שפּעטער בין איך געגאַנגען אין נאַענטן, פריצישן הויף מיט דער האָפנונג אפשר דאָרט צו געפינען דעם טאַטן. אויפן וועג האָב איך באַגעגנט עטלעכע פויערים. זיי האָבן מיר דערציילט, אַז זיי האָבן ערשט געזען מיין טאַטן. איך האָב קוים געגלויבט.

קומענדיק אין פריצישן הויף, האָב איך געזען זיצן אן אַלטן, שטאַרק אָפּגעריסענעם מענטש, ווועלכער האָט זיך מיר אַרויסגעווויזן צו זיין ענלעך צו מיין טאַטן. אָבער ס׳האָט זיך מיר אַלץ נישט געוואָלט צוגלויבן, אַז דאָס איז טאַקע מיין טאַטע.

אַז דער טאַטע האָט אויפגעהויבן זיינע אויגן, האָב איך געמומען שרייען, ווי נישט מיט מיין קול: „טאַטע! טאַטע!“

מיר האָבן ביידע געחלשט.

קומנדיק אַ ביסל צו זיך, האָבן מיר באַשלאָסן צו פאַרלאָזן פוילן. און אַזוי זענען מיר אָנגעקומען קיין ישראל.

גדליה ווישני

(נס־ציונה)

אין כישוף־ראָד פון געפאַרן

בעת די דייטשע יידן־אַקציעס, בין איך מיט מיין קוזין, יוסף ווישני, וועלכער געפינט זיך איצט אין פראנקרייך, געגאַנגען זיך איסבאהאלטן אין א שטאל, דער באַלעבאָס, אַן אַלטער ייד, האָט דעם שטאַל פארמאכט און מיר זענען דאָרט אָפּגעלעגן אַ גאנצע נאַכט. דורך דער נאַכט האָט מען גע־הערט ווי מען פירט די געכאַפּטע יידן. פאַרטאָג איז דער באַלעבאָס צו אונדז אַריין און דערציילט, אַז די דייטשישע זשאַנדאַרמעריע אליין וועט די קומענדיקע נאַכט אַריין אין געטאָ און גוט אַרומזוכן די אויסבאַהאַלטענע יידן.

איך מיט מיין קוזין האָבן באַשלאָסן, אַז מיר טאָרן לענגער נישט וואַרטן און מוזן אַריבער די הויכע דראָטן פונם געטאָ. עס איז אונדז טאַקע געלונגען אַריבערצושפּרינגען און מיר זענען אַריינגעלאפן אין אַ דאָרף, בערך צוואַנציק קילאָמעטער פונעם געטאָ.

היות ווי מיר ביידע זענען געווען בלאנדע, האָבן די דורכגייענדיקע דייטשן און אפילו די פּויערים, אונדז נישט אָנגענומען פאַר יידן. מיר זענען אַריין צו אַ פּויער, וועלכער האָט תמיד געהאַנדלט מיט מיין פאָטער. דער פּויער האָט מיך דערקענט און אונדז ביידע געגעבן עסן. באַלד זענען מיר פון דאָרט אַריין אין אַ צווייטן דאָרף — צו אַ פּויער וועלכער האָט אַמאָל ביי מיין פאָטער געאַרבעט. דער פּויער האָט אונדז אַוועקגעשטעלט ברויט און מילך און אויסגעפרעגט ווי אַזוי ס׳לעבט זיך מיינע עלטערן אין געטאָ. פּלוצים האָט זיך געהערט אַ שטאַרקער קלאַפּ אין דער טיר. אַז דער פּויער האָט געעפנט די טיר איז אַריינגעגאַנגען אַ צעיושעטער, נישט באַוואָפנטער דייטשער זעלנער, דער זעלנער האָט דעם פּויער אָפּגעמאָסטן מיט אַ שאַרפן בליק און געפרעגט, ווו ס׳זענען די צוויי יידן, וועלכע האָבן זיך פאַר זיין כאַטע ארומגעדרייט.

דער פּויער האָט זיך שטאַרק דערשראָקן, אז דאָס לשון איז ביי אים אָפּגענומען געוואָרן. אָריענטירנדיק זיך אין דעם געשעענעם מצב, האָב איך פאַרן פּויער דרייסט געענטפערט „מיר האָבן דאָ נישט געזעען קיין יידן".

„ווער איז דער באַלעבאָס?" — האָט דער דייטש שטרענג געפרעגט.

„איך" — האָט דער פּויער געענטפערט מיט אַ ציטערדיקער שטימע.

„זאָג, ווו זענען די צוויי יידן?!" — האָט דער דייטש אַ געשריי גע־טאָן.

דער פּויער האָט מיט שרעק געקוקט אויפן דייטש און אויף אונדז,

טראַכטענדיק אַז דער דייטש וועט זיך פון זיינע בליקן אָנשטויסן, ווער מיר זענען.

„זענען דאָס די יידן? — האָט דער דייטש אָנגעוויזן מיטן פינגער אויף אונדז ביידע.

דער דייטש איז צוגעלאָפֿן צו מיין קוזין און אים דערלאַנגט אַ הילכיק פֿאָטש. דערנאָך דאָס זעלבע צו מיר — און באַפוילן מיט אים מיטצוגיין צום סאָלטיס.

מיר זענען געגאַנגען פֿאָרויס און דער דייטש איז אונדז נאָכגעגאַנגען. מיר האָבן געשפּרייזט מיט גיכע טריט, מורא האָבנדיק אַז ער וועט אונדז נאָך קאָפּען מיט זיינע שטיוול. דערווייל איז מיין קוזין געלונגען צו אַנטלויפן, דער דייטש האָט געקריצט מיט די ציין און געזאָגט צו מיר, אַז איך וועל שוין באַצאָלן מיטן קאָפּ פּאר אים אויך — ער האָט מיך אריינגעפּירט צום סאָלטיס. דאָרט האָט ער זיך אויסגעטון דעם שינעל כדי עס זאָל אים זיין לייכטער, מיך צו שלאָגן. און באַלד האָט ער מיך שטאַרק צעשלאָגן און דערביי מיר אויסגעהאַקט עטלעכע ציין. איך האָב געחלשט עטלעכע מאָל און וועז מען האָט מיך דערמונטערט, האָב איך געזען אַז מיינע הענט און פּנים זענען באַגאָסן מיט בלוט. דער דייטש האָט מיך געפּירט צו זייער וואַך־פֿאָסטן.

גייענדיק פֿאָרויס מיטן דייטש, האָט ער זיך מיט מיר דערווייל אָפּגעשטעלט אין אַ הויף פון אַ פּויערישע כאַטע און אָנגעהויבן שמועסן מיט אַ פּויער. דער דייטש האָט פון מיר נישט אַראָפּגעלאָזט די אויגן, כדי איך זאָל פון אים נישט אַנטלויפן.

פונדערווייטנס האָבן זיך אויסגעשטעלט קליינע שקצים און צו מיר גערעדט:

„זשידקו, אַנטלויף ווייל מען וועט דיך האַרגענען!“

נישט געקוקט וואָס איך בין געווען דערשעפּט פון די קלעפּ וואָס איך האָב געקראָגן, האָב איך באַגריפן אין וואָס פאַר אַ גרויס געפאַר איך געפּין זיך, און נישט וויסנדיק אַליין מיט וועלכן כוח, האָב איך געמומען גיך פון אים אַנטלויפן.

דער דייטש האָט מיך אָנגעהויבן נאָכיאָגן. צו מיין גליק בין איך געלאָפֿן גיכער פון אים און צוגעקומען צו אַ בריקל פון אַ לייִדיקן טיפּן גרוב. איך בין אַריבערגעלאָפֿן דאָס בריקל, אָבער דער דייטש האָט, ווייזט אויס, עס נישט באַמערקט, ווייל ער איז אַריין אין גרוב.

אַריבערגייענדיק דעם טיפּן גרוב, האָט דער דייטש מיך וויידער דערזען לויפן און מיך ווייטער געמומען נאָכיאָגן. אויסדרייענדיק אַ ווייל דעם קאָפּ, האָב איך געזען ווי דער צעיושעטער דייטש וואַרפט פון זיך אראָפּ דעם שינעל און יאָגט מיך ווי אַ טייוול.

עפּעס אַ געהיימער כוח האָט מיך געטריבן אַזוי צו לויפן, אַז איך

בין אים אינגאַנצן פֿאַרשוווּנדן פון זיינע אויגן. איך בין אַריין אין דאָרף צום באַקאַנטן פויער וויראָוו. דער פויער האָט מיר געגעבן עסן, און איך האָב אים דערציילט וועגן אַלעם.

היות ווי דער דייטש האָט צוגענומען מיין דאָקומענט, האָב איך מורא געקריגן, אַז ער וועט וועגן דעם צעוויסן געבן דער זשאַנדאַרמעריע אין סאָקאָלאָוו און אַזוי אַרום נעמען נקמה אין מיינע עלטערן. איך האָב באַשלאָסן דאָ אפילו נישט איבערצונעכטיקן און צוריקגיין אין געטאָ.

ס׳איז געווען זייער אַ פינצטערע נאַכט און איך האָב אפילו נישט געזען דעם וועג צו גיין. דאָך בין איך אָנגעקומען צו אַ וואַנט פונעם געטאָ־מויער און אַהין אַריבערגעשפרינגען. איך בין אַריין אין דעם ערשטן הייזל און אָנגעקלאַפּט; מען האָט מיר געעפנט די טיר. דער דערשראָקענער ייד האָט מיר אויסגעבעט אַ געלעגער און איך האָב זיך געלייגט שלאָפן. פלוצים האָט מען אָנגעקלאַפּט אין דער טיר. דאָס בלוט איז אונדז אַלעמען שיער נישט געגליווערט געווארן. נאָר באַלד האָט מען געהערט אַ באַקאַנט קול, דאָס איז געווען מיין קוזין יוסף פּיעקאַרסקי, וועלכער איז אָפּגאַרשט אויך פון ערגעץ אָנגעקומען.

צו מאָרגנס אינדערפרי האָב איך מורא געהאַט אַהיימצוגיין און אַרויס־גערופן אהער מיינע עלטערן. זענען זיי באַלד געגאַנגען צום יידן־ראַט און געבעטן הילף פאַר מיר. דער יידן־ראַט האָט מיך אַריינגעשטעלט אין דער רשימה פון די אָוועקגעשיקטע אויף אַרבעט. איך האָב זיך אויסבאהאלטן נישט אין אונדזער הויז אוּן דאָרט באַקומען אַ לונגען־אַנצינדונג און לאַנג געלעגן אין בעט.

וועמען ס׳איז נישט געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן, האָט מען געכאַפּט אוּן אָפּגעשיקט אויף פארשידענע פלעצער, אזוי, אַז מיר אין געטאָ האָבן נישט געהאַט קיין שום ידיעות וואָס מיט די מענטשן געשעט.

אין יאָר 1942, מוצאי יום כיפור, האָט זיך אין סאָקאָלאָוו אָנגעהויבן די ליקווידאַציע פון געטאָ. צומאָרגנס פאַרטאָג האָבן די דייטשן, וועלנדיק אָנווארפן אַ שרעק אויף די יידן, אַרומגערינגלט די געטאָ און באַשאָסן. בערך פופצן הונדערט מענטשן זענען פון דער מוראדיקער שיסעריי דערהרגט געווארן. דערנאָך זענען זיי אַריין אין געטאָ אין אַ גרויסע צאָל, באַזעצט די הייזער און אַרויסגעשלעפּט יידן פון דער באַהעלטעניש. מען האָט זיי מיט אויטאָ אָפּגעשיקט צו דער באָן. נאָכדעם וויי זיי האָבן שוין געהאַט דורכגענישטערט יעדעס ווינקעלע, האָבן זיי איבערגעלאָזט אויף די ערטער בערך אַ צוויי הונדערט יידן, כדי זיי זאָלן קובר זיין די הויפנס דערשאָסענע, ווי אויך אויסצופירן אָנדערע ארבעטן.

די איבערגעבליבענע יידן, בלויז מענער, האָט מען באַזעצט אויפן קליינעם מאַרק, מען האָט זיי דאָרט געהאַלטן פינף וואָכן.

איינמאָל איז דער געטאָ־קאָמענדאַנט (דער פאָזנאַנטשיק) אַריינגעקו־

מען איבם קליינעם מאַרק און באַפוילן אַז די אַלע פאַרבליבענע זאָלן זיך פאַרזאַמלען אין שול־הויף, כדי זיי געגנוי צו ציילן. וועז די יידן זענען אהין געקומען, האָבן די ס. ס. פון טרעבלינקע שוין אויף זיי געוואַרט. זיי האָבן די יידן אַרייגעטריבן אין די פאַר זיי צוגעגרייטע אויטאָס און אָפגעפירט קיין טרעבלינקע. די וועלכע האָבן געפרוווט צו אַנטלויפן, זענען אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן.

געלונגען צו אַנטלויפן פון דער לעצטער אַקציע איז מיין קוזין יוסף פיעקאַרסקי, ווי אויך צוויי זין פון אברהם פערלע — איצל און גדליה.

נאָך אייִדער די אַקציע קיין טרעבלינקע איז פארגעקומען, האָבן יידן זיך געבעטן ביי באַקאַנטע פריצים, אַז זיי זאָלן פועלן ביי די דייטשן אַז מען זאָל פאַר זיי צושטעלן אַרבעטער פון געטאָ. די פריצים האָבן עס אויסגעפועלט. פאַרשטייט זיך, אַז יעדער פריץ האָט זיך געהאַט זיינע יידן.

אויך איך בין אַריינגעפאַלן צו דעם באַקאַנטן פריץ טאַדעוש כראשטשאוווסקי, וועלכער האָט געהאַט זיין הויף נעבן דאָרף סקרישעוו. אין דעם הויף זענען מיר געווען בערך פופציק יידן. מיר האָבן דאָרט געהערט וואָס ס׳האָט פאַסירט בעת דער לעצטער אַקציע פון סאָקאָלאָווער געטאָ. אין דעם הויף זענען מיר פאַרבליבן ביז סוף דעצעמבער 1942. דערנאָך איז אַרויס אַ באַפעל, אַז די אַלע יידן, וואָס געפינען זיך אויף די אַרבעטס־פלעצער, דאַרפן אַריבער אין די געטאָס פון שעדלעץ אָדער קאָסאָוו. די יידן פון מיין הויף האָבן באַשלאָסן צו גיין קיין שעדלעץ.

אונדזער פריץ האָט געבעטן די דייטשן אַז זיי זאָלן פאַרלענגערן דעם טערמין פון זיינע אַרבעטס־מענטשן, אָבער די דייטשן האָבן דערפון נישט געוואָלט הערן. לסוף האָט דער פריץ געפועלט אַז דריי יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט ביים מאַכן שינדלען צום דאַך, זאָלן ביי אים בלייבן אויף נאָך צוויי וואָכן. פאַרשטייענדיק אַז דאָס פאַרבליבן די פופצן טעג איז פול מיט געפאַר, האָבן מיר, די דריי יידן, זיך באַראַטן מיטן פריץ ווי אַזוי צו האַנדלען. דער פריץ האָט אונדז געראַטן, אַז מיר זאָלן שוין אַנטלויפן, וויל די דייטשן וועלן זיכער קומען און אונדז דערשיסן.

מיר האָבן זיך געגרייט צום אַוועקגיין. האָט דער פריץ באַפוילן אייניעם פון זיינע פאַראַבקעס, אַז ער זאָל אונדז אָפפירן מיט אַ פור קיין קאָסאָוו, אָפפאַרנדיק אַ העלפט וועג, האָבן מיר אונטערגעקויפט דעם פאַראַבעק און ער האָט אונדז אַראָפגעלאָזט נעבן אַ וועלדל, מיר זענען אַריין טיפער אין קורטשעווער וואַלד, דאָרט האָבן מיר באַגעגנט פופצן יידן, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער. מיר זענען מיט זיי געבליבן.

מיט צוויי טעג שפעטער, איז צו אונדז געקומען אַ סאָקאָלאָווער יונגערמאַן און אונדז דערציילט, אַז ער איז געווען אויסבאהאלטן מיט נאָך פיר יידן אויף דער צווייטער זייט פון וואַלד. פלוצים איז צו זיי געקומען

אַ באַנדע רוסישע געפאַנגענע, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון זייערע ערטער, אין ארומגעוואַנדערט אין דעם וואַלד. די באַנדע איז באַפאַלן די יידן, צו־געוויבט אלץ וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט און דערנאָך זיך אויף זיי געוואַרפן מיט העק און אַנדערע שווערע מכשירים און אַוועקגעלייגט טויט די פיר יידן. דער יונגערמאַן איז שוין ביי אונדז פאַרבליבן.

ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט אז די גאַנצע באַנדע זענען צוגעקו־מען צו אונדזער בונקער. זיעענדיק ביי אונדז אַ גרויסע גרופּע, האָבן זיי געזאָגט אַז מיר טוען גוט וואָס מיר באַהאַלטן זיך אויס אין די וועלדער.

אַז די באַנדע, בערך זעקס פערזאָן, זענען פון אונדז אַוועק, האָבן מיר באַשלאָסן אַז מן הסתם זענען זיי געגאַנגען רופן נאָך רוסן — מיר האָבן צווישן זיך אָפגעמאַכט, אַז מיר וועלן נישט גיין אַלע צוואַנציק יידן צוזאַמען, נאָר גרופּנווייז. מיר האָבן זיך געזאָגט און צעווויינט הויך אויפן קול — וועז מיר האָבן זיך געזומען פונאַנדערגיין, זענען פלוצים פון די קזשאַקעס אַרויסגעלאָפן אַ גרעסערע גרופּע רוסן מיט העק און שטיקער אייזן אין די הענט און אונדז באפאלן. פון אונדזער גרופּע זענען באַלד גע־פאַלן צוויי מענער. איינער פון זיי איז געווען שלמה קאָוואַלטשיק, וועלכער איז מיט צוויי טעג פריער אַנטלאָפן פון צוג, וואָס האָט אים געפירט קיין טרעבלינקע.

ס׳איז אויסגעבראָכן אַ קאַמף. אייניקע פון אונדזער גרופּע זענען זיך צע־לאָפן. שמואל סטאַצקי האָט דערלאַנגט מיט אַ האַק אַ רוס איבערן קאָפּ. אַז איך האָט געזעען ווי אַ צווייטער רוס הויבט אויף זיין האַק כדי זיך צו וואַרפן אויף שמואלן, האָב איך בליץ שנעל די האַק פון אים אַרויסגעכאַפט. די רוסן, זענע־דיק אונדזער ווידערשטאַנד, האָבן זיך אַנגעהויבן שרעקן פאַר אונדז און אַנטלויפן.

מיר זענען געגאַנגען מיטן „וועג" פון וואַלד אַרויס. די רוסן זענען ווי־דער פון ערגעץ אויסגעוואַקסן און באַפאַלן דריי יידישע פרויען און אַ זעכ־צען יעריק יינגל. איינער פון זיי האָט מיט אַ שטיק אייזן דערלאַנגט אַ קלאַפּ איבערן יינגלס קאָפּ און ער איז אויפן אָרט געפאַלן אַ טויטער. דער־נאָך האָבן זיי געזומען נאָכיאָגן די דריי פרויען, וועלכע זענען געלאָפן אַן אָטעם. און וועז זיי האָבן זיי נישט געקאָנט דערייאָגן, האָבן זיי זיך געזומען כאָפן צו מיר. איך האָב זיך געשיצט מיט אַ שאַרפע האַק אין האָנט. האַלטנדיק אין דער צווייטער האָנט אַ פּעקעלע וועש, האָב איך עס אַוועקגעשלייִדערט. די רוסן, אַ פּנים מיינענדיק אַז אין דעם פּעקל געפינט זיך אן אוצר, האָבן זיי מיך צערו געלאָזט און זיך געוואָרפן אויפצוהויבן דאָס פּעקל. איך האָב אויסגענוצט דעם מאָמענט און אַנטלאָפן טיפער אין וואַלד אַריין.

לויפנדיק אינם וואַלד, האָב איך אָנגעיאָגט די חברים נתן גוויאָזדע און יואל שפּאַדעל, וועלכער איז מיט אַ צייט שפּעטער אומגעקומען. אין גרעסטן געפאַר האָבן מיר זיך דערשלאָגן אין דעם פּריצישן הויף קארסק. מחמת

ס׳איז צו אונדז דערגאנגען אַ ידיעה אַז דאָרט באַהאַלטן זיך אויס יידן.

דער נאַכט־וועכטער האָט זיך פאַר אונדז מודה געווען, אַז ער באַהאַלט אויס יידן, און, פאַר געלט וואָס מיר האָבן אים געגעבן, האָט ער אונדז אַרײַנ־געלאָזט צו די יידן.

נאָכן אָפּזיצן דאָרט אַ מעת לעת, האָב איך פאַרלאָזט די חברים און זיך געלאָזט זוכן די פון וואַלד צעלאָפענע יידן. גייענדיק אויף אַ פעלד, האָב איך גענזען שטיין א שייער אויף אַ ליידיקן שטח. שטייענדיק שוין ביים שייער, האָב איך מיט שרעק געפרעגט אויף פּויליש, צו ס׳געפינען זיך דאָרט יידן. קיינער האָט נישט געענפערט. האָב איך דאָס זעלבע געפרעגט אויף יידיש און באַלד געזען ווי די פריער אַנטלאָפענע חברה קריכן אַרויס פון זייער באַהעל־טעניש.

איך בין געבליבן מיט זיי. אין דערזעלבער נאַכט, שלאָפנדיק האַסטיק אוף אַ בינט שטרוי, האָט זיך מיר געהלומט, ווי מיינע עלטערן און צוויי ברי־דער וועלכע זענען אומגעקומען אין טרעבלינקע, זענען זיך צו ביי מיינע פוס און שרייען, אַז איך זאָל נישט וואַרטן ביז עס וועט טאָג ווערן, נאָר שוין פון דאָנען אַנטלויפן.

אויפכאָפנדיק זיך, האָב איך אין דער פינצטערניש דערציילט דעם חלום פאַר די חברים. כמעט אַלע האָבן געהאַלטן אַז דער חלום האָט אַ באַדייט אין מען דאָרף שוין אוועק פון דעם אָרט. מיר זענען גלייך אַוועק און אָנגעקומען אין דאָרף קרישעוו.

מיט צוויי וואָכן שפּעטער, ווען איך האָב זיך אומגעקערט אויף דעם אָרט צו בעטן ברויט, האָט דער נאַכט־וועכטער מיר דערציילט, אַז ווען מיר זענען אַוועק פון אים, זענען אָנגעקומען באַוואָפנטע דייטשן און גלייך אַריין אין שייער זוכן.

מיט אַ צייט שפּעטער האָב איך דורך אַ באַקאַנטן גוי זיך דערוווסט, וויַ מיין קוזין געפינט זיך. מיר האָבן זיך געטראָפן. איך האָב מיט מיין קוזין זיך אַרומגעוואַלגערט עטלעכע חדשים, ווי געטאָגט דאָרט נישט גענעכטיגט, ביז ראובן מיעדאָווסקי, וועלכער איז געווען אויסבאַהאַלטן ביי אַ גוי, האָט זיך דער־ווּוסט אַז איך לעב. ראובן האָט געבעטן דעם גוי זיינעם אַז ער זאָל מיך אָפּ־זוכן. און אַזוי אַרום בין איך מיטן קוזין אַריינגעקומען אין זיין „קריאָווקע״ מיר זענען דאָרט געווען פינף יידן.

איינמאָל ביינאַכט, ווען מיר זענען געשלאָפן אין דעם פינצטערן גרוב, האָבן מיר געהערט ווי מען קלאַפּט שטאַרק אין פענצטער פון אונדזער בעל־הבית׳ס הייזקע.

„ווער קלאַפּט?״ — האָט די בעל־הבית׳ע געפרעגט מיט אַ געבראָכן קול.

„עפן אויף, ווייל ביי דיר זענען פאַראַן יידן״ — האָט ווער געענטפערט אויף פּויליש — עפן אויף דעם שייער, ווייל מיר ווייסן אַז די באַהאַלטסט דאָרט אויס יידן!״

די בעל הביתטע איז ארויס אינדרויסן און געעפנט דעם שייער. אַ כאַפּ־
טע שקצים זענען אַריינגעלאָפן אינ׳ם שייער, צעוואַרפן די בינטן שטרוי, גע־
קלאַפט אין באָדן און געשטאָכן מיט די ציינער פון די ווידלעס אין די ערטער
וווּ זיי האָבן געהאַט אַ חשד. פון אונדזער „קריאָווקע", אין דעם טיפן גרוב וואָס
האָט זיך געפינען אין שטוב, האָבן זיי נישט געווּסט.

און דאָרט טאַקע זענען מיר שוין פאַרבליבן ביז נאָך דער באַפרייונג.

פאלאַ שווארץ
(תל־אביב)

אויף דער אַרישער זייט

ווען די דייטשן זענען אַריין קיין סאָקאָלאָוו, איז מיין פאָטער אהרן וואַנס געווען אַ פעלדשער אין „שראָדעק זדראָוויאַ". די דייטשן האָבן אים געמאַטערט, ער זאָל אויסזאָגן, ווו עס געפינט זיך נאָך געווער, מחמת מען האָט דאָרט געטראָפן אַ האַנט־גראַנאַט, וואָס דאָס אָפּטרעטנדיקע פּוילישע מיליטער האָט איבערגעלאָזט. און היות ווי דער טאַטע האָט נישט געוווסט וואָס צו זאָגן. האָבן זיי אים אַרעסטירט און צוזאַמען מיט נאָך פּלעני־קעס, ער־געץ אָפּגעפירט, מיר האָבן נישט גערוט, און אַ דאַנק געוויסע אָנ־געזעענע פּאָליאַקן, וועלכע האָבן דעם טאַטן תמיד ליב געהאַט, האָבן זי דייטשן אים באַפרייט.

איינמאָל זענען די דייטשן אַריין אין פאָטאָ־אַטעליר, וואָס האָט געהערט צו מיין ברודער משה, און דאָרט אַדורכגעפירט אַ רעוויזיע. פאַר כעס וואָס זיי האָבן גאָרנישט געפונען — מחמת מיין ברודער האָט די פאָטאָ־אַפּאַראַטן נאָך פריער אַרויסגעפירט, האָבן זיי גענומען רעקוויזירן אַלץ וואָס איז זיי אונטערגעקומען ווערטפולעס אין די הענט. איך האָב דעמאָלט אַוועקגעשטעלט פלעשער משקה אויפן טיש און געפּרוווט זיי פאַרעדן — די משקה האָט די ס.ס.־מענער געלאָקט און זיי האָבן אָנגע־הויבן אַריינגיסן אין די גלעזלעך, וואָס איך האָב פאַר זיי אַוועקגעשטעלט.

איין ס.ס.־מאַן האָט מיר דערלאַנגט זיין גלעזל משקה און מיך געהייסן פריער טרינקען. אַז זיי האָבן שוין געטרינקען, בין איך צו זיי צוגעשאַנען און געבעטן, זיי זאָלן אונדז צורו לאָזן. איך ווייס נישט צי מיין בעטן זיך ביי זיי וואָלט געווען געווירקט, ווען נישט דער פאָלגנדיקער פאַל: מיין מוטערס אַ שוועסטער האָט געהאַט אַ באַקאַנטע אין ווארשע מיטן נאָמען פּעטערסבורסקאַ. איז פרוי פּעטערסבורסקעס אַ זון, אַ מוזיקער אַנטלאָפן פון וואַרשע קיין רוסלאַנד. דורכפאָרנדיק ספּעציעל סאָקאָלאָוו, איז ער געקומען צו אונדז איבערגעבן אַ גרוס פון זיין מוטער. ווען די ס.ס.־מענער האָבן געוואָלט צורויבן ביי אונדז די אַלע ווערטפולע זאַכן, איז דער מוזיקער געווען ביי אונדז אין שטוב. ער האָט אין אַ פליסיקן דייטש גענומען זיך פונאַנדערשמועסן מיט די ס.ס.־מענער און זיי דער־ציילט, אַז ער האָט לאַנג געוווינט אין בערלין און דאָרט געשפּילט אין דער דייטשישער אָפּערעטע. די ס.ס.־מענער, בערלינער, האָבן אים אָנגעהויבן אויספרעגן גענויע פּרטים. היות ווי ער האָט זיי געזאָגט אפילו דעם נאָמען פון דער גאַס, ווו דאָס טעאַטער האָט זיך געפונען, האָבן זיי אים געגלויבט

און אַ דאַנק דעם ביי אונדז גאָרנישט צוגענומען.

מיין פאָטער איז צוזאַמען מיט דעם מוזיקער פּעטערסבורסקי אַוועק קיין פּעמיאַטיטש אויף דער סאָוויעטישער זייט, און נאָך צוויי חדשים צוריק־געקומען קיין סאָקאָלאָוו.

באַלד דערנאָך האָבן די דייטשן געשאָפן די געטאָ. מיר האָבן געמוזט פאַרלאָזן אונדזער שיינע וווינונג און אַריין אינעם געטאָ. היות ווי דער־טאַטע איז געווען באַליבט ביי די פּאָליאַקן, האָבן די דייטשן באַפוילן אַז מען זאָל פאַר אונדז אָפּגעבן אַ בעסערע ווווינונג. דער טאַטע איז אינעם געטאָ אויך געווען פעלדשער און גערעטעוועט מענטשן אָן שום באַלוינונג.

וועז די דייטשן האָבן אויפגעשטעלט דעם יודנראַט, האָבן אַלע פאַר־לאַנגט אַז דער טאַטע זאָל ווערן דער „יודן־עלטסטער", אָבער ער איז דערצו נישט מסכים געווען. היות נחום לעווין האָט זיך גערישן צו דעם דאָזיקן אַמט, האָט דער טאַטע אים רעקאָמענדירט, און ער איז טאַקע פאַרבליבן אַלס „יודן־עלטסטער" ביז צו דער ליקווידאַציע.

אין שטשעגלאטשין, בערך אַכטצן קילאָמעטער פון סאָקאָלאָוו, האָבן די דייטשן איינגעאָרדנט אַ לאַגער, און דאָרט אַריבערגעפירט עטלעכע הונדערט יידן פון סאָקאָלאָווער געטאָ. אויך מיינע עלטערן זענען דאָרט אַריינגעפאַלן. אין ערב יום־כיפּור האָט מיין פאָטער די מאַמען איבערגעלאָזט אויפן אָרט, און זיך אַריינגעריסן קיין סאָקאָלאָוו.

וועז די דייטשן האָבן ביי דער לעצטער ליקווידאַציע שטאַרק באַשאָסן די געטאָ, בין איך מיטן טאָטן און מיט מיין מאָן אברהמ׳טשע זיידענבערג אַריין אין אַ בונקער — אין דעם זעלבן הויז, ווו מיר האָבן געווווינט. מיר זענען דאָרט פאַרבליבן עטלעכע טעג. דערנאָך זענען מיר פון דאָרט אַרויס און זיך געלאָזן גיין אין דער פּינצטערער נאַכט קיין גרודעק — אַן אַרבעטס־פּלאַץ ביי פּריצים.

זייענדיק דאָרט מיט אונדז עטלעכע טעג, האָט עס דעם טאַטן נישט געלאָזט רוען, און ער איז צוריקגעגאַנגען צו דער מאַמען קיין שטשעגלא־טשין. מיט אַ חודש שפּעטער איז אויך געקומען די ליקווידאַציע אין שטשעג־לאָטשין און ביי די מוראדיקע שיסעריין זענען מסתמא אויך מיינע עלטערן אומגעקומען.

איינמאָל האָבן די דייטשן צעקלעפּט פּלאַקאַטן, אַז די יידן וואָס זענען נאָך ערגעץ פאַרשטעקט זאָלן קומען פרייוויליק זיך מעלדן, און דערפאַר ווועלן פאַר זיי געגעבן ווערן ווווינונגען און אַרבעט. האָב איך מיט מיין מאָן זיך נישט צוגעשטעלט, ווי ס׳האָבן עס געטון אַנדערע יידן, נאָר זיך צוריק אַריינבאקומען קיין סאָקאָלאָוו. אַ באַקאַנטער פּאָליאַק האָט פאר א גרויסע סומען געלט אויסגעאַרבעט פאַר אונדז ביידע אַרישע דאָקומענטן. אויף מיין דאָקומענט האָב איך זיך גערופן יאַנינא גלאָווינסקאַ און מיין מאָן — יוזשעק קאָזשעדאצקי. מיר זענען באַלד אַוועק קיין ווואַרשע און אַרומגעזוכט אַ ווווי־

נונג. דאָס איז אונדז זייער שווער אָנגעקומען. פּלוצעם האָבן מיר אָנגע־
טראָפֿן אויף אַ קריסטין אויף בראדנא־גאַס, וועלכע האָט געהאַט אַ שוועסטער
אין סאָקאָלאָוו. פֿאַר געלט איז זי גרייט געווען מיך אַריינצעמען אויף אַרמעט.
איך האָב ביי איר קוים געפּוּעלט, זי זאָל אויך אַריינעמען מיין מאַן. ליידער
האָבן מיר דאָרט נישט געקאָנט לאָנג פֿאַרבלייבן, מחמת די שכנים האָבן
אונדז דערקענט אַלס יידן. אונדזער באַלעבאָסטע האָט אונדז פֿאַרשאָפט אַ
צווייטע אָרט אין פֿראָגע. דאָס איז געווען אין יאָר 1943.

אויף דעם נייעם אָרט האָבן מיר זייער געליטן. מען האָט פון אונדז
געהאַלטן אין איין ציען געלט. דערווייל האָב איך פֿאַרשוואַנגערט און דאָרט
געבוירן אַ קינד, אַ יינגל. אַהיימקומענדיק מיטן קינד פון קליניק, האָט די
באַלעבאָסטע אונדז שוין מער נישט געלאָזט זיין ביי זיך. מיר זענען געווואָרן
שטאַרק פֿאַרצווייפלט און נישט געווּסט ווהין צו גיין מיטן זויגלינג אויף
דער האַנט. די באַלעבאָסטע האָט רחמנות׳ געקראָגן און אונדז רעקאָמאַנדירט
אַ צווייטע קריסטין אין שטעטל גראָדזיסק, נעבן וואַרשע.

די פֿאַמיליע וויבאַרסקי אין גראָדזשיסק, האָט אונדז אָנגעטון זייער
גרויסע צרות, הגם מיר האָבן זיי גוט געצאָלט, דאָס עסן איז געווען ערגער
ווי פֿאַרן הונט. איינמאָל, אין חודש מאי 1943, איז אַ גרופּע אוקראַינער
פֿאַגראָמטשיקעס אַריינגעקומען צו אונדזער באַלעבאָסטע שפּילן אין קאָרטן.
לכתחילה האָבן מיר נישט געווּסט ווער די פֿאַרשוינען זענען, נאָר מיט אַ
וואַך שפּעטער האָט מען ביינאַכט שטאַרק אָנגעקלאָפּט אין דער טיר פון
אונדזער הויז. דער באַלעבאָס איז דעמאָלט נישט געווען אינדערהיים. אויף
דער פֿראָגע פון דער באַלעבאָסטע ווער דאָס איז, האָט מען געענטפֿערט אַז
דאָס זענען זשאַנדאַרמעריע. די באַלעבאָסטע האָט געעפּנט די טיר. אַ צע־
טומעלטער איז מיין מאַן געלאָפֿן צו דער לייטער אינעם פֿאָרהויז, וואָס איז
געשטאַנען אָנגעלענט אויפֿן בוידעם. שוין שטייענדיק אויפֿן לייטער האָט
איינער פון די באַנדע אויסגעאָשסן און אים געטראָפֿן אין רעכטן אָרעם.
מיין מאַן, אַ פֿאָרווונדעטער, איז אַראָפּ פונעם לייטער און געבליבן שטיין.
זיי זענען מיט אים אַריין אין באַלויכטענעם צימער. איך מיטן קינד האָבן
זיך אין דעם מאָמענט געפונען אין צווייטן צימער. איך האָב געהערט ווי
איינער פון דער גרופּע זשאַנדאַרמען פֿאָדערט שטרענג פון מיין מאַן זיין
דאָקומענט. היות ווי דער דאָקומענט האָט באַשטעטיקט אַז ער איז אַ קריסט,
זענען זיי מיט אים אַריין צו מיר אין צימער, מיך לעגיטימירט און גע־
פרעגט צי איך בין זיין פרוי. איך האָב געענטפֿערט אַז איך קען אים אינ־
גאַנצן נישט. זיי האָבן מיך איבערגעלאָזט און מיט מיין מאַן צוריק אַריין
אין ערשטן צימער. איך האָב געהערט ווי איינער פון זיי פֿאַרשט אים
שטרענג, צו ער קען מיך. מיין מאַן האָט געענטפֿערט, אַז ער וויסט נישט
ווער איך בין, אוּן אַז ער וויסט אפֿילו נישט איך וואָס פֿאַר אַ ווּינונג ער
געפֿינט זיך, מחמת ער איז געווען שיכור און זיך אַהער אַריינגע׳גנב׳עט.

מיך האָט שטאַרק געחידושט, פֿאַרוואָס זיי פֿרעגן דאָס נישט די באַלעבאָסטע. דער עלטסטער פון די זשאַנדאַרמען האָט באַפוילן מיין מאַן אונטערצוזוכן. באַלד האָט זיך געהערט אַ שאָס און מיין מאַן איז האַסטיק אַוועקגעפאלן. אַ ציטערדיקע האָב איך אָנגעשטרענגט די אויערן און געהערט ווי זיי שלעפּן אים אַרויס אויף די גאַס. איך בין געבליבן זיצן ווי פֿאַרגליווערט און נישט געקאָנט זיך רירן פון אָרט.

שפּעטער איז די באַלעבאָסטע אַריינגעקומען אין מיין צימער און באַפוילן, איך זאָל זיך שוין אָפּטראָגן פון איר הויז. איך האָב געפֿרוווט זי בעטן אַז זי זאָל מיך כאָטש דאָ לאָזן איבערזיצן ביז אינדערפרי, אָבער זי האָט דערפון נישט געוואָלט הערן, און מיך געשטופּט צו דער טיר. איך האָב זיך געמוסן גרייטן צו פֿאַרלאָזן די ווינונג. מיטנעמען מיינע זאַכן, האָט די גויע מיך בשום אופן נישט געלאָזט, זי האָט דערלויבט בלויז מיטצונעמען דעם קינדס ווינדעלעך. איך האָב זיך איינגעוויקלט מיטן קינד און זיך געלאָזט אין דער פינצטערער נאַכט צום וואקזאַל.

צוקומענדיק צו אַ באַלויכטענעם וואָגאָן מיט פּאַסאַזשירן, האָבן צוויי דייטשישע זשאַנדאַרן צו מיר אויסגעשריגן: „קאָם הער". דאָס האַרץ האָט מיר שיער נישט געפּלאָצט פון שרעק. איך האָב זיך קוים באַהערשט אוֹן, מיט אַן איינגעהאַלטענעם אָטעם, צו זיי צוגעגאַנגען. די דייטשן האָבן מיטן מיטן ווינענדיקן קינד געהייסן אַריינגיין אין וואָגאָן און באַפוילן פּאָר מיר אָפּגעבן אַ פּלאַץ.

אַראָפּגייענדיק פונעם הויפּט־וואקזאַל אין וואַרשע, האָב איך געבלאָנדזשעט אַן אַ ציל. איך בין געווען אַזוי פיזיש און פסיכיש דערשעפּט, אַז איך האָב אפילו נישט געפּילט מיין קינד אויף דער האַנט. געשלעפּט זיך גאַס אײַן, גאַס אויס, ביז איך בין צוגעקומען צו אַ שלאָבאַן, נישט ווייט פון אַרומגעצוימטן געטא, נישט ווייסנדיק וועגן די געפּאָר. אָבער ביים שלאָבאַן איז קיינער נישט געשטאַנען. איך בין אַריין אין אַ שטוב. דאָרט איז פּאָר מיר אַרויסגעוואָקסן אַן עלטערע קריסטין מיט אַ גוטמוטיק געזיכט. ז׳איז געבליבן שטיין אַ דערציטערטע און פול מיט חידוש — ס׳האָט זיך מיר אויסגעוויזן אַז זי דערקענט מיך אַלס יידישקע. אויף דער פראָגע ווי אַזוי מ׳האָט מיך אַריבערגעלאָזן דעם „שלאָבאַן", האָב איך נישט געקאָנט אַרויסברענגען אַ וואָרט פון מויל. זי האָט מיך באַטראַכט, געשאָקלט מיטן קאָפּ און מיך געהייסן גיין הינטער אַ פּאָרהאַנג פון אַ פינצטער קיכל. באַלד האָט זי מיר געברענגט עסן. איך האָב זיך דאָרט דערוואָרימט און אַ ביסל אויסגערוט. צומאָרגנס האָט זי מיר העפּלעך דערקלערט, אַז דער „שלאָבאַן" איז שוין ווידער נישט באַוואַכט און איך מוז אַוועק.

פון דער קריסטין האָב איך ווידער געמוסן פּאַרן מיט דער באַן אויף דער ליניע וואַרשע־טשענסטאָכאָוו. איך בין אויף דער ליניע געפּאָרן גאַנצע וואָכן אַן איבערייס, וועגנדיק אַזוי געשיצט נישט נאָר פון געפּאָר צו ווערן

דערקענט אלס יידישקע, נאר אויך פון הונגער און קעלט, ווייל אויף דער באן איז אויך געווען לייכטער זיך צו פארשאפן עסן. נישט געקוקט אויף דער מידעקייט פון שטענדיקן וואלגערן זיך אין די באן־וואגאנען, וואלט איך ווי ס׳איז אדורך ווען מיינע האר אויפן קאפ, וואס כ׳האב זיי אמאל געפארבט אויף בלאנד, וואלטן זיך וואס א מאל מער נישט געשווארצט און געמאכט קענטיקער מיין יידישן אויסזען.

מיטאמאל האב איך געזען ווי די פאסאזשירען אין די באן־וואגאנען נעמען מיך דורך מיט זייערע פארחידושטע אויגן, שושקען זיך איינער מיט דעם צווייטן אין די אויערן און הויבן מיט די אקסלען. איך האב דערפילט די געפאר און זיך געאיילט צוצופארן קיין וואלשע. געווען דעמאלט קאלטע טעג. איך האב זיך געפילט שטארק מיד, און מורא געהאט אויעקצופאלן מיטן קינד אויף דער גאס. צופעליק האב איך ביי א קריסטין זיך דערוווסט, אז אויף דער יעראזאלימסקע גאס 76, ביים סטרוזש פונעם הויז האלטן זיך אויף היימלאזע מענטשן. איך בין גלייך ארײן און טאקע געטראפן היימלאזע אדער פארשפעטיקטע מענטשן, ווייט פון וואלשע. איך האב זיך דארט צוגעזעצט מיטן קינד אין אווינקל אויף דער ערד און, א מידע, געדרימלט. באלד הער איך ווי יונגע קריסטינס רעדן צווישן זיך הויך אויפן קול: „א יידישע צוויש אונדז!" איך האב ארויסגעוויזן א נישט דענערווירטקייט, און, באהערשנדיק גוט די פוילישע שפראך, האב איך זיי אפגעענטפערט ווי סדאך צו זיין. שפעטער האט דער סטרוזש, וועלכער איז געווען א מיטגליד פון פוילישן אונטערגרונט, מיך אוועקגעפירט אין א זייט און פארטרויליך געפרעגט אויב איך בין א יידישע. איך האב זיך געהאלטן ביי מיינס און אים געוויזן מיין דאקומענט.

— „ס׳וועט פאר דיר און פאר דיין קינד פיל בעסער זיין" — האט דער סטרוזש צו מיר געזעדט מיט א ווייכע שטימע — „ווען דו וועסט דיך פאר מיר מודה זיין — זיי זיך מודה און איך וועל דיר באלד העלפן. דיין קינד וועט צוליב דעם זיכער גערעטעוועט ווערן.

איך בין געווארן ווי פארשטומט און ארײַפגעלאזט די אויגן. דער סטרוזש האט מיך מער שוין גארנישט געפרעגט און מיר געגעבן גוט אפצוועסן. דערנאך האט ער מיר דערקלערט, אז דאס קינד קאן ער גלייך ארײַנגעבן אין דעם „פינדל"־הויז אויף נאוואגראדזקא גאס 76. ער וועט שוין זארגן, אז דעם קינד זאל דארט גארנישט פעלן, און אז נאכן פארענדיקן די מלחמה, וועל איך עס קאנען צוריקאפנעמען. איך האב דערצו אינגעשטימט.

ווען דאס קינד האט זיך שוין געפונען אין דעם „פינדל"־הויז, האב איך אנגעהויבן ארומזוכן ארבעט, און אנגעקומען אין א רעסטאראן. ארבעטער דארט, האב איך זיך דערוווסט, אז דער איגנטימער איז גאר אן אוקראינער. אין דעם רעסטאראן איז מען פון מיין ארבעט געווען זייער צופרידן, אבער צו מיין אומגליק, האבן די געסט געווארפן אויף מיר פארשנדיקע

בליקן, אַזוי, אַז דער אייגנטימער האָט מיך איינמאָל צוגערופן, באַצאָלט וואָס מיר איז געקומען פאַר דער אַרבעט און געהייסן שוין פון דאַנען זיך אָפּצוטראָגן.

איך האָב אַרומגעזוכט אַנדערע אַרבעט. כ׳האָב געפֿרוווט צו פֿאַרדעקן וו׳ ס׳איז מיינע האָר פון קאָפּ, מחמת די געפאַר האָט שוין אויף מיר געלויערט אויף יעדן שריט און טריט. איך האָב קיין אַנדערע אַרבעט אַזוי גיך נישט באַקומען. באַלד האָט מען געכאַפּט צו דער אַרבעט אויף צו ווערן אַרויסגעשיקט קיין דייטשלאַנד. אויך מיך האָט מען געכאַפּט און בין אָפּגעשיקט געוואָרן קיין ברעסלאו. קומענדיק אַהין, האָט מען מיך אַריינגעגעבן צו הויז־ווירט־שאַפט ביי אַ דייטש. שפּעטער האָב איך זיך דערוווסט, אַז זיין זון איז אַן ס.ס.־מאַן. מיר איז גראָד דאָרט נישט געווען שלעכט. נישט לאַנג דערנאָך האָט דער באַלעבאָס מיך באַפרייט פון דער אַרבעט און מיך צוריק אָפּגעשיקט קיין פּוילן. אפשר האָט דער דייטש געהאַט אַ חשד, אַז איך בין אַ יידישקע.

איך בין אָנגעקומען קיין קראָקע און אויך דאָרט זיך געשטעלט צו הויזאַרבעט. מיט דער צייט האָבן די פּוילישע באַלעבאַטים אויסגעפונען מיין יידישן, אויסזען, און מיך משלח געווען.

איך בין אַריין קיין טשענסטאָכאָוו. כ׳בין געקומען געוואָרן אויף צווי־וואָכן אַרבעט אין דער „וואָפנשול״, און דערנאָך אין דער „קאָזערנע״. כ׳האָב דאָרט געהאַט גענוג צו עסן. איינמאָל האָט מען מיך אַריינגערופן אין דער קאַנצעלאַריע אויף אַן אויספֿאָרשונג. דאָביי האָט מען מיך אויסגעפרעגט אַלע אינצלהייטן פון מיין פאַרגאַנגענהייט. כ׳האָב פלוצעם דערפילט די גרויסע געפאָר און פאָרשטאַנען, אַז די אַרבעטערינס, מייסטנס פאָלקס־דייטשקעס, האָבן אַוודאי אָנגערעדט אויף מיר. דער אויספֿאָרשער האָט מיך געהייסן צוריקגיין צו דער אַרבעט. דער אינסטינקט האָט מיר אָבער געזאָגט, אַז איך טאָר נישט וואַרטן און מוז שוין פון דאַנען אַנטלויפן. איך האָב לאַנג נישט געטראָכט, אָנגעהאָנגען אויף זיך דעם מאַנטל, און צוגעגאַנגען צום וואַך־טויער. דאָרט איז געשטאַנען אַ באַוואָפנטער זעלנער. איך בין דרייסט פאַר אים דורכגעגאַנגען.

„ווהין?״ — האָט ער מיך אָפּגעשטעלט.

— „כ׳דאַרף גיין עפּעס איינקויפן״ — האָב איך געענטפערט מיט אַ שמייכל. ער האָט מיך געלאָזט גיין. פאַרשוווּנדנדיק פון זיינע אויגן, האָב איך גענומען שטעלן גיכע טריט, און זיך געלאָזט אין שטאָט אַריין.

איך בין ווידער אָנגעקומען אויף אַן אַרבעטס־פּלאַץ, דאָרט בין איך קראַנק געוואָרן און אַריין אין אַ שפּיטאָל. איך בין געלעגן אין הויכע היץ, און דעמאָלט אוודאי געריידט אַזעלכע ווערטער וואָס האָבן מיך פאַראַטן. עס וואָלט זיך זיכער פאַר מיר נישט גוט פאַרענדיקט, ווען עס וואָלט נישט

אַריינגעקומען אַ פּאָלקס־דייטש און געטענה׳עט, אַז ער קען מיך. דאָס האָט געווירקט און מען האָט מיך מער נישט געטשעפּעט. דער פּאָלקס־דייטש האָט אויף מיר געהאַט מיטלייד. וועג ער איז אַוועק, האָבן די אַנטיסעמיטקעס מיך געגעסן מיט זייערע ווילדע בליקן, אפילו געזידלט: „פּאַרשיווע זשידווקא". נאָר אַ גוטהאַרציקע קראַנקן־שוועסטער האָט אויף מיר רחמנות געהאַט אוּן מיך אַריינגעלאָזט אין אַ באַזונדער צימערל.

* * *

נאָך דער באַפרייונג בין איך געגאַנגען אַפּנעמען מיין קינד פונעם „פּינדל"־הויז, וועלכעס איז ביים פּוילישן אויפשטאַנד געווארן איבערגעפירט קיין פּרושקאָוו נעבן וואַרשע. דאָרט האָב איך זיך דערווּסט, אַז אַ פּאַרמעג־לעך קינדערלאָז־פּאָרפּאָלק פון שטעטל גניעווקאוו נעבן טוירן האָבן מיין קינד אַדאָפּטירט. איך בין גלייך צוגעפּאָרן אויף דעם אָרט. דאָס קריסטלעכע פּאָרפּאָלק, אייגנטימער פון אַ קאָנדיטעריי, האָבן גאָרנישט געוואָלט הערן פון צוריקגעבן מיין קינד. מיין ווייַנען און בעטן זיך בייַ זיי האָט גאָרנישט געהאָלפן. ערשט נאָך אַ לאַנגער שתדלנות מצד אַנגעזענע מענטשן און דער עיקר פּאַר אַ גרויסער סומע געלט, וואָס מיין איצטיקער מאַן האָט זיי באַצאָלט, האָב איך ענדלעך מיין קינד אָפּגענומען.

שמעון גרינשפאן
(נס ציונה)

אַנטלאָפן פון טרעבלינקע

שבת תשובה פון יאָר 1939 איז די היטלער־אַרמיי אַריין קיין סאָקאָ־לאָוו. נאָך אין ערשטן טאָג פון זייער אָנקום, איז אַ כאָפּטע זשאָנדאַרמער־ע מיט אוקראַינער אַריינגעפאַלן אין בית־המדרש מיט רעוואָלווערן אין די הענט. זעענדיק אַ גרויסן עולם דאָוונען, האָבן זיי אויסגעשאָסן צו די ווייַ־בערישער שול און דערהרגעט די פרוי חנה שעדלעצקי, ס׳איז אַנטשטאַנען אַ גרויסע בהלה, און יידן האָבן זיך איך גרויס שרעק באַהאַלטן אין די הייַ־זער. צומאָרגנס האָט מען געכאַפּט מענער צו אַרבעט שלאָגנדיק זיי מכות רצח.

מיט צוויי טעג שפּעטער האָבן די דייטשן פאַרלאָזט סאָקאָלאָוו, און ס׳האָט אַריינגעמאַרשירט די רויטע אַרמיי. אַז די דייטשן זענען אין אַ וואַך אַרום ווידער צוריקגעקומען, איז דער רוב יידן פון דער שטאָט מיטגעלאָפּן מיט דער רויטער ארמיי. די דייטשן האָבן, צום וווּנדער פון די איבערגע־בליבענע יידן, זיך נישט נוקם געווען אין זיי; מען האָט זיי בלויז אויסגע־נוצט צו אַלערליי שווערע אַרבעטן.

אין יאָר 1941, באַלד נאָכדעם ווען ס׳איז אויסגעבראָכן די מלחמה מיט די רוסן, האָבן די דייטשן געשאַפן די גענאָ — זיי האָבן אויפגעשטעלט אַ יודן־ראַט מיט נחום לעווין בראש.

אין דער זעלבער צייט איז אַרויס אַ באַפעל, אַז די יידן פון די אַרו־מיקע דערפער זאָלן אַריין אין סאָקאָלאָווער גענאָ. אין די יידישע הייזער איז באלד געוואָרן זייער ענג, אַזוי אַז דער פלעק־טיפוס האָט גענומען שטאַרק בושעווען און די שטערבלעכקייט איז געוואָרן אומגעהויער.

ביז צו דער אויסזידלונג קיין טרעבלינקע האָבן די דייטשן פאַרלאָנגט פון דעם יודנראַט אַ געוויסע צאָל יידן צו דער אַרבעט. דער יודנראַט איז גערן נאָכגעקומען זייער פאָדערונג, הגם מ׳האָט די יידישע אַרבעטער תמיד צעשלאָגן. צוליבן הונגער וואָס האָט אָנגעהויבן אַריינצודרינגען כמעט אין יעדן יידישן הויז, האָבן זיך יידן צוגעשטעלט פרייוויליק צו אַרבעט, כאָטש מען האָט זיי נישט באַדאַרפט. ערשט מיט וואָכן טפּעטער, ווען מ׳האָט זיך דערווויסט פון די גויים, אַז די יידן פון אונדזער שכנותדיק שטעטל עסטער־דין, וועלכע זענען כלומרשט געשיקט געוואָרן אויף אַרבעט קיין טרעבלינ־קע, קומען מער נישט צוריק, — האָבן מיר זיך געכאַפּט אין וואָס עס גייט

און מיר האָבן זיך מער צום רוף פונעם יודנראַט נישט געוואָלט צוהערן.

די ס.ס.־לייט האָבן באַלד געגעבן אַ שטרענגן באָפעל צום יודן־ראַט, אַז ער זאָל זיי צושטעלן דריי הונדערט מענער, אַנדערש וועט ער זיי פֿשוט אַרויסנעמען בייגאַכט פֿון די בעטן. נישט האָבנדיק קיין ברירה, האָט זיך צוגעשטעלט כמעט אַ האַלבע געטאָ יוגנטלעכע מענער פון די עלטערע הונדערט צוגעשטעלטע מענער, האָבן די ס.ס.־לייט, צו אַלעמענס איבערראַשונג, נאָר אויסגעקליבן דרייסיק און זיי באַלד אָפּגעשיקט קיין טרעבלינקע אויף זעקס וואָכן אַרבעט. וועז די מענטשן האָבן זיך נאָך דעם צוגעזאָגטן טערמין נישט אומגעקערט, זענען זייערע פרויען און קינדער, טאַטעס און מאַמעס, אַריינגעלאָפן צום יודן־ראַט מיט אַ געווײַן. דער יודן־ראַט האָט זיי באַרואיקט צוזאָגנדיק, אז אין ערגסטן פאַל, וועט מען זיי מוזן אויסקויפן, און מען האָט טאַקע די יידן אויסגעקויפט פֿאַר אַ גרויסער סומע געלט, אָבער נישט אַלע פון זיי האָבן דערלעבט צוריק צוקומען. די צוריקגעקומענע זענען געווען האַלב־טויט — זיי האָבן דערציילט, אַז נישט וויט פון זייער אַרבעטס־פּלאַץ, בערך אַ האַלבן קילאָמעטער, האָט מען אָן אויפֿהער געהערט האַרץ־רייסנדיקע געשרייען. אויך אַ פּייער האָט זיך פֿון יענעם אָרט גערישן צום הימל. פון זייערע רייד איז געוואָרן קלאָר, אַז די קלאָנגען פון א קרעמאַטאָריום, וועגן וואָס די גויים האָבן פֿאַרשפּרייט, לאָזט זיך גלויבן. אין שטאָט איז אויסגעבראָכן אַ מוראדיקע בהלה.

דעם 22־טן סעפּטעמבער 1942, באַלד נאָך יום כפּור איז די שטאָט פֿלוצלינג געוואָרן אַרומגערינגלט מיט ס.ס. און אוקראַינער. צוערשט האָבן זיי געעפנט אַ שיסעריי און אַזוי אַרום צוויוויסן געגעבן, אַז די אַקציע הויבט זיך אָן. די היטלער־מערדער האָבן באַלאַגערט די יידיטע הייזער מיט אַ האַגל פון מאַשין־געווער און אַרויסגעוואָרפן קינדער פון די פענצטער. יעדן טאָג האָבן זיי געטריבן אַ טייל פרויען, מענער און קינדער — אין די גרויסע שול אַריין, און נאָכן אָפּהאַלטן זיי אַ גאַנצן טאָג, האָט מען זיי בויגאכט אָפּגעשיקט קיין טרעבלינקע.

אַז די אַקציע האָט זיך פֿאַרענדיקט, איז נאָך אין געטאָ פֿאַרבליבן בייַ אַ הונדערט יידן, בכדי זיי זאָלן קאָנען באַגראָבן די מתים וואָס זענען געפֿאלן בעת די שיסעריין. מיט דריי חדשים שפּעטער, האָט מען אויך די הונדערט יידן געבראַכט קיין טרעבלינקע. פון די געקומענע האָב איך זיך דערוווסט, אַז מען האָט דעם גאַנצן יודן־ראַט אויסגעשאָסן אין געטאָ.

* * *

אין טרעבלינקע נומער 1 איז געווען אַן אַרבעטס־לאַגער — מיט געקליבענע מענטשן פון אַ האַלב לאַנד, די אַרבעט איז געווען גאָר א שווערע. פאר דער מיבדסטער זאך האָט מען מערדערלעך געשלאָגן. אָפּטמאָל

פלעגט מען אונדז שיקן אויף אַרבעט אין שכנותדיקן אָרט מאַלקין, וואָס דער רוב פון זיי האָבן זיך שוין מער נישט אומגעקערט.

אין יאָר 1943, הערבסט צייט, איז פלוצלינג אויסגעבראָכן דער אויפשטאַנד אין טרעבלינקע נומער 2. די אויפשטענדלער האָבן דערהרגעט אַן ס.ס.־מאַן מיט עטלעכע אוקראַינער און געמאַכט פריי דעם וועג צו אַנטלויפן דרייצן הונדערט יידן. אין דערזעלבער צייט איז דורכגעפאָרן אַ באַן מיט דייטשע מיליטער. די באַן האָט זיך אָפּגעשטעלט און דאָס מיליטער האָט פאַרנומען פאָזיציעס און ביסלעכווייז אַרומגערינגלט דעם דערבייאיקן וואַלד מיט די אַנטלאָפענע און אויסגעשאָסן פון זיי אַ העלפט.

* * *

נאָכן אויפשטאַנד איז פון מיין אַרבעטס־פלאַץ געלונגען צו אַנטלויפן אָבט יידן. אויך איך בין געווען צווישן זיי. ווען מיר זענען שוין געווען נישט ווייט פון וועלדל, בערך זיבן קילאָמעטער פון אונדזער אַרבעטס־פלאַץ, האָבן די ס.ס. און אוקראַינער אונדז נאָכגעיאָגט מיט אַ שיסעריי. דער האָגל פון קוילן האָט קיינעם פון אונדז נישט געטראָפן און ס׳איז אונדז געלונגען אַרײַנצולויפן אינעם וועלדל. די רוצחים זענען אין וועלדל נישט אַריין, זיי האָבן וויזט אויס, מורא געהאַט אַהין אַריינצוגיין.

אויסגעשפּעט פון מידקייט און שרעק. זענען מיר אין אַ האַלב־פינצטער נאָכט אַרויס פונעם וועלדל און מיר האָבן דערזען אַן אויסגעווייסטע, פויערישע כאַטע. ווען מיר האָבן זיך דערנענטערט צום אָרט, האָט אַ הונט אָנגעהויבן שטאַרק בילן, באַלד איז פון דער כאַטע אַרויסגעקומען אַ פויער מיט א ברענענדיקע לאמטער און נאָכן זאָגן דעם פויער וואָס מיר פאַרלאַנגען — האָט דער פויער אונדז געענטפערט, אַז ער האַלט שוין ביי זיך אויס עטלעכע יידן פון אונדזער שטאָט, אָבער ער האָט בדעה זיי אינגיכן אַרויסצוטרייבן, מחמת זיי האָבן אים מער נישט צו געבן דעם סכום וואָס זיי האָבן אים צוגעזאָגט. היות ווי דריי פון אונדז האָבן געהאַט פאַרנייט אין זייערע בגדים א גרויסע סומע, האָבן מיר קוים איבערגערעדט דעם פויער, און ער־האָט ביי אונדז צוגענומען די גאַנצע סומע.

דער פויער האָט אונדז אַריינגעפירט אין זיין שייער, וואָס איז געווען אָנגעליגט מיט בונטן שטרוי. ער האָט אויפגעמאַכט דאָס באַהעלטעניש פון אַ טיפן קעלער און מיר האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט — דער קעלער איז געווען אָן אַ פענצטער. ס׳האָט אין אים תמיד געלויכטן אַ שוואַכע שיין פון אַ ברענדיקע לאַמטער. מיר האָבן באַלד דערקענט די יידן, זיי זענען געווען אייניקע פון אונדזער שטעטל.

פון די דאָזיקע יידן האָבן מיר זיך דערווּוסט, אַז דער פויער האָט

שוין לאַנג בדעה זיי אויסצוגעבן פאַר די דייטשן. נאָר אויב ער האָט דאָס נישט געטון איז עס דערפאַר, וואָס זיין אידעם, אַ קאָמוניסט, האָט אים גע־דראָט, אַז אויב ער וועט די אומגליקלעכע יידן אויסגעבן, אָדער אפילו אַרויסטרייבן, וועלן די פּאַרטיזאַנער זיך נוקם זיין אין אים און אפילו אונ־טערצינדן די כאַטע.

שמואל כהן
(קרית־שלום)

פון יענע טעג

וועו די דייטשן האָבן אין יאָר 1939 פאַרנומען סאָקאָלאָוו, איז אַ האַל־בע שטאָט מיט יידן אַנטלאָפן אויף די פאַרנומענע סאָוויעטישע געביטן. היות ווי זייערע הייזער זענען געבליבן לייִדיקע, האָבן די דייטשן איבערגעפירט פון דער שטאָט קאליש בערך צען טויזנט יידן, ווי אויך אַ גרויסע צאָל פּאָליאַקן פון פּוזנער געגנט, קיין סאָקאָלאָוו. פאַר וועמען ס׳האָט נישט געסטייעט קיין פּלאַץ האָבן די דייטשן אַרייִנגעוואָרפן אין באַווינטע יידישע הייזער, ווי אויך אין די אַרומיקע דערפער.

ביים אַנטשטיין פון געטאָ האָבן אַלע סאָקאָלאָווער יידן געזאָלט ווערן איבערגעפירט קיין ווענגראָוו, (דער גרויסער „יודנשטאט״, ווי די דייטן האָבן עס באַצייכנט), נאָר צילאָוו, דער שעף פון דער קרייז־קרימינאַל־פּאָליצייַ, וועלכער האָט זיך אַרויסגעוויזן אַלס יידן־פריינט, האָט אויסגעפועלט, אַז סאָקאָלאָוו זאָל בלייבן אַלס זעלבסשטענדיקע געטאָ.

צילאָוו איז געווען אַ דייטש פון בערלינער געגנט, שוין אַריבער די מיטעלע יאָרן, און דעם דאָזיקן אַמט פאַרנומען נאָך אידער היטלער איז געקומען צו דער מאַכט. מיין פאָטער, מנחם, איז אַ שטיקל צייט געווען וויצע־פּרעזעס פונעם סאָקאָלאָווער יודנראַט, האָט דער דאָזיקער צילאָוו זיך מיט אים באַקענט. אין דער צייט, ווען ער איז געווען בגילופן, פלעגט ער אפילו מאַכן חוזק פון היטלערן. ווי ווייט די געטאָ, און ספּעציעל איך, האָבן געהאַט גרויס נוצן פון דאָזיקן צילאָוו, קאָנען דינען די פאָלגנדיקע פאַקטן: באַיואָפּנטע זעלנער פון דער ווערמאַכט פלעגן דורכשפּאַצירן נעבן פארצוימטן געטאָ און אַריינגעשאָסן אין יידישע הייזער. עס זענען דערביי געפאַלן טויטע און פאַרוווּנדעטע. די בהלה אינעם געטאָ איז געוואָרן גרויס — דער יודנראַט איז אין גרויס שרעק זיך צונויפגעקומען און ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן זיך צו ווענדן צו צילאָוון נאָך הילף. צילאָוו האָט געהייסן אויפזוכן די גילון פון די אין געטאָ אַריינגעשאָסענע קוילן. מיט די גילזן איז ער אַוועק אינטערוועניַרן אין די מיליטעריש קאָזארמעס. מער זענען דייטשישע זעלנער נישט דורכגעגאַנגען די געטאָ.

איינמאָל האָט דער אַרבעטס־אינספּעקטאָר, אַ ווילדער ס׳מאַן, געמאַכט ביי זיך אין צימער אַ הוליאנקע. ער האָט פאַרבעטן זיינע קאָמעראַדן ס.ס.־לייט אויף דער אָוונט־שמפּה. היות ווי מיין ווערקשטעל האָט זיך געפונען אונטער זיין צימער, האָט ער מיך געפרופן און מיר באַפוילן שוין צוגיין צום יודענראַט און זיי אויפּפאַדערן, אַז זיי זאָלן פאַר אים צושיקן צען

לאָמפּן. וועָן שלאפמיץ, דער פּארוואלטונגס־מיטגליד פונעם יודנראַט, האָט די פּאַרלאַנגטע לאָמפּן באַלד נישט צוגעשיקט, האָט דער אַרבעטס־אינספּעקטאָר געמיינט, אַז איך האָב אים אָפּגענאַרט און ער האָט מיך אָנגעלויבט זוכן.

אויפן צווייטן טאָג האָט אַ געטאָ־פּאָליציאַנט מיך אויפגעזוכט און מיר געראַטן, אַז אויב איך וויל לעבן, זאָל איך זיך מער פּאר דעם אַרבעטס־אינספּעקטאָר נישט באַווייזן. איך האָב אים געפּאָלגט.

דער אַרבעטס־אינספּעקטאָר אַ האַלב־שיכּור, איז אַ ווילדער גע־לאָפן צום יודנראַט און אויפגעפּאָדערט, אַז אויב זיי וועלן מיך פּאַר אים נישט באַלד צושטעלן, איז דער גאַנצער יודנראַט דערפאַר פּאראַנטוואָרטלעך.

דער יודנראַט האָט מיך געהייסן זיך צושטעלן. אויך מיין פּאָטער איז געווען ביי דער זעלבער מיינונג. אָבער איך האָב שטאַרק מורא געהאַט און זיך נישט צוגעשטעלט, פילנדיק, אַז דער ווילדער אַרבעטס־אינספּעקטאָר וועט מיין „חטא" בשום אופן נישט דורכלאָזן, בין איך אַוועק צו צילאָוון און אים דערציילט די גאַנצע מעשה. מיטשיקנדיק אַ ציווילן געהיים־אַגענט, האָט ער מיך געהייסן זיך צו שטעלן פּאַר דעם אַרבעטס־אינספּעקטאָר. איך האָב אַזוי געטון. דער געהיים־אַגענט האָט זיך געשטעלט הינטער דער טיר. דער גע־היים־אַגענט האָט צו מיר געזאָגט, איך זאָל אַריינגיין און אין פּאַל ווען דער אַרבעטס־אינספּעקטאָר וועט מיר וועלן שלעכטס־טון, זאָל איך גלייך מאַכן אַ געוואַלט. דאָס וועט פּאַר אים זיין אַ צייכן, אַז ער דארף מיר קומען צו הילף.

באַלד נאָכדעם האָט צילאָוו אַרויסגערופן צו זיך דעם אַרבעטס־אינס־פּעקטאָר און אים געוואָרנט, אַז ער זאָל מער מיט מיר נישט מאַכן אַזעלכע קונצן. דער אַרבעטס־אינספּעקטאָר איז געווען פּוּל מיט חידוש וואָס צילאָוו האָט זיך פּאַר מיר איינגעשטעלט, נישט געקוקט וואָס ער האָט פּאַר צילאָוון מורא געהאַט, האָט ער מיך פּונדעסטוועגן געדראָט, אַז איך וועל זיין ביי אים דער ערשטער קרבן אַוועקגעשיקט צו ווערן אין אַ פּאַרניכטונגס־לאגער.

* * *

מיט דעם אויסברוך פון דער דייטשיש־סאָוויעטישער מלחמה, האָט זיך דער מצב אינעם גטאָ זייער פּאַרערגערט. דער הונגער האָט זיך מורא־דיק אַריינגעריסן אין יעדער שטוב די דייטשישע אַרמיי האָט גיך פּאַרכאַפּט די סאָוויעטישע געביטן פון דער פּוילישער טעריטאָריע. צוליב דעם דאָזיקן זיג, זענען די ס.ס.־לייט געוואָרן נאָך מער צעוויטשט און אָנגעוואָרפן אַ פּאָניק אינעם גטאָ. די געטאָ־יידן זענען מיט איינמאָל געבליבן אָזוי פּאַרצוויפלט און הילפלאָז, אַז די האָפענונגען אויף אויסלאָנד איז כמעט ווי פּאַרשוווּנדן.

אין אָט אין די טעג, האָט דער אַרבעטס־אינספּעקטאָר אויסגעקליבן בערך פופציק יידן — יונגע בחורים און מיידלעך, און זיי אָפּגעשיקט אויף אַרבעט אין דעם לאַזאַרעט, וואָס איז געשטאַנען אין אַן עק פון דער שטאָט. (צווישן די פופציק בין איך אויך אויסגעקליבן געוואָרן.)

דער לאַזאַרעט האָט פאַרנומען זייער אַ גרויסן שטח און איז באַשטאַנען פון גרויסע באַראַקן, וואָס אין זיי איז אַריין אַן אַ שיער בעטן.

ווען די פופציק יידן זענען דורכגעגאַנגען אַ מעדיצינישע אונטערזוכונג, האָט מען זיי באַפרייט פון טראָגן די בלויע מגן־דוד לעגטעס און אַרויסגעגעבן אַרבעט־ביכלעך, אין וועלכע ס׳איז געווען אָנגעוויזן, אַז זיי זענען יידן.

מיר האָבן געאַרבעט שווער, אָבער ביי נישט שלעכטע באַדינגונגען — אונדזערע צעווייטיקטע הערצער זענען ממש געוואָרן אָנגעפילט מיט פרייד, זעענדיק ווי מען ברענגט צופירן אַן אויפהער פאַרוווּנדעטע דייטשישע זעלנער פון פראָנט, וואָס אַ טייל פון זיי זענען באַלד אויסגעשטאַרבן.

איינמאָל האָט פאַסירט מיט מיר אַזאַ פאַל: וועלנדיק באַזוכן מיין היימאינעם געטאָ, האָב איך געבעטן ביים הויפט־דאָקטאָר פונעם לאַזאַרעט, מיך צו באַפרייען אויף עטלעכע טעג, און פון אים באַקומען די געוואונשענע באַשיניגונג. איך בין געגאַנגען אַן דער לענטע אויפן אַרבל און פאַר קיינעם נישט קיין מורא געהאַט. איינמאָל אין אַ נאַכמיטאָג, גייענדיק ווי תמיד אין מיין גאַס אַן דער לענטע, האָב איך פּלוצעם באַמערקט ווי דער זאַנדער־דינסט ס.ס.־מאַן, גייט מיר נאָך. איך האָב אפילו אויף דעם נישט געלייגט קיין אַכט און בין אַריין צו מיר אין הויז. וועג איך בין שוין געשטאַנען אין שטוב, האָב איך דערזען ווי דער זאַנדער־דינסט שטייט נעבן מיר. ער האָט מיך בייז אָנגעקוקט און געפרעגט פאַרוואָס איך טראָג נישט די לענטע. איך האָב אים דערלאַנגט די באַשיינונג פון הויפט־דאָקטאָר פונעם לאַזאַרעט. דער זאַנדער־דינסט־מאַן האָט די באַשיינונגען נישט געוואָלט נעמען אויסרופנדיק: „שייסע!"

אַז איך האָב אים נאָכאַמאָל דערמאָנט אַז די באַשיינונג איז אַרויסגעגעבן פון הויפט־דאָקטאָר פונעם לאַזאַרעט, האָט ער אַלץ נישט אויפגעהערט צו שרייען: „שייסע! שייסע!. דאביי האָט ער ווילד אַרויסגעכאפט זיין באַגנעט פונעם שיידל (קיין הייס געווער האָט ער מיט זיך נישט געטראָגן) און געדראָט מיך צו שטעכן, אויב איך וועל נישט מיט אים מיטגיין. אַז איך האָב מיך נישט געריכט פונעם אָרט, האָט ער געוואָלט אויף מיר אַרויפשפרונגען מיט זיין באַגנעט אין האַנט. איך האָב זיך אָנגעהאַלטן ביים לאַנגען טיש אין מיטן שטוב און אים נישט צוגעלאָזט צו מיר. ער איז אַריין אַן ווילדן כעס און געגומען מיר נאָכיאָגן אַרום דעם טיש. מיר האָבן זיך אַזוי געיאָגט עטלעכע מינוטן, ביז ס׳איז אים געלונגען מיר צו געבן אַ קלאַפּ מיטן באַגנעט איבערן קאָרק. פילנדיק שטאַרק די ווייטיק האָב איך אַ כאַפּ געטון אַ בענקל און מיטן גאַנצן כוח אים דערלאַנגט איבערן קאָפּ. איך בין

אַנטלאָפן אין דרויסן און געזען ווי מיין מוטער שטייט אַ ציטערדיקע מיט פאַרבראָכענע הענט.

איך בין אַריינגעלאָפן צו עמיצן אין שטוב. ערשט דאָרט האָב איך באַנומען וואָס איך האָב אָפּגעטון מיטן כאַפּן זיך צו שלאָגן אַ זאָנדער־דינסט־מאַן. ווי אַלע מאָל אין אַן עת־צרה בין איך געגאַנגען צו צילאוון און אים דערציילט דעם נאָר־וואָס געשעענעם עפּיזאָד צילאוו האָט צוגעזאָגט, דעם ענין אויסצופאָרשן.

צוריקקומענדיק אינעם לאַזאַרעט, האָב איך זיך גלייך געמאָלדן צום הויפּט־דאָקטאָר און אים דערציילט וועגן דער גאַנצער פּאַסירונג מיטן זאָנ־דער־דינסטמאַן. דער הויפּט־דאָקטאָר איז געוואָרן שטאַרק אויפגעבראַכט, מסתמא נישט אַזוי דערפאַר וואָס דער זאָנדער־דינסטמאַן האָט מיך געוואָלט שעכטן, נאָר דערפאַר, וואָס ער האָט זיך נישט גערעכנט מיט דער באַשייני־קונג און זי באַצייכנט ווי „שייסע". דער הויפּט־דאָקטאָר האָט נישט גערוט און געפאָדערט אַן אויספאָרשונג.

דערווייל האָט עמיצער צוויסן געגעבן דעם זאָנדער־דינסטמאַן, אַז סיי צילאוו און סיי דער הויפּט־דאָקטאָר גרייטן זיך רופן אים אויף אַ פאַרהער. האָט ער זיך געמאַכט קראַנק און מ'האָט אים גענומען אין לאַזאַרעט אַריין. אַז דער הויפּט־דאָקטאָר האָט זיך וועגן דעם דערוווסט, איז ער אַליין געגאַנ־גען אים אונטערזוכן און אויסגעפונען, אַז ער איז גאָרנישט קראַנק און צוליב דעם באַזייטיקט געוואָרן פון דער זאָנדער־דינסט.

* * *

שטייענדיק אין אַ זוניקן טאָג נעבן אַ באַראַק פונעם לאזארעט, וואָס פון דעם אָרט האָט דאָס אויג דערגרייכט צום וואָקזאל, האָב איך געזען ווי מען פירט די סאָקאָלאָווער יידן צו דער באַן. מיינע חברים זענען אַרויסגע־קומען קוקן און ערשט איצט האָבן מיר פאַרשטאַנען וואָס די נעכטיקע שיסע־ריי האָט באַדייט.

מיר האָבן נאָכגעקוקט די צעפּייניקטע און אויסגעמאטערטע וועלכע זענען געגאַנגען מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ אונטער אַ שטרענגע, אָבער נישט צאָלרייכע וואַך. באַלד זענען מיר צוריק אַריינגעטריבן געוואָרן אין די באַ־ראַקן און מער האָבן מיר שוין גאָרנישט געזען.

מיט אַ צייט שפּעטער איז פון טרעבלינקע אָנגעקומען אַן ס.ס.־מאַן פון אַ העכערער ראַנגע און באַפוילן אז אַלע מוזן פונעם לאזארעט זיך אינ־דרויסן אויסשטעלן אין דער ריי: מענער רעכטס און פרויען — לינקס. ווען מיר זענען שוין געשטאַנען אַזוי אויסגעשטעלט האָבן מיר געהערט, ווי כמעט יעדער פון אונדזערע מייסטערס האָט נישט געהאַט קיין חשק אַרויסצוגעבן

ווינע אַרבעטנדיקע. אויסגעלאָזט האָט זיך, אַז דער טרעבלינקער ס.ס.־מאַן האָט אויסגעקליבן 17 יידן.

באַלד זענען צוריקגעקומען פיר פערזאָן און אונדז דערציילט עפּעס שוידערלעכעס. מיט זעקס וואָכן שפּעטער איז הער זעלבער ס.ס.־מאַן ווידער געקומען און געפֿאָדערט 25 פערזאָן. דאָס מאָל האָט ער שוין געהאַט אַ פּאָר־טיקע ליסטע מיט נעמען, דער עיקר מיידלעך. איך בין דאָס־מאָל אויך גע־בליבן אויפן פּלאַץ.

וועג מיר, די איבערגעבליבענע האָבן דאָס צוגעזאָגן, האָבן מיר פּאָר־שטאַנען, אַז אויך אונדזער ריי פון וועלן צוגענומען קיין טרעבלינקע וועט אינגיכן קומען, און מיר האָבן אָנגעהויבן זוכן אַ וועג ווי צו אַנטלויפן.

און ס׳האָט טאַקע לאַנג נישט געדויערט ווי איך מיט נאָך פינף יידן, צווישן זיי אַ מיידל, איז געלונגען פון דאָרט צו אַנטלויפן. מיר זענען אַרייּנ־געלאָפן אין סאָקאָלאָווער געטאָ. דאָרט האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז נאָך דער ליקווידאַציע פון די אָרטיקע יידן זענען הונדערט און פופציק פון זיי גע־לונגען זיך צו פאַרשטעקן אין בונקערס. ווי נאָר מיר האָבן אָנגעהויבן זוכן אַ קאָנטאַקט מיט די באַהלטענע יידן, האָט מען אונדז געכאַפּט און אָפּגעפירט אין דער קאָמענדאַנטור, וואָס האָט זיך געפונען אין הויף פון נחום לעווין. פירנדיק אונדז האָב איך דערווייל אַריינגעכאַפּט שטאַרקע קלעפּ, מען האָט אונדז אַריינגעלאָזט אין אַ האַלב פינצטערן מאַגאזין, וואָס אויף אירן וואַנט איז געווען אַ פאַרמאַכט פענצטערל. מיר האָבן דאָרט געטראָפן נאָך יידן, וועלכע זענען ערשט נישט לאַנג געכאַפּט געווארן. אינדרויסן ביים פענצטערל איז געלעגן אויסגעצויגן דער טויטער קערפּער פון עליע פּענציק. דאָס האָבן אים די דייטשן דאָ אַוועקגעלייגט, כדי אָפּצושרעקן די אַנדערע יידן צו אַנט־לויפן. עליע פּענציק איז דערשאָסן געוואָרן נאָכדעם, וועג ער איז צוריקגע־קומען אין לאַזאַרעט נאָכן אַראָפּשפּרינגען פון וואַגאָן, בעת ער איז געפירט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

זעענדיק אַז מיר וועלן דאָ אומקומען, אָדער וועלן אָפּגעשיקט אין אַ פארניכטונגס לאַגער, האָבן מיר, די פינף מענער און דאָס קאַלישער מיידל, ווידער געזוכט אַ געלעגנהייט פון דאָנען צו אַנטלויפן. און באַלד איז אַזאַ געלעגנהייט אונטערגעקומען. צוליב דעם וואָס עמעצער פון די סאָקאָלאָווער גויים האָט געזען באַגלב׳ענען אַ שאָפע מיט סחורות, וואָס האָט זיך געפינען אין זעלבן הויף, דער באַוואָפנטער וועכטער האָט דעם גנב געכאַפּט, זיך מיט אים געאמפערט, און היות ווי מיר האָבן געזען ווי דער וועכטער איז שטאַרק פאַרנומען מיט דעם גנב, האָבן מיר אויסגענוצט דעם מאָמענט און אַרויפ־דראָפּנדיק זיך גיך אויפן פענצטערל, זיך אַראָפּגעלאָזט אויפן ברוק אינדרויסן, מיר און די פיר חברים איז געלונגען צו אַנטלויפן, אָבער דאָס קאַלישער מיידל האָט ביים אַראָפּלאָזן זיך אויפן ברוק פאַרטשעפּעט אין אַ דראָט, ראַנגלב־דיק זיך מיט דער דראָט, האָט עס דער וועכטער באַמערקט; עס האָט אָפּגע־

הילכט אַ שאָס און דאָס מיידל איז געוואָרן פאַרווונדעט אין האַנט און אין אַקסל. זי איז געבליבן הענגען אויף דער דראָט און גענומען שרייען. דער וועכטער האָט זי אַראָפּגעשלעפּט פון דראָט און זי צוריק אַריינגעוואָרפן אינעם מאַגאַזין.

מיר, די גרופּע פינף, זענען געלאָפן אין דער פינצטערער נאַכט איבער פעלדער — קיין ריפּקי. מיר זענען צוגעקומען צום באַקאַנטן פּריצישן הויף און דאָרט באַגעגנט יידן, וועלכע האָבן דאָרט געאַרבעט. מיר האָבן איבער־גענעכטיקט און ווייטער געגאַנגען איבער די פעלדער.

אין אַ צייט אַרום האָבן מיר זיך דערוווּסט אַז נאָכדעם ווי מיר זענען אַוועקגעגאַנגען פון פּריצישן הויף, זענען אַהין אָנגעקומען אַ גרופּע זשאַנ־דארמען און געפרעגט די אָנוועזנדיקע יידן, אויב מיר זענען דאָרט נישט געווען. איינער פון זיי, שלאפמיצ׳ס אַ ברודער, האָט געענטפערט אַז יאָ. אויף זייער פראַגע וווּהין מיר זענען געגאַנגען, האָט ער געענטפערט, אַז ער ווייסט נישט. זיי האָבן אים אַוועקגעשטעלט אויפן פּלאַץ און דערשאָסן.

מיר זענען געגאַנגען קיין קורטשעוו. די זשאַנדאַרמען זענען אונדז נאָכגעפאָרן, אָבער אונדז נישט באַגעגנט. די זשאַנדאַרמען זענען אָנגעקומען קיין קורטשעוו פריער פאַר אונדז און געפרעגט ביים לאַגער פירער צו מיר געפונען זיך דאָ. ער האָט זיי געענטפערט, אַז מיר זענען דאָ נישט געווען. האָבן די זשאַנדאַרמען באַפוילן, אַז ווי נאָר מיר וועלן דאָ אָנקומען, זאָל מען זיי באַלד וועגן דעם צעוויסן געבן.

ווי נאָר מיר האָבן זיך באַוויזן פאַר דעם יידישן לאַגער פירער (מאַקס ראָזענבערג) האָט ער אונדז דערציילט וואָס די זשאַנדאַרמען האָבן אים באַ־פוילן און אונדז געהייסן שוין אַוועקגיין פון דעם אָרט, אַזוי ווי ער וואָלט אונדז אינגאַנצן נישט געזען. מיר האָבן נישט געהאַט בדעה זיך דאָ אָפּצו־שטעלן, אָבער וווּהין גייט מען? האָט דער לאַגער פירער אונדז געראָטן, אַז מיר זאָלן גיין אויף יענער זייט פון טייך בוג, וואָס געהערט שוין צו רייכס־דייטשלאַנד. ער האָט אונדז אויך געהייסן זיך ווענדן נאָך הילף צו זיינע קוזינען, מיר זענען אַוועק. מיט אונדז איז אויך מיטגעגאַנגען דאָס סאָקאָלאָ־ווער מיידל לאה ראָזענבוים.

צוקומענדיק צו דער גרענעץ, זענען מיר אַריינגעקומען צו די פּויערים, וועלכע זענען געווען באַקאַנט מיט מאַקסן — מיר האָבן דאָרט אָפּגעאַרבעט אַ טאָג. דערנאָך האָט אַ פּויער אונדז אַריבערגעפירט די גרענעץ. מיר האָבן זיך געווענדעט צו מאַקס קוזינען און זיי דערציילט וואָס מיט די יידן האָט פּאַסירט בכלל, און מיט אונדז — בפרט. די מענטשן פון דעם אָרט האָבן געשטוינט פון אונדזערע רייד און גאָר נישט געוואָלט גלויבן וואָס מען טוט מיט יידן אויפן „פּוילישן געביט".

איינמאָל איז געקומען אַ יידיש מיידל, וועלכע האָט געאַרבעט אין דער זשאַנדאַרמעריע און דערציילט, אַז זי האָט געהערט ווי דער עלטסטער האָט

געזאָגט צום פרעזעס פון יודנראָט אַז, ער זאָל אים צושטעלן פינף הונדערט פערד און וועגענער. לויט די דאָזיקע רייד — האָט זי דערקלערט — זעט זי אַ גרויסע צוגרייטונגס־אַקציע פון סעמיאָטישער געטאָ. נאָר די דאָרטיקע געטאָ יידן, וועלכע האָבן נאָך נישט געהאָט אַזוי פיל געליטן (דאָס האָט מען געקאָנט מערקן לויט די הוליאָקעס אין אַ היפשן טייל יידישע הייזער) האָבן נישט געוואָלט גלייבן, אַז אַזאַ אַקציע וועט פאר זיי קומען.

פונדעסטוועגן האָבן זיך דאָרט פאָרט געפונען מענטשן, וואָס האָבן נישט גרינגגעשעצט דעם מיידלס אָנזאָג און געטראָכט ווי אַזוי צו האַנדלען בעת אזא אקציע. האָבן מענטשן אין דער פינצטערניש פון דער נאַכט איבער־געשניטן אַ שטיק מיט דראָט אַרומגעצוימטן פאָרקן, כדי פאַרלייכטערן דאָס אַנטלויפן, אויב אַזאַ אַקציע וועט טאַקע פאָרקומען.

איך געדענק נישט צו דער פרעזעס פונעם סעמיאָטישער יודנראָט האָט טאַקע צוגעשטעלט (אוּן צו ער איז בכלל געווען ביכולת עס צו טון) דיפון זיי אויפגעפאָדערטע פונף הונדערט פערד און וועגענער, אָבער אַז די געטאָ איז אין אַ פאַרטאָג געוואָרן אַרומגערינגלט מיט דייטשישע טאַנקן — דאָס האָבן זיך באַלד איבערצייגט די נישט גלויביקע יידן אין דעם מיידלס רייד. באַלד האָט זיך געהערט אַזאַ מוראדיקע שיסעריי, אז ס׳האָט זיך געדאַכט, אַז די הייזער טרייסלען זיך. אין גרויס בהלה זענען מענטשן געלאָפן צום אַרומגעצוימטן פאָרקאַן, ווילענדיק אַנטלויפן אין דערנעבנדיקן וואַלד. לויפנדיק זענען מענטשן געפאַלן, מאַנכע זענען געבליבן הענגען דערשאָסענע אויפן דראָט פאַרן פאָרקן.

וויסנדיק פון דעם אָרט וווּ די דראָטן זענען איבערגעשניטן, בין איך געלאָפן אַהינצו און טאַקע צוליב דעם געהאָט די מעגלעכקייט אריינצולויפן אין וואַלד, דורך דעם וועג האָבן זיך געראָטעוועט אַפאָר צענדליק יידן.

איך האָב מיך געהאַלטן מיט אַ גרופע פון פיר יונגע מענער. מיר זענען געקראָכן טיף אינעם וואַלד און נישט געווּסט וואָס מיט זיך צו טון. דערווייל האָט זיך אַראָפגעלאָזט אַ דריבנע, קאַלט רעגנדל — און אזוי האָט עס אָנגעהאַלטן אַ גאַנצע וואָך. אונדזערע קליידער זענען פון דעם רעגן געוואָרן דורכגעוויקט, אַזוי אַז מיר האָבן זיך געפילט אינגאַנצן צעבראָכן. אָבער געשטאַרקט פון אַן אומבאַשרייבלעכן לעבנס־פאַרלאַנג, האָבן מיר באשלאָסן אַרויסצוגיין פון וואַלד און זוכן, פריער פאַר אַלעם, שפּיז ביי די פויערים.

גייענדיק אַזוי אין וואַלד האָבן מיר פלוצעם דערזען שטיין אַ זייער נידריקע כאַטע. מיר זענען גלייך צוגעגאַנגען אויף דעם אָרט און געהערט עפעס אַ שטיל געפליסטער. מיר האָבן אָנגעקלאָפט אין דעם שמאָלן טירל, זאָגנדיק אויף פויליש „עפנט, מיר זענען יידן" און אַז מען האָט נישט געהערט קיין ענטפער, האָבן מיר דאָס זעלבע איבערגעחזערט אויף יידיש. דאָס טירל האָט זיך שנעל געעפנט און באַלד האָט העז געזען אַ גרופע יידן, זועלכע זענען אויך אַנטלאָפן פון דעם באַשאָסענעם געטאָ.

אָזוי ווי די יידן האָבן אַליין נישט געהאַט וואָס צו עסן, זענען מיר פון זיי אַוועק און געזוכט אַ וועג וואָס פירט צו אַ דאָרף. ווילנדיק אַריבערגיין אויף דער צווייטער זייט פונעם שאָסיי, איז פלוצעם אָנגעפאָרן אַ באַוואָפנטער דייטש אויף אַ ראָווער, דערשראָקענע, זענען מיר צוריק אַרייַנגעלאָפן אין וואַלד, און געהערט די שאָסן, וואָס דער דייטש האָט אונדז נאָכגעשיקט. אָבער קיינעם פון אונדז נישט געטראָפן. אויפדערנאַכט זענען מיר זוידער אַריבערגעגאַנגען דעם שאָסיי און צוגעקומען אין אַ קליין דאָרף. מיר האָבן אָנגעקלאָפט אין אַ פאַרמאַכטן לאָדן פון אַ כאטע.

— „ווער איז"? — האָט זיך געהערט אַ פויערישע שטימע.

— „מיר זענען היימלאָזע און הונגעריקע יידן. מיר האָבן שוין נישט געגעסן עטלעכע מעת־לעת. דערבאַרעמט אייך איבער אונדז!"

— „גייט אַוועק פון דאָנען, אויב איר ווילט שוינען אייערע לעבנס" — האָבן זיך שוין געהערט פון צווויי פויערישע שטימען.

מיר זענען צו צו אַ צווייטע, דריטע און פערטע כאַטע — אָבער פון אומעטום באַקומען דעם זעלבן ענטפער, און היות ווי די הינט האָבן בילנדיק זיך געריסן אויף די קייטן, זענען מיר פון דאָרט אַוועק און צוריק געגאַנגען אין וואַלד אַריין. מיר זענען געבליבן זיצן אינעם וואַלד מוראַדיק פאַרצווייפלט.

אינדערפרי האָט אונדז דער הונגער ווידער געטריבן צו גיין זוכן שפּיז אין אַ צווייט דאָרף, אפילו ס׳זאָל מיט אונדז געשען דאָס ערגסטע. צוקומענדיק צום שאָסיי איז אַדורכגעגאַנגען אַ יונגער פויער. אייַנער פון אונדז האָט אים אָפּגעשטעלט און דערציילט, וואָס מיר לעבן איבער. דער פויער האָט אונדז אָנגעקוקט מיט רחמנותדיקע בליקן און געהייסן וואַרטן ביז ער וועט ברענגען עסן, כאָטש מיר האָבן געהאַט אַ חשד, אַז דער פויער קאָן, שטאָט עסן, אונדז ברענגען דייטשן, האָבן מיר פונדעסטוועגן אויף אים געוואַרט. צו אונדזער שטוינונג איז דער פויער טאַקע געקומען מיט אַ טאָרבע עסנוואַרג — אַ גרויס שוואַרץ ברויט מיט אַ פלאַש בראָנפן.

— „טרינקט דעם בראָנפן, ס׳וועט אייך דערוואַרימען" — האָט דער פויער דערלאַנגט דעם פלאַש איינעם פון אונדז.

נאָכן אויסטרינקען דעם בראָנפן, האָבן מיר דעם לאַבן ברויט ממש פאַרשלונגען. דער פויער האָט אונדז לאַנג באַטראַכט מיט באַדויערן, זאָגנדיק:

— „קומט מיט מיר אין מיין שייער, וועל איך אייך אָנזעטיקן, אוּן איר וועט אייך אַ ביסל אויסרוען!"

מיר זענען מיט אים מיטגעגאַנגען. דער פויער האָט אונדז אַרייַנגעפירט אין זיך גרויסן שייער, וואָס איז געשטאַנען אויפן לויפיקן פעלד, אַ ביסל ווייט פון זיין דאָרף. מיר זענען אַריין צווישן סנאָפּעס שטרוי און זיך דערוואַרעמט.

שפּעטער האָט דער פּויער אַריינגעבראַכט אַ גרויסן טאָפּ געקאָכטס, ברויט אוּן נאָכאַמאָל בראָנפן. מיר האָבן אויפגעגעסן צו דער זעט אוּן זיך אויסגעריט אַ גאַנצע נאַכט.

צומאָרגנס אינדערפרי האָט דער פּויער געעפּנט דעם שייער זאָגנדיק:

— „איר וועט מוזן פּון דאַנען אַוועקגיין, ווייסט איר דאָך, אַז איך טאָר אייך נישט האַלטן".

מיר האָבן אים געדאַנקט אוּן גלייך פּון אים אַוועק. אָבער פּאַרנאַכט זענען מיר ווידער צוריקגעקומען צו דעם שייער אוּן שטילערהייט זיך דאָרט איינגעגראָבן. אַז דער פּויער האָט צומאָרגנס געעפּנט דעם שייער אוּן אונדז געזען ליגן אויפן שטרוי, האָט ער שוין געמומען רעדן מיט אַ ביזן טאָן. איינער פּון אונדז האָט אַרויסגענומען פּון זיך וועסטל קעשענע זיין גאָלדענעם זייגער אוּן אים דערלאַנגט. באַלד האָט אַ צווייטער אויסגעפּאַקט פּאַפּירן־געלט. דער פּויער האָט צוגענומען דעם זייגער אוּן דאָס געלט אוּן איז אַוועק.

שפּעטער איז ער צוריקגעקומען מיט פּאַרשידענע עסנוואָרגן אוּן עס אונדז דערלאַנגט. ער האָט, זאָגט ער, אויסגעגעבן אונדזער גאַנץ געלט פּאַר דעם עסן.

מיר זענען אין דעם שייער פּאַרבליבן אויף נאָך עטלעכע טעג. אָבער אַוועקגיין פּון דעם אָרט האָבן מיר געמוזט, מחמת מיר האָבן געזען אַז דאָס אָרט איז פּאַר אונדז נישט געזיכערט אוּן שטעלן אויך אין געפּאַר דאָס לעבן פּון דעם גוטן פּויער אין זיין פּאַמיליע.

פּון דעם טאָג אָן האָב איך זיך די גאַנצע צייט ביזן אָנקומען פּון די רויטע אַרמיי געוואָלגערט אין די וועלדער אוּן אין די פּויערישע שייערן — זייענדיק נאָך איצט מיט פּול חידוש, ווי אַזוי איך האָב דאָס אַלץ געקאָנט דורכלעבן אוּן אויסהאַלטן.

עליע שטיינבערג
(פאַריז)

מיינע איבערלעבענישן אין די דייטשע קאַצעט-לאַגערן

די נישט געכאַפּטע יידן, וועלכע האָבן זיך נאָך געפונען אין פאריז, האָבן זיך מער אין דער עפנטלעכקייט נישט באוויזן, יעדער ליגט באַהאַלטן אונטער דער ערד, און וועמען עס געלינגט צו קומען אין דעם נישט באַזעצטן געביט, ראַנגלט זיך אויך ווייטער מיטן גורל.

איך קום קיין ליאָן אין דער פרייער זאָנע, אין זומער 1943 ווערט אויך ליאן באזעצט פון אקופּאנט. און ווייטער גייט אָן דער געראַנגל פארן לעבן. אין נאָוועמבער 1943 ווער איך געכאַפּט דורך דער געסטאַפּאָ, וואָס טוט כסדר איר טויט־מלאכה.

דינסטיק, דעם 22־טן נאָוועמבער בין איך צוזאמען מיט אַ גרעסערער גרופּע יידן געבראכט געוואָרן קיין דראנסי. מיר ווערן געציילט און קאָנטראָלירט דורך די יידישע פּאָליציי־געהילפן, וואָס נעמען אַוועק גלייך איין טייל פון אונדזער גרופּע צו דעפּאָרטירן אויפן קומענדיקן פרימאָרגן. איך בין צווישן די. וואָס בלייבן צייטווייליק. נאָכן אדורכגיין אלע קאָנטראָלן, ווערן מיר אריינגעפירט אין אַ גרויסן צימער, ווו עס געפינען זיך אויך געכאַפּטע יידן פון פאַרשידענע טיילן אין פראנקרייך. דאָ בין איך פארבליבן 15 טעג און שפּעטער ווער איך ווי אלע פון דאָסניי אָפּגעשיקט מיט אַ גרעסערע גרופע אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען אויף מזרח. דער צוג שלעפּט אונדז אין דער שפּעטער באַקאַנט־געוואָרענער ריכטונג.

מיר ליגן דערווייל אויף די שטרוי־זעק און ווארטן. דער שעף פון דער אָפּטיילונג וועקט דורך פייפן, דער זייגער איז 4 פארטאָג. אין דרויסן איז נאָך גוט פינצטער. מיר גרייטן צו אונדזערע באַגאַזשן, וואָס מיר נעמען מיט זיך. די וויכטיקע וואַליזעס מיט זאַכן האָבן שוין די ס. ס. צוגענומען מיט 2 טעג פריער, און זיי האָבן פאַרזיכערט אַז מיר וועלן דאָס צוריק באַקומען אויפן באַשטימטן פּלאַץ. מיר געפינען זיך אין הויף פון באַרימטן דראַנסי, עס הערט זיך דער צווייטער פייף און מיר מאַרשירן, צוזאַמען זענען מיר 60 מענטשן אין אַ גרופּע — מענער, פרויען און קינדער, אלץ וויינט.

די אויטאָבוסן ווארטן שוין אויף אונדז. יעדער גרופּע ווערט אריינגעשטופט אין איין אויטאָבוס, באוואכט דורך די פראנצויזישע זשאַנדאַרמען אין פולער באוואָפנונג, מיט אייזערנע קאסקעס אויף די קעפּ. צו דעפּאָרטירן זענען אויך געבראַכט געוואָרן דאָס אַלטווארג פון די מושב זקנים הייזער.

ענדלעך קומט אונדזער רייע, מען פירט אונדז צו אַ באַן־ליניע. ווען מיר שטייגן אויס פון די אויטאָבוסן, זעען מיר אז מיר זענען אויף דער סטאַציע באַבעניע — א פאָרשטאָט נעבן פאריז.

דאָס אויסשטייגן איז אונטער אַ שטרענגער וואַך פון די באַוואָפנטע זשאַנדאַרמען. מיר ווערן נאָכאַמאָל געציילט: „60 שטיק". די דייטשע סאָלדאַטן נעמען אונדז איבער און פירן צו אַ וואָגאָן מיט אַן אויפשריפט: „פאַר 8 פערד אָדער 40 מענטשן". די דייטשע וואַך פאַרמאַכט די שוועריע אייזערנע טיר.

אין דרויסן ווערט טונקל, דער צוג רירט פון אָרט. מיר שטייען ביי די דורכזיכטיקע שפּאַרעס און ווילן זעען ווו מיר געפינען זיך. דער צוג לויפט פאַרביי נאַזע־לע־סעק און בלייבט שטיין. ווען עס ווערט גוט פינצטער, הויבט דער פולער צוג אָן צו פאָרן מיט אַ שטאַרקע שנעלקייט. ווו ט׳זעט אויס האָבן די דייטשן אונדז נישט געוואָלט פירן בייטאָג, כדי די פראַנצויזן זאָלן נישט זעען אונדזער טראגעדיע.

דער שרעק פון וואָגאָן (ווייס, א פראַנצויזישער ייד) צינדט אָן א נאַפּט־לעמפּל, וואָס הענגט אין דער מיט פון וואָגאָן און מיר נעמען זיך איינאַרדענען די גענעראַלס. אזוי ווי ס׳איז נישט מעגלעך אז אלע זאָלן ליגן. טוישט מען זיך.

אן אראבישער ייד, וואָס איז מיט אונדז, וויל ארויס פון וואגאָן, ער אַמפּערט זיך מיט די קראַטן פון פענצטערל וואָס געפונען זיך אין דרויסן פון וואגאָן. די דריי דורך די דייטשן אָפּגעקליבענע אויפזעער (יידן) געוואָלדעוועט אַז אַלע יידן וועלן ווערן דערשאָסן. עס טוט זיך חושך, אַלע 60 געפאַנגענע שטייען אויף די פיס, אַלץ שרייט, די פרויען און קינדער ווייגען, דער שרעק אַמפּערט זיך מיטן אַראַבישן ייד.

אין דרויסן ווערט שוין ליכטיק און ס׳איז צו זעען אַז מיר געפינען זיך שוין אויף דער דייטשער טעריטאָריע, איצט האָט שוין קיין באַדייטונג אַרויסצושפּרינגען פון וואָגאָן.

די ערשטע נאַכט איז פאַריבער, אזוי זיצן מיר שוין 24 שעה אין פאַרמאַכטן וואָגאָן. דאָס וואסער פון די עמערס איז שוין אויסגעאַנגען, אוך איצט נוצט מען זיי פאר די באַדערפענישן. מענער און פרויען דערלויבן זייער געברויך; די עמערס גייען איבער,און מיר, 60 לעבעדיקע באַשעפענישן, שטיקן זיך אין דעם פערד־וואָגאָן.

עס הויבט ווידער אָן טונקל ווערן, ווהין מען פירט אונדז, ווייסן מיר נישט. אלע זענען פארביטערט און ווייטער גרייט מען די געלעגערס פאַרטיעס־וויז, אָבער ס׳איז נישטאָ קיין פּלאַץ, אַלץ איז פאַרגאָסן. די עמערס זענען פול. די אָלטע, וואָס פאָרן מיט אונדז, מאַכן אונטער זיך, וו׳ זיי שטייען אָדער ליגן. די צווייטע נאַכט איז פיל ערגער ווי די ערשטע. דער צוג לויפט, און קיין פּלאַץ וו׳ זיך צו לייגן איז מער נישטאָ. מיר האָבן געמאַכט פּלאַץ פאר די פרויען, קינדער און אַלטע, וואָס קאָנען נישט שטיין. אַלע שטייען מיר אַ גאַנצע נאַכט אויף די פיס אוך דער טאָג קוקט ווידער אַריין אין אונדזער פאַרשטינקענעם וואָגאָן, וו׳ מיר זענען פאַרמאַכט ווי חיות. די פרויען און די קינדער וויינען; נישטאָ קיין וואַרימס פאַר די קינדער, נישט קיין ווינדעלעך — אַלץ איז נאָס, קאַלט, אלע זענען איינגעשמירט פון שמוץ.

נאָך 48 שעה פּאָרן, בלייבט דער צוג שטיין. אַ דייטש מאַכט אויף די טיר פון וואגאָן: — „ארונטער מיט די עמערס"! — באַפעלט ער. ווייס טוט די אַרבעט נישט ווילנדיק. מיט אַ ביטערער מינע קומט ער צוריק אין וואַגאָן און דערציילט, אַז מיר פאָרן אין דער ריכטונג צו מזרח. די טיר ווערט ווידער פאַר־מאַכט.

דער צוג לויפט מיט דער גאַנצער שנעלקייט. מיר פאָרן פארביי דיי־טשע שטעט, מענטשן אין ציווילע קליידער זעט מען דורך די שפּאַרעס, די פרויען און קינדער ווייגען כסדר. עס ווערט ווידער נאַכט, און ווידער לייגט מען זיך אויפן נאסן באָדן פון וואַגאָן. אַזוי די דריטע נאכט.

עס איז פרייטיק, דעם 10־טן דעצעמבער 1943. מיר שטייען און קוקן ארויס דורך די שפּאַרעס און זעען פארשנייעטע פעלדער, אַלץ ארום איז ווייס. שוין פיר טעג זינט מיר זיצן אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען, נישט וויסנדיק, וווּ־הין מען פירט אונדז.

דער צוג פאָרט לאַנגזאַמער און שטעלט זיך אָפּ. ס׳דערהערט זיך דאָס ווילדע ריטשען פון די ס.ס.־לייט: „ארונטער! שנעל ראוס, שנעל ראוס!"

מיר קריכן ארויס פון די וואגאָנען. די וויסקייט פון שניי שטעכט די אויגן. די געוואַלדן פון ס.ס. פאַרטויבן אונדז, מיר זענען צומישט. די נאַציס שפּרינגען ארום אונדז און הערן נישט אויף צו שרייען „לאוס, לאוס, שנעלער מאַכן!"

וען אַלע זענען שוין אַרויס פון וואַגאָן מיט די פּעקלעך, הייסן זיי אַלץ אָפּלייגן אויף איין באַרג, אפילו די קינדער־פלעשלעך. זיי שטעלן אונדז אויס אין צווייי רייען: מענער באזונדער און פרויען באזונדער. אלץ מוז ווערן שנעל געמאַכט, און כסדר גייט דאָס הינטישע ריטשן פון די טייוולאַנים. מיר שטייען שוין אין צווייי רייען. באַלד קומען 3 נאציס אין מיליטעריש קליידער מיט פיל אָפּצייכנונגען אויף זייערע לאַצן. איינער פון זיי סעלעקטירט — רעכטס, לינקס. ס׳דויערט אַ שטיקל צייט, דער אָפּקלייב איז געמאַכט.

מיר שטייען ווייטער, די אָפּגעקליבענע ווערן אריינגעשטופט אין די צו־געגרייטע לאסט־אויטאָס וואָס פירן צום ערשטן אוועק די פרויען און קינדער אוך דערנאָך די מענער.

איצט קומט אונדזער רייי. מען שטופט אונדז אריין אין די לאסט־אוי־טאָס און מען פירט אונדז אַוועק. עס געדויערט נישט לאַנג און מען הייסט אונדז אויסשטייגן. מיר זענען אין אַ לאגער־הויז פון קראנקע צווישן צוויי בא־ראַקן די קראַנקע זענען אונדז דורך די פענצטער, זיי שטעקן אַרויס אויסגע־דארטע קעפּ. מיר זענען גענוי דריי רייען פריטשעס (בעטן) איינע איבער די אַנדערע.

מיר שטייען אין אַ רייי. באַלד קומט צו אונדז אַן ס.ס.־מאן און גרילצט: ווי אַ טיגער: „אויסטון און שטיין בלייבן". ער הערט נישט אויף צו שרייען: „אויסטון און שטיין בלייבן נאַקעט"! אין דרויסן איז שרעקלעך קאַלט, דער שניי

דערגייט ביז צו די קני, מיר הויבן אָן זיך אויסטאָן, עס איז אָבער פאר זיי נישט געָנוג שנעל, אוּן ס׳פאַלן באַלד שטעקנס איבער אונדזערע קעפּ.

מיר זענען אָנגעקומען 10 אינדערפרי אוּן דער זייגער איז שוין דריי נאָכ־מיטאָג. מיר שטייען. פארנאכט פירט מען אונדז אריין אין אַ וואַש־רוים. אָן ס. ס.־מאן פאָדערט אלץ אָפּצוגעבן, וואָס מען האָט געבראכט מיט זיך: וועָן וועָר ס׳וועָרט עפּעס אויסבאַהאַלטן, וועָרט באַלד דערשאָסן. מיר הערן אויס זיינע רייד אוּן טוען אויס די זייגערלעך א. א. אוּן צעטערעטן אַלץ אומבאַמערקט.

מיד אוּן רעזיגנירט וואַרטן מיר, וואָס וועט ווייטער פאָרקומען. ענדלעך קומען אַריין צוויי מענער אין ווייסע כאַלאַטן: אַ געוועזענער פראַנצויזישער פראָפעסאָר אוּן אַ פּוילישער ייד. דער ערשטער רעדט צו אונדז אין פראַנצויזיש אוּן דער אַנדערער — אין ייִדיש, דאָס פאָלגנדיקע:

„ווי איר זעט, זענט איר אָנגעקומען קיין אויסשוויץ־מאנעוויץ. איר זענט אין אַרבעטס־לאַגער באנא. דאָ איז אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער פון דאָ קומט מען נישט אַרויס. אייערע קינדער און פרויען, וואָס זענען מיט אייך געקומען, זענען אוועקגעפירט געוואָרן אין גאַז־גאַמער, ווו מען האָט זיי דאָרט פארגאזט און דערנאָך פאַרברענט, די אַלע וואָס זענען געווען סאָרטירט אויף לינקס זענען געווען צו פאַרניכטן. איר זענט אין אַ אַרבעטס־לאַגער, דאָ אַרבעט מען שווער, טראכט נישט פון אייערע פרויען און קינדער, טוט זיך אויס פון אייער פריוואַטן לעבן, קלערט נישט פון דעם געווען, אויב איר ווילט לעבן, דאָס זעלבע האָט זיך איבערחזרט ביים אָנקומען פון יעדן נייעם טראַנספּאָרט.

מיר זענען ווי פאַרגליווערט, מיר קוקן זיך אָן, דאָס בלוט בלייבט שטיין אין די אָדערן. מיר זינקען פאַר פּיין: שוין זענען אונדזערע טייערע טויט. אַזוי שמועסן מיר שטייענדיק נאַקעט אין וואַש־רוים. מיר זענען אַהער געקומען 1250 נפשות, און אין וואַש־רום זענען מיר נאָר 180, זיי האָבן צו־געָנומען 1070 מענטשן צו פאַרניכטן. אונדזער ווייטיק איז גרויס, ביז משוגעת.

נאָך דער דערמאָנטער דרשה, וואָס זאָגט נישט אָן קיין גוטעס וועָן דעם נייעם אָרט וו׳ מיר געפינען זיך איצט, זענען געקומען אייניקע פריזירער. אַלע מוזן מיר ווערן געשוירן און ראַזירט, וו׳ נאָר אַ האָר איז פאַראַן. אַלע 180 ווארטן. אזוי שטייען מיר שעה׳ן ביז אַלע זענען פארטיק. איצט ווערט יעדער דעזינפיצירט, איינגעשמירט מיט אַ שאַרפע פליסיקייט אויף די דעלי־קאטע ערטער און אַוועקגעפירט אין באָד. פון 10 אין דער פרי שטייען מיר שוין אויף די פיס און פון 2 נאָכמיטאָג — נאַקעט, צעבראָכן פון אונדזער ריי־זע. איצט זענען מיר אין באָד. דאָס אָרט איז נישט געָנוג פאַר קיין 180 נפשות. די ס. ס.־לייט שטופן מיט די שטיוול אונדזערע נאַקעטע קערפּעס ביז אלץ זענען אריין צוזאַמענגעקוועטשט. דאָ וואַרטן מיר ווייטער אויף וואסער, אוּן אפשר קומט גאַז, ווער ווייסט? עס הערן זיך דערשלאָגענע אויסרופן: אַלץ איינס, סיי ווי זענען מיר פארלוירן.

עס קומט אַ שרעקלעך הייסער שטראָם וואסער איבער אונדזערע קעפּ, מען גיסט אונדז אָפּ מיט די הייסע וואסער און גלייך טרייבט מען אונדז ארויס אויפן פראָסטיקן דרויסן נאַקעט. איצט פירט מען אונדז אין אַ צווייטן בלאָק, וווּ מיר באַקומען מלבושים.

מיר קומען אין באַקליידונגס־מאגאזין. דאָ באַקומען מיר אַ העמד אין אונטערהויזן, און אין אַ צווייטן בלאָק — הויזן, אַ מאַרינארקע אין פּאסן, אַ היטעלע און אַ פּאָר הענטשקעס — אַלץ אין פּאַסן. מיר זעען אויס ווי די משוגעים און דערקענען זיך נישט.

דער לאַגער־עלטסטער, אָנגעמון אין געפּאַסטע הויזן מיט גלאנציקע

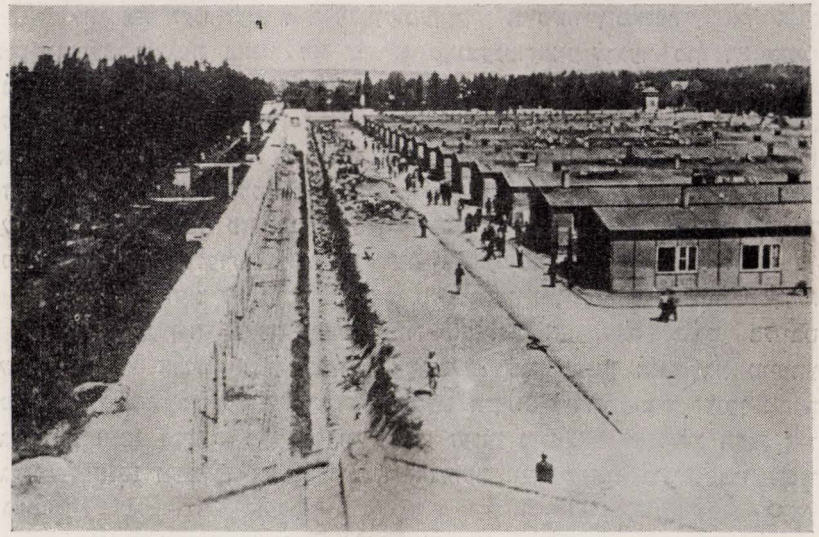

אַ דייטשער קאָנצענטראַציע־לאַגער

שטיוול, אַ שוואַרצן ראָק מיט אַ גרינעםווינקל (אַן אלטער פּארבּרעכער) פירט אונדז אין בלאָקן, גרילצנדיק: „איינס, צוויי, דריי, פיר גלייכע שריט, איר פּארפלוכטע מויזער־געזיכטער, גלייכע שריט!". באַלד פאלן שטעקנס אי־בער אונדזערע קעפּ און דאָס בלוט גיסט זיך שוין. פּאַרמאַטערטע, אויסגעשעפּטע מוזן מיר מאַרשירן מיט מיליטעריש שריט.

די צוגעגרייטע בלאָקן זענען: 33, 31, 30. איך בין אין בלאָק 30. צו־זאַמען מיט מיר איז אויך דאָ וויים, דער שפּיל פון וואַגאָן, מיט זיינע געהילפּ־פיקאַרט און שטערן, מיין חבר מאָריס רעזניק, שוסטערמאַן מיט צוויי זין

יוריסט (וואָס איך האָב אים געקענט פון פּאַריז), שיקאַרע, שלאָס (א הענ־
דלער פון סען־אַנטואַן) מאַקס ווינט (א ייד פון ווין וואָס איז מיט מיר גע־
קומען פון ניצע קיין דראַנסי) און נאָך פיל פּראַנצויזישע יידן, וועמענס נע־
מען איך קען נישט. אין בלאָק 30, וווּ מיר זענען געקומען, איז דאָ אַ יידישער
שטובן־עלטסטער, מאַקסים — פון דייטשלאַנד.

מיר ליגן שוין טיף אויסגעשפּעטע אויף שטרוי־זעק. דער שטובן עלטס־
טער מאַקס מעלדעט, אַז היינט באַקומען מיר קיין פרעסן. מאָרגן וועלן מיר
באקומען ברויט און זופּ. שוין 4 טעג ווי מיר האָבן פּאַרלאָזט דראַנסי און ביז
היינט נאָך קיין עסן נישט באַקומען. אזוי ליגנדיק, שלאָפן מיר אין, דאָס איז
געווען די נאַכט פון פּרייטיק אויף שבת, דעם 11־טן דעצעמבער, 1943.

טיף פאַרמאַטערט ליג איך און טראַכט פון טאָג, וואָס איז געווען אזוי
פּיינלעך. דער זייגער איז 4 פאָרטאָג, איך הער וווּ ערגעץ צעקלינגט זיך אַ
גלאָק, וואָס וועקט צום אויפשטיין און גלייך צעשרייט זיך דער שטובן די־
נער מאַקסים: „אויפשטיין! אויפשטיין! בעטן מאַכן! פּענצטער אויפמאַכן!", זיין
קול ווערט הינטישער פון מינוט צו מינוט און עס פאלן קלעפּ. — „פּארשטייסט
דאָס נישט, דרעק־זאַק, דער גלאָק האָט שוין געקלונגען. אויפשטיין און בעטן
בויען" און דערביי דראָט ער, אַז ווער עס וועט נישט מאַכן גוט דאָס בעט,
וועט באַקומען 10 אויפן „אַזש" (אויפן הינטן), און טאַקע אין אַוונט באַקומען
אַ סך די צוגעזאָגטע שטעקנס. דער פאַרמשפּעטער מוז זיך לייגן אויף אַ
טאַבורעטקע מיטן הינטן ארויף, און דער בלאָק־עלטסטער מיטן שטוב־היטער
קלויבן אויס אַ געזונטן פּאָליאָק וואָס האָט ליב צו שלאָגן אַ „יודע". די קאַפּאָס
שטייען אַרום, דער „שטובן־עלטסטער" (אָדער דער „שטובן־דינער") ציילט, אוּן
דער פּאָליאָק לאָזט אַראָפּ דעם שטעקן מיט דער גאַנצער קראַפט. אלע ארום
לאכן וווּ דער קרבן וואלגערט זיך פאַר וויטיק. אויך איך בין געווען פון די
ק־בנות.

דער גלאָק קלינגט ווידער און די קאַפּאָס שרייען: „אויבעט קאַמאַנדע
אינטרעטן צום אַפּעל". אזוי קלינגט דער גלאָק אויך צום אָפּמאַרש. דורך דעם
גלאָק זאָגט מען אָן ווען אויפשטיין, ווען זיך צו לייגן, אָדער ווען מען הענגט
עמעצן. דעמאָלט רופט מען אַלע העפּטלינגען זיך צו זאַמלען כדי בייצוזיין די
עקזעקוציע, אָדער צו אַנדערע פּייניקונגען.

שבת באַקומען מיר ברויט מיט זופּ. מיר הויבן זיך אָן באַקענען מיט די
לאַגערגעזעצן, לויטן איינזען פון די קאַפּאָס. אין אַוונט נאָכן אַפּעל, לייגן מיר
זיך ווידער אויף די שטרוי־זעק און טראַכטן פון נעכטיקן טאָג. צו קיין ארבעט
האָט מען אונדז נאָך נישט געגומען.

זונטיק, דעם 12־ דעצעמבער, 1943 — אָפּרו־טאָג פאַר די העפּטלינ־
גען. נאָך יעדע 15 טעג אַרבעט באַקומען די העפּטלינגען איין טאָג רו. דער אַפּעל
קומט דעמאָלט פאַר איינמאָל אין טאָג — 12 פאָרמיטאָג (געוויינלעך — 2 מאָל
אין טאָג) ביז 12 מוז אלץ זיין אין אָרדנונג. דאָס הייסט: זיין געשוירן, ראזירט

אַוורכגעפירט דעם לייז־קאָנטראָל. פון 12 ביז 1 — דער אָפּעל; 3 ווערט פּאַר־טיילט די זופּ. דערנאָך זענען די הפּעטלינגען פּריי... צו ווערן געפּיניקט.

אין אָוונט, צוריקקומענדיק פון אָפּעל, מעלדעט אונדז דער בלאָק־עלטסטער, אַז דער לאַגער עלטסטער קומט אונדז אָנקוקן צו אַלץ איז ביי אונדז אין אָרדנונג, דערביי זאָגט ער, אַז אַלץ מוז זיין אין בעסטער אָרדנונג, און יע־דער מוז זיין ביי זיין בעט.

עס דערנעטענרט זיך די שעה, מיר שטייען אלע ביי די בעטן, ווּ מיר שלאָפן, ייעדערער קאָנטראָלירט זיך, צו אַלץ איז ביי אים אין אָרדנונג.

צו דער באַשטימטער צייט קומט דער לאַגער־עלטסטער. עס דערהערט זיך א געשרייַ פון שטובן־עלצטן:

„אכטונג, מיצן אָפּ"! יעדער שטייט ביי זיין בעט ווּ צוגעשמידט, דאָס בלוט אין די אויערן גליווערט, מיר רירן זיך נישט פון אָרט און באוועגן נישט מיט קיין אבר, עס הערט זיך דאָס שווערע סאפּן פון אַלע העפּטלינגען, (200 אין אַ בלאָק), די הערצער קלאפּן.

פּאַר אונדזערע אויגן טראָגט זיך דורך אַ קאָלאָס מיט ווילד געשוי־רענע האָר, אַ פּנים רויט פון רציחה, ער גייט טריט ביי טריט און קריצט מיט די צייַן. ער זוכט אַ קרבן, פרעגט פון צייט צו צייט ביי יעדן זיין געבוירן אָרט, דערביי זידלט ער „פּאַרדאָמטע יודן" מויזנגעזיכטער, צו ווען איר שוין וויסן ווּ אזוי מען דאַרף זיך זויבער האַלטן? איך וועל אייך ווי די הינט הענגען. פּוז דאָגען קומט איר נישט אַרויס! אין אַ סאַנאַטאָריום זענט איר, איר שווייגען! קרעציקע פראַנצויזן! נעגער ראַסע! אַ קריג האָט איר געוואָלט?!"

אזוי גייט ער פּאָוואָליע מיט אַ רוט אין האַנט. אין בלאָק הערשט אַ טויטע שטילקייט, בלויז דער בלאָק־עלטסטער באַגלייט אים טריט נאָך טריט.

מיר אָטעמען שוועך. יעצט גייט ער שוין אין דער דריטער רייע, ווּ ער געפינט אַ קרבן, און שוין פאַלן קלעפּ. איינער איז נישט געווען ראזירט. מיר זעען זיין ברוטאַלקייט און קוקן צו דעם קרבן, וואָס ליגט שוין אויף דער ערד באַגאָסן מיט בלוט, ער מוז זיך שנעל צוריקשטעלן, דאָס פּנים פון קרבן איז אָנגעלאָפן, פון דער נאָז גיסט זיך בלוט, איצט באַנוצט ער זיין רוט, ער שמייסט אים איבערן פּנים, די קולות פון קרבן זענען שרעקלעכע און ער ליגט שוין ווידער אויף דער ערד. איצט קאָפּעט ער אים מיט זיינע שטיוול אין בויך אריין און לאכט דערביי:

„די באדאגליע, האָסט אונדז געוואָלט פּאַראַטן, פּאַרדאָמטער איטאַליע־נער, אַרמיסטיציאַ האָט זיך דיר פּאַרוואָלט?! (דער נישט ראזירטער איז געווען אַן איטאַליענער ייד) אזוי זידלענדיק דעם איטאַליענער פּאַרלאָזט ער דעם בלאָק. עס הערט זיך נאָכאָמאָל אַ געשרייַ פון בלאָק־עלטסטן: „אכטונג!" דער לאַגער־עלטסטער איז אַוועק. מיר אָטעמען לייכטער אָפּ.

אַזוי האָט אויסגעזען דער ערשטער וויזיט פון לאַגער־עלטסטן אין בלאָק 30, זונטיק, דעם 12־טן דעצעמבער. מיר באַקומען אונדזער פּאַרציע ברויט אוּן

דעם ליטער זופ. זעענדיק דאָס טרויעריקע ספּעקטאַקל, וואָס איז הײַנט אָוונט פֿאַרגעקומען אין בלאָק, פֿארשטייען מיר שוין די ריכטיקייט פון די רייד, בעת אונדזער אָנקומען אַהער, מיר הויבן אָן באגרייפֿן, וואָס דאָ קומט פֿאָר. נישט איינער פון אונדז טראַכט זיך פֿאַרוואָס ער איז נישט אַוועק מיט זײַן פֿרוי און קינדער.

דער גלאָק קלינגט ווידער. מיר לויפֿן אויפֿן אָפּעל־פּלאַץ. צוזאמען מיט אונדז שטייען אַלע העפּטלינגען פון מאַנעוויץ — 11000 מאַן. אַלע שטייען אוֹן ציטערן, נאָכן ציילן גייען מיר צוריק אין די בלאָקן. דאָרט מעלדעט אונדז דער שטובנדינער, אַז מאָרגן גייען מיר שוין אויף אַרבעט. עס הויבט זיך אָן פֿאַר אונדז די גאַנצע ביטערקייט.

מאָנטיק, דעם 13־טן דעצעמבער, פֿאַרטאָג, דער זייגער איז 3.30. מען וועקט אונדז. מאַקסים, אַליין אַ יידישער העפּטלינג, איז נישט ווינציקער ברוטאַל ווי זיין באַלעבאָס, „אויפֿשטיין!“ גרילצט ער מיט דער גאַנצער ווילדקייט, שנעלער גייט דאָס נישט, קרוציפיקס!“ און דערבײַ לאָזט ער זיין קניפּל איבער־אונדזערע קעפּ. זיין דייטשע הינטיש ריטשען איז נישט אַנדערש ווי פון די פֿאַרשאָלטענע ס.ס. אויך ער ווילדעווועט אויף אונדזער טראַגדיע.

מיר באַקומען די פֿאַרציעס ברויט מיט מארגארין, און באַלד יאָגט ער אונדז אַרויס פון בלאָק. אין דרויסן איז פינצטער. „איינטרעטן!“ שרייט ער. מיר שטייען פֿארן בלאָק, צו 5 אין אַ ריי. דאָ קומט אַ קאפּאָ, אויפֿן האַנט־באַנד אַ נומער 63, אַ העפּטלינג ווי מיר אין פֿאַסן־קליידער מיט אַ רויטן ווינקל. אַ פֿאַליאַק פון לובלינער ראיאן, (א רויטער ווינקל באַדייט אַ פֿאָליטישער). ער ציילט שנעל אָפּ 40 שטיק. אין דרויסן הויבט אָן ליכטיק ווערן, דער קאָפּאָ מאַרשירט מיט אונדז ווי מיט רעקרוטן. נאָכן אָפּעל טרעטן מיר אריין אין ארבעטס־קאָמאַנדע. צוזאמען מיט די 11000 העפּטלינגע פון מאנעוויץ מארשירן מיר צו דער אַרבעט אויפֿן ארבעט פעלד וואָס הייסט באנא.

מיר מארשירן צום טויער וואָס פירט אויסער דעם לאגער, דער קאפּאָ גייט אין דער לינקער זייט פון דער ערשטער ריי און שרייט כסדר: — לינקס, לינקס, נאָזע הויך, אָפּגיין לינקס, לינקס. דער וועג צום טויער איז באַשטעלט מיט ס. ס.־לייט, באַוואָפנטע מיט מאַשין־געווער.

וועג מיר קומען פֿארן טויער הערט זיך ווידער: „לינקס, לינקס, נאָזע הויך, מיצן אָפּ!“ דאָ גייען מיר ווי האַלק־פיגורן מיט די היטלעך אין דער רעכטער האַנט און באַוועגן נישט מיטן קאָפּ. דער קאָפּאָ מעלדעט דאָ: קאָמאַנדאָ 63, העפּטלינגען 40 שטיק. מיר זענען פֿארן טויער. אַ קאָפּעליע פון 12 מענער אין פֿאַסן־קליידער קלאפּן כסדר מיט מוזיק־אינסטרומענטן אַ מיליטערישן מאַרש. פֿארטויבט צו ווערן.

אַזוי מארשירן אַדורך די אַלע פיגורן אין פֿאַסן פֿארן טויער פון גיהנום. דאָ שטייען אַלע לאגער פירער, (דער שטורם־פירער, דער אַרבעט־פירער, דער ק. א. ב. פירער) און פיל ס.ס.־לייט מיט מאַשין־געווער, אַלע באַוואַכן די שוצ־

לאזע אויסגעמאטערטע העפטלינגען. די באנדע מערדער טוען כסדר זייער טייוו־לאנישע ארבעט.

דער וועג פון לאגער ביז באנא (דאס ארבעטס־פלאץ) איז 4 קילאמעטער. אויף יעדער 50 טריט שטייט אן אויסגעבויטער אבסערוואציע־פונקט פון 2 עטאזש, וווּ אן באוואפנטער ס. ס.־מאן אבסערווירט דעם וועג בעת די העפטלינגען מארשירן ארויס פון לאגער, פארצוימט מיט עלעקטערישע דראטן. ווי איז צו דעם, וועלכער קאן נישט מער מארשירן; דער וועלט גלייך ארויסגעשלעפט פון דער ריי און געשטעלט אן א זייט. אזוי זאמלט זיך אן יעדן טאג א גרעסערע צאל. וועו אלע קאמאנדעס האבן ארויסמארשירט פון לאגער, נעמט מען צוזא־מען אלע די וואס האבן דאס מער נישט געקאנט מיטמאכן, צו קאנטראלירן אין דעם קראנקן־הויז, וועו עס איז נאך פעיק צו דער ארבעט; וועו ס׳איז שוין אויסגעשעפט, איז זיין גורל אפגעמשפט. אזוי טויטן זיי יעדן טאג. צו־זאמען מארשירן מיר מיט די העפטלינגען אויף באנא. די וועגן, וואס פירן צו דעם ארבעטס־פלאץ, זענען באדעקט מיט די פארשידענע פאסן־פיגורן. אבער אויך דא זענען מיר באוואכט מיט די ס. ס.־לייט און ארומגעצוימט מיט עלעק־טרישע דראטן וואס מאכן נישט מעגלעך, זיך צו דערנענטערן צום ארויסגאנג פון ארבעטס־פלאץ.

דער קאפא 63 ווייזט אונדז אן אונדזער ארבעט. מיר גראבן פארפרוי־רענע ערד. דער פאך־ארבעטער, א פאליאק מיטן נאמען פראנעק, ווייזט אונדז וו׳ אזוי מיר דארפן ארבעטן, דערביי זידלט ער אויך די „פארשיווע זשידעס״.

די ארבעט אונדזערע איז נישט קיין לייכטע: קלאפן מיט די פיקעס אין דער געפרוירענער ערד וואס ווילן זיך נישט אונטערגעבן.

12 א זייגער הערט מען א סירענע וואס זאגט אן מיטיק־צייט. מיר באי־קומען עפעס אזעלכעס — נישט צום פארדייען. די ערשטע טעג איז דאס עקל־האפטיק, א ביסל שפעטער עסן מיר שוין מיט א גוטן אפעטיט. די 45 מינוט פון מיטיק עסן איז אריבער, און ווידער ארבעטן מיר דאס זעלבע.

דער טאג פארענדיקט זיך ווען עס וועדט פינצטער. מיר גייען צוזאמען מיט אלע אנדערע קאמאנדעס אין לאגער. אונדזערע ארבעטס־שעה׳ן זענען פון זון־אויפגאנג ביז זון אונטערגאנג — פון טאג ביז נאכט — קיין זייגער קענען מיר נישט, ווייטער גייען מיר צוזאמען אלע 40, און דער קאפא 63 פירט זיין קאמאנדע. ווען מיר קומען ווידער נאענט פארן טויער, הערט זיך די אויסגעשרייען פון קאפא, דאס באקאנטע: „לינקס, לינקס, נאזע הויך!״ וו׳ האלץ פיגורן שטייען מיר פארן טויטן־טויער. דער קאפא שרייט: „מיצן אפ, קאמאנדא 63, 40 העפטלינגען, לינקס, לינקס, מיצן אפ!״ און ווידער שלעפט מען ארויס די וואס קענען ווייטער נישט גיין און מען שטעלט זיי אן א זייט. יעדן מארגן, יעדן אוונט איז מען נישט זיכער מיטן לעבן, מיט הארצקלאפע־

ניש מאַרשירן מיר אַריין אין לאַגער, גלייך קומט פאָר דער אַפּעל, אַלע העפּ־
טלינגען זענען שוין אויפן אַפּעל־פּלאַץ.

אויפן אַפּעל־פּלאַץ שטעלן מיר זיך צו צום בלאָק 30, דער בלאָק־עלטס־
טער קוקט אונדז אָן מיט פּאַראַכטונג און ציילט זיינע 200. זיינע הענט באַ־
וועגן זיך שנעל, ער זשאַלעוועט נישט קיין פּעטש אָדער אַ קאָפּע אין בויך אַריין.

מיר שטייען צוזאַמען מיט אַלע 61 בלאָקן, וואָס ווערן געציילט פון די
ס.ס.־קאָנטראָלערן. מיר שטייען אין לאַנגע רייען אויסגעשטעלט מיליטעריש,
עס הערט זיך אַ ריטש פון לאַגער־עלטסטן: „מיצן אָפּ", עס שפּאַצירט אַדורך
דער באריכט אָפּנעמער. אַלץ קומט פאָר פינקטלעך. עס הערט זיך דער צווייטער
באַפּעל: „מיצן אויף", די מוזיק קלאַפּט, און מיר מאַרשירן אין די בלאָקן
אונטער דער קאָמאַנדע פון בלאָק־עלטסטן. פאָרן בלאָק פירן 2 פון בלאָק־עלטסטן
באַשטימטע העפּטלינגע ווידער דורך אַ קאָנטראָל. נאָכן קאָנטראָל לויפן זיך
אַלע וואַשן, דערנאָך, לויט נומערן, — באַקומט יעדער דעם ליטער זופּ, און —
אויפן שטרוי־זאַק. אַזוי פון 4 פרי ביז 9 אָוונט אָן אָפּרו. ווען מיר ליגן שוין
אויף די שטרוי־זעק קומט פאָר אַ פיס־קאָנטראָל דורכן בלאָק־עלטסטן (מיט אַ
גרינעם ווינקל). ער נעמט זיך צו הילף 2 געזונטע פאַליאַקן, וואָס האָבן נישט
פיינט צו שלאָגן יידן, באַקוקן די פיס פון די וואָס ליגן אין די פריטשעס.
וועמענס פיס ס׳זענען נישט זויבער, דער באַקומט מיטן גומענעם שטעקן און
מוז לויפן נאַקעט און בארוועס ווינטער זיך וואַשן די פיס. צוריקקומענדיק
ווערט מען נאָכאַמאָל קאָנטראָלירט, און נאָכאַמאָל זענען די פיס איינגעטראָטן
לויפנדיק אָן שיך, אַזוי פאַרווויילן זיי זיך.

מיר אַרבעטן שווער. אין אָוונט לאָדן מיר אויס צעמענט פון די וואַגאָנען,
מיר שלעפּן 50 קילאָדיקע זעק צעמענט, מיר האָבן צו גיין אַ 150 מעטער פון
דעם וואַגאָן ביזן אָרט פון אָפּלייגן דעם צעמענט. דער קאָפּאָ יאָגט, ער ווייל
מיט אַ כיוון אונדז פאַרמאַטערן. מיר לויפן מיט צעריסענע האָלץ־שיך און פאַלן
כסדר. דער קאָפּאָ ווערט ווילד, די מידע אויסגעמאַטערטע קאָמאַנדע האָט קיין
כוח נישט צו גיין, און ער טרייבט מען זאָל לויפן, ווער ס׳פאַלט מיטן זאַק צע־
מענט, ווערט דער קאָפּאָ נאָך ווילדער און האָקט מיטן שטעקן. „אַלע פאַרשיווע
זשידעס"! שרייט ער, דער פּוילישער לערער פון לובלין, דער קאָפּאָ אין לאַ־
גער — און העלפט צו פאַרניכטן די יידן. „ווילן מאַכן געשעפטן, אָבער נישט
אַרבעטן, איך וועל אייך שוין אויסלערנען אַרבעטן. איר זענט שולדיק אין
קריג, צוליב אייך ליידן מיר פאַליאַקן. איר פּוזלע זעק, פאַסקודנע זשידעס!"

ווען עס ווערט טונקל, רוקן מיר זיך אַריין אין לאַגער. מיר זענען פון
די לעצטע קאָמאַנדעס, דער פּוילישער קאָפּאָ רוקט זיך מיט אונדז אַריין אין
לאַגער פון די לעצטע, און מיר, אויסגעמאַטערטע, מוזן נאָך לויפן 4 קילאָמעטער,
אַ צעשלאָגענער, וואָס האָט אפילו נישט קיין כוח צו גיין, מוז לויפן, און פאַר־
לירט דערבי אַ האַלץ שיך. דער ווילדער קאָפּאָ דערלויבט אים נישט אָנצוטון

דעם שיך, און ער מוז לויפן מיט איין שיך אין האַנט אין אַ קאַלטן דעצעמבער־טאָג.

אַזוי דערשלאָגן ליגנדיק אויפן שטרוי־זאַק, טראַכט נישט איינער, אַז ס׳איז אפשר גלייכער צו גיין צו די עלעקטרישע דראָטן, איידער אַזוי צו ווערן געפֿיניקט.

אויף צומאָרגנס זענען מיר שוין מיט 2 ווינציקער, ביידע קרבנות זענען אין ק. א. ב. (קראַנקן שטוב) און פון דאָרט קומען ווינציק צוריק. היינט איז רו־טאָג. דער זייגער איז שוין 8, דער גלאָק קלינגט אויפצושטיין. פון 8 ביז 12 טוען מיר די אַרבעט פון די רו־טעג, און מיר טראַכטן פון דער זופּ, וואָס מיר וועלן היינט באַקומען, די פּאָרציע ברויט מיט מאַרגאַרין איז שוין לאָנג נישטאָ.

מען דערקלערט „בלאָקשפּערע" — מיר טאָרן מער נישט אַרויס פון בלאָק. מיר זענען אַלע פאַרמאַכט און קאָנען וועלן אָפּגעמשפּט פאַרברענט צו ווערן. וואָס הייסט „בלאָקשפּערע", ווייסן מיר שוין. מיר זענען אַלע דערשראָקן און טראַכטן מער נישט פון דער זופּ, עס גייט שוין מער נישט אַריין אין האַלדז קיין עסן. מיר זיצן דערשלאָגענע. די טירן און די פענצטער באַוואַכט דורך די קאַפאָס. דער בלאָק־עלטסטער באַפעלט אונדז, זיך אויסצוטון און זיך איינשטעלן נומערווייז, אַלץ מוז גיין שנעל. מיר זענען ווי פאַרגליווערט, די הערצער קלאַפן נערוועז און שוין לעשט זיך אויס אונדזער יונג לעבן. 200 מענער שטייען נאַקעט מיט האַרץ קלאַפעניש און וואַרטן אַדורכגיין דורכן מלאך־המות, וער ווייסט וועמען ער וועט אין אויוון אַריינשיקן, וער פון די, וואָס שטייען דאָ, וועט שוין מאָרגן נישט לעבן? אונדזערע נאַקעטע קערפּערס זענען געגרינצלט. עס הערט זיך אַ ריטש: „אַכטונג"! דער טייוול, אַ הויכער אין ברילן אין אַ פּעלץ מאַנטל, זיינע 2 באַגלייטער, איינער אַ ס.ס., דער צווייטער דער ק.א.ב. עלטסטער פון מאַנעוויץ. זיי דריי שיקן יעדן טאָג הונדערטער העפּטלינגען אין קרעמאַטאָריע. 200 אויסגעדאַרטע קערפּערס, פאַרגליווערט פון פּיין, ציען זיך דורך פאָר דעם ס.ס.־אָפּיציר אוו דעם ק. א. ב.־„סאַניטאַר". דער וואָס מוז מאָרגן אומקומען, וועלט ביי אים זיין קאַרט צוגענומען. דער בלאָק־עלטסטער, וואָס האַלט די קאַרטן, אין האַנט, גיט דאָס איבער דעם ס.ס. מאַן, דער ס.ס. גיט דאָס איבער דעם ק.א.ב.־עלטסטן, אַזוי קומט פאָר די פראָצעדור. אין 45 מינוט זענען 34 לעבנס פאַרמשפּט צום אומקום. עס דערהערט זיך ווידער „אַכטונג!" דער טייוול מיט זיינע 2 געהילפן זענען אַוועק.

מיר זענען אין בלאָק, און זענען שוין דעם מאָרגנדיקן טאָג מיט זיין גאַנצן גרויל. די אָפּגעמשפּטע ווייסן, אַז מאָרגן וועלן זיי אומקומען. מיר אַלע שטיקן זיך פון טרערן, קוקנדיק אויף זיי. דער יוגאָסלאַווישער ייד פון מיין קאַמאַנדע געזעגנט זיך מיט מיר, זיין נאָמען איז דויטשער, געבראַכט

פון איטאַליע אין ענדע 1943. דער צווייטער, וואָס שלאָפט אין בעט נעבן מיר, קאנסטאנטין, אַ יוריסט פון איטאַליע, אויך ער איז פאַרמשפט מאָרגן אומצוקומען, ער וויינט.

פון מיין קאָמאַנדע 63 גייען אַוועק 6 מענטשן אין קרעמאַטאָריע.

ווידער אַ טאָג ווי אַלע טעג. מיר שטייען און אַרבעטן ביים אָנפילן ערד אין לארעס (וואַגאָנעטקעס) און מיר שטופן די לארעס אָנשטאָט מאַשינעס, די אַרבעט איז שווער. איך אַרבעט מיט דער לאָפאַטע. די נעכטיקע סעלעקציע לאָזט מיר נישט צורו.

דער קאָפּאָ רעדט צו אונדז וועגן דער נעכטיקער סעלעקציע ווי אַ זאַך, וואָס איז נאַטירלעך. די וואָס קאָנען נישט אַרבעטן, טאָרן נישט עסן, בפרט זשידעס. ער זאָגט אַז נעכטן זענען אַוועק 6 פון אונדזער קאָמאַנדע, מאָרגן קאָנען נאָך אַוועק אַנדערע 10. דאָס אַרט אים נישט, ער דינט טריי די ס.ס. און איז אַן איבערצייגטער אַנטיסעמיט; ער באַרעכטיקט די היטלער־מערדער, וואָס פאַרניכטן די יידן. ער באַרימט זיך מיט זיין ווילדקייט, ער האָט שוין אויך פיל גריכן און פראַנצויזן אין אויוון געשיקט. צום סוף פון טאָג זאָגט ער אונדז זיינע שטענדיקע זידלווערטער: „איר פאַרשיוועט „זשידעס" וועט אַלע גיין אין קרעמאַטאָריע; איר וועט פון דאָנען קיין לעבעדיקע נישט אַרויס". — אַזוי רעדט צו אונדז מיעטעק, דער קאָפּאָ פון דער קאָמאַנדע 63, דער גערוועזענער פּוילישער לערער.

ווי יעדן טאָג קלינגט ווייטער דער גלאָק אויפצושטיין און ווייטער דאָס טאָג טעגלעכע מיט דער גאַנצער בייזקייט. אין דרויסן איז שרעקלעך קאַלט, די ווינטן רייסן שטיקער. די אַרבעט, וואָס מיר מאַכן איז שטענדיק די זעלבע. מיר זענען אויסגעפרוירן און פאַרהונגערט, אויסגעמאַטערט און פאַרפיניקט. אַ גאַנצן טאָג פון 4 פאַרטאָג ביז 9 אָוונט, יאָגט מען אונדז. מיר זענען שוין געוואָרן פאַרוואַנדלט אין גייענדיקע האַלק־פיגורן, וואָס טוען יעדער זאַך אַז פאַרשטאַנד, אַן געפיל, און יעדן טאָג דאָס זעלבע.

אין אָוונט קומען מיר אויפן אַפּעל־פּלאַץ אין די טויזענטער, איינגעריסט פון אויסלאָדן קוילן אָדער צעמענט; מענטשן מיט אויסגעלאָשענע אויגן, אייניגעהויקערט פון קעלט: מענטשן מיט געשוואָלענע פנימער, שוואַרץ ווי פון גומע אָנגעבלאָזן, גראָבע ליפּן מיט שוואַרצע רינגען אונטער די אויגן, פאַרמיאָסט און צעבראָכן, פון אַלע הערט זיך אין גרויסער קרעכץ: ווען וועט עס שוין נעמען אַ סוף...

* * *

אָנשטאָט אין אָוונט, מאַרשירן מיר היינט 2 אַ זייגער אין לאָגער אַריין, פאַר אונדז איז עס אַ נייעס, ווען מיר קומען אויפן אַפּעל־פּלאַץ, באמערקט זיך אַז עפּעס קומט פאָר. מיר, די גרינע אין לאָגער, זענען איבערגעשראָקן. מיר שטעלן זיך אויס: 11000. מיר שטייען אויך נאָכן אַפּעל מיט אָנטבלויזטע

קעפּ אוּן קוקן אין דער ריכטונג ווו די ס.ס. לייט געפינען זיך. עס קומען אָן סאָלדאַטן מיט מאַשין־געווער און קאסקעס אויף די קעפּ.

עס רייסט זיך דורך אַ דונערדיקע שטים פון לאַגער־עלטסטן: „מיצן אָפּ" מיר שטייען ווי איינגעמויערטע און רירן זיך נישט פון אָרט, אונדזערע בליקן זענען אָנגעשטרענגט אין דער ריכטונג פון די ס.ס. לייט. באַלד לייענט מען אַ טויט־אורטייל: פֿאַרמשפּט צום טויט דורך הענגען פֿאַרן וועלן אַנטלויפן פון קאָנצענטראַציע־לאגער. מיר הערן דעם פסק־דין און שטרענגען אָן אונדזערע בליקן צו דער תליה, וואָס שטייט נעבן בלאָק 4, איינער אין פֿאַסן קליידער שטייט אונטער דער תליה מיט די הענט געבונדן אויף הינטן, אַ צווייטער העפטלינג, אויך אין פֿאַסן־קליידער, פֿאַרלייגט דעם פֿאַרמשפּטן די פּעטליע. ס׳הערט זיך דער קלאַפּ פון דער דעק, אויף וועלכע דער פֿאַרמשפּטער איז געשטאַנען און דער געהאָנגענער וואַרפט זיך נאָך אַ פּאָר סעקונדן... די 11000, מוזן אַדורכמאַשירן אוּן זענען דעם געהאָנגענעם. וואָס זעט איצט אויס ווי אַן אַראָפּהענגנדיקע, אָבגעבראָכענע צווייג.

אייניקע פון אונדזער בלאָק ליגן אין ק.א.ב (קראַנקענשטוב), אוּן אויך איך בין שוין קראַנק. וויסנדיק פון דעם וואָס דאָ קומט פּאָר, טראַכט איך וועגן מיין רייַ, ווייל אַלע וואָס ליגן אין קראַנקן־הויז, זענען קאַנדידאַטן קיין אוישוויץ. אַזוי גייען פֿאַרבי טעג נאָך טעג און איך קעמף מיט זיך, ווייל נישט גיין אין קראַנקן־הויז, די היץ שטייגט און איך ברען ווי פייער, די שווע־רע אַרבעט לייגט מיך אָוועק. אין אָוונט ווען מיר קומען פון דער אַרבעט לויף איך דאָ אין ק.א.ב. — מער אויסהאַלטן קאָן איך נישט. ווען איך קום צו צום היץ־מעסטער, ווייזט דער טערמאָמעטער 38.4. דאָס איז זאָגט ער, נישט גענוג צו ווערן אויפגענומען אין שפּיטאָל — מען מוז האָבן נישט זויניציקער ווי 39.5, ווען איך פֿאַרטיידיק זיך, קריג איך קלעפּ און ווער אַרויסגעוואָרפן. אויף צומאָרגנס מוז איך וויטער גיין צו דער אַרבעט. איך שלעפּ זיך נאָך מיין קאָמאַנדע און פּאַל ביי דער אַרבעט צוזאַמענגעבראָכן, דער קאַפּאָ איז נישט צופרידן; אויך מיך וויל ער שוין פירן אין קרעמאַטאָריע. איך ליג נעבן דער בודע, ווו מען נעמט דאָס געצייג צו דער אַרבעט. די מיטאָג־זופּ עס איך שוין נישט.

אויפן אָפּעל פירט מען מיך אָוועק אין קראַנקן־הויז. דער דאָקטאָר הייסט מיך אָוועקלייגן אויפן באָדן, ווו עס ליגן אַ סך ווי איך אוּן וואַרטן אין דער רייַ. יעדן אָוונט ברענגט מען פון דער אַרבעט געפרוירענע, צע־ריבענע אוּן פֿאַרשמיסענע. דאָס צימער איז צו קליין אַרייַנצונעמען אַלע וואָס בעטן הילף. דער היץ־מעסטער גייט פון איינעם צום צווייטן, ביי מיר וויזט דער טערמאָמעטער 40.1. „מיין יונגע" — זאָגט ער — „מאַרגן וועסטו שוין זיין אין הימל"...

איך פֿאַרשטיי, אַז איך בין שוין אויך פֿאַרטיק. היינט איז שוין דער

72־טער טאָג זינט איך געפין זיך אין דעם גהינום. דער קאַפּאָ קלערט וויבּ־ציק פון די וואָס ער מאַרדעט אויס! ער באַרימט זיך, אַז יעדע 3 חדשים שיקט ער אין קרעמאַטאָריע אַ קאָמאַנדע פון 40 אָדער 50 העפטלינגען.

איך בין בייַ דעם פולן באַוווסטזיין, איצט בלייב איך שוין אין קראַנקן־הויז, פונוואַנען ס׳גייען ווינציק ארויס. יעדן טאָג זענען פאַראַן פיל טויטע, די „מוזלמענער" (אויסגעשעפטע) וואָס מען ברענגט אַהער, האַלטן נישט לאַנג אויס.

די קאַפּאָס לאָדענען אומגעקומענע צי פאַרברענען אין קרעמאַטאָריע

איך זע מיין היים, מיינע 4 ברידער און 2 שוועסטער, מיין אַלטע טאַטע־מאַמע, מיין גרויסע משפּחה. איך טראַכט צו ליידט נאָך ווער פון זיי, איך טראַכט פון מיין ברודער, וואָס איז דעם 16 יולי 1942 צוגענומען געוואָרן פון פאַריז, לעבט נאָך ווער פון מיינע נאָענטע?

איצט איז מיין ריי, מיין ווייטיק איז גאָר שרעקלעך ווען איך טראַכט פון מיין טייערן זונעלע, ער איז נאָכנישט קיין 4 יאָר אַלט, צו ווען ער וויסן ווי אַזוי זיין טאַטע איז אומגעקומען? אָדער איז ער אויך שוין פון די ברוינע מערדער פאַרשלעפּט געוואָרן קיין אוישוויץ?

קורט, דער פלעגער פון קראַנקן־הויז, רייסט איבער מיין רעדן צו זיך. איך קוק אויף אים מיט ווילד ברענענדיקע אויגן. איך זאָג אים: „מיין

זונעלע איז נאָך קיין 4 יאָר אַלט און שוין מוז ער בלייבן אַ יתום. דער פּלעגער הערט מיין רעדן און וויקלט מיך איין אין אַ נאַסע שמאַטע.

וועך איך וועק זיך אויף, איז שוין אין דרויסן גוט ליכטיק, איך זע דורך די פענצטער דעם דיקן שיכט שניי, און דעק זיך צו איבערן קאָפּ, נישט צו זעען דאָס וויסטע לעבן פון מיינע מיטברידער, וועלכע מאַרשירן אין טיפן שניי צו זייער געצוווינגענער שקלאַפן־אַרבעט. מיט שוידער דער־מאָן איך זיך אין מיין קאָמאַנדע. וויפל פאַרפיניקטע אָדער פאַרפרוירענע וועט מען היינט ברענגען צוריק פון דער אַרבעט.

היינט איז דער ערשטער טאָג, זינט איך גיפין זיך אין קראַנקן־הויז. מיר איז גוט אין שמוציקן בעט, וואָס שטינקט מיט אייטער פון דעם לעצטן פאַרשטאַרבענעם. ס׳איז מיר וואַרעם, שוין 74 טעג זיך נישט אויסגעשלאָפן, יעדן טאָג זיך געמוזט אויפהויבן 4 פאַרטאָג און שטיין אויף די פיס ביז 9 אוונט.

ס׳איז שוין אַ שטיק אויף טאָג, און איך ליג נאָך אין בעט. די היץ איז מיר ברענט. מיין שכן, אַ טשעכישער העפטלינג ליגט נעבן מיר און האַלט שוין ביים אויספייען די רעשט לונגען. ער איז שוין ביים פאַרענדיקן אוז גיט מיר זיין שוואַרצע קאָווע. אויך איך באַקום נישט קיין עסן, נאָר אַ ביסל שוואַרצע קאָווע.

מיין צווייטער שכן דערציילט מיר, אַז מיט צוויי טעג צוריק איז פאַר־געקומען אַ סעלעקציע אין ק.א.ב. מען האָט דעמאָלט אַרויסגענומען 100 מענטשן פירן אין קרעמאַטאָריע, די וואָס האָבן זיך נישט געלאָזט נעמען, האָט מען געשלעפּט מיט כוח. שפּעטער האָט מען צוריקגעבראַכט זייערע מאַנטלען...

עס איז שוין דער צווייטער טאָג, זינט איך גיפין זיך אין קראַנקן־הויז. דער דאָקטאָר, אַ ייד, באַטראַכט מיך פון אַלע זייטן און גיפינט אַן אָנצינדונג אין דער לינקער זייט, ער באַרואיקט מיך, אַז קיין וואָסער האָב איך נישט, און זאָגט מיר, אַז ער וועט זיך באַמיען, מיך צו ראַטעוונען. קיין מעדיקאַמענטן האָט ער נישט, די ס.ס. גיבן בלויז טויט.

קומענדיק צוריק אין מיין בעט, איז שוין מיין שכן, דער טשעך איבערגעדעקט. ער נעכטיקט מיט אונדז. איך קאָן נישט איינשלאָפן. דאָס קלייניע נאַכט־ליכט וואַרפט אויף מיר אַ שרעק. איך טראַכט פון טויט. דער פּלעגער קורט וויקלט מיך נאָכאַמאָל איין אין אַ נאַסע שמאַטע, און זאָגט מיר, אַז מיר גייט בעסער. אויך מיין נייער שכן ענדיקט שוין און בלאָזט פון זיך אַרויס די נשמה. שוין 5 טעג האַלט ער זיין גאַנצן רעזערוו ברויט אין אַ זעקעלע אונטערן קאָפּ, און וויסט נישט, אַז ער וועט זיין ברויט שוין נישט עסן, זיין נאָז איז וויס ווי קרייד. אַיידער עס ווערט פינצטער, איז ער שוין טויט. דאָס געפּונענע ברויט ווערט צעטיילט פאַר די וואָס קאָנען

עסן. דער הונגער איז גרויס און מען טראַכט נישט פונוואַנען דאָס עסן איז געקומען.

יעדן פרימאָרגן און אָוונט קומען אַריין צעבראָכענע, געשוואָלענע העפט־לינגען, אין אַ גאַנצן טאָג טראָגט מען אַרויס טויטע. מיין דריטער שכן, אַ ייד פון לאָדזש איז אויך שוין טויט. ער איז אינגעשלאָפן אָן אַ קרעכץ, אַזוי גייט עס כסדר.

זעענדיק, וואָס דאָ טוט זיך, ווילט זיך שוין ווידער גיין אין די קאָמאַנדע, דער דאָקטאָר זאָגט, אַז מיר גייט שוין פיל בעסער.

נאָך 23 טאָג אין קראַנקן־הויז, ווער איך באַשטימט צוזאַמען מיט נאָך איינעם אין זעלבן צימער ביינאַכט צו באַדינען די קראַנקע. דערפאַר באַקומט מען אַ צוגאָב זופ.

שבת דעם 1־טן אפריל 1944 פאַרלאָז איך דאָס פאַרשטונקענע קראַנקן־הויז, וווּ איך בין געלעגן 28 טעג.

איך קום צוריק אין בלאָק 30, וווּ איך בין געשלאָפן. דער בלאָק־עלטסטער (אַ גרינער ווינקל: פאַרברעכער) קוקט אויף מיר מיט פאַראַכטונג. ס׳קומט פאָר דער אָפּעל. ווען מיר קומען צוריק פרעגט ער מיך צו וועלכע קאָמאַנדע איך געהער: ווען ער הערט — 63, חוזקט ער: אַ גוטע קאָמאַנדע...

נאָכן אָפּעל, שטעל איך זיך ווי פריער, צו דער קאָמאַנדע 63. דער קאָפּאָ קוקט אויף מיר מיט איראָניע, זענען מיך אַ לעבעדיקן איז מסתמא נישט זיין פאַרלאָגג, איך בין אים איבעריק. ער האָט שוין פרישע קרבנות, פון די 40 מענטשן, וואָס זענען געווען מיט מיר, זענען געבליבן נאָר דער וואָס האָט אים געפוצט די שיך און זיינע דריי דינער. אָלע אַנדערע פון פריער זענען שוין נישט געווען. ווי מען האָט מיר איבערגעגעבן זענען אָלע געווארן „מוזלמענער" און ביי אַ סעלעקציע — צוגענומען.

דער קאָפּאָ פון דער קאָמאַנדע 63, איז אַ באַרימטער אַנטיסעמיט. און העצט אָלע אנדערע צו שלאָגן די יידן; אויך דעם קאָפּאָ 178, וועלכער איז אַליין אַ גוטער שלעגער. (דער קאָפּאָ 63 הייסט מיעטעק, אַ געווען לערער פון לובלינער קרייז, אין יאָר 1944 געווען אין לאָגער מאַנעוויץ).

קומענדיק צוריק פון דער אַרבעט זעט מען שוין ווייטער 3 תליונים נעבן בלאָק 4, וווּ עס שלאָפט דער לאַגער־עלטסטער. אָלע מאַרשירן אויפן אָפּעל־פלאַץ. די ס.ס. לייט קומען אין פולער באַוואָפנונג.

עס רייסט זיך דורך די שטים פון לאַגער עלטסטן: „רוע! מיצע אָפּ!". אָלע קליינע און גרויסע פון לאַגער שטייען אַנטקעגן אונדז. די פּראָצעסיע איז אין פולן גאַנג.

אַ העפטלינג פון דער שרייבער־שטובע לייענט דעם אורטייל: פאַר־משפט צום טויט דורך העענגען פאַר גנבענען עסן אין דער צייט פון פלוג־אָלאַרם. אָזוי אָלע דריי אורטיילן. מיר, 11000 אין פאַסן־קליידער, מיט אנט־

בלויזטע קעפּ, האָלטן אײַן דעם אָטעם צו הערן די לעצטע ווערטער פון די צום טויט פאַרמשפּטע.

עפּעס האָבן די קדושים געזאָגט, אָבער צוליב דער וויִיטקייט האָב איך גאָרנישט פאַרשטאַנען. ווידער מאַרשירן מיר פאַרביי די געהאָנגענע, וואָס דער ווינט באַוועגט זייערע קערפּערס. פאַר זיי איז שוין אַלץ פאַרענדיקט. זיי האָבן זיך אַזויפיל אָנגעליטן, יאָרן זיך געפּייניקט אין הונגער, קעלט און איצט אין 1944, ווען די נאַציס, הויבן אָן קריגן די טויט־קלעפּ אין זייער שוואַרצער סוף דערנענטערט זיך, זענען זיי טויט. עס דערנענטערט זיך דער חודש מאי, די לופט־אָנגריפן ווערן אָפטער, און מיר האָבן נישט קיין רעכט זיך אויסצוהאַלטן. ווען עס פאַלן די באָמבעס, מוזן מיר בלייבן אויף די ערטער. באָנא איז גרויס, אַ גאַנצע שטאָט מיט פאַבריקן וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן דורך די אַהער געבראַכטע שקלאַפן. דאָ אַרבעטן יידן, רוסן, פראַנצויזן, בעלגיער, איטאַליענער, פאָליאַקן, יוגאָסלאַוון, גריכן, טערקן — מענטשן פון גאַנץ אייראָפּע.

אויב נישט פאַרברענט אין קרעמאַטאָריע, ווערן מיר געטויט פון די טראָסקעריייַן, אונדזערע נערוון זענען ביז גאָר צעשרויפט. ווען די אָפּע־ראַציעס ענדיקן זיך, זענען מיר ווייטער צופרידן צו זען ווי אַלץ איז צעשמעטערט. נאָכן לעצטן אָנגריף האָבן מיר אויפגעקליבן די קערפּערס, צווישן זיי אויך אונדזערע ברידער, ס׳זענען געווען ביז 225 טויטע און 430 פאַרוווּנדעטע. אַזוי גייט עס כסדר.

ווען מיר מאַרשירן אַריין אין לאָגער פון דער אַרבעט, פאָרט שוין דער ק.א.ב. וואָגאָן צוריק. די דאָקטוירים האָבן שוין זייער אַרבעט געמאַכט — צוגענומען די פאַרווּוּנדעטע, און די טויטע געשיקט אין קרעמאַטאָריע.

איך געפּין זיך שוין אין אַ צווייטער פיל לייכטערע קאָמאַנדע — פאַר טראַנספּאָרט. דער קאָפּאָ איז אַ דייטשער ייד פון בערלין, זיין פרוי און קינד האָבן די היטלעריסטן פאַרברענט אין אוישוויץ. ער זידלט נישט און שלאָגט נישט. מיר סאָרטירן, רערן, קייקלען זיי פון דערפרי ביז נאַכט. קלויבן צוזאַמען דאָס צעשטערטע פון די באָמבאַרדירונגען, מיר טוען די אַרבעט מיט גרויס פאַרגעניגן, וויסנדיק אַז אַלץ גייט צום סוף. אַזוי לעבן מיר מיט האָפענונג אפשר צו איבערלעבן.

צווישן די לעצטע טראַנספּאָרטן, וואָס זענען געבראַכט געוואָרן קיין אוישוויץ אין יולי 1944, זענען אויך געווען די אונגאָרישע יידן (אויך פון די קאַרפּאַטן), זיי זענען געזעסן זינט דורות אין די דערפער און אין קליינע שטעטלעך, ס׳רוב — בעלי־מלאכות, איינער דערציילט אַז מען האָט איבגעזאָגט, אַלע פאָרן אין אַ לאָגער אַריין אַרבעטן. „נו, האָב איך געטראכט צו אַרבעטן בין איך געווויינט, וועט דאָך מיר נישט זיין שלעכט". ער איז אַ פאָטער פון 8 קינדער, מיטגענומען די גאַנצע פאַמיליע, צווישן זיי 2

טעכטער, וואָס האָבן געקאָנט איבערלעבן ביי נישט־יידן. ער האָט דאָס געטון, כדי צו זיין צוזאַמען מיט דער גאַנצער פאַמיליע...

די אַרבעט אויף די פעלדער איז געווען שווער און ביטער. אין די זומער חדשים — אַ גאַנצן טאָג אין וואַסער, און איבערן קאָפּ די זון, פאַר־ברענט פון היץ און דורשט, אויסגעשמירט אין בלאָטע און צעמענט, מיט געשוואָלענע און אָפּגעבריטע פיס פון די צעריסענע האָלץ־שיך. ווינטער אין די רעגנס און שנייען אָדער פרעסט אויפשטיין 4 פאַרטאָג און שטיין ביז 7 בייגאַכט ביי שווערער אַרבעט אין פעלד, שטענדיק זיין באַדראָט פון טויט דורך סעלעקציע צום פאַרברענען אָדער אַנדערן אופן.

איך געפין זיך אין בלאָק 34. דער בלאָק־עלטסטער איז אַ געשמדטער ייד פון דייטשלאַנד. ער האָט שטאַרק פיינט די מזרח אייראָפּעישע יידן און שלאָגט מכות רצח. ער אַליין טיילט די זופּ און גיסט מיט אַ כיוון דערנעבן. און ווייַ איז צו דעם, וואָס פאַלט אַריין אין זיינע בלוטיקע הענט. מיר ליגן

אַ גרופּע „העפטלינגע" ביי דער אַרבעט

שוין אין די פּריטשעס. מיין איצטיקער שכן איז אַ בעלגישער ייד, געבוירן אין פּוילן. ער קומט יעצט פון לאָגער מסחר — דאָס הייסט פון דער קאָבינע (קלאָזעט) — די בערזע פון די העפטלינגען. דאָרט ווערט פון זיך פאַרקויפט דאָס העמד, אָדער די שיך פאַר אַ שטיקל ברויט אָדער ביסל זופּ. פון דאָרטן ברענגט ער מיט די שרעקלעכע נייעס, אַז די טעג ווערן פאַרקומען אַ סעלעקציע.

די אונגאַרישע יידן, וואָס זענען געקומען מיט די לעצטע טראַנספּאָרטן אין 1944 שלאָפן ביז טויזנט מענטשן אין אַ צעלט, וואָס קאָן אַרײַנגענעמען בלויז 200. די מענטשן ווערן משוגע פון ענגשאַפט, עס דויערט שעהן ביז מען באַקומט דאָס שטיקל ברויט אָדער די זופּ. דער מצב דאָרט איז זיך שווער פאַרצושטעלן. קומענדיק פון דער אַרבעט דאַוונען זיי מנחה

און מעריב אין דרויסן פּאַרן געצעלט, נישט פּאַרשטייענדיק ווו זיי געפינען זיך. אַ גרויסער טייל, די שטאַרק רעליגיעזע, עסן נישט די זופּ צוליב כשרות, זיי לעבן מיט דער פּאָרציע ברויט און פּאַרקויפן זייער ביסל זופּ פּאַר צי־גאַרעטן אָדער עפּעס אַנדערש. זיי ווערן שנעל „מוסלמענער".

סעפּטעמבער 1944. עס איז ערב ראש השנה. יידן בעטן דעם בלאָק־עלטסטן ער זאָל זיי דערלויבן דאָוונען צוזאַמען ראש השנה נאָך דער אַרבעט אין בלאָק. וועצל, דער געשמדטער יייד, דער בלאָק־עלטסטער אין בלאָק 34, חוזקט, אָבער — דערלויבט. ראש־השנה ביינאַכט, קומענדיק פון דער אַרבעט, וואַשט מען זיך און יעדער נעמט זיין פּאָרציע זופּ. פון בלאָק פּילט מען די גאָטספּאָרכטיקייט פון די פרומע יידן. אַ בעל תפילה דאָוונט אויפן קול, און אַלע יידן פון בלאָק דאָוונען מיט. די געווייגען, און דאָס געבעט צו גאָט, ער זאָל אויסלייזן פון דעם גיהנום, געריכטלן אונדזערע לייבער. מענטשן וויינען מיט בלוט אויפן חורבן אוישוויץ.

אויף צומאָרגנס גייען מיר ווייטער צו אונדזער קאַטאָרגע־אַרבעט. יידן שמועסן אַז עס דערנענטערט זיך דער טאָג פון יום־הדין, עס איז ערב יום־כיפור. ווען מיר קומען אין בלאָק נאָך דער אַרבעט, מעלדט אונדז דער בלאָק־עלטסטער, אַז דעם אָוונט איז בלאָק־שפּערע. טיר און פענצטער ווערן באַוואַכט פון די קאַפּאָס. דער בלאָק־עלטסטער און די שטובן־דינער זענען צו־פרידן, זיך צו באַפרייען פון די „דרעק־זעקע" (אַזוי האָבן זיי אונדז גערופן). זיי שטשירן שוין מיט די ציינער. דאָס האָרץ פּאַרקלעמט אין אַזאַ שרעקלעכן מאָמענט, מיר קאָנען זיך נישט באַוועגן און שטייען ווי אָקסן אין שעכט־הויז.

דער בלאָק־עלטסטער באָפעלט, זיך אויסצוטון און איינשטעלן נומער־ווייז. ס׳שטייען נאַקעטע, לעבעדיקע מתים, און די טייוולאָנים מיט שטעקנס אין די הענט. מיר טאָרן נישט רעדן, נישט באָוועגן זיך. עס הערט זיך אַ גרילץ פון בלאָק־עלטסטן: „אַכטונג"! ס׳גייט איינער נאָך דעם צווייטן צום טויט, אַזוי ווערן ווידער 45 לעבנס אָפּגעמשפּט פּאַרברענט צו ווערן.

אין מיין בלאָק איז חושך. אַ פּאָטער זיצט איבערגעבויגן איבער זיין זון, ביידע זאָגן אַ תּפילה. אין דעם אָוונט איז געווען דער ריכטיקער יום־הדין.

די אָפּגעמשפּטע ווייסן אַז מאָרגן ווערן זיי שוין נישט לעבן, די נערוון זענען אָפּגעשוואַכט, אַלע זענען אייגעוויקלט אין מאַרגנדיקן רויך, וואָס וועט זיך ציען פון קרעמאַטאָריע צום פּאַרוואָלקטן הימל. די קאַפּאָס און דער בלאָק־עלטסטער האָבן זיך איצט פּאַרמאַכט אין זייער „טאָג־ראום" ווו זיי פרעסן און זויפן.

3 אנשטאט 4 פּאַרטאָג פליט היינט אַרום דער בלאָק־עלטסטער מיט זיינע געהילפן איבער די בעטן פון די אָפּגעמשפּטע און נעמען זיי אַוועק

דאָס אָנטוּעכץ, און שלעפּן די פּאַרמשפּטע צו זיך איז צימער ביז אַלע אַנ־
דערע גייען אַוועק אויף דער אַרבעט. דערנאָך נעמען זיי צוזאַמען אַלע אָפּ־
געמשפּטע און פירן זיי אַוועק אין אַ צעלט, וואָס שטייט אין דער מיט
אויפן פּלאַץ אין לאַגער מאַנעוויץ. דאָס מאָל זענען 500 מענטשן פון מא־
נעוויץ פּאַרמשפּט געוואָרן אומצוקומען. 11 אַזייגער פּאַרמיטיק זענען גע־
קומען אויטאָס, זיי אַוועקצופירן אין די גאַז־אויוונס.

ווידער שטייען מיר שוין צווישן טאָג און נאַכט אויפן אַפּעל־פּלאַץ
אַנטקעגן די תליות, וווּ נייע דריי פּאַרמשפּטע שטייען שוין אויף די דעקן.
ביים פּאַרלייגן די פּעטלע שרייט איינער פון די פּאַרמשפּטע אויס: חבריט,
די קעפּ הויך! מיר זענען די לעצטע קרבנות, זאָל לעבן די פריי... מער
האָט ער שוין נישט באַוויזן צו פּאַרענדיקן...

דאָס יאָר 1944 איז באַלד צום סוף, מיר ווייסן אַז אין פראַנקריך
זענען שוין די לעבנגעבליבענע יידן פריי.

אין די גרויסע קאַבינעס מיט 16 פּלעצער אין יעדער זייט זיצן 32
מענטשן אין פּאַסן קליידער, האַלב אַראָפּגעלאָזט די הויזן און ברומען די
מאַרסעליעזע אויף פראַנצויזיש...

וועג מיר זענען אין די בלאָקן, הערן זיך סירענעס, און קנאַקן
פון אַוויאַנען. ערגעץ ווי פאַלן באָמבעס, אָן מיר זענען אין די פינצטערע
בלאָקן אויסגעצויגן אויף די שטרויזעק. עס הערן זיך רופן „שמע ישראל".
מיר זענען פּאַרמאַכט אין אַן עלעקטריזירטער שטייג, נישט אַרויסצובאַקומען
זיך פון דאנען. די שויבן טראַסקען, די בלאָקן ציטערן, אַלץ שפּרינגט אין
די לופט. פון ווייטן זעט מען רויטע פייערן רייסן זיך צום הימל, נישט ווייט
פון אונדז ברענט אַ לאַגער. מיר ליגן אויף די ערטער און טאָרן זיך נישט
באַהאַלטן, נאָר וואַרטן אויפן טויט.

ס׳איז סוף פון יאָר 1944. צוליב זייער יום־טוב, האָבן מיר 2 רו־טעג.
אין אָוונט, שוין נאָך דער זופּ, ליגט יעדער אויף זיין שטרויזאַק. אין בלאָק
34, וווּ איך געפין זיך, זענען פּאַראַן פיל גריכישע יידן. איינער ליגט אויפן
דריטן עטאַזש און צעווייַנט זיך מיט גרויס וויטיק: „פּאַרברענט מיין פּרוי
מיינע צוויי קינדער, מיין היים פּאַרניכטעט" און אַלעמענס אויגן שטעלן זיך
טרערן. אין בלאָק איז שטיל, דער בלאָק־עלטסטער שטערט דאָסמאָל נישט.
עסווילט זיך שוין מער נישט לעבן, אין לאַגער ווערט יעדן טאָג ערגער,
אונדזער שפּייז, וויניקער. וועג מיר קומען צומאַרגן פון דער אַרבעט אין:
מער נישטאָ קיין ליכט און קיין וואַסער. אַלץ איז צעשמעטערט.

די בלאָק־עלטסטע און די קאַפּאָס ווערן ווילדער. זיי שלאָגן מכות
רצח און דערמאָנען אונדז כסדר, אַז פון דאָנען קומען מיר מער נישט אַרויס:

יאַנואַר 1945, מיר פרירן. דאָס אויפשטיין 4 פאַרטאָג איז שרעקלעך.

אויף די פּעלדער פון אויבערשלעזיע, די ווינטן בייסן און מיר ווערן צו־זאַמענגעבראָכן פון דער קעלט.

וועָן מיר קומען דעם 15־טן יאַנואַר אין אָוונט פון דער אַרבעט, מעל־דעט דער בלאָק־עלטסטער, אַז מיר ווערן עוואַקואירט פון דאַנען.

אין בלאָק טומלט זיך. מיר באַקומען נישט מער קיין זופּ, נאָר אַ פּאָר קאַרטאָפּל מיטן שאָלעכץ. יעדער נעמט זיינע קאַרטאָפּל אין היטל. יעדער טוט שוין ווּאָס ער וויל; וועָן דער גלאָק קלינגט פּאַרטאָג, שטייען שוין אַלע אויף די פּיס ווי יעדן טאָג אָפּצומאַרשירן צו דער אַרבעט. מיר ווּאַרטן אין בלאָק. עס איז שוין 5—6—8 אַ זייגער, מען פּירט אונדז נישט אויף אַרבעט, נאָך מיטאָג קלינגט ווידער דער גלאָק, און אַלע לויפן אויפן אַפּעל־פּלאַץ. מיר מאַשירן אַרויס צי דעם אַרבעט־פּלאַץ באנא. ביים טויער זעט מען נישט מער קיין מיליטעריש פּירער, קיין מייסטער. עס שטייען ס.ס. לייט מיט מאַשין־געווער, די גרויסע זענען אַוועק. אין באנא הערט זיך שוין מער קיין געריש אַלץ שטייט; עס רוישט נישט מער דאָס קראָפּט־ווערק און נישט די גאַזאָוונעס. יעדער קאָפּאָ פּירט זיין קאָמאַנדע ווּוּ ע־ווייל, מען טוט שוין גאָרנישט.

שפּעטער גייען מיר צוריק אין לאַגער אַריין, דער בלאָק־עלטסטער שלאָגט נישט מער. ער ליגט פּאַרמאַכט אין זיין „טאָג־ראום", מיר זענען נאָקעט אָן שיך, אָן עסן.

אין אָוונט מעלדעט דער בלאָק־עלטסטער, אַז נאָך אפשר היינט מאַר־שירן מיר אָפּ. מען רייסט די שטרוי זעק, און יעדער מאַכט זיך אַ טאָרבע. אינדערפרי שטייען מיר אין פראָסט אויפן אַפּעל־פּלאַץ, אָנגעטון די טאָר־בע אויפן אַקסל און ווּאַרטן.

12 אַזייגער גייען מיר צוריק אין די בלאָקן, נאָכן באַקומען די זופּ, שטייען מיר ווייטער און ווּאַרטן. די קראַנקע, ווּאָס קאָנען אפילו נישט שטיין, גייען מיט אין שרעקלעכן וועג.

אַזוי האַלט דאָס אָן אַ גאַנצן נאָכמיטאָג. פּאַרן פינצטער ווערן צע־קלינגט זיך ווידער דער אכזריותדיקער גלאָק. עס איז דער 18־טער יאַנואַר 1945. אַלע 11000 העפטלינגען שטייען אויסגעשטעלט צו 100 אין אַ רייע. דער אַפּעל־פּלאַץ האָט אַ באַזונדערן אויסזען; אַלע קאפּאָס און בלאָק־עלטס־טע שטייען מיט אונדז, בלויז דער טיגער (דער לאַגער־עלטסטער) גייט פּאָ־רויס. ס׳הערשט אַ פולשטענדיקע שטילקייט. אַ מעלדונג: „אָפּמאַרשירן"! מיר גייען אין אַ לאַנגע רייע. איך קוק פּאַר זיך און הינטער זיך; מיין אויג האָט נישט געקאָנט דערזען ווּוּ עס איז דער סוף פון דעם לאַנגען צוג.

מיר גייען צו 5 אינדערברייט אויף באַשנייטע וועגן. פון דערווייטנס באַגליייט אַ וואָגן פון רויטן קרייץ, אָבער נישט פּאַר אונדז. מיר זענען באַ־וואכט פון ביידע זייטן פון ס.ס.־לייט מיט מאשין־געווער. מיר גייען פּארביי

אַ דאָרף. די האָלץ־שיך זענען פול מיט שניי און מיר גייען ווי אויף שטאָלצן. מען זעט ווי ציווילע עוואַקואירן זיך אויף האַנט־ווּעגעלעך. די פּאַניק ביי די לויפערס איז גרויס. מיר שלעפּן זיך טויט מידע אויף דעם וועג שעהן און קאָנען שוין מער נישט גיין. אין אַ צווייטן דאָרף ביינאַכט ווייזט דער קירכן־זייגער צוויי.

מיר מאַרשירן מיט אַלע כוחות. ווער ס׳קאָן מער נישט מאַרשירן, ווערט דערשאָסן. די נאַכט איז שרעקלעך, די שיסעריי הערט נישט אויף. ווּהין מען פירט אונדז, ווייסן מיר נישט, מיר גייען כסדר אויף זייטיקע וועגן, נישט אויף קיין שאָסייען. דאָס מאַכט נאָך שווערער דעם מאַרש. אויף די וועגן ליגן שוין בערגלעך דערשאָסענע, און מען שלעפּט אונדז אַלץ ווייטער. אין דרויסן הייבט אָן ליכטיק ווערן.

שוין אַ שטיק אויף טאָג קומען מיר פאַר אַ ציגעלניע. 15 שעה האָט מען אונדז געשלעפּט אָן אָפּרו, הונדערטער פון אונדז זענען געבליבן אויף די פאַרשנייטע פעלדער, מיר זענען אַלע אויסגעמאַטערט, אויסגעשעפּט. אין דרויסן איז אַ וויסטע קעלט. עס איז דער 19־טער יאַנואַר 1945.

מיר זענען אין שטעטל ניקאָלאַיעוו, דאָס גאַנצע שטעטל איז באַזעצט מיט ס.ס. לייט, וואָס ציען זיך צוריק פון פראָנט, פאַר אונדז איז קיין פּלאַץ נישטאָ, מיר ווערן אַריינגעשטופּט אין הויף פון אַ ציגעלניע, וואָס איז באַדעקט מיט טיפע שניי. מיר לייגן זיך ווי עס זאָל נישט. אַ בוידעם, אַ לאָך, אַבי זיך אַביסל אָפּצורוען. אָבער אומעטום ליגן מענטשן, מען לייגט זיך דעריבער אויפן שניי. אויף יעדן ציגל ציצן מענטשן, האַלב דערפרוירענע, צוליבן פראָסט זענען פיל איינגעשלאָפן, עס ליגט שוין אַ בארג פאַרשטייפטע. זיי האָבן זיך ערשט נאָך באַוועגט און שוין ווערן זיי אַרויסגעוואָרפן אויף באַרג טויטע. די אַנדערע נעמען פון זיי אַראָפּ די שמאַטעס זיך צוצודעקן, די מתים בלייבן ליגן נאַקעט, זייערע קערפּערס זענען שוואַרץ מיט שטייפע פיס. אין דרויסן רייסט דער פראָסט, ליגנדיק אין אַ לאָך פאַרשטעקט, טרעף איך דאָ אַ לאַנדסמאַן פון מיין געבוירן שטעטל סאָקאָלאָוו. איך געדענק נאָר זיין פאָרנאָמען — יאָסל. מען האָט זיך גלייך ווידער פאַרלוירן.

דער זייגער איז דרייַ, און שוין הערט זיך ווידער דאָס פייפערייַ „איינטרעטען אוֹן מאַרשירען!" מיר שטייען שוין אויסגעשטעלט צו 5, דאָ זענען שוין קיין קאָפּאָס נישטאָ, די ס.ס. לייט, וואָס פירן אונדז, זענען שרעקלעך ווילד, זיי לויפן אַרום מיט רעוואָלווערן אין די הענט, ווער עס רירט זיך נישט פון אָרט, ווערט באַלד דערשאָסן.

מיר דאַרפן יעצט מאַרשירן 24 קילאָמעטער צום לאָגער, גלייוויץ 2. וועָן מיר קומען פאַר גלייוויץ, שטייען מיר לאַנג ביז מיר באַקומען זיך אַריין.

דער אַזוי אויך נישט קיין גרויסער לאָגער, איז שוין פאַרלייגט מיט

טראַנספּאָרטן, וואָס זענען געקומען פאַר אונדז. דער שרעקלעכער גיהנום גלייוויץ קאָן אַריינגעמען נאָר 2000 העפטלינגען, און דאָ זענען שוין דאָ אַ פּאָר צענדליק טויזנט פון אוישוויץ, בירקענאו, בלעכהאַמער א. א. אַלע זענען געקומען פאַר אונדז. די בלאָקן, די שרייב־שטובע, די מאַגאַזינען, די קאַבינע — אלץ איז פארלייגט, נישטאָ ווו זיך אַוועקצולייגן. מענטשן זענען אָנגעהאָנגען אויף די ווענט, אַלץ איז פאַרפּאַקט, עס טוט זיך חושך. די קעלט דערהרגט אונדז, מיר פאַלן פון מידקייט און לייגן זיך אַלע צוזאַמען אין שניי. זאָל זיין אויף אייביק, אבי זיך אַוועקלייגן.

עס קומט אָן אַ נייער טראַנספּאָרט מיט מענטשן אין פּאַסן־קליידער פון יאוושעוויץ: צווישן זיי אַ סך רייכסדייטשן — געוועזענע פאַרברעכער. אויך פאַר זיי איז קיין פּלאַץ נישטאָ, זיי וואַרפן זיך אויף אַנדערע, שוואכערע. אויך אונדז פאָרטרייבן זיי פון „אויסגעוואַרעמטן" שניי, ווו מיר ליגן און פרירן און באַקומען דערצו געשלאָגן פון די ס. ס. לייט. מען זאָל זיי אָפּגעבן די פּלעצער אין דרויסן ווערט ליכטיק און איך טרעף מיין מאַניעוויצער שכן פון לאָדזש, וואָס איז מיר פאַרלוירן געגאַנגען ביי אונדזער אָנקומען אין גלייוויץ 2. מיר שטייען ווייטער צוזאַמען. די זון קומט אַרויס פון הינטער דעם נעפּל, עס הערט זיך אַ ווילדע פייפעריי, דאָס הייסט: איינטרעטן צום אַפּעל, אַלע פון די בלאָקן שטייען, אַ לאַווע מענטשן־קעפּ אויפן אַפּעל־פּלאַץ. די בלאָקאָוועס שטייען אויף די דעכער פון די בלאָקן, באַוואָפנט מיט שטעקענער. דאָ שטייענ־דיק טרעף איך מיין סאָקאָלאָווער לאַנדסמאַן, יאנקל קוויאַטעק. מיר פרייען זיך צו זיין צווישן די לעבעדיקע. ער דערציילט מיר, ווער פון אונדזערע נאָענטע לעבן נישט מער. ווייטער פייפען און שרייען די ס. ס. לייט: — „אַלע פון אוישוויץ און בירקענאו: — „אָפּמאַרשירן". די ס. ס.־סעלעקציע־קאָמיסיע קאָנטראָלירט: ווער עס איז שוין אויסגעשעפּט און קאָן ווייטער נישט מאַרשירן, ווערט גלייך דערשאָסן. הינטן, נעבן דעם בלאָק ליגט אַ באַרג דערשאָסענע.

די מאַניעוויצער בלייבן דערווייל ווייטער, מיר באַקומען זיך אַריין אין אַ בלאָק, וואָס איז איצט פריי געוואָרן. באַלד הערן זיך ווילדע געשרייען און אַ שיסעריי: „איינטרעטען!". מען שטעלט אונדז ווידער אויס צו פינף גרייט אין וועג. עס איז דער 21־טער יאַנואַר, 1945.

ווייטער גייען מיר דורך אַ טויט קאָמיסיע, וואָס גיט נאָך 30 שעה הונגערן וועמען אַ שטיקל ברויט פון 300 גראַם און 25 גראַם וווּרשט, און וועמען — דעם טויט דורך דערשיסן אינטערן בלאָק. אין אַ לאַנגע ריי צו 5 קומען מיר צו אַ באַן־ליניע נישט ווייט פון לאַגער, דאָ בלייבן מיר שטיין 5 שעה. 10 ביינאַכט קומט אָן אַ טראַנספּאָרט וואַגאָנען אָן דעכער. די ס. ס. לייט באַפוילן: „שנעל אין די וואַגאָנען אַריין! שנעלער! שנעלער!" גייט דאָס נישט אַזוי שנעל, פאַלן גלייך שאָסן איבער אונדזערע קעפּ. אַלע וואַרפן זיך אויף די וואַגאָנען. ס'איז שוין קיין פּלאַץ נישטאָ, ס'טוט זיך חושך, דערשטיקט צו

וועלן. אין אַ וואַגאָן פאַר 40 זענען אַריינגעשטופט געוואָרן 180 ביז 220 מענטשן. עס האָבן זיך אויסגעבילדעט דריי שיכטן: די ערשטע, וועלכע זענען אַריין אין וואַגאָן, זענען געבליבן פון אונטן, די צווייטע שיכט, איז געלעגן אויפן ערשטן און די דריטע שיכט — אויפן צווייטן. דער אויבערשטער טייל איז געפרוירן געוואָרן און דער אינטערשטער — דערשטיקט.

שוין 2 טעג ווי מיר זיצן אין די וואַגאָנען אָן עסן. מיר דערנערן זיך מיט שניי, וואָס פאַלט פון הימל אין די וואַגאָנען. די באַדערפענישן מאַכט מען אונטער זיך. בייטאָג שטייט דער צוג אויף די פעלדער, און ביינאַכט שלעפט ער זיך אומזעבאַר אַדורך די שטעט. מיר פאָרן אַדורך ברעסלי (ווראָצלאַוו). אַלץ איז דאָרט פאַרמאַכט און פינצטער, דער צוג שטעלט זיך נישט אָפּ אויף די באַן־סטאַציעס, נאָר אויפן פעלד.

שוין דער דריטער טאָג ווי מיר זיצן געפרוירן אין די שטייגן אָן עסן, אָן וואַסער. אויף די בקשה, אונדז צו באַפרייען פון די טויטע, קומט דער ענטפער: „איר וועט אַליין זיין טויט, די טויטע בלייבן ביז איר וועט קומען אויפן פלאַץ". אויפן 4־טן טאָג קומען מיר אין שטאָט און בלייבן שטיין. מיר דערוויסן זיך, אַז מיר זענען אין טערעזענשטאָט.

דאָ שטייען מיר געוג לאַנג, די ס.ס.לייט און אויך די דאָקטוירים פון מאַנעוויץ פאָרן זיך אַרום די וואַגאָנען. נאָך פיר טעג טראַנספאָרט, שטעלן מיר זיך צום ערשטן מאָל אויף און זעען, אַז מען טראָגט ברויט פאַר די העפט־לינגען. די דאָקטוירים לויפן אַרום צו יעדן וואַגאָן און פרעגן וויפל לעבעדיקע געפינען זיך אין יעדן וואַגאָן. עס מעלדן זיך באַלד אַ פאָר שטאַרקערע, וואָס ציילן איבער די לעבעדיקע און טויטע. ביי אונדז אין וואַגאָן זענען געווען 75 לעבעדיקע און אפשר אַזויפיל טויטע. די טויטע לייגט מען אין זייט און די לעבעדיקע שטעלן זיך אויס אין אַ צווייטע זייט. די טויטע לייגט מען איינעם אויפן צווייטן, כדי זיי זאָלן פאַרנעמען וואָס ווינציקער פּלאַץ.

אָן ס.ס. מאָן פרעגט אויב אַלע האָבן באַקומען ברויט. דער ס.ס. מאָן רופט אַרויס די דריי פאַרטיילערס, באַזוכט זיי אין וואַגאָן און גענפינט זייערע פאַרציעס און באַזונדער 2 גאַנצע ברויט. ער פרעגט נאָכאַמאָל „האָט איר אַלע ברויט באַקומען?" דערנאָך ציילט ער אַליין אַלע לעבעדיקע אין וואַגאָן און גענפינט וויניקער לעבעדיקע, ווי ס׳איז געווען אָנגעגעבן. ער נעמט אַראָפּ די ברויט־פאַרטיילער און דערמאָרדעט זיי.

מיר פאָרן וויטער. דער צוג שלעפט זיך אַ גאַנצע נאַכט, מיר זיצן וויטער אויף די פלעצער ווי צוגעוואַקסן אין שמוץ פון 4 מעת־לעת. מיר זענען אַלץ אויף דער טשעכישער טעריטאָריע. אונדזער צוג שטעלט זיך אָפּ אויף אַ סטאַציע אַנטקעגן די אַנדערע ציווילע צוגן. די ציווילע זענען אונדזערע פאַסן־קליידער און פאַרשטייען ווער מיר זענען. זיי קוקן אויף אונדז מיט רחמנות. אייניקע ווארפן אונדז אַריין שפייז־פעקלעך, וואָס וועלן באַלד צעכאַפּט.

ס׳הויבט אָן פינצטער ווערן און מיר פאָרן ווייטער. ווידער הערט זיך שיסן, און ווידער באַגראָבט מען אַ פאָר העפטלינגען ביי דער שיין פון דער לבנה. ווען עס ווערט ליכטיק, זעען מיר די שטעטלעך און דערפער. מיר קומען צו אַ באַן־ליניע און ווערן געווויר אַז דאָ איז ווייניקער, און נישט ווייט — דער באַרימטער לאַגער בוכנוואַלד. איין האַלבער צוג בלייבט שטיין, און מיר פאָרן אַרויף אויף א באַרג. מיר זעען אַרומגעצוימטע באַראַקן מיט עלעקטרישע דראָטן און פאָרן אַריין אין אַן אויסגעהאַקטן וואַלד, וואָס וואַרפט א מורא. די ביימער פון ביידע זייטן מאַכן נאָך טונקעלער דעם פאַרכמאַרעטן הימל. בוכנוואַלד געפינט זיך טאַקע אין בויך פון אַ וואַלד.

אונדזער צוג בלייבט שטיין אויף אַ באַן־ליניע און ווידער הויבט זיך אָן די ווילדע גרילצעריי: „אויסשטייגן און לער מאַכן די וואַגאָנען, שנעלער! שנעלער! לאוס, לאוס!"

מיר ריקן זיך אַרונטער פון וואַגאָן און פאַלן אַראָפּ, די פיס דינען נישט מער פון ליגן זעקס מעת־לעת אויף איין אָרט. די ס.ס.לייט ווערן ווילדער און עס פאַלן שטעקנס איבער די קעפּ, מיר שטעלן זיך אויף און נעמען אויסרייניקן די וואַגאָנען. מיר וואַרפן אַרונטער די מענטשן, וואָס ברעכן זיך איין. די טויטע ליגן געפרוירן מיט אַרויסגעזעצטע ביינער, שוואַרץ מיט גע־לע פלעקן.

עס שטייען אויך דאָ צענדליקער טויזנטער וואָס זענען געקומען פאַר אונדז. מיט אונדז פאַרנעמט זיך דער „לאַגער־שוץ" מיט גרינע מאַנטלען, זיי שלאָגן אומרחמנותדיק. מיר, אַ גרופּע פאַריזער, שטייען צוזאַמען: מישא רעז־ניק, באקיוויעצקי; מאַרסעל פון אַרדען; שפּיגלמאַן און אייזנבערג פון בעלגיע און מיין פריינט סאַלאָמאָן.

אויפן פלאַץ אַנטקעגן דער באָד ליגן בערג פוטער־מאנטלען, אסטראקאן, ווייזאן, די בעסטע פוטערוואַרג, און אַנדערע ווערטפולע זאַכן, געבראַכט פון קרבנות פון גאַנץ אייראָפּע.

אונדזער גרופּע האַלט זיך צוזאַמען. מענטשן ווערן ווילד און משוגע פון די יסורים, אייגער שטייט אויפן צווייטן, עס ליגן צעריבענע מענטשן, די מענטשן־לאַווע ווארפט זיך פאַר קעלט, עס שטייען צענדליקער טויזנטער אין דער רייע אַנצוקומען.

שפּעט אין אָוונט קומט „דער לאַגער־שוץ" און שטעלט ווידער אויס צו 5, און פירט אונדז אין בלאָק, מיר קומען אין אַלטן־לאַגער, בלאָק 57. די אינקווויזיציע שטאַט האָט צוויי לאַגערן: אייַן אַלטן און אייַן נייעם, דער לעצטער געבויט פון ציגל מיט עטאַזשן, און דער אַלטער לאַגער איז פון האָלץ ווי אין אוישוויץ אָדער מאַנעוויץ.

אונדזער גרופּע, 1000 נפשות. לאָזט מען אַריין אין אַראָק. עס הויבט זיך ווייטער אָן דאָס ווילדע געשטיפערייי צו געפינען אַ שטיקל פלאַץ,

עס איז דאָ פּריטשעס פון דריי עטאַזשן, אָבער נישט פאַר קיין טויזנט מענטשן. אויף איין פּלאַץ פאַר 5 מענטשן ליגן — 24.

עס ווערט שטיל, מיר ליגן איינגעוויקלט אין אונדזערע בגדים, עס קומט אַריין דער בלאָק־עלטסטער, אַ הויכער דייטש מיט פיל קנייטשן אויפן פּנים. (ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוווסט, איז ער אַ פּאָליטישער, שוין 10 יאָר אין בוכנוואַלד). ער גייט דורכן בלאָק, אונטער אים די שטובן־דינסט, פּראַנצויזן און רוסן. דער בלאָק־עלטסטער באַפּעלט, זיך צו שטעלן גרופּן־ווייז צו באַקומען זופּ. די ידיעה איז געווען געווג, אַז אַלע טויזנט מאַן זאָלן זיך שטעלן אויף די פּיס און זיך שטופּן אויף די פּעסער זופּ. די שטובן־דינער שרייען אויף אַלע שפּראַכן, מען זאָל זיך נישט שטופּן, אַז ס׳איז דאָ זופּ פאַר אַלעמען, אָבער עס העלפט נישט. די שטובן־דינער זענען נישט בכוח איינצוהאַלטן די אויסגעפּרוירענע, אויסגעהונגערטע, וואָס האָבן שוין 8 טעג נישט געהאַט אין מויל קיין וואַרעמעס.

דער בלאָק־עלטסטער אַפּעלירט נאָכאַמאָל זיך צו האַלטן רואיק, אָבער אַלע שטייען אַנטקעגן אים מיט אַרויסגעזעצטע אויגן און קוקן אויף די פּעסער, פון וועלכער עס זעצט אַ פּאַרע. מען נעמט ווייטער טיילן זופּ, און דאָס שטופּן זיך הערט נישט אויף.

דער בלאָק־עלטסטער הייסט פירן די זופּ אין זיין שטוב. ביינאַכט וועקט מען אויף גרופּנווייז, און ס׳ווערט געטיילט אַ גאַנצע נאַכט.

וועז דער בלאָק־עלטסטער ציילט אינדערפרי און געפינט נישט קיין טויזנט מאַן, זוכן די שטוב־דינסטן אין בלאָק און שלעפּן אַרויס פון די ווינקלען און לעכער טויטע, אויסגעשעפּטע, אויסגעמאַטערטע, דערשלאָגענע. די טויטע ווערן געשלעפּט ביי די פיס ביז אינטער דעם בלאָק, זייערע פּנימער ווערן באַשאָטן מיט קאַלך. וועז די צאָל שטימט, באַקומט יעדער אַ שטיקל ברויט, ווערשט און אַ ליטער זופּ אויף 24 שעה. און אויף דער פריטשע איז קוים אויסצוהאַלטן פון ענגשאַפּט.

אויף צומאָרגנס אינדערפרי, הערט זיך דאָס פייפעריי: „אַריינטרעטן צום אַפּעל!" העפּטלינגע שלעפּן ווי פערד גרויסע האַלץ־וועגענער מיט גוססדיקע מענטשן אין פּאַסן־קליידער, מען פירט זיי שוין אין קרעמאַטאָריע. איך זע באַקאַנטע פנימער צווישן זיי. קראַנקע באַקומען אַן איינשפּריצונג און ווערן באַלד טויט. „אין בוכנוואַלד" — זאָגט מיר אַ קאַפּאָ מיט אַ טעמפּן פּנים — „שפּילט מען זיך נישט, עס זענען דאָ פּאַראַן צופיל קראַנקע".

די ערשטע פּאַראַדענונג: אָפּלייגן די לאַכעס וואָס מיר טראָגן אויף זיך. מיר זענען צופרידן דאָס אַראָפּצוואַרפן פון זיך, נאַקעטע פירט מען אונדז אַריין אין אַ צווייטן צימער. דאָ שטייען צוויי ס.ס.־אָפּיצירן. זיי קוקן אונדז אָן, הייסן עפּענען דאָס מויל. (זיי זוכן, מסתמא, גאָלדענע ציין) און הייסן זיך איבערדרייען מיט די פּלייצעס צו זיי, הייסן זיך איינלייגן אין צווייען, אַזוי ווערט איינער נאָכן צווייטן, דורך זיי קאָנטראָלירט. וועז אַלע זענען שוין

געגנט קאָנטראָלירט, לאָזט מען אונדז אַריין אין אַ גרויסע האַלע צו שערן און ראַזירן מיט עלעקטרישע מאַשינקעס, אַלע קערפּער טיילן. דאָן לאָזט מען אונדז אַריין אין אַ צווייטע האַלע, ווי יעדער מוז אַרײַנגיין און זיך אײַנטינקן אין אַ פּאָס בייסנדיקע פליסיקייט. דאָן פירט מען אונדז זיך צו וואַשן.

דאָס וואַרעמע וואסער נעמט אַרום די אויסגעדאַרטע גופים, וואָס זענען שוין אַזוי לאַנג געווען צוזאַמענגעוואַקסן פון ליגן אויף אַ קופּע. דערנאָך פירט מען אונדז אריין אין אַ באקליידונגס־מאַגאַזין. יעדער באַקומט אַ העמד, הויזן, אַ מאַרינאַרקע, אַ מיץ און אַ פּאָר האָלץ־שיך; די אלערליי אלטע קליידער זענען ציווילע מיט אַ רויטן פּאָס אויף דער פלייצע.

אַרײַנקומענדיק אין בלאָק 57 באַקומען מיר אונדזער טעגלעכע פּאָרציע: אַ שטיקל ברויט און אַ ליטער זופּ, וואָס ווערט גלייך פאַרשלונגען, און ווידער מוז מען אַרויף צו די שלאָף־פּריטשן אויפן ענגן דריטן עטאַזש, דערשטיקט צו ווערן. יעדן טאָג שלעפּט מען פון די פּריטשעס די „איינגעשלאָפענע", און נאָכן אַפּעל ווערן די מתים אַרויפגעלאַדעוועט אויף ווענען, געשלעפּט דורך העפּטלינגען. מען שמועסט אַז אין בוכנוואַלד געפונען זיך 60 טויזנט העפּטלינגען.

מיר שטייען מיט אַלטע בוכנוואַלדער, וואָס קאָנען שוין גוט די געזעצן פון גלייך שטיין 10 שעה אין פראָסט אָדער אונטער אַ ברענענדיקער זון. אייניקע דערציילן אונדז שרעקלעכע זאַכן, וואָס זיי האָבן איבערגעלעבט די ערשטע צייטן, ווען בוכנוואַלד איז געבויט געוואָרן: וועגן לעקן מיט דער צונג די פּאָדלאָגע, קריכן אויפן בויך פון אײַן וואַנט צו דער צווייטער, אָדער שטיין פון 11 אינדערפרי אין אַ זומער־טאָג אויפן אַפּעל־פּלאַץ אונטער די גליענדיקער זון ביז אויפצומאָרגנס 11 אינדערפרי. מער ווי אַ העלפט זענען אומגעקומען, פאָר יעדער קלייניקייט האָט מען געשאָסן, מענטשן זענען משוגע געוואָרן פון צרות.

מיר ווערן פאַרשריבן אויפסנייַ: נאָמען, געבוירן־אָרט, און באַקומען אַ נומער. מיין נומער איז 124000 פון בוכנוואַלד, דער נומער פון אוישוויץ רעכנט זיך דאָ נישט, דערנאָך באַקומט יעדער אַן איינשפּריץ. אויפן זיבעצנטן טאָג גייען מיר איבער אין אַ צווייטן לאַגער, ווי מיר גייען דורך אַ קאָמיסיע פאַרן שיקן אויף אַרבעט אין פאַבריק. נאָך אַזאַ שרעקלעכע עוואקואציע, וויסן מיר נישט, ווער פון אונדז ווערט בלייבן לעבן. באַקאָנטע באַשליסן דעריבער איבערצוגעבן זיך די נויטיקסטע צוואה אין פאַל ווען איינער פון אונדז פאַלט. נאָך דער סעלעקציע, פירט מען אונדז אַריין אין אַ קינאָ־זאַל מיט אויסגעשטעלטע האָלץ־בענק. דאָ זיצן אַלע, וואָס ווערן געשיקט אויף טראַנספּאָרט. ביז 4 פאָרטאָג פילט זיך אָן דער גרויסער זאַל מיט אַ פּאָר טויזנט מענטשן. דערנאָך פירט מען אונדז אויפן אַפּעל־פּלאַץ צום ציילן. אין דרויסן איז נאָך פינצטער און די פּראָזשעקטאָרן באַלויכטן דעם גרויסן אַפּעל־פּלאַץ פון בוכנ־

וואַלד. מיר שטייען אין מיליטעריש לאַנגע רייען צו 100. ס׳הייסט אַז מען שיקט אַרויס 10 טויזנט העפטלינגען אויף אַרבעט.

מיר מאַרשירן אונטער די באַלייטונג פון באַוואָפנטע ס.ס.לייט מיט מאַשין געווער אויף באַשנייטע אונטער־וועגן צווישן בוימער צו אַ באַן ליניע. מען ציילט אונדז צו 60. מיר זיצן אויפן באָדן און באַקומען ברויט מיט ווייסן קעז.

אויפן וועג באַשיסן די אַוויאַנען אונדזער וואַגאַן. מיר זענען אינעווייניק, און אַ ווילד געטראַסקעריי איבער אונדזערע קעפ, די ס.ס.לייט, וואָס שטייען בייַ די טירן פאַלן טויט מיט אָפּגעריסענע קעפ. זיי פאַלן אויף אונדז, עס גיסט זיך בלוט פון זייערע צעריסענע קערפערס, מיר ליגן אויף אַיין קופּע, די אַוויאַנען — איבער אונדז. מיר שפּרינגען אַרויס און צעלויפן זיך איבער די אַרומיקע פעלדער. די אַוויאַנען פייערן אַן איבערייס פון מאַשין־געווער. מיר ווארפן זיך אויף די ערד. די אַוויאַנען קרייזן אַרום אַ פּאָר מאָל און פליען אַוועק איבערלאַנדיק צעריסענע קערפערס, אויך פון העפטלינגען.

מיר האָבן געטראַכט אַז עס האָט נישט קיין צוועק צו אַנטלויפן, נישט ווייט פון בוכענוואַלד, אַרומגערינגלט מיט ס.ס.־לייט, וואָס קאָנען לאָזן זייערע טויט מכשירים אויף אונדז, און זיך צוריקגעקערט צו די וואַגאָנעס. די אַוויאַנען האָבן אָנגעמאַכט אַ חורבן, דער צוג איז צעשמעטערט, פיל טויטע ליגן אַרום, און מיר קלויבן צוזאַמען די טויטע און פאַרוווּנדעטע. עס קומט דער רויטער קרייץ מיט די דאָקטוירים און גיבן הילף נאָר די פאַרוווּנדעטע ס.ס.־לייט. עס ליגן העפטלינגען מיט אויפגעריסענע בייכער, מיט אָפּגערי־סענע הענט און פיס, דאָקטאָר מאַקאָווסקי פון קראַנקען־הויז אין מאַנעוויץ איז מיט אונדז. ער לויפט צו יעדן פאַרוווּנדעטן און טוט וואָס ער קאָן. די שטערבלעך פאַרוווּנדעטע קאָן ער גאָרנישט העלפן. ער האָט בלויז אַ פאָר פאָפּירענע באַנדאַזשן. אַזוי קלייבן מיר צוזאַמען די טויטע העפטלינגען אין איין זייט און די ס.ס.לייט — אין דער צווייטער. נאָר די פאַרוווּנדעטע ס.ס.לייט ווערן אָפּגעפירט אין אַ שפּיטאָל. די מיידלעך, וואָס זענען געקומען מיטן רויטן קרייץ, טיילן וואַסער פאָר אַלע און נעמען צוזאַמען די צעריי־סענע שטיקער קערפער אין פעלד.

ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען צום וואָקזאַל פון האַלבערשטאַט, 50 קילאָמעטער פון בוכענוואַלד און 150 פון מאַגדעבורג.

אין דעם ריינעם שטעטעלע האַלבערשטאַט מאַרשירן מיר פאַרביי גע־שעפטן, וווּ מען קריגט אַלץ. יעדער טוט זיין טעגלעכע אַרבעט. ציווילע שטייען און קוקן אויף אונדז. מיר מאַרשירן ווייטער אינטער דעם איינדרוק פון טויט. ווידער קומען מיר אַן אין אַן אויסגעהאַקטן וואַלד.

דער לאָגער האַלבערשטאַט. ווי די אַנדערע לאָגערן, איז אויך ארום־געצוימט מיט עלעקטרישע דראָטן, און געפינט זיך אין אַ טאָל צווישן צוויי בערג.

אַרײַנקומענדיק אין הויף פון לאַגער, האָבן מיר געזען דרײַ מענטשן אין פֿאַסנקלײדער צוגעבונדן צו עלעקטרישע סלופּעס מיט די הענט אויף הינטן.

מיר שטייען אין אַ לאַנגע רײַ. ס׳קומט דער לאַגער־פֿירער און פֿאַר־אַרדנט שטרענג, ס׳זאָל זיך אויסטיילן באַזונדער יידן, רוסן און פֿראַנצויזן.

שוין שטייען דרײַ גרופּעס. באַלד פרעגט ער ווער עס קען איבער־זעצן אויף פֿראַנצויזיש און ווער אויף רוסיש. גלײַך טרעטן אַרויס איבער־זעצער. דער פֿירער פון לאַגער דערציילט אַז דאָ אין לאַגער איז זייער שטרענג, ווען אײנער פונדאַנען גנבעט, אַנטלויפֿט אָדער פֿאַסט זיך נישט צו צו די פֿאַראַרדנונגען, ווערט גלײַך איבערגעגעבן צו דער „געסטאַפּאָ" און גע־האָנגען. אָט דאָ שטייען דרײַ רוסן, וועלכע האָבן געגנבעט קאַרטאָפֿל אין דער קיך; זײ מוזן שטיין ביז די קאָמאַנדאָס קומען פון דער אַרבעט, דאָס הייסט פון 7 אינדערפרי ביז 7 אָוונט. די איבערזעצער גיבן אַלץ איבער אין די פֿאַרשידענע שפּראַכן: דאָס הייסט: פֿאַר נעמען קאַרטאָפֿל שטייען דרײַ מענטשן צוגעבונדן צו די עלעקטרישע סלופּעס 12 שעה אין אַ ווינטער טאָג. דאָס איז געווען דעם 19־טן פעברואַר 1945 אין לאַגער האַלבערשטאַט.

נאָכן אויסהערן די רייד פון דעם עלטסטן און די איבערזעצער, לאָזט מען אונדז אַריין אין אַ גרויסע האַלע, פונוואַנען די נישט־יידן גייען אַרויס. אזוי זענען מיר געשטאַנען 6 שעה און זיך נישט געטאָרט רירן פון אָרט.

מיר באַקומען שוואַרצע קאַווע, און דערבײַ פרעגט אַ שרייבער יעדן זיין נאָמען, פּאַך און אָפּשטאַמונג. איידער עס ווערט נאָכט, פירט מען אונדז: אין בלאָק 14, וואָס געפינט זיך אין אַ טאָל. אַלץ איז דאָ נאָס און שמוציק. נישט קיין בעטן, נישט קיין שטרוי־זעק, נישט קיין דעקן, קיין ליכט, קיין וואַסער.

שוין דרײַ טעג ווי מיר ליגן אויף דער קלעפּיקער ערד. דאָס עסן איז דאָ פיל ערגער ווי אין די אַנדערע לאַגערן. 1 ברויט פאַר 6 מענטשן, אַ ביסל עקלהאַפטע קאַלטע זופּ. שוין פיל טעג זיך נישט געוואָשן, יעדן טאָג פירט מען אונדז אַראָפּ פון די בערג צום אָפּעל־פלאַץ, וואָס געפינט זיך נישט ווייט פון טויער פון לאַגער, אויפן 6־טן טאָג, ווען מיר שטייען אויפן אָפּעל־פלאַץ און אַלץ איז פאַרטיק, קומט אַ פאַראַדנונג ווייטער שטיין צו־בלייבן. די נאָכט־שיכט גייט צו דער אַרבעט, די צווייטע קאָמאַנדע פון טאָג־שיכט קומט פון דער אַרבעט, און מיר שטייען כסדר. דאָ קומט צו אונדז אַ קאָמיסיע פון „ווערק הערמאַן גערינג", וואָס אַרבעט אויס אין אַ טונעל די „וואָפע 2". די קאָמיסיע — אַ גרופּע ציווילע דייטשן מיט שטעקנס אין די הענט, אין לעדערנע היטלען, גייט דורך אונדזערע לאַנגע רייען און קוקט יעדן אין פּנים אַריין. מיר ווארטן מען זאָל אונדז פאַרקויפן. דערנאָך גייען מיר צוריק אין די קבֿרים־בלאָקן. דער שמוץ עסט אונדזערע לייבער און מע־

הערט זיך נישט אויף צו קראַצן. אַזוי ליגן מיר גאַנצע טעג און טוען די אומריינע אַרבעט פון זיך אַ ביסל באַפרייען פון די לייז.

אויפן 8־טן טאָג מעלדעט מען אונדז, אַז מיר גייען אויף אַרבעט. מען שטעלט צוזאַמען אַ 310־טע קאָמאַנדע פון 50 נומערן (50 מענטשן). אונדזער פירער איז אַ העפטלינג, וואָס איז שוין געווען 4 יאָר אין לאַגער. זיין אויפ־גאַבע איז, אונדז צושטעלן צו דער אַרבעט.

מיר גייען דאָס ערשטע מאָל אין טונעל „הערמאַן גערינג" אונדזער גרופּע ווערט געפירט פון ס.ס.לייט נישט פון דער „ריינער ראַסע". מיט אַ פרעמדן אַקצענט שרייען זיי: „שנעלער אויפגיין!"

אויף די וועגן שטייען „ריין ראַסיקע" מיט גומענע שטעקנס און הערן נישט אויף צו שלאָגן מכות רצח די קאָמאַנדעס וואָס גייען אין טונעל אויף אַרבעט. מיר לויפן ווי משוגעים און צעברעכן די פיס אויף די פאַרשידענע מאַטעריאַלן, וואָס וואַלגערן זיך אויף די וועגן. ענדלעך קומען מיר אין טונעל, וואָס איז נישט ברייט און נישט גענוג ליכטיק. איין פּאַרטיע גייט אַרויס און אַ צווייטע — אַריין. און דערמיט גייען 2 ליניעס, וואָס פירן אַרויס די אויפגעריסענע שטיינער אין וואַגאָנעטקעס. די ס.ס.־לייט, וואָס קאָנטראָלירן דאָס אַלץ, שטייען אין די זייטן פון טונעל ווי הינטשלעגער מיט שטעקנס און האַקן איבער די קעפּ, אַז מען זאָל מאַכן „לויפשריט". מיר לויפן צווישן מאַשינען, וואָס גייען אין ביידע ריכטונגען און ווערן פאַרטויבט פון די גערוישן און געשרייען פון די ס.ס.־לייט. מענטשן ווערן צעקוועטשט צווישן די שנעל לויפנדיקע מאַשינען. די צעקוועטשטע ווערן אַרויסגעפירט אויף די וואַגנעטקעס, צוזאַמען מיט די שטיייינער.

מיר קומען אויף אונדזער אַרבעטס־פּלאַץ „הערמאַן גערינג". דער מייס־טער טיילט אונדז צו אַרבעט. אונדזער אויפזעער, וואָס האָט אונדז אַהער־געבראַכט, האָט גאָרנישט צו זאָגן. דער מייסטער צעטיילט אונדז אין באַ־זונדערע גרופּעס צו אַ צווייטן מייסטער. דער צווייטער, וואָס פירט אָן מיט אונדז, איז אויך אַ האַמבורגער דייטש מיט אַ בייז פּנים אָן ציין. ער רעדט צו אונדז מיט אַ האַמבורגער אַקצענט און מיר פאַרשטייען נישט קיין וואָרט. אונדזער אַרבעט דארף זיין: אויפרייסן שטיינערנע ווענט און אַרויפלאַדן די שטיינער אויף וואַגאָנעטקעס. די ווענט דאַרפן מיר האַקן מיט פּיקעס.

די אַרבעטס־צייט אין דעם טונעל איז 12 שעה, עס אַרבעטן 2 שיכטן טאָג אין נאַכט. מיר אַרבעטן דעם טאָג־שיכט פון 7 אינדערפרי ביז 7 ביינאַכט.

יעדן אינדערפרי ווערן מיר אויפגעוועקט נישט דורך קיין גלאָק, נאָר דורך אַ ווילדן דייטש מיט אַ שטעקן אין זיינע גרויסע הענט. די בייזע וואַסער־אויגן מאַכן אים ענלעך צו אַ תליון. מיר שטייען טאַקע שנעל אויף די פיס און לויפן גלייך אויפן אַפּעל־פּלאַץ. דאָ אין לאַגער האַלבערשטאַט געפינט זיך איין גרויסע קאַבינע פאַר אלע העפטלינגען און איין וואַסער־קראַן, ווייט פון די בלאָקן. אַלע זענען שמוציק און פאַרלייזיקט. אינאָוונט,

וועָן מיר קומען צוריק אין לאגער, באַקומט מען די קאַלטע און עקלהאַפֿטע זופּ.

נאָך 15 טעג טאָג־שיכט, טוישט מען אונדז אויף נאַכט־שיכט: פֿון 6 אָוונט ביז 5 אינדערפרי. די נאַכט־שיכט איז פיל ערגער — מיר האָבן נישט קיין טאָג און נישט קיין נאַכט. דאָס צוריקקומען אינדערפרי פון דער נאַכט־אַרבעט דויערט לאַנג ביז מען לייגט זיך אַוועק אויף די פּאַרליזיקטע שטרוי־זעק. 13 אַזייגער וועקט מען אונדז, זיך צוגרייטן צו דער נאַכט־שיכט אַרבעט. פֿאַרן אָפּמאַרשירן צו דער ארבעט באַקומען מיר די טעגלעכע שפּייז 2 אַזייגער. אין לאַגער צירקולירן אַ באַגרענעצטע צאָל טעלער, וואָס ליגן איז די הענט פון די שטאַרקע, דער רוב נישט־יידן. מוז מען וואַרטן אינער אויפן צווייטן, צו קאָנען נעמען דאָס ביסל עקלדיקע קאַלטע זופּ.

דער וואָס באַקומט די זופּ גייט אַריין אין גרויסן האַל, וואָס נעמט אַריין מער ווי 2000 מענטשן, און עס איז נאָך דאָ פּלאַץ אויף שמוציקע שטרוי. דאָרט זיצן פיל נישט־יידן, וואָס אַרבעטן מיט אונדז: פּראָנצויזן, רוסן, יוגאָסלאַוון, פּאָליאַקן, לעטן. נאָך דער זופּ־פּאַרטיילונג ווערט קיינער נישט אַרויסגעלאָזט. יעדער האַלט זיך ביי זיין גרופּע פון דער זעלבער נאַציע.

די רוסן זינגען צוממייסטן. אַזוי מישן זיך אויס פינף פעלקער, וואָס לעבן צייטנווייז נישט בשלום צווישן זיך. אַ טייל, ס׳רוב פון די סלאַווישע פעלקער, זענען געווען ספּעציאַליזירט מיט פּאַרשידענע טריקן צוצוגנבענען דאָס שטיקל ברויט ביים חבר. דאָס פּלעגט ווערן אַזוי געמאַכט: אין איין האַנט האַלטסטו די פּאָרציע ברויט און אין דער צווייטער די זופּ, איינער כאַפּט אַראָפּ די מיץ, דער צווייטער דאָס ברויט, דער דריטער די שיסל זופּ, נאָך וועמען צוערשט לויפן?

דער אַלטער בערך 70 יעריקער מייסטער האָט נישט אויפגעהערט צו דראָען, אַז ער וועט אַלע דרעק־יידן טויטן מיטן קניפּל. ער שלאָגט מיט אַ באַזונדערן סאַדיזם. אַזוי גייען טעג נאָך טעג. צו דער קאָמאַנדע, וווּ איך האָב געארבעט, איז צוגעטיילט אַ לאָמער ס.ס.־מאַן, געקומען פון מזרח־פּראָנט. 7 מאָל געווען פאַרווונדעט, מיט אין האַנט און איין שטייפן פוס און אַ גומענעם אונטן. ווייי איז געווען צו דעם, וואָס איז אַריינגעפאַלן אין זיינע הענט. ער נעמט אַוועק אַ העפּטלינג און הייסט זיך אים בוקן אוף ציילט אַריין 25 שטעקנס. אַזוי קומט ער אָפּט אין טונעל און נעמט נקמה פאַר זיין שוואַרצן סוף, וואָס ער האָט געהאַט אויפן פּראָנט.

די מענטשן פאַלן דערשעפּט פון דער אַרבעט, פון וויניק עסן און שרעקלעכע באַדינגונגען. די שטערבלעכקייט איז גרויס. דער לאַגער ציילט 4500 פאַרשפּאַרטע, און יעדע וואָך זענען דאָ בערג טויטע. דאָ איז קיין קרעמאַטאָריע נישט פאַראַן, און די טויטע ליגן ביז שבת, דאָס באַגראָבן די טויטע פלעגט דויערן אַ גאַנצע נאַכט. דאָס לעבן איז נאָך ערגער ווי אין

די ביזאיצטיקע לאַגערן, ווו איך בין געווען. די קאַמער מיט די טויטע געפינט זיך צווישן די בלאָקן, ווו מיר זענען, עס פילט זיך אַ שרעקלעכער ריח.

יעדן פרימאָרגן קומט דער בלאָק־עלטסטער, אַ טעמפער דייטשער פאַרברעכער, מיט זיין געהילף, וואָס איז שוין לאַנגע יאָרן אין די לאַגערן. ער וועקט אונדז מיט זיין סענקעוואַטן שטעקן, אויב דאָס גייט נישט צו אַזוי שנעל ווי ער ווייל, שיקט ער זיין פאָליציי־הונט. אַזוי טרייבט מען אונדז יעדן פרימאָרגן אַרויס אויפן אַפּעל־פּלאַץ, און דער הונט רייסט אַפּ שטיקער פון אויסגעדאַרטן פלייש.

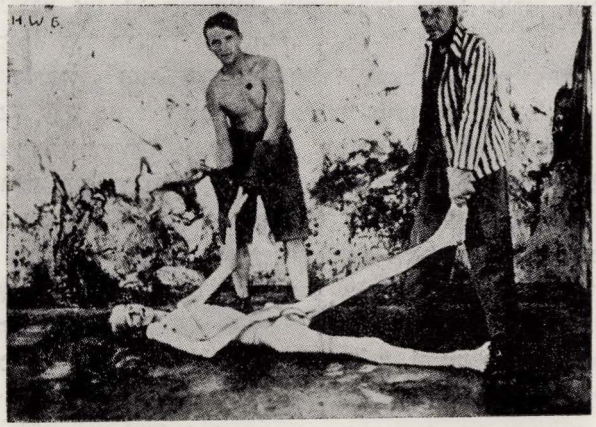

ביים אַוועקרוימען די אומגעקומענע.

ווי יעדן שבת, קומט אויפן אַפּעל־פּלאַץ דער באַפעל: „יודען שטייַן בלייבן!" ווידער שלעפּן מיר זיך מיט די טויטע, וואָס ליגן אין די קאַסטנס, עס גליטשן זיך אַרויס די אויסגעדאַרטע הענט פון אַ טויטן, זיי הענגען אַראָפּ ווי צוויי בייטש־שטעקלעך איבער אונדזערע אַקסלען. מיר קומען פאַר דעם גרויסן ברודער־קבר, הייבט שטייט דאָרט אַ העפּטלינג, וואָס פירט אָן מיט די אָרבעט, ער וויל נאָכמאַכן די אמתע ס.ס.־לייט און שרייט כסדר: „אַרונטערשמייסען!".

אָנהויב אין חודש אַפּריל 1945, ווען מיר קומען פון דער אַרבעט אין לאַגער, טרעפן מיר אַ נייע סיטואַציע. וואָס דאָ קומט פאָר באַאומרואיקט אונדז שטאַרק. די 4500 העפּטלינגען געפינען זיך דאָ צושטעלט אין לאַנגע רייען אויפן אַפּעל־פּלאַץ. יעדער פון אונדז זאָגט זיינע השערות, געגוי וויסט קיינער נישט. מען גלויבט ווידער אין עוואַקואַציע. די נאַכט שלעפּט זיך אַדורך אין טומל און אין געפילדער. מיר קנוילן זיך וויטער צוזאַמען אויף אונדזערע געלעגערס. אויף צומאָרגנס גייען מיר נישט צו דער אַרבעט.

נאָכן אָפּעל טרייבט מען אונדז נישט מער אין די בלאָקן, די אַפּריל זונ־ווארעמט אַ ביסל, און מיר לייגן זיך אויס אויפן פּלאַץ און שינדן ווידער די אַזוי אויך פון שמוץ צעריסענע הויט פון קערפּער.

דער לאַגער־פּירער מיט די ס.ס.־לייט באָפּעלן אויסצושטעלן: די ס.ס.־לייט זוכן באַהאַלטן געוועהר אין די בלאָקן. אויפן דריטן טאָג מעלדעט מען אונדז אויפן אָפּעל, אַז מיר גייען אויף טראַנספּאָרט.

אין אָוונט פון 8־טן אַפּריל 1945 שטעלט מען אונדז אויס אין באַ־זונדערע שפּראַך־גרופּן: צוזאַמען פּראָנצויזן און בעלגיער, רוסן און פּאָליאַקן, און באַזונדער יידן. מיר זענען 500 יידן פון פּראָנקרייך, פּוילן און האָלאַנד. אונדזער גרופּע איז די קלענסטע, צוממיינסטן זענען פּאָראַן רוסן. אונדזער אָפּמאַרש קומט פּאָר ווי אין מאָניעוויץ.

ווי דעמאָלט, אַזוי באַגלייטן אונדז יעצט די היטלער־האָרדעס, באַ־וואָפנטע פון קאָפּ ביז די פּיס, דער פּירער מיטן טויטן־קאָפּ גייט אויך מיט. די ס.ס.־פּירער טרייבן אונטער מיט זייערע הינטישע קולות. מיר זענען אויף די וועגן, אין פּאָרזייטע פעלדער. עס ציען זיך מיליטער טיילן. די פעל־דער זענען שוין צעגרינט. די ס.ס.־לייט פירן יעדע גרופּע אין אַ צווייטער ריכטונג, אין דער פּינצטער אויף הינטער וועגן. מיר זעען טאָקע זייער־מפּלה: דאָס מיליטער לויפט אין ביידע ריכטונגען אַהין און צוריק אין אַ ווילדע בהלה.

ערגעצווו אָפּערירן עראָפּלאַנען, מיר הערן דאָס טראַסקעריי פון די באָמבעס; אויפן הימל פליען ראַקעטן, אוף באַלייכטן אונדז. מען זעט די צווייטע גרופּע, וואָס מאָרשירט אין אַ צווייטע זייט, עס קומט אַ פּאָראָרדנונג זיך אויסצולייגן אויף די פעלדער. ס׳רוב גייען מיר ביינאַכט. אין אונדזער גרופּע גייען בלויז יידן, מיר טרעפן ציווילע מיט האַנט־וועגעלעך, וווּ עס זיצן קינדער, די פרויען שלעפּן די וועגעלעך, מענער זעט מען נישט.

פּאָרטאָג קומען מיר אַן פּאָר אַ קירכע, וווּ מיר זעצן זיך אויס ווי בעטלער, מיד פון דריטן טאָג זיך שלעפּן, פּאָרביטערט און אויסגעהונגערט.

די נאַכט גייט דורך אונטער די קוילן פון מאַשין־געווער. יעדער ווייל זיך קלאַמערן ביים לעבן. וווּ מיד און דערשלאָגן מיר זענען געווען, האָט קיינער נישט געוואָלט אויסאָטעמען דאָס לעבן דורך קוילן. איינער האָלט זיך אַן צווייטן און שלעפּט זיך, דאָך ווערן אונדזערע רייען שיטערער. איך בין שוין באַלד פון די לעצטע, וואָס גייען אין די הינטערשטע רייען צו ווערן דערשאָסן. איך זע שוין מיין סוף. מיין פריינט רעזניק, נעבן מיר מונ־טערט און שלעפּט מיך מיט אַלע כוחות.

די היטלער־אַרמיי לויפט צוריק אין אומאָרדנונג. אונדז קומט אייליק אַנטקעגן אַ סאָלדאַטן גרופּע. דער פּירער פון דער גרופּע פרעגט די ס.ס.־גרופּע: „ווהין פירט איר די שייסע אַרונטערשמייסן?" מיר קומען ווייטער אָן אין אַ פּעלד, וווּ די פּירער הייסן אונדז זיך אויסלייגן, און מיר באַקומען

250 גראַם ברויט יעדערער. אַלע ליגן און קאָנען מער נישט גיין, אַלע האָבן געשוואָלענע פיס, שוין דער 5־טער טאָג, סיי־ווי וועל איך דערשאָסן ווערן. די צעריסענע האָלץ־שיך דינען נישט מער; די פיס זענען אָפּגעריבן, צו־וואָס וויטער מאַרשירן? איך בין זיכער, אַז איך וועל נישט קאָנען מער גיין און דער טויט איז שוין אונטער מיין נאָז.

איך טראַכט פון אַנטלויפן, ווען מיר וועלן קומען אין אַ פינצטערן וואַלד, ווייל אַ סך האָבן אזוי געטון. וווּ אַזוי עס האָט זיך זיי פאַרענדיקט, איז נישט באַוווסט. דער וואָס איז אַריינגעפאַלן אין די הענט פון דער געס־טאַפּע ביים אַנטלויפן, איז זיכער דערשאָסן געוואָרן. זענען דאָך צענדליקער געלעגן דערשאָסענע אויף די וועגן.

איך באַשליס פעסט, אַז מיין גיין וויטער האָט קיין צוועק נישט; אַזעלכע, ווי איך, ליגן שוין אין די ראָווע אַדער אויף די פעלדער דערשאָסן. ווייל איך קאָן מער נישט גיין, און פירן איז פאַר קיינעם נישט מעגלעך, ווייל אַלע זענען אויסגעשעפט און מיד. איך וועלנד זיך צו מיין פריינט, אַז מיר זאָלן אַנטלויפן. ער וויל נישט ריזיקירן אַריינצופאַלן אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ. יעדן טאָג ווערט פון אונדז ווינציקער. ער זאָגט, אַז ער וויל נאָך לעבן. איך וועלנד זיך צו אַ צווייטן. ער פאַרשטייט דאָס זעלבע וואָס איך, אַז גייען וויטער איז אַן אומזין, אַבער זיינע פיס דינען אים נישט מער; ער וויל גערן, נאָר קאָן נישט; ער ווייסט, אַז ער קאָן אויך זיין אַ קרבן פון נישט קאָנען גיין און דערשאָסן ווערן אויפן וועג, אַבער אַנטלויפן וויל ער נישט. איך וועלנד זיך צו נאָך אַ פּאָר חבֿרים, אַבער קיינער וויל נישט אָפּגעבן דאָס אומזיניקע לעבן.

איך טרעף אַן אַנדערן פריינט פון האַלבערשטאַט, מאַקס סאלאָמאָן, א פּוילישער ייד, וועלכער האָט אין אוישוויץ פאַרלוירן אַ פרוי מיט 2 קינ־דער. מיין גשפּרעך מיט אים איז אַ קורצער: צו איז ער גרייט צו פאַר־ענדיקן דעם טויטן־מאַרש, ווייל פאָרזעצן איז אומזיניק. פון דעם מאָמענט וואָס מיר האָבן זיך פאַרשטענדיקט, זענען מיר צוזאַמען. ביידע פאַרשטייען מיר די פראַנטוואָרטלעכקייט פון דעם ריזיקאַלישן באַשלוס. מיר האָבן ביידע באַשלאָסן אין די לעצטע טעג פון אונדזער געפלאַנטן ליידנס־וועג צו ריזי־קירן. וועט געלונגען איז גוט, אויב נישט — איז סיי־ווי נישטאָ וואָס צו פאַר־שפּילן. אין דרויסן הייבט אָן טונקל ווערן, דער באַפעל איז: זיך אויסשטעלן און וווייטער מאַרשירן. מיר גייען צוזאַמען, און רעדן זיך דורך ווי אַזוי דאָס צו מאַכן און באַשליסן, אַז אָנקומענדיק אין אַ פינצטערן וואַלד, זאָלן מיר באלד אנטלויפן אַ פּאָר טריט און זיך וואַרפן אויף די ערד; אַיינער קריכט רעכטס אוו דער צווייטער — לינקס; נישט בלייבן ליגן, נאָר כסדר קריכן אויף אַלע פיר.

מיר מאַרשירן אין אַ וואַלד, ביידע צוזאַמען און האַלטן זיך ביי די הענט. די וואך, וואָס רינגלט אונדז אַרום, איז געדיכט, מיר גייען מיט הארץ־

קלאפּענישׁ, אפשר איז יעצט דאָס לעצטע מאָל ווען דאָס האָרץ קלאפּט. מיר גיבן זיך דעם אָפּגערעדטן צייכן, גייענדיק ביים ראַנד פון דער קאָמאַנדע. דער ס.־סּ.־מאַן וואָס גייט נעבן אונדז לאָזן מיר פאָרויסגיין, און מיר — לאַנג־זאַמער. ער שרייט: שנעלער, לאוס! אין דעם מאָמענט זענען מיר שויז ביידע אויסער דער קאָמאַנדע און לויפן אין פינצטערן וואַלד אַריין, אַז ס.־סּ.־מאַן אונדז נאָך און שרייט: שטיין בלייבן! מיר ליגן שוין אויפן בויך און קריכן אויף אַלע פיר, דער ווילדער ס.־סּ.־מאַן שרייט כסדר: שטיין בלייבן! אַזוי לויפט ער אַ פּאָר טריט און גייט צוריק.

מיר ליגן אַ פּאָר סעקונדן און הערן זיך גוט אין ווי די קאָמאַנדע מאַרשירט ווייטער. מיר קריכן אַריין טיפער אין וואַלד: איינער רעכטס, און דער צוויי־טער לינקס, אַזוי געדויערט אַ פּאָר מינוט און מיר בלייבן ליגן און הערן זיך ווידער גוט אין אין דער שטילקייט פון דער שוואַרצער נאַכט. אַלץ אַרום איז טויט שטיל, מיר הערן געוני די אָפּהילכן פון מאַשין־געווער, וואָס טויט ווייטער די וואָס קאָנען מער נישט גיין, ווען מיר הערן שוין נישט מער די קאָמאַנדע, קריכן מיר ווייטער אין וואַלד. עס געדויערט געוג לאַנג, ביז מיר האָבן זיך געפונען. יעצט זענען מיר ביידע אין אַ טיפע דערשלאָגן־קייט; ביידע ווייסן מיר, אַז אונדזער לעבן איז אויף דער וואָגשאָל. מיר קוקן אין דער פינצטערניש — ווו מיר זענען, ווייסן מיר נישט. אַזוי זענען מיר ביידע מיט זיך אַליין אין טויט שרעק, און באַשליסן, זיך אַרויסצוריקן פון וואַלד, וואָס מער אין דער זייט. כדי זיך צו אָריענטירן, ווו מיר געפונען זיך ס׳איז שטיל, און אָרום — פינצטער. ביים ראַנד פון וואַלד איז אַ טיפער ראָוו, וואָס טיילט אָפּ דעם וואַלד פון וועג. דאָ בלייבן מיר זיצן אָנגעשפּאַרט אין פּלייצע אויף דער צווייטער און קוקן זיך אָרום, צו קומט נישט עמעצער.

די אויגן קריכן אַרויס פון קאָפּ. עס ווילט זיך שלאָפן, און מיר מאַטער־זיך — נישט איינצושלאָפן. די נאַכט איז אומברחמנותדיק קאַלט. אַזוי זיצן־דיק באַמערקן מיר, אַז עפּעס באַוועגט זיך אין דער פינצטער. יעצט אַנט־לויפן האָזן קיין זין נישט, מיר רוקן זיך נאָך מער איינעם צום צווייטן, ווי איין פּאַרגליווערט שטיק זענען מיר. שטיל קומט צו אונדז צו איינער אין גומענע שטיוול און זאָגט: „דאָ ליגן צווי און דאָרט ליגן אויך צווי״. און גייט ווייטער. מיר בלייבן זיצן אין טויט שרעק. ווען עס הויבט אָן אַ ביסל טאָג ווערן, פאַרלאָזן מיר גלייך דאָס אָרט, און קומען צו אַ דאָרף.

אין געסל שטייען אַ פּאָר מיידלעך. דערזעענדיק אונדז, זענען זיי באַלד אַריינגעלאָפן אין אַ הויז. באַלד וואַקסט אויס איינער מיט אַ גרינעם הוט אויף אַ מאַטאָציקל. דאָ זעען מיר שוין אַז מיר זענען אַריינגעפאַלן. ער וואַרפט זיך אויף אונדז מיט אַ הינטיש ברילן און דראָט צו דערשיסן. דאָס בלוט ווערט פאַרליוווערט, און מיר פילן טאַקע די לעצטע מינוטן פאַרן טויט. ער פירט אונדז אַריין אין אַ קאַמער און פאַרשליסט. מיר טרעפן אין קאַמער נאָך צווויי (נישט קיין יידן). נאָך אַ ביסל צייט קומט ער צוריק און שליסט

אויף די קאַמער האַלטנדיק אין זיין בלוטיקער לאַפּע דאָס געווער. ער פירט אונדז ביידע און זידלט: „איר באַנדיטן, אַנטלויפֿן האָט איר געוואָלט!“ ער ווייזט אונדז 4 דערשאָסענע העפּטלינגען אין פּאַסן־קליידער אין מיטן וועג, און שרייט: „צוגלייך ווי זיי ווערט איר דערשאָסן!“. ער פירט אונדז אויף אַ פּעלד אין האַלט דעם רעוואָלווער כסדר אין האַנט און הערט נישט אויף צו זידלען, די מענטשן־חיה צייכנט אָן מיטן שטיוול אויף דער נאַסער ערד די גרויס פֿון אַ קבר פֿאַר אונדז און אויך פֿאַר די 4 דערשאָסענע, וואָס ליגן אויף די וועגן. דערביי זענען שוין דאָ נאָך צווויי אַנדערע, ווי ער, אין ציווילע קליידער, ער באַפּעלט זיי צו רופֿן דעם בירגערמייסטער.

עס קומט אַ גאַנץ דיקער דייטש מיט 4 באַוואָפנטע ציווילן מיט לאָפּאַטעס פֿאר אונדז צו גראָבן דאָס קבר, דער ערשטער רעדט מיטן בירגערמייסטער וועגן אַראָפּנעמען די נומערן פון אונדז נאָכן דערשיסן. מיר גראָבן און הערן זיך איין דאָס געשפּרעך.

אין אונדז גליווערט דאָס בלוט, שוין וועלן מיר זיין טויט? מיר פֿאַרענטפֿערן זיך פֿאַר זיי, אַז מיר זענען נישט קיין באַנדיטן, נאָר האָבן פֿאַרלוירן אונדזער קאָמאַנדע. „ניין“! — גרילצט ער — „איר האָט געוואָלט אַנטלויפֿן.“

אזוי שטייען מיר אין פּעלד צווישן הימל און ערד, די פּיר באַוואָפנטע אַרום אונדז רעדן צווישן זיך. מיר שטייען מיט די רודלס אין האַנט און גראָבן דאָס קאָלטע קבר, ווו אונדזערע קערפּערס ווערן באַלד אַרייַנגעוואָרפֿן ווערן.

עס איז שווער צו טראַכטן שטייענדיק אין אייגענעם קבר. מיר גראָבן פֿאַמעלעך, עס זאָל דויערן לענגער. די טערערן גיסן זיך פון די אויגן, ס׳איז שווער אַ ווארט אַרויסצורעדן.

איך פּיל ווי דאָס האַרץ שטעלט זיך מיר אָפּ, דאָס בלוט אין מיינע אָדערן גליווערט, איך בין אינגאַנצן ערשט 35 יאָר אַלט געוואָרן, און שוין ווערט מיין לעבן באַלד פֿאַרענדיקט.

איך מיט מיין פריינט סאַלאָמאָן לעבן די לעצטע שעה׳ן. איך קוק זיך אַרום און געזעגן זיך מיט אַלעמען אין געדאַנק. איך טראַכט פון אַלץ, און עס ווילט זיך אויסשרייען אונדזער פּיין, אונדזער ווייטיק אין דער וועלט אַריין. אַלץ אַרום בליט, אַלץ לעבט: די פייגל זינגען די בוימער בליען, און באַלד וועלן מיר אַרייַנגעוואָרפן ווערן אין נאַסן קבר.

איך טראַכט פון מיין משפּחה, פון מיינע טאַטע־מאַמע, פון מיינע 4 ברידער און 2 שוועסטער מיט זייערע משפּחות, וואָס זענען דורך די זעלבע מערדער דערמאָרדעט און פֿאַרברענט געוואָרן אין קרעמאַטאָריע פון טרעבלינקע אָדער אין אוישוויץ. יעצט איז מיין רייע — נאָך צווויי יאָר מאַטערן זיך אין די לאַגערן פון בירקענאו, מאַניעוויץ, בוכענוואַלד, האַלבערשטאַט.

איך טראַכט פון מיין אייניציקן זונעלע, וואָס איז נאָך קיין 5 יאָר נישט

אָלט. צו לעבט ער נאָך אָדער האָבן אים שוין אויך די הענקער פּאַרברענט אָדער אין אַ שטייגערנער וואַנט זיין קעפּעלע צעשמעטערט. איך זע אַלץ וואָס איז פּאָרגעקומען פּאַר מיינע אויגן; איך וויס אַז איך גראָב אַ קבר פּאַר זיך. מיין פריינט רעדט פון זיין פרוי און צוויי קינדער וואָס זענען אין אוישוויצער קרעמאַטאָריע פּאַרברענט געוואָרן.

אַזוי שטייען מיר און גראָבן פּאַרלאָזט פון דער וועלט; מיר, צוויי לעבעדיקע מתים, האָבן מער גאָרנישט צו זאָגן. מיר שטייען געבויגן אונטערן לאַסט פון מאלך־המות און וואַרטן אויפן טויט, עס איז זייער שווער איבערצוטראָגען די לעצטע שעה'ן אין לעבן. אונדזערע היטער שטייען אַרום אונדז. עס קומט דער בירגער־מייסטער און רעדט עפּעס מיט די אַנדערע. עס הערט זיך אַ שטאַרקע שיסעריי אַרום אונדז. דער דייטש מיטן גרינעם הוט ברענגט נאָך 4 העפּטלינגען, צווישן זיי 2 יידן פון פּוילן.

מיר זענען שוין צוזאַמען 6 מאַן, וואָס ווערן געהיט פון 4 באַוואָפנטע. מיר שטייען נאָך אַלץ ביי דעם אָפּענעם קבר, זענדיק אַנטקעגן זיך נאָך 4. דער באַנדיט מיטן מאַטאָר לויפט פּלוצים אין איילעניש אַוועק.

פון ווייטנס הערט זיך אַ שיסעריי. עס קומט ווידער דער בירגערמייסטער און הייסט אונדז אַרויסגיין פון קבר. ער רעדט צו אַלע זעקס: „נעמט צוזאַמען די טויטע און שמייסט זיי אַריין אין גרוב, און איר וועט — נישט דערשאָסן ווערן...“

מיר ווייגען פּאַר פרייד, ווייטער זיך געפינגען צווישן די לעבעדיקע. דער בירגערמייסטער גייט אַוועק, און מיר פּאָרן זיך ביים פונאַנדערקלייבן די דערשאָסענע און ברענגען זיי צום גרוב, אָלע 4 ליגן שוין נעבן אויסגעגראָבענעם קבר. מיר וויקלען איין יעדן באַזונדער אין פּלעטן, וואָס זיי האָבן געטראָגן אויף זיך און לאָזן זיי אַראָפּ איינעם נאָכן צווייטן. דאָס האָט געדויערט ביז 12 אַזייגער. דאָס קבר איז שוין פּאַרשיט. דאָ קומט דער בירגער־מייסטער מיט אַ גרויס קיילעכדיק ברויט און אַן עמער וואַסער און גיט יעדן פון אונדז אַ שטיקל ברויט און אַ שפּאָ וואַסער.

די 4 היטער זענען באַוואָפנטע און מיר שטייען פּאַרן פרישן קבר. עס הערט זיך גוט די שיסעריי. דער פּראָנט, זעט אויס, איז געווען גאָר נאָענט פון אונדז. דער דייטש מיטן מאַטאָר איז שוין מער נישט צוריקגעקומען. מיר שטייען אויפן זעלבן פּלאַץ, 2 אַזייגער קומט נאָך אַ ציווילער און אַלע 5 פירן אונדז אַוועק אין אַ קליין שטעטל.

מיר גייען דורך די גאַסן, אָלץ איז פּאַרמאַכט, די געשעפטן זענען געשלאָסן און די לאָדנס אַראָפּגעלאָזן. עס צעשרייט זיך איינער פון ווייטן: „אַרונטערשמייסן די שייסע!“ אַזוי פירט מען אונדז, פרויען ווילן זיך דערנענטערן און עפּעס געבן. די ציווילע היטער, וואָס פירן אונדז, דערלויבן נישט, אָלע אַרום קוקן אויף אונדזער שרעקלעכן מצב. מיר קומען אָן צו אַ

בריק, וווּ עס שטייען נאָך אַזעלכע ווי מיר. זיי ווערן געהיטן דורך ס.ס.־לייט, אויך מיר ווערן דורך זיי איבערגענומען.

יעצט זענען מיר ווידער אין די הענט פון די ס.ס. די וואָך לויפט אויף די צווייטע זייט בריק, עס הערט זיך אַ שרעקלעכע קנאַלערייַ.

באַלד קומט אָן אַ לאַסט־וואַגאָן, וואָס פירט אונדז איבער די בריק. אויף דער בריק שטייען צווייַ זעלנער, וואָס דאַרפן זי באַלד אויפרייסן. וועָן מיר זענען אָנגעקומען אויף די צווייטע זייט, האָט דאָס מיליטער געשריגן: „לאוס! לאוס!" דער אויטאָ שלעפט אונדז אַ ביסל ווייטער, און עס דערהערט זיך אַ שרעקלעכע קאַנאַדע, מיר שפרונגען אַרויס פון אויטאָ און לייגן זיך אויס אויפן פעלד. דאָס קנאַקערייַ הערט נישט אויף, עפעס רויכערט זיך פון־ווייטנס, דאָס מיליטער אַנטלויפט, די בריק, איבער וועלכער מיר זענען נאָר וואָס אַריבער, איז שוין אויפגעריסן.

מיר זענען אַליין און ליגן צוגעשמידט צו דער ערד, אָבער זיך אויפ־שטעלן קאָנען מיר נישט, דאָס טראַסקעריי הערט נישט אויף. אַזוי ליגן מיר אוּן קוקן ווי אַלע ס.ס.־לייט אַנטלויפן, עס גייען די לעצטע זשאַנדאַרן אוּן קלויבן צענויף, וועמען זיי טרעפן אויפן וועג אוּן נעמען אויך אונדז מיט. ווייטער פירן אונדז די ס.ס.־לייט צו אַ סטאַציע, וווּ עס זענען דאָ פיל העפט־לינגע (נישט קיין יידן). מיר קומען אין אַ גרויסן הויף פול מיט ס.ס.־לייט. וועָן עס ווערט פינצטער, פירט מען אַלע ווייטער: רוסן, פראַנצויזן, בעלגיער אוּן יוגאָסלאַוון; יידן זענען געווען וויניק. אַזוי גייען מיר ביז שפעט אין דער נאַכט דורך שטעטלעך אוּן דערפער, די דייטשן לויפן אין אַ וויסטער בהלה.

אויף די וועגן באַוועגט זיך פיל מיליטער, מיר זענען זייער מפּלה, מיר גייען איבער די פעלדער אוּן די אַרמיי ציט זיך אויף די שאָסייען. די ס.ס.־אָפיצירן זענען פאַרביטערט אוּן שרייען: „אַוועק מיט די שייסע! אַרונטער־שמייסן." זיי זענען שוין זייער מפּלה אוּן ווילן פּטור ווערן פון איבעריקע עדות.

מיר גייען אויסגעמאַטערטע. עס איז שוין דער 13־טער אַפּריל. שפּעט ביינאַכט קומען מיר אָן אין לאַגער (וווּ דאָס איז געווען, ווייס איך נישט ביז היינט צו טאָג). די נאַכט איז געווען אַ פינצטערע, דאָס מאַשין־געווער האָט געהאַקט אָן איבערייס, פיל העפטלינגען זענען דערשאָסן געוואָרן. וועָן מיר זענען אַריין אין לאַגער, איז פאַר אונדז קיין פלאַץ נישט געווען. דער פלאַץ איז ארומגעצוימט מיט עלעקטרישע דראָטן.

אַזוי ליגן מיר אין דרויסן אַ פּאָר שעה. דער גיהנום איז אומבאַשרייב־לעך, די באַנדיטן זענען ווילד, זיי טויטן מענטשן אָן אַ פּאַרוואָס. וועָן עס ווערט גוט ליכטיק, הערט זיך שוין ווייטער: „איינטרעטן! אָפּמאַרשירן!" אַזוי הויבט זיך ווידער אָן אַ טאָג פון שוועָרע פיניקונגען. מיר גייען אונטער דער דראָונג פון טויט, שוין 5 טעג זינט מען טרייבט אוּן מען הרגעט אונדז. די ס.ס.־לייט שיסן אָן אויפהער. עס שטייען פיל פרויען אוּן טיילן עסן אוּן מילן; די סאָלדאַטן, וואָס לויפן צוריק פון פראָנט. מיר זענען פיל מענער אין ציווילע

מאַנטלען אויף זייערע מיליטערישע קליידער, מיר זעען זייער מפּלה, אָבער זענען נאָך אַלץ אין זייערע הענט, ביז דער לעצטער מינוט טוען זיי זייערע מערדערישע מלאכה.

מיר גייען איבער באַמיסטיקטע פעלדער מיט פאַרפוילטע בוראַקעס און מייערן, עס לויפן העפטלינגען כאַפּן די מערן, און ווערן דערביי דערשאָסן.

די גאַנצע קאָמאַנדע וויגט זיך גייענדיק, אַלע זענען טויט מיד. מיר גייען שוין זעקס מעת־לעת, דאָס איז געווען די שרעקלעכסטע פייניקונג, וואָס מיר האָבן געהאַט אויסצושטיין, זינט מיר זענען געווען אויף עוואַקואַציע. אַזויפיל דערשאָסענע האָב איך נאָכנישט געהאַט געזעען. פון ווייטענס ברענט. עראָפּלאַנען רוישן איבער אונדז.

מיר גייען איבערן פעלד און זעען ווי די רעכטע זייט פון שאָסיי איז באַדעקט מיט טאַנקען אין אונדזער ריכטונג. אלע ווי איינער זענען מיר עלעקטריזירט און בלייבן מיט איינמאָל שטיין און קוקן צי די טאַנקען, וואָס קומען אַלץ נענטער צו אונדז. אַלע ווי איינער זעצן זיך אויף דער ערד, אויך די ס.ס., וואָס האָבן אָן איבערייס געשאָסן אויף אונדז, רעדן מער קיין וואָרט נישט. מיר זיצן מיט אַ פאַרכאַפּטן אָטעם און קוקן וואָס דאָ קומט פאָר, מיר זעען שוין, אַז דאָס איז אַמעריקאַנער מיליטער, וואָס קומט צו אונדז מיט מאַשין געווער אין האַנט, אלע הויבן זיך אויף מיט פרישע כוחות און לויפן אַנטקעגן צום מיליטער. מיר שרייען אויף אַלע לשונות, מיר פאַלן זיי קישן זייער פיס, מיר זענען משוגע פאַר פרייד, מיר זענען פריי! פריי!...

מיר זענען נישט נאָרמאַל און ווייסן נישט וואָס מיר טוען, אונדזער פרייד ווערט פאַרוואַנדלט אין משוגעת. די ס.ס.־לייט וואָס זענען געבליבן זיצן, לייגן אָפּ דאָס געווער. די פירער זענען אין מיטן וועג אַנטלאָפן. די באַפרייטע וואַרפן זיך אויף די ס.ס.־מערדער, וואָס זיצן רואיק ווי נישט זיי מיינט מען. די רוסן און די פאָליאַקן וואַרפן זיך אויף זיי, אָבער די אַמעריקאַנער לאָזן נישט, זיך נוקם זיין, און נעמען זיי אַוועק.

ס׳לויפן טאַנקען און לאַסט־אויטאָס און מיר לויפן נאָך און שרייען פאַר פרייד, פון די טאַנקען וואַרפט מען אונדז אַרויס ברויט, שאָקאָלאַד, ציגארעטן.

יעצט זענען מיר צושפרייט אויף די פעלדער, ווו עס קומט פאָר אַ קאַמף צווישן דער אַוויאַציע פון ביידע זייטן. די קאַנאָנאַדע הערט נישט אויף, מיר ליגן אויף דער ערד, עס פאַלן ווייטער העפטלינגען און דאָס זענען געווען די לעצטע וואָס איך האָב געזעען אויפן פעלד. דערביי זענען געפאַלן אַ סך פון מיינע באַקאַנטע — אין גרעסטן עקסטאַז פון פרייד, פון פרייד צו זיין באַפרייט, צווישן די לעבעדיקע.

אין דער גרויסער סומאַטאָכע, האָב איך ערשט פאַרלוירן מיין פריינט סאַלאָמאָן, מיט וועלכן כ׳האָב צוזאַמען מיטגעמאַכט דאָס ערגסטע, צוזאַמען האָבן מיר זיך געגראָבן דאָס קבר און יעצט, אין מאָמענט פון באַפרייאונג, האָבן מיר זיך פאַרלוירן. מיינע אַלע באַמיאונגען, אים צו געפינען האָבן זיך

מיר נישט איינגעגעבן. מיט 18 חדשים שפּעטער האָבן מיר זיך געטראָפן אין פּאַריז. אויך מיין פריינט רעזניק איז צווישן די לעבעדיקע. ער האָט מיר דערציילט שוידערלעכע זאַכן פון זיין פּאָרזעצן דעם מאַרש — פון די 500 יידן, וואָס זענען טראַנספּאָרטירט געוואָרן מיט דער קאָמאַנדע פון האַלבער־שטאָדט, זענען נאָך דער באַפרייאונג דורך דער רוסישער אַרמיי דעם 20־טן אַפּריל 1945, נאָר געבליבן לעבן 11 פערזאָן...

הערשל י. קויפמאן
(פאַריז)

אין דער פראַנצויזישער רעזיסטאַנץ

(מיט פאַרטיזאַנער אין קאַמף קעגן די נאַציס)

איך בין אַנגעקומען קיין אַנגלים, ווען איך האָב געהאַט דורכצוגיין אַ גרענעץ פון אָקופירטן — אויף דעם פרייען טייל פון פראַנקרייך, אָבער ס׳איז מיר דאָ צוגעגאַנגען שלימזלדיק. ווען אין בין שוין געווען אויף דער צווייטער זייט, האָבן מיך די פראַנצויזישע פאָליציסטן (אין ציווילע קליידער) פאַרהאַלטן און צוריק געפירט פון וואַנען איך בין געקומען. צוליב נישט פאַר־זיכטיקייט האָט מיך ווידער די דייטשישע מיליטער־וואַך פאַרהאַלטן און אַריין־געזעצט אין דעם געפענגעניש פון אנגלים, ווו איך האָב פאַרבראַכט אין מערערע קאַמערן פון די דייטשישע אַדמיניסטרירטע אָפטיילונג. איך בין דאָ געווען אין אַ קאַמער מיט זיבן יידן, וועלכע האָבן געווויינט אין סעינט בייַ לא־ראשעל. צווישן זיי האָט זיך געפינען אַ באַאַבטער צייכענער און מאָלער — גוטקאָווסקי. אַ צווייטער, וועלכער האָט מיך אויך דערקענט, איז געווען אַ סאָקאָלאָווער — משה שוואַרצבערג. שוואַרצבערגן האָב איך דאָ אין פראַנק־רייך נאָך נישט געהאַט באַגעגנט און אויך שפעטער מער נישט געזען פאַר מיינע אויגן; צווישן זיי איז אויך געווען אַ ייד פון קנאַפע זעכציק יאָר.

נאָכן פייניקן זיך אַ שטיקל צייט בין איך געפירט געוואָרן צו אַן אויספאָרשונג און אויך געשטאַנען פאַר אַ פראָצעס מיט דער באַשולדיקונג, אַז איך זאָל מיך פאַרנומען מיט שפּיאָנאַזש. האָט זיי געפעלט באַווייזן. און צוליב דעם מיך באַפרייט. ס׳איז געווען אַ נס און אַ גליק. איך די ערשטע צייט פון דער אָקופּאַציע זענען זיי נאָך נישט געווען אַזוי עקסטרעם ווילד, און אַ קאַפּיטאַן האָט אויסגענוצט זיין איינפלוס און מיר געעצהט, איך זאָל נאָכן באַפרייען אַוועק צוריק קיין פאַריז, ווו ס׳לעבן אַ סך מענטשן און ס׳וועט דאָרט באַקוועמער זיין זיך צו פאַרשטעקן.

איך בין באַפרייט געוואָרן און צוריק געפאָרן קיין פאַריז. מיינע פריינט האָבן נישט געקאָנט גלויבן זייערע אייגענע אויגן, ווייל זיי האָבן געווסט וועגן מיין דורכפאַל און האָבן מיך שוין פאַרראַכנט פאַר אַ זיכערן קרבן. וואָס זיי האָבן מיך ווידער געטראָפן אויף דער פריי איז פאַר זיי געבליבן אַן אויסטערליש רעטענש.

ס׳האָט אָבער נישט געדויערט לאַנג, און איך בין ווידער געוואָרן אַ קרבן. ווי אַ לאַגער מענטש האָב איך, צווישן אַנדערע, געמוזט ביי די שווערס־טע באַדינגונגען אַרבעטן ביי לאַנדווירטשאַפט. דאָרט האָט מען באַקומען קלעפּ,

און פון צייט צו צייט איז נאָך געקומען די פעלד־זשאַנדאַרמעריע אָפּגעבן ווייזטן און אויסגעזוכט קרבנות. איך אַליין האָב דעם 27 פעברואַר 1942 באַקומען מיין חלק קלעפּ, וואָס וועלן מיר שוין זייך געניג צו געדענקען אויפן גאַנצן לעבן. דורך דראָונג האָט מען ביי אונדז געוואָלט אַרויסציען דעם מאַקסימום אַרבעט, דער דעוויז איז געווען: „אַרבעט אַדער קראַפּיר". איך האָב ביי יענע באַדינגונגען געהונגערט און געגאַנגען אָפּגעריסן און בארוועס. אַזוי האָב איך זיך געראַנגלט מער ווי זעקס און צוואנציק חדשים. לסוף, ווען דער נייער פראָנט האָט זיך געדאַרפט אָנרוקן, האָבן זיי די מענטשן פון דאָרטן אָוועקגענומען. יידן האָט מען אָוועקגעפירט קיין אוישוויץ און אין אַנדערע פאַרנישטונגס־לאַגערן, פון וואַנען בלויז איינצלנע זענען צוריק געקומען, און די איבעריקע זענען פאַרשווונדן.

אין דער בהלה האָבן טייל געהאָט פאַרלוירן דעם שכל און זענען ווי שעפּסן געהאָרכזאָם געגאַנגען צו דער שחיטה — געפאָלגט און נישט געפּרוווט זיך צו ראַטעוונען. אַ קליינער טייל האָט באַצייטנס געמאַכט פליטה. איך בין געווען פאַרשיקט אין אַ קליין אָרט, ממש אַן איזאָלירטער, צוליב די שלעכטע באַדינגונגען האָב איך באַקומען רעומאַטישע וויטאָקן אין די פיס און מיט אַ פאַרשפּעטיקונג פון אַ חודש האָב איך ריזיקירט און — געמאַכט פליטה.

איך בין פאַרבייגעפאָרן פאַריז און דערגרייכט אַ ווייטע געגנט ערגעצווו אין פראַנקרייך, איך האָב אָזוי אָרום געהאָט דורכגעמאַכט אַ רייזע אן ערך פון אַכט הונדערט קילאָמעטער.

וויידער איז געווען שארף דאָס פּראָבלעם: וואָס צו טון און ווו זיך פאַרשטעקן. ביי יענע צייטן איז דאָס גאָרניטש געווען איינפאַך, און אין פאַרלויף פון אייניקע טעג האָב איך נישט געקאָנט געפינען קיין אויסוועג, דער באָדן איז געווען הייס און געבריט אונטער די פיס, איידער איך בין נאָך אינגאַנצן פאַרכאַפּט געוואָרן פון פאַרצווייפלונג, בין איך מגולגל געוואָרן אין אַן אינטערנירונגס־לאַגער, אָבער נישט קיין דייטשישן, נאָר אַ פראַנצויזישן אַרבעטס־לאגער, ווו מען האָט דערווייל געהאָט מער שאַנסן אויסצומיידן טויט געפאַרן.

די געפאַרן האָבן זיך אָבער דאָך דראָענדיק אָנגעריקט, ווייל דייטשיש מיליטער האָט אויך אויף אָט די לאַגערן געמאַכט איבערפאַלן און פון דאָרטן מיטגענומען קרבנות; אַ געפאַר, אַז זיי זאָלן די אַלע מענטשן אויסמאָרדן. דעמאָלט האָב איך זיך אויסבאַהאַלטן אין אומבאַקאַנטע וועלדער, ווו איך האָב ענדלעך געפונען אַ פאַרבינדונג מיט אַ פאַרטיזאַנער אָפּטיילונג. אָזוי אָרום בין איך שוין געבליבן אויף וויייטער אַ וואלד־מענטש און האָב כסדר געזומען אָנטייל און געקעמפט קעגן די דייטשישע באַוואָפנטע טרופּן. דאָס געביט פון פראַנקרייך רופט זיך מאַסיוועי־צענטער. דאָס איז אַ באַרגיקע געגנט, וואָס פאַרנעמט אַן ערך אַ פינפטל טייל פון לאַנד. אַמאָל אין די גאָר

אַלטע צייטן האָבן דאָ געווילדעוועט ווולקאַנען וואָס זענען שוין לאַנג אויס־
געלאָשן, איבערלאָזנדיק ביי צוויי הונדערט איינגעפאַלענע קראַטערס. דער־
באָדן אַרום האָט אויך נאָך אַלע סימנים פון יענע צעשטערישע צייטן. אומע־
טום אָנגעוואָרפן מיט שטיינער און סקאַלעס, משופעדיקע בערג, היילן און
קוואַלן, ס׳רוב באַוואַקסן מיט גרויסע וועלדער, צווישן וועלכע ס׳ריזלען קליינע
און גרויסע טייכן. און אָט די ערטער האָבן די פאַרטיזאַנער זיך פאַרשטעקט,
כדי צו קאָנען אָנגיין מיטן באַוואָפנטן קאַמף קעגן די דייטשישע מיליטער טרופּן.

אין די ערשטע גרופּע האָב איך אָנגעטראָפן 28 מענטשן. איך מיט
נאָך אַ נײַ געקומענעם האָבן אויסגעגליכט די צאָל דרייסיק. בלויז צוויי זענען
דאָ געווען פראַנצויזן. אַלע איבעריקע זענען געווען אויסלענדער, דער רוב
שפּאַניער, און די איבעריקע פערצן יידן — אָפּשטאַמיקע פון פארשידענע
אייראָפּעישע לענדער: דייטשלאַנד, עסטרייך, טשעכיע, פראַנקרייך, פוילן אוו
אונגאַרן.

אונדזערע מענטשן האָבן זיך געהאַט מיאוש געווען פון אַלץ וואָס
ס׳איז געווען אַמאָל, דאָס איינציקע איז פאַר אונדז געווען — דאָס געווער,
און די פליכטן. איינגעטיילטע אין אַכטלעך, האָבן מיר יעדן טאָג געהאַט
אויסצופירן פאַרשידענע אַרבעטן פאַר די ציווילע איינוווינער. אין דער געגנט
זענען מיר געווען אויסטערלישע באַשעפענישן, און אַן איבעריקער ביסן פאַר
דיווילדע אָפּעטיטן פון די דייטשישע רויב־חיות.

אויף וויפל מען האָט זיך אָפּגעגעבן אַ רעכנונג איז אונדזער לאַגע
געווען אַ גענוג טרויעריקע. אָט לעבט מען, און אַ ביסעלע שפּעטער... ערגעצ־
וווּ בלייבן מיט אַ דערשאַסענעם צעפליישטן קערפּער און מיטן אייגענעם
בלוט באַפאַרבן די שטיינער פונעם שאָסי. דעם וועג האָט מען אָבער גע־
האָט פרייווויליק אויסגעקליבן. ס׳איז געווען מער ניחא אַזויאַרום אומצוקומען
אין אָפּענעם קאַמף מיט געווער אין האַנט, איידער באַשאָסן צו ווערן ווי אַ
מינדעווערטיקער קרעציקער הונט ערגעצווו אונטער אַ וואַנט, אָדער אַ דער־
נידעריקטער צעטרעטן ווערן דורך אַ באַנדע פאַריקטע רוצחים.

יעדע פון אָט די דאָ אַרום פאַרשטעקטע אָפּטיילונגען, איז שוין באַ־
שערט געווען צו האָבן ספּעציעלע מיסיעס. מאַסקירט און באַוואָפנט זענען
מיר טיילמאָל געפאָרן אין ווייטע געגנטן, הונדערטער קילאָמעטער, כדי צו
צעשטערן אַ צענטער פון די פּעטענישטישע־פאַשיסטישע יוגנט, און דאָרט צו־
גענומען אַלץ אין וואָס מיר האָבן זיך גענויטיקט. אַן אַנדערש מאָל האָבן מיר
איבערגעשראָקן מיט אונדזער באַזוך די באַדינער און אָנפירער פון אַ צוג
און פון פאָסט־וואָגאָן צוגענומען די געלטער. מען האָט אויפגעריסן און צע־
שטערט בריקן, אונטערגעזעגט און אומגעוואָרפן בוימער צו באַריקאַדן איבער
די שאָסייען, גאַלייגט מינעס איבער די וועגן, און פון באַהעלטענישן געלויערט
איבערצופאַלן דייטשן.

מיר האָבן זיך צו דעם שוין געהאַט צוגעווויגט און יעדן טאָג געמוזט

אויספירן אַן אַנדערע אויפגאַבע, און מיר האָבן אויך געהאַט אויסצושטיין פּלוצימדיקע איבערפאַלן פון די דייטשע שטראָף־עקספּעדיציעס.

טיילמאָל זענען מיר געוואָרן געשטעלט אין אַ גאָר קריטישע לאַגע און געמוזט אין מיטן נאַכט מאַכן פּליטה ערגעץ אין אַן אַנדער אָרט, כדי דערווייל דאָרטן צו קאָנען כאַפּן דעם אָטעם, אָדער אָנגעטראָפן דייטשישע אָפּטיילונגען און מיט זיי אַריין אין שלאַכט.

אויסער די כסדרדיקע לאָקאַלע באַשעפטיקונגען, זענען מיר אויך אָפט געוואָרן אַרויסגערופן צי באַוואָפנטע פּאַרטיזאַנער אָפּטיילונגען קעגן דייטשישע גרעסערע קרעפטן. די דייטשן האָבן זיך געכיטרעוועט מיט דערשיסן ציווילע, ווי אויך אונדזעריקע, וועלכע זענען זיי אַריינגעפאַלן אין זייערע הענט און דערמיט האָבן זיי געדעקט זייער פּחדנות פאַר נישט קאָנען אַריינדרינגען אין אונדזערע ערטער. אַזוי האָבן זיך געצויגן די צייטן איבער יענע אויסטערלישע היסטאָרישע טעג.

נאָכן אַריינמאַרש פון די פאַרבינדעטע אַרמייען אין פראַנקרייך, האָבן זיך די קאַמפס מעטאָדן ביי אונדז געביטן. מען איז געוואָרן ווייניקער פאָרזיכטיק פאַר די אויגן פון די ציווילע, און צייטנווייז האָבן מיר אינגאַנצן באַהערשט די געגנט, ווו מיר פלעגן מיט לאַסט־וועגן זיך באַוועגן איבער די שאָסייען, מיר האָבן זיך באַשעפטיקט מיט באַזעצן און פאַרפעסטיקן געוויסע ערטער כדי אָנצוגרייפן די דייטשישע טרופּן, אויב אַזעלכע וועלן נאָר פּרווון דורכגיין. ווען אַ גרויסער טייל פון פראַנקרייך איז נאָך געווען פאַרנומען פון די דייטשן, זענען מיר נאָך געבליבן אין דעם געביט און געזאַמלט כוחות און אָפּגעוואַרט, ווען ס׳וועט זיין נויטיק, זיך איבערצוואַרפן. מיר האָבן געהאַט אין אַ טייל געגנטן בלאָקירט דייטשישע טרופּן. ס׳איז אונדז טיילמאָל אויך געלונגען זיי אפילו צו נעמען געפאַנגען, אָבער אויך זיי האָבן זיך דורכגעשלאָגן מיט שטורעם אַ וועג.

אין די ערטער ווו מיר האָבן געהאַט גובר צו זיין די שטאַרקע דייטשישע באַוואָפנטע קרעפטן, האָבן די קאַמפן געדויערט עטלעכע טעג מיט קרבנות פון ביידע זייטן. אין זעלבן דעפּאַרטמענט קארבעד, אין שטעטל עגלעטאָן, זענען מיר געשטאַנען אין אַ אָפענע מלחמה קעגן 380 דייטשן, וועלכע האָבן געוואָלט אונדז צווינגען זיך אונטערצוגעבן, אָבער דאָס האָט זיך זיי נישט איינגעגעבן. הגם צווישן זיי האָבן זיך געפינען הויכע מיליטערישע שישקעס. אין דער שלאַכט האָבן פון דער דייטשער זייט גענומען אַנטייל שווערע מאַשינען און אויך עראָפּלאַנען. נאָך ניינצן טעג האָבן זיי מיט דער הילף פון פאַרשטאַרקונגען זיך פריי געמאַכט דעם וועג און אונדזערע זענען געווען געצוווּנגען זיך צוריקצוציען, איבערלאָזנדיק צעטשערטע און פאַרברענטע הייזער מיט פיל טויטע און פאַרוווּנדערטע. פון אונדזערע — 15 טויטע און אויך פאַרוווּנדעטע. פון די דייטשן אַן ערך אַכצן טויטע און פאַרוווּנדעטע.

די צייט איז געווען כסדר אָנגעלאָדן מיט אויסטערלישע איבערלעבונגען

וואס זענען שווער איבערצוגעבן. מיר זענען כסדר געווען אונטערן געווער און האבן געוואלט אויף דעם אומבאשטימטן. א גרויסער טייל פון לאנד איז נאך געווען פארנומען מיט פיינטלעכע טרופן, וואס האבן געזייעט טעראר, מארד און שרעק צווישן די ציווילע באפעלקערונג. מיר האבן כסדר געווואלט אויף דעם וואס דער בייזער גורל וועט צושיקן.

אין שפעטן זומער פון יענעם יאר, 1944 איז געווען שיין. חברה האבן אין דעם באפרייטן טייל וואלד ארומשפאצירט איבער די גאסן פון די שטעטלעך און געזוכט אין די קאפעס פאר זייערע קארגע פאר פראנק זיך דורכצושווענקען די העלדזער. מען האט זיך געלאנגווייליגט, אבער מיר זענען געווען מיט שטאלץ און איבערצייגונג אז אונדזער ארבעט און קרבנות זענען נישט געווען אומזיסט. די דייטשן זענען שוין געווען פארטריבן ביז די מזרח גרענעצן פון לאנד. זיי האבן זיך באמיט דארטן אפצוהאלטן און געשטעלט א שטארקן ווידערשטאנד, דראענדיק ווידער צו פארנעמען פארייז און זיך דערביי נוקם זיין. נאר די אליאירטע ארמייען האבן דאס מאל מיט זיי נישט געשפאסט. אין די געביטן, ווו די דייטשן זענען נאך געווען, האבן זיי דערשאסן מענטשן, כדי אזוי־ארום אנצושרעקן. פיל מענטשן האבן נאך אין די געביטן באצאלט מיטן לעבן, אבער דער שרעקלעכער מאנסטער, די דייטשישע ארמיי, איז שוין געווען צוזאמענגעבראכן.

הערשל קויפמאן מיט א גרופע פארטיזאנער.

אברהם פאַרביארוש
(ווארשע)

אין אַ פאַרטיזאַנישער סאָוויעטישער דרוקערייי

די אַנדערטהאַלבן יאָר צווישן דעם דייטשישן איבערפאַל אויף פוילן און דעם אַריינרייסן זיך פון די פאַשיסטישע באַנדיטן אויף די סאָוויעטישע טעריטאָריעס, האָב איך פאַרבראַכט אינעם שטילן אוקראַינישן שטעטל ראָקיטנאָ, וווּ כ׳האָב זיך געהאַט איינגעאָרדנט און געאַרבעט ביים אַוועקשטעלן אַ סאָוויעטישע דרוקערייי.

אברהם פאַרביאַרוש, אַ סאָקאָלאָווער,
איז נאָך דער באַפרייונג געשטאָרבן אין פוילן.

דער פראָנט איז נישט געגאַנגען דורך אונדזער פאַרוואָרפן שטעטל. מיר האָבן געפילט אין דער ערשטער צייט די מלחמה בלויז פון די לופט־איבערפאַלן און פונעם באַווייזן זיך פון די אויסגעהאָדעוועטע דורך די היטלעריסטן אוקראַינישע פאַשיסטישע באַנדיטן.

דריי חדשים נאָכן אויסברוך פון קריג האָבן זיך ערשט ביי אונדז באַוויזן די ערשטע ס.ס.־לייט, וועלכע האָבן נאָר „פאַרפולקומט" די „אַרבעט" פון די אוקראַינישע פאַשיסטן — געשאָסן אויף יידישע דורכגייער, פאַרגוואַלטיקט יידישע מיידלעך, אויסגעפרעסט „אויסקויפגעלט" ביי דער באַפעלקערונג,

שפּעטער אַ ביסל האָט זיך שוין אויף פעסט באַזעצט אַן אָפּטיילונג ס.ס. ביי אונדז אין שטאָט און די פּיניקונגען האָבן אָנגענומען אַ „סיסטעמאַטישן" כאַראַקטער.

יידישע אַרבעט־באַטאַליאָנען האָבן געדאַרפט פאַריכטן די באַן־וועגן, שאָסייען, בריקן. שוין נישט רעדנדיק וועגן דעם, אַז די אַרבעט איז געווען אַן עבודת־פּרך און געדויערט אַרום 12—15 שעה אַ טאָג, כמעט אָן עסן, האָבן זיך נאָך יעדן פרימאָרגן אַריינגעזעצט אין אַ דרעזינע אַ 70 אָנגעפרעסענע היטלעריסטן, וועלכע מיר האָבן געמוזט פירן צו דער אַרבעט. זיי האָבן געוואָלט האָבן דעם פאַרגניגן פון גיך פאָרן, און זיצנדיק אויף דער דרעזינע אונדז געשמיסן מיט נאַהייקעס שנעלער צו שטופן די דרעזינע. דאָס זעלבע נאָך דער אַרעוואַניע.

אזוי „לעבן" האָבן מיר געפירט אַ גאַנץ יאָר. די דייטשן האָבן אָבער באַשלאָסן צוצואיילן אונדזער אומקום און אָנגעהויבן מאַכן די „סעלעקציעס". די ערשטע סעלעקציע איז פאָרגעקומען דעם 23־טן יוני 1942. מען האָט דאָן צונויפגעזאַמלט אַלע יידן, מענער, פרויען און קינדער, זיי פונאַנדער־געטיילט: מענער באַזונדער און פרויען און קינדער באַזונדער, דערביי זענען 8 יאָריקע יינגלעך פאַרשנט געווארן צו „מענער". ביים צעשיידן אַליין האָבן זיך שוין אָפּגעשפּילט האַרצרייסנדיקע סצענעס. מען קאָן זיך שוין פאָרשטעלן, וואָס פאַראַ געפילן עס האָבן אַרויסגערופן ביי דער גאַנצער מאַסע אויסגעמאַטערטע, צעבראָכענע, הילפלאָזע מענטשן דאָס דערשיינען פון 30 באַוואָפנטע באַנדיטן צו הילף דער געווײַנלעכער ס.ס.־קאָמאַנדע, וועלכע האָט מיט אונדז געבאַלעבאַטעוועט. מיר האָבן געפילט, אַז ס׳גרייט זיך עפּעס שוידערלעכס.

אין דער דאָזיקער לאָגע, האָבן זיך די יידן דאָך נישט געוואָלט אָפּגעבן צו דער שחיטה, און אַ טייל האָט אָנגעהויבן אַנטלויפן. ווי די אויגן האָבן געטראָגן. די דייטשן האָבן געעפנט אַ שיסעריי. איך בין געווען צווישן די אַנטלאָפענע. געפינענדיק זיך שוין אויף אַ היפשן מהלך פון די באַנדיטן אין אַ געדיכטן וואַלד, האָב איך זיך אַרומגעזען, אַז צוזאַמען מיט מיר זענען פאַראן 12 מענטשן, צווישן זיי עטלעכע פרויען. מיר זענען אַוועק טיף אין וואַלד. געוואָנדערט טאָג און נאַכט און זיך דערנערט מיט וואַלד־געוויקסן. ביסלעכווייז האָבן מיר זיך עטוואָס באַרויקט און זיך דערנענטערט צו ישובים, בכדי קאָנען באַקומען עפּעס עסן. אויפן וועג האָבן מיר באַגעגנט נאָך יידישע גרופּן. מיר האָבן אָבער דאָן באַשלאָסן זיך נישט צו פאַריינקן מיט אַנדערע גרופּן, וויל ס׳איז לייכטער אין דער דאָזיקער לאָגע צו געפינען שפּייז פאַר אַ קלענערער צאָל מענטשן.

אין די וועלדער האָט אָבער אויפגעהערט צו זיין זיכער. די דייטשן האָבן נאָך אונדז אַרויסגעשיקט זייערע באַנדעס און פיל יידן דערמאָרדעט אין די וועלדער.

דאָס איז געווען זומער — און ווינטער? אָפּגעריסענע אָן שיך, אָן עסן — אין וואַלד. מיר האָבן זיך געמאַכט אַ שאַלאַש פון צווייגן. אָבער צי קאָן ער וואַרעמען ווינטער אַן אויסגעהונגערטן, האַלב־נאַקעטן מענטשן?

מיר האָבן זיך געמוזט ווידער דערנענטערן צום דאָרף. מיין גליק: עס האָט זיך געפונען אַ פּויער אין אַן אוקראַיניש דאָרף, וועלכער האָט מסכים געווען מיך צו באַהאַלטן ביי זיך. פאַרשטייט זיך, אַז דער פּויער האָט אַליין געלעבט אין טויט־שרעק. ביים פּויערס פאָטער האָבן זיך אויס־באַהאַלטן יידן. ווייזט אויס, אַז די דייטשן האָבן עפּעס דערשמעקט, אָדער דעם פּויער האָט זיך אַזוי אויסגעדאַכט, און מיר, די צוויי יידן פונעם פּויערט פאָטער און איך, — האָבן געמוזט פאַרלאָזן אונדזער באַהעלטעניש אינמיטן ווינטער, פאַר ניי־יאָר, און אַוועק אין אַ פינצטערער נאַכט אין דער אַרומיקער געגנט.

איינער פון די דאָזיקע יונגעלייט איז געווען אַ קצב און האָט אונדז געדינט פאַר אַ וועג־ווייזער. ער איז געווען גוט באַקענט מיט די אַרומיקע פּויערים, מיט וועלכע ער האָט פאַר דער מלחמה געהאַנדלט. די פּויערים זענען געווען שטאַרק טעראָריזירט, עטלעכע האָבן שוין געהאַט באַצאָלט מיטן קאָפּ פאַר אויסבאַהאַלטן יידן, און קיינער האָט נישט געוואַגט אונדז אויסבאַהאַלטן.

איינע אַ פּויערטע האָט אונדז געוויזן אויף אַ וואַלד, אין וועלכן ס׳גע־פינען זיך יידן, פונוואַנען זיי קומען אָפט אין דאָרף נאָך פאַרשידענע זאַכן. זי האָט אונדז אפילו געוויזן ווי אַזוי אַ הין צו גיין. לאַנג, לאַנג, עטלעכע טעג האָבן מיר געזוכט דאָס גוט־מאַסקירטע באַהעלטעניש פון אונדזערע ברידער, ביז ענדלעך האָבן מיר געפונען די צוויי באַראַקן אין וואַלד, וועלכע זענען געווען באַוווינט: איינער פון די פרויען און דער צווייטער פון די מענער. דאָרטן האָבן מיר שוין איבערגעווינטערט.

מיר האָבן געהאַט באַגעגנט באַוואָפנטע אוקראַינער אין וואַלד, דאָס זענען אָבער געווען וואַלד־וועכטער, וועלכע האָבן אונדז פריינטלעך געוואָרנט זיך צו היטן, אָדער גאָר פאַרלאָזן דעם וואַלד, ווייל די דייטשן שיקן כסדר זייער פּאָליציי אין וואַלד זוכן יידן.

מיר האָבן זיך טאַקע געמוזט צוריקציען אין אַן אַנדערן וואַלד. אָבער אויך דאָרט איז געווען אומרואיק. איך האָב באַשלאָסן אַוועקצוגיין זוכן פּאַרטיזאַנער.

מיט אַ מאָל איז ווי אַ בליץ מיר אַדורך אַ געדאַנק. דער פּויער, יאָז זאַלעווסקי, ביי וועלכן כ׳האָב זיך אָנהויב ווינטער געהאַט אויסבאַהאַלטן אין קעלער, האָט געוווינט אין גאָראָכאָוואָ. איינמאָל ביינאַכט האָב איך אין קעלער געהערט אַ סך שטימען און קלאַנגען פון געווער. שוין זשע, האָט ער געהאַט אַ פאַרבינדונג מיט די פּאַרטיזאַנער? און אפשר טאקע דערפאַר האָבן מיר געמוזט פאַרלאָזן זיין כאַטע?

נאָך צוויי חברים זענען מיט מיר מיטגעגאַנגען זוכן פֿאַרטיזאַנער. פֿאַרשטייט זיך, מיר האָבן זיך גלייך געלאָזט אין דאָרף גאָראָכאָווע. געקומען אין דאָרף, זענען מיר גלייך אַוועק צו מיין באַלעבאָס יאָן זאַלעווסקי און מיר האָבן זיך געווונדערט, אַז ער איז באַלד איינגעגאַנגען אונדז לאָזן נעכטיקן. מיר האָבן זיך אָפּגעשוירן די לאַנגע בערד, אָנגעוואָקסענע אין וואַלד, זיך אַרומגעוואַשן, אויסגעשלאָפן אין דער וואַרעמער כאַטע. דער באַלעבאָס האָט אויף אונדזער פראַגע וועגן פֿאַרטיזאַנער געענטפֿערט גאַנץ פֿאַרזיכטיק, וויזט אויס, נישט געהאָט צו אונדז קיין פולן צוטרוי. מיר האָבן פֿאַרשטאַנען אַז מיר האָבן ריכטיק געטראָפֿן.

צומאָרגנס אינדערפרי האָבן מיר זיך באַגעגנט מיט די פֿאַרטיזאַנער.

אַ טיפֿישער רוס, באַוואָפנט פון קאָפּ ביז די פיס, מיט גוטע, מילדע אויגן, האָט אויף אונדזער פראַגע: איר זענט אַ פֿאַרטיזאַן, אונדז גוט אָנגעקוקט, באַטראַכט און ענדלעך געפרעגט: וואָס דאַרפט איר? — אין שטאַב — האָבן מיר געענטפֿערט.

אַ גרויסע איז פֿאַראַן ביי די פֿאַרטיזאַנער, וואָס ס׳איז אין קיין פאל נישט מעגלעך איבערצושטרייטן. דאָס גרויסע לויטעט: ווילסטו ווערן אַ פֿאַרטיזאַנער, מוזסטו זיך פריער באַוואָפענען דורכן אַנטוואָפענען אַ דייטש. דאָס גרויסע איז אַנטשטאַנען נישט נאָר דערפאָר, ווייל די פֿאַרטיזאַנער דאַרפֿן האָבן גרויסע, נאָר אויך דערפאָר, ווייל דאָס איז אַ צייגעניש פאָר דעם נייעם פֿאַרטיזאַן, אַ צייגעניש פון שנאה צום דייטש, פון דרייסקייט, פון קעמפֿערישקייט

צי וועט אָבער אונדז גרויסע אויסצומיידן?...

מען האָט אונדז גרויסע אין שטאַב.

אין אַ צימער האָבן זיך גרויסע עטלעכע גוטמוטיקע, גרויסאָסענע באַוואָפנטע סאָוויעטישע מענטשן, וועלכע האָבן אונדז טאָקע דערמאָנט וועגן דעם פֿאַרטיזאַנער־גרויסע, און נישט גרויסלט פֿאַרשטיין, אַז מיר האָבן נישט גרויסאָנט מיט הוילע הענט, אויסגרהונגערטע, אָפּגעשוואָכטע באָפֿאַלן דייטשן אין ביי זיי צונעמען ס׳גרויסער. איך האָב פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס איז נאָך נישט דער שטאַב און האָב אויפסניי גרויסדערט, אַז מ׳זאָל מיך פירן צום שטאַב וויייל כ׳האָב גרויס וואָס מיטצוטיילן. איך האָב גרערכנט אין שטאַב אויסצובעטן, אַז אויף אונדז זאָל נישט חל זיין דאָס דאָזיקע גרויס.

איך האָב מיך אַליין גרוווונדערט, אַז מען האָט מיך גרהערט און טאָקע גרפירט צום שטאַב. פריער האָט מען אונדז באַזוכט פון קאָפּ ביז די פיס און אונדז אַריינגרלאָזט צו עטלעכע קאָמאַנדירן פון דער רויטער אַרמיי. אינערהאָט מיך גרפרעגט, וואָס מיר ווילן. איך חזר איבער אונדזער ביטע. גרס קומט דער זעלבער ענטפער, מיט פאָלגנדיקן צוגאָב: מיר האָבן נישט קיין גרווערפאַבריקן און נישט קיין מונדורן. דער פֿאַרטיזאַן מוז זיך גרס אַליין פארשאפן.

אונדז דריי האָט געראַטעוועט מיין פּאַך. וועז די קאָמאַנדירן פון שטאַב האָבן דערהערט אַז כ׳בין אַ זעצער זענען זיי געווארן מלא שמחה.

— דאַוואַי, בראַטקאָ, בודעט דיעלאָ!

מיר זענען אַלע דריי אָנגענומען געווארן אין דער פּאַרטיזאַנער־אָפּטיי־לונג אויפן נאָמען פון כרושטשאָוו.

איך האָב זיך דערפילט ווי אַ נייַ־געבוירענער.

נעכטן — אַ געפלאָגט, אויסגעהונגערט, הילפלאָז באַשעפענישׂ, אָן אַ שום פּערעספּעקטיוו, אָן אַ שום ווערט — און היינט אַ מיטגליד פון אַ קעמפּעריש־ער אָרגאַניזאַציע, אַ טייל פון אַ כוח, וואָס קעמפּט קעגן פאַשיזם. אלע ארום מיר זענען שוין נישט קיין ווילד־צעטראָגענע, הילפלאָזע מענטשן, נאָר באַוווסטזיי־ניקע, רואיקע, דרייסטע קעמפּער קעגן היטלעריסטישן דייטשלאַנד, וואָס ווייסן נישט פון קיין פּחד. ניין, איך קאָן נישט איבערגעבן דעם איבערבורך אין מיין פּסיכיק במשך די עטלעכע טעג.

מיינע צוויי חברים זענען אַוועקגעשיקט געווארן אין פּאַרמאַציעס אוּן איך האָב באַקומען אַ מיסיע.

דער שטאַב האָט געהאַט אַן אוצר. אין זעקעלעך זענען געווען אַרייַנגעשאָטן אותיות לויטן אלף־בית, יעדעס זעקעלע — אַן אות. פון דעם האָט מען גע־דאַרפט זעצן אויפרופן צו דער באַפעלקערונג, איבערגעבן באַריכטן פון די פראָנטן לויטן מאָסקווער ראַדיאָ און זיך באַמיען אַרויסצוגעבן אַ פּאַרטיזאַנער־צייטונג. קיין פאַכמאַן איז נישט געווען, מ׳האָט זיך וועגן דעם געוועדעט קיין מאָסקווע, נאָר קיין ענטפער איז נאָך ביז איצט נישט געקומען.

איך האָב באַדאַרפט באַווייזן דעם נס. מאַכן פון אותיות אין די זעקלעך — אַן אויפרוף.

איך האָב זיך געזונומען צו דער עבודה. געלאָזט מאַכן אַ הילצערנע שופלע, אויסגעשאָטן די זעקעלעך אויפן טיש, ביי יעדן בערגעלע אותיות אָנגעשריבן, וועלכער אות דאָס איז און געזונמען זעצן. ס׳האָט געדויערט אַ היפּשע צייט, אָבער די חברים פון שטאַב זענען געשטאַנען פאַרגאַפּטע, זענדיק ווי ס׳וואַקסן די שורות.

דער אויפרוף האָט געהאַלטן 20 שורות. די חברים פון שטאַב האָבן מיך באַטראַכט פאַר דעם גרעסטן זעצער־ספּעציאַליסט אין דער וועלט.

ווי אַזוי דרוקט מען אָפּ דעם זאַץ? אויף דעם האָט מען זיך געדאַרפט מוחן. און אָט־וואָס מיר האָבן אויסגעטראַכט: צוגעמאַכט אַ פּערט לייסטל צו דער שופלע, געמאַכט צוויי הילצערנע קלייַנעס אויף פּאַרפּעסטיקן די פּאַרעס אין דער שופלע, זי זאָל זיך נישט רוקן און נישט לויז ווערן. דערנאָך גענומען אַ שטיקל רער, אָנגעפּילט אינעווייניק שטייַנער, עס זאָל זיין שווערער. פּאַר־שטאָפּט מיט שמאַטעס, מיט אַ שטיקל שינעל אַרומגעוויקלט די רער פון אויבן און ס׳האָט זיך באַקומען אַ וואַלק. מיט אַ בערשטל צעפּירט אַ ביסל פּאַרב אויפן שרייפט און:

— דאוואי פיעטשאטאט!

אזוי האבן אויסגעזען מיינע ערשטע באשיידענע און פרימיטיווע לייסטונגען פאריזאנער־אטריאד. מען האט אבער געשריגן „הורא", געמאכט א שנאפס צוליב דעם גרויסן אויפטו און אויפן באלשעוויסטישן שטייגער זיך געוונטשן אינגיכן ארויסצוגעבן א טאג־צייטונג. דער וווּנטש האט אינגיכן אנגעהויבן רעאליזירט צו ווערן.

דער שטאב האט ארויסגעשיקט ספעציעלע דעלעגאטן אין די וואיוואדישע שטעט נאך שריפט, וואס מ׳האט געדארפט ארויסנעמען פון די ארבעטנדיקע דייטשע דרוקעריין.

נאך א רייע דוכרפאלן איז דאך געלונגען צו ברענגען א ביסל שריפט. מיר האבן דאן געמאכט אן אמוזן קאסטן און שוין געקאנט אויסזעצן א היפשן זאך. דער קאסטן איז געווען א צונויפגעשטעלטער פון דריי קלענערע קעסטלעך, כדי מען זאל אים לייכטער קאנען מיטנעמען אין וועג. אזוי ארום האבן מיר ביסלעכווייז פארפולקאמט די טענכיק.

די פויערים האבן געברענגט תבואות, בהמות. עס זענען אויפגעשטעלט געווארן סאוויעטישע אדמיניסטראציעס אין די דערפער. די ארבעט האט זיך כסדר אויסגעברייטערט, די אויפגאבן זענען געווארן גרעסערע. מיר האבן זיך שוין געהאט פארשאפט אן אראדראם, איינגעשטעלט א פערמאנענטן ראדיאקאנטאקט מיט מאסקווע, פונוואנען ס׳האבן אנגעהויבן קומען עראפלאנען מיט געווער, אמוניציע און מעדיקאמענטן. זיי האבן צוגענומען אונדזערע פארווונדעטע ארויסגעפירט אויף דער „גרויסער ערד" (ווי מיר פלעגן רופן די ערד, וואס איז נישט געווען פארנומען דורך די דייטשן).

איך האב דערווייל זיך געפארעט ארום דער צוגרייטונג ארויסצוגעבן א צייטונג, געמאכט א סטאנאק איינצושליסן צווישן זייטן פאליא־פארמאט. דאס פאפיר איז געווארן געניעצט און אז מען האט אפגעדרוקט די צוויי זייטן, האט מען געמוזט מאכן די אנדערע צוויי און ס׳איז דערשינען א צייטונג „זא ראדינו" („פארן פאטערלאנד").

מיר האבן נאך אדורכגעמאכט פארשידענע פארפולקאמונגען פון זעצן און דרוקן, געמאכט פעלערן, זיי אויסגעבעסערט. אבער די ארבעט איז שוין געווען אין פולן גאנג.

מאסקווע האט אונדז פארשאפט אן אנגענעמע איבעראשונג. נאכדעם ווי מיר האבן שוין געהאט געמאכט אלע צוגרייטונגען צו פייערן דעם 1־טן מאי 1943, האבן זיך פלוצים דעם ערשטן מאי פארטאג געגעבן א לאז אראפ צו אונדז 12 פארשוטיסטן מיט די טייערסטע מתנות פאר דער פארטיזאנער־מחנה. צווישן די אנדערע מתנות האט זיך אויף געפונען א פעלד־דרוקעריי.

די פארשוטיסטן האבן מיט זיך געבראכט א באפעל פון סטאלינען צו די פארטיזאנער, וועלכער איז פארגעלייענט געווארן אויף אונדזער גרויסר פארטיזאנער פאראד, וואס מיר האבן דעם 1־טן מאי איינגעארדנט. אינעם

באַפּעל ווערט אָנגעוויזן אויף די שוואַכע זייטן פון דייטשישן פאַשיזם און רופט אונדז אָנצוגרייפן אָט די שוואַכע זייטן. קאָנקרעט אין געגעבענעם פּע־ריאָד ליידן די דייטשן אַ גרויסן מאַנגל אין לאָקאָמאָטיוון און מ׳דאַרף דעריבער וואָס מער דייטשע לאָקאָמאָטיוון פאַרניכטן. די פאַראַשוטיסטן האָבן גלייכצייי־טיק מיטגעבראַכט מיט זיך אַזעלכע סנאַריאַדן, וועלכע וויקלען אַרום אין פלאַ־מען יעדן געטראָפענעם לאָקאָמאָטיוו.

דער ענטוזיאַזם פון דער ריזיקער פאַרטיזאַנער־מחנה איז געווען אין־לשער. דער קולימינאַציע־פונקט פונעם פאַראַד איז געווען דאָס אָפּגעבן די פאַרטיזאַנער־שבועה נקמה צו נעמען און אויסראָטן די היטלעריסטן, פאַר־טרייבן זיי פון דער סאָוויעטישער ערד.

דערנאָך האָט דער שטאָב איבערגעגעבן מעדאַלן פאַר די אויסגעצייכנטע פאַרטיזאַנער.

צווישן די פאַראַשוטיסטן האָט זיך אויך געפונען אַ מאָסקווער זעצער, מיט וועלכן מיר האָבן שוין צוזאַמען פאָרגעזעצט די אַרבעט.

צום סוף 1943 האָט אונדזער פאַרטיזאַנער־אָטריאַד שוין געהאַט אויף זיין קאָנטאָ אַריבער 4 טויזנט צעשמעטערטע וואַגאָנען, איבער 80 לאָקאָמאָטיוון, אַ גרויסע צאָל אויטאָ־מאַשינען און טויזנטער פאַשיסטישע פּגרים. מיר האָבי אויפגעריסן צענדליקער באַן־בריקן אוּן אַראָפּגעשאָסן דרייַ דייטשישע ערא־פלאַנען.

די גאַנצע מחנה האָט געלעבט מיט איין לעבן: שלאָגן דעם דייטש.

עס האָבן זיך אָנגערוקט די סאַמע ערנסטע צייטן פאַר אונדזער פאַרטי־זאַנער־מחנה. די דייטשישע חיילות זענען אין גאַנצע דעוויזיעס צוריקגעטרעטן פון פראָנט און מיר האָבן געדאַרפט פירן שוועריע קאַמפן מיט גוט־באַוואָפנטע דייטשישע פאַרייניקונגען. נאָך אַ ריי דויערנדיקע שלאַכטן האָבן מיר דורכגע־ריסן די אָפּטרעטנדיקע דייטשישע דיוויזיעס און זיך פאַרייניקט מיט דער רויטער אַרמיי, וועלכע האָט אַריינמאשירט קיין לוצק.

חנה׳טשע גרינבערג
(תל־אביב)

מיינע וואנדערונגען צווישן טויט און לעבן

שבת, דעם 22 אויגוסט 1942 דערגרייכט צו אונדז די שרעקלעכע בשורה, אז די דייטשע מערדער ליקווידירן שוין די יידן אין שעדלעץ. אין שטאָט ווערט אַ שרעקלעכע בהלה. מ׳האָט מורא, אז גלייך פון שעדלעץ קומען זיי צו אונדז. אַ פּאָנישע שרעק כאָפּט אַלעמען אַרום. אַזוי ווי די זשאַנדארמעריע און זאָנדער־דינסט זענען נישט געווען אין שטאָט (זיי האָבן זיך באַטייליקט אין דער פאַר־ניכטונגס־אַקציע פון די שעדלעצער יידן) האָט מען אָנגעהויבן אַרויסלויפן פון גענטאָ אויף אַלע ווענ, פעלדער און וועלדער, אַבי זיך צו ראַטעווען.

איך טראַכט אָן אויפהער וועגן ראַטעווען מיינע קינדער. עס קומט מיר אויפן גע־דאַנק אונדזערס אַ באַקאַנטער לערער מיט זיין פרוי פון א געוויסן דאָרף, זיי זענען מיר באַקאַנט ווי גוטע און אידעלע מענטשן, און גלויב אַז זיי וועלן זיין גרייט מיר צו העלפן אין דעם קריטישן מאָמענט. עס געלונגט מיר זיי צו באַזאָרגן אַ בריוו, אין וועלכן איך בעט זיי, זיך צו טרעפן מיט מיר בייַם טויער פון געטאָ. אָבער די סכנה איז שוין גרויס, און מ׳קאָן נישט וואַרטן ביז זיי וועלן קומען. איך לויף מיט מיין טעכטערל פון געטאָ צו דער שניידערין ווירשביצקא, בעט זי אויסצובאַהאַלטן מיין קינד אויף אייניקע טעג. זי איז מסכים. איך געזעגן זיך מיט מיין קינד מיט ביטערע טרערן, נישט גלויבנדיק אין אונ־דזער איבערלעבן. מיין זון מיט מיין יונגען שוואָגער יודעלע איז מיר געלונגען אַוועקצושיקן אין אַרבעטסלאַגער קיין קורטשעוו, זון מיין מאַן איז אַוועק צו אַ באַקאַנטן פויער אין דאָרף ווירעכעוו, 8 קלמ. פון שטאָט. מיין שוועסטער מיט דער מוטער און שוועגערין ווי אויך קרובים זענען אַוועק צו באַקאַנטע קריסטן. די לעצטע בין איך אַרויס פון געטאָ און אַוועק צו אַ קריסטלעכן קונה. ער דער־לויבט מיר איבערנעכטיקן, מיין פאָטער און ברודער זענען צוליב זייער יידישן אויסזען געבליבן אין שטאָט.

אויפן צווייטן טאָג, אין געטאָ איז שטיל, איך ווייל אַרויסנעמען מיין פאָטער און ברודער. איך גיי צוריק אין געטאָ, אויך מיין שוועסטער איז צוריק־געקומען. מיר לאָזן זיך אַרויס אויף אַלע ווענ, און עס געלונגט אונדז צו געפינען אונדזערס אַ גוט־באַקאַנטן קונה, וועלכער איז מסכים צו נעמען זיי צו זיך. מיר האבן זיי פאַרקליידט פאַר גויים, און מיט גרויס פּחד אַרויסגעפירט פון געטאָ אינטערן שטאָט, וו׳ דער פויער האָט זיי איבערגענומען.

איך בלייב אין געטאָ און וואַרט אויפן לעצטן. אויפן צווייטן טאָג טרעף איך דעם לעצטן נעבן געטאָ און בעט אים, ער זאָל מיר ראַטעווען מיין טעכטערל. געהירט פון מיין שווערער לאַגע, פֿאַרזיכערט ער מיר זי צו האַלטן אַזוי לאַנג, ווי עס וועט נישט זיין קיין באַקאַנטמאַכונג וועגן טויט־שטראָף פֿאַר אויסבאהאלטן יידן. און נעמט זי מיט.

איך גיי צוריק צו מיין קריסט, ווו כ׳האָב שוין געענדיקט. זיין ווייב איז פול מיט שרעק, ווייל זשאַרדאַרמען זוכן אין יעדן הויז אויסבאַהאַלטענע יידן. איך מוז שוין פֿאַרלאָזן איר שטוב. די פיס ברעכן זיך מיר אונטער, אין דאָרף פֿשיוואַזק, 5 קלמ. פון שטאָט, דערלויבט מיר אַ באַקאַנטער קריסט צו נעכטיקן, אָבער צומאָרגן קומען אין דאָרף זשאַנדאַרמעריע און איך מוז פאַרלאָזן די שטוב. וועך די דייטשן פֿאַרלאָזן דאָס דאָרף, קומט די קריסטין אין וואַלד און נעמט מיך צוריק. נאָר אין אַ נאַכט גיי איך אַוועק אין אַנדערע דערפֿער. אַזוי ווי קיינער פון מיינע באַקאַנטע קונים ווילן מיך נישט אַריינלאָזן צו נעכטיקן, בין איך געווארן געצוווינגען, גיין צוריק אין געטאָ. אין געטאָ הערשט אַ טויטע שטילקייט. מיינע שוויגער־עלטערן וואַרטן דאָרט ס׳זאָל וועך פון די קינדער קומען, זיי אַרויסצונעמען. וועך מיין שוויגער באַגלייט מיך צום טויער פון געטאָ קומען אָז 2 זשאַנדאַרמען זיי פרעגן צי איך בין אַ קריסטין (אויך קריסטן האָט געדארפֿט טויט שטראָף פֿאַרן אַריינגיין אין געטאָ) וועך איך זאָג אַז כ׳בין אַ יידישקע וועך איך אַרעסטירט, ווייל איך האָב נישט געטראָגן דעם געלן באַנד.

כ׳פיל אַז יעצט איז מיין סוף. מיין שוויגער איז באַלד אַוועק, אין יודן־ראַט בעטן מיך צו ראַטעווען. דער דעמאַלטיקער יודנעלסטער, יצחק שעדלעצקי איז באַלד אַוועק צו דער זשאַנדאַרמעריע און נאָך שווערער מי, איז אים געלונגען מיך צו באַפרייען, פון אַרעסט בין איך ווידער אַוועק אויף די פוילישע זייט, אין דאָרף קאראבי, 8 קלמ. פון שטאָט. פֿאַרן יידישן בית־עלמין האָב איך זיך פֿאַרן גאַנצן געלט געמוזט „אויסקויפן" ביי אַ פוילישן שקץ, וועלכער האָט מיך דערקענט אַלס יידישע, און געוואָלט מיך פירן צו דער זשאַנדאַרמעריע.

נאָך וואַנדערונגען אין שווערע איבערלעבונגען במשך פון אַ וואָך, בין איך צוריק געקומען אין געטאָ, וווּ ס׳זענען שוין געווען באַקאַנטמאַכונגען וועגן טויט־שטראָף פאַר באַהאַלטן יידן. יידן אויסערן געטאָ, אויך מיין משפחה קומט צוריק. די גויים ווילן זיי שוין נישט האַלטן, איך מוז דעמאָלט אויך אָפּנעמען מיין טעכטערל. ס׳קורסירן פֿאַרשידענע קלאַנגען וואָס באַרויקן אַ ביסל די יידן. אַ טייל באַמיען זיך צו באַקומען אַרבעטס־„פלאַצווואָקעס" אין די „מאַיאַנטקעס". מיר פֿאַרן אַרויס אויף אַרבעט אין לאַגער. פון לאַגער האָט מען אונדז שפּעטער געשיקט אויף אַרבעט אין אַ שכנישן „מאַיאַנטעק". צוזאַמען מיט אונז געפינט זיך רחל ראָזענצווייג מיט 2 קינדער, מיינע עלטערן, ווי אויך מיין מאַן זענען געבליבן אין דער היים.

די אַרבעט איז געווען זייער שווער: 8 שעה אין טאָג שטיין געבויגן

ביי קאָפּען קאַרטאָפל, דערצו נאָך — הונגעריק און צעבראָכן. נאָך 2 וואָכן שוועכער אַרבעט דערגייט צו אונדז די שערקלעכע בשורה, אַז ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאַציע פון געטאָ. מען שיסט, מ׳וואַרפט גראַנאַטן, פיל יידן ווערן געשיקט קיין טרעבלינקע אָדער געהרגט אויפן אָרט. די ידיעה האָט אונדז אַלעמען אויפגעציטערט. האָט דאָך יעדער זיינע נאָענטע.

עטלעכע טעג נאָך דער אַקציע באַווייזן זיך איינצלנע יידן, מ׳האָט זייערע באַהעלטעניש נישט אַנטדעקט און עס איז זיי געלונגען זיך ראַטעוונען פון דער אַקציע. זיי דערציילן, אַז אַלע יידן אין געטאָ זענען אומגעקומען.

10 טעג נאָך דער אַקציע, זייענדיק שוין אינגאַנצן רעזיגנירט פון מיין מאַן, קומט צולויפן מיין טעכטערל אין פעלד, ווו איך אַרבעט, און זאָגט מיר, אַז דער טאַטעשי איז געקומען צוזאַמען מיט משה שיינה חוהס ראָזענצווייג. איך לויף „אַ היים" און טרעף מיין מאַן אַ פאַרחלשטן אויף דער ערד. מ׳ראַטעוועט אים. וועג ער קומט צום באַווּוסטזיין, ווערן מיר געווויער וועגן זייערע שרעקלעכע איבערלעבונגען אין דער „קריווקע". מיט זיי איז אויך געווען די יונגע פרוי מאַנדלבוים פון פוטער־גרעווּעלב און דאָס שכנישע מיידל אסתר פּלאָטנער. אויפן וועג האָבן זיי זיך צושיידט, יעדער איז אַוועק צו זיינע נאָענטסטע אויף די אַרבעטס־פּלעצער.

איך גיי ווידער אַרויס אין דער געגנט צו אומבאַקאַנטע גויים, וועגן אַן אָרט פאַר אונדזער משפּחה, אָבער אָן דערפאָלג. ווי אַ דאָרפישע פּויערטע, מיט אַ קוישל אין האַנט, לאָז איך זיך צו מיינע באַקאַנטע קריסטן, וועלכע זענען איצט ווייט פון סאָקאָלאָוו. דערווייל דערקענט מען מיך נישט, פלוצים דערזע איך דייטשן מיט פּוילישע פּאָליצייַ נעבן אַ שטוב אויף אַ קאָלאָניע, ווו איך מוז יעצט גיין, עס נעמט מיך אַרום אַ טויט־שרעק, צוריקגיין — איז שוין צו שפּעט; קוים האַלטנדיק זיך אויף די פיס, גיי איך אַדורך נעבן זיי. איך האָב נאָך 8 קלמ. און קום אין גרויס שרעק צו מיין באַקאַנטן, וועלכער זאָגט אָפּ מיין בקשה, שיקט מיך אָבער עטלעכע קלמ. ווייטער אין וואַלד צו אַן אַנדערע משפּחה. דער קריסט פון וואַלד וויל אונדז מאָכן אַ גרוב אויפן פעלד אין צושטעלן עסן. איך האָב נישט קיין צוטרוי צו אַזאַ באַהעלטעניש אוז קום צוריק מיט גאָרנישט.

ווען אין נאָוועמבער 1942 קומט צו אונדז אָן די פאַראָרדענונג, אַז אַלע יידן אין די לאָגערן און „מאַיאָנטקעס" קאָנען נאָר פאַרבלייבן ביז סוף חודש, און דערנאָך גיין אין געטאָ פון קאָסאָוו אָדער שעדלעץ צו די רעשטלעך איבערגעבליבענע יידן — דעמאָלט זענען מיר שוין דעם טערמין פון אונדזער סוף. אַ טייל האָבן נאָך געגלויבט אַז די רעשטלעך יידן וועט מען שוין לאָזן לעבן. מיר באַשליסן צו נעמען דעם פּלאַץ אין וואַלד, אָבער אויך דאָס איז שוין פאַרנומען. רעקאָמענדירט דורך אונדזערס אַ באַקאַנטן לערער, געפינט מיין מאַן אַ פּלאַץ ביי אַ פּויער אין אַ קאָלאָניע. אין דער צייט קומען צו אונדז די איבער־

געבליבענע פון זיין משפחה: חנה גרינבערג מיט איר חבר ישראל; מאיר ווייס־בערג און זיינע 2 קוזינען, שבתיל ליבערמאַן און קובאַ בוב פון לאָדזש. זיי ווילן זיך מיט אונדז האַלטן צוזאַמען. זיי גייען אין לאַגער ברענגען זייערע זאַכן און זאָגן צו צו קומען מאָרגן.

צומאָרגנס אינדערפרי קומט מיין מאַן פון זיין וועג פאַרבונדן דעם קאָפּ. מ׳האָט אים אויפן וועג אין וואַלד צעשלאָגן. ער זאָגט, אַז ער האָט אַ פּלאַץ געפינען און מאָרגן דאַרפן מיר פון דאָ אַרויספאָרן. ער איז צופרידן וואָס חנה מיט זיינע קוזינען קומען, און וועט זיין מיט אונדז צוזאַמען. דער קריסט האָט פאַרלאַנגט, מיר זאָלן קומען אָן קליינע קינדער.

בעתן פאַרפּאַקן אונדזער ביסל אָרימקייט, קומען פּלוצים צולויפן עטלעכע יונגעלייט און דערציילן, אַז מ׳האָט היינט פרי אַרומגערינגלט דעם לאַגער, און מ׳הרגעט אויס אַלע. זיי האָבן זיך באַגינען אַרויסגעגנבעט פון לאַגער צו קויפן עפּעס ביי די פּויערים, און אַזוי אויסגעמיטן דעם טויט. עס ווערט ביי אונדז אַ גרויסע בהלה. די יונגעלייט, צווישן וועלכע עס האָט זיך אויך געפינען דעם מורה הוראה׳ס צוויי אייניקלעך (די זין פון זיין טאָכטער רחל), נעמען רידלעס און לויפן אַוועק אין וואַלד גראָבן אַ גרוב זיך אויסצובאַהאַלטן.

אין הסכם מיטן וווּנטש פון אַלע לאַגער־יידן בעטן מיר דעם „זשאָנדצע", ער זאָל אונדז באַלד אַוועקשיקן אין געטאָ קיין קאָסאָווע. ער לייגט עס אָפּ אויף נאָכמיטאָג. אַזוי ווי דאָס וואַרטן איז אַ גרויסע סכנה. נעמען מיר ביידע קינדער און לאָזן זיך אין וועג צום לערער, פונוואַנען מיר וועלן האָבן נאָענט צו אונדזער באַהעלטעניש.

דער ווינטער איז שוין געווען אין פולן פאַרנעם. צעשראָקענע זענען מיר געגאַנגען אין די טיפע שנייען. עס געלונגט אונדז צו באַקומען אַ פירל, ביז דעם דאָרף סקרישעוו. פון דאָרט, נאָך 6 קלמ. גייען מיר ווייטער מיט שרעק אין וועג דורכן וואַלד. אַ פאַרבייגייענדיקער שקץ דערקענט אונדז און כאַפּט מיר צו דאָס קוישל, אין וועלכן עס ליגן עטלעכע וויכטיקע זאַכן, און דראָענדיק מיט אַ מעסער הויבט ער אָן צו זוכן, ער באַמערקט אָבער אַ דורכגייענדיקע קריסטין — אַנטלויפט ער. איך בעט זי, אונדז צו פירן ביז צום דאָרף. גערירט פון בעטן און וויינען און פון די טרערן פון מיין קינד, פירט זי אונדז צו ביז צום דאָרף. איך בין פון זיי אַוועקגעגאַנגען צום לערער וואַרטן ביז ס׳וועט קומען מיין משפחה.

ענדלעך זענען זיי אָנגעקומען צוזאַמען מיט פנחס טשערניצקי און זיין פרוי, וועלכע מיין מאַן האָט מיטגענומען מיט דער האָפענונג אַז אויך זיי וועט געלונגען אַריין צוזאַמען מיט אונדז. דער פּויער האָט אָבער חרטה אויפן גאַנצן עסק. ווו גייט מען? מיר זיצן אין שניי אויפן פעלד אין צאַפּלען זיך פאַר שרעק און קעלט. ערשט ווען מיין מאַן פאַרזיכערט אים צו געבן אונדזער גאַנץ פאַר־מעגן אין סאָקאָלאָוו, איז ער מסכים, אונדז אַריינלאָזן אין שייער. מיר גראָבן אַ גרוב אין שייער, אין נאָך אַ מעת־לעת שווערע אַרבעט, גייען מיר אַריין אין

פינצטערן גרוב. מיך שוועסטער און שוואָגער זענען געבליבן ביי דעם לעבן. שוין עטלעכע טעג ווי מיר ליגן אין גרוב, און דער קריסט פאַרקלענערט יעדן טאָג אונדזער קוואַנטום ברויט, דער הונגער פֿיניקט אונדז, די קינדער טראָגן קוים אַריבער די ליידן.

טראָץ אַלע געפאַרן, באַשליס איך אַרויסצוכאַפּן זיך פון שייער און גיין צו אַ באַקאַנטן קריסט בעטן ברויט פאַר מיינע קינדער. כדי נישט צו פאַראטן זיך, גיי איך אַרויס אין אַ פינצטערן פאַרטאָג, צווישן שטעקענס זענען מיך אינציק געווער קעגן די הינט, וואָס זענען מיך טאַקי באַפאַלן אויפן וועג. ענדלעך בין איך אָנגעקומען צו מיין באַקאַנטן קריסט. איך האָב דאָרט באַקומען אַ גרויס ברויט, אַ בורעק און אַ ביסל מייערן. ערשט שפּעט ביינאַכט האָב איך זיך צוריקגעקערט מיט די פּראָדוקטן.

די קינדער, דערזעענדיק דאָס ברויט, האָבן געעפנט די האַלב פאַרמאַכטע אויסגעלאָשענע אויגן. אויך די דערוואַקסענע האָבן זיך דערמיט דערקווויקט. דער געלונגענער פֿרוי האָט מיר געגעבן מוט צו מאַכן יעדע וואָך אַזאַ ריזיקאַליש גאַנג, און אָפט, אויף די פאַרשנייטע פעלדער געפאַלן אין אַ גרוב. אַ חוץ דעם האָבן מיר שטאַרק געליטן פון געפערלעכן שמוץ. — וועראם און פליי, אָן ליכט און אָן וואַסער.

נאָך איבער חדשים פֿיניקן זיך, קומט צו אונדז דער בעל־הבית און איז אונדז מודיע, אַז ער קען מער ביי זיך נישט האַלטן ווי 2 פערזאָן, אַנדערש מוזן מיר פאַרלאָזן דאָס אָרט. מיר בעטן און דערקלערן אים, אַז מיר האָבן נישט וווהין צוגיין; אַז אַרויסשיקן איז פאַר אונדז אַ זיכערער טויט, ענדלעך איז ער מסכים, מיר זאָלן בלייבן נאָך אַ חודש.

פאַר מיין אַוועקגיין וועלן פּלוצים מיין טעכטערל קראַנק, זי באַקומט גאָר גרויסע היץ. זי איז אין אַ באַוווסטלאָזן מצב, איך האָב נישט מיט וואָס זי צו ראַטעווען. וועז איך דערהער, אַז די קריסטין איז דאָ אַליין אין שייער, שלעפּ איך מיך אַרויס פון גרוב און בעט ביי איר אַ האַלבע גלאָז וואַסער מיט מילך פאַר מיין קראַנק קינד, און זי זאָגט אָפּ. גאָט האָט געהאָלפן און דער געזונטצושטאַנד פון מיין קינד האָט זיך אָנגעהויבן בעסערן אָן אַ דאָקטאָר אָדער אָן מילך.

דער חודש, וועלכן דער קריסט האָט אונדז נאָך פאַרלענגערט גייט צום סוף. איך קאָן לענגער נישט וואַרטן. אין אַ געוויסן פאַרטאָגס געזעגן איך מיין משפּחה און גיי וויידער אין וועג, וווּ די געפאַר פון טויט איז גרויס. איך קום אָן קיין דזשירב צו מיין באַקאַנטן. ליידער זאָגט אויך ער אָפּ. ער וואָלט מיר זייער געוואָלט העלפן, זאָגט ער, נאָר האָט מורא, ווייל אין דאָרף געפינען זיך דייטשן.

אינמיטן דער נאַכט, פירט ער מיך אָפּ צוריק מיט זיין פערד אין וואָגן מיטגעבנדיק פּראָדוקטן.

אַ פאַרצווייפלטע קום איך צוריק צו מיין משפּחה אָן שום אויסזיכטן צו

וועמען זיך ווייטער צו וועגדן. אונדזער גלעלט ענדיקט זיך, אָן געלט זענען מיר דאָך שוין זיכער פאַרלוירן. איך באַשליס צו מאַכן אַלע אָנשטרענגונגען צו באַקומען אַ טייל פון מיין סחורה, וואָס איך האָב איבערגעגעבן אַ גוט באַקאַנטן קריסט אין אַ דאָרף. איך גיי צו אים, און ער גיט מיר וואָס איך וויל. אויף מיין צוריקוועג ביינאַכט, שוין זייענדיק נאָענט פון מיין פּלאַץ, באַפאַלן מיך 2 שקצים און רויבן צו ביי מיר דאָס פּעקל, מיט אַ קוישל אין וועלכן עס איז געליגען 2 שטיקלעך לייוונט, אויסשרייענדיק: „וואָס טוסטו נאָך דאָ „פּאָו־שיווו זשידווקע". איך לאָז זיי איבער דעם רויב און גיי וויטער און זיי גייען מיר נאָך. ערשט וען זיי זענען אַוועק באַרויקט איך זיך אַ ביסל, אָבער צי מיין משפּחה אין גרוב, טאָר איך יעצט, צוליב דער געפאָר פון נאָכשפּיאָנירן נישט גיין. איך לייג זיך אַוועק אויפּ׳ פּעלד אין טראַכט, אַז בעסער אַליין געהרגעט צו ווערן און נישט לאָזן אַנטדעקן אונדזער באַהעלטענישׂ. נאָך עטלעכע שעה גיי איך צוריק צו מיין משפּחה, וועלכע האָט שוין אומגעדולדיק אויף מיר געוואַרט.

דער פּאָרפּאַל מיט די שקצים האָט מיר געמאַכט אוממעגלעך צו קאָנען זיך וויטער באַוועגן. אפשר זענען שוין פּאַרשפּרייט אין דער אומגעגנט ידיעות, וועגן אונדז. דער איינציקער אויסוועג איז יעצט פאַר מיר צו וועגדן זיך צום לערער, וו׳ עס געפינען זיך מיין שוועסטער און שוואָגער. הגם ער האָט מיר שוין איינמאָל אָפּגעזאָגט אַריינצונעמען, מוז איך דאָך נאָך מאַכן דעם פרוּוו, וויל דאָס איז שוין יעצט דער איינציקער אויסוועג.

אין אַ געוויסן אָוונט בין איך אַוועק צו אים, און מיט ביטערע טרערן, שילדערנדיק אונדזער קריטישע לאַגע, געבעטן, ער זאָל אונדז ראַטעווען, און אַריינלאָזן צו אונדזער שוועסטער און שוואָגער. ער וויל אָבער דערפון נישט הערן. איך פאַל צו זיינע פיס און אַפּעליר צו זיין פאָטערלעך געוויסן, ער זאָל כאָטש אַריינלאָזן מיינע 2 קינדער און זיי ראַטעווען פון אַ זיכערן טויט. אַ דאַנק זיין אידעלער פרוי, וועלכע האָט מיט טרערן געבעטן אים העלפן אונדז, האָט ער מסכים געווען.

אויף מאָרגן אין דער שפּעטער נאַכט, האָבן מיר זיך מיט ביטערע טרערן געזעגנט מיט די טשיניצקיערס און פון קיינעם אומבאַמערקט אַדורך דעם וועג צו מיין שוועסטער און שוואָגער. אין פאַרלויף פון די 15 חדשים, וואָס מיר זענען געווען צוזאַמען, האָבן מיר נאָך דורכגעמאַכט שווערע איבערלעבענישן ביז מיר האָבן ענדלעך דערלעבט די באַפרייונג.

חוה שפאדל
(רמת גן)

צוריק אין סאקאלאוו...

א מצבה פאר מיינע קינדער
יוסעלע און רבקהלע

באלד אין די ערשטע טעג פון דער דייטשער אקופאציע — גלייך נאך דער טרויעריקער בשורה אז די רוסן פארלאזן די שטאט סאקאלאוו, וואס האט געהערפט בלייבן ביי די רוסן, אוז די גרענעץ ווערט איבערגעריקט ביזן בוג, — האב איך און מיין משפחה, צוזאמען מיט נאך הונדערטער יידן פארלאזט מיין היימשטאט.

נאך א לאנגען נע־ונד זענען מיר אנגעקומען אינעם שטעטל איוויעניץ נעבן גרויס מינסק. מיט אונדז איז אויך מיטגעפארן מיין יינגסטער ברודער מאטל ראזענצווייג. (היינט אין אמעריקא) און מיין שוואגער בנימין שפאדל (פארטיזאן־געפאלן אין קאמף מיט די דייטשע מערדער אין די וואלאזשינער וועלדער).

אבער אין איוויעניץ האבן די נאצים אונדז דערגרייכט און פארשפארט מיט אלע יידן אין שטעטל אין געטא. אין יאר 1942 האבן די דייטשן צוגענומען אלע ארבעטס־פעיקע מענטשן, זיי אפגעריסן פון זייערע משפחות און פארשיקט אין ארבעטס־לאגערן. מיר האבן דאן געמיינט אז אונדזער צעשיידונג איז א צייטווייליקע; נישט געגלויבט אז דאס וועט זיין אונדזער לעצט צוזאמענזיין.

אין אייניקע טעג ארום כ"ד סיון. האבן די דייטשע מערדער אין א מאסן־קבר דערשאסן קינדער און אלטע. דארט זענען אויך אומגעקומען מיינע קיינמאל נישט פארגעסענע קינדערלעך יוסל און רבקה'לע, וועלכע שטייען מיר שטענדיק אויף אלע וועגן לעבעדיק פאר מיינע אויגן. אויך די וועלדער מיט די פארטיזאנער אין די בונקערס ערד־לעכער. שטורעמס, פרעסט, און אין די רעגנדיקע גרויסע נעכט. אויך היינט אין די צעשטראלטע ליכטיקע גאסן פון ישראל. דער לעצטער געזעגנס־קוש איז איבערגעריסן געווארן דורך א רוצחישע שמיץ פון א דייטשער געפלאכטענער נאגייקע.

ווען מיר האבן זיך דערווויסט די טרויעריקע ידיעה, אז די דייטשן האבן אלע יידישע קינדער, און אויך אונדזערע, אומגעבראכט, האבן מיר, איך און מיין מאן, באשלאסן מער אין ארבעטס־לאגער נישט צו בלייבן. מיר וועלן זיך נישט לאזן פירן אין לאסט־אויטאס ווי די שאף צו דער שחיטה.

נאך א לאנגען פיינלעכן וועג — געטריבן פון הונגער, גויט און קעלט, נישט

געגעכטיקט און געשלעפט זיך ווי דערשלאָגענע פֿאַרפֿיניקטע הינט, זענען מיר אין אַ פּינצטערע, קאַלטע, פֿראָזטיקע נאַכט געקומען אין קאָנטאַקט מיט אַ גרופּע נאַ־וואָגרודקער פֿאַרטיזאַנער. 3 יאָר צייט האָבן מיר אין פֿאַרשידענע וועלדער, נאָרעט און ערד־גריבער געלעבט צוזאַמען מיט יידישע און רוסישע פֿאַרטיזאַנער.

פון וואַנען האָט זיך געגומען צו מיר, אַ שוואַכע פרוי, דער כח צו טראָגן וואָפן און אָנטיילנעמען אין פֿאַרשידענע פֿאַרטיזאַנער אַקציעס? דער פֿארלאנג צו נעמען נקמה פֿאַרן פֿארגאָסענעם בלוט פון מיינע קינדער האָט מיר געגעבן קראַפֿט אין מוט איבערצולעבן די גרויזאַמע צייט.

איך וועל ביז אין סוף פון מיין לעבן נישט פֿאַרגעסן דאָס שטעטל איוונ־ניץ. יענעם מאָמענט, וועז נאָך דער באַפֿרייונג, וועז מיר זענען מיט נאָך פֿאַרטי־זאַנער, נישט וויט פון שטעטל אין אַ וועלדל געשטאַנען ביי אַ גרויסן לאַנגען ברודער־קבר, וווּ מיינע קינדער זענען באַגראָבן געוואָרן — געשטאַנען פֿאַרגלי־ווערט, אָן לשון, קיין זיפּק, פֿאַרזינקען אין אבלות, ווי אַ שטומער שווייגנדיקער שטיין.

עלוט, איינזאָם, מיט צעווייטיקטע בענקשאַפט, האָבן מיר דערלעבט צו לייענען אין אַ רוסישע צייטונג די פּריידיקע ידיעה אַז אויך סאָקאָלאָוו איז גע־וואָרן באַפֿרייט דורך די רוסן.

מיר האָבן דאָן נאָך נישט געווּסט אונדזער חורבן. מיר האָבן אין משך פּוזּ אַלע יאָרן געהאָפֿט, געגלויבט צוריק צו קומען אין אונדזער היים. צו אונדזערע עלטערן, שוועסטער, ברידער און באַקאַנטע, כדי דאָרטן אַ טרייסט געפֿונען. נאָך פיל מי האָבן מיר באָקומען אַ דערלויבעניש צו פֿאָרן אַהיים, קיין סאָקאָלאָוו מיט לאָנג עשאַלאָנען האָבן מיר זיך געשלעפּט איבער די חרובע־שטעטלעך. מיט זשעדנע אויגן געלייענט אויף די באַן־סטאַציעס זייערע נעמען.

ענדלעך האָבן מיר זיך דערשלעפּט ביז שעדלעץ. דערזענדיק די שילד שעדלעץ, זענען מיר מיט אונדזער לייכטן באַגאַזש אין די הענט אַראָפּ שנעל פון באַן אין זיך געלאָזט אין שטאָט זוכן אַ ייד. אויף אַ שעדלעצער גאַס האָבן מיר דערקענט 2 יידישע פנימער. מיר האָבן זיי אָפּגעשטעלט און געזומען אויספֿרעגן, אויב עס געפֿינען זיך עפּעס נאָך יידן? זיי האָבן אונדז אָנגעוויזן וווי עס געפֿינט זיך דער שעדלעצער קאָמיטעט, וווּ אַלע צוריק־וואַנדערער קימען זיך דאָרט צונויף. דאָרט האָבן מיר שוין איבערגענעמטיקט און קוים זיך דער־וואָרט אויפֿן זונאויפֿגאַנג.

באַלד אויף צומאָרגנס באַגינען זענען מיר אַוועק צו דער באַן־סטאַציע, כדי וואָס שנעלער אָנצוקומען קיין סאָקאָלאָוו. קיין איין ייד האָבן מיר נישט גע־טראָפֿן אויפֿן וועג. פֿאַרשעמטע, פֿאַריתמטע זענען מיר דורכגעגאַנגען די דראָש־קעס ביי דער סטאַציע. קיין יידישער רוף מערז „קומט ארויף צו מיר" ווי מיר פלעגן הערן פֿאַר דער מלחמה פון יידישע בעל־עגלה׳ס, האָבן מיר נישט גע־הערט.

מיט ציטערדיקע הערצער האָבן מיר דורך ליפֿאָוו גאַס זיך געלאָזט צו־

פוס צום שטעטל. ס׳איז דעמאלט געווען נאך סוכות. דער פוילישער גאלדענער האַרבסט איז געלעגן אויסגעגאסן אויף די אפגעשניטענע פעלדער; געל־קופּערנע בלעטער האבן זיך געפלאנטערט צווישן טריט אויפן זאמדיקן וועג. און א מילדע זון מיט ווייכע שטראלן האבן אונדז באגלייט. נאר אין אונדז האט דער צער אינעם מוח געעגבערט די ביטערע פראגע: „ווען מיר וועמען טרעפן״?

מידע זענען מיר אנגעקומען אין אונדזער חרובע שטאט. מיר האבן באגעגנט א קאסאווער ייד מיטן נאמען חיים. ער האט אונדז דערקענט ווי יידן אונדז ארויפגעפירט אין הויז פון די פאלעגערן. ווו ס׳האבן זיך דעמאלט געהאט צוזאמענגעקומען די פאר לעבנגעבלי׳בענע סאקאלאווער יידן. אין שטוב זענען געשטאנען 2 אייזערנע, ברודיקע בעטלעך און א לאנגער טיש האט זיך געשאקלט אויף זיינע צעבראכענע פיס. ווייזט אויס אז די גויים האבן אים איבערגעלאזט, נישט געלוינט צו שלעפן אזא צעבראכענע כלי. אויפן טיש האבן זיך געוואלגערט פיל בריוו פון אויסלאנד. איך האב גלייך אנגעהויבן לייענען די אדרעסן פון די בריוו. באקאנטע נעמען האב איך נישט קיין סך געפונען.

דער ערשטער בריוו איז געווען פון רבקה פיעקארסקע (פון דער היים ראזענבערג), צו איר משפחה; דער צווייטער בריוו פון יעקב פישער צו זיינע עלטערן און דער דריטער — פון בערל־עקי׳בה׳ס אייניקלעך צו זייער זיידן. מיט פארווייניגטע אויגן האב איך איבערגעריסן דאס לייענען. די יידן וואס זענען נעבן מיר געשטאנען, האבן מיר געזאגט אז קיינער איז פון זיי נישט געבליבן...

די ערשטע נאכט האבן מיר צוזאמען מיט נאך א פאר יידן געענעכטיקט איז דער שטוב. ווען מיר זענען נאך א גאנצן פיינפולן טאג אינגעשלאפן, האט אונדז פלוצים אויפגעוועקט א ווילד געשריי פון שיכורים. אין טויט שרעק זענען מיר געזעסן א גאנצע נאכט און געווארט עס זאל ווערן טאג.

דערשראקענע, דערשלאגענע האבן מיר דאך באשלאסן צו זען אונדזער חורבן מיט אייגענע אויגן. זען די גאסן, די געשעפטן, דעם מארק, און דאס ארט פון געוועזענעם גטא. כמעט א גאנצן טאג זענען מיר ארומגעגאנגען איבער די גאסן, ווו יעדער שטיין, יעדעס ארט, יעדעס שטיבל רופט ארויס דעראינערונגען פון אונדזערע קינדער־יארן. אויף יעדן פלאץ האבן מיר מיט ווייטיק באטראכט אונדזער בראך — אונדזער אומקום.

בעת מיר זענען געשטאנען אויף ראגאווסקע גאס, דעם פלאץ ווו מיר האבן געהאט א מאל אונדזער האלץ־סקלאד, זענען פארבי געגאנגען אייניקע באקאוטע קריסטן, זיי האבן מיט חוצפהדיקע, טעמפע פנימער אונדז באגריסט. די ערשטע ווערטע זיינען געווען: „ווי זשיעטשע?״ (איר לעבט?)...

מיר זענען ווייטער געגאנגען, איך האב נאך געוואלט אויך זען דאס הויז פון מיינע עלטערן, ווו אויך דאס הויז פון מיין ברודער יאסל ראזענצווייג. אין געווען געשעפט פון מיינע עלטערן זענען געשטאנען א קריסט מיט א קריסטין. איך בין אין געשעפט שוין נישט ארײן, נאר גלייך געוואנדן זיך **אין דער ריכטונג צום געווען געשעפט פון מיין ברודער יאסל. די מויער**

איז געווען צעשטערט. פון דאָ ביז עלקע בריינעס געשעפט איז געווען דער וועג אויסגעפלאַסטערט מיט מצבות פון יידישן בית־עולם.

די אָפּגערוּבענע געשענדעטע יידישע אותיות האָבן אונדז דערשלאָגן. ווייט גיין האָבן מיר מער שוין נישט געקאָנט.

וועג מיר זענען, מידע פון טאָג, צוגעקומען צו בניומטשעלעס געווען סאָדע־וואַסער געשעפט, האָט אונדזער געווען סטרושקע, וועלכע האָט געקענט רעדן יידיש, מיך אַרומגעכאַפט און מיט טרערן געקושט און אונדז שוין מער נישט געלאָזט אַרויסגיין פון דער שטוב, ווו עס קומען זיך צוזאַמען די פאָר געבליבענע יידן. זי האָט אונדז געזומען נעכטיקן צו איר אין שטוב — ביי מיר איז אייער לעבן זיכער — האָט זי אונדז פאַרזיכערט. עס איז דאַן געווען מיטוואָך. אזוי ווי דאָנערשטיק פאָרט זיך צונויף דער סאָקאָלאָווער מאַרק, האָבן מיר באַשלאָסן נאָך בלייבן, געוואָלט זענען ווי אזיי עס זעט אויס אַ מאַרק־טאָג דאָנערשטיק אָן יידן.

דער מאַרק האָט זיך אָנגעפילט מיט טויזנטער פויערים פון די אַרומיקע דערפער. אַלע געווענען יידישע געשעפטן זענען געווען אָנגעפילט מיט סחורות, אין מיט קריסטלעכע אַרקויפער. פוילישע סוחרים פון די אַרומיקע שטעטלעך זענען זיך צונופגעפאָרן, אויפגעשטעלט טישן מיט פאַרשידענע סחורות אויפן קליינעם מאַרק. ווו מיר יידן פלעגן קויפן פיש, פרוכטן און גרינוואַרג. ביי טייל האָבן מיר געזעען פארטיקע געניצטע יידישע מלבושים, גוטע פוטערס, און אויך אַנדערע קליידער. ס׳איז געווען דער זעלבער מאַרק, אָבער אָן יידן...

דאס אַלטע בית־הקברות

שלמה ראטשטיין
(רמלה)

סאקאלאוו — אן יידן

(פון אַ בריוו)

ליבער ברודער חנינא, ליבע שוועגערין וויערע און ליב קינדעלע חנהלע:

איך שרייב אייך דעם בריוו נאָך מיין צוריקקומען פון לאָדזש, וואָרשע און פון סאָקאָלאָוו. זייענדיק אין וואָרשע האָב איך באַשלאָסן אַראָפצופאָרן אין אונדזער געבורטס־שטעטל און זעען מיט די אייגענע אויגן וווי עס זעט איצט אויס. אין די גאַנצע אַכט יאָר פון אונדזער אַרומוואַנדערן האָט מיך שטענדיק באַגלייט אַ בענקשאפט נאָך איין מאָל אַ קוק טאָן אויפן שטעטל און האָבן אַ רויק געוויסן.

איך בין אַנגעקומען מיט דער באַן קיין סאָקאָלאָוו עלף ביינאַכט. דאָס ערשטע וואָס האָט זיך געווארפן אין די אויגן איז געווען דער צעשטערטער וואקזאל. איך האב זיך גלאָזט אין שטעטל אריין מיט דעם הינטערוועגל. דו גלעדענקסט דאָך זיכער דעם וועג און דאָס הילצערנע בריקל. ס׳איז אַלץ דאָס זעלבע, פונקט ווי ס׳וואָלט אויף דער וועלט גאָרנישט פאָרגעקומען.

ס׳איז עלף ביינאַכט, אַ פינצטערניש איז פאַרהאָנגען איבערן שטעטל, קיין שום לעבן זעט זיך נישט. שטיל אויף די גאַסן. אין גיי אויף דער פיעראַצקע גאַס (די הויפט־גאַס) און ווי אין אַ חלום שטעלט זיך מיר פאָר דאָס לעבן: עס מישן זיך אויף זכרונות פון אַמאָל ווי הונדערטער יידן, איבערהויפט יוגנטלעכע, פלעגן פארפלייצן די גאס מיט טומל, מיט געזאַנג, מיט לעבן. עס זעען זיך נישט די צענדליקער פורמאַנעס וואָס פלעגן מיט די געשרייען פארהילכן די גאס. אַ טויט שטילקייט הערשט אומעטום, אַ שטילקייט וואָס קומט נאָך אַ שטורעם. די לבנה הויבט אָן אַרויסגיין פון הינטער אַ וואָלקן און באַלייכט דאָס שטעטל. דאָכט זיך די זעלבע לבנה אָבער ניין. ס׳איז נישט די זעלבע. דאָכט זיך מיר רויטער געווארן. איז זי דאָך אָן עדות וואָס אַלץ געזעגן, וועט העק און מעסערס דאָכט זיך די זעלבע לבנה? אָבער ניין, ס׳איז נישט די זעלבע. דאָכט זיך מיר: שטראָמט פון נייעם בית־המדרש דורך בניומטשעלעס באַרג־אראפ ביז דעם טייכל (די סטריגע) און זיכער האָט נישט איין יד אין יענע גרויזאַמע נעכט געשאָלטן דיך לבנה, ווייל דו האָסט מיט דיין שיין די וועגן געוויזן צו זייער באַהעלטעניש.

עס איז שפעט, איך גיי זוכן אַן אָרט צו שלאָפן. איך גיי וווּ שלמה ראָזענבערג האָט אַמאָל זיין האָטעל געהאַט. יאָ, דאָס זעלבע שטיבל, דאָכט זיך, די

זעלבע בעטלעך אַלץ ווי געווען, נאָר מיט איין אונטערשיד: אַנשטאט דער שטענ־
דיק פריילעכער צו געלאָזענער שלמה — נעמט מיך קאַלט אויף אַ פּאָליאַק, יא
איך קאָן שלאָפן, פאַרוואָס נישט? קום זע — דיין געשעפט גייט ווייטער
און דאָס אַש פון די יידן — אין טרעבלינקע. ס׳איז אַ ליגן ווען מען זאָגט
אַז אויף דער וועלט איז אַ מלחמה געווען. ניין! די מלחמה איז נאָר פאַר דיר
און פאַר מיליאָנען ברידער דיינע געווען.

א קאשמארפולע נאכט. איך קאָן נישט איינשלאָפן. עס ווילט זיך נישט
גלויבן. איז דאָס טאַקע אמת? בילדער שווימען אויף און ווערן באַלד פאַר־
שוווּנדן, איין בילד יאָגט דאָס צווייטע: איך זע דאָס שטעטלווען איך בין אַ קינד
געווען און דו האָסט מיך אין חדר צו שיע מלמד געפירט, זענען דאָך דאָס די
בעסטע יאָרן געווען — די גוטע, קינדערישע יאָרן. און ס׳דערמאָנט זיך די
צייט ווען דו האָסט מיטן „סקיף" און „צוקונפט" (סאָציאַליסטישע יוגנט־אַר־
גאניזאציעס אָנגעפירט און דער פלאָץ און די שטוב איז שטענדיק פול געווען,
און דאָס געזאנג פלעגט זיך טראָגן וויט אין די ארומיקע גאַסן. איך זע די
מענטשן, זיי שטייען מיר פאר די אויגן; דוד גראסמאן, דער טענצער, וואָס די
באָבע פלעגט אים רופן „דריי־פיסל", בנימין מושקאָט, שלמה ווינשטיין, גדליהו
ראָלניק. האָבן די מענטשן טאקע עקזיסטירט אָדער מיין פאנטאזיע מאָלט וויי
בלויז אויס?

איך וויל זיך אָנטון און לויפן, האָב איך דאָך דאָ די משפחה. דער פעטער יאַנקל
(ראָטשטיין), מענדל לאָפאַטע, בין איך דאָך אין סאָקאָלאָוו נאָך אזוי פיל יאָרן זיין
נישט געגאַנגען זען וואָס עס מאַכן אונדזערע פריינט, שמילקעלע (בּאָרענשטיין),
אברהם יצחק (ווישניעווסקי)? אָבער די פאַנטאַזיע פאַרשווּנדט, איך הויב אָן באַ־
נעמען די טרויעריקע ווירקלעכקייט. איך הויב אָן האסן די שטאָט איידער איך
האָב זי נאָך גוט געזען. איך בין די נאַכט נישט געשלאָפן. איך האָב געבעטן
אַז ס׳זאָל וואָס גיכער טאָג ווערן, אַז איך זאָל אַ קוק טון און אַנטלויפן; לויפן ווּ
די פיס וועלען מיך טראָגן, אַבי נישט זיין דאָ מער.

די זון הויבט אָן ארויסגיין און באלייכטן מיט אירע שטראלן דאָס שטעטל.
ס׳איז שטיל אויף די גאַסן, קיין שום באווענונג זעט זיך נאָך נישט, אלץ
שלאפט נאך, בלויז איך שפּרייז שנעל איבער די גאסן, פונקט ווי עמיצער וואָלט
מיך געיאָגט. איך וויל אַלץ זעען, אַלץ באקוקן, כדי ס׳זאָל מיר שטענדיק שטיין
פאר די אויגן דאָס שטעטל, פון אַמאָל און דאָס שטעטל פון היינט. איבער זעכ־
ציק פּראצענט איז סאָקאָלאָוו צעשטערט. וועו די רויטע אַרמיי האָט זיך דער־
נענטערט, האָבן זיך די דייטשן באַפּעסיטקט אין שטאט. די רוסישע אוויאציע האָט
שטאַרק באָמבארדירט און נאָך פריער פאר די קריגס־אָפּעראציעס, האָבן די
דייטשן אַראָפּגענומען אַ גרויסע צאָל הילצערנע הייזער. אַזוי אַרום איז אונדזער
גאַס (די שול־גאַס) אינגאַנצן כמעט ניטאָ. בלויז דאָס בית־המדרש איז געבליבן.
אויך די ארומיקע גאסן, ווי: שעראקע, שקאלנע און אנדערע זענען נישטאָ. וועו
מען שטייט לעבן בית־המדרש, זעט מען ארויס די שעדלעצער גאַס. או־

מעטום בלויז ליידיקע פלעצער. שווער איז מיר געווען זיך צו אריינטירן ווי ס׳איז אמאל געשטאַנען אונדזער שטוב — נאָר בלויז אַ דאַנק דעם אַפטייקער האָב איך געפונען דאָס אָרט. פון דער גרויסער שיינער שול איז געבליבן א זכר — בלויז אַיין גרויסער שטיין, וועלכער ליגט אין דער מיטן אַרומגעוואקסן מיט גראָז.

ס׳איז דאָנערשטיק, מאַרק־טאָג: פונקט ווי אמאל — אַ געראָדער: הונ־דערטער פורן פאַרפלייצן די גאסן, שטעלן זיך אויס אויף די זעלבע ערטער ווי אַ מאל, אונדזער פלאַץ ווערט שנעל פאַרפולט מיט פורן און ס׳דערמאָנט זיך מיר ווי אַ מאָל פלעגט דער טאַטע ארויסגיין און זיך אמפערן מיט זיי, נישט צו לאָזן פארשמוצן דעם פלאַץ. דער מאַרק איז היינט אַ גרויסער, טויזנטער פויערים פאַר־פולן די שטאָט. די זעלבע טישלעך שניט־סחורות, צוקערוואַרג, אויבס — אַלץ ווערט פארקויפט און געקויפט, אַ ביסל ווייטער נעבן די יאַטקעס איז שווער אַדורכצוגיין. א געדראנג פון מענטשן, עס הערן זיך די קולות פון גענדז, קאַטש־קעס, הינער, פולע קוישן מיט אייער — אַלץ איז דאָ, בלויז קיין יידן זענען נישטאָ! אין דער לאַנגער מאַרטירער־געשיכטע פון אונדזער פאַלק אין פארשידענע צייטן און תקופות זענען אויפגעשטאַנען דיכטער, וועלכע האָבן מיט זייער ליד ארויס־געשריגן דעם ווייַ און פיין פון פאַלק, און אויך ביאליק האָט עס אויסגעשריגן אין זיין „שחיטה־שטאָט קישענייעוו". שטייַנדיק איצט אויפן מאַרק, זע איך ווי שוואַך ביסטו געווען, ביאליק — ווי קליין זעט איצט אויס קישענייעוו קעגן סאָקאָלאָוו. האָט מען דאָך די קישענעווער יידן געברענגט צו קבר־ישראל, אין פון די סאָקאָלאָווער יידן איז קיין זכר נישט געבליבן. בלויז אַ ביסל אַש אין טרעבלינקע. בלויז די נעמען פון די יידן זענען אויף אַלע גאַסן דאָ: דו גייסט אויף די גאַסן און זעסט בלויז מצבות; אויסגעברוקירטע גאַסן און זעסט בלויז מצבות; אויסברוקירטע אויף הונדערטער מעטער די לענג פון די הייליקע שטיי־נער, פריש איז נאָך די פאַרב אויף אַ סך פון זיי, און דו קאַנסט איבערלייענען די נעמען.

ליבער ברודער, נישטאָ מער קיין יידן אין סאָקאָלאָוו. נישטאָ קיין בית־עולם. אַלץ איז אָפגעווישט, קיין סימן זאָל נישט בלייבן פון די זעקס הונדערט יעריקע עקזיסטענץ פון דער יידישער קהילה אין סאָקאָלאָוו. אין אַ גאָרטן נעבן נחום לעווינס פלאַץ ליגן אין אַ גרוב הונדערטער יידן, אַ גרויסער ברודער־קבר. די דייטשן האָבן נישט באַוויזן ארויסצונעמען זיי און פאַרברענען. איך שטיי נעבן קבר, איך בין אפשר דער אייניציקער אין די לעצטע מאָנאַטן וואָס כ׳שטיי און וויין ביים קבר. נישטאָ וועד ס׳זאָל אַ מאָל קומען באַווייַנען זייערע פאר־שניטענע לעבנס. איך מוז אויך אַוועקגיין, איך קאָן נישט זיין דאָ.. איך וויל לויפן, אַנטלויפן פון זיך אַליין, אוועק אין אַ מדבר ווייט פון מענטשן און דאָרט אויסשרייַען מיין ווייטיק, דעם ווייטיק פון די וועלכע זענען לעבן געבליבן אוז האָבן אין לעבן קיין זין נישט געפינען.

די נאכט פאלט צו. דער מארק איז געענדיקט. א שטילקייט באהערשט

צוריק דאָס שטעטל, איך בלאָנקע זיך ארום פון איין גאס אין דער צווייטער איך זעץ מיך אַנידער אַ ביסל אָפרוען אויפן אַלטן בית־עולם. היינט איז דאָס שוין נישט דער אלטער בית־עולם — אַ שיינער פּארק מיט אלייען אויסגעהאַקט די אלמע ביימער, אויסגעגלייכט, אויסגעשטעלט בענק. אַ הילכיק געלעכטער טראָגט זיך ארום מיר, עס הערט זיך דאָס שפּילן פון א הארמאָשקע, די יוגנט פארברענגט דאָ, מען טאנצט, מען שפּילט. דער אלטער טרוים זייערער איז פארווירקלעכט געוואָרן.

איך פּאָר אוועק צוריק, איך קאָן מער נישט בלייבן קיין מינוט, איך וויל שוין אַנטלויפן פונדאַנען אויף שטענדיק. אַדיע, סאָקאָלאָוו, מיין געבורטס־שטעטל, איך וויל דיך מער נישט זען, ס׳וועלן מער קיין יידן נישט זיין דאָ — וועט דיין ערד מער נישט איינזאָפּן קיין יידיש בלוט, און פּאר אייך, איינווווי־נער פון סאָקאָלאָוו, וועלן יידן מער קיין הייזער נישט אויפבויען.

די מצבה נאָך די אומגעבראַכטע יידן אין סאָקאָלאָוו — געשטעלט אין 1945 אויף דער איניציאַטיוו פון סאָקאָלאָווער קאָמיטעט אין לאָדזש.

מ. צאנין
(תל־אביב)

סאקאלאוו... נאך אלעמען

ווי עס איז שווער צו קומען דאָס ערשטע מאָל אויף קבר־אבות, אַזוי איז שווער צו קומען אין דיין אייגן שטעטל, דאָרט וווּ דו האָסט דאָס ערשטע מאָל די שיינקייט פון די פעלדער דערזעען, דאָרט וווּ דיין טאַטע האָט דיר דאָס ערשטע מאָל אין אַ חדר אַוועקגעפירט, דאָרט וווּ דו האָסט זיך דאָס ערשטע מאָל צונויפגעטראָפן מיט דער וועלט. אין סאָקאָלאָוו האָב איך געקענט יעדן שטיין און יעדן בוים, איך וואָלט געקאָנט אויסרעכענען וועמען אין וועלכן פענצטער איך האָב געזען אַרויסקוקן וועָן איך בין אַלס קינד דאָס ערשטע מאָל געגאַנגען אַליין אין גאַס.

סאָקאָלאָוו מיין היים־שטאָט, סאָקאָלאָוו מיין האַרציק יידיש שטעטעלע, וואָס אַלס קינד האָב איך אויף דיר געקוקט ווי אויף דעם צענטער פון דער וועלט. אפשר זענען אויף דער וועלט נאָך פאַרהַן אַ פּאָר שטעט, אָבער קיין איינע איז נישט אַזוי גרויס און אַזוי שיין ווי דו... אין ערגעץ אויף דער וועלט איז נישטאָ אַזאַ טייך, ווי דו פאַרמאָגסט, כאָטש דער טייך האָט אפילו קיין נאָמען נישט. אין ערגעץ זענען די לאָנקעס נישט אַזוי גרין, ווי דיינע לאָנקעס און קיין שום שטאָט אויף דער וועלט פאַרמאָגט נישט אַזש צוויי שפּאַציר־סעדער, וואָס פאַר אַ וווּנדערלעכע וועלט דאָס איז געווען: סאָקאָלאָוו האָט געהאַט אַ הויכע שול, וואָס צו די פאַרביקע שייבלעך איבערן ארון־קודש האָט מען געדאַרפט פאַררייסן דעם קאָפּ, כדי צו קאָנען זען זייער פאַרבן־שפּיל; סאָקאָלאָוו האָט געהאַט אַ פּלומפּ אינמיטן מאַרק, וואָס האָט אין די קינדער־יאָרן געלאָקט ווי עפּעס אַ פאַרכישופּטע מאַשין, וואָס ציט אַרויס וואַסער פון די סאַמע טיפענישן פון דער ערד... אפילו די סאָקאָלאָווער אָפּטע שריפּת האָבן געהאַט אין זיך עפּעס אַזאַ טיפּע, ווילדע שיינקייט, וואָס פלעגט צעפלאַ־מען די קינדערשע פאַנטאַזיע און אַוועקפירן אין אַ וועלט פון גרויסע עמאָציעס.

אפילו די מעשה־ביכלעך, וואָס מען פלעגט שפּעטער אויסליינען ביים בלינדן אהרנען האָבן נישט דערציילט וועגן געהיניספולערע וועלטן, ווי די וועגן וועלכע יונה דער בלעכער פלעגט דערציילן...

נייַן, סאָקאָלאָוו איז דער סאַמע צענטער פון דער וועלט און אַלדאָס שענסטע און אַלדאָס אינטערעסאַנטסטע שפּילט זיך אָפּ אין דער דאָזיקער שטאָט...

איך בין געווען אין אַ סך שטעטלעך אויף פּאָדליאַשע. צען מאָל האָב איך די שטאָט געקאָנט זען, און זי אויסגעמיטן. איך האָב מורא געהאַט

אַריינצופֿאָרן און צו דערזעען, אַז טאָמער איז ריכטיק אַז אויך דאָ זענען מער קיך יידן נישטאָ...

איך בין אָנגעקומען קיין סאָקאָלאָוו אין אַ שפּעט־זומערדיקן באָגינען. דער מאָרק איז געווען ליידיק, די קראָמען — געשלאָסן. די מויערן, די סטראָ־גאַנעס אַרום מאָרק, וואָס אַלס קינד האָט זיך מיר געדאַכט, אַז קיין גרעסערע זענען אויף דער וועלט נישט פֿאַראַנען, זענען איצט מאָדנע קליין און עלנט. אַ באַקאַנטע, אַ נאָענטע עלנקייט. עס דאַכט זיך מיר, אַז אויך זיי, די הייזער קוקן אויף מיר מיט צעגליטע שויבן פון דער אויפגייענדיקער זון, זיי דער־קענען מיך זיכער, און עס דערקענט מיך זיכער די פּלומפּ אויפן מאָרק, וואָס אַלס קינד האָב איך קיינמאָל נישט געקאָנט אויפהייבן דעם שוועָרן אייזן צו פֿאָמפּען.

איך זע נישט עמעצער זאָל גיין אין שול אַריין צום דאַוונען. איך זע נישט וועלכע עס איז „פּיוּנע" זאָל זיך עפענען אין דעם פֿריען מאָרגן אוו איך זע נישט די מאַרקשטייערינס זאָלן זיך איילן צום מאָרק מיט גרינסן פֿאַר די פּלייסיקע סאָקאָלאָווער באַלעבאָסטעס.

איך גיי איבער די לידיקע באַקאַנטע גאַסן און זע נישט קיין מענטש פֿאַר די אויגן. עפּעס עפּנט זיך אַ טיר און צוויי הענט גיסן אויס אַ שיסל מיט וואַטער אויפן טראָטואָר און די טיר פֿאַרמאַכט זיך צוריק, קיין פּניי זע איך נישט. דעם סימן פון חורבן זע איך אינעם נייעם בית־מדרש: די פּענצטער אויסגעשלאָגן, די וועגט פֿאַרריכטערט. איך גיי אַראָפּ מיט דער גאַס צום טייך, אַ סך פון די הילצערנע הייזלעך זענען אַראָפּגעטראָגן, נייע הייזער זענען אויפגעשטעלט געוואָרן. די וועלט פון דער קינדהייט איז צעריסן.

און צעריסן איז דער אַלטער בית־עולם, אַ גרויסער ווילדער פּלאַץ. ביי דער בריק הער איך ווי עס קלאַפּט די מיל, אַ יידישע מיל געווען. דער־נעבן קלאַפּט אַ שמיד — אַמאָל אַ יידישער שמיד דאָ געווען. און איצט קוקט מיר נאָך דער גוישער שמיד, ער ווונדערט זיך זיכער וואָס אַ פרעמדער זוכט דאָ אין דער געגנט אין אַזאָ פריער שעה. ווייטער אַרויף, צום מאָרק, געפֿין איך די שול אָפּגעמאַכט, דאָס נייע בית מדרש עלנט און פֿאַרוואָרלאָזט. און וועג איך קום צוריק אַרויף אויפן מאָרק זענען שוין עטלעכע קראָמען אָפּ און אין די קראָמען — פרעמדע, אומבאַקאַנטע פּנימער.

נישטאָ מער קיין יידן אין דעם יידישן שטעטל סאָקאָלאָוו.

אינעם רבינס הויף גייען אַריין באַאַמטע, מיליץ, פרעמדע מענטשן. דאָרט זעגען היינט מלוכהשע אָמטן, וואָס האָבן גאָרנישט צו טון מיט יידן.

און אָנומלט איז דאָך דאָ אַ גאַנצע מלוכה געווען. דעם רבינס הויף איז דאָך אַמאָל אַ וויכטיקער צענטער געווען פֿאַר גאַנץ פֿאָדליאַשע.

דער סאָקאָלאָווער רבי יצחק זעליג מאָרגענשטערן, אַן אייניקל פון קאָצק, זאָט געקיניגט איבער פֿאָדליאַשע ווי אַ מאָנאַרך. פון די וויטסטע שטעטלעך אפילו פלעגן קומען אַהער וועיבער מיט קראָנקע, מיט קינדער —

בעטן ביים רבין אַ רפואה שלמה. און דער רבי, ווי אַ דערפאַרענער דאָקטאָר, פלעגט אויספרעגן דעם קראַנקן און פֿאַרשרייבן רעצעפטן אין אַ לשון־קודש־דיקן לאַטיין, וואָס נאָר סאָקאָלאָוער אַפּטייקער פלעגן פֿאַרשטיין...

אַ וווּנדערלעכער טיפּ געווען, דער סאָקאָלאָוער רבי. אַ מענטש מיט אַ פלאַמיקן טעמפּעראַמענט און מענטשנקענער. ער האָט זיך קיינמאָל מיט זיינע קינדער נישט פֿאַרנומען, ער האָט קיינמאָל נישט געוווסט וויפל בחורים עס לערנען אין זיין ישיבה, וויפל יידן עס זענען פֿאַראַן אין שטאָט, אָבער ער האָט אַלץ און אַלע גוט געקענט, וועגן אַלע געהאט אַ טרעפלעכע מיינונג. ער האָט ליב געהאַט אַ פּדיון, אָבער צום געלט, וואָס ער פֿאַרמאָגט, האָט ער קיין שום באַציונג נישט געהאַט, און דער אַלטער שמש פלעגט אים נאָכגיין און אויפקלייבן די קערבלעך, וואָס ער האָט אַרויסגעוואַרפן פון די קעשענעס.

סאָקאָלאָוער יידן זענען געווען געזונטע, אַרבעטזאַמע יידן, בעלי־מלאכות און קליינהענדלער, וואָס פון זייער אייביקער שוועריקייט פֿראַצע פלעגט זיי תמיד אויספעלן אַ טאָג אין דער וואָך. אָבער יידן מיט אַ געוואַלטיקער אמונה זענען זיי געווען. ברויט אפשר נישט, אָבער אַרבעט און אמונה האָבן זיי געהאַט צו דער זעט.

דאָך ביי דער גאַנצער מאַטעריעלער אַרעמקייט האָט סאָקאָלאָוו אַרויס־געגעבן אַ דור אינטעליגענץ, דיכטער, שריפטשטעלער, אינטעלעקטואַליסטן אוז לערער, וואָס זענען איצט צעוואַרפן אוּן צעשפּרייט איבער אַלע יידישע ישובים אויף דער וועלט.

אין אָט דער קליינער שטאָט האָבן זיך אָפּגעשפּילט אַלע געזעלשאַפּטלעכע און פּאָליטישע קאַמפּן ביי יידן. וועגן די קאַמפּן צווישן די קאָצקער, גערער און אַלעקסאַנדער חסידים האָבן זיך געענדיקט, וויל חסידות אוּן סאָקאָלאָוו האָט שוין מער נישט צובאַקומען יונגע כוחות, האָבן זיך די קאַמפּן אָנגע־הויבן צווישן וועלטלעכע פֿאַרטייען: „בונד", ציוניזם און קאָמוניזם. די קאַמפּן זענען געווען פונקט אַזעלכע פֿאַרביסענע, ווי עס זענען געווען פֿאַרביסן די סאָקאָלאָוער יידן.

אין די אָוונטן, אין שפּאַציר־סאָד און אין די פֿאַריינען, פלעגן די דיסקוסיעס דערגיין עד לב השמים. עס האָט זיך געדאַכט, אַז דאָס זענען די געבורט־וויען פון אַ נייעם סדר אויף דער וועלט.

אויף קיין נייעם וועלט־סדר האָט זיך די סאָקאָלאָוער יוגנט נישט דערוואַרט. וועז דער נייער וועלט־סדר איז אָנגעקומען אַהער איז ער, דער סדר, אַריינגעפאַלן אין אַ שלאָנגן־נעסט, וואָס האָט פריער פֿאַרסמט דאָס יידי־שע לעבן און שפּעטער, אונטער דעם אפוטרופּסות פון די דייטשן, צוגעהאָלפֿן אויסוואַרצלען דעם יידישן געביין.

פון תמיד־אַן זענען די יידן דאָ אויסגעשטאָנען אַ וויילדן אַנטיסעמיטיזם. די שטאָטישע מיעשטשאָנעס, די סאָקאָלאָוער שוסטער אוּן פּייערלעשער פלעגן תמיד זוכן אַ געלעגנהייט „אַ שפּיל צו טאָן זיך" מיט יידן. דעם היס־

טאָרישן שאַנס האָבן זיי באַקומען אין דעם ערשטן טאָג ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען די שטאָט. שוין דעמאָלט, ווען די דייטשן זענען נאָך נישט צוגע־טרעטן צו פאַרניכטן די יידן, האָבן שוין די סאָקאָלאָווער מיעשטשאַנעס אַנ־געהויבן ויבן אויף מאָרדן.

איבער סאָקאָלאָוו איז אַדורך אַ פינצטערער שטורעם. ווען יידן זענען גלאָפן צום בוג זיך ראַטעווען, האָבן סאָקאָלאָווער פויערים זיי באַרויבט און דערמאָרדעט אויף די וועגן.

קומט מיט מיר אין האַלבן טאָג איבער די גאַסן פון סאָקאָלאָוו. די וויניק פאַרבייגייענדיקע פרויען זענען אָנגעטאָן אין מלבושים, וואָס דו וויסט זיכער, אַז זיי זענען יידישע. די פאַרהאַנגען אין די פענצטער, די אייניריכטונג אין די געשעפטן — אַלץ איז יידיש. וואָס מען האָט נישט צוגערויבט בי־יידן, האָט מען שפעטער באַקומען ביי די דייטשן... און דער גאַנצער רויב הייסט „זאַכן נאָך די דייטשן", און די הייזער, אין וועלכע פאָליאַקן ווינען הייסן נישט יידישע הייזער, נאָר „הייזער נאָך די דייטשן", וויל די דייטשן האָבן געהאָט בדעה זיי צו פאַרקויפן...

איך בין זיך נוהג געווען, אַז אין יעדער שטאָט, וווּ איך בין געקומען, האָב איך זיך נאָכגעפרעגט ביי אָרטיקע פאָטאָגראַפיסטן, צי ביי זיי האָבן זיך נישט אויפגעהיטן פאָטאָגראַפישע אויפנאַמען פון דער אָקופאַציע־צייט. דאָס אין סאָקאָלאָוו, האָב איך אפילו נישט געוואָגט, איך האָב נישט געוואָלט דער מינדסטער פאַרדאַכט זאָל פאַלן אויף מיר, אַז איך האָב וועלכן עס איז שייכות מיט יידן, אָדער אַז איך אינטערעסיר זיך בכלל מיט יידן...

האָב איך נישט געוואָלט צוגעבן נאָך אַן עלנטן קבר צו די יידישע קברים, וואָס זענען צעזייט און צעשפרייט איבער אַלע פעלדער און וועלדער אַרום. כ׳האָב נאָר געוואָלט אַ קוק טון וויי עס זעט אויס די שטאָט, וואָס איז געווען די וועלט פון מיין קינדהייט, וואָס איך האָב קוים געגלויבט, אַז עס איז דאָ נאָך אַמאָ צווייטע ווי זי. און איך האָב זי געזען אַזאָ עלנטע, אַזאָ שוידער־לעך צעבראָכענע, אַז ווען ס׳איז אָנגעקומען דער אויטאָבוס קיין וועגראָוו, האָט די עוד געבריט אונטער מיינע פיס און איך האָב פאַרלאָזט די שטאָט. אויף אייביק פאַרלאָזט.

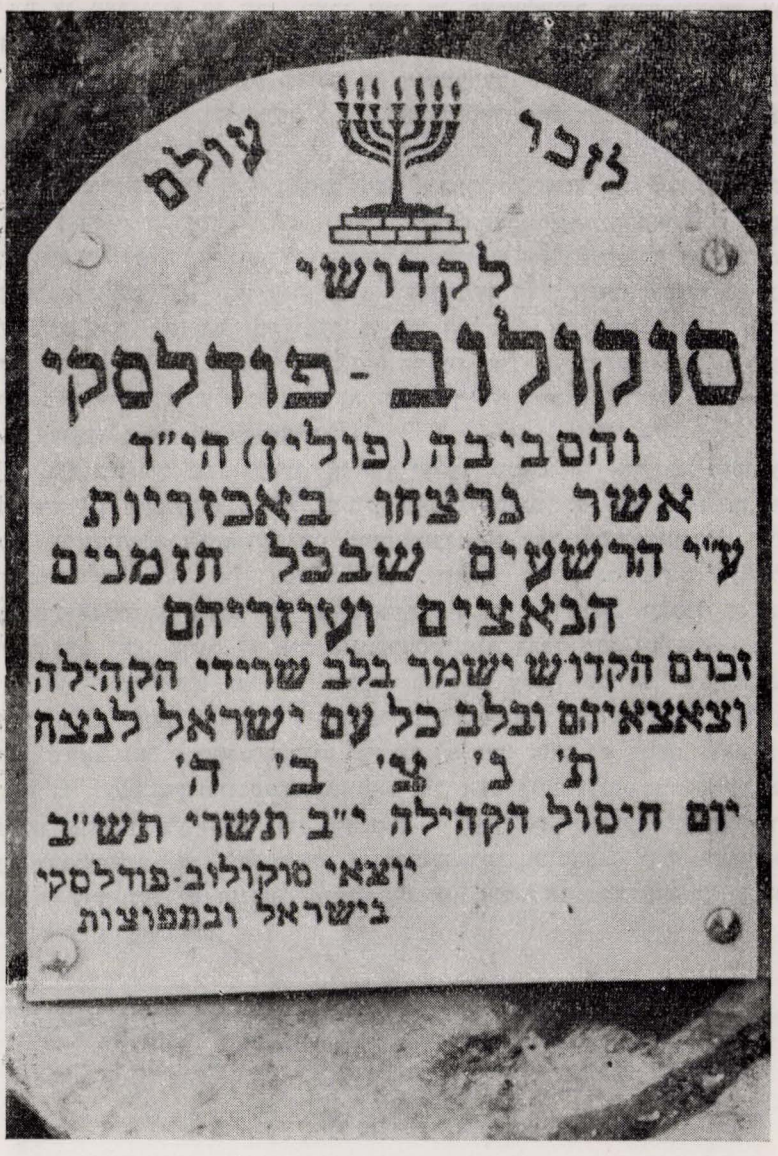
זכר עולם
לקדושי
סוקולוב-פודלסקי
והסביבה (פולין) הי"ד
אשר נרצחו באכזריות
ע"י הרשעים שבכל הזמנים
הנאצים ועוזריהם
זכרם הקדוש ישמר בלב שרידי הקהילה
וצאצאיהם ובלב כל עם ישראל לנצח
ת' נ' צ' ב' ה'
יום חיסול הקהילה י"ב תשרי תש"ב
יוצאי סוקולוב-פודלסקי
בישראל ובתפוצות

אנצע הערשל
אויערמאן מאיר שלום
אויערמאן חיה
אויערמאן רחל
אויערמאן משה
אייידעלשטיין יעקב
אייידעלשטיין פייגע
אייידעלשטיין מרים
אייידעלשטיין לאה
אייידעלשטיין שרה
אייידלעשטיין משה חיים
אייידעלשטיין אברהם
אייידעלשטיין נעמי
אייזנוואסער יהושוע
אייזענוואסער מאטעס
אייזענוואסער דבורה
אייזענוואסער משה
אייזענוואסער בערל
אייזענוואסער ליבע
אייזענוואסער העניע
אייזענוואסער ישראל
אייזענוואסער דבורה
אייזענוואסער פריידע הינדע
אייזענוואסער העניע
אייזענבערג עזריאל
אייזענבערג חנה
אייזענבערג ישראל
אייזענבערג חיים
אייזענבערג שרה
אייזענבערג רבקה
אייזענבערג יעקב
אייזעבערג פנחס
אייזענבערג עזריאל
אייזענבערג חנה
אייזענבערג העלע
אייזענבערג דאבע
אייזענבערג ישראל
אייזענבערג אברהם
אייזענבערג פעסל
אייזענבערג ליבע
אייזענבערג חיים שמואל
אייזענבערג מאיר נתן
אלטמאן משה
אַלטמאן עטקע
אלטמאן פסח

אלטמאן גיטל
אלטמאן העניע
אלטמאן חנה
אלטמאן רחל
אלטמאן בראניע
אלטמאן אהרון
אלטמאן צבי
אלטמאן ברוך
אלטמאן חיה
אלטמאן שלום
אלטמאן משה
אלטמאן חיים
אלטמאן לייב
אלטמאן חנה
אלטמאן פסח
אלטמאן אלטע גיטל
אלטמאן ברוך
אלטמאן מלכה
אלטמאן הערשל
אלטמאן אהרון
אלטמאן העניע
אלטמאן רחל
אלטמאן חנה
אלטמאן שרה
אלטסטער משה
אלטסטער שרה
אלטסטער דוד און 3 קינדער
אנגעלטשיק רבקה
אסטראוויעצקי לייבל
אסטראוויעצקי מילגראם טויבע
אסטראוויעצקי העלענקע
אפענגארד יוסף
אפענגארד ברוך
אפענגארד ראובן
ארסטער חיה
ארסטער איטא
ארסטער הערשל
ארסטער ברכה
ארענשטיין ישראל
ארענשטיין משה
ארענשטיין שרה
ארענשטיין סאשע
ארענשטיין משה מענדל
ארענשטיין הינדע מרים
ארענשטיין לאה רייזל

יזכור!

ארענשטיין ישראל, פרוי און קינד
ארענשטיין קלמן מאיר, פרוי קינד
ארענשטיין שמואל, פרוי און קינד
ארענשטיין בלימע
באטשאן יעקב
באטשאן עטקע
באטשאן משה, פרוי און קינד
באטשאן שיינדל
באטשאן טויבע
באטשאן רבקה
באטשאן בעריש
באטשאן דוד
באטשאן פרץ
באטשאן פייגע
באטשאן גנענדל
באך יוסף
בארענשטיין מלכה
בארענשטיין ישעיה
בארכאווסקי הערש בער
בארכאווסקי אסתר רבקה
בארכאווסקי אברהם
בארכאווסקי לובא
בארכאווסקי משה
בארכאווסקי רבקה
בארכאווסקי יצחק און קינד
בארכאווסקי דוד
בארכאווסקי שרה
בארכאווסקי מלכה
בארכאווסקי דוד, פרוי און קינד
בארכאווסקי גדליה
בארכאווסקי יצחק
בארכאווסקי חיה
בארכאווסקי חנה
בארכאווסקי פייוול
בארכאווסקי שמואל
בארכאווסקי ברינצע
בארכאווסקי שרה
בארכאווסקי אליעזר
באזשני פראניע
באזשני מרים און 3 קינדער
באזשני יחיאל
באזשני חנה
באזשני הערשל
באזשני יעקב
באזשני זעליג

באזשני משה
באזשני לאה
באזשני חיים
באזשני ולמן
באזשני פייגע
באזשני פעלע
בוכבינדער באשע
בובבינדער בעריש
בוכבינדער ראובן
ביאלאלעוו אפרים
ביאלאלעוו יהודית
ביאלאלעוו פנחס
ביאלאלעוו שמואל
ביאלאלעוו — בלומבערג מינדל
ביאלאלעוו יהודה
ביאלאלעוו פייגע
בילאלעוו חנה
ביאלאלעוו באשע
ביאלאלעוו פנחס אהרון
ביאלאלעוו חנה
ביאלאגראד נחמה
ביאלאגראד מאזל
בעקערמאן אלתר
בעקערמאן הענרי
בעקערמאן משה
בעקערמאן רבקה
בעקערמאן אלתר
בעקערמאן ואספע
בער פסח
בער אסתר
בער ביילע
בער מאַטל
בער ישראל
בער יוסף
בער הערשל
בער צירל
בער בערל
בער יענטע
בער מאַטל
בער יוסף
בער יוספע
בער שפרינצע
בער נעכע
בראם רחל
בראטשטיין ברוך

בראטשטיין פייגע
בראטשטיין מאשקע
בראטשטיין שמעון
בראקער שמואל
בראניצקי מאנעס
בראניצקי שרה
בראניצקי הערשל
בראניצקי גיטל
בראניצקי שמואל
בראניצקי הינדע און קינדער
ברוינשטיין העניל
ברוינשטיין חנה
ברוינשטיין שעפסל
ברוינשטיין הערש יוסף
גאלדבערג חיים
גאלדבערג — לענשטנער געלע
גאלדבערג רחל
גאלדבערג שמחה
גאלדבערג דבורה
גאלדבערג איטא
גאלדבערג אברהם
גאלדבערג שרה
גאלדשטיין שלום
גאלדשטיין חנה
גאלדשטיין אשר
גאלדשטיין יחיאל
גאלדשטיין אייזיק
גאלדשטיין עטל
גאלדשטיין שלום
גאלדשטיין חנה
גאלדשטיין עטל
גאלדשטיין יחיאל
גאלדשטיין אייזיק
גאלאנט פעסע
גאלאנט יוכבד
גאלאנט פריידע
גאלאנט רבקה
גארגו יעקב
גארקי מלכה
גארקי יעקב
גארקי פייגע
גארקי מרדכי
גארקי מענדל
גארקי מענדל
גארקי שמואל

גארקי אברהם
גארקי חנה
גארלדרייך יהושע
גאלדרייך שרה
גאלדרייךמאטל, מאן און קינד
גאלדרייך יעקב
גוטמן יהושע
גורפינקעל לאה, מאן און קינדער
גורפינקעל פערל, מאן און קינדער
גורפינקעל יצחק
גורפינקעל מלכה
גורפינקעל איטשע, פרוי און קינדער
גורפינקעל נאטע, פרוי און קינדער
גורפינקעל פאלע
גופינקעל חנה
גורפינקעל משה
גזענדא הערשל
גזענדא הייגע
גליקמאן ישראל יצחק
גליקמאן פייגע רויזע
גליקמאן מענדל
גליקמאן אליעזר אייזיק
גליקמאן געלע
גליקמאן יחיאל
גליקמאן כאנטשע
גליקמאן משה
גליקמאן אסתר
גליקמאן מנחם
גרושקא שמעון
גרושקא רחל
גראנדזשיצקי מענדל און פאמילע
גרינבערג בעריש
גרינבערג משה
גרינבערג אסתר
גרינבערג צבי
גרינבערג חיים
גרינבערג זלמן
גרינבערג אברהם
גרינבערג חיה
גרינבערג יאסקע
גרינבערג שפחה
גרינבערג מאיר
גרינבערג שיינע

גרינבערג עטע
גרינבערג טעמא
גרינבערג כינקע
גרינבערג הערשל
גרינבערג רחל
גרינבערג חיה
גרינבערג מאטלע
גרינבערג פייגע
גרינבערג לייזר
גרינבערג דאבע
גרינבערג מאיר
גרינבערג פריידע
גרינבערג אברהם שמואל
גאלדשטיין ליבע
גאלדשטיין אליהו
גאלדשטיין מרים
גאלדשטיין אברהם
גאלדשטיין באשקע
גאלדשטיין שרה
גאלדשטיין משה וועלוול
גאלדשטיין ברכה
גאלדשטיין יעקב
גאלדשטיין גדליה
גאלדפארב ישראל
גאלדפראב צירל
גאלדפארב שמואל
גאלדפארב טויבע
גאזאווסקי יחיאל
גאזאוסקי גוטשע
גאזאווסקי עליע
גאזאווסקי ישראל
גאפטארניק יעקב
גאפטארניק שעפסל
גאפטארניק וועלוול
גאפטארניק חיה און קינדערדער
גאפטארניק דבורה און קינדער
גאפטארניק מאטל
גאפטארניק — לאפאטע פערל
און קינדער
גאפטארניק טעמע
גאפטארניק פערל
גאפטארניק לייבל
גאפטארניק דבורה
גאפטארניק שבתאי

גאפטארניק יעקב
גאפטארניק וולוול
גאפטארניק יודל
גאפטארניק אייזיק
גאפטארניק מענדל
גאפטארניק נעמי
גארפניק שמואל
גאלפעדער לעאן
גאלדפעדער מאטל
גאלדפעדער פייגע
גאלדפעדער יענטע
גאלדפעדער רחל
גאלדפעדער שרה
גאלדפעדער רבקה
גאלדפעדער לאה
גאלדפעדער עליע
גאלדפארב אברהם דוד
גאלדפארב צירל
גאלדפארב — שטוטמאן שרה
גאלדפארב שעפסל
גאלדפארב חומה
גאלדפארב דוד
גאלדפארב פייגע
גאלדשמיד לובא
גאלדשמיד מרדכי פרוי און
קינדער
גאלדרייך יהושע
גאלדרייך שרה
גאלדרייך יעקב
גאלדרייך מאטעלע
גאלדרייך — לעווין מלכה
גאלדרייך פנחס
גאלדרייך רחל
גאלדרייך הערשל
גאלדרייך ברוך
גאלדרייך כינקע
גאלאנט אליעזר
גאלאנט קריינע
גאלאנט אסתר
גרינבערג חנה
גרינבערג אסתר
גרינבערג עלקע
גרינבערג שרה
גרינבערג יודל
גרינבערג פעשע

גרינבערג שמואל
גרינבערג רחל
גרינבערג פנחס
גרינבערג משה
גרינבערג אלטע
גרינבערג אליעזר
גריבערג קריינע
גרינבערג חנה
גרינבערג ישראל מרדכי
גרינבערג בעריש
גרינבלאט אברהם
גרינבלאט חנה
גרינבלאט יחיאל
גרינבלאט יצחק
גרינבלאט מאשע
גרינבלאט רחל
גרינשפאן לייזער
גרינשפאן בעלא
גרינשפאן שלמה
גרינשפאן חנה
גרינשפאן לאה
גרינשפאן פסח
גרינשפאן אייזיק
גרינשפאן יוסף
גרינשפאן חנה
גרינשפאן אליעזר
גרינשפאן רחל
גרינשפאן שלמה
גרינשפאן ברייגע
גרינשפאן ביילע
גראנאטשטיין ישראל
גראנאטשטיין קיילע
גראנאטשטיין ציפע
גראנאטשטיין חנה
דארזשינסקי ברוך
דעזגעצקי שיינע
דעזגעצקי פעסע
דעזגעצקי ליבע
דעזגעצקי זיד
דעגזעצקי אברהם און נישפחה
דעזגעצקי שמואל און זיין משפחה
האכמאן זלמן
האכמאן יהידית
האכמאן פייוול
האכמאן שרה

האכמאן ישראל בער
האכמאן צבי
האכמאן נחומה
האכמאן שלום
האכמאן רבקה
האכמאן יעקב מענדל
האכמאן באשע
האכמאן שרה
האכמאן מרדכי
האכמאן יאכעט
האכמאן יהודית
האכמאן זלמן
האכמאן פייוולע
האכמאן שרה קעלע
האכמאן משה
האכמאן טויבע
האכבערג ברוך
האכבערג — ווישניע רחל
האכבערג — טייטלבוים חנה
האכבערג יעקב
האכבערג משה
האכבערג שיינדל
האכבערג — ראזען מאטל
האכבערג אריה לייב
האכבערג חיה
האכבערג לייב
האכבערג שרה
האכבערג פערל
האכבערג הערשל
האכבערג וועלוול
האכבערג אסתר
האכבערג יענטע
האכבערג משה און פרוי
האכבערג שמואל, פרוי און קידער
האכבערג טויבע און קינדער
האכבערג דוד
האכבערג עטל
האכבערג טעמע
האכבערג אליעזר
האכבערג דוד
האכבערג חנה
האכבערג אליקים
האכבערג חיה
האכבערג בעלע
האכבערג טויבע

האלבערשטאט וועלוול
האלבערשטאט שיינדל
הערשנבארן הינדע
העלמאן — קאלינא שיידל
הענדעל אליעזר
הענדעל דבורה
הענדעל יחיאל מאיר
הענדעל דוד
הענדעל רבקה
הענדעל שרה
וואנשטיין לייבל
וואַרשאַווסקי יחיאל
וואַרשאַווסקי שפחה
וואַרשאַווסקי חיה
וואַרשאַווסקי נחמה
וואקשטיין לעאן
וואקשטיין אברהם
וואקשטיין שרה
וואקשטיין שיינדל
וואקשטיין ליבע
וואקשטיין עלקע
וואקשטיין פסח
וואקשטיין מרדכי
וואקשטיין חיה
וואקשטיין וועלוול
וואקשטיין גיטל
וואקשטיין דאבע
וואקשטיין פריידע
וואקשטיין פסח
וואקשטיין שאשע
וואקשטיין — יאבלאקא מינדל
וואקשטיין חנה
וואקשטיין פעלטע
וואקשטיין רויזע
וואקשטיין העניע
וואקשטיין פייוול
וואקשטיין לייבל
וואקשטיין מענדל און פאמילע
וואקשטיין מרדכי און פאמיליע
וואקשטיין שיע און פאמיליע
וואקשטיין לייזער און פאמיליע
וואנס אהרון
וואלדען יוסף
וואלדען מלכה
וואטשאזש יואל
וואטשאזש — קערשעבלים פעסע
וואלמער אברהם און צווי קינדער
וואלמער חנן
וואדיסלאווער רפאל, פרוי און קינדער
וואלער הערשל
וואלער רחל
וואלער רחל
וואלער דוד
ווילמער אליהו
ווילמער אברהם
וויערזשבא יעקב יואל
וויערזשבא הענע־ביילע
וויערזשבא פייגע
וויערזשבא רבקה
ווימשבערג פריידע
ווימשבערג שרה
ווישניער יצחק
ווישניער חנה
ווישניער ישעיה
ווישניער דב
ווישניער מענדל
ווישניער אלטע
ווישניעווסקי אברהם יצחק
ווישניעווסקי לאה און דריי קינדער
ווינאגורא ברוך
ווישניע פריידע
ווייסבערג הערצקע
ווייסבערג שרה
ווייסבערג ישראל מאיר
ווייסבערג יעקב
ווייסבערג שמעון
ווייסבערג יצחק
ווייסבערג דברה
ווייסבערג ביילע
ווייסבערג רבקה
ווויינמאן טויבע
ווויינמאן באשע
ווויינמאן — קראוויעץ מאטל
ווויינשטיין שרה
ווויינשטיין חיה און קינדער
ווויינשטיין שמשון
ווויינשטיין שמחה

וויינטרויב מרים איטע
וויינטרויב משה
וויינבערג משה
וויסקאל פאניע
וויסקאל רחל
וויסבראד יצחק
וויסבראד שרה
ווידלער — בראם רחל
ווידלער עדיע
וויינטרויב משה
וויינטרויב ברוך הערש
וויינטרויב אסתר
וויינטרויב שמחה
וויינטרויב משה
וויינטרויב מרים
וולאס יעקב
וולאס רויזע
וולאס חנה
וולאס איטקע
וולאדאווער מינדל
ווערטער גדליה
ווערטער נחמה
ווערטער עקיבא
וועגראווסקי יהושוע
וועגראווסקי פייגע
וועגראווסקי צירל
וועגראווסקי הערשל
וועגראווסקי מרים
זאלצבערג הערשל
זאלצבערג עטל
זאלצבערג חוה
זאלצבערג דברה
זאלצבערג דוד
זאלצבערג חנה
זאלצבערג אליהו
זאלצבערג יוסף
זאלצבערג חוה
זאלצבערג לאה
זאלצבערג שושנה
זאלצבערג יוסף
זאלצבערג מינקע
זאלצבערג אסתר
זאלצבערג הערשל
זאלצבערג חוה
זאלצבערג דבורה

זאלצבערג עטל
זאלצבערג שלום
זאלצבערג מאטל
זאלצבערג אברהם
זאלצמאן נאטע
זאלצמאן דאבע
זאלצמאן ישראל
זאלצמאן רבקה
זאלצמאן שרה גיטל
זאלצמאן פערלע
זאלצמאן שרה און קינדער
זילבערמאן עמיל
זילבערמאן חיים
זילבערמאן נחום
זילבערמאן אסתר
זילבערמאן מינדל
זילבערפינגער יצחק
זילבערפינגער ישעיהו
זיידענבערג קלמן
זיידענבערג משה
זיידענבערג עטל
זיידענבערג חיה
זיידענבערג יידל
זיידענבערג יחיאל
זיידינבערג יצחק
זיידענבערג זלמן
זיידענבערג משה
זיידענבערג יידל
זיידענבערג רחל
זיידענבערג שמשון
זאיאנץ אהרון
זאיאנץ גנענדל
זיאיאנץ הענעך
זאיאנץ דוד
זלאטאוויטש — שטולווארק אסתר
זלאטאוויטש הענרי
זלאטאגוויאזדא פייוול
זלאטאגוויאזדא מאלא, מאן און קינדער
זלאטאגוויאזדא זלמן
זעבראוויטש יעקב
זעבראוויטש טעמע
זעבראוויטש חנה
זעבראוויטש — שקלאזש פעסע
זעבראוויטש גוטע

זעבראוויטש גאלדע
זשעטעלני יוסף
זשעטעלני יעקב
זשעטעלני סאניע
זשעטלני יוסף
זשעטעלני — שפאדעל אלתר
זשעטעלני אסתר
זשעטעלני דוד
זשעטעלני חנה
זשעטעליני יצחק
זשעטעלני רבקה
זשעטעלני הערשל
זשעפא אברהם
זשעפא ייטע מלכה
זשעפא אברהמטשע
זשעפא נוסקע
זשעפא נח
זשעפא לייבל
זשעפא דאבע
זשעפא גדליה
זשע שעטקאווסקי יעקב
זשעשעטקאווסקי—מיעדאווסקא ביילע
זשעשעטקאווסקי יענטע
זשעשעטקאווסקי צביה
זשעשעטקאווסקי חיה
זשעשעטקאווסקי צבי
זשעשעטקאווסקי הערשל
זשעשעטקאווסקי יאנקל
טארנאווסקי משה גרשון
טארנאווסקי אסתר באשע און קינדער
טאשעמאוויטש חנה
טאשעמוויטש באשע
טאשעמאוויטש מאטל
טורלענדער עלקע
טונקלרויט יצחק
טונקלרויט פריידע
טונקלרויט גיטל
טונקלרויט מרים
טונקלרויט דוד
טונקלרויט חיה
טונקלרויט משה
טונקלרויט פייגע
טיקאלסקי ליבע

טייטעלצווייג מאיר
טייטעלצווייג—גאלדפדער יענטע
טייבלום ישראל
טייבלום נעכע
טייבלום שמואל
טייטבלום חנה רחל
טשארנאבראדע יחיאל און 2 קינדער
טשארנאבראדע נעמי
טשארנאבראדע פעסע
טשארנאבראדע רחל
טשארנאבראדע רבקה
טשארנאבראדע אפרים, פרוי און קינד
טשארנאבראדע אליהו
טשאנאבראדע חיים
טשארנאבראדע פערל
טשערנאוויטש אברהם
טשערנאוויטש (פרוי)
טשערנאוויטש רחל
טשערניעצקי פנחס
טשערניעצקי פייגע
טשערניצקי אברהם
טשערניעוויטש רחל
טשערניעוויטש חנה און קינדער
טשערניעוויטש אברהם
יאנקעלוויטש יעקב
יאנקעלעוויטש שרה
יאספערשטיין דוד
יאספערשטיין פריידע און קינדער
יאספערשטיין דניאל
יאספערשטיין באשע
יאספערשטיין מענדל
יאספערשטיין שיינדל
יאספערשטיין יצחק
יאסקאלקע שלמה
יאסקאלקע געלע
יאסקאלקע שיינדל
יאסקאלקע יוסף
יעדלין טויבע
יעקאבאווסקי יצחק אליהו, פרוי און קינדער
כשר מרדכי
כשר דינה
כשר יוכבד

כשר שפחה
כשר אסתר
כץ הענעק
כ״ץ אברהם
כ״ץ ליבע רבקה
כ״ץ הערשל
כ״ץ חנה
כ״ץ שמואל אליהו
כ״ץ העניה גיטל
כ״ץ יחיאל
כ״ץ ברכה
כ״ץ בערל
כ״ץ העניה
כ״ץ שמשון
כ״ץ צביה
כ״ץ לאה
כ״ץ שפרה
כ״ץ יעקב
לאנדאו אברהם
לאנדאו — בלוך שרה
לאנדאו יעקב
לאנדאו — ראזענבוים רבקה
לאנדאו — קרישטאל קיילע
לאשיצא יידל
לאפאטע מענדל
לאפאטע פייגע
לאפאטע דבורה
לאפאטע דאבע
לאפאטע פערל
לאפאטע לערשל
לאפאטע פייגע
לאן לייבוש און קינדער
לאשיצקי בריינע
לאשיצקי מרים ייטע
לאשיצקי משה
לובעלטשיק צישקע
לובעלטשיק נעכע
לובעלטשיק שיינדל
לובעלטשיק פלטיאל
לובעלטשיק רבקה
לובעלטשיק רחל לאה
לובעלטשיק אשר
לובעלטשיק נתן
לובעלטשיק אלטע
לובעלטשיק קריינדל

לובעלטשיק משה
לובעלטשיק אברהם
לובעלטשיק ברייגע גיטל
לובעלטשיק קריינדל
לובעלטשיק פעילטע
לובעלטשיק נעכע
לינדענהיים שלמה ראובן
לינדענהיים פרימעט
ליכטענשטיין עקיבא
ליכטענשטיין שלמה
ליכטענשטיין חוה גיטל
ליכטענשטיין יעקב, און פרוי
ליכטענשטיין הערשל, פרוי און קינדער
ליכטענשטיין מרדכי, פרוי און קינדער
ליכטענשטיין נח
ליכטענשטיין רחל, מאן און קינדער
ליכטענשטיין מיכלה
ליכטענשטיין משה פרוי און קינד
ליכט מכאלניסן
ליכט חייטשע
ליכט לאה
ליכט יצחק
ליברייך פייוויש
ליבערמאן חוה
ליברייך סימע
ליבערמאן דבורה
ליבערמאן זאב
ליבערמאן שבתי
ליבערמאן אסתר
ליבערמאן איטא
ליבערמאן יהודה
ליבערמאן שמואל
ליכטענפאט חוה
ליכטענפאט יעקב
ליקאווער יונה, פרוי און קינדער
ליטערא דבורה
ליטערא יוסף
ליטערא גדליה
ליבמאן פערל
ליבמאן גאלדע
ליבמאן ברייגע
ליבמאן מרדכי

ליבמאן שלמה
ליבמאן רויזע
ליבמאן שרה
ליבמאן ישעיה
ליבמאן ישראל
לעווין פנחס
לעווין משה
לעווין רויזע
לעווין פנחס יעקב
לעווין מלכה
לעווין רחל
לעווין נחום
לעווין שרה
לעווין משה
לעווין צבי
לעווין מתתיהו
לעווין שיינדל
לעווין הערשל
לעוויז ברוך
לעווין אלתר
לעווין ליבע
לעווין בעלא
לעוויזאן שאשע און קינדר
לעוויזאן ליבע
לעוויזאן ישעיה
לעווקאוויטש אברהם יעקב
לעלטשיק לאה
לעלטשיק יעקב
לעלטשיק לושיא
לעשניק שמעון
לעשניק שיינדל און קינדער
לעשניק שמעון
מאדאנסקא דאבע און קינד
מאסטאווסקי משה און פרוי
מאנקאבאצקי יעקב
מאנקאבאצקי העניע
מאנקאבאצקי אברהם
מאנקאבאצקי חיה
מאנקאבאצקי שלמה
מאנקאבאצקי ביילע
מאנקאבאצקי בועז
מאנקאבאצקי רויזע
מאנקאבאצקי יוסף
מאנקאבאצקי רחל
מאנקאבאצקי מלכה

מאנקאבאצקי פסח
מאנקאבאצקי מלכה
מאנקאבאצקי שלמה
מאנקאבאצקי אברהם
מאנדעלבוים פייגע
מאנדעלבוים אברהם
מאנדעלבוים הערשל
מאנקאבאצקי יעקב
מאנקאבאצקי העניע
מאנקאבאצקי אברהם הערש
מאנקאבאצקי חיה אסתר
מאנקאבאצקי שלמה זלמן
מאנקאבאצקי פסח
מאנקאבאצקי מלכה טעמע
מעלניצקי בנימין
און 3 קינדער
מערמעלשטיין שרה און 4 קינדער
מיאדאווסקי יענטע
מיאדאווסקי פעסע
מיאדאווסקי זאב
מילגראם — מאנדעלבוים ביילע
מינצעס בן ציון
מיגדאל דוד
קינדער
מיעלניק רוזשקע
מיעלניק שלמה, פרוי און 3 קינדער
מיעלניק, פרוי און קינדער
מיעלניצקי יואל
מיעלניצקי פסח
מיעלניצקי משה
מיעלניצקי בנימין
מיעלניצקי שיינע העניע
מיעלניצקי יעקב יצחק
מלינאזש אייזיק
מלינאזש גענע
מלינאזש יחיאל
מלינאזש כאנטשע
מלינאזש משה
מלינאזש אסתר
מענדעזשיצקי מנחם
מענדעזשיצקי לאה
מעזדעזשיצקי רבקה
מענדעזשיצקי אריה
מענדעזשיצקי שמואל

מעלניצקי רבקה
מעלניצקי בנימין
מעלניצקי חייטשע
מעלניצקי יעקב
מעלניצקי יאנקל
מאנקאבאצקי בנימין
מאנקאבאצקי מלכה
מארקוספעלד גיטל
מיאדאווניק יעקב
מיאדאווניק שמואל
קינדער
מיאדאווניק שרה
מיאדאווניק רחל
מיאדאווסקי שושנה
מיאדאווסקי אסתר
מיאדאווניק פייגע
מיאדאווניק נחמן
מיאדאווניק חיים לייב
מעלניצקי צביה
מעלניצקי דבורה
מעלניצקי שיינדל
מעלניצקי דוד
מעלניצקי משה
מעלניצקי בועז
מעלניצקי אסתר ביילע
מעלניצקי שיינדל
מעלניצקי אברהם
מעלניצקי אליעזר
מעלניצקי דבורה
מעלניצקי אברהם
מערמעלשטיין שולא אינקינד
מערמעלשטיין יחיאל, פרוי אין
מעלניצקי אלתר
מעלניצקי גיטל
מעלניצקי ייטא
מעלניצקי יעקב
מעלניצקי חנה
מעלניצקי בנימין
מארקוספעלד קיילע
מארקוספעלד יאנקל
מארקוספעלד גאלדע
מארקוספעלד חיה
מידלארסקי ליבל
מידלארסקי בלומה
מידלארסקי חיה

ניעוויאדאמסקי מרדכי
נעוויאדאמסקי שרה
נעוויאדאמסקי מנוחה
נעוויאדאמסקי רבקה
נעוויאדאמסקי ישראל
נעוויאדאמסקי וואללי
ניידארף ברוך הערש
ניידאָרף מנוחה
ניידאָרף שמואל
ניידארף רחל
ניידארף יעקב
נאוואווייסקי דוד
נאוואווייסקי אברהם
נאוויצקי הערש אשר
נאוויצקי יואל
נאוויצקי דוד שלמה
נאאוטשיטשעל אייזיק
מערמעלשטיין שמעון, פרוי און
נאאוטשיטשעל — מילגראם חנה
נאאוטשיטשעל הערשל
נאאטשיטשעל העלקע
נאאוטשיטשעל רוזשקע
נאאוטשיטשעל משה
ניידארלר פסח משה
ניידארף רייזל
ניידארף לייזער דוד
ניימאן משה
נעלקענבוים אשר
סאמאראק יצחק
סאמאראק יצחק מאיר
סאמאראק שרה רבקה
סאדאווניק דוד
סאדאווניק רבקה
סאדאָווניק אליעזר
סאדאווניק פערל
סאדאווניק שאשא
סאדאווניק רחל
סאדאווניק־שפאדעל מאטל און 4
קינדער
סאדאווניק אהרון
סאמעט צאלקע
סאמעט חנה
סאמעט הערשל
סאמעט גאלדע
סאמעט מאשקע

סאמעט חיה
סטאלאזש ישראל לייב
סטאלאזש רחל
סטאלאזש חנה
סטאלאזש דוד
סטאלאזש שאשע און פאמיליע
סטערדיניאק ישראל
סטערדיניאק ישעיהו
סטערדיניאק פסח
סטאצקי משה
סטאצקי רחל
סטאצקי מלכה
סטאצקי יצחק
סטאצקי שמחה
סטצקי הינדע
סטאצקי חיה
סטאצקי לייב
סטאצקי גיטל
סטאצקי הערשל
סטאצקי בערל
סטאצקי יענטע
סטאצקי אהרון
סטאצקי ליבע
סטאצקי שרה
סטאצקיי ישעיהו
סיראקא רחל
סיראקא שרה גיטל
סלאכאווסקי מנחם
סלאדאיויטש מאטל און 7 טעכטער
סלאכאווסקי צירל
סלאכאווסקי מאיר
סלאכאווסקי נאטע
סמיכאוער מרדכי, פרוי און דער
סעגאל לייב
סטופעק משה
סטופעק חנה
סטאלוויטש מענדל
סטאלוויטש פרימעט
סטאלוויטש אליהו
און פרוי און פיר קינדער
סטאלוויטש לייבל
סטאלוויטש טויבע
און 2 קינדער
סעבער משה
סטאלוויטש מאטל
און פרוי און 3 קינדער
סעבער מרים
סעבער יצחק
סעבער הניה
סעבער גיטל
סעגאל אסתר און פיר קינדער
סערעניק צביה
ספאלעוויטש משה
ספאלעוויטש זיסקינד
ספאלעוויטש חנה רחל
ספאלעוויטש טאבע לאה
ספאלעוויטש דוד
ספאלעוויטש טאבע
ספאלעוויטש ישראל מאיר
ספאלעוויטש רפאל
ספיצקי לייבל
ספיצקי שמחה
ספיצקי שרה
סקזשידלאוער יהודה
סקזשידלאוער הינדל
סקזשידלאוער אברהם
סקזשידלאוער שבתי
סקזשידלאוער רעגינע
סקזשידלאוער טויבע
סקזשידלאוער — בוקסבוים ברכה
סקזשידלאוער כאנטשע
סקרזשידלאוער מענדל
סקזשידלאוער טויבע
עדלשטיין יעקב
עדלשטיין פייגע
עדעלשטיין משה חיים
עלטסטער מנחם אהרון
עלטסטער חיים ישראל
עלטסטער צביה
עלטסטער משה
עלטסטער שרה
עלטסטער משה הלל
עלטסטער יאספע
עלטסטער מרדכי, פרויי און קינדער
עלטסטער יעקב לייב
עלענבערג בנימין

עלענברג יחיאל
עלענבערג הערשל
עלטסטער מאלי
עלענבערג יחיאל
עלענבערג הערשל
עלענבערג ברוך און 4 קינדער
פאלאקעווילש — מיעליניצקי
דבורה צייטל
פאלאקעוויטש — מיעלניק
רוזשקע
פאלאקעוויטש שיינע העניע 4
חדשים
פאלאקעוויטש אברהם הערש
פאלאקעוויטש רייזל
פאלאקעוויטש שלמה
פאלאקעוויטש חוה
פאלאקעוויטש אסתר
פאלאקעוויטש שמואל
פאלאקעוויטש גנענדל
פאלאקעוויטש — מיעלניצקי
דבורה צייטל
פאלאקעוויטש — מיעלניק רוזשקע
פאלאקעוויטש עליע חיים
פאלאקעוויטש מלאלית
פאלאקעוויטש אסיזר
פאסאמאק יוסף
פישער — לווין חיה פייגע
פישער יעקב
פישער פנחס
פישער משה
פישער מרך
פישער הערשל
פישער עטל
פישער יצחק אריה
פישער חנה
פישער ישראל
פישער אסתר
פישער מינדל
פישער רחל
וייערשטיין פייגע
פייערשטיין משה נחום
פינקעלשטיין מלכה
פינקעלשטיין חיה
פשעפיורקא גדליה

פינקעלשטיין פריידע
פינקעלשטיין שמואל
פינקעלשטיין משה
פעלטשיק לאה
פעלטשיק יואל
פעלטשיק משה
פלאכטע שפחה
פלאכטע יעקב
פאדענבערג משה, פרוי און
קינדער
פאדענבערג ישראל
פאדענבערג לאה, און קינדער
פאדענבערג משה אהרון, פרוי
און קינדער
פאדענבערג רייזל און קינד
פאדענבערג יוכבד, מאן און 3
קינדער
פאדענבערג חנה, מאן און 6
קינדער
פאדענבערג חיים
פאדענבערג חייה און 4 קינדער
פאדענבערג שמואל און 4 קינדער
פאדענבערג שמואל
פאדענבערג יהודית
פאדענבערג שיווע
פאדענבערג יוסף
פוטערמאן יהושוע
פוטערמאן לייזער
פוטערמאן ציפע
פוטערמאן זשאק
פוטערמאן לואיז
פוטקאווסקי חוה
פעלטשיק פסח
פליישער משה
פליישער חנה
פערלשטיין באשע
פאסמאנטער שמואל, פרוי און
5 קינדער
פאסמאנטער יונה, פרוי און 4
קינדער
פאסאמאק פנחס
פאסאמאק יחזקאל
פאלאטיצקי מאניע
פאלאטיצקי מינדל
פערלשטיין אברהם

פלאטנער דן
פינקעלשטיין חיים
פלאטנער אהרון
פלאטנער שרה
פלאטנער העניע
פלאַכטע גדליה
פליישער שמואל
פליישער חיים
פלאטנער רחלע
פלאטנער זבולון
פלאטנער שמעון
פיקמאן אסתר
פיקמאן יואל הערש
פינעצקי־וואגשטיין שרה־רבקה
פשעפיורקא גדליה
פשעפיורקא זיסל
פינעצקא — וואקשטיין שרה רבקה
פערלשטיין פייגע
פערלשטיין חיים
פערלשטיין סימע
פערלשטיין שמעון
פערלשטיין כאנטשע
פערלשטיין אריה
פערלשטיין בערל
פערלמאן שלום
פערלמאן — בראם חיה טויבע
פעלדמאן חיים
פעלדמאן אלתר
פעלדמאן סומע
פעלדמאן גיטל
פעלדמאן שרה
פעלדמאן מעכר
פעלזענשטיין שרה
פעלזענשטיין משה
פעלזענשטיין רויזע
פעלזענשטיין יעקב
פעפערקראנץ שרה
פעפערקראנץ יצחק
פעפערקראנץ חנה
פעדער יחיאל
פעדער פנחס
פעדער חנה און קינדער
פעדער חנן און 6 קינדער
פעדער שלום

פרידלוב יעקב
פרידמאן שמואל
פרידמאן זישע
פרידמאן וואלקע
פרידמאן באשע לאה
פרידמאן טויבעלע
פרידמאן יאסל
פרידמאן שיינדל
פרידמאן הערש יידל
פרידמאן קיילע
פרידמאן אברהם
פרידמאן אריה
פרידמאן וועלוול
פרידמאן קלמן
פרידמאן רחל
פרידמאן חיה גיטל
פרידמאן אברהם
פרידמאן סאסיע
פרידמאן חיים דוד
פרידמאן מייטע
פרידמאן יודל
פרידמאן יעקב
פרידמאן פייגע
פרידמאן זלאטע
פרידמאן יוסף
פרידמאן מינקא
פירדמאן אסתר
פרידמאן הערשל
פרידמאן דבורה
פריילעק אהרון
פריילעך יהושוע
פריילעך חיה
צוקער אברהם
צוקער שלמה
צוקער — רובענשטיין אסתר
צימערמאן אסתר
צימערמאן יענטע
צימערמאן מענדל
צימערמאן ישראל
ציבולסקי עליע
ציבולסקי יענטע
ציבולא אהרון יעקב
ציבולא אריה

ציבולא — לערמאן רחל
ציבולא חיים
ציבולא רייזל
ציבולא חנה
ציבולא העניע
ציבולא — הארנבלאס טאשע
ציבולא סארא
ציבולא אברהם
ציבולא אסתר
צעלניקער ראובן
צעלניקער לאה
צעלניקער יעקב
קאווער ליבע
קאגאן בנימין
קאזקע משה
קאזקע אסתר
קאזקע יעקב
קאזקע פריידע
קאזקע מאנעס
קאנסטאטינער אהרון
קארפניק שמואל
קארפניק — וואסערמאן רבקה
קאנוויסאר וואלווקע
קאטלארסקי משה
קאטלארסקי שמשון
קאטלארסקי יונה
קארפיק שמואל
קארפיק חנה שרה
קארפיק לייבט
קארפיק מיכאל
קארפיק גיטל
קארפיק יעקב
קארפיק יצחק
קארפיק אברהם
קאסאווער אסתר
קאסאווער איטא
קאנדעל פערל
קאנדעל שיינדל
קאנדעל אסתר
קאנדעל ישראל
קאנדעל לאה
קאלינא לייזער אידל
קאלינא דבורה
קארענבלום מוניש
קארענבלום חייטשע

קארענבלום מאליע
קארענבלום יאנקל
קארענבלום ישעיה
קאפטארניק מאָטל
קאפטארניק פערל
קאפטארניק רחל
קאפטארניק שלמה
קאפאווי אלתר חיים
קאפאווי רחל
קאפאווי ישראל
קאפאווי יוסף
קאפאווי יעקב
קאפאווי טויבע
קאפאווי פריידע
קאפאווי אדאם
קאפאווי פאניע
קאפאווי מלך
קאפאווי מאיר
קאפאווי אסתר
קאפאווי מינא
קויפמאן משה
קויפמאן רויזע
קויפמאן ישראל
קויפמאן העניע
קויפמאן אברהם שמואל
קויפמאן וואלקע
קויפמאן מרדכי מאיר
קויפמאן רייזל
קויפמאן ביילע דבורה
קויפמאן גאלדע
קויפמאן שרה
קויפמאן רעכל
קויפמאן לעאן
קוויאטיק מאטעס
קוויאטיק אסתר
קייט הערש
קוויאטיק יאנקל
קערשענבוים לייבל
קערשענבוים חיה
קערשענבוים חנה
קערשענבוים משה
קערשענבוים ברכה
קערשענבוים פעסע
קערשענבוים יעקב
קערשענבוים שבע

קערשענבוים אברהם
קערשענבוים משה
קערשענבוים זלמן
קרייטמאן צבי
קרייטמאן גיטל
קרייטמאן אהרון
קריינגאלד דוד
קריינגאלד חנה
קריינגאלד דאבע
קרעפעל יעקב
ראדזינסקי אסתר
ראדזינסקי העניע
ראדזינסקי יענטע
ראדזינסקי יצחק
ראדזינסקי פייגע
ראדזינסקי משה
ראדזינסקי שרה
ראדזינסקי זאלטקע
ראדזינסקי רבקה
ראדזינסקי יחיאל און קינדער
ראדזינסקי ברכה
ראדזינסקי שואל
ראדזינסקי חנה
ראדזינסקי יצחק
ראדזינסקי חיה
ראזענבערג בערל
ראזענבערג חיה מיכלה
ראזענבערג דוד
ראזענבערג יהודית
ראזענבערג שלמה
ראזענבערג לאה
ראזענבערג דוד
ראזענבערג יעקב
ראגאוויטש זעליג
ראגאוויטש זעלדע
ראגאוויטש מיכל
ראזענבוים חוה
ראזענבוים חנה רבקה
ראזענבלום ברכה
ראזענבלום מלכה
ראזענבלום מאטל
ראזענבלום בענקא
ראזענבלום חנה
ראזענבלום עלקע
ראזענבלום שעפסל

ראזענבלום ביילע
ראזענבלום משה
ראזענבלום חנה רבקה
ראזענבלום חיה
ראזענבלום טוביה
ראזענבלום גוטשע
ראזען חיים
ראזען שרה
ראזען יעקב
ראזען רחל
ראזען הערשל
ראזען רבקה
ראזען דוד
ראזען לאה
ראזענצווייג משה
ראזענצווייג הינדע
ראזעינצווייג — קאווער רחל
ראזענצווייג טילא
ראזענצווייג משה
ראזענצווייג כינקע
ראזענצווייג עקיבא
ראזענצווייג העניע
ראזענצווייג נחום
ראזענצווייג יוסף
ראזענצווייג בינעם
ראזענשטיין טויבע
ראזענגראד בערל
ראזענבאנד אברהם
ראזענבאנד ברריינדל
ראזענבאנד חייה
ראזענבאנד מרדכי
ראזענבאנד — בערקע
ראזענבאנד מלכה
ראזענבאנד נאטע
ראזענבאנד אסתר
ראזענבאנד ישראל
ראטענוואטש ישראל
ראטשטיין יעקב
ראטשטיין גיטל
ראטשטיין מרדכי
ראטשטיין יעקב משה
ראטשטיין הערשל
ראטשטיין ליבע אן קינדער
רובין חוה
רובין יצחק

רובין פנחס
רובין משה
רובענשטיין אלבערט
רובענשטיין חיה
רובענשטיין טויבע
רובענשטיין מאטל
רובענשטיין יואל
רובענשטיין דוד
רובענשטיין שיינדל
רובענשטיין אברהם
רובענשטיין שכנה
רובענשטיין בער
רובענשטיין ציפורה
רובענשטיין שפחה
רובענשטיין נחמה
רובענשטיין יוכבד
רובענשטיין חנה
רובענשטיין משה
רובענשטיין יוסף און פרוי
רובענשטיין חיה
רובענשטיין אברהם טשע
רובענשטיין אפרים
רובענשטיין מינדל
ריבאק יואל
ריבאק רבקה
רויטפארב וועלוול
רויטבארד שרה
ריבאק עלקע
רויטפארב הערשל
רויטפארב יאנקל
רויטפארב חיה לאה
רובענשטיין חנה
רויטבארד שלמה
רויטבארד חיים
רויטבארד מלכה
רויטבארד נחום
רויטפארב שיינדל
רויטפארב פסח
ריבאק פייגע
רויטבארד אסתר
ריבאק ברכה
רובענשטיין אברהם דוד
רובענשטיין גאלדע
רובענשטיין ישראל
רובענשטיין שרה

רובענשטיין צבי
רובין גאלדע
רובין גיטל
רובין יוסף
רויטבארד שלום
רובענשטיין פייגע
רובענשטיין מנחם
רובענשטיין אליעזר
רובענשטיין שרה און 2 זון
רובענשטיין לייבל יעקב
רובענשטיין שרה
רובענשטיין לאה
רובענשטיין נתן און צוויי קינדעו
ריבאק חיה
ריבאק הירש
ריבאק גדליה
ריבאק אייזיק
ריבאק גדליה
ריבאק שיינדל
ריבאק מאיר
ריבאק מנוחה
ריבאק שרה און א קינד
רייזמאן מאיר
רייזמאן דוד
רייזמאן רחל
רייזמאן אברהם
רייזמאן מאיר און זיין פרוי
רייזמאן מרדכי
רייזמאן חיה לאה
רייזמאן משה
רייזמאן חיים און זיין פרוי
רעזניק אברהם יצחק
רעזניק ביילע
רעזניק איסר
רעזניק צפורה
רעזניק ישראל
רעזניק חיים
רעזניק שלום
רעזניק שמואל
שאוער ליבע
שאכנע נאטע
שאכנע צביה
שאכנע יאנקל
שאכנע חיים
שאכנע פינע

שאנשיין שייע
שאנשיין חנה
שאנשיין העניע
שאנשיין מינדל
שאנשיין שיווע
שאנשיין שעפסל
שאנשיין לייבל
שאפראן ישעיהו
שולץ מרדכי
שולץ שרה
שולץ דבורה
שולץ זעליג
שולץ יענטע
שולץ מלכה
שולץ אברהם
שוויטלא משה
שוויטלא דאבע
שולץ חנה
שולץ מאנעס
שולעוויטש ליבע
שוסטער אלתר
שוסטער דבורה
שוסטער יעקב
שוסטער גאלדע
שוסטער יואל
שוסטער רחל
שוסטער ישראל
שוסטער שלמה
שוסטער שרה
שוסטער דינה
שוסטער יעקב
שוסטער הערשל
שוסטער אלתר
שוסטער יואל
שווארץ שלמה
שווארצפארב ברריינע
שווארצווארט ישראל הענעק
שווארצווארט טויבע
שווארצווארט יצחק מנחם
שווארצווארט לאה
שווארצווארט משה
שווארצבערג — ראזענצווייג
מאטל און קינדער
שווארצבערג נחום
שוועץ שלמה און זון

שטוטמאן אברהם
שטוטמאן איטקע
שטוטמאן לאה
שטוטמאן רחל
שטוטמאן באשע
שטוטמאן מענדל
שטוטמאן רבקה
שטוטמאן משה
שטוטמאן — קויפמאן לאה און
קינדער
שטראך חיה שרה און קינד
שטשופאק חוה שרה
שטשופאק מאטל
שטשופאק חנה
שטשופאק לאה
שטיינבערג עליע
שטיינבערג משה
שטיינבערג רחל
שטיינבערג יאספע
שטיינבערג ברוך
שטיינבערג יעקב
שטיינבערג ישעיהו
שטיינבערג שרה
שטיינבערג אברהם
שטיינבערג הערצל
שטיינבערג העניע
שטיינבערג ברוך
שטיינבערג גדליה
שטיינבערג חיה
שטיינבערג ישעיה
שטיינבערג צפורה
שטיינבערג מינדל
שטיינבערג הערשל
שטיינבערג ישראל מענדל
שטיינבערג פערל און קינדער
שטיינבערג בערל
שטיינבערג שאשע
שטיינבערג הערשל
שטיינבערג מאטעס און פאמיליע
שטיינבערג יצחק און פאמיליע
שטיינבערג יאנקל און פאמיליע
שטיינבערג אלטע נעמי און
פאמיליע
שטיינבערג פריידע
שטשערב חיה שרה

שטשערב שמחה
שטשערב ברוך
שטשערב לאה
שטשערב בנימין
שטשערב העלע
שטשערב סענדער
שטשערב גיטל
שטשערב שיינדל
שטשערב שרה
שטשערב העניע
שטשערב מאטל
שטשערב חינקע
שטשערב הירש
שטשערב יוסף
שטשערב חיים דוד
שטשערב שמואל
שטשערב אסתר
שטשערב לייב
שטשערב חיים דוד
שטשערב מאשע
שטשערב פריידע און 3 קינדער
שטשערב קלמן און פרוי
שטשערב אברהם
שטשערב טויבע און קינד
שטשערב אהרון
שטשערב שרה דבורה און 3 קינדער
שטשערב יעקב
שטשערב דינה
שטשערב געלע
שטשערב מרדכי
שטשערב זלמן
שטשערב דינה און 3 קינדער
שטשערב חיים ישראל
שטשערב דבורה און קינד
שטשערב צפורה
שטשערב לייבל
שטשערב נפתלי, פרוי און קינדער
שטשערב אברהם יצחק
שטשערב מלכה און קינדער
שטשערב ברוך
שטשערב צביה
שטשערב ישראל
שטשערב טעמע
שטשערב לאה און קינדער

שטשערב שמחה
שטשערב סענדער
שטשערב חיים און 4 קינדער
שטשערב שמואל און 3 קינדער
שטשערב חיה
שטיינמאן חנה
שטיינמאן משה
שטיינמאן דוד
שטערן שמואל
שיינבערג חונה
שיינבערג חוה
שיינבערג משה
שיינבערג מאיר
שיינבערג שרה
שיינבערג שבתל
שלייפמיץ יצחק
שלייפמיץ מרים
שלייפמיץ העניע
שלייפמיץ ראובן
שלייפמיץ לאה
שלייפמיץ שרה
שניידער רחל
שניידער משה
שניידער שיינדל
שניידער הדסה
שניידער שבתי
שניידער נחמן
שניידער חוה
שניידער אלתר
שניידער מרים
שניידער שרה
שניידער יוסף, פרוי און קינדער
שניידער יצחק
שניידער יעקב, פרוי און קינדער
שניידער חיים
שניידער לייבוש
שניידער נחמה
שניידער חיים
שניידער שייוע
שניידער יענטע
שניידער חוה
שניידער משה
שניידער שמעון
שניידער — פרידמאן רחל
שענקער משה

יזכור!

שענקער מרים און 6 קינדער
שעדלעצקי יעקב
שעדלעצקי חייטשע
שעדלעצקי יצחק
שעדלעצקי חוה
שעדלעצקי רחל
שעדלעצקי חיים
שעדלעצקי מענדל
שעדלעצקי יהושוע
שעדלעצקי שלמה
שפאדעל נאטע
שפאדעל דאבע
שפאדעל יוסף
שפאדעל ראשע
שפאדעל עחיאל
שפאדעל אברהם
שפאדעל חיה
שפאדעל ישראל
שפאדעל שמעון
שפאדעל בנימין
שפאדעל משה
שפאדעל מענדל
שפאדעל יעקב
שפאדעל דבורה
שפאדעל יואל
שפאדעל גיטל

שפאדעל רחל
שפאדעל חיים יעקב
שפאדעל רבקה העלע
שפאדעל ייטעלע
שפאדעל יוסף
שפאדעל באשע
שפאדעל שרה
שפאדעל יעקב
שפאדעל אברהם
שפירא חיה
שפירא זישע
שפירא רייזל
שפירא יעקב
שפירא מרדכי
שפירא רחל
שפירא משה
שפיגעלשטיין יוסף
שפיגעלשטיין פייגע
שפיגעלשטיין לובעלטשיק
נפתלי
שפעריק איגעט
שפעריק — פוטערמאן ליזא
שפרינגער ראזא
שפרינגער וואלף
שפרינגער חייה
שפרינגער גיטל

יזכור!

אויף צוצושרייבן דעם המשך פון דער רשימה פון די דורך די נאצים אומ־
געבראכטע סאקאלאוועד יידן, וועמענס נעמען ס׳זענען נישט באוויזן געווארן
אויפצוזאמלען ביזן פארענדיקן דאס יזכור בוך.

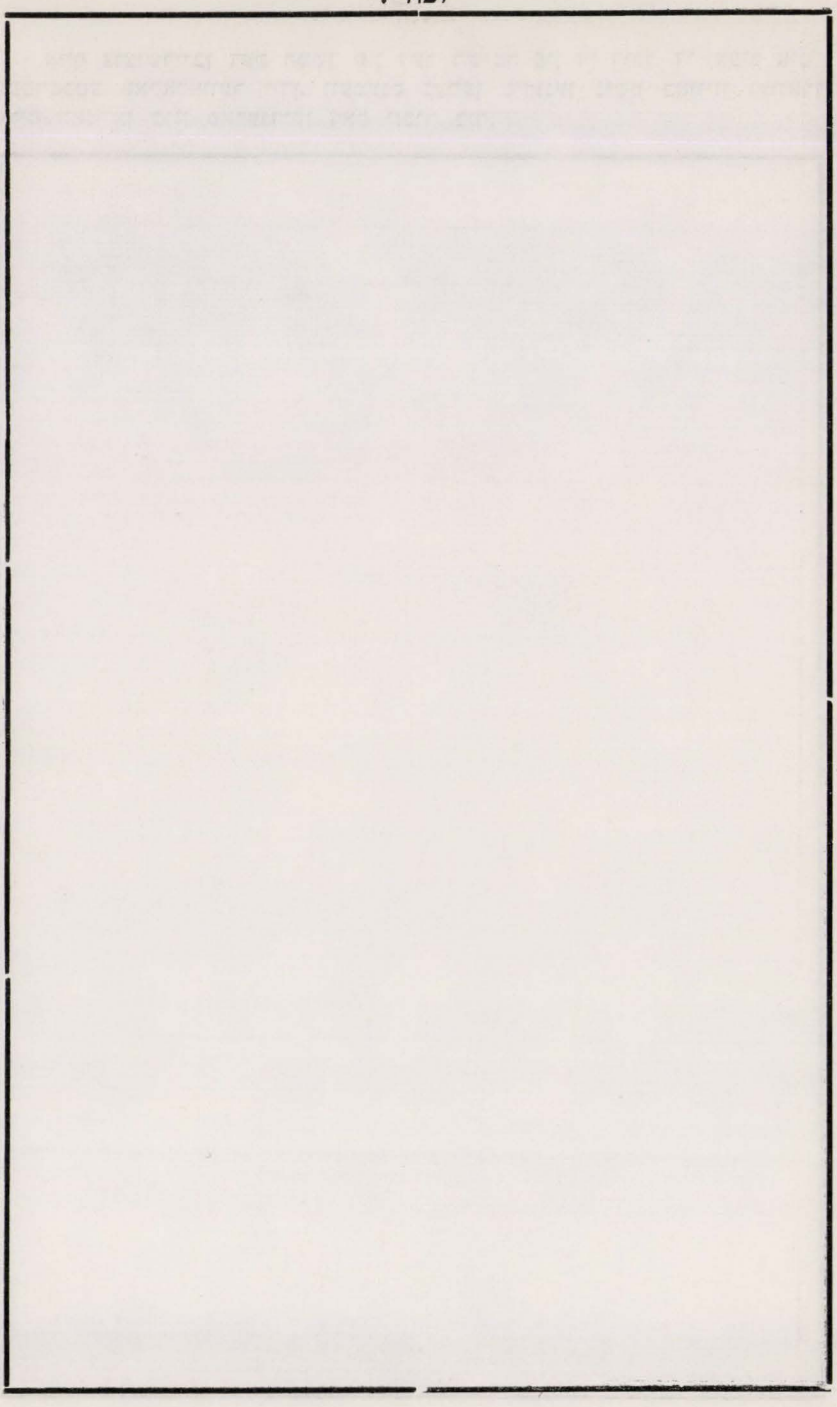

המשך

סאָקאָלאָוער לאַנדסמאַנשאפט אין שיקאַגאַ

(טעטיקייטס־באַריכט פון משה מאַנדלבוים — רעד. פון שיקאַגער יובל־בוך)

I

אין משך פון 1900 ביז 1941

די ערשטע סאָקאָלאָוער זענען געקומען קיין שיקאַגאַ אַרום 1900 יאָר. חיים ישראל עלסטער דערציילט, אפילו אַז ער איז צו יענער צייט געווען דער אייניציקער סאָקאָלאָוער אין שיקאַגאַ. אָבער באַלד נאָך אים זענען געקומען די לאַנדסלייט חיים גרינבערג (קליצקע), שמאי גרינבערג (קליצקע), חיים לייב רויזנבוים, דוד רויזנבוים, לייזער (רוכנעס) פיינבערג, יוסף בער, דוד שמילקע קאוויעסערס, פרץ נייִדאָרף, גדליה קארדאָן, אברהם באָרנשטיין, יוסף נייִדאָרף און אַנדערע.

די קליינע גרופּע ערשטע סאָקאָלאָוער, וואָס האָבן אין אָנהויב געלעבט און געווירקט צוזאַמען, אין אייניקע געסלעך, האָט זיך צעוואַקסן און צעשפּריינט. צעוואָרפן און אַריבערגעוואָרפן זיך אין פאַרשידענע ווייטע טיילן פון דער ריזיקער שיקאַגאַ, ווער צוליב ביזנעס, ווער צוליב אַרבעט. מען האָט זיך מער נישט געקאָנט זען אַזוי אָפט ווי פריער און מען האָט מורא געקראָגן, אַז מען וועט דערווייטערט ווערן, אָפּגעפרעמדט ווערן איינער פון אַנדערן, אָן מ׳האָט געזוכט אַ וועג, אַ מיטל, ווי אַזוי פאָרט זיך צו האַלטן צוזאַמען און ס׳איז געבוירן געוואָרן דער געדאַנק וועגן אַ פאַריין אין שיקאַגאַ, וואָס איז רעאַליזירט געוואָרן אין יאָר 1910. און נישט לאַנג עקזיסטירט. און אויף אַ זיצונג אין מאַי 1912 ווערט אויף דער איניציאַטיוו פון אברהם באָרנשטיין, מענדל ווישניע, מאָריס מ. קאהן, מאָריס דאַן, מאָריס סטיין, ד. ווינער און דוד גלאָזגאָלד, געגרינדעט אַ נייער פאַריין מיטן נאָמען „אַמעריקאַן סאָקאָלאָ־ווער אינדעפּענדענט פאַריין״, צו וועלכן ס׳זענען באַלד צוגעשטאַנען די גרעסטע צאָל סאָקאָלאָווער. צווישן וועלכע ס׳האָבן זיך געפונען די צו יענער צייט טעטי־קע: חיים גרינבערג (קליצקע), דוד רויזנבוים און די שוין היינט געשטאָרבענע: ישראל שולץ, לואיס גוד און וואולף ענדלעס ע״ה. ביי יענעם ערשטן מיטינג זענען אויך אַריין אַלס מיטגלידער: מאָריס רויזנבוים, דוד שטיינבערג, סעם ענדלעס, דזשאו באָרנשטיין, וואָלף ענדלעס, היימאַן גאָטליב, אברהם רובענ־

שטיין און ישראל שולץ. דערביי זענען געווײלט געוואָרן ווי באַאַמטע: מאָריס מ. קאהן — פּרעזידענט; וואולף ענדלעס — וויצע־פּרעזידענט; אברהם באָרנשטיין — קאַסירער; דוד גלאזגאָלד — פּראָטאָקאָל סעקרעטאַר; מאָריס רויזנבוים — פינאַנץ סעקרעטאַר; מענדל ווישניע — ערשטער טראסטי; מאָריס דאַן — צווייטער טראסטי און דוד ווינער — דריטער טראסטי. זיי זענען געווען די ערשטע באַאַמטע פון דעם „אַמעריקאַן סאָקאָלאָווער אינדיפּענדענט פאַרײַן".

די קאָנסטיטוציע פון דעם פאַרײַן איז געשריבן געוואָרן אין יאָר 1913. פון לואיס טעפּער, מאָריס מ. קאהן, אברהם באָרנשטיין, מאָריס רויזנבוים, מענדל ווישניע, וואולף ענדלעס ע"ה, הערי שולץ ע"ה און עזריאלקע נײדאָרף ע"ה.

דער רעליף קאָמיטעט פאַר די מלחמה קרבנות אין סאָקאָלאָוו האָט זיך געגרינדעט אין דעם ווינטער פון 15—1914 ווי אַ זעלבסשטענדיקע אָרגאַניזאַציע ביי דער בריטער מיטהילף פון דעם פאַרײַן, דעם 23־טן יאַנואַר, באַשליסט דער פאַרײַן אַרײַנצונעמען אויך פרויען אַלס מיטגלידער.

דעם 13־טן פעברואַר 1921, ווערן אַרײַנגענומען אַלס מיטגלידער אין פאַרײַן די ערשטע גרופּע פרויען: גרינשטע מאַנדלבוים, לינע באָרנשטיין, סאָפיע באָרנשטיין, מעיטקע רויזנבוים חנה רויזנבוים, ס. קאלינער, ציפּע ענדלעס, חוה גרינבערג, איטע ווישניע, רייטשל ראָזנפעלד און איטע גרינבערג.

זומער 1922 האָט דער פאַרײַן געקויפט אַ שטיק פעלד אויפן יידישן בית־עולם (וואַלהיים). ווו ס׳איז געוואָרן געפלאַנצט בלומען, געלייגט אַ ווייסן אַספאַלטענעם וועג אויף ביידע זײטן וועג, טאָוולען ביים טויער 3 — זענען מיט גאָלד אויסגעפילט די נעמען פון די, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער טעטיקייט פאַר דעם פאַרײַן: משה מאַנדלבוים, וואולף ענדלעס, מאָריס מ. קאָהן, אברהם באָרנשטיין מאָריס רויזנבוים, עזריאל נײדאָרף, חיים גרינבערג (קליצקע), היימאַן קוקי און דוד גילבערג.

אין אָנהויב 1935 ווערט געמאַכט אַ פּרוּוו אַרײַנצוציען די אַמעריקאַנער געבוירענע סאָקאָלאָווער יוגנט אין דער לאַנדסמאַנשאַפט. עס ווערט געגרינדעט אַ סאָקאָלאָווער יוגנט־אָרגאַניזאַציע אונטער דער אויפזיכט פון דעם פאַרײַן, מיט דער אָנפּירערשאַפט פון סעם נײדאָרף אַלס פּרעזידענט, שפּעטער — סידני קאָהן — פּרעזידענט און נייטן מאַנדלבוים — אַלס וויצע־פּריזעדענט; יהודית נײדאָרף — סעקרעטאַר; מעקס און פּאלין נײדאָרף, סאל און יהודית עפשטיין, אסתר טושנער, איזידר בער, אַרטור זיגאַרט און אַנדערע. אָבער עס זעט אויס, אַז די לאַנדסמאַנשאַפט־אידעע קלעפּט זיך נישט צו דער אַמעריקאַנער געבוירענער יוגנט. די סאָקאָלאָווער יוגנט אָרגאַניזאַציע האָט נישט געקאָנט לעבן, זי האָט נישט געאָטעמט מיט סאָקאָלאָווער לופט... און נאָך אַ קורצער צייט — זיך ליקווידירט.

מיר האָבן באַשלאָסן צו גרינדן אַ הילפס־אָרגאַניזאַציע. דער קאָמיטעט איז באַשטאַנען פון אַ קליינע גרופּע לאַנדסלייט: עזריאלקע נײדאָרף — פאָר־

זיצער; מ. מאַנדלבוים — סעקרעטאַר; חיים גרינבערג — קאַסירער און יעקב ניידאָרף, א. באָרנשטיין, אייב ווישניע, וואולף ענדלעס, מאָריס רויזנבוים, חיים גאָטליב, יעקב טייטלבוים, ד. גילבערג, ח. גילבערג, פייוול גרינבערג, טעפּקי און אייניקע אַנדערע.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן זענען צוגעקומען אייב אייזנבערג, סעם טוש־נער, הינדע אייזנבערג, רבקה טושנער, גרינטשע מאַנדלבוים, סאָפיע באָרנשטיין, פייגע גילבערג, חנה רויזנבוים, פּערל מינדל ניידאָרף, היימאַן קוקי, מאָריס קאַהן 2־טער, שייער בער, דזשאָי זיגארד, מאָריס גרינבערג, ל. ווילענסקי, ח. מאדאנסקי. ב. ברענפעלד און ס. בער.

הילף פאַר סאָקאָלאָוו, נאָך אַ שרפה אָדער נאָך אַן אַנדער אומגליקספאַל, איז נישט געווען אינגאַנצן פרעמד פאַר די סאָקאָלאָווער אין שיקאַגאָ. אַזוי האָט מען דאָ געשאַפן אַ באַדייטנדיקע סומע פאַר סאָקאָלאָוו — נאָך דער גרויסער שרפה, ערב שבועות אין 1910. די הילפס־אַקציעס וואָס פלעגן דורכגעפירט ווערן אין די פריערדיקע יאָרן, זענען געווען אַרויסגערופענע פון דעם, אָדער יענעם באַשטימטן נויטפאַל. מען האָט געשאַפן אַ געוויסע סומע, אַוועקגעשיקט קיין סאָקאָלאָוו צום רב, אַז ער זאָל דאָס צעטיילן לויט זיין איינזען און מיט דעם האָט זיך עס געענדיקט, דער ענין הילף פאַר סאָקאָלאָוו, ווי אַזוי דער איצט־געשאַפענער „רעליף קאָמיטעט" האָט אים אַוועקגעשטעלט, איז נאָך דאַן צווישן אונדזערע לאַנדסלייט אין שיקאַגאָ נישט געווען אַזוי פּאָפּולער, און דער נאָרוואָס געגרינדעטער קאָמיטעט האָט דעריבער געהאַט אַ ביסל שווערע פּיאָנער־אַרבעט, צו באַגרינדן די נויטווענדיקייט פון אַ שטענדיקער הילפס־קערפּערשאַפט פאַר סאָקאָלאָוו.

דער אַזוי געגאַרטער טאָג איז ענדלעך געקומען: דער ערשטער וועלט־קריג האָט זיך געענדיקט. עס האָט אָבער נאָך גענומען אַ לענגערע צייט ביז מען האָט ענדלעך געקאָנט שיקן געלט דורך אַ זיכערן וועג קיין סאָקאָלאָוו. ס'איז אוממעגלעך איבערצוגעבן יענע געפילן, וואָס האָבן אָנגעפילט אונדזערע הערצער, בעת מיר האָבן אַוועקגעשיקט קיין סאָקאָלאָוו די ערשטע סומע דעם 17־טן נאָוועמבער, 1919.

דאָס געלט איז געשיקט געוואָרן אויף דעם אַדרעס פון חיים לייב לעווינס פרוי, און זי האָט עס איבערגעגעבן צו אַ קאָמיטעט פון צען פּערזאָן אין סאָקאָלאָוו וועלכע זענען דאָ פון אונדז אויסגעקליבן געוואָרן. דער קאָמיטעט איז באַשטאַנען פון: אברהם טיטשינסקי — פאָרזיצער; חיים שמואל ראָזנבוים — קאַסירער: משה מוישעזאָן — געהילפס־פאָרזיצער; אברהם פריילך — סעקרעטאַר; חיים נוח טוכלענדער, יאַנקל בוזשנע, אברהם יצחק רודער, שעפּסל פּרעגער, עליע טייטלבוים און יודל זידענבערג. די באַאַמטע האָט דער קאָמיטעט אַליין אויס־געקליבן.

אין דעם ערשטן יאָר האָט דער קאָמיטעט אין סאָקאָלאָוו דערהאַלטן פון דעם רעליף קאָמיטעט אין שיקאַגאָ צוויי טויזנט פיר הונדערט מיט זיבן דאָלאַר **און פופציק סענט.**

דעם 10־טן דעצעמבער 1920, ווערט אַרויסגעשיקט בריוו צו די פאָלגענדיקע לאַנדסלייט: יאַנקל טיקולסקי, שמואל יאנקל עלבערג, איטשע גילבערג, אהרן קרייטמאַן, לייב פּלאַטנער, יהודה הערש בראַווערמאַן, פּסח משה ניידאָרף, משה נחום טייטלבוים, שמילקע באָרענשטיין, ברוך ראָזנבוים, און דראַטעוווקי. אין דעם בריוו איז, צווישן אַנדערס, געווען געשריבן, אַז מיר גלויבן אַז איר וועט זיך נישט אָפּזאָגן אַריינצוטרעטן אַלס מיטגליד אין דעם עקזיסטירנדיקן קאָמיטעט און מיטהעלפן אַז די געלטער זאָלן צעטיילט ווערן. גלייכצייטיק מיט יענעם בריוו איז דאַן אַרויסגעשיקט געווארן צום קאָמיטעט אין סאָקאָלאָוו עלף הונדערט מיט פינף און זיבציק דאָלאַר.

קנאַפּע פינף יאָר זענען אַוועק, און אין יוני 1927, פאָרן די לאַנדסלייט — הערי בעקער מיט זיין פרוי קיין סאָקאָלאָוו. די עטלעכע הונדערט דאָלאַר וואָס זענען געווען אין רשות פון פאַריין, האָבן אייניקע פון אונדז נישט געלאָזט רוען, מחמת דאָס געלט געהערט צו די אומבאַמיטלטע אין סאָקאָלאָוו. ס׳ווערט באַשלאָסן אין פאַריין, אַז מען זאָל דאָס געלט מיטגעבן די אויבנדערמאַנטע, זיי זאָלן דאָס צעטיילן אין סאָקאָלאָוו. פאַר דעם געלט זענען געווארן באַקליידט די „תלמוד־תורה" קינדער, געשטיצט די תלמוד־תורה" און אייניקע אַנדערע אינסטיטוציעס, און דאָס איבעריקע צעטיילט, הילפס־באַדערפטיקע.

אין יוני 1929 ווערט געשיקט קיין סאָקאָלאָוו טויזנט דאָלאַר צו פאָלגענדיקע אינסטיטוציעס: „בית־לחם" — 350 דאָלאַר; „סומך־נופלים" — 75 דאָלאַר; צו אַ פראָפעסיאָנעלן פאַריין 75 דאָלאַר; צו דער יידישער גמינע — 500 דאָלאַר; גמילות־חסד קאַסע — 200 דאָלאַר; פאַר אַ יתומים־קאָמיטעט — 200 דאָלאַר, און פאַר דער „תלמוד־תורה" — 100 דאָלאַר.

אָנהויב סעפּטעמבער 1937 ווערן אין סאָקאָלאָווער הילפס־אינסטיטוציע אויסגעקליבן פאָלגנדיקע פערזאָנען:

ד״ר מעד. גראדזענטשיק, י. שעדלעצקי, פּ. לאַשיצקי, א. טשישינסקי, בי. י. האָכבערג, ח. האָכבערג, י. זשעטעלני, ח. ה. סקשידליווער, י. ראָזנצווייג, אַ. שוואַרצפּאַרב און ש. רובינשטיין.

דער „צענטראַלער יידישער הילפס־קאָמיטעט" באַשטימט אַ באַדייטנדיקע סומע פאַר דער גרינדונג פון אַ „טאָז" אָפּטיילונג אין סאָקאָלאָוו, וועלכע ווערט אָנגעפירט פון אַ ספּעציעלן קאָמיטעט, אין באַשטאַנד פון: ד״ר גראדזשענטשיק, י. נעלקין, ש. רובינשטיין, מ. לאשיצקי, י. עלענבערג, ב. האָכבערג, ח. ראָטשטיין, פּ. זלאָטאָגוויאָזדא, י. זשעליאַנעלאס און אברהם יצחק ראָזענבערג.

פיל אויפמערקזאַמקייט ווערט געגעבן דער הילפס־אַרבעט פאַר די קינדער אין סאָקאָלאָוו. אין דעם זומער פון 1938 ווערן אַרויסגעשיקט אין דער זומער־קאָלאָניע אין יארניץ, נעבן וועגראָוו, פּינף און צוואַנציק קינדער, און אין זומער 1939 ווערן אַרויסגעשיקט פיר אוֹן זעכציק קינדער. אויך ווינטער ווערן קינדער אַרויסגעשיקט אין דער קאָלאָניע אין אָטוואָצק. פון שיקאַגאָ שיקן מיר

פאַר די קינדער דריי פּעקלעך קלײדער צו 44 פונט אין יעדן פּעקל, וואָס מיר האָבן געזאַמלט צווישן די לאַנדסלייט.

אויף אַ יום טוב שיקן מיר אַריין גרעסערע סומען, אַזוי האָט דער צ.א.ה. קאָמיטעט באַקומען אויף פּסח 1938, 1050 דאָלאר פון שיקאַגאָ און ניו־יאָרק, אַרײַנרעכנענדיק אויך 75 דאָלאַר, וואָס די לאַנדסלייט פון סענט־לואיס האָבן געשיקט. ענלעכע סומעס וועלן געשיקט אויף די אַנדערע יום־טובים, פון וועל־כע עס וועלן געשטיצט נאָענט צו 500 פאַמיליעס. אַלע באַקומען זייער שטיצע אַרײַנגעשיקט איז הויז אין פאַרמאַכטע קאָנווערטן.

דער אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, דער אָנפאַל פון נאַצי־דייטשלאַנד אויף פוילן, האָט איבערגעריסן אונדזערע פאַרבינדונגען מיט דער היים־שטאָט סאָקאָלאָוו. עס האָבן אויפגעהערט קומען בריוו, די לאַנגע בריוו פון דעם צ. א. ה. קאָמיטעט אין סאָקאָלאָוו. פון די בריוו פון דעם צ. א. ה. קאָמיטעט פלעגן מיר קריגן פיל־וויניק אַ בילד פון אונדזער היים־שטאָט, פון דעם לעבן דאָרטן, איצט איז אַלץ איבערגעריסן.

וועָן דער פאַריין האָט געעפנט די טירן פאַר די פרויען און זיי זענען געוואָרן מיטגלידער און באַלד פאַרנומען פירנדיקע פאָזיציעס, האָט עס אויסגע־זען, אַז דער פאַרלאַנג נאָך געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט ביי אונדזערע לאַנדס־פרויען איז דערגרייכט געוואָרן, אַז ענדלעך האָבן די סאָקאָלאָווער פרויען אין שיקאַגאָ געפונען דעם פלאַץ, וווּ זיי קאָנען זיך געזעלשאַפטלעך אויסלעבן. אַזוי ווי די מענער.

אַ גרופּע לאַנדספרויען: גרינטשע מאַנדלבוים, סאָפיע באָרנשטיין, רבקה טושנער, פּערל מינדל ניידאָרף, חנה ראָזנבוים, לינע דאָן, הינדע אייזנבערג און נאָך אייניקע, גרינדן שפּעטער נאָך אַ סאָקאָלאָווער לאַנדס־פרויען־פאַריין, אונטער דעם נאָמען „סאָקאָלאָווער יאָנג־ווימענס קלוב" (סאָקאָלאָווער יונגע פרויען־קלוב), קיין ספּעציעלע אויפגאָבן האָט דער קלוב אויף זיך נישט געמומען, אַ חוץ העלפן נויטבאַדערפטיקע לאַנדסלייט אין שיקאַגאָ, און פון צייט צו צייט, בייגעשטייערט געוויסע סומען צום „רעליף קאָמיטעט" פאַר סאָקאָלאָוו.

די סאָקאָלאָווער פרויען אין שיקאַגאָ זענען נישט געבליבן אָן אַן אַרגא־ניזאַציע. פאַרקערט — אַ קורצע צייט האָבן דאָ עקזיסטירט צוויי פרויען־אָרגא־ניזאַציעס. נאָך איידער דער „סאָקאָלאָווער יאָנג ווימענס קלוב" האָט זיך אָפּיציעל אויפגעלייזט, האָט מען שוין געגרינדעט די „סאָקאָלאָווער ליידיס אייד סאסייטע" (סאָקאָלאָווער פרויען הילפס־פאַריין).

געגרינדעט איז די נייע אָרגאַניזאַציע געוואָרן ביי גיטל גאָטליב אין הויז. מיט פּאָלי שעדלעץ, גיטל גאָטליב, פּעשע זיגאָרד, רבקה טושנער, חנה רויזנבוים און מערי ענדלעס אלס די גרינדער און ערשטע מיטגלידער. חנה רויזנבוים איז אויסגעקליבן געוואָרן אַלס פּרעזידענטין און גיטל גאָטליב — קאַסירער.

אויך די „סאָקאָלאָווער ליידיס סאסייטע", אַזוי ווי דער „סאָקאָלאָווער יאָנג ווימענס קלוב" האָט זיך נישט געשטעלט קיין ספּעציעלע צילן און נישט געגנו־

מען אויף זיך קיין ספּעציעלע אויפגאַבן, אַזוי ווי די פריערדיקע אָרגאַניזאַציע, אַזוי האָט אויך די איצטיקע געשיקט הילף נויטבאַדערפטיקע לאַנדסלייט און ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן בייגעשטייערט צום „רעליף־קאָמיטעט" פאַר סאָקאָלאָוו.

II

המשך פון יאָר 1941

(טעטיקייטס־באַריכט פון דער סעקרעטאַריין חנה מאדאנסקי)

אין יאָר 1941 איז אין שיקאַגאָ געפייערט געוואָרן 30 יאָר טעטיקייט פון דער סאָקאָלאָווער לאַנדסמאַנשאַפט, און צוליב דער אינטענץ איז אַרוי־געגעבן געוואָרן אַ יובל־בוך. אַריבער 200 מיטגלידער און סאָקאָלאָווער פריינט האָבן זיך באַטייליקט אין דעם באַנקעט לכבוד דער יובילעאום־פייערונג. פון פאַרשידענע שטעט זענען געקומען דעלעגאַטן: פון ניו־יאָרק — דער סעקרעטאַר יעקב פישער; פון סענט־לואיס — דער סעקרעטאַר מרדכי זשעזשניק און זיין פריי, בען פרידמאַן און זיין פרוי, די פלאַטנערס, און פון טשאַרליסטאָן — חיים זעליג וויינער און זיין פרוי — און חנה ווענגראָווסקי.

דער אָרקעסטער שפּילט פאַרשידענע פאָלקס־לידער. וואָס דערמאָנען אַלטע זכרונות, און מיר טראכטן אַמאָל צו פאָרן אין אונדזער היים־שטעטעלע, צו אונדזערע עלטערן און פריינט. אָבער עס פרייט זיך נישט אַזוי שטאַרק אויף דעם באַנקעט, ביים רעדנער טיש זיצן אַלע אַקטיווע אַלטע מיטגלידער וואָס האָבן שוין אַוועקגעגעבן 30 יאָר שווערע אַרבעט אין סאָקאָלאָווער פאַריין. עס ווערט דערמאָנט פון פאַרשידענע צייטן וועגן אונדזער הילפס־אַקציע אין דער אַלטער היים — היינט איז מלחמה — ווער ווייסט ווען מיר וועלן ווייטער זיך קאָנען קאָנטאַקטירן מיט סאָקאָלאָוו.

מיט אַ ציטער אין אַלעמענס הערצער איז דער באַנקעט געפייערט געוואָרן. ווי אַזוי לעבן אונדזערע עלטערן, שוועסטער, ברידער און פריינט? מיט וואָסערע יסורים ווערן זיי געפייניקט פון די היטלער־מערדער? משה מאַנדעלבוים, סעקרעטאַר פון הילפס־קאָמיטעט, דערמאָנט וועגן דער ביזהעריקע הילפס־אַקציעס און אַפּעלירט צו די 150 מיטגלידער אַריינצופירן זייערע דערוואַקסענע קינדער אין פאַריין. דער געראַטעוועטער פון חורבן שלמה האָכבערג, געוועזענער פּ. צ. פירער אין סאָקאָלאָוו, שילדערט די טראַגישע לאַגע פון דער אַלטער היים און אַפּעלירט וועגן באַלדיקע הילף. עס רעדן נאָך די חברים דוד גילבערג, משה קאהן, היימי קוקי און א. אייזענבערג, אַלע באַגריסן און רופן צו גוטע אַרבעט. שווערע ביטערע מלחמה־יאָרן האָבן זיך געצויגן ביי דער אַרבעט פון סאָקאָלאָווער פאַריין. דורך די פרעסע האָבן מיר באַקומען שלעכטע גרוסן, אָבער נישט געקאָנט העלפן. אַמעריקע איז אין דער מלחמה און אויך

די סאָקאָלאָווער קינדער זענען אַוועק אין די אַרמיי. דער סאָקאָלאָווער פאַרײַן האָט אָנגעהויבן שטיצן דורך קויפן אַמערקע באנדס פאַר טויזנטער דאָלאָרן. אַמעריקע דאַרף וואָס שנעלער געווינען די מלחמה און יידן זאָלן באַפרייט ווערן, אָבער צום אומגליק — פאַרשפעטיקט... פאַריתומט מיט צעווייטיקטע הער־צער זענען מיר צו אונדזערע סאָקאָלאָווער פאַרײַנס־פאַרזאַמלונגען געקומען, זוכנדיק אַ טרייסט איינער בײַם צווייטן... די פאַנטאַזיע, בײַ פיל סאָקאָלאָווער נאָך דער מלחמה אַהיימצופאָרן צו עלטערן און פריינט, איז אויף אייביק פאַר־שוווּנדן. דער סאָקאָלאָווער פאַרײַן האָט זיך געגומען צו דער אַרבעט פון שאַפן געלט פאַר די לעבנגעבליבענע, און דאָ קומט אַריין אַ שווערקייט אין די אַרבעט. די אַלטע אַקטיוויסט מיטגלידער פאָרן אַוועק קיין לאָס־אַנזשעלעס. משה מאַנדלבוים מיט זײַן פרוי, שלום טושנער, ש. ע. בער, חנינא ראָטשטײַן און עקיבא פייערשטיין. אין יאָר 1946 האָבן אָנגעהויבן אָנקומען קיין שיקאַגאָ בריוו פון סאָקאָלאָווער פליטים, וואָס זענען פון רוסלאַנד געקומען קיין פוילן — קיין לאָדזש און אַנדערע שטעטלעך. זיי בעטן בײַם סעקרעטאַר מאַדאַנסקי, אַז די סאָקאָלאָווער זאָלן זיי העלפן אין זייערן ביטערן מצב פון הונגער אין פאַרצווייפלונג. און באלד שאָפט זיך אַ נייער כוח צו דער אַרבעט. די סאָקאָלאָווער פרײַען אָרגאַניזאַציע, צוזאַמען מיט דעם הילפס־קאָמיטעט שאַפן געלט צו שיקן פּעקלעך שפּײַז צו די סאָקאָלאָווער.

יעדן טאָג באַקומט מען בריוו פון סאָקאָלאָווער פליטים, וואָס דערציילן פון זייער וואַנדער־וועג און די שרעקלעכע צרות וואָס זיי האָבן מיטגעמאַכט. די בריוו ווערן בײַ פאַרזאַמלונגען פאָרגעלייענט און די מיטגלידער פאַרגיסן דערבײַ טערערן. עס איז באַשלאָסן געוואָרן אַז מען זאָל שיקן אַ דעלעגאַציע קיין סענט־לואיס צו אָרגאַניזירן שנעלע הילף. ס׳זענען אַהין געפאָרן צבי מאַדאַנסקי, אברהם און סאָפיע באָרנשטיין מיט אַ פּעקל בריוו און אַ ליסטע פון אַריבער 100 אַדרעסן פון סאָקאָלאָווער פליטים וואָס געפינען זיך אין פוילן. בײַם דאָרטיקן סעקרעטאַר מ. זשעזשניק אין הויז ווערט אַדורכגעפירט דער צוזאַמענטרעף. אין אָוונט איז פאָרגעקומען אַ פאַרזאַמלונג. צו שאַפן הילף פאַר די געקומענע סאָקאָלאָווער אין פוילן, פאַריז און ישראל. עס איז גע־וויילט געוואָרן אַ קאָמיטעט: בן פלאָטנער — פרעזידענט; מרדכי זשעזשניק — סעקרעטאַר און אַ גרויסער עקאָנאָמיטיוו־קאָמיטעט. מאַדאַנסקי האָט אויף דער פאַרזאַמלונג געקריגן 300 דאָלאָר צו שיקן קיין לאָדזש אין זייער נאָמען. יעדן חודש איז שוין דאָרט פאָרגעקומען בײַ אַן אַנדערן סאָקאָלאָווער אַ צו־זאַמענקום, געשאַפן געלט און געשיקט שפּײַז־פּעקלעך.

אַזוי האָט שיקאַגאָ, סענט־לואיס און ניו־יאָרק, יעדע פאָר חדשים גע־שיקט צענדליקע פּעקלעך שפּײַז און קלײדער, ווי אויך געלט. אין יאָר 1948, די היסטאָרישע תקופה אין יידישן לעבן, ווען די הערצער פון די יידן אין אַמעריקע און אין גאָר דער וועלט זענען דערפרייט געוואָרן מיט דער נייעס וועגן דער אַנטשטייונג פון מדינת ישראל, וווּ אַלע פליטים וועלן האָבן אַ

היים. ווי אַ דונער האָט געטראָפן די אַמעריקאַנער יידן די ידיעה וועגן אַראַבישן איבערפאַל. אויף אַלע פאַרזאַמלונגען איז געפרוּפן געוואָרן צו זיין גרייט אין דער הילף פאַר ישראל. און דער סאָקאָלאָווער פאַריין האָט געשאַפן אַ גרעסערן קאַמפּס־פאָנד און געקויפט אַ טאַנק צו שיקן צו דער יידישער אַרמיי. אוּן ווען ישראל האָט די מלחמה מיט די אַראַבישע שונאים געווונען, האָבן מיר אַוועקגעשיקט 600 דאָלאר, צום דעמאָלטדיקן פאַרזיצער ח. האַרעניַשטיין פון סאָקאָלאָווער קאַמיטעט אין ישראל צו העלפן די סאָקאָלאָווער, וואָס נויטיקן זיך דערצו. ווען ישראל האָט אַרויסגעשיקט און פראָקלאַמירט די אַקציע פוּן פאַרקויפן ישראל־באנדס, איז אין סאָקאָלאָווער פאַריין געוואָרן גע־וואָרן אַ פאַרזאַמלונג, און די מיטגלידער האָבן געקויפט פאַר טויזנטער דאָלאַרן ישראל־באנדס. היינט געפינט זיך אין דער קאַסע פאַר אַריבער 5000 דאָלאר ישראל־באנדס. און מיר שאַפן יעדעס יאָר אַריבער 3000 דאָלאַר פאַר פאַר־שידענע צוועקן. יעדעס יאָר קומט פאָר אין פאַריין אוּן אויך ביי די סאָקאָלאָווער פרויען־אַרגאַניזאַציע אַ באַנקעט. וווּ ס׳ווערט געזאַמלט פאַר דעם צוועק.

אין יאָר 1950 איז סעקרעטאַר הערשל מאַדאַנסקי באַאויפטראַגט גע־וואָרן זיך אַדורכצורעדן מיט די סאָקאָלאָווער פון ניו־יאָרק, סענט־לואי, לאָס־אַנזשעלעס, ראָקפאָרד און קאַנאַדע וועגן שאַפן וואָס מער געלט פאַר הילף און פאַראייניקן אַלע הילפס־אַרבעטן פון אַמעריקע, קאַנאַדע און ישראל אונטער אַ צענטראַלע הילפס־קערפערשאַפט. נאָך אַ ברייטע דיסקוסיע, דורך בריוו מיט די סעקרעטאַרן פון אַלע שטעט, איז באַשטימט געוואָרן אין שיקאַגאָ זונטיק, דעם 24־טן דעצעמבער, 1950 אַ סאָקאָלאָווער הילפס־קאָנפערענץ. עס זענען געקומען דעלעגאַטן פון ניו־יאָרק און סענט־לואי — 5, און פון ראָקפאָרד — 2. לאָס־אַנזשעלעס האָט צוגעשיקט אַ באַגריסונג. די סאָקאָלאָווער אין שי־קאָגאָ האָבן געמאַכט אַלע צוגרייטונגען. אויפן טאָג־אָרדענונג: דערעפנונג — הערשל מאַדאַנסקי; קאָנסטיטואירונג — מ. כאינע (פאָרזיצער פון דער ערשטער זיצונג). ער גיט דאַביי איבער אַ גרוס פון ישראל און וועגן צצוזאַמענ־אַרבעטן אין אַמעריקע.

הערשל מאידאַנסקי שילדערט אין זיין דערעפנונגס רעדע דעם גרויסן פאַרלוסט פון יידישן פאָלק מיט דעם אומקום פון די זעקס מיליאָן קדושים און דעם חורבן סאָקאָלאָוו. ס׳ווערן באַערט די אומגעקימענע קדושים אין איראָפּע און די יידישע העלדן פון דער ישראל אַרמיי, וואָס זענען געפאַלן אין די קאַמפן פאַר דער באַפרייונג פון מדינת ישראל. מאדאנסקי שילדערט, ווי עס גייט אַ נייער סאָקאָלאָווער דור אין ישראל און רופט אַלע דעלעגאַטן צו העלפן זיי. עס רעדן נאָך אַלטער לויס פון ראָקפאָרד; פּענ״ע בראָקמאַן, בעז פּלאטנער, מאָטל גאָרעלניק — סענט־לואיס; דוד גילבערג, סאָפיע באָרנשטיין — שיקאָגאָ, און הארי ווייסבערג — ניו־יאָרק. כאינע וועט באַשטימט אַלס פאָרזיצער פון צוזאַמענקום און מאַדאַנסקי — סעקרעטאַר. צי די באַריכטן וועלן געפון דעם סעקרעטאַרן פון יעדער שטאָט.

שיקאַגאָ האָט געשיקט 3000 דאָלאר געלט קיין לאָדזש, 200 — קיין פּאַריז; 600 — קיין ישׂראל. אין די לעצטע צייט איז אָפּגעשטעלט געוואָרן דאָס שיקן שפּיז־פּעקלעך קיין ישׂראל, ווייל דער קאָמיטעט אין ישׂראל בעט נישט קיין שפּיז פּאַר סאָקאָלאָווער, נאָר קאָנסטרוקטיוווע הילף. היינט געפינט זיך אין די הילפס־קאָסע 1400 דאָלאָר. מ. זשעזשניק פון סענט־לואיס באַריכטעט אַז פון דער קאָסע האָבן זיי אַרויסגעגעבן 4000 דאָלאר פאַר שפּיז־פּעקלעך קיין לאָדזש און אנדערע שטעט. היינט שיקן זיי שפּיז־פּעקלעך, קיין ישׂראל און אין זייער קאָסע געפינט זיך 2000 דאָלאר.

מ. כאינע פון ניו־יאָרק באַריכטעט וועגן שיקן פון ניו־יאָרק הילף צו סאָקאָלאָווער קיין לאָדזש, און אויך מאַשינען פאַר יחידים קיין פּאַריז און ישׂראל. דאָס ניו־יאָרקער יובל־בוך, האָט אַרויסגעבראַכט פאַר די רעליף־קאָסע 3500 דאָלאר, היינט האָבן זיי אין דער קאָסע 2500 דאָלאָר. סאָפיע באָרנשטיין באַריכטעט אַז די פּרויען אין שיקאַגאָ זענען אין דער הילפס־אַרבעט פאַר־אייניקט מיט דעם רעליף־קאָמיטעט, און זיי זענען צו יעדער צייט גרייט צו העלפן. מ. כאינע גיט איבער אַ גרוס פון זיין באַזוך אין ישׂראל, ווו ער האָט זיך אין תל־אביב געטראָפן מיט די סאָקאָלאָווער אויף אַ פאַרזאַמלונג וועגן זייער הילפס־אַרבעט אין ישׂראל. כאינע שילדערט די טראַגישע לאַגע פון די פּליטים. און ווי וויכטיק אונדזער אַרבעט איז פאַר זיי... די סאָקאָלאָווער אין ישׂראל האָבן געעפנט אַ ליי־קאָסע, און האָבן די פּליטים געבאָרגט אַריבער 1000 פונט. ס׳איז אויך געווען אַ פּראָיעקט צו בויען אַ האָטעל מיטן נאָמען סאָקאָלאָוו־פאָדליאָסק אין ישׂראל. סאָקאָלאָווער פון אַמעריקע זאָלן בויען אין ישׂראל אַ האָטעל פון 40 צימערן און דער האָטעל זאָל הייסן „סאָקאָלאָוו־פאָד־ליאָסקי", דער האָטעל דאַרף קאָסטן 40,000 דאָלאָר; דעם באָדן פּאַרן האָטעל וועלן די סאָקאָלאָווער אין ישׂראל באַקומען.

אויף דער צווייטער זיצונג, געפירט דורכן פּאַרזיצער מ. זשעזשניק, באַגריסט רב שלמה דוד מאַרגענשטערן די קאָנפערענץ, און רופט צו אייניקייט אין דער גוטער אַרבעט. שפּעטער ווערט באַשטימט צו שיקן דאָס געלט נישט פאַר בוי־צוועקן, נאָר פאַר אַ ליי־קאָסע. פון שיקאַגאָ איז געשיקט געוואָרן 2000 דאָלאר, סענט־לואיס — 2000, ניו־יאָרק — 2000 דער פאַרשלאָג צו בויען אַ פאָלקס־הויז וואָס זאָל פאַראייביקן די אַלטע היים סאָקאָלאָוו, איז אָפּ־געוואָרפן געוואָרן, און דער פאַראייניקטער הילפס־קאָמיטעט פון ניו־יאָרק, שיקאַגאָ און סענט־לואיס איז אויפגעלייזט געוואָרן.

שיקאַגאָ האָט איר הילפס־אַרבעט נישט אָפּגעשטעלט. דער הילפס־קא־מיטעט האָט אָנגעהויבן רופן פאַרזאַמלונגען אויפסנייַ, צו שאַפן געלט פאַר די סאָקאָלאָווער פּליטים וואָס געפינען זיך אין ישׂראל. אין יעדן יאָר, ווערט גע־רופן צו קומען צו אַ יזכור־פאַרזאַמלונג נאָך די סאָקאָלאָווער קדושים, וואָס זענען פון די היטלער־מערדער אומגעקומען י״ב תשרי 1942. עס קומען זיך מאַסנווייז צוזאַמען די סאָקאָלאָווער, צום יזכור־יאָרצייט און שטיקן זיך מיט

טרערן. דוד גילבערג צינדט אן די יזכור־ליכט, און ס׳ווערט דערמאנט די אלטע היים און ווי אזוי סאקאלאוו האט אויסגעזען א טאג נאך יום־כפור מיט איר טויטן־מארש קיין טרעבלינקע. און מען טרייסט זיך מיט די גע־ראטעוועטע און דעם המשך פון זיין אין ישראל. מיר זענען שטאלץ מיט די סאקאלאווער, וואס זענען אזוי אקטיוו, מיט זייער שפערישקייט אויפן געזעל־שאפטלעכן און ליטעראַרישן געביט אין אלע וועלט־טיילן, ווו זיי געפינען זיך. צווישן אנדערע האבן אויך אויף אזא אופן גערעדט רב ד״ר פערלאוו, אן אייניקל פון סאקאלאווער רבין ז״ל, וועגן דער גרויסקייט פון די סאקאלאווער יוגנט וואס איז אזוועק אויף קיזוש השם, און די וועלכע לעבן און שאפן אין מדינת ישראל; סאקאלאווער אין אמעריקא דארפן זיין פארבונדן מיט די סאקאלאווער אין ישראל, און זאגן קדיש נאך די אומגעקומענע. יעדן יאר ווערט איינגעארדנט אזא יזכור־אוונט. היינט געפונען זיך אין פאריין 85 מיט־גלידער; די פרויען ארגאניזאציע ציילט 65 מיטגלידערינס. זייער קאמיטעט פירט זייער א גוטע הילפס־ארבעט, מינדל זאמלאפער איז פארזיצערין; מאלקע וואליסקי — וויצע־פארזיצערין; חנה מאדאנסקי — באריכט סעקרעטארין; ברוכע קאלניק — פינאנס־סעקרעטארין; סערקע גילבערג — קאסירערין און פעיגע קוקי — האספיזעלערין. אין יאר 1958 איז געשיקט געווארן קיין ישראל צו פארטיילן די סאקאלאווער 400 דאלאר; אין 1959 איז מיט סערקע גילבערג אויך געשיקט געווארן 400 דאלאר, און מיר גרייטן זיך אויף להבא צו גוטער ארבעט.

פיל לאנדסמאנשאפטן אין שיקאגא האבן זיך שוין לאנג אויפגעלייזט און אויפגעגעבן זייער געזעלשאפטלעכע ארבעט. דער סאקאלאווער פארײן האט אין יאר 1959 געפייערט זיין 49 יעריקן יובילעאום מיט א שיינעם באנקעט, ווו 150 מיטגלידער און פריינט זענען געקומען אין א יום־טובדיקע שטימונג באגריסן דעם קאמיטעט אין אלע אקטיוע ארבעטער וואס גיבן אוועק צייט און געלט פאר דער גוטער ארבעט פון פאריין. באלד נאך דעם באנקעט איז די איינקונפט פון 400 דאלאר אפגעשיקט געווארן קיין ישראל צו פאר־טיילן אויף פסח. מיר גרייטן צו א גרויסן באנקעט מיט א ישראל־פילם און גוטע רעדנער. מיר שטעלן זיך פאר אן אויפגאבע צו שאפן 3000 דאלאר פארן רעטונגס־פאנד, צו העלפן די געקומענע קיין ישראל.

רער קאָמיטעט פון דער ברויען־אַרגאַניזאַציע פון דער סאָקאָלאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין שיקאַגאָ:
פון לינקס צו רעכטס (זיצן): סערקע גילבערג — קאַסירערין; חנה מאָדאַנסקי — באַריכטס־סעקרעטאַרין; מינדל זאַמענהאָפער — ס׳שטיין: פייגע קוקי — האַספיטעלערין; חנה ראָזענבוים — ערשטע פאָרזיצערין; מלכה וואָלינסקי — וויצע־פאָרזיצערין.
פאָרזיצערין; הענע קאַסאָווער, איידל בער, חיה רבקה ראָזנבוים — עקזעיטיוו־קאָמיטעט.

סאָקאָלאָוער לאַנדסמאַנשאַפט אין שיקאַגאָ גיט איבער אַ טשעק אויף 1.900 $
(דערפון: מאָריס קאַהן 1.000 $, דוד גילבערג — 400 $ און אַנדערע 500 דאָל.)
פון רעכטס: מאָריס קאַהן, סעמיול ט. כהן, פרוי קאַהן און דוד גילבערג

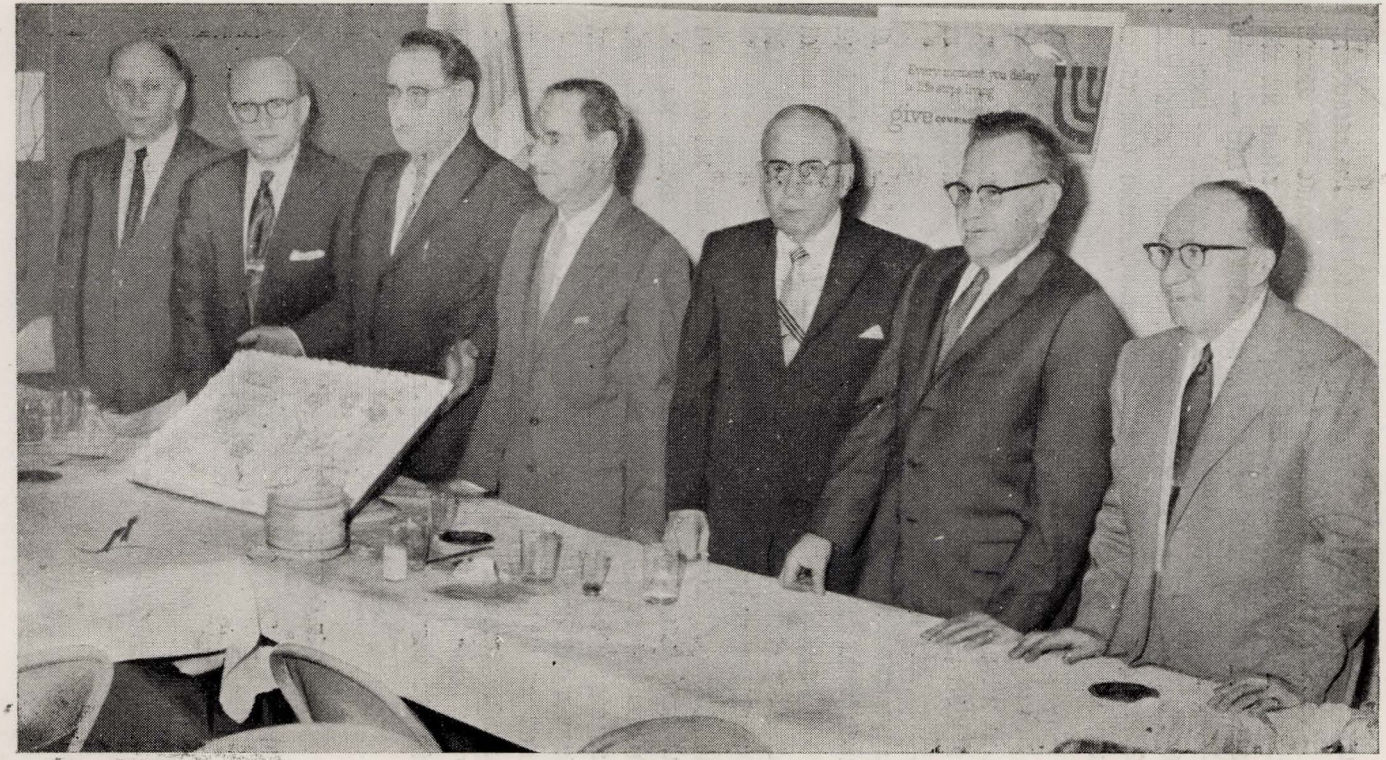

קאָמיטעט פון דער סאָקאָלאָווער לאנדסמאנשאפט אין שיקאָגאָ (פון לינקס): אייזיק קאמער (סעקרעטאר) הערשל מאדאנסקי (סעקרעטאר) שלמה בער (וויצע־פּאָרזיצער), אברהם רובינ שטיין (פּאָרזיצער) לוי וואלינסקי (סעקרעטאר), שעפּסל קאָסאָווער (פינאַנץ סעקרעטאר) יוסף ווישני (קאָסירער).

די סאָקאָלאָווער לאַנדסמאַנשאפט אין ניו־יאָרק

I

(טעטיקייטס־באַריכט — פון 1905 ביז 1946)

דאָס יאָר 1905 איז אַ היסטאָרישע דאַטע אין דער געשיכטע פון דער סאָסייטי. אין יענעם יאָר זענען געמאַכט געוואָרן די ערשטע פרווון צו גרינדן אַ סאָקאָלאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק. צווישן די איניציאַטאָרן פונעם פאַריין זענען געווען: ישראל ישעיה גרינבערג, מ. פּערלשטיין, משה העריס, אהרן ראָזנבוים און יונה קאַרפּ.

דער פּרווו האָט זיך דעמאָלט נישט איינגעגעבן. דער גרעסטער טייל פון די סאָקאָלאָווער אין אַמעריקע זענען דעמאָלט געווען נישט קיין „גאַנצע" סאָקאָלאָווער, אָבער דער געדאַנק צו שאַפן אַ סאָקאָלאָווער פאַריין איז דאָך נישט אויפגעגעבן געוואָרן. פינף יאָר זענען פאַרפלויגן — און אין 1910 איז געמאַכט געוואָרן אַ צווייטער פּרווו.

אין יענעם יאָר איז אין סאָקאָלאָוו אויסגעבראָכן אַ גרויסע שרפה, דאָס פייער האָט פאַרניכטעט אַ באַדייטנדיקן טייל פון די דאָרטיקע יידישע הייזער און קראָמען. גאַנצע גאַסן זענען אַוועק מיטן רויך. דער יידישער קיבוץ אין סאָקאָלאָוו איז כמעט אינגאַנצן אָפּגעווישט געוואָרן. די טראַגעדיע איז געווען אַ האַרץ־רייסנדיקע; הילף איז געוואָרן מאַמענטאַל נויטיק.

דאָ אין ניו־יאָרק האָט משה העריס באַקומען פון סאָקאָלאָוו אַ רירנדיקן בריוו, אין וועלכן אונדזערע סאָקאָלאָווער בריידער און שוועסטער האָבן געבעטן בייַ זייערע אַמעריקאַנער לאַנדסלייט, זיי באַלד צו העלפן. משה העריס האָט זיך באַראָטן מיט נאָך עטלעכע חברים און ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן באַלד עפּעס צו טון.

אייניקע לאַנדסלייט האָבן אָפּגעדרוקט אַן אויפרוף וואָס האָט גערופן די סאָקאָלאָווער אין ניו־יאָרק צו אַ מאַסן־מיטינג אין „היאס"־געבויידע. ביים מיטינג — וואָס איז געווען אַ גוטבאַזוכטער און אַן אינספּירירנדיקער — האָבן די באַטייליקטע באַשלאָסן צו שאַפן אַן אייגענע אָרגאַניזאַציע. אַן דעם — האָבן די רעדנער ביים מיטינג דערקלערט — זענען די לאַנדסלייט צעזייט און צעשפּרייט. באַפעסטיקט דורך אַ סאָסייטי, קאָנען די סאָקאָלאָווער דאָ קאָנסאָלידירן זייערע כוחות, האַלטן זיך געאייניקט, פאַרבעסערן זייער אייגענעם מצב

און פאַרטיילן הילף זייערע לייַדנדיקע ברידער און שוועסטער אויף יענער זייַט ים — אויף אַן אָרגאַניזירטן סיסטעמאַטישן אופן.

דעמאָלט איז געמאַכט געוואָרן אַ צווייטער פרוו צו שאַפן אַ סאָקאָלאָווער לאַנדסמאַנשאַפט — און אויך דאָסמאָל האָט זיך עס נישט איינגעגעבן. דער פאַריין האָט, אמת, דערזען די ליכטיקע וועלט, ער איז אָבער געווען געשפאָלטן אין פאַרשידענע גרופּן.

אַזוי זענען פאַרלאָפן פיר יאָר. אין 1914 האָט אַ גרופּע לאַנדסלייט זיך פאַרזאַמלט בייַ יונה קאַרפּ אין הויז און ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן — מאַכן אַ נייַעם פרוו.

ס׳איז געווויילט געוואָרן אַ צייטווייליקער קאָמיטעט, וואָס איז באַשטאַנען פון די פאָלגנדיקע מיטגלידער: ס. סילווער, מ. ראָזענגאַרט, ה. פעלדמאַן, אברהם ווישניע, און משה הערים אַלס פאַרזיצער. דער קאָמיטעט האָט באַשלאָסן צו שאַפן דעם באַזיס פאַר אַ פערמאַנענטע סאָקאָלאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק, און אויסגעדריקט די האָפנונג, אַז די סאָסייטי וועט ביים גרינדן אָנהויבן אַ בריט פאַרצווייגטע טעטיקייט, וואָס וועט אַריינציען די בריטע שיכטן פון די סאָקאָלאָווער לאַנדסלי ט אין ניו־יאָרק.

אַ דאַנק דער ענערגישער אַרבעט פון אָט דעם אינציאַטיוו־קאָמיטעט, איז געלונגען אַריינצוציען אַ גרעסערע צאָל מיטגלידער און אין דעמזעלבן יאָר — 1914 איז דערווייַלט געוואָרן אַ פערמאַנענטער קאָמיטעט, וואָס האָט פאַר זיך געהאַט דריי אויפגאַבן:

1. אָרגאַניזירן די סאָסייטי.
2. אויפנעמען פאָרשלאָגן וועגן אַ נאָמען.
3. באַזאָרגן די סאָסייטי מיט אַ בית־הקברות.

אַזוי אָרום איז די איצטיקע סאָקאָלאָווער לאַנדסמאַנשאַפט געגרינדעט געוואָרן. און די דערמאָנטע אויפגאַבן זענען דורכגעפירט געוואָרן מיט דערפאָלג.

בייַ אַ ספּעציעלער פאַרזאַמלונג, אין דעצעמבער 1915, איז איינשטימיק באַשלאָסן געוואָרן, אַז דער נאָמען פון דער סאָסייטי זאָל זיין:

„סאָקאָלאָווער יאָנג פרענדס פראָגרעסיוו אייד סאָסייעטי".

די סאָקאָלאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק, קאָן מיט שטאָלץ אָנ־ווייזן אויף אַ בריט־פאַרצווייגטע רעליף־טעטיקייט — פון איר גרינדונג ביז איצט.

אונדזער ערשטע אונטערנעמונג איז געווען אַ גרויסער באַל. דער באַל איז געווען אַ געלונגענער און די הכנסה דערפון האָט דערמעגלעכט אונדזער סאָסייטי צו פאַרברייטערן איר הילף צו די ליידנדיקע סאָקאָלאָווער אין דער היימשטאָט.

די דאָזיקע הילף איז נאָך מער פאַרצווייגט געוואָרן נאָכן סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה פון 1914, וועו די היגע לאַנדסלייט האָבן געקראָגן די

מעגלעכקייט זיך צו פֿאַרבינדן מיט זייער ליבע היימשטאָט סאָקאָלאָוו. ס׳איז נויטיק געווען דרינגענדיקע הילף, אונאונדזער סאָסייטי האָט זיך ברייט־האַרציק אָפּגערופן און אויסגעשטרעקט אַ ווארימע, ברידערלעכע האַנט.

מאָסן מיטינגען, טעאַטער־פֿאָרשטעלונגען, קאָנצערטן און אַנדערע פֿאָר־אַנשטאַלטונגען. דורכדעם האָט די סאָסייטי געשאַפֿן די נויטיקע געלט־מיטלען צו העלפֿן באַשפּייזן, באַקליידן און באַשוכן די מלחמה־געטראָפענע אין סאָקאָ־לאָוו, און זיי באַזאָרגן מיט אַ דאַך איבערן קאָפּ. כדי צו פֿאַרגרעסערן די הכנסות פון די דאָזיקע אונטערנעמונגען, האָט אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט געשאַפֿן אַן אייגענע דראַמאַטישע סעקציע. אָנגעהויבן האָט אונדזער נייער צווייג מיט דער אויפֿפֿירונג פון איינאַקטערס. די פֿאָרשטעלונגען האָבן „אָנגעריסן" אויסגעזו־מען ביים עולם־צושויער, און מיר האָבן באַשלאָסן אַז די דראַמ.־סעקציע זאָל בלייבן אַ שטענדיקע אינסטיטוציע. אין פֿאַרלויף פון איר עקזיסטענץ, איז די דראַמ.־סעקציע מדרגות׳ווייז געוואקסן. פון איינאַקטערס, איז מען אַריבער צו דער אויפֿפֿירונג פון גאַנצע פּיעסן. צווישן אַנדערע, האָבן זיך אין די אויפֿ־פֿירונגען באַטייליקט: אברהם ווישניע, ר. ראָזענגאָרט, מ. סילווער, מ. ראָזענ־גאָרט. דער דאָזיקער פֿראָיעקט האָט אין אַ גאָר גרויסער מאָס געהאָלפֿן אָנט־וויקלען דראַמאַטישן טאַלאַנט ביי אונדזערע לאַנדסלייט און דערהויבן דעם קולטורעלן מצב פון דער מיטגלידערשאַפֿט. איינפלאָנצן אין איר אַ ליבע צום בעסערן סאָרט טעאַטער. די טעטיקייט פון דער דראַמ.־סעקציע איז געווען אַ גרויסער מאָראלישער און מאַטריעלער דערפֿאָלג. דער גאַנצער פֿראָפּיט פון די פֿאָרשטעלונגען איז אַוועקגעשיקט געוואָרן צו די הילפֿס־אינסטיטוציעס אין סאָקאָלאָוו. דערפון האָבן געגאָסן אַלע נויטבאַדערפֿטיקע אין אונדזער היימ־שטאָט.

איינציקוויז, איז אונדזער רעליף־טעטיקייט אַוועקגעשטעלט געוואָרן אויף אַ פּעסטן באָדן און ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז די רעליף־אַרבעט זאָל געפֿירט ווערן פון אַ באַזונדער צווייג אין דער לאַנדסמאַנשאַפט, אַזוי, אַז די סאָסייטי זאָל זיך קאָנען אָנהויבן מער זאָרגן פֿאָר די נויטן און באַדערפענישן פון די מיטגלידער אַליין.

אין 1923, איז פֿאַרצייכנט געוואָרן אַ וויכטיקע געשעעניש אין דער געשיכטע פון אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט. צוויי טעטיקע מיטגלידער — ס. מאריסאָן און א. ווישניע — זענען געפֿאָרן באַזוכן אונדזער אַלטע היים סא־קאָלאָוו. פֿר זייער אָפּפֿאָרן האָט די סאָסייטי איינגעאָרדנט אַ ספּעציעלן אָפּ־שייד־אָוונט. די וואָס האָבן די דאָזיקע גוט־באַזוכטע צוזאַמענקונפט בייגעווווינט וועלן זי לאַנג, לאַנג געדענקען. אין 1934 איז ווידער אַ טיכטיקער מיטגליד פון דער לאַנדסמאַנשאַפט — י. לענטשנער — געפֿאָרן קיין סאָקאָלאָוו. אוז אין 1935 און 1936 זענען דאָרט געווען אויף אַ באַזוך אונדזערע לאַנדסלייט · משה ראָזענגאָרט און לייזער האָפענגאָרט. אויך לכבוד זיי האָט די סאסייטי איינגעאָרדנט איינדרוקספולע פֿאָר־געזונט אָוונט. צוריקערנדיק זיך פון זייערע

באַזוכן, האָבן די לאַנדסלייט געבראַכט די סאָקאָלאָווער דאָ אַ לעבעדיקן גרוס וועגן דעם, וואָס ס׳טוט זיך אין דער אַלטער היים.

צווישן אַנדערע, שטיצט די לאַנדסמאַנשאַפט דעמאָלט די פֿאָלגנדיקע יידישע אינסטיטוציעס אין סאָקאָלאָוו: תלמוד־תורה, בית־לחם, סומך־נופלים, גמילות־חסד און האַנדווערקער פֿאַריין, ווי אויך די יידישע קינדער אינ׳ די קריסטלעכע שולן אין סאָקאָלאָוו.

אין 1917 איז פֿאַרגעקומען אַ שפּאַלטונג אין אונדזערע רייען — אַמעריקע איז דאָן אַריין אין קריג קעגן דייטשלאַנד. מיט דער דערלויבעניש פון דער אַמעריקאַנער רעגירונג, איז דאָ דעמאָלט אַרגאַניזירט געוואָרן אַ יידישער לעגיאָן, וועמענס אויפגאַבע ס׳איז געווען: העלפֿן ענגלאַנד איינעמען ארץ־ישראל, וואָס האָט זיך דאָן געפונען אין די הענט פון די טערקן. פיל פון אונדזערע מיטגלידער — אַ יונגער עלעמענט — האָבן זיך אָנגעשלאָסן אינעם לעגיאָן און געפֿאָרן קיין ארץ־ישראל. אַ טייל פון די וואָס זענען דאָ איבערגעבליבן, זענען געוואָרן נאַציאָנאַל־געשטימט און געוואָלט זיך אָנשליסן אין וועלכער ס׳איז אַרגאַניזאַציע וואָס האָט אין איר פלאַטפֿאָרמע איינגעשלאָסן די פֿאָדערונג פֿאַרן אויפבוי פון אַ נאַציאָנאַל־יידיש היימלאַנד אין ארץ־ישראל. אַלס רעזולטאַט דערפון, האָט זיך אין אונדזער סאָסייטי געשאַפן אַ שטאַרקער סענטימענט פֿאַר דעם, אַז די סאָקאָלאָווער לאַנדסמאַנשאַפט זאָל זיך אָנשליסן אַלס ברענטש פון יידיש־נאַציאָנאַלן אַרבעטער־פֿאַרבאַנד. היות די מאַיאָריטעט אָבער האָט אָט דעם פֿאַרשלאָג באַקעמפט, האָט די אָפּאָזיציע — וואָס איז געווען אין דער מינדערהייט — אַלס פראָטעסט אָפּגעזאָגט זיך צו צאָלן בייטראָג. און די סאָסייטי האָט זיי געמוטשט אויסשליסן אַלס מיטגלידער, וועלכע האָבן זיך סוף כל סוף צוריקגעקערט צו אונדזערע רייען, און מיר האָבן זיך אויפֿסניי געמאַכט פונאַנדערוואַקסן. ביז היינט־צו־טאָג זענען זיי טרייַע, טיכטיקע מיטגלידער פון דער סאסייטי.

דערפילן די נויטן נישט בלויז פון די בריידער און שוועסטער אויף יענער זיימ ים, נאָר אויך פון די אייגענע לאַנדסלייט דאָ, איז געווען איינע פון זי׳ הויפּט־אויפגאַבן פון דער סאסייטי זינט איר גרינדונג.

די לאַנדסמאַנשאַפט האָט אָנגעשטעלט אַ סאסייטי דאָקטאָר פאַר די ניו־יאָרקער מיטגלידער, און שפּעטער — אַ דאָקטאָר פאַר די ברוקלינער.

אַ צוויייטער אויפּטו איז געווען דאָס איינפירן פון קראַנקען־פֿאַרזיכערונג. אין פאַל פונעם טויט פון אַ מיטגליד, באַקומען די יורשים אויסגעצאָלט 200 דאָלאָר, וועגן ס׳שטאַרבט די פרוי פון אַ מעמבער, באַקומען די יורשים 100 דאָלאָר.

אַ וויייטערע וויכטיקע דערגרייכונג איז — דער הלוואה פאָנד. דער דאָזיקער פאָנד איז געשאַפן געוואָרן אין נאָוועמבער 1922, מיט אַ קליינעם קאַפּיטאַל פון 200 דאָלאָר דער ערשטער קאַסירער פונעם פאָנד איז געווען ראובן ראזענגאַרט, וועלכער האָט זיך שטאַרק אויסגעצייכנט אין זיין אַמט. זיין

נאָכפאָלגער, ל. פרידמאַן, האָלט אַן דעם אָמט ביזן היינטיקן טאָג. פאַר זיינע לייסטונגען ביים פאַרוואַלטן מיטן פאָנד, האָט פ׳ פרידמאַן געוווּנען די פאַרערונג און אָנערקענונג פון דער גאַנצער מיטגלידערשאַפט.

די פרויען פון די לאָנדסלייט זענען אַ וויכטיקער כוח און קאָנען פיל העלפֿן די טעטיקייט פון דער לאָנדסמאַנשאַפט צו פאַרבריייטערן. נאָך אַ נישט געלונגענעם פרווו איז אין יאָר 1925 ענדלעך געגרינדעט געוואָרן אַ ליידיס אקזילערי. פון אייגענע מיטגלידער, און זיי האָבן זיך אַרויסגעוויזן צו זיין טרייע איבערגעגעבענע מיטאַרבעטערינס.

די ערשטע אקזילערי באָאַמטע זענען געוועזן: אַלטע זשעלענץ — טשערליידי; איידא גאָרדאָן — רעקאָרדינג סעקרעטאַר; באַשקי כאיניץ, פינאַנץ סעקרעטאַר; יעטא ווישניץ — טרעזשורער; שיינדל ראָזענגאַרט, מלכה לענטשנער און בעססי ראָזענגאַרט — האָספיטעלער.

אויפן צווייטן מיטינג פונעם נייעם צווייג ווערט באַשלאָסן צו רופן זיך: „סאָקאָלאָווער ליידיס אקזילערי".

מיט דער הילף פון די סאָקאָלאָווער לאָנדסמאַנשאַפט מיט ראָט און טאָט האָט די ליידיס אקזילערי, זייט איר גרינדונג, פאַרצייכנט אַ רייע באַדייטונגספולע אויפטוען, זי האָט באָאַרגט יידישע קינדער פון די קריסטלעכע שולן אין סאָקאָלאָוו מיט פרישטיק, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ זעמל מיט אַ גלאָז מילך טעגלעך. זי האָט אויך אָנגעפירט אַ פאַרצווייגטע אַרגאַניזיר־אַקציע, אַריינצוציען יעדע פרוי פון די סאָקאָלאָווער לאָנדסלייט אין דער אקזילערי. זי האָט אונטערגענומען אַ רייַ סאָציאַלע אַרבעטן. זי האָט געשטיצט אַ גרויסע צאָל אינסיטוציעס אין ניו־יאָרק, איינשליסנדיק „האיאס", „יונייטעד דזשואיש אַפיל", געווערקשאַפטן קאָמפיין א. א.

אין יעדער אויפגאָבע, וואָס די סאָקאָלאָווער־לאָנדסמאַנשאַפט האָט אונטערגענומען איז די שוועסטער־אָרגאַניזאַציע, די ליידיס אקזילערי, געשטאַנען ביי דער זייט און געהאָלפן דאָס דורכפירן מיט דערפאָלג. פאַר זייער הילף פאַרדינען די מיטגלידער פון דער אקזילערי אונדזער אַלעמענס אָנערקענונג און דאַנקבאַרקייט.

ווי אַ רעגירונג, מוז אויך אַן אָרגאַניזאַציע האָבן אַ קאָנסטיטוציע, וואָס איז איר וועגווייזער און צייכנט אַן ווי אַזוי זי זאָל זיך פירן.

אין 1923, האָט די סאָקאָלאָווער לאָנדסמאַנשאַפט באַשלאָסן אויסצוארבעטן אַ קאָנסטיטוציע. ס׳איז געווויילט געוואָרן אַ קאָמיטעט דאָס דורכצופירן מיטן אָנטייל פון די פאָלגנדיקע מיטגלידער: א. ווישניץ, פ. ראָזענבערג, חנא פעלדמאַן א. מ. ראָזענגאַרט, מיט משה סילווער אלס טשערמאַן, וועלכע זענען פאַר זייער אַרבעט באַדאַנקט געוואָרן אין נאָמען פון דער גאַנצער לאָנדסמאַנשאַפט.

אין 1926 האָט די לאָנדסמאַנשאַפט אָנגענומען צווויי פאַרפליכטנדיקע באַשלוסן פון געזעלשאַפטלעכן כאַראַקטער פון גרויס באַדייט:

1) קיין מיטגליד פון דער סאסייטי טאָר נישט זיין קיין שטרייק־ברעכער;

2) קיין באָס — אויב ער וויל בלייבן אַ מיטגליד פון אונדזער לאַנדס־מאַנשאַפט, — טאָר נישט אָנשטעלן קיין סקעבס (שטרייק־ברעכער).

אין זעלביקן יאָר, איז פאָרגעקומען דער גרויסער קלאוקמאַכער שטרייק. מיר האָבן דאָן באַשלאָסן צו שטיצן די שטרייקנדיקע צווישן אונדזערע מיט־גלידער מיט 40 דאָלאר יעדן.

די סאָקאָלאָווער סאסייטי האָט תמיד בריטהאָרציק געהאָלפן פאַר־שידענע יידישע און אַלגעמיינע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס דאָ אין לאַנד.

צווישן אַנדערע, האָבן מיר געשטיצט: אַמעריקאַנער יידישן קאָנגרעס, „היאס", יידישע מלחמה וועטעראַנען, ליגע פאַר יידישע בילדנדע, יונייטעד דזשוּיאיש אפיל, געווערקשאפטן קאמפיין, יידישע צדקה פעדעראַציע, לאָס־אנזשעלעס אוּן דענווער סאַנאַטאָריומס, צו דעם קינדער אויך צוגעשיקט ווערן סאראטאגא ספרינג האוס, רויטער קרייץ און „יו. עס. או".

אין לויף פון די לעצטע עטלעכע צענדליק יאָר האָט די סאָקאָלאָווער סאסייטי דורכגעפירט אימפאָזאַנטע יוביליי־פייערונגען, וואָס האָבן אויף די אָנווועזנדיקע איבערגעלאָזן אַ טיפן איינדרוק.

אין דעצעמבער 1924 איז געפייערט געוואָרן אונדזער 10 יעריקע יוביליי; אין 1929 — אונדזער 15־טער — אין דעצעמבער 1934 האָבן מיר פאַרצייכנט צוואנציק יאָר לעבן און טעטיקייט.

באַזונדערס באַדייטונגספול איז געווען אונדזער 25 יעריקע יובילי־פייערונג, וואָס איז פאָרגעקומען אין דעצעמבער 1939. דער צוזאַמענקונפט, וואָס איז פאָרגעקומען אין סענטראל פלאזא האָל, האָט אָפּגעשלאָסן אַ וויכטיקע תקופה: אַ פערטל יאָרהונדערט אין אונדזער געשיכטע.

די פייערונג איז געווען אַ גרויסער מאַראַלישער און מאַטעריעלער דער־פאָלג. אָבער נישט פריילעך איז דעם עולם געווען אויפן האַרצן. דער גרויל פון דער נאַצי־וואַקאַנאַליע האָט דורכגענומען די פאַרזאַמלטע און די טרא־געדיע פון דעם געמאַרדעטן און געפיניקטן יידישן פאָלק אויף יענער זייט ים, האָט זיך אָפּגעישפיגלט אויף די פנימער פון די פאַרזאַמלטע. דער צוזאַמענ־קונפט איז פאַרוואנדלט געוואָרן אין אַ גרויסע הילפס־מאַניפעסטאַציע. די אָנ־וועזנדיקע האָבן געגעבן זייער צוזאָג, אַז זיי ווילן טון אַלץ לויט זייערע כוחות צוהעלפן די לוידנדע סאָקאָלאָווער לאַנדסלייט. זיי האָבן, אין זייער אָנווועזנהייט, באַצאָלט אַ מין „קאָפּ־שטייער" פאַר די לוידנדיקע סאָקאָלאָווער, וואָס האָבן זיך שוין דאָן געפונען אין מלחמה־לאָגער און ס'איז אויפן אָרט געשאָפן גע־ווָארן אַ באַדייטנדיקע סומע געלט פאַרן „סאָקאָלאָווער רעליף".

די שאַרית הפליטה פון די סאָקאָלאָווער שוועסטער און ברידער קאָנען מיר העלפן — אויף אַ ממשותדיקן אופן און דאָס טוען מיר טאַקע.

פאַר די סאָקאָלאָווער מאַרטירער וואָס זענען דורך די נאַצישע בעסטיעס

אויסגעמאַרדעט געוואָרן, אַדער וואָס זענען העלדיש געפאַלן אין קאַמף קעגן דער היטלעריסטישער טיראַניי — פאַר זיי קאָנען מיר שוין ליידער גאָרנישט טון, חוץ הייליקן זייער ליכטיקן נאָמען. ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן אַרויסצוגעבן אַ יובל־בוך — 40 יעריקער עקזיסטענץ פון דער לאַנדסמאַנשאַפט.

די גאַנצע הכנסה פונעם בוך איז באַשטימט געוואָרן אויף העלפן אונדזערע אומגליקלעכע לאַנדסלייט אין סאָקאָלאָוו.

דער יובל־בוך קאָמיטעט איז באַשטאַנען פון די פאָלגנדיקע מיטגלידער: מ. סילווער, יוסף ראָזענגאַרט, א. מ. ראָזענגאַרט, ל. האָפענגאַרט, ל. פרידמאַן, י. שטיינבערג, משה פעלדמאַן, הערי ווייסבערג, מ. גאָרדאָן, ב. ווייס, מ. הערים אוך ש. זשעלענץ, מיט מרדכי כאינע אַלס טשערמאַן.

ביים סוף פון צווייטן וועלט־קריג, האָבן מיר געשטיצט די סאָקאָלאָווער אין רוסלאַנד מיט שפּייז פעקלעך: די פון אונדזערע לאַנדסלייט וואָס האָבן זיך געפונען אין שאַנכאי — כינע, האָבן מיר געהאָלפן מיט געלט־מיטלען.

זינט אַמעריקע איז אַריין אין קריג, האָבן מיר זיך באַמיט צו פאַרבינדן מיט אונדזערע ברידער און שוועסטער אויף יענער זייט ים — אָבער אָן דערפאָלג. וועגן די מלחמה האָט זיך געענדיקט, האָבן מיר די אויבנדערמאָנטע הילף געשיקט צו די לייַדנדיקע לאַנדסלייט. די הילף האָט דערגרייכט לאָדזש, שטעטיז, ליגניץ און אַנדערע שטעט אין פוילן, ווי אויך פאַריז.

אָט די הילף זעצן מיר פאָר.

יזכור!

אין דער סאָקאָלאווער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק זענען זינט איר גרינדונג אין יאָר 1914 ביז 1961 געווען טעטיק אין פארשידענע צייטן ווי פאָרזיצער, וויצע פאָרזיצער סעקרעטאר און קאַסירער:

הערשל ווייסבערג, נחמן עלבערג, שמואל לייב זשעלענץ, אברהם ווישני, משה פעלדמאַן, משה סילווער, אברהם משה ראָזענגאַרט, מרדכי כאינע, יוסף ראָזענגארט און לייזער אפענגארט. — און אויך אנדערע אַמטן:

משה גארדין, אשר גרודזשיצקי, הערשל האָכבערג, משה העריס, בעריל ווייס, הערש הילליר, לייזער זעכטער, אברהם טאַבאַטשניק, מאיר טערנער, יוסף לענטשנער, חנא מאריסאָן, ישעיה מאָריסאָן, לואיס א. מאַקס, נייטען סוויטצען, משה סילווער, בעריל פלאַטנער, אייזיק פעלדמאַן, חנא פעלדמאן, לייבעל פרידמאַן, פסח ראָזענבערג, משה ראָזענגאַרט, ראובן ראָזענגאַרט, ראובן שולק, סידני שולק, ישראל שטיינבערג, שמואל שטיינער, יוסף שפילמאַן.

על אלה אנו בוכים

מיר דערמאָנען מיט טרויער די פאַרשטאָרבענע מיטגלידער פון דער סאָקאָלאָוער יאָנג פרענדס פראָגרעסיוו עיד סאָסיעטי אין ניו־יארק; זייט איר גרינדונג אין דעצעמבער 1914.

יהי זכרם ברוך

מענער	
חיים יצחק בוכבינדער	בערל ווייס
בעני גאָלדבערג	יעקב ווייסבערג
דוד גאָלדשטיין	מענדל ווייסבערג
לואיס גאַרבאַטי	משה ווייסבערג
משה גאָרדאָן	אברהם ווישניע
מרדכי גאַרפינקעל	אברהם וועבער
שלמה גראָסמאַן	יעקב וועבער
אַ־בערט גרינבוים	אהרן וועבער
יוסף גרינבערג	יעקב יאַבלאָן
אייב גרינשטיין	א. יאַבלאָנסקי
בערל האָכבערג	יעקב יאָספערשטיין
משה העריס	יוסף לענטשנער
היימאַן וואַפניק	ישעיה מאָריסאָן
לייזער מנשה וויינברום	דוד מור
מישה ווינשטיין	לייבל סאָלאַרזש

יזכור !

אייזיק סילווער	חנא ראָזען
משה סילווער	פּסח ראָזענבערג
טשאַרלס סקאַפּ	שלמה ראָזענבערג
שבתי עלבערג	משה ראָזענגאַרט
הנא ענגליש	ראובן ראָזענגאַרט
שמואל לייב ענגליש	ישראל ראָטשטיין
פּסח פודענבערג	בעני שולמאַן
משה פּערלשטיין	מאיר שייפער
אברהם קאַסאָווער	ראובן שולץ
סאל קאַסעווער	חיים שענקין
הערשל ראדזינסקי	

פ ר ו י ע ן

כ. אַרלאָווסקי	רויזע ענגליש
פּעני גאָלדשטיין	שרה פינקעל
מאַשע גראָסמאַן	ברוינה פעלדמאַן
איידע גרינשטיין	בעקי קאַהן
רחל האָכבערג	איידע קראַשינסקי
מרים וואָלמער	נאָלדע ראָזען
ראָזע וואַפּניק	מינע ראָזענבערג
רבקה וויסבערג	מצרי ראָזענבערג
דינשעני וועבער	הנה טויבע ראָזענגאַרט
שרה וועבער	מאַשע ראָטשטיין
בילה וועגער	רחל ראָטשטיין
שוירלי ווישניע — זירל	סאָפיע שאַרפ
מינע טערנער	חוה שטראוס
מלכה לענטשנער	שרה שטרייכלער
יענטע מאָריסאָן	

סאָקאָלאָווער יזכור־בוך קאָמיטעט אין ניו־יאָרק:
(פון רעכטס צו לינקס) יוסף שפילמאַן, אברהם טאַבאַטשניק, משה פעלדמאַן, שמואל לייב זשעלענץ — קאַסירער, מרדכי כאינע — פאָרזיצער, יוסף ראָזענגאַרט — סעקרעטאַר, אברהם משה ראָזענגאַרט, לייזער אָפענגאַרט און אשר גראָדזשיצקי.

בעאמטע פון די סאָקאָלאָווער יאָנג פרעגדס פראָגרעסיוו עיד סאָסייטי
פאַרן יאָר 1961:
(זיצנדיק פון רעכטס צו לינקס) אברהם משה ראָזענגאַרט, פינאנס סעקרעטאַר,
מרדכי כאַינע, פאָרזיצער, שמואל־ליב זשעלענץ, וויצע פאָרזיצער.
(שטייענדיק פון רעכטס צו לינקס) לייזער אָפענגאַרט, קאַסירער און יוסף
ראָזענגארט, רעקאָרדינג און פראָטאָקאָל סעקרעטאַר.

דער סאָקאָלאָוער הילפס־קאמיטעט אין לאס־אַנשזעלעס

(טעטיקייטס־באריכט פון סעקרעטאר חנינה ראטשטיין).

דער סאָקאָלאָוער הילפס־קאָמיטעט אין לאָס־אַנזשעלעס, וואָס האָט עקזיס־טירט פון אויגוסט 1946 ביז אָנהויב 1950, האָט נישט געהאַט הינטער זיך קיין לאַנדסמאַנשאַפט־טראַדיציע, ווי די סאָקאָלאָוער הילפס־קאָמיטעטן אין ניו־יאָרק און שיקאַגאָ, אדער אפילו סט׳ לואיס. עס זענען געווען סיבות וואָס האָבן גורם געווען אַז קיין סך סאָקאָלאָוער זאלן אין לאָס־אַנזשעלעס נישט זיין, קודם־כל דער מרחק פון ניו־יאָרק קיין לאָס־אַנזשעלעס וואָס איז אַזוי ווייט, ווי פון אייראָפּע קיין ניו־יאָרק. און אין יענע יאָרן פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. און באַלד נאָך איר, ווען עס איז אָנגעגאַנגען די עמיגראַציע פון סאָקאָלאָוו קיין אַמעריקע — איז מען צומייסטן געפאָרן קיין ניו־יאָרק אדער שיקאַגאָ, וואָס איז דעמאָלט געווען דער ווייטסטער פונקט.

אַז מען האָט זיך געפינען אין ניו־יאָרק האָט מען נאָך געקאָנט טראַכטן פון מאַכן אַ „לוסטרייזע" צוריק אַהיים (און אַ סך האָבן דאָס טאַקע געטון), פאָרן אָבער קיין לאָס־אַנזשעלעס, וואָס איז אין ווייטן מערב־טייל פון לאַנד, אַזש ביים פּאַציפישן ברעג, האָט געמיינט אינגאַנצן אָפּגעריסן ווערן פון דער אַלטער היים; אַ חוץ דעם, איז אין יענע יאָרן טאַקע נישט געווען נאָכוואָס צו פאָרן אַהער, הגם דער קאַליפאָרניער קלימאַט מיט זיין שטענדיקן זומער. איז אַ גן־עדן ווינקל. מען קאָן אָבער פון לופט אַליין, אפילו פון דער בעסטער, קיין לעבן נישט מאַכן. אין לאָס־אַנזשעלעס איז אין יענע יאָרן קיין אינדוסטריע און פרנסה־קוועלן נאָכנישט געווען אַנטוויקלט. דער ישוב דאָ איז הויפּטזעכלעך באַשטאַנען פון עטלעכע מענטשן וואָס האָבן זיך געמוזט באַזעצן צוליבן קלימאַט און געהאַט דערצו אַ ביסל אָפּגעשפּאָרטע דאָלאַרן. בלויז איינע אדער 2 סאָקאָלאָ־ווער פאַמיליעס זענען דעמאָלט אויך אַהער פאַרוואָגלט געוואָרן צי באַזעצן זיך.

ערשט אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען אין לאָס־אַנזשעלעס איז אַנטשטאַנען אַ גרויסע אינדוסטריע, האָט דער ישוב — דער אַלגעמיינער, ווי דער יידישער, אָנגעהויבן וואַקסן. ווען מען האָט אָנגעהויבן איבערוואַנדערן פון גאַנץ אַמעריקע, זענען אויך אָנגעקומען אַ געוויסע צאָל סאָקאָלאָוער משפּחות, צומיינסטן פון שיקאָגאָ. צווישן זיי אזעלכע לאָנג־יאָריקע דאָרטיקע אַקטיוויסט טוער, ווי משה און גרינטשע מאַנדעלבוים, שלום און רבקה טושנער, שייע בער א. אנד.

אָנהויב 1946 ווען איך האָב זיך אַריבערגעקליבן אַהער פון שיקאָגאָ,

איז אָנגעגאַנגען די רעפאַטריאַציע פון די פוילישע יידן פון סאָוויעט־רוסלאַנד קיין פוילן, צווישן זיי אויך די סאָקאָלאָווער. אַ טייל זענען אויך אַרויס פון זייערע באַהעלטענישן אין פוילן גופא און פון די דייטשע לאַגערן. איז ווי נאָר עס איז געגרינדעט געוואָרן דער סאָקאָלאָווער קאָמיטעט אין לאָדזש — האָב איך פון דאָרט דערהאַלטן אַ בריוו וועגן זאַמלען הילף צווישן די סאָקאָלאָווער אין לאָס־אַנזשעלעס. וויסנדיק וועגן דער קליינער צאָל סאָקאָלאָווער דאָ האָב איך זיך אַ ביסל געפילט אין אַ פאַרלעגנהייט. איך האָב דעם בריוו געוויזן נאָך אייניקע סאָקאָלאָווער, און מיר האָבן צונויפגעשטעלט אַ ליסטע פון אַ צען משפחות און באַשלאָסן אַלעמען צו רופן אויף אַ זונטיק בייטאָג.

דער ערשטער צוזאַמענטרעף איז געווען אין הויז פון טילי אייזאס (רויזע די געגנזלערקעס אַ טאָכטער) דער חלום איז געווען דערווייל צו קאָנען שיקן אַ 50 דאָלאַר. פונעם ערשטן צוזאַמענקום בין איך אַהיינגעקומען מיט 267 דאָלאַר, און מיט דער הילף פון י. גרינבערג (דעמאָלט אין ניו־יאָרק) האָבן מיר גלייך איבערגעשיקט קיין לאָדזש 250 דאָלאַר. אין אָנהויב זענען מיר זיך צוזאַמענגעקומען יעדן חודש, צומיינסטן אין הויז פון אברהם און חנה־שרה זאָנשיין (אַ שוועסטער פון די דערמאָנטע טילי אייזאס) לאָנגיאַריקע תושבים דאָ. דאָרט אין הויז איז אויך אַדורכגעפירט געוואָרן אַן אייַנדרוקספולער יזכור־אָוונט.

מיט דער צייט האָבן אַ סך סאָקאָלאָווער פאַרלאָזט פוילן און אָנגעהויבן זייערע וואַנדערונגען דורך די לאַגערן אין דייטשלאַנד, עסטרייך, איטאַליע, א.א. לענדער. עס האָבן אָנגעהויבן אָנקומען בריוו פון זיי, און מיר האָבן צו יעדן געשיקט „קער״־פעקלעך, דאָס האָט אַזוי אָנגעהאַלטן ביז דער רוב האָט זיך שוין געפונען אין ישראל. אין דער צווישנצייט האָבן מיר נאָך איבערגעשיקט קיין לאָדזש 150, און שפעטער נאָך 200 דאָלאַר, אייניקע פעקלעך קליידער, ווי אויך צו 100 דאָלאַר צום סאָקאָלאָווער קאָמיטעט אין ישראל און אין פאַריז (אין די לאַגערן — 50 „קער״ פעקלעך).

דאָס האָט אַזוי אָנגעהאַלטן ביז אָנהויב 1950, ווען אויך דאָ האָט זיך אָנגעהויבן ווי אין די מערסטע אַמעריקאַנער שטעט, דאָס איבערוואַנדערן פון יידן פון אייַן שטאָט־געגנט אין אַנדערן. און דערמיט באַשוועדט דאָס טרעפן זיך. אויך דער קאָמיטעט אין לאָדזש האָט אויפגעהערט צו עקזיסטירן. אַזוי איז פון זיך אַליין דער הילפס־קאָמיטעט אויפגעלייזט געוואָרן.

פון צייט צו צייט, אַז עס איז ביי אַ סאָקאָלאָווער אַ שמחה, אַדער עס קומט אַ סאָקאָלאָווער פון אַן אַנדערע שטאָט צו גאַסט, קומט מען זיך צוזאַמען — און ווידער לעבט אויף זין שמועס אונדזער אַמאָליקע היימשטאָט סאָקאָלאָוו.

קאָמיטעט פון דער סאָקאָלאָווער לאנדסמאַנשאַפט אין לאָס אַנזשעלעס

סזיצן ביים טיש (פון רעכטס) חנינה ראָטשטיין (סעקרעטאַר), משה מאַנדלבוים (פּאָרזיצער), און שייע בער (קאַסירער)

סאָקאָלאוועך לאַנדסמאנשאפט אין פאַריז

(טעטיקייטס־באַריכט פון פאָרזיצער אייזיק גאפטארניק)

באַלד נאָך די געשעענישן פון 1905 זענען אָנגעקומען די ערשטע סאָקא־ לאָוועך עמיגראַנטן קיין פאַריז. צווישן זיי זענען געווען: נחמן קאָפּעלס פּא־ דעמבערג, יעקב גאפטארניק און זייגע ברודער, יואל לייזער דראַטעווסקיס, צביה קאָטשאָל און איר ברידער הירשל, מיכאַלקע פריימאַן און אַנדערע. כמעט די אַלע זענען דאָ פאַרבליבן, ווייל זיי האָבן געהאַט מעגלעכקייטן זיך איינצו־ אָרדענען. קיין ענגער קאָנטאַקט צווישן די לאַנדסלייט איז נישט געווען און קיין שום געזעלשאַפטלעך לעבן האָבן זיי נישט געפירט. אין דער שפּעטערדיקער צייט, צווישן 1921—1920, ווען די נוי"ט און די אכזריותדיקע עקסצעסן האָבן אָנגעהויבן בושעווען אין פוילן, האָט עמיגרירט אַ גרויסע צאָל לאַנדסלייט פון סאָקאָלאָוו אויך קיין פאַריז. זיי האָבן אייגנטלעך נישט געהאַט קיין שוווע־ ריקייטן ביים לעגאַלן איינאָרדענען זיך, דאָקעגן דאָס פּראָבלעם פון געפינען ווינונגען איז גאָר נישט געווען אַזוי לייכט. בכלל האָט זיך דער אַרבעטער עלעמענט לייכטער איינגעאָרדנט, ווי דער פון די פרייַע פּראָפעסיעס. וועגן די אַלע שוועריקייטן זענען ביסלעכווייז אוועק, האָט מען אָנגעהויבן צו טראַכטן וועגן אַ געזעלשאַפטלעך לעבן. דעמאָלט איז געבוירן געווארן דער געדאַנק פון שאַפן אַ סאָקאָלאָוועך געזעלשאַפט. אָבער קיין פאָזיטיוועס איז אויף דעם געביט נישט געטון געווארן ביז אין די יאָרן 1930—1928 וועגן ס׳איז אָנגע־ קומען קיין פאַריז אַ גרויסע צאָל לאַנדסלייט, דער רוב אַ יונגער עלעמענט, איז דער קאָנטאַקט געווארן ענגער. שפּעטער איז ענטגילטיק געשאַפן געווארן די סאָקאָלאָוועך געזעלשאַפט. צו דער איניציאַטיוו גרופּע האָבן געהערט: יהושע גוטמאַן, אַברהם טשערנאָוויטש, אליהו שטיינבערג, לעאָן גאָלדפּעדער, אייזיק גאפטארניק און יודל גאפטארניק.

אין יאָר 1937 איז אָנגעקומען פון טולוז קיין פאַריז אברהמטשע רובינ־ שטיין, (סטודענט פון דראַמאטיקן אוניווערזיטעט). און געווארן גענעראַל־סעק־ רעטאַר פון דער געזעלשאַפט. אין דער זעלבער צייט באַקומען מיר אַ ידיעה אַז אין סאָקאָלאָוו זענען מצד די אַנטיסעמיטישע פאָליאַקן פאָרגעקומען אַנטי־ יידישע עקסצעסן בייַ וועלכע ס׳זענען פאַרוווונדעט געווארן יידן און אויך פאָג־ ראָמירט יידישע קראָמען. דאָס האָט געמאַכט אַן אויסערגעווייניליכן איינדרוק אויף די סאָקאָלאָוועך לאַנדסלייט אין פאַריז. די געזעלשאַפט באַשליסט באַלד אָנצוהויבן אַ הילף־אַקציע לטובת די גלליטענע, בפרט פאַר די קינדער. עס

ווערן אַדורכגעפירט עטלעכע אונטערנעמונגען, אוּן אַ גרעסערע סומע געלט ווערט באַלד אָפּגעשיקט קיין סאָקאָלאָוו. גלייכצייטיק באַקומען מיר אַ ידיעה אַז דוד׳שע פרידמאַן, וועלכער איז געזעסן אין תפיסה עטלעכע יאָר פאַר פּאָליטישער טעטיקייט, איז שוין אויף דער פריי אוּן געפינט זיך אין אַ געפערלעכן גע־זונדהייטס מצב, וואָס באַדראָט זיין לעבן. די פאַרוואַלטונג באַשליסט באַלד אים אַהערצונעמען אוּן איינאָרדענען אין פּאַריז, וואָס איז אויך געווען מעגלעך צו רעאַליזירן. אין 1938, מוז אונדזער גענעראַל־סעקרעטאַר אברהם׳טשע רובינשטיין, צוליב לעגאַליזאַציע שוועריקייטן מצד די מאַכט, איבערייסן זיין געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט; ער ווערט פאַרטרעטן דורך איטשע גארפונקל (מאיר קארצערס אייניקל), וועלכער האָט אינטענסיוו אָנגעפירט מיט דער אַרבעט אין דער געזעלשאַפט.

אזוי ווּיירט די אַרבעט געפירט ביזן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג. נאָכדעם ווערט יעדע וויטערע געזעלשאַפטלעכע אַרבעט אוממעגלעך, דער גרעסטער טייל אַקטיוּוע מיטגלידער ווערן מאָבליזירט אין דער אַרמיי, די גע־בליבענע אין פּאַריז: אברהם טשערניאווּיטש, עליע שטיינבערג, יודל גאפ־טארניק, לעאָן וואַקנשטיין, פירן אָן מיט דער סאָציאַלע־הילף פאַר די נויט־באַדערפטיקע לאַנדסלייט. אין יוני 1940 ווערט פּאַריז אָקופּירט פון די נאצים. די זעלבע גרופּע חברים זעצן פאָר די טעטיקייט ביז די מאָסן דעפּאָרטאַציעס.

נאָך דער באַפרייאונג פון פּאַריז האָבן מיר געהאַט דאָס גליק צו זען די לאַנדסלייט, וועלכע זענען אונדז איבערגעבליבן, און מיט וויטיק פעסט־צושטעלן — ווער עס פעלט. פון די קנאַפּע 200 פאַמיליעס, וואָס זענען געווען אין פּאַריז פאַרן קריג, זענען געבליבן אומגעפער 70. צווישן די צוריקגעקו־מענע פון דעפּאָרטאַציע האָבן זיך געפונען: אברהם רובינשטין, משה חיים יאָסלזאָן, יאַנקל קווּיאַטעק, עליע שטיינבערג, מאָטל בוזשני, סוזאַן זילבערמאַ־מיט די קינדער, אברהם ראָזענשטיין און וועלוול ליטערא (חיים ישראל׳ס רייזמאַנס איידעם) און די פרוי סוקעניק; פון קריגס־געפאַנגענשאַפט פון דייטש־לאַנד: נאַטאַן זילבערמאַן און יאָסעל איטשע סוקעניק. מען קאָן זיך פאָרשטעלן די פרייד ביי דעם ערשטן צוזאַמענקומען זיך פון די סאָקאָלאָווער לאַנדסלייט אין באַפרייטן פּאַריז, און די טיפע יסורים און הייסע טרערן נאָך די, וואָס זענען מער קיינמאָל נישט צוריק געקומען.

די סאָקאָלאָווער געזעלשאַפט באַנייט ווידער איר אַקטיוויטעט, דורך די פריש געווייקטע פאַרוואַלטונג, אין באַשטאַנד פון די חברים: אברהם רובינשטיין — פאָרזיצער; נאטאַן זילבערמאַן — וויצע־פאָרזיצער; אייזיק גאפטארניק — קאַסיר און דוד פרידמאַן — סעקרעטאַר. פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער: יודל לאשיצע, עליע שטיינבערג, יאַנקל יאָספירשטיין און יזדל גאפטארניק.

מיר פאַרבינדן באַלד אַ קאָנטאַקט מיט אונדזערע לאַדסלייט אין פּוילן און אין די אַמעריקאַנער לענדער. אויף אונדזער וועגדונג באַקומען מיר פון שיקאַגאָ און ניו־יאָרק 20 פעקלעך שפּייז און 200 דאָלאָר וואָס ווערן גלייך

פֿאַרטיילט פֿאַר די אלמנות און יתומים פון די אומגעקומענע. אַ ביסל שפּעטער באַקומען מיר פון ח. ראָטשטיין פון לאָס־אנזשעלעס 50 דאָלאָר, וואָס ווערן אויך פֿאַרטיילט צו דעם זעלבן צוועק.

מיר הויבן אָן אַ גרויסע אַקציע פון זאַמלען אַ גרעסערע סומע געלט, אין פֿאַריז כדי צו קאָנען אויפנעמען די פֿריש אָנגעקומענע לעבענגעבליבענע לאַנדסלייט וואָס פֿאָרן דורך פֿאַריז. אויף איינעם אַזאַ צוזאַמענטרעף פון די סאָקאָלאָווער אין פֿאַריז מיט די פֿריש אָנגעקומענע, איז די פרייד געווען אומבאַשרייבלעך. צווישן די רעדנער, וואָס זענען דעמאָלט אַרויסגעטראָטן, איז געווען: פּינטשע ראפאַלאָוויטש, אליעזר רובינשטיין, אברהם גרינבערג („לעסערס") און דער לערער גרינבערג.

דער ווייטיק נאָך אונדזערע אומגעקומענע לאָזט אונדז נישט רוען. מיר באַשליסן צו בויען אַ מאָנומענט צו פֿאַראייביקן די נעמען פון אונדזערע קדושים. דאָס איז גאָרנישט געווען קיין לייכטע אַרבעט. אויף אַן אָלגעמיינער פֿאַרזאַמלונג: ווערט אויסגעוויילט אַ נייע פֿאַרוואָלטונג מיט פֿאָלגנדיקע חברים: אייזיק גאפֿשטאַרניק — פֿאָרז.; יאנקל יאספירשטיין און יודל גאָפֿטאַרניק — וו. פֿאָרז. נ. זילבערמאַן — געניראַל־סעקרעטאַר; פרוי קאלינא און שרה גאפֿטארניק — סעקרעטאַרן; חנא קירשבוים, — קאַסירער; לייבל חנה ריווקעס, מאָריס קאַלינא, אפרים איצל סטערדיניאַק, צביה בעקערמאַן און פרוי בערזע — פֿאַרוואָלטונג: מיטגלידער. ס׳ווערט ענערגיש געאַרבעט צו שאַפן די באַדייטנדיקע סומע פון אַ מיליאָן פראַנק. דערביי דאַרף דערמאָנט ווערן אונדזער עלטסטער פֿאַרוואָלטונגס־מיטגליד, חנא קירשבוים.

זונטיק דעם 29־טן אָקטאָבער 1950, איז פֿאָרגעקומען די פייערלעכע אָנטהילונג פון מאָנומענט, וואָס די געזעלשאַפט „פריינד פון סאָקאָלאָוו־פֿאָדליאָסקי" אין פֿאַריז האָט געשטעלט צום אָנדענק פון אַלע אונדזערע אומגעקומענע קדושים אין פראַנקרייך און אין פוילן. ס׳זענען דערביי געווען כמעט אַלע סאָקאָלאָווער לאַנדסלייט אין פֿאַריז, ווי אויך אַ גרויסע צאָל פריינט פון די אַרומיקע שטעטלעך: שעדלעץ, וועגראָוו, סטערדין און קאָסאָוו.

ביים הויפּט טויער פון יידישן בית־עולם פֿאַרמירט זיך פון פֿאַרזאַמלטן עולם דער צוג, בראש מיט די געווען דעפֿאַרטירטע סאָקאָלאָווער פון אויש־ווין: אַלבערט רובינשטיין, יעקב קוויאַטעק, ראָזענשטיין און ליטעראַ, וועלכע טראָגן אַ גרויסן מגן־דוד, צוזאַמענגעשטעלט פון ווייסע בלומען. גלייך נאָך זיי טראָגן 2 סאָקאָלאָווער קינדער גרויסע טראַנספֿאַרענטן, געשריבן אין יידיש, צום אָנדענק פון די קדושים. ס׳גייען אין דער ערשטער ריי די מיטגלידער פון קאָמיטעט און נאָך זיי — די לאַנדסלייט און פריינט. דער צוג האָט געמאַכט א גרויסן אייַנדרוק אויף אַלע אָנוועזנדיקע און דורכגייער. דער צוג מאַרשירט ביז צום מאָנומענט וואָס איז איבערגעדעקט מיט אַ שוואַרצן פֿאַרהאַנג. אויך די טרובונע איז אייַנגעהילט אין שוואַרץ. נאָך דעם דערעפנונגס־וואָרט פון פֿאַרזיצער פון דער סאָקאָלאָווער געזעלשאַפט אין פֿאַריז, אייזיק גאפֿטארניק, דערמאָנט ער, ביי

אַן אַבסאָלוטע שטילקייט, די נעמען פון אונדזערע אַזוי טייערע מאַרטירער. אין אַ מאָמענט פון טיפער געירטקייט, אַנטהילן דעם מאָנומענט אונדזערע לאַנדס־לייט, די געוועזענע דעפּאָרטירטע — אַלבערט רובינשטיין און פרוי זילבערמאַן פון בערגען־בעלזן. נאָכדעם באַקומט דאָס וואָרט נ. זילבערמאַן, געווען לאַנגע סעק־רעטאַר פון אונדזער געזעלשאַפט. ער שטעלט זיך ברייט אָפּ אויף דעם גרויסן חורבן וואָס האָט געטראָפן די יידן אין פוילן און באַזונדער אין סאָקאָלאָוו. נאָכן דערמאָנען וואָס דאָס שטעטל סאָקאָלאָוו האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט מיט איר שיין פאַרצווייגט יידיש געזעלשאַפטלעך לעבן, וואָס איז דורך די נאַציס אויף אַן אכזריותדיקן אופן פאַרניכטעט געוואָרן, גייט דער רעדנער איבער וועגן די געוואַלטיקע שוועריקייטן וואָס דער סאָקאָלאָווער קאָמיטעט אין פּאַריז האָט געהאַט ביים אַדורכפירן די אַזוי הייליקע אַרבעט פון אויפשטעלן דעם מאָנו־מענט צום אָנדענק פון אונדזערע טייערסטע און נאָענטסטע. אָבער קיין שום שווערקייטן האָבן „אונדז נישט אָפּגעשטעלט", — זאָגט ער וויטער — צו דערפילן דעם חוב וואָס מיר זענען יעדן שולדיק געבליבן". דער חזן פון פּאַריז האָלט דערנאָך אָפּ אַ זפילה אין העברעיש און פראַנצויזיש צום ליכטיקן אָנדענק פון אונדזערע אומגעקומענע. דער עולם איז טיף גערירט אין קאָן נישט אײַ־האַלטן די טרערן — פון אַלע זייטן הערט מען וויינען.

דאָס לעצטע וואָרט באַקומט עליע שטיינבערג, געווען דעפּאָרטיר־טער פון אוישוויץ. ער רעדט אַרום, וויַ אַזוי עס האָט אַמאָל אויסגעזען אונדזער געבוירן שטעטל, מיט איר שיינע יונגט־אָרגאַניזאַציעס און פאַריינען. ער דער־מאָנט אויך די שרעקלעכע ליידן פון די דעפּאָרטירטע וואָס האָבן איבערגעלעבט אין די נאַצישע לאָגערן, און פאַרענדיקט מיט אַ רוף צו אַלע סאָקאָלאָווער לאָנדסלייט אין פאַריז, זיך צו גרופירן אַרום אונדזער געזעלשאַפט. נאָך אַ מינוט שטילשווייגן צום כבוד פון אונדזערע אומגעקומענע, זאָגט אונדזער עלטסטער לאָנדסמאַן מרדכי סטירדינאַק דעם — קדיש. טרויעריק און צע־בראָכן פון דעם דערמאָנען די אַלע אומגעקומענע, וועלכע מען וועט שוין מער נישט זען, און אויך מיט שטאָלץ פון דעם וואָס אַזא קליינע איבערגעבליבענע גרופּע לאָנדסלייט מיט קנאַפּע מעגלעכקייטן, האָבן געקאָנט דערגרייכן דאָס אויפשטעלן דעם מאָנומענט — גייט זיך דער עולם פונאַנדער.

צו דער פאָרוואָלטונג וואָס האָט אָרגאַניזירט און דורכגעפירט אָט די גרויסע אַרבעט האָבן דעמאָלט געהערט: א. גאפטארניק — פאָרזיצער; אפרים יודל סטירדיניאַק — וויצע פאָרזיצער; נחום זילבערמאַן — סעקרעטאַר; חנא קירשנבוים (קאַסירער), צביה בעקערמאַן (וויצע־פאָרזיצעריז), אייזיק גאַפטאַרניק יאַנקל יאספירשטיין — פאָרוואָלטונגס־מיטגלידער.

אין יוני 1951, נאָכן אָפּצאָלן די גרויסע אויסגאָבן פון מאָנומענט פאַרן ברידער קבר, איז אויף אַ זיצונג פון ניי אויסגעווילטן קאָמיטעט פון יאָר 1951, אין באַשטאַנד פון א. גאפטארניק, אפרים יודל סטירדיניאַק, נחום זילבערמאַן, חנא קירשענבוים, עליע שטיינבערג, מ. קאלינא, יודל גאפטארניק און צביה

בעקערמאַן — נאָך אַ דיסקוסיע איינשטימיק באַשלאָסן געווארן אָנצוהויבן אַ הילפס־אַקציע פאַר די נאָר וואָס אָנגעקומענע סאָקאָלאָווער לאַנדסלייט אין ישראל. צו דעם צוועק פאָרשטענדיקט זיך דער סאָקאָלאָווער קאָמיטעט אין פּאַריז מיט נתן קויפמאַן, וואָס געפינט זיך דעמאָלט אין תל־חנן (ישראל) און איז אונדז נאָך באַקאַנט פון פוילן ווי אַ געזעלשאַפטלעכער טוער, ער זאָל דאָרטן אויפן אָרט אויפנעמען אַדרעסן פון די נויטבאַדערפטיקטע לאַנדסלייט אין ישראל, כדי צו שיקן די שפּייז־פּעקלעך און קליידער דירעקט אויף די פּערזענלעכע אַדרעסן.

די אַקטיוויסטן אין פּאַריז געלונגט צו זאַמלען 400 קילאָ קליידונג.

אין זומער 1953 האָבן מיר דאָס פּאַרגעניגן ביי אונדז צו האָבן אַלס גאַסט פון ישראל יצחק נהורי (מענדעזשיצקי), פאַר וועמען מיר אָרגאַניזירן אַן אינטימען באַנקעט מיט אונדזער אַקטיוו.

אין 1954 פייערן מיר אין קרייז פון זיין משפּחה דעם 60 יאָריקן געבוירן פון אונדזער קאַסירער און אומדערמידלעכן אַקטיוויסט חנא קירשבוים, וועמען עס איז געלונגען אָפּצורעטעווען זיינע 6 קינדער אין די שרעקלעכע נאַצי־מלחמה־יאָרן.

אַ באַזונדערס גרויסע הילפס־אַקציע האָבן מיר אָרגאַניזירט אין 1956. בעת דער סיני־אַקציע ווערט מיט אַ מערהייט באַשלאָסן אויך צו טראָגן אונדזער ביישטייער פאַר די יונגע העלדישע ישראל־אַרמיי, וואָס איז געשטאַנען אין אַ שוועריקן קאַמף. מיר האָבן דעמאָלט געזאַמלט אַן ערך פון פינף הונדערט דאָלאָר.

אויפן רוף פון סאָקאָלאָווער ארגון אין תל־אביב אָרגאַניזירן מיר אין 1957 הילף פאַר עטלעכע דרייסיק פאַמיליעס נייע עולים.

אין אויגוסט 1958 פאָרן אויף אַ באַזוך קיין ישראל דער פאָרזיצער אייזיק גאפטארניק און פרוי, ווי אויך נחום זילבערמאַן. די פאָריזער חברים האָבן עטלעכע צוזאַמענטרעפן מיט די פאַראַנטוואָרטלעכע טוער פון ארגון סאָקאָלאָוו אין תל־אביב, וווּ זיי ווערן וואַרים און ברודערלעך אויפגענומען. עס ווערט איינגעשטעלט אַ פּערמאַנענטער קאָנטאַקט צווישן אונדזערע לאַנדסמאַנשאַפטן פון פּאַריז און ישראל. ביים צוריקקומען פון די פּאַריזער חברים איז אויף דער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג פון אַלע לאַנדסלייט אין פּאַריז איבערגעגעבן די בריי־דערלעכע, האַרציקע גרוסן פון די לאַנדסלייט, ותיקים און עולים, וועלכע מען האָט נאָך איבער 30 יאָר געהאָט דאָס גליק צוריק ווידער צו זעען. ס׳ווערט אויך איבערגעגעבן אָט די פּרעכטיקע גרויסע רעאַליזאַציעס, וואָס די יונגע מדינה האָט שוין דערגרייכט אויף אַלע געביטן.

אין אָקטאָבער 1958 האָבן מיר געהאָט אין פּאַריז אַלס גאַסט די לאַנדס־לייט, מענדל בראם (פון יידישן טעאַטער אין פוילן) און נעכט כץ מיטן מאַן.

אָט דאָס זענען עטלעכע אָנגעווארפענע דאַטעס אוּן פאַקטן פון דער פיל־זייטיקער טעטיקייט פון דער קליינער סאָסיעטע פון סאקאלאווער לאַנדסלייט אין פּאַריז.

קאמיטעט פון סאקאלאוועד לאנדסמאנשאפט אין פאריז (1959)

(פון רעכטס) יענקל קוויאטעק, שרה גאפטארניק, באשע קירשנבוים, חנה קירשנבוים (קאסיר), צביה בעקערמאן (וויצע־פארזיצערין) אייזיק גאפטארניק (פארזיצער), נחום זילבערמאן (געוועזענער סעקרעטאר), בלאנש־קאלינא (סעקרעטארין), יידל גאפטארניק (וויצע־פארזיצער) און מאריס קאלינא

אויפן וועג צום מאָנומענט

אלבום הבר מצווה של אלעזר

יזכור!

סאקאלאווער יידן פון פראנקרייך – אומגעקומען דורך די נאצים

פון רעכטס צו לינקס 1־טע ריי: הענרי בעקערמאן, דבורה גאפטערניק, אברהמטשע רובינשטיין, שאשע וואַקשטיין, שלמה שוועל פרוי טשערנאוויטש;

2־טיע ריי: חוה שרה שטשאק, שבתאי גאפטארניק, מאטל גאפטארניק, שמעון פלאַטנער, פרוי ראזענשטיין, שיע גוטמאן (ערשטער פארזיצער), איטשע גארפינקל, פעסע קערשנבוים, ישראל ראטינאוויטש, אברהם טשערניעוויטש;

3־טע ריי: דבורה ליטרא, יעקב גאפטארניק, מאיר ט־יטלצווייג, ישראל סטערדיניאק, מאניע פאלאטיצקא, הערשל שטיינבערג, עמיל זילבערמאן, שמואל קארפניק, רחל טשערניעוויטש;

4־טע ריי: פרוי ביזשני, דניאל יאספערשטיין, עליע גאלדפעדער, עליע ציבולסקי, וועלוול גאפטערניק, שמשון לעשניק, לייבל וואקשט־ין, טעמע גאפטערניק, דוד יאספערשטיין, שיע פוטערמאן;

5־טע (לעצטע) ריי: רבקה קארפניק, לואיז פוטערמאן.

דער מאָנומענט מיט די נעמען פון די קדושים

הזכרות נאָך די סאָקאָלאָווער קדושים באַלד נאָך דער מלחמה:

אין לאָדזש

אין די ד׳ פּ׳ לאַגערן אין דייטשלאַנד

סאקאלאוועד אין ישראל

(געשיכטע און טעטיקייטסבאריכט פון חיים בר־שלום (פרידלוב) — פארזיצער)

די עליה קיין ארץ־ישראל פון די סאקאלאוועד יידן דאטירט זיך נאך ביים אַנהויב פונעם היינטיקן יארהונדערט. איינצלנע יידן, וועמענס טענדענץ איז געווען אויסשליסלעך א רעליגיעזע, זענען אויף דער עלטער געפארן קיין ארץ־ישראל, כדי זיך משתטח זיין אויף די קברים פון די אבות און „איבער הונדערט יאָר" צו רוען אין דער הייליקער ערד.

אָבער די עליה וועמענס שטרעבונג ס׳איז געווען א ציוניסטישע, די יוגנט־עליה, האָט זיך ערשט אָנגעהויבן אין די צוואַנציקער יאָרן. אינאנהויב איז זי געגאנגען מיט א קליינעם שטראם און האט זיך כסדר פארגרעסערט דורך אלע עליות, ביזן אויסברוך פונעם צווייטן וועלטקריג.

די טרייב־קראַפט פון דער דאזיקער עליה איז געווען דער שלעכטער מצב פון די יידן אין סאָקאָלאָוו, ווי אין פוילן בכלל.

די געזעלשאפטלעכע אויפלעבונג, וואָס איז אַנטשטאַנען נאכן אַראָפוואַרפן דעם צארישן רעזשים, האט זיך אויסגעדריקט אין אויפשטעלן פאליטישע און פראָפעסיאָנעלע־אָרגאניזאציעס, דערציאונגס־און קולטור־אינסטיטוציעס.

די לאָזונגען און באגערן צו ברענגען א גרינטלעכע ענדערונג אינם יידישן לעבן האבן זיך אנגעטראפן אויף א ווידערשטאַנד פון פיינטלעכע כוחות, און די אַפענונגען וואס זענען אנטשטאַנען פריער, אז אין א באפרייט פוילן וועט אויך קאנען עקזיסטירן א פרייַ יידיש לעבן, האבן אנטוישט.

מיטן אנטשטיין פונם זעלבסטשטענדיקן פוילן, איז נישט גענוג וואס ס׳האט זיך נישט איינגעשטעלט דער יידן־האס, וואָס האָט געבושעוועט אין דער מלחמה־צייט צווישן דער פוילישער באפעלקערונג, נאר ער האָט זיך נאך פארשטאַרקט דורך די דערמוטיקונג פון מלוכהשע און מוניציפאלע אינסטיטוציעס. א יידישן באאמטן אָדער א יידישן ארבעטער האָט מען נישט געפינען אין א רעגירונגס אדער א שטאטישער אנשטאלט. אפגעזען דערפון וואס די יידן האבן געבילדעט א מערהייט אין שטאָט. די פוילישע ווירטשאפטלעכע אינסטיטוציעס, זענען געווען בעיקר געצילט צו פארשטאפן די פרנסה־קוואלן פון דער יידישער באפעלקערונג.

נישט בעסער איז עס געווען אויפן געביט פון דערציונגס־און קולטור־טעטיקייט. די יידן האבן טאג טעגלעך געמוזט זיך פארטיידיקן קעגן דער טענדענץ פון צורויבן די מעגלעכקייט אפצוהיטן זייער גייסטיקע און קולטורעלע אייגנ־ארטיקייט.

אונטערן דרוק פון דער פיינטלעכער, נישט יידישער סביבה האט זיך דאָס יידישע לעבן אין שטאט פארוואנדלט אין א מין עקאָנאָמישן און קולטורעלן בעטאָ — א לעבן אָן לעבנסרוים און אָן פערעספעקטיוו פארן מארגן.

פאריין פון סאקאלאווער לאנדסלייט
אין ארץ־ישראל

צו די סאקאלאווער יידן אין גאר דער וועלט!

ס'דערגיין צו אונז טאג-טעגליך הילפס-רופן פון אונזערע אנטרינען-געווארענע שוועסטער און ברידער פון אונזער סאקאלאווער משפחה.

זיי רופן פון די מחנות אין דייטשלאנד, פון אלע עקן פון איירא‌פעיישן גיהנום, פון די פארטן וואס פירן קיין א"י און פון די מחנות אין קאפריסין. העלפט אונז אויס אין אונזער פארצווייפלטער לאגע, העלפט אונז אויפבויען אונזער חרוב-געווארן לעבן פון-דאסניי!

נאך 7 יאהר פון אונבאשרייבליכן פיין ווארטן זיי אויף דעם סוף פין זייערע צרות, אויף אלייזונג וואס זאל ערמעגליכן אויפצוריכטן זייער יידיש לעבן.

און די לעזונג איז נאך נישט געקומען.

איינצעלנע פון זיי האבן זיך געראטעוועט מעבר לים: קיין אמעריקע אדער אין אנדערע לענדער, אייניקע צענדליק האבן שוין זוכה געווען עולה צו זיין קיין ארץ-ישראל. וואו זיי האבן בענייט זייער לעבן אין שויס פון פאטערלאנד.

אבער די גרעסטע מערהייט, הונדערטער נפשות, געפונען זיך נאך אין די מחנות אין דייטשלאנד, אוף די וועגן קיין א"י און אין די מחנות אין קאפריסין און זייער לעצטער און איינציקער אנטרינונגס פונקט איז ארץ-ישראל.

דער ארגון עולי סוקולוב אין ארץ-ישראל טוט אלץ וואס אין זיינע מעגליכקייטן כדי צו העלפן זיי אין זייער שרעקליכער לאגע. דער ארגון האט געשטיצט מיט באדייטנדע סומען (ביז 500 דולר אמשפחה) סאקאלאווער פליטים וועלכע זיינען געקומען קיין ארץ-ישראל. בעיקר אויף צו פארשאפן זיי אוואוינונג, וואס ס'איז ביי אונז אשווערער פראבלעם, און אזויארום געהאלפן פיל צו זייער איינארדנען זיך אין לאנד.

דער ארגון שיקט אויך געלד און "פעקלאך" אין די מחנות אין אנדרע ערטער (אין זיינער צייט האט'ר געשיקט הילף קיין רוסלאנד).

אבער אונזערע מיטלען, וועלכע מיר באקומען דורך אסטאבילן חודש שטייער פון אלע סאקאלאווער עולים אין ארץ־ישראל זיינען קליינע קעגענאיבער דער גרויסער נויט, קעגענאיבער דער דרינגענדליכקייט צו העלפן יעדן סאקאלאווער פליט וועלכער נויטיקט זיך אין אונזער הילף.

סאקאלאווער יידן!

די נויט פון אונזערע פארפייניקטע פליטים,־קינדער פון אונזער חרוב געווארענער היים סאקאלאוו איז גרויס און גרויס מוז זיין די הילף, וואס מיר, די איבערגעבליבענע, דארפן ברענגן פאר זיי.

דער ארגון אין ארץ־ישראל האט באשלאסן צו פארטאפלען דעם חודש אבצאל אין דער הויך פון 2% פון דער מאנאטליכער הכנסה מינימום, און ווענדעט זיך צו יעדן סאקאלאווער ייד אין אלע עקן וועלט, אז ער זאל בייטראגן זיין שטייער לטובת דער הילפס־אקציע.

שוועסטער און ברודער!

פאר אונז, די טראגישע עדות פון דעם מוראדיקן חורבן פון אונזער ליבער און הייליקער היים, פון אונזערע נאנסטע און בעסטע איז דא איין טרייסט:
העלפן די איבערגבליבענע אויפבויען פון דאס ניי זייער לעבן, זייער יידיש לעבן.

קאמיטעט פון די סאקאלאווער לאנדסלייט אין ארץ־ישראל

ארנשטיין יחיאל	**הערשענבארן פייוול**	**רובינשטיין חנה**
באטשאן ברוך	**זארעמסקי זעליג**	**רובינשטיין יצחק**
ברענער־רובינשטיין מאטל	**כץ משה**	**שולעוויטש בן־ציון**
גרינבערג יעקב	**פרידלוב חיים**	**שטוטמאן שבתיל**
	פארבמאן שטאנגער עליזה	

די פארטייאישע, נישט־ציוניסטישע, רעוואלוציאנערע לאזונגען פאר רעכט פון יידן אויפן ארט, האבן נישט געפונען קיין אפקלאנג ביי דער יוגנט, וואס איז דערצויגן אויף די ווערטן פון יהדות; עס איז פאר איר קלאר געווארן, אז די אלע לאזונגען האבן נישט קיין שום אנהאלט אין דער גלותדיקע ווירקלעכקייט. זי האט זיך דעריבער געוואנדן צום ציוניסטישן אידעאל, צום אידעאל פון יידישער רעוואלוציע — שיבת ציון.

דאס איז געווען אן עליה פון א יוגנט וואס האט געוואלט איבעראנדערשן די טונקעלע ווירקלעכקייט אויף אן אייגענעם לעבנסשטייגער — דורך פארוואנדלען זיך אין ארבעטער, אין שאפער אין אויסגעטרוימטן פאטערלאנד.

דער זאמען, וואס איז פארזייעט געווארן דורך די ערשטע גרופע ציוניסטן פון סאקאלאוו, האט געגעבן פרוכט, און די סאקאלאווער לאנדסלייט האבן אנגעהויבן צושטייער געבן זייער חלק אינם אויפבוי פונם לאנד.

נישט לייכט איז דאס אנגעקומען די יונגנטלעכע עולים. זיי זענען געשטאנען אין א שווערן געראנגל: מיט די עלטערן, וואס האבן זיך ניט געוואלט צעשיידן מיט זייערע קינדער; מיט דער סביבה, וואס האט גרינגגעשעצט, אפילו אפגעשפאט פון דער ציוניסטישער לייזונג; און הויפטזאכלעך — מיט זיך אליין. זיי האבן זיך געראנגעלט מיט געווינהייטן און גלותדיקע באגריפן אין זיך, כדי זיך צוצוגרייטן דורך פערזענלעכער רעוואלוציע אלס שאפער און ארבעטער אין פאטערלאנד.

וועגן יינער צייט דערציילט ח' זעליג זארעמסקי, אז וועו ער איז געקומען אין יאר 1924 אין לאנד, האט ער שוין דאָ געטראָפן די סאקאלאווער לאנדסלייט דוד בער'ס זון (וועלכער איז געווען טעטיק אין דער משטרה און הגנה), הערשל שווארצבארט, יצחק רייזמאן און קרייטמאן. שפעטער זענען געקומען די סאקאלאווער משה רובינשטיין, חיים יוסל סטאלאר און ברייטמאן מיט זייערע משפחות.

דערנאך זענען ווידער געקומען סאקאלאווער און הגם ס'האט נאך דעמאלט נישט עקזיסטירט קיין ארגון, האט מען די נייע עולים געהאלפן צו באקומען ארבעט, אפילו פאר נישט קיין פאכלייט. א באזונדערע אויפגאבע איז געווען צו געפינען ווויינונגען פאר אונדזערע אנגעקומענע פון דער אלטער היים, און זיך בכלל פאראינטערעסירט מיט זייערע זארגן און שווערקייטן וואס יעדער נייער עולה דארף מיטמאכן אין דער ערשטער צייט.

אזוי האבן צווישן זיך חבריש געלעבט די סאקאלאווער לאנדסלייט ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה, געווויר וועראנדיק פון דעם חורבן — האבן זיך פארזאמלט אלע לאנדסלייט און ס'איז געשאפן געווארן דער ארגון.

ח' יחיאל ארנשטיין, געקומען אין יאר 1925 אין לאנד, דערציילט, אז ער האט דא געטראגן ווייניק סאקאלאווער. וועגן א גמילת־חסד אדער ארבעט האבן זיי זיך תמיד געווענדעט צו ח' זעליג זארעמסקין (דערפאר געדופן „דער סאקאלאווער ארבעטס־מיניסטער"). ס'איז דעמאלט געווען שווער זיך איינצוארדענען.

צווישן די ותיקים אין יענער צייט זענען אחוץ זעליג זארעמסקין

געווען משה חיים (יוסלס) רובינשטיין מיט זיינע זין. אויך זיי האבן זיך באמיט צו העלפן די נייע עולים. נאך היינט, נאך צענטליקע יארן, זעט מען סאקאלאווער ביי ארבעט, וואס זארעמסקי האט זיי איינגעארדנט.

דאך וועט ס׳זענען פון די סאקאלאווער קהלה געקומען די ערשטע ידיעות וועגן עקאנאמישן בויקאט דור ך די פאליאקן, האט זיך יעדער באשטייערט און די הילף איז גלייך אפגעשיקט געווארן אין די אלטע היים.

וועט איך בין געקומען אין לאנד אריין, אין יאר 1934 האב איך געפונען די גרופע פון די עולים, ס׳רוב אמאליקע ישיבה־בחורים, וואס זענען געוואקסן אין דערצויגן געווארן אין א סביבה פון גרינגשעצונג פאר פיזישער ארבעט, פאר־ווארצלטע אינעם ארבעטער־לעבן און צופרידענע.

איך האב געפונען צווישן זיי אן אטמאספער פון קעגנזייטיקער הילף און א הארציקע גרייטקייט צו מוטיקן יעדן נייעם עולה. די זארג און די גרייטקייט צו העלפן פון די ערשטע איז פארוואנדעלט געווארן, מיטן המשך פון דער עליה, אין א טראדיציע אויך פון די עולים וואס זענען געקומען נאך זיי.

און אויב מיר האבן זוכה געווען אז אין ישראל לעבן היינט קרוב 300 משפחות פון אונדזער שטאט, קאן מען דאס דרייסט אין א גרויסער מאס צורעכענען צו דעם זכות פון יענעם יחוס פון מוטיקונג און קעגנזייטיקער הילף וואס האט זיך איינגעווארצלט אין דער דאזיקער געזעלשאפט.

דאס דערמארדעטע סאקאלאוו, ווו דאס בלוט פון אירע זין און טעכטער איז פארגאסן געווארן דורך די טמאים פון דער מענשהייט, ווערט צוריק אויפ־געשטעלט ווי אן ארגאנישער טייל פון באנייטן פאטערלאנד. סאקאלאוו האט אויסגעטאן איר גלותדיקע צורה און האט אנגעטון די צורה פון שאפער, וועלכע טראגט אין זיין בוזעם האפענונג פארן עתיד.

ווי דערמאנט, פלעגט נאך פאר דער אפיציעלער גרינדונג פון ארגון דאס אנקומען פון יעדן נייעם עולה פון סאקאלאוו אין יענער צייט ספאנטאניש צוזא־מענברענגען די ותיקים, כדי צו זארגן פאר זיין איינארדנען זיך. מ׳האט געדאגה׳ט פאר ארבעט און א דאך איבערן קאפ. נישט שטענדיק זענען געווען די מעגלעכ־קייטן צו העלפן, אבער די חברישע וואראמקייט, מיט וועלכער דער נייער עולה איז אויפגענומען געווארן, האבן געשטארקט זיין מאראלישע שטאנדהאפטיקייט און געהאלפן אים אין שווערן גראנגל מיט דער קליטה.

אין יאר 1942 — באלד ווי ס׳זענען דערגאנגען די ערשטע שוידערלעכע ידיעות וועגן חורבן, איז צונויפגערופן געווארן א פארזאמלונג פון סאקאלאווער אין תל־אביב און סביבה, אויף וועלכער ס׳איז געווויילט געווארן דער 1־ער קא־מיטעט פון יוצאי סוקולוב בישראל.

אין קאמיטעט זענען אין הויז פון חיה זילבערמאן אויסגעוויילט געווארן: ארנשטיין יחיאל, בר־שלום חיים (פרידלוב), זארעמסקי זעליג, שטיינוואקס אברהם, רובינשטיין חנהטשע און רובינשטיין יצחק.

אויף דער דערמאנטער פארזאמלונג איז באשלאסן געווארן וועגן א זאמל־אקציע צווישן די סאקאלאווער אין ישראל פאר הילף פאר די שארית הפליטה.

זיצונג פון סאקאלאוועד קאמיטעט אין ישראל, 1949.
פון רעכטס אויף לינקס (שטייענ): בן־ציון שולעוויטש, פייוול הערשנבוים, יצחק נהרי, משה האכבערג, חיאל ארנשטיין; (זיצן): בנימין רובינשטיין, גד זאקליי־ קאווסקי, חיים בר־שלום (פרידלוב) חנטשע רובינשטיין שאולקע עלבלינג, אברהם שפאדעל, פריידל ארנשטיין און יצחק רובינשטיין.

קבלת פנים מיט סאקאלאוועד פון אמעריקע אין ישראל בעתן יום־העצמאות.

אין א קורצער צייט זענען געזאמעלט געווארן קרוב 500 פינט (לויט דער דעמאלטדיקער וואלוטע בערך 2500 דאלאר). די ערשטע ארבעט איז באשטאנען פון איבערשיקן פעקלעך עסן און הלבושים פאר די אנטרינענע סאקאָלאָווער אין רוסלאנד.

אביסל שפעטער, מיטן אנקומען פון די ערשטע עולים פון דער אומלע־גאלער עליה, האט דער קאמיטעט געגעבן הלואות — אויף איינארדנען זיך.

ס׳כדאי אונטערצושטרייכן, אז די דעמאלטדיקע סאקאלאווער עולים אין ישראל זענען באשטאנען כמעט אויסשליסלעך פון לוין־ארבעטער, וועלכע האבן מיט שווערער מי פארדינט אויף אן ארים לעבן און דאך האט דער הילפס־רוף פון קאמיטעט ארויסגערופן התלהבות און זיי האבן אפגעשפארט פון מויל כדי צו באטייליקן זיך אין דער אקציע.

מיטן אנקום פון דער גרויסער עליה אין די יארן 50—48, נאך דער אנט־שטייאונג פון מדינת ישראל, איז די לאגע פון קאמיטעט געווארן א קריטישע. די הילף פון אויסלאנד איז געווען א קליינע און די ארטיקע, באגרענעצטע מיטלען זענען נישט געשטאנען אין קיין שום פראפארץ צו די באדערפענישן פון הילף פאר דעם שטראם עולים.

אן איבערבורך אין דער סטאגנאציע פון דער טעטיקייט פון קאָמיטעט איז געקומען מיטן באזוך פון דער פאמיליע ראזענבוים פון אינדיאנע — פאראייניקטע שטאטן. א זון פון ר׳ ישראל הירש ראזנבוים ז״ל, דער שמש פון דעם נייעם בית המדרש., די פאמיליע ראזנבוים האט געשאנקען אין א קורצער צייט פיר טויזנט פונט אויף א פאָנד פאר סאציאלער הילף אויפן נאמען פון זייערע עלטערן.

די דאזיקע באדייטנדיקע הילף האט געברענגט אן אויפלעבונג אין דער טע־טיקייט פון קאמיטעט, וועלכער האט מיט מער מוט אנגעהויבן זוכן וועגן צו שאפן א גרעסערע פינאנסיעלע באזיס פאר זיין טעטיקייט.

שפעטער, אין יאר 1953, נאכן באזוך פון דער ענערגישער געזעלשאפטלעכער טוערין און מיטגליד פון קאָמיטעט פון דער סאָקאָלאווער לאנדסמאנשאפט אין טשיקאגא, סערקע גילבערט, האט דער דארטיקער קאמיטעט, לויט איר פארשלאג איבערגעשיקט א סומע פון 6000 פונט פאר א גמילת חסדים פאר קאנסטרוקטיוועך הילף. נישט לאנג נאכדעם האבן מיר דערהאלטן פון דער ניו־יארקער לאנדס־מאנשאפט דורך איר ענערגישן פארזיצער ח. מרדכי כאינע העכער 5000 פונט. אויך פון פאריזער לאנדסמאנשאפט האבן מיר באקומען באדייטנדיקע הילף.

די דערמאנטע סומען, וועלכער דער קאמיטעט האט דערהאלטן, האבן מעגליך געמאכט די גרינדונג פון דער גמילת־חסד קאסע פאר קאנסטרוקטיוועך הילף פאר עולים חדשים. כדי צו פארגרעסערן דעם פאָנד אין פאויכערן די נארמאלע צוריקצאלונג פון די הלואות, האבן מיר געשאפן א שותפות מיט 2 ארטיקע בענק, וועלכע האבן ביילעגנדיק די גלייכע סומע, זיך אויך פארפליכטעט צו טראגן די אחריות פאר די צוריקצאלונג פון די הלואות. אזוי ארום איז דער פאנד פון דער גמ״ח־קאסע פארגרעסערט געווארן אויף 100%.

די גמ"ח־קאסע דירפילט איר אויפגאבע מיט גרויס דערפאלג. אין משך פון איר פיליאריקע עקזיסטענץ זענען ארויסגעגעבן געווארן הונדערטער הלואות אויף א סומע פון 200 טויזנט פונט פא קאנסטוקטיוועֿ צוועקן און דערמיט געווארן א באדייטנדער פאקטאָר פון קליטת עליה פון סאקאלאוועֿר עולים.

די גמילות־חסדים־קאסע אליין איז נישט אימשטאנד צו דעקן אלע באדערפענישן פון הילף. ס׳זענען פאראן שוועֿרע סאציאלע פאלן, פאר וועלכע די הילף דארף געגעבן ווערן אָן א באַדינג צוריקצוצאָלן. צו דעם צוועק האבן מיר געשאפן א פאנד פאר סאציאלער הילף. דער יסוד פאר דעם פאנד איז, ווי דערמאנט, די סובסידיע פון דער משפחה ראזנבוים. די וויייטערדיקע הכנסות פאר דעם פאנד שעפן מיר פון דער הילף וואס מיר קריגן פון אויסלאנד דורך דעם טשיקאגער קאַמיטעט, וועלכער שיקט 2 מאל אין יאר באדייטנדע סומעס, פון פאריזער קאמיטעט, וועלכער שיקט לויט מעגלעכקייטן הילף פאר דעם צוועק, ווי אויך פון יחידים נדבנים און פון זאמלאקציעס אין ישראל. דער דאזיקער פאנד האט געלייסטעט גרויסע הילף סיי פאר עולים חדשים און סיי פאר שוועֿרע סאציאלע פאלן ביי ותיקים, אין משך פון זיין טעטיקייט, צוזאמען קרוב 5000 פונט.

דער קאמיטעט געפינט זיך אין א שטענדיקער דאגה צו שאפן מיטלען פאר דעם פאנד.

אזכרות נאך דעם אומקום פון די סאקאלאוועֿר קדושים ווערן איינגעארדיגט יעדעס יאר זינט די ידיעה וועגן חורבן־סאקאלאוו. אויף די אזכרות פארזאמלען זיך הונדערטער סאקאלאוועֿר, ד. ה. די מערהייט פון די סאקאלאוועֿר אין ישראל, אויסצודריקן דעם שותפותדיקן צער און סאלידאריטעט פון דער סאקאלאוועֿר עדה.

דער קאמיטעט זארגט דערפאר, אז די סאקאלאוועֿר טוריסטן־געסט אין ישראל, זאלן זיך פארבינדן מיט אלע זייערע פריינט און באקאנטע אין ישראל. צו דעם צוועק ווערן איינגעארדענט פייערלעכע צוזאמענקונפטן, אויף וועלכע ס׳ווערן אויס־געטוישט מיינונגען און אינפארמאציעס וועגן סאקאלאוועֿר אין די תפוצות און אין ישראל.

דער קאמיטעט האט באטראכט פאר א הייליקן חוב צו פאראייביקן דעם אנדענק פון דער סאקאלאוועֿר קהילה. צו דערציילן פאר די לעבנגעבליבענע און פאר די קומענדיקע דורות וועגן איר לעבן און אומקום. אונדזערע וועגדונגן צו די סאקאלאוועֿר קאמיטעטן און יחידים אין די תפוצות האט געפונען א ווארעמן אפקלאנג. ס׳זענען אנטשטאנען ספעציעלע קאמיטעטן אין טשיקאגא, ניו־יארק, לאָס אנדזעלעס, פאריז וועלכע האבן מיט א ברייטער האנט געשפענדעט פאר דעם בוך און אויך באטייליקט זיך אין א גרויסער מאָס, אין צוזאמענשטעלן זיין אינ־האלט. די ארבעט פון ארויסגעבן דאס בוך איז געווען א שווערע, הן אין פינאנ־ציעלן הן אין ליטעראריש זין. מיר האבן געמוזט קאנצענטרירן א סכום פון איבער 10.000 פונט, אפהיטנדיק דאביי דעם באשלוס, נישט צו באנוצן זיך מיט די געלטער פון דער גמילת־חסד־קאסע.

אין מרתף־השואה אויפן הר־ציון פאר חרוב געווארענע יידישע קהלות אין אייראפע האבן מיר אויך געשטעלט א מצבה צום אנדענק פון אונדזערע סאקא־לאוועֿר קדושים.

דער ארגון יוצאי סאקאלאוו בישראל, דערמוטיקט דורך די אויפגאבן וואָס ר׳האט דערפילט ביז איצט. איז גרייט מיט א טאפעלטער ענערגיע פארצוזעצן זיין ארבעט כדי צו שאפן די בריק וואס פאראייניקט די צושפרייטע סאקאלאווער אין גאר דער וועלט.

פרעזידיום פון דער אזכרה 1959 אין תל־אביב

פראגמענט פון דער אזכרה 1959 אין תל־אביב

יוצאי סוקולוב בישראל

העליה של יהודי סוקולוב לארץ התחילה עוד בראשית המאה הזאת. יהודים בודדים שמגמתם דיתת דתית גדידא עלו לשת וקנתם לארץ על מנח להשתטד על קברי אבות ולהמתן „אחרי 120" בעפרה.

אולם העליה שכוח הדחף שלה ומגמתה, ציוניים היו, העליה של בני־נוער, ראשיתה בשנות העשרים. היא התחילה בזרם דק אשר הלך וגבר דרך כל העליות, עד פרוץ מלחמת העולם השניה — עד לחורבן סוקולוב.

הרקע לעליה זו היה המצב ההולך ורע של חיי היהודים בעיר כמו בפולין כלה. ההתעוררות החברתית שקמה בין יהודי העיר אחרי גירושם של שלטונות הצאר, שהתבטאה בהקמת ארגונים פוליטיים מקצועיים, מוסדות חינוך ותרבות, הכזיבה בהישגיה הממשיים.

הסיסמאות והמשאלות להביא לידי שנוי ערכין מהותי בחיי היהודים נתקלו בהתנגדות של כוחות עוינים. והתקווה שהתעוררה, שבפולין החופשית אפשר יקיים גם יהדות חפשית נתבדתה.

עם תקומת פולין העצמאית אחרי מלחמת־העולם ה־1, לא די שלא שככה שנאת היהודים, שהשתוללה בקרב חוגים רחבים של האוכלוסיה הפולנית בימי המלחמה, אלא גם נתחזקה ע״י מתן גושפנקה ועידוד של מוסדות ממלכתיים ומוניציפליים במדינה. פקיד או עובד יהודי באיזה מוסד ממשלתי או עירוני היה דבר שבבל ימצא, למרות היות היהודים רוב מכריע בעירה. המוסדות הכלכליים שהוקמו ע״י הארגונים הפולניים בעיר עיקר תפקידם היה להצר את רגלי היהודים ולסתום את מקורות מחיתם.

לא טוב מזה היה גם במישור החינוך והתרבות, בו נאלצו היהודים להתגונן יום יום נגד המגמה לשלול מהם את האפשרות לשמור על עצמיותם הרוחנית והתרבותית.

מתוך לחץ הגובר והולך של הסביבה העוינת הלא יהודית הפכו חיי היהודים בעיר למין גטו כלכלי ותרבותי, לחיים ללא מרחב מחיה, ללא סכוי לעתיד.

הסיסמאות של המפלגות הלא ציוניות על המאבק למען זכויות היהודים במקום לא מצאו הד בלב הנוער אשר חונך על ערכי היהדות ובאשר נתברר לו כי לסיסמאות האלו אין כל אחיזה במציאות הגלותית, פנה לעבר החזון הציוני, לחזון של המהפכה היהודית, מהפכה של שיבת ציון.

זו היתה עליה של בני נוער אשר באו לשנות את פני המציאות הקודרת של חיי היהודים בסוקולוב כמו בפולין כלה, ע״י מהפכה בראש וראשונה בחייהם הם, ע״י הפיכתם לעובדים ויוצרים בארץ מולדתם המיוחלת.

הזרע שנזרע ע״י חבורת הציונים הראשונה בסוקולוב עוד בתחילת המאה נתן את פריו ובני סוקולוב התחילו לתרום את חלקם בבנין הארץ.

לא בקלות עלה הדבר בידי הנוער העולה. הם עמדו במאבק קשה עם ההורים אשר לא חפצו בעזיבת בניהם, עם הסביבה שזלזלה בפתרון הציוני, ובעיקר עם עצמם, הם נאבקו עם הרגלים ומושגים גלותיים שבתוכם בכדי להתכשר למהפכה הא שית של היות איש יוצר ועובד במולדת.

לא כולם עמדו במבחן המציאות הקשה של הארץ בזמנים ההם, חלק מהם נכשל ועזב את הארץ, אך הרוב הכה שרשים וזכה להיות ממניחי היסוד של צבור יוצאי סוקולוב בישראל.

כאשר עליתי ארצה בתחילת שנת 1934 מצאתי את חבורת העולים הראשונים את חובשי בית המדרש לשעבר, אלה אשר גדלו והתחנכו בסביבה אשר זלזלו בעבודה גופנית, מעורבים בחיי־עבודה ושמחים בחלקם.

מצאתי בתוכם אוירה של עזרה הדדית ונכונות נפשית לאמץ כל עולה חדש, הדאגה והנכונות לעזרה של הראשונים הפכו עם המשך העליה למסורת של עולי סוקולוב שבאו אחריהם.

ואם זכינו שבישראל חיים כיום קרוב ל־300 משפחות בני עירנו הרי לא מעט יש לזקוף זאת לזכות אותו היחס של עידוד ועזרה הדדית שנשתרש בצבור הזה.

סוקולוב הנרצחת, סוקולוב שדם בנותיה ובניה נשפכו ע״י טמאי האדם הולכת ומוקמה כחלק אורגני של המולדת המתחדשת. סוקולוב פשטה את צורתה הגלותית ולבשה צורה של צבור עובד ויוצר במולדתו, נושא בחבו תקוה לעתיד.

יזכור

ארגון יוצאי סוקולוב בישראל מעלה בצער עמוק ובירא‌ת הכבוד את זכר הנפטרים והנופלים בין עולי סוקולוב וחלוצי בנין ישראל.

דער ארגון יוצאי סוקולוב בישראל דערמאנט מיט טיפן צער און יראת הכבוד די פארשטארבענע און געפאלענע סאקאלאווער עולים פון די ערשטע בויער פון לאנד.

אייזנבערג דוד
באטשאן אברהם
באטשאן שרה לאה
בן־יבית מתתיהו
בארנשטיין שמואל אברהם
בער דוד
גאלדשטיין דב
גאלדשטיין חוה
גרינבערג מרדכי
האכבערג משה (בן חיים)
העלפמאן יהושע
וויערזשבע אביש
ווישני יעקב
וויסבארט ישראל ואשתו
זאקליקאווסקי גד
זילבערמאן יוסף
זאיאנץ אברהם
זאיאנץ חיה
לוסטיגמאן יעקב
לאנדוי יחיאל
לעווין מרים
לאשיצקי חיים (בן מענדל)
מילגראם אברהם דוד
מילגראם פייגע

מידלארסקי שמעון
מאנדלבוים טוביה
ניימארק משה
סריבניק יחיאל דוד
סאבאל פנחס
עלסטער מתתיהו
עלסטער פנחס
עלסטער חנה
עלענבערג חנה באשע
פארבמאן שמעון (ואשתו)
פרידמאן קלמן יחיאל
פשעניע חנוך
פשעניע מרים
ציבולא צבי
קאפיטא יוסף
שטיינוואקס אברהם
שאפראן אליעזר
שאלעוויטש חיה ברכה
רובינשטיין סענדער
רובינשטיין לייבוש
רובינשטיין בנימין בן לייבוש
רובינשטיין זלאטע
רובינשטיין משה (בן חיים יוסף)

חברים פון ועד און טוער פון ארגון יוצאי סוקולוב בישראל

פון רעכטס (לויטן א"ב): ארנשטיין י., ביאליעוו א., (רעוו קאמיסיע). בר־שלום ח. (פארזיצער), ברענער מ., האכבערג מ., זארעמסקי ז. (קאסיר), כץ מ. (ועד הבנק), מילגראם י. נהרי י., ניצאן ב. (ועד הבנק), עלבלינג ש., ראפאלאוויטש פ. רובינשטיין ב., רובינשטיין ח., רובינשטיין י. (רעוו. קאמיסיע), שולעוויטש ב.

גוילי אש

בורנשטיין שמואל אברהם

בן אהרן ישראל ורבקה לבית מורגנשטרן (נכד אדמו"ר סוכצ'וב וסוקולוב). נולד ביום ד' באדר תרפ"ח בסוקולוב ועלה לארץ בתרצ"ד. גמר את בית־הספר „בילו" והגמנסיה „השכלה" בתל־אביב. עבד במפעל טכסטיל, השתלם, הגיע לדרגת טכנאי ועמד להמשיך השתלמותו בארצות הברית. מגיל 14 בגדנ"ע ואחר כך בהגנה. בגלל מחלות ממושכות הפסיק פעמיים את לימודיו ופעילותו בהגנה, אך בכוח כשרונותיו ומסירותו השלים מהר מה שהחסיר, הצליח בלימודיו ורכש בקיאות בספרות העברית והכללית. היה בעל ידיעה מרובה במוסיקה ובספרותה.

בשנת 1947 עמד לנסוע ללמוד באוניברסיטת פילדלפיה, אך עם החמרת המצב המדיני לא רצה לעזוב את הארץ באמרו ש„ענין הכלל קודם לענין הפרט". בשעת החלטת או"ם על חלוקה שכב במחלה קשה בבית־החולים, וכשיצא משם והגיע תורו להתייצב לגיוס, ינואר 1948, העלים מהרופאים את שרידי מחלתו וחולשתו ויצא לשירות מלא. סיים קורס לסמלים והדריך מגוייסים. בגלל השתמטותם משירות קרבי הפסיק קשריו עם ידידים מנוער. השתתף בקרבות משמר העמק ונתמנה מ"כ. דחה הצעה לשירות במטה ובחר להיות עם אנשיו בשורה הקדמית. בהגנה על הקוצרים בשדות תל־עדשים נפל בקרב עם כנופיה בל"ג בעומר, י"ח באייר תש"ח (27.5.1948). גוויתו הועברה מנצרת לתל־אביב והובאה למנוחות־עולמים בבית הקברות בנחלת־יצחק ב־30.7.1948.

ת. נ. צ. ב. ה.

יצחק נהרי
(משק יגור)

על פנחס סובול ז"ל

כמו כל ילדי דורו עבר את שבעת מדורי הגיהנום הנאצי עד הגיעו ארצה. ראה באבדן הוריו בגלות אוזבקיסטן הרחוקה והוא עדיין בגיל רך. תמיד בנדודים ובמחנות. וכשבא ארצה עם קבוצת ילדי טהרן ידענו רק זאת, שהוא אחד מאלה ששילמו מחיר יקר במלחמה אכזרית זו.

נולד ב־1930 בסוקולוב פודול. ורק 9 שנים מלאו לו כשפרצה מלחמת העולם השניה. יחד עם הוריו ניטלטל במחנות השונים בסיביר הרחוקה ובאוזבקיסטן הזרה. ידע רעב ומצוקה בילדותו. התיתם מאבא ואמא, ובחברת 800 ילדים־יתומים הגיע ארצה דרך טהרן ב־1943.

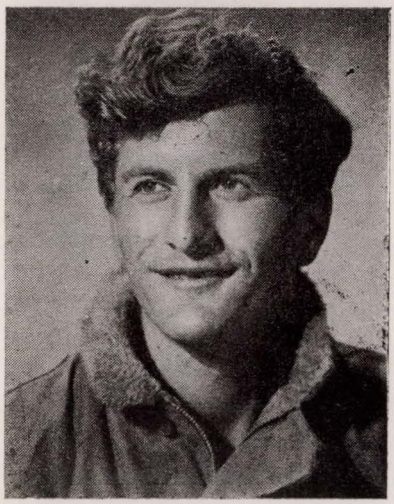

מצאתיו בירושלים בבואו בתוך קבוצת נוער בני גילו (בקבוצתו היה גם עוד בן־עיר, יבדל לחיים, אהרן רובינשטיין, בן בנימין, המכהן כעת כמנהל בית־ספר באשקלון). הקבוצות והקיבוצים בארץ גמרו אומר לקלוט את שמונה מאות היתומים, לתת להם בית חם, לחנכם ולאפשר להם להיקלט בחיים ובחברה.

במשק יגור החליטו אז לקלוט קבוצה גדולה, וכשפגשתי שני בני עיר בקבוצה החלטתי להמליץ על קבלת קבוצה זו למשקי.

לאחר הכשרה קצרה במגדיאל (להתגבשות הקבוצה) הגיעה בשלהי קיץ 1943 הקבוצה ליגור.

פנחס התבלט במיוחד בקבוצה זו, נקלט במהרה בחברה הארצישראלית ובהיותו ראשון לכול צורף לבית הספר של המשק.

מלא חיים היה פנחס, חברתי, שר, ניגן במפוחית, אבל היתה לו גם רשות־

היחיד אינטימית ומדי פעם היה מתבודד בפינתו ומתמסר לתחביבו — היה מצייר בכשרון...

פנחס שעבר את כל אימי החורבן והשעבוד, המצוקה והסבל לא נשבר. כוחו נתגלה בתשוקתו ללימודים, בעוז רצונו ובתחושת האמת. הוא נכסף רק לקצת אושר ושלוה. היה לפעמים מתבודד, עצוב ובפניו הרציניים ראית את כאבו, געגועיו לאב ולאם ששיכל בילדותו.

והמשיך ללמוד ולעבוד ולחשל את אפיו.

אהב בעלי־חיים, היה קשור בנפשו לרפת, ראה את יגור כביתו, היה קשור למקום. אהב את החיים החדשים והכל — אהבוהו.

חייו היו אמנם מלאים, אבל — קצרים. נמלט ממלחמת השמד, וכבר הטיל בצעירותו את נפשו, הפצועה במעמקיה והצמאה לגאולה, במלחמה חדשה לתקומת ישראל בארצו ולגאולתו בה.

בגיל 17 ניסה להתגייס ולא נתקבל. ניסה שנית, והנה נקרא לשירות, התמסר לתפקיד חדש בכל מאודו והצטיין. הוא היה קצין בצבא הגנה לישראל.

נלחם פנחס את מלחמתו כיהודי חפשי בארצו. אך לא זכה לראות בחירותנו השלמה. הוטל על קבוצת פלמ״ח להתקיף משלט בתוך ארץ אויב בצפון. הפעולה נעשתה בלילה, מצד הים, ומכדור של האויב נפל פנחס בחשכת הלילה.

פנחס סובול נפל ב־ד׳ באייר תש״ח — 13.5.1948 ולא הובא לקבר ישראל. חלקת קרקע סמלית הוקצבה לו בבית הקברות של משק יגור עם מצבת זכרון לעד בין גבורי ישראל...

ח. בר-שלום
(גבעתיים)

דב גולדשטין ז"ל

עודו ילד רך בשנים היה, כאשר הוריו הצילוהו מצפרני הנאצים, בהמלטם עמו לרוסיה.

ארוכה היתה דרכם רבת היסורים והסבל ברוסיה הסובייטית בשנות המלחמה, אבל על הילד דב שמרו כעל בבת עינם, מפני קור, רעב ומחלות.

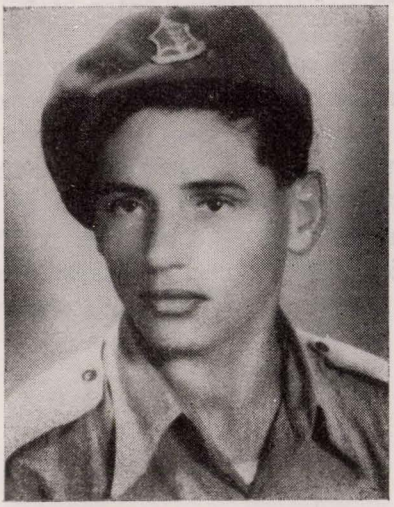

גם לחינוכו הכללי והיהודי דאגו בחרוף נפש באותם ימי אנדרלמוסיה וכאשר עלו ארצה בשנת 1949 הביאו את דב נער גדול מעורה ברוח עמו.

הוא היה לקוי בבריאות, מפאת נתוח קשה בצלעות שעבר עליו ברוסיה ויכול להשתחרר בגלל זה משרות בצה"ל, אבל דב ז"ל נענה בשמחה לקריאת צה"ל ובשנת 1950 הצטרף לשורותיו.

ביום 2.10.50 שרת במחלקתו בסביבת אילת. באותו יום הותקפו חיילי צה"ל מן המארב ואחדים מהם נפלו. דב התנדב ביחד עם האחרים לפעולת סיור לעקוב אחרי המרצחים ובדרך נפל מכדור האויב.

נזכור את שמו לנצח בין גבורי ישראל.

געשטאלטן

יצחק בן־אהרן
(תל־אביב)

הלב והמצפון — מרדכי גרינברג

הדרך בה עבר מרדכי ושהביאה אותו בתחנתו הסופית בארץ לקבוץ המאוחד ולעולם המחשבה של אחדות העבודה העידה על ייחודו הסגולי של האיש.

בן למשפחה דתית, ספג השכלה תורנית עשירה ושיטתית וצרף אליה במאמץ עצמאי השכלה כללית נרחבת ורבת שלוחות.

עולמו הרוחני היה עשיר ותוסס ותמיד פתוח לרעיונות שהוא ידע לעבדם ולשלבם בכור מצרף רעיוני מוסרי ממושמע ביותר.

שנא קליפות וסיסמאות ולא התפעל מצרופם של „איזמים" שונים אפילו היו עטופים רומנטיקה ובשורות מעניינות.

אמת המידה של מרדכי לבחינתה של דרך ושל השקפת עולם עמדה בראש וראשונה במבחן המוסרי האישי ובתרגום האידיאה לאורח חיים מחייב. על אף מזגו החם ואופיו הרגשני היה בעל מחשבה צלולה וחודרת למעמקים. התכונות שספג לתוכו ממשנתו התורנית החריפו ביטויו ועשוהו מורה מחונן.

מיום שדרכה רגלו על אדמת הארץ כחבר לקבוץ „שחריה" לא גרס את הקבוץ כמסגרת מפרידה בינו לכלל העם, אלא כמרכז מקרין על סביבתו. ואמנם, לא עברו ימים רבים מאז נטל טוריה ויצא לפרדסי חדרה וכבר נתערה בחיי צבור הפועלים במקום ונבחר על ידם לנציגם במועצת הפועלים.

חברי קבוץ „שחריה" העריצו את טוב לבו והתמכרותו ללא שעור לזולת. הם מספרים שלקבוץ שחריה יצא מוניטין בצבור ונהרו אליו מקרוב ומרחוק כדי לראות בחורי ישראל משכילים ובני טובים אלה בעמל כפיים מפרך.

תמיד עמדה הבעיה להלין את האורחים הרבים, ומרדכי היה תמיד הראשון לפנות מטתו. ואמנם, כמעט שלא זוכרים אם אי פעם זכה לישון במטתו. תמיד נהג לטפל באורח ולאחר חצות הציע את מצעו בפינת החדר כדי להשכים עם שחר לעמל היום.

כבוש עמל כפיים היה ראשון מאווייו אף כי מעולם לא הצטיין בבריאות מופלגת. חולשתו הגופנית לא מנעה ממנו להיות הראשון לכל עבודה קשה ומאמצי חבריו להפנות אותו לעבודות קלות יותר היו ללא הועיל.

שנות חייו הקצרות בארץ היו קודש לעמל מפרך בשעות היום ולשרות הצבור בערבים ובימי חופשה. תמיד היה טרוד בעניני הזולת כמרצה, מלמד, עושה בשליחות קבוצו ובשליחות צבור הפועלים בכללו.

אחרי התערות ראשונה בחדרה עבר יחד עם חבריו לשנת הכשרה אצל האכרים ביבנאל ומשם למגדל. באותו זמן החלו במגדל ברודים נוקבים על עתיד הקבוצה, ומרדכי, שעל פי קשריו ועברו התנועתי נמנה היה על אנשי הפועל

הצעיר, התקרב בארץ לעולם המחשבה ולדרכו של הקבוץ המאוחד והפעיל את כל כח השכנוע למען הכרעה לצד הקבוץ.

תוך כדי ברורים אלה נטל חלק פעיל בחיי הפועלים במגדל, נבחר גם שם כחבר במועצת הפועלים התרבותית של צבור הפועלים.

בתקופה הקצרה של חייו במשקנו, „גבעת חיים", נתגלה במיטב סגולותיו: נוח לבריות, אץ לסייע בידי כל אחד, עבד בחריצות במשק הצעיר, ואחרי יום עבודה קשה היה מכתת רגליו בחולות כדי לארגן פעולה תרבותית לפועלי חדרה. היה מעורה בכל בעיות המשק והחברה, בלט בגישתו העקרונית לכל בעיה ועמד על דעתו בתקיפות אך בנועם פנים.

מרדכי דחה מעליו כל נסיון להקל על חייו ולעתים נאלצו להעזר בסמכות הרופא על מנת לכפות עליו כלכלה משובחת יותר וימי נופש.

מותו החטוף ממחלת־לב ירד כמהלומה כבדה על חבריו אשר בכו וספדו לו כאחרי אחד מיקירי החברה וכנושא עתידות לו ולעם.

זכרו של מרדכי שמור בלב כל חבריו שזכו להמצא במחיצתו וידעו לשאוב כוח מעוז רוחו ומאור האמונה ששפע ממנו.

זכרו ברוך.

משה מייזלש
(ירושלים)

ר׳ מרדכי האלברשטאט ז״ל
(נר נשמה)

לפני צאתו, עם משפחתו, מוואַרשה, להטלטל על דוכנה של עגלת־משא מתנהלת בכבדות בדרך לסוקולוב, הדריכוהו חבריו בבית־החסידים: מיד בבואו לסוקולוב יסור אל בית הדיין, ר׳ מרדכי האלברשטאט; הוא אחד מ״עשרה בטלנים״ של החסידות הבראסלאבית. לא היה ברור לו כל־צרכו טיבו של תואר זה ומניין זה. עד אותה שעה לא שמע כלל על מציאותם. אדרבא, דע שאין בחסידות הבראסלאבית שום מינוי ושררה והתנשאות של אחד חסיד על פני חבריו. אמנם בכל חבורה של חסידים יימצאו אחד או שנים או שלושה שמקובלים על החבורה והם הקוראים בציבור מתוך ספרי הרבי ומבארים ומרחיבים את הדברים על פי דו׳כם וכשרונם. אבל בשום פנים אין בכך משום קריאת־שם ומשום קביעות, ואינם אלא כעוברי לפני התיבה, שכל אחד ראוי לכך להלכה. אותם ״עשרה בטלנים״, ששמע עליהם עתה, נצטיירו לו משום כך בדמות אנשי מסתורין הפזורים על פני ״עולם״, אחד בעיר ושנים במדינה, נעלמים מעיני הבריות, שאֵינם רואים בהם שום דבר מיוחד, ורק לפני ולפנים בסוד חסידי בראסלב יודעים על מציאותם ומעמדם ב״עולם״.

משהגיעה העגלה לסוקולוב ונפרקה כל הכבודה הכבדה, היתה ראשית מעשהו לשאול לשכנו של הדיין. דירתו היתה בחצר בית ב״שוק הקטן״, ליד בית המדרש החדש (בידוע שבכל עיירה יהודית כמעט היו שני בתי מדרשות, בית המדרש הישן ובית המדרש החדש, ובכל עיירה היה בית מדרש הישן חדש מן החדש, שהרי הבנין הקודם שלו, הישן באמת, הבנוי עץ, עלה באש ב״שריפה הגדולה״ — שגם היא סעיף קבוע בהיסטוריה של כל עיירה יהודית — ונבנה מחדש, ונמצא בניינו צעיר מזה של בית המדרש החדש). בדירה פנימה עמד ניקיון מאופק וכבוש, כאילו עצר בכוח ובמאמץ מיוחד את ריחות החוץ ועזובת החוץ מלפרוץ לתוכה. שולחן ליד החלון, ולידו איצטבת ספרים, ואליו יושב ומעיין בספר אדם בשנות העמידה, שחור שער וזקן ועינים, צנום ונראה בעל־קומה גם בישיבתו. שלוות החדר הנסוכה אור ושלוות האיש, שהיתה גם היא נסוכה אור, פנימי יותר, עשו רושם על הבא כאילו נפלט מן המהומה והמבוכה המכים גלים בחוץ אל אי של שלום ומנוחה לא־מזה, אי של קדמות יהודית, בתוך ים־ההווה ההומה ומהמה על סביבותיו.

הפגישה הראשונה בין הדיין ובין הצעיר המבויש והמהוסס, הבא ממרחקים, אינה זכורה־ברורה לו כל־צרכה. מסתמא נתן לו שלום ושאל מהיכן בא. אבל שיחה לא נתקשרה ביניהם. כי היה האיש ממעט בדיבור מאין כמוהו. שותק. אבל לא שותק ממש. דומה, שיח ושיג לו תמיד עם נפשו, מדבר, אלא שדיבורו אינו יוצא חוצה, אלא נלחש פנימה, לתוך איזו מעמקים פנימיים מופלגים, שהוא מסיח להם מחשבותיו ומאזין לבת־קולם החוזרת. וקשה לו להפסיק שיחת־מעמקים זו ולהפנות דעתו ודיבורו לחוץ, לאיש מן החוץ. מה לו ולו בכלל? עם עצמו לא גמר עדיין, מה יאמר לזולתו? ובכלל, גם הזולת עסוק בוודאי בשיחה כזו עם נפשו ועם עולמו, ומה הוא כי יפריעו בדיבור מן החוץ?

אף על פי כן, בלי אומר ובלי דברים, נתרחשה קרבה בין השנים והיתה מרחפת בחלל החדר, נוגעת ואינה נוגעת. עם כל אלם השתיקה ליפפה את הצעיר הרגשת שותפות פנימית, שותפות מיוסדת ברוחניות אחת, באהבה אחת, הרוחניות והאהבה של בראסלאב. ישיח לו כל אחד עם נפשו, לתוך נפשו, אי־שם, בפנימיות החסידות הבראסלאבית. ייפגשו קווי־השיח השנים, ונקודת הפגישה היא שורש החיות.

במקום שיחה הצביע לו הדיין לצעיר על חידושי הרי״ם שעמד בין הספרים, להוציאו, והחווה לו מקום בספר לעיין בו ולחזור עליו לפניו. הצעיר עשה כך. עיין וחזר על הכתוב כאזני בעל הבית. הלה לא אמר כלום, לא נראה בו כל סימן של הערכה. חיובית או שלילית. אבל נראה שחילופי־תורה חד־צדדיים אלו קבעו את מעמדו של האורח כבן־בית באותו בית, ששוב אין צורך ״לטפל״ בו. וכך היה. מאז היה הצעיר נכנס בכל יום לבית הדיין, מוציא ליקוטי מוהר״ן מבין הספרים, מעיין בו בעמידה, והולך לו, מבלי שיחליפו ביניהם דבר וחצי דבר. רק מפעם לפעם היה הדיין חוזר ופונה אל הצעיר, מבקשו להוציא את חידושי הרי״ם, לעיין בו ולחזור לפניו על החידוש, בהסברת המקורות שנזכרו ונדונו בו. זה היה השיח־שבנגלה היחיד ביניהם.

בבית המדרש החדש היה הצעיר רואה את הדיין מרחוק ומלווהו תמיד בעיניו. מהלך היה דק וזקוף, שחור ושותק. מורם ומופרש מכל אשר סביבו ומופנה כולו פנימה. ממש כאותה דמות נעלמה של אחד מ״עשרה בטלנים״, כפי שנצטיירו לו אז. כל בני־האדם הבהולים ודחופים מסביב, ששעתם טרופה ותפילתם חטופה, הדבקים בכל חושיהם הרעבים בארץ ובצרכי ארץ, אינם חשים כלל מי המהלך בתוכם ועומד בתפילה עמהם — זו הדמות התמירה השותקת, כעין עמוד המחבר את ארץ־חייהם לשמי־שמים. ואילו הוא, הצעיר, יודע זאת, והיתה הרגשת גאווה בידיעה זו, ויותר ממנה בתחושת השותפות הפנימית, באותה הנזרות מן הסביבה ובאותה חתירה שותקת למעמקים־מרומים.

במשך הזמן כאילו נתרחקו המעמקים־המרומים משהיו, והוא, הצעיר, נלאה מלחתור אליהם. חבלי הימים חזרו ואחזוהו, ביקוריו בבית הדיין נתמעטו והלכו, עד שפסקו. לימים והוא נעתק מן העיירה, שב אל הכרך, והיה פוקד את העיירה רק לעתים מזומנות. היה נמנע משום־מה מפגישה עם הדיין. קו הפגישה המובטחת נתעקם אי־שם ולא היתה עוד בטוחה ורצויה כל כך. רק פעם אחת, והוא עומד ליד התנור בבית המדרש החדש, נקרה לפניו הדיין. היה זה כנראה מאמץ מיוחד מצדו לצאת מגדרו ולהתקרב ולפתוח בשיחה. ״עודך מעיין בגמרא לפעמים?״ היתה השאלה. עסוקים, טרודים, היתה התשובה המשתמטת. ״מהיכן, אם כן, שואבים קצת חיות?״ היתה שאלתו לתשובה, ונפנה והלך לו, גבוה, שותק, מכונס במעמקיו.

וכך בוודאי הלך ביום שואה ומשואה. אימים מסביב והוא שותק, מחשכים מסביב והוא מאיר בפנים, מוות מסביב והוא חי כל רגע משנה־חיים, פנימה ולפני ולפנים. וכאלה וכיוצא באלה היו החיים היהודיים שנכרתו, חיים כפולי חיים, חיים לפנים מחיים. מי ימנה מספרם, מי יערוך מעלתם, מי ימוד מעמקיהם ומרומיהם.

חיים בר־שלום (פרידלוב)
(גבעתיים)

חיים זילברמן ז״ל — הרומנטיקן הציוני

אינני זוכר איך נקשרה בינינו הידידות הנאמנה: אם באחת הופעותיו באסיפה ציונית או במסיבות רעים, כאשר הנעים בשירה חסידית. לא הגיל ולא המעמד כבעל־משפחה לא חצצו בינו ובין הצעירים ממנו, כי רוח נעורים פעמה בו, רוח אשר נערה ממנו ומאלה אשר באו במחיצתו את אבק המציאות היום־יומית.

מוצאו ממשפחה חסידית עמלה בשדליץ אשר בפולין. בבית הוריו ספג את הדביקות החסידית. בנעוריו למד תורה מפי סבו הרב מנודביבור, ובימי בחרותו גמשך אחרי השכלה וציונות והיה מבאי ביתו של העסקן הציוני הדגול, ד״ר הרטגלס ז״ל איש שדליץ.

ציוניתו של חיים ז״ל היתה מזיגה של דביקות חסידית, אהבת ישראל ואהבת תורה. שלוש הסגולות האלה הטביעו את חותמן על הליכות חייו.

אחרי נשואיו עם אשתו תבל״ח, מאשה, עבר לגור בסוקולוב. הצטרף לחבורת הפעילים בהסתדרות הציונית ובמהרה נעשה לכוח מרכזי בחיי הציבור במקום.

התלהבותו החסידות, כשרו האוראטורי ותבונתו הציבורית תרמו תרומה מכרעת בעיצוב פני הציונות בעיר. הוא ליכד סביבו את הנוער הציוני וקבוצות ראשונים ממניחי היסוד של ההסתדרות הציונית במקום.

כאשר הצטרפתי בקדמת נעורי להסתדרות הציונית מצאתי את בית זילברמן כבית ועד לפעולה ציונית־ציבורית, ובעיקר כבית אשר הפך לבית מדרש ציוני.

שם היו מתכנסים טובי הפעילים והאינטליגנציה הציונית על כל גוניה לבירור וליבון בעיות שעמדו ברומו של העולם היהודי. לא פעם בקעו בעד חלונות הבית קולות של המתווכחים מתוך להט, אך חיים ז״ל ידע להאציל ממזגו המתון והרוגע על הנוכחים, והויכוח נסתיים בדברי שירה חסידית או עממית, כשהוא חולש עליה.

חיים היה איש ההלכה והמעשה הציוני. חלם על עליה לארץ, אם כי נסיבות חייו מנעוהו מלהגשימה. גם פעל באינטנסיביות בכל שטחי הפעולה הציונית והציבורית בעיר. הוא חי את חיי התנועה בכל לבו, ודבר זה בא לידי ביטוי בנאומיו המזהירים.

זכורני שביום שהגיעה הידיעה המסעירה על מותו הטראגי של ח. ארלוזורוב ז״ל, הסתגר בביתו ובכה ארוכות.

הדביקות הרליגיוזית שנשא בנפשו והכמיהה לעלית נשמה תבעו גם הן את סיפוקן; גם בציונות ביקש את הניגון שבה, את ההרמוניה הנפשית העולה מתוכה לנושאיה. הוא נמשך לעתים קרובות אחרי חויות דתיות, ורק אלה אשר היו קרובים לו ביותר ואשר הכירו אותו מבפנים יכלו להבין את פשר הניגוד המוזר שבו: איך הכרה חילונית והליכות־חיים חילוניות יכלו לגור אצלו בכפיפה אחת עם המשיכה לתפילה בציבור ולימוד דף גמרא.

חיים היה איש התהיה הנפשית, איש שחול וקודש שימשו בו יחדיו. לא ידע כרוב האנשים להעמיד מחיצות ביניהם.

כאחד מידידיו הקרובים לו ביותר הייתי מבקר בביתו לעתים קרובות, ולא פעם מצאתיו שקוע בדאגות משפחה חמורות. כדי שלא להכביד עליו הייתי קם ללכת, אך חיים בהרגישו במבוכתי היה קופץ ממקומו וקורא לעברי: — חיים יאן אתה הולך, הלא יש לי ניגון חדש!

בן־רגע הפך לחיים אחר, חיים של שבת. היינו מתישבים, ושעה תמימה חזרנו על הניגון החדש.

אכן, בניגון נתן ביטוי לכיסופיו לעולם שכולו שבת.

גורלו בגיטו היה טראגי ביותר. עם פלישת קלגסי היטלר לעיר נקרע מבני משפחתו ונשאר בגיטו בודד ועזוב, מחוסר־כל, עד ליום המר האחרון — עד שנרצח ע״י הגרמנים במחנה עבודה בקורצוב.

תבונתו היתה לו לרועץ, כפי שמוסר סופר השואה ש. פוליקיביץ, אשר חי אתו בגיטו סוקולוב. חיים היה דוחה כל השליה ביחס לעתיד היהודים תחת שלטון הנאצים. הגרמנים — היה אומר במרי שיחו — ישמידו אותנו. בדרך כלל קשה היה אז לדובבו, כי נשא את כאבו וייאושו בדומיה.

עם הרצחו נעקר בתוכנו איש בעל שאר־רוח, דמותי רוחנית ומוסרית של דור החולמים והמאמינים בתקומת ישראל.

צר לנו על שלא זכה החבר הנאמן ולא זכינו אנחנו שיחיה עמנו כאן בארץ, נחמה פורתא יש לנו: חלומו של חיים ז״ל לעליה נתגשם ע״י בני משפחתו.

אשתו מאשה, בתו לאה ובנו משה, ניצולי השואה עלו ארצה והם מעורים בה בחיי עבודה ויצירה.

אך גם נחמה זו אינה שלמה, כי בנו הבכור יוסף, הסופר והעיתונאי בעל כשרונות ספרותיים מבטיחים, פעיל בשארית־הפליטה, עלה ארצה, אבל חלה ומת, בהשאירו את בני משפחתו וכל יודעיו ביגון קודר.

יהא זכרם של האב ובנו ברוך.

יעקב טיקולסקי — האופטימיסט בחבורה

מוצאו מבית חסידים, בנו של החסיד והלמדן המופלג ר׳ מנדל טיקולסקי. כח־בריו לחבורה הציונית הצטרף לתנועה בקדמת נעוריו, והיה כל ימיו בין פעיליה המסורים ללא תנאי. הציונות היתה למהותו הרוחנית והמוסרית.

יעקב ז״ל לא נמנה עם המתוכחים, כי ציוניותו היתה טבועה בו כמושכל ראשון, כדבר שאין להרהר אחריו. לכן נטר איבה למתנגדיה, וביחוד לאלה שממקורם ינק את יהדותו, את אהבת ישראל, — לחוגי החרדים על התנכרותם לתנועה של שיבת ציון.

היה בין המתנדבים והמנדבים הראשונים לצבור וליחיד, לתנועה ולעניני העיר, וביתו פתוח היה לכל דצריך.

בפעילותו בתנועה ובמוסדות העיר התרחק מן השררה, אולם לא נרתע להלחם על אמתו, כי איש־אמת היה בהליכותיו. ברם, קנאותו הרעיונית ויחסו הרציני לערכים לא פגעו בתכונה החיונית שבו, בתכונה של שמחת החיים, החיוך העליז לא ירד מעל פניו אפילו כשדאגות חמורות הציקו לו.

ראיתיו על ערש־דוי, שממנו לא קם עוד, כשהוא משוחח עם מבקריו מתוך עליזות.

ואם בין אנשי החבורה הציונית שררה אחוה וידידות אישית, הרי חלק רב בזה ליעקב ז״ל, אשר הדביק את כל הבאים במחיצתו באופטימיות ובשמחת החיים ובאהבת הזולת.

כל ימיו נאבק קשות על קיומו, ופרנסתו לא תמיד היתה מצויה בידו, ובכל זאת שמר על טוהר המדות במשא ומתן כאחד המעטים במקצועו.

בדמי חייו הותקף ע״י המחלה הפתאומית אשר הכריעתו למות.

מותו המוקדם הדהים את כל בני העיר אשר הוקירוהו וכבדוהו כאיש נאמן לעמו וישר הליכות.

סמוך אחרי מותו עלו כל בני משפחתם לארץ והתערו בה בין יוצריה ובוניה.

בתו לובה, אשר ערב פרוץ המלחמה נסעה לורשה לבקור, נספתה יחד עם ילדתה.

יהא זכרם ברוך.

אברהם וחייצ׳ה זאיונץ
הבית הציוני

התנועה הציונית בסוקולוב, כמו ברוב עיירות בפולין הקונגרסית, היתה בעיקר תנועת נוער. חבורה של אנשי בראשית, מניחי היסוד של ההסתדרות הציונית, שראשיתה בתחילת המאה הנוכחית, לא השכילה מסיבות רבות להרחיב את השפעתה ולהכות שרשים עמוקים בחי היהודים בעיר. הסיבות העקריות היו: חוסר חינוך עברי לאומי, הפיגור הסוציאלי והלאומי של חוגי חרדים שהיו רוב האוכלוסים, והעמדה העוינת של חלק גדול של חוגי הפועלים לציונות.

הציונות בסוקולוב היתה אפוא ציונות של הנער והנערה, שפעלו מחוץ לכתלי בית־הורים, ולא של המשפחה כולה. זו היתה ציונות ללא הוי של חיי משפחה ובית־אבות.

סאקאלאוו־פאדליאסק

מעטים היו בסוקולוב בתי משפחה שאפשר היה לקרוא אותם בית ציוני, בית שבו הקשר עם התנועה היה חלק מהתוכן הרוחני והמוסרי שלו.

עם הבתים המעטים האלה נמנה הבית של חייצ׳ה ואברהם ז״ל.

בפעילותי הציונית בנעורי מצאתי את ביתם פתוח לכל מה שנקרא ציונות: לתרומה ביד נדיבה ולהרמה, לכנוסים ולהתיעצויות, מצאתי בית נכון לכל משימה צבורית לאומית. ולא זו בלבד. ביתם היה פתוח לכל איש כושל ונזקק.

אברהם, כאיש ישר־הליכות, היה בין מקיימי־מצוות ונושאי־בעול של החברה והיחיד גם יחד, וכל זה עשה מתוך צניעות המיוחדת לו.

חייצ׳ה ז״ל היתה מעורבת בין הבריות, פעלתנית, ונמוסיה האצילים היו למופת. היא היתה בין הנשים הראשונות בעיר הפעילות בתנועה.

בשנת 1934 הגשימו את חלומם ועלו לארץ. זו היתה המשפחה הראשונה באותה התקופה אשר הרווחה החמרית לא מנעה אותה מלעשות את המאמץ הנועז בגיל מבוגר לעזוב את בני משפחתם, את פרנסתם השופעת, את ביתם המסודר, ולהתחיל הכל מחדש. הם עלו ורצונם עז להסתגל לתנאי הארץ ולהתערות בה.

אבל יושר הליכותיהם היה להם לרועץ. הם הוכשלו ע״י אנשים חסרי מצפון ובשותפות איבדו את רב חסכונותיהם שהביאו אתם לסדורם בארץ. זו היתה מכה קשה בשבילם. מכה חומרית, ולא פחות מוסרית. אבל עמדו במבחן הקשה והמשיכו בחיי עמל קשים כדי להתפרנס בצנע.

מעולם לא התלוננו על הארץ, הם קיבלו באהבה ובהכנעה את יסורי התערותם במולדת. אבל שנות הסבל ויסורי הקליטה קצרו את ימיהם ושניהם נפטרו בלא עת.

זו היתה משפחה ציונית אשר הגשימה את חלום שיבת ציון מתוך סבל ויסורים, זרעו בדמעה ולא זכו לקצור ברינה.

יהא זכרם. לברוך

מנדל לושיצקי

הדיפלומט הציוני

קומתו גבוהה מבינונית, צנום ובעל פנים גרומות. שתקן מטבעו, כולו מכונס לתוכו. שיחתו קצרה ועניינית. דיבר כמעט ברמזים. התהלך עם אנשים בקלות ומתוך בדיחות דעת, ודבר זה חיבבו עליהם וכינוהו בשם המפונק מנדל׳ה.

מוצאו מבית חסידים. בקדמת נעוריו הצטרף לתנועה הציונית. נמנה עם ראשוני החבורה של מיסדי ההסתדרות הציונית בסוקולוב, שאותה שירת בכל להט נפשו עד יומו האחרון.

מנדל לא הופיע כמעט בפומבי, לא נדחק להבחר למוסדות ציבור. לעומת זאת שקד ופעל מתוך אחריות ומסירות למען המוסדות אלה, פעל מאחורי הקלעים, בוועדות מצומצמות, ודעתו השקולה היתה מקובלת בצבור.

למנדל היתה גם השפעה גדולה על המוני עמלים, אם כי לא נמנה עם הציונים הסוציאליסטים, כי בחייו הצנועים קרוב היה אליהם. היה מן המסתפקים במועט

ולא התלונן על קשיי הפרנסה, אף על פי שהיתה מצומצמת מאד. הוא חלק את דאגותיו לשנים: חלק לצבור וחלק לחינוך הציוני של ילדיו, מתוך תקוה להגשים את חלומו של שיבת ציון אישית.

כאשר פרצה מחלוקת בין החברים היה מנדל מכבה־האש. הוא ידע להשקיט, לקרב את הלבבות, ורכש לו על ידי כך ידידים רבים לא רק במפלגה אלא גם מעבר לה.

כלנו הכרנו את לושיצקי כבעל מזג קר וכבעל הומור דק, אשר ידע להשתמש בו במאבק בבר־פלוגתא שלו, מבלי לפגוע בכבודו. אבל זו היתה הכסות ללהט הנפשי שבתוכו, ללהט של קנאות שנשא בתוכו לרעיון הציוני ולאמונה בשיבת ציון. ואוי לו לזה שפגע בצפור נפשו, באמונתו זו. כאן נתגלה מנדל אחר, מנדל הזועם העומד על דעתו.

בשנות השלושים המר לו הגורל: נחתו עליו בבת אחת מכות איומות. אשתו גולדה, עמלה וישרת־דרך, אשר ליותה אותו באהבה ובמסירות, חלתה ומתה. גם בנו הבכור, הענוך, מורה וחלוץ, אשר זכה ועלה לארץ בשנת 1934 חלה זמן קצר אחרי עלותו ומת.

מכות־גורל אלה עשויות היו לערער את יציבותו הנפשית והרוחנית, אולם מנדל לא נשבר, את יגונו נשא בתוכו מתוך הבלגה על־אנושית. הוא נתגלה כבעל עמידה מוסרית למופת.

עם כבוש פולין ע״י הנאצים נמלט לרוסיה, ומשם גורש למחנה עבודה בסיביר. בני העיר אשר חיו אתו בגירוש מספרים שמסירותו ודביקותו ברעיון של תקומת ישראל לא פגו אפילו בתנאים האיומים של מחנה עבודה בסיביר. אולם גופו הדל וההרוס לא יכול לעמוד בכל הצרות שבאו עליו ובדרך לשחרור חלה ומת.

אבד לנו חבר ורע נאמן אשר שרת את עמו במסירות ללא גבול.

גם לושיצקי ז״ל, כמו חיים, זכה שילדיו ניצולי השואה יגשימו את חלומו: הם עלו ארצה והתערו בה בחיי עבודה ויצירה. יהא זכרו ברוך.

יעקב לוסטיגמן ז״ל הנאבק על הגשמה

מוצאו מבית חסידים, בנו של ר׳ משה לוסטיגמן ז״ל, יו״ר ועד הקהלה במשך שנים רבות.

עוד בלמדו בישיבת הרבי מסוקולוב „נתפקר״ לציונות והיה במחתרת הציונית שבישיבה, שבראשה עמד יבל״ח יעקב גרינברג, כיום חבר הכנסת מטעם הפועל המזרחי. לא קלה היתה מלאכת המחתרת בישיבה. החשודים לציונות נידונו לרדיפות והנתפס בקלקלתו אחת דתו להוקעה ולגירוש מהישיבה. לא מעטות היו הטרגדיות על רקע זה בין האבות והבנים.

אולם למרות הדכוי והפקוח האנטי־ציוני החמור ששרר בישיבה, יצאו מתוכה מטובי הציונים בעיר על כל פלגיהם.

אחד מהם — יעקב לוסטיגמן ז״ל.

הוא היה קשור לתנועה בכל נימי נפשו, דרוך לכל קריאה לפעולה.

כל ימיו חלם וחתר לקראת עליה, ובשנת 1926 עלה לארץ עם העולים הראשונים מסוקולוב. המשבר של הימים האלה בארץ פגע בו קשות ובאין כל סכוי להעלות את משפחתו נאלץ לעזוב את הארץ.

אבל יעקב לא נח ולא שקט מלשאוף לעליה, ובשנת 1932 הגשים את חלומו ועלה שוב, הפעם בהחלטה להתערות בה בכל מחיר.

על אף היותו חולה־לב לא נרתע מלעבור לעבודה פיסית כטפסן בנין.

פגשתיו פעמים רבות חוזר מעבודתו הקשה וסוחב את גופו העיף, אולם אף פעם לא התלונן, להפך, היה שמח בחלקו.

לעתים קרובות היה מדגיש בסיפוק שהצליח ללמוד מקצוע ולהיות פועל יעיל בארץ. כעבור זמן קצר העלה את משפחתו.

ברם הלב החולה לא עמד בעבודה הקשה ותוך כדי עבודה על הבניו בגבעתיים נפל ולא קם עוד, בהשאירו אשה ושתי בנות.

לא זכינו שיעקב הער והתוסס, הציוני הנאמן והחבר המסור, יהיה עמנו במדינת ישראל. גם אשתו שהיתה מסורה למשפחתה ולארץ לא יכלה לעמוד בסבלה ומתה כעבור זמן קצר אחרי מות יעקב. זכרם לא ישכח בין בוני המולדת.

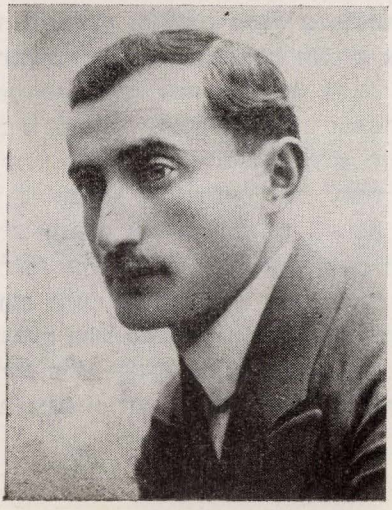

הרב ר׳ משה דוד מורגנשטרן זצ״ל

הרב ר׳ משה הי׳ דור רביעי בן אחר בן לסבא קדישא מקוצק ובן להאדמו״ר מסוקולוב זצ״ל וחי׳ הינדא בת הרה״ח ר׳ מרדכי שינפלד מפינצב ז״ל. נולד בפילוב בביתו של סבו האדמו״ר מפילוב זצ״ל בשנת תרנ״ב.

הוא התחנך והתגדל על ברכי אבותיו הגאונים והצדיקים. משחר ילדותו הצטיין בכשרונותיו המפליאים בתפיסה מהירה וזכרון נפלא.

בגיל שמונה עשרה נשא לאשה את מרת פייגאלה בת הרב ר׳ אברהם מרדכי אלטר זצ״ל האבד״ק זיכלין ונכדת הרה״צ ר׳ שלמהלה אלטר זצ״ל אחיו של השפת אמת.

אישיות מיוחדת במינה ונשגבה להפליא היה רבי משה. מלבד גדולתו בתורה היו לו תכונות נעלות, יושר נפשי, חכמה ותבונה, כחיצוניותו כן פנימיותו, פנים אצילים, קוים עדינים, רשמי הגזע של רבנים ואדמו״רים טבועים על פניו. כולו אומר כבוד, טוב לב, רך המזג, נוח לבריות, כל איש קשה רוח מצא אצלו אוזן קשבת, הסברת פנים אבהית ולב פתוח. בגללן התאהב על כל שכבות האוכלוסיה היהודית.

היה עסקן ואיש מעשה, פועל ומפעיל את בעלי ההשפעה והיכולת בין חסידי אביו ובין בעלי היכולת בעיר לעזור במיטב יכולתם לזקוקים לעזרה ולתמיכה. דעתו היתה מקובלת על כל שכבות הצבור.

הוא הקים והרים למדרגה גבוהה את התלמוד תורה בעיר, דאג לתכנית הלימודים, למלמדים ולמורים, אוכל לילדים, תקציב וכו׳ וכו׳.

אחרי נשואיו היה סמוך על שולחן חותנו בזיכלין ארבע שנים ואחרי שחזר מזיכלין לסוקולוב הקים בעזרת אביו האדמו״ר את ישיבת בית ישראל על שם סבו האדמו״ר ר׳ ישראל מפילוב, הישיבה אשר התפרסמה לאחת הישיבות המפורסמות והגדולות בפולניה. למדו בה כמאה וחמישים תלמידים מופלגים ובעלי כשרונות מהעיר ומכל קצווי מדינת פולין, הוא ניהל אותה והקדיש את כל מרצו וזמנו סביב עניני הישיבה. היתה זו עבודה קשה ואחראית לשאת בעול הקשה הזה, מאמצים רבים השקיע בישיבה, לכל תלמיד היה כאב וכפטרון, כולם ידעו את התמסרותו בלב ונפש לעניני הישיבה ובמיוחד לתלמידים להרמת קרנם וכבודם ברוחניות ובגשמיות ועל כן חבבוהו והעריצוהו. אחרי שאחיו הרב בנימין זצ״ל חזר מבית חותנו לסוקולוב הצטרף גם הוא להנהלת הישיבה.

בשנת תר״פ, ימי מלחמת פולין ורוסיה, כשצבא פולין גרש את הכובש הרוסי מגבולותיה, היו ימי מצוקה ורעב ליהודי פולין, הצבא הפולני התעלל ביהודים, עשו שמות בהם, הרבה יהודים ברחו ממקומות מגוריהם לפני שנכנס הצבא הפולני מחמת המציק, גם מסוקולוב ברחו יהודים אבל חלק מהם מצא את מותם בדרכים על ידי הצבא המנצח ושמונה יהודים נשארו הרוגים בשדות כמה קילומטרים

מהעיר. יהודי סוקולוב ישבו כלואים בבתים, פחדו לצאת החוצה מנקמת הצבא שתפסו יהודים לעבודה אשר הרבה מהם לא שבו בחיים, משום כך נשארו גופות ההרוגים למאכל לעוף השמים בשדות ע״י העיר כמה ימים ללא קבורה. וחוץ מסכנת הנפשות בדרכים התחילו ההרוגים להרקב והיתה סכנת נפשות גם מבחינה בריאותית לטפל בהם. אבל רבי משה בן האדמו״ר התמיר וחסון כאלון, רחב הכתפיים, גבר אלים כח ארי כחו, בעל אומץ ועוז רוח לא ידע פחד, סיכן את חייו וייצא עם עגלה לבד ובמו ידיו אסף את גוויות ההרוגים והביאם לקבר ישראל. הדבר עשה רושם חזק על כל תושבי העיר והוכתר בתור נשיא כבוד של החברה קדישא בעירנו.

היו לו נטיות עצמאיות. היה תקיף בדעתו ולוחם אמיץ למען האמת הקוצ־קאית, לא נרתע ולא התפעל משום איש, כשהדבר נגע לסטיה הכי קלה מהאמת.

השקפותיו בבעית ארץ־ישראל היו כשל סבו האדמו״ר מפילוב, בעל „שלום ירושלים״, יעץ והמריץ צעירים לעלות לארץ־ישראל.

איש רעים היה ודעתו מעורבת עם הבריות, ביתו בית ועד לחכמים מכל השכבות, קירב את כולם וביתו פתוחה לרווחה בפני כל מוכי גורל. והיו כאלה שידעו לנצל רוחב לבו ומידת הכנסת האורחים שלו והתרכזו תמיד בביתו לסעוד ואשתו הצדיקת טובת הלב מרת פייגאלע ז״ל עוזרת על ידו. זכורני כאשר ילדיו בקשו לא לתת ליודל פלינדר להכנס, מפני שריח רע נודף הימנו, נזף בהם קשות והסביר להם המצוה הגדולה ושכדאי לסבול עבורה. דבורו הי׳ בנחת, בהיותו גדול בתורה ובחידות ונודע בתבונתו הגדולה, פנו אליו בעניני בוררות של דיני תורה.

אביו האדמו״ר החשיב אותו מאד, הי׳ עומר עליו שהוא איש חי ורב פעלים והדגיש את ה„חי״, היינו חכם וישר לב. רגיל היה לאמר עליו שאת החכמה ירש מהאדמו״ר האמצעי רבי דוד מקוצק זצ״ל, שהי׳ ידוע לחכם נפלא. התיעץ אתו בכל הענינים הכלליים, הרבה פעמים שלח את חסידיו מעריציו שבאו אליו להתיעץ בענינים מסובכים שיכנסו גם אל רבי משה לשמוע לעצתו ולחוות דעתו. גם עניני דיני תורה שלח אליו, ואכן הצטיין כמובחר שבבוררים, ברוב תבונתו ידע לכוון אל האמת ולעמוד על מעשי אונאה. בעלי בתים בעיר סוקולוב ללא הבדל חסידים ומתנגדים, חרדים ולא חרדים הי׳ באים לשאול בעצתו וקבלו דעתו. אנשי העיר כיבדוהו מאד ואלה שהיו קרובים אליו הקיפוהו בהערצה רבה, ולכן, כשאביו האדמו״ר ואב״ד בסוקולוב חלה ושהה רוב השנה במקום מרפא ורצה להקל מעליו את עול הרבנות בסוקולוב והציע להכתיר את בנו רבי משה כרב במקומו, נתקבלה ההצעה הזאת באהדה ובשנת תרצ״ה נתקבל לרב בסוקולוב. זמן קצר אחרי התמנותו לרב, והוא במיטב ימיו תקפתו מחלת לב קשה, לבו הרגיש לכל צרה ומצוקה, לא יכול הי׳ לשאת את צרת הרבים והיחיד, צרות הכלל והפרט. תקופה מסוימת היה צמוד לערש דוי בסוקולוב ובאחרונה בוורשא. גם במטת חליו עקב אחרי כל המתרחש בישיבה ובעיר והגיב על הכל בחכמה ובתבונה כדרכו.

סאקאלאוו־פאדליאסק

ביום כ״ה מרחשון תרצ״ח החזיר נשמתו לגנזי מרומים ומנוחתו בבית העלמין בוורשא, הניח אחריו אשתו הצדיקת מרת פיגאלה שנהרגה ע״י הגרמנים הרוצחים בי״ז כסליו 1942 ביחד עם בנו הרב ישראל יעקב שהיה מנהל הישיבה אחרי פטירת אביו ובתו רויזא רחל. בתו יוכבד שנישאה לרבי אליעזר בער בן הרב מאוזרקוב, נהרגה בוורשא באלול 1941, בתו השניה מרת פעריל ניצלה מהרוצחים הגרמנים והיא נשואה להרב ארי׳ נימן וגרה בשיקאגו ארה״ב. בנו הרב מנדל מורגנשטרן ניצל מהרוצחים הגרמנים אחרי שברח לליטא, והוא גר בירושלים עיה״ק.

פנחס רפלוביץ
(תל־אביב)

ר׳ סנדר רובינשטיין ז״ל

ר׳ סנדר רובינשטיין היה מן הדמויות הבולטות בעירנו. בעל קומה והדרת־פנים ועינים מלאות הבעה, קורנות באור של חסד וטוב־לב, אשר דומה עליך, כי מסתכלות הן פנימה, לתוך נפשו, אך רואות הן הכל אשר סביבן ודבר לא ייעלם מהן.

היה מחונן בסגולות טבעיות — עדנת־נפש ואצילות־רוח, יראת ה׳ ואהבת הבריות, חסד ורחמים, דעת והשכל, נוסף על התכונות והמידות הטובות שקיבל מבית אביו ר׳ ברוך ז״ל — תלמיד־חכם וחסיד־גור ונכבד, אמו — מרת פייגא ז״ל, הצדקנית ובת־הטובים, — ומבית חותנו, החסיד ר׳ דב־בר״ש יום־טוב הי״ד, משדלץ. היו אלה שני בתים לאלהים ולאדם, לתורה ולמעשים טובים.

חן וחסד, הרמוניה ושלווה היו נסוכים על חיי משפחתו. זכה ואשתו מרת לאה תחי׳, היתה לו לעזר. היה אב טוב ומסור בכל נפשו לארבעת ילדיו, שלשה בנים ובת.

אף שסוחר גדול היה לא מנעו בעדו עסקיו המרובים מלהתמסר לפעולה ולדאגה לכל המבקש עזרה מידיו. היה מקובל ואהוב על הכל בזכות היחס האבהי והנכונות לעזור שגילה לכל הפונה אליו בצר לו. הוא עלה והתעלה במדרגת אהבת הבריות, נצר לשונו מדבר בקורת וקטרוג על הזולת והיה דן כל אדם לכף זכות. לא היה בו אף שמץ של יהירות ותקיפות של ה„גבירים״;

הליכותיהם של אלה היו לזרא לר׳ סנדר ישר־הלבב והמצניע־לכת, למרות עושרו ויחוסו הרם. ועם זאת — בדאגתו לזולת, במעשיו הטובים לא ביקש גדולה לעצמו, לא הכרת טובה ולא פירסום שמו ברבים, כי בורח מן הכבוד היה.

היה חבר נאמן לתנועת ה„מזרחי" מיום הווסדה בעירנו; כאחד ממיסדיו של בית־ספר „יבנה" וכחבר פעיל של ועד החינוך, השקיע עמל רב למען הבטחת קיומו והתפתחותו של מוסד חינוכי זה, שמילא תפקיד נכבד ביותר בחינוך הנוער בעירנו. כמו־כן נבחר מטעם ה„מזרחי" לועד הקהילה היהודית ומילא את תפקידו במסירות ובכשרון רב. בעבודתו הצבורית מנע את עצמו — והשתדל למנוע אחרים — מריב ומחלוקת. בכל מקרה של סכסוך וחילוקי־דעות השפיע ליישר ההידורים, להשכנת שלום ותמיד היה מצליח בכך בגין היותו מקובל על הצבור, שרחש לו חיבה ואמון רב. דבורו היה בנחת ובשקול דעת; לא כפה את דעתו על הזולת, אלא השתדל להשפיע בדברי נועם. הוא לא אמר: קבלו דעתי, כי אם — שקלו דעתי.

עם כיבוש פולין על־ידי הגרמנים נמלט עם משפחתו לרוסיה. גם שם הלך שמו לפניו והפליא לעשות למען הפרט והכלל. במצב הקשה מנשוא שבו היו שרויים הפליטים היהודים, מצאו רבים עזרה, עידוד ונוחם בביתו, שהיה פתוח לרווחה לרעב ולחולה, לנחשל ולנרדף. הוא ותבלח״ט אשתו הצדקנית סיכנו את נפשם והכניסו לביתם מאות צעירים, חניכי תנועות נוער ציוניות, שחייהם היו תלויים להם מנגד ב„עוון" נאמנותם לציון. חילקו עמהם את לחמם הדל וחיזקו אותם בחומר וברוח. הודות לכך נשארו אלה בחיים והם נמנים כיום עם בוניה של מדינת ישראל.

לאחר נדודים ותלאות רבים זכה יחד עם משפחתו לעלות לארץ ולהקים בה את ביתו. מיד התחיל לפעול ביזמה ובמרץ שהאו אוייניים לו, אך מחלתו הממושכת ומותו ללא־עת שמו קץ לתכניותיו ולפעולותיו.

עליו נאמר: „פזר נתן לאביונים צדקתו עומדת לעד".

ת. נ. צ. ב. ה.

ר׳ יהודה הירש סקרזידלובר

הוא נולד בורשה.

אביו היה ירא שמים, התפרנס מיגיע כפיו ודאג לחנך את בנו לתורה ולמצוות. ולמצוות.

לא חסך מכספו כדי לתת לבנו חנוך משובח אצל מלמדים שהיו ידועים כמחנכים טובים.

יהודה הירש למד בחדר ואח״כ בשטיבל של חסידי גרודזיסק בורשה, היה מתמיד בלמודו ורכש ידיעה בלמודי היהדות.

משהגיע לפרקו התחתן עם בתו המהוללת של ר׳ חיים יוסל רובינשטיין

שהיה ידוע כיהודי מוקיר רבנן והיה גבאי במשך שנים רבות בבית המדרש הישן בסוקולוב.

עוד בצעירותו נתפס לרעיון הציונות הדתית וכשהגיע לסוקולוב עשה הרבה בארגון „המזרחי" במקום.

הקריירה הפומבית של ר׳ יהודה צבי נפתחה בשנת 1926 בבחירתו ליו״ר הנהלת הקהילה היהודית בסוקולוב.

הקהילה לא היתה כבר אז מוסד לעניני דת, כי אם במה למאבק מדיני שהשתולל ברחוב היהודי בין הזרמים והתנועות השונות.

המפלגות שלחו לקהילה כנציגים אנשים בעלי כשרון והיה צורך בכושר כדי לגשר בין הבדלי ההשקפות למען יוכל לנהל את עניני הקהילה ביעילות. ואמנם הצליח בתפקידו שלו הקדיש את מיטב מרצו וזמנו.

עזרו לו הרבה בכך יו״ר מועצת הקהילה, שכנא רדזינסקי חבר ההנהלה. ויבלח״ט מר בנימין רובינשטיין, סגן יו״ר מועצת הקהילה מטעם הציונים הכלליים ומר אברהם בולולוב, המזכיר הכללי של הקהילה.

יחד עם זאת לא הזניח את עבודתו בתור חבר ועד המזרחי, היה משתתף באופן תמידי בישיבותיו. כן היה פעיל כחבר ועד החינוך של בית הספר „יבנה" שהוקם ע״י המזרחי בסוקולוב.

במשך זמן שרותו כיו״ר הנהלת הקהילה רכש לעצמו יחס של אהדה אף מצד מתנגדיו אשר הכירו בהגינותו, ביושר אופיו, ובנאמנותו לצבור בכללו.

בחודש תשרי תש״ב כאשר עלה הכורת על יהודי סוקולוב הוא התחבא בין כתלי בית המדרש החדש. אולם הגרמנים הארורים מצאו אותו והרגוהו במקום. הוא החזיר את נשמתו למרומים במקום הקדוש.

הי״ד

ר׳ מענדל מארגנשטערן הי״ד

(מאַרטירער־טויט פון וועגראָווער רב)

אין וועגראָוו האָט געווינט דער רבי ר׳ מענדל מאַרגנשטערן, אַ זון פון דעם סאַקאָלאָווער רבין ר׳ יצחק זעליג מאַרגנשטערן און אַן אייניקל פון אַלטן קאָצקער רבין ר׳ מענדעלע קאָצקער. די פרומע יידן פון שטעטל האָבן שטאַלצירט מיט דעם רב.

יום־כּפּור אינדערפרי זענען די נאצים באַפאלן דעם רבין, ווען ער איז געשטאַנען אין קיטל און טלית און געדאַוונט, און אים אַרויסגעשלעפּט אין מארק אריין. באַלד האָט מען געזומען טרייבן אויך אַלע יידן פון די שולן און בתי־מדרשים און שטיבלעך אין מאַרק אַריין.

די נאַצים האָבן געזומען מאַכן חוזק פון דעם רבין און, מיט נאַגייקעס אין די הענט, אים געצוווונגען צו טאַנצן פאר זיי. די יידן וואס האבן דאס צוגעזען, האבן געווויינט שטיל אין האַרץ. אבער מורא געהאַט אַרויסצורעדן אַ וואָרט.

דער נאַצי־קאָמאנדיר האָט אָנגעהויבן שלאָגן דעם רבין מיט דער נאַגייקע און געשריגן, אַז ער זאָל טאַנצן. יעדעס מאָל, וואָס ער האָט אים געשלאָגן מיט דער נאַגייקע, האָט זיך דער רבי געכאפט ביים הארצן. דער רבי האָט מיט די לעצטע כוחות זיך באמיט אויסצופאַלגן די באפעלן פון די נאצים.

אָבער פלוצים האָט דער נאַצי־קאָמאנדיר אָפגעשטעלט דאָס שלאָגן דעם רבין מיט דער נאַגייקע און באפוילן אויסצוטון זיין שטריימל און מיט זיינע הענט צונויפקלייבן דעם פערד־אָפּפאַל, וואָס איז געלעגן אין מאַרק און עס אַרײַנ־לייגט אין שטריימל אריין, כדי עס אנטון אויפן קאפּ.

דער רבי האָט אויספירנדיק דעם באפעל, זיך אפילו נישט אַ קרום גע־טון. זיינע ליפּן האָבן דערבּיי שטיל געמורמלט עפּעס אַ תפילה.

דעם נאַצי־קאָמענדאַנט איז דאָס אַלץ אָבער גענוג נאָך וויניק און וויידער באַפוילן דעם רבין, ער זאָל מיט דעם פערד־אָפּפאַל און דעם שטריימל אויף זיין קאָפּ טאַנצן פאר אים. דער רבי האָט אויך דאָס געטון, ער האָט ווייטער געטאַנצט. און יידן דערציילן, אַז זיי האָבן געהערט, ווי דער רבי האָט דערבּיי געשעפּטשעט שטיל:

— רבונו של עולם, זאָלן די אַלע באליידיקונגען קומען פאר דיר, זאָלן זיי זיין אַן אפקומעניש פאר אלע אונדזערע זינד און זאל שוין קומען א ישועה אויף יידן!

דער נאַצי־קאָמענדאַנט האָט צום סוף דערשטאָכן דעם רבין מיט אַ בא־יאָנעט. זיין וויסער קיטל איז געוואָרן אָנגעזאפּט מיט בלוט.

אַ סאַקאַלאָווער.

הענאך זאיאנץ

אָפיציעל איז ער געווען דער סעקרעטאַר פון דער פּאַרטיי „פּועלי־ציון"־ צ. ס. אין סאָקאָלאָוו, פּאַקטיש אָבער — די צענטראַלע פיגור און אָנפירער פון דער פּאַרטיי, אָרגאַניזאַטאָר פון אַלע אירע קולטורעלע אונטער־נעמונגען, לייטער פון דער רייכער ברענער־ביבליאָטעק און דער שטענדיקער רעדנער אויף אַלע פּאַרטיי־פאַרזאַמלונגען און אַנדערע ציוניסטישע אימפּרע־זעס אין שטאָט. זייענדיק אַ מענטש מיט פולזייטיקער בילדונג און אַ באַגאַב־

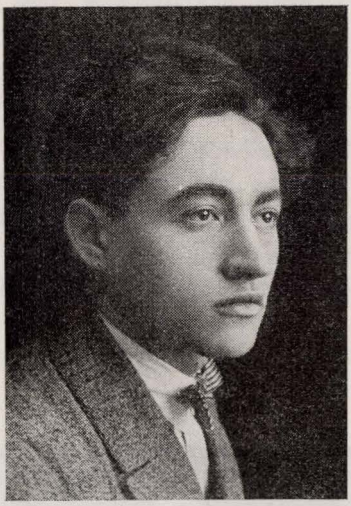

טער רעדנער, האָט ער זיך שנעל ארויסגערוקט אין די פאָדערשטע רייעי פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין סאַקאָלאָוו. אויך אין די אַרומיקע געגנט פלעגט ער אין אויפטראַג פון דער צענטראַלע פאָרן האַלטן רעפעראַטן אויף פּאַרטייאישע און ליטעראַרישע טעמעס.

די אָרגאַניזאַציאָנעלע אַרבעט פון דער פּאַרטיי פלעגט ער פירן מיט גרויס פינקטלעכקייט; אַלע וואַל־אַקציעס צום סיים, שטאָט־ראַט אָדער יידי־שער קהילה פלעגט דורך אים אָרגאַניזירט ווערן. מיט אָנגעמאָסטענעם, לאַנג־זאַמען טראָט פלעגט ער גיין איבער די גאַס, זיינס אַ וואָרט און אויפגאַבע פלעגט ער צוערשט וועגן און מעסטן און דערנאך דאס אויספירן פינקטלעך און ערנסט.

מיטן ציוניסטישן אידעאל האט זיך הענאך זאיאנץ אנגעזאפט אין דער חובבי־ציון אַטמאָספערע וואָס האָט געהערשט ביי אים אין דער היים. אַ זון פון דעם בכבודיקן און דורך אַלע געאַכטעטן ר׳ אהרון אשר זאיאנץ ז״ל, האָט זיך

הענאָך גלייך מיט אַלע ר׳ אהרן אשר׳ס קינדער פון קליינווייז אָן דערצויגי אין גייסט פון יידישער און נאַציאָנאַלער ווירדע. נישט געווען אין דעם זין קיין מחלוקות צווישן די עלטערן און קינדער. די ווייס־בלויע קרן־קימת־פּושקע פלעגט שטענדיק זיין אויפן טיש פון ר׳ אהרן־אשרס בוכהאַנדלונג. און אַז מען פלעגט קומען צו אים אין געשעפט אריין שרייבן אַ „פּראָשעניע" צו דער מאַכט, אָדער אַן אַדרעס קיין אויסלאַנד, פלעגט ער דערפאַר נישט נע־מען באצאָלט, נאָר הייסן אַריינוואַרפן אין דער פּושקע פון קק״ל.

אין יאָר 1936 איז ער דורך דער פּאַרטיי־צענטראַלע אַרויסגעפאָדערט געוואָרן צו אַרבעטן אין צענטראַל־קאָמיטעט פון דער „פרייהייט"־באַוועגונג אין וואַרשע, געוואָרן אויך אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער אין פּאַרטיי־אָרגאַן „באַפרייאונג — אַרבעטער שטימע".

נאָך לאַנגע באַמיונגען פון זיין זייט, איז ער ענדלעך אין יאָר 1938 באַשטימט געוואָרן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. דער סערטיפיקאַט וואָס איז געווען פאַר אים באַשטימט, איז אָבער דורך דער פּאַרטיי אין סאָקאָלאָוו אַוועק־געגעבן געוואָרן אַ צווייטן. צוזאָגנדיק אים צו געבן דעם נאָענטסטן סערטי־פיקאַט, וואָס האָט אָבער שוין נישט באַוויזן אָנצוקומען...

הענאָך זאַיאָנץ איז באַשטימט געוואָרן דורך דער צענטראַלע פון זיין פּאַרטיי אויף אַ געוויסע צייט צו אַרבעטן אַלס סעקרעטאַר פון פּראָפעסיאָנעלן פאריין פון די האנדלס־אָנגעשטעלטע אין בריסק. דאָ האָט אים די מלחמה פארכאפּט און ער איז צוזאַמען מיט די בריסקער יידן אומגעקומען אין יאָר 1941 דורך די היטלער־מערדער.

אַ סאָקאָלאָווער.

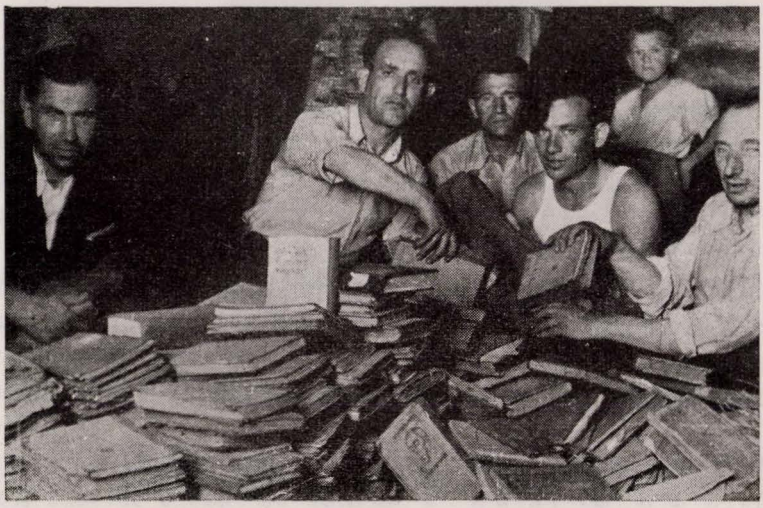

ביים רעסטאוורירן א יידישע ביבליאטעק אין סאקאלאוו

ד״ר יוסף זילבערמאן

יאָסל — אַזוי האָבן אים געדרוקן טאָטע מאַמע און אויך אַלע אַרומיקע. אַ צעבאלעוועט שטיפעריש יינגל, פול מיט ברען און אימפעט, קיינמאל נישט עג־קאָנט איינזיצן אויף אַן אָרט. זיין האָבי איז געווען פערד און וועגענער. אַז יאָסל האָט זיך אַרויסגעכאַפט פון שטוב האָט מען שוין געווּוסט אַז ער איז ביי די פערד און וועגענער אויפן גרויסן מאַרק. דאָרט פלעגט ער זיך ראַנגלען מיט די בעלי־עגלות, אַז זיי זאָלן אים לאָזן מיטפאָרן, און דער עיקר — האַלטן

די לייצעס פון די פערד. אפשר אַ כאַראַקטער־שטריך פאַר דער שפּעטערדיקער אנטוויקלונג פון אַ פירנדיקער פערזענלעכקייט.

ער איז אויסגעוואַקסן אין אַ היים פון אַ ציוניסטיש־געזעלשאַפטלעכער אַטמאָספער. זיין פאָטער, דער איבערגעגעבענער ציוניסטישער עסקן און טאַ־לאַנטפולער רעדנער חיים זילבערמאַן ז״ל פלעגט קאָנצענטרירן אַרום זיך זברים און פריינט פון דער ציוניסטישער באַוועגונג, געזעלשאַפטלעכע טוער אין אינ־טעליגענץ פון שטעטל, וועלכע פלעגן זיך אָפט צוזאַמענקומען ביי אים אין הויז. די דאָזיקע צוזאַמענטרעפן, פלעגן זיין פון אַ געזעלשאַפטלעך קולטורעלן אינהאלט. מ׳האט געשמועסט און אפט הייס דיסקוטירט וועגן ברענענדיקע גע־זעלשאפטלעכע פראָבלעמען, באַזונדערס זיין שייכות מיט קולטור און שפּראַך. נישט זעלטן פלעגט מען דעם צוזאַמענטרעף „פאַרבייסן״ מיט א דבקותדיקן חסידיש זמר׳ל.

ס׳איז דעריבער נאטירלעך, וואס יאסל האט שוין אין דער פריסטער יוגנט ארויסגעווייזן פארשטענדעניש און צוגעבינדנקייט צו געזעלשאפטלעכע ענינים און דער עיקר — צו קולטור־פראגן.

נאך אין די יארן פון זיין לערנען אין דער תרבות־שול אין שעדלעץ, האט ער אנגעהויבן זיין געזעלשאפטלעכע טעטיקייט אין די יוגנט־ארגאניזאציעס, ווו ער האט זיך געווידמעט די פראגן פון דער העברעישער שפראך און ליטעראטור. נאכן ענדיקן די תרבות־שול, איז ער אוועק לערנען אין לערער־סעמינאר א. נ. פון ש. פאזנאנסקי אין וואַרשע. ער אנטוויקלט דארט א פיבערהאפטע קולטור־טעטיקייט אין די ציוניסטישע יוגנט־ארגאניזאציעס.

פלעגט מיך מיין אינטימער פריינט (זיין פאטער חיים ז״ל), אפט פרעגן: — „חיים, וואס זאגסטו וועגן יאסלען״, ס׳וועט פון אים „עפעס״ ארויסקומען? ער האט געפרעגט, כדי צו באקומען פון מיר א באשטעטיקונג צו זיין האפנונג, אז פון דעם שטיפערישן אוץ ברענענדיקן יאסל וועט „עפעס״ ארויסקומען.

*

דער נאצישער קאטאקליזם האט געטראפן יאסלען אין סאמע יוגנטלעכן אויפבלי, אבער זיין מארקאלישע און גייסטיקע געזעצטקייט איז אים בייגעשטאנען אין די שווערע חורבן־יארן, פון וואנען ער איז ארויס א גייסטיק שטארקער, דערגרייכנדיק אקאדעמישע בילדונג.

אוץ ווען נאך א הפסקה פון 17 יאר, פיין און גרויל האב איך אים ווידער דערזען בייַ אונדז אין ישראל, איז דער ערשטער געדאנק וואס איז אויפגעגאנגען אין מיר, געווען: — יא, ס׳איז „עפעס״ ארויסגעקומען פון יאסלען.

זיין ווונדערפולע שלאנקע פיגור, דער טיפער אויסדרוק פון אינטעלעקטועלער פערזענלעכקייט, זיין אויסגאיידלטע באנעמונג און פשטות, ווי אזא האט געאטעמט מיט מענטשלעכער וואַרימקייט, האבן אין די ערשטע מינוטן פון באקענען זיך מיט אים געצוווונגען יעדן איינעם צו זוכן זיין נאענטקייט.

ער איז געווען א פילצוזאגנדיקער כוח פאר דער משפחה און דער גזעלשאפט, א מענטש מיט א ברייט יידיש־מענטשלעכע באנעמונג.

כ׳האב זוכה געווען צו האבן אים אלס גאסט ביי מיר אין הויז אין גבעתיים בלויז געציילטע מאל. אין אונדזערע שמועסן וועגן יידן און יידישקייט האט ער געבליצט מיט חכמה און טיפער ערודיציע. בעת די געשפרעכן פלעג איך טראכטן: ער איז די סאטיפאקציע פון לעבן פאר דעם טראגיש אומגעקומענעם טאטן, דעם ציוניסטישן ראמאנטיקער, וועלכער האט נישט זוכה געווען צי זען יאסלען אין זיין ווונדערפולן מענטשלעכן אויפבלי.

האט אבער דער אכזריותדיקער גורל געוואלט, אז אויך דער יונגער און אזוי האַרציקער יאסל זאל ארויסגעריסן ווערן פון צווישן אונדז: אזוי פילוצים, אידערלאזנדיק א טיפן וויטיק און בענקשאפט.

זאל זיין אנדענק געבענטשט זיין.

חיים בר־שלום (פרידלוב).

סאָקאָלאָוו־פּאָדליאַסק

* * *

זון פון חיים און סאַשע, געבוירן אין סאָקאָלאָוו 1921, געלערנט אין שעדלעצער „תרבות"־שול, שפּעטער אין ביאליסטאָקער העברעישן גימנאַזיע און געענדיקט פּאָזנאַנסקיס סעמינאַר אין וואַרשע. אין דער צייט פון נע־ונד — האָט ער געענדיקט דעם מינכענער אוניווערזיטעט.

אין מינכען איז ער געווען גרינדער און פּאָרזיצער פון שארית־הפליטה יידישן סטודענטן־פּאָרבאַנד און מיטגעאַרבעט אין דער דאָרטיקער יידישער פּרעסע: „לאַנדסבערגער־צייטונג", „אונדזער וועג", און „אויף דער וואַך".

פּאַר זיין עולה זיין אין ישראל אין 1950, האָט ער מיטגעאַרבעט אין דער ישראל אַמבאַסעדע אין פּאַריז.

ד"ר יוסף זילבערמאַן איז אין אָנהויב יולי 1951, אין עלטער פון 28 יאָר, געשטאָרבן אין תל־אביב.

עס איז אַזוי מאָדנע צו שרייבן וועגן אים אַ הספד.

אַ הספד גאָר?

אָט וועט זיך עפענען די טיר און ער וועט „אַריינפאַלן", ווי שטענדיק, אין מיין צימער, וועט אַ קוק טון אויף מיין געשריפט און אַ זאָג טון, מיט דער אייבּיק פּאַרביטערטער איראָניע: „עך, נאַרישקייטן"...

נאָר דערפאָר טרייסלט די פּעדער אין האַנט איצט אַזוי, ווייל די ווייסט: ער וועט נישט „אַריינפאַלן" מער אין דיין צימער; זיין קריטיש־שמייכלענדיקע איראָניע וועט דיך נישט שטעכן אין גישט גלעטן מער: ער וועט זיך נישט טיילן מער מיט די געדאַנקען וועגן ביכער, שרייבער, „גרויסע" מענטשן מיט קליינלעכע נשמות; זיין וואָרט וועט נישט בייטשן מער איבער קעפּ פון אָנגע־נומענע, „גרויסע גייסטער"; וועסט זיך נישט פּאַרטיפּן מער מיט אים וועגן פּראָגן פון מה למעלה מה למטה, וועגן לעבן און — טויט.

נייַן, דאָס אַלץ וועט נישט געשען מער, ווייל ער אַליין איז טויט, טויט.

וואָס פּאַראַ מאָדנער וואָרט אַזאַ — אויף אים אַרויפצולייגן!

ווער האָט עס געזאָלט גלויבן. ווי האָט עס געקאָנט פּאַסירן און — פּאַרוואָס?

ביי זיין טויטן גוף (ווי שרעקלעך אַזעלכע ווערטער אַרויסצוברענגען גאָר) בין איך געשטאַנען, מיט אַ האַרץ ווי אַ פויסט פּאַרקלעמט: זאָל עס מעגלעך זיין. זאָל איך זיך איבערבויגן איבער דיין גוף און זאָגן: „ביסט גערעכט געווען"...

אין פּרייַע צייט, ווען ער איז געווען מיין גאַסט, האָב איך זיך באמיט אים צו דערווייַזן אַז עס איז דין פּאַראַן און משפט איז דאָ אויף אונדזער ערד, און גרעזל וואַקסט, און קיינער שטאַרבט אַן העכערן געבאָט פון חשבון — נישט געזעענעם.

נאָר ער — „אייגנעשפּאָרט" געווען אַמאָל, געוואָלט דעם תכלית זעען, דערפילן, זיך דערגרונטעווען צום סאָמעז סוף אין־סוף.

און איצט? —

ווי קאָן נאָך משפט זיין. ווי זאָל איך אַלץ נאָר זאָגן: דין איז דאָ. וועז דיין טויט שלאָגט איבער מיר און שרייט: אומזין, אומזין.

ביי זיין קראַנקעז בעט זענען ביאַליקס געשריי־ווערטער געקומען פון זיך אַליין אויף מיינע ליפן: אם יש צדק, עס איז אָבער קיין דין און קיין צדק נישט געווען.

ווייַ מיר, נישט געווען.

אַכט־אוז צוואנציק יונגע יאָר אָפּגעגעבן פּאָר אַ ציל, דערגרייכן, קומען און איצט, ווען אַלע צילן זענען שוין געווען דערגרייכט — ביסטו נישטאָ.

אַ לעבן דורך שווערע נסיונות דורך פיין, דורך הונגער און וואָגל, אין לערנען, שטודירן דערלערנען. און נאָך מער ווי דאָס: דיין ווילן איז געווען דערגרונטעווען זיך צו דעם, וואָס ס׳שטייט נישט שוואַרץ אייף ווייס פאַרשריבן.

און איצט? —

ווי זאָל געטרייסט זיין אַלטע מאמע, וז נעמט מען אַ טרייסט וואָרט פאַר אַ מאמע־יתומה.

און וז איז טרייסט פאַר כלה, וואָס אַנשטאָט חופּה־שטאַנגען, האָט לויה־ארון איינגעהילט איר געליבטן.

דו האָסט געזאָגט: אַרך האָב דעם שענסטן בלום פון בוקעט אַרויסגענומען. איצט איז איינגעבויגן קאָפּ פון דער מלכה־בלום צום וואַסער־קוואָל — די אייגענע טרערן.

און ברידער, שוועסטער, חברים — ווי קאָנען מיר אַ וואָרט פון טרייסט געפינען!

עס האָט ווילד־אכזריותדיקער גורל דיך אַוועקגעריסן אינמיטן שענסטן פונאַנדערבלי, און מיר איז שווער צו זאָגן שבחים פאַר דיר, און מורא פאַר דיין האַרב־אמתדיקער קריטישער איראָניע. ווייל ביסט דאָך נישט געווען פון די וואָס חנפענען און ווילן חניפה. דיין וואָרט — געראָטער צי געשריבענער — געווען איז אָנגעגליט מיט אמת, מיט אויפריכטיקייט ווי דיין צער.

מיר וועלן דיך געדענקען — ווייל די וועסט אונדז פעלן. און אַזוי וועלן מיר — אלע וואָס האבן דיך געקענט און ליב געהאט — מיט דיין נאָמען אין אונדזער האַרץ — דערטראָגן אונדזערע לעבנס צו דיר.

(לוי — תל־אביב, 1951).

* * *

איינער פון דער שארית־הפליטה, אָנגעליטן זיך צער אוז געזונד ווי אַלע

פון דער שארית הפליטה, און אַזוי ווי זיי — געהאָפט, דאָרט אין די לאַגערן פון דייטשלאַנד, זוכה זיין צו אַ היים אין ארץ־ישראל, און אַנגעהויבן דאָ אַ ניי לעבן.

געליטן, געהאָפט, און זוכה געווען — און נאָכן עולה זיין קיין ישראל, האָט אים באַזיגט אַ שווערע ביטערע קראַנקהייט. ער איז אַרומגעגאַנגען אויף די גאַסן פון ישראל און געוווסט אַז זיינע טעג זענען געציילטע; און מיט אַ קלאָרן באַוווסטזיין, געציילט דעם חשבון, וואָס דערנענטערט זיך צום סוף.

— „אפשר וועסטו זיך באַטייליקן מיט אַ ליטעראַרישן פּאָרטראַג אויף אַן אָוונט פאַר עולים חדשים?" — האָב איך אים געפרעגט עטלעכע וואָכן פאַר זיין טויט (און געוואָלט האָב איך אים ווייזן מיט דער דאָזיקער פראַגע, אַז מיר זענען אים אַ מענטש גענוגט און פעיק צו אַקטיוויטעטן, טאָ זאָל ער טאַקע האַלטן אַ ליטעראַרישן פאָרטראַג...) — „מיט גרויס פאַרגעניגן! אין אייניקע וואָכן אַרום; כ׳וויל זיך נאָך אַ ביסל אויסרוען, וועל איך זיך אויסקלייבן אַ טעמע". (און געוואָלט האָט ער מיר באַווייזן מיט זיין תשובה, אַז ער איז גאָר, מכלומערשט, נישט חושד, וואָס עס דערוואַרט אים אין אייניקע וואָכן אַרום... אַז ער איז רויק... ער פלאַנירט פלענער פון ליטעראַרישער אַרבעט להבא).

ער איז געווען אַן אינטעלעקטואַליסט. באַשאַנקען מיט אַ דערהויבענעם טאַלאַנט פון ליטעראַטור־קריטיקער פון אַ גרויסן פאָרנעם.

זיינע ליטעראַרישע עסייען וואָס פלעגן דערשיינען יעדן פרייטיק אין די צייטונגען פון דער שארית־הפליטה אין דייטשלאַנד, האָבן אַרויסגערופן אַנזען, אַ דאַנק דעם כוח פון עקספרעסיע, לייכטן סטיל, שפע ידיעות אינעם געביט פון דער אַלטוועלטלעכער ליטעראַטור, און אַ טיפן אַריינדרינגען אין דער גייסטיקער אַטמאָספער פון מחבר.

מען האָט געשפירט: עס וואַקסט אויף די לאַגערן פון דייטשלאַנד דער ליטעראַטור־קריטיקער, דער מענטש פון עסייען — וואָס יעדע ליטעראַטור איז נישט קיין סך געבענטשט מיט אַזעלכע.

— עס איז איבערגעריסן געוואָרן דער שיינער טאַלאַנט אינעם אַנהויב פון זיין פונאַנדערבלי. אוך עס איז דער חוב פון די אַלע, וואָס האָבן געקענט און אָפּגעשאַצט זיין ליטעראַרישן כוח, אַז זיי זאָלן אויפזאַמלען זיין ליטעראַרישע ירושה וואָס איז צעשפרייט אין די צייטונגען פון דער שארית־הפליטה, און פאַרעפנטלעכן דאָ אין לאַנד. און זאָל נישט פאַרשוווונדן פון אונדזער ליטעראַרישן היכל דער נאָמען פון אַ געבענטשטן טאַלאַנט, וואָס איז אַן צייט פאַרשוווּנדן געוואָרן.

ד״ר מ. דוואָרזשעצקי, תל־אביב, 1952.

א שלישל

(דערציילונג)

אַן אויוון אין ווינקל פון שטוב, וואָס קריצט זיך אײַן אין זכרון און באַפוצט אַלע זכרונות פון דײַן יוגנט: אַ צעבראָכן טרעפל איבער יועלכן דו טרעטסט יאָרן לאַנג טאָג־טעגלעך אַרויף און אַראָפּ, אַ שילד פון אַ נאַש־גע־ווען, וווהין דו פלעגסט זיך אַריינכאַפּן, פאַרן ביים טאַטן אויסגעבעטענעם פינפערל קויפן אַ גרויסן „לעקער" אַדער אַ נײַ־אויפגעקומענע מין רויטע „ליאָדע", ניסלעך! אמתע, שטרויענע, וואָס קנאקן אַזוי פריילעך אונטער די ציין, און קליינינקע, קיילעכדיקע, וואָס לויפן אַליין אינעם גריבל; אַ בילד פון אַ מיידל — דאָס ערשטע מאָל מיט אַ ציטערדיקע האַנט אונטערגעשריבן; אַן אַלט־מאָדישער וואַנט־זײגער, וואָס שלאָגט היימיש און באַקאַנט אין לאַנגע ווינטער־נעכט — דאָס אַלץ זענען טיילן פון אײַגענעם לעבן.

זאכן פאַרשידענע, באַווּעגלעכע און אומבאַווּעגלעכע, מעטאַלענע, פון האָלץ אַדער פּאַפּיר, פאַרשידנפאַרביקע, לעבן מיט, דינען דיר יאָרן לאַנג, פלעכטן זיך אַריין אין דיין לעבן.

זאכן פונקט ווי מענטשן האָבן זייער גורל. גוטע און שלעכטע צייטן; זענען נײַ, פאַרשאַפן פרייד, ווערן דערעסן און שטאַרבן זייער טויט; ווערן צעריסן אַדער צעבראָכן.

* * *

רחל׳קע איז שווארצחנעוודיק און שיין. אין די ווינקלען צווישן אירע שוואַרצע גרויסע אויגן שטעקט אַ יידישער חן, אַ חסידישער שאַרפזין. רחל׳קעס קאָפּ — באַפוצט אַ שוואַרצע „קאַראָנע" און איר פּנים איז שטענדיק אויסגעלייטערט, אָפּן.

די פרישע לופט אויף דער יידישער „דאַטשע", ווו מיר האָבן זיך באַקענט, איז ווייט נישט פריש. טויזנטער פאַפּירלעך, כמאַרעס פליגן רוישן היימיש, עס ווימלט פון מענטשן אינעם שיטערן וואַלד, ווו יידן „מאַכן" דאַטשע.

נאָר ביים ראַנד וואָקסט קאָרן, וואָס וויגט זיך אין אָוונטן שטיפעריש, און צווישן זיי שלענגלט זיך אַ שמאָלינקע סטעזשקע. די זון פאַרגייט רויט, און אַז מ׳זיצט אויפן שמאָלינקן וועגל און מ׳לייענט שעה׳ן לאַנג יחיאל לערערס „אַ היים", וועגן פרייטיק־צונאַכטס און הבדלות; אַז פערזן לייגן זיך אויס וויך און באַקוועם; שיינט דער רויטער באַל פון דער פאַרגייענדיקער זון צווישן קאָרן אַזוי נאָענט, אַזוי נאָענט, כאָטש נעם מיט רחל׳קען זיך פאַר די הענט און גיי גלייך, גלייך, איבער די פעלדער, ביז דאָרט נישט ווייט, ווו זי, די זון, ליגט כמעט אויף דער ערד...

רחל׳קע איז יונג און צוריקגעהאַלטן. זי האָט געהערט אַז ס׳גייט דאָרט

נישט גלאַטיק מיט מיר אין דער גרויסער שטאָט, ווו איך לערן. מ׳זאָגט, מ׳האָט מיך אַרויסגעוואָרפן פון אינטערנאַט; מ׳זאָגט, די גאָלדענע קנעפּ פון מיין שול־מונדיר פינקלען אין די שפּעטע אָוונט־שעהן אין די פינצטערע געסלעך פונעם שטעטל, בשעת די יום־טוב־באַזוכן אין דער היים, מ׳זאָגט... מ׳זאָגט...

נאָר ליפּן בייסן זיך אַריין אין איינאַנדער, אויגן מאַכן זיך ליידנשאַפט־לעך צו, הענט פלעכטן זיך צונויף אין אָרעמס...

איצט איז שבת נאָך מיטאָג, אַ בלענדנדיקע זון האָט זיך צעגאָסן איבער דעכער און פּלויטן פון קליינשטעלדיקע הייזלעך אין פּוסטן מאַרק. אַלץ דרעמלט דעם שבת־נאָכמיטאָג שלאָף, פון די שויבן איבער דעם גרינלעכן פאָרהאַנג, משופעדיק צו דער אויסגעפּוצטער פּאָדלאָגע, שפּילן זיך סנאָפּעס פון זונענ־שטראַלן, טויזנטער פּיצעלעך שטויבעלעך. איבער מיין סאָפע טיק־טאק׳עוועט דער זייגער.

ביינאַכט קומט רחל׳קע. ווי גיך ס׳וועט פינצטער ווערן, קאָן מען אַרויס־פאָרן מיטן רעדל צו דער באַן־סטאַציע, וועלכע דער צאַר האָט נאָך אויסגעבויט נישט ווייט פון דער שטאט. און דאַן — אזוי פיל איינדרוקן זיך צו טיילן, אַזויפיל צו דערציילן, אַזויפיל „גרויסע" קלייניקייטן...

פנחס־יעקב, דער טאַטע, איז נישט בייז. נישט אומזיסט האָט ער אַ שם פאַר אַ גוטן תבואה־סוחר און אַ קלוגן ייד. ער איז טאָלעראנט און האָט גע־שיקט זיין טאָכטער לערנען „חיצוניות". ער זיצט פאַרטיפט אין אַ ספר ווען זי קומט אַריין אין האַלבער נאַכט. הויבט קוים אויף זיינע אויגן און גיט אַ זאָג צו זיין נחת: — פאַרוואָס ביזטו געקומען מיטן לעצטן צוג? ס׳איז שוין עטלעכע שעה אויס שבת. האָסט געקאָנט קומען אַכט פּופּצן! — רופט ער ספּעציעל אָן דעם צוג, מיט וועלכן זי איז טאַקע געקומען פון דער דערנעבנ־דיקער גימנאַזיע־שטאָט...

מאָרגן איז זונטיק, אַ לאנגער, אַ גוטער זונטיק, ווען יידן דרייען זיך אַרום איבערן מאַרק, די הענט פאַרלייגט אויף הינטן און רעדן הויך און ליידנשאַפטלעך וועגן קהלה־זאַכן און וועלט־פּאָליטיק, ווען די געוועלבער זענען צו און בלויז אַ זייגער איינס, צוויי, מוז מען „אַ קוק טון" צום געוועלב, ווייל מ׳גייט פון קאָשטשאָל און ס׳קאָן פאַרבייגיין אַ היימישער קונה.

דאַן וועט קומען אַ מאָנטיק, ערב יום־טוב, און דינסטיק און מיטוואָך איז שבועות און די אַלע פיר טעג וועט רחל׳קע נישט אַוועקפאָרן. פיר טעג פּוטער־קיכלעך און געסט־גייעריי. אַזויפיל קליינשטעטלדיקע תענוגים, אַזויפיל געטראָפן דער רוב געזעלשאַפטלעכע טוער, ס׳זענען איינגעשטאַנען די וואַרשע־ווער רעפערענטן א. א.

נאָר דער טאַטע! מיין טאַטע! ער איז געווען אייביק אויפגערעגט, ער

איז יונג גרוי און אַלט געוואָרן. ווי שטייט אויף ביאליקס ביכל, וואָס איז אים געשענקט: „דעם בעל הנשמה היתרה".

אין שלאָפלאָזע נעכט און מיט טיפע זיפצן, דורכגעאַקערטע טעג, טוט אים עפעס אייביק באַנג און לייד, זוכט ער עפעס דערפאָלגלאָז און וואַרט אויף עפעס אומזיסט. די וועלט ווערט פאַרגרעבט. אַלץ גייט צום אָפגרונט. די קינ־דער זענען אַוועק, האָפענונגען האָבן זיך נישט דערפילט.

צו מיר איז ער אַלץ שלעכטער און טרוקענער: — אויך אַמאָל געלערנט; נישט אַזוי ווי דו, פאַרן געלט פון טאַטן; נישט געהאַט קיין מעשענע קנעפּ; אין די קעלערס געלערנט, אויף די בוידעמער שטודירט! און איר? וואָס וועט פון אייך זיין, אַז איר זענט אָפגערישן פון די שורשים, אַז איר שפייזט ויך נישט פון די סאָקן!...

פלוצים, אַזוי ווי איך ליג אויף דער סאָפע, פאַלט מיר איין: אוך ווי גיך עס ווערט פינצטער, בין איך בייַ חיים שלאָסער, חיים׳ל שלאָסער איז אַ קליין ברייט־בייניק יידל, מיט אַ קאָפּ געקרייזלטע געדיכטע האָר, מיט קרומע פיסלעך, אין אַן אייביק אויסגעפּעצעוועטער מאַרינאַרקע.

— „אַ גוט וואכעלע, רב יאָסעלע!" — איז ער מיך מקבל פנים, — „וואָס? אַ שליסעלע צום טירעלע... איר גייט מיט מיידלעך? איר האָט מורא אַהיימצוקומען שפּעט פאַרן טאַטעליו..."

ווען כ׳פאָר אינאַוונט צו דער סטאַנציע, ליגט אין קעשענע אַ נייער, מעטאַלענער שליסל, כ׳וועל אויסטון, טראכט איך, די שיך אין קאָרידאָר און אַליין אויפשליסן די טיר, וועל איך פאַרשפּאָרן וועקן דעם טאַטן.

* * *

זייט דאָך זענען פאַרבייַ יאָרן.

זעקס יאָר. זעקס מיליאָנען מענטשן.

דאָס יאָר איז ווידער שבועות. היינט איז אויך שבת נאָכמיטאָג. ווידער אַמאָל ליג איך אויף דער סאָפע. אין דרויסן טריפט אַ דראָבנער רעגנדל און שפּילט אויס אויף די שויבן־פענצטער מאָדנע מאנאטאָנע ניגונים. ס׳איז שארף און אייגנטאָניק — אין דרויסן און אויפן האָרצן. אַ מאָדנער פרילינג דאָס יאָר, נאָר ס׳רעגנט.

אַ האָרבסטיקער פרילינג!

אין דער פרעמדער שטאָט, אויף ערד וואָס בריט אינטער די פיס, שפּילן נישט די שטראָלן איבערן טאָפּטשאַן. נישטאָ מער דער ציטער פון זערוואָר־טונג. די האָפענונג אויף ליבע און גליק און שטראָפּנדע רייד פון אַ פאָטער, ווי שלאָנגען אויף אַן אַלטערטימלעכן בילד באָפאַלן אַ גראָבלייביקן העלד, אַוויי באפאלן זכרונות און געדאַנקען און נאָגן און הערן נישט אויף.

וויפל טעג פון מיין לעבן וואָלט איך אַוועקגעגעבן צו זען דעם טאַטן, דעם גרויען טאַטן, ווי מען פירט אים אין העמד איבער דער שטאָט מיט נאָך

צען בעלי־בתים צום גרוב, און אַ געשריי טון: „טאַטע! כ׳האָב דיך פאַרשטאַנען, שפּעט — נאָר פאַרשטאַנען!"

כ׳מוז נאָך אודאי האָבן אַ בילד, פאַלט מיר איין. לאָמיר אַ קוק טון אין אַלטן אַנצוגן דער אַנצוג האָט מיטגעלעבט יאָרן. דייטשישע לאַגערן און קאַטאָרגע ארבעטן, שרעקלעכע מינוטן און נארישע האָפענונגען אויף גוטס. וואָס איז נישט געקומען. שוין פון לאַנג האָט דער אַנצוג פאַרלוירן זיין ערשטן קאָליר, געוואָרן קורץ און שמאָל, געדינט אָפט פאר אַ קישן, פאר בעטגעוואַנט. אָבער געדינט.

לאָמיר אַ קוק טון אין קעשענע ס׳מוז נאָך זיך פאַרוואַלגערן אַ בילדל...

— אַך! ווי אלט ער איז שוין דער אנצוג! און דער אונטערשלאָק כמעט צעפאלן פון אַלטקייט! לאָמיר פרוון אַ ריס טון! שטויב! גאנצע, קאָמפּאַקטע קלומפּן — אַנגעקליבן אין משך פון יאָרן. פונקט ווי מיין ביטערקייט און האַס... פלוצים — אַ מעטאַלענער קלונג, עפּעס איז אַרויסגעפאלן, וואָס איז געלעגן פארשטעקט ערגעץ אונטערן אינטערשלאָק. וואָס איז דאָס?

—?

אַ שליסל. אַ כמעט נייער מעטאַלענער שליסל.

א שליסל צו א שלאָס, וואָס איז שוין מער נישטאָ...

(„אונדזער וועג", מינכען, 1948)

ברוך ווינאגורא

געבוירן אַרום 1900 אין סאָקאָלאָוו־פּאָדליאַסק ביי נישט פאַרמעגלעכע עלטערן. געלערנט אין חדר, אָבער דער עיקר דער־ צויגן אין די זעלבסט־בילדונג־קרייזלעך. אין 1916 אָנגעהויבן אַלס רעפערענט און פּובליציסט. באַזונט גאַנץ פּוילן, געלעבט אַ שטיקל צייט אין ליטע. פאַרעפנטלעכט ליטעראַריש־קריטישע אַרבעטן. אין 1928 — אין פאַריז. מיטגעאַרבעט אין „האָמער" „מאַרגן־פרייהייט", „צוקונפט", „ליט. בלעטער", „וואָכנשריפט" „נייע פרעסע", „פאַריזער־זשורנאַל", אַרעסטירט אין 1941. געלאָזן אין מאַנוסקריפּט, אויסער מערערע קריטישע אַרטיקלען, עטלעכע גרעסערע עסייען וועגן דער יידישער ליטעראַטור.

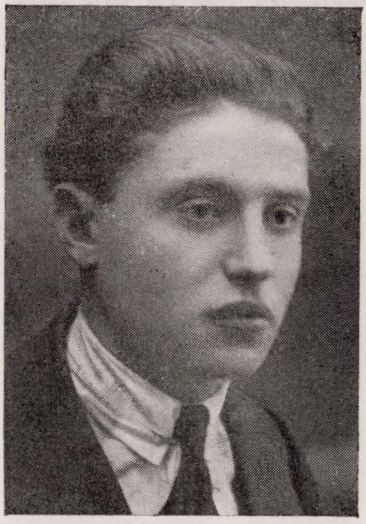

שווער און אחריותפול איז צו צייכענען דעם גייסטיקן פּאָרטרעט פון ליטעראַטור־קריטיקער ברוך ווינאָגורא; אונטערציען דעם סך־הכל פון זיין לעבן און שאַפן. זיין גרויסע און רייכע ירושה, די פרוכט פון בערך צוואַנציק יאָר ליטעראַרישע טעטיקייט איז כמעט אינגאַנצן אויסער אונדזער רשות. די ירושה זיינע איז צעזייט און צעשפרייט אין די פאַרשידענע צייטונגען און זשורנאַלן.

אינגאַנצן פאַרשווונדן זענען די צאָלרייכע כתבים זיינע, וויכטיקע אַר־בעטן, וואָס האָבן יאָרנלאַנג געוואַרט צו דערזעען די ליכטיקע שיין. אַוועק־געקומען — אין אַ באַהעלטעניש באַגראָבן, צי פון אַ בלוטיקער נאַצי־לאַפּע צעריסן?

וואָס מיר האָבן באַוויזן אָפּצוזוכן ביז איצט — אייניקע נומערן פון דער וואַרשעווער „וואָכנשריפט" מיט ווינאָגוראס אַרבעטן, אַ קאָמפּלעט „פּאַרי־זער זשורנאַל", אַ פּאָר נומערן „בלעטער" (ביידע זשורנאַלן דערשינען אונ־טער זיין מיט־רעדאַקציע), אַ רייע אַרטיקלען זיינע אין דער פאַרמלחמהדיקער „נייע פּרעסע", וועלכע זענען מיט שווערי־קייטן געלונגען איבערצושרייבן אין דער פּאריזער נאַציאָנאַלער ביבליאָטעק — איז בלויז אַ קליינער טייל פונעם שאַפן פון ברוך ווינאָגורא, אַ נאָמען פון אַ וואָרט־זאָגער אין יידישן קולטור־פּאריז.

שווער איז געווען די קינדהייט און די יוגנט ווינאָגוראס, פּונקט ווי זיין גאַנץ לעבן האָט ער זיך דעמאָלט אויך געראַנגלט מיט דער מאַטעריעלער לאַגע. אַ זון פון פרומע, אָרימע עלטערן, איז ער אַריינגעצויגן געוואָרן אין פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן און יאָרנלאַנג אַרומגעפאָרן אין פּאַרטיי־שליחות (פון לינקע „פּועלי־ציון"). געווען אַ גוטער רעדנער, און זיינע פּאָליטישע אַרטיקלען האָבן צוגעצויגן די אויפמערקזאַמקייט מיט זייער קלאָרקייט, זאַכלעכקייט און עלעגאַנץ.

צוגלייך מיט די פּאָליטישע פראַגן, הייבן אים אַלץ מער אָן צו אינטע־רעיסירן ליטעראַטור און קולטור־פראַגן. נאָך זיין קומען קיין פאריז — ארום 1928 — פאַרנעמט ער זיך שוין כמעט אויסשליסלעך מיט ליטעראַטור־קרי־טיק.

זיינע קריטישע ארבעטן וועגן די יידישע קלאַסיקער, זיינע אָפּהאַנדלונ־גען וועגן ווייסנבערגן, אַשן, אָפּאַטאָשון, גלאַזמאַנען, מאַרקישן, פעפערן, איציק קיפּניס און צענדליקער אנדערע עלטערע און יונגערע שרייבער, האָבן אים פאַרשאַפט אַ נאָמען. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין גרינטלעכן אַנאַליז און באַוויזן אין געפּרעסטע בצמצומדיקע זאַצן ארויסצוברענגען דעם תוך פון שרייבער און זיין שאַפן. נישט געווען ביי אים קיין מליצה, קיין סתם פראַזן, ער האָט שטענדיק געהאַט צו זאָגן עפּעס באַזונדערס, אַזוינס וואָס איז ביז אים נאָך נישט געזאָגט געוואָרן. ער האָט געזען דעם שרייבער דורך דער פּריזמע פון זיין צייט און סביבה. ער האָט זיך באַמיט צו דערגרונטעווען די סאָציאַלע מקורות פון וועלכע דאָס ווערק איז געשעפּט געוואָרן. זיין ליטעראַטור־קרי־טיק האָט דעריבער זיך דערנענטערט צום וויסנשאַפטלעכן אַנאַליז, פּראָגרעסיוו־דערציעריש.

ווי אַ רעדאַקטאָר פון די „בלעטער" און שפּעטער פון „פּאריזער זשור־נאַל", האָט ב. ווינאָגורא אַרויסגעוויזן פיל געשמאַק און פאַרשטענדעניש פאַרן

צוזאמענשטעלן און ארויסגעבן אַ ליטעראַרישע אויסגאבע. ער האָט מיט דער גרעסטער שטרענגקייט און אחריות אָפּגעקליבן יעדעס אַרטיקל, יעדע דערציילונג, יעדעס ליד. ער האָט געאַרבעט איבער די מאַטעריאלן פון זיינע חברים מיט דער זעלבער זאָרגפולקייט, ווי איבער זיינע אייגענע שאַפונגען.

ער איז געווען שטרענג צו זיך און צו אנדערע. צווישן זיינע חברים איז ב. ווינאגורא אָנגעגאַנגען ווי אַ „מחמיר". ער האָט פיל פאַרלאַנגט פון שרייבער. נישט געווען ביי אים קיין „פריינטשאַפט־רעצענזיע". ער האָט דוקא צו זיינע נאָענטע חברים־שרייבער געשטעלט גרויסע פאָדערונגען. האָט ער אָבער אָנגעטראָפן טאַלאַנט האָט אַ יונגער שרייבער אָנגעשריבן אַ שיינע נאָווע, אַ גוט ליד, האָט ער געפינען די וואָרימסטע ווערטער דעם שרייבער צו דערמוטיקן, אים פאַרצושטעלן פאַרן לייענער־עולם.

ברוך ווינאגורא האָט פיל געהאָלפן די פאריזער יידישע שרייבער איר זייער אָנטוויקלונג, געגעבן זיי באַלערנדיקע אָנווייזונגען, איז אַרויסגעטרעטן אויף די אָוונטן געווידמעט זייער שאָפן, געווען צו זיי דעם אינטערעס פון יידישן לייענער און זיי באַקאַנט געמאַכט אין דער יידישער ליטעראַרישער וועלט.

די שווערע מאַטעריעלע דאגות, וואָס האָבן געלייגט אַ שטעמפל אויף זיין קינדהייט און יוגנט, האָבן אים שוין אזוי באַגלייט ביזן קריג. דאָס שרייבן איז ביי אים פון מאַטעריעלן שטאַנדפונקט געווען אַ דערבייאיקע באַשעפטיקונג. ער האָט געהאָרעווט אלס שטריקער־אַרבעטער אין די סעזאָנען און זיך שווער געמאַטערט אין די „טויטע סעזאָנען". דאָס האָט אָן צווייפל געווירקט נישט ווייניק אויף זיין געמיט און אויף זיין געזונט.

מיט זיין פרוי, די מאָלערין חנה קאָוואַלסקאַ, האָט ער פאַרנומען צוויי ענגע צימערלעך אויפן מאנפארנאס. אין אָט דער קינסטלער־געגנט האָבן זיי געהאַט א סך באַקאַנטע שרייבער און מוזיקער, מאָלער און סקולפטאָרן, יידישע און נישט־יידישע.

אין 1941 איז ער צוזאמען מיט חנה קאוואלסקא געווען צווישן די ערשטע קרבנות פון די נאַציס. זייער ווינונג אויף דער גאַס פיער לערו איז געוואָרן פאַרחתמעט.

אַזוי האָט צו 42 יאָר טראַגיש פאַרענדיקט זיין לעבן דער ליטעראַטור־קריטיקער ברוך ווינאגורא.

(„זכור־בוך", פאַריז, 1946)

סאציאלע און פאלקסטימלעכע דיכטונגען אין דעם יידישן ליד

די פאַרטיפונג פון דער סאָציאַלער דיפערענציאציע אין דעם יידישן פאָלקס־לעבן און דער אָנווואקס פון אַ יידישן פראָלעטאַריאַט, האָבן צווישן אַ גאַנצע רייַ אַנדערע פאַזיטיוועַ דערשיינונגען אויך אויפגעשלאָגן די קוואַלן פון דער מאָדער־נער יידישער דיכטונג. די פאָטענציאַלע שעפערישקייט, וואָס האָט יאָרנלאַנג געטליעט אין דער טיף־ערד פון די יידישע מאַסן און זיך דורכגעריסן, פון צייט צו צייט, אויף דער אויבערפלאַך אין דעם אַנאָנימען פאָלקס־ליד, האָט, מיט דער אויסרייפונג פון נייע סאָציאַלע כוחות, אָנגעהויבן אָננעמען קאָנקרעטע קינסט־לעריש פאָרמען. אָנשטאָט דעם פרימיטיוון רוי־מאַטעריאַל האָבן זיך אָנגעהויבן ווייַזן קאָנסטרואירטע קינסטלערישע ווערק.

אין צוויי הויפט־פאָרמען האָט זיך לכתחילה אויסגעאָסן דאָס מאָדערנע יידישע ליד: דעם פאָלקסטימלעכן (עטינגער, גאָלדפאַדן, מיכל גאָרדאָן א. אנד.) און דעם סאָציאַלן (ווינטשעווסקי, עדעלשטאט, באוושאוער א. אנד.) דאָס זענען געווען צוויי ליטעראָרישע ריכטונגען פון גאַנץ פאַרשידענעם אינהאַלט און כאַראַק־טער. צוויי קינסטלערישע אויסדרוקן, וואָס זענען אינספירירט געוואָרן פון צוויי באַזונדערע סאָציאַלע שיכטן אין די יידישע מאַסן גופא: די ברייטע אָרעמקייט און דער אַרבעטערשאַפט.

ווי אַן אויסדרוק פון דעם דיקן שיכט יידישע אָרעמקייט, וועלכער האָט לאַנגע יאָרן געבילדעט דעם איבערוויגנדיקן רוב אין דעם יידישן פאָלקס־לעבן און פאַרמאָגט אַן אויסגעשטאַנענעם לעבנסשטייגער מיט אייגנאַרטיקע פאָרמען און ספעציפישן קאָלאָריט — איז די פאָלקסטימלעכע יידישע דיכטונג געווען אַן עפיש־שטייגעריש, אויסגעפילט מיט קאָנקרעטן שילדעריש שטאָף. אַלץ איינס צו די באַציונג פון דעם קינסטלער צו דער מיליע איז אַ נעגאַטיוועַ אָדער פאָזיטיוועַ, שטענדיק איז דער אופן פון שילדערן אַ דערציילעריש־ער און שפיגלט אין זיך אָפּ דעם אָפּגעזעצטן, אויסגעשטאַנענעם לעבנס־ראָט פון די אָרעמע יידישע פאָלקס־מאסן. עס איז אַ מין אַראָפּרעדן זיך פון האָרץ. מען דערציילט פון פרייד און צרות, הערלעכקייט און צביעות, ליבע און שנאה. אָנהויבנדיק פון שלמה עטינגערס „שמאַטעס" ביז מ. מ. ווארשאווסקיס פאָלקסטימלעכע זשאַנר־לידער, איז די גאַנצע שאפונג פון דער דיכטונג כמעט דורכאויס אויסגעפילט מיט שרייבעריש־דערציילע־רישן שטאָף, ווי אין א קאַליידאסקאָפּ גייט דורך אין די דאָזיקע ווערק דאָס גאַנצע לעבן פון דער אָרעמער יידישער מאַסע.

זייענדיק דער קינסטלערישער אויסדרוק פון דעם זעלבן סאָציאַלן שיכט, וואָס האָט אַרויסגעטראָגן דאָס יידישע פאָלקס־ליד, איז די פאָלקסטימלעכע דיכ־טונג, פאַרמעל אַ דירעקטע פאָרזעצונג פון דעם פאָלקס־פרימיטיוו. זי שפּאַרט זיך

אויף אים אָן און טראָגט אין זיך אַלע אייגנשאַפטן — פֿאָזיטיוע און נעגאַטיווע — פון דעם עלעמענט. זי איז פשוט אין דער פארם און איינפאַך, ביז נאַיוויטעט, אין דעם ריים.

דער פֿאַרגלייך און דאָס בילד — אויב ער איז בכלל בנמצא — איז געוומען דירעקט פון פֿאָלקס־מויל, פון זיין לעבעדיקן לשון.

זי פֿאַרמאָגט אָן איינהייטלעכע אַטמאָספערע און האָט אַ באַשטימטן קאָלאָריט — אַ „יידישן". אַלע זייערע ווערק זענען איינגעהילט אין דער טונקל־גרויער אַטמאָספערער פון די אָרימע יידישע מאַסן.

אין הסכם מיט דער מענטאליטעט פון דעם שיכט, וועמענס קינסטלערישער אויסדרוק זי איז, פֿאַרמאָגט נישט די פֿאָלקס־טימלעכע דיכטונג אין זיך קיין שום קאָנקרעטן, פֿאָזיטיוון אידעאַל צו וועלכן זי שטרעבט. העכסטנס אויף וואָס זי קען האָפן אַזוי רייך צו ווערן:

אירע סענטענצן זענען אַבסטראַקטע אַזוי צו זאָגן „מענטשלעך־מאָראַלישע":

אונזער לעבן איז דער פּאראָם
דער טייך —
דער תהום.
מענטשן —דאָס מיין איך טאָקע אייך.

(מ. מ. ווארשאווסקי)

זי פֿאַרמאָגט נישט אין זיך קיין רעוואָלט און אפילו נישט קיין בונטאַרישקייט. עס שלאָגט פון איר מיט פאַרלוירנקייט און יאוש. די פֿרייד, וואָס שלאָגט אַמאָל אויף איר, שטראָמט נישט פון די סאַמע טיפענישן, נאָר איז מערסנטייל „אַ געמאַכטע", אַ פֿאַרשיכורנדיקע פון דעם מין „הוליע קבצן".

דער קאָנקרעטער שטייגעריש־דערציילערישער שטאָף: דער פֿאָלקסטימלעכער פרימיטיוו אַלס פֿאַרמעלע באַזע; דאָס פעלן פון אַ פֿאָזיטיוון קעמפֿערישן אידעאַל — דאָס זענען די דריי הויפּטמאָמענטן, וואָס כאַראַקטיריזירן די פֿאָלקסטימלערע ריכטונג אין דעם יידישן ליד.

לחלוטין אין היפוך איז דער שטאָף, פארם און כאראקטער פון דער סאָציאַלער דיכטונג.

דער יידישער אַרבעטער־קלאַס, וואָס האָט זיך נאָר־וואָס אויסגעפּיקט פון דעם אייער־שאָלעכץ פון דער יידישער אָרימקייט, האָט פֿאַרמאָגט אַ סך אימפּעט, שוווּנג, און געשלאָגן מיט אַן שיעור וויבראַציעס. ער האָט נאָך אַבער נישט געהאַט קיין קלאָר, בולט פנים און אויסגעשטאַנענעם שטייגער.

די מיטאַמאָליקע איבער שיכטונג פון די יידישע מאַסן, דאָס האָסטיקע איבערשפּרינגען פון אומפּראָדוקטיוויזם צעשוווּמענקייט צום ארבעטער־קלאַס (וואָס איז הויפּטזעכלעך געשען אַדאַנק די ריזיקע עמיגראַציעס); די אומדערהערטע, שווערער לעבנס־באַדינגונגען, אין וועלכע זיי זענען גלייך אַריינגעוואָרפן געוואָרן

(דער אַמעריקאַנער „שווייי־סיסטעם") — האָט ביים יונגן יידישן אַרבעטער־קלאַס אויפגעשלאָגן רעזואָלט, שרעק און צעמישונג גלייכצייטיק, ס׳איז נישט געווען נאָך אין לעבן פון דעם קלאַס קיין קלאָר־באַשטימטעס און אויסגעשטאַנען־פעסטעס, אַלץ האָט זיך געפונען אין דער סטאַדיע פון „ווערן". די סאָציאַלע דיכטונג, וואָס איז געקומען אַלס פועל־יוצא און ווידערקלאַנג פון אָט דעם סאָציאַלן פראָצעס האָט דעריבער נישט געקאָנט זיין קיין קאָנקרעט־שטייגעריש. זי איז נויטוועניק געווארן אַ רעטאָריש־אַבסטראַקטע.

נישטאָ אין דער דיכטונג קיין שילדערונג און עס איז זיך שווער צו מאַכן פון איר אַ קלאָר בילד איבערן לעבנס־אַרט פון די יידישע אַרבעטער־מאַסן אין ינגער צייט. נישט וועגן דעם קאָנקרעטן לעבנ גופא ווערט געזינגען אין די לידער, נאָר וועגן די געפילן, וואָס זייער שווער לעבן רופט אַרויס. נישט קיין עפישע דיכטונג איז דאָס, נאָר עמאָציאָנעלע. אין דער דיכטונג גייט האָנט ביי האָנט רעוואָלוציאָנערע אימפעט מיט רעזיגנירטער דערשלאָגנקייט.

ווי זאָל אין ברידער פרייַלעך זינגען,
וועו האָס און קריג אין איבעראַל?
עס שיינט מיר טיפע שמערצן קלינגען
אויך אין דעם ליד פון נאַכטיגאַל.

(דוד עדעלשטאַט)

אויפגעשלאָגענער ווירוואָר און געפיל־פלאָנטער פון די מיטאַמאָליקע ניי־געשאַפענע לעבנס־באַדינגונגען.

ווי אַן אויסדרוק פון אַ נייעם וועלטלעכן קלאַס אין דעם יידישן לעבן, א קלאַס וועמענס אינטערעסן עס פאלן צוזאמען מיט די אינטירעסן פון דיזעלבע קלאַסן ביי אַנדערע פעלקער, האָבן די דיכטער פון דער סאָצ. ריכטונג נישט געקאָנט באזירן זייער פאָרם בלויז אויף דער אייגענער פאלקסשאפונג נאר דער עיקר אויף פרעמדע, פאַרטיקע מוסטערן ענלעכע צום דעם זשאנר. נאדסאן נעקראסאוו, היינע א. אנד. זענען געווען די פארבילדער, לויט וועלכע די יידישע סאָצ. דיכטער האָבן געפאָרמט זייער ווערק. נישט פאַרמאָגנדיק נאָך קיין אייגענע קינסטלעריש טראַדיציעס, זענען די ערשטע סאָציאַלע יידישע דיכטער געשטאַנען פאַר דער דילעמע: אָנשפאַרן זיך אויפן יידישן פאָלקס־פרימיטיוו, — סאָצ. ריכטונג. זייענדיק געטריבן פון די וועלטלעכע אינטערנאַציאָנאַלע טענדענץ, וואָס דער קלאַס טראָגט אין זיין עצם, האָבן זיי — באַוווסטזיניק צו נישט באַוווסט־זיניק — אויסגעוויילט דאָס לעצטע. ביי דער ערשטער פאָנאַדערטיילונג פון דעם סאָציאַלן מיטן פאָלקסטימלעכן, זענען די שטראָמען געלאָפן מיט אַ באַזונדער אימפעט פון זיך. וועגן שאָפן אַ סינטעז האָט דאָן קיין רייד נישט געקאָנט זיין. האָבן זיי לייכטער געגומען פון דעם פרעמדן, פאַרטיקן, וואָס איז געווען מער אנטשפרעכנד פאַרן אינהאַלט פון זייער שאָפן.

די פאָרם פון דער סאָציאַלער דיכטונג פאַרמאָגט נישט צוליב דעם, די ווייכע בויגזאַמקייט פון דער פאָלקסטימלעכער דיכטונג. זי פאַרמאָגט אויך נישט די ווארימע אַטמאָספערער און אייגנאַרטיקן קאלאריט פון די לעצטע. זי איז אין איר רוב האַרט, קאַלט און שטייף.

דערפאר אָבער איז זייער פערז מערסטנטייל אַ פולרייפערער און זיכערער, און דער ריים אַ העכערער און אַנטוויקעלטער.

נאָר אויב אין דעם שטאָף זענען די לידער פון דער פאָלקסטימלעכער דיכטונג אין דורכשניט פון אַ מער באַדייטנדיקער קוואַליטעט, שטייט אָבער די סאָציאַלע דיכטונג אידעאיש אויף אַן אומפאַרגלייכלוך העכערן ניוואָ.

די פערזן פון דער סאָציאַלער דיכטונג שלאָגן מיט אַ מעכטיקן אָטעם פון בונטאַרישקייט און רעוואָלט.

וועלטן רויבער, ליידן־שמידער,
הערט מיין שטימע, שטאָלצע הערשער,
און פאַרציטערט זאָלן ווערן
אייערע שמאַלץ־באַדעקטע גלידער.

(י. באַושאָוער)

עס הערט זיך אין זיי דאָס געשרייַ פון אַ קלאַס, וואָס ליידט, בלוטיקט, קעמפט און וויל בשום אופן נישט שלום מאַכן מיט איר לאַגע.

די דיכטונג שלאָגט אויך אַן אויף הויכע טענער פון הערואיזם און טראַגיזם.

די נאַכט איז פינצטער, מען זעט נישט קיין שטערן;
דער הימל איז שוואַרץ ווי די ערד
ווילד רוישט דער ים פון מענטשלעכע טרערן,
עס הערשן נאָר הענקער און שווערד.

(דוד עדעלשטאַט)

עס איז אַ דיכטונג, וואָס איז אָנגעלייגט מיט אַ שטרעבן און רייסן זיך צו אַ הויכן אידעאַל — דעם אידעאַל פון באַפרייונג. און כאָטש סיי דער ציל גופא און סיי די וועגן, וואָס פירן צום ציל, זענען נאָך, מערסטנטייל, פאַר די דיכטער אַליין אין גרעסטנטייל פאַרנעפלט און נישט קלאָר, ענדערט עס נישט דעם עצם ווערט אירן, אַלס אַ דיכטונג פון אַ הויכן אידעאישן אינהאַלט.

נישט געקוקט אָבער אויף די גרויסע פאָרמעלע און אידעאישע אונטערשידן, וואָס טיילט פאַנאַנדער די צוויי ליטעראַרישע ריכטונגען, איז דאָך פאַראַן אַ קאַרדינאַלער מאָמענט, וואָס פאַראייביקט ביידע. דאָס איז דער קאָלעקטיוויזם לאָקאלער קאלאריט. אין ביידע ריכטונגען איז דער לייטמאָטיוו און באַווועגער

סאָקאָלאָוו־פּאָדליאַסק

נישט דער יחיד, אַן אַרויסגעריסענער פון זיין סאָציאַלער סביבה, נאָר — דער כלל, דער קאָלעקטיוו. דער „העלד" אין ביידע אַרט דיכטונגען איז נישט די אָפּגעריסענע, אויסגעוואָרצלטע פּערזענלעכקייט. מיט אירע איזאָלירטע פריידן און ליידן, נאָר — דער כלל. ער שפּילט די הויפּט־ראָל אין ביידע פאָרמען דיכטונג. דער יחיד האָט נאָר דאָ אויף אַזויפיל אַ חשיבות, אויף וויפל ער איז אַ טייל פון דעם גאַנצן קאָלעקטיוו. נישט דאָס, וואָס טיילט אים אָפּ פון זיין סאָציאַלן שורש, נאָר דאָס, וואָס פאַראַייניקט אים מיט אים. דורך דער פריזמע פון דעם יחיד ווערט געוויזן דער כלל. עס איז אַ קונסט, אין וועמענס פאַרטיפטער פּערעס־פּעקטיוו, עס זעט זיך שטענדיק דאָס לעבן, ליידן און האָפענונגען פון דעם קלאַס אָדער שיכט. דאָס זענען נישט קיין יחידישע שאַפונגען אין ענגן זין פון וואָרט, נאָר קאָלעקטיווע ווערק, קאָנסטרואירט דורך די הענט פון איינציקע מייסטער.

פון „יזכור־בוך" פאריז (געקירצט)

לילי בערגער
(פאַריז)

חנה קאָוואַלסקאַ

געבוירן אַרום 1904 אין וולאָצלאָווק, אין אַ רבנישער פאַמיליע. באַקומען אַ העכערע בילדונג, פון די קינדעריאָרן געצייכנט און געמאָלן, אין 1922 געפאָרן קיין בערלין שטודירן מאָלעריי. אַרום 1926 געקומען אין פּאַריז. אָנטייל גענומען אין פאַרשידענע אויסשטעלונגען. באַטייליקט זיך אַקטיוו אין דער פּראָגרעסיווער אַרבעטער־באַוועגונג און אין דער קולטור־בויונג. ביז איר אַרעסט געוואָרן אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער אונטערערדישער אַרבעט. אַרעסטירט געוואָרן אין 1941 און דעפּאָרטירט אין 1942.

דער שונא, פאַרשנייַדנדיק דאָס וווּנדערבאַרע לעבן פון חנה קאָוואַלסקאַ, האָט גלייכצייטיק אומגעבראכט, די פון וועלכע מיר וואָלטן זיך געקאָנט געניער דערוויסן וועגן חנה קאָוואַלסקאס פאַרגאַנגענהייט. פאַרלוירן איז אויך געגאַנגען דער וויַיט גרעסטער טייל פון אירע שאפונגען. זי איז אָבער פאַרבליבן אייניגעקריצט טיף אין האַרצן פון די אַלע, וואָס האָבן זי געקענט. די הערלעכע געשטאַלט אירע, די בונטאַרע נאטור, די מערקווירדיקע פרוי, דער נאָבעלער און גייסטרייכער מענטש.

קאָוואַלסקאַ איז די טאָכטער פון בארימטן וולאָצלאָווקער רב, הרב קאָוואַלסקי, וועלכער איז געווען לאנגע יאָרן אַ סענאַטאָר אין פּוילישן פּאַרלאַ-

מענט און אַן אָנפירנדיקע פערזענלעכקייט פון רעליגיעזן פוילישן יידנטום. אין איר אַריסטאָקראטיש־רבנישער היים האָט זי באַקומען אַ סאָלידע און פילזייטיקע דערציונג — אַ יידישע און אַ וועלטלעכע. אַלס קליין קינד נאָך, האָט זי אַרויסגעוויזן גרויסע פעיקייטן און אַ שטענדיקע נייגונג צו צייכנען און מאָלן. אָן שוין אין דער פריער יוגנט איז די מאָלעריי געוואָרן פאר איר אַן אינערלעכער רוף.

צום לעצטן מאָל האָב איך געהערט וועגן חנה קאָוואלסקא, נאָך די טראַגישע געשעענישן פון 16־טן יולי, 1942. אויך אין לאגער האָט זי קיין צייט נישט פאַרלוירן, זי פלעגט מאָלן גאַנצע טעג. (בעת זי איז אַרעסטירט געוואָרן ביי זיך אין שטוב, האָט זי מיטגענומען די נייטיקסטע מאַטעריאלן). „כ׳האָב דאָ מער צייט צו מאָלן ווי אויף דער פריי" — פלעגט זי דאָרט איראָניזירן.

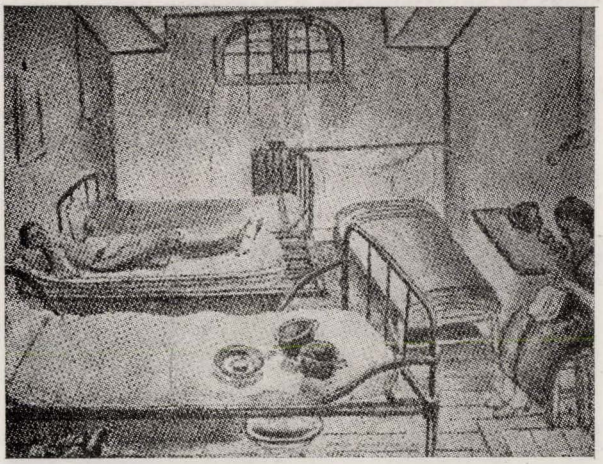

חנה קאָוואַלסקאַ: אַ פראַנצעזישע תפיסה
(געמאָלן דאָרט פאַר דער אויסזידלונג)

כ׳האָב זיך אויך דערוווסט, אַז חנה איז געווען דאָס האַרץ און נשמה סיי פון קאָלעקטיוון לעבן אין לאַגער, סיי פון שפּעטערדיקן ווידערשטאַנד, וואָס די יידישע פרויען צוזאמען מיט די פראנצויזישע האָבן געשטעלט, וועק מ׳האָט געוואָלט די יידישע פרויען אָנטון די געלע לאַטע, און בעת דער ערשטער דעפּאָרטאַציע ענדע יוני 1942. אין די שווערע טעג פון לאגער־לעבן האָט חנה געהאָט פאַר יעדן אַ טרייסט־וואָרט, דערוואַרימט און דערמוטיקט די געפיינטע, געהאָלפן אַ ביסל לייכטער מאכן דאָס לאגער־לעבן. זי איז אויך געווען צווישן די וואָס האָבן אָרגאַניזירט דעם ווידערשטאַנד קעגן די נאַצישע באַנדיטן. די יידישע פרויען פון לילא־לאגער האָבן די געלע לאַטע נישט אָנגעטון, טראָץ די טעראָר־מיטלען, וואָס די אַדמיניסטראציע האָט דעמאָלט קעגן זיי אָנגעוואָנדן.

אמת איז, אַז דאָס האָט געקאָנט געשען אַדאַנק דער ענערגישער האַלטונג פון די פּראַנצויזישע אינטערנירטע פרויען, וועלכע האָבן דערקלערט דער אַדמיניסטראַציע אַז „אַזוי לאַנג ווי מיר וועלן דאָ זיין, וועלן אונדזערע יידישע חבר'טעס דעם גאַלן שטערן נישט טראָגן". ס'איז אָבער אויך געווען אַדאַנק דעם, וואָס אין לילא־לאגער זענען געווען אַזעלכע מוטיקע און העלדישע פרויען, ווי חנה קאָוואלסקאַ.

חנה קאָוואלסקאַ איז געווען צווישן די ערשטע דעפּאָרטירטע יידישע פרויען, וועלכע מ'האָט אַרויסגענומען פון לילא־לאגער ביי אַן ענערגישן און מוסטערהאַפטן וויידערשטאַנד. אַלס שטראָף האָט מען זיי אַלע מיט געוואלד אָפּגעגאָלט די קעפּ ערב דער דעפּאָרטאַציע. אַזוי איז חנה אַוועק אויפן יידישן מאַרטירער־וועג. זי איז אַוועק און שוין נישט צוריקגעקומען. ס'איז אַוועק פון אונדז אַ פילבאַרע יידישע קינסטלערין, אַ קרישטאָל־ריינער און נאָבעלער מענטש, אַ מוטיקע און באַגייסטיקטע קעמפערין. מיר וועלן זי קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

(„זכור־בוך", פּאַריז, 1946)

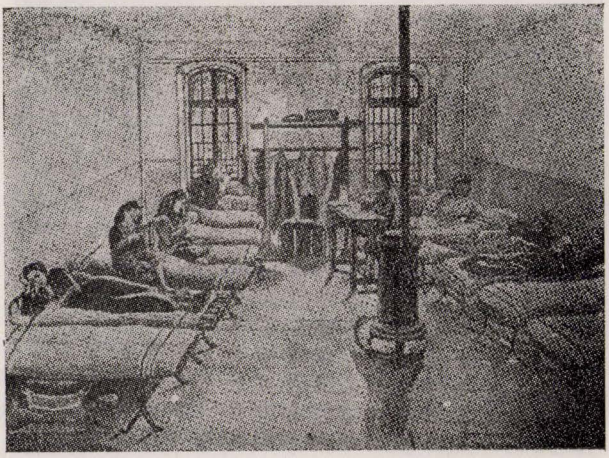

חנה קאָוואַלסקאַ: אַ פראַצעזישע תפיסה
(געמאָלן דאָרט פאָר דער אויסזידלונג)

אייזיק פלאטנער

אין מינסק איז געשטאָרבן אין עלטער פון 68 יאָר דער סאָוויעטיש־יידישער דיכטער אייזיק פלאַטנער.

אייזיק פלאַטנער איז געבוירן געוואָרן אין סאָקאָלאָוו־פּאָדליאַסקי. אין יאָר 1921 האָט ער אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע, כדי פון דאָרט צו העלפן זיין משפּחה אין פוילן. דאָרט שליסט ער זיך אָן אין דער שרייבער־גרופּע „פּראָלעט־פּען", און אין יאָר 1930 דערשיינט אין ניו־יאָרק זיין ערשטע לידער־זאַמלונג א. נ. „וואָס דער טאָג דערציילט". באַהערשט פון דער קאָמוניסטישער אידעאָלאָגיע

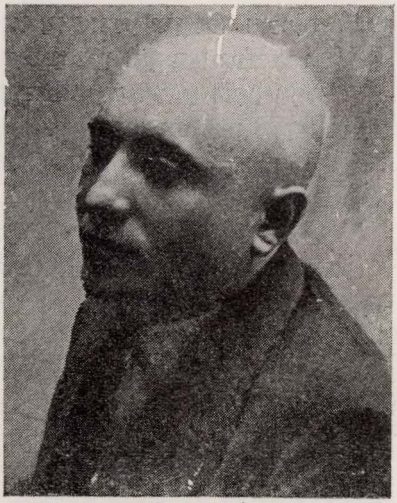

פּאָרט ער אין יאָר 1932 אין ראַטן־פּאַרבאַנד און באזעצט זיך אין מינסק, ווו ער ווערט אַקטיוו אין דער סאָוויעטיש־יידישער שרייבער־סביבה. דאָ דערשיינען זיינע צוויי ביכער „פּאָעמע וועגן שניידערס" (אין 1935) און די לידער־זאַמלונג „די זון אויף דער שוועל" (1940). אין 1944 קערט זיך פלאַטנער צוריק אין דעם חרוב געוואָרענעם מינסק. אין יאָר 1947 דערשיינט אין מאָסקווע זיין בוך „מיט ליבע און גלויבן". און א יאָר שפּעטער, אין גורלדיקן חורבן־יאָר, פון דער יידישער ליטעראַטור אין ראַטנפאַרבאַנד, באַווייזט ער נאָך צו פאַרעפנטלעכן דאָס בוך א. נ. „דאָס טייערסטע".

אין זיין אַרטיקל וועגן פאַרשטאָרבענעם סאָוויעטיש־יידישן דיכטער שרייבט צוו. אנד. הערש סמאָליאר אין דער וואַרשעווער „פּאָלקסשטימע" פון 1־טן אויגוסט:

...אייזיק פלאַטנער, דער פאַרליבטער אין נייעם סאָציאַליסטישן לעבן, האָט

נישט אויסגעמיטן דעם שרעקלעכן גורל, וועלכן עס האָבן פאר אַ סך צוגעגרייט די פאַרעטער פונעם בעריא־שניט. צוריק אַהיים איז ער געקומען אַ שווער־קראַנקער.

קורץ פאר זיין טויט האָט נאָך זוכה געווען צו דערשיינען זיין לידער־זאַמלונג „דאָס זאַלץ פון לעבן" (אין אַ וווייסרוסישער איבערזעצונג).

(„פאָלקס־שטימע" — וואַרשע)

אייזיק פלאטנער

ל י ד ע ר

ש ט א ט

פון אַלע זייטן אין דער וועלט,
פון אַלע וועגן אין דער וואַכט,
האָט אַ באַן נאָך באַן געבראַכט
אַ מענטשן־קנויל, אַ רויען וואַל;
אַ שפּיי געטאָן מיט דעם דורך אָפענעם וואַקזאַל,
אין פּנים פון דער שטאָט...

אַ מרוק פון מעטאַלענע לונגען
צעוויגט דעם פאַרשלאָפענעם טאָג.
ס'וועקן זיך שווער און צעווייטיקט די הימלען,
טשוכען זיך אויס אויף די ראַנדן פון שטאָט;
אויף בארגיקע פלייצעס און שפּיציקע אַקסלען,
פון וויטער און בריטער צעווארפענער שטאָט;
דערהייבט זיך אַ רעווען, פאַרוואַרגן פון טויזנטער שטיינערנע
וועגט.
שטאָט — איבער וואַסער פאַרשליידערט דורך בריקן די הענט,
און גריסט זיך אַזוי מיט דער וועלט...

פאַרמאַלי'עטער טאָג איז געפאַלן —
פאַרקאָפטשעטער קופער —
אין סטאַדעס פון רויכן,
אויף שטאָטס לייב און לעבן.

— עס זענען די שטאָט־לייט אַרויס אין די גאַסן,
אין פּאַסן, אין פּאַסן;
געפלאָכטן אין רינגען,
פאַרשליידערט די ראָגן,
געריגלט מיט אָרעמס, מיט שטעקנס, אָפּצאָסן.

שאלנגען־טראמווייען, מיט איינציקע אויגן,
שניידן ארײן זיך מיט קעפ אין די מאסן.
ס׳קרייצן זיך כוואליעס פון ווינטן, און קעפ־לויף —
א קאף אויף צווי אקסלען, א קאף אויף צווי אקסלען.

פעדערן, שפילקעס און לענטעס פארצויגן.
אין פלאטער פארבויגן,
דארט איז א נאקן, און דא א פאר אויגן...

עס דרייט זיך, עס דרייט זיך
א רודל, געדריידל —
באלד וועט א כאפ טאן, דער עולם די שטיבער,
און וועט זיך א קער טאן, א קער טאן אריבער;
ווילד זיך צעפליען מיט פיס אין די שטערנס,
א טאנץ אין די גאסן —
אז שטאט וועט צעפלאצן...

ש נ י י

מיינע פענצטער — קלייניע קאנטיקע,
כ׳קוק ארויס דורך זיי;
כ׳זע —
ס׳איז אנגעפאלן שניי,
ווייס און רו,
טוט מיר עפעס ווי...

כ׳טראכט —
ס׳מוז אצינד א שיף אין גרויסן ים
שניידן דורך די וואסערן א וועג,
און ווייט פון ביידע זייטן איז דער ברעג,
עלנט איז די שיף אין גרויסן ים,
און די מענטשן אויפן שיף —
די שיף אין מיטן ים איז קליין,
מוזן זיי נאך קלענער זיין.

ווי!
אינמיטן ים אליין,
ווער וועט זיך דערבאַרעמען אויף זיי
אז קיינער איז נישטא,

וואר וועט זיך דערבאַרעמען אויף זיי
אַז גאַנצע וועלט איז שניי...

באגינען

באַגינען, מיין קראַפט איז אויסגעהרט,
בלייכע הימלען וועקן שטיל און צאַרט די וועלט;
גיי איך מיט מיין אַרבעט־כוח אין האַנט.
אין שטילע גאַסן שלאָגן הילכיק מיינע טריט
ס'האָט מיין קראַפט זיך אויסגעהרט,
מיט זאַפט פון ברויט געקרעפטיקט איז מיין בלוט;
און די מוסקלען — אָנגעשטרענגט מיט מוט.
עס רופט די אַרבעט מיך פון ווייט,
איך פיל עס אין מיין יעדן גליד;
און פעסטער הילכן מיינע טריט —
עס וועט נישט פוסטעווען די לופט:
איך שפּאַן אייך אַלע איין אין יאָך,
כ'נעם די וויגטן מיר צו הילף;
באַפעל די טייכן: טאָן וואָס מיר געפעלט!...
אין לופט וועט זיך טראָגן — האַמער־קלאַפ,
ווינטן־רעש, וואַסער־רויש —
טראָגן זיך אין אַלע עקן וועלט.
ביזן אָוונט וועלן רוישן די מאַשינען,
ס'וועט די נאַכט אָן אַנדערע די וועלט געפינען...

דערפאר בין איך לוסטיק

דערפאַר בין איך לוסטיק,
דערפאַר בין איך פריילעך
און טענצל זיך אונטער
פאַמעלעך —
אַ וועלט וועט דאָך קיינמאָל נישט שטאַרבן,
אַ וועלט איז צעפינקלט אין טויזנטער פאַרבן:
מיט זון, מיט לבנה, מיט שטערן באַפינטלט,
און פעלדער באַבלימלט, אין גארבן צעבינטלט —

סאָקאָלאָוו־פאָדליאַסק

אָ, אַ, וועלט וועט נישט שטאַרבן!
דער שניטער אַז מונטער,
וואָס מער געשניטן —
אַלץ פעסטער, געזונטער,
אַ וועלט וועט שוין האָבן צו עסן —
אַ וועלט וועט נישט שטאַרבן...
דערפאַר בין איך לוסטיק,
און טענצל זיך אונטער —
טאַ־טאַ־דע־ראַ־טאַ,
און טאַ־טאַ־דע־ראַ־טאַ...

ה. ראטשטיין
(לאָס־אַנזשעלעס)

שמעון ווייס און ישראל מאָרגנשטערן

(צוויי יונג־אומגעקומענע סאָקאָלאָווער שרייבער)

הגם סאָקאָלאָוו האָט קיין באַרימטע שרייבער נישט אַרויסגעגעבן, זענען דאָך אייניקע פון זיי צווישן ביידע וועלט־מלחמות באַקאַנט געווען אין דער יידישער ליטעראַטור, און די סאָקאָלאָווער יוגנט האָט זיך געגרויסט מיט זייער דערפאָלג: גד זאַקליקאָווסקי, אייזיק פּלאַטנער, גרשן פּאָמעראַנץ און דער אומ־געקומענער ברוך ווינאָגוראַ. פון מיינע קינדער יאָרן געדענק איך נאָך פּלאַטנערן בעת ער האָט גערעדט אין אונדזער הויז אויף אַ גרינדונגס פאַרזאַמלונג פון פראָפעסיאָנעלן פאַריין, און ווינאָגוראן — פון זיינע שמועסן אין שטוב ביי מיין פעטער יענקל קאַגאַן — אין יענער דירה פון צוויי קליינע שטיבלעך, ווי ס׳האָט זיך געפינען דער שניידער־וואַרשטאַט, זענען פאָרגעקומען די זיצונגען פון דער ייד. שול־אָרגאַניזאַציע און פון דראַמאַטישן קרייז. דאָרט האָבן זיך געטראָפן דער רוב געזעלשאַפטלעכע טוער, און ס׳זענען איינגעשטאַנען די וואַר־שעווער רעפערענטן א. א.

איך געדענק מיט וויפיל פּיעטעט מיר יונגוואַרג האָבן באַטראַכט אַ רע־דאַקציע־לעגיטימאַציע, וואָס ווינאָגורא האָט אַמאָל געוויזן. מיר האָבן אויך געזען ביי אים אַ דעקלאַראַציע צום וואַרשעווער ליטעראַטן־פאַריין, מיט די צוויי רעקאָמענדאַנטן: ד״ר י. שיפּער און י. ב. ציפור (דער לעצטער געוואָרן ווינאָ־גורעס אַ שוואָגער).

מיט גרשון פּאָמעראַנץ האָב איך זיך אויך טאַקע באַקענט ביי מיין פעטער אין הויז. איך האָב נאָר וואָס געהאַט אָפּגעדרוקט אַ הומערעסקע אין אַ וואָכנ־בלאַט. ער האָט מיר, דעמאָלט אַ זעכצן־יאָריקן בחורל, אַרויסגעוויזן אַ סך פריינטשאַפט. שפּעטער ווען ער האָט זיך שוין געפינען אין קאַנאַדע, געדענק איך ווי מען פלעגט גיין צו זיין מאַמען (די באַקאַנטע העניע־ביילע — די בריוו שרייבערין) לייענען זיינע אַרטיקלען אין דער איר צוגעשיקטער „פרייע אַרבעטער שטימע״ מיט אַן אייגענער רובריק א. נ. „טינט און פעדער״ אונטער־געשריבן: אַ. סאָקאָלאָווער.

גד זאַקליקאָווסקין האָב איך געזען דאָס ערשטע מאָל ווען ער איז געפאָרן פון אַרגענטינע קיין ארץ־ישראל, נאָענטער באַקענט מיט אים האָב איך זיך ערשט בעת מיין באַזוך אין ישראל, אין 1955.

ווען אָט די אַלע זענען שוין געווען אַוועק פון סאָקאָלאָוו, פלעגט מען זיך טיילן מיט די צייטונגען און זשורנאַלן מיט זייערס אַ „זאַך״. אפילו נישט קיין געבוירענעם סאָקאָלאָווער שרייבער האָט מען שוין געהאַלטן פאַר אַן

אייגענעם אוֹן זיך מיט אים געגרויסט: משה זילבערשטיין, וועמענס עלטערן זענען געווען שותפים צו שאָפראָנס מיל, האָט אין וואַרשע אַרויסגעגעבן דעם יוגנטלעכן ליטעראַטישן זשורנאַל „שפראָצונגען" און שפעטער, אונטערן נאָמען מ. ראָזענבערג — געווען דער גרינדער און רעדאַקטאָר פון מעקסיקאַנישן „דער וועג". דער העברעישער שריפטשטעלער און דענקער חיים משה מיזעלש, געוועזענער רעדאַקטאָר פון „הדואר" אין ניו־יאָרק, היינט רעדאַקטאָר פון פאַרלאַג „מסדה" אין ירושלים, און דער באַווסטער שרייבער ב. עפלבוים.

אין אַ בריוו וואָס מיר האָבן דערהאַלטן אין די דרייסיקער יאָרן פון איינעם אַ פעטער פון רוסלאַנד, איז געווען בייגעלייגט אַן אויסשניט פון מינסקער „אָקטיאָבר" מיט אַ ליד פון פלאַטנערן. דאָס ליד איז געגאַנגען פון האַנט צו האַנט, און ווען דער וואַרשעווער וואָכנזשורנאַל „וועלט־שפיגל" האָט אַדורכגעפירט אַ נאָוועלן קאָנקורס, האָט זיך צווישן די פרעמירטע געפונען אַ דערציילונג פון גד זאַקלאַקאָוואָסקין. מיר האָבן אויך באַקומען אַ זשורנאַל פון קובא „האַוואַנער לעבן" מיט אן אַרבעט פון א סאָקאָלאָווער (י. שפּאַנקע), וועו ווינאָגראַ צוזאמען מיט זיין פרוי, די קונסט־מאַלערין חנה קאָוואַלסקא הויבן אָן אַרויסצוגעבן אין פאַריז דעם זשורנאַל: „פאַריזער בלעטער" האַלטן מיר דאָס פאר אונדזערס אַן אייגענעם זשורנאַל. אין אַ בריוו פון ה. מאדאנסקי פון שיקאַגאָ געפינען מיר אַ צייטונגס אויסשניט מיט אַ דערציילונג פון אסתר שפּאַנקע.

אין יאָר 1937 דערמאָנט גרשון פֿאָמעראַנץ פון קאַנאַדע וועגן זיין טרעפן זיך בעת זיין דעמאָלטיקן באַזוך אין ניו־יאָרק מיטן דיכטער משה שטיינגאַרט (געווען מיטבאַטייליקטער אין זשורנאַל „אינזיך" און שפעטער — רעדאַקטאָר פון „וועיטער") איז טאַקע קיין ווינדער אַז אין אַזאַ אַטמאָספער זענען סאָקאָלאָווער יוגנטלעכע געוואָרן אינספּירירט צו שרייבן.

אין די לעצטע יאָרן זענען מיר געווען זאַלבעפערט, וועמענס נעמען ס׳פלעגן זיך אָפט באַווייזן אין דרוק: אליעזר רובינשטיין, שמעון ווייס, ישראל מאיר וויסבערג, ישראל־יענקל מאַרגענשטערן און דער שרייבער פון די שורות. וועגן צוויי, וועלכע זענען אומגעקומען דורך די דייטשן, ווייל איך דאָ באַיי זונדערס דערמאָנען.

* * *

שמעון ווייס, (וויסבערג — געקירצט, מסתמא צוליב דער ענלעכקייט מיט וויסנבערג) איטשל מילכיקערס אַן אייניקל, געלערנט אין חדר „מזרחי", וווּ זיין פאָטער הערצקע איז געווען אַן אַקטיוויסט, שפעטער אַליין זיך אַנגעהויבן בילדן. אין שטוב זענען געווען עטלעכע קינדער, און ס׳האָט געפיפט דער דלות. ער פאָרט אַוועק קיין וואַרשע, וווּ ער האָט זיך פאַרנומען מיט פריוואָט לערעריי, אַ שטיקל צייט האָט ער געווויינט ביי אפרים קאַגאַנאָווסקין. אין די זומער פעריען און אויף יום־טובים, פלעגט ער אַהיימקומען קיין סאָקאָלאָוו, און דאָן פלעגן מיר צוזאַמען אַרומשפּאַצירן. כ׳געדענק ווען כ׳פלעג אין די זומער פאַרנאַכטן קומען צו אים אין הויז. די ווינונג פון דער

גאַנצער פאַמיליע איז באַשטאַנען פון אײַן קליין צימערל, ממש ד׳ על ד׳. אַז כ׳פלעג אַרײַנקומען, האָב איך אים געטראָפן ביי אַ קליין נאַפט־לעמפּל שרייבן. ער איז געווען דער יונגסטער אין אונדזער גרופּע און מיטאַמאָל זיך אַנגעהויבן דרוקן אין כמעט אַלע ווארשעווער צייטונגען. אין „עקספרעס" האָט זיך געדרוקט זיינע אַ גרעסערע נאָוועלע אין פֿאָרזעצונגען; מיטגעאַרבעט אין דער ווארשעווער „פֿאָלקסצייטונג" און אין ריגאער זשורנאַל „יידישע בילדער".

וויס ווערט אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער אין דער „ראדאָמער שטימע" דאָרט דריקן זיך יעדן פרייטיק זיינע דערציילונגען אויך מיט סאָקאָלאָווער

פֿערסאָנאָזשן. אין 1939 האָט ער זיך געגרייט אַרויסצוגעבן אַ בוך נאָוועלן ביי דער מיטהילף פון ווארשעווער פּען־קלוב.

זייענדיק, אין דער גרויסער שטאָט, האָט ער געבענקט קיין סאָקאָלאָוו. אין נאָוועמבער 1938, שרייבט ער מיר: „הגם איך בין אין ווארשע, שטייט מיר כסדר פאַר די אויגן מיין שטעטל, פון די גרויס שטאָטישע נעפּלען לייכט סאָקאָלאָוו צו מיר ווי אַ ליכטיק שטיבל אין אַ פינצטערער נאַכט. די ווייסט דאָך שוין: טאָמער נעם איך רעדן וועגן מיין שטעטל, זוער איך באַלד אַזוי לייריש ווי אין מיינע דערציילונגען.

האָרט פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט ער זיר באַשעפטיקט אַלס פּריוואָט־לערער אין דער פויזנער געגנט, דערנאָך, בעת דער מלחמה — אַריבער אויף דער רוסישער זייט אין ביאַליסטאָק, וווּ ער האָט געווויינט אין שרייבער־הויז, דעמאָלט האָב איך געזען אין א ניו־יאָרקער צייטונג זיינס אַ דערציילונג, צוגעשיקט פון ביאַליסטאָק. ער איז אומגעקומען,

אָנהויב 1941 אין סלאָנים. עס איז אין אים פאַרלוירן געגאַנגען אַ טאַלאַנטפולער יידישער שרייבער.

ישראל יענקל מארגענשטערן, אַן אייניקל פונעם סאָקאָלאָווער רבין, (משה'ס זון), כ'קאָן זיך נישט דערמאָנען ווי עס איז פאָרגעקומען אונדזער ערשטע באַקאַנטשאַפט: ער — דעם רבינס אייניקל, אין דער אַלטער טראַדיציאָנעלער קליידונג, און איך — באַקאַנט אין דער סאָציאַליסטישער באָוועגונג. אָבער די געמיינזאַמע פאראינטערעסירונג אין ליטעראַרישע ענינים האָט אונדז

צוזאַמענגעבראַכט. ער האָט מיטגעאַרבעט מיט זיין פאָטער אין דער ישיבה אוך — אין דער זעלבער צייט געלייענט די מאָדערנע יידישע ליטעראַטור, ווי אויך — פּוליש. ער האָט אָנגעהויבן דרוקן לידער אין די „ליטעראַרישע בלעטער", וואַרשע, וואָס איז דעמאָלט באַטראַכט געווען ווי דער ליטעראַרישער קדשי־קדשים. אויך אין „שעדלעצער וואָכנבלאַט" געדענק איך זיינס אַ לידּ, ער האָט אָבער מער געהאַט אין מאַנוסקריפּט. מיר פלעגן אָפט אין די אָוונטן שפּאַצירן צוזאַמען. אין זיינע שמועסן האָט ער אַרויסגעוויזן גרויס בקיאות אין דער מאָדערנער ליטעראַטור. אייגנאָל, אין אַ ווינטערדיקן פרייטיק צונאַכטס, זענען מיר ביידע אַזוי אַרומגעגאַנגען גאָר שפּעט, ביז מיר האָבן דערזען זיין דער־שראָקענע מוטער ארומזוכן אים.

אין זיין קליינעם פריוואַטן אַרכיוול האָט זיך אויך געפונען אַ געדריקט העפטל אין העברעיש — אַ זאַמלונג פון זיין זיידנס, דעם סאָקאָלאָווער רבינס, רעדעס — נעהאַלטן בייַ פאַרשידענע געלעגנהייטן אויף צוזאַמענפאָרן.

ער איז פאַרבליבן אין סאָקאָלאָוו, איך האָב נאָך דערהאַלטן פון אים

פון דער גרויליקע צייט (1940) איין בריוו אין דער פוילישער שפראַך (מסתמא איז דעמאָלט אַנדערש נישט געווען מעגלעך).

דער אונטן איבערזעצטער בריוו איז צו מיר דערגאַנגען דורך ליטא, וו[illegible] עס האָט זיך דעמאָלט געפינען זיין ברודער מענדל (היינט אין ישראל).

דער צאַרטער יונגער דיכטער איז געפאַלן אַ קרבן פון די דייטשן.

זאָלן די שורות זיין אַ מצבה אויף די אומבאַקאַנטע קברים פון די צוויי יונגע מיטגלידער פון דער סאָקאָלאָווער שרייבער משפחה — די לעצטע אויף דער סאָקאָלאָווער ערד.

*

ישראל יענקל מארגענשטערנס לעצטער בריוו פון נאצישן גיהנום:

סאָקאָלאָוו, דעם, 4.4.1940

„ליבער פריינט ראָטשטיין!

צוליב מניעות, וועלכע זענען דיר מסתמא קלאָר, האָב איך דיר נישט געענטפערט אויף דיין פאָסט־קאַרטל מיט אַכט הדשים צוריק. יעצט וועל מיר קאָנען ממשיך זיין אונדזער קאָרעספאָנדענץ.

קודם בין איך דיר מודיע, אַז איך, צוזאַמען מיט מיין משפחה, זענען געזונט.

מיין ברודער מענדל איז היינט פאַרוואָגלט אין ווילנע. ער איז היימ־לאָז און נויטיקט זיך איין הברישע הילף, און איך בעט דיך האַרציק, דו זאָלסט אים, לויט מעגלעכקייט, העלפן אין זיין שווערן מצב. מענדל וויל כּאָרן צו זיין קוזין דוד פערלאָוו. לכן בעט איך דיך, מיט אַלע כוחות אים צו העלפן דאָרט אַהין צו קומען.

איך בעט דיך, נאָכן באַקומען דעם בריוו, זיך תיכף צו פאַרשטענ־דיקן טעלעפאָניש מיטן קוזין דוד. גלייכצייטיק בעט איך דיך זייער, זיך אויך צו פאַרשטענדיקן מיט די סאָקאָלאָווער לאַנדסלייט, וואָס העלפן אין אַזעלכע ענינים, כדי אים, ווי וויט מעגלעך, צו געבן מאַטעריעלע הילף א. א. כ׳האָף אַז ביי אַ געלעגנהייט וועל איך עס דיר קאָנען אָפּדינען.

וואָס הערט זיך ביי דיר? איך בין באַשעפטיקט אין קוך פאַר אומ־באַמיטלטע אין סאָקאָלאָוו, וואָס גיט אַרויס קרוב 1500 מיטיקן טעגלעך — אין ס׳איז אַ שווערע אַרבעט.

כ׳האָף אַז דו וועסט דיך באַמיען צום בעסטן צו דערלויבן דעם ענין וועגן מיין ברודער, פאַרוואָס איך דאַנק דיר זייער.

אליעזר איז אין דראָהאָטשין; אויך זיינע עלטערן געפינען זיך דאָרט דיין פריינט וואָס גריסט דיך האַרציק דיך —

(—) ישראל יענקל מאָרגענשטערן.“

צווי מענטשן וואס האבן זיך אפגענארט

(דערציילונג)

אומגעדולדיק, נערוועז און הונגעריק, האָט שלום וואַסערמאַן געוואַרט אויף דעם מייסטערס אָנקומען. ר׳איז געזעסן ווי אויף שפילקעס, געדרייט זיך אויף אַלע זייטן, יעדע רגע געכאַפט אַ בליק צו דער טיר, אפשר וועט זי זיך אויפמאַכן? זיין געהער איז געווען אָנגעשטרענגט, וואך ווי אַ קאַץ, וואָס לויערט אויף אַ מויז. יעדעס מאָל, ווען ס׳האָט זיך דערטראָגן צו זיינע אויערן דער אָפהילך פון טריט אין קאָרידאָר, האָט זיין האַרץ אַ צאַפּל געטוון:

— אָט גייט ער...

אויסער דעם מעשענעם, גלאַנציקן הענטל, האָט ער גאָרנישט געזען. רגעסווייז בלויז האָבן צו אים, ווי דורך אַ נעפּל, קוים אַרויסגעבליקט די פּאַרשידענע אַרבעטס־כלים מיט דעם לאַנגען צושנייד־טיש. ס׳האָט זיך אים נישט געגלויבט, אַז מיט דעם האַמער, וואָס ליגט אויפן פענצטער, מיט דער גרויסער שער אין האַנט, איז ער גאַנצע צוועלף שעה אין טאָג געשטאַנען דאָ ביים טיש און אויפגעשטעלט די וואַליזקעס. פרעמדלעך האָט אים אויך אויסגעזען שרה, דעם מייסטערס פרוי, מיט די געפעלדלטע לייפּן, וואָס איז געזעסן אַ צעשמייכלטע ביים אויוון פון דער גרויסער ליכטיקער שטוב מיט דעם קינד אויף דער שויס. ר׳האָט געקלערט נאָך צוצוואַרטן אויף דעם מייסטער, אָפּנעמען ביי אים דעם חוב פון פינף גילדן וואָס קומט אים נאָך פון דעם פאַרגאַנגענעם חודש, און אַראָפּ קויפן אַ ברויט, אַ גאַנצן לאַבן ברויט.

מיטאמאָל האָט זיך אויפגעמאכט די טיר. ס׳איז אַריין איזאַק דער מייס־טער. שלום האָט זיך אויפגעריסן פון אָרט, אָנגעשטעלט די בליקן אויף דעם פעטן, אָנגעשטאָפטן מענטש מיט די פיין־פּאַרקעמטע בלאָנדע וואָנסעס — און געשוויגן. ר׳האָט נישט געקאָנט רעדן. נאָר איזאַק האָט זיך נעבן אים נישט אָפּגעשטעלט. ער איז אַריין אין דעם גרויסן צימער, אַראָפּגעוואָרפן פון זיך דאָס פוטער, צוגעגאַנגען צום ווייב און זייטיק אַ בורטשע געטון צו דעם גע־וועזענעם געזעלן:

— אומזיסט אייער וואַרטן. כ׳האָב סיי ווי נישט באַקומען. קומט אַרויף מאָרגן, אפשר וועל איך האָבן — און ער האָט פריילעך אַ סמאָטשקע געטון צום קינד.

שלום האָט קוים אַרויסגעשטאַמלט:

— אפשר האָט איר — כאָטש עפּעס?...

— ווען איך זאָל האָבן — האָט זיך איזאַק צעשמייכלט און אָנגעטאַפּט דעם וואַרימען אויוון — וואָלט איך דאָך געווען אַ גביר...

שלום האָט קוים געשלעפּט זיינע פיס. ר׳האָט אַריינגעאָטעמט אין זיך די פרישע פראָסטיקע לופט און אויף אַ רגע צוריק דערפילט די גלידער. ער איז אַ ווייל שטיין געבליבן ביים ראָג פון דער גאַס, זיך איינגהערט אין קרעכצן פון אַדורכפאָרנדיקע טראַמווייען, נאָכגעשיקט זיין שטאַרקן בליק די פאַר־ביילויפנדיקע מענטשן און זיך געוווּנדערט, וואָס די גאַס האָט זיך מיט גאָר־נישט געענדערט... ר׳האָט גענומען גיין, איז אָפּגעגאַנגען אַ שטיקל וועגס און שטיין געבליבן: „ווו גייט מען זיך שאַפן געלט"? ער האָט זיך געפּרוווט דער־מאָנען אַ פריינט, אַ באַקאַנטן, ביי וועמען ער זאָל קאָנען באָרגן עטלעכע גראָשן און — נישט געקאָנט. ער האָט גאָרנישט נישט געדענקט. איינער אַליין האָט ער זיך דערזען, אויף אַ פרעמדער גאַס...

אַזוי שטייענדיק, איז אים איינגעפאַלן אַ קוק צו טון אין דעם געלט־בייטעלע. ער האָט זיך אָבער גלייך דערמאָנט, אַז דאָס האָט ער שוין נישט איינמאָל געטון, און דאָרט גארנישט געפונען. נאָך מיט אַ טאָג צוריק האָט זיך עס אינגאַנצן אויסגעליידיקט. דאָך — האָט זיך אים געשטאַרקט דער באַגער נאָכ־אַמאָל אַ קוק צו טון אין דעם לעדערנעם טעשל, נישט מער ווי אַ קוק טון און נאָכדעם עס צוריק אַריינלייגן אין קעשענע. שלום איז געווען זיכער, אַז ס׳איז דאָרט גאָרנישט פאַרבליבן, נישט ווילנדיק, האָט ער דאָס טעשל אַרויס־גענומען. ס׳איז געווען אַ האַלב־רונדיקס, געמאַכט פון ברוינעם לעדער. פּאַ־מעלעך האָט ער עס אויפגעמאַכט, אַ שאָקל געטון און... ס׳איז אַרויסגעפאַלן אַ גילדן, אָבער וואָסער? אַ פאַלשער. דאָס איז געווען אַ בלייענער, טונקעלער גילדן, וואָס ער האָט באַקומען אַ רעשט פון אַ צווייער זלאָטע ביים קויפן פיר בייגל ביי אַ גאַסן הענדלער. ער האָט זיך בעת־מעשה גלייך געכאַפּט, אַז דער הענדלער גיט אים אַ פאלשן, אנשטאָט אַ גוטן, און ער האָט אים גלייך געוואָלט צוריקגעבן, נאָר אַ קוק טוענדיק אויף דעם אָרימען בייגל־הענדלער, אויף זיין געל גערונצלט געזיכט, אויף זיינע גרויע אויסגעלאָשענע אויגן, וואָס האָבן הונגעריק געקוקט אויף אים, גלייך זיי וואָלטן אים שטום געבעטן, אַז ער זאָל דעם גילדן צונעמען, ווייל קיין צווייטן האָט ער נישט — האָט ער אים צוגענומען און אַריינגעוואָרפן אין טאַש און מיט די פיר בייגל אין האַנט אַוועק צו זיך אַהיים. באלד נאָכדעם, האָט ער וועגן דער „געשיכטע" פאַרגעסן. פאַר זיינע אויגן איז נאָר כסדר געשטאַנען דאָס געשטאַלט פון דעם בייגל־הענדלער.

איצט ווען ער איז געשטאַנען אויף דער גאַס אַ הונגעריקער מיט דעם פאַלשן גילדן אין האַנט, האָט ער זיך ווידער דערמאָנט די געשיכטע פון דעם פאַלשן גילדן.

— אט וועז איך זאל טרעפן יענעם בייגל־הענדלער — האט שלום א טראכט געטון — וואלט איך אים דעם גילדן צוריק אריינגעפאקט.

א טרויעריקער האט זיך וואסערמאן ארומגעקוקט. ער האט געזען שטיין עטלעכע יונגע בייגל־הענדלער, וואס האבן הויך אויפן קול אויסגערופן זייער סחורה:

— „וואַרימע, הייסע בייגל... פיאר א צענער, דרא א צענער... וואַרימע, וואַרימע בייגל...“

שלום האט זיך צו זיי גוט צוגעקוקט. קיינער פון זיי איז אבער נישט געווען ענלעך צו דעם, וועמען ר׳האט געזוכט. ער האט שוין געזומען אוועקגיין ווייטער, ווי ס׳איז זיין מוח דורכגעלאפן א געדאנק, אז ער זאל דעם גילדן גוט אויספוצן מיט א טיכעלע, כדי ער זאל גלאנצן פונקט ווי אן אמתדיקער און דערנאך פרובירן אוועקגעבן עמעצן פון די הענדלער. אפשר וועט זיך יענער נישט כאפן?

שלום האט זיך פארשעמט פאר דעם בלויזן גדאנק, אבער א פארבאר־גענער ווילן האט אים געטריבן צום ארט, ווו עס זענען געשטאנען די בייגל־הענדלער. כמעט אלע זענען געווען יונגע מיט צעקנייטשטע, בלייכע פנימער. מיט אויפגעריסענע מיילער און האבן אויסגעזען צו זיין זייער בייזע. שלום האט זיך געשראקן, זיי צו געבן דעם גילדן, אזא איינער וועט זיך גלייך כאפן און דערפאר נאך אנברענגן די ביינער. איז ער אזוי געבליבן שטיין, נעבן די הענדלער מיט א קלאפנדיקן הארץ און נאר שטום געקוקט אויף זיי.

— אפשר ווילט איר בייגל, נעמט — האט אים אונטערגעטראגן ס׳קוישל א יינגל מיט א גרעל פארמעליקט געזיכט. וואסערמאן האט אים שוין געוואלט דערלאנגען דעם גילדן. נאר אין דער זעלבער רגע האט אויף אים ס׳יינגל עפעס פארשנדיק א קוק געטון און שלומען האט זיך געדוכט, אז דאס יינגל וויסט שוין, אז ער ווייל גים געבן פאלש געלט... א פארשעמטער איז שלום אוועקגעגאנגען. ער האט געהאט דאס געפיל פון א גנב, וועלכן מען האט געכאפט ביי דער האנט.

וואסערמאן האט מורא געהאט צו קוקן מענטשן אין די אויגן אריין. ער האט ארומפענגלאזט דעם קאפ און א פארביטערטער אויף זיין אייגענער שוואכקייט, שטיל אפגעזיפצט, און געזומען אוועקגיין פון דעם ארט מיט דער פעסטער דעה — מער נישט צו פרווון קיין מזל. ער האט געקלערט ארויפ־צוגיין אויף דער „סטאנציע“, זיך אוועקלייגן אויף דעם בעטל און זאל זיין, וואס עס ווייל זיך... ער האט זיך געשטארקט, אריינגעאטעמט אין זיך פרישע לופט און געשטעלט אייליקע טריט...

שלום איז אריין אין א שטיל געסל די גאז־לאמטערן האבן געלויכטן און פארשפרייט ארום זיך א שיינע ליכט. אין טייל ערטער איז געווען גאנץ פינצטערלעך. ביי אן אויסגעלאשענעם לאמטערן איז געשטאנען אן עלטערער בייגל־הענדלער. ער האט נאך געהאט א פול קוישל. אין וואסערמאנס מוח איז

גלייך אויפגעשווימען אַ געדאנק, אַז ער זאָל צו אים צוגיין... ער וועט זיכער נישט באַמערקן. שלום האָט זיך ווידער דערפילט שוואַך. נאָר דער געדאַנק איז פון מינוט צו מינוט געוואָרן שטאַרקער, מער האָט ער שוין נישט געקאָנט הערשן איבער זיך. ער האָט געשטעלט אין טריט, צוויי, ר׳איז שוין געשטאַנען גאָר נאָענט נעבן דעם הענדלער. שלום האָט געזאָגן, ווי אַ האָנט, אַ צעקאָרטע, האָט זיך צו אים אויסגעשטרעקט, געמומען דעם גילדן פון זיין האָנט און אנשטאָט אַריינצוואַרפן גלייך אין קעשענע, האָט ער אים צוגעטראָגן צו די אויגן, עטלעכע מאָל באַקוקט, געדרייט אים אויף אַלע זייטן, באַטאַפט זיינע קאָנטן און קיין רעשט נישט געגעבן. פאַרוואָס? ער האָט זיך מן הסתם גע־כאָפט, אַז דער גילדן איז אַ פאַלשיער.

שלום איז געבליבן שטיין און זיך נישט געקאָנט רירן פון אָרט. זיין הארץ האָט גיך געקלאפט. פאַר די אויגן האָבן זיך פונקען געצונדן. נאָר דער הענדלער האָט זיך נישט געאיילט. אים איז, וויזוט אויס, שלומס שרעק נישט אָנגעגאַנגען. ער האָט גאָרנישט געריעדט, נאָר לאַנג מיט אַ גרימאַסע אויף זיין געל געזונצלט געזיכט, שטום געקוקט אויף אים. שלומס דערשראָקענע בליק־קאָבן זיך נישט ווילנדיק אָנגעטראָפן מיט די אויגן פון הענדלער. שלום איז געווען זיכער, אַז אַ ליאדע רגע וועט זיך אויף זיין שארבן אַראָפפלאָזן אַ שווערע האנט; אָדער — די ערד אַליין וועט אַ גרויס מויל אויפמאַכן און אים אייג־שלינגען אַ לעבעדיקן. ס׳איז אַדורך אַ מינוט. דער מענטש, וואָס איז געשטאַנען אַנטקעגן אים, האָט א זיפץ געטון, אַריינגעוואָרפן דעם גילדן אין קעשענע און דערלאַנגענדיק שלומען פיר גרויסע בייגל מיט אַכציק גראָשן אַ רעשט — שטיל א זאָג געטון:

— נעמט!

שלום האָט צוגענומען און לייכטער אָפגעאָטעמט.

— הייסט עס — האָט ער אַ טראַכט געטון — אַז ער האָט זיך נישט געכאַפט...

אויף גיך האָט ער זיך אַוועקגעדרייט פון דעם הענדלער, מורא געהאַט אַ קוק צו טון הינטער זיך. ער האָט געדענקט נאָר וועגן איינס: אַז ער דאַרף זיין וואָס ווייטער פון דער לאַמטער.

האָט זיך עס אים געדוכט? ניין! דייטלעך און קלאָר האָט שלום דער־הערט ווי עמיצער לויפט אים נאָך.

איז עס געווען דער בייגל־הענדלער? צו זיין אומגליק — יאָ. ער האָט דערהערט דעם אָפקלאַנג פון זיינע אייליקע טריט. ס׳האָט שוין איצט נישט געקאָנט זיין קיין רייד פון אַנטלויפן. שלום איז נישט ווילנדיק שטיין געבליבן. אַראָפפלאָזנדיק דעם קאָפּ, איז ער גרייט געווען אויף אַלעם.

דער הענדלער איז אָנגעקומען, אַרויפגעלייגט די האָנט אויף זיין אַקסל און געפרעגט:

— איר דערקענט מיך? שרעקט אייך נישט... קוקט מיך אָן...

שלום האָט אויפגעריסן זיינע בליקן, זיך אָנגעטראָפן מיט דעם הענדלערס גרויע, אויסגעלאָשענע אויגן, דערזען זיין געל גערונצלט געזיכט מיט די צוויי טיפע קנייטשן אויף זיין שטערן, אַון ער האָט אים דערקענט: דאָס איז געווען דערזעלבער הענדלער, וואָס האָט אים מיט אַ וואָך צוריק געגעבן דעם פאַלשן גילדן... יאָ, ר׳האָט אים דערקענט. דאָס איז געווען דערזעלבער...

איך... דערקען אייך... האָט שלום קוים אַרויסגעשטאַמלט און יענעם נישט געקאָנט קוקן אין די אויגן אַריין.

— איך אָבער, האָב אייך באַלד דערקענט! — האָט דער הענדלער געזאָגט מיט אַ קוים מערבאַר שמייכעלע — אָבער נישט צוליב דעם האָב איך אייך צוריקגערופן... כ׳האָב אייך נאָר געוואָלט ווייזן, געוואָלט זאָגן, אַז איינער דעם אַנדערן האָבן מיר זיך אָפּגענאַרט... אַזוי נישט ווילנדיק... מיאוס אָפּגענאַרט זיך. צוליב וואָס? איר זענט הונגעריק, יאָ? שעמט זיך נישט. זאָגט... דעמאָלט זענען געווען הונגעריק מיינע קינדער. אָט דאָס האָב איך אייך גע־וואָלט זאָגן... נישט ווילנדיק האָבן מיר זיך אָפּגענאַרט... נאַט אייך נאָך צוויי בייגל נעמט, איך האָב נאָך אַ גאַנץ קיישל — און ער איז צוריק אַוועק צו דער אויסגעלאָשענער לאַמטער.

שלום האָט אים נאָכגעקוקט, לייכטער, אַ סך לייכטער אָפּגעזיפצט, גע־ריסן שטיקער פון די זעקס בייגל און געפילט, אַז אַ גרויסע שאַנד האָט אַ גוטע האַנט פון אים אַראָפּגענומען...

(„פאָלקס־צייטונג — וואַרשע).

ל י ד ע ר

סוף־זומער

אַז די ביימער האָבן אויך פאַרלוירן זייער פרייד
און ווי אַ וויגעלע צעציטערט זיך אין ווינט,
האָב איך פאַרלוירן אויך מיין צייט,
איך בין געוואָרן ווי אַ קינד,
וואָס איז בלינד,
אַן אַ מוטער אויפן ווינט.

און אַז די ביימער און די גראָזן האָבן זיך צעווינט,
האָב איך אויך געוויינט,
און אויך איצט געפין איך אַזש בוים׳ס געשרייַ
און סע טוט מיר ווייַ.

תמוז־אָוונט

וווּ ווייסע אָדלער־פליגלען שוועבט דער הימל בלוי,
עס זענען אָנגעזאָפט די גראָזן פול מיט טוי,
לייכטער שוועבט זיך, לייכטער כ׳האָלט דעם קאָפּ,
ווייטער בליקט זיך, כ׳אָטעם גרינגער אָפּ.

ווי־סע וואָלקנדלעך צעגייען זיך אַליין,
די הויכע יעשענעס ווערט זיסער אויף דער וועלט צו זיין,
וועגלעך זאַמדיקע פאַרגעסן ליגן שטיל,
און מיט נחת־רוח רוישט פון ווו אַ מיל...

ס׳שלאָפן פייגל פריילעך אין די נעסטן איין,
ווייבער אָלטע זיפצן שטילער אָפּ,
דער טאָל ווערט טיפער, טיפט תהום אַראָפּ,
און אַ צופרידענער איך לייג ערגעץ מיין קאָפּ.

סאָקאָלאָוו־פאָדליאַסק

כ׳וועל מוזן ווערן שטיין

פוּנקט גאַסן גיי איך אוים און זוך,
קוק אין אויגן, אין שוּפּענצטער אַריין,
קוק און זיך און פאַרש ביי מענטשן אוים, —
ביי איך קליין?
בין איך גרויס?

עס ענטפערט קיינער מיר נישט; לאָזט מיך גיין
אַליין, אַליין,
און טיף אין מיר, אין שטומקייט מיינער כ׳פיל
כ׳וועל מוזן ווערן דאָך אַ שטיין,
וואָס ליגט אין גאַסן־ראָג און שוויגט,

און הערט אלץ אוים
און קאָן פאַרטראָגן מיטן שטיינער־האַרץ
אַלץ אַרום, דעם רויש,
דעם פלוּיש,
און זאָגט אַליין צו זיך: „איך בין גרויט"
און שרעקט זיך נישט צו זיין אַליין.

יאָ, כ׳וועל מוזן ווערן שטיין —
כ׳וועל מוזן ווערן שטיין!...

(„ליטעראַרישע בלעטער", וואַרשע, 1937)

שמחה פאליאקעוויטש
(תל־אביב)

גד זאקליקאווסקי ז״ל

אין 1960 איז פלוצעם געשטאָרבן דער שרייבער גד זאקליקאווסקי. זיין טויט האָט אים אוועקגעריסן אין מיטן זיין אַקטיווער ארבעט ביים אַרויסגעבן דעם יזכור־בוך, די מצבה נאָך דעם חרוב געוואָרענעם שטעטל.

גד זאקליקאווסקי איז פון זיינע פריסטע יאָרן דערצויגן געוואָרן אין הטידים־לומדישע קרייזן אין שטעטל. שוין אויף דער ישיבה־באנק האָט ער זיך אָנגעהויבן אינטערעסירן מיטן ציוניסטישן געדאַנק. זיין גייסטיקע וואַכאַמקייט צום דאָזיקן געדאַנק איז געוואָרן זיין נאַטירלעקע אַטמאָספער, און ער איז איבערגעגאַנגען צו ממשותדיקער, קאָנסטרוקטיווער ארבעט אַלס העברעישער לערער און פרעדיקער פון דעם אידעאַל. די ערשטע פון זיינע אָנהענגער זענען געווען זיינע ישיבה־חברים. ער האָט געהערט צו דעם עלטערן דור טוער און לערער.

זיין אינטערעס צו געזעלשאַפטליכער ארבעט אין נישט געווען קיין צופעליקער — נאָר דער אויסדרוק פון זיין באַגער צי עפעס העכערס, בעיקר דערהויבן דעם יידישן פאָלקס־מענטש. צוליב זיינע פרייַע געדאַנקען איז זאקליקאווסקי געקומען אין קאָנפליקט מיט די שטאָט בעלי־בתים, האָט פאַרלאָזט דאָס שטעטל, זיך באָזעצט אין קאסאוו און דאָרט געלעבט אַ קורצע צייט אַלס העברעישער לערער.

ווי אַ טרעגער פון פרייַען געדאַנק אין יענער צייט, האָט ער געמוזט טרינקען דעם ביטערן כוס פון וואגלען און וואַנדערן. א באלאדענער מיט אַ קולטור באַגאַזש, וואַנדערט ער איבער פוילישׂ־ליטווישע שטעט און שטעטלעך, זוכט אַ קיום פאַר זיך אין זיין משפחה. ער וועלט אָבער נישט באהערשט פון יאוש, ער וועלט נישט אינגעבראָכן, פאַרקערט, ער איז גייסטיק שטאַרקער געוואָרן,

זיך געפעסטיקט נאָך זיכערער אין זיין ציוניסטישן געדאַנק און אומעטום, וווּ ער האָט געלערנט, האָט ער פאַרזייט די קערנער פון חלוצישן גייסט, אָנגעשטעקט זיינע תלמידים מיט זיין גלענצענדער אמונה אין יידישער נאַציאָנאַלער אויפלעבונג.

גד זאקליקאווסקי אין דער יוגנט

אין זיין ווייטערדיק לעבן, איז זאקליקאווסקי נישט אָווּעק פון זיין סביבה, פון וואַנען ער איז אויסגעוואַקסן און זיך דערצויגן, און געהאַט אַ גרויסע השפעה אויף איר גייסטיקער אַנטוויקלונג. זיינע פון צייט צו צייט געדרוקטע דערציילונגען און זכרונות פון שטעטעלדיקן לעבן זענען דורכגעדרינגען מיט ראָמאַנטיק פון לעבן, פון די ישיבה־בחורים, חסידים, מתנגדים און אנדערע יידישע פאָלקס־טיפּן, וועמענס אנדענק ער האָט זיין גאַנץ לעבן מיט ליבשאַפט און כּבוד אויפגעהיטן און וועגן דעם ליב געהאַט צו דערציילן.

אין יאָר 1931 פאַרלאָזט זאקליקאווסקי פוילן, וואַנדערט איבער דרום־אמעריקאַנישע לענדער, אָבער זיין מקום מנוחה האָט ער געפונען אין לאַנד פון זיינע וויזיעס, אין לאַנד פון יידישן אויסלייז אין ארץ־ישראל, וווּ ער קומט צום צווייטן מאָל אין יאָר 1938.

גד זאקליקאווסקי האָט געפירט אַ שטיל באַשיידן לעבן אין ישראל. די לעצטע יאָרן אַלס בעאַמטער אין דער סוכנות. אין די פרייַע צייט איז ער געזעסן איבער ספרים, געלייענט און געלערנט, געשריבן און איבערגעשריבן ביי אַ טיש מיט צייטונגען, ביכער און בערגלעך אָנגעוואָרפענע נאָטיצן.

אַ פעסט געבויטער, מיט אַ זיכערן טראָט אין זיין גאנג, איז אויך פעסט געווען זיין כאראקטער ביים דורכפירן זיינע לעבנס־אויפגאבן ווי אַ שרייבער און געזעלשאַפטליכער טוער, הגם ער איז נישט געווען פריי פון אילוזיעס.

די ביאָגראַפישע נאָטיצן וואָס ליגן פאָרצייכנט פון זיין פאַריתומטער פרוי און טרייַע לעבענסבאַגלייטערין, ווי אויך באַ זיין טאָכטער, וויזן דעם שווערן לעבנס־וועג פון זיין פריסטער יוגנט ביז די לעצטע טעג פון זיין לעבן. אָבער זאקליקאווסקי איז, נישט געקוקט אויף זיין האַרץ־קראַנקהייט, פון דער נאָטור געווען אַ פרייליכער, מיט אַ שמייכל אויפן פנים פלעגט ער אויפנעמען אַלע שווערסטע מאַמענטן אין לעבן. מיט אים איז געווען פרייליך, מיט זיין וויץ און הומאָר האָט ער געקאָנט צעטרייבן די שווערסטע שטימונג.

שוין איבער די 70, איז נאָך גד זאקליקאווסקי געווען אַריינגעטאָן אין שפּעריישן לעבן מיטן פולן אימפּעט, מיט אַלע זיינע אברים, זיין ווילן איז געווען וואָס מער צו שרייבן, ער האָט זיך מיט דער פעדער נישט געשיידט, אפילו דאָן וועו מ׳האָט אים, אַ קראַנקן, גענומען אין ביילינסאָן שפּיטאָל, אָבער דאָס מאָל האָט זיין אָפּגעשוואָכט האַרץ מער נישט אויסגעהאַלטן.

זיין פלוצלינגער טויט האָט אַוועקגענומען פון די סאָקאָלאָווער לאַנדסלייט איינעם פון די גרעסטע איבערגעבליבענע פון עלטערן דור וועלכער האָט מיט כבוד און ווירדע פאַרקערפערט אין זיך דאָס אַמאָליק לעבן פון חרוב־געווארן שטעטל.

כבוד זיין אָנדענק.

ר׳ יעקב פרידלוב ז״ל

ר׳ יאנקל רחל־הינדעס איז געווען אַ בוי־מייסטער, אַ קינסטלער אין זיין פאַך, און אין שטעטל געלעבט אין זיין סביבה ווי אַ חסידישער ייד. א גאַנצן טאָג פלעגט ר׳ יאַנקל איינזאָפן אין זיך די רי־חות פון פריש געשניטן האָלץ, שטיי־ענדיק אַן איינגעבויגענער איבער די לאַנגע קלעצער מיט זיין שׂארפן, ברייטן העקל, און דערביי זיך צוזינגען אַ חסידישן ניגון, און זיין לאנגע שפּיציקע באָרד האָט זיך ריטמיש צוגעשאָקלט צו יעדן האַק אין האָלץ אַריין. נאָך דעם שווערן אַרבעטס־טאָג פלעגט ר׳ יאַנקל אָפּשאַרן פון זיך דעם שטויב און גיין אין בית־המדרש לערנען א פרק משניות.

אַזוי געדענק איך פון מיינע יינגלישע יאָרן ר׳ יאַנקל רחל־הינדעס.

מיט יאָרן שפּעטער, וועו איך בין קיין סאָקאָלאָוו געקומען אַלס פליט, האָב איך ר׳ יאנקלען שוין געטראָפן אַ זקן, אויף וועמען איך האָב דערקענט די מיט טרויער אָנגעלאָדענע טעג.

וועו דאָס געטאָ האָט זיך געצאַפּלט אין איבערמענטשליכע יסורים פון די עפּידעמיעס, קעלט, הונגער און עלנט, האָט ר׳ יאַנקל זיך נאך אָנגעהאַלטן אין לעבן מיט אַ געצוימטער שטילקייט אין רו — מיט בטחון אין גאָט וואָס האָט אים

געגעבן כח און מוט צו פאַרשאַפן פאַר זיך די גרויסע מצוה פון מסירת־נפש און גרייטקייט צו העלפן יידן וועו איבערן געטאָ איז שוין געהאַנגען אין דער לופט דעם גזר־דין פון טויט און אומקום.

אין יענע טעג פון פולשטענדיקע האָפנונגסלאָזיקייט, וועו יידן אין געטאָ האָבן אָנגעהויבן מאַכן באַהעלטענישן האט ר׳ יאַנקל רחל־הינדעס געמומען אויף זיך ווי אַ הייליקע אויפגאַבע צו העלפן די פאַרצווייפלטע יידן אין דער דאָזיקער אַרבעט.

אַיך מיט מיין משפחה, און נאָך אייניגע פליטים האבן דאָן געווינט ביי פסח שולץ אויף ראגאָווסקע 24. דאָרט האָב איך ר׳ יאַנקלען געזעען אַלס באַהעלטע־ניש־מאכער. יענע נאַכט, ווי אלע מיינע געטאָ איבערלעבונגען, איז געבליבן טיף אייגעקריצט אין מיין זכרון.

אין פסח׳ס חדר האט געהערשט אַ טיפע נאַכט־שטילקייט. זיין ווייב און קינד זענען געווען פארזינקען אין שלאָף. דער ווינט האָט מיט גערויש יעדע ווייל אַ טרייסל געטון דעם לאָדן.

פסח, שלמה און בינעם זענען געזעסן אַרום דעם אַראָפגעדרייטן נאָפט־לאָמפּ ביים טיש, איינגעטוליעט די קעפּ אין די אויפגעשטעלטע קעלנער.

בונעם, אָנגעשפּארט מיטן קאָפּ אויף דער האַנט, האָט ווי פון שלאָף־אַרויס געערעדט:

— די נאַכט פאַרגייט און מ׳זעט נישט און מ׳הערט אים נישט.

— אָן אים איז אויס באַהעלטעניש — האָט שלמה געענטפערט. פסח, מיט דער שטייפער האַנט איבערן גלעזל פון לאָמפּ, האָט אַ זאָג געטון:

— זייט זיכער! אויב ער האָט מיר צוגעזאָגט צו קומען היינט ביינאַכט, איז זיין וואָרט פונקט ווי געשווירן.

— נייו, אַזוי שפּעט ביינאַכט אין געטאָ הייסט איינשטעלן דאָס לעבן.

פסח האָט, ארויסציענדיק דעם קאָפּ פון צווישן די אַקסלען, אַ מאָך געטון מיט דער האַנט ווי אויף צופאַרטרייבן בינמס ספקות:

— גראָד אין אזא צייט, קויפט זיך דער זקן די גאַנצע וועלט מצוות. גאַנצע נעכט איז ער וואַך. וואַנדערט ארום ווי אַ שאָטן, שאַרנדיק זיך ביי די וועגט פון הויז צו הויז, אויף בוידעמס און קעלערס. וווּ נאר אַ באַהעלטעניש, מוז ער צולייגן זיינע אַלטע סטאָלאַרסקע הענט. איך האָב געהערט אויפן אויער דער־ציילן — האט פסח אַ זאָג געטון סודות־פול — אַז זיינע געהיימע טירלעך האָבן אַזעלכע געקינצלטע איינפאלן, אז וועו די מחבלים וועלן זיך שטעלן אויף די קעפּ, וועלן זיי נישט דערקענען דאָס באַהעלטעניש. און ווי מ׳דערציילט, וויל ער גאָרנישט נעמען קיין געלט פאר אַזאַ אַרבעט, אָט דאָס הייסט איינקויפן עולם־הבא אויף דער עלטער.

שלמה האט זיך צוגעבויגן צו פסחן:

— וועט מען טאָקע זעען, וואָס פאר אַ געהיימען אַריינגאנג ער וועט דאָס אויסקלערן צו אונדזער באַהעלטעניש. וויפל איך האָב שוין געפלאַנעוועט,

קוקט מיר דאס אויס עפעס פאדעכטיק. אין אזא פינצטערניש זאל ער נאך דער־טאפן אונדזער הייזל.

— צווישן אונדז זאל עס בלייבן, דארף ער איצט זיין דא נישט ווייט, פון משה פיעקארסקיס הויז האב איך נעכטן ביינאכט געזען ארויסטראגן אויפן פעלד זעק מיט צעגראבענע ערד. און יעקב לייב, דער שוסטער, האט זיך אויך היינט געסודעט מיט אים.

אין מיטן רעדן האט פסח א ציטער געטון. אוועקכאפנדיק ביידע הענט פון לאמפ. אלע האבן אנגעשפיצט די אויערן צו דער דרויסנדיקער טיר, ווו די הילצערנע שטאבע, פארזיצט אין צוויי אייזערנע אויערן, האט א קרעכץ געטון.

— דער ווינט האט א שפאר־געטון די טיר.

— ניין, ס׳איז נישט דער ווינט, מ׳קלאפט ווידער.

וען בונעם האט נאך מער ארויפגעדרייזט דעם לאמפ, האט זיך דאס קלאפן אריבערגעטראגן צום פענצטער.

— ווער איז עס? — האט פסח שטיל געפרעגט.

— איך האב דיר דאך געגעזאגט צו קומען — האט זיך דערהערט פון יענער זייט לאדן.

פון הינטער דער פארהאנגענער טיר האט זיך באוויזן מיט שווערעי טריט ר׳ יאנקל רחל־הינדעס, א הויכער, מיט ברייטע פלייצעס, אין א לאנגען כאלאט. ער איז שטיין געבליבן אנגעלענט אויף א שטעקן א שווער סאפנדיקער און אנגעשטעלט צו די דריי יידן אנטקעגן אים דאס געדיכט־באוואקסענע פנים מיט רער שפיציקער גראער בארד. אריבערקוקנדיק איבער די ברילן אויף דער שפיץ נאז, האט ער ארויסגעזאגט מיט א הייזעריקער שטים:

א גוטן אוונט אייך יידן!

זיצט ר׳ ראנקל. גאט צו דאנקען, וואס מען זעט אייך שוין. אזוי שפעט ביינאכט אין געטא היינטיקע צייטן. ר׳ יאנקל האט זיך לאנגזאם אראפגעלאזט אויף דער שטול, א וויש געטון איבערן צעקנייטשטן שטערן. ער האט צעשפיליעט דעם כאלאט, ארויסגעצויגן פון אונטערגעגארטלטן בוזעם א קורץ האנט־זעגל, א העקל, א האמער, א צוועגל און פולע הענט מיט אייזערנע נעגל. פון די הויכע שטיוול כאלעוועס האט ער ארויסגעצויגן א הילצערנע מאס, דאס אלץ אויס־געלייגט ארום זיך און געענטפערט:

— אויף די וועגן, פון וואנען איך קום יעצט, איז דער וואס איז איבער־אונדז, מיין היטער?

— א קלייניקייט, העלפן ראטעווען יידישע לעבנס פון אזא געפאר! ס׳איז דאך גארנישט אפצושאצן דעם שכר פאר אזא זאך! זאל אייך גאט באצאלן.

דער ארעמער, גוטמוטיקער פסח האט מיט שטילע טריט געשפרייזט איבערן צימער און פלוצעם שטיין געבליבן א צעטראגענער, ווי ער וואלט נישט פאר־שטאנען וואס דא טוט זיך:

— איז טאקע צו גלויבן, אז אונדזער וועלט גייט שוין חלילה אונטער? ס׳איז

דאָך גאָרנישט צו פארשטיין מיטן פשוטן שכל. זענען דאָך שוין געווען אַ סך צרות אויף יידן: נו, האָבן יידן תהילים געזאָגט, תפילה געטון ביז גאָט האָט געהאלפן, אָבער איצט?

ר׳ יאַנקל האָט אויפגעהויבן דעם קאָפּ און שטראָפלעך געזאָגט צו פסח׳ן:

מ׳טאָר נישט פרעגן קיין קשיות ביים רבונו של עולם, אפילו ווען רי צרות זענען גרויס. יידן מוזן האָבן בטחון. און דווקא אין אזא עת־צרה טאָר מען נישט פאַרלירן די אמונה. וואָס קאָנען מיר פאַרשטיין, וואָס עס טוט זיך איצט אויף דער וועלט? דריי און אַכציק יאָר האָב איך דעם וואָס איז איבער אונדז קיין קשיות נישט געפרעגט און וויל ווייטער נישט פרעגן!

— שלאָף רואיק, דאָס איז ר׳ יאנקל צו אונדז געקומען! — האָט פסח אַ זאָג געטון אין דער זייט פון בעט. ווו זיין ווייב האָט א פארשלאָפענע אויפ־געהויבן איר קאָפּ. און ר׳ יאנקל איז נאָך ווייטער אזוי געזעסן. געוועדט צו די יידן וועגן יענע צייטן וועו אין שטעטל איז אָנגעגאנגען אַ פרידלעך לעבן. ער האָט דערציילט, וויפיל כוחות ער האָט אַוועקגעגעבן ביים אויפבויען די שטאָט נאָך אלע ווילדע שריפות. וואָסערע הייזער ער האָט אויפגעשטעלט. ער האָט דערמאָנט די גרויסע פאָלקס־שול אויף דעם קופיענטינער וועג, וו הונדערטער שטאָטישע קינדער האָבן זיך געלערנט, און די גרויסע שול מיט דעם פיר זיילקן באָלעמער און ארון־קודש מיט די געציקלטע שניצעריין, די שטאָטישע מקווה און דעם נייעם בית המדרש. מיט א טיפן קרעכץ האָט ר׳ יאנקל איבערגעריסן זיין דערציילן און פארזונקען אין שווייגן.

אַ לענגערע צייט איז ר׳ יאנקל אַזוי געזעסן, אונטערשפאַרנדיק זיין קאָפּ מיט ביידע שוועך פאַרהאָרעוועטע הענט און א טיפער יאוש האָט פאַרהילט זיין פנים. ער האָט זיך דערזען אין זיין גרויסן עלענט צו 83 יאָר — וועו זיין לעבן איז חרוב געוואָרן.

ער האָט זיך דערמאָנט וועו די אַמאָליקע פול מיט לעבן אָנגעגילטע שטוב האָט זיך אויסגעליידיקט, נאָך אין די 30ער יאָרן איז געישטאָרבן זיין פרוי דבורה, פייגעס — א נאָמען וואָס אלע האבן אים דערמאָנט מיט טיפער אַכטונג. באָלד נאָך דעם האָט אים פארלאָזט זיין אייניציקער זון דער ציוניסטישער טוער חיים וועלכער איז אַוועק קיין ארץ ישראל.

ער האָט געלעבט מיט האָפנונג, זיך נאָך מיט אים צו זען און אפשר אויס־צולעבן די לעצטע יאָרן צוזאמען אין ארץ־ישראל.

איצט איז די האָפנונג פארלוירן און זיין אייניציקע טאָכטער אלטע צוזאַמען מיט איר מאן און קינד זענען פאַרטריבן אין די אַרכאַנגעלסקער וועלדער.

אליין אויף דער וועלט אין אָנבליק פון אונקום, נישטאָ פאַר וועמען אַראָפ־צורעדן זיך פון הארץ.

אין מיטן פון זיין טראַכטן האָט זיך ר׳ יענקל דערמאָנט נאָך וואָס אייגנטלעך ער איז דאָ אין דער נאָכט געקומען, און צו די יידן געזאָגט:

— מיין פלאַן איז אויסצושניידן אויבן אין שטוב דעם רעכטןווינקל פאַדלאַגע, ביים פענצטער, און פון דעם מאַכן אַ טירל אין באַהעלטעניש אַריין. דעם שניט יועל איך מאכן נאָר אין איין אָרט איבער די ברעטער. די אַנדערע זייט וועט אַריין אונטער די וואַנט־לייסטלעך. איבער דעם טירל וועלן מוזן שטיין די בעטן. און די שעה זאָל קיין שעה נישט זיין, אויב איר וועט דאָס דאַרפן באַנוצן, וועט איר דורכן בעט מוזן אריין אין באַהעלטעניש. אָבער דער לעצטער וועט נישט טאָרן פאַרגעסן אויסצוגלייכן דאָס בעט און צו פאַרמאַכן איבער זיך דאָס טירל.

וועו די צוגעשניצטע ברעטער זענען צוזאַמענגעקלאַפט געווארן, לויט דער מאָס פון טירל, האָט ר׳ יענקל אַראָפגעהאַנגען דעם לאָמפּ אין דעם אויסגעשניטענעם לאָך אַריין. דאָס באַהעלטעניש איז געווען פאַרטיק.

ר׳ יאַנקל, איז געבליבן איבערנעכטיקן אויף פסח׳ס געלעגער. וועו דער פרי־מאָרגן האָט זיך געשפּאַרט דורך די שפּאַלטן פון לאָדן אין פסח׳ס שטוב אַריין, האָט ר׳ יאנקל צוזאַמענגענומען זיין אַרבעטס־געצייג, אַ קוש געטון די מזוזה, און איז אַוועק איבער די גאַסלעך אין געטאָ, מיטנעמענדיק מיט זיך ברכות פון אַלע שטוביקע.

שוין איבער א פאָר צענדליק יאָר פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט שוין ר׳ יאנקל געראַטעוועט יידן פון מלאך־המות. עלטערע יידן דערציילן אַז בעת ס׳האָט דעמאָלט אין שטעטל געבושעוועט די כאָלערע־מגיפה איז דאָס איינציקע מיטל צו ראַטעוועו באַשטאַנען אין כסדרדיקן רייבן מיט שפּירט דעם גוף פון דעם אָנגעשטעקטן חולה.

אויך דעמאָלט האָט ר׳ יאנקל נישט געקוקט אויף דער גרויסער סכנה פון אָנשטעקונג און צוזאמען מיט נאָך יידן פון דער חברה־קדישא ארומגעאַנגען איינרייבן די קראַנקע. אָפטמאָל האָט געזומען אַ מעת־לעת אָן הפסקה ביז ס׳איז געלונגען עפּעס אויפצוטון צו פאַרהיטן די כאָלערע, וואָס איז בעת צווייטן וועלט־קריג געקומען אין נאָך אַ שרעקלעכערן אופן, אין געשטאַלט פון די היטלער־מערדער.

ר׳ אלתר — דער סאקאלאווער־דארפסגייער

ביים אָנהויב פון דער וואך, באַלד וויי ר׳ אלתר האָט אָפּגעדאַוונט שחרית, פלעגט ער אויפהענגען אויפן אַקסל זיין לידיק זעקל, אַ וויש טון מיט די פינגער־שפּיצן איבער די מזוזה און אַרויס פון זיין הילצערן גהויקערט הייזל לאַזנדיק אונטער זיך דאָס נאָך פארשלאָפענע שטעטל, פלעגט ער מיט לאַטגזאַמע טריט אַוועק צו די אונטערשטאָטישע וועגן וואָס האָבן געפירט אין די אַרומיקע דערפער.

אויף אַ גאַנצע וואָך פלעגט אלתר פאַרלאָזן זיין וויב און קינדער, שפּאַנען פאַוואָליע ווי א פאַרוואָגלטער אויף די צעווארפענע וועגן; זומער וועו עס שמעקט מיט גרינס אוו בליעכץ אוו ווינטער איבער געפרוירענע וויסטענישן

אויף פאַרשנייטע טראַקטן, פון דאָרף צו דאָרף מיט דעם זעקל אויף זיינע פלייצעס וואָס איז נאָך יעדן טאָג אַרומגיין צווישן די פויערישע כאַטעס פולער געוואָרן מיט זיין אייגנעקויפטער רויכוואַרג סחורה, בינטלעך האָר און אייגנע־טריקנטע פעלעכער.

אַלע יאָרן פון זיין פאַרהאָרעוועט לעבן אין אָרימקייט פלעגט ר׳ אלתר מיט גלייביקן בטחון אַנטקעגן גיין דעם שווערן עול פון די טעג. מיט אַ תפילה אויף די ליפן האָט ער אָפגעגעבן אַ לויב צו גאָט וואָס האָט אים געשיצט אויף

ה. דאניעלס: אַ יידישער דאָרפסגייער אין פּוילן.

די האָפערדיקע וועגן, ווו זיין הויך דאָר געשטאַלט, אָנגעשפּאָרט אויף דעם סענקעוואָטן שטעקן, האָט געשפּאָנט אַליין צווישן הימל און ערד.

ר׳ אלתר׳ס האָרץ פלעגט נישט איינמאל ווערן פאַרקלעמט פון אָנגסט־אָטעם, גלייך ווי ער וואָלט זיך אויסגעלייזט פון עפּעס אַ וויסטן נסיון צוליב די סכנות און פּורענויות וואָס האָבן געלויערט פאַר אַ יידישן דאָרפסגייער אויף די וועגן, וועלכע ער האָט געדענקט נאָך פון זיינע יונגע יאָרן ווען אָט די ערייט שטאָמיקע ביימער ביי די זייטן פון פעלד־וועג זענען נאָך געווען קלייניע, יונגע מיט דינע ריטלעך.

אין טונקל פאַרגליווערטן, אָוונטלעכן דעמער, נאָך אַ גאָנצן טאָג אַרומגיין צווישן די גוישקע כאַטעס, פלעגט ר׳ אלתר אַרײַנקומען אין אַ שטוב פון אַ יידישן דאָרפס־איינווינער, אַ קוש געטון די מזוזה, אַראָפּגעלאָזט פון זיך דעם שווערן זאַק, וואָשן די הענט, און זיין הויכע געשטאַלט מיט דעם געלן שפּיציק קאָזע־בערדעלע אויף דעם האָרט אָפּגעצערטן פּנים פלעגט זיך צעשאָקלען ביי דער מזרח וואַנט.

דאָס שוואָכע ליכט פון דעם אָנגעצינדענעם נאַפּט־לעמפּל, איז ווי פאַר־

שלונגען געווארן פון דער טריבער אַוונט־טונקלקייט וואָס איז געהאָנגען ווי אַ גראָער וואָלקן אין שטוב־חלל. אונטער דער בלאָער קאַלכוואָנט בייַם אויוון ווינקל, האָט זיך געשאָטנט אַ ווייבעריש געשטאַלט, אונטערגעבונדן מיט אַ וואָלענער פּאַטשיילע, פון וווּ עס האָט זיך אַרויסגעזעגן אַ בלייך פּאַרשעמט פּנים. אירע הענט וואָס האָבן גיך און געניט געשיילט קאַרטאָפּל פון כּאַרטוף אין אַ גרויסן טאָפּ אַריין, פלעגן צוואַרפֿן נאָך אַ פּאָר קאַרטאָפּל צו דער וועטשערע פּאַר ר׳ אלתרן.

אין די לאַנגע ווינטער נעכט זענען יידישע דאַרפּסלייט געזעסן אַרום אלתרן געשלינגען די וועריטער פון זיינע אָנציענדיקע דערציילונגען פון יידישן לעבן אין שטעטל, פון זיינע לאַנגזאַמ שטילע און בנעימותדיקע רייד וועגן שטעטלדיקע גבירים וואָס האָבן נחת געהאַט פון קינדער, עשירות און רו; אוּן וועגן די קאַליע געמאַכטע זינדלעך, וואָס צוליב זיי גייט עס אַוי שלעכט אויף דער וועלט.

יינגלווייז האָב איך שטאַרק ליב געהאַט די נעכט וען ר׳ אלתר איז געקומען אין דאַרף אַריין אין געווען אַ גאַסט בייַ אונדז אין שטוב. איך האָב ליב געהאַט צו זעען ווי אַזוי ער פּאַרגלייזט די אויגן צום בעליק בייַם דאָוונען מנחה־מעריב אין טונקעלן שטובן־ווינקל; איך האָב ליב געהאַט זיינע דאַרע צווויי פּינגער אויף מיין יינגליש בעקל בייַם טיש. וויפל מאָל בין איך נישט דערשלאָפן נאָך זיינע מעשיות וועגן כישוף־מאַכער און שדים. וועגן זיינע איינזאַמע וואָגלענישן איבער פוסטע זאַמדיקע וועגן דורך פחדפולע יעלדער פון דאַרף צו דאַרף צווישן הפקרדיקע שקצים מיט בייזע הינט. עס פלעגט מיך אַזוי פּאַרכישופט ציען צו הערן זיין מעשה וועגן אַ יידּ אַ נשרף — אַ צדיק, וואָס איז אים פּאַרברענט געוואָרן זיין לעצט ביסעלע פּאַרמעגן אוּן ער האָט אַלץ נישט געזינדיקט קיין גאָט.

אוּן דער ווינטער איז פּאַרבּיי, דורך די שויבן האָט אַריינגעקוקט דער פרילינג, אוּן די דאַרפישע וועלט איז געוואָרן אַזוי ראָז אוּן בלאָ; אין זומער־דיקע פּאַרנאַכטן אויף אַ באַנק אונטער אַ כאַטע אַנטקעגן טונקל־גרינע פעלדער וועז די פלאָמען פון שקיעה גייען ביסלעכווייז איין, פלעגן דאַרפישע מיידלעך אַרומרינגלען ר׳ אלתרן וואָס איז געזעסן האַלטנדיק אין די הענט אַ צעקנייטשט אויסגעריבן נאָטיץ־ביכעלע, וווּ ער האָט געהאַט איינגעשריבן נעמיען פון בחורים ייאָס האָבן געזוכט שידוכים.

פלעגט ר׳ אלתר מיט זיין בליק, אַ סאַמעטענער היימיש מילדער אויף די בחנטע צעשמייכלטע פּנימער פון די דאַרפישע כלה־מיידלעך, שדכענען פון זיין ביכעלע־אַרויס שוואַרצע און בלאָנדע שטעטלדיקע בחורים.

אוּן די דאַרפס־מיידלעך פלעגן זיך פּאַרחלומטע, פונאַנדערגיין פון ר׳ אלתרן, צו דער שטאָטישער וועלט מיט אירע בחורים, די אויסגעטרוימטע פרינצן.

סוף וואך פלעגט ר׳ אלתר מיט אַ פול זעקל אויף זיינע פלייצעס צוריק אַהיימקומען פון די דערפער אין שטעטל.

דער פעלדשער אהרן וואנס הי״ד

אהרן וואַנס האָט געשטאַמט פון נאַשעלסק. ער איז געווען אַ „געבוירענער״ פעלדשער. אין די יונגע יאָרן האָט ער געלערנט אין דער גערער ישיבה. פון דאָרט אַרויס האָט אים, ווי דעם בעסטן ישיבה־בחור, גענומען פאר אַן איידעם יאַנקל פעלדשער פון גער. ער האָט ביי אים געגעסן קעסט. דעם יונגן וואַנסן האָט אבער געצויגן צו מאָדערנער בילדונג, איז ער אַריין אין דער ראָדעמער שולע פון פעלדשערס און דאָרט באַקומען אַ דיפלאָם. אין סאָקאָלאָוו האָט ער זיך באַזעצט באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה און גלייך אָנגעהויבן פּראַק־טיצירן אַלס פעלדשער.

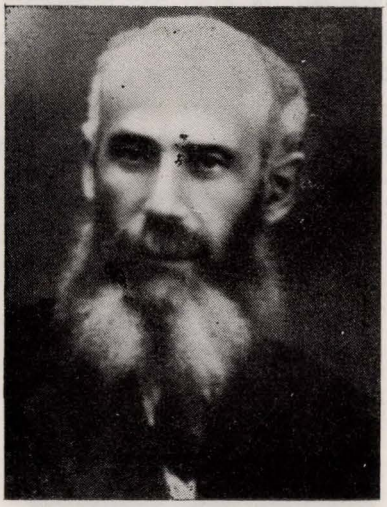

אהרן וואַנס איז געווען אַ רעליגיעז־נאַציאָנאַלער ייד. זיין באַרוף און די מאָדערנע קליידונג זענען ביי אים נישט געווען קיין קאָנטראַסט צו זיין רעלי־גיעזן דענקען. מען האָט געקאָנט געפונען ביי אים אין שטוב מעדיצינישע און וועלטלעכע ביכער, און דערנעבן אַ שאַנק מיט תורה־ספרים: אַ שיין געבונדענעם ש״ס, איבער וועלכן ער פלעגט גאַנץ אָפט זיצן און לערנען, ווי אין די יונגע יאָרן אלס ישיבה־בחור.

דאָס געפיל פון צושטערטער רו האָט וואַנס געזוכט צו שטילן מיט זיין אומדערמידלעכע אַרבעט אַרום די טיפוס־קראַנקע. נאָך זיין אַרבעט אין געטאָ־שפיטאָל, איז ער אַרומגעגאַנגען גאַנצע טעג אין די שטובן צו זיינע פּאַציענטן,

איילנדיק צו זיי מיט מעדיצינישע הילף. אַממייסטן האָט מען אים געטראָפן צווישן די אָרעמסטע יידן, ביי וועלכע ער האָט זיך שנעל געלאָזט דערקענען מיט זיין טיף־מענטשלעכער באַציאונג. ער האָט פּאַרשטאַנען, אז זיין פּליכט אין אַזאַ אויסטערלישער צייט איז היילן קראַנקע, זיין הארץ האָט גלייך דערפילט דעם קרעכץ פון זיינע שטעטלדיקע יידן.

אהרן וואַנס׳ טעטיקייט אין געטאָ אַלס פעלדשער איז געווען אויסגעפילט מיט א סך שטילע, אבער גרויסע און שיינע טאַטן. נאָר וויניקע האָבן וועגן דעם געוווסט. ערשט דערנאָך, וועו די עפידעמיע איז איינגעשטילט געוואָרן, האָבן יידן צווישן זיך דערציילט וועגן פעלדשער וואַנס און זיינע אויפטועין פאַר די געטאָ־קראנקע. איבערהויפט צווישן די פּליטים האָט מען געערעט מיט דאַנקבאַרקייט וועגן מוסטערהאַפטן יידישן פעלדשער.

ישראל בראם

וועו עס איז אַנטשטאַנען דאָס געטאָ אין סאָקאָלאָוו, האָט ישראל בראָם, ווי אַלע אַנדערע סוחרים, פאַרלוירן זיין קראָם. די סטראַגאַנעס זענען געבליבן אויף דער אַרישער זייט. ער האָט אריבערגענומען זיין ביסל פאַרמעגן אין שטוב אַריין, אין דעם טייל געטאָ פון דער שול־זייט. דאָרט האָט ער אומלעגאַל אויס־פאַרקויפט זיין סחורה און שנעל אויפגעגעסן זיין „פאַרמעגן".

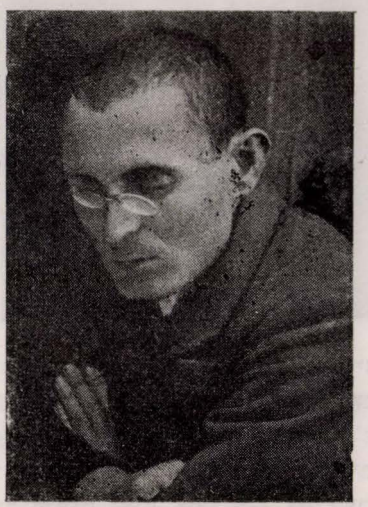

צווישן אַלע אַנטי־יידישע פאַראָרדענונגען אין געטאָ, איז אויך געווען אַ שטרענגער פאַרבאָט פאר יידן צו לייענען פוילישע, אָדער דייטשע צייטונגען.

ישראל בראָם האָט אויף זיך געגומען די אויפגאַבע צו שטילן דעם דאָרשט ניך אַ ידיעה פון דער אויסערלעכער וועלט.

ער פלעגט געהיים אַריינברענגען אַ באַגרענעצטע צאָל צייטונגען אוז זשורנאַלן, ער האָט זיי באַקומען פון די פוילישע צייטונגס־הענדלער, וועלכע האָבן, פאַרשטייט זיך, געגומען אַ פילפאַכיק טייערערן פּרייז.

ישראל בראַם, דער אומלעגאַלער צייטונגס־הענדלער, האָט זיך וקנה שם געווען איז סאָקאָלאָווער געטאָ מיט זיין פאַרשפרייטן די פאַרבאָרגענע טאָג־פּרעסע און די פאַרשידענע נייעסן, וואָס זענען געקומען פון דער „אַנדערער זייט". ער האָט געברענגט „גוטע אערטלעך", וואָס האָבן נישט איין מאָל אָנגעפילט די דערשלאָגענע הערצער מיט האָפענונג אויף אַ בעסערן מאָרגן.

אויף צומאָרגנס נאָך יום־כיפּור, 1942, איז ישראל בראם, דער גרעסטער אָפּטימיסט פון געטאָ, געזעסן אויף דער שול־גאַס, צווישן די ערשטע פּיר טויזנט יידן, געכאַפּטע אויף אַוועקצושיקן קיין טרעבלינקע. די קליינע קינ־דערלעך זיינע האָבן אַרום אים געקלעפּט. זיי האָבן נישט פאַרשטאַנען, וואָס דאָ קומט פאָר, וואָס פאַראַ גורל עס דערוואַרט זיי צוזאַמען מיטן טאַטן — אין די טויט־קאַמערן פון דער דערנעבנדיקער טרעבלינקע...

דאס בינטעלע האר

די שטילקייט אין שטעטל האָט געגליווערט צוזאַמען מיט דעם טריבן נאָך־רעגנדיקן האַרבסט־טאָג. אַ טרויעריקע לאַנגווייליקייט האָט געהויערט איבער די פאַרחושכטע שמאָלע געסלעך. אונטערן פאַרוואָלקנטן הימל האָבן די נידעריקע הייזלעך אייגע לעבן צייטן אויסגעזען ווי גרויסע אָנגעוואָרפענע בערג נאַסע שמאַטעס.

פון מאַרק־פּלאַץ איז אָנגעקומען האָנס מיט זיינע שווערע העלפאַנטישע טריט. דאָס מאָל איז ער געגאנגען אַליין, פויל, איינגעהאַלטן ווי דאָס טריבע קאַלטע וועטער וואָלט זיך איינגעפרעסן אין זיינע ביינער. האָנס האָט איצט געהאַט אַ קאָפויערדיקן אויסזען. שטענדיק ווען ער פלעגט זיך באַווייזן, ווי דער דייטשער מושל אין די יידישע געסלעך, אין געיעג נאָך יידן, האָבן אויף די ברוקן שטיינער געקריצט די טשוועקעס פון זיינע סאָלדאַטסקע שטיוול און די יידישע הייזקעס האָבן ווי געציטערט פון זיין דונערנדיקער שטים. יידן פלעגן דאָך פאַרשווינדן אין די בוידעם־שטיבלעך און קעלערן. איצט, הערט אים קיינער נישט און קיינער ווייסט נישט, אַז האָנס געפינט זיך אין שטעטל און גייט אין מיטן גאַס ווי עס וואָלט אים ווער געפירט אַ געצוימטן אויף אַ שטריקל.

אַזוי גייענדיק, וואַרפט האָנס בייזע בליקן אויף ביידע זייטן יידישע הייזלעך. מיט אַרויסגעשטרעקטן קאָפּ פון אויפגעשטעלטן שינעל־קאָלנער, דרייט ער זיין מגושמדיק פּנים אויף רעכטס און לינקס און זעט נישט אויף דער גאַנצער לענג גאַס קיין צורה פון אַ ייד.

האָבן די יידן באַמערקט זיין אָנקומען און זיך אויסבאַהאַלטן פאַר אים? מ׳הערט דאָך אפילו נישט זיינע טריט — טראַכט דער דייטש.

האַנסן געפּעלט דאָס איצט, וואָס ער, אַ דייטש, קאָן אָנוואַרפן אַ פּחד, אפילו וועָן מ׳זעט אים נישט און מ׳הערט אים נישט. פּאַר אים אַליין ציטערט אַ גאַנץ שטעטל יידן. אין דייטשלאַנד איז ער געווען אַ פּויערן־יונג, וואָס אפילו זיין פּערד אין שפּאַן איז אים נישט שטענדיק געווען געהאָרכזאם. דאָ, אין פּוילישן שטעטל ציען אפילו די גויים פּאַר אים דאָס היטל.

שטענדיק וועָן האַנס איז פּאַרבייגעגאַנגען דאָס שטעטל האָבן די יידן אים געהאָט טרויעריק צו געדענקען. אַמאָל פּלעגט ער שלאָגן פּאַר נישט ציען דאָס היטל, אַמאָל פּאַר יאָ ציען דאָס היטל. האַנס האָט ליב געהאַט שלאָגן און דווקא אַזעלכע וואָס האָבן געציטערט פּאַרן לעבן. דאָס האָט אים פּאַרשאַפט פּאַרגעניגן, וואָס איז געקומען צום אויסדרוק אין זיין היסטעריש גראָב געלעכטער. וועָר וואָלט אים איצט געשטערט אויפצוריסן אַ טיר פון אַ יידיש הייזל און אַרויסשלעפּן אַ פּאַר צעשראָקענע יידן און געבן זיי צו דערפילן, אַז האַנס איז דורכגעגאַנגען די גאָס? אָבער, צו אַזאַ שפּיל מוז האַנס האָבן שטימונג. איצט, אין טריבן וועטער איז זיין שווערער גוף פּוילט זיך אָנהויבן אַרומיאָגן מיט די צעשראָקענע יידן.

האַנסן פּאַרדריסט אָבער, וואָס איבער דער גאַנצער לענג פון שטעטל באַגעגנט ער נישט קיין איין יידיש פּנים. ער וואָלט איצט נישט געשלאָגן אָבער אַ כאַפּ טאָן אַ ייד וואָס זאָל אים אַליין אַרײַנפּאַלן אין זיינע הענט און דעם יידן מאַכן צו שאַנד, דאָס וואָלט ער יאָ געטאָן. אַזאַ שפּיל וואָלט אים אויפגעמונטערט, געמאַכט לעבנס־לוסטיקער.

האַנס האָט פּלוצים פּאַררִיסן זיין קאָפּ, ער האָט דערהערט אַ קלאַפּ פון אַ צוגעמאַכטער טיר, פון אַ בוידעם־שטיבל. אויף די טרעפּן האָט ער דערזען אַראָפּגיין אַן עלטערן ייד מיט אַ לאַנגער באָרד, פון וועלכער עס האָבן אַרויסגעגאָלט שטיקלעך צעקנייטשט פּנים און אַ יידיש געבערגלטע נאָז. ער איז צו צום הייזל און געבליבן שטיין מיט אַ צינִיש שמייכעלע צווישן די איינגעצויגענע ליפּן. דער ייד האָט אַ צאַפּל געטאָן, אָנקוקנדיק מיט בריט צעעפּנטע אויגן דעם דייטש אַנטקעגן אים.

— קאָם הער, יודע!

דער אַלטער האָט אונטערטעניק געצויגן דאָס היטל און זיך דערנענטערט צום דייטש פּול מיט שרעק.

— זאָג מיר, יודע, וואָ איזט איין האַר־שניידער?

דער ייד האָט אַ וויי געטאָן מיטן פינגער צום שכנותדיקן הייזל.

— קאָם, צייג מיר!

דער צעשראָקענער ייד האָט צוגעפּירט דעם דייטש צו דער שוועל פון פּריזיער און שטיין געבליבן.

האַנס האָט אַ קוק געטאָן אויפן אַלטן און אַרויסגעפּלאַצט מיט אַ ווילד געלעכטער:

— דאָס בראָוך איך דעם האַרע־שניידער פּאַר דיר, יודע!

אַ צעטומלטער האָט דער ייד דעם דייטש געבעטן ער זאָל אים צורו לאָזן. פון האַנס פּאַרקרימטן פּרצוף האָבן אַרויסגעקוקט אַ פּאַר שפּיזיקע אויגן.

ער האָט אויסגעצויגן די האַנט מיט אַ שטייפן פינגער און אַ ווילדן געשריי געטאָן: אַריין!

ביים פריזיער איז האַנס שטיין געבליבן מיט צעשפרייטע פיס, די הענט פאַרלייגט אויף הינטן, דעם ייד באַפוילן זיך זעצן אויף דער שטול וואָס אַנטקעגנ־איבער דעם שפּיגל אויף דער וואַנט, און דעם שערער אַ רוף געטאָן צו זיך:

— הער מאַל, שנייד אַרונטער די באָרד ביי דיזן יודן, זיין געזיכט זאָל בלייבן גלאַט ווי ביי מיר. פערשטאַנען? צום טייוול! איר יודן מוזט דאָך לערנען די דויטשע קולטורע וואָפיר זינדן ווייר היר געקאָמען! יודן מיט בערדע, אויף דער שטראָסע?! האַנס וועט דאָס נישט דולדן! פערשטאַנען?

צום אנדענק פון מיינע עלטערן רייזל און אברהם הערש פאליאקעוויטש

דאָס געלע פאַרוויאַנעטע פנים האָט אַ ציטער געטאָן ווי מען וואָלט זיין לייב מיט אַ מעסער איינגעשניטן. אויך דעם שערערס הענט האָבן געציטערט נישט וויסנדיק צי פון פחד פאַרן דייטש, וואָס איז געשטאַנען אונטער זייער פלייצעס, אָדער פון איינשניידן די באָרד ביים שמש פון שטעטל. ווי ער וואָלט געוואָלט זיך אויסקויפן פון דער אויפגעצוונגענער זינד האָט דער שערער מיט פאַרשטעלטע וועדטער געטרייסט זיך אין דעם שמש: „אַ צייט אַזאַ... ר' אברהם הערש, דער אויבערשטער וועט אונז נאָך העלפן..."

וועז דער דייטש איז אַרויס פון פריזיער מיט אַ שפּאַטיש געלעכטער האָט ר' אברהם הערש צוזאַמענגעקליבן די צעווואָרפענע האָר פון זיין אָפּגעשניטענער

באָרד אַזוי ווי מען קלויבט צונוף צעפלויגענע בלעטלעך פון אַ הייליק ספר.

ווען ער איז אַהיימגעקומען איז ער לכתחילה געבליבן שטיין אַן לשון ביי דער טיר. די שטוביקע האָבן פון אָנהויב דערקענט אויף אים בלויז די מלבושים און זיין קול, וואָס האָט מיט עקל אַרויסגעברומט:

ר׳ אברהם הערשס ווייב, אַ מאַמע פון קינדער האָט פאַרבראַכן די פינגער פון די הענט. אַ פאַרשטאַרטע מיט אַ טרערן־פאַרצויגענעם בליק האָט זי מיט רחמנות געקוקט אויף איר מאַן און זיין פארענדערטן אויסזען, וואָס זי האָט אים נאָך קיינמאָל נישט אַזוי געזען פון זינט זי ביידע האָבן צוזאַמען געלעבט.

די קינדער האָבן זיך באַמיט דעם טאַטן לייכטער מאַכן דעם צער.

— האָר זענען דאָך נישט ווי, חלילה, אָפגעשניטענע אברים. אַ באָרד טוט ווידער אָנוואַקסן...

נאָר ביים טאַטן אין האַלדז האָבן נאָך אַלץ געשטיקט נישט קיין אויסגע־ווײנטע טרערן... אין זיין וויסטן צער האָט ער געהאַלטן פאַרשלאָסן דאָס האַרץ. נישט געענטפערט גאָרנישט. אין שטימען, הילפלאָזן ווײַ, ווי אַ פאַראָבלטער, געבליבן זיצן ביים טיש און נישט צוגעלאָזן צו זיך אַלע טרייסט־ווערטער, און נישט אויפגעכאַפט, ווי תמיד, די בליקן פול מיט ליבשאַפט און רחמנות פון די שטוביקע.

מיט דעם בליק איינגעגראָבן אין דעם בינטעלע האָר איז ער אליין געבליבן. די לעצטע ליכט־שטראַלן פון פאַרגייענדיקן האַרבסט־טאָג האָבן געציטערט אויף די וועגט און מאַדנע באַלויכטן דאָס געפייניקטע פנים. אַ פאַרטראַכטער איז ער געזעסן אין דער טונקל־געווארענער שטוב. זיין פאַרגאַנגען פרום יידיש לעבן, וואָס האָט זיך ווי אַ רצועה געווויקלט אַרום זיין צעפייניקטער נשמה, האָט פאַר אים איצט אויפגעטויכט. אָט, דאָכט זיך אים, אַז ער זיצט אין בית־המדרש, צווישן מנחה און מעריב, אונטערהאַלטנדיק מיט איין האַנט די גמרא, און מיט דער צווייטער האַנט פאַרבייגט ער די שפיצן פון זיין באָרד צום מויל און ציט אוגטער די נאָז דעם גמרא־ניגון. אָט איז אַ שבת פאַרנאַכט. יידן זינגען זמירות. אָפגעגעסן שלוש סעודות און מיטן אַרבל פון דער זיידענער זשיפיצע גלעט ער באָרד און וואָנצעס, באַזייטיקנדיק די קרישקעס, וואָס האָבן זיך פאַרפלאָנטערט אין דער האָר־געדיכטעניש.

אַזוי פאַרטראַכט אין די זכרונות פון אַ פאַרגאַנגען לעבן, האָט ר׳ אברהם הערש פאַרלוירן די עמפינדונג פון צייט, ווי לאַנג ער זיצט אַזוי מיטן בליק צוגע־שמידט צום בינטעלע האָר פון דער אָפגעשניטענער באָרד. אַ בלייכקייט האָט פרעמד און גרוי זיך איינגעגעסן אין זיין פאַרענדערטן פנים ווי אַ שוועכער גרויער וואָלקן וואָלט איצט לאַנג געהויערט איבער אים. דער בליק — אויסגעלאָשן, גלייך ווי ער וואָלט איצט מיטאַמאָל אינגאַנצן פאַרלוירן זיין יידישן אויסזען.

די טונקלקייט האָט אינגאַנצן פאַרשלינגען דאָס צימער און דער אַלטער שמש איז נאָך אַליין געזעסן איינגעהילט אין טיפן שווייגן.

עמיץ און שטוב האָט אָנגעצינדן די לאָמפּ. דער אַלטער אברהם הערש האָט

אייגציקווייז באַנומען דעם זין פון די שטאַמלדיקע רייד אויסגעקרעכצטע און אויסגעווייגטע פון די שטוביקע, וואָס זענען אַ לאַנגע צייט נישט אָפּגעטרעטן פון זיין שטול. אַ מידער, מיט אויגן פון צער האָט ער עפּעס געוואָלט זאָגן, נאָר די בלאַסקייט אויף זיין אָפּגעגאָלט פּנים און זיין צערפולער בליק האָבן פאַרשלאָסן אין אים די רייד. ער האָט צוזאַמענגענומען פון טיש די אָפּגעשוירענע האָר פון זיין באָרד, אַרומגעבינדן זיי מיט אַ פאָדעם פון גאַרטל און דאָס בינטעלע האָר אריינ־געלייגט אין טלית זאק צווישן ביידע הפילין־זעקלעך.

פרץ גראנאטשטיין
(קאלומביא)

בוטשע רובינשטיין׳ס הויף

I

אין צענטער שטאָט, אַנטקעגן גרויסן מאַרק, אין אַ דריישטאָקיקער מויער, האָט געווינט בוטשע רובינשטיין, בוטשע עסיקמאַכער, ווי מען האָט אים גערופן אין שטעטל, מיט זיינע חתונה געהאַטע זין און טעכטער. דער הויף איז געווען אַ שם דבר אין פוילן. סוחרים פון דאַנציג, וואַרשע, לובלין און שעדלעץ האָבן געפירט גרויסע מסחרים מיט די רובינשטיינס.

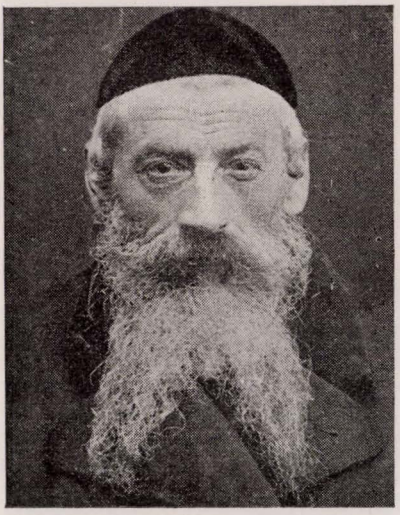

דאָס שטעטל האָט זיי געהרופן „דער צאַרסקער הויף". נישט חלילה לגנאי, נאָר צוליב דאָס רחבותדיקע לעבן, וואָס האָט זיך דאָרט געפירט. פאַר דער ערשטער וועלט-מלחמה האָט בוטשע רובינשטיין געהאַט אַ פאַבריק פון עסיק, וואָס איז איבערגעגאַנגען בירושה צוזאַמען מיט דער מויער, אין וועלכער זיין פאַרצווייגטע משפחה האָט געווינט, פון זיין טאַטן בנימין רובינשטיין.

נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה בריטערן אויס די בני ביטשעס זייערע געשעפטן. מען הויבט אָן האַנדלען מיט תבואה און וועלדער. עס געלונגט זיי מיט זייערע פעיקייטן צו אַנטוויקלען דעם מסחר און ווערן באַוווסטע סוחרים

אין געגנט. די פירמע רובינשטיין ווערט פאָפולער אין אַלע הייף, מען קויפט וועלדער ביי די אַרומיקע פּריצים, מ׳שיקט הונדערטער וואַגאָנען דעמבעס קיין דאַנציג. עס ציען זיך בערלינקעס מיט געהילץ איבערן בוג, פון רובינשטיינס וועלדער. איבער ריזיקע פּלעצער שטייען אַרבעטער, שפּאַלטן, האַקן די דעמבע־נע שוועלן פאַר דאַנציגער סוחרים.

צענדליקער סאָקאָלאָווער יידן ארבעטן ביי זיי אַלס טשעשלער, היטער, בעלי־עגלות און שרייבער. דאס קאנטאָר, וואס געפינט זיך אין פראָנט פון גאָס, רוישט ווי אַ בינשטאָק. דער טעלעפאָן קלינגט כסדר פון דאַנציג, וואַרשע און פון די פריצישע הייף.

אַ חוץ דעם פאַרצווייגטן מסחר מיט וועלדער, זענען זיי אייגקויפער פון אַלע סאָרטן תבואות. זיי שטעלן אויף נעבן דער באַן גרויסע מאַגאָזינען, מ׳ברענגט ספּעציעלע מאַשינען צום רייניקן און סאָרטירן די תבואה. עס שטייט אַ סטיניע מיט די בעסטע פערד, עס ציען זיך אַריין און אַרויס הונדערטער פאַרלאָדעווטע וועגענער מיט תבואה פון די פריצישע הייף. ביי אַ גרויסן טייל יידן איז די פרנסה פאַרבונדן מיט די רובינשטיינס הויף.

סאָקאָלאָווער מערק האָבן א שם אין פוילן. הונדערטער פריצישע הייף און שלאָכטנע רייכע דערפער געפינען זיך אין דער געגנט. דאָנערשטיק, אין מאָרק־טאָג, פאָרן זיך אָן טויזנטער פויערים מיט שווערע באַלאָדענע וועגענער תבואה. הונדערטער יידן לעבן פון דעם איינעם מאָרק־טאָג. מ׳דאַרף נישט האָבן קיין ספּעציעלן שפּייכלער אויף צו האַלטן די סחורה. מ׳קויפט אַ זעקל תבואה, מ׳טראָגט עס אַריין אין הויף צו די רובינשטיינס און מ׳גייט ווייטער קויפן. אַלץ־רייט זיך אין מאָרק־טאָג, אַרום „צאַרסקן הויף״. די טרעפ רוען נישט. וויבער, וואָס האַנדלען מיט עופות, קצבים מיט חלוקלעך פלייש, פישערס מיט גרויסע קאָרפן און העכט, וויבער מיט עמערס מילך, וויבער מיט געגנדזן שמאַלץ אויף אויס־לאָזן, מאָרקזיצערינס מיט כל מיני פירות: קאָרשן, מאַלינעס, טרוסקאָווקעס, צו מאַכן פאַרשידענע סאָקן און איינגעמאַכטס. אין די קיכן שטייען גראָבע אויסגעפאַשעטע דינסט־מיידן מיט אויסגעשמירטע פעטע ליפּן, גרייטן, קאָכן די געשמאַקע געקעכצן. דער זיסער רייצנדער אַראָמאַט פון די געבראָטענע פליישן טראָגט זיך איבערן הויף.

די בני בוטשעס האָבן אָפענע הענט צו געבן נדבות. אויב מען דארף אויפשטעלן אַ ייד אַ יורד, חתונה מאַכן אַן אָרעמע כלה, איז ווער געווארן קראַנק און מ׳מוז אים נעמען קיין וואַרשע אין אַ שפּיטאָל אַריין, אָדער ס׳איז וועלכן בעל עגלה געפאַלן זיין פערד און מ׳מוז אים קויפן אַ צווייטס — גייט מען דאָס ערשטע צו די בני רובינשטיין.

אלע אָרימעלייט פון געגנט און פון שטאָט זענען אפטע געסט. איז ווער קראַנק צווישן די אָרימעלייט, לויפט מען אַהין נאָך אַ ביסל יויך. קילט זיך ווער צו, ער דאַרף אַ ביסל מאַלענע־סאָק, אויף שוויצן, גייט מען אין הויף. אויך אין די אַלע קאַמפיינען פון קרן קיימת און קרן היסוד, פאַרנעמט

דער הויף דאָס ערשטע אָרט. אַז מען מאַכט אַ בלימל אויף אַ געזעלשאַפטלעכן צוועק, וויל יעדעס פּאָרל מען זאָל אים צוטיילן די הויפּט גאַס, דאָרט ווו עס געפינט זיך דער „צאַרסקער הויף".

אויבן אויפן צווייטן שטאָק זיצט ר׳ בוטשע רובינשטיין אויף אַ ווייכן געבעטן שטול ווי אַ קעניג, זיין הדרת פּנים בלענדט מיט אַריסטאָקראַטישער זקנה — די קדושה פון דורות. ער צאָלט אויס מיט די בלוי־אָדערדיקע פינגער דאָס געלט פאַר דער תבואה, וואָס די אויפקויפערס האָבן פאַרקויפט. בוטשע רובינשטיין איז אַ גערער חסיד, דאַוונט אין גערער שטיבל. אין די יונגע יאָרן איז ער געפאָרן קיין גער צום שפת אמת. ער האָט פיינט מחלוקת, מישט זיך נישט אין קהלישע סכסוכים. ער איז אויך אַ יודע ספר. אַלע שטאָט לומדים קומען צו אים אין שטוב צו לערנען אין די פרייע שעה׳ען אַ בלאַט גמרא. ער האַלט אויס בסתר אייניקע חסידים. דאָס שטעטל ווייסט וועגן דעם.

דער שטאָט־למדן משה אהרן מלמד איז תמיד ביי אים אין שטוב. אַז ער האָט געזען, אַז משה אהרן גייט ווינטער אָן אַ וואַרים מלבוש. האָט ער אַליין באַשטעלט ביי אַ שניידער אַ פוטער פאר אים. אויך דעם תלמיד חכם מענדל דעם רב׳ס, דער זון פון אידל פּלאָצקער, דער געוועזענער רב אין שטעטל, איז געווען ביי אים אַ בן־בית. אַלע האָבן געוווסט, אַז בוטשע עסיק־מאַכער האַלט אויס מענדל דעם רב׳ס.

נאָך בוטשעס פּטירה האָבן די קינדער אַליין געפירט די געשעפטן. דער הויף איז געבליבן דער זעלבער. מ׳האָט נישט פאַרשעמט דעם אָנדענק פון טאַטן. אויך זיין שטוב מיט די דינסטן, מיט די נדבות, מיט די אַלע שטאָט גבאיטעס און נויטבאַדערפטיקע, האָט זיין פרוי פייגע, די באָבע פון הויף, ווייטער געפירט. די קינדער האָבן איר געצאָלט פון שותפות. זי האָט ווי אַ פירשטין ווייטער רעגירט מיטן „צאַרסקן הויף".

פייגע בוטשעס — די מאמע פון אלע דינסט־מיידלעך

II

פייגע בוטשעס איז געווען אַ הויכע ברייטע יידענע מיט אַ קיילעכדיק, ווי אַ טיפער טעלער, אויסגעפּראָפּט פּנים. אַ פליישיקער גוידער, ווי ביי אַן אויסגעשטאָפּטן אינדיק, האָט זיך געקנייטשט, געקאַרבט, אונטער איר חנעוו־דיקער גאָמבע.

זי האָט געהאַט אַ פּאָר אויפגעריסענע גרויסע בלויע וואַסערדיקע אויגן. ווי אַ גאָלדענע פּאַווע האָט זיך זיך געצאַצקעט מיט איר אויסגעפּוצטן זייד־סאַמעטענעם טשיפּיק, באַהאָנגען מיט זילבערנע קרעלן און קאָלירטע פּאַטשערקעס.

אַז זי האָט גערעדט, האָט זי געצויגן יעדעס וואָרט, ווי זי וואָלט עפּעס געבעטן. איר לשון, איר דיקציע, איז געווען ווייבלעך, האַרציק, ווי זי וואָלט געזאָגט צאינה ראינה.

איר בליק, איר געשטאַלט, פֿונקט ווי זי וואָלט געווען ספּעציעל געבוירן, כדי זי זאָל קאָנען באַדויערן וועמען, כדי צו קאָנען האָבן מיטלייד מיט יענעם. איר רחמנות אויף מענטשן האָט אויר געפֿאַסט. וועג נישט די אַלע נויטבאַדערפֿטיקע, קראַנקע, אלמנות, וואָס זענען געקומען צו איר אויסגיסן זייער ביטער־האַרץ, וואָלט זי נישט געפילט קיין טעם אין איר לעבן און עס וואָלט איר געווען לאַנגווייליק אויף גאָטס וועלט.

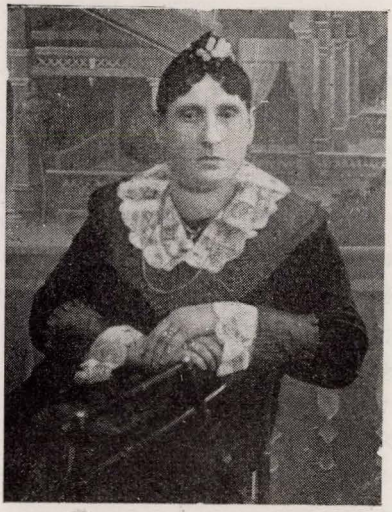

צי איז זי אַמאָל געווען אין כעס? פֿאַרצאָרנט? — שווער צו וויסן. אוג־טער איר מאַמעשער השגחה האָט זיך געפירט דער הויף. אַלע קינדער, אייִדעמס, שנורן און אייִנ׳קלעך האָבן געהאַט פֿאַר איר דרך־ארץ. האָט מען עפּעס געקויפֿט האָט מען עפּעס געמאַכט, איז מען געגאַנגען פרעגן די באָבעשי פייגע. די בני בוטשעס האָבן זיך געגייט די שענסטע קליידער. פון דאָרטן איז דאָס ערשטע געקומען די מאָדע. אַלע אין שטעטל האָבן זיך פֿאַרקוקט אויף די קליידער, וואָס מ׳טראָגט אין הויף.

פייגע האָט געמוזט באַטראַכטן, באַקוקן, זאָגן מבינות אויף די שטאָפּן, אויף די פוטערנע קאַראַקולענע מאַנטלען, וואָס דער „צאַרסקער הויף" פלעגט איינהאַנדלען אין שעדלעץ און אין וואַרשע.

זי האָט געהאַט אַ באַזונדערע קאַסע, באַזונדערע פאַנדן גמילות הסדים און נדבות. ווער אין שטעטל איז געוואָרן פֿאַרענגט, זיך געניטיקט אין אַ גמילות חסדל, פלעגט ער גיין צו פייגע בוטשעס. אין הויף האָבן איז משך פון צווישן ביידע וועלט מלחמות געדינט אַ פֿאָר טוץ דינסט־מיידלעך פון מלך אבֿיונס גיטער, פון דער יידישער אַרימקייט, וואָס האָט געווויינט נעבן דער באַד, אין יאַנקל דוד גיטקעס אַלטע צעבראָכענע הייזער.

פּייגע האָט געהאָלפֿן די אַלע דינסט־מיידלעך, וואָס האָבן געדינט אין הויף, חתונה מאַכן מיט בעלי מלאכות, בעלי־עגלות און טרעגער. אַלע דינסטן זענען געקומען צו איר, ווי צו אַ געטרייער מאַמען זיך אָפּריידן פון האַרץ, איר דערציילן וויאַזוי זייערע מענער באַהאַנדלען זיי. אויך אַז זיי האָבן זיך גע־נויטיקט אין שטיצע, אַז עס איז ביי זיי קראַנק געוואָרן אַ קינד. דאָס איינציקע אָרט פֿאַר זיי, ווער עס זאָל פֿאַרשטיין, ווער עס זאָל מיטפֿילן, ווער עס זאָל זיי העלפֿן — איז געווען פּייגע בוטשעס.

איר קיך איז תמיד געווען פול מיט שטאָט גבאיטעס און סתם ווייבער, וואָס זענען געקומען בעטן אַ ביסל יויך פֿאַר אַ קראַנק קינד. די אלמנה שיינע בלומע, די באַווסטע גראָבע יידענע אין שטאָט, איז שטענדיק ביי איר צוגאַכט. וואָס זאָל זי טון? גיין איר אַרויסוואַרפן? זי האָט רחמנות אויף איר. זי איז דאָך אויך אַמאָל געווען אַ נגידעסטע. הלואי מען זאָל נישט פרובירט ווערן, וואָס קאָן נעבעך וויסן דער זינדיקער מענטש, וואָס זיין מאָרגן וועט אים ברענגען? פֿאַרזאָרגט איר שטענדיק שיינע בלומע מיט אויכגעלאָזטן גענדזן־שמאַלץ, באַקט איר די לעקעכער און דערכאָפּט זיך איר האַרץ ביי איר אין קיך.

אויך חיה־לע די שדכנטע, אַ יידענע וואָס גייט אַרום אין די רייכע הייזער צונויפנעמען געלט, מאכלים, פֿאַר אָרעמע נויטבאַדע־פּטיקע יידן און נעמט צו דאָס געלט פֿאַר זיך, עסט אַליין אויף דאָס עסנוואָרג, וואָס מען גיט איר, קומט אַלע טאָג מיט אַ טעפּל אין קיך נאָך אַ שטיקל עוף פלייש און אַ ביסל יויך פֿאַר אַ קראַנקער פרוי... אָפּטמאָל שרייט די דינסט·

— באַלעבאָסטע, איר זאָלט איר נישט געבן קיין פלייש מיט קיין יויך. זי גיט דאָס נישט קיינעם, זי עסט דאָס אַליין אויף. אַלע מענטשן אין שטאָט ווייסן וועגן דעם.

— גיי שוין, גיי שוין, אַ דאגה. זאָל זי עסן געזונטערהייט, איך ויעל נישט ווערן אָרימער — רעדט פּייגע צו דער דינסט און הוידעט איר קאַרבירטן גוידער.

אַז ביים טרעגער ישראל בריסקער ליגט דאָס ווייב קראַנק, נעמט ער אַ טעפּל און קלעטערט אַוועק אויף זיינע באַשטיוולטע קלעצערנע פיס אין הויף, רוקט אַריין זיין טעמפּן בהמהשן קאָפּ צו פּייגע בוטשעס אין קיך, גלאַצט אויס זיינע רחמנותדיקע, קעלבערנע אויגן, בעט די דינסט זי זאָל אים געבן אַ ביסל יויך פֿאַר זיין קראַנק ווייב. פּייגע נעמט ביי אים זיין טעפּל, גיסט אָן יויך, שטופט אַריין אַ געדזענעם פליגל מיט אַ פּופּיק.

— לאַנג לעבן זאָלט איר, פּייגעשי — דאַנקט איר ישראל בריסקער דער טרעגער מיט אומבאַהאָלפֿענער הכנעה. — פּייגעשי, אַז מיין ווייב וועט ליגן אין קימפּעט, וועל איך ווידער קומען צו אייך נאָך אַ ביסל יויך.

— גיי שוין בהמה, זאָל דיר גאָט העלפֿן, אַז דו זאָלסט נישט דאַרפֿן אָנקומען צו קיינעם.

— דאס איז אוממעגלעך — ענטפערט ישראל בריסקער און רוקט זיך ארויס מיט זיינע שווערע טריט פון קיך.

פון וואנען האט זיך געמומען, אז אלע אריימעלייט זאלן קומען נאר צו פייגע בוטשעס? עס זענען דאך געווען אין שטאט נאך פיל גבירים. צי איז אהרן קאצפלס געווען א קליינער גביר? צי איז דער געוועזענער וואלד־סוחר איידער ער איז געווארן אפגעברענט, פנחס פוטערמאן, געווען א קנאפער גביר? איצט די אלע נייע אויפגעקומענע מלחמה נגידים?

צי זענען די אלע מידות טובות ביי פייגע בוטשעס איבערגענומען גע־ווארן נאר פון איר מאן בוטשע עסיק־מאכער, אדער זי האט זיי מיטגעברענגט נאך פון אירע מיידלשע יארן, פון איר פאטערס שטוב פון דעם פעטע־קאזער פאכטער ר׳ אידל בער?

אריה ציבולע

ביי ליבע דער בעקערין אויפן הויף, אין א קעלער, ביי ארימע עלטערן, פאפירענע בייטעלעך־מאכער, איז דלות און נויט האט זיך אריה ציבולע דערצויגן. א קליין געוויקסיק בחורל, מיט א קאפ געלע האר און א טיפן רבנישן

שטערן. עס האבן אים געקענט יונג און אלט. וועו ער איז געווען א קליין יינגל, האט ער שוין געשמט אין שטעטל פארן בעסטן תלמיד אין ישיבה. א

סך מאַמעס האָבן זיך געוווּנטשן זייערע קינדער זאָלן באַגערן צום לערנען ווי ער, יידן יודעי חן האָבן פּאַרויסגעזאָגט — ער וואַקסט אַ תּלמיד־חכם. ער האָט אַ גאוניש קעפּל!

ער האָט טאַקע איבעראשט מיט זיין תּפיסה און חריפות. אָפּזאָגן הונדערט בלאַט גמרא אויסנווייניק איז ביי אים געווען איינע פון די לייכסטע זאַכן. ער האָט געהאַט אַ לייכט שפּילעוודיק געמיט. קיין שום סימן פון דערשלאָגנקייט צוליב זיין אָרימ מיזערנעם לעבן האָט מען אויף אים נישט געזען. זיינע קלוגע אויגן האָבן געפּינקלט מיט שטאָלץ און אָפּטימיזם.

פּאַרלאָזט האָט ער די ישיבה צוזאַמען מיט נאָך הונדערטער תּלמידים. דער שטורעם פון רעוואָלוציעס, סאָציאַלע און נאַציאָנאַלע אויפּטרייסלונגען אין איראָפּע; די אויפוואַכנדיקע כוחות, וועלכע זענען געלעגן באַגראָבן אין דער טיפעניש פון די יידישע מאַסן דערשטיקט אין משך פון דורות, האָבן זיך ווי אַ וווּלקאַן געטראָגן איבער די ישיבות אין די פּוילישע יידישע שטעטלעך. די גאולה־בשורה פון דער באַלפור־דעקלאַראַציע; די בענקשאַפט נאָך יידישער דערלייונג און נאָך אַ בעסער, שענער יידיש לעבן, און אַן אייגן יידיש לאַנד דער אויפגעוואַכטער טויזנט־יעריקער טרוים האָט צעטרייסלט גרונטיק דאָס אַלטע יידישע רעליגיעז־קאָנסערוואַטיווע לעבן, וואָס האָט זיך פּאַרמירט אין מזרח־איראָפּע.

...ס׳האָבן די גלעקער געקלונגען,
וועז בראָנדזענע יונגען,
איז באַפאַלן אַ ווילן,
צו שטילן, דעם צאָרן
פון פּאַרלוירענע יאָרן....״
(משה קולבאַק)

די סאָקאָלאָווער ישיבה האָט אויך נישט אויסגעמיטן דעם איבערברוך און קריזיס וואָס דאָס פּוילישע יידנטום האָט דורכגעמאַכט. די אידעאָלאָגיש־פּאָליטישע צעשפּאַלטונג צווישן ציוניזם און „אגודת ישראל״; צווישן ציוניסטישע פאָנדן און רבייאישע פּדיונות. ווי פון אַ צעקלאַפּטער פויגל־נעסט איז זיך צעפּלויגן, צעלאָפן אַ גרויסער טייל פון די ישיבה־בחורים אויף פּאַרשידענע אידעאישע וועגן; אייניקע זענען אַוועק צום עקסטרעם לינקן לאַגער. אַריה ציבולע האָט אויסגעוויילט דעם גאָלדענעם מיט, זיד באַהאָפּטן מיטן פּאָליטישן ציוניזם און העברעישער ליטעראַטור. ס׳איז געווען ביי אים דער לאָגישער המשך פון הלל הזקנס לויטערן אַלמענטשלעכן קוואַל, ביז חיים נחמן ביאַליקס „מאין נחלתי שירתי״ און יוסף חיים ברענערס „מעמק הבכה״.

ער האָט אין די יונגע יאָרן שטאַרק געהאַלטן פון זיך, געווען געכאַפּט

אין גאווה. די יוגנט האָט געהאַט פאר אים דרך ארץ. מ׳האָט אים רעספעקטירט. אַלע האָבן געווּסט, אַז ער איז אינטעליגענטער און פעיקער פון זיי. מ׳האָט אים געהאַלטן ווי אַ וווּנדער־קינד. מיט אים צו זיצן צוזאַמען איז געווען אַ גרויס פאַרגניגן. אפילו ביי פרויען האָט ער שטאַרק אויסגענומען, כאָטש ער איז נישט געווען קיין שיינער. ס׳האָט געשפּרודלט פון אים מיט חכמה און הומאָר, נישט קיין וווּלגארער ווי ביי אַ טייל יונגעלייט פון שטעטל. ס׳האָט געפלאָסן פון אים א פריידיק האַרציק געלעכטער ווי פון אַ קלאָרן ריינעם קוואַל. ער האָט געקענט אימפּראָווּיזירן, קאָפּירן רעדנער און בכלל מענטשן. אויך אַרײַנ־זאָגן די שטעטלדיקע רעדנער, פאַרטיי־טוער, וועלכע האָבן געשעפּט זייער „וויסן״ פון בראָשורן און צייטונג־אַרטיקלען. ער איז געווען פון די שענסטע רעדנער אין שטאָט, מיט א פרעכטיקער דיקציע, פיינעם געשליפענעם ליטעראַרישן יידיש. ס׳האָט אים א ביסל געשטערט זיין פיגור אַבער דער עולם האָט אים ליב געהאַט צו הערן רעדן.

אויף די פרייטיק צו נאָכטסדיקע קעסטל־אָוונטן אין צ׳וניסטישן „מרכז״ איז ער געווען דער ליבלינג. ער האט געהאַט און געווּסט וואָס צו זאָגן. איך וועל קיין מאָל נישט פארגעסן יענע איבערלעבונג, דאָס בילד טויכט אויף פיל מאָל אין מיין דמיון:

דער גרויסער יידישער דיכטער ה. לייוויק, אויף זיין צוריק רייזע פון רוסלאנד האָט באַזוכט סאָקאָלאָוו. פון אלע אַרומיקע שטעטלעך איז געקומען יידישע יוגנט הערן דאָס דערהויבענע געלייטערטע יידישע וואָרט פון דעם גרויסן גאַסט. די הילצערנע שאָפּע פון די פייערלעשער, לעבן שוחטס הויז אין געווען פיל. אַ שטיל־שווייגן ווי יום־כּפּור פאַר כל נדרי. דער עסאיסט מיין חבר און פריינד גרשון פֿאָמעראַנץ, צעשטראָלט פון פרייד, מיט אַ צע־שויבערטער קאָפּ האָר, האָט געטיילט ווערטער צו באגריסן דעם חשובן גאסט. אריה ציבולע שארט זיך אַרויף אויף דער טריבונע צו באַגריסן ה. לייוויקן:

„חשובע פריינט! — האָט ער אָנגעהויבן — לייוויק געהער נישט צו יענע דיכטער וועלכע האָבן זיך פארשלאָסן אויפן אָלימפּ אין אַ העלפאַנטביין־טורעם און זענען נישט די ליידן און מענטשלעכן עלנד. לייוויק האָט געטראגן אין זיך דעם ווייטן שנייאיקן סביבֿ און קייטן אויף זיין קערפער אין קאמף פאַר דער באַפרייונג פון די אונטערדריקטע מאַסן״.

דער גרויסער דיכטער האָט אים געענטפערט:

„מיך האָט געצויגן פון דעם גרויסן זאָטן אמעריקע דאָ צו אייך, דאָ ביי אייך, אין דער אָרימקייט, ווערן געבוירן גרויסע זאָכן.

אריה ציבולע איז געווען גוט באַהאָוונט אין דער העברעאישער און יידישער ליטעראַטור. ער האָט געהאַט אַ פענאָמענאַלן זכרון, אַ ספּעציעלע פעיקייט נאָכצורעדן פינקטלעך יעדע פערזאָן, פונקט ווי ער האָט געקענט

הונדערטער בלאט גמרא פון אויסנווייניק, אזוי האט ער אויך געדענקט פיל דערציילונגען, פאעמען און עסייען. ער פלעגט זיי ארויסגעפלעכטן אין זיינע דרשות. איז דען א וווּנדער פארווּאס ער האט אויסגענומען מיט זיין שיין רעדן?

ער איז געווען א טוער א דערציער ביי דער צ"ס־פארטיי. וועּן זיין פארטיי האט זיך פאראייניקט מי די רעכטע „פועלי־ציון", איז אים נישט אנגעשטאנען דער שידוך. ער איז געווען דער אינציקער אין שטאט וועלכער האט געזאגט: „ניע פוידען". ס'האט אים, דעם „רייכן קאפיטאליסטישן" זון נישט אנגעשטאנען זיך מתחתן צו זיין מיט די מארקסיסטיש־פועלי־ציוניסטישע רעוואלוציאנערן. אפשר צולב זיין העברעיזם? ער האט נישט געהאט בדעה גיין אין דער יידישער שול־ארגאניזאציע. איז ער אריינגעטראטן אין דער „התאחדות", געווען העברעישער לערער. זיינע עלטערן ציען זיך דעמאלט ארויס קיין ווארשע, מוטשען זיך, לעבן אין די ערגסטע באדינגונגען. אריה איז זיך מפרנס פון העברעישע לעקציעס אין דער גרויסער שטאט פון סאציאליע שטרייטן און קאמפן. די אריבקייט פון ניסקע, שליסקע, סמאטשע און דאס רייכע צעבא־לעווענע קאפיטאליסטישע רחבותדיקע און פארשוועגדערישע לעבן אין דער גרויסער שטאט, די סאציאלע קעגנזאצן, דער אויפמארש פון די סאציאליסטישע און קאמוניסטישע פארטייען, די גרויסע זיגן ביי דעם סיים־זון שטאט־ראט־וואלן. די מעכטיקע אימפאזאנטע מאי־מאניפעסטאציע, די פארצווייגטע פראפעסיאנעלע און קולטור פאריינען ריסן אים מיט. הברים, וועלכע טרעפן זיך מיט אים, קומען אין שטעטל און דערציילן, אז אריה ציבולע איז אויפ עקסטרעם לינקע דרכים. ער איז נאך נישט קיין אפיציעלער פארטיי־חבר, אבער ער שטייט אויפן שוועל...

איך האב געהאט די געלעגנהייט זיך צו טרעפן מיט אים אין פארשידענע צייטן. 1929 — אויפן קאנגרעס פון ארבענטנדיקן ארץ־ישראל אין ווארשע, בעת ס'האבן אנטייל גענומען דער פארזיצער פון סאציאליסטישן אינטערנאציאנאל ד"ר עמיל וואנדערוועלדע און דער שליח פון דער הסתדרות, בן־צבי. איך און די פועלי־ציוניסטישע טוער יצחק סקאלע אין הענאך זאיאנץ, האבן דעמאלט גענומען א גאסט־קארטע און געגעבן זי אריה ציבולע. מיר זענען דאן געזעסן צוזאמען אין קאמינסקיס טעאטער אויף אבאושנע. וווּ עס איז פארגעקומען דער קאנגרעס, אין איין ריי. וועּן אלע רעדנער האבן גערעדט האט זיך אריה ציבולע ווי זיין שטייגער גיעוויצלט, געשטאכן מיט אנטי־ציוניסטישע שפילקעס. מיר האבן געפרווווט מיט אים פארפירן א וויכוח. ער האט נישט געגעבן קיין מעגלעכקייט און האט זיך ארויסגעדרייט און איגנארירט די דיסקוסיע מיט א פאר גייסטרייכע ווערטער־שפילן. מיר האבן געווּוסט, אז זיין „לינקיזם" איז ביי אים צייט־שטיי־מונגען, פאליטישע אקראבאטיק, סאציאלאגישע בלאסקענדיקע ראקעטן, וועלכע זענען געווען דאן שטארק אין דער מאדע ביי א גרויסן טייל פון דער יידישער אינטעליגענץ.

אין גאר א קורצער צייט ארום האט ער זיך אויסגעטשאדעט פון דעם

מאָדערנעם סוואָנט, צוריק אַרויף אויפן דרך המלך, באַוועגט זיך אין אַ פּראָ־
ווינץ־שטעטל ווי א העברעישער לערער, פּאָרט אַרום אין די שכנות'דיקע
שטעטלעך, האַלט פאָרלעזונגען איבער העברעישער ליטעראַטור. דער אויפ־
שטייג אין ציוניזם, די גרויסע עליה קיין ארץ־ישראל באַווירקט אים אַריינצו־
טרעטן אין דער פאַראיניקטער פּועלי־ציוניסטישער פּאַרטיי. מ'שיקט אים קיין
לאָדזש אַלס סעקרעטאַר פון פּליישער־פאַראיין, וועלכער איז איבערגעגאַנגען צו
די רעכטע „פּועלי־ציון". אריה ציבולע ווערט אַ טיכטיקער איבערגעבענער
געזעלשאַפטלעכער טוער, שרייבט אָפט אַרטיקלען, קאָרעספּאָנדענצן אין דער
פּועלי־ציוניסטישער טאָג־צייטונג „דאָס וואָרט" אונטערן פּסעוודאָנים „ארצי".
ער קומט קיין וואַרשע אויף אַלע קאָנפערענצן און באַראַטונגען. מאָדנע, שטענ־
דיק ווען מיר האָבן זיך געטראָפן זענען מיר זיך תמיד פונאַנדערגעגאַנגען אין
דער אויפפאַסונג פון פּאָליטישע און סאָציאַליסטישע האַנדלונגען און טאַקטיק.
ווען איך בין געווען אַ בּאָראָכאָוויסט, אַ „יידישיסט", איז ער געווען אַ גורדו־
ניסט, אַ העברעייסט; ווען איך האָב זיך „דערנענטערט" צו העברעיש, גורדו־
ניזם, איז ער געוואָרן אַ „פּאַרבּרענטער" מאַרקסיסט, אַן אינטערנאַציאָנאַליסט
געטרוימט וועגן דער כינעזישער רעוואָלוציע. בעת דער גרויסער פּירער פון
דער ארץ־ישראלדיקער אַרבעטערשאַפט, בן־גוריון, האָט געשלאָסן דעם „הסכם"
מיט זשאַבאָטינסקין, האָט ער אויפגערודערט די גאַנצע באַוועגונג. עס האָבן
זיך געשאַפן צוויי צדדים פאַר און קעגן. איך בין דעמאָלט געווען אין יוראשע,
און האָב געהערט צו די ניין־זאָגער. אריה ציבולע איז געווען פאר דעם הסכם.

באלד ביי די ערשטע דייטשישע באָמבאַרדירונגען איז ער אַנטלויפנדיק
פון שטאָט געהרגעט געוואָרן. ערגעץ אויף אַ וועג לעבן לאָדזש, אין אַ ברודער
קבר, ליגט ער באַגראָבן. זאָלן אַלע סאָקאָלאָווער, אין אַלע לענדער, באשר
הם שם, פון צייט צו צייט דערמאָנען זיין ליכטיקן אָנדענק!

א יוגנט־גרופע מיט ה. לייוויקן (דער זריטער לינקס) בעת זיין באזוך
אין סאָקאָלאָוו אין יאָר 1930

הערשל גרינבערג — דער וויצע בירגערמייסטער
(דער סעקרעטאַר פון סאָקאָלאָווער שטאָטראַט)

הערשל גרינבערג, האָט קיינמאָל קיין צייט נישט געהאַט, שטענדיק האָט ער גע־
לערנט און געהאַרעוועט איבער זיך. ביי וועמען צו לערנען איז נישט געווען, דער
איינציקער לערער, בערל מעטער, האָט טאַקע געקענט פיין רוסיש, אָבער דאָס
האָט הערשל באַוויזן צו קענען אָן אים. און צו בערל מעטערס דיקדוק האָט ער
קיין חשק נישט געהאַט, דאָך האָט ער, אַ חוץ די חדר־ידיעות געקענט נישט־
קשהדיק העברעיש, וואָס עס האָט אים געגוגט אויף מעיין צו זיין אין תנ״ך.

צו שטודירן האט ער, ווי א זון פון אַרימע עלטערן, נישט געהאט קיין שום
מעגלעכקייט. אַזוי האָט ער בעל־כרחו אָן לערערס געלערנט, און ביי זייַנע
זיבעצן־אכצן יאָר געקענט פערפעקט: רוסיש, פויליש, דייטש, און בוכהאַלטעריע,
אַחוץ דעם האָט ער געהאַט אַ שטאַרקע נטיה צו מוזיק. האָט ער אויך אַליין
געלערנט פידל שפילן און זיך אויסגעלערנט. אויך דאָ האָט אים אַ סך אַרויס־
געהאלפן זיין צארט גענפיל און, נאכנישט קענענדיק קיין נאָטן, צוגעפאסט
מעלאָדיעס צו זיינע, אַ טייל פאָלקסטימלעכע לידער. אַזוי האָט ער געפונען
הן אין די אויגן פון דער שטעטלדיקער יוגנט. און ווען אַ כלה־מיידל צי א
חתן־בחור האָבן זיך געשעמט צו גיין לערנען צו בערל מעטער, זענען זיי

געקומען צו הערשלען. מען איז אויך צו אים געגאַנגען זיך לערנען שפילן און איז הערשל געוואָרן לערער פון שפראכן, מוזיק און בוכהאלטעריע.

הערשל סעקרעטאַר ביים בירגעמייסטער אין דער ערשטער וועלט־מלחמה איז פאַקטיש געווען דער בירגערמייסטער, ווייל דער דייטשישער בירגערמייסטער איז „א הוליאק" געווען, און זיך קיין צייט נישט גענומען די שטאָט צו פירן און אין אַלץ זיך פאַרלאָזט אויף אים. הערשל איז געוואָרן דער פאַקטישער שטאָט־פירער, און נישט מיטן כוח פון וועלכער פאַרטיי אָדער געזעלשאַפט איז ער אין מאַגיסטראט אריין. ער האָט אָנגעהויבן ווי א פשוטער באאמטער און פון זיין פילזייטיק וויסן און שפראכן־קענטעניש, האט דער מאגיסטראט א גרויסן נוצן געהאט, און אים אלץ העכער ארויסגעהויבן.

אַזוי האָט ער איבער אַ שטאָט געהערשט און קיינעם נישט באַהערשט, מיר האָבן דאָס געהאַלטן פאר אַ גרויסע מאַראַלישע גבורה, און אין אים אַ גיבור בעמו געזען. בכלל איז געווען צו באַוווּנדערן זיין רויקייט, אין רעדן אוּן באַציוּנג צו מענטשן, אַלע זיינע טעטיקייטן זענען שטענדיק געווען רויקע אוּן געמאָסטענע. אַזאַ אומאויפהערלעכע רויקייט אין לעבן איז נאָר מעגלעך, ווען זי וואַרצלט אין מענטשנס נשמה־טיפקייט...

איך וויל דאָ אויך צוגעבן אַז אַ חוץ הערשלס אומדערמידלעכע, מתן־בסתר־דיקע צדקה ומעשים טובים פאַר יורדים. (אַ גרויסער טייל פון די געלטער זענען זיינע געווען). האָט ער אויך געזען מ׳זאָל פון די מאַגיסטראַט געלטער פון די שפייז־זאפאַסן פונאַנדערטיילן די נויטבאַדערפטיקע אין דער דעמאָלטיקער הונגער־צייט אין שטאָט. אַזוי האָט מען אויך, לויט זיין איניציאַטיוו, אָנגעהויבן צוריק אויפבויען די מוסדות, וואָס זענען חרוב געוואָרן אין דער שריפה פון צענטן יאר און פארשיטן די טיפע און לאנגע גריבער, וואָס האָבן זיך געציגן פון אלי שטעפערס הייזער ביז צו דער סטריגע. ווי אויך, די אַזויגערופענע זאַמד־גריבער. אָבער לשם ולתפארת איז געווען דער רעמאָנט פון דער שול, בעיקר דער נייער פרעכטיק שיינער ארון־קודש (צו וועלכן חוה פעסקעס מיט אירע ווייבער האָבן אויך אַ האַנט צוגעלייגט) און די אויג־פאַר־כאַפערישע מאָלעריין פון דער שול, אויסגעפירט פון אַ מעזריטשער באַרימטן מאָלער, אַ קינסטלער אין זיין פאַך (רעקאָמענדירט פון משה דעם רבינס). די אויסגעמאָלטע חיות און עופות האָבן ווי לעבעדיקע אויסגעזען. דעם גרויסן פלאַץ אַרום דער שול אויסגעגלייכט און מיט אַ טראָטואר ברוקירט. לסוף האָט הערשל איבערראַשט מיט זיין שיינער, רייכער מתנה, דעם גרויסן הענגלייכטער פון סופיט ביז איבערן באַלעמער. איז מען אין שול אַריין, האָט מען נישט געקאָנט די אויגן אָפרייסן פון דער מאָלעריי און פון דעם הענגלייכטער.

אין 1919 איז הערשל מיט דער משפחה אַריבער קיין וואַרשע, ווו ער

ווערט אַרויסגעבעבר פון ביכער און זשורנאַלן און גרינדעט אויך אַ דרוקערייי. ער דערוועבט זיך באַלד דאָרט גרויס צוטרוי צווישן די דרוקער, פאַרלעגער און פרייַנט פון דער שרייבערישער משפחה. געווען צייטן וועז זיין הויז אוך דרוקעריי זענען געווען אַ ליטעראטן־פאריין אין מיניאַטור, ס׳האָבן זיך דאָרט געטראָפן רעדאַקטאָרן, שרייבער און פארלעגער.

הערשל גרינבערגס הויז איז אויך געווען דער טרעפפונקט פון די סאָ־קאָלאָווער וואָס פלעגן קומען זיך שואל־עצה זיין מיט אים וועגן זייערע ענינים. אַזוי האָט די גרויסע וואַרשע נישט באַווייזן צו מינערן פון הערשלס מידות טובות.

הערשל, זיין פרוי רחל און די קינדער חיהלע און מאָטעלע זענען געהרגעט געווארן בעת דעם וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד אין 1943 הי״ד, לעבן געבליבן זענען דער זון אייזיק (אין רוסלאנד) און די עלטסטע טאָכטער העלא מיט איר מאַן משה זאיאָנץ (זון פון ר׳ אהרן אשר ז״ל), וועלכע געפונען זיך אין ישראל.

הערשל איז אומגעקומען אין עלטער פון פינף און פופציק יאָר. און דאָס איז זיין באַשיידענע מצבה, ווי באַשיידן ער איז אין לעבן געווען.

אלתר בן־ציון שוסטער הי״ד

אַלטער שוסטער האָט זיך קיינמאָל נישט פאַרעקשנט, געווען אַ „מעביר על מידותיו״, זאָל מיינס איבערגיין״, אָבער אין געזעלשאַפטלעך־אידאישע

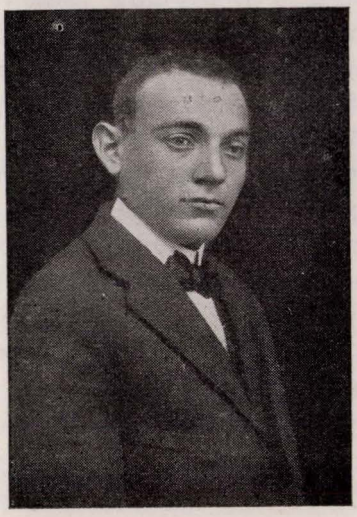

ענינים, איז ער געווען אַ שטאַרקער „עומד על דעתו״, און ווי אַ שטרענגער

סאָלדאַט אויף שמירה, קיין טראָט נישט אָפּגעטראָטן. און אַזוי, מיט די דאָזיקע מידות־טובות, איז ער אַריין אין דער „פועלי־ציון" פּאַרטיי און איז זיינע געזעלשאַפּטלעכע טעטיקייטן.

ווען מען האָט אים אַמאָל געפרעגט, וווּ האָסטו אַזאַ שפּרונג געטון צו ווערן אַ פּאַרטיי־מדריך? האָט ער געענטפערט. ס׳איז אַ לייַדיקער פּלאַץ געווען, בין איך אין אים אריין, „במקום שאין איש, איז הערינג פיש".

מאָלט אייך אַז עס איז נישט געווען, ווי ער האָט זיך אַזוי ענינותדיק אויסגעדריקט. נאָר געהאָלפן האָט דאָ זיין פּעיקייט, תופס צו זיין, אויף וויפל אַלדאָס אַרומיקע לאָזט זיך אַרײַנפּאַסן, אין דער אָדער יענער געזעלשאַפּטלעכער אידעאישער ראַם. אַלטער האָט זיך געקאָנט דערטראָכטן אין אַ מחשבה, ביז איר יסוד. זייענדיק אינגאַנצן אַנדערטהאַלבן יאָר אין ביאליסטאָק, וווּ ער איז שוין געווען אַ פרנס אין דער דאָרטיקער קהילה האָט ער אין די דרייסיקער יאָרן שוין געווען אַ פרנס אין דער דאָרטיקער קהילה, האָט ער אין די דרייסיקער יאָרן פעסטן יסוד, וווּ דער בעל־מלאכה איז געוואָרן א חבר פאָר אַ קלייניגם בייטראָג, און געקריגן סחורה אויף קרעדיט און אויף אויסצאָלונג.

און טאַקע די האַנטווערקער און די רעכטע „פועלי־ציון" האָבן אים אין דער קהילה געשיקט. פאָר אַ פרנס געמאַכט, זייענדיק אויך דער סעקרעטאָר פון די האַנטווערקער.

אַזוי האָט מען געזען אלתרס אַרגאַניזאַטאָרישע פעיקייט און זיין אידעאַלע איבערגעגעבנקייט און אים אויך דעלעגירט אין צענטראַל־קאָמיטעט פון די רעכטע פּ. צ., ווי אַ פאָרשטייער פון דער פּראָווינץ, און אַזוי ווי אברהם ביאלאָפּאָלסקי, דער מנהיג פון די רעכטע פּ. צ. אין וואַרשע, איז אויך געווען אין קאָמיטעט פון „קרן־הקימת" אין פּוילן, האָט ער געבעטן אַלטערן, ער זאָל זען מ׳זאָל בעסער אַרגאַניזירן די דאָרטיקע „קרן־הקימת" אַרבעט. און אַלתר איז דאָ ווידער געווען „במקום שאין איש", און ער האָט אויך אַרגאַניזירט די דאָזיקע אַרבעט.

אַזוי האָט מען אים מקריב געווען אויף פיר מזבחות: פאַרטיי, האַנטווערקער, פרנס און קרנות (אין „קרן היסוד" טעטיקייט). דאָ פאַרלאָזט ער זיין שטעפערייי־וואַרשטאַט, און פון זיין אַ פרנס ביז פרנסה, איז אַ ייטער מהלך. דאָ איז חוה, אַלתר׳ס פרוי, די סוחרישע טאָכטער, פון ר׳ שמואלקע חיימס (שניידער), דעם לעדער סוחר, אַוועק צו איר ברידער שמעונען (געווינט אין ביאַליסטאָק), געזומען אַ פּעקל לעדער אין אַ הורט פרייז (אפשר אונטערן פרייז), פאַרקויפט לאחדים, די בעלי־מלאכות, און געראַטעוועט די משפּחה פון חרפת־רעב אַן איבערגעגעבענע פאַרטיי חברטע, אָבער „לא על הלחם לבדו, יחיה האדם" און חוה האָט קוים אויף ברויט פאַרדינט. דערנאָך איז אלתר געוואָרן באַשטעטיקט ווי אן אינפּטרוקטאָר פון „קרן־הקימת" אין ביאַליסטאָקער ראַיאָן מיט אַ געהאַלט.

דאָ האָט זיך פּאַר אַלתרן אָנגעהויבן אַ שפּאָגל נייע עסקנות. אַרויס־פּאָרנדיק פון צייט צו צייט אין דער ביאַליסטאָקער פּראָווינץ, אין די ענינים פון קק"ל, פּאַרנעמט ער זיך אויך מיטן פּאַרשטאַרקן די ציוניסטישע אַרבעט, ער וויזט דערביי אַרויס אַן אויפשטייגנדיקע רעדנער־פעיקייט. ער גרינדעט דעמאָלט, אין יענעם ראַיאָן דעם „העובד", און אויך דאָ האָט חוה, זיין פרוי, אים געהאָלפן. ווען ער איז אַרויסגעפאָרן פון ביאַליסטאָק, פלעגט זי זיין אין דער קהילה, דערליידיקן געוויסע פילאַנטראָפישע ענינים פאַר נויטבאַדערפטיקע.

* * *

אלתר שוסטער איז געבוירן געוואָרן אין 1898 בערד. נאָך זיין באָטערס טויט (יענקל שטעפער) לערנט דער עלף יעריקער אלתר, דער „לערנער", שטעפּעריי. ער האָט אָבער אויך גאַנץ פרי אָנגעהויבן לייענען כל מיני ליטעראַטור און נאָך גאָר יונג, געווען פאַרעכנט פאַר אַ קענער פון באַראַאָוויזם.

אין 1925 איז אלתר עולה קיין ארץ ישראל.

אין 26־טן יאָר קומט אויך חוה מיטן קינד, און ביידע הויבן אָן קרענקן. אין די דאָקטוירים הייסן איר מיטן קינד גלייך צוריקפאָרן. אלתר בלייבט אין ארץ־ישראל, ער פאַרדינט נישט שלעכט, שפּאָרט אָפּ געלט, כדי ווידער צו ברענגען חוה'ן מיטן קינד אין לאַנד אַריין. אין 32־טן יאָר פאָרט ער אַרויס קיין ביאַליסטאָק, וווּ חוה'ס משפחה האָבן שוין דאָרט פון פריער געווינט.

אין 1937 איז אלתר געווען גרייט עולה צו זיין מיט דער משפחה און ווידער זענען געווען מניעות און אין פרילינג 1939 איז ער דערצו געווען קאַמפּלעט פאַרטיק, דאָך האָט זיך זייער עולה זיין פאַרשלעפּט ביזן מלחמה אויסברוך.

אלתרן האָט מען אין יוני 1941 אַרעסטירט אין ביאַליסטאָק, און באַלד צומאָרגנס — חוה'ן מיט די קינדער קיין רוסלאַנד פאַרשיקט, און ווען דייטשלאַנד הייבט אָן די מלחמה מיט רוסלאַנד, צעעפענען די רוסן די טורמעס. באַלד זענען די דייטשן אַריין, פאַרשפּאַרט די דאָרטיקע יידן אין געטאָ, צוזאַמען מיט זיי ווערט אויך אלתר שוסטער אומגעבראַכט.

בערל מעטער־בוימאן

איך בין נאָך געווען אַ קינד, ווען מיר האָבן געווינט אין יום־טוב'ס הייזער, אידער אלי שטעפער האָט זיי אָפּגעקויפט, און אין איינע פון די שטיבער, האָט אויך געווינט בערל מעטער, הינטער וועמענס פענצטער, מיר חומש יינגלעך, פלעגן נישט מיד ווערן צו שטיין און הערן זיינע קלאָרע חומש־טייטשן, און דאָס אונטערשיידן פון אונדזערע רביס האַלבע ווערטער און אומקלאָרע טייטשן, געמישט מיט רש"י־אויסרעדעכץ. נאָך מער האָט אונדז געחידושט די אָרדענונג און די שטילקייט ביים לערנען.

אָט ענדיקט בערל מעטער די פּרשה חומש און די קינדער הויבן אָן איבערחזרן, איז עס פּונקט ווי אַן איינגעסדרטער כאָר. און טאָמער וויל איינער איבערשרייען, הייסט ער אים אינגאַנצן שווייגן און דער „כאָר" לערנט זיך ווייטער.

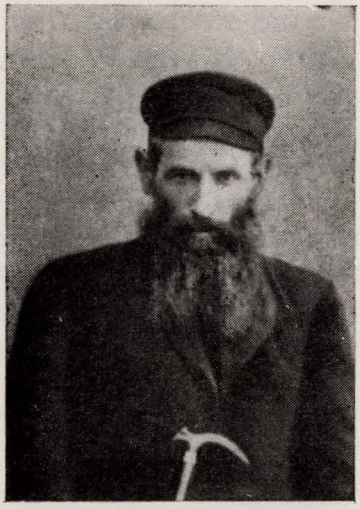

מיר, קינדער, האָבן צווישן זיך געשמועסט, אַז אַזוי האָט אוודאי משה רבינו געלערנט תורה מיט די ידן אין מדבר. ער פלעגט מיך אַריינענעמען אין חדר און מיט מיר לערנען. מ׳האָט צו אים אַריינגעגעבן לערנען, מיינסטנס בעל־מלאכהשע קינדער, אויך אַ קליינע צאָל קינדער פון האַלב־משכילישע טאַטעס, און פון די צוויי־דריי משפחות „פּאָשעלענשטשיקעס". און אויב ס׳האָט ווער פון די פרום־חסידישע קינדער ביי אים געלערנט, איז עס נאָר געווען רויסיש.

בערל מעטער איז נישט „געגאַנגען" קורץ געקלויבט. זיין קאַפּאָטע, האָט אויסגעזען אַ ביסל קירצער, צוליב די לאַנגע הויזן איבער די „שטיוועלעטן". דער איינציקער שינוי אין זיין לבוש, איז דער גלייך־גלאַטיקער העמד־קאָלנער. ער האָט אויך פון זיין לאַנג־בריטער בארד קיין האָר נישט געירט האָט אָבער נישט געליטן מ׳זאָל אים רופן „רבי", ווי די מלמדים, נאָר לערער, און אויך זיך נישט אַרויסגעהאַלפן, מיטן קאַנטשוק.

בערל מעטערס חדר, הגם אָן שול־מעבל, איז געווען אַ ביסל שול־מעסיק, צוליב דעם שטענדיקן זיצן פון תלמיד אויף אייך אָרט, דאָס רופן אים לערער, די זויבערקייט פון טיש און באַנק און פון צימער אָרום, און דער ספּעציעלער תנ״ך־לימוד, וואָס אין די חדרים איז עס נישט געווען מיט אזא

קלאָרן טייטש. און טאָמער האָט ער געברויכט „אַ שטיקל" רש"י צי אַן אויס־רעדעכץ, איז עס אין אַ ריינעם יידיש געווען. און אויב האָט אַ קינד אַ שוועריקעפל געהאַט, און מ'האָט געדאַרפט אַ ביסל אונטערהאַרעווען מיטן מסביר זיין, פלעגט ער פון ביבולקע־ביכעלע, אַ בלעטעלע זייד־פּאַפּיר אַרויסנעמען אַריינשיטן אַ ביסל „ווישע־סרעדניע" טיטון, און מאַכן אַ זייער דין פּאַפּיראָסל, פּאַרויכערן און אַן רוגזה געפונען אַ לייכטע הסברה.

פּלוצים איז אונטערגעקומען אַ צאַרישע גזירה צו לערנען רוסיש אין די חדרים און ס'איז צווישן די מלמדים און כלל־טוערס געווארן אַ געלויף צו „נאַטשאַלסטוואָ" וועגן אָפּרופן די גזירה. איינמאָל נאָך מנחה, האָבן זיך אין ביאלער שטיבל געטראָפן אליעזר שכנאס ראָזנצווייג דער דאָזאָר, און בערל מעטער און זיך צענויפגערעדט ווי צו פאַרלייכטערן די גזירה (אויב מ'וועט איר נישט קאָנען אָפּרופן) און אַזוי ווי ביז וואָס־זוען, איז געבליבן מ'זאָל אַריינגיין אין דער נאָענט, צום אַלטן דאָזאָר ר' וועלוול ציבוליע, און מ'וועט זיעען וואָס מ'האָט צו טון, און שפּעטער, האָט מען אויך צו וויסן געטון ר' נחמן דודקן, דעם דריטן דאָזאָר, און זאַלבערפערט זענען אַריין צום רב, ר' בנימין אלין, וואָס האָט אויך געראַטן אַ גוטן רוסיש — און ס'איז געבליבן ווי בערל מעטער האָט פאַרגעלייגט, אַזוי ווי ער איז אַן אָפּיציעל־אַנערקענטער רוסישער לערער, וועט ער אַריבערפאָרן קיין שעדלעץ צום אינספּעקטאָר און נעמען אויף זיך דאָס לערנען רוסיש אין די חדרים. אַזוי איז ער געפאָרן און צוריק־געקומען מיט אַן אָפּיציעלן „פּאַפּיר", אַז ער איז אויפגענומען געווארן ווי אַ ממונה איבערן רוסישן לימוד אין די חדרים. ווי אויך, אַז ביים עפענען אַ „חדר" מוז זיין די אונטערשריפט פון בערל מעטער. אויך האָט ער איבער־געגעבן, אַז ווי ס'וועט אויס, וועט די גזירה בטל ווערן, ווייל אויך די פּאָלאקן זענען שטאַרק דאָקעגן; ס'איז באַלד געווארן כמעט אויס גזירה, און מ'וועט אָפּקומען בלויז מיט די טיטלען פון דער קייזערלעכער משפחה.

פון דעמאָלט אָן איז געהאָנגען נעבן פּאָרטרעט פון רוסישן קייזער, אויך די „ראזראשענע" און בערל מעטער האָט געקריגן פון די מלמדים וואָכן־געלט, און דאָס האָט גאַראַנטעוועט דעם שטילן לערער בערל מעטער, פון חרפת־רעב.

און בערל מעטער פלעגט קומען איינמאָל אין וואָך (אַמאָל איינמאָל אין צווויי וואָכן) לערנען די קייזערלעכע טיטלען אויף אויסווייניק. די קינדער האָבן געדאַרפט אַלע אין איין כאָר, דערנאָך איינציקווייז זאָגן די טיטלען פון דער רוסישער קייזערלעכער פאַמיליע.

בערל מעטער איז געווען אַ לערער מיט אַ שטאַרקן פּעדאַגאָגישן חוש און אַ טיפער קענטעניש פון העברעיש און רוסיש. ער האָט געהאַט אַ השפּעה אויף זיינע תלמידים, אין וועלכע ער האָט פאַרוואָרצלט אַ רצון צו קענטעניש און וויסענשאַפט. ער האָט אויך געלערנט מיט קינדער פאָר אַ העלפּט געלט

און מיט אַ טייל קינדער, אפילו אומזיסט. (וואָס מ׳האָט נישט געזען ביי קיין שום מלמד און לערער אין שטאָט). ער איז אויך געווען דער בעסטער בעל־קורא אין שטאָט, און ווען מ׳האָט אים געוואָלט אויפנעמען פאַר אַ בעל־קורא פאַר געצאָלט, האָט ער נישט געוואָלט.

פון דער משפּחה איז פוילן, איז דאָכט זיך, קיינער נישט געבליבן, דבורה איז געשטאָרבן אין אַמעריקע אין 1943 און איר מאַן אין 1948 (ער פלעגט דאָרט לערנען שבת פאַר אַן עולם אומגעצאָלט) איבערלאָזנדיק קינדער, אייניקלעך אוּן אוראייניקלעך גאַנץ יידישלעכע.

אברהם ביאלילעוו
(גבעתיים)

ר׳ ישראל יצחק׳ל סופר

ר׳ ישראל יצחק׳ל סופר פלעגט זיצן אין דעם לאַנגן, טונקעלן צימער פון חיי־אדם שטיבל, אָבער נישט צוזאַמען מיטן עולם ביים טיש, נאָר באַזונדער הינטערן גרויסן ציגעלנעם אויוון.

אַליין אַ טונקל־הויטיקער, מיט אַ שוואַרצער באָרד, איינגעהילט אין דער שוואַרצער קאַפּאָטע, האָט ער זיך צוזאַמענגעגאָסן מיט דער שווערער טונקלקייט פונעם שטיבל, און אַזוי זיצנדיק, איז ער געווען פאַרטראָגן אין מהשבות וועגן דער נישטיקייט פונעם מענטש קעגנאיבער גאָט און וועלט.

די גרויסע און טיפע עניוות האָט אים אַוועקגעשטויסן פון טיש, און ער האָט זיך שטענדיק געזוכט אַ ווינקל הינטערן אויוון. דעם קאָפּ האָט ער שטענדיק געהאַלטן אַראָפּגעבויגן, און די אויגן נאָך מער אַראָפּגעלאָזט צו דער ערד. זיינע מחשבות זענען געווען פאַרזינקען אין דער עבודת הקודש, וואָס ער פירט אויס ווי אַ סופר פון ספרים, תפילין און מזוזות.

ער האָט זיך קיינמאָל נישט געשטופּט צום טיש און האָט נישט זוכה געווען, מען זאָל אים מכבד זיין מיטן בענטשן. דערפאַר האָט מען זיך אין אים דערמאָנט ווען מ׳האָט געדאַרפט וועמען צו שיקן צום עמוד דאַוונען מעריב. ווען דער גבאי האָט אים געהייסן צו גיין צום עמוד, איז ער באַלד צוגעגאַנגען און אויסגעברומט „ויהי רחום יכפר עוון".

ווען ר׳ ישראל יצחק׳ל סופר האָט, אַהיימקומענדיק מוצאי שבת פון מעריב, איבערגעטראָטן די שוועל פון זיין קליין שטיבל, פלעגט ער שטיל אויסברומען „גיט וואָך" צו זיין ווייב, וועלכע האָט אָקאָרשט פאַרענדיקט די תפילה פון „גאָט פון אברהם, יצחק ויעקב".

תמיד אַ וויילע פאַרטראַכט, ווי ער האָט נאָך געוואָלט פאַרהאַלטן אַ ביסל דעם הייליקן שבת, האָט ער אין דער פינצטער אויסגעזוכט 2 ליכטלעך צו הבדלה און מיט אַ שטיל הייזעריק קול געזאָגט „הנה אל ישועתי", „ויתן לך" און אַלע אַנדערע מזמורים פון שבת־צונאַכטס, האָט ער געזאָגט מיט אַ פּשוטן, איינטאָניקן קול אָן אַ ניגון און אָן התלהבות, ווייל זיין גאַנץ וועזן איז געווען שטילער ווי וואַסער און נידריקער ווי גראָז. זיין נשמה האָט זיך נישט געקאָנט צעזינגען, ווייל ער איז שטענדיק געווען אין אַ מצב פון בדחילו ורחימו, ציטערנדיק און פלאַטערנדיק פאַר דער געטלעכער גרויסקייט. ער האָט כמעט קיינמאָל נישט אויפגעהויבן די אויגן, ווי מורא האָבנדיק אַ כליק צו טון אין דעם געטלעכן אָפּשיין פון דער אַרומיקער וועלט.

ווען די וועלט איז נאָך געווען איינגעהילט אין פינצטערניש, פלעגט

זיך שוין ר׳ ישראל יצחק׳ל סופר וועקן פון שלאָף, כדי צי קומען אין בית־המדרש אַריין צום ערשטן מנין, פאַרשטייט זיך, אַז זיינע הכנות צום עסן און בענטשן האָבן געדויערט לענגער ווי דאָס עסן אַליין — אַ שטיקל אַלט ברויט און אַ ציבעלע.

דאָס שרייבן די ספר־תורה איז ביי אים נישט געווען קיין מלאכה, נאָר אַן עבודת הקודש. ביים שרייבן דאָס ספר האָט ער געפילט מיט זיין גאַנצן וועזן, אַז מיט יעדן אות ווערט אַ מלאך באַשאַפן, ביים שרייבן איז ער אינ־גאַנצן געווען איינגעהילט אין קדושה און געציטערט פאַר יעדן פגם הס ושלום. דעריבער דאַרף קיין וואָרט נישט נישט אַרויס פון זיין מויל. טאָג איין, טאָג אויס שוועבן מלאכים אַרום די אותיות, קוקן אַרויס פון די פאַר־מעטענע יריעות. די ספר־תורות ווערן אַריינגעשטעלט אין ארון־הקודש, אויס־געצירטע מיט זיידנס און סאַמעט, באַגלייט מיט מוזיק און טענץ. ער פלעגט אויך דעמאָלט בלייבן אין זיין קליינעם שטיבל שטיל און איינגעשלאָסן אין זיך אין אַ ווינקל דאָרט אינטערן ציגעלנעם אויוון.

קיינער האָט קיינמאָל נישט געוווּסט ווער ר׳ ישראל יצחק׳ל סופר איז. אַ סופר פון ספר־תורות, תפילין און מזוזות אָדער גאָר אַ גרויסער נסתר, באַגלייט פון מלאכים און שרפים.

אייניקע יאָר פאַרן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג איז ער געשטאָרבן, און מיט אים איז אַוועק אַ זעלטענע געשטאַלט.

אלתר חיים קאפאווי ז״ל

להיפך דעם אויסזען פון יידן מיט בלאסע איינגעפאלענע באַקן און הכנעהדיקע געבויגענע פּלייצעס, איז ער דערשינען מיט זיין גלייכער פיגור און שטאָלץ אויפגעהויבענעם קאָפּ. דערצויגן אין אַ סביבה פון קליינעם שטעטל (אין ווענגראָוו) צווישן די ווענט פון חסידים־שטיבל און בית־המדרש, האָט ער זיך מיט יוגנטלעכן ברען און ענערגיע אַ וואָרף געטון אין דעם שטראָם פון אויפגעוואַכטן ציוניזם און אָנגעהויבן ווירקן און אַרבעטן אין דער מזרחי־פּאַרטיי, וואָס האָט זיך אָקאָרשט געהאַט געגרינדעט אין סאָקאָלאָוו. אין זיין עסקנות האָט ער זיך אָפט אויפגעהויבן איבער אַלע פּאַרטייען און פאַרנומען דעם אויבנאָן כמעט אין אַלע אַקציעס פון שטאָט.

זיינע אָפטע אויפטריטן אויפן פאָרום פון שטאָט־ראט, ווו די מערהייט איז געווען אַ פּוילישע, זענען געווען מוטיקע און אַרויסגערופן צו זיך דרך ארץ אויך מצד די פּאָליאַקן.

מיטן גאַנצן ברען און ענערגיע האָט ער אויסגעקעמפט סובסידיעס פאר

ריין יידיש־נאַציאָנאַלע צוועקן ווי קרן־קימת, קרן־היסוד, תלמוד־תורה, מקוה, שול א. א. וו.

ער פלעגט אָפט מקריב זיין זייגע פריוואטע אינטערעסן לטובת הכלל. בעלאסטעט מיט אַ גרויסע משפחה, פאר וועלכער ער האָט באַדאַרפט שווער אַרבעטן אויף פרנסה, האָט ער זיין צייט נישט געשפּאָרט פאַר כלל אַרבעט; אין מיטן טאָג פלעגט ער פאַרלאָזן זיין קראָם און וואַרשטאַט און אַוועק אויף אַ לאַנגע זיצונג אין שטאָט־ראַט אָדער יידישע קהילה.

ער האָט אָנטייל גענומען אין אַלע דעלעגאַציעס און אינטערוועגן בײַ דער אָרטיקער און צענטראַלער מאַכט, אָפט אונטערוועגירן קעגן גזירות אָדער אומרעכט, וואָס זענען געווען אָן אָפּטע דערשיינונג.

ער איז געווען וויט פון שתדלנות אין זיינע פאָדערונגען צו דער מאַכט זענען געווען באַזירט אויף דעם פּרינציפּ פון רעכט. נישט לאַנג פאַרן צווייטן וועלט־קריג, האָט ער זיך אַריבערגעצויגן קיין וואַרשע, און זיך דאָרט אויפסניי איינגעאָרדנט, אָבער אין די פינצטערע צייטן פון היטלעריזם איז ער צוריק אַריבערגעפאָרן קיין סאָקאָלאָוו, וווּ ער איז אומגעקומען צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע. נאָר איין טאָכטער האָט זיך געראַטעוועט פון אומקום און לעבט אין ישראל.

ר׳ יעקב לייב בלומבערג ז״ל

יעקב לייב דער מלמד איז געווען איינער פון די לומדים אין בעלי־פלפול אין סאָקאָלאָוו.

געדופן האָט מען אים אין משאָט יעקב לייב מענדל מאיר אָפאָטשנערס; יעדן איז גלייך קלאָר געווארן, אַז ער איז געווען אַ זייטיקער מענטש און שטוב. דעם רובל שכר־למוד האָט זיין מינדל צוגענומען און שוין געווסט, וויַ אַזוי אים איינצוטיילן, אַז מען זאָל קאָנען איבערקומען די וואָך חיונה: 10 גראָשן אויף צוקער, 10 קאָפּיקעס אויף קלייניקע חלהלעך אויף שבת, 5 קאָפּיקעס אויף אַ ביסל הירזש מיט אייל און 5 קאָפּיקעס אויף אַ לאַבן ברויט.

יעקב לייב האָט געהאַט אַנדערע זאַכן אויפן קאָפּ. איינחזרן אַ שווערן מהרש״א מיט זיינע תלמידים, צוגרייטן אַ פלפול צו אַ שווערע סוגיא אין דעער גמרא.

ער איז ארומגעגאַנגען אין זיין שטיבל איינגעהילט אין זיין אַלטן אָבגעבליאָקעוועטן שלאָפראָק, וועמענס קאָליר עס איז נישט געווען צו דערקענען די הענט פאַרלייגט איינע אויף די אַנדערע, האָט ער שפאַצירט אין זיין קליינעם שטיבל אַרויף און אַראָפּ, נישט פילנדיק וועז ס׳איז הייס אדער קאַלט; זיין קאָפּ איז געווען תמיד פאַרנומען מיט אינטייטשן אַ שווערע גמרא א. א.

אזוי אַז ער פלעגט אפילו נישט באַמערקן אויב די קינדער זענען שוין דאָ אין חדר.

אין די לעצטע יאָרן איז ער געוואָרן אַ סגי־נהור און אויך דעמאָלט, זייענדיק אַ בקי אין ש״ס און פוסקים, איז ער אַרומגעגאַנגען אין זיין שטיבל און געלערנט אויף אויסנווייניק אַ בלאָט גמרא. ס׳פלעגן צו אים אַריינ־קומען פאַרשידענע בחורים און יונגעלייט, כדי צו באקומען הסברים צו פאַר־שידענע שוועריקייטן פון תלמוד און דאָס איז געווען ביי אים די גרעסטע באַפרידיקונג. געשטאַרבן אין סאָקאָלאָוו איניקע יאָר פאַרן צווייטן וועלט־קריג. מיט זיין טויט איז אוועק אַ זעלטענער למדן.

הערשל רייזמאַן

(דער איינציקער יידישער באַאַמטער אין סאָקאָלאָווער מאַגיסטראַט)

דער איינציקער מענטש, וועלכער האָט זיך פאַראייביקט מיט זיינע אונ־טערשריפטן אין די דיקע היפאָטעק־ביכער, איז געווען הערש רייזמאַן ע״ה. בערך 60 יאָר איז הערשל רייזמאַן געווען דער שטענדיקער עדות פון די פאַר־

אינטערעסירטע סאָקאָלאָווער יידן ביי דעם בירגערמייסטער; ער האָט צוזאַמענ־געשטעלט די פאַשידענע מעטריקעס, טויט־שיינען און חתונה־אַקטן ווי אויך אַלע אַנדערע דאָקומענטן. די אַרבעט האָט אים מחייב געווען צי קענען דעם אָפשטאַם פון אַלע איינווינער, און ווירקלעך איז ער געווען אַ גייענדיקער ספר־היוחסין פון דער יידישער באַפעלקערונג אין סאָקאָלאָוו. עס איז גענוג געווען צו פרעגן הערשל רייזמאַן, ווי ס׳האָט געהייסן וועמענס אַ משפחה־מיטגליד, און פון זיין זכרון זענען געפאַלן די ריכטיקע נעמען און יאָרן, נעמען און דאַטעס. ער

איז געווען די נישט געקרוינטע, העכסטע אינסטאַנץ צו אידענטיפיצירן כמעט אַלע איינווינער פון שטאָט. ווען ער האָט געמאַכט זיין געווענלעכן טאָג־טעגלעכן שפּאַציר איבער די גאַסן און געסלעך פון סאָקאָלאָוו, האָבן אים באַלד אַרומ־גערינגלט צענדליקער מענטשן, וועלכע האָבן דערוואַרט עפּעס אַ קוויטל פון מאָגיסטראַט אָדער אַן אַנדערן אַמט. הערשל רייזמאַן האָט שוין געדענקט אויס־ווייניק ווו דאָס קוויטל ליגט און עס איבערגעבן מיט גרויס חשיבות. וועג עס האָט זיך פון אים אָפּגעשיידט מיט אַ צופרידענע מינע אויפן פנים, און וועג — מיט אַ באַזאָרגט פנים. זיין באַוויזן זיך אויף דער גאַס האָט געמאַכט קלאַפּן פיל הערצער, פון נייגיר צו וויסן וואָס טראָגט ער דאָרט אין זיינע 2 גרויסע טאָוולען.

אַדאַנק זיין מיטהילף און עצות האָבן פיל מענטשן אפילו אין טיפּן עלטער באַוויזן איינצוארדענען זייערע מעטריקאַלע דאָקומענטן וועלכע זענען נאָך נישט געווען געאָרדנט, וואָס האָט זיי געשטערט אין נאָרמאַלן לעבן. איבער־הויפּט איז די דאָזיקע הילף זיינע געווען שטאַרק נוצלעך די אָרימע שיכטן.

הערשל לאפאטע דער שפּיליטער

הערשעל שפּילטער האָט נישט געהאַט צו זיין דיספּאָזיציע קיין רייטווענגן, וועלאסיפעדן, און אוודאי אויך נישט קיין מאשין. ער האָט זיך באַגניגענט מיט זיינע פיס, מיט וועלכע ער פלעגט, פון באַגינען ביז שפּעט ווייט נאָך האַלבער נאַכט, אַרומשפּרייזן איבער דער שטאָט, געווענלבן אין אַלע פאַרשידענע געסלעך און הייף, כדי אויפצונעמען זיינע באַשטעלונגען: וועמען אַ ביסעלע פודער, אַ פלע־שעלע קאָלאָנסקע וואַסער, לאָקן פאַר דבורה פיניעס צום אויסענדיקן אַ שייטל, אַ טלית פאַר אַ חתן צו אַן אויפרוף, אַ שווארצן שאַל פאַר אַ מחותנתטע צו דער חתונה, אַ מצה טישטעכל, אַ פּאָר מעשה־ביכלעך פאַר אָשר מוכר־ספרים און נאָך צענדליקער זאַכן, וועלכע ס׳איז אוממעגלעך אויסצורעכענען. אַוועקצופירן סחורה קיין ווארשא און צוריק פאַר די געווענלבן פעקלעך, און אויך אַ בריוועלע פון אַ חתן אָדער אַ כלה־מיידל וואָס האָט געאַרבעט אין וואַרשע.

אויף זיין פּנים איז שטענדיק געווען אויסגעגאָסן אַ שמייכל, אים איז אומ־מעגלעך געווען צו דערצערנען אָדער דערנערווירן.

אין וואַרשע האָט הערשעל שפּילטער אויך געטון דאָס זעלבע: אַרומגעשפּרייזט איבער די געשעפטן און הויכע שטאָקן און, אַ בעהאָנגענער מיט צענדליגער פעקלעך פון אַלע זייטן, האָט ער זיך צוריקגעקערט צו דער באַן אָדער אויטאָבוס.

אין זיין קאַלקולאַציע פון אויסגאָבן האָט ער נאָטירלעך נישט אַראָפּגע־רעכנט נישט קיין עסן און נישט קיין הוצאות. מיט די קאָנדוקטאָרן איז ער דאָך געווען גוט באַקאַנט, מיט אַ בילעט אָדער — אַן אַ בילעט. אויך דאָס זעלבע מיטן

עסן: יאָ עסן, נישט עסן, — דער עיקר, אבי צו פארדינען אַפאָר גראָשן פאַר ווייב און קינדער אויף שבת.

ערשט שבת, אנשטאט אַפצורוען זיך פון דער לויפענדיש אַגאָנצע וואָך, האָט ער געזומען אַ פאָר קוישן און מיט נאָך יידן ארומגעגאנגען איבער די שטאָט אויפֿצוזאַמלען חלה׳ס און ברויטן, וועלכע ער פלעגט אַרייַנטראָגן אין די הייזער פון אָרעמע לייט. אָט אַזוי האָט זיך געפירט הערשעל שפיליטער.

גאלדע די וועשין

גאָלדע די וועשין, אַ קליינע דאַרע פרוי, פון לאַנגע יאָרן אַן אלמנה מיט איר יינגל די וויסטע קאַליקע, האָט געווויינט אין אַ קליין ענג שטיבעלע, גרין אויסגעקאַלעכט מיט די אייגענע הענט. מיט איר אַרבעט באַדינט זי הינדערטער משפחות, וועמען מיט וואָשן די „פאָדלאָגעס", אָדער וועש ביים טייכל („די סטרי־גע"), און וועמען מיט אויסקאלעכן אַ שטיבל.

אַנגעהויבן איר אַרבעט פלעגט זי באַגינען, וועז ס׳איז נאָך גאָווען פינסטער אין דרויסן, און ענדיקן — שפעט אין דער נאַכט. איר פאַרדינסט האָט באַטראָפן גראָשנס, מיט אַ צולייג פון אַ וואַרעמע גריץ, עטלעכע שטיקלעך חלה אָדער אַ פאָר קיכלעך פון די בעלי הביתטעס. דאָס באַקומענע האָט זי מיט אירע ציטערנ־דיקע הענט פאַרוויקלט אין איר נאַסן פאַרטעך און מיטגעברענגט פאַר איר קאַליקע, נעבעך, ער זאָל האָבן מיט וואָס זיך מחיה צו זיין.

דאָס קליינע דאַרע גופל האָט אַליין געאַרבעט פאַר אַ שטאָט יידן, וואָס ביי מאָדערנע באַדינגונגען וואָלט מען צו דעם צוועק באַדאַרפט האָבן אַ סך מענטשן. ווי האָט זי געזומען כוחות צו דעם, ווייסט נאָר איין גאָט.

זי איז מיט איר ארבעט געווען ווי אַ גוף מיט אַ נשמה. די שווערע ארבעט האָט נישט געקענט געטאָן ווערן אָן גאָלדע די וועשן און זי, האָט נישט געקאָנט לעבן אָן שווערע אַרבעט.

זאָלן מיר ביים דערמאָנען די סאָקאָלאָווער קדושים נישט פאַרגעסן די געשטאַלט פון דער ערלעכער האָראָפאַשניצע גאָלדע, די וועשין.

חיים ברוך דער וואסער־טרעגער

אַ הויכער ייד מיט אַ לאַנגן כאַלאַט ארומגעבינדען מיט ספק אַ גאַרטל, ספק אַ שטריק און מיט צוויי קאראמיסלעס מיט עמער אויף די אקסלען, איז געווען די וואַסערלייטונג פון שטאָט. דאָס איז געווען חיים ברוך דער וואַסער־טרעגער. קיינער האָט נישט געווסט ווו ער ווויינט, ווו ער עסט, ווו ער דאַווענט, און וויפיל איז ער אַלט.

חיים ברוך האָט שטענדיק געשפאַנט מיט זיינע קאַראַמיסלעס פון וואַסער

„זדרוי" אָדער פון דער שטאָטישער אייזנפאַמפּע, מיט פּולע עמערס וואַסער, וואָס ער האָט געגאָסן אין די פּעסער, וועמען ווייך וואַסער פּאַר 2 גראָשן אָדער האַרט וואַסער פּאַר 1 גראָשן. דערביי פלעגט חיים ברוך פון איין מאָל צום אַנדערן באַקומען פון אַ באַלעבאָסטע „אינטערצולענען" זיין האַרץ מיט אַ שיסל וואַרעמס, און עס אויפגעגעסן ביי דער טיר, אָדער האַרט ביים פּעסל וואַסער.

חיים ברוך האָט צו דער צייט צוגעשטעלט וואַסער אין די שטיבלעך און מנינים אין די יום־טובים צו ברכת כהנים, ביים דיכענען פלעגט ער שטיין אָו צוברומען שאָקלענדיק מיט זיין לאנגער נאַסער באָרד.

אויף חתונות און בריתן איז חיים ברוך דער וואַסער טרעגער געווען איינער פון די וויכטיקע פיגורן, ער איז דעמאָלט געזעסן ביים פעסל וואַסער אין קיך און געוואָרט אויף זיין בילקע אָן טעלער עסן.

שמואל פאסמאנטער דער טויטער

וער האָט געווסט ווי ער הייסט, זיין נאָמען אין געווען באַקאַנט ווי „שמואל דער טויטער". דאָס הייסט אָבער נישט אַז ער איז געווען אַ טויטער באַשעפעניש, ער איז גראָד געווען אַ לעבעדיקער, אַ רירעוודיקער, שמייכלענדיק האָט ער געטראָגן אויף זיינע פלייצעס דעם עול פון אָרימקייט.

כאָטש אַ קליינגעוווקסיקער, מיט אַ טונקעלן פנים אָן נאָך מער שוואַרצערער באָרד אָן אויגן, האָט מען אים דאָך געזען אומעטום אויף מיטינגען, פאַרזאַמלונגען, זיצונגען — אָן ווו נישט? דער ערשטער איז ער געווען אַנצוביטן זיינע פיס אָן הענט, צו גיין טון עפּעס אַן אַרבעט פאַר דער געזעלשאַפט, באַקלעבן די וועגט מיט מודעות אָדער צעטיילן פלוג־בלעטלעך אָן סתם אַרומלויפן שאַפן אַ פּאָר גראָשן פאַר אַן אָרימאַן. ער איז אויך געווען דער ערשטער צו טיילן זיך מיט יעדן אָרימאַן זיין ביסן אָן פּאָר גראָשן פאַר יעדן צוועק. פאַר זיין פאַרטיי, די „צעירי מזרחי" האָט ער געדינט מיט וואָס ער האָט נאָר געקאָנט; אויסקערן דעם לאָקאַל, מאַנען מיטגליד־אָפּצאָל, טיילן קוויטלעך אָן אויספירן פאַרשידענע שליחותן. דאָס לעצטע איז ביי אים געווען די פרנסה וואָס ער פלעגט קוים ציען פון פאַרקויפן אָן אויסלייען צייטונגען.

כבוד זיין אָנדענקן.

יעקב גרינבערג
(תל־אביב)

ר׳ חיים שמואל ראזענבוים הי״ד

דער גביר פון שטעטל, א שיינער ייד, א שיינער בעל־הבית — לויט די בעגריפן פון שטעטל אין יענע יאָרן — שיין אויסערליך, תמיד אויסגעפוצט, גוט געקליידעט, ריין, אָן אַ פלעק און אָן אַ פגם. געמאָסטענע טריט, פיינע האַלטונג און גוטע באַנעמונג. א שטענדיקער שמייכל אויפן פנים, שטענדיק מקיים געווען דעם והוי מקבל את כל אדם בסבר פנים יפות. כולו אומר כבוד.

געווען דער גרעסטער בעל־צדקה אין שטעטל, די שענסטע נדבות געגעבן, אַן אָפּענע האַנט געהאַט. כל הפושט יד נותנים לו. ערב שבת און ערב יום־טוב איז ער ספּעציעל געזעסן אין „קאַנטאָר", נישט געפירט קיין געשעפטן, נאָר געזעסן און געטיילט נדבות. וועד שמועסט פורים און פאר פסח. מ׳האָט פיל דערציילט פון זיין מתן־בסתר. פיל פאַמיליעס זענען דורך אים געשטיצט און אויסגעהאַלטן געוואָרן דורך נדבות און גמילות חסדים. אין די שפּעטערע יאָרן ווען ער איז שוין מער קיין עושר נישט געווען, האט ער זיך באַמיט מיט אלע כוחות צו האַלטן „שטאַט", פאַרצוזעצן ווי וויט מעגליך די שיינע טראדיציעס. ער איז אויך געווען דער ערשטער ציוניסט מזרחיסט אין שטעטל. ווי געווייגלעך זענען ציוניסטן געווען בלויז יוגנטלעכע, אבער אז א שיינער בעל־הבית, אַן יושר, א חסידישער ייד זאָל צושטיין צום ציוניזם, ווערן א מזרחי — דאָס איז געווען א זעלטענהייט. ער פלעגט קומען כמעט אויף אלע מזרחיסטישע פאַר־זאַמלונגען, און אונדז יוגנטלעכע געטרייסט, געמוטיקט און געשטאַרקט, געגעבן האַפענונג. געווען אַ באַשיידענער מענטש, אַ נוח לבריות, נישט געווען קיין רודף כבוד.

ווירקלעך אַ שיינער ייד געווען.

מרדכי זלמנס (ווינאגורא)

געווען א מלמד, לויט זיין לומדות און שאַרפן מח, לויט זיין ערליכקייט, גוטסקייט און פיינע מידות, האט ער געקאנט זיין א שיינער רב, לכל הפחות — א מורה הוראה.

געהאט איינגעבוירענע טעכנישע פעיקייטן, געווען א גוטער מאטעמיקער, געאַרבעט אויף אַן אייביקן זייגער, אַמאָל אויף אַ וואג און אַנדערע טעכנישע דערפינדונגען. ביי אנדערע בעדינגונגען, וואלט ער געקאָנט זיין א גרויסער אינ־זשינער, א דערפינדער. ער איז אויך געווען א בטלן, פון יענע גאטס געבענטשע בטלנים, וואס האבן נאר אין דער אטמאספערע פון פרומקייט, תמימות ערליכקייט און אַנדערע שיינע מידות פון שטעטל געצויגן יניקה.

קיין איבריקע פרנסה איז אין שטוב נישט געווען. די פרוי האט צוגעהאלפן צו דער פרנסה; זי איז געווען אַ בעקערין — געמאַכט „באָבעלעך" פון גריטשענע קאַשע געפרעגעלט אויף אייל.

ס'איז אינטערעסאנט געווען צו זען מיט וואס פאר נאטירלעדקייט, פשטות און איבערגעבענקייט, האט דער למדן און „דערפינדער" צוגעהאלפן אין דער בעקעריי אין אַלע שווערע און אומריינע ארבעטן. ער האָט געהאַט אַן אויסזען פון אַ תלמיד חכם; געווען א פארשוין — ברייטפלייציק, רירעוודיקע באוועגונגען און א גברן. אבער ער האט קיין פליג קיין ריר נישט געטון. א ליבליכער מענטש. די תלמידים, ביטערע און שווערע, האבען אים נישט ארויסגעפירט פון געדולד. זיינע צוויי זין (חיים נח און ברוך) זענען נישט געגאנגען אין זיינע וועגן; ווייט ווייט, אוועק און בפרהסיה בריש גלי.ס'האט אים וויי געטון דאס הארץ, אבער אין זיין כעס קעגן זייערע מעשים האט ער זיי געשטראפט פאטערלעך, אן רוגזה, אן צארן.

געווען א געראטענר און טייערער ייד.

ישראל יאנקעלע

געווען קליין און רירעוודיק, ענערגיש און אַרבעטזאַם, געקענט אַסאַך מלאכות אָבער מיט וועניק ברכות. געווען אַ קבצן אין זיבן פאָלעס. ווען זיין ווייב וואָלט נישט פאַרדינט, וואָלט אין שטוב נישט געווען קיין ביסן ברויט.

אין דער אמת'ן, ווו האָט ער געהאַט צייט צו פארדינען אויף פרנסה, אַז אין שטעטל איז געווען אזויפיל נויט צו לינדערן, אַזויפיל קראַנקע צו היילן. ראשית־כל איז ער געווען אַ שטיקל רופא, געקענט זיך אויף אַ קרענק און געקאָנט אַרומגיין ארום אַ קראַנקן, געקאָנט טאַפּן דעם פולס, מאַכן אַ קאנע, שטעלן באַנקעס, איינרייבן, מאכן א באַנדאַזש א.ד.ג. געוווסט ווען מ'דאַרף וואַרימע און קאַלטע קאָמפּרעסן, ווען מ'דאָרף געבן אויף אָפּצופירן, און — ווען אויף עצירות. האָט מען אים טאקע גענוצט, פאַרוואָס נישט? בפרט. אז ס'איז געווען אומזיסט, אָן אַ גראָשן געלט. באַזונדערס איז ער געווען באַשעפטיקט אין דער צייט פון אַן עפידעמיע ר"ל — און דאָס איז געווען אַן אָפטע דערשיינונג אין שטעטל. — עפידעמיעס פון טיפוס, פאָקן, מאָזלען און טאַקע חאָלירע. מיין באָבע, עליה השלום, פלעגט ציילן אירע דאַטעס, לויט די ערשטע חאלירע, די צווייטע חאָלירע... די איינציקע רפואה צו דער חאָלירע איז געווען איינרייבן, און ישראל יאַנקעלע איז געווען דער בעסטער ספּעציאַליסט אויף דעם געביט. און דער עיקר, דער אַיינציקער וואָס האָט זיך מוסר נפש געווען און נישט מורא געהאַט פאַר אָנשטעקן זיך.

און אַמאָל נאָך אַ שווערן טאָג אַרבעט, ער איז פשוט געפאַלן פון די כוחות, מענטשן זענען געפאַלן ווי די פליגן, האָט ער זיך געפּרוווט אָפּרוען אין שטוב, האָט ער דערהערט אַ פערצווייפלטן יאָמערלעך געשריי: „רבונו של עולם! נעם מיר נישט אַוועק מיין איינציקן שפּייזער, אלע טירן זענען פארמאַכט! דאָ האָט

ישראל שוין נישט געקאָנט אויסהאַלטן, און אַ טויט מידער — געלאָפן ראַטעווען...

ישראל יאנקעלע איז אויך געווען א פריילעכער, געקענט זינגען, און פרייליך געמאַכט אָרימע שמחות, חתונות, בריתן, געהאָלפן מיט אַלץ וואָס ער האָט נאר געקאָנט און וואָס ס׳איז נויטיק געווען, אָנהויבנדיק מיט באַזאָרגן לעקעך און בראָנפן אויף אָרימע חתונות, ארבעס און סאָרע וואַסער אָדער לאַקריץ אויף שלום זכר, ביז שלעפן טישן און בענק אין אָרימע שטובן צו די שמחות, דאָרט ווו עס איז קיין פאַרזאָרגער נישט געווען.

שטענדיק פריילעך, שטענדיק לעבעדיק, צאַפעלדיק און גרייט צו העלפן. נאָר זיך אַליין האָט ער נישט געקאָנט העלפן.

אברהם יואל מלמד (האכבערג)

געווען האָט מען אים דער לאָמער אברהם יואל. אַלס קליין קינד, איז ער אַראָפגעפאַלן פון אַ טיש, צעבראָכן אַ פוס און אזוי געבליבן אַ קאָליקע כל ימיו. און אַזוי האָט אים דער גורל פאַרפאָלגט דאָס גאַנצע לעבן. געווען א ביטערער אָרימאַן. טראָץ זיין געוואלטיקעו ענערגיע (און זיין ווייב איז אויך געווען א דעספעראַט) געטון כל מיני ארבעטן און מסחרים, און אין שטוב איז קיין ברויט צו זאַט נישט געווען.

ער איז, ווי געזאָגט, געווען אַ מלמד און האָט זיך אָפגעריסן דאָס האָרץ מיט שווערע תלמידים. ס׳איז דעריבער ביי אים געווען אן אָפרו וועך ער איז אין אָוונט געגאַנגען אין אַמישינאָוער שטיבל און אַליין, אָדער מיט אַ לומדישן בחור געלערנט אַ שווערן קצות אָדער תומים. ער האָט ליב געהאַט דאָס מאַטערן זיך אין לערנען. ס׳זענען געווען פאַלן וועך שווייס איז אים אַרויסגעקומען אויפן שטערן פון שווערער אָנשטרענגונג. אָבער גליקלעך איז ער געווען וועך ער האָט זיך דערגרונטעוועט דעם פשט, געפונען די לייזונג. דאָס איינציקע גליק אין זיין אָרים לעבן.

ער האָט געהאַט א פייערדיקן טעמפעראַמענט, ליב געהאַט קאָכעדיקע מקוואות, הייס זידיקן טיי, און נאַטירלעך, 96־ער ספירט. געווען א קנאי, נישט נושא פנים געווען קיינעם; מיט די גבירים און תקיפים אין שטיבל, איז ער געווען אין א יומא דפגרא. געגאַנגען בראש מיט גרופּו חסידים פון שטוב צו שטוב, געטרונקען אָן אַ שיעור, נאַטירלעך געווען מבוסמדיק — אַ תלמיד חכם שיכורט זיך נישט אָן — געזונגען און געטאַנצט אָן אויפהער. פריילעך געמאַכט דאָס שטעטל, קיין סך פרייד אין לעבן האָט ער נישט געהאַט, נאָר די מידות און יידישקייט זענען געווען זיין חיות.

א פייערדיקער ייד געווען.

חנה שיינע חוהס

אן אָפן און שמייכלדיק פנים, אַן ענערגישן געזיכטס־אויסדרוק. אנ׳אמתע אשת־חייל, א שם דבר אין שטעטל. אין שטוב, אין דער פאַמיליע — האָט זי

געהאַט דאָס ערשטע און דאָס לעצטע וואָרט. אָבער איר ענערגי, ווילן און מאַכט איז אויך אַריבער די ענגע ראַמען פון שטוב און פאַמיליע. טעטיק געווען אין גאנצן שטעטל. ווו א צרה, איז חנה שיינע חוה׳ס דאָ געווען, מיט איר גוט וואָרט, און נאָכמער מיט אירע גוטע מעשים. דער ד״ר פאָדבילסקי האָט נישט געוואָלט גיין צו די אָרימע קראַנקע, אויב חנה וועט דאָרט נישט זיין. זי האָט שוין געזען אַז ווען דער דאָקטאָר וועט קומען, זאָל די אָרימע און חושכדיקע דירה זיין ליכטיק און ריין. געזאָרגט מ׳זאָל אויסקויפן דעם רעצעפט, און דער עיקר — זי האָט זיך פאַרשטאַנען אויף די קרענק. געווווסט אויסצופירן די פאַר־אָרדנונגען פון דאָקטער. און נאָך עפעס, דאָ איז נויטיק אַ יאָכעלע, און דאָ אַ פאָלקעלע פלייש, ביי דער קינפעטאָרין פעלט אביסל אייגעמאַכטס, און נישט אויסגערעדט זאָל עס זיין, א סך מאָל פעלט אין שטוב אַשטיקל ברויט פאַר די געזונטע, אלץ ליגט אויף חנה שיינע חוה׳ס קאָפּ, און אַלץ וועלט געזאָרגט מיט אַ שמייכל, מיט א בערויקונגס־וואָרט.

און אז ס׳איז נישט געווען קיין ענטשפרעכענדער ארון־קודש אין נייעם בית־המדרש, איז עס געווען חנה׳ס אַמביציעס, אַז די ווייבער זאָלן אויפשטעלן דעם ארון־קודש. זי האָט אָרגאַניזירט אַלע ווייבער פון שטעטל און אין אַ קורצע צייט איז אויפגעזאַמלט געווארן א פאָר הונדערט רובל — אַ ריזיקע סומע אין יענער צייט — פאר דעם צוועק. און ווען מ׳האָט אויפגעשטעלט דעם ארון קודש איז דאָס שטעטל געגאַנגען אויף רעדער, און חנה איז געווען די הויפט מחותנסטע. ווייבער פלעגן קומען צו איר אויסגיסן זייער ביטער האַרץ, געהאַט פאר יעדן אַ טרייסט וואָרט און אָפט עפעס מער... אפילו אויף עצות פלעגט מען קומען צו איר... אן אמתע שטאָט־מאַמע.

הערשל י. קויפמאן
(פאַריז)

ט ש י ק א ַ ו ע י י ד ן

דער אַלטער יאקל

סאָקאָלאָו האָט אויך געהאַט אירע חכמים און פילאָזאָפן. דער „אַלטער יאקל" איז געווען דער גרויסער בריה פון אַלץ קענען און אַלץ וויסן. פון אַלע חכמות שבעולם, ווי אויך אַלע פאַכן. פאַר קלייניע פרייזן, האָט ער געמאַכט אַלע אַרבעטן ווי שמידן א פערד, פאריכטן אַ וואָגן; שוסטערי'ן; איינבינדעריי; ברוקירן מיט שטיינער די גאַס; אַרייגלייגן אַ פאָדלאָגע...

ער איז געווען פרום און אומטאָלעראַנט. יעדע נאַכט האָט ער זיך אויפגעוועקט פון שלאָף און צוזאַמען מיט זיין גאָטספאַרכטיקע פלוניות מיט פלייס אָפּגעריכט חצות. ער האָט נישט פאַרטראָגן קיין אַנדערע מיינונג ווי זיינע. זיך אַליין האָט ער באַטראַכט פאַרן ריכטיקן וויסער און אַדוואָקאַט פונעם געטלעכן אויפטו אן ווירקן. ער האָט גוט געקענט לערנען און כסדר העזוכט אין ספרים, כדי וואָס בעסער צו קענען אַלע געהיימעניסן פון גאָטס רצון. צום שטאַרקסטן האָט ער זיך פארנומען מיט מוסר־ספרים.

ער איז געווען אייביק אומצופרידן און בייז אויף די שלעכטע זינדיקע וועלט, וואָס איז לויט אים נישט גוט און גייט נישט אין גאָטס וועג: האָט נישט פארטראָגן קיין קינדער, צוליב זייער פוסטע אומדערפאַרנקייט פאַר דעם אַלעמען וואָס עקזיסטירט. ער האָט געוואָלט אז אַ קינד זאָל זיין גלייך פונעם געבוירן אַ רייפע פרי.

ער האָט חתונה געהאַט מיט קיילע־דוואָשעס טאָכטער, די אלמנה נאָך גדליה יעלען (מילנער). פון זיין פריערדיקע פרוי האָט ער געהאַט אַן איינציקע טאָכטער, וועלכע איז איר גאַנץ לעבן געווען קינדערלאָז. אַליין איז ער געווען, צוליב זיין הויכן עלטער, אַ מידער און בייז־שמייכלדיקער. ער האָט אפט גערעדט וועגן תכלית פון דער וועלט, ווי אויך וועגן דעם זין פונעם לעבן. ער האָט דערקלערט דעם זינען פון טויט און די נוצלעכקייט פון קריג, וויל דאָס אַלץ איז אַזוי פון גאָט אײַנגעאָרדנט, וויל וען אַנדערש, וואָלט אויך דער וועלט געווען צופיל מענטשן, און די ערד וואָלט זיי נישט געקאָנט דערנערן. צוליב דעם וואָס די וועלט איז זינדיק, קומט אויף דער וועלט אַוויפיל אומגליקן. אַז אַלץ איז גוט געטון פון דעם וואָס לעבט אייביק. ער האָט אַרויפגעלייגט די שולד פאר דעם אַלעמען אויף די וואָס גייען נישט אין גאָטס וועג, זענען כופרים בעיקר; ער האָט זיך פאַרגעשטעלט אַז גאָט, וויי ער, זענען גלייך בייזע. ער איז געשטאָרבן אין די צייטן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

סאָקאָלאָוו־פאָדליאַסק

שיע דוואָשעס

דער צווייטער חכם איז געווען שיע דוואָשעס, פון וועמען מען האָט שטאַרק געהאַלטן. ער איז אָפט געגאַנגען פארלייגט די הענט אין די ארבל און געווען הילפלאָז צו קאָנען שאַפן זיין מאַטעריעלן וווילזייך. ער איז געווען אַן אייניקל פון יואלקע גארבער אוֹן אַ זון פון גדליה יעלען. ער האָט גוט געקענט דאָס גאַרבער פאַך, אָבער כמעט קיינמאָל נישט פראקטיצירט — אפשר זייל אים האָט אויסגעפעלט אונטערנעמערישקייט. פאַרן ערשטן וועלט־קריג האָט ער געפירט אַ האַנדל מיט לעדער, נאָר אין דער מלחמה־צייט האָט מען אים באַגנבעט, און איז נאָכדעם שוין אויף שטענדיק געבליבן בדלות. ער האָט געהאַט אַ קליין שפייז געוועלבל און וויניק פרנסה. ער איז געווען אַ קלוגער ייד — ס׳איז מיט אים געווען אינטערעסאַנט צו שמועסן. ער איז געווען טאָ־לעראַנט און מען האָט פאָר אים נישט מורא געהאַט צו זאָגן וואָס מען טראַכט. ער אַליין האָט געצווייפלט אין אַלץ און האָט אין דעם גאנצן באַשטאַנד פון מענטשלעכן וויסן נישט געפינען קיין שכלדיקע באזע און לאָגיק.

יאנקל חכם „בראקער"

דער דריטער און אַריגינעלסטער איז געווען יאנקל חכם „בראקער" (דער פאָטער פון יידעלע גרינבערג). אין חכמה און איבערגעשפיצטקייט, האָט ער קאָנקורירט מיט דעם פריערדיקן שיע דוואָשעס. ביידע זענען זיי געווען היימיש אין רעליגיעזע ספרים, אויך אַ ביסל געגאַשט פון וועלטלעכע וויסנשאַפטן און פילאָזאָפיע. זיי ביידן פלעגט מען אין נויט־פאַלן קומען פרעגן עצות.

יאנקל בראקער האָט צום מייסטן ליב געהאַט יורידישע דריידלעך, נאָר זיינע עצות האָבן זעלטן געהאָלפן, און אָפט זיינע קליענטן אָנגעמאַכט קאָפ וויטיק און צרות, ווייל דאָס האָט זיי תמיד געפירט אויף שלעכטע וועגן. אין עצם האָט ער די זאַכן אויסגעטייטשט לויט די גזעזען פון דער לאָגיק, נאָר ער איז אין דעם געווען נאַאיוו, ווייל ער האָט אויסגערעכנט אויף לאָגיק דאָרט, ווי מען קאָן קיין לאָגיק נישט געפונען. אויך זיינע אויסרעכענונגען האָבן נישט געשטימט און נישט געגעבן דעם פאָר אים פאַרויסגעזעענעם רעזולטאַט — פלעגט עס אים טאָקי שטאַרק פאַרדריסן.

יאנקל בראקער האָט געמיינט אַז אין דער מלוכה זענען די דינער ערלעך און טראכטן כסדר נאָר בלויז וועגן אמת און גערעכטיקייט. יעצט, זייענדיק אַנטוישט, האָט ער זיך דערמאָנט, אַז כדי צו געווינען אַ ספּראָווע, עקויסטירט שוין אַן אויספּראָבירט מיטל: „לאפּוווקע". אַזאַ עצה איז טאָקע געווען די בעסטע און דאָס האָט אויך געראטעוועט זיין פרעסטיזש. ער האָט פאָר זיין הויז פארפלאנצט אַ בוים און דעריבער תמיד געהאַט צו טון מיט די גאסן־יינגלעך, וואָס האָבן אים געוואָלט צעשטערן. פארבייגייער האָבן זיך געפרעגט

צי וואָס מען דאַרף דאָ אַ בוים. אָבער אין די היצן פלעגן זיי קומען אונטער זיין שאָטן זיך שיצן קעגן דער קאָכדיקער זון.

מרדכי זלמנס

דער פערטער איז געווען מרדכי זלמנס ווינאָגורא, (דער פאָטער פון ברוך ווינאגורא) צוליב פרנסה איז ער געווען אַ שטאַרק פארהאַרעוועטער מענטש. אין דער קליינער בעקעריי, האָט ער זיין ווייב אַרויסגעהאָלפן באַקן בייגל און ביי דעם האָבן זיי זיך געמאַטערט ביים שאַפן די חיונה.

ער איז געווען אַ גרויסער למדן און דענקער; האָט אַריינגעטראכט אין די שוועריקייטן איבער וועלכע אַנדערע האָבן זיך געבראָכן די קעפּ, און האָט פון זיי אויסגעוויקלט אַ טאָלק. ער האָט זיינע געדאנקען אויך פאַרשריבן אין אַ ספר. גאַנץ אָפט פלעגט ער אַרויסקומען אַ מידער און אַ פאַרמעליקטער פון זיין הויז, דאָס קאַפּל פאַריקט איבער זיין הויכן שטערן און זיין פּאַטריאַר־כאַליש לאַנגע געלבלעכע באָרד איז געווען ווייסלעך פון מעל אָדער טאַקע שוין מיט גרויע האָר. פארבייגייענדיק דורך שיע דוואָשעס שפּייז געוועלבל, פלעגט ער זיך דאָ אָפּשטעלן און דערווייל כאַפּן אַ שמועס. גאנץ אָפט האָט מען זיי דאָרטן געטראָפן צוזאמען שוין מיט יאנקל בראקער שטאַרק פארקאָכטע אין שמועסן, ער איז געווען קליג און טאָלעראַנט. מען האָט פאַר אים געהאַט שטאַרק דרך־ארץ און אין זיין אָנוועזנהייט, האָבן אָפט יונגע אָנגעטון דאָס היטל. ער פלעגט אויף דעם באַמערקן, אַז צוליב אים דאַרף מען דאָס היטל נישט אָנטון, מחמת ווער ס׳וויל גיין מיט אַן אָפּגעדעקטן קאָפּ, איז בעסער ער זאָל זיין ווי ער וויל. מיט טיפקייט האָט ער אַלץ לויט זיין אויפפאָסונג פונאַנדער־געגלידערט און אויסגעטייטשט.

אינטערעסאַנט איז געווען ווען די דאָזיקע חכמים האָבן זיך אין אַן אינדער־פרי צוזאַמענגעטראָפן און געחקרנט איבער פאַרשידענע ענינים. אויסער זיי איז נאָך געווען אַ שטאָט פילאָזאָף מרדכי לוקאָווער (פאַרביאַזש) וועלכן ס׳האָט געלאַנגווייליקט צו זיין אין זיין אייגן הויז אין אַ גויישער געגנט. ער פלעגט דאָ מכלומרשט פאַרבייגיין און געהאַט שטאַרק פאַרגעניגן אָנצוטרעפן די דאָ־זיקע חכמים אין אַ ליידנשאַפטלעכן שמועס. מען האָט אים, פאַרשטענדלעך, צוגערופן צו זאָגן אַ מיינונג אין די באַרירטע ענינים. מיט אַ סאקראַטעסישן ספק אין אַלע אָנגענומענע אמתן, פלעגט ער ווי מיט אַ בלאָז פונאַנדערווארפן אַלע נאָר וואָס אויסגעבויטע קארטן־הייזלעך.

מרדכי לוקאָווער

מרדכי „לוקאָווער" האָט מען אין די לומדישע קרייזן געהאַלטן שיעור נישט פאַר אַן אפיקורס, אָבער ער פלעגט זיך דערפון נישט איבערנעמען. ער איז געווען קלוג און האָט נישט מורא געהאַט צו ענטפערן לויט זיינע איבער־

צייגונגען. אויף יעדעס וואָרט האָט ער גלייך אָפּגעענטפערט. ער האָט אַמאָל געהאַט אַ צוזאמענשטויס מיטן מורה הוראה ר׳ מרדכי האַלבערשטאַט פּאָר אַראָפּרייסן אפישן פון ציוניסטן ביי דער טיר פון בית־מדרש, ווו אין גרויסע וועלטער איז געווען דערמאָנט דער נאָמען פון ד״ר הערצל. אונדזער מורה הוראה האָט שטארק נישט געקאָנט פארטראָגן דעם דאָזיקן נאָמען און אין שייכות דערמיט איז אַנשטאַנען אַ מחלוקת צוו דער מורה הוראה האָט גערעדט מיט אַ פּאַטש. דערויף האָט מרדכי לוקאָווער אים אָבער גלייך אָפּגעענטפערט, אַז ער וועט געבן צווייי. דאָס האָט באַוויזן ווי אַזוי מרדכי לוקאָווער האָט זיך צו קיינים נישט געהנפט אוו פּאַר קיינעם זיך נישט אָפּגעשראָקן.

צווישן די מאָדערנע חברים איז ער, צוליב זיין אָפּפרעגן אָנגענומענע אמתן, געווארן שטאַרק רעספּעקטירט און מען האָט אים געהאַלטן שיעור נישט פאר אַן „אייגענעם מענטש".

מרדכי לוקאָווער איז געווען אין שטעטל אַן איינגעוואנדערטער און ווי אַזעלכער, זיך מיט די מענטשן נישט געקאָנט אינלעבן. אין אַזעלכע פאַלן איז שטענדיק, געבליבן אַ מחוצה, ער האָט זיך צוליב דעם נישט איבערגענומען. ער האָט געהאַט פארבינדונגען אין אַלע קרייזן אוו איז געווען אַ וועלט פאָר זיך. מען האָט אים באַטראַכט פאַר אַ פאַרמעגלעכן. ער איז געווען אַ האַנדלס־מענטש, אוו געהאט צוליב דעם פארבינדונגען אין אַנדערע שטעט; פלעגט אָפט אַרומפאָרן אוו זיין אינטערוועגס. אין די לעצטע יאָרן זענען זיינע געשעפטן צוליב די כסדר׳דיקע קריזיסן, געגאַנגען שלעכט אוו ער איז געבליבן אָן פרנסה. ער האָט אויסגעוואנדערט נאָך אַרגענטינע, נאָר איז פון דאָרטן צוריק געקומען — נישט געקאָנט דאָרט פארטראָגן די היצן אוו אויך נישט שאָפן קיין עקזיסטענץ אוו דעריבער געבליבן אין גרויס נויט. ער האָט געהאַט שיינע אוו געראָטענע קינדער, וועלכע האָבן זיך אויסגעלערנט פאַכן אוו האָבן פארדינט פאַר זייערע באַדערפענישן. דער יונגסטער זון זיינער, האָט געאַרבעט ווי אַן אַרבעטער ביי פעלצן אוו אין זיין איבעריקע צייט כסדר זיך פארנומען מיט זיינע אָנגענעמע פאר אים באַשעפטיקונג פון שניצן, צייכענען, מאָלן, צו וואָס ער האָט געהאַט אַ געבוירענעם טאַלאַנט.

ר׳ פיניע אשר׳ס

מיין זיידן האָט מען גערופן פיניע אשר׳ס און זיינע צווייי זין זיינען געווען: מיין פעטער חיים־דוד העגדל און מיין טאַטע, לוי, וועלכער האָט גערשנט דעם המשך פון זיידנס צונאָמען — לוי פּינע אשר׳ס

מיר האָבן אַלע געווויגט צוזאַמען אין דעם רויט־געפּאַרבטן הויז אויפן שול־הויף. דער פעטער חיים־דוד מיט זיין פאַמיליע האָט פאַרנומען דעם טייל פון הויז, וואָס איז אַרויסגעגאַנגען אויפן הויף און זיך געגרענעצט מיטן הויף פון יענקל פלעצלס שוויגער. אויפן אויבערשטן שטאָק האָבן מיר געווויגט און אין דער פאָדערשטער טייל האָט געווויגט דער זיידע מיט זיין צווייטער פרוי, חיה־לאה. אַרויפגייענדיק אויף די טרעפּ צו אונדזער דירה איז אַ טייל פון דער געמויערטער וואַנט נישט געווען געטונקעווען — אַ זכר לחורבן...

מיין ריכטיקע באָבע, דעם זיידנס ערשטע פרוי (מיין טאַטנס מאַמע האָב איך נישט געקענט, איך בין געבוירן געוואָרן שוין נאָך איר טויט און היים טאַקע נאָך איר, איך פלעג דערפאַר דעם זיידנס צווייטע פרוי רופן באָבע און דעם זיידן האָט עס שטאַרק הנאה געטון. ווען דער זיידע איז שוין געווען טויט און חיה־לאה האָט התונה געהאַט מיט יעקב־שמעונען פון דער „פיוניע״ (שענק) פלעג איך יעדן שבת נאָכן טשאָלענט גיין צו איר צו גאַסט און זי פלעגט מיר געבן צו טרינקען שוואַרץ ביר. זי פלעגט מיך זייער פריינטלעך אויפּנעמען, זיך נאָכפרעגן אויף יעדן פון דער משפּחה, ווי זי וואָלט געווען אַ טייל פון אונדזער משפּחה און ביים אַוועקגיין פלעגט זי מיר יעדעס מאָל דערמאָנען איך זאָל נישט פאַרגעסן זי בעטן אויף מיין חתונה.

* * *

פּיניע אשר׳ס, איז געווען אַ ייד אַ למדן און אַן איבערגעבענער קאָצקער חסיד. זיין פרייַע צייט פלעגט ער פאַרברענגען אין זיין חדר מיוחד, וווּ ער פלעגט יעדן טאָג לערנען, אַדער אָפּרופן זיך נאָכן עסן אויף דער לעדערנער קאַנאַפּע. קיינער האָט נישט געוואָגט צו שטערן דעם זיידן אין זיין ספּעציעלן צימער, בלויז איך פלעג זיך פון צייט צו צייט אַרייַנכאַפּן צום זיידן אין צימער, און איך האָב געשפּירט, אַז דעם זיידן פלעגט געפעלן מיין געוואָגטקייט.

די וועגט זענען געווען אַרומגעשטעלט מיט גרויסע שענק פול מיט ספּרים, ספּעציעל האָט אויף אַלעמען געמאַכט אַן אַינדרוק דער גרויסער ש״ס,

געבונדן אין ברויגעם לעדער און געליישט מיט גאלד אויף די רוקנס; נענטער צום פענצטער איז געשטאנען דער טיש מיט שטולן און אויבנאן איז געשטאנען דעם זיידנס שטול מיטן הויכן אנלען. דער זיידע פלעגט דארטן זיצן און לערנען, און ווען ער פלעגט וועלן רוען פלעגט ער זיך צולייגן אויף דער מיט רויטלעך־לעדער באצויגענער קאנאפע, וואס איז געשטאנען טיפער אין צימער.

דעם זיידנס צימער האט אויף מיר איבערגעלאזט אן אויסערגעווענלעכן אייגדרוק. נאך איצט שטייט מיר פאר די אויגן דאס אויסזען פון זיידנס „היכל", ווהין ער פלעגט ווארשיינלעך אנטלויפן פון רעש פון טאג־טעגלעכז ארום און זוכן אויסצולעבן זיך גייסטיק און פאר איינווענג אויך אפהיטן זיין שוואך געזונט.

איך געדענק קיים דער זיידע זאל אמאל וועמען עס איז אייגלאדן צו לערנען צוזאמען, עס דוכט זיך מיר, אז דאס איז געווען זיין אינטים ווינקל פון השתפכות הנפש. עס פלעגט אמאל טרעפן, אז מען פלעגט ברענגען א חתן צו פארהערן, איז דעמאלט, נאכן ענדיקן דאס פארהערן, פלעגט דער זיידע הייסן גרייטן כיבוד אין גרויסן עס־זאל. ביי מיר זעט עס אויס ווי דער זיידע ע"ה האט זיין חדר מיוחד געהאלטן ווי א היכל, ווהין ער האט נישט געהרן צוגעלאזט א פרעמד אויג און דערפאר איז דער אויפנעם־צימער פאר געסט געווען דער עס־זאל.

אין זיינע יונגע יארן האט דער זיידע געפירט גרויסע געשעפטן און אלס „ערשטע־גילדע"־סוחר האט ער געקראגן אייניקע מעדאלן פון גובערנאטאר, פאר געוויסע פארדינסטן. היות ווי ער איז שפעטער געווען יארלאנג דאזאר אין שטאט, האט ער זייער אפט געדארפט גיין צו נאטשאלסטוואָ זיך משתדל זיין, פלעגט ער דעמאלט אנטון די מעדאלן, שיין פארקעמען זיין בריוט חנעווידיקע בארד און זיינע שבתדיקע מלבושים זיך לאזן אין דער „רובערזשע", אדער גאר צום נאטשאלניק אהיים, וו נאטשאלסטוואָ האט אויף אים געווארט. אויף אזעלכע רייזעס פלעגט ער זיך ארייגזעצן אין זיין שיין געפארבטער בריטשקע, (וואס פלעגט געפירט ווערן פון אן אנטרייבער) און אין זיין שטאלצער האלטונג האט ער איסגעזען ווי א יידישער פריץ.

דער זיידע האט זיך שטענדיק געהאלטן שטאלץ, און זיין האלטונג האט ארויסגערופן ביי אלעמען רעספעקט. ער האט אבער באמערקט ווען עס איז אין א נויט, אזוי האט ער באלד פארוואנדלט זיין שטאלצקייט, און איז געווארן דער סאמע איבערגעגעבנסטער פארזארגער פאר דעם באדערפטיקן. עס איז מיר געבליבן אייגעקריצט אין זכרון א פאל ווען אן ארימע פרוי, וועמענס מאן מען האט צוגענומען צו די זעלנער, האט אין א גענויסן הארבסט פאר נאכט אויפגעפראלט אונדזער טיר און מיט א יאמער ארייגעלאזט צו אונדז אין שטוב אירע דריי קינדער און האט דערביי אין געוויין ארויסגעהעשעט: „נאט אייך מיינע לעבעדיקע יתומים"...

דער זיידע האָט אַרײַנגענומען די קינדער, געהייסן זיי אַרומוואַשן, געבן זיי עסן און זיי לייגן שלאָפן. אַליין האָט ער זיך מיט די קינדער פאַרנומען: און מיט ליבע איינגעשטילט זייער געוויין. ער האָט שפּעטער אויך באַזאָרגט די משפּחה זאָל האָבן פּונוואַנען צו לעבן. קיין סימן פון כּעס, אָדער ווידער־ווילן האָט מען נישט באַמערקט אויפן געזיכט פון שטאָלצן יידישן ראש הקהל. טיף אין זיך האָט ער פאַרשטאַנען און מיטגעפילט דעם יידישן פאָלקס מענטש און זײַן דלותדיקן מצב.

יחיאל ארנשטיין
(תל־אָביב)

קלמן יחיאל פרידמאן

אייגער פון די ערשטע ארבעטער טורע אין סאָקאָלאָוו, אייגער פון די גרינדער פון אַ יידישער ארבעטער פאַרטיי „בונד" אין שטעטל. אָנגעפירט מיטן אויפשטאַנד אין יאָר 1905, געוואָרן אַן אַקטיוון אָנטייל אין געזעלשאַפטליכע ארבעט און געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף די ארבעטער און האַנדווערקער מאַסן. ער האָט געהאט אַ יידיש האַרץ און געהאָלפן דעם נויט באַדערפטיקן. ער פלעגט דיסקוטירן אויפן קול, אָבער נישט געהאַט קיין שנאָה צו קיינעם, אפילו נישט צו זיינע פּאָליטישע קעגנער.

וועגן היטלערס אַרמיי איז אַריין אין פוילן, איז אים געלינגען אַנטלויפן קיין רוסלאנד מיט זיין פאַמיליע און נאָך עטלעכע „קאַלטע" און „וואַרעמע" יאָרן איז ער מיט די ערשטע באַפרייטע געקומען אין ישראל. נישט קוקענדיק וואָס ער איז געווען אין די עלטערע יאָרן, האָט ער זיך געזומען צו אַרבעט.

כמעט יעדן שבת פלעגט ער גיין באַזוכן די סאָקאָלאָווער, געוואָלט וויסן וואָס יעדער מאַכט, מיט יעדן זיך פאראינטערעסירט און זיך געטיילט מיט אַיינדרוקן.

איך בין דאָ פונדאַסניי געבוירן — פלעגט ער זאָגן.

ער איז געשטאָרבן אין עלטער פון 76 יאָר.

אברהם שטיינוואקס (שטיינבערג)

וועג ער איז געבוירן אין יאָר 1899 אין סאקאלאוו האָט דער אָנגעשטעלטער אין מאַגיסטראַט אַריין געשריבן אין די ביכער, אַז ביי הערש אשר שטיינוואַקס איז געבוירן געוואָרן אַ זון מיטן נאָמען אברהם שטיינבערג, אַזוי איז אים פאַרביבן אָפיציעל דער פאַמיליע נאָמען שטיינבערג.

אין זיינע יוגנט יאָרן האָט ער געלערנט אין די ישיבות פון בריסק, קאָבערין און אַנדערע, געווען אַ תלמיד פון „חפץ חיים". אין סאקאלאוו האָט ער געלערנט אין אַלטן בית־המדרש מיט זיין שוואָגער שמואל לייב כץ און אונטער זיין השפעה איז ער געוואָרן אַ ציוניסט מיט אַלע רמ"ח אברים.

נישט קוקענדיק אויף דעם וואָס ער האָט זייער מצליח געווען מסחר, איינגעאָרדענט אַ שיינע שטוב און געפירט אַ בריית לעבן אין סאקאלאוו, האָט ער אין יאָר 1925 אַלעס ליקווידירט און מיט זיין פרוי חוה און פיצל קינד אויף דער האנט געקומען אין ארץ־ישראל.

וועג ער איז אַראָפּ פון דער שיף אין חיפה, האָט ער זיך אויסגעצויגן און געקושט די ערד און פון די אויגן האָבן זיך אים געגאָסן טרערן פון גרויס אבערא־שונג און פרייד, ער האָט דאָ געאַרבעט ביי די שוועסטע בוי־אַרבייט, ביי גראָ־בונגען וואָס ווערן היינט געמאַכט נאָר מיט דער הילף פון מאַשינען, געליטן פון אַרבייטסלאָזיקייט און אָפט מאָל געהונגערט.

וועג סהאָט זיך געגרינדעט דער „ארגון יוצאי סוקולוב", איז ער געקליבן געוואָרן אַלס פאָרזיצער און אין זיין שטוב זענען פאָרגעקומען אַלע זיצונגען און פאַרזאַמלונגען.

מיט לייב און לעבן איז ער געווען איבערגעגעבן די הילפס־אַרבייט און שאָפען מיטלען, פריער פאַרן הילפס־קאָמיטעט ביי דער יידישער גמינע און סאקאלאוו שפעטער פאַר די געראַטעוועטע, וואָס האָבן געפינען אַ מקלט אין רוסלאַנד און צולעצט פאַר די געראַטעוועטע, וואָס האָבן אָנגעהויבן קומען אין ארץ־ישראל. וועג ער איז, אין אַ פרימאָרגן אין יאָר 1946, אַראָפּ פון געלעגער איז ער געפאָלן און מער נישט אויפגעשטאַנען. זיין פרוי חוה און טאָכטער לאה מיט איר מאַן און דריי טעכטער לעבן דאָ מיט אונדז און באַטייליגן זיך אין דער אַרבעט פון אונדזער ארגון.

חנוך דגן (הענעך פשענע)

ער איז געבוירן אין מלאווע. געווויינט עטליכע יאָר אין שעדלעץ און וועט ער איז, מיט זיינע עלטערן געקומען אין סאָקאָלאָוו צום זיידן ר׳ מענדל משה אהרנ׳ס, איז ער אַלט געווען בערך 15 יאָר. דער זיידע האָט אים נישט אַראָפגעלאָזט פון אויג. געלערנט מיט אים און אומעטום מיטגענומען. געדאַווענט מיט איהם אין גערער שטיבל און געלייגט אויף אים גרויסע האָפענונגען. הענעק האָט זיך באקאנט און באפרײַנדעט מיט די סאָקאָלאָווען יוגנט, געווארן טעטיק אין דער פאַרטיי „צעירי ציון״ געשפילט די הויפטראָלן אין דער דראַמאַטישער סעקציע און געווען אַ לאַנגע צייט ביבליאָטעקער אין דער ביבליאָטעק. אַזוי ווי די ביבליאָטעק איז געווען אין דער בעקערייי פון יצחק סקאלע, האָט ער ביים אויספילן די אַנקעטע צו באַקומען אַ סערטיפיקאַט קיין ארץ־ישראל, זיך אַנגעגעבן אַלס בעקער־ארבעטער. און אַלס אַזעלכער האָט ער אויך אין ארץ־ישראל פיגורירט. אַדאַנק אונדזער חבר זעליג זאַרעמסקי יבדל לחיים וואָס איז דעמאָלט (1925) געווען דער סעקרעטאַר פון בעקער פאַריין האָט ער פון צייט צו צייט באַקומען עטלעכע טעג ארבעט אין די תל־אביבער בעקערייען. ער איז געווען אַ גוטער חבר און פריינט, שטענדיק זיך געוויצלט און געגעבן גוטע האָפענונגען.

ער איז געווען אויך איינער פון די גרינדער פון ארגון יוצאי סוקולוב און אַלע יאָרן מיטגעהאָלפן אין דער פאַרוואַלטונג פון ארגון. זיך אַנגעשטרענגט מיט אַלע כוחות און אריבערגענומען זיין מוטער, שוועסטער, שוועגער און שוויגער און אויך תבדל לחיים — זיין שוועסטער נחמה, וואָס געפינט זיך דאָ מיט אונדז.

אין יאָר 1950 וועט מ׳האָט זיך געגרייט צו פייערן זיין 50 יאָריקן יובילי אין 25 יאָר זינט זיין קומען אין לאנד, איז ער קראַנק געווארן אויף אַן אומהייל־באַרער קרענק און אַלע אָנשטרענגונגען אים צו ראַטעווען האָבן נישט געהאָלפן. זיין פרוי רבקה, זיין טאָכטער דבורה, זון משה און מנחם זענען אין ישראל.

צבי בצלי (הערשל ציבולע)

שוין אין די קינדער יאָרן איז ער געווארן פאַריתומ׳ט פון פאָטער און דעריבער אַלע יאָרן געהאָלפן אויסהאַלטן די משפחה. אין יאָר 1915 בעת דער דייטשער אָקופאַציע אין פוילן וועט כמעט דאָס גאַנצע שטעטל האָט געליטן הונגער, האָט ער געארבעט אין דער מיליץ און געהאָלפן שאַפן שפייז פאַר דער ארימער באַפעל־קערונג. יידן און קריסטן האָבן געוווסט אָפצושאַצן זיינע גוטע מעשים.

ער איז געווען פון די גרינדער פון דער צעירי ציון און פאַרזיצער פון דער פאַרטיי אין סאָקאָלאָוו; זיך באַטייליקט אין אַלע נאַציאָנאַל און ארבעטער פאַנדן פאַר ארץ־ישראל. איינער פון די ערליכסטע און געטרייסטע קעמפער פאַרן ציוניזם. נישט האָבענדיק קיין געלט אויף רייזע הוצאות קיין ארץ־ישראל איז

ער געפאַרן אין דייטשלאנד דאָרט שווער געאַרבעט עטלעכע יאָר און אין 1924 דער־גרייכט זיין ציל: ארץ־ישראל.

נאָך יאָרן טיילווייזער ארבעטסלאָזיקייט האָט ער זיך פאַרפאַלקאָמט אין

כבישים בוי־ען און איז געוואָרן אייגער פון די בעסטע פאַכמאנער אין סולל בונה און צוליב ערנסטע קראנקהייט געמוזט גיין אויף עמערטור.

אויסער די סאָקאָלאָווער לאנדסלייט האָט ער געהאַט פיל חברים און פריינט.

נאָך שווערער ליידן איז ער געשטאָרבן אין יאָר 1956, איבערלאָזנדיק אין טיפן טרויער זיין פרוי טובה און זון מרדכי.

חיה די בעקערין

אין קעלער שטוב ביי בערל עקיבא׳ס, האָבן זיי די לעצטע יאָרן געווויינט. דאָרט געהאַט א בעקעריי און שטענדיק שווער געהאָרעווט. גאנצע נעכט האָט מען געקנעטן און געבאַקן, און בייטאָג האָט מען פאַרקויפט די פלעצל אוּן ראָזווע ברויט, געלאָפן שאָפן א גמילות חסדים צום קויפן מעל, הייוון, האָלץ און אַנדערע זאכן וואָס די בעקעריי האָט געפאָדערט. א גאנצע וואָך האָט מען זיך נישט רעכט אַוועקגעלעגט שלאָפן, נאָר געכאַפט אַ דרימל ביים אויוון, ביי די „זשיזשע", אַדער סתם שטייענדיק, און אפילו — גייענדיק...

זעלטן ווער עס פלעגט באַלד באַצאָלן פארן ברויט, פלעגן גאַנץ שטיל זאָגן: „חיהשי, כ׳האָב נעשט יעצט קיין געלט". מיט א שמייכל פלעגט חיה ענטפערן: „ווער מאָנט דעמבי אייך געלט, גייט און עסט געזונטערהייט". ווען

זי פלעגט זיך דערמאָנען, אז א יידענע איז שוין לאנג נישט געווען אין דער בעקעריי, פלעגט זי עפּעס זאָגן נפתלי־פנחסן אויפן אויער, נסתלי־פנחס פלעגט דעמאָלט כאַפּן א לאַבן ברויט, איינגעוויקלט עס און שנעל אַוועקגעטראָגן.

דאָנערשטיק ווען נפתלי־פנחס האָט זיך גענומען צוגרייטן צצום שבת, האָט ער אויך געזאָרגט וועגן טיי, צוקער, מילך, שטיקלעך האָלץ און שטיינקוילן און פרייטאָג גאנץ פרי אונטערצונדן דעם גרויסן קופערנעם קעסל, וואָס איז געווען איינגעמויערט נעבן דעם פלעקעניק, ער האָט אויך ברייטער געמאַכט די טישן און גוט איינגעדעקט דעם קעסל, עס זאָל האַלטן וואַרימקייט, און דערנאָך געגאַנגען אין סקיערניעוויצער שטיבל מקבל־שבת זיין.

שבת פרי זענען הונדערטער יידן געקומען טרינקען א גלעזל וואַרעמס. אויסער טיי האָט מען אויך געגעבן באַוואַרקע (טיי מיט מילך) פאַר די וואס האָבן זיך נישט געפילט מיט אַלעמען. אויך פרויען און קינדער זענען מיט טעפּלעך און קריגלעך אין די הענט געקומען בעטן אביסל וואַרעמע, געוואלענע מילך פאר א קימפּעטאָרין אָדער פאר א קראנקן. אלע קינדער און אייניקלעך זייערע זענען געקומען העלפן, מחמת ארבעט איז געווע אסך: אָנגיסן טיי און באַוואַרקע, דערלאַנגען צו די טישן, וואשן גלעזער, אַראָפּנעמען די טעפּ מילך פון פלעקעניק א. א. וו.

אין יאָר 1916 ווען די דייטשן האָבן רעקוויזירט קופּער און מעש, האָט מען אויך ביי חיה די בעקערין צוגענומען דעם גרויסן קופּערנעם קעסל. תשעה באב איז דעמאָלט געווען ביי זיי אין שוב: ווי אַזוי וועט מען קאָנען צצוגרייטן דעם טיי אויף שבת, די סאָקאָלאָווער יידן קאָנען דאָך חלילה שבת בלייבן אן אַביסל וואַרעמס. זייער צער איז געווען אומבאשרייבלעך. צו הילף איז זיי געקומען יונה דער בלעכער. ער האָט זיי צוגעזאָגט אַז אין פארלויף פון עטלעכע טעג וועט ער מאַכן א גרויסן קעסל פון בלעך, וואָס וועט נישט זיין ערגער פון קופּערנעם. ווען דאָנערשטיק אָוונט האָבן עטלעכע טרעגערט אין באגלייטונג פון יונה בלע־כער געברענגט דעם נייעם בלעכענעם קעסל, האָט נפתלי־פנחס גשטעלט בראָנפן מיט פאַרבייסעכץ. מ׳האָט געטרונקען לחיים, און באלד נאָך מעריב איז געקומען ר׳ דוד מילער זיך נעמען צו דער מלאכה. נאָך א גאנצע נאַכט שווערע האָרע־וואַניע איז דער קעסל געשטאַנען פרייטיק באַגינען גרייט איינצוהייצן. ווען וועלוועילע דער וואַסערטרעגער האָט אָנגעפילט דעם קעסל מיט „זדרוי״־וואַסער, האָט נפתלי־פנחס מיט טרערן אין די אויגן פון גלי קאונטערגעצינדן דעם קעסל. ביידע האָבן שעפּטשענדיק מיט די ליפּן געדאַנקט דעם בורא העולם פאַר דעם גרויסן חסד, זייערע פנימער האָבן געשטראלט פון פרייד און די שמחה אין קעלער איז געווען אין לשער.

מלמדים

ר׳ פינטשע

אויסערלעך — אַ מלמד ווי אַלע מלמדים, אַ לאַנגע ברודיקע קאַפאָטע מיט אַ דין גאַרטעלע ארומגעוויקלט, און ווי דער שטייגער איז געווען — אַ היטעלע מיט אַ דאשעק, האָט ער אין ראדזינער שטיבל שבת צו שלוש סעודות געהאַלפן זינגען בני היכלא.

די ראַדזינער חסידים האָבן אים געשטיצט, געגעבן אים זייערע קינדער צו לערנען און „מאַכן" פאַר מענטשן. ער האָט געהאַט אַ חדר פאַר „בעמערע" קינדער און טראָץ דעם פאַרדינט ווי אַלע מלמדים, — אויף ברויט מיט וואַסער.

שווער זיך היינט פאַרצושטעלן די אַמאָליקע חדרים. דאָס חדר, וווּ די קינדער האָבן פאַרברענגט אַ גאַנצן טאָג, איז אויך געווען די דירה פון מלמד: אַ שמאָלער נידעריקער צימער, אַמאָל אויף אַ בוידעם שטיבל, ביי ביידע וועטלעך זענען געשטאַנען 2 בעטן, און אין ווינקל — די קיך. דער ריח פון געקעכץ האָט זיך צעטראָגן איבער דעם קליינעם צימער. ערשט ווען דער רויך פון קוימען האָט אָנגעהויבן צו שטיקן, האָט מען געעפנט אַ האַלב פענצטער, און עס האָט זיך באַוויזן דער בלויער הימל. אַזוי איז פינטשע געזעסן גאַנצע טעג און געלערנט די תלמידים כתובות, קידושין און שור שנגח.

כאָטש דער מלמד האָט געדאַרפט דערפילן גרויסע, הייליקע פליכטן, האָט ער דאָך נישט פאַרנומען קיין וויכטיקן פלאַץ אין דער געזעלשאַפט. דער מלמד האָט דאָס געפילט. דאָך האָבן זיך געפונען געציילטע מלמדים, וועלכע האָבן פאַרנומען אַ בכבודיק אָרט אין דער געזעלשאַפט, צו וועמענס וואָרט מען האָט זיך צוגעהערט מיט אינטערעס, און די חשובע, נגידישע בעלי־בתים האָבן זיך באַמיט צו געפונען חן אין זייערע אויגן.

פינטשע מלמד האָט געהערט צו די מלמדים וואָס לערנען מיט דער־וואַקסענע קינדער, ער האָט אין זיין יוגנט פאַרזוכט פון עץ־הדעת; געחלומט פון אַ שענערע וועלט און אַן אַנדער סאָרט לעבן. די אומשטענדן האָבן אים אָבער געצוווּנגען זיך צוצופאַסן צו דער ווירקלעכקייט און הגם ער איז דער־מיט ווייט אוועק פון זיינע חלומות, האָט ער מיט זיין פירעכץ נישט פאַרשעמט. ער איז געווען גוטמוטיק, יעדן באַגעגנט מיט אַ שמייכל. נאָך זיין אַרבעט האָט ער ליב געהאַט צו קומען צווישן מענטשן. ער האָט דערוואָרבן די פריינט־שאַפט פון זיינע תלמידים׳ס עלטערן און איז געוואָרן ביי זיי אַ הויז פרייַנט. עס איז נישט פאַראַן געווען פאַר אים קיין סוד; ער האָט אַלץ געוווסט, מען

האט זיך מיט אים באראטן וועגן אלץ, ווי מיט אן אמת'ן פריינט, ער האט אויך דערליידיקט פארשידענע סכסוכים, אויך געשעפטלעכע.

נישט נאר ביי די ראדזינער חסידים זענען פאר אים געווען די טירן אפן, נאר ביי ציוניסטן אין שטעטל האט ער פארנומען א חשובן פלאץ; ער איז געווען פול מיט ציוניזם, ווייל פון דער יוגנט אן האט ער געלעבט מיט די אידעאלן וועגן ענדערן די סטרוקטור פון יידישן לעבן. ער האט געלייענט אברהם מאפו און אנדערע שרייבער פון זיין צייט. בעת אנדערע מלמדים האבן געפונען א טרייסט פאר זייער שווער לעבן אין גלויבן אז זיי טוען א הייליקע ארבעט, האט פינטשע דערמיט זיך נישט געקאנט טרייסטן.

גרויס איז געווען זיין פרייד ווען ער האט שוין דערלעבט די רגע צו פארמאכן די ספרים און קומען אין א געזעלשאפט, ווו מען קאן אטעמען פרייע לופט און חלומען פון א נייע וועלט. מען דארף אויך געדענקען אז מיט זיין קומען אין דער געזעלשאפט פון ציוניסטן, האט ער ריזיקירט מיט זיין פרנסה. ער האט זיך געפונען צווישן צוויי וועלטן: נישט געקאנט פאר־לאזן זיין אויסגעהלומטע וועלט — דעם ציוניזם און אויך נישט זיין סביבה — די ראדזינער חסידים. ער איז געשטארבן אין סאקאלאווער געטא.

ר׳ משה־אהרן

זיינע גרויע אויגן האבן טיף אריינגעדרונגען אין די נשמה פון מענטש. זיינס א שאקל מיטן קאפ — אדער א מאך מיט דער האנט, האט באטייט מער ווי טויזנט ווערטער. ער איז געווען א גערער חסיד, הגם ער איז קיינמאל נישט געפארן צום רבין. ער איז געווען גבאי אין גערער שטיבל. שבת איז ער געשטאנען ביים שולחן ווו מען לייענט די תורה, און דער כבוד איז געווען אין זיין האנט. קיינער האט אים נישט געוואגט צו זאגן א דעה, ער איז ז׳עמאלט געווען די העכסטע אינסטאנץ. שמחת־תורה האט ער מכבד געווען די חסידים מיט הקפות; פורים איז ער געגאנגען מיט דער רויטער פאטשיילע און גע־קליבן געלט פאר פארבארגענע נויט־באדערפטיקע. אז מ׳האט געדארפט שרייבן א קוויטל צום רביז, א בקשה וועגן א רפואה פאר א קראנקן, איז מען געקומען צו משה־אהרנען; ער איז געווען א מומחה צו אזא סארט שרייבן. אז ער איז געקומען וועגן אן ענין צו אינעם פון די חסידים, האט מען אים אויפגענומען מיט גרויס כבוד און מען האט זיך באמיט צו דערפילן זיין פארלאנג. ביי פא־מיליע סכסוכים פלעגן די פרויען זיך באראטן מיט משה־אהרנען. זיינע געסט האט ער נישט אויפגענומען אין דעם צימער, ווי ער האט געלערנט מיט זיינע תלמידים, נאר אין קיך. זיין 2־טע פרוי, איטע־דאבע, האט אין אזא פאל פאר־לאזט איר פלאץ, כדי נישט צו הערן די סודות פון פרעמדע הייזער.

ער האט שטענדיק געפונען זיינע מיטהעלפער וואס האבן געוואלט ארויס־ווייזן זייער פרומקייט.

ער איז אויך געווען טאלאנטירט צו דערציילן מעשיות פון גוטע יידן ווי אויך נאכצוזאגן תורות. וואס האבן געפאסט ביי יעדער געלעגנהייט. געשטאלטן אין סאקאלאוו צווישן ערשטן און צווייטן וועלט־קריג.

ר׳ זעליק׳ל

פון די מלמדים, וואס זענען געווען באליבט ביי די חסידים, דארף מען אויך דערמאנען ר׳ זעליק׳לען. די פאמיליע האט זיך שטענדיק געפונען ביי אונדז אין סאקאלאוו, נאר ער אליין האט זיינע יארן פארבראכט ביים גערער רביז און דארט געווען מלמד פון רבינס קינדער.

ער איז אויך געווען א מלמד ביי די גרויסע רייכע חסידים אין וואלשע און אין לאדזש. ער איז געווען פון די געציילטע „זיצער" שבת ביים רבינס טיש און צוגעהערט זיך צו דעם רבינס תורה. אז ער איז געקומען א היים אויף יום טוב, זענען די חסידים געקומען צו זיין טיש הערן תורה און מעשיות פון גוטע יידן.

ר׳ זעליק׳ל איז געווען קליין און דאר, געגאנגען א ביסל אייגנעבויגן און נישט געוואלט פארנעמען קיין צו גרויסן פלאץ אויף דער וועלט, נאר מיט שטילע טריט, שטילע רייד, קיינעם נישט צו שטערן.

מיטן גאנצן הארץ האט ער ליב געהאט יעדן ייד. אז ער איז אמאל פארבליבן אין דער היים, האבן אים די רייכע בעל־הבתים געגעבן זייערע קינדער, מדריך צו זיין אין חסידישן וועג. ער איז געווארן באליבט ביי זיינע תלמידים, ווען ער האט דערציילט מעשיות ווען נאפאלעאנען און זיינע מלחמות מיטן רוסישן קייסער און ווען די מחלוקות פון ייד הקדוש מיט דעם לובלינער רבין, דעם „חוזה". אבער ער איז נישט געזעסן לאנג אין שטעטל, עס האט אים געצויגן אין די גרויסע וועלט. נאך א קורצער צייט איז ער געפארן צוריק צום רבין און צו זיינע רייכע חסידים.

ד״ר אברהם שפילמאן
(ירושלים)

חיים משה שפילמאן

(דער סאָקאָלאָווער מוזיקער)

מיין פאָטער משה חיים שפילמאַן איז אין 1873 אין ווענגראָווע געבוירן און דערצויגן געווארן ביי אָרימע עלטערן. זיין זיידע ר׳ ברוך נתן האָט געשטאַמט פון קאָבערין (פאָלעסיע) פון וואנען ער איז, צוליבן אַנטייל אין פויליש־אויפשטאַנד אין 1863 יאָר, אַנטלאָפן קיין ווענגראָווע. דאָרט האָט ער חתונה געהאַט און פארלייגט זיין היים. לויט דערציילונגען פון אַלטע לייט, איז ער

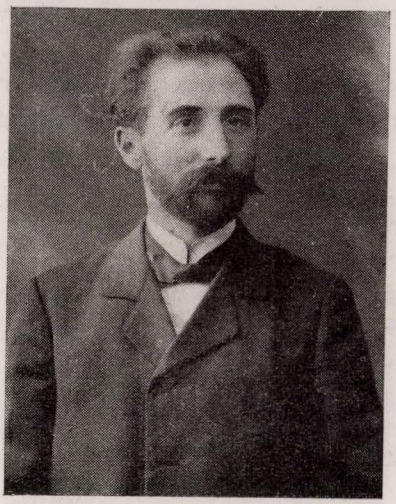

(דער זיידע) געווען אַ זעלטענער שפילער אויף פידל און פלעגט פאַרכישופן זיינע צוהערער. ער פלעגט זיך אַוועקזעצן און אויסשפילן אויף אַ פייפל באַצויבערנדיקע נגונים. דער טאַלאַנט זיינער איז בירושה אַריבערגעגאַנגען אויף זיין אייניקל משה חיים. די אַנדערע קינדער — זין און טעכטער — זענען דווקא קיין גרויסע קינסטלער אין שפילן נישט געווען, הגם אייניקע זענען געווארן קלעזמער.

מיין זיידע, אַלטער קלעזמער איז קיין גרויסער קענער אין זיין פאַך נישט געווען. ער פלעגט צוזאַמען מיט נאָך אַנדערע שפילן אויף יידישע חתונות. ער האָט דעריבער שוין פון קליינווייז אָן אַרויסגעוויזן אַ נייגונג צו

דער פידל, וואָס איז דעמאָלט נאָך נישט צוגעפּאַסט געווען לויט דער גרויס. ער האָט אָבער דערביי קיינעם געלערנט דעם אינסטרומענט מיט אַלע פּיטשעוו־קעס, אפילו זיך אויסגעלערנט צונויפּקלעבן און פון שטיקלעך מאַכן אַ גאַנצע פידל. צו בר־מצוה האָט ער פאַרלאָזט זיינע עלטערן און זיך געלאָזט וואַנדערן אויף דער וועלט, אויסזוכנדיק זיך באַרימטע אין יענער צייט קלעזמער, כדי פון זיי צו לערנען. אין יענע יאָרן האָט אין דער שטאָט פולטוסק געווויבט דער בארימטער קלעזמער ר׳ לייבקע סקשיפּצע, וואָס האָט געשמט ווי א טעאָרע־טיקער, און פלעגט אַליין קאָמפּאָנירן מוזיקאַלישע שאַפונגען, נאָכמאַכן אויף דער פידל קולות פון פארשידענע חיות א. א. וו. משה חיים האָט זיך אין דער סביבה פון אָט דעם ר׳ לייבקע געפונען שיינע עטלעכע יאָר, דאָרט געלערנט לייענען און שרייבן יידיש, רוסיש, אפילו רעדן, וואָס צו יענער צייט איז עס געווען אַ זעלטנהייט, בעיקר אבער — דאָס פאַך, אַזוי, אַז צו 17—16 יאָר האָט ער שוין געשמט אַלס פעיקער מוזיקער.

איבערקומענדיק דעם צאַרישן „פּריזיוו", פון וועלכן עס איז אים גע־לונגען זיך צו באַפרייען, האָט ער חתונה געהאַט מיט אַן אָסטראָווער מיידל חוה ביילע — אַ גוטע שניידערין, און זיך באַזעצט אין וועגראָווע, אַרגאַניזירט אונטער זיין אָנפּירונג אַן אָרקעסטער. אין יאָר 1903 פאַרלאָזט ער וועגראָווע און באַזעצט זיך אין סאָקאָלאָוו און באַנייט זיין קאַפּעליע.

דעמאָלט, נאָך אַ יונגערמאַן, אַ הייסער חובב־ציון, פלעגט ער אָבאָגירן אַלע צייטשריפטן און צייטונגען פון יענער צייט אין יידיש: „דער יוד", „די וועלט" וויי אויך די ערשטע טעגלעכע צייטונג „דער פריינד" (דערשינען אין פעטערבורג).

סאָקאָלאָוו איז אָנהויב 20־טן יאָרהונדערט געווען אַ זייער צוריקגע־שטאַנען שטעטל, אָן יעדער קולטורעלע אינסטיטוציע אָדער שול. בשתיקה האָט אָנגעהויבן אַנטשטיין אויף דער יידישער גאַס דער „בונד", און אַ ביסל שפּעטער — די „פּועלי־ציון"־באַוועגונג, אין וועלכע חיים משה האָט דעמאָלט זיך אַקטיוו באַטייליקט. זיין קריז ביי לייביש רובינשטיין, וווּ ס׳זענען זיך אויך צונויפּגעקומען נטע פינקלשטיין, גד זאקליקאָווסקי (גאָדל) מענדל לאַשיצ־קי, יאנקל טיקולסקי און די פרויען: זלאטע בוטשעס מיט אירס אַ קוזינע און דבורה׳לע רובינשטיין. דאָרט פלעגט מען פאַרלייענען יידישע ליטעראטור, שמועסן אוּן דיסקוטירן וועגן פארשידענע אַקטועלע נייעסן און פּאָליטיק.

אַזוי ווי משה חיים האָט געהאַט אַ באַדייטנדיקע צאָל יידישע ביכער אוּן זשורנאלן, האָט ער געשאָפן אַ ליי־ביבליאָטעק, און פאר עטלעכע גראָשן אַ חודש האָט מען באַקומען אַ בוך צום לייענען. אַדאָנק דעם פלעגן זיך אין דעם הויז צוזאמענקומען די שוין פאַרגעשריטענע יוגנט. די ביבליאָטעק האָט, לויט די באַגריפן פון יענער צייט, פאַרמאָגט אַ גאַנץ אָנשטענדיקן אוצר פון ליטע־ראַטור און ספרים.

איינמאָל, פארן ערשטן מאי, האָט מען אפילו דאָרט געגייט די רויטע פאָן

מיט רעוואָלוציאָנערע לאָזונגען, פאַרשטייט זיך אַז דאָס איז אַלץ געווען זייער קאָנספּיראטיוו, איינער פלעגט שטיין אויף דער וואך אין דרויסן און היטן פאַר אַ שלעכט אויג...

ס׳איז דעמאָלט געווען אַן אומרויקע צייט, און חיים משה האָט איינגע־פּאַקט כמעט אַלע ביכער און זיי באַגראָבן אין אַ גאָרטן הינטערן הויז, צוליב שרעק פאר רעוויזיעס מצד דער פּאָליציי. דעמאָלט האָט אויך אויסגעבראָכן די כאָלערע־מגפה און זיין פרוי חיה ביילע איז אין עלטער פון 32 יאָר, געווען פון די ערשטע קרבנות.

אָפּזייענדיק אַ יאָר צייט אַליין מיט 5 קינדער האָט ער חתונה געהאַט מיט לייבקע מאַנדלבוים׳ס אַ טאָכטער — אַלטע־נעמי, מיט וועלכער ער האָט געהאַט 3 טעכטער (צוויי לעבן היינט אין אַמעריקע). אויך אַלע זיינע קינדער. זעדן געווען מוזיקאַליש. איין זון, דעם דעמאָלט 7 יעריקן יאָסעלע, פלעגט ער מיטנעמען צו שפּילן אויף חתונות אָדער בעלער. מ׳פלעגט אים מוזן אַרויפשטעלן אויף אַ טיש און ער פלעגט שפּילן די שווערסטע מוזיקאַלישע שאַפונגען. דער יונגער מוזיקער איז נאָך אַ מוזיקאַלישער אויסבילדונג שפּעטער אויפגענומען געוואָרן אין וואַרשעווער פילהאַרמאָנישן אָרקעסטער און דיריגירט היינט אַ ראדיאָ־אָרקעסטער אין ניו־יאָרק.

משה חיים איז באַרימט געווען ווי אַ מוזיקער אויך אין דער גאַנצער געגנט פון סאָקאָלאָוו און פּאָדליאַשיע צווישן יידן און גויים.

נאָך בעת דער אינפלאַציע נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט משה חיים פאַרקויפט זיין הויז און צוליב דער אַנטווערטונג פון דער וואַלוטע פאַר־לוירן זיין גאַנץ פאַרמעגן. ער האָט זיך דערפון שטאַרק מצער געווען און דאָס האָט גורם געווען זיין פריצייטיקן טויט. ער איז געשטאָרבן אין עלטער פון 51 יאָר.

ח. בר-שלום
(גבעתיים)

אברהם (אביש) וויעזשבא

געשטאַמט פון אַ חסידישער אָרימער שטוב. און אין דער פריעסטער יוגנט געמוזט איבעריסן דאָס לערנען, כדי צו העלפן די עלטערן מפרנס זיין די משפחה. אָבער אַביש האָט פאַרמאָגט אַן אַיינגעבוירענע לעבנס־חכמה מיט וועלכע ער האָט זיך דערוואַרבן זיין מעמד אין לעבן אוּן איז געווען צווישן די אַקטיוווסטע טוער אין דער פועלי־ציון פארטיי (רעכטע) אין שטאָט. ר׳האָט געטון זיין ארבעט אָן רעש אוּן כמעט קיינמאָל נישט דערשינען עפנטלעך — דאָך האָט מען זיך צוגעהערט צו זיין מיינונג. ר׳איז געווען אַ לאָגיש־דענקענדער מענטש; זיין רויקייט אוּן מעסיקייט האָבן איבערצייגט.

מער ווי אידעאָלאָגיש האָט ער געהערט צו דער פאַרטיי — חבריש. ר׳האָט געטראָגן דעם עול פון הילף פאַר יעדן נויט־באַדערפטיקן חבר, באַזונדערס האָט ער געזאָרגט, צוזאַמען מיט יצחק זארעמסקין, פאַר דער עליה פון חברים.

אין די 30ער יאָרן, וועו דער זאָאָלאָגישער אַנטיסעמיטיזם האָט אָנגעהויבן ווילדעוועט אין סאָקאָלאָוו (ווי אין גאַנץ פוילן) אוּן פיקעטן האָבן זיך באַווייזן פאַר די יידישע געוועלבן, איז אביש געווען איינער פון די איניציאטאָרן צו גרינדן אַ יידישן זעלבסט־שוץ. וועו ער איז געוראָפן געוואָרן צו דער מאַכט וועגן דעם (מ׳האָט געמסרט) האָט ער שטאָלץ געענטפערט: אויב די מאַכט קאָן נישט גאַראַנטירן אונדזער לעבן, וועלן מיר דאָס אַליין טון.

אין יאָר 1937 ווען דאָס ווילדעווען פון דעם אַנטיסעמיטיזם איז געשטיגן פון טאָג צו טאָג, איז אביש געווען איינער פון די ערשטע אין שטעטל, וועלכע האָבן געוואָרפן די לאָזונג: לאָמיר אנטלויפן פון דאָ ווו די אויגן טראָגן. און ווען די טויערן פון ארץ־ישראל זענען געווען פאַרשלאָסן, איז ער אַוועק קיין ארגענ־טינע, צוערשט אַליין, געראַנגלט זיך שווער און קוים באַוויזן אריבערצונעמען זיין פאַמיליע אין די לעצטע חדשים פאַרן אויסברוך פון דער 2־טער וועלט־מלחמה.

אויך דאָרט האָט ער, נישט קוקנדיק אויף דעם שווערן געראַנגל, פון דאָסניי זיך געווידמעט דער געזעלשאפטלעכער טעטיקייט.

נאָך דער אַנטשטייונג פון מדינת ישראל האָט זיך ביי אבישן ווידער אויפ־געוועקט דער אַלטער חלום פון שיבת־ציון. ס׳האָט אים דערפון נישט אָפּגעהאַלטן זיין גוט סיטואירטע עקאָנאָמישע לאַגע, און באַשלאָסן עולה צו זיין קיין ישראל. צוערשט זענען עולה געווען זיין פרוי חנה און די קינדער — און דערנאָך ער אַליין.

מיט פרייד און באַנייטן מוט איז ער צוגעטרעטן אויפבויען זיין לעבן אין ישראל, אָבער דער פלוצימדיקער טויט האָט איבערגעריסן זיין לעבן, איבערלנ־זענדיק אַ טיפן טרויער ביי אַלע זיינע פריינט און באַקאַנטע.

ק. גיסער
(ניו־יאָרק)

יידעלע גרינבערג

(יידל גרינבערג שטאמט פון סאקאלאוו. זיין פאטער געהרופן יאנקעלע בראקער, פלעגט פאריכטן זייגערס בייַ די פויערים ארום סאקאלאוו).

יידעלע גרינבערג, (אָדער „זשידעקל" — ווי מיר פלעגן אים רופן) איז נישט געווען מיין אידעען־חבר. אָבער ער איז געווען מיינער אַ גוטער פרייַנט. איך האָב זיך מיט אים באַקענט אַרום 1927. מיין ערשטע באַגעגעניש מיט אים איז פאָרגעקומען נאָך אייַנער פון זיינע פילצאָליקע אַרויסטרעטונגען אויף אַלגע־מיינע און פאַך־פאַרזאַמלונגען פון דעם פראָפעסיאָנעלן פאַרייַן פון יידישע שניידער־אַרבעטער אין ווּאַרשע. זיינע אַרויסטרעטונגען קעגן דער אָנפירונג פון אונדזער פאַרייַן זענען תמיד געווען שאַרפע.

גאַנץ אַנדערש איז אָבער געווען די קעגנערשאַפט פון יידעלען צו אונדזער פירערשאַפט; ער איז געווען אַן אַנאַרכיסט. די השפעה פונעם אַנאַר־כיזם אויף די יידישע שניידער־אַרבעטער אין דעם דעמאָלסדיקן וואַרשע איז געווען זייער קליין, און יידעלע האָט דאָס גאַנץ גוט געוווסט. דעריבער טאָקע זענען זיינע אַרויסטרעטונגען נישט מאָטיווירט געווארן דורך קיין שום פאַר־כאַפערישע אָדער פאָליטישע צילן, נאָר — פאר פארבעסערן די עקאָנאָמישע לאַגע און פאַרפעסטיקן זייער סאָציאַלע פאָזיציע. יידעלעס רייד זענען געווען ערלעכע און אויפריכטיקע.

ווען היטלער איז באַפאַלן פּוילן, און כמעט אַלע פּאָליטישע אַקטיווע יידישע אַרבעטער האָבן זיך געלאָזט אין וועג אַריין, איז מיר אין משך פון עטלעכע טעג אויסגעקומען צו לויפן אויף יענעם גיהנומדיקן וועג צוזאַמען מיט יידעלען. אַבער נאָך אַ טייוולאָנישער לופט־אַטאַקע, ווען נאַצישע באָמבעס האָבן ממש געהאָגלט איבער אונדזערע קעפּ, און יעדער איינער איז געלאָפן זיך באַהאַלטן אין אַן אַנדער לאָך אַריין, איז יידעלע מיר פאַרשווונדן פון די אויגן, און איך האָב אים מער נישט געזען, אפילו נישט געוווסט אויב ער איז געבליבן לעבן. ערשט מיט עטלעכע יאָר שפּעטער, ווען איך האָב צופעליק גע־פונען איינעם פון מייגע לעבנגעבליבענע קרובים, האָב איך זיך דערוווסט וועגן יידעלע גרינבערגס טראַגישן סוף.

פאַר נישט פאַרהייראַטע יונגעלייט איז די וווינונגס־פראַגע איז יענע יאָרן אין די אַזיאַטישע לענדער אין ראַטנפאַרבאַנד געווען אַן אָנגעווייטיקטע. סיי די אוזבעקן און סיי די קאַזאַכן האָבן אַן אַלטן בארבאַרישן מנהג, נישט אַריינצולאָזן אין זייערע היימען קיין פרעמדן מאַן, אפילו נישט אויף איינאיינ־ציקער נאַכט. און פּונקט אַזוי ווי טויזנטער אַנדערע יידישע בחורים, איז יידעלע געוואָרן היימלאָז און קראַנק — אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ, אָן אַ וואַרים לעפל עסן. ער האָט זיך מיט די לעצטע כוחות, אין אַ גרויען פרימאָרגן דערשלעפט צצו דעם הויף, ווו עס האָט געוווינט זיין שוועסטער, און אויך די הארטע שטיי־נער, נישט ווייט פון איר שוועל, האָט יידעלע אויסגעהויכט זיין נשמה. ווען די שוועסטער איז אין יענעם פרימאָרגן אַוועק צו איר אַרבעט, איז זי שיעור נישט געפאַלן איבער דעם אויסגעמארטן גוף פון איר טויטן ברודער.

אַזוי איז יידעלע גרינבערג געפאַלן אַ יונגער קרבן.

די אַלע פון אונדז, וואָס האָבן אים געקענט, וועלן תמיד דערמאָנען יידעלס נאָמען מיט כבוד. זיינע פאַך־חברים, די מיטגלידער פון דעם אַמאָליקן פּראָפעסיאָנעלן פאַריין פון יידישע שניידער־אַרבעטער אין וואַרשע, וועלן מיט אַ טרער אין אויג זיך דערמאָנען „זשידעקלס" פייערדיקע אַרויסטרעטונגען און זיי וועלן טייער האַלטן זיין אָנדענק.

נקראלאגן

ל ז כ ר

נשמות הורינו ואחיותינו ומשפחותינו היקרים שנספו על קידוש השם
בשואת מלחמת העולם השניה:

אמנו — **דינה** בת ר׳ **משה אהרן** שנפטרה בכ״ז טבת תרצ״א.
אבינו — ר׳ **ישראל יעקב** בר׳ **שמואל יוסף**, הי״ד.
אחותנו — **רחל שיינדל** טשעבוצקי, בעלה **ברוך** בר׳ **יצחק**
מאיר, בתם **חנה לאה**, ובניהם **משה אהרן** ו**דן** הי״ד.
אחותנו — **שרה מלכה** קופער, בעלה **דוד** בר׳ **לייב**,
בניהם **יהודה אריה** ו**משה אהרן**, בתם **דינה**, הי״ד.
בננו ובן אחי **ישראל משה** ז״ל, שנפל על מזבח הקמת המדינה
בחוה״מ פסח בשנת תש״ט.

ת. נ. צ. ב. ה.

מתאבלים:

שמואל יוסף, הינדה מלכה ומשפחתה,
צביה ומשפחתה, דינה ומשפחתה, ואמציה, משפחת חיוני
בישראל
מרדכי מנחם, בתי גולדה, דינה, אריה לייב, שרה מלכה
שוואַרץ, ורחל, משפחת כאינע — בארצות־הברית.
פּאַרעסט הילס (יער הרים) ניו־יורק
כ״ז טבת תשכ״א.

ל ז כ ר

נשמות הקדושים והטהורים, הנאהבים והנעימים של משפחתנו שנספו
על קידוש השם בימי השואה, ה׳ת״ש—ה׳תש״ח, במלחמת העולם
השניה באירופה, הי״ד

פאַטער, שוויגער און זיידע — **אברהם יצחק** טוכוועבער;
מוטער, שוויגער און באָבע **חנה רחל** טוכוועבער;
ברודער, שוואָגער און פאַטער — **ברוך** עפּעלבוים,
שוועגערין און מוטער — **לאה** עפּעלבוים
זייערע קינדער:

שרה רבקה און **דוד טערנער**,
ראשקע, **דבורה** און **מאטעל** עפּעלבוים;
שוועסטער און שוואָגער — **שרה דבורה** און מאַן **אלטער** הינדעס
און זייערע קינדער:
מומע — **שיינה בלומע**.

זייער הייליקער אַנדענק וועט בלייבן לדור דורות. זאָלן די קורצע
שורות דינען ווי אַ מצבה נאָך אונדזערע ליבסטע און טייערסטע,
ווי אויך נאָך אונדזער היימשטאָט סאָקאָלאָוו.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

אלטע און שמואל לייב זשעלענץ, ניו־יאָרק
צינה שייפער, מאן און קינדער, ארגענטינע

צום אייביקן אנדענק

פון מיין זיידע און באבע

פסח משה און **שיינע** ניידארף

שוועסטער: **מלכה** און **גוטשע**

ברודער: **מאטל** און **טוביה** ראזענבלום. הי"ד.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

אסנה גאלדמאן—פינקעלשטיין און פאמיליע

לאנג ברענטש, ניו דזשערזי

אין אנדענק

פון מיינע עלטערן

משה חיים און **חיה ביילע** שפילמאן

און מיינע שוועסטער

חנה און **רבקה**

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

יוסף און לאה שפילמאן

בראנקס נ. י.

אין הייליקן אָנדענק פון אונדזער משפחה־קדושים:

עלטערן — **מרדכי־אריה ודינה** רובינשטיין

שוועסטער — **חיה שרה** רובינשטיין

זיידע — **מנחם** רובינשטיין

פעטערס — **לייביש, שלמה, בן־ציון, הענאך, ישראל** רובינשטיין און זייערע פאַמיליעס

מומע — **לאה** רובינשטיין—זיסקינד און פאַמיליע. הי"ד.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

ישראל, פייגע, חיה און מרדכי רובינשטיין — ניו־יורק;
עלקע רויזע רובינשטיין־שעדלעצקי, איר מאן מרדכי און קינדער — מרים, רפאל, פישעל־ביינוש, חיה שיינדעל — מאנטרעאל;
אסתר רובינשטיין און פאמיליע — ארגענטינע;
מנחם רובינשטיינ'ס טאכטער און אייניקלעך.

אין אָנדענק

פון אונדזער ליבע און אומפאַרגעסלעכע מוטער **רחל באשע** לאהס,

איר יונגסטן זון **יאנקעל**, זיין פרוי **סאניא** און קינד,

וועלכע זענען אומגעקומען על קידוש השם אין טראגישן יאָר 1942 אין סאָקאָלאָוו.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

פארבליבענע משפחות אין ניו־יורק
שמעון און ראזע אפענגארט און פאמיליע
לייזער און קלארא אפענגארט און פאמיליע

אין אָנדענק פון מיינע ליבע עלטערן

מרדכי און **מאשע** שטשערב

ברידער און שוועסטער — אומגוקומע על קידוש השם. הי״ד.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

שמחה לייב און לאה שטשערב ברוקלין, נ. י.

אין אָנדענק פון מיינע ליבע עלטערן

ראובן און **זלאטע** ראָזענגאַרט ע״ה

זיידע און באָבע

בערל (קיווע׳ס) און **חנה** (שיינע חוה׳ס) ראָזענגארט ע״ה

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

אברהם משה און פאלא ראזענגארט און פאמיליע

ברוקלין, נ. י.

אין אָנדענק פון מיינע ברידער

משה בוזשנע און פאמיליע

יחיאל בוזשנע און פאמיליע

— אומגעקומען על קידוש השם. הי״ד

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

איסר בוזשנע און פרוי ברוקלין, נ. י.

צווישן די זעקס מיליאָן יידן, וועלכע זענען אויף אַ גרויזאַמען אופן אומגעבראכט געוואָרן דורך די נאצישע בעסטיעס געפינען זיך אויך אונזערע בעסטע און טייערסטע

עלטערן, שוועסטער, ברודער און **שוואגערס**

מיט זייערע פאמיליעס — אַלע פון סטערדין. הי״ד.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

פון אייערע קינדער, ברודער און שוואגערס:

לייזער און חיים זאכטער.

צום אָנדענק פון מיינע עלטערן

אליהו און **חנה** וואלמער

שוועסטער **חוה**, איר מאַן **חנא** און קינדער

משה און **מאיר** שיינבערג

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

יהושע וואלמער און פרוי ברוקלין נ. י.

אין אָנדענק

פון מיינע ליבע עלטערן

מענדיל קאפעל׳ס און **חוה ליבע** קאווער, ע״ה

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

יעקב קאפעל און פרוי בעסי קאווער

ניו־יארק

אין אָנדענקען פון מיינע ליבע עלטערן

אברהם איצל און **פייגע־ליבע** שעדלעצקי

און מיין ברודער

לייזער שעדלעצקי מיט זיין פאַמיליע

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

משה שעדלעצקי און משפחה ברוקלין נ. י.

אין אָנדענק

פון אונדזערע עלטערן

משה און **אסתר-גיטעל** פיעקאַרסקי

און פאַמיליע

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

אברהם און הינדע פיעקאַרסקי — געַרו, אינד.

אין אָנדענק

פון מיינע ליבע עלטערן

אברהם יצחק און **חיה טשארנע** סיפיצקי

באָבע — **שרה-העניע** זילבערפינגער

פעטער — **אברהם** זילבערפינגער

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער: אייזיק סיפיצקי — ניו-יורק,
דבורה-רחל סיפיצקי — בראס, לונדון,
יאכעט-מרים סיפיצקי-ניסענבוים — לונדון.

אין אָנדענק

פון מיינע ליבע עלטערן **אייזיק-מענדל** און **שרה-מינדעל**
ברידער — **מרדכי**, **יהושע** און **יהודה-מאיר**
שוועסטער — **פייגע-רחל**, **חיה-רבקה**, **יאכעט**, **חנה-ביילע**
און **רחל**, פאמיליע **סיפיצקי**.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

שמואל-לייזער סיפיצקי — האוואנא, קובא

אין אָנדענק פון אונדזער משפחה — אומגעקומען על קידוש השם
אין סאָקאָלאָוו

סערקע, **נעכע**, **שמואל** און **אברהם** שטאטמאן,
אסתר גיטל און **ברוך מרדכי** קערשענבוים און פאמיליע
זיסקינד פערלשטיין און פאַמיליע.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער: עליע און רבקה שטאטמאן
ד"ר הערי און סידעל שטאטמאן
סאל שטאטמאן — ברוקלין, נ. י.

אין אַנדענק
פון מיין ליבע מוטער **טאבע** (די טרירניצער)
מיינע שוועסטער:
חנה, מאטעל, רבקה און **דבורה** מיט זייערע פאַמיליעס
און מיין שוואָגער **אברהם מענדיל** הגדול׳ס

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:
לייזער־מנשה און גיטל ווינברום — ברוקלין

צום אייביקן אַנדענק מיט גרויס צער

פון מיין מאן **יעקב** (דזשעק) ווייסבערג

געשטאָרבן אין יאָר 1957

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:
זיין פרוי אסתר ווייסבערג, קינדער אייניקלעך
ו בראנקס נ.י.

אין אַנדענק פון אונדזערע ליבע עלטערן

זיידע און באָבע **חיים יעקב** מלמד און **עטל לאה** ע״ה

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:
אסתר גיטעל און יעקב דוד טאבאטשניק,
אברהם און חנה טאבאטשניק,
רייזעל און לייזער זיכטער
און זייערע פאמיליעס
ניא־יארק, נ. י.

צום אַנדענק פון אונדזער פאַטער און מוטער, שוועסטער און שוויגער

מענדיל און **צינה** אסדאבע

און אונדזער זיידען און באָבע

אברהם יאנקעל פאקלאש טוכווערער

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:
משה און טעמא פעלדמאן

ברוקלין נ. י.

אין אָנדענק

פון מיינע ליבע עלטערן

מתתיהו חיים בנימינ׳ס און **ליבע** טערנער

ברידער — **חיים טערנער** און משפחה

אלטער טערנער און זון

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

מאיר אין רחל טערנער און פאמיליע ברוקלין, נ. י.

אין אָנדענק

פון אונדזער ליבן מאן, פאָטער און זיידע

לייזער-מנשה ווייַנבערום, ע״ה

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

גיטעל, דוד און מלכה ווייַנבערום און אייניקלעך

בראנקס, נ. י.

אין אָנדענק פון מיינע ליבע עלטערן

בנימין און **רחל** אלטמאן

מיינע שוועסטער

ליבא און **רבקה** אלטמאן. הי״ד.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער: מרדכי און שרה אלטמאן

און קינדער: אברהם, רחל און אסתר פייגע

ברוקלין, נ. י.

צום אייביקן אנדענק פון אונדזערע פאמיליעס — קדושים:

יעקב און ביילע גראדזשיצקי; חיה-ליבאון ישעיה גראדזשיצקי, דוד און חיה לאשיצקי, ברוך און רבקה גראדזשיצקי — זיידע און באבע; מענדל און גאלדע לאשיצקי — פעטער און מומע; חיים העניאך לאשיצקי — קוזין; משה, יצחק, בעריש, רחל און משה גראדזשיצקי און זייערע משפחות; בריינדל און יהודה און משפחה; משה-דוד און חנה-רחל פליישער — פאטער און מוטער; הערשל פליישער; חיים און אידעל פליישער און קינדער; שמואל אוז ליבע פליישער און קינדער; שאשע און בערל סאלאזש און קינדער; ליבע פליישער — ברידער און שוועסטער, שוואגער און שוועגערינס; ישׂשכר און קריינדעל פליישער — זיידע און באבע; איצל און בלימע טערנער — זיידע און באבע. — הי״ד.

אין טרויער:

אשר און שרה גראדזשיצקי — ברוקלין נ. י.

אין אָנדענק

פון מיין ליבע פרוי

שרה שטרייכלער, ע״ה

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

משה שטרייכלער ברוקלין, נ. י.

אין אָנדענק

פון מיינע ליבע עלטערן **יהושע** און **שפרה** העלפמאן

שוועסטער **חוה**, ברידער **בן-ציון** און **שבתי** העלפמאַן, הי״ד

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

יוסף העלפמאן און משפחה ניו-יארק

אין אייביקן אָנדענק

פון אונדזער ליבע פרוי און מוטער

חנה פערלשטיין-סטראוס, ע״ה

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

זכריה, סילוויע און אשר סטראוס ברוקלין, נ. י.

אין אָנדענק

פון אונדזערע ליבע זיידע און באָבע

בערל עקיבא׳ס און **חנה שיינע חוה׳ס** ראָזענגארט, ע״ה

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

אברהם משה און בעסי ראזענגארט און משפחה

און בריינדל ראזענגארט ברוקלין, נ. י.

אין אָנדענקען

פון אונדזערע עלטערן און פאַמיליעס

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער: לייבעל פרידמאן און פאַמיליע ברוקלין נ. י.

אין אָנדענק

פון אונדזער זיידן **חיים** (ארקעס) פלאטנער

אין זיין פאַמיליע:

ארקע, דן, עליה, עניע דבורה, רחל, אייניקלעך

און אַלע סאָקאָלאָווער קדושים.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

הערי און שרה מיידענבוים,
הערי און ענע פעלדמאן ברוקלין נ. י.

צום אייביקן אָנדענק פון

עלקע ברייגע לאשיצע, **מרים** לאשיצע, **ישוע** לאשיצע־וויינטרויב

משה — דער זון פון מרים און ישוע וויינטרויב,

מלכה לאשיצע־סוקעניק, **יוסף** סוקעניק

אומגעקומען אויף קידוש השם.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

אלטער און מלכה לאשיצע

ראקפארד, שיקאגא

אין אָנדענק פון מיינע ליבע עלטערן

משה לייזערקעס

לאַנגיעריקער גבאי פון חברה קדישא אין סאָקאָלאָוו
און **שיווע** מוישענזאָן און פאַמיליע

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער: חנה מאריסאן און פאמיליע

אין אָנדענק

פון מיין מוטער **ליבע** קאווער
און שוועסטער **רחל** און **ברריינע**

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער: מלכה שווארץ ברוקלין נ. י.

אין אָנדענק

פון מיינע ליבע עלטערן
מאיר און **העניע-רחל** גארפינקעל ע"ה

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער: אהרן גארפינקעל און פרוי שרה שפילמאן אן קינדער
בראנקס נ. י.

צום אייביקן אָנדענק

אונדזער ברודער **זיסקינד** און זיין פאמיליע
וועלכע זענען אומגעקומען מיט אַלע קדושים

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:
מרדכי און רחל פערלשטיין ברוקלין נ. י.

אין אָנדענקן פון מיין ליבן פאָטער

משה (חיה מלכה'ס)

און אונדזער גאנצע משפחה

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:
פנחס ריימאן און פאמיליע מאנטרעאל, קאנאדא

אין זכרון

פון **קדיש** און **זלאטע-מינדעל** שטיינוואַקס

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער : פ. שטיינוואקס

צום אַנדענק פון קיינע עלטערן
יצחק און **אסתר** ראָזענגאַרט
לייזער, חייטשע און **מאשע**, ברודער און שוועסטער
און משפחה פון שעדלעץ

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער :
יוסף און שיינדיל ראזענגארט ברוקלין נ. י.

אין אַנדענק פון אונדזערע ליבע עלטערן
יעקב-מרדכי האָכבערג, נפטר י״ב תשרי, תרצ״ה
און **חיה-גיטל** האָכבערג, נפטרה כ״ה תשרי, תשי״ב

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער : חיים, רחל, אסתר און משה האכבערג אין ניו־יארק

אין אַנדענק
פון מיין ליבע פרוי
איידע קראשינסקי, ע״ה

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער : ישראל קראשינסקי

אין אַנדענק פון מיינע ליבע עלטערן
יצחק-דוד און **שרה-דבורה** וויסברויט
און מיינע 3 שוועסטער
איטקע, שפרה און **חיה** מיט זייערע פאַמיליעס
וועלכע זענען אומגעקומען על קידוש השם

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער : שלום וויסברוט ב רוקלין 12 נ. י.

לזכר נשמות הורי ומשפחתי היקרים

משפחת **קאנדעל** ע״ה

מסוקולוב־פודלסקי

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער: סאל קאנדעל

אין אָנדענק

פון מיינע ליבע עלטערן און פאמיליע

די משפחה **קאנדעל** אין סאָקאָלאָוו

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

העניע קאנדעל — מיכאלאוו און פאמילע ברוקלין

אין אָנדענק

פון אונדזערע עלטערן

מענדיל און **שיינע** אזדאבע

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

נייטען און דאבע סוויצען ניו־יארק

אין אָנדענק

פון אונדזער ליבן מאן, פאָטער און זיידע

בערל ווייס, ע״ה

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

דזשעני, הערמאן און פרוי ווייס און קינדער ברוקלין, נ. י.

אין אייביקן אָנדענק

פון אונדזער ליבן פאָטער און זיידע

יעקב ווייסבערג, ע״ה

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

שוירלי און שמואל מיידענבוים און קינדער

ברוקלין, נ. י.

צום אייביקן אָנדענק

אין אונדזערע דורך די נאַציס

אומגעבראכטע **סאקאלאווער קדושים**

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

זיסל און משה קאהן

ארווי אילעלאו

צום אייביקן אָנדענק

פון מיין פאָטער, מוטער און ברודער

הענאך קאפעלס קאווער

שרה, מענדל, קאפל קאווער

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

רחל אייזיק — שיקאגא

אברהם יענקל קאווער — ארגענטינע

IN MEMORIUM

BERESH Buchbinder, Basha Buchbinder

ZISKIND Perlstein and family

ת. נ. צ. ב. ה.

W. Buchbinder

IN MEMORY

of RUBIN Schultz

ת. נ. צ. ב. ה.

Sidney Schultz, New-York 18, N. Y.

IN MEMORY

of SAMUEL and YRISA Morrison

ת. נ. צ. ב. ה.

Rose and Louis a Sachs

In Memory of our beloved Parents

MORRIS and TESSIE Rosengart

May their souls rest in Peace

ת. נ. צ. ב. ה.

Libby Stern, Fay Hauf and Martin Rosengart
and their families

In Memory of our beloved family

SHANA DVORA Elekman, SRUL NUTA Elekman

his wife and 5 children

Ruchel Muncha, her husband and 3 children

ת. נ. צ. ב. ה.

from the Elekman family Sam, Hyman Eleckman
Sophie Goodman, Jean Hausfeld

IN MEMORY

of BERISH and BASHA Buchbinder

SISKIND and family Perlstein

ת. נ. צ. ב. ה.

from Sarah Buchbinder, Brooklyn, N. Y.

צום אייביקן אנדענק

פון אונדזערע סאָקאָלאָווער קדושים, וועלכע
זענען בעסטיאליש דערמאָרדעט געוואָרן דורך
די נאצישׂ י״ש אין אונדזער היימשטאָט, אין די
גאַז־קאַמערן פון טרעבלינקע, ארבעטס־לאגערן
און אויף פעלדער און וועגן

אין טיפן טרויער:

אמעריקאן סאקאלאווער אונד פאראיין אין שיקאגא

א. רובינשטיין (פרעז.); ש. בער (וויצע־פרעז.); ה. מאדאנסקי
ס. קאסאווער (סעקרעטאַרן); ל. ווישני (קאַסיר); א. קאווער, ל.
וואלינסקי, ה. מאדאנסקי.

סאקאלאווער סעמעטער (בית־עולם) **קאמיטעט**

דוד גילבערג (סופערטענדער. פרעזידענט); אברהם רובינשטיין
(סעקרעטאר); שלמה בער (קאסיר).

צום אייביקן אָנדענק

פון אונדזערע דורך די נאצי־מערדער אומגעבראכטע

סאקאלאווער קדושים אין יאָר 1942

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

סאָקאָלאָוער הילפס־אָרגאַניזאַציע אין שיקאַגאָ — קאָמיטעט:
מ. זאמענהאפער — פרעז.; מ. מ. וואלינסקי — וויצע פרעז.;
הנה מאדאנסקי — רעק. סעקרעטארין; בראכע סקאלניק —פינאנץ־
סעקר.; שרה גילבערג — קאסירערין; פייגע קוקי — האָספיטעלערין
שיקאַגאָ

אנשטאט א מצבה

נאָך מיין טייערע שוועסטער **רויזע** פענציק

און קינדער

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

מלכה און לוי וואלינסקי שיקאגא

צום אייביקן אָנדענק פון אונדזערע
ליבע עלטערן, שווֹעסטערן, שוואָגערס
און זייערע קינדער:

אברהם מאדאנסקי

שיינדל מאדאנסקי

אברהם און **שיינדל** מאדאנסקי
חנה-רחל, **דוד**, **יעקב זאוול**,
שמואלקע, **נח**, **אברהם** (מיידנבערג)
טאלצע, **יצחק**, **לאה**, **כאנטשע**,
ישראלקע (לערמאן), **נעכע-חי**, **יוסל**,
פייגע, **אברהם** (קאוט), **חוה-ביילע**,
גרוינעם, **שמואלקע**, **אברהם**
(פיעפש), **נחמיה**, **שמשון**, **חיה**,
אברהם (ווינשטיין), **דאבע**

וועלכע זענען אומגעקומען נאָך יום־כּפּור
1942

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:
חנה און הערשל מאדאנסקי — שיקאגא

צום אָנדענק פון מיינע טייערע עלטערן

און גאנצע משפחה

וואָס זענען אומגעבראכט געוואָרן דורך די נאצים

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

צביה בעקערמאן — פאריז

אין ליכטיקן אָנדענק

פון מיין ברודער **עזרה** דאמבראט און זיין פרוי **שרה** קאַט,

מיין שוועסטער **רויזע** וואָלף (פון דער היים דאמבראט)

און איר מאן **עוזר** וואָלף

וועלכע זענען אומגעבראכט געוואָרן דורך די נאצים

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

שוועסטער דארא בערגער (פון דער היים דאמבראט)

פאריז

זאל עס זיין א מצבה

נאָך אונדזערע ליבע ברידער

לייב קאָכבערג, פרוי **שרה** און קינדער

ברוך יוסף האָכבערג, פרוי **רחל** און קינדער

און ברודער **שמואליק**

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

שמואל, רבקה און זון ברוך (שאטאנאגא, אמעריקע)

משה, לאלא און חיים

מרדכי און מלכה

העניע, ליפע און קינדער

צום אייביקן אָנדענק

מיינע אומגעקומענע שוועסטער **פייגע** קאסאווער
(אלטער סטרויכס טאָכטער)
ברודער **חיים** קאסאוועך און משפחה

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:
מרדכי און פריידע קאסאוועך שיקאגא

מיינע אומגעקומענע
שוועסטער **פייגע** קאסאוועך
די ברידער **לייזער** און **חיים** קאסאוועך און זייערע משפחות

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:
שעפסל און חנה קאסאוועך שיקאגא

מיין ליבע מאמע

אין טרויער:
רחל און אברהם רובינשטיין שיקאגא

מיינע אומגעקומענע
שוועסטערן, שוואָגערס, זייערע קינדער
קרובים און פריינט.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:
מאטל און ישראל וואלפמארק שיקאגא

יזכור!

צום אייביקן אנדענק

פון אונדזער טייערן און אי׳נציקן זון

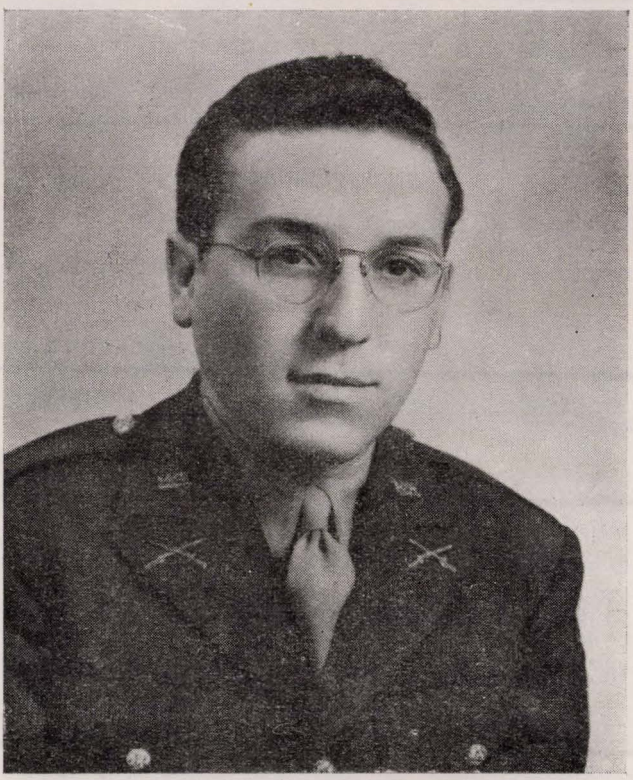

צבי גאלדשטיין ע״ה

וועלכער איז אומגעקומען אין דער אמעריקאנער ארמיי
אין קאמף קעגן די נאצישׂ י״ש

ה׳ אדר, 1945

אין טרויער: מרדכי און ביילע גולדשטיין
וואן־נייט, קאליפארניע

יזכור!

צום אייביקן אנדענק

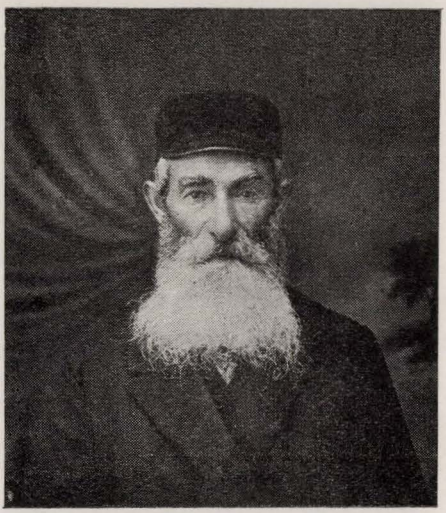

לייבקע מאנדלבוים ע״ה
(פון וועגראוו)

פון מיין טאטן און מאמען
חיים און **טויבע מאנדלבוים** ע״ה
וועמענס קברים די פוילישע נאציס האבן
צעגראבן און צעאקערט
און זאל אייביק געדענקט זיין דער נאמען
פון מיין ברודער **לייבקע**
און די נעמען פון מיינע שוועסטער
חיה מאכלע, ביילע, באשע פייגע,
נוימע און **שרה דינה** און זייערע
פאמיליעס, וועלכע זענען אזוי אכזריותדיק
אומגעבראכט געווארן פון די נאצי־רוצחים
זאל קיינמאל נישט פארגעסן ווערן וואס
ס׳האט געטון צו אונדז דער נאצי י״ש

אין טרויער: משה און גרונטשע מאנדלבוים
נ. האליוווד, קאליפארניע

אין אנדענק פון אונדזער ליבער מוטער

רבקה טושנער

געשטארבע אין לאס אנזשעלעס

דעם 17־טן נאוועמבער 1955

ב׳ כסלו תשט״ו

אין טרויער: די קינדער: מאקס אירווינג און אסתר
לאס אנזשעלעס, קאליפארניע

לזכרון

אונדזער ליבע מאַן און פאָטער

ליפע ראטשטיין

אַ קרבן פון דער דייטשער פאַרניכטונגס־
מלחמה קעגן אונדזער פאָלק אין יאָר 1942

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער: פרוי: חנה ראָטשטיין
קינדער: שלמה ראטשטיין, פייגע ראטשטיין אסתר שווארץ
(ישראל); חנינה ראָשטיין (לאס אנזשעלוס)

אין אָנדענק

פון אונדזער פאָטער, מוטער און משפחה וואָס זענען אומגעקומען
פון נאַצישע און פוילישע מערדער
מנחם נחום און **פייגע** פייערשטיין; **בונים** און **רבקה** ראָזנצווייג
און טעכטער; **אריה** פרידמאן און פאַמיליע; **מענדל** און **פערל**
שטיינבערג און דריי קינדער.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:
אברהם עקיבה און מינדל פיינשטיין שערמאן, אוקס,
קאליפארניע

אין אָנדענק

פון אונדזער ליבער מוטער **חנה** העריס

געשטאָרבן אין שיקאגאָ דעם 2 פעברואר 1940, כ"ד שבט, ת"ש

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:
מארטין און פעני העריס, מערי און דזשעק וואַסערמאן, וויערא
און חנינה ראטשטיין — לאס אנזשעלאס, קאליפארניע

אין ליכטיקן אנדענק

פון מיין זון **דוד**

וועלכער איז געפאלן אין אקטיוון קאמף קעגן די נאצים

אין אויפשטאנד פון וואַרשעווער געטא

אין טרויער:

שלמה האכבערג

לאס אנזשעלעס, קאליפארניע

צום אייביקן אנדענק

פון מיין אומגעבראכטע משפחה

דורך די טריפהנע נאצישע הענט

אין טרויער:

אסתר שפאנקע

לאס אנזשעלעס, קאליפארניע

צום אייביקן אנדענק

פון מיינע שוועסטער

גאלדע, חנה, רויזע, אסתר רחל און ברודער **ישראל**

קינדער פון **הערש נחום**

אין טרויער:

פערל און אלטער ווייסבערג

לאס אנזשעלעס, קאליפארניע

צום אייביקן אנדענק

פון אונדזערע פרייַנט און לאנדסלייט,

וועלכע זענען אומגעקומען דורך די נאצי בעסטיעס

אין טרויער:

אברהם און חנה שרה סאנשיין

לאס אנזשעלעס, קאליפארניע

צום אייביקן אנדענק

פון מיין פאַטער און מוטער

נתן און **רויזע** סאנשיין

אין טרויער:

צבי סאנשיין

לאס אנזשעלעס, קאליפארניע

אין אנדענק

פון מיינע ליבע מוטער **רבקה** ווייַנמאַן

און די שוועסטער **מאטל** ווייַנמאַן־קראוויץ, **באשע** און **טויבע** ווייַנמאַן

וואָס זענען אומגעבראכט געוואָרן דורך די נאצישׂ י״ש

אין טרויער:

יעקב ווייַנמאַן

סאַן־מערנארדינא, קאליפארניע

אין אנדענק

פון מיין פאַטער און מוטער

משה און **רבקה** בעקערמאן

וואָס זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאצישע הענט

אין טרויער:

עלקע פרידמאן

לאס אנזשעלעס, קאליפארניע

אין אנדענק

פון דער משפחה **יעלין**

אין טרויער:

טויבע אייסעס

לאס אנזשעלעס, קאליפארניע

צום אייביקן אנדענק

פון מיין פאָטער **צבי טוביה** און מוטער **חיה מלכה** בער
און ברודער **דוד** בער

אין טרויער:
שייע בער
לאס אנזשעלעס, קאליפארניע

אַ ווייטיק און פיין טראָג איך מיין הארץ
פון מיינע אומגעבראַכטע פאָטער, מוטער און ברודער
דורך היטלער־מערדער בעת דער צווייטער וועלט מלחמה

כבוד זייער אנדענק

אין טרויער:
נתן פאדעמבערג
לאס אנזשעלעס, קאליפארניע

זאל אויף אייביק געדענקט זיין

דער אזכריותדיקער אומקום פון אונדזער היים־שטאָט
דו־ך די נאַצי־רוצחים מיט זייערע מיטהעלפער
זאָל דער לעצטער אויסגעשריי פון אונדזערע קדושים אייביק געהערט ווערן!

אין טרויער:
סאקאלאווער לאנדסמאנשאפט
אין לאס אנשעלעס, קאליפארניע

צום אייביקן אנדענק

פון מיין פאָטער און מוטער **בערקע** און **חיה** פישער
שוועסטער און שוואָגער **קריינדל** און **אברהם**
ברודער און שוועגערין **יצחק אריה** און **דבורה**
און די גאנצע פאַמיליע, וואָס זענען אומגעקומען דורך די נאַצים י"ש

אין טרויער:
פסח און שרה פישער
לאס אנזשעלעס, קאליפארניע

שרה און **אהרן** וואנס

צום אנדעק פון אונדזער מוטער

חנה שניידער

און ברודער **אברהמטשע**

אין טרויער:
משה, חיים, פאלא און זייערע משפחות תל־אביב

אין טרויער:
רחל, שיינדל מיט זייערע משפחות

צום אַנדענק פון אונדזערע מומעס

גוטשע מיט איר מאן **יחיאל** גוזאווישקי און זייערע קינדער: **עליע** און **ישראליק**; **בלומטשע** מיט איר מאן און קינדער;
פעטער **משה** און פרוי.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

משה, חיים, פאלא מיט זייערע משפחות — תל־אביב
אליעזע מיט זיין פרוי און טעכטער — ניו־יארק
און יעקב — בוינעס איירעס

דעם ליכטיקן אַנדענק פון

גרינטשע מאנדלבוים

וועלכע האָט אַזויפיל יאָרן פון איר לעבן
אומדערמידלעכע כוחות אַוועקגעגעבן צו
העלפן אונדזער היימשטעטל סאָקאָלאָוו.

מיר וועלן זיי קיינמאָל נישט פאַרגעסן

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

די סאָקאָלאָווער לאַנדסלייט אין לאָס אנדזשעלעס

צום אייביקן אַנדענק

מאיר קאפעלס, קאווער פעסע, רבקה, קיווע, יצחק
ליכטנשטיין; **יונה, רחל** מיט מאן **יענקעלע** קאווער און פאמיליע;
הערשל, אברהם מרדכי.

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:

רויז, חיים, קיווע קאווער

צום אייביקן אנדענק

די עלטערן **מענדל** (אידיסעס) און **שרה** גליקמאַן
שוועסטער **געלא** מיט איר מאן **אייזשע** מלינץ
און זייערע פיר קינדער
אַלע אומגעקומען אין נאַצישן גיהינום

אין טרויער :
חנה און יצחק רובינשטיין

צום אייביקן אנדענק

די עלטערן **שמואל** און **חיה** רובינשטיין
ברודער **טוביה** און זיין משפחה

אין טרויער :
יצחק, חנה, ברײנדל און צפורה רובינשטיין

צום אייביקן אנדענק

פון אונדזער זון

פנחס אהרן ביאַלילעוו

געפאלן אין קאַמף קעגן די היטלעריסטן

נעבן לאָמזשע

אין טרויער:

אברהם אין אַלטע ביאלילעוו

צום אייביקן אנדענק

פון מיין שוועסטער

יהודית ביאַלילעוו

אומגעקומען אין די גאז־קאַמערן

אין טרעבלינקע

אין טרויער:

אברהם ביאלילעוו

לזכר יקירנו הקדושים ז"ל

אמנו **דבורה**, אבינו **יעקב**, אחותנו **רחל**, בעלה **ישראל** סטולוזש
ילדיהם: **חנה ודוד**

ביגון:

אלטא פרידלוב — בילילב
חיים בר־שלום (פרידלוב) — גבעתיים

צום אייביקן אנדענק

פאטער **אברהם יצחק**, מאמע **ביילע**

שוועסטער **פייגע**
און שוואגער **ברוך**

ברודער **איסר** און שוועגערין **צפורה**
מיט זייערע פיר קינדער

מיט זייערע צוויי קינדער

אין טרויער :

משה רעזניק, מאקס רעזניק — סאנט לאוס
צבי רעזניק — בוינאס איירעס
חיים רעזניק — חולון ; שרה רעזניק—ברשלום — גבעתיים

צום אייביקן אנדענק

מיינע עלטערן: **יעקב** און **העניע** מאנקאבאדסקי

ברידער הערשל, שוועסטער **חוה**, ברידער **זלמן**

און פעטער: **יוסף**, **פסח** און פרוי **טעמע** און **אברהם** מיט די משפחות

מומע **מלכה** מיטן מאַן

פאַטער יעקב

פסח מיט פרוי

מוטער העניע

שוועסטער חוה

ברודער הערשל

פעטער אברהם

אין טרויער:

מלכה מאנקאבאדסקי—רעזניק — חולון

צום אייביקן אנדענק

אלתר שוסטער

פון אונדזערע עלטערן, ברודער, שוועסטער
און פעטער
זאַטער **אלתר בן-ציון** און מוטער **מרים** שניידער
ברודער **שלום** מיט פרוי און קינדער
שוועסטער **שיינדל** מיט מאן און קינדער
און פעטער **שמעון** מיט פרוי קינדער און אייניקלעך

אין טרויער : אליעזר, יצחק — תל-אביב ; פערל — בוינאס איירעס ; העניע — מאנטאווידעא ; חנה שניידער-שוסטער און משפחה

צום אייביקן אנדענק

פון מיין מאַן **אלתר** שוסטער
שוויגער **שרה**, שוואָגער **יואל**, שוועגערין **דינה** און משפחה

אין טרויער :
פרוי חוה שוסטער ; טאַכטער יפה מיט דער משפחה ;
זון : יעקב, חיים, יואל מיט זייערע משפחות

צום אייביקן אנדענק

ברידער **אלתר** און **יואל** שוסטער, שוועסטער **דינה** מיט דער משפחה
פון מיין מוטער **שרה** שוסטער

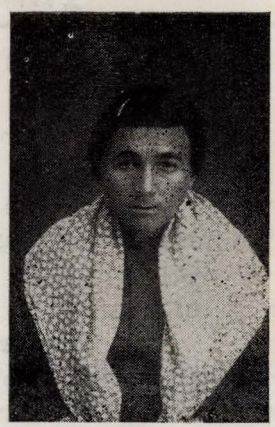

שרה

יואל

אין טרויער :
פערל שוסטער-ראזנבלום מיט דער משפחה

צום אייביקן אנדענק

די עלטערן **אלתר בן-ציון**, מוטער **מרים** שניידער
שוועסטער **שיינדל** שוואגער **גדליה** ריבאק און צוויי קינדער
ברודער **שלום** מיט פרוי **מנוחה** און קינדער
פעטער **שמעון** און פרוי **רחל** שניידער און קינדער

פאָטער, מוטער, שוועסטער

פעטער

אין טרויער:
אליעזר און יצחק שניידער— תל־אביב;
פערל צוקערמאן — בוינאס איירעס;
העניע פיינערמאן — מאנטאווידעא

לזכר אחי **חיים** פרידר הי"ד

התהלך ביניינו בחור שקט וצנוע.

בעברו ברחוב לא משך הוא תשומת לב מיוחדת וקשה היה להבחין בו שבעל אופק רחב, בעל כשרונות גדולים הוא.

חוץ מכשרונות ללמידה הצטיין באופי מצויין ובמזג נעים. הוא גלה בקיאות בלתי רגילה בפוליטיקה ועניני מפלגות היה שנון ונתן תשובות משכנעות וקולעות למטהר בו במקום

התכונן לעלות ארצה. זמן מה לפני מלחמת העולם השניה נסע להכשרה לצ'נסטכוב, שם התחבב על כולם וכולם התפלאו על חכמתו הרבה.

כשפרצה המלחמה חזר משם ברגל סעיירתנו (מהלך כמה מאות קילומטרים). היו שמועות שברח לרוסיה וחזר שוב לעיירתנו ופה פגע בו הגורל האכזרי שפגע ברוב רובם של יהודי סקולוב. היה מן האחרונים שהוצאו להורג והוא רק בן 24.

בו אבד בן גדול למשפחת יהודי סוקולוב־פודלסקי.

ביגון: מאטל פרידר־קפלן

אלה אזכרה

„עיני עיני יורדה דמעה"
איך כל חיי הפכו שממה
וכולי צער וכאב.
וכאבן בי הלב.

בזכרי אתכם יקירי
שהייתם כל חיי,
סבים, אחים והורים
כולם קדושים, כולם טהורים.

בוכה נפשי ויגעה
איך הושמדתם ביד טמאה,
הלכתם, הלכתם לעד
סבים, הורים — כולם כאחד.

לכן נשבע על זו הברית:
אתם וזכרכם בלבנו לתמיד,
את דמכם עוד ננקום.
תהא נשמתכם בגן עדן — במרום.

ביגון:

אלימלך סקשידלובר עם משפחתו
יהושע סקשידלובר עם משפחתו — תל־אביב

לזכר קדושים וטהורים

האבא ר׳ **יהודה צבי** ז״ל

האמא מרת **הנדל** ז״ל

אמא, האח **שפסל** ואשתו **פולה**
וכן גיסת האח

האחות **חנה**
ובעלה **מנדל** בוקסנבוים

הסבא ר׳ **יצחק** ז״ל, האבא ר׳ **יהודה צבי** ז״ל
האח **שפסל** ובתו ז״ל

האח הצעיר **אברהם**

גיטלה בת האח שפסל

יחד עם עמנו ששב וקם, נזכור יקירנו, עד עולם.
תהא נשמתם צרורה בצרור החיים,
ונתאחד עם כל אבלי ציון וירושלים.

מתאבלים:

אלימלך סקשידלובר עם משפחתו
יהושע סקשידלובר עם משפחתו — תל־אביב

צום אייביקן אנדענק

מוטער
נעכע בער
אומגעקומען

שוועסטער **גיטל**
אומגעקומען אין
לאָזשער געטאָ

שוועסטער **שפרינצע**, אין מאן **חיים** נאבאזשני
און זייער זון **לייבעלע**

אין טרויער:
משה בער און משספחה — מושבה כנית

צום אייביקן אנדענק

שמואל ליבע

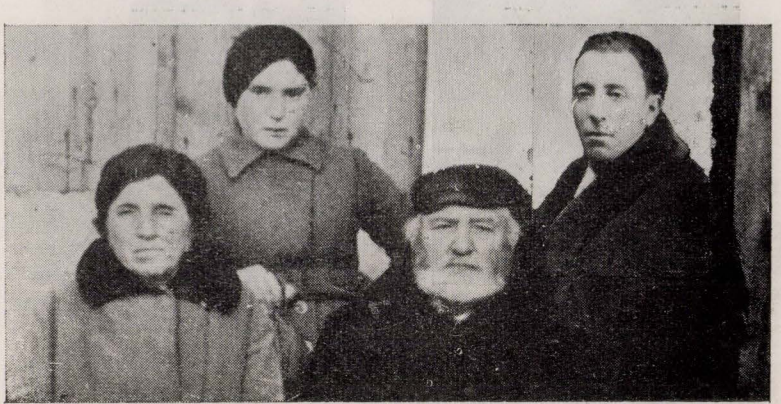

משה חנה רחל
אונזערע טיערע עלטערן: טאטע **משה** און מאַמע **חנה רחל** פליישער
ברודער **שמואל** און שוועסטער **ליבע**

אין טרויער:
דבורה בער־פליישער — מושבה כנית

צום אייביקן אָנדענק
פון מיינע טייערע עלטערן, שוועסטער און ברידער

אונזערע
טייערע
מוטער
אסתר
אומגעקומען

מאטל　　שוועסטער באַלטשע　　פאָטער פסח

ברידער: **ישראל**, **יוסף**, **הערשעלע**, **שלום** און שוועסטערל **צירעלע**
בעסטיאליש דערמאָרדעט דורך די נאַציס י"ש אין טרעבלינקע

אין טרויער:
יצחק בער און משפחה — בני ברק

אין אָנדענק אונדזערע ליבע עלטערן, און זיידע
זיידע **מענדל** ווייסברום
מוטער **פייגע** פערלמאן, פאָטער מאטל פערלמאן
געשטאָרבן בעתן נע־ונד אין קאַרגיסטאן (רוסלאַנד) 1944—ג194

אין טרויער:
שרה און משפחה — בני ברק; יעקב און משפחה — אשקלון;
עטקע און משפחה — רמת־גן.

זאל דאס זיין א מצבה

פאָטער **משה** און מוטער **חנה רחל** פליישער;
שוועסטער **ליבע**;
מיין שוואָגער **בערל** סאלארזש מיט זיין פרוי **שאשע** און זייערע פיר קינדער;
ברודער **חיים**, זיין פרוי **איידל** פליישער מיט זייערע צוויי זין;
ברודער **שמואל** און פרוי **ליבע** (פון דערהיים — סאלארזש)
מיט זייערע פיר קינדער;
מלכה און **שמעון** מילגראם מיט זייערע קינדער;
מומע **פייגע ליבע** טורנער;
שוואָגערס מאַמע **בעלא** גראָזשיצקי און איר טאָכטער **חיה-ליבע**

אין טרויער:
דבורה (פון דערהיים פליישער) מאן משה בער און די קינדער

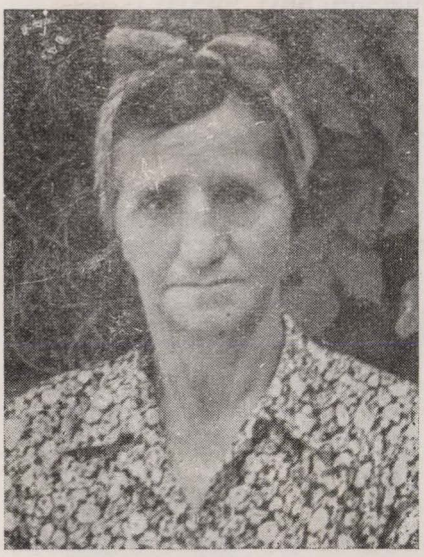

צום אייביקן אנדענק

פון דער טייערער פרוי
מאַמע און באָבע
חנה-באשע עלנבערג

אין טרויער:
מרדכי עלנבערג, קינדער, אייניקלעך און משפחות

צום אייביקן אנדענק

עלטערן **יעקב** און **זלאטע** רובינשטיין
ברודער **אברהם** און שוועסטער **איטקע** מיט איר מאן **שלמה** צוקער
און זייער זון **אברהם**

יעקב איטקע זלאטע רובינשטיין

אברהם רובינשטיין

שלמה צוקער

אברהם צוקער

אין טרויער:

משפחה מילגראם — בני־ברק
משפחה צור (צוקערמאן) —רמת־גן

לזכר עולם

מאן **חיים**, זון **יוסף** זילבערמאן, מיין מוטער **ריווע** (פון מאן בוציאן)
ברודער **בעריש** און פרוי **רייזל**
קינדער: **דוד**, **פרץ**, **גננדל**, **פייגע**
אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאצישע באַנדיטן

פאראייביקן:

מאַשה זילבערמאן און קינדער

לזכר יקירינו

שרה גולדריך־רובינשטיין, **יהושע**, **יעקב**, **מאטל** ו**מלכה** גולדריך

מלכה

שרה

יעקב

מלכה לעווין־רובינשטיין, **פנחס־יעקב** לעווין והילדים **הערשל**, **רחלה**, **ברוך**

מלכה

הרשל

בנימין, **חיה** רובינשטיין, **רוזה** עם בעלה, **פרלה**

מאַטל גולדריך

רוזה עם בעלה

פרלה

ביגון :

משפחות : רובינשטיין, מילגרום, צור, ברנר

לזכר בני משפחתנו היקרים

חנה אמנו, **משה** אבינו,
יוסף אחינו **ופרידה** אשתו
חיה אחותנו

ביגון :

מטל רובינשטיין ברנר
יעקב רובינשטיין — תל־אביב

צום אייביקן אַנדענק אונדזער ברודער, שוועסטער און שוואָגער

מאטעס קאקאווקע, **חנה** קאקאווקע מיט זיבן קינדער
אומגעקומען דורך די דייטשע רוצחים

מתתיה קוקבקה ז"ל

ר' מתיתיהו היה יהודי בן תורה, חסיד גור, עניו וצנוע בהליכותיו. חי על יגיע כפיו. היה מושרש בתורה ובמידות. נתן מלחמו לדל וצדקה לאביונים. קבע עתים לתורה יום יום בבית המדרש הישן. חינך את בניו ובנותיו לתורה ומצוות. נספה יחד עם משפחתו הענפה ע"י הנאצים הגרמנים בטרבלינקה.

ד. ינקום דמם!

אין טרויער :

לייבוש שולעוויטש תל־אביב, זיסל שולעויטש (קוקאווקא)
ישעיהו קאקאווקא און פרוי רמת־גן

צום אייביקן אַנדענק פון אונדזער

פאַטער **משה מענדל**, מוטער **הינדע**, ברודער **ישראל קלמן**־
מאיר און משפחות, שוועסטער **לאה רייזל** מיט איר מאן **שלמה**
און זייערע קינדער

אין טרויער:

יחיאל און פריידל ארנשטיין מיט משפחה — תל־אביב
זלמן און העניע מיט משפחה — בוינאס איירעס

צום אייביקן אַנדענק פון אונזער

פאַטער **וועלוועל** און מוטער **שיינדל** האַלבערשטאַם
די שוועסטער **לובע** מיט איר מאַן **שלמה** ליבמאַן מיט די קינדער

אין טרויער:

פריידל און יחיאל ארנשטיין און משפחה תל־אביב
שלמה ראבינאוויטש און משפחה — תל־אביב.

געהייליקט דעם אנדענק

עלטערן: מרדכי און מאשע-רחל שטשערב

ברודער קלמן שטשערב

שוועסטערן: צביה מיט איר מאן חיים ישראל עלסטעד

פייגע מיט איר מאן און קינד

קלמן

פייגע

חיים ישראל

צביה

אין טרויער:

מלכה און גרשון גאלדשמיד

געהייליקט דעם אנדענק

מיינע עלטערן: **שלום** און **חנה** גאָלדשמיד, ברודער **יחיאל** און **אייזיק**, שוועסטער **ליבע** און **עטל** מיט איר מאן **ישראל**
ארנשטיין, אלע אומגעקומענע דורך די נאצישע מערדער
און **זאב** — געפאלן אין באפרייונגס קריג אין ישראל

עטל מיט איר מאן ישראל

שלום גאָלדשמיד

לובע

יחיאל

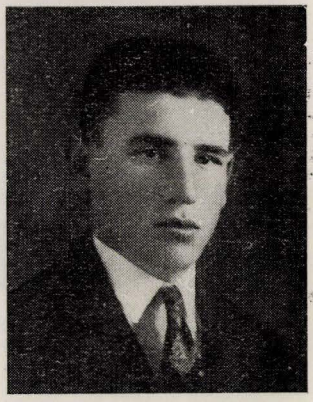

אליהו

אייזיק

אין טרויער:

גרשון און מלכה גאלדשמיד — הרצליה

משה סוקעניק

צום אייביקן אנדענק

מיין פאַטער **דוד** סוקעניק
ברודער **משה**, זיין פרוי, קינדער און אייניקלעך
שוועסטער **בלומע** מיט איר מאן
ברודער **הערשל**, זיין פרוי און קינד

אלע אומגעקומענע דורך די נאצישע מערדער

אין טרויער:

ציביה סוקעניק

צום אייביקן אנדענק

עלטערן: משה און כינקע ראָזנצווייג

ברודער יוסף און שוועגערין רחל
אומגעמען אין סאָקאָלאָוו

ברודער עקיבא
אומגעקומען
אין ביאַלאַ־פּאָדליאסקי

חוה און אברהם שפּאדל

צום אייביקן אנדענק

פון אונדזערע טייערע קינדער

יוסעלע און **רבקה׳לע**

אומגעקומען אין אימעניץ

שוועסטערן:

אסתר, מאטל, נעמי

ברודער:

בנימין שפאדל

יוסעלע שפאדל

אין טרויער:

אברהם און חוה שפאדל

צום אייביקן אנדענק

פון מיינע דורך די נאצישע מערדער אומגעבראכטע

פרוי **רחל**, זון **חיים** און טאכטער **פערעלע**

פערעלע איז דערקענט געוואָרן דורך אַ פאַליאַק צווישן פוילישע קינדער און אַנגעוויזן די דייטשן. אַן אוקראינער מערדער האָט עס אָפּגעריסן פון דער גרופּע און דערשאָסן אויפן רוסישן צמענטאַרזש אין סאָקאָלאָוו

אין טרויער:

חיים טשארנאבראדא

צום אייביקן אָנדענק פון:

די מאַמע קריינדל

די באָבע חיה (בערגער)

דער זיידע ישראל יצחק

די ברידער בערקע און נתן

דער טאַטע אברהם

ברודער ישראל

די שוועסטער
מלכה און אסתר

ברודער מרדכי

אין טרויער:

מירקע, שמואל ראזנבאנד־זשיטעלנע

תל־אביב

צום אָנדענק פון אונדזערע טייערע

יוסף זשיטעלני

רחל (באשע לאה׳ס)
יעקב און׳ סאָניע
זשיטעלני

יוסף זשיטעלני

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:
חיה זילבערמאן, שמואל זשיטעלני — תל־אביב
און משפחה אפנגארט — ניו־יארק

צום אָנדענק

פון אונדזער מאַן, פאָטער, שוועד און זיידע

אברהם שטיינוואַקס

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:
פרוי חוה, טאכטער, איידעם און אייניקלעך

לזכר הורינו ז"ל

נפתלי הרשנבורן
נפטר כ"ד טבת תשי"ט בשיקגו

שרה
נפטרה א' כסלו תשי"א בשיקגו

מתאבלים :

שפרה ואסתר — שיקגו, ארה"ב
פייבל — תל־אביב ; ישראל — מקסיקו, ומשפחותיהם

לזכר אחותנו
הינדה הרשנבורן
שנרצחה
ביחד עם בעלה **בערל** וילדיהם

בסוקולוב — בידי המרצחים הגרמניים

מתאבלים :

שפרה, אסתר, ישראל ופייבל

לזכר משפחת **כץ שמואל וראשה** ז"ל

אבי **שמואל** כץ ז"ל נפטר בשנת 1925
אמי **ראשה** עם 5 ילדים ניספו בשואה
משה, חיה, שרה, אברהם ואליעזר

ביגון :

נחמה כץ — חיפה

אין אָנדענק

פון מיין אין ראטנפארבאנד פארשטאָרבענעם פרייגט
דעם דיכטער **אייזיק** פלאטנער ע״ה
וואָס האָט מיט זיין דיכטונג
בייגעשטייערט צום כבוד פון דער יידישער ליטעראטור

ת. נ. צ. ב. ה.

אין טרויער:
נטע קויפמאן, נוה שאנן

צום אייביקן אָנדענק פון אונדזער אומגע־
קומענע שוועסטער **מאטל**, שוואָגער
אריה האָכבערג און זייערע טעכטערלעך
דאבעלע און **חיהלע**

ת. נ. צ. ב. ה.

מאטל האָכבערג (ראָזען)

פאראייביקן:
צפורה, מאיר־ליפא און משה ראזען

צום אייביקן אָנדענק פון פאָטער **משה** (חנה מלכה׳ס) און מוטער **פייגע** גאלמייסטער, ברודער **מרדכי** און **יעקב** האכבערג, זון: **משה שמואל** און **טויבעלע** האכבערג מיט די קינדער

ת. נ. צ. ב. ה.

פייגע גאלמייסטער

פאראייביקן:
ישראל רובינשטיין, מלכה פעלדמאן — ישראל